

ΑΡΧΕΙΟΝ
ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΙ Δ' 1938 - Ε' 1939/1940 - ς' 1948

ΑΡΧΕΙΟΝ

ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ISBN 1105 - 7785

ISBN 960-7036-90-3

960-7036-88-3 (set)

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι,

Fax (01) 3644 996

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

ΑΡΧΕΙΟΝ

ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΙ Δ' 1938 - Ε' 1939/1940 - ς' 1948

ΑΝΑΤΥΠΩΣΙΣ

ΑΘΗΝΑΙ 1999

ΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ὁ μεταβαίνων διὰ τοῦ σιδηροδρόμου ἀπὸ Θεσσαλονίκης εἰς Δυτικὴν Μακεδονίαν, ἀφ' οὗ διασχίσῃ τὰς γονίμους μὲν πλὴν κάπως μονοτόνους πεδιάδας τῆς Βεροίας καὶ τῆς Ναούσης καὶ ἀνέλθῃ πρὸς τὸν ὑδροχαρῆ δρυμῶνα τῆς Ἐδέσσης, θὰ δοκιμάσῃ, προχωρῶν περαιτέρω πρὸς τὰ δυτικά, μίαν εὐχάριστον ἔκπληξιν: θ' ἀντικρύσῃ ἐν μέσῳ ὑψηλῶν, καταφύτων βουνῶν ἐκτεταμένας γαλανὰς λίμνας, εἰς τὰ γαληνιαῖα ὕδατα τῶν ὁποίων φιλαρέσκως κατοπτρίζονται μικραὶ ἐπὶ τῶν πέριξ κλιτύων ἰδρυμέναί πολίχναι. Γοητευτικὴ εἶναι ἡ ἐκ τῆς θέας τῶν λιμνῶν τούτων ἐντύπωσις· νομίζει τις ὅτι δὲν εὐρίσκεται εἰς τὰ ὑπὶ πῆδα τῆς Βορείου Μακεδονίας ἀλλ' εἰς μακρινὰς θαλασσο-λούστους περιοχάς. Ἐπὶ τῶν ὄχθων μιᾶς τοιαύτης μεγάλης ἑλλειψοειδοῦς λίμνης καὶ δὴ ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν κλιτύων ἐπιμήκους γλώσσης, εἰσχωρούσης εἰς τὴν λίμνην τῆς Ὀρεστιάδος, εἶναι ἰδρυμένη καὶ ἡ γραφικωτάτη ἄμα καὶ ἱστορικωτάτη πόλις τῆς Καστορίας.

Στενὸς καὶ ταπεινὸς λαιμὸς συνδέει τὴν χερσόνησον πρὸς τὴν στερεὰν κατὰ τὸ δυτικὸν αὐτῆς μέρος (εἰκ. 1). Ὁ αὐλὼν αὐτὸς—ὡς τὸν ἀποκαλεῖ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ¹—ἐκτεινόμενος ἰσοπέδως περίπτου πρὸς τὴν λίμνην, ἀποτελεῖ τὴν μόνην ἀπὸ ξηρᾶς ἔμβασιν τῆς Καστορίας, εἶναι ἄρα τὸ κρισιμώτατον σημεῖον τῆς ἀπὸ ξηρᾶς ἀμύνης τῆς πόλεως, δι' ὃ καὶ ἤδη ἀπὸ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς², μάλιστα δ' ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ³, ὠχυρώθη δι' ἰσχυροῦ διαμπεροῦς τείχους φέροντος πύλην καὶ πύργους, στρογγύλους τε καὶ ὀρθογωνίους, καλῶς μέχρι πρό τινων ἐτῶν καὶ νῦν ἔτι ἐν μέρει σωζομένους (εἰκ. 2). Εὐθὺς ὀπισθεν τοῦ ταπεινοῦ ἰσθμοῦ λαμβάνει ἡ χερσόνησος τὴν μορφήν λοφώδους ράχews (ὑψ. 60 μ.) ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν κλιτύων τῆς ὁποίας—βορείου καὶ νοτίας—ἦτο καὶ

¹ Ἀλεξιάς I 187,7 καὶ 11 (Reiferscheid).

² Ὁ Τίτος Λίβιος (XXXI, 40 Müller) ἀναφέρει ὡς κείμενον ἐνταῦθα τὸ Celetrum, ὅπερ ἀναμφιβόλως θὰ ἦτο ρωμαϊκόν τι κάστρον, εἰς ὃ πιθανῶς ἀνήκουσι καὶ τὰ σωζόμενα τεῖχη πβλ. Gelzer, Vom heiligen Berge und aus Makedonien, Leipzig 1904, 231 καὶ Leonhard Schultze, Makedonien, Jena 1927 σ. 174.

³ Πρὸ οὐπίος, Περί κτισμάτων IV, 3 σ. 273 (Βόννης).

εἶναι ἐκτισμένη ἡ πόλις τῆς Καστορίας, ἣτις ὅμως δὲν ἐκτείνεται μέχρι τοῦ πρὸς ἀνατολὰς πέρατος τῆς γλώσσης· διότι τοῦτο καταλαμβάνεται ὑπὸ ὑψηλοτέρου, ἐγκαρσῖως βαίνοντος πετρώδους βουνοῦ, (εἰκ. 1) ὅπερ ἀποκρύπτει δυστυχῶς τὴν ὡραίαν πρὸς ἀνατολὰς θέαν τῆς λίμνης¹.

Δὲν θὰ ἐνδιατρίψωμεν ἐνταῦθα οὔτε περὶ τὰς ὀνομασίας, ἃς διαδοχικῶς ἔλαβεν ἡ Καστορία², οὔτε περὶ τὸ ἔτυμον αὐτῶν ἀλλ' οὔτε καὶ περὶ τὴν ἀρχαίαν αὐτῆς ἱστορίαν, περὶ ὧν ἄλλως τε ἄλλοι κατὰ καιροὺς διέλαβον³. Ἀπαραίτητον ὅμως νομίζομεν νὰ προτάξωμεν ἐν συντομίᾳ τὴν ἱστορίαν τῶν

Εἰκ. 1. Ἀποψὶς τῆς χερσονήσου τῆς Καστορίας ἀπὸ δυσμῶν.

τυχῶν τῆς πόλεως κατὰ τοὺς χρονιστιανικοὺς καὶ ἰδίᾳ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἵνα δυνηθῶμεν νὰ τοποθετήσωμεν ἐν τῷ πλαισίῳ των τὰ μνημεῖα τῆς τέχνης, περὶ ὧν κυρίως ἔσται ὁ λόγος ἐν τῇ μελέτῃ ταύτῃ.

Καὶ ὥς πρὸς μὲν τοὺς μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ χρονιστιανικοὺς αἰῶνας οὐδὲν ἄλλο γνωρίζομεν εἰμὴ μόνον, ὅτι ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος τούτου ἡ Καστορία ἀπέβη, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Προκοπίου⁴, «πόλις ὀχυρωτάτη».

¹ Λίαν ἐπιτυχῶς παραβάλλει τὸ σχῆμα τῆς χερσονήσου πρὸς σφύραν ὁ Leonhard Schultze ἔ.ἀ. σ. 174.

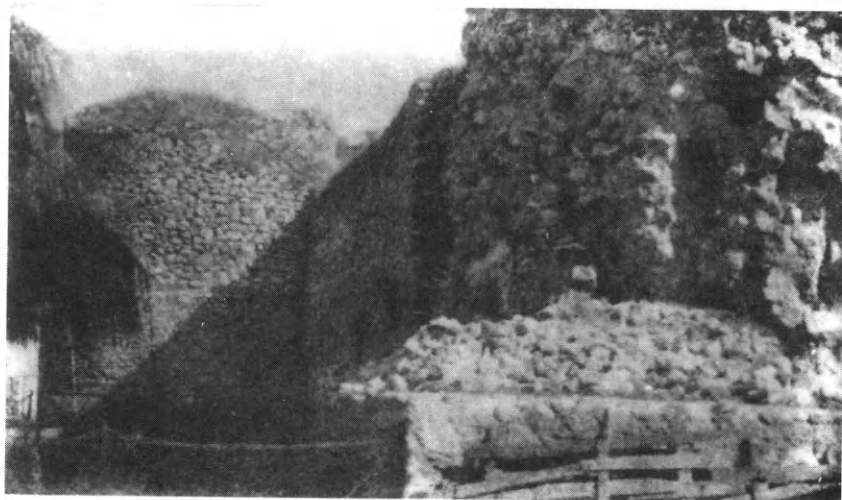
² Κέλετρον, Διοκλητιανούπολις, Ἰουστινιανούπολις, Καστορία [Kostur, Kesrye].

³ Ὅρα τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν παρὰ Θ. Φ. Παπακωνσταντίνου ἐν τῷ ἄρθρῳ «Καστορία» τῆς Μ. Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδείας καὶ εἰς ἀνατύπωσίν του ἐν βιβλίῳ. Εἰς τὴν εἰρημένην βιβλιογραφίαν πρόσθετες καὶ Tomaschek, Zur Kunde der Hämüşalbinsel, Wien 1894 II, 67. J. Sokolov, Sostojanie Monachestva v bizantinski cirkvi cy palavini IX do natchala XIII b. Kazan 1894. Str. 141, 5. Vera Ivanova, Godichnik na narodnija Musei (Annuaire du musée national de Sofia) 1926 σ. 55. Leonhard Schultze, Makedonien, Jena 1927 σ. 174, J. Aniel, La Macédoine, son évolution contemporaine 1930 Α. Δ. Κεραμόπουλλον, Byz.-Neugr. Jahrbücher τ. 9 (1932) σ. 55-63.

⁴ Περί κτισμάτων σ. 273, 26 (Βόννης).

Τὰ σωζόμενα κατὰ τὸν λαιμὸν τῆς χερσονήσου λείψανα τειχῶν (εἰκ. 2) εἶναι δυνατόν νὰ προέρχωνται καὶ ἐκ τῆς περιόδου ταύτης¹. Ἀσφαλῶς ὁμως παλαιοχριστιανικὸν εἶναι μαρμάρινον κιονόκρανον τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν (εἰκ. 46), ὅπερ θ' ἀνῆκεν ἄλλοτε εἰς ἀμφικιονίσκον παραθύρου μεγάλου ναοῦ, ὡς εἰκάζεται ἐκ τῶν διαστάσεών του.

Κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν αἰῶνας οὐδεμίαν σχετικὴν

Εἰκ. 2. Στρογγύλος πύργος μετὰ τμήματος τοῦ τείχους τῆς Καστορίας.

πρὸς τὴν Καστορίαν ἔχομεν πληροφορίαν, οὔτε ἐκ πηγῶν² οὔτε ἐκ μνημείων. Γνωρίζομεν ὁμως ὅτι μεσοῦντος περίπου τοῦ 10^{ου} αἰῶνος ἡ Καστορία κατελήφθη ὑπὸ τῶν Βουλγάρων, ἀπὸ τῶν ὁποίων οἱ Βυζαντινοὶ κατώρθωσαν ταχέως νὰ τὴν ἀποσπάσουν βοηθήσαντες εἰς τοῦτο τοὺς Πετσενέγους.

Ἐντούτοις κατὰ τὴν θριαμβευτικὴν τοῦ τσάρου τῶν Βουλγάρων Σαμονήλ προέλασιν πρὸς κατάληψιν τῆς Ἑλλάδος (990 μ.Χ.) ἡ Καστορία ἔπεσε καὶ πάλιν εἰς χεῖρας τῶν Βουλγάρων³, ὅφ' οὓς καὶ παρέμεινε μέχρι τοῦ 1018, ὅποτε τὰ νικηφόρα στρατεύματα Βασιλείου τοῦ Β', τοῦ Βουλγαροκτόνου, τὴν ἡλευθέ-

¹ Τὰ τείχη εἶναι ἐκτισμένα δι' ἀργῶν λίθων μετ' ἀφθόνου κονιάματος (opus incertum) ἀλλ' ἄνευ τῶν χαρακτηριστικῶν εἰς ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ τείχη ὀριζοντίων στρώσεων ὀπτοπλίνθων. Τὸ πάχος των εἶναι 2.35.

² Ἐν τῷ παρισινῷ κώδικι 1555^a, τῶν ἀρχῶν τοῦ 8^{ου} αἰῶνος, ἀναγράφεται ἡ ἐπισκοπὴ Κάστρων, ἣτις, κατὰ τὸν Γ. Κονιδάριον, θὰ εἶναι πιθανῶς ἡ τῆς Καστορίας. (Χριστιαν. καὶ Θρησκευτ. Ἐγκυκλοπ. ἄρθρον Ἑλλάς τ. 3 σ. 261)

³ Jireček, Geschichte der Bulgaren, Prag 1876, σ. 191.

ρωσαν ἀποδόσαντα αὐτὴν ἐκ νέου εἰς τοὺς κόλπους τῆς βυζαντινῆς πατρίδος¹.

Ἐπὶ ἡμισυν καὶ πλέον αἰῶνα παρέμεινεν ἡ Καστορία ἀνενόχλητος ὑπὸ τὴν βυζαντινὴν διοίκησιν· κατὰ τὸ διάστημα δ' αὐτὸ ἐγνώρισεν ἡ πόλις τὴν μεγίστην αὐτῆς ἀνθησιν· διότι τότε ἀκριβῶς κατεσκευάσθησαν τὰ μεγαλύτερα καὶ σπουδαιότερα μνημεῖα τέχνης—Ἀγ. Ἀνάργυροι, Ταξιάρχης, Ἀγ. Στέφανος, Κουμπελίδικη—τότε ἐπίσης, ἐπεκταθεῖσα πρὸς ἀνατολὰς, θὰ ὠχυρώθη ἡ Καστορία διὰ νέου τείχους, οὗτινος πύργοι καὶ μεσοπύργια σώζονται εἰσέτι κατὰ τὴν νοτίαν κλιτῶν τῆς ράχως καὶ παρὰ τὴν αὐλὴν τοῦ Γυμνασίου². (Ὅρα πίν. 1).

Τὴν ἡσυχίαν καὶ εὐδαιμονίαν τῆς πόλεως ἤλθον νὰ ταράξουν ἐπ' ὀλίγον, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, αἱ κατὰ τῶν Βυζαντινῶν ἐκστρατεῖαι τῶν Νορμανδῶν τοῦ Ροβέρτου Γυσκάρδου καὶ τοῦ υἱοῦ του Βαημούνδου, αἱ λεπτομερῶς μᾶς περιγράφει Ἀννα ἡ Κομνηνὴ. Ὁ τότε αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου Ἀλέξιος ὁ Α' ἐκστρατεύσας κατ' αὐτῶν καὶ ἡττηθεὶς ἐν Δυρραχίῳ «ἔφυγεν ἀκλεῶς»³, ὁ δὲ Βαημούνδος κατέλαβε τὸ 1083, πλὴν ἄλλων καὶ τὴν Καστορίαν, ἣν κατεῖχον μισθοφόροι τοῦ Ἀλεξίου Βαράγγοι. Μὴ δυνάμενος ὁμως ὁ Βαημούνδος νὰ μισθοδοτήσῃ τὰ στρατεύματά του ἀνεχώρησεν εἰς Ἰταλίαν, ἵνα λάβῃ χρήματα παρὰ τοῦ πατρὸς του, καταλιπὼν ἐν Καστορίᾳ τοποτηρητὴν του τὸν Βρυέννιον. Ὁ δὲ Ἀλέξιος, πληροφορηθεὶς τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Βαημούνδου, ἐγράψῃ ἀμέσως πρὸς τὴν Καστορίαν καὶ στρατοπέδεύσας πρὸ τοῦ λαιμοῦ τῆς χερσονήσου προσέβαλε κατ' ἀρχὰς τὸ φρούριον κατὰ μέτωπον. Ἐπειδὴ ὁμως ἔβλεπε ὅτι οἱ Νορμανδοὶ ἀνθίσταντο ἐρρωμένως ἔστειλε τὸν συναγωνιστὴν του στρατηγὸν Γεώργιον Παλαιολόγον μετὰ στρατοῦ ἵνα ἀποβιβασθῇ, τῇ βοηθείᾳ λέμβων, εἰς τὸ πρὸς ἀνατολὰς τῆς πόλεως ἀφύλακτον καὶ ἀκατοίκητον βουνὸν καὶ ἐπιτεθῇ ἐκ τῶν νώτων κατὰ τῶν Νορμανδῶν. Τούτου δὲ πραγματοποιηθέντος οἱ Νορμανδοί, ἰδόντες ἑαυτοὺς κυκλωθέντας, ἠναγκάσθησαν νὰ παραδοθῶσιν, ὀρίσαντες ὅτι ὅσοι μὲν θὰ ἠκόλouthουν τὸν βασιλέα θὰ συνεκεντροῦντο εἰς τὸν πρὸς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς πόλεως κείμενον ναὸν τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, ὅσοι δὲ ἤθελον νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὴν πατρίδα των θὰ συνθηροῖζοντο εἰς τὸν λαιμὸν τῆς χερσονήσου. Οὕτω ἡ πόλις, διατελέσασα ἐπὶ τινὰς μόνον μῆνας εἰς τὰς χεῖρας τῶν Νορμανδῶν, παρεδόθη καὶ πάλιν, τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1083, εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς.

Περὶ τὰ μέσα τοῦ 12^{ου} αἰῶνος ἐστάλη ὡς διοικητὴς τῆς πόλεως ὁ Ἀνδρόνικος Κομνηνός, εἰς ὃν ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ (1143 - 1180) παρεχώρησε τὴν

¹ Ὅρα τὰ τῆς καταλήψεως τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου καὶ τὰ τῆς αὐτοπροσώπου εἰς Καστορίαν μεταβάσεως αὐτοῦ κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1018 παρὰ Κεδρηνῷ 474,17 (Βόννης).

² Ἀννα ἡ Κομνηνὴ (Ἀλεξιάς I, 187.5 Βόννης) λέγει τὰ ἑξῆς περὶ τοῦ φρουρίου τῆς Καστορίας: «πύργοι καὶ μεσοπύργια ἑκδομήνται κάστρου δίκην, δι' ὅπερ καὶ Καστορίᾳ ὀνομάζεται».

³ Ἀννα ἡ Κομνηνὴ, Ἀλεξιάς I, 256 (Reiferscheid).

Καστορίαν, ἐπιθυμῶν ν' ἀπομακρύνῃ, δι' οἰκογενειακοὺς λόγους, τὸν Ἀνδρόνικον ἐκ Κωνσταντινουπόλεως¹.

Ἡ διὰ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων (1204) ἐπελθοῦσα ἐξασθένησις τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἔσχε τὸν ἀντίκτυπον αὐτῆς κυρίως εἰς τὰς μεμακρυσμένας πόλεις, ἐν αἷς καὶ ἡ Καστορία, ἣν οἱ Βούλγαροι, ἐπωφεληθέντες τῆς εὐκαιρίας, ἀνακατέλαβον καὶ θὰ κατεῖχον ἴσως ἐπὶ μακρὸν ἂν μὴ παρενέβαινεν ὁ ἐν Ἡπείρῳ ἐγκατασταθεὶς οἶκος τῶν Κομνηνῶν Ἀγγέλων, ὅστις προσήρτησεν αὐτὴν εἰς τὸ δεσποτᾶτον τῆς Ἡπείρου. Ἐκτοτε ἡ Καστορία παρέμενε μὲν βυζαντινὴ, ἥλλασεν ὅμως συχνὰ διοικητήν· διότι ἀπέβη τὸ μῆλον τῆς ἐριδος μεταξὺ τῶν διαμαχομένων δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου καὶ τῶν βασιλέων τῆς Νικαίας. Ἡ ἐναλλαγὴ δ' αὕτη κυρίου διήρκεσε μέχρι τοῦ 1259, ὅτε ἡ Καστορία ὑπήχθη ὀριστικῶς ὑπὸ τοὺς βασιλεῖς τῆς Νικαίας καὶ εἶτα τοὺς αὐτοκράτορας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, κατόπιν τῆς ἐν τῇ γειτονικῇ Πελαγονίᾳ ἡττης τοῦ δεσπότη τῆς Ἡπείρου Μιχαὴλ Β' καὶ τῆς ζωγράφου τοῦ Φράγκου συμμάχου του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου².

Παρέμεινε δ' ἡ Καστορία ὑπὸ τοὺς αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου ἐπὶ ἓνα περίπου αἰῶνα, καθ' ὃν ἐγνώρισε νέαν ἀκμὴν καὶ ἀνθησιν τῆς τέχνης, ἣν μαρτυροῦσι τὰ μνημεῖα. Τὴν ἀνθησιν δὲ ταύτην οὐδόλως διέκοψε ἡ κατὰ τὸ 1345, κατόπιν προδοσίας τοῦ Συργιάννη, στρατηγοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ Γ' γενομένη παράδοσις τῆς Καστορίας εἰς τοὺς Σέρβους, ὧν ὁ κρᾶλης Στέφανος Δουσὰν ἔσπευσε νὰ τὴν καταλάβῃ³. Πράγματι κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἐγένετο ἡ εἰκονογράφησις τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν, ὡς καὶ ἄλλων ναῶν, ὑπὸ Ἑλλήνων ὅμως τεχνιτῶν καὶ κατὰ καθαρῶς βυζαντινὴν τεχνοτροπίαν.

Οἱ Σέρβοι ἐδέσποσαν τῆς Καστορίας μέχρι τοῦ 1380, ὁπότε ἡ πόλις παρεδόθη κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς τοὺς Ἀλβανούς⁴, ὀλίγον δ' ὕστερον εἰς τοὺς Τούρκους, ὑφ' οὓς καὶ παρέμεινε μέχρι τῆς κατὰ τὸ 1912 ἀπελευθερώσεως αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Καίτοι δ' ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας διετέλεσεν ἡ Καστορία ὑπὸ τὸ πέλμα τοῦ κατακτητοῦ, ὅμως δὲν ἔπαυσεν ἀκμάζουσα καὶ εὐημεροῦσα, λόγῳ κυρίως τῆς βιομηχανίας τῶν γουναρικῶν, χάριν τῆς ὁποίας ἐξενιτεύοντο εἰς πόλεις τῆς Εὐρώπης πολλὰ αὐτῆς τέκνα, ἅτινα, πλουτοῦντα ἐκεῖ, δὲν ἐλησμόνουν τὴν πατρίδα καὶ τὰς παραδόσεις των, ἀλλ' ἀφειδῶς δαπανῶντα ἀνῆγειραν ἐν αὐτῇ καὶ πλούσια ἀρχοντικὰ διὰ τὰς οἰκογενεῖας των καὶ πλῆθος μικρῶν ναῶν, οὓς ἐφρόντιζον νὰ κοσμῶσι δι' ἀξιολόγων τοιχογραφιῶν, περὶ ὧν θὰ διαλάβωμεν ἐν τέλει.

¹ Chalandon, Les Comnène II Paris 1912 σ. 409.

² Ἀκροπολίτης 181,20 Φραντζῆς 17,8 Παχυμέρης 86,16 (Βόννης).

³ Καντακουζηνός I, 451 (Βόννης).

⁴ Χαλκοκονδύλης, 209, 19 (Βόννης).

Συνοψίζοντας παρατηρούμεν ὅτι ἡ Καστορία κατὰ τὸν ὑπερδιοχιλιετῇ αὐτῆς βίον καθ' ὃν ἐπανειλημμένως ἔπescen εἰς χεῖρας ποικίλων ξένων κατακτητῶν (Βουλγάρων, Σέρβων, Ἀλβανῶν καὶ Τούρκων) οὐδαμῶς ποτε ἀπώλεσε τὴν ἑλληνικότητά της. Εἶναι ἀληθές ὅτι ἡ ἀστική ἀρχιτεκτονική της ὑπέστη κατὰ τὴν μακραίωνα Τουρκοκρατίαν ἱκανῶς ζωηρὰν τὴν μουσουλμανικὴν ἐπίδρασιν, ἡ γραπτὴ ὁμως διακόσμησις τῶν ναῶν της διετήρησε σταθερῶς διὰ μέσου τῶν αἰώνων τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, χάρις εἰς τὰ ἐν Μακεδονίᾳ καλλιτεχνικὰ ἐργαστήρια, δι' ὧν ἡ χώρα αὕτη ἀπέβη κέντρον χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, ἀργότερον δὲ καὶ ἀγνῶς ἐθνικοῦ φρονήματος.

Ἡ σημερινὴ Καστορία εἶναι μία τῶν ὀλίγων πόλεων τῆς Ἑλλάδος, αἵτινες διατηροῦσιν ἀκόμη ζωηρὸν τὸν βυζαντινὸν χαρακτήρα. Ἐκτισμένη, ὡς προείπομεν (σελ. 3) ἐπὶ τῶν δύο ράχεων τῆς λοφώδους χερσονήσου της, ἔχει, λόγῳ τῆς περιορισμένης της ἐκτάσεως καὶ τῆς φυσικῆς ἀνωμαλίας της, δρόμους στενοὺς καὶ δαιδαλώδεις, πλαισιουμένους ἀπὸ σπίτια σωρευμένα τὸ ἐν ἐπὶ τοῦ ἄλλου εἰς σχήματα ἀλλόκοτα καὶ γραφικά. Ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ πυκνοκτισμένα αὐτὰ σπίτια προβάλλουν ἀναρίθμητοι, μικροὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ναοί, βυζαντινοὶ καὶ ὑστερώτεροι, πολλοὶ τῶν ὁποίων οὐδόλως διαφέρουσιν ἑξωτερικῶς ἀπὸ κοινὰς ἰσογείους κατοικίας. Ἐκ τῶν ναῶν αὐτῶν ἄλλοι μὲν προβάλλουσιν ἀπροσδοκῆτως εἰς τὴν διασταύρωσιν δύο ἢ περισσοτέρων δρόμων, ἄλλοι δ' ὀρθοῦνται εἰς τὴν ἄκραν μιᾶς μικροσκοπικῆς πλατείας, οἱ πλεῖστοι δὲ τέλος εἶναι κεκρυμμένοι εἰς τὸ βάθος ἐσωτερικῆς αὐλῆς· διότι μέγα μέρος αὐτῶν εἶναι παρεκκλήσια οἰκογενειακά, ἐντεῦθεν δ' ἐξηγεῖται καὶ τὸ πλῆθος των. Ἐπιγραφαὶ γεγραμμέναι ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν τοίχων τῶν ναῶν μᾶς ἐξηγοῦσιν, ὅτι ἡ ἰδρυσις ἢ ἡ διακόσμησις των ὠφείλετο ἄλλοτε μὲν εἰς τὴν εὐλάβειαν ξενιτευμένων Καστοριανῶν ἢ ἐξορίστων ἀκόμη ἀρχόντων τῆς Πρωτευούσης (Λημνιώτης, Κασνίτζης), ἢ τῶν κατοίκων μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς συνοικίας, (ἥτις καὶ ἐκ τοῦ ὀνόματός των γενικῶς χαρακτηρίζεται) ἢ τέλος ὀλοκλήρου συντεχνίας. Οἱ πλεῖστοι τῶν ναῶν αὐτῶν ἐχρησίμευσαν ἐπίσης καὶ ὡς ἐπιτύμβια μνημεῖα· τοῦτο τοῦλάχιστον μᾶς ἀποδεικνύει ἡ πέριξ αὐτῶν ἀνεύρεσις τάφων ἢ ἡ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν των τοιχωμάτων ἀπεικόνισις πολλῶν «κοιμηθέντων δούλων τοῦ θεοῦ».

Καίτοι ὁμως τοσοῦτον πλῆθος ναῶν ὑφίσταται ἐν Καστορίᾳ ἐντούτοις ἐλάχιστα σχετικῶς ἐγράφησαν περὶ τῆς τέχνης των μέχρι τοῦδε. Πράγματι ἂν ἐξαίρεση τις τὸν Ρῶσον ἀρχιμανδρίτην Ἀντωνίνον, ὅστις ἐπεσκέφθη τὴν Καστορίαν τὸ 1865 καὶ ἐδημοσίευσεν τὸ 1886 ἀδρομερεῖς κατόψεις καὶ ἀπόψεις μετὰ συντόμου περιγραφῆς τῶν κυριωτάτων αὐτῆς ναῶν¹, μόνον ὁ Γάλλος καθηγητῆς Millet ἐπέστησε τὸ 1916 τὴν προσοχὴν τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου

¹ Ἀρχιμ. Ἀντωνίνου, Ἐν Ρούμελη (Ρωσ.) Πετρούπολις 1886, σελ. 142-157 καὶ πίν. XI.

ἐπὶ τοῦ μακεδονικοῦ τύπου βασιλικῆς, ὃν ἀντιπροσωπεύουσιν οἱ ναοὶ τῆς Καστορίας δημοσιεύσας κατόψεις μόνον καὶ φωτογραφίας τῶν κυριωτάτων αὐτῆς ναῶν καὶ ταῦτα οὐχὶ ἐν ἰδιαιτέρῳ περὶ Καστορίας μονογραφίᾳ ἀλλ' ἐν τῇ καθολικῇ περὶ τῆς ἑλληνικῆς σχολῆς ἐν τῇ βυζαντινῇ ἀρχιτεκτονικῇ μελέτῃ του¹. Προόδηλον λοιπὸν ἀποβαίνει πόσον ἐπιτακτικὴ ὑπῆρχεν ἀνάγκη λεπτομεροῦς δημοσιεύσεως τῶν μνημείων τῆς Καστορίας τόσον ἀπὸ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὅσον καὶ ἀπὸ τῆς εἰκονογραφικῆς καὶ τῆς ἐπιγραφικῆς ἀκόμη πλευρᾶς, ἀφ' οὗ καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ πανοσιολογιωτάτου ἀρχιμανδρίτου κ. Γερμανοῦ Χριστίδου γενομένη πρό τινων ἐτῶν δημοσίευσις τῶν ἐπιγραφῶν² — ἀξιέπαινος κατὰ τὰλλα ἐργασία — καὶ ἑλλιπὴς τυγχάνει καὶ διορθώσεων εἰς τὰς ἀναγνώσεις ἀνάγκην ἔχει.

Ἀσχολούμενοι ἀπὸ τριετίας εἰς τὴν μελέτην τῶν μνημείων τῆς Καστορίας κατεμετρήσαμεν, ἐσχεδιάσαμεν καὶ ἡρευνήσαμεν ἀπὸ πάσης πλευρᾶς πάντα αὐτῆς τὰ μνημεῖα καὶ φέρομεν ἤδη τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν μας τούτων εἰς τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος διὰ τοῦ Ἀρχείου τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος. Ὁφείλομεν δ' ἐνταῦθα νὰ διατρανώσωμεν τὴν εὐγνωμοσύνην ἡμῶν τόσον πρὸς τὸν Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Καστορίας κύριον Νικηφόρον, ὅσον καὶ πρὸς τὸν φίλον καθηγητὴν τοῦ Γυμνασίου Καστορίας κ. Κωνσταντῖνον Πηχιὼν διὰ τὴν ἐξαιρετικὴν φιλοξενίαν καὶ θετικὴν βοήθειαν, ἣν εὐχρεστήθησαν νὰ μοι παράσχωσι κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐν Καστορίᾳ διατριβῶν μου.

Κατὰ τὴν μελέτην τῶν μνημείων τῆς Καστορίας θέλομεν ἀκολουθήσει τὸ ἐξῆς σύστημα: Κατ' ἀρχὰς θὰ ἐξετάσωμεν ἐνὸς ἐκάστου μνημείου τὰ ἀρχιτεκτονικά, διακοσμητικά καὶ ἐπιγραφικά στοιχεῖα, μετὰ ταῦτα δὲ θὰ συνοψίσωμεν τὰ γενικὰ χαρακτηριστικά τοῦ συνόλου τῶν μνημείων.

Εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν μνημείων θέλομεν ἀκολουθήσει κατὰ τὸ ἐφικτὸν τὴν χρονολογικὴν σειρὰν αὐτῶν ἢ τὴν σειρὰν σπουδαιότητος. Ἐκαστὸν δὲ μνημεῖον θὰ φέρει τὸν ἀριθμὸν, ὅστις ἐν τῷ ἐπισυναπτομένῳ γενικῷ τοπογραφικῷ σχεδίῳ (πίν. 1) ἀναγράφεται παραπλεύρως τῆς κατόψεως αὐτοῦ ἐντὸς κύκλου.

¹ L'École Grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σ. 22-29. Μετάφρασιν τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν Καστορίαν περικοπῶν τοῦ Millet ὡς καὶ τὰς κατόψεις αὐτοῦ τῶν 4 κυριωτάτων ναῶν τῆς Καστορίας περιέλαβεν ὁ κ. Φ. Παπακωνσταντῖνου εἰς τὸ περὶ Καστορίας ἀρθρον του ἐν τῇ Μ. Ἑλλ. Ἑγκυκλοπαιδεῖᾳ. Τὰς αὐτὰς κατόψεις τοῦ Millet ἀνεδημοσίευσεν ἐν τῇ μονοσελίδῳ τῶν μνημείων τῆς Καστορίας μνείᾳ, ἣν ἔκαμεν ἐν τῷ μακρῷ περὶ τῶν ναῶν καὶ μοναστηρίων τῆς Βουλγαρίας πονήματι αὐτῆς ἡ Vera Ivanova, ἐνθ' ἂ. σ. 555.

² Γρηγορ. Παλαμῶς τ. 6 (1922) σ. 128-132, 165-176, 277-281, 342-345, 388-392.

1. ΟΙ ΑΓΙΟΙ ΑΝΑΡΓΥΡΟΙ

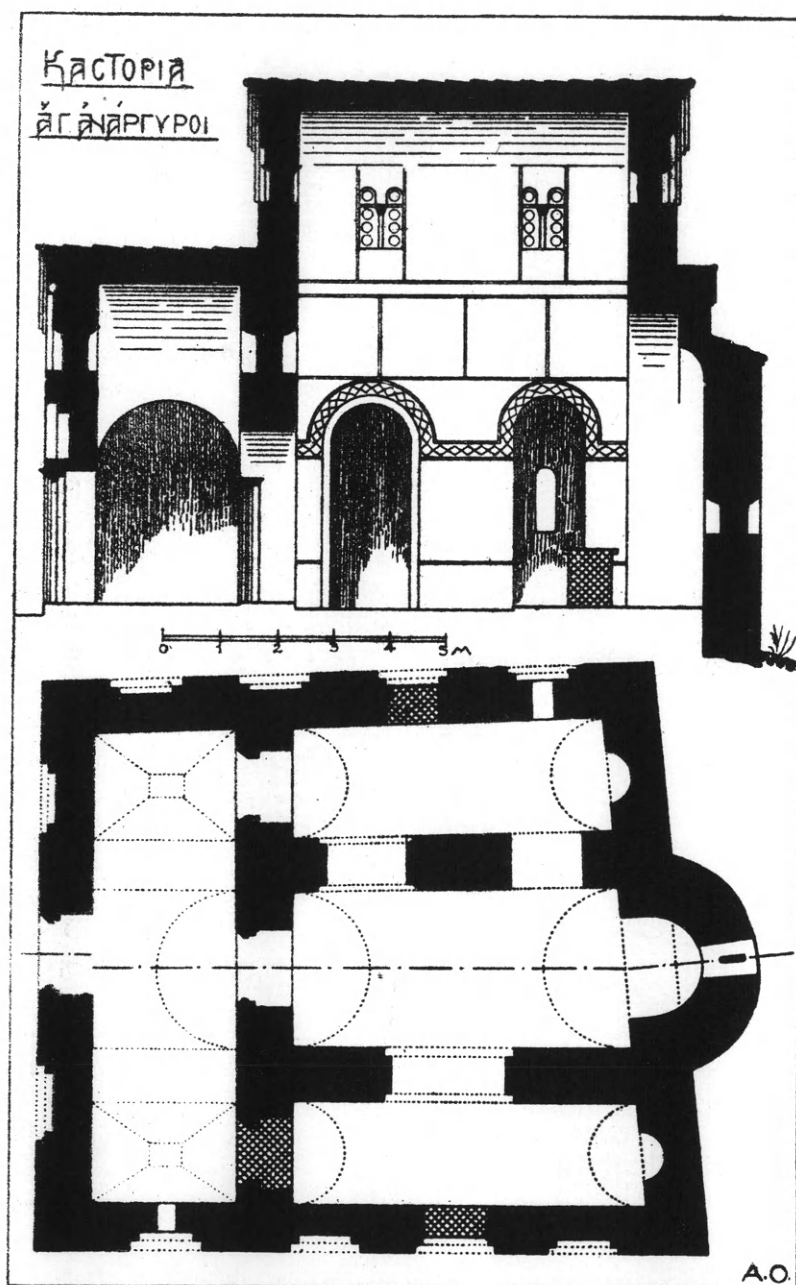
Ὁ ναὸς οὗτος κεῖται ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς Καστοριανῆς χερσονήσου, ἐν τῇ συνοικίᾳ Βαρλαάμ, εἶναι δ' ἐκτισμένος ἐπὶ ἀρκούντως ἀποτόμου κλιτύος, οὕτως ὥστε ἡ νοτία αὐτοῦ πλευρὰ νὰ εἶναι πολὺ χαμηλότερον τῆς βορείου θεμελιωμένη. (Ὅρα τομὴν κατὰ πλάτος, εἰκ. 4). Ὡς πρὸς τὰς διαστάσεις εἶναι ἡ μεγαλυτέρα τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Καστορίας, καίτοι τὸ μῆκός της εἶναι κατὰ μέσον ὅρον μόνον 11.35 μ. τὸ δὲ πλάτος περίπου 10 μ.

Κάτοψις. Ὁ ναὸς ἔχει ἐν κατόψει (εἰκ. 3) σχῆμα ἀκανονίστου τετραγώνου¹ καὶ τοῦτο διότι ἡ βόρειος αὐτοῦ πλευρὰ εἶναι κατὰ 1.07 μ. βραχυτέρα τῆς νοτίας. Τὸ κτήριον ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ συγχρόνως πρὸς αὐτὸν κατασκευασθέντος νάρθηκος. Ὁ κυρίως ναὸς διαιρεῖται κατὰ τὸ πλάτος του εἰς τρία κλίτη: ἐν μέσον, ἀνοίγματος 2.90 μ. καὶ δύο πλάγια, ἀνοίγματος 2.05 (τὸ βόρειον) καὶ 1.82 (τὸ νότιον). Ὁ χωρισμὸς τῶν κλιτῶν γίνεται ἐνταῦθα διὰ τοίχων πάχους 0.95-1.00 μ. διατρυπωμένων ἀπὸ ἀσύμμετρα τοξωτὰ ἀνοίγματα, δύο μὲν κατὰ τὴν βόρειον πλευράν, ἐν δὲ κατὰ τὴν νοτίαν. Τὸ μέσον κλίτος καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς εἰς τὴν ἐξέχουσαν μεγάλην ἡμικυλινδρικήν κόγχην τοῦ ἱεροῦ, τὰ δὲ πλάγια εἰς μικρὰς ἡμικυλινδρικὰς κόγχας ἀνοιγομένας εἰς τὸ πᾶχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 3).

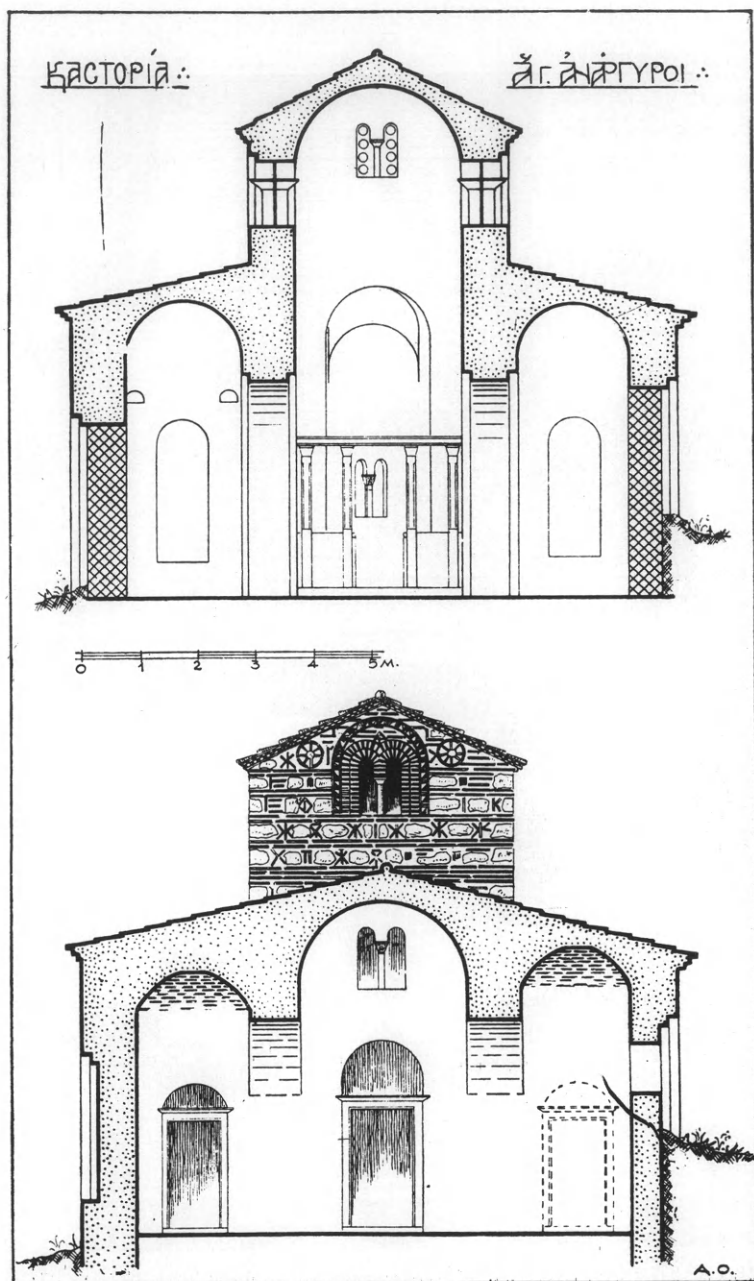
Ὁ κυρίως ναὸς συγκοινωνεῖ σήμερον διὰ δύο θυρῶν πρὸς τὸν νάρθηκα· ἡ μία τούτων τελεῖ τὴν συγκοινωνίαν τοῦ μέσου κλιτοῦ, ἡ δ' ἄλλη τοῦ βορείου· εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι ἀρχικῶς ὑπῆρχε καὶ τρίτη θύρα συγκοινωνίας τοῦ νοτίου κλιτοῦ πρὸς τὸν νάρθηκα, ἥτις ἐφράχθη μεταγενεστέρως. Ὁ νάρθηξ, καταλαμβάνων ὁλόκληρον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ, φέρει μίαν καὶ μόνην θύραν εἰσόδου εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς (εἰκ. 3).

Τομὴ. (εἰκ. 3 καὶ 4). Καὶ τὰ τρία κλίτη τοῦ κυρίως ναοῦ ἐστεγάζοντο διὰ κτιστῶν κυλινδρικῶν θόλων, οἵτινες σήμερον ἔχονσι καταπέσει διατηρουμένων μόνον μικρῶν ὑπὲρ τὴν γέννησιν αὐτῶν τμημάτων. Ἐκ τῶν θόλων τούτων ὁ τοῦ μέσου ἦτο πολὺ ὑψηλότερος τῶν ἄκρων, σχηματίζων εἶδος τι φωταγωγοῦ ἢ τρούλλου (τρουλλοκαμάρα) φέροντος παράθυρα καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτοῦ πλευρὰς ἦτοι ἀνὰ δύο μὲν ἐπὶ τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας, ἀνὰ ἓν δ' ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς. Τὴν ἐντύπωσιν τρούλλου γεννᾷ

¹ Ἐν τῇ κατόψει τοῦ Millet, École grecque, Paris 1916 σ. 24 εἰκ. 7, ὁ ναὸς παρίσταται ἀπολύτως ἰσόπλευρος.

Εἰκ. 3. Κάτοψεις καὶ κατὰ μήκος τομή τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων.

Εἰκ. 4. Τομαὶ κατὰ πλάτος κατὰ τὸν κυρίως ναὸν (ἄνω)
καὶ τὸν νάρθηκα (κάτω).

διὰ τὸν φωταγωγὸν τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων, ἀφ' ἐνὸς μὲν ἡ μεγάλη του ὑπερύψωσις, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ πρὸς τὸ τετράγωνον πλησιάζον σχῆμά του καὶ τέλος ἡ εἰς χαμηλὴν στάθμην τήρησις τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, πρὸς τὴν ὁποίαν ὁ φωταγωγὸς συνδέετα' διὰ χαμηλοῦ τινος ἀτροφικοῦ ἀετώματος (εἰκ. 5), ὅπερ ἐνταῦθα οὐδένα πληροῦ ὀργανικὸν σκοπὸν (ᾧρα τομὴν εἰκ. 4 ἄνω), ἀλλ' εἶναι

Εἰκ. 5. Ἀποψὶς τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων ἀπὸ Ν. Α.

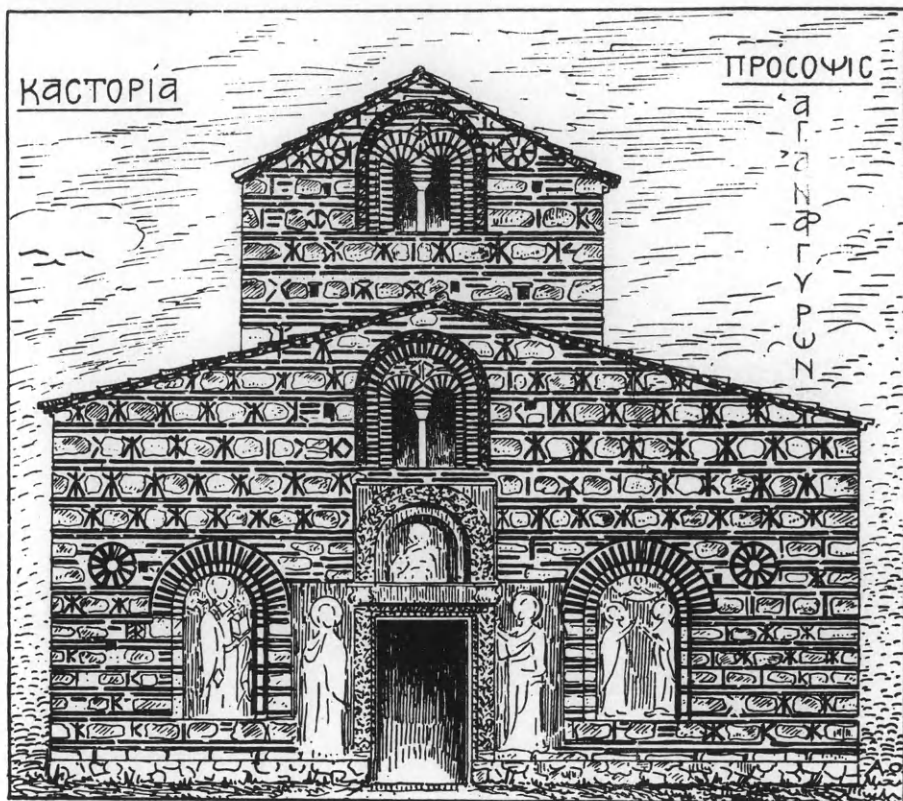
λείψανον μακρᾶς παραδόσεως ἦτοι τῆς τοποθετήσεως κυλινδρικοῦ θόλου πρὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ὡς, βλέπομεν εἰς τὸν γειτονικὸν Ἀγ. Στέφανον, ἐνθα ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ φωταγωγοῦ δὲν εὐρίσκεται εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τῶν πλαγίων κλιτῶν ἀλλ' εἶναι κατὰ τι ὀπισθοχωρημένος, τοῦ ὑπολειπομένου τμήματος στεγαζομένου διὰ χαμηλοῦ ἀετώματος.

Διὰ θολωτῶν ὀροφῶν ἐκαλύπτετο ὡσαύτως καὶ ὁ νάρθηξ (εἰκ. 4 κάτω). Οὗτος διαιρεῖται εἰς τρία κατὰ τὸ μῆκος αὐτοῦ τμήματα, ἐξ ὧν τὸ μὲν μέσον εἶναι μεγαλύτερον καὶ στεγάζεται διὰ κυλινδρικῆς καμάρας βαινούσης ἐπὶ δύο ἐγκαρσίων τόξων, τὰ δὲ ἄκρα καλύπτονται διὰ χαμηλοτέρων¹ σκαφοειδῶν

¹ Τὸ ὕψος τῆς κλειδὸς τοῦ μὲν κυλινδρικοῦ θόλου ἀπὸ τοῦ δαπέδου εἶναι 5.63, τῶν δὲ σκαφοειδῶν 4.44 μὲν τοῦ βορείου, 4.84 δὲ τοῦ νοτίου.

ἡ μοναστηριακῶν θόλων¹ (Klostergewölbe) κατεσκευασμένων ἐξ ὁλοκλήρου διὰ πλίνθων. Τὰ τρία διαμερίσματα τοῦ νάρθηκος ἐστεγάζοντο καὶ ἀρχικῶς διὰ μιᾶς καὶ μόνης δικλινοῦς στέγης (εἰκ. 6).

Φωτισμός. Ὁ φωτισμὸς τοῦ κυρίως ναοῦ ἐπετυγχάνετο κυρίως μὲν διὰ τῶν ἐξ διλόβων παραθύρων τοῦ φωταγωγοῦ, ἃν καὶ ταῦτα οὐ μόνον

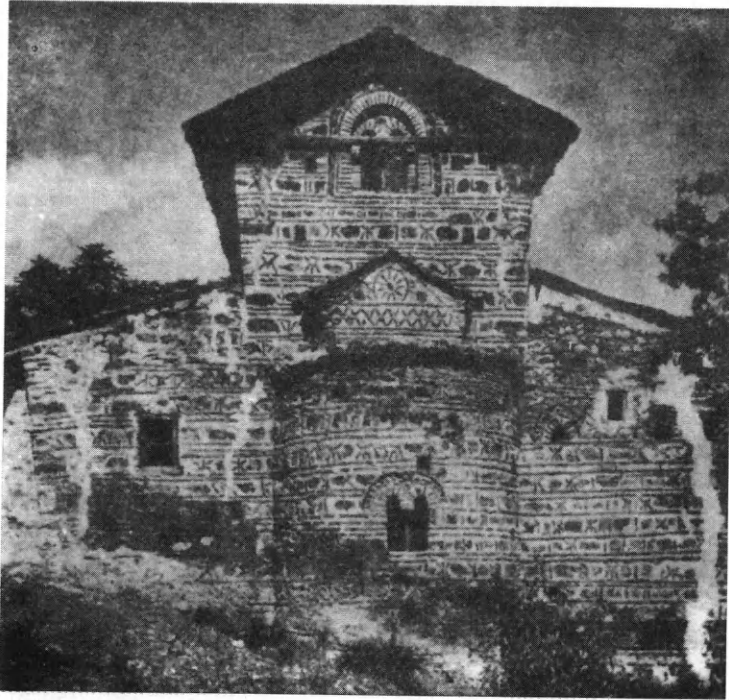

Εἰκ. 6. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων ἀναπαρασταμένη.

στενὰ εἶναι ἀλλὰ καὶ σχετικῶς ὀλίγα καὶ πολὺ ὑψηλὰ τοποθετημένα. Τὸ ἱερόν ἐφωτίζετο διὰ τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς μεγάλης κόγχης (εἰκ. 7) καὶ δι' ἑνὸς μικροῦ μονολόβου ἀνοιγομένου παρὰ τὴν Β. Α. γωνίαν τῆς προθέσεως. Δύο

¹ Οἱ θόλοι οὗτοι ἀποτελοῦσι τὸ ἀρχαιότερον γνωστόν μοι παράδειγμα χρήσεως σκαφοειδῶν θόλων εἰς ναοὺς. Ἔτερα παραδείγματα ὁμοίων θόλων γνωρίζω τὰ ἑξῆς: Προσκτίσματα τοῦ ναοῦ τῆς Εὐαγγελιστρίας ἐν Μυστρᾷ, Σκευοφυλάκιον καὶ Τράπεζα μονῆς Μεταμορφώσεως Μετεώρων, Ὁρλάνδος, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι 1927 σ. 29 καὶ εἰκ. 44.

μικροσκοπικοί ἡμικυκλικοὶ φεγγῖται ἀνοιγόμενοι εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς προθέσεως προσέθετον ὀλίγον φῶς εἰς τὸ σκοτεινὸν τοῦτο μέρος¹. Δίλοβον παράθυρον ὑπῆρχεν ἐπίσης καὶ ὑπεράνω τῆς θύρας τοῦ μέσου κλίτους, ὅπερ ὅμως μόνον ἐμμέσου φωτὸς ἐπέτρεπε τὴν δίοδον. Τέλος ὁ νάρθηξ ἔφερεν ἀνὰ ἓν μονόλοβον, στενὸν παράθυρον κατὰ τε τὴν βόρειον καὶ τὴν νοτίαν αὐτοῦ

Εἰκ. 7. Ἡ ἀνατολ. πλευρὰ τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων.

στενὴν πλευρὰν ἀνοιγόμενον² ὥς καὶ ἐν δίλοβον ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου³ (εἰκ. 6).

Τὰ δίλοβα παράθυρα ἐφράσσοντο δι' ἐγκαρσίων πλακῶν ἐκ γύψου πάχους 0.05 διατρυπωμένων ὑπὸ στρογγύλων ὀπῶν (εἰκ. 8). Ὅμοίαν διά-

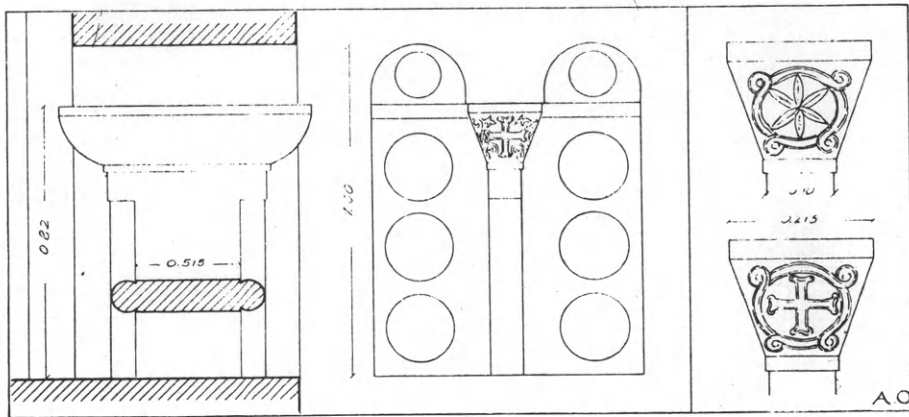
¹ Σήμερον οἱ φεγγῖται οὗτοι εἶναι ἐσωτερικῶς πεφραγμένοι, διακρίνονται ὅμως σαφέστατα ἐξωτερικῶς (ὄρα εἰκ. 7).

² Τὸ τῆς νοτίας πλευρᾶς παράθυρον εὗρυνθὲν μεταγενεστέρως ἀπέβη μέγα ὀρθογώνιον νεωτερικὸν κούφωμα.

³ Τὸ παράθυρον τοῦτο φραχθὲν μεταγενεστέρως ἠνοίχθη κατὰ τὰς γενομένας ἐν ἔτει 1938 στερεωτικὰς ἐργασίας, περὶ ὧν ἴδε ἐν τέλει τοῦ τόμου τούτου.

ταξιν φεγγιτῶν συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς ὡς π. χ. εἰς τὴν Παντάνασσαν τῆς Μονεμβασίας¹, εἰς τὴν Ἀγίαν Θεοδώραν² καὶ τὸν ναὸν Βουργαρελίου Ἀρτης³, Νερέδιτσι Ρωσίας⁴, εἰς Στουδέντισαν Σερβίας⁵, ἀπεικονίζονται δὲ καὶ ἐπὶ τοιχογραφιῶν⁶.

Ἐξωτερικὴ διάπλασις. Πλὴν τῆς ἀνατολικῆς πᾶσαι αἱ λοιπαὶ πλευραὶ τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι ἐπίπεδοι ἀλλὰ διηρθρωμέναι διὰ κλιμακωτῶν τυφλῶν ἀψίδων⁷ (εἰκ. 10), ὧν τὸ ἄνοιγμα ποικίλλει ἀπὸ 1,25 μέχρι 1,30. Καὶ ἐπὶ μὲν τῶν μακρῶν πλευρῶν ἔχομεν ἀνὰ 4 τυφλὰς ἀψίδας (εἰκ. 9), κατὰ δὲ τὴν

Εἰκ. 8. Τύπος παραθύρων τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων.

δυτικὴν δύο, ἥτοι ἀνὰ μίαν ἐκατέρωθεν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου (εἰκ. 6). Σημειωτέον δ' ὅτι αἱ τυφλαὶ αὗται ἀψίδες δὲν διήκουσι μέχρι τοῦ ἐδάφους ἀλλὰ διακόπτονται εἰς ὕψος ἑνὸς περίπου μέτρου ἀπὸ τούτου (εἰκ. 9).

Ἡ διὰ τυφλῶν ἀψίδων διαμόρφωσις τῶν τοίχων εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν σχολὴν τῆς Πρωτευούσης, ἀπαντᾷ δ' οὐ μόνον ἐν Κωνσταντινουπόλει⁸ ἀλλὰ καὶ εἰς πλείστους ναοὺς χωρῶν ὑποκειμένων εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ

¹ Ὁρλάνδος, Ἀρχ. τῶν Βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' σ. 144 εἰκ. 6.

² Ὁρλάνδος, Ἀρχ. τῶν Βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Β' σ. 203.

³ Ὁρλάνδος, Ἑπειρωτικὰ χρονικά τ. Β' σ. 159 εἰκ. 8.

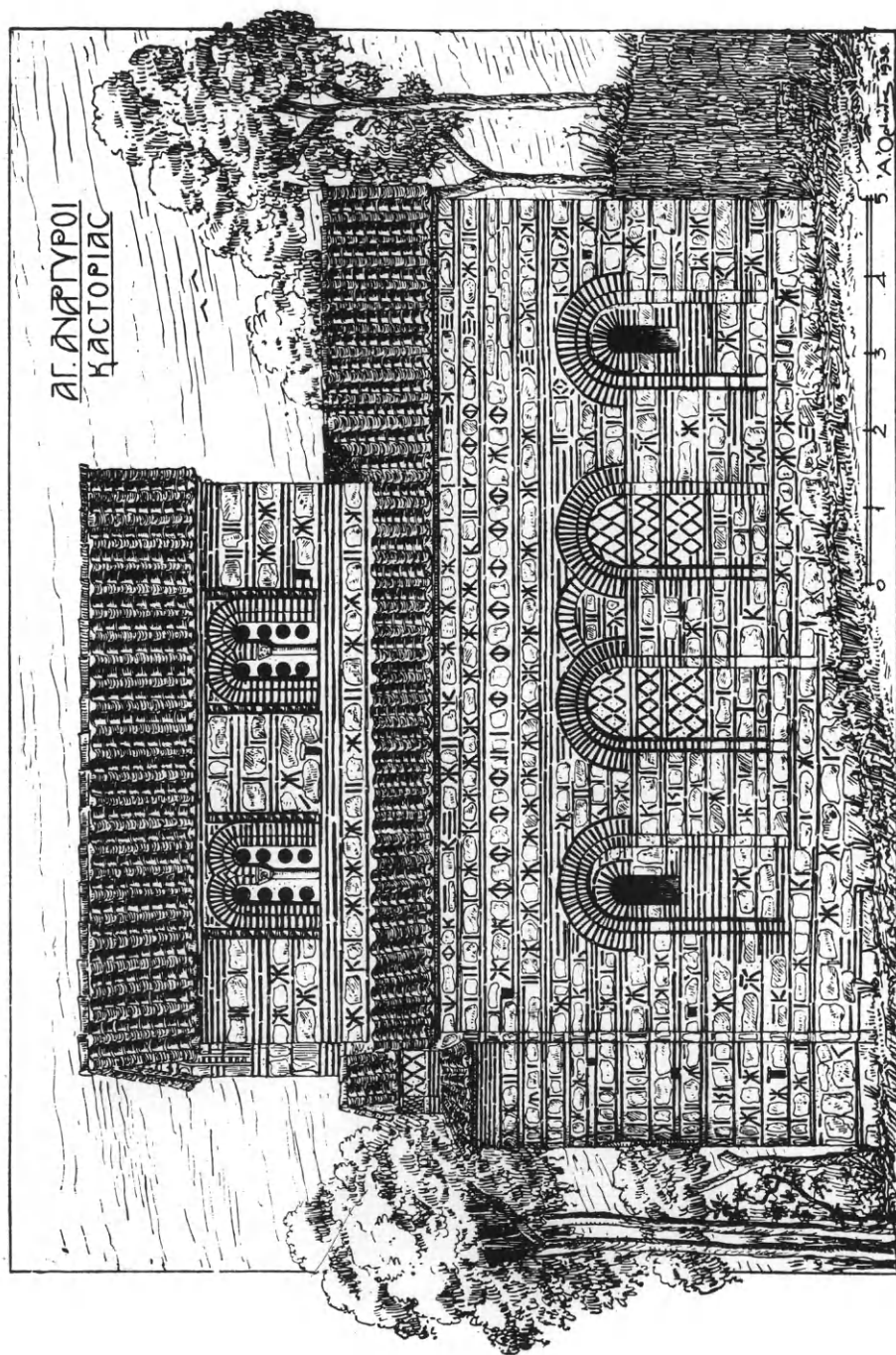
⁴ Ebersolt, Monuments Piot 13 (1906) πίν. IV καὶ σ. 37 εἰκ. 2.

⁵ Pokryskin, Pravoslavnaia arhitektura πίν. VIII καὶ ἐν Ρώμῃ (S. Lorenzo) Holtzinger, Die altchristliche Architektur, Stuttgart 1889 εἰκ. 56.

⁶ A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1929 πίν. XVII καὶ σ. 168. H. Omont, Évangiles avec peintures byzantines du XIe s. πίν. 81.

⁷ Ἐν τῇ κατόψει τοῦ Millet, (École grecque σ. 24 εἰκ. 7) οὐδόλως ἐδηλώθησαν αἱ τυφλαὶ ἀψίδες, τῶν τοίχων παρασταθέντων ἐντελῶς ἐπίπεδων.

⁸ Van Millingen, Byzantine Churches in Constantinople, London 1912 σ. 212, 219, 243, 288.

Είχ. 9. Ἡ βόρειος πλευρὰ τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων ἀναπαροσταμένη.

Βυζαντίου ὡς π. χ. ἐν Βουλγαρία¹, Μακεδονία², παλαιᾷ Σερβία³, Ἡπείρῳ⁴, Χίῳ⁵, Μυστρᾷ⁶ κλπ. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι καθ' ἣν ἐποχὴν ἐκτίσθησαν οἱ Ἅγ. Ἀναργυροί, ἡ Καστορία ὑφίστατο πλήρως τὴν οἰκοδομικὴν ἐπίδρασιν τῆς πρωτευούσης.

Τοιχοδομία καὶ κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις. Ἡ τοιχοδομία τῶν Ἅγ. Ἀναργύρων εἶναι γενικῶς ἰσόδομος, ἀλλ' οὐχὶ αὐστηρῶς κανονικὴ· διότι

Εἰκ. 10. Ἀποψις τῶν Ἅγ. Ἀναργύρων ἀπὸ Ν.Δ.

οἱ λίθοι, οὓς χρησιμοποιεῖ — σκληροὶ σκοτεινόχρωμοι ἄσβεστόλιθοι — δὲν εἶναι κατάλληλοι πρὸς κανονικὴν λάξευσιν. Οἱ λίθοι σχήματος ὀρθογωνίου μὲ γωνίας ἀπεστρογγυλευμένας, εἶναι τοποθετημένοι δι' ἀφθύνου κονιάματος καθ' ὅρι-

¹ Filov, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919 πίν. IV καὶ εἰκ. 19, 20. A. Rachenov, Églises de Mesembria, Sofia 1932 πίν. 11-19, N. Mavrodinov, L'église à nef unique et l'église cruciforme en Bulgarie, Sofia 1931, σποράδην.

² Θεσσαλονίκη, Diehl-Le Tourneau-Saladin, Les monuments, chrétiens de Salonique, Paris 1916 πίν. LXIII καὶ LVI, Ἑλασσών, Ὀλυμπιώτισσα Σωτηρίου. Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τ. Δ' σ. 321 εἰκ. 7.

³ Millet, L'ancien art serbe, Paris 1919 εἰκ. 113-124.

⁴ Ξυγγόπουλος, Ἡπειρωτικά Χρονικά τ. Α' σ. 41 εἰκ. 16 καὶ 17 (Παναγία Ντίλιου).

⁵ Orlandos, Monuments byzantins de Chios, Ἀθήναι 1930 τ. II πίν. 12, 31, 32, 34, 39, 41, 44, 45, 46, 49, 51, 52, 55.

⁶ Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910. πίν. 24. (Βροντόχιον).

ζοντίας στρώσεις, χωριζομένης διὰ διπλῆς σειρᾶς πλίνθων, πάχους 0.03-0.04. Κατακορύφως οἱ λίθοι χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων εἴτε διὰ πλίνθων ἀπλῶν, συνηθέστερον ὅμως διὰ πλίνθων σχηματίζουσῶν τὰ σχήματα $\langle | \rangle$ ἢ $\rangle | \langle$, ὧν τὸ δεύτερον δύναται νὰ θεωρηθῇ οὐ μόνον ὡς διακοσμητικὸν ἀλλὰ καὶ ὡς συμβολικὸν (μονογράφημα Ἰ(ησοῦ) Χ(ριστοῦ)) ἀφ' οὗ μετὰ τόσης ἐπιμονῆς καὶ εἰς τοὺς ἀγίους Ἀναργύρους καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς Καστορίας ἐφηρομόσθη (Ἀγ. Στέφανος, Παναγία Μαυριώτισσα, Ταξιάρχης Γυμνασίον) ἔτι δὲ καὶ ἐν Β. Μακεδονίᾳ¹ καὶ Β. Ἡπείρῳ² καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Πελοποννήσῳ³.

Τὸ περιγραφέν σύστημα τοιχοδομίας ἀποτελεῖ αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ τὸν διακοσμητικὸν κᾶναβον τοῦ μνημείου ἐφ' οὗ ἐγγράφονται χάριν ποικιλίας καὶ ἄλλα τινὰ κοσμήματα. Οὕτω τὰ μὲν τύμπανα τῶν τυφλῶν ἀψίδων (ὧν τὰ τόξα εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου διὰ πλίνθων κατεσκευασμένα) κοσμοῦνται διὰ ρομβοειδῶν ἐντὸς ἀφθόνου κονιάματος τοποθετημένων πλίνθων μεθ' ὀριζοντίων χωριστικῶν ταινιῶν (εἰκ. 9) εἰς δὲ τὰ τύμπανα τῶν ἀετωμάτων τοῦ φωταγωγοῦ καθὼς καὶ εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ νάρθηκος παρεμβάλλεται τὸ διακοσμητικὸν θέμα τῶν «ἡλίων»⁴ (εἰκ. 6 καὶ 9). Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ πλινθίνη διαμόρφωσις τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ φωταγωγοῦ, ἥτις ἀποτελεῖται ἐκ διπλοῦ κλιμακωτοῦ πλαισίου φθάνοντος κάτω μέχρι τῆς ποδιᾶς καὶ περιβαλλομένου ὑπὸ ἐξεχούσης ὀδοντωτῆς ταινίας, ἥτις εἰς μὲν τὰ παράθυρα τῶν μακρῶν πλευρῶν δὲν παρακολουθεῖ τὴν ἀντυγα αὐτῶν ἀλλ' ὑψουμένη μέχρι τῶν στεγῶν σταματᾷ ἀποτόμως (εἰκ. 9), εἰς δὲ τὰ παράθυρα τῶν στενῶν πλευρῶν σχηματίζει μέγα ἡμικυκλικὸν τόξον, οὗτινος τὸ τύμπανον πληροῦται διὰ πλίνθων εἰς διάφορα σχέδια (εἰκ. 6). Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον τὰ παράθυρα τῶν στενῶν πλευρῶν ἐγγράφονται ἁρμονικώτερον ἐντὸς τῆς ὑπὸ τῶν στεγῶν σχηματιζομένης ἀμβλείας γωνίας. Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ μετὰ τὴν ὀδοντωτὴν ταινίαν, ἥτις περιβάλλει τὸ ὑπὲρ τὴν θύραν τοῦ νάρθηκος δίλοβον παράθυρον (εἰκ. 10) μετὰ τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐνταῦθα ἡ ταινία δὲν ἐξέχει τοῦ ἐπιπέδου τοῦ τοίχου.

Γενικῶς παρατηροῦμεν ὅτι καίτοι μεγάλη γίνεται χορῆσις ὀπτοπλίνθων (πάχους 0.03-0.05) διὰ τε κατασκευαστικούς (θόλοι) καὶ διὰ διακοσμητικούς σκοπούς, ὅμως ἱκανὴ παρατηρεῖται φειδῶ περὶ τὴν χορῆσιν ὀδοντωτῶν ταινιῶν.

¹ Πρέσπα, Miljukov ἐν Izvestija τοῦ Ρωσ. Ἰνστ. Κων. πόλεως τ. IV, 1 Σόφια 1899 σ. 48 εἰκ. 11.

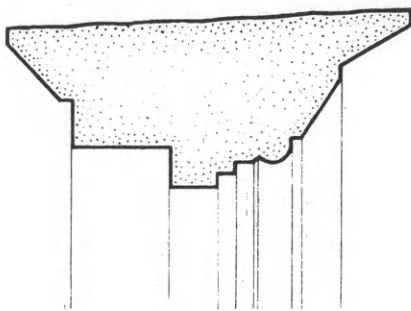
² Ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου ἐν Ἀνω Λαμπόβῳ Βερρῶν. Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1916 σ. 113 εἰκ. 8α.

³ Ναὸς Ἀγ. Γεωργίου Βίγλας, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Σπάρτης-Γυθείου Lamprakis. Mémoire sur les antiqu. chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902 σ. 43 εἰκ. 80.

⁴ Τὸ θέμα τῶν ἡλίων ἀπαντᾷ καὶ εἰς ναοὺς τοῦ 13^{ου} καὶ 14^{ου} αἰῶνος ὡς π. χ. ἐν τῷ νάρθηκι τῆς Ἀγ. Θεοδόρας ἐν Ἀρτῇ (Ὁρλάνδος. Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Β' σ. 102 εἰκ. 13), εἰς τὸ ἱερὸν τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης (Lamprakis, Mémoire sur les antiqu. chrétiennes de la Grèce. Athènes 1902 σ. 51 εἰκ. 94).

Πράγματι αὐταὶ περιορίζονται μόνον εἰς ἐξωτερικὰ περιβλήματα τῶν παραθύρων καὶ εἰς γείσα κάτωθεν τῶν στεγῶν, ἅτινα ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει κατεσκευάσθησαν διὰ λαξευτῶν λίθων.

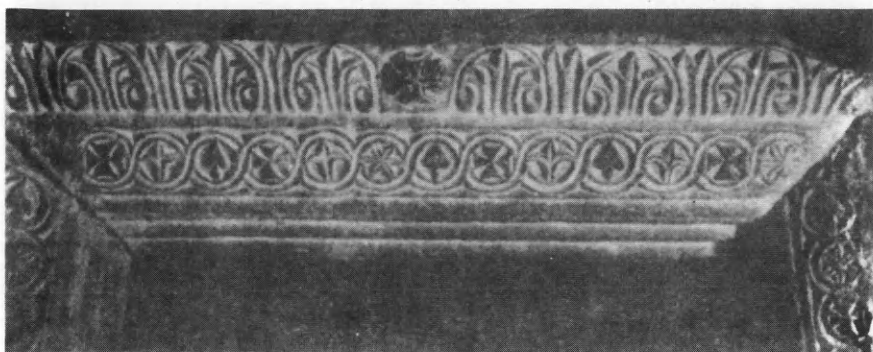
Ἡ ἀνάγλυπτος διακόσμησις. Οἱ Ἅγιοι Ἀναγυροὶ εἶναι ἡ μόνη ἐκκλησία τῆς Καστορίας, ἣτις ἔφερε πλούσιον μαρμαρίνον διάκοσμον — κιονίσκους

Εἰκ. 11. Τομή τοῦ μαρμαρίνου
πλαisiίου τῶν θυρῶν.

παραθύρων, θυρώματα, τέμπλον κλπ. Καὶ οἱ μὲν κιονίσκοι τῶν διλόβων παραθύρων ἔχουσι τὴν συνήθη μορφήν (ἀμφικιονίσκοι) φέροντες ὑπεράνω λίαν ἐξέχον κολουροπυραμιδοειδῆς ἐπίθημα, οὗτινος αἱ στεναὶ πλευραὶ κοσμοῦνται εἴτε δι' ἀναγλύπτου σταυροῦ ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἀνθέμια (εἰκ. 8), εἴτε διὰ κύκλων ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰκονίζεται ρόδαξ ἐξαφυλλος ἢ σταυρὸς (εἰκ. 8). Τὸ θέμα τοῦτο εὔρηται καὶ ἐπὶ τῶν ἐπιθημάτων τῶν κιονίσκων τοῦ ἱεροῦ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος.

Τὰ δὲ θυρώματα ἦτοι τὰ μαρμαρίνα πλαίσια τῶν τριῶν εἰκονιζομένων ἐσωτερικῶν καὶ τῆς μιᾶς ἐξωτερικῆς θύρας τοῦ νάρθηκος, ἔχοντα τὴν ἐν τῷ

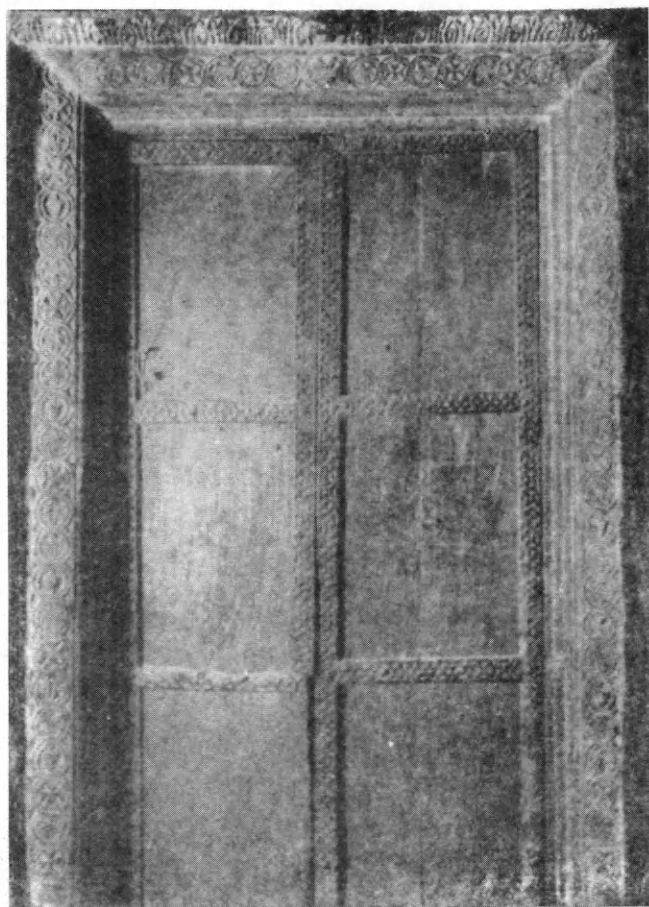

Εἰκ. 12. Τὸ ὑπέρθυρον τῆς βορείου θύρας.

σχεδίῳ (εἰκ. 11) τομὴν, ἀποτελοῦνται ἐκ δύο κατακορύφων σταθμῶν καὶ ἐνὸς ὀριζοντίου ὑπερθύρου ἐφ' οὗ ἐπικιάθεται ἐξέχον λοξότμητον γεῖσον (εἰκ. 12). Τῶν δύο κατὰ χώραν σήμερον σωζομένων θυρωμάτων οἱ μὲν κατακόρυφοι σταθμοὶ καὶ τὸ ὀριζόντιον ὑπέρθυρον κοσμοῦνται δι' ἀναγλύπτου κοσμήματος ἀποτελουμένου ἐκ σειρᾶς ἐφαπτομένων κύκλων ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐσχεδιά-

σθλησαν ἄλλοτε ρόδακες, ἄλλοτε φύλλα κισσοῦ καὶ ἄλλοτε σταυροὶ (εἰκ. 13), τὸ δὲ ἐξέχον γεῖσον φέρει κόσμημα ἐξ ἐσχηματοποιημένων ὀρθῶν φύλλων ἀκάνθης.

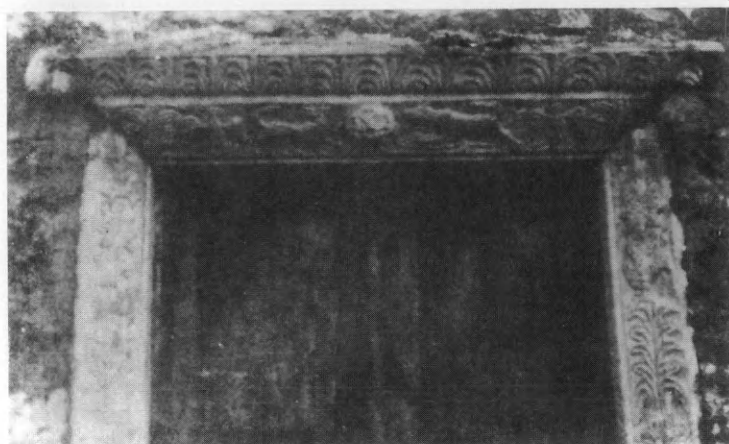
Τῆς πεφραγμένης σήμερον θύρας τοῦ νοτίου κλίτους τὸ μαρμαρίνον πλαίσιον, μὴ σωζόμενον κατὰ χώραν, ἀπέκειτο μέχρι πρὸ τεσσαρακονταετίας εἰς τὸ

Εἰκ. 13. Ἡ βασιλίσκος πόλη.

προαύλιον τοῦ ναοῦ, μετηνέχθη δ' ἐξεῖθεν ἵνα χρησιμοποιηθῇ εἰς τὸν γειτονικὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, οὗτινος σήμερον κοσμεῖ τὴν βόρειον θύραν. Αἱ διαστάσεις του εἶναι ἀκριβῶς ὅμοιαι (0.99×1.86) πρὸς τὰς τῆς θύρας τοῦ βορείου κλίτους ἀλλ' ἢ διακόσμησις τῶν σταθμῶν καὶ τοῦ ὑπερθύρου του εἶναι τελείως διάφορος· διότι φέρει ἀντὶ τῶν κύκλων ἐλάφους, λέοντας, κύνας, ἀετοὺς καὶ ἄλλα ζῶα πρὸς δὲ τούτοις καὶ ρόδακας καὶ σταυροὺς καὶ φυλλοφόρους κλάδους

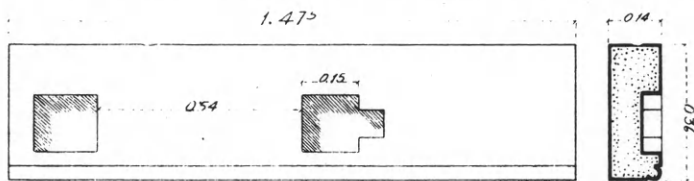
ἐν δὲ τῷ μέσῳ τοῦ ὑπερθύρου καὶ ἐξέχον κομβίον κοσμούμενον διὰ πλεγμάτων (εἰκ. 14). Τοῦ δὲ γείσου του ἡ διακόσμησις εἶναι μὲν παραπλησία πρὸς τὴν τῶν ἄλλων θυρῶν, διότι ἀποτελεῖται ἐξ ἐσχηματοποιημένων φύλλων ἀκάνθης (εἰκ. 14), διαφέρει ὅμως κατὰ τὴν τεχνικὴν καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματα.

Εἰκ. 14. Τὸ μαρμαρίνον πλαίσιον τῆς ἄλλοτε νοτίας θύρας τοῦ νάρθηκος.

Τὰ ἐπὶ τῶν θυρωμάτων κοσμήματα συνηθίζονται ἰδίᾳ κατὰ τὸν 11^{ον} μ. Χ. αἰῶνα¹.

Οἱ ῥΑγ. Ἀνάργυροι εἶχον ἀρχικῶς μαρμαρίνον τέμπλον, ὅπερ καταστράφην, τίς οἶδε πότε, ἀντικατεστάθη διὰ ξυλογλύπτου. Καίτοι ὅμως τὸ παλαιὸν

Εἰκ. 15. Τὸ ἀριστερὸν τεμάχιον τῆς βάσεως τοῦ τέμπλου.

τέμπλον τελείως ἐξεβλήθη, ἐντούτοις διεσώθησαν τμήματά τινα αὐτοῦ καὶ ἄλλα ἔχνη, ἅτινα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τὸ ἀναπαραστήσωμεν μετ' ἀρκετῆς πιθανότητος (εἰκ. 4). Οὕτω π.χ. ἐν τῷ νάρθηκι καὶ ἐν τῇ προθέσει διτηρήθησαν δύο τεμάχια ἐκ τῆς βάσεως αὐτοῦ, ἀναγνωριζόμενα εὐκόλως ὡς τοιαῦτα ἐκ τῶν τετραγώνων

¹ Πρβ. τὰ γλυπτά κοσμήματα τῶν θυρῶν τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ Παναγίας τῶν Χαλκῶν (Καζαντζιλάρτζαμι) καὶ τῆς Μ. Βατοπεδίου εἰκὼν παρὰ G. Schlumberger, *L'épopée byzantine* τ. 3 Paris 1905, σ. 341 καὶ 649.

ἐγκοπῶν, αἷς φέρουσιν ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας των (εἰκ. 15) καὶ αἵτινες προωρίζοντο πρὸς στερέωσιν τῶν πεσσίσκων τοῦ τέμπλου. Ἡ βάσις, ὕψους 0.14, ἔχει τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς τομήν, (ἴτοι μετὰ βεργίου κατὰ τὴν ἔξω ἄνω γωνίαν) ἣν συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλα τέμπλα τοῦ 11^{ου}-12^{ου} αἰῶνος, ὡς π.χ. ἐν τῷ καθολικῷ τῆς ἐν Φωκίδι μονῆς τοῦ ὁσίου Λοιγᾶ¹ καὶ ἐν τῷ ἀνεκδότῳ εἰσέτι ναῷ τῆς Ἀγ. Τριάδος ἐν τῷ παρὰ τὰ Ψαχνὰ τῆς Εὐβοίας κτήματι Κριεζώτη. Τὸ ἐν τῶν τεμαχίων τῆς βάσεως, σωζόμενον ἀκέραιον, φέρει ἐπ' αὐτοῦ δύο ἐγκοπάς, ἕξ ὧν ἡ μία εἶναι ἀπλοῦν τετράγωνον, ἡ δ' ἑτέρα ὅμοιον τετράγωνον φέρον προκεκολλημένον μικρότερον τετράγωνον, (εἰκ. 15), σχῆμα ὅπερ ὑποδηλοῖ, ὅτι ἡ ἐγκοπή αὕτη προωρίζετο διὰ τὸν κεντρικὸν πεσσόν, ὅστις ἔφερε συνήθως ἐκ τοῦ αὐτοῦ τεμαχίου προσκεκολλημένον τὸν πεσσίσκον τοῦ βημοθύρου². Κατὰ ταῦτα τὸ σωζόμενον τεμάχιον ἀπετέλει τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ τῆς βάσεως τοῦ τέμπλου τοῦ μέσου κλίτους, πρὸς τὸ ἥμισυ τοῦ πλάτους τοῦ ὁποίου ἀντιστοιχεῖ καὶ τὸ μικρὸς του 1,475 (ὄρα εἰκ. 4).

Ἐκ δὲ τῆς μεταξὺ τῶν ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ τέμπλου ἐγκοπῶν τῶν πεσσῶν ἀποστάσεως συνάγομεν, ὅτι τὸ πλάτος τῶν μεταξὺ τῶν πεσσῶν τιθεμένων πλακῶν τῶν θωρακίων ἦτο 0.54. Τόσον ὅμως ἀκριβῶς εἶναι καὶ τὸ πλάτος δύο πλακῶν θωρακίων, αἵτινες, συνηνωμένοι σήμερον, ἀποτελοῦσι τὴν καλυπτήριον πλάκα τῆς Ἀγίας Τραπεζῆς (εἰκ. 16). Ἐπὶ τῶν πλακῶν δ' αὐτῶν εἰκονίζονται ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς (εἰκ. 16 δεξιὰ) δύο τετράγωνα πλαίσια ἐξ ἀλύσεως

Εἰκ. 16. Θωράξια τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων.

¹ Schultz and Barnslev/ The monastery of St Luke of Stiris in Phocis, London 1901 πίν. 22.

² Πβλ. προχείρως τὸν ὅμοιον στυλίσκον τοῦ τέμπλου τοῦ παρὰ τὴν Ἀμφισσαν ναοῦ τοῦ Σωτῆρος Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Ἀρχ. τῶν Βυζαντ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' σ. 192 εἰκ. 9.

κύκλων (ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰκονίζονται τρίφυλλα καὶ σταυροὶ) περιβάλλοντα πυροστρόβιλον, ἑξαφύλλους ρόδακας καὶ σταυρὸν ἐπὶ δὲ τῆς ἐτέρας (εἰκ. 16 ἀριστερά) πάλιν δύο ἐπάλληλα πλαίσια περιβάλλοντα πλέγματα ρομβοειδῆ καὶ ἄλλα ἕκ τριμεροῦς ταινίας, εἰς τὸ κέντρον τῶν ὁποίων εἰκονίζονται ἑξαφύλλος ρόδαξ καὶ ἀετὸς (εἰκ. 16 ἀριστερά). Τὸ πάχος τῶν πλακῶν εἶναι 0.08 τὸ δὲ ὕψος τῆς ἑξ αὐτῶν ἀκεραίας (ἀριστεράς) 0.85.

Ἐκ τῶν κιονίσκων δυστυχῶς οὐδὲν περιεσώθη τεμάχιον, γνωρίζομεν ὅμως τὸ ὕψος των (2,60) ἕκ τοῦ ὕψους, εἰς ὃ εὐρίσκονται ἐπὶ τῶν κτιστῶν πεσσῶν

Εἰκ. 17. Τμήματα τοῦ μαρμαρίνου ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου.

τοῦ ναοῦ αἱ ὁπαὶ ἐν αἷς ἐπακτοῦτο τὸ ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου. Τοῦ ἐπιστυλίου τούτου διετηρήθησαν εὐτυχῶς δύο μεγάλα τεμάχια (εἰκ. 17) ἐντετελισμένα σήμερον τὸ μὲν ἐν τῷ πεζουλλίῳ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, τὸ δὲ ἐν τῇ ἀγίᾳ Τραπέζῃ κάτωθεν τῶν πλακῶν τῶν θωρακίων ἔχουσι δὲ τὰ ἐπιστύλια τὴν συνήθη λοξότμητον τομὴν (ὕψ. 0.155) καὶ φέρουσι ἐπὶ τῆς προσθίας αὐτῶν ἐπιφανείας διαφόρους ἀναγλύπτους παραστάσεις ἥτοι ἐν τῷ μέσῳ μὲν παγώνια πίνοντα ἀπὸ περιρραντηρίου, ἔπειτα δὲ κοσμήματα ἐπιπεδόγλυφα ἐνθυμίζοντα τὰ κουφικὰ ¹ καὶ τέλος ζῶα φανταστικά (γρύπας), μεθ' οὓς ἀκολουθεῖ ζωνηρῶς ἑξεργος ρόδαξ. Τόσον τὰ ἐπὶ τῶν θωρακίων ὅσον καὶ τὰ ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου κοσμήματα εἶναι ἕκ τῶν κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα συνηθιζομένων.

Ὁ γραπτὸς διάκοσμος. α) διάταξις τῶν εἰκονογραφιῶν. Ὁ ναὸς τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων εἶναι ἐσωτερικῶς κατάγραφος, φέρει δ' ἀκόμη καὶ ἐπὶ τῆς ἑξωτερικῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος αὐτοῦ τοιχογραφίας ² (εἰκ. 6). Αἱ

¹ Πβλ. Γ. Α. Σωτηρίου, Πρακτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Περίοδος Γ' τόμ. Β' (1933) σ. 75.

² Τοιχογραφίας εἰς τὰ ἑξωτερικά αὐτῶν τοιχώματα φέρουσι καὶ ἄλλοι ναοὶ τῆς Καστορίας (Ταξιάρχης Μητροπόλεως, Κοιμητοὶς, "Αγ. Νικόλαος τοῦ Κασνίτζη, "Αγ. Ἰωάννης ὁ Προδρόμος κλπ.) ὡς καὶ πολλοὶ ἄλλοι ναοὶ τῆς Βορείου Μακεδονίας

τοιχογραφίαι ὅμως τῶν διαφόρων αὐτοῦ τμημάτων ἀνήκουσιν εἰς διαφόρους ἐποχὰς καὶ εἶναι μὲ διάφορον τεχνοτροπίαν ἐκτελεσμέναι. Οὕτω αἱ ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς παρεῖας τοῦ νάρθηκος εἶναι διάφοροι τῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ, αὗται δὲ πάλιν ἐξωγραφήθησαν ὑπεράνω παλαιότερου στρώματος, οὕτινος ὀλίγα μόνον τμήματα ἀπεκαλύφθησαν ἐν τῷ νάρθηκι, ἀποδεικνύοντα ὅτι ὁ νεώτερος τεχνίτης ἠκολούθησε πιστῶς τὴν εἰκονογραφικὴν διάταξιν τοῦ πρώτου. Ἡμεῖς ἐνταῦθα θὰ ἐξετάσωμεν τὰς τοιχογραφίας τῶν διαφόρων μερῶν κατ' ἄρχας μὲν ἀπὸ καθαρῶς εἰκονογραφικῆς ἀπόψεως, ἔπειτα δὲ θὰ μελετήσωμεν τὴν τεχνοτροπίαν τῶν διαφόρων περιόδων καὶ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς ἐκάστου τῶν τμημάτων.

Νάρθηξ. Ἡ θύρα τῆς εἰσόδου φέρει ἐκατέρωθεν τοῦ μαρμαρίνου αὐτῆς πλαισίου τὴν γραπτὴν παράστασιν κίωνων ἐξ ἀνθέων καὶ κλάδων, ἀπομίμησιν δηλαδὴ τῆς φυτικῆς διακοσμήσεως, δι' ἧς καὶ σήμερον ἔτι περιβάλλουσι τὰ ἀνοίγματα τῶν ναῶν κατὰ τὰς ἐορτασίμους ἡμέρας. Ὑπεράνω τῶν κίωνων αὐτῶν εἶναι ἐξωγραφημένον ἀνθινον ὁμοίως τόξον, ὅπερ περιβάλλει τὴν ἀβαθῆ τοξωτὴν κόγχην, ἣτις εἶναι κατεσκευασμένη ὑπεράνω τῆς θύρας (εἰκ. 6). Ἐν τῇ κόγχῃ ταύτῃ εἰκονίζονται οἱ δύο ἐν τῷ ναῷ τιμώμενοι ἅγιοι Ἀνάργυροι Ὑοσμᾶς καὶ Δαμιανὸς οἱ ἐξ Ἀσίας (1^η Νοεμβρίου).

Εὐθὺς παρὰ τοὺς ἀνθίνους κίονας εἰκονίζονται ἐκατέρωθεν τῆς θύρας δεξιᾷ μὲν ὁ ἅγ. Παῦλος, ἀριστερᾷ δ' ὁ ἅγ. Πέτρος ἀμφοτέροι ὁλόσωμοι καὶ βλέποντες πρὸς τὴν εἴσοδον. Τέλος ἐντὸς τῶν δύο τυφλῶν κογχῶν ἐγράφησαν δεξιᾷ μὲν πάλιν οἱ ἅγιοι Ἀνάργυροι ὁλόσωμοι, τείνοντες ἱκετευτικῶς τὰς χεῖρας πρὸς τὸν ὑπεράνω αὐτῶν ἐν προτομῇ εἰκονιζόμενον καὶ εὐλογοῦντα αὐτοὺς Χριστόν, δεξιᾷ δ' ὁ ἅγιος Νικόλαος ὁλόσωμος ἐπίσης ἀλλὰ κατ' ἐνώπιον φορῶν τὴν ἀρχιερατικὴν αὐτοῦ στολὴν καὶ κρατῶν διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν εὐαγγέλιον διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογῶν. Ἐπιγραφὴ γεγραμμένη ἐπὶ τοῦ κυανοῦ ἀέρος τῆς εἰκόνης λέγει: ἅγ. Νικόλαος ὁ θερμὸς προστάτης. Εἰς τὸ ἄνω ἐπίσης μέρος τῆς εἰκόνης ταύτης εἰκονίζονται ἐν προτομῇ δεξιᾷ μὲν ὁ Χριστὸς φέρων εἰς τὸν ἅγιον τὸ Εὐαγγέλιον, δεξιᾷ δ' ἡ Παναγία κομίζουσα εἰς αὐτὸν τὸ ἀρχιερατικόν του ὠμοφόριον. Ἡ παράστασις αὕτη εἰκονίζει ἐν τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου, ὅπερ συνέβη κατὰ τὴν Α' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον, ὅτε ὁ Ἀγ. Νικόλαος ἐγράψισε τὸν Ἀρειὸν καὶ καθηρέθη τούτου ἕνεκα ὑπὸ τοῦ βασιλέως, ριφθεὶς εἰς τὴν φυλακὴν. Τὴν νύκτα ὅμως παρουσιάσθησαν εἰς τὸν

Miljukof, Izvestija Ρωσ. Ἀρχ. Ἰνστ. Κ/πόλεως τ. IV, 1 Σόφια 1899 πίν. 11, 12, Stransky, Actes du IV Congrès International des Études byz. (=Izv. Boulg. Ἀρχ. Ἰνστ. τ. 10) Σόφια 1936 τ. II σ. 42 εἰκ. 5 καὶ Ἡπεύρου (Ἀρτης) Ὁρλάνδος Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος τ. Γ' (1936) σ. 175. Ἀκόμη καὶ ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι ἡ αὕτη φαίνεται ἐπεκράτει συνήθεια, ὡς ἀποδεικνύει ἡ ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων τῆς Παναγίας Γοργοεπηκόου ἐν Ἀθήναις ἄλλοτε ὑπαρξίς τοιχογραφίῳ, ὡς ἀπεικόνισεν ὁ Gailhabaud, (Monuments anciens et modernes, Paris 1850 τ. II, 1).

φυλακισμένον Ἅγιον ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Παναγία καὶ προσέφεραν εἰς αὐτὸν τὸ Εὐαγγέλιον καὶ τὸ ὁμοφρόριον ἤτοι τὰ σύμβολα τοῦ ἀρχιερατικοῦ του ἀξιώματος¹. Τὸ θαῦμα τοῦτο παρίσταται ἰδίᾳ ἐπὶ φορητῶν μεταβυζαντινῶν εἰκόνων ὡς π. χ. ἡ τῆς ἐν Μόσχᾳ Συλλογῆς Ὁστρούχωφ², αἱ τοῦ ἐν Ἀθήναις μουσείου Μπενάκη³ κλπ. Ἡ ἐνταῦθα ἐπὶ μεγάλης τοιχογραφίας ἀπεικονίσας τοῦ ἀποτελεῖ, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, τὴν ἀρχαιότεραν αὐτοῦ ἐμφάνισιν.

Ἐν τῷ κάτω ἀρ.στερῷ μέρει τῆς εἰκόνος ὑπάρχει γεγραμμένη διὰ λευκῶν μεγάλων γραμμάτων ἡ ἐξῆς ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή:

Μνήσιτε Κ(ύρι)ε

τὴν ψυχὴν τῆς

δούλης τοῦ Θ(εο)ῦ

Ιρήνης τῆς

Ραζοῦς

Εἰσερχόμενοι εἰς τὸν νάρθηκα ἀντικρύζομεν ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ ἀριστερᾷ τῆς βασιλείου πύλης μορφὰς ἁγίων οἰκτρῶς διὰ νεωτέρων «ἐπισκευῶν» παραμορφωμένας. Τὴν καταστροφὴν ταύτην ἀπέφυγον εὐτυχῶς αἱ τοιχογραφίαι τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἥτις καταλαμβάνεται εἰς τὸ κάτω αὐτῆς μέρος⁴ ὑπὸ ὁλοσώμων ἁγίων, κατὰ τὸ πλεῖστον γυναικῶν, ἱσταμένων κατ' ἐνώπιον. Ἡ ἀπεικόνισις γυναικῶν ἁγίων ἐν τῷ νάρθηκι καὶ δὴ παρὰ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου, ἐφαρμοσθεῖσα ἤδη ἀπὸ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος⁵, δὲν εἶναι ἐστερημένη σημασίας· μαρτυρεῖ σαφῶς, ὅτι ἐνταῦθα ἴσταντο κατὰ τὴν λειτουργίαν αἱ γυναῖκες· γνωρίζομεν δ' ἂν ἐτέρου ὅτι παρθένοι καὶ διακόνισσαι ἦσαν ἐπιτετραμμέναι τὴν εἰς τὸ μέρος τοῦτο τοῦ ναοῦ τήρησιν τῆς τάξεως καὶ τῆς εὐπρεπείας⁶. Ὁ ἅγ. Ἰγνάτιος ἐν ἐπιστολῇ του πρὸς τοὺς Ἀντιοχεῖς γράφει: «Ἀσπάζομαι τὰς φρουροὺς τῶν ἁγίων πυλῶνων, τὰς ἐν Χριστῷ διακόνους»⁷. Αἱ εἰκονιζόμεναι λοιπὸν ἐνταῦθα ἅγιοι γυναῖκες, ὧν αἱ πλεῖσται ἦσαν «παρθένοι», ἐπέχουσι τὴν θέσιν τῶν ζωντανῶν παλαιῶν παρθένων καὶ διακονισσῶν, δι' ὃ καὶ λιτὴν αἱ πλεῖσται καὶ «παρθένῳ πρόεπουσαν» φοροῦσι τὴν ἐσθῆτα.

¹ Ὅρα τὰ σχετικὰ τοῦ θαύματος τούτου παρὰ Κ. Δουκάκη, Μ. Συναξαριστῆς ἐν Ἀθήναις 1886, Μὴν Δεκέμβριος σ. 179.

² Schweinfurt, Geschichte der russischen Malerei im Mittelalter, Haag 1930 εἰκ. 105 (16^{ου} αἰ.).

³ Συγγρόπουλος, Κατάλογος εἰκόνων τοῦ Μουσείου Μπενάκη Ἀθῆναι 1936, πίν. 34Α, σ. 69 (1^{ον} ἡμισυ 17^{ου} αἰ.) καὶ 86.

⁴ Μέχρις ὕψους 0.80 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους εἰκονίζεται κακότεχνος πολυχρόμων μαρμάρων ἀπομίμησις, μεθ' ἣν ἄρχονται αἱ εἰκόνες τῶν ἁγίων.

⁵ Π. χ. ἐν Ὁσίῳ Λουκᾷ τῆς Φωκίδος Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris in Phocis, London 1901, πίν. 36, 37.

⁶ J. Wilpert, Die gottgeweihten Jungfrauen in den ersten Jahrhunderten der Kirche 1892 σ. 30. Ὅρα καὶ Cabrol. Dictionnaire ἐν λ. Diaconisse τ. IV, 1 σ. 727.

⁷ Migne, Patr. Gr. τ. 5 στ. 908.

Ἄς ἴδωμεν ἤδη ποῖαι εἶναι αἱ ἐνταῦθα εἰκονιζόμεναι ἅγαι γυναῖκες, ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς ΒΔ. γωνίας: 1) Ἡ ἅγ. Θεοδώρα φοροῦσα καλύπτραν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν μικρὸν σταυρὸν τοῦ μαρτυρίου. 2) Ἡ «καλλιπάρθενος» ἅγια Μαρίνα κρατοῦσα διὰ τῆς ἀνυψωμένης χειρὸς σφύραν, ἣν ἐτοιμάζεται νὰ καταφέρει κατὰ τοῦ ἐπ' αὐτῆς ἐφορμῶντος κυνοκεφάλου πειρασμοῦ¹. 3) Ἡ ἅγια Ἰουλήτα ἔχουσα παρ' αὐτὴν τὸν νεαρὸν μάρτυρα υἱὸν τῆς Κήρικον. 4) Ἡ ἅγ. Κυριακὴ κρατοῦσα διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μαρτυρίου, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἔχουσα ἀνυψωμένην εἰς στάσιν δεήσεως². Μετὰ δὲ τὴν μεσολαβοῦσαν θύραν. 5) Ἡ ἅγια Ἀναστασία ἡ Φαρμακολύτρια, κρατοῦσα τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος. 6) Ἡ πρωτομάρτυς παρθένος³ ἅγ. Θέκλα, κρατοῦσα ὁμοίως τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος. 7) Ἡ μεγαλομάρτυς ἅγια Ἐφημία ἡ πανέφημος. 7) Ὁ ἅγ. Σεκένδικος κρατῶν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μαρτυρίου διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς σπάθην. 8) Ἡ ἅγ. Ἱεροσαλὴμ (26 Ἰουλίου) κρατοῦσα διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ἀπτομένη τῆς κεφαλῆς μικροτέρου πρὸ αὐτῆς ἵσταμένου ἁγίου καὶ τέλος 9) ὁ ἅγιος Σέκενδος κρατῶν ὁμοίως τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος.

Περίεργος εἶναι ἡ μεταξὺ τῆς σειρᾶς τῶν γυναικῶν παρεμβολὴ τῶν δύο ὁμωνύμων περίπου ἀρρένων ἁγίων Σεκούνδου καὶ Σεκενδίκου. Οἱ συναξαρισταὶ ἀναφέρουσι μόνον δύο μάρτυρας Σεκούνδους, ὧν ἡ μνήμη τιμᾶται τὴν 28^{ην} Δεκεμβρίου καὶ τὴν 1^{ην} Φεβρουαρίου, οὐδένα ὅμως Σεκένδικον, ὅστις ἀγνοῶ ἂν ἀπαντᾷ καὶ ἀλλαχοῦ.

Γυναῖκες ἅγαι εἰκονίζονται ἐν μέρει καὶ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος, εἰς τὴν θέσιν ἀκριβῶς τῆς φραχθείσης θύρας τοῦ νοτίου κλίτους. Παρίστανται δ' ἐκεῖ ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἅγια Εἰρήνη, ἥς διατηρεῖται μόνον τὸ στέμμα καὶ ἡ συνοδεύουσα ἐπιγραφὴ, περαιτέρω δέ, ἥτοι παρὰ τὴν Ν. Α. γωνίαν, ἡ ἅγια Ἀννα κρατοῦσα ἐν ταῖς χερσὶ τὴν Παναγίαν.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὴν ὑπεράνω ζώνην, ἔνθα εἰκονίζονται μεγάλοι σινθέσεις ἥτοι ἀφ' ἑνὸς μὲν σκηναὶ εἰλημμέναι ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τινες τῶν μεγάλων δεσποτικῶν ἐορτῶν.

Ἀρχίζοντες πάλιν ἀπὸ τοῦ βορείου διαμερίσματος τοῦ νάρθηκος συναντῶμεν ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου μίαν παράστασιν, ἥτις σπανίως ἀπεικονίζεται⁴,

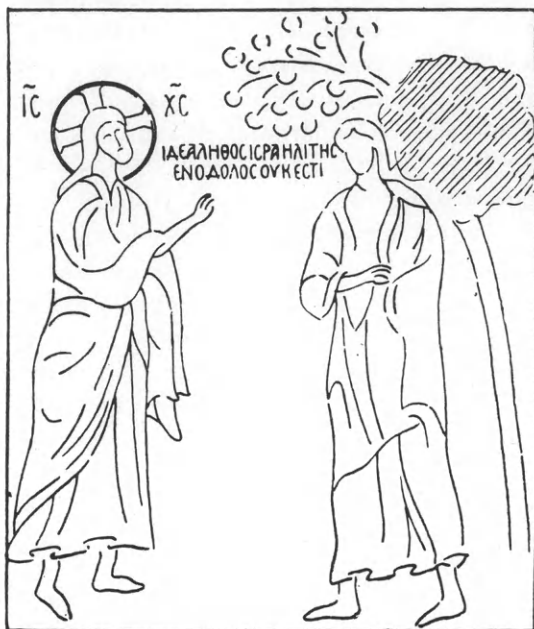
¹ Πβλ. Δουκάκη, Μ. Συναξαριστὴν μηνὸς Ἰουλίου Ἀθῆναι 1893 σ. 230.

² Περὶ τῆς ἁγίας Κυριακῆς δὲν λέγεται ἐν τοῖς συναξαρίοις ρητῶς ὅτι ἦτο παρθένος, ὡς τοιαύτην ὅμως χαρακτηρίζει αὐτὴν ἐν τῷ εἰς αὐτὴν λόγῳ τοῦ Ὁ Πατριάρχης Βουλγαρίας Εὐθύμιος. Πβλ. Em. Kaluzniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375-1393) Wien 1901 σ. 151.

³ C. Tischendorf, Acta apostolorum apocrypha Lipsiae 1851 σ. 43.

⁴ Ὡς μόνον παράδειγματα γνωρίζω τὰς δύο ἐπὶ τοῦ παρισ. ἑλλ. κώδικος 115 φ. 369 ὅπ. λαν ἐφθαρμένας μικρογραφίας, ὧν ἀπεικόνισιν παρέχει ὁ Millet ἐν Recherches sur l'iconographie de l'Evangile, Paris 1916 σ. 188 εἰκ. 154, 155 καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ παρισ. ἐπίσης ἑλλ. κώδ. 510 μικρογραφίαν, ἥς ἀπεικόνισιν ὄρα παρὰ H. Oumont, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibl. Nationale Paris, 1929 pl. XXX.

ἦτοι τὴν συνάντησιν τοῦ Ἰησοῦ μετὸν Ναθαναήλ. Ὅτι δὲ περὶ ταύτης τῆς σκηνῆς πρόκειται μᾶς ἐξηγεῖ ἡ διὰ μεγάλων λευκῶν γραμμῶν προσγεγραμμένη ἐπιγραφή (εἰκ. 18) λέγουσα: «*Ἴδε ἀληθὺς ἰσραηλῆτης ἐνὸ δόλος οὐκ ἔστι*» (Ἰωάν. α', 48). Ἡ σκηνὴ περιλαμβάνει δύο μόνον πρόσωπα ἦτοι ἀριστερὰ τὸν Ἰησοῦν ἐν χιτῶνι καὶ ἱματίῳ τείνοντα τὴν δεξιὰν χεῖρα πρὸς τὸν ἔναντι αὐτοῦ «ὑποκάτω τῆς συκῆς» ἱστάμενον Ναθαναήλ, νέον ἀγένειον εἰκονιζόμενον

Εἰκ. 18. Ὁ Ἰησοῦς διαλεγόμενος πρὸς τὸν Ναθαναήλ.

λημμένην» καὶ εἶπον εἰς αὐτόν: «Διδάσκαλε, αὕτη ἡ γυνὴ κατελήφθη ἐπ' αὐτοφώρῳ μοιχευομένη. Ἐν δὲ τῷ νόμῳ Μωσῆς ἡμῖν ἐνετείλατο τὰς τοιαύτας λιθοβολεῖσθαι· σύ οὖν τί λέγεις; Ὁ δὲ Ἰησοῦς κάτω κύψας, τῷ δακτύλῳ ἔγραφεν εἰς τὴν γῆν· ὡς δὲ ἐπέμενον ἐρωτῶντες αὐτόν, ἀνακύψας εἶπε πρὸς αὐτούς: Ὁ ἀναμάρτητος πρῶτος τὸν λίθον ἐπ' αὐτῇ βαλέτω. Καὶ πάλιν κύψας ἔγραφεν εἰς τὴν γῆν».

Εἰς τὴν ἡμετέραν παράστασιν εἰκονίζονται δεξιᾷ μὲν ἑξερχόμενοι ἀπὸ οἰκίας μὲ σαμμαρωτὴν στέγην γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι ἔχοντες πρὸ αὐτῶν γυναῖκα, ἀριστερὰ δὲ ὁ Ἰησοῦς καὶ ὀπισθεν αὐτοῦ ὁ Πέτρος. Ὁ Χριστὸς κύπτων ἔμπρὸς δεικνύει διὰ τῆς προτεταμμένης χειρὸς τὴν διὰ λευκῶν γραμμῶν γεγραμμένην ἐπιγραφὴν: *Ἰότι (=εἰ τις) οὐχ ἱμαρτεν βαλέτω λῦθον ἐπ' αὐτήν*.

¹ Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910 πίν. 135,5.

ἄνευ φωτοστεφάνου μετὰ τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους. Ἡ διάταξις τῆς εἰκόνης εἶναι ἐντελῶς ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ παρ. κώδ. 115, ἐν ᾧ τουναντίον ἐν τῷ κώδ. 510 ὁ Χριστὸς εἶναι δεξιὰ ὁ δὲ Ναθαναήλ ἀριστερὰ. Ἡ δὲ παράστασις τοῦ δένδρου εἶναι ἀκριβῶς ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ δένδρου ἐν τῇ σκηνῇ τῆς προσευχῆς τοῦ Ἰωσὴφ ἐν τῷ ναῷ τῆς Εὐαγγελιστρίας ἐν Μυστρᾷ¹.

Ἐναντι τῆς περιγραφείσης σκηνῆς ἦτοι ἐπὶ τοῦ ἄνωθεν τῆς βορείου θύρας ἀνατολικοῦ τοίχου εἰκονίζεται ἡ ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην (η', 3) σκηνή, καθ' ἣν οἱ Γραμματεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι ἤγαγον πρὸς τὸν Ἰησοῦν γυναῖκα «ἐν μοιχείᾳ κατει-

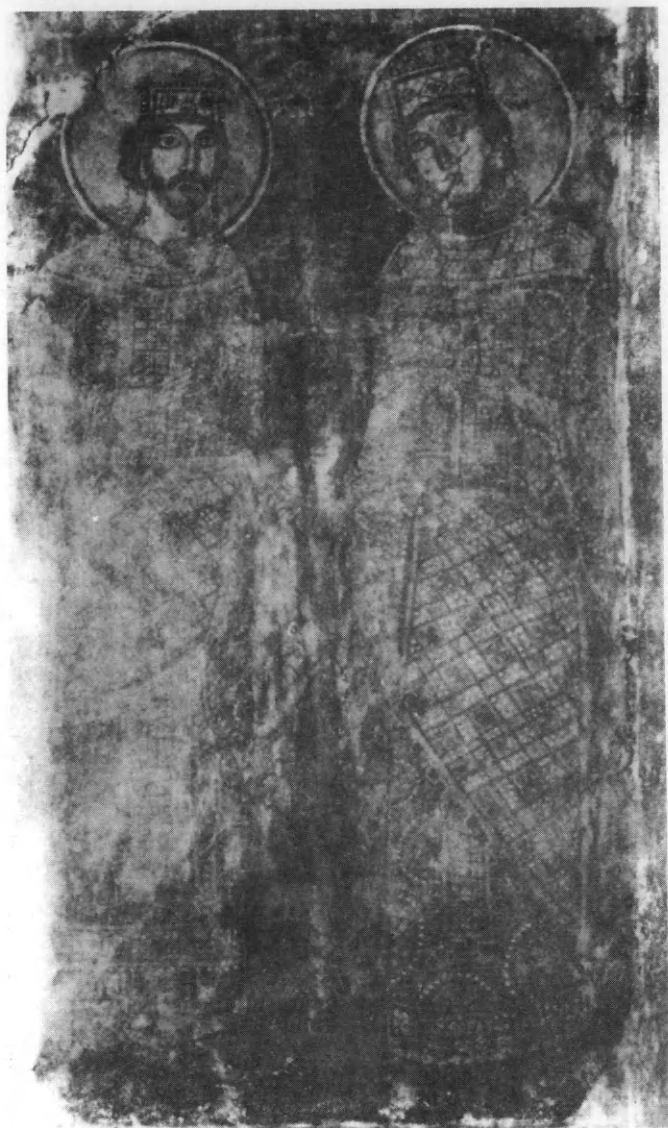
Ἐπὶ τοῦ γειτονικοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου εἰκονίζεται ἡ παράστασις τῶν Τριῶν Παίδων ἐν τῇ καμίνῳ, πρὸς οὓς Ἄγγελος Κυρίου (ὁ ἀρχ. Μιχαὴλ) ἄνωθεν αὐτῶν ἱστάμενος χέει δρόσον, ἐν ᾧ πλήθος ἐκπλήκτων ἀνθρώπων θεᾶται τὸ θαῦμα. Ἡ ἱστορία τῶν Τριῶν Παίδων ἔχει ὡς βάσιν τὸ βιβλίον τοῦ Δανιὴλ καὶ τὰς μεταγενεστέρας αὐτοῦ διασκευὰς (βλ. Νέον Θησαυρὸν ἔκδ. Βενετίας 1851 σ. 113 ἔ.).

Κάτωθεν τῆς παραστάσεως τῶν τριῶν παίδων καὶ δεξιᾷ τοῦ παραθύρου εἰκονίζονται ἐπὶ τοῦ παλαιότερου στρώματος οἱ Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη φοροῦντες πλουσίας βασιλικὰς στολὰς καὶ κρατοῦντες τὸν ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν Τίμιον Σταυρόν, (εἰκ. 19) εἰς δὲ τὴν γωνίαν εἰς ἅγιος στυλῖτης. Τέλος ἐφ' ἐκάστου τομέως τοῦ σκαφοειδοῦς θόλου, ὅστις καλύπτει τὸ βόρειον διαμέρισμα, εἰκονίζονται ἐντὸς δίσκων (piédaillois) ἅγιοι ἐν προτομῇ, λίαν ὁμως ἐφθαρμένοι καὶ διὰ τοῦτο δυσδιάγνωστοι.

Πολὺ ὀλιγώτεραι παραστάσεις σώζονται εἰς τὸ νότιον διαμέρισμα τοῦ νάρθηκος, ἔνθα διετηρήθησαν εἰκόνες μόνον ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἥτοι ἐπὶ τοῦ φραχθέντος ἀνοιγματος τῆς νοτίας θύρας καὶ ἐπὶ τοῦ ὑπερθεν αὐτοῦ τυμπάνου. Καὶ κάτω μὲν, ὡς εἵπομεν, εἰκονίζεται ἡ ἁγία Εἰρήνη καὶ ἡ ἁγία Ἀννα κρατοῦσα τὴν μικρὰν Παναγίαν· ἄνω δὲ παρίσταται ἡ σκηνὴ τῆς εἰς τὸν ἀρχιερέα προσφορᾶς τῶν δώρων ἐκ μέρους τῶν γονέων τῆς Παναγίας. Ἐπὶ τῆς εἰκόνος δεξιὰ μὲν θὰ εἰκονίζετο ὁ ἀρχιερεὺς, πρὸς ὃν ὁ Ἰωακεὶμ σπεύδει νὰ προσφέρῃ τὸ ἐντὸς κανίστρου τεθειμένον «ζεῦγος τρυγόνων», ἐν ᾧ ἡ ἁγία Ἀννα ἵσταται ἀκίνητος καὶ κατ' ἐνώπιον εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς εἰκόνος, ἔμπροσθεν πλουσίου ἀρχιτεκτονικοῦ βάθους, ἀπὸ τοῦ ὁποίου προβάλλει καὶ ἡ κεφαλὴ τῆς παρακολουθοῦσης τὴν σκηνὴν «παιδίσκης».

Ὑπολείπεται ἤδη νὰ εἴπωμεν περὶ τῶν παραστάσεων, αἵτινες καλύπτουσι τὸ μέσον διαμέρισμα τοῦ νάρθηκος. Τὸ τμήμα τοῦτο στεγάζεται, ὡς ἤδη εἵπομεν, δι' ὑψηλοῦ κυλινδρικοῦ θόλου βαίνοντος ἐπὶ δύο ἐγκαρσίων τόξων. Ἐπὶ τῆς ἀνत्यγος τῶν τόξων τούτων παρίστανται εἰκόνες μεμονωμένων ἁγίων καὶ δὴ ἐπὶ μὲν τοῦ νοτίου εἰκονίζονται ἀντίνωτοι καὶ ὁλόσωμοι ἄλλ' ἐπὶ τοῦ παλαιότερου στρώματος ὁ ἅγ. Βασίλειος (εἰκ. 20) καὶ ὁ ἅγ. Νικόλαος, φοροῦντες τὰς ἀρχιερατικὰς αὐτῶν στολὰς, ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου δύο πάλιν ἅγιοι ἥτοι ὁ 1) ἅγ. Ἰωάννης ὁ Προδρομὸς ἄπτερος, σύννους καὶ μὲ μακρὰν ἄτακτον κόμην καταπίπτουσαν ἐπὶ τῶν ὤμων του· φορεῖ δὲ χιτῶνα ροδόχρουν καὶ ἐπ' αὐτοῦ μανδύαν ἐπενδεδυμένον ἐσωτερικῶς διὰ μηλωτῆς καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν εἰς σταυρὸν ἄνω ἀπολήγουσαν μακρὰν ράβδον ἀφ' ἐτέρου δ' ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή «*μετανοεῖται ἐγγίς ἐστιν ὁ κρήνων*» καὶ 2) ὁ πατὴρ αὐτοῦ ἀρχιερεὺς ἅγ. Ζαχαρίας, φέρων ἀνοικτοπράσινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐρυθρὸν μανδύαν πορπούμενον πρὸ τοῦ στήθους ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς τὸ γνωστὸν μικρὸν

ἑβραϊκὸν κάλυμμα καὶ κρατῶν εἰς τὰς χεῖρας συνεπτυγμένον εἰλητάριον.

Εἰκ. 19. Οἱ ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη
(τοιχογραφία τοῦ παλαιότερου στρώματος).

Μεταξὺ τῶν δύο, ἥτοι εἰς τὴν κλεῖδα τοῦ τόξου εἰκονίζεται ὥραϊον κυκλικὸν βυζαντινὸν κόσμημα.

Εἰς τὸ δυτικὸν τύμπανον τοῦ μέσου διαμερίσματος ἦτοι τὸ ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου εἰκονίζετο ἡ Πεντηκοστή. Οἱ Ἀπόστολοι, διηρημένοι εἰς δύο ἡμιχόρια, κἀθηγταὶ ἐπὶ κυκλοτεροῦς θρανίου, ἐν ᾧ ἀκτῖνες τοῦ ἁγίου

Εἰκ. 20. Ὁ ἅγ. Βασίλειος (τοιχογραφία τοῦ παλαιότερου στρώματος).

Πνεύματος ἐπιφοιτῶσιν ἐπ' αὐτούς. Κάτωθεν ἐντὸς ἡμικυκλίου δὲν εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ὁ Κόσμος, ἀλλὰ τρεῖς ὅμιλοι ἀνθρώπων ἐνδεδυμένων ποικίλας ἐνδυμασίας χαρακτηριζόμενοι δὲ δι' ἐπιγραφῶν ὡς γλῶσσαι, λαοὶ καὶ φυλαὶ

(εἰκ. 21). Συχνὰ ὁ ὁμιλος οὗτος εἰκονίζεται κάτωθεν τοῦ Κόσμου¹. Ἡ παράστασις αὕτη, λίαν ἐνδιαφέρουσα καὶ ἀπὸ ἐνδυμασιολογικῆς ἀπόψεως², εἶναι πιθανώτατα εἰλημμένη ἐξ ἐνὸς χωρίου τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιήλ (Δαν. 7, 13) Tischendorf) ἐνθα λέγεται: *Καὶ πάντες οἱ λαοί, φυλαὶ καὶ γλῶσσαι αὐτῷ δουλεύουσιν.*

Ἐπὶ δὲ τοῦ κυλινδρικοῦ θόλου εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ,

Εἰκ. 21. Ἡ κάτωθεν τῆς Πεντηκοστῆς παράστασις λαῶν, γλῶσσῶν καὶ φυλῶν.

καθ' ἣν ὁ Χριστὸς παρίσταται καθήμενος ἐντὸς ἐλλειψοειδοῦς δόξης (mandorla) φερομένης ὑπὸ τεσσάρων πετώντων ἀγγέλων (εἰκ. 22). Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς αὐτοῦ χειρὸς εὐλογεῖ διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς στηρίζει τὸν κύλινδρον τοῦ Εὐαγγελίου ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ γόνατος. Εἰς τὰς δύο πλευρὰς τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου εἰκονίζονται ἐν μέσῳ ἑλαιῶν ἀνὰ ἕξ Ἀπόστολοι προσβλέποντες τὸν Χριστὸν καὶ τείνοντες πρὸς αὐτὸν τὴν χειρὰ των μετὰ θάμβους. Εἰς τὰς συνήθεις παραστάσεις τῆς Ἀναλήψεως μεταξὺ τῶν Ἀποστόλων εἰκονίζεται καὶ ἡ Θεοτόκος δεομένη μεταξὺ δύο ἀγγέλων, οἵτινες δεικνύουσι πρὸς τοὺς Ἀποστόλους τὸν ἀναλαμβανόμενον Χριστόν. Ὅταν ἡ παράστασις ἰσοθετηται, ἐπὶ κυλινδρικοῦ θόλου, τότε οἱ Ἀπόστολοι κατανέμονται εἰς δύο ἡμιχόρια-

¹ J. Strzygowski, Die Miniaturen des Serbischen Psalters, Wien 1906, πίν. IX, 22.

² Ἐχομεν πράγματι ἐν αὐτῇ στολὰς βασιλικὰς, ἀστικὰς καὶ στρατιωτικὰς.

ἡ δὲ Θεοτόκος τοποθετεῖται εἰς τὸ ἕτερον ἐξ αὐτῶν μεθ' ἑνὸς ἢ δύο ἀγγέλων¹, τοῦ ἑτέρου συνοδεύοντος τοὺς ἐν τῷ ἑτέρῳ ἡμιχορίῳ Ἀποστόλους. Ἐνταῦθα ὁμως ἐλλείπει ἐξ ἀμφοτέρων τῶν ἡμιχορίων ἡ Θεοτόκος ὥς καὶ οἱ ἄγγελοι. Τὰ τρία ταῦτα πρόσωπα, καινοτομήσας, ἐτοποθέτησεν ὁ τεχνίτης τῆς Καστορίας εἰς τὸ πρὸς ἀνατολὰς τύμπανον καὶ δὴ τὴν μὲν Θεοτόκον ἀπεικόνισε

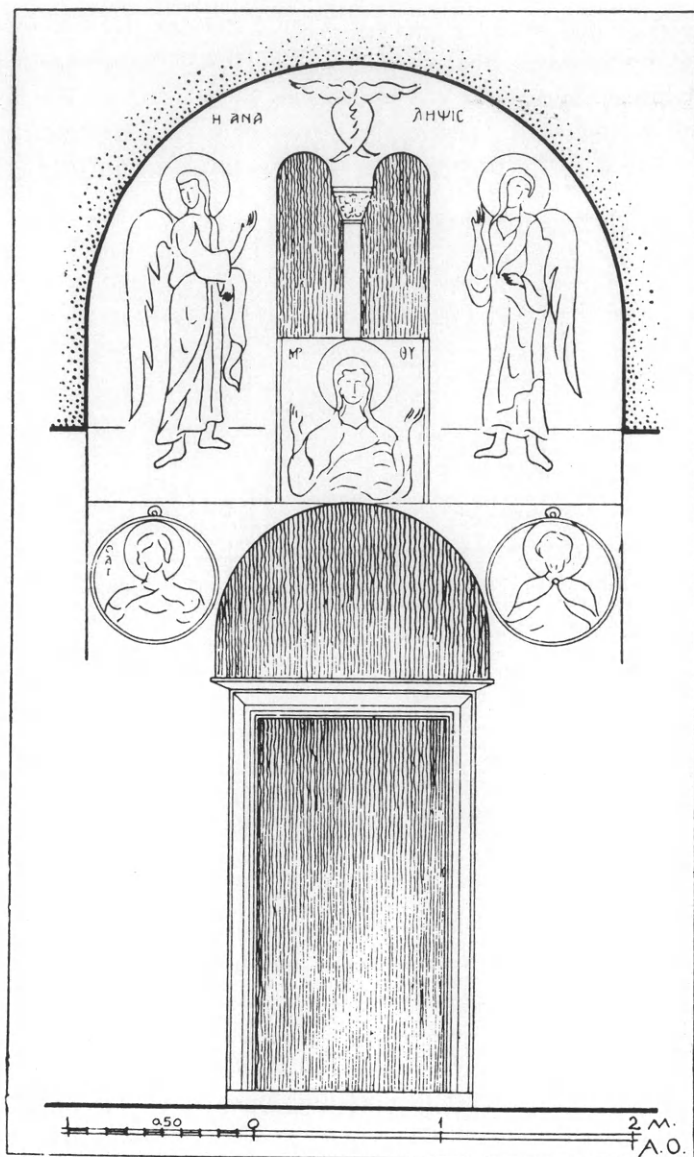
Εἰκ. 22. Τὸ κεντρικὸν τμήμα τῆς παραστάσεως
τῆς ἀναλήψεως.

ἐν προτομῇ δεομένην κάτωθεν τοῦ παραθύρου (εἰκ. 23) τοὺς δὲ δύο ἀγγέλους ὀλοσώμους, λευκοφόρους καὶ μὲ ὑψωμένην πρὸς τὸν Χριστὸν τὴν χεῖρα ἐκατέρωθεν τοῦ παραθύρου, τὸ ὑπεράνω τοῦ ὁποίου κενὸν ἐπλήρωσε διὰ τῆς παραστάσεως ἑνὸς Σεραφεῖμ. "Ὅτι δ' εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Ἀναλήψεως ἀνήκουσιν αἱ εἰκόνες τοῦ τυμπάνου ἐπιβεβαιοῖ καὶ ἡ μεταξὺ τῶν ἀγγέλων προσγεγραμμένη ἐπιγραφή: Ἡ ἀνάληψις.

Εἰς τὸ κυανοῦν βάθος τοῦ πρὸς βορρᾶν ἡμιχορίου τῶν Ἀποστόλων ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή: *Υἱὸν τὴν ἐμὴν*, ἥτις, ἀναφερομένη εἰς ἄλλην σκηνὴν τοῦ Εὐαγγελίου², δὲν ἔχει ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὴν Ἀνάληψιν τοῦ

¹ Ὅρα τὴν περὶ ἀναλήψεως μελέτην τοῦ Ernest Dewald, ἐν *American Journal of Archaeology* XIX 1915 σ. 291.

² «Εἰρήνην τὴν ἐμὴν δίδωμι ὑμῖν» (Ἰωάν. ιδ'. 27). Ἐκ τῶν τελευταίων λόγων τοῦ Σωτῆρος μετὰ τὴν σκηνὴν τοῦ νικτήρος καὶ πρὸ τῆς παραδόσεως αὐτοῦ.

Εικ. 23. Ἡ Παναγία δεομένη μεταξύ δύο ἀγγέλων.

Σωτῆρος, ἐν ἣ συνήθως τίθεται ἡ ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου κρατουμένη ἐπιγραφὴ ἄνδρες Γαλιλαῖοι, τί ἐστήκατε βλέποντες εἰς τὸν οὐρανόν;¹.

¹ Πβλ. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων, ἔκδοσις Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, σ. 113.

Ὑπὸ τοὺς πόδας τῶν ἀγγέλων ἐγράφη διὰ μεγάλων λευκῶν γραμμάτων ἐπὶ κυανοῦ βάθους, ἡ κάτωθι ἑμμετρος κτιτορική ἐπιγραφή συντεταγμένη εἰς στίχους τριμέτρους ἱαμβικούς δωδεκασυλλάβους¹.

- Σπορεὺς ὁ πάντων καὶ φθορεὺς πάλιν χρόνος
 ἔσπευσεν καὶ σοῦ τὸν περικλυτὸν δόμον
 διαβασίᾳ² τῇ φθορᾷ κατακλῦσαι
 Ἐγὼ δὲ πιστὸς εὐτελὲς ὑμῶν λάτρις,
 5 Θεόδωρος κλὼν Λημνιωτῶν ὁσφύος
 ἀντιπαλαίσας τῇ φθορᾷ τῇ τοῦ χρόνου
 βάθρων ἀπ' αὐτῶν³ μέχρι καὶ στέγης φθάνω,
 τὴν εὐπρέπειαν τοῦ ναοῦ παριστάνων·
 πλὴν ἐπ' ἀδίκου σοῦ προσιστῶ τοὺς στύλους
 10 τῷ τῆς ἐμῆς δὲ τριμεροῦς ψυχῆς πόθῳ
 σεπτῆς δυάδος ἐξεγείρω τὸν δόμον
 σκηνὴν ἐκείσε τὴν αἰίδροσον χλόην,
 εὐρεῖν δυσωπῶν καὶ τόπον τῶν πραέων·
 τανῦν δὲ ρῶσιν σαρκὸς ἡσθενημένης
 15 καὶ σωματικῆς δωρεὰν εὐεξίας
 τὴν χάριν αἰτῶν σὺν συνεύνῳ καὶ τέκ[νῳ]⁴.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐπιγραφῆς διδασκόμεθα α) ὅτι ὁ ναὸς ἀνεκαινίσθη ἐκ βάθρων μέχρι τῆς στέγης ὑπὸ τοῦ Θεοδώρου Λημνιώτου καὶ β) ὅτι ἀφιερώθη ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὴν «σεπτὴν δυάδα», ἣτις δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν τῶν ἱατρῶν ἁγίων Ἀναργύρων, ἀφ' οὗ ρητῶς ἐπικαλεῖται παρ' αὐτῶν ὁ κτίτωρ τὴν «ρῶσιν σαρκὸς ἡσθενημένης» καὶ τὴν «δωρεὰν σωματικῆς εὐεξίας» δι' ἑαυτόν, τὴν σύζυγόν του καὶ τὸ τέκνον του.

Ὁ Θεόδωρος Λημνιώτης καὶ ἡ οἰκογένεια αὐτοῦ εἰκονίζονται ὡς κτίτορες τοῦ ναοῦ ἐν τῷ βορείῳ κλίτει τῶν ἁγ. Ἀναργύρων. Δὲν εἶναι ὁμῶς οἱ ἀρχικοὶ κτίτορες τοῦ ναοῦ ἀλλ' οἱ δαπανήσαντες διὰ τὴν νέαν αὐτοῦ ἀγιογράφειν, ἣν χαρακτηρίζει ἡ ἐπιγραφή ὡς ἀνακαίνισιν⁵. Τὸ αὐτὸ πρόσωπον παρουσιάζεται καὶ ὡς κτίτωρ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Στεφάνου· φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἦτο πλούσιός τις ἄρχων, ἴσως ἐξόριστος ἐκ τῆς Πρωτευούσης. Τὸ ἐπώνυμον αὐτοῦ

¹ Ὁ Πανοσιολ. Γερμ. Χρηστίδης δὲν ἀντελήφθη ὅτι πρόκειται περὶ ἑμμέτρου ἐπιγραφῆς Γρηγ. Παλαμᾶς Ξ' (1922) σ. 131.

² Χρηστίδης: ἀναβατία ἐνθ' ἀν. σ. 131.

³ Χρηστίδης: ἀπάντων ἐνθ' ἀν. σ. 131.

⁴ Ὁ Χρηστίδης συμπληρῶνει τέκνοις, ἀλλ' ἡμεῖς ἔχοντες ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐσωτερικῶς εἰκονίζεται ὁ κτίτωρ μετὰ τῆς συζύγου καὶ ἐνὸς μόνοις τέκνου συνεπληρώσαμεν τέκνῳ.

⁵ Πράγματι κάτωθεν τοῦ στρώματος, ἐφ' οὗ εἶναι γεγραμμένη ἡ ἐπιγραφή, ὑπάρχει δεύτερον, πολὺ παλαιότερον.

φέρει και ὁ ἐν ὁσίοις πατήρ και ὁμολογητῆς τοῦ 8^{ου} αἰῶνος Γεώργιος ὁ Λιμνιώτης¹ ἢ Λιμναϊώτης², οὗ ἡ μνήμη τιμᾶται τὴν 24^{ην} Αὐγούστου. Ἡ ἄξια παρατηρήσεως εἶναι τὰ μετὰ περισσῆς κομψείας ἀποδοθέντα γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς ὡς και αἱ πολλαὶ συμπτύξεις.

Ἀμέσως κάτωθεν τῆς ἐπιγραφῆς εὐρίσκονται ἑκατέρωθεν τοῦ ἡμικυκλικοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου τῆς μεσαίας θύρας, τὰ στηθάγια δύο ἁγίων ἐντὸς μεταλλίων (médaillons), ὧν μάλιστα ἀπεικονίζεται και ὁ δακτύλιος, δι' οὗ αἱ εἰκόνες ἐκρεμῶντο. Εἶναι δ' οἱ ἅγιοι οὗτοι: ἀριστερᾷ μὲν ὁ Φώτιος ἀγένειος, δεξιᾷ δ' ὁ Ἀνύκητος γενειοφόρος. Τοὺς δύο τούτους ἁγίους, ὧν ἡ μνήμη τιμᾶται τῇ 12^ῃ Αὐγούστου, οἱ μὲν συναξαρισταὶ μνημονεύουσιν ὡς ἀπλοῦς μάρτυρας, μία ὁμως ἑκδοσις τῆς ἐρμηνείας τῶν ζωγράφων³ καταλέγει μεταξὺ τῶν ἀναργύρων. Ἄν δ' ἀποβλέψωμεν και εἰς τὴν ἐξαιρετικὴν θέσιν εἰς ἣν ἐξωγραφῆθησαν, θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ἂν μὴ ὅτι αὐτοὶ ἀποτελοῦσι τὴν *σεπτὴν δυάδα*, ἣν ἀναφέρει ἡ ἄνωθεν αὐτῶν ἐπιγραφή, ἀλλὰ τοῦλάχιστον ὅτι ὡς Ἀνάργυροι και οὗτοι ἐνταῦθα ἐτιμῶντο.

Εἰσερχόμενοι ἤδη εἰς τὸν κυρίως ναὸν θὰ ἐξετάσωμεν κατ' ἀρχὰς τὴν εἰκονογραφίαν τοῦ μέσου κλίτους. Κατὰ τὸ ἐπικρατοῦν ἐν Μακεδονίᾳ σύστημα ἡ εἰκονογραφία τῶν τοίχων ἀκολουθεῖ τὴν κατ' ἐπαλήλλους ὀριζοντίας ζώνας διάταξιν. Ἐκ τῶν ζωνῶν δὲ τούτων ἡ μὲν κατωτάτη, ἀρχομένη εἰς ὕψος 0.80 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, περιλαμβάνει ὁλοσώμους στρατιωτικοὺς ἁγίους, αἱ δὲ δύο ἄνωτεραι, συνθέσεις ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου και τέλους ἡ ἄνωτάτη, ἥτοι ἡ μεταξὺ τῶν παραθύρων τοῦ φωταγωγοῦ, ἀποτελεῖται πάλιν ἀπὸ μεμονωμένας εἰκόνας προφητῶν μὲ στάσεις γραφικὰς και κεκινημένας. Τί εἰκονίζετο ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ θόλου δὲν γνωρίζομεν, διότι οὗτος ἔχει καταπέσει· ἂν κρίνωμεν ὁμως ἐκ τῆς εἰκονογραφίσεως τοῦ θόλου τοῦ ἁγ. Στεφάνου θὰ εἰκονίζετο πιθανῶς και ἐνταῦθα ὁ Σωτὴρ ὑπὸ τὰς τρεῖς αὐτοῦ μορφάς (Ἑμμανουήλ, Χριστοῦ και Παλαίου τῶν ἡμερῶν).

Προβαίνοντες ἤδη εἰς τὴν κατὰ ζώνας ἐξέτασιν τῶν εἰκόνων τοῦ μέσου κλίτους θὰ ἀρχίσωμεν ἀπὸ τῆς κατωτάτης ἥτις, ὡς εἵπομεν, περιέχει μορφάς ἁγίων μεμονωμένας. Καὶ δὴ ἐπὶ μὲν τοῦ δυτικοῦ τοίχου, συναντῶμεν δεξιᾷ τῆς θύρας (νοτίως) τὸν Ἁγ. Προκόπιον και ἀριστερᾷ τὸν Ἁγ. Χριστόφορον ἐν ἀσπίδι και δόρατι. Εὐθὺς δ' ὑπεράνω τῶν ἁγίων τούτων εἰκονίζονται ἀντιστοίχως ἀλλ' ἐν προτομῇ δύο ἄλλοι ἀνάργυροι, οἱ ἱατροὶ ἅγιοι Κῦρος, κρατῶν φιάλην, και Ἰωάννης, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται τὸ ἀνακουφιστικὸν τῆς θύρας τόξον, φέρον ἐπὶ τῆς ἄντυγος αὐτοῦ ἐξωγραφημένας δύο

¹ Πβλ. Δουκάκη, Μ. Συναξαριστὴν Αὐγούστου, Νικοδήμου Συναξαριστὴν.

² H. Delehaye, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* 922, 13 Μ. Γεδεών, Βυζαντινὸν ἐορτολόγιον, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1899 σελ. 42.

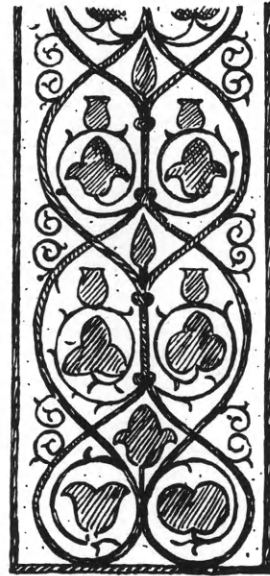
³ Διοφύσιου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων, ἔκδ. Ἀνέστη Κωνσταντινίδη σελ. 196.

ταινίας κοσμημάτων ἦτοι μίαν ἐξωτερικὴν μετὰ ρομβοειδῶν σχεδίων καὶ μίαν ἐσωτερικὴν μεθ' ἐλικοειδῶν πλοχμῶν καὶ ἀνθέων (εἰκ. 24).

Ἐπὶ δὲ τῆς κάτω ζώνης τοῦ νοτίου τοίχου εἰκονίζονται εἰς μὲν τὸν δυτικὸν πεσσὸν οἱ ἅγιοι Θεόδωροι: *Τήρων* καὶ *Στρατηλάτης*, φοροῦντες τὰς στρατιωτικὰς αὐτῶν στολὰς, παρ' αὐτοὺς δ' ἐπὶ τοῦ ἀνοίγματος κάτω ἡ Παναγία καὶ ἐπὶ τῆς ἀντιπαραστάσεως τοῦ ἀνῶθεν τόξου οἱ ἱατροὶ ἅγιοι *Παντελεήμων*, νέος ἀγένειος, καὶ *Ερμόλαος* γενειοφόρος—ἀνάργυροι καὶ αὐτοί. Ἐν περαιτέρῳ ἐπὶ τοῦ πρὸς τὸ ἱερὸν τμήματος τοῦ αὐτοῦ τοίχου εἰκονίζονται ἱεράρχαι κατ' ἐνώπιον: ὁ Ἅγ. *Ιερόθεος*, ὁ Ἅγ. *Γρηγόριος* ὁ νέος καὶ ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας ἅγιος *Ἰωάννης* ὁ *Ἐλεήμων*. Οἱ ἱεράρχαι οὗτοι ἀποτελοῦσι τρόπον τινὰ συνέχειαν τῶν ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ ἀπεικονιζομένων ἱεραρχῶν ἁγίων, — *Νικολάου*, *Ἰωάννου* τοῦ *Χρυσοστόμου*, *Βασιλείου* καὶ *Γρηγορίου* τοῦ *Θεολόγου* (εἰκ. 25),—οἵτινες, τεταγμένοι εἰς δύο ἑκατέρωθεν τοῦ μέσου ἡμιχόρια καὶ κρατοῦντες ἀνεπτυγμένα εἰλητάρια, ἐφ' ὧν ἐπιγραφαί¹, εἶναι ἐστραμμένοι πρὸς τὸν θεατὴν κατὰ τὰ τρία τέταρτα (εἰκ. 25).

Ὑπεράνω τῶν ἱεραρχῶν τῆς κόγχης εἰκονίζεται ἐν μέσῳ τῶν ἀρχαγγέλων *Μιχαὴλ* καὶ *Γαβριὴλ* ἡ *Πλατυτέρα*, καθημένη ἐφ' ἀπλοῦ θρόνου καὶ φέρουσα εἰς τὰς ἀγκάλας τὸν Χριστόν. Ἐν τῷ εὐθὺς ὑπεράνω τῆς *Πλατυτέρας* μνηοειδεῖ τυμπάνῳ εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς ἀγένειος (*Ἐμμανουήλ*), ἐπὶ δὲ τοῦ πέριξ κυλινδρικοῦ θόλου ὁ Θρόνος (*Ἑτοιμασία*) ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου εὐλαβῶς προσκλίνουν οἱ ἀρχάγγελοι *Μιχαὴλ* καὶ *Γαβριὴλ*, εἰκονιζόμενοι ἐν προτομῇ. Ἡ ὑπεράνω τοῦ βήματος ἀπεικόνισις τοῦ θρόνου δὲν εἶναι ἄμοιρος σημασίας· κατὰ τὸν ὀρισμὸν τοῦ [Ψευδο]γερμανοῦ² τὸ βῆμα παριστάνει τὸν θρόνον, ἐφ' οὗ θὰ καθήσῃ ὁ Χριστός, ἵνα κρίνῃ τὰς δώδεκα φυλάς τοῦ Ἰσραὴλ.

Εἰς τὰς ἑκατέρωθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ δύο στενὰς λωρίδας εἰκονίζονται κάτω δύο διάκονοι ἅγιοι ἦτοι δεξιᾷ μὲν ὁ ἅγ. *Εὐπλος*, ἀριστερᾷ δ' ὁ ἅγ. *Στέφανος*, ὑπεράνω δ' αὐτῶν ἀντιστοίχως δύο διάκονοι μελωδοί: ὁ ἅγ. *Ρωμανός* καὶ ὁ ἅγ. *Ἰωάννης* ὁ *Δαμασκηνός*.

Εἰκ. 24. Κόσμημα ἐπὶ τοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου.

¹ Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ εἰληταρίου τοῦ Ἅγ. *Νικολάου* λέγει: Ὁ (Θεὸς) ἡμῶν, οὗ πο κράτος ἀνείκαστον καὶ ἡ δόξα ἀκατάληπτος, οὗ τὸ ἔλεος ἀμέτρητον καὶ ἡ φιλαν(θροω)πία ἡ δὲ τοῦ Ἅγ. *Γρηγορίου* τοῦ *Θεολόγου* *Κ(ύρι)ς* ὁ *Θ(εὸς)* ἡμῶν ὁ ἐν ὑψηλοῖς κατοικῶν καὶ τὰ ταπεινά ἐφορῶν.

² Migne, Patr. Gr. τ. 98 σ. 389 CD.

Προχωροῦντες νῦν ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὸν βόρειον τοῖχον συναντῶμεν εἰς τὸ πρῶτον (ἀνατολικόν) τοξοειδὲς ἄνοιγμα τὸν ἅγ. Ἀχίλλιον καὶ ἐπὶ τῆς ἄντυγος τοῦ τόξου τὸν ἅγ. Λέοντα (Λαίον) πάπαν Ρώμης (εἰκ. 26) καὶ τὸν ἐπίσης πάπαν Ρώμης ἅγ. Ἐλευθέριον (εἰκ. 27). Ἐτι περαιτέρω εὐρίσκονται

Εἰκ. 25. Ὁ ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος.

οἱ ἅγιοι Δημήτριος καὶ Γεώργιος (εἰκ. 28) πεζοί, φοροῦντες τὰς στρατιωτικὰς αὐτῶν στολὰς καὶ κρατοῦντες ἀσπίδα καὶ δόρυ (εἰκ. 28). Ἐπὶ δὲ τοῦ δευτέρου τοξωτοῦ ἀνοίγματος (δυτικοῦ) εἰκονίζονται κάτω μὲν οἱ λιθοξόοι δίδυμοι ἅγιοι Φλῶρος καὶ Λαῦρος, ἐπὶ δὲ τῆς ἄντυγος ὁ ἅγ. Νικόλαος καὶ ὁ ἅγ. Νέστωρ. Τέλος ἐπὶ τῆς πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον παραστάδος εὐρίσκεται ἡ εἰκὼν Δανιὴλ τοῦ Στυλῖτου.

Αἱ δύο ὑπερθεν τῆς κατωτάτης ζῶναι περιλαμβάνουσι παραστάσεις τῶν θεομητορικῶν καὶ δεσποτικῶν ἐορτῶν, εἰκονιζομένων κατὰ χρονολογικὴν περίπου σειρὰν ἀρχομένην ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ καὶ συνεχιζομένην ἐπὶ τοῦ νοτίου, τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ βορείου τοῖχου. Πρώτη ἐκ τῶν παραστάσεων τούτων ἔρχεται ἡ ἐπὶ τοῦ ὑπεράνω τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου εἰκὼν τοῦ *Εὐαγγελισμοῦ* τῆς Θεοτόκου. Ἐνταῦθα ὁ ἀρχάγγελος Γαβριὴλ παρίσταται κατὰ κρόταφον ἐν χιτῶνι καὶ ἱματίῳ μόλις πατήσας ἐπὶ τῆς γῆς καὶ εὐλογῶν διὰ τῆς τεταμένης δεξιᾶς του τὴν ἔναντι αὐτοῦ δεξιᾶ, κατ' ἐνώπιον εἰκονιζομένην Παρθένον. Αὕτη παρίσταται μόλις ἐγερθεῖσα ἀπὸ τὸ ὄπισθεν αὐτῆς σκαμνίον, φέρει δ' ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους καὶ δὴ τὴν μὲν δεξιὰν ὀρθίαν καὶ μὲ τὴν παλάμην τεταμένην καὶ ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἔξω, τὴν δὲ ἀριστερὰν κεκαμμένην καὶ κρατοῦσαν τὴν ἡλακάρην. Παραπλεύρως τοῦ καθίσματος, ὅπερ φέρει ἄνω μαξιλλάριον καὶ ἐμπρὸς ποδέαν, εἰκονίζεται κάλαθος πλήρης ἔριων(;) εἰς δὲ τὸ βάθος καθαρῶς διακοσμητικῆς συνθέσεως οἰκίαι μετὰ πολλῶν ὀρόφων φερόντων ποικιλόσχημα παράθυρα (ὀρθογώνια, τοξωτὰ καὶ στρογγύλα) ἤτοι παρακυπτικάς καὶ φωτιστικάς θυρίδας. Ἡ αὐστηρῶς κατενώπιον στάσις καὶ ἡ διάταξις τῶν χειρῶν τῆς Παρθένου ἰδιάζει εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην τοῦ 9^{ου}-11^{ου} αἰῶνος¹.

Μεταβαίνοντες ἤδη εἰς τὸν γειτονικὸν νότιον τοῖχον συναντῶμεν ἀριστερᾷ τοῦ πρώτου τοξωτοῦ ἀνοίγματος ἑτέραν παράστασιν *Εὐαγγελισμοῦ* τῆς Θεοτό-

Εἰκ. 26. Ὁ ἅγ. Λέων, Πάπας Ῥώμης.

¹ Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile ἔ. ἀ. σ. 70.

κου, τὴν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ παρὰ τὸ φρέαρ (εἰκ. 29). Αὕτη χρονολογικῶς εἶναι προγενεστέρα τῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἐν τῇ οἰκίᾳ, συνηθίζεται ὁμως πολὺ ὀλιγότερον τῆς ἄλλης καὶ δι' αὐτὸ ἐκείνη ἐτέθη εἰς ἐμφανέστερον ταύτης μέρος.

Ἡ σκηνὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ παρὰ τὸ φρέαρ εἶναι εἰλημμένη ἐκ τοῦ ἀποκρύφου πρωτευαγγελίου τοῦ Ἰακώβου¹, συνηθίζεται δ' ἡ ἀπεικόνισις αὐτῆς

Εἰκ. 27. Ὁ ἁγ. Ἐλευθέριος.

κυρίως κατὰ τὸν 5^{ον} καὶ 6^{ον} μ. Χ. αἰῶνα². Ἀργότερον ἡ χρῆσις τῆς ἐλαττοῦται παρὰ Βυζαντινοῖς περιοριζομένη κυρίως εἰς μικρογραφίας χειρογράφων ὡς π.χ. ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 74 ἑλληνικῷ κώδικι τῶν Παρισίων³ καὶ τῷ ὑπ' ἀρ. 1162 ἑλληνικῷ κώδικι τοῦ Βατικανοῦ⁴ (12^{ον} αἰῶνος). Ἐν τῇ ἡμετέρᾳ παραστάσει ἡ μὲν Παναγία εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μεταξὺ οἰκήματος, ὅπερ ἔχει ἀνοικτὴν τὴν θύραν καὶ ἐνὸς φρέατος, ὑπεράνω τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται βαροῦλκον ἔχον περιτυλιγμένον σχοινίον εἰς τὸ ἄκρον τοῦ ὁποίου εἶναι δεδεμένη κάλπη, ἣν κρατεῖ ἡ Παναγία διὰ τῆς ἀριστερᾶς, ἐν ᾗ ἡ δεξιὰ τῆς διευθύνεται λοξῶς πρὸς τὰ ἄνω, συμφώνως πρὸς τὴν ὅλην πρὸς τ' ἀριστερὰ κίνησιν,

ἣν ἔχει τὸ σῶμα τῆς. Ὁ δὲ ἀρχάγγελος εἰκονίζεται δεξιᾷ κατὰ τὰ τρία τέταρτα, πατῶν ἐπὶ τῆς γῆς καὶ εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς του χειρὸς τὴν Θεοτόκον.

¹ C. Tischendorf, *Evangelia apocrypha* ἔκδ. Λωβίας 1853 σ. 21.

² G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile*, Paris 1916 σ. 71.

³ [H. Omont] *Évangiles avec peintures byzantines du XIe s* Paris 1929 τ. II πίν. 93.

⁴ Stornajolo, *Le miniature delle omilie di Giacomo monaco* (Vat. Gr. 1162 φ. 117) πίν. 50.

Ἡ ἡμετέρα παράστασις διαφέρει τῶν ἐν ταῖς μικρογραφίαις α) διότι ὁ ἄγγελος ἐνταῦθα πατεῖ ἐπὶ τῆς γῆς, ἐν ᾧ εἰς ἐκείνας, ὑποτιθέμενος ἀόρατος, ἵπταται διευθυνόμενος πρὸς τὸ φρέαρ καὶ β) διότι τὸ φρέαρ ἐνταῦθα ἔχει κατάκοσμον τὴν περιστομίδα καὶ φέρει ὑπὲρ αὐτὴν βαροῦλκον, στοιχεῖον οὐτινος στεροῦνται πᾶσαι αἱ ἐπὶ τῶν μικρογραφιῶν ἀπεικονίσεις τῆς σκηνῆς.

Ἀμέσως ὑπεράνω τοῦ Εὐαγγελισμοῦ παρὰ τὸ φρέαρ εἰκονίζεται ἡ ἐπίσκεψις τῆς Μαρίας πρὸς τὴν Ἑλισάβετ (Λουκ. α', 40). Αἱ δύο γυναῖκες εἰκονίζονται ἀριστερᾷ ἐναγκαλιζόμεναι ἀλλήλας (εἰκ. 30). Τὴν σκηνὴν τοῦ ἀσπασμοῦ παρακολουθεῖ, δεξιᾷ εἰς τὸ βάθος, ἡ «παιδίσκη» τῆς Ἑλισάβετ, ὑπεγείρουσα ταυτοχρόνως τὸ βῆλον τῆς θύρας τῆς οἰκίας παρὰ τὴν ὁποίαν ἵσταται (εἰκ. 30). Ἀντιστοίχως πρὸς τὴν οἰκίαν ταύτην εἰκονίζεται εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον ἑτέρα οἰκία, ὁμοίως μὲ βηλόθυρον ἑφωδιασμένη, ἣτις ὑποτίθεται ὅτι θὰ εἶναι ἡ τῆς Μαρίας. Ἐπιγραφὴ ὑπεράνω τῶν γυναικῶν λέγει: Ὁ ἀσπασμὸς τῆς Ἑλισάβετ. Τὸ θέμα τοῦ ἀσπασμοῦ εἰκονίζεται κατὰ τὸν συνήθη εἰς τὸν 11^{ον} καὶ τὸν 12^{ον} αἰῶνα τρόπον.

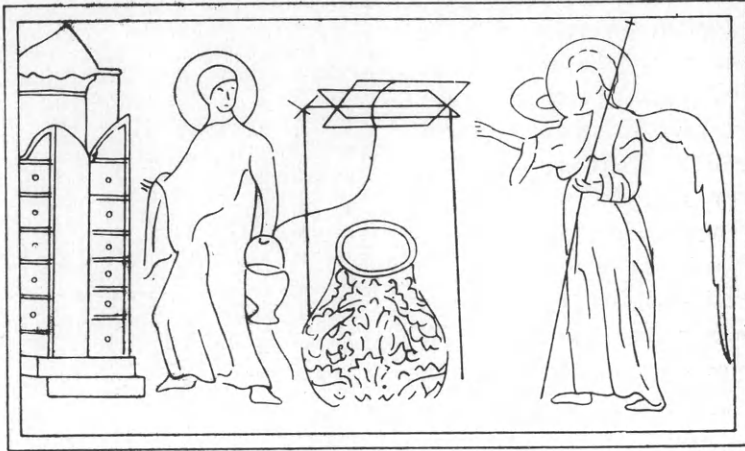
Παραπλεύρως τοῦ ἀσπασμοῦ παρίσταται ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ παράστασις αὕτη ἔχει ὡς κύριον θέμα τὴν Θεοτόκον κάτωθεν σπηλαίου, ἔχουσαν δεξιᾷ αὐτῆς τὸ θεῖον βρέφος, ὅπερ θερμαίνουν διὰ τῆς ἀναπνοῆς τῶν ὁ βοῦς καὶ ὁ ὄνος, ὧν φαίνονται μόνον αἱ κεφαλαί. Ἡ Θεοτόκος, εἰκονίζεται ἡμιανακλιμένη ἐπὶ κλίνης, βλέπουσα πρὸ αὐτῆς καὶ ἔχουσα τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους. Πέριξ τοῦ κεντρικοῦ τούτου θέματος ἀπεικονίζονται τέσσαρα ἄλλα ἐπεισόδια, ἐξ ὧν τὰ μὲν δύο εἶναι σχετικὰ πρὸς τὰ προεόρτια, τὰ δὲ δύο ἄλλα πρὸς τὰ μεθεόρτια. Εἶναι δὲ τὰ θέματα ταῦτα: α) (ἄνω ἀριστερᾷ) Ἡ ἄφιξις εἰς Βηθλεὲμ τῶν τριῶν μάγων ἐφίππων, ὁδηγουμένων ὑπὸ τοῦ ἀστέρος. β) (ἄνω καὶ δεξιᾷ) Ἡ ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου ἀναγγελία τοῦ χαρμοσύνου γεγονότος τῆς Γεννήσεως εἰς τοὺς ἐν τοῖς ἀγροῖς παραμένοντας ποιμένας.

Εἰκ. 28. Ὁ Ἁγ. Γεώργιος.

Ἐπιγραφή προσγεγραμμένη ἐνταῦθα λέγει: Παύσαστε ἀγραβλόντες¹. Ποιμένες εἰκονίζονται ἐνταῦθα δύο: εἷς νέος ἄνω, φορῶν βραχὺ ἐνδύμα, ὅστις κάθεται αὐλῶν καὶ εἷς γέρον κατώ μεταξύ τῶν βοσκόντων προβάτων του, ἐνδεδυμένος μηλωτὴν καὶ στηριζόμενος ἐπὶ καλαύροπος² (ἀγκλίτσας) ὁμοίου ἀκριβῶς πρὸς τὰς σημερινάς. γ) (κάτω δεξιᾷ) Τὸ λουτρὸν τοῦ νεογνοῦ, ὅπερ εἰκονίζεται μετὰ φωτοστεφάνου, ὄρθιον ὑπὲρ τὴν κατάκοσμον λεκάνην κρατούμενον ἀπὸ τὴν μαῖαν καὶ τὴν Σαλώμην καὶ τέλος δ) (κάτω ἀριστερᾷ) ὁ Ἰωσήφ καθή-

Εἰκ. 29. Ὁ Εὐαγγελισμὸς παρὰ τὸ φρέαρ.

μενος, ὡς συνήθως, σκεπτικὸς ἐπὶ βράχου καὶ στηριζων διὰ τῆς δεξιᾶς τὴν κεφαλὴν του.

Ἡ ὅλη σύνθεσις τῆς εἰκόνης ἔχει συλληφθῆ συμφώνως πρὸς ἀνατολικά πρότυπα· ἡ ἡμιανακλιμένη Παναγία, οἱ μάγοι προσερχόμενοι ἔφιπποι, οἱ δύο μόνον ποιμένες ἀποτελοῦσι στοιχεῖα ἀνήκοντα κυρίως εἰς τὴν Ἀνατολήν³.

Ἡ τρίτη παραστάσις τοῦ νοτίου τοίχου εἰκονίζει τὴν Ὑπαπαντήν. Ἐκατέρωθεν τοῦ ἐν τῷ μέσῳ ὄρθουμένου κιβωρίου καὶ τῆς ὥραιας πύλης τοῦ τέμπλου, ἴστανται ἀνὰ ἓν ζεῦγος προσώπων ἥτοι δεξιᾷ μὲν ὁ Συμεὼν κρατῶν εἰς τὰς ἀγκάλας του τὸ θεῖον βρέφος καὶ ὀπισθεν αὐτοῦ ἡ θυγάτηρ τοῦ

¹ Ἡ φράσις αὕτη εἶναι ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ αὐτομέλου, ὅπερ ψάλλεται τὴν παραμονὴν τῶν Χριστουγέννων καὶ ὅπερ ἔχει οὕτω: «αὐλῶν ποιμενικῶν καταπαύων ἄσμα στρατὸς ἀγγελικὸς ἐπεφώνει λέγων: Παύσαστε ἀγραυλοῦντες οἱ τῶν θρεμμάτων ἡγεμονεύοντες (=ποιμένες)· κράξατε ἀνυμνοῦντες ὅτι ἐτέχθη Χριστὸς ὁ Κύριος, εὐδοκίας σῶσαι, ὡς Θεός, τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων» Μηναῖον Δεκεμβρίου ἐκδ. Ἀθηνῶν σ. 198 ἐκδ. Βενετίας σ. 173.

² Τὸν καλαύροπα τοῦ γηραιοῦ ποιμένος ἀναφέρει καὶ Χορίκιος ὁ Γαζαῖος (Choricii Gazaei, Orationes, declamationes κλπ. ἐκδ. Boissonade, Παρίσι 1846 σ. 92.

³ Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile Paris 1916 σ. 148.

Φανουήλ γηραιά προφήτις Ἄννα, ἔχουσα τὴν δεξιὰν ὑψωμένην κάτωθεν τοῦ ἱματίου της, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατοῦσα ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: «Τοῦτο τὸ βρέφος οὐρανὸν καὶ γῆν ἐστερέωσέ». ἀριστερᾷ δὲ ἡ Θεοτόκος τείνουσα τὴν χεῖρα πρὸς τὸ βρέφος καὶ ὀπισθεν αὐτῆς ὁ Ἰωσήφ κρατῶν νεοσσὸς περιστε-
ρῶν ἢ τρυγόνων (Λουκ. β, 24—Λευι. ε, 11).

Ἡ συμμετρικὴ διάταξις, ἣν ἐμφανίζει ἡ ἡμετέρα παραστάσις τῆς Ὑπαπαντῆς, εἶναι ἡ συχνότερον ἐφαρμοζομένη κατὰ τε τοὺς μέσους βυζαντινοὺς καὶ τοὺς μετέπειτα χρόνους¹.

Πρὸς τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν τοῦ νοτίου, τοίχου ἔχομεν πάλιν δύο ἐπαλλήλους παραστάσεις ἥτοι κάτω μὲν τὴν Βαῖοφόρον, ἄνω δὲ τὴν Μεταμόρφωσιν τοῦ Σωτῆρος. Ἡ Βαῖοφόρος δὲν παρουσιάζει ἐνταῦθα τι τὸ ἰδιαίτερον· ὁ Χριστὸς καθήμενος ἐπὶ πώλου ὄνου καὶ ἀκολουθούμενος ὑπὸ τοῦ Πέτρου καὶ ἑνὸς ἑτέρου μαθητοῦ, εἰσέρχεται εἰς Ἱεροσόλυμα γινόμενος δεκτὸς ὑπὸ τῶν πρὸ τῆς πύλης τῆς πόλεως ἱσταμένων Ἑβραίων.

Τρεῖς μικροὶ παῖδες στρώνουσι τάπητας, ἵνα διέλθῃ ἐπ' αὐτῶν ὁ Χριστός, ἄλλοι δ' ἔχουσιν ἀνέλθει ἐπὶ δένδρων.

Εἰς δὲ τὴν Μεταμόρφωσιν εἰκονίζεται εἰς μὲν τὸ ἄνω μέρος ὁ Χριστὸς εὐλογῶν, περιβαλλόμενος ὑπὸ κυκλοτεροῦς δόξης φερούσης ἕξ λευκὰς ἀκτῖνας· δεξιᾷ του ὄρθιοι ἐπὶ ἀποτόμου ὄρους ἵστανται ὁ προφήτης Ἡλίας, ἐνδεδυμένος μὴλωτήν, καὶ συμμετρικῶς ἀριστερᾷ ὁ Μωϋσῆς, κρατῶν τὰς πλάκας τοῦ νόμου. Ἀμφότεροι προσκλίνουνσι πρὸς τὸν ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν Ἰησοῦν. Εἰς

Εἰκ. 30. Ὁ ἀσπασμὸς Ἑλισάβετ καὶ Μαρίας.

¹ Περὶ τῶν διαφορῶν τύπων τῆς Ὑπαπαντῆς ὄρα Α. Ξυγγόπουλον ἐν Ἑπετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν τ. Γ' σ. 328 ἐ.

δὲ τὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνης παρίστανται, ἐντὸς δασώδους τοπίου, οἱ τρεῖς μαθηταί, Πέτρος Ἰάκωβος καὶ Ἰωάννης. Ἐκ τούτων ὁ μὲν Πέτρος εἰκονίζεται (ἀριστερῶ) ἀνεγειρόμενος καὶ ὁμιλῶν πρὸς τοὺς δύο ἄλλους, εἰς οὓς δεικνύει τὸν Χριστόν, ὁ δὲ Ἰάκωβος (ἐν τῷ μέσῳ), ὡς γηραιότερος, ἔχει πέσει εἰς τὰ γόνατα, στηρίζων ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας εἰς τὴν γῆν καὶ στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ἄνω. Τέλος ὁ Ἰωάννης ἵσταται ἔμφοβος δεξιῶ.

Ἡ σχετικῶς ἡρεμος παράστασις αὕτη τῶν ἀποστόλων συνηθίζεται εἰς τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν κατὰ τὸν 11^{ον} καὶ τὸν 12^{ον} αἰῶνα, ἐν ᾧ κατὰ τὸν 14^{ον} καὶ ἐξῆς ἀποβαίνει δραματικώτερα μὲ τοὺς δύο ἢ καὶ τοὺς τρεῖς ἀκόμη ἀποστόλους πεσμένους κατὰ γῆς εἰς στάσεις ὁρμητικὰς καὶ ἀπιδάnuous.

Ἡ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου εἰκονιζομένη παράστασις τῆς *Ἐγέρσεως τοῦ Λαζάρου* εἶναι κατανεμημένη εἰς δύο ἡμίση ἑκατέρωθεν τοῦ πρὸς τὸν νάρθηκα βλέποντος διλόβου παραθύρου. Καὶ ἐν μὲν τῷ ἀριστερῷ ἡμίσει εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς μετὰ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ τείνων τὴν δεξιὰν πρὸς τὸν Λάζαρον καὶ παρὰ τοὺς πόδας αὐτοῦ ἡ Μάρθα καὶ ἡ Μαρία, ἐν δὲ τῷ δεξιῷ ὁ Λάζαρος ὀρθὸς καὶ ἐσπαργανωμένος (οὐχὶ ἐντὸς σαρχοφάγου) καὶ παρ' αὐτὸν θεάται Ἑβραῖοι, ἐξ ὧν εἰς κρατεῖ διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς τὴν ταινίαν τοῦ σπαργάνου, ἐν ᾧ τὴν ἑτέραν φέρει πρὸ τῆς ρινὸς τοῦ διὰ τὴν δυσοδίαν.

Καὶ ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν βόρειον πλευράν, ἣτις εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ἀφιερωμένη εἰς τὸ πάθος καὶ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου. Οὕτω ἡ πρώτη ἀπὸ δυσμῶν εἰκὼν παριστᾷ τὴν σταύρωσιν τοῦ Σωτῆρος.

Ἐν τῷ μέσῳ τῆς εἰκόνης ὁ Χριστὸς ἐσταυρωμένος παρίσταται μόλις ἐκπνεύσας. Φορεῖ μόνον τὸ περιζῶμα καὶ πατεῖ ἐπὶ τοῦ ὑποποδίου. Ὑπερῶν του δύο ἄγγελοι ἐν προτομῇ πετῶσιν εἰς τὸ διάστημα. Ἐπὶ τοῦ κυανοῦ ἄνω ἀέρος εὐρίσκεται ἡ ἐπιγραφή «ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης». Ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ εἰκονίζονται ἀριστερῶ μὲν ἡ Παναγία ὑψοῦσα μετὰ σεβασμοῦ πρὸς τὸν Χριστόν τὴν δεξιὰν τῆς χεῖρα, ὀπισθεν δ' αὐτῆς αἱ δύο ἄλλαι Μαρίαι (ἡ Μαγδαληνὴ καὶ ἡ τοῦ Ἰακώβου) θεώμεναι μακρόθεν μετὰ δέους τὴν σκηνήν. Δεξιῶ τοῦ σταυροῦ εἰκονίζεται ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος στηρίζων, ὡς συνήθως, διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς τὴν παρειάν του καὶ ὀπισθεν αὐτοῦ ὁ Ἐκατόνταρχος (Λουκ. κγ', 47-48), φορῶν τὸ κλιβάνιον καὶ κρατῶν παρὰ τοὺς πόδας αὐτοῦ ἀσπίδα, ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς αὐτοῦ χειρὸς δεικνύει τὸν Ἐσταυρωμένον.

Ἡ διάταξις τῆς εἰκόνης ἀνάγεται εἰς παλαιότερους, καθαρῶς βυζαντινοὺς τύπους. Ἡ συμμετρικὴ ἑκατέρωθεν τοῦ ἄξονος τοποθέτησις τῶν ὀλίγων² προσώπων τῆς εἰκόνης, ἡ ἐλαφρὰ καὶ ἁρμονικὴ καμπύλη, ἣν παρουσιάζει τὸ σῶμα τοῦ ἡσύχως ἐκπνεύσαντος Χριστοῦ, αἱ συγκρατημέναι στάσεις τῆς

¹ Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile* Paris 1916 σ. 216.

² Δὲν ὑπάρχουσιν πράγματι οὔτε οἱ δύο λησταί, οὔτε ὁ λογιζόμενος τὸν Ἰησοῦν, οὔτε ὁ φέρων τὸν σπόγγον.

Παναγίας, τοῦ Ἰωάννου καὶ τῶν Μυροφόρων, εἶναι πάντα χαρακτηριστικά τῶν πρὸ τοῦ 14^{ου} αἰώνων¹.

Τὴν σταύρωσιν ἀκολουθεῖ εἰς τὸν γειτονικὸν πίνακα ἡ Ἀποκαθήλωσις. Ὁ Ἰησοῦς, νεκρὸς πλέον, καταβιβάζεται ἀπὸ τοῦ σταυροῦ, τὸ δὲ θεῖον φορτίον δέχεται μὲ προσοχὴν ἐπὶ τῶν ὤμων του ὁ Ἰωσήφ, ἀναβάς ἐπὶ κλίμακος στηριζομένης εἰς τὸ ὀπισθεν μέρος τοῦ σταυροῦ. Ὁ Νικόδημος καὶ εἰς ἄλλος, κρατοῦντες μεγάλας ἡλάγγας (τανάλιας), ἀσχολοῦνται νὰ ἐκβάλωσι ὁ μὲν καθήμενος κατὰ γῆς, ὁ δὲ ἀναβιβασμένος ἐπὶ δευτέρας κλίμακος, τοὺς ἥλους ἀπὸ τῶν ποδῶν καὶ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τοῦ Χριστοῦ. Ἀριστερᾷ ἵσταται ἡ Παναγία, ἣτις λαμβάνουσα δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν αὐτῆς ἀσπάζεται τὴν καταπίπτουσαν δεξιὰν χεῖρα τοῦ Ἰησοῦ, κάτωθεν τῆς μασχάλης τοῦ ὁποίου προβάλλει ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἰωσήφ. Ὁπισθεν τῆς Παναγίας ἵσταται μία καὶ μόνη μυροφόρος, Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ. Δεξιᾷ τοῦ σταυροῦ ὁ Ἰωάννης φέρει τὴν δεξιὰν χεῖρα εἰς τὴν παρειάν, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἔχει καθειμένην. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς εἰκόνης ἵπτανται ἄγγελοι, ἔχοντες κεκαλυμμένας τὰς χεῖρας κάτωθεν τοῦ ἱματίου των. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι γεγραμμένη ἡ ἐπιγραφή *Ἡ ἀποκαθελίωσις*.

Ὅπως ἡ Σταύρωσις οὕτω καὶ ἡ ἀποκαθήλωσις χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὰς συγκρατημένας στάσεις τῶν παρισταμένων προσώπων. Οὕτω π.χ. ἡ Παναγία φιλεῖ ἀπλῶς μετὰ σεβασμοῦ τὴν χεῖρα τοῦ Χριστοῦ ἐν ᾗ κατὰ τοὺς ὑστερωτέρους χρόνους ἀσπάζεται τὸ μέτωπόν του. Ἐπίσης ὁ Ἰωάννης κλαίει σιωπηλῶς καὶ εἰς ἀπόστασιν, ἐν ᾗ ἀργότερον φιλεῖ τὸ θεῖον μέτωπον ἢ τὴν χεῖρα ἢ τοὺς πόδας τοῦ Ἰησοῦ². Τέλος ἡ μυροφόρος δὲν κάμνει ἀπελπιστικὰς χειρονομίας ἀλλ' ἵσταται συγκρατημένη ὀπισθεν τῆς Παναγίας.

Ἡ συνέχεια τῆς ἀποκαθηλώσεως εὐρίσκεται εἰς ἓνα πίνακα τῆς ὑποκάτω (δευτέρας) ζώνης (ἦτοι ὑπὲρ τὰς εἰκόνας τῶν ἁγίων Γεωργίου καὶ Δημητρίου) ἐνθα εἰκονίζεται ὁ ἐνταφιασμός (ἐπιτάφιος θρῆνος). Ἐπὶ τοῦ κατὰ γῆς, πρὸ τῆς χαινούσης εἰσόδου τοῦ μνημείου, ἀποτεθειμένου νεκροῦ τοῦ Ἰησοῦ ἡ Παναγία, περιβάλλουσα διὰ τῶν χειρῶν τὸ στήθος του, κύπτει ἐπὶ τοῦ προσώπου του. Μετ' αὐτήν, περιβάλλοντες ὁμοίως διὰ τῶν χειρῶν τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, εἰκονίζονται ὁ Ἰωσήφ καὶ ὁ Ἰωάννης, ἐν ᾗ ὁ Νικόδημος ἱστάμενος παρὰ τοὺς πόδας, εἶναι ἕτοιμος νὰ παραλάβῃ τὸ σκῆνος πρὸς ἐνταφιασμόν. Ὁπισθεν τοῦ ἑτέρου τῶν εἰς τὸ βάθος τῆς σκηνῆς εἰκονιζομένων δύο βουνῶν ἐμφανίζονται αἱ μορφαὶ τῶν δύο «ἁγίων γυναικῶν» Μαρίας τῆς Μαγδαληνῆς καὶ Μαρίας τοῦ Ἰωσή (Μᾶρκ. ιε', 47). Ὑψηλὰ εἰς τὸ διάστημα πετῶσιν ἄγγελοι κλαίοντες καὶ ἀποκρύπτοντες δι' ὑφάσματος τὸ πρόσωπόν των.

Χαρακτηριστικὰ ἀρχαῖζοντα στοιχεῖα δὲν λείπουν καὶ ἀπὸ τὴν παράστασιν τοῦ ἐνταφιασμοῦ. Οὕτω π.χ. ὁ νεκρὸς ἀπόκειται ἐντελῶς κατὰ γῆς, ὡς κατὰ τὸν 12^{ον} αἰῶνα, αἱ δὲ ἅγαι γυναῖκες εἰκονίζονται ἐρχόμεναι μακρόθεν.

¹ Millet, Iconographie de l'Évangile, Paris 1916 σ. 425.

² Millet, Iconographie σ. 482.

Ἡ ἐπομένη ἐπὶ τῆς τρίτης ζώνης σκηνὴ εἰκονίζει τὰς Μυροφόρους. (ἐ μυροφόρῃ) ἐλθούσας εἰς τὸ μνήμα μετὰ τὴν ἀνάστασιν (Μάρκ. ις', 5. Λουκ. κδ', 5) Ἐν τῇ ἡμετέρᾳ εἰκόνι ἡ σκηνὴ αὕτη φέρει τὴν ἐπιγραφὴν ὁ λίθος. Πράγματι ἄγγελος Κυρίου λευκοφόρος, καθήμενος δεξιᾷ, δεικνύει εἰς τὰς δύο ἀριστερᾷ εἰκονιζομένας γυναῖκας (Μαρίας) τὸν τάφον, ἀπὸ τῆς εἰσόδου τοῦ ὁποίου ἔχει ἀποκυλισθῆ ὁ λίθος καὶ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ὁποίου φαίνονται μόνον τὰ «ὀθόνια»¹, δι' ὧν ἦτο ἐνδεδυμένος ὁ νεκρὸς καὶ τὸ σουδάριον, ἦτοι τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς. Κάτωθεν τοῦ τάφου εἰκονίζονται κοιμώμενοι μὲ τὰς στολὰς καὶ τὰ ὅπλα των πέντε στρατιῶται, σχετικῶς πρὸς τοὺς ὁποίους ἐπιγραφὴ προσγεγραμμένη λέγει: *καὶ ἡ φιλάσοντες ἀπενεκρόθησαν*. Ἐτέρα δ' ἐπιγραφὴ παρὰ τὸν ἄγγελον ἀναγράφει: *Τί ζητῆτε οὐκ ἔστιν ὧδε*.

Ἡ εἰκὼν ἐμφανίζει τὸν καθαρῶς βυζαντινὸν τύπον. Ὁ ἄγγελος ἔχει τὴν συνήθη εἰς τὴν παράστασιν τῶν Μυροφόρων στάσιν· κάθηται ἐπὶ τοῦ λίθου μὲ τὴν μίαν πτέρυγα ἀνεπτυγμένην πρὸς τὴν ὁποίαν εὐτυχῇ προέκτασιν κάμνει ἡ δεικνύουσα τὸ μνημεῖον καὶ ἐγκαρσίως πρὸς τὸ σῶμά του διευθυνομένη δεξιᾷ χεὶρ του. Ἡ στάσις τῶν μυροφόρων, αἵτινες ἔμφοβοι ἐναγκαλίζονται ἀλλήλας ἐπὶ τῇ θέᾳ τοῦ ἀγγέλου καὶ τοῦ κενοῦ μνημείου, εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τῶν μυροφόρων τοῦ ὑπ' ἀρ. 21 ἑλλην. κώδικος τῆς Πιερουπόλεως².

Ἡ τελευταία κατὰ σειρὰν παράστασις τῆς τρίτης ζώνης ἀναφέρεται εἰς τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Σωτῆρος, ἣν οἱ Βυζαντινοὶ ὀνομάζουσιν εἰς Ἀδου κάθοδον. Ὁ Χριστός, ὑπερμεγέθης, κρατῶν τὸν σταυρὸν τῆς Σταυρώσεως καὶ πατῶν ἐπὶ τοῦ Σατανᾶ καὶ τῶν τεθραυσμένων θυρῶν τοῦ Ἀδου, ἀποτελεῖ τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνης. Ὁ Σωτὴρ βαίνων πρὸς τ' ἀριστερὰ ἀνεγείρει διὰ τῆς δεξιᾶς ἀπὸ τῆς σαρκοφάγου τὸν Ἀδάμ, ὅπισθεν τοῦ ὁποίου ἴσταται ἡ Εὐά, τείνουσα πρὸς τὸν Χριστὸν τὰς χεῖρας κεκαλυμμένας διὰ τοῦ ἱματίου της. Εἰς τὸ δεξιὸν μέρος εἰκονίζονται ἐξερχόμενοι ἀπὸ σαρκοφάγων οἱ δύο προφητάνакτες ὁ Δαυὶδ γενειοφόρος καὶ ὁ νεαρὸς Σολομὼν ὑπεράνω δ' αὐτῶν ὁ Πρόδρομος εὐλογῶν.

Ὁ αὐστηρὸς ρυθμός, ὃν παρουσιάζει ἡ σύνθεσις τῆς εἰς Ἀδου καθόδου μὲ τὴν ἔξαρσιν τῆς μορφῆς τοῦ Χριστοῦ καὶ τὰς ὁμοιομόρφους στάσεις ἱεσίας τῶν ὀλίγων προσώπων τὰ ὁποῖα τὴν ἀπαρτίζουν, εἶναι δηλωτικὰ τῶν πρὸ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος χρόνων.

Ἡ τετάρτη ζώνη περιλαμβάνει κατὰ μὲν τὰς στενὰς πλευρὰς τοῦ φωταγωγοῦ ἀνὰ μίαν σύνθεσιν, κατὰ δὲ τὰς μακρὰς σειρὰν προφητῶν.

Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἡ ἄνωθεν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ εἰκονιζομένη σύνθεσις δὲν εἶναι σήμερον ὁρατὴ, λόγῳ τῆς παρεμβολῆς τῆς ἐπὶ τουρκοκρατίας κατασκευασθείσης ξυλίνης πολυχρώμου μεθ' ἑξαγώνων φατνωμάτων ὁροφῆς. Μόνον δὲ τὸ κάτω αὐτῆς τμήμα, τὸ ὑπὸ τὸ δίλοβον παράθυρον, εἶναι ὁρατόν, εἰκονίζον ἐν προτομῇ τὸν Χριστὸν ὡς Παλαιὸν τῶν ἡμερῶν

¹ Ἰωάνν., κ' 7.

² Εἰκὼν αὐτοῦ παρὰ Millet, Iconographie de l'Évangile σ. 520 εἰκ. 570.

ἦτοι μὲ λευκὰ γένεια, εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ Εὐαγγέλιον.

Ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ τοίχου εἰκονίζεται ἡ *Κοίμησις τῆς Θεοτόκου*. Ἐπὶ κλίνης ἐχούσης τορνευτοὺς τοὺς πόδας καὶ καλυπτομένης διὰ κατακόσμου ποδέας εἶναι ἐξηπλωμένη ἡ Παναγία, ἔχουσα τὴν κεφαλὴν πρὸς τ' ἀριστερᾷ ἑλαφρῶς ἀνωρθωμένην. Ὅπισθεν τῆς κλίνης εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ ὁ Ἰησοῦς ὄρθιος ἀτενίζων τὴν μητέρα του καὶ κρατῶν ἐν τῇ ἀριστερᾷ αὐτοῦ ἀγκάλῃ βρέφος ἐσπαργανωμένον, ὅπερ συμβολίζει τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας. Ἀριστερᾷ παρὰ τὴν κεφαλὴν τῆς κλίνης ἴσταται θυμίων διὰ μεγάλου θυμιατηρίου ὁ Πέτρος, παρὰ δὲ τοὺς πόδας ὁ Παῦλος. Ὅπισθεν τῆς κλίνης φαίνεται ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἰωάννου προσκλίνοντος πρὸς τὴν Θεοτόκον. Τὸ δεξιὸν μέρος τῆς εἰκόνης καταλαμβάνει ἡ ὁμὰς τῶν ὑπολοίπων Ἀποστόλων, ὡς ἀντίκρουσμα τῆς μάξης τῶν ὁποίων εἰκονίζονται ἀριστερᾷ εἰς ἐπίσκοπος¹ — διακρινόμενος ἐκ τοῦ πολυσταυρίου φελονίου, ὅπερ φέρει καὶ τοῦ Εὐαγγελίου, ὅπερ κρατεῖ — καὶ πέντε ἄγγελοι, ἐνδεδυμένοι πλουσίας βασιλικᾶς στολᾶς, καὶ βλέποντες κατ' ἐνώπιον. Ἐκ τούτων ὁ πλησιέστερος πρὸς τὴν κλίνην κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς ἔνσταυρον σφαῖραν καὶ ἀκκουμβῶ τὴν ἄλλην χεῖρά του ἐπὶ τῆς κλίνης. Θὰ εἶναι πιθανώτατα ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Ἡ ἐνταῦθα παρουσία τῶν ἀγγέλων ἐμπνέεται ἐκ τῶν ἀποκρύφων περὶ τοῦ θανάτου τῆς Θεοτόκου διηγήσεων, καθ' ὧς ὁ Χριστὸς ἐνεφανίσθη περιστοιχισμένος ὑπὸ ἀγγέλων καὶ δεχθεὶς τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας παρέδωκεν αὐτὴν εἰς τὸν ἀρχάγγελον Μιχαήλ². Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ ἀπὸ τῆς σκηνῆς ἀπουσία τοῦ ἐπεισοδίου τοῦ Ἑβραίου Ἰεφωνίου.

Καὶ ἤδη ἐρχόμεθα εἰς τὴν ἀνωτάτην ζώνην τῶν μακρῶν πλευρῶν, ἥτις χωριζομένη ἀπὸ τῆς τρίτης διὰ πολυχρώμου τεθλασμένης ταινίας, εἰκονίζει τοὺς Προφῆτας. Οὗτοι ἔχοντες στάσεις ποικίλας ἀνδρῶν ἐμπνευσμένων, φοροῦσι — πλὴν τοῦ Δανιὴλ καὶ τῶν προφητανάκτων — τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν στολὴν καὶ κρατοῦσιν ἀνεπτυγμένα εἰλητάρια, ἐφ' ὧν ἐπιγραφαὶ εἰλημμένοι ἐκ τῶν προφητειῶν των. Ἐφ' ἐκάστης πλευρᾶς εἰκονίζονται ἀνὰ ἑξ προφῆται, ἑξ ὧν ἀνὰ τρεῖς μὲν εἰς τὸ μεταξὺ τῶν παραθύρων διάστημα, ἀνὰ εἰς δὲ παρ' ἐκάστην τῶν τεσσάρων γωνιῶν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ζώνη, ἣν καταλαμβάνουσιν οἱ προφῆται, εἶναι ὑψηλότερα τῶν παραθύρων, τὸ ὑπεράνω τούτων καταλειπόμενον κενὸν τετράγωνον πληροῦται διὰ τῆς προτομῆς ἑνὸς τῶν τεσσάρων ἀρχαγγέλων — Μιχαήλ, Γαβριήλ, Ραφαήλ καὶ Οὐριήλ — κρατοῦντος σκῆπτρον καὶ ἀνὰ χεῖρας σφαῖραν.

¹ Ὁ ἐπίσκοπος οὗτος εἶναι ὁ ἅγ. Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, ὅστις παρίστατο, ὡς γνωστόν, εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου μετὰ τοῦ ἁγ. Ἰεροθέου καὶ τοῦ ἁγ. Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, πρῶτον Ἐπισκόπου Ἱεροσολύμων.

² C. Tischendorf, *Apocalypses apocryphae*, Lipsiae 1866, 97-99.

Ἀρχόμενοι λοιπὸν καὶ πάλιν ἀπὸ τῆς Ν.Α. γωνίας τοῦ φωταγωγοῦ συναντῶμεν πρῶτον τὸν λευκογένειον, προφητάνακτα Δαβίδ, ἐπὶ τοῦ εἰληταρίου τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

Ἄκουσον θύγατερ κέ ἦδε κέ κλῆνον τὸ οὔσου
κέ ἐπιλάθου τοῦ λαοῦ σου κέ τοῦ ἤκου [τοῦ πατρός σου]
(Ψαλμ. μδ', 11).

Ἡ ἐπιγραφή αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν, παρὰ τὸν ὁποῖον πράγματι εἰκονίζεται ὁ Δαβίδ.

Μεταξὺ τῶν παραθύρων εὔρηται ἡ ἐξῆς προφητικὴ τριάς:

1) Ἰσαΐας μὲ τὴν ἐπιγραφήν:

Πεδίον ἐγενήθη ἡμῖν ὅς κέ ἐδώθη ἡμῖν, οὗ ἡ
ἀρχὴ ἐγενήθη ἐπὶ τοῦ ὅμου αὐτοῦ
(Ἰσ. θ', 6).

Σημειωτέον ὅτι τὸ χωρίον τοῦτο ἀναφέρεται εἰς τὴν Γέννησιν, ἄνωθεν τῆς ὁποίας ἀκριβῶς εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ἰσαΐας.

2) Ζαχαρίας, μὲ τὴν ἐπιγραφήν:

Οὗτος ὁ/ θεὸς ἡμῶν, οὗ λογισθήσεται ἕτερος
πρὸς αὐτὸν
(Βαρουχ γ', 36).

3) Ἰωνᾶς, μὲ τὴν ἐπιγραφήν:

Ἔστε ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς ὀγδόης κέ ἐπέκρινα
(Ἰεζ. μγ', 27).

Τελευταῖος παρὰ τὴν Ν.Α. γωνίαν εἰκονίζεται προφήτης κρατῶν εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή:

Ραῦδος ἐκ τῆς ρήξης Ἰεσὲ καὶ ἀνθί[σης]
ἐξ αὐτῆς Χ(ριστ)έ ἐκ τῆς Παρθένου.
(Ἰσ. ια', 1).

Συνεχίζοντες ἤδη τὴν ἐξέτασιν ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς συναντῶμεν πρῶτον παρὰ τὴν Β.Α. γωνίαν τὸν προφήτην Δανιήλ ἐνδεδυμένον τὴν πλουσίαν περσικὴν στολήν του, μὲ τὰς στενὰς ἀναξυρίδας πεποικιλμένας δι' ἀνθεμοτῶν ἐξεμπλίων (εἰκ. 31) φέροντα δὲ περὶ τὰς κνήμας εἰλητὰς ταινίας. Ὁ Προφήτης κρατεῖ εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἡ ἡμισβεσμένη ἐπιγραφή:

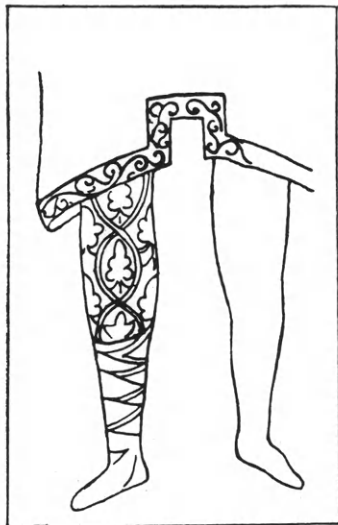
ΓΥ
CΕ
CABI
ENK
ΓΙΚΟ
ΑΓΙ
CΕ

Ἀκολουθοῦσι μεταξὺ τῶν παραθύρων τρεῖς προφῆται τοποθετημένοι κάτωθεν τόξων στηριζομένων ἐπὶ κιονίσκων. Κρατοῦσι πάντες εἰλητάρια, ἀπὸ

τῶν ὁποίων ὅμως ἔχουσι σβεσθῇ πλέον αἱ ἐπιγραφαὶ καὶ παραμένουσιν οὕτω οἱ Προφῆται οὗτοι ἀδιάγνωστοι. Γνωρίζομεν ἐντούτοις τὸν τελευταῖον, κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν, εἰκονιζόμενον προφήτην, ὅστις ἀντικρύζων τὸν Δαυὶδ καὶ φορῶν βασιλικὴν στολὴν καὶ στέμμα, εἶναι ὁ Σολομῶν. Ἐπὶ τοῦ ἀνεπτυγμένου εἰληταρίου, ὅπερ κρατεῖ σώζεται ἡμισεβασμένη ἐπιγραφή περατουμένη ὡς ἑξῆς:

. καὶ κατοικοῦντα.

Μετὰ τὴν εἰκονογράφησιν τοῦ μέσου κλίτους θὰ ἐξετάσωμεν τὴν τῶν πλαγίων ἀρχόμενοι ἀπὸ τοῦ νοτίου. Ἐνταῦθα ἐπὶ μὲν τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ὅστις ἔφερεν ἄλλοτε τὴν πρὸς τὸν νάρθηκα θύραν ἐπικοινωνίας, εἰκονίζεται εἰς ὑπερφυσικὸν μέγεθος ὁ Χριστός, δλόσωμος, φέρων τὴν ἐπιγραφὴν ὁ Παντοκράτωρ. Τὸ ἱμάτιόν του εἶναι ἐρυθρόν, ὁ δὲ χιτὼν κυανοῦς. Διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κρατεῖ τὸ Εὐαγγέλιον ἀνοικτόν, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ. Αἱ ὑπερφυσικοῦ μεγέθους εἰκόνες εἶναι ἀλλότριαι πρὸς τὴν παλαιὰν βυζαντινὴν τέχνην· φαίνεται διὰ τοῦτο — καθὼς ἄλλως τε μαρτυρεῖ καὶ ἡ χαλαρὰ τέχνη τῆς εἰκόνος, — ὅτι ὁ εἰρημένος ὑπερμεγέθης Χριστὸς ἐξωγραφήθη πολὺ ἀργότερον, τοῦτου δ' ἡ τοιχογράφησις ἐπήνεγκε τὴν ἔμφραξιν τῆς νοτίας θύρας ἐπικοινωνίας πρὸς τὸν νάρθηκα.

Εἰκ. 31. Οἱ πόδες τοῦ προφήτου Δανιήλ.

Εἰκ. 32. Πτερωτοὶ δαίμονες μετ' ἐργαλείων.

Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου, παρὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν, εἰκονίζετο τὸ ἐν τες Χώνες θαῦμα τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, τοῦ ὁποῖου ὅμως δλόκληρον τὸ κάτω μέρος εἶναι κατεστραμμένον· μόνον δ' ἐκ τοῦ ἄνω τμήματος, ὅπερ εἰκονίζει βουνὸν

Εἰκ. 33. Ὁ ἅγ. Δαυὶδ ὁ ἐν Θεσ/νίκῃ (;)

διακρίνονται, ἐσχεδιασμένοι διὰ λευκοῦ χρώματος ἐπὶ σκοτεινοῦ κάμπου, δλίγοι γυμνοὶ πτερωτοὶ δαίμονες (εἰκ. 32) κρατοῦντες τριαινοειδῇ ἐργαλεῖα, ἐκτελεσμένοι δὲ μὲ ἄνεσιν καὶ ἐλευθερίαν ἐνθυμίζουσιν παλαιὰ ἑλληνιστικὰ πρότυπα¹. Περαιτέρω πρὸς ἀνατολὰς αἱ εἰκόνες εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον κατεστραμμένοι, διατηροῦνται ὅμως εἰσέτι ἄγιοι τινὲς δλόσωμοι, μὲ παρειὰς ἡύλακωμένας ὑπὸ τῶν ρυτίδων, εἶναι δ' οὗτοι οἱ ἅγιοι Ἐφρῶσινος, Θεόδωρος, Σάβας καὶ Ἐφρῆμ ὁ Σύρος οἵτινες ἀντικρύζουσιν ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου ἄλλην ὁμάδα ἀσκητῶν ὁσίων. Οἱ δεῦτεροι οὗτοι ὅσοι, πάντες ὄρθιοι καὶ κατ' ἐνώπιον εἰκονιζόμενοι, κρατοῦσιν εἰληνάρια, ἐφ' ὧν εἶναι γεγραμμένοι αἱ ἐξῆς χαρακτηριστικαὶ ἐπιγραφαί:

α) Ἄγ. Ἀρσενίου: Ἀρσένιε φεῦγε τοὺς ἀν[θρώπ]ους· σιώπα, ἡσύχαζε· αὐταὶ γὰρ εἰσὶν αἱ ρίζαι τῆς ἀναμαρτησίας.

β) Ἄγ. Εὐθύμιον: Τὰ ὄπλα τοῦ μοναχοῦ ἡ μελέτη ἐστὶν καὶ ἡ διάκρισις καὶ ἡ σωφροσύνη καὶ ἡ κατὰ Θ[εο]ν ὑπακοή².

γ) Ἄγ. Ἀντωνίου: Ὡς περ οἱ ἰχθύνες ἐγχερονίζοντες τῇ ξιῶᾳ τελεντῶσιν, οὕτω καὶ οἱ μοναχοὶ βραδύνοντες ἔξω τοῦ κελίου.

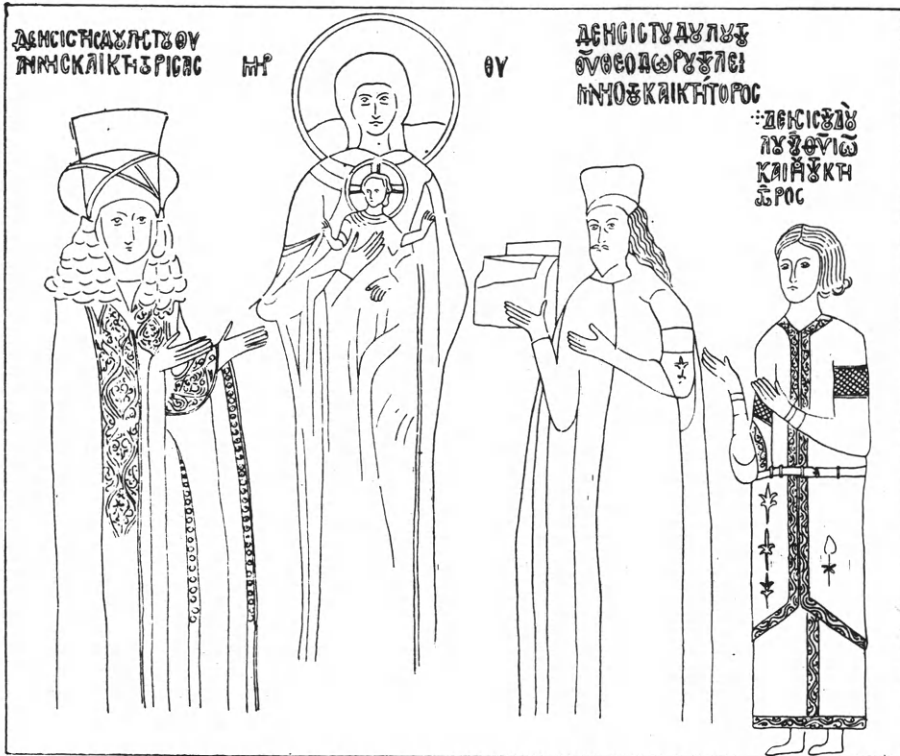
Παρὰ τὴν ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου μεγάλην εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται, ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου, πελώριος ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ ἐνδεδυμένος

¹ Ὅμοιοι περίπου δαίμονες εἰκονίζονται καὶ εἰς τὴν σκηνὴν τῆς δευτέρας παρουσίας ἐν τῷ νάρθηκι τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρά Millet, Monum. byz. de Mistra πίν. 82, 1. Σημειωτέον δ' ὅτι ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων ἀντὶ δαιμόνων ἀναφέρει ὅτι εἰκονίζονται «ἐπάνω εἰς τὰ βουνὰ μὲ τζαπία καὶ σκαλιστήρια ἀνθρώποι παστρεῦντες τὸν δρόμον τῶν ποταμῶν» ἐκδ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως Πετρούπολις 1909 σ. 175.

² Τὸ ρητὸν τοῦτο ἀναφέρει διὰ τὸν ἅγ. Εὐθύμιον καὶ ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων (ἐκδ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Πετρούπολις 1909 σ. 162) ἐν ᾧ τὰ τῶν ἁγ. Ἀρσενίου καὶ Ἀντωνίου ρητὰ εἶναι ἐνταῦθα διάφορα τῶν τῆς Ἑρμηνείας.

βασιλικήν στολήν πεποικιλμένην διὰ λίθων καὶ μαργαριτῶν καὶ κρατῶν εἰς τὴν δεξιάν τὸ σκήπτρον εἰς δὲ τὴν ἀριστεράν τὴν σφαῖραν τοῦ κόσμου. Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνος εἶναι ὁμοίως χαλαρὰ ὥς ἡ τῆς γειτονικῆς τοῦ Χριστοῦ, Παντοκράτορος, πρὸς ἣν θὰ εἶναι βεβαίως σύγχρονος.

Ἐπὶ τοῦ καλύπτοντος τὸ κλίτος κυλινδρικοῦ θόλου ἀπεικονίζοντο τὰ

Εἰκ. 34. Ἡ Παναγία ἐν μέσῳ τῶν κτιτόρων τοῦ ναοῦ.

θαύματα τοῦ Σωτῆρος, ὧν σώζονται, λόγῳ πτώσεως ὀλοκλήρου σχεδὸν τῆς καμάρας, μόνον τμήματα τῶν κάτω μερῶν. Διακρίνεται σαφῶς εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον ἡ ἵασις τοῦ ὑδροπικιοῦ.

Εἰς δὲ τὸ βόρειον κλίτος εἰκονίζεται ἐντὸς μὲν τῆς κόγχης τῆς προθέσεως ὁ Χριστὸς ὀλόσωμος, εἰς τὴν ἡλικίαν, ἣν εἶχεν ὅταν ἐν τῷ ναῷ παρεκάθησε μεταξὺ τῶν σοφῶν. Καὶ ἀριστερᾷ μὲν αὐτοῦ, ἔξω τῆς κόγχης, εἰκονίζεται ἐστραμμένη πρὸς αὐτὸν ἐν στάσει δεήσεως ἡ Παναγία, δεξιᾷ δ' ἐν ὁμοίᾳ στάσει ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. Ἐχομεν δηλ. ἐνταῦθα τὸ ἀποκαλυπτικὸν θέμα τῆς Δεήσεως. Ἀκολουθεῖ ἔπειτα ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου μία ζωφόρος ἐξ ὀλοσώμων ἱεραρχῶν φοροούντων ὠμοφόρια καὶ κρατούντων ἐν τῇ δεξιᾷ Εὐαγ-

γέλιον, ἐν οἷς ὁ ἅγ. Ἡπάτης, ὁ ἅγ. Πατάπιος καὶ ἄλλοι, ὧν ἔχουσιν ἀποσβεσθῆ ταὶ ὀνόματα¹. Ἔτι περαιτέρω ἔχομεν παράστασιν τοῦ ἅγ. Γεωργίου ἐφίππου, τοῦ αὐτοῦ δ' ἁγίου τὸ μαρτύριον εἰκονίζετο πιθανώτατα ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ θόλου τοῦ κλίτους, ὡς εἰκάζω ἐκ τῶν σωζομένων κάτω τμημάτων τῶν παραστάσεων.

Ὑπολείπεται ἤδη νὰ ἴδωμεν τί εἰκονίζετο ἐπὶ τοῦ νοτίου τοῖχου τοῦ βορείου κλίτους. Ἐνταῦθα

Εἰκ. 35. Τὸ ἄνω μέρος τῆς Παναγίας
βρεφοκρατούσης.

πλὴν τοῦ παρὰ τὴν θύραν τοῦ νάρθηκος εἰκονιζομένου μὲ λίαν χαρακτηριστικὴν φυσιογνωμίαν μακρογενείου ἁγίου Δανὶδ πιθανῶς τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ (εἰκ. 33) ἔχομεν, ἐπὶ τοῦ χωρίζοντος τὰ δύο τόξα πεσσοῦ, τὰς εἰκόνας τῶν κτιτόρων τοῦ ναοῦ (εἰκ. 34) διατεταγμένας ἑκατέρωθεν τῆς Θεοτόκου, ἥτις παρίσταται ὁλόσωμος καὶ κατ' ἐνώπιον κρατοῦσα ἐν ταῖς ἀγκάλαις τὸν νεαρὸν Χριστόν, (εἰκ. 35) εὐλογοῦντα δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τοὺς ἑκατέρωθεν αὐτοῦ ἱσταμένους κτίτορας.

Καὶ ἡ μὲν ἀριστερᾷ τῆς Παναγίας εἰκονιζομένη γυνή, εὐσωμος καὶ ὑψηλὴ (εἰκ. 34), φορεῖ ἐσωτερικῶς χιτῶνα ὑφασμένον ἢ κεντημένον μὲ ἀνθέμια, καὶ ἐπ' αὐτοῦ

μακρὸν μανδύαν, ὅστις ἐξωτερικῶς εἶναι ἰόχρους καὶ ἐσωτερικῶς κόκκινος. Ἡ κεφαλὴ, ἔχουσα μακράν, ἐπὶ τῶν ὤμων πίπτουσιν οὐλὴν κόμην, ἥτο φαίνεται ἀρχικῶς ἀσκεπής, κατὰ τινα ὅμως μεταγενεστέραν μετασκευὴν τῆς εἰκόνης ἐφωδιάσθη δι' ὑψηλοῦ μέλανος καλύμματος (εἰκ. 34). Ἡ γυνή,

¹ Εἰς τὸ μέσον τόσον τοῦ βορείου ὅσον καὶ τοῦ νοτίου τοῖχου φαίνεται ὡς νὰ ὑπῆρχε θύρα ἐξόδου τοξωτή, ἥτις ἐφράχθη ἀργότερον· διότι ἡ τοιχοποιία ἐνταῦθα χωρίζεται σαφῶς ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου τοῖχου· τοῦτου ἔνεκα ἐσημείωσα ἐν τῇ κατόψει (εἰκ. 3) τὸ ἀντίστοιχον τμήμα τοῦ τοῖχου διὰ διαγραμμίσεως. Τῶρ ἐν τούτοις πιστεύω, ὅτι δὲν ὑπῆρχον ἀνοίγματα κατὰ τὰς πλευράς ὁ δὲ ἐκτισμένος ἀρμός εἶναι ἀποτέλεσμα σεισμοῦ, ὅστις ἀπεχώρισε τὸ τύμπανον τῆς μέσης τῶν τυφλῶν ἀψίδων ἀπὸ τοῦ σκελετοῦ τοῦ ναοῦ.

καίπερ βλέπουσα κατ' ἐνώπιον, ἔχει πλαγίως τεταμένες τὰς χεῖρας εἰς στάσιν δεήσεως πρὸς τὴν Θεοτόκον. Ἀνάλογον στάσιν ἔχει καὶ ὁ δεξιὰ τῆς Παναγίας ἱστάμενος σφηνοπώγων ἀνὴρ, ὅστις προσφέρει εἰς τὴν Θεοτόκον ὁμοίωμα τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων. Φορεῖ δ' ὁ ἀνὴρ οὗτος μακρὸν πορφυροῦν στιχάριον, σχιστὸν ἐμπρὸς καὶ μετὰ βραχειῶν χειρίδων, κάτωθεν τῶν ὁποίων φαίνεται ἐσωτερικῶς κεκοσμημένον ὑποκάμισον. Ἐπὶ τῆς ῥάχεώς του φέρει ἐρριμμένον μακρὸν πρᾶσινον μανδύαν. Καὶ τοῦ ἀνδρὸς ἡ κεφαλὴ ἀρχικῶς μὲν ἦτο ἀσκεπὴς μὲ τὴν μακρὰν κόμην πίπτουσαν ἐπὶ τῶν ὤμων, ἀργότερον δ' ἐφωδιάσθη διὰ μέλανος μαλακοῦ καλύμματος (εἰκ. 36). Πλὴν τοῦ μνημονευθέντος ζεύγους εἰκονίζεται παρὰ τὸν ἄνδρα, ἐστραμμένος κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς τὸν θεατὴν ἐν στάσει δεήσεως καὶ ὁ νεαρὸς υἱὸς (εἰκ. 34)· φορεῖ δ' οὗτος μακρὸν πορφυροῦν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ βραχύτερον κλειστὸν ἐμπρὸς ἐπενδύτην μετὰ βραχειῶν χειρίδων, χρώματος πρασίνου, ἐφ' οὗ εἶναι κεντημένα ἢ ἐνυφασμένα κίτρινα ἀνθύλλια. Τὸν ἐπενδύτην περιβάλλει κατὰ τὴν μέσην ζώνη δερματίνη μετὰ πόρπης σιδηρεᾶς, ὁμοίας πρὸς τὰς συγχρόνους (εἰκ. 34). Ἡ κόμη τοῦ παιδίου καταλήγει εἰς οὖλους βοστρύχους.

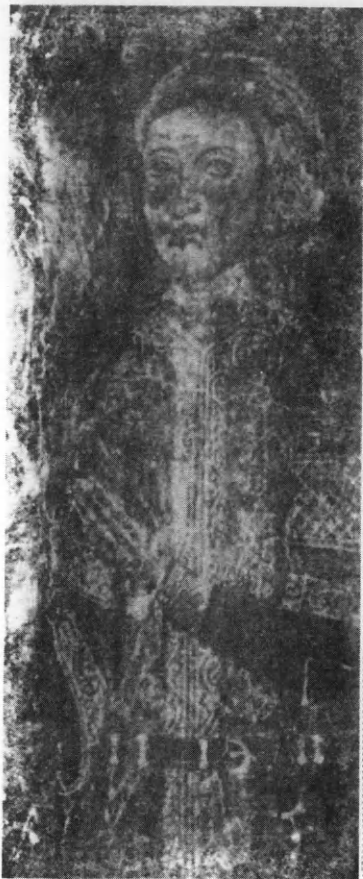
Ἡ τεχνικὴ ἐκτέλεσις τῶν εἰκόνων τῶν κτιτόρων δὲν παρουσιάζει τὴν εἰς ἄλλας προσωπογραφίας κοσμικῶν προσώπων ἐμφανιζομένην ἐλαφράν, ἐπὶ ἐνὸς σχεδὸν μονοχρώμου προπλασμοῦ τιθεμένην φωτοσκίασιν¹. Ὁ τεχνίτης τῶν ἁγ. Ἀναργύρων ἐξετέλεσε καὶ τὰ κοσμικὰ πρόσωπα κατὰ τρόπον πλα-

Εἰκ. 36. Ἡ προσωπογραφία τοῦ κτιτορὸς Θεοδώρου τοῦ Λημνιώτου.

¹ Πβλ. τὴν εἰκόνα τοῦ Παλαιολόγου τῆς Μ. τοῦ Μεγ. Σπηλαίου Millet, *Revue de l'art chrétien* 1911 σ. 5 καὶ Γ. Α. Σωτηρίου, Ἀρχ. Δελτ. τ. 4 (1918) σ. 36.

στικόν, μὴ παρουσιάζοντα μεγάλην διαφορὰν ἀπὸ τὸν τῶν ἐκκλησιαστικῶν μορφῶν, ὡς συντροφεύουσιν. Οἱ κτίτορες προφανῶς «ἐσταθήσαν» πρὸ τοῦ τεχνίτου διὰ ν' ἀποδόσῃ ὁ ζωγράφος μὲ πιστότητα τὰ χαρακτηριστικά των,

Εἰκ. 37. Ἡ εἰκὼν τοῦ υἱοῦ
τοῦ κτίτορος Ἰωάννου.

εἰς τὰ ὅποια ἐπέτυχεν ὁ τεχνίτης νὰ δώσῃ κάποιαν ἔκφρασιν ὑπερηφάνου γαλήνης. Μόνον εἰς τὰ ἐνδύματα ὑστέρησε, παραστήσας αὐτὰ ξηρὰ καὶ ἄκαμπτα, ἄνευ οἰασθήποτε δυναμικῆς πτυχολογίας. Ἡ πιστότης ἐντούτοις τῆς ἀποδόσεώς των εἶναι εἰς ἡμᾶς λίαν χρήσιμος ἀπὸ ἐνδυμασιολογικῆς ἀπόψεως. Χαρακτηριστικὸν ἰδίᾳ εἶναι τὸ ὑστερώτερον προστεθὲν ὑψηλὸν κάλυμμα τῆς κεφαλῆς τῆς Ἀννης, ὅπερ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σλαβικὸν «κοκόσνικ».

Ποῖοι ἦσαν οἱ κτίτορες διδάσκουσιν ἡμᾶς αἱ προσγεγραμμέναι ἄνωθεν καὶ πλησίον ἐκάστου προσώπου ἐπιγραφαὶ (εἰκ. 38). Αἱ ἐπιγραφαὶ αὗται εἶναι σήμερον δυσανάγνωστοι, διότι εἶναι διπλαῖ· εἰς τὴν θέσιν δηλαδὴ τῆς ἀρχικῆς ἐπιγραφῆς ἐγράφη κατὰ τὴν γενομένην μετασκευὴν τῆς εἰκόνης ἑτέρα, διαφόρου περιεχομένου, χωρὶς ν' ἀπαλειφθῇ ἡ πρώτη, τῆς ὁποίας τὰ γράμματα, γεγραμμένα διὰ κιτρινωποῦ χρώματος, διακρίνονται διὰ μέσου τῶν διὰ λευκοῦ χρώματος γραφέντων γραμμάτων τῆς δευτέρας. Ἀκριβῶς δ' ἡ διαφορὰ τοῦ χρώματος βοηθεῖ τὸν μετ' ὑπομονῆς ἀναγινώσκοντα εἰς τὴν μετὰ πλήρους ἀσφαλείας ἀνάγνωσιν ἀμφοτέρων τῶν ἐπιγραφῶν.

Ἐν τῇ παρατιθεμένῃ εἰκόνι 38 παρέχω πανομοιότυπον ἑκατέρας τῶν ἐπιγραφῶν τοποθετήσας ἄνω μὲν τὰς διὰ λευκῶν γραμμάτων γεγραμμένας, ἥτοι τὰς πρὸ τῆς μετασκευῆς, κάτω δὲ τὰς διὰ κιτρίνων.

Ἡ μεταγραφὴ τῶν ἐπιγραφῶν ἔχει οὕτω:

α) Ὑπεράνω τῆς γυναικὸς τοῦ κτίτορος

διὰ κιτρίνου χρώματος
Ἄννα ἡ Ραδηνὴ καὶ
σύμβιος τοῦ κτήτορος

διὰ λευκοῦ χρώματος
Δέσις τῆς δούλης Θε(εο)ῦ
Ἀννης καὶ κτητόρισας

β) Ἄνωθεν τοῦ ἀνδρός

διὰ κιτρίνου χρώματος
Θεόδωρος ὁ Λημνι
ώτης καὶ κτήτωρ

διὰ λευκοῦ χρώματος
Δέσις τοῦ δούλου τοῦ
Θ(εο)ῦ Θεοδώρου τοῦ Λει
μνηότου καὶ κτήτορος

γ) Ὑπεράνω τοῦ παιδίου

διὰ κιτρίνου χρώματος
Ἰω(άννης) ὁ ἰδς
τοῦ κτήτωρος

διὰ λευκοῦ χρώματος
Δέσις τοῦ δού-
λου τοῦ Θ(εο)ῦ Ἰω(άννου)
καὶ ἡοῦ τοῦ κτή-
τωρος

ΑΝΑΨΑΔΗΗΚΑΙ
ΣΥΜΒΙΟΣ Κ ΚΗΠΡΟΣ
ΔΕΗCIC TC ΔΧΤC Κ ΘΥ
ΑΗΗΕΚΑΙΚΗΠΡΙCΑC

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Ο ΛΗΜΝΙ
ΩΤC ΚΑΙΚΗΠΡ
ΔΕΗCIC TC ΔΧΛΧC
ΘΥΘΕΟΔΩΡC Κ ΛΙ
ΜΗΟC ΚΑΙΚΗΤΟΡC

ΙΩΟΙΟΣ
Κ ΚΗΠΡΟΣ
ΔΕΗCIC TC ΔΧ
ΛC Κ ΘΥ ΙΩ
ΚΑΙ Κ ΚΗ
ΠΡΟΣ

Εἰκ. 38. Αἱ ἄνωθεν τῶν κτιτόρων γεγραμμένοι ἐπιγραφαί.

Κατὰ ταῦτα τ' ἀπεικονιζόμενα ἐνταῦθα τρία πρόσωπα εἶναι: Θεόδωρος ὁ Λημνιώτης, ἡ σύζυγός του Ἄννα καὶ τὸ τέκνον των Ἰωάννης ἤτοι ἡ αὐτὴ οἰκογένεια, ἥτις ἀναφέρεται καὶ ἐν τῇ μεγάλῃ ἐμμέτρῳ ἐπιγραφῇ τῆς εἰσόδου (ὄρα σελ. 35). Ἀξίον σημειώσεως εἶναι, ὅτι ὁ κτίτωρ προσφέρει ἐνταῦθα τὸν ναὸν εἰς τὴν Παναγίαν καὶ οὐχί, ὥς θ' ἀνέμενέ τις, εἰς τοὺς πάτερνας τῆς ἐκκλησίας ἁγ. Ἀναργύρους. Δὲν εἶναι δι' αὐτὸ ἀπίθανον ἀρχικῶς ὁ ναὸς νὰ ἐσεμνύνετο εἰς ὄνομα τῆς Θεοτόκου, εἰς ταύτην δὲ νὰ ἀναφέρεται ὁ ἐνικὸς «σοῦ» τοῦ 2^{ου} στίχου τῆς ἐπιγραφῆς τῆς εἰσόδου «σοῦ τὸν περικλυτὸν δόμον» (ὄρα σελ. 35).

Ἡ σύζυγος τοῦ Λημνιώτου Ἄννα φέρει ἐν τῇ διὰ κιτρίνου χρώματος γεγραμμένῃ ἐπιγραφῇ τὸ ἐπίθετον Ραδηνή. Τὸ καθαρῶς βυζαντινὸν τοῦτο ἐπίθετον ἔφερεν ὁ ἐπὶ Ρωμανοῦ τοῦ Λακαπηνοῦ δρουγγάριος τῶν πλωίμων Ἰωάννης¹, ὁ τὸ 1204 μετὰ τὴν ἔκπτωσιν τῶν Κομνηνῶν Ἀγγέλων ἐκλεγείς κατὰ πλειονοψηφίαν αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος² καί, ἐν ἐγγράφῳ τοῦ ἔτους 1421 τῆς Μονῆς Βατοπεδίου³, ἱερωμένος τις Στέφανος Δούκας. Πρὸς τινα

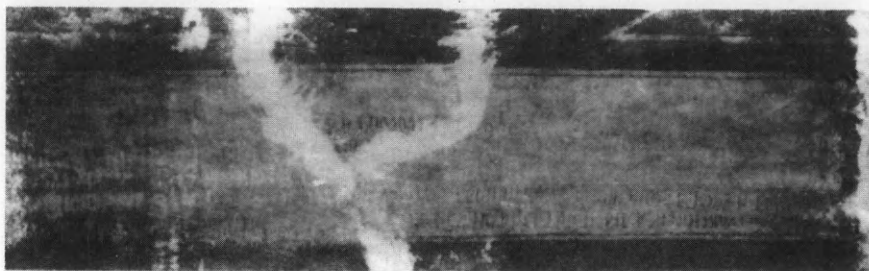
¹ Σπ. Π. Λάμπρου, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τ. Δ' σ. 329.

² Ν. Α. Βέης, Ἑγκυκλ. Λεξ. Ἑλευθερουδάκη τ. 11 σ. 61.

³ Ἀλέξανδρος Βατοπαιδινός, Γρηγόρ. Παλαμᾶς τ. Γ' σ. 87.

τέλος Ραδηνόν απευθύνεται καὶ ἐπιστολὴ περιεχομένη ἐν τῷ ὑπ' ἀριθμ. 198 ἑλληνικῷ κώδικι τοῦ Μονάχου τῶν μέσων τοῦ 14^{ου} αἰῶνος¹.

Εἰς τὸν αὐτὸν ὡς ἄνω κτίτορα Θεόδωρον ἀναφέρεται καὶ ἐπιγραφὴ (εἰκ. 39) γεγραμμένη ὑπεράνω τῆς βορείου θύρας ἐπικοινωνίας τοῦ κλίτους πρὸς τὸν νάρθηκα. Εἶναι δ' ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη γεγραμμένη διὰ μέλανος ἐξιτῆλου χρώματος, δι' ὃ καὶ μετὰ μεγάλης δυσκολίας κατώρθωσα ν' ἀναγνώσω

Εἰκ. 39. Ἡ ἄνωθεν τῆς θύρας τοῦ βορείου κλίτους ἐπιγραφὴ.

τινὰ μόνον αὐτῆς μέρη, ἐξ ὧν προκύπτει ὅτι καὶ αὕτη ἦτο ἑμμετρος, συντεταγμένη εἰς τριμέτρους ἱαμβικοὺς δωδεκασυσλλάβους². Ἴδου δὲ πῶς ἔχει τὸ κείμενον αὐτῆς:

- 1 Ἐφθασα μὲν γράψαι σε πρὶν ἐν καρδίᾳ
πολύτιλα μάρτι μυστικαῖς - - πόθου
τανῦν δὲ καὶ οὐ - ἐν ὑλικωτέ[ρων]
τῶν θαιμάτων οὐ ζωγραφῶ τὰς εἰκόνας
- 5 δι' ὧν τε πολλ' ἐρύσω σὺ - - -
πολὺν φέροντες - - κῶν μοι τὸν - -
- - - μαθέντα τῶν ἐκ βρεφικῶν
παιδί σε προσιᾶτην ἔσχηκα φιλά[τω]
ρύστην, βοηθὸν ἐν - - - σύ μοι
- 10 τῶν λαθῶν ὑρεοῖς, σύ μοι παρέσχες χαρμονήν,
σὺ ἰσχύν' ἀνθ' ὧν νι - - ἐνωσον πάθημ[α]
- - - ναοῦ καὶ τοῦ θείου τόπου
ζητῶν κακεῖσε σὴν ἀρωγὴν - - -
Θεόδωρος σὸς οἰκέτης - - -

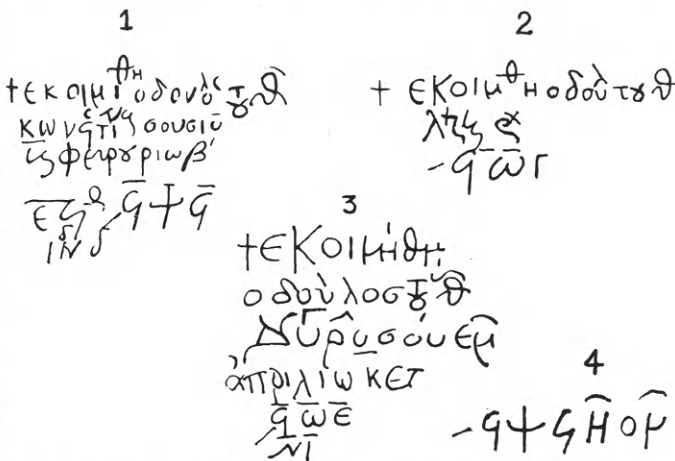
Ἡ ἔκφρασις ἔφθασα μὲν... συνηθίζεται ὡς ἐναρκτήριος φράσις εἰς ἐπιγραφὰς τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων. Οὕτω π.χ. ἄρχονται οἱ δύο ἐκ τῶν

¹ K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur, München 1897 σ. 485.

² Ὁ πανοσιολογ. Γερμ. Χρηστίδης οὐδόλως ἀναφέρει τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην.

τεσσάρων ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ ἐν Μυστρᾷ ναοῦ τοῦ Βροντοχίου ἀναγεγραμμένων χρυσόβουλλοι λόγοι τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου τῶν ἐτῶν 1320 καὶ 1321 ¹.

Ὁ «πολύτιλος μάρτυς», ὅστις ἀναφέρεται ἐν στ. 2 πρέπει ἀσφαλῶς νὰ εἶναι ὁ μεγαλο-
 1
 μαρτυρὸς ἁγ. Γεώρ-
 γιος· διότι τούτου
 οὐ μόνον ἡ εἰκὼν
 εἶναι γεγραμμένη
 παρὰ τὴν κάτωθεν
 τῆς ἐπιγραφῆς θύ-
 ραν (ὄρα σελ. 52)
 ἀλλὰ καὶ τὰ μαρ-
 τύρια εἰκονίζονται
 ἐπὶ τοῦ θόλου, σω-
 ζόμενα νῦν ἐν μέ-
 ρει· τὰ δὲ θαύματα
 δὲν ζωγραφοῦνται,
 ὥς ἀναφέρει ἐν στ.
 4 καὶ ἡ ἐπιγραφή.
 Λόγῳ δὲ ἅψ' ἐνὸς
 μὲν τῆς μεγάλης ἐκτάσεως, ἣν καταλαμβάνει ἡ σχετικὴ πρὸς τὸν ἁγ. Γεώργιον
 εἰκονογραφία καὶ ἅψ' ἐτέρου λόγῳ τῆς
 ἐπιγραφῆς, εἶναι πιθανώτατον ὅτι τὸ βό-
 ρειον κλίτος ἦτο ἀφιερωμένον εἰς τὸν ἁγ.
 Γεώργιον.

Εἰκ. 40. Ἐνθυμήσεις ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος τῶν ἁγ. Ἀναργύρων.

Εἰκ. 41. Δράκων χαρακτός.

τῆς θύρας τῆς εἰσόδου ἐξωγραφημένης εἰκόνης τοῦ ἁγ. Παύλου, ὅπερ παριστᾷ περωτὸν δράκοντα (εἰκ. 41) ἐξ ἐκείνων, τοὺς ὁποίους ἀγαπᾶζουν οἱ Βυζαντινοὶ

¹ Κ. Ζησίου, Σύμμικτα, Ἀθήνησιν 1892 σ. 57 καὶ 60.

ν' ἀπεικονίζουσιν εἰς εἰκονογραφήσεις ἰδίᾳ μυθιστορημάτων¹. Ἐκ δὲ τῶν ἐνθυμήσεων, ὧν αἱ πλεῖσται εὐρίσκονται ἐπὶ τῆς ἐν τῇ δεξιᾷ τῆς θύρας τῆς εἰσόδου τυφλῆς ἀψίδος, ἐν ᾗ εἰκονίζονται οἱ ἄγ. Ἀνάργυροι, σημειῶ τὰς σπουδαιότητας, αἵτινες τυγχάνουσι καὶ χρονολογημένοι καὶ διὰ τοῦτο εἶναι εἰς ἡμᾶς πολῦτιμοι.

Τὸ ὑπ' ἀρ. 1 τῆς εἰκόνος 40 ἐνθύμημα λέγει:

† Ἐκοιμήθη ὁ δοῦλος τοῦ θ(εο)ῦ
Κωνσταντῖνος ὁ Σούσιο[ς]
μηνὶ Φεβρουαρίῳ β'
ετους ς'ψς'
ινδ. δ'

Τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος ς'ψς' (=6706) ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριο 1198, ὅπερ ἀνήκει πράγματι εἰς τὴν 4^{ην} ἰνδικτιῶνα, ἣν σημειώνει καὶ τὸ ἐνθύμημα. Σημειωτέον δ' ὅτι πρὸς τὴν τοιαύτην χρονολογίαν συμφωνεῖ τελείως καὶ ἡ μετ' ὀριζοντίας κεραίας μορφή τοῦ ψ².

Τὸ ὑπ' ἀρ. 2 ἐνθύμημα ἀναγινώσκω οὕτω:

† Ἐκοιμ(ι)θη ὁ δοῦλος τοῦ θεοῦ
Λάζαρος (μον)αχ(ός)
ςωγ

Τὸ ςωγ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριο 1295/6.

Τὸ ὑπ' ἀρ. 4 χάραγμα ἀποτελεῖ ἀπλὴν χρονολογίαν ς'ψηε' = 6798 ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἥτοι 1290 ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως.

Τέλος τὸ ὑπ' ἀρ. 3 ἐνθύμημα λέγει:

† Ἐκοιμήθη
ὁ δοῦλος τοῦ θ(εο)ῦ
δωροσου ἐ(ν) μ(ηνι)
ἀπριλίῳ κ' ἔ(τους)
ς'ωε'
ιν[δικτιῶνος] ι'.

Ὡς πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ κοιμηθέντος ὁ μὲν κ. Καλογερόπουλος ἀναγινώσκει Γεώργιος, εἰς ἔμὲ ὅμως φαίνεται ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ [Θεο]δώρου. Τὸ ἔτος ς'ωε' (=6805) ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ὑπὸ γεννήσεως Χριστοῦ ἔτος 1297, ὅπερ ὅμως δὲν συμπίπτει πρὸς ἰνδικτιῶνα ι', ὡς λέγει τὸ χάραγμα³, ἀλλὰ πρὸς ιγ'.

¹ Οὕτω π.χ. εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. 1128 ἑλλην. κώδικα τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (14^{ου} αἰῶνος), οὗ εἰκόνα βλέπε προχείρως παρὰ J. Strzygowski, Die Miniaturen des serbischen Psalters, Wien 1906 σ. 97 εἰκ. 36.

² Λίνος Πολίτης, Byzantinisch-Neugr. Jahrbücher τ. 8 σ. 35 (τέλος 12^{ου} ἡ ἀρχαὶ 18^{ου} αἰῶνος).

³ Τὸ χάραγμα τοῦτο ἐσημείωσε πρῶτος ὁ κ. Νικ. Καλογερόπουλος ἐν τῇ βραχείᾳ περὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Καστορίας δημοσιεύσει του (Ἐφημερίς «Πρωτὰ» τῆς 7^{ης} Δεκεμβρίου 1936 ἀρ. φ. 1237).

Ἡ παρουσία χαραγμάτων χρονολογούμενων ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 12^{ου} αἰ. (ὕπ' ἀρ. 1) ὑποδηλοῖ, ὅτι αἱ ἐξωτερικαὶ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος ἀνήκουσιν εἰς χρόνους προγενεστέρους, πιθανώτατα δὲ εἰς τὸ 2^{ον} ἡμῖσι τοῦ 12^{ου} αἰῶνος.

Ἡ τεχνοτροπία καὶ ἡ χρονολόγησις τῶν τοιχογραφιῶν. Ἐξετάζοντες τὴν εἰκονογραφίαν τοῦ νάρθηκος ἀνεφέραμεν (σ. 29), ὅτι κάτωθεν τοῦ νῦν σωζομένου στρώματος ὑπάρχει καὶ δεύτερον, ἄρα παλαιότερον. Τοῦτο εἶχεν ἤδη πρὸ πολλοῦ παρατηρήσει καὶ ὁ Millet¹, ὅστις μάλιστα καὶ ἐδημοσίευσεν τὴν κατὰ τὴν ἀντυγα τοῦ νοτίου ἐγκαρσίου τόξου εὐρισκομένην εἰκόνα τοῦ ἁγ. Βασιλείου, ἧς καὶ ἡμεῖς παρέχομεν ἐνταῦθα φωτογραφίαν εἰς μεγαλύτεραν κλίμακα (εἰκ. 20). Πλὴν ὅμως τοῦ ἁγ. Βασιλείου ἀπεκαλύψαμεν κατὰ τὴν τελευταίαν ἐν ἔτει 1938 ἡμετέραν ἐπίσκεψιν καὶ ἄλλην εἰκόνα τοῦ παλαιότερου στρώματος, ἥτοι τὴν παρὰ τὴν Β. Δ. γωνίαν τοῦ νάρθηκος παράστασιν τῶν ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, εὐρισκομένην, ὡς καὶ ἡ τοῦ ἁγ. Βασιλείου, κάτωθεν εἰκόνας τῶν αὐτῶν ἁγίων τοῦ δευτέρου στρώματος, τουθ' ὅπερ ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ δεύτερος ζωγράφος ἠκολούθησε πιστῶς τὴν εἰκονογραφικὴν διάταξιν τοῦ πρώτου.

Ἡ τέχνη τῶν δύο εἰκόνων τοῦ παλαιότερου στρώματος ἔχει πάντα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ἥτοι τὰ ἐπιμήκη ὀρειδῆ πρόσωπα, τοὺς μεγάλους ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμοὺς μὲ τὰ ἡμικυκλικά τόξα τῶν ὀφρῶν, τὰς ἐπιμήκεις ῥῖνας, τὴν σκληρὰν καὶ σχηματικὴν ἀπόδοσιν τῶν ρυτίδων, ἧτις προσδίδει ἰσχνότητα εἰς τὰς φυσιογνωμίας κλπ. Ἀλλὰ πλὴν τῆς ἐκφράσεως τῶν φυσιογνωμιῶν καὶ ἄλλα ἐξωτερικὰ γνωρίσματα εἰς τὸ αὐτὸ ἄγουσιν ἡμᾶς συμπεράσμα. Οὕτω π.χ. οἱ ἐντὸς σκοτεινῶν τετραγώνων λεπτοὶ χιαστοὶ σταυροί, οὓς φέρει ἐπὶ τοῦ ὁμοφορίου τοῦ ὁ ἁγ. Βασίλειος (εἰκ. 20) εἶναι χαρακτηριστικοὶ διὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα. Ὡσαύτως τὸ σφικτῶς ἐπὶ τοῦ σώματος προσηρμοσμένον βασιλικὸν ἔνδυμα τῆς ἁγ. Ἑλένης μὲ τὰ πλούσια αὐτοῦ κεντήματα, τὸν στρογγύλον λαιμὸν (μανιάκην) καὶ ἰδίᾳ τὸ «θωράκιον»² ἥτοι τὸ καρδιόσχημον, διὰ τετραγώνων κεκοσμημένον τεμάχιον ὑφάσματος, ὅπερ προσηλωμένον ἐπὶ τῆς ζώνης καταλήγει δεξιὰ κάτω εἰς ὀξύ, εἶναι πάντα χαρακτηριστικὰ τοῦ 11^{ου} μ. Χ. αἰῶνος³. Εἰς τὸν αὐτὸν δ' αἰῶνα ἀνήκousi

¹ École Grecque σ. 23 εἰκ. 5.

² Τὴν ταῦτιςιν τοῦ καρδιόσχημου ὑφάσματος, ὅπερ φέρουσι βασιλικά πρόσωπα, πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Κ. Πορφυρογεννήτου (Περὶ βασιλ. τάξ.) μνημονευόμενον «θωράκιον» ἐπέτυχεν πρῶτος ὁ Ebersolt, ὅρα *Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines*, Paris 1917 σ. 65 καὶ *Arts somptuaires de Byzance*, Paris 1923 σ. 75.

³ G. de Jerphanion, *Le «thorakion» caractéristique iconographique du XI s. ἐν Mélanges Ch. Diehl τ. II* Paris 1930 σ. 71-79 καὶ διεξοδικώτερον ἐν *Voix des monuments*, Nouvelle série Roma - Paris 1938 σ. 263-278. Σημειωτέον ἐντούτοις ὅτι τὴν μετὰ θωρακίου παράστασιν τῆς Εὐδοκίας τοῦ μουσείου Κωνσταντινουπόλεως χρονολογεῖ προσφάτως ὁ Grabar ἀπὸ τοῦ 13^{ου} ἢ 14^{ου} αἰ. (*L'art byzantin*, Paris 1938 πίν. 47) καὶ ὅτι τὸ θωράκιον ἐμφανίζεται καὶ εἰς μεταγενέστερα μνημεῖα ὡς π. χ. ἐν Kalenič τῆς Σερβίας (ἀρχῶν 15^{ου}) (Petkovič-Tatič, *Manastir Kalenič* 1926 σ. 58 εἰκ. 49).

καὶ τὰ μετὰ πραιπενδουλίων ἢ κατασείστων ἐφωδιασμένα, ἀνοικτὰ ἄνωθεν, κυκλικά στέμματα, ἅτινα φέρουσιν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ὅτε ἄγ. Κωνσταντῖνος καὶ ἡ ἄγ. Ἑλένη. Τέλος καὶ αὐτὸς ὁ χαρακτὴρ τῶν γραμμάτων τῶν ἐπιγραφῶν, ἅτινα εἶναι λεπτὰ καὶ ὥσει χαρακτά, (εἰκ. 19) ἀνάγει τὴν εἰκόνα εἰς τὰ μέσα περίπου τοῦ 11^{ου} αἰῶνος. Κατὰ ταῦτα αἱ τοιχογραφίαι τοῦ πρώτου στρώματος εἶναι σύγχρονοι περίπου πρὸς τὴν κατασκευὴν τοῦ ναοῦ, ἥτις θὰ συμπίπτει πρὸς τὴν περίοδον, ἥτις ἠκολούθησε τὴν ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου ἀπελευθέρωσιν τῆς Καστορίας ἀπὸ τῶν Βουλγάρων (1018) δηλαδὴ πρὸς τὸ 2^{ον} ἢ 3^{ον} τέταρτον τοῦ 11^{ου} αἰῶνος.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ ἐσωτερικοῦ μέσου κλίτους αὗται, ὡς ἤδη ἐγνωρίσαμεν μελετῶντες τὴν εἰκονογραφίαν των (σελ. 44), παρουσιάζουσιν ἀρχαῖα στοιχεῖα τάσσοντα αὐτὰς εἰς χρόνους παλαιότερους τοῦ 14^{ου} αἰ. Πρὸς τοιαύτην δὲ χρονολόγησιν συμφωνεῖ καὶ ἡ τεχνικὴ αὐτῶν ἐκτέλεισις καὶ ἡ τεχνοτροπία. Πράγματι τὸ πλάσιμον τῶν μορφῶν ἐπιτυγχάνεται διὰ καστανῶν σκιῶν διαφόρων τόνων τιθεμένων ἐπὶ ἑνὸς γενικοῦ κιτρινερούθρου προπλασμοῦ μὲ διαβάθμισιν μὴ παρουσιάζουσιν ἀποτόμους ἀντιθέσεις. Ἡ ἐκτέλεισις τῶν μορφῶν εἶναι ἐπιμελὴς καὶ λεπτολογημένη. Τὰ πρόσωπα μὲ τὸ μαλακόν των πλάσιμον παρουσιάζονται μᾶλλον σαρκώδη καὶ οὐχὶ ἀσκητικά, φέρουσι δὲ πάντα χαρακτηριστικὴν σκιαστικὴν κηλῖδα κάτωθεν τῶν μῆλων τῶν παρειῶν¹ (πβλ. εἰκ. 26, 27, 28). Ἡ κόμη καὶ τὰ γένεια ἀποδίδονται διὰ πυκνῶν παραλλήλων κυματοειδῶν γραμμῶν, λευκῶν ἢ καστανῶν εἰς ποικίλας διατάξεις. Αἱ ὄφρυες σχεδιάζονται ζωηρῶς καμπύλαι· οἱ δὲ ὀφθαλμοὶ μεγάλοι μὲ μελαίνας κόρας μὴ ἀτενίζουσας τὸν θεατὴν. Ἡ πτύχωσις τῶν ἐνδυμάτων ἂν καὶ εὐρεῖα, ὅμως δὲν ἔχει τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὸν πλοῦτον τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων. Τέλος αἱ συνθέσεις στεροῦνται γενικῶς γραφικότητος καὶ δραματικότητος. Τούτων πάντων ἔνεκα ἀποκλίνω νὰ χρονολογήσω τὰς εἰκόνας τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 12^{ου} ἢ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 13^{ου} αἰῶνος². Καὶ εἰκονογραφικῶς δὲ εἰς τὸ αὐτὸ ἀγόμεθα συμπεέρασμα· διότι ἑλλείπουσι συνθέσεις συνηθέσταται ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰ. καὶ ἐξῆς ὡς π.χ. ἡ τῆς Θείας λειτουργίας καὶ ἡ τοῦ Μελισμοῦ εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ.

Πολὺ ἀργότερον (ἴσως τὸν 15^{ον} αἰ.) φαίνεται ὅτι κατεσκευάσθησαν αἱ εἰκόνες τοῦ νοτίου παρεκκλησίου (ὑπερμεγέθης Παντοκράτωρ καὶ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ) ὡς καὶ αἱ τῆς κάτω ζώνης τοῦ νάρθηκος. Τέλος αἱ ἐξωτερικαὶ τοῦ νάρθηκος τοιχογραφίαι εἶναι, ὡς ἐκ τῶν χαραγμάτων ἀποδεικνύεται, ἔργα τοῦ τέλους τοῦ 12^{ου} αἰῶνος.

¹ Ὁμοίᾳς κηλίδας συναντῶμεν ἤδη ἀπὸ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος π. χ. ἐν S. Angelo in Formis (Muratof, *La peinture byzantine*, Paris 1928 πίν. 82, 83).

² Τὸ γεγονός ὅτι ἐν τῇ παραστάσει τῆς Ὑπαπαντῆς κρατεῖ τὸ βρόφος ὁ Συμεὼν δὲν εἶναι ἀσφαλὲς χρονολογικὸν τεκμήριον· διότι ἡ τοιαύτη στάσις συναντᾶται ἤδη ἀπὸ τοῦ 13^{ου} αἰῶνος εἰς τε μικρογραφίας καὶ τοιχογραφίας (Wulff ἐν *Latmos* σ. 211).

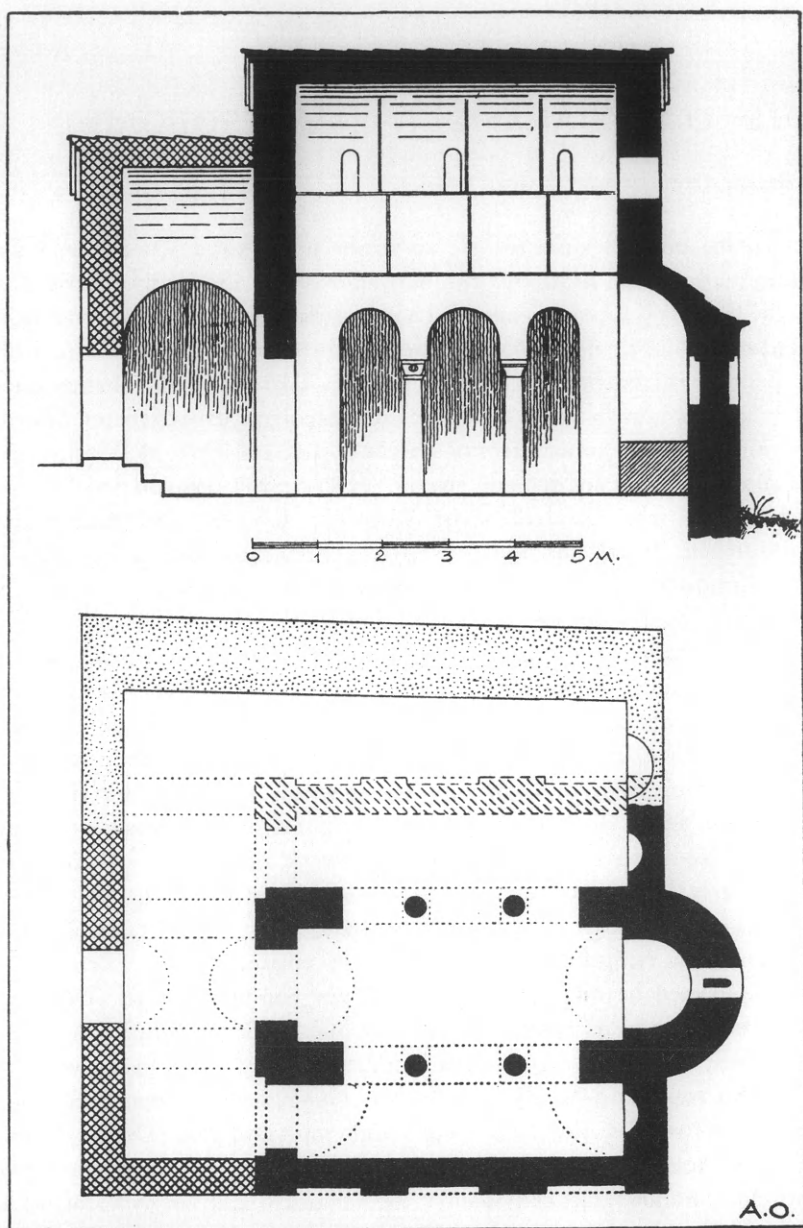
2. Ο ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ

Ὁ ναὸς οὗτος εὐρίσκεται εἰς τὸ νότιον μέρος τῆς πόλεως (πίν. 1 ἀρ. 2) εἰς μικρὰν ἀπὸ τοῦ μεγάρου τῆς ἀρχιεπισκοπῆς ἀπόστασιν. Εἶναι μικρὰ τρίκλιτος βασιλική, μήκους ὀλικοῦ 8.75 καὶ πλάτους 8.94 ἤτοι σήμερον περίπου τετράγωνος. Τοιοῦτο ὅμως δὲν ἦτο καὶ τὸ ἀρχικόν της σχῆμα· διότι ὁ σημερινὸς βόρειος τοῖχος της δὲν εἶναι ὁ ἀρχικός, ἀλλὰ νεώτερος, κατασκευασθεὶς διὰ κοινῆς ἀκανονίστου τοιχοποιίας εἰς πολὺ μεγαλυτέραν ἀπόστασιν ἢ ὁ νότιος ἀπὸ τοῦ ἄξονος τοῦ ναοῦ, κατόπιν κατεδαφίσεως τοῦ παλαιοῦ βορείου τοίχου χάριν εὐρύνσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου. Ἡ θέσις τοῦ ἀρχικοῦ βορείου τοίχου σημειοῦται ἐπὶ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 42) διὰ διακεκομμένης διαγραμμίσεως. Τὸ πλάτος ἄρα τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ ἦτο μόνον 5.50 μ. Τὸ ὅλον κτήριο ἀπηρτίζετο ἐκ τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ πρὸς δυσμὰς καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ κυρίως ναοῦ ἐκτεινομένου νάρθηκος.

Ὁ κυρίως ναὸς διαιρεῖται ἐσωτερικῶς εἰς τρία κατὰ μήκος κλίτη διὰ δύο κιονοστοιχιῶν, ὧν ἑκατέρω ἀποτελεῖται ἐκ δύο κίωνων ἀντικρουζόντων ἀντιστοιχῶς ζωηρῶς ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἐξεχούσας παραστάδας. Τὸ πλάτος τοῦ μέσου δρόμου μετρούμενον μεταξὺ τῶν παραστάδων εἶναι μόνον 1.75, τὸ δὲ τῶν πλαγίων κλιτῶν μόλις 1.10. Καὶ τὸ μὲν μέσον κλίτος ἐκβάλλει πρὸς ἀνατολὰς εἰς τὴν ἐξέχουσαν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα τοῦ κυρίως ἱεροῦ, τὰ δὲ πλάγια καταλήγουσιν εἰς ἡμικυκλικά κογχάρια, κατασκευασμένα ἐντὸς τοῦ πάχους τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 42).

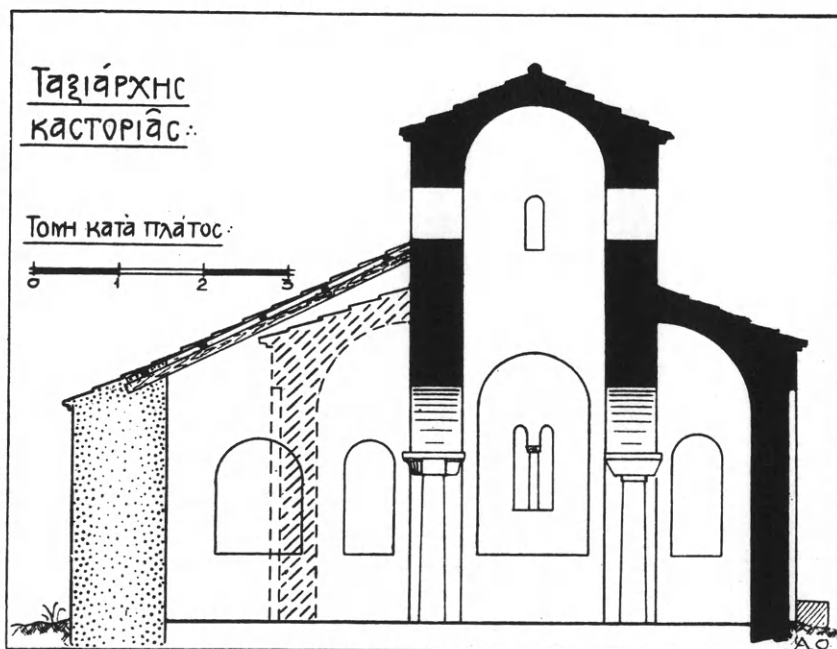
Ὁ πλάγιος νότιος τοῖχος φέρει ἐξωτερικῶς κατὰ μὲν τὸ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸν κυρίως ναὸν τμῆμά του τρεῖς διαδοχικὰς τυφλὰς ἀψίδας¹, ἰσοῦψεῖς καὶ ἔσοχῆς 0.15, κατὰ δὲ τὸ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸν νάρθηκα τμῆμα εἶναι ἀδιάρθρωτος. Ἡ διαφορὰ αὕτη κατασκευῆς τῶν δύο μερῶν ἐμβάλλει ἤδη εἰς ὑπονοίας μήπως ὁ νάρθηξ προσετέθη μεταγενεστέρως, ὅποτε ὁ ἀρχικὸς ναὸς, στερούμενος νάρθηκος, θὰ εἶχεν ὥς τοῖχον προσόψεως τὸν ἐσωτερικὸν τοῖχον, ὅστις σήμερον χωρίζει τὸν κυρίως ναὸν ἀπὸ τοῦ νάρθηκος. Ὅτι δὲ πράγματι τοῦτο συνέβαινε, ἀποδεικνύει ἡ προσεκτικὴ ἐξέτασις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου τούτου, ὅστις παρουσιάζει ἑκατέρωθεν τῆς μεσαίας θύρας καὶ ἀντιστοιχῶς πρὸς τὰ πλάγια κλίτη ἀνὰ μίαν ἔσοχὴν 0.15 ἀποτελοῦσαν τὸ πρὸς τὸν ἄξονα ποδαρικὸν ἀψίδος ἰσοῦψοῦς πρὸς τὰς ἐξωτερικάς, τοῦ ἑτέρου ποδαρικοῦ καλυπτό-

¹ Αἱ ἀψίδες αὗται δὲν σημειοῦνται ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ Millet, École Grecque σ. 25 εἰκ. 9 παρασχεθείσῃ κατόψει τοῦ Ταξίαρχου.

Είχ. 42. Κάτοψις και κατά μήκος τομή του ναού του Ταξιάρχου.

μένον ὑπὸ τῆς προσθήκης τοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος (εἶκ 42). Αἱ δύο αὐταὶ ἀψίδες δὲν εἶναι σήμερον τυφλαὶ καθ' ὅλον τὸ ὕψος των ἀλλὰ μόνον κατὰ τὸ τοξωτὸν των τμήμα, τοῦ κάτω ἀνοιχθέντος ἵνα δημιουργηθῶσι θύραι ἐπικοινωνίας τοῦ νάρθηκος πρὸς τὰ κλίτη· θὰ ἦσαν ὅμως ἀρχικῶς αἱ ἀψίδες τυφλαί, ὡς αἱ τοῦ νοτίου τοίχου, μιᾶς μόνον θύρας—τῆς μεσαίας—ἐπαρκούσης διὰ τὴν κυκλοφορίαν τῆς μικρᾶς ταύτης ἐκκλησίας, ὡς ἄλλως τε συμβαίνει καὶ εἰς τὸν

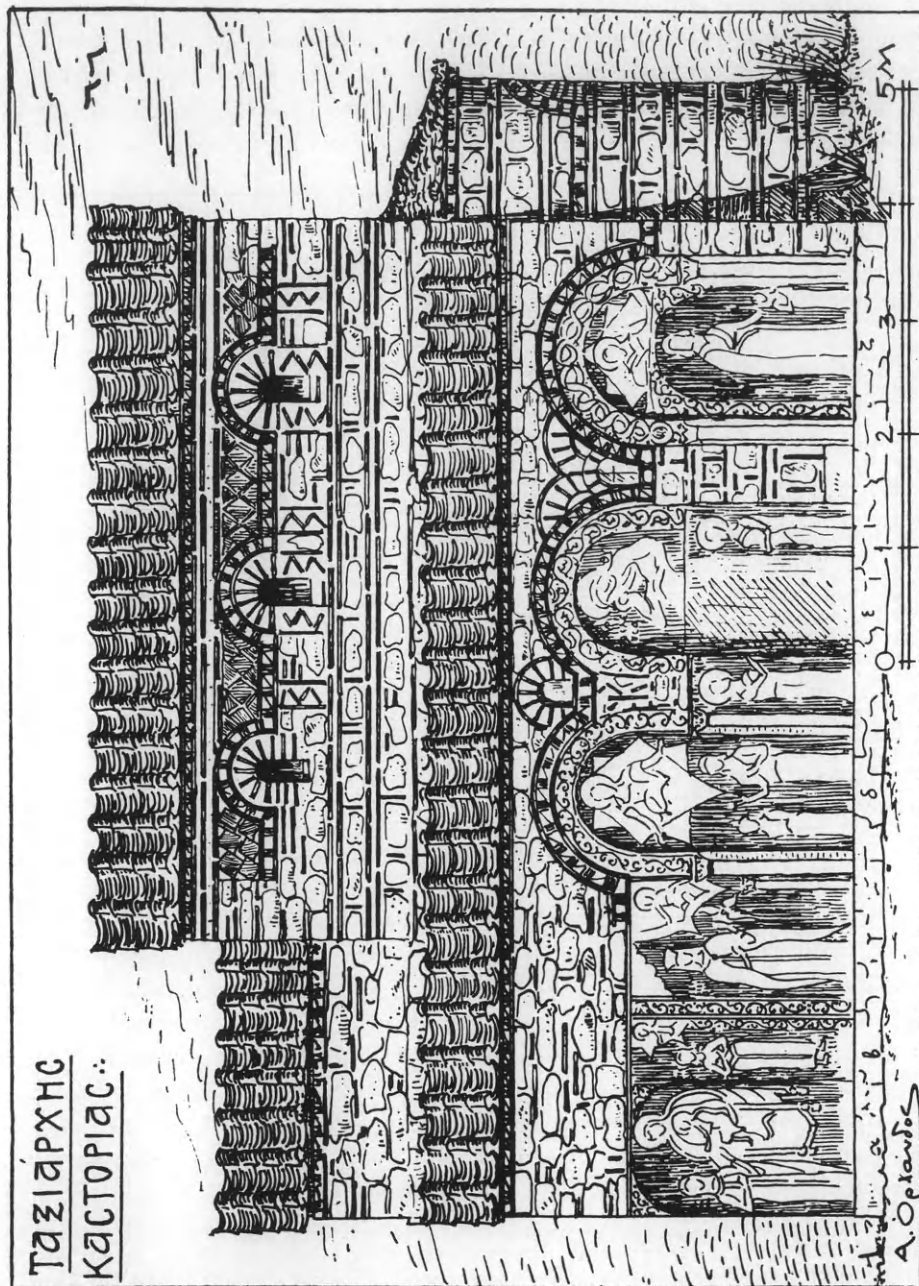
Εἶκ. 43. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ Ταξιάρχου.

νάρθηκα τῶν ἀγ. Ἀναργύρων, ἐνθα ὁμοίως παρουσιάζονται εἰς τὴν πρόσοψιν, χάριν ὁμοιομορφίας τῆς ἐμφάνισεως τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἀνὰ μία τυφλὴ ἀψὶς ἐκατέρωθεν τῆς ἐν τῷ ἄξονι θύρας¹. Τρίτην δ' ἀπόδειξιν, ὅτι ἀρχικῶς νάρθηξ δὲν ὑπῆρχε παρέχει ἡ ὑπεράνω τῆς μέσης θύρας τοῦ περὶ οὗ λόγος τοίχου ὑπαρξίς ἀβαθοῦς τοξωτῆς κόγχης, ἣτις συνήθως τοποθετεῖται ὑπεράνω τῆς θύρας τοῦ ἐξωτερικοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ κοσμουμένη διὰ τῆς εἰκόνας τοῦ τιμωμένου ἐν τῷ ναῷ ἁγίου². Κατὰ ταῦτα ὁ ἀρχικὸς ναός, στερούμενος νάρθηκος, ὡς πολλοὶ ἄλλοι βυζαντινοὶ ναοί³, εἶχε τὴν μορφήν, ἣν παρέχει ἡ παρατιθεμένη προοπτικὴ αὐτοῦ ἀναπαράστασις (εἶκ. 45).

¹ Παράβαλλε ὁμοίαν τυφλὰς ἀψίδας ἐν τῇ πρόσοψει τοῦ ἐν Χίῳ ναοῦ τῆς Παναγίας Σικελιάς Orla nd os, Monuments byzantins de Chios Athènes, 1930 τ. II πίν. 46.

² Πβλ. ναοὺς ἀγ. Ἀναργύρων, ἀγ. Ἀποστόλων, Ταξιάρχου παρὰ τὸ Γυμνάσιον κλπ.

³ Π. χ. Παναγία Γοργοεπήκοος Ἀθηνῶν.

Εικ. 44. Ἡ Νοτιά ὀψις τοῦ Ταξίαρχου τῆς Μητροπόλεως.

Ὁ νάρθηξ, κατὰ τ' ἀνωτέρω, εἶναι προσθήκη μεταγενεστέρα εἰς τὸν ἀρχικὸν ναόν, πάντως ὅμως ἀρχαιότερα τοῦ 1436, ἔτους σημειουμένου ἐπὶ ἐπιταμβίου τοιχογραφίας ἐκτελεσθείσης ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς νοτίου παρειᾶς αὐτοῦ¹.

Οἱ τέσσαρες κίονες τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι μαρμαρίνοι καὶ μονόλιθοι, μέσης διαμέτρου 0.34, φέρουσι δὲ ὡς κιονόκρανα στενοεπιμήκη κολουρο-

Εἰκ. 45. Προοπτικὴ ἀναπαράστασις τῆς πρώτης μορφῆς τοῦ Ταξιάρχου.

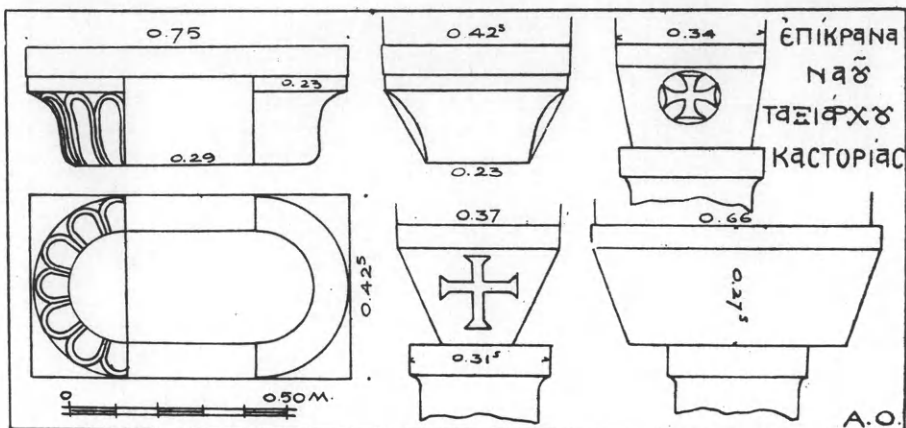
πυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα, κοσμούμενα κατὰ τὰς στενάς, πρὸς τὸ μέσον κλίτος βλεπούσας πλευρὰς δι' ἀναγλύπτων σταυρῶν, ἐλευθέρων ἢ ἐντὸς κύκλου (εἰκ. 46). Ἐν τῶν ἐπιθημάτων — τὸ τοῦ Β.Α. κίονος — προέρχεται ἀσφαλῶς ἐκ παλαιότερου κτηρίου, οὐ μόνον διότι εἶναι δυσαναλόγως μέγα πρὸς τὸν κορμόν, ὃν στέφει, ἀλλὰ καὶ διότι ἔχει τὴν χαρακτηριστικὴν καμπύλην καὶ τὴν ραβδωτὴν διακόσμησιν, ἣν ἐπανευρίσκομεν εἰς κιονόκρανα διαχωριστικῶν κιονίσκων πολλῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν². Πρέπει ἐπομένως νὰ δεχθῶμεν, ὅτι πλησίον τοῦ νέου ναοῦ ἢ καὶ ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἴσως θέσεως θὰ ὑπῆρχεν ἄλλοτε παλαιοχριστιανικὸς τις ναὸς ἐξ οὗ, ἐρειπωθέντος, θὰ ἐλήφθη τὸ μέρος

¹ Ὅρα περὶ ταύτης κατωτέρω σελ. 103.

² Πβλ. ἐπίκρανα βασιλ. Στουδίου Κ/πόλεως, Ebersolt-Thiers, Égl. de C/ple πίν. IV.

τοῦτο, ὅπερ μετὰ τῶν σωζομένων ἐν τῷ λαιμῷ τῆς χερσονήσου τειχῶν ἀποτελοῦσι μέχρι τοῦδε τὰ μόνα λείψανα τῆς Ἰουστινιανείου περιόδου τῆς Καστορίας.

Τομή. (εἰκ. 43) Τὰ τε κλίτη καὶ ὁ νάρθηξ τοῦ ναοῦ ἐκαλύπτοντο διὰ κτιστῶν θόλων· καὶ τὸ μὲν μέσον κλίτος τοῦ ναοῦ διασώζει εἰσέτι ἐν μέρει τὴν καλύπτουσαν αὐτὸ κυλινδρικήν καμάραν, ἥς ἡ κλεῖς εὗρίσκετο εἰς ὕψος 6.35 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, τῶν πλαγίων ὅμως κλιτῶν οἱ θόλοι ἔχουσι τελείως καταπέσει σωζομένων· μόνον τῶν ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου γεννήσεων αὐτῶν, εἰς ὕψος 3.10 ἀπὸ τοῦ δαπέδου· ἐπειδὴ δ' ἐπὶ τοῦ ἀντιστοίχου τοιχώματος τοῦ

Εἰκ. 46. Κιονόκρانا τῶν κίωνων τοῦ Ταξιάρχου.

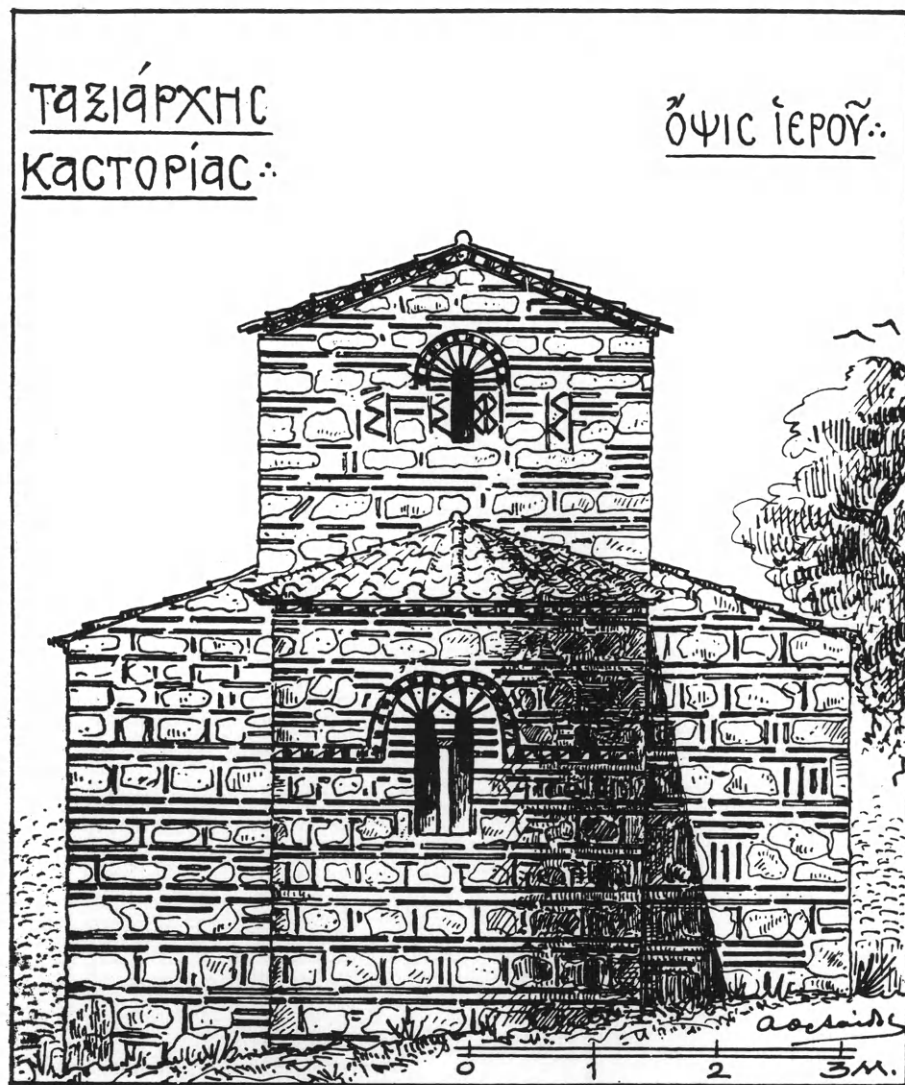
μέσον κλίτος οὐδεμία παρατηρεῖται καμπύλωσης μέχρις ὕψους 3.65 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι τὰ πλάγια κλίτη ἐκαλύπτοντο διὰ θόλου τομῆς τετάρτου κύκλου, σχήματος, ὅπερ οὐχὶ σπανίως ἐφήρμοσαν οἱ Βυζαντινοὶ καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς¹ καὶ δὴ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Καστορίᾳ².

Τοῦ δὲ νάρθηκος ἡ ὀροφή ἐκαλύφθη διὰ θόλων βαινόντων ἐπὶ τόξων, αἵτινα ἐστηρίχθησαν ἀφ' ἐνὸς ἐπὶ τῆς παλαιᾶς προσόψεως καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπὶ τοῦ νέου τοίχου. Οἱ θόλοι τοῦ νάρθηκος διαιροῦσι τὸ μῆκος αὐτοῦ εἰς τρία

¹ Κορινθίας Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Α' σ. 61 εἰκ. 8, σ. 62 εἰκ. 9, σ. 71 εἰκ. 20, σ. 72 εἰκ. 21, σ. 87 εἰκ. 36, σ. 89 εἰκ. 38, Βλαχερνῶν Ἡλείας Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1923 σ. 14, Πλάτσας Μάνης Traquair BSA, (1908-9) πίν. XV, Ἡπειρῶν Βλαχογοραντζή Φρ. Βερσάκης, Πρακτ. Ἀρχ. Ἐτ. 1914 σ. 246, Οὐζντίας Δημ. Εὐαγγελίδης, Ἡπειρωτικὰ Χρονικά 6 σ. 261, Κ/πόλεως Μαγγάνων Wulzinger, Byz. Baudenkmäler zu K'pel Hanover 1925 σ. 11 καὶ εἰκ. 4 καὶ τέλος Ἀπουλίας (Terra di Bari 11^{ου}-12^{ου} αἰ), Gr. Jonescu, Ephem. Dacoromana VI (1935) σ. 57 εἰκ. 4. σ. 70 εἰκ. 16, σ. 101 εἰκ. 43, 47.

² Ὁροφος τοῦ νάρθηκος τοῦ ἁγ. Στεφάνου· Ὁ Millet τὰ πλάγια κλίτη τοῦ Ταξιάρχου δέχεται καλυπτόμενα δι' ἡμικυλινδρικών θόλων· ὄρα κάτωφιν Ταξιάρχου ἐν École Grecque σ. 25 εἰκ. 9.

τμήματα, ἐξ ὧν τὸ μὲν μέσον ἀνταποκρίνεται κατὰ τὸ πλάτος πρὸς τὸ μέσον κλίτος τοῦ ναοῦ οὐχὶ ὁμῶς καὶ κατὰ τὸ ὕψος (διότι εἶναι πολὺ χαμηλότερον

Εἰκ. 47. Ὅψις τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου.
(τὸ βόρειον κλίτος ἐν ἀναπαράστασει)

ἐκείνου), τὰ δὲ ἄκρα θὰ ἐκαλύπτοντο πιθανώτατα καὶ αὐτὰ διὰ θόλων τομῆς τετάρτου κύκλου, ὧν σώζονται αἱ γεννήσεις ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου (εἰκ. 42).

Τοιχοδομία και κεραμίνη διακόσμησις τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων.
Ἡ τοιχοδομία τοῦ Ταξιάρχου εἶναι μὲν ἰσόδομος ἀλλ' οὐχὶ αὐστηρῶς κανονική, ὥς ἡ τῶν ναῶν τῆς νοτίου Ἑλλάδος τοῦ 11^{ου} καὶ 12^{ου} αἰῶνος. Διότι ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀριζοντίας στρώσεις ἐξ ἀκανονίστων σκληρῶν ἀσβεστολίθων ἐγγραφομένων, τῇ βοηθείᾳ ἀφθόνου κονιάματος, ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου σχηματιζομένου δι' ὀριζοντίων καὶ κατακορύφων πλίνθων, τῶν μεταξὺ τῶν λίθων καὶ τοῦ πλαισίου δημιουργουμένων κενῶν πληρουμένων συχνάκις διὰ τεμαχίων ὀριζοντίων ἢ κατακορύφων πλίνθων, ὥς αἱ εἰκόνες 42 καὶ 47 δεικνύουσι. Αἱ ὀριζόντιαι στρώσεις τῶν πλίνθων εἶναι διπλαῖ, ἔχουσι δ' αἱ πλίνθοι πᾶχος 0,035.

Πλὴν τῶν προνωτῶν ταινιῶν, αἵτινες ἄλλοτε μὲν περιβάλλουσι τὰ τοξωτὰ πλαίσια τῶν παραθύρων τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ φωταγωγοῦ, ἄλλοτε δὲ πλαισιοῦσιν ἐξωτερικῶς τὰς τυφλὰς ἀψίδας καὶ ἄλλοτε πάλιν σχηματίζουνσι κάτωθεν τῶν κεράμων τῆς στέγης τὰς στέψεις τῶν τοίχων (γεῖσα), ὑπῆρχον ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ σώζονται εἰσέτι καὶ μικραὶ διακοσμητικαὶ κόγχαι, (εἰκ. 44) ὥς καὶ ὀλίγα τινὰ κεράμια κοσμήματα. Τοιαῦτα π. χ. εἶναι τὰ σχηματίζοντα τὰς στενὰς διακοσμητικὰς μεταξὺ τῶν παραθύρων τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ φωταγωγοῦ ζώνας τετράγωνα ἁβάκια εἰς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς τεταγμένα, (εἰκ. 42) οὕτως ὥστε αἱ διαγώνιοί των νὰ εἶναι ἀντιστοίχως ὀριζόντιοι καὶ κατακόρυφοι. Τοιαῦται διακοσμητικαὶ ζῶναι ἀπαντῶσιν ἀπὸ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος εἰς πλείστους ναοὺς τῶν Βαλκανίων¹. Τοιαῦτα τέλος διακοσμητικὰ στοιχεῖα εἶναι καὶ τὰ κάτωθεν τῶν τοξωτῶν πλαισίων τῶν παραθύρων κατὰ τε τὰς μακρὰς καὶ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν παρατηρούμενα κοσμήματα, ἅτινα σχηματίζονται διὰ πλίνθων τοποθετουμένων κατὰ γραμμὴν τεθλασμένην, κατακορύφως βαίνουσαν, ὥς καὶ τὸ κάτωθεν τοῦ ἀνατολικοῦ παραθύρου τοῦ φωταγωγοῦ κόσμημα, ὅπερ ἀπομιμεῖται κλάδον φοίνικος, διὰ τοποθετήσεως ἑκατέρωθεν κατακορύφου ἄξονος λοξῶς πρὸς τὰ ἄνω βαινουσῶν πλίνθων (εἰκ. 47).

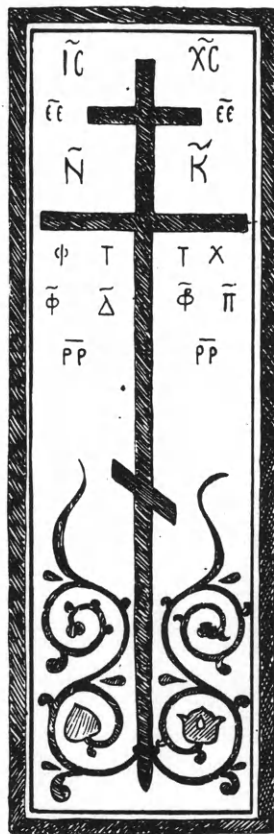
¹ Ὅρα τὸν σχετικὸν κατάλογον ἐν τῷ Β' τόμῳ τοῦ Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος (σ. 121), εἰς δὲν πρόσθετες νῦν καὶ τὸν ἐν Βέλες τῆς νοτίου Σερβίας ναὸν τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Simić, Veleški manastir Sv. Dimitrija σ. 11-14, Bosković, Actes du IVe Congrès Internat. des Études Byz. τ. II σ. 67 εἰκ. 28.

Ἡ ἐσωτερικὴ γραπτὴ διακόσμησις. 1) Διάταξις καὶ περιγραφή τῶν θεμάτων.

Ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν τοιχωμάτων τοῦ Ταξιάρχου καλύπτονται σήμερον διὰ καλῶς διατηρουμένων τοιχογραφιῶν μόνον τὰ τοῦ μέσου κλίτους¹ καὶ τοῦ ἱεροῦ, ἐν ᾧ ἐκ τῶν ἄκρων κλιτῶν μόνον τὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου εἶναι τοιχογραφημένα. Ἡλλοιωμένοι καὶ ἐν μέρει κατεστραμμένοι εἶναι καὶ αἱ καλύπτουσαι τὸν νάρθηκα τοιχογραφίαι. Ὡς δὲ συμβαίνει συνήθως εἰς τὰς βαλκανικὰς τοιχογραφίας τοῦ 14^{ου} αἰῶνος τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα εἶναι καὶ ἐνταῦθα διατεταγμένα κατ' ἐπαλήλους ὀριζοντίας ζώνας², ἐκάστου θέματος ἀποχωριζομένου ἐντὸς τετραγώνου πλαισίου διὰ παχείας ἐρυθρᾶς ταινίας.

Αἱ ζῶναι εἶναι ἐνταῦθα τέσσαρες: Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς κατωτάτης, ἣτις φθάνει ἄνω μέχρι τοῦ ὕψους τῆς θύρας, εἰκονίζονται ὁλόσωμοι, στρατιωτικοὶ κατὰ τὸ πλεῖστον, ἄγιοι καὶ ἱεράρχαι, ἐπὶ δὲ τῆς δευτέρας, καταλαμβάνουσης τὴν μεταξὺ τῶν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων ἐπιφάνειαν, εἰκονίζονται μάρτυρες τῆς πίστεως καὶ μελωδοὶ καὶ τέλος ἐπὶ τῶν δύο ἀνωτάτων συνθέσεις ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ καὶ τοῦ θεομητορικοῦ κύκλου.

Ἐν ἴδωμεν ἤδη ποῖα θέματα ἀπαρτίζουν ἐκαστὴν ζώνην, ἀρχὴν ποιούμενοι ἀπὸ τῆς κυρίας εἰς τὸν ναὸν εἰσόδου. Καὶ ἐν πρώτοις σημειώνομεν τοὺς ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ ἀνοιγματος κατακορύφων σταθμῶν ἐντὸς ὀρθογωνίων πλαισίων ἐξωγραφημένους μεγάλους διπλοὺς σταυροὺς (Σταυρώσεως ἢ Ἀναστάσεως) (εἰκ. 48) ἀπὸ τῆς βάσεως τῶν ὁποίων ἐκφύονται ἐλικοειδεῖς ὄρπηκες καταλήγοντες εἰς ἄνθη³. Ἐπὶ τοῦ ὑπολεύκου πεδίου τῆς εἰκόνος ὑπάρχουσι γεγραμμένα διάφορα γράμματα, αἵτινα ἀποτελοῦσι τὰ ἀρχικὰ στοιχεῖα γνωστῶν ἐκκλησιαστικῶν ρητῶν.

Εἰκ. 48. Σταυρὸς μετὰ κρυπτογραφημάτων.

¹ Τινὲς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ μέσου κλίτους ἔχουσι κακοτέχνως ἐπισκευασθῇ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους (εἰκόνες ἁγ. Γεωργίου, ἁγ. Δημητρίου κλπ.).

² Κατὰ τὸν Millet ἡ διάταξις αὕτη ἀνάγεται εἰς τοὺς κύκλους ἱστορήσεως τῶν ἀλεξανδρινῆς καταγωγῆς κυλίνδρων (rotuli) *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile*, Paris 1916 σ. 633.

³ Τοιοῦτοι σταυροὶ εἰκονίζονται συνήθως καὶ ἐπὶ θυροφύλλων πβλ. θυροφύλλα Ἀγ. Σοφίας Νοβογροδ παρὰ Schweinfurt, *Geschichte der Russischen Malerei* Haag 1930 σ. 22 εἰκ. 4.

Οὕτω π. χ. ἐν τῷ ἄνω τμήματι τῆς εἰκόνος ἔχομεν ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν λίαν συγχάνικis ἀπαντῶσαν φράσιν Ι(ησοῦ)C Χ(ριστὸ)C Ν(ι)Κ(ᾱ), ἀφ' ἑτέρου δ' ἑκατέρωθεν τῆς μικρᾶς ἐγκαρσίας κεραίας τέσσαρα Ε, ἀρχικὰ τῆς φράσεως 'Ε(λένη) 'Ε(κ Θεοῦ) Ε(ὕρημα) 'Ε(δόθη)¹. Ὡσαύτως κάτωθεν τῆς μεγάλης

Εἰκ. 49. Ὁ ἅγ. Νέστορ.

ἐγκαρσίας κεραίας τὰ μὲν τέσσαρα ἄκρα γράμματα τῶν δύο κρώτων στίχων εἶναι τὰ ἀρχικὰ τῆς κατὰ τὴν λειτουργίαν τῶν προηγιασμένων ὑπὸ τοῦ ιερέως ἐκφωνουμένης φράσεως Φ(ῶς) Χ(ριστοῦ) Φ(αίνει) Π(ᾶσιν), τὰ δὲ τέσσαρα μέσα τῶν αὐτῶν στίχων γράμματα εἶναι τὰ ἀρχικὰ τῆς ρήσεως Τ(οῦτο) Τ(ὸ ξύλον) Δ(αίμονες) Φρ(ίτουσιν). Τέλος τὰ τέσσαρα Ρ τοῦ τελευταίου στίχου ἐρμηνεύονται ὡς τὰ ἀρχικὰ τῆς φράσεως Ρ(αββὶ) Ρ(ῦσαι) Ρ(. .) Ρ(αθυμίας)².

Εἰσερχόμενοι εἰς τὸν ναὸν ἀντικρύζομεν δεξιᾷ μὲν τῆς θύρας τὸν ἅγ. Προκόπιον, νέον ἀγένειον φέροντα ἀστικήν ἐσθῆτα ἐξωσμένην μετὰ κεντητῆς τραχηλέας. Ὁ ἅγιος διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς κρατεῖ τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος πρὸ τοῦ στήθους, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἔχει ὑψωμένην εἰς

στάσιν δεήσεως. Ἀριστερᾷ δὲ τῆς θύρας βλέπομεν τὸν ἅγ. Νέστορα (εἰκ. 49) νέον ἀρχιγένειον, εἰκονιζόμενον κατ' ἐνώπιον μὲ ἀστικὴν ὡσαύτως περιβολὴν

¹ Πβλ. μικρογραφίαν τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Monte Cassino παρὰ Mufioz, L'art byzantin à l'exposition de Grotta Ferrata, Rome 1906 σ. 84 εἰκ. 54.

² Ὅρα ὅμοιον κρυπτογράφημα παρὰ Λαμπάκη, Δελτ. Χρ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Β', 49.

καὶ μανδύαν πορπούμενον πρὸ τοῦ στήθους. Κρατεῖ δ' ὁ ἅγ. Νέστωρ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, ἐν ᾧ τὴν ἀριστερὰν φέρει πρὸ τοῦ στήθους ὀρθὴν μὲ τὴν παλάμην ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἔξω. Προσχωροῦντες συναντῶμεν ἐπὶ τῶν πρὸς τὰ ἔσω βλέπουσῶν πλευρῶν τῶν παραστάδων τοὺς δύο ἁγίους Θεοδώρους ἥτοι πρὸς νότον μὲν τὸν *Στρατιλάτην* πρὸς βορρᾶν δὲ τὸν *Τήρωνα*. Ἀμφοτέροι εἶναι ἐστραμμένοι πρὸς τὸν θεατὴν κατὰ τὰ τρία τέταρτα καὶ φέρουσι τὰς στρατιωτικὰς αὐτῶν στολὰς. Ἐπὶ τῆς ράχews ἔχουσιν ἀνηρτημένην μεγάλην ἀσπίδα εἰς δὲ τὴν χεῖρα κρατοῦσι ξίφος ἐντὸς θήκης.

Ἐπὶ τῆς πρὸς τὸ τόξον ἐστραμμένης πλευρᾶς τῶν αὐτῶν παραστάδων εἰκονίζονται πρὸς νότον μὲν ὁ ἅγ. *Γεώργιος* πεζός, βλέπων κατ' ἐνώπιον, φορῶν τὴν στρατιωτικὴν αὐτοῦ στολὴν καὶ φέρων διὰ τῆς πρὸ τοῦ στήθους ἀνωρθωμένης δεξιᾶς γυμνὸν τὸ ξίφος, πρὸς βορρᾶν δ' ὁ ἅγ. *Δημήτριος* ὁμοίως πεζὸς καὶ περιβεβλημένος τὴν στρατιωτικὴν αὐτοῦ ἐνδυμασίαν.

Πρὸς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ κλίτους εἰκονίζονται ἐπὶ μὲν τῆς νοτίας παραστάδος ἔμπρὸς μὲν ὁ ἅγ. *Υγνάτιος* ὁ *Θεοφόρος* γέρων λευκογένειος (εἰκ. 50) ἐνδεδυμένος πολυσταύριον φελόνιον καὶ ὁμοφόριον καὶ κρατῶν κεκλεισμένον εὐαγγέλιον, πλαγίως δὲ ὁ ἅγ. *Κύριλλος* ὁ *Ἀλεξανδρείας*, μὲ μέλανα ὄξυν πώγωνα. Κεκαλυμμένος τὴν κεφαλὴν διὰ τοῦ χαρακτηριστικοῦ σκυφωτοῦ πύλου, φορεῖ ὁμοίως πολυσταύριον φελόνιον μετ' ὁμοφορίου καὶ κρατεῖ διὰ τῆς κεκαλυμμένης χειρὸς του ὀρθὸν τὸ *Εὐαγγέλιον*.

Δύο ἱεράρχαι εἰκονίζονται ἐπίσης καὶ ἐπὶ τῆς βορείου παραστάδος ἥτοι ἔμπρὸς μὲν ὁ ἅγ. *Σοφρόνιος* γέρων ὀξυγένειος, μὲ πολυσταύριον φελόνιον καὶ ὁμοφόριον, κρατῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τὸ *Εὐαγγέλιον*, πλαγίως δὲ ὁ *Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας* ἅγ. *Ἰωάννης* ὁ *Ἐλεήμων* ἐνδεδυμένος ὁμοίως

Εἰκ. 50. Ὁ ἅγ. Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος.

εὐλογῶν δὲ διὰ τῆς δεξιᾶς ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ τὸ Εὐαγγέλιον. Ἐπὶ τῶν σταυρῶν τοῦ ὠμοφορίου του εἶναι κεντημένα τὰ ἀρχικά τῆς κατὰ τὴν λειτουργίαν τῶν προηγιασμένων ἐκφωνουμένης ὑπὸ τοῦ ἱερέως φράσεως Φ(ῶς) Χ(ριστοῦ) Φ(αίνει) Π(ᾶσιν)¹.

Ἡ κάτω ζώνη τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καταλαμβάνεται ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῆς κυρίας στιγμῆς τῆς λειτουργίας ἥτοι τῆς εὐλογίας τῶν τιμίων δώρων. Πράγματι ἐν τῷ μέσῳ τῆς παραστάσεως εἰκονίζεται ἡ ἁγία τράπεζα μετὰ

Εἰκ. 51. Παράστασις τῶν τιμίων δώρων.

πολυτελοῦς «ἐνδυτῆς» ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς ὁποίας εἶναι τεθειμένα ἀφ' ἐνὸς μὲν δισκάριον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἶναι ἐξηπλωμένον τὸ παιδίον Ἰησοῦς — ὁ ἄμνός τοῦ Θεοῦ (Ἰωάνν. α' 29, 36) — γυμνόν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ποτήριον κεκαλυμμένον δι' ἐρυθροῦ ὑφάσματος (καλύμματος) (εἰκ. 51). Ἐχομεν λοιπὸν ἐν τῷ μέσῳ τὴν παράστασιν τοῦ «μελισμοῦ», καθ' ἣν ὁ ἅγιος ἄρτος εἰκονίζεται ὑπὸ μορφὴν παιδίου ἡμικεκαλυμμένου διὰ τοῦ «ἀέρος» καὶ φέροντος ἐπ' αὐτοῦ τὸν ἀστερίσκον. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς² λέγει: «ὁ μετὰ πίστεως βλέπων τὴν μυστικὴν τράπεζαν καὶ τὸν ἄρτον τῆς ζωῆς ἐπ' αὐτῆς, βλέπει τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ ἐν προσώπῳ γινόμενον σάρκα δι' ἡμᾶς». Ἐκατέρωθεν τῆς μυστικῆς τραπέζης εἰκονίζονται ἄνω μὲν ἀνὰ εἷς Ἄγγελος Κυρίου ἐνδεδυμένος στολὴν διακόνου καὶ κρατῶν ριπίδιον, κάτω δέ, προσκλίνοντες, δεξιᾷ μὲν ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (εἰκ. 52) φέρον ἀβακωτὸν φελόνιον καὶ

¹ Αἱ θεῖαι λειτουργίαι, Βενετία 1852 σ. 61.

² Migne, Patr. Gr. τ. 151 στ. 272.

ὠμοφόριον, ἀριστερῇ δ' ὁ ἅγ. Βασίλειος μὲ πολυσταύριον φελόνιον. Ἀμφότεροι διὰ τῆς δεξιᾶς εὐλογοῦσι ὁ μὲν τὸν ἅγιον ἄρτον, ὁ δὲ τὸν ἅγιον οἶνον, κρατοῦσι δ' εἰς τὰς χεῖρας εἰλητάριον ἔφ' οὗ αἱ ἐξῆς ἐκ τῶν σχετικῶν λειτουργ-

Εἰκ. 52. Ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος εὐλογῶν τὰ τίμια δῶρα.

γιῶν εἰλημμένοι ἐπιγραφαί: 1) ἅγ. Βασιλείου «καὶ ποιήσον τὸν ἄρτον τοῦτον τίμιον σῶμα τοῦ Χριστοῦ σου», 2) τοῦ ἅγ. Ἰωάννου «τὸ δὲ ἐν τῷ ποτηρίῳ τούτῳ τίμιον αἷμα τοῦ Χριστοῦ σου»¹.

¹ Αἱ θεῖαι λειτουργίαι, Βενετία 1852 σ. 18 καὶ 19. Διὰ τὸν μελισμὸν πβλ. καὶ Σωφρονίου, Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Λόγον περὶ τῶν ἐν τῇ Θ. Λειτουργίᾳ τελουμένων παρὰ Migne Patr. Gr. τ. 87 3989 B.

Ὅπισθεν τοῦ ἁγ. Βασιλείου ἵσταται ὁ ἅγ. Γρηγόριος φέρων πολυσταύριον
φελόνιον μετ' ὠμοφορίου καὶ προσβλέπων τὴν μυστικὴν τράπεζαν. Κρατεῖ
δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν εἰλητάριον ἐφ' οὗ ἡ ἐκ τῆς λειτουργίας ἐπιγραφή:

Εἰκ. 53. Ὁ ἅγ. Βασίλειος εὐλογῶν τὸν τίμιον ἄρτον καὶ ὀπισθεν αὐτοῦ ὁ ἅγ. Γρηγόριος.

Ἔτι προσφερόμεν σοι τὴν λογικὴν ταύτην καὶ ἀνέμακτον λατρίαν καὶ παρακαλοῦμεν... Ὅμοίαν ἐνδυμασίαν καὶ στάσιν ἔχει καὶ ὁ ὀπισθεν τοῦ ἁγ. Ἰωάννου ἱστάμενος ἅγ. Ἀθανάσιος, ὅστις κρατεῖ εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπίσης ἐκ τῆς λειτουργίας εἰλημμένη ἐπιγραφή: «Ὡστε γενέσται τοῖς μεταλαμβάνουσιν εἰς νῆψιν».

Ὁ μελισμὸς καὶ ἡ εὐλογία τῶν τιμίων δώρων ἀπεικονίζονται τυπικῶς ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος εἰς τοὺς πλείστους τῶν ναῶν τῶν Βαλκανίων¹.

Ἡ δευτέρα ζώνη τῶν εἰκόνων ἄρχεται ἀπὸ τοῦ ὕψους τῶν κιονοκρανῶν καὶ φθάνει μέχρι 0.47 μ. ὑπεράνω τῆς κλειδὸς τῶν τόξων. Περιλαμβάνει δ' αὕτη κατὰ μὲν τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ τὴν Παναγίαν ὁλόσωμον, ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ τοίχου, εὐθὺς ὑπὲρ τὴν θύραν, τὴν κτιτορικὴν ἐπιγραφὴν καὶ ἑκατέρωθεν αὐτῆς μικρὰς εἰκόνας ἁγίων ἐν προτομῇ (Μαρτυρίου, Μαρκιανοῦ κλπ.), ὑπεράνω δὲ τὴν μεγάλην σύνθεσιν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Ἀντιστοιχῶς ἐπὶ τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν τοῦ μέσου κλίτους καὶ τῆς ἄντυγος τῶν τόξων εἰκονίζονται ἅγιοι μελωδοὶ καὶ μάρτυρες τῆς πίστεως ἔτι δὲ καὶ οἱ τέσσαρες εὐαγγελισταί. Ἐκ τῶν ἁγίων δὲ τούτων ἄλλοι μὲν ἀρίστανται ὁλόσωμοι, ἄλλοι δ' ἐν προτομῇ, εἰκονιζόμενοι ἐντὸς ὀρθογωνίων πλαισίων μιμουμένων τὰ ξύλινα τῶν φορητῶν εἰκόνων πλαίσια, ὧν μάλιστα ζωγραφεῖται καὶ αὐτὸ ἔτι τὸ σιδηροῦν ἄγκιστρον, δι' οὗ ἀνηρτῶντο ἀπὸ τῶν τοίχων (εἰκ. 58)².

Ἡ ἐπὶ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ εἰκονιζομένη Παναγία (εἰκ. 54) πληροὶ τὴν κόγχην διὰ τῆς μεγαλοπρεποῦς τῆς ἐμφανίσεως. Ὁρθία, ἐν στάσει δεήσεως, ἄνευ τοῦ παιδίου καὶ τῶν ἀγγέλων, συμβολίζει κατ' ἐξοχὴν τὴν Παρθένον³. «Ἀπλοῦσα τὰς ἀχράντους αὐτῆς χεῖρας» πρὸς τὸν Ὑψιστον δέεται ἡ Θεοτόκος ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας σωτηρίας. Οὕτω μεμονωμένη καὶ ἐν κατανυκτικῇ προσευχῇ παρίσταται ἡ Παναγία συνήθως εἰς τὴν κόγχην ναῶν τοῦ 11^{ου} αἰῶνος ὡς π. χ. εἰς τὴν Ἀγ. Σοφίαν τοῦ Κιέβου⁴ καὶ εἰς τὴν Ν. Μονὴν τῆς Χίου⁵.

Ἐν τῇ ἡμετέρᾳ εἰκόνι φορεῖ ἡ Θεοτόκος ἐσωτερικῶς λευκὸν χειριδωτὸν χιτῶνα ἐξωσμένον, ἔχει δὲ τὸ στήθος καὶ τὴν ράχιν κεκαλυμμένα διὰ τοῦ ἀπὸ τῆς κεφαλῆς πίπτοντος καὶ ἀναδιπλουμένου ἐρυθροῦ μαφορίου, ὅπερ σχηματίζει κατὰ τοὺς κροτάφους χαρακτηριστικὰς γωνιώδεις πτυχάς, ἐπιτυχῶς πλαισιούσας τὸ ὠραῖον ὠσειδὲς τῆς παρθένου πρόσωπον. Μικρὸν στόμα, μακρὰ ῥίς, ὀφθαλμοὶ πλήρεις γλυκύτητος παρέχουσιν εἰς τὴν Θεοτόκον ζωηρὰν ἔκφρασιν εὐγενείας καὶ σεμνότητος. Εἰκονιζομένη ἐντὸς τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδος ἡ Θεοτόκος παρουσιάζει σχῆδιον μὲ σχήματα ὁμόλογα καὶ ρυθμικά.

¹ Π. χ. ἐν Ὁμορφῇ Ἐκκλησιᾷ, Ὁρλάνδος ἡ Ὁμορφῇ ἐκκλησιᾷ Ἀθῆναι 1921 σ. 26, Μονὴ Προφ. Ἑλίου Μεσσηνίας Λαμπάκης, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Β' (1894) σ. 12 κλπ.

² Τοιαῦτα ἄγκιστρα ἢ κρεμάστους ἀναρτήσεως στρογγύλων ἢ ὀρθογωνίων εἰκόνων συναντῶμεν ἀπεικονισμένα καὶ εἰς τοὺς Ἀγ. Ἀναργύρους τῆς Καστορίας (εἰκόνες Ἀγ. Φωτίου καὶ Ἀνικήτου) καὶ ἀλλαχοῦ ὡς π. χ. ἐν Βατοκόβῳ τῆς Βουλγαρίας (G r a b a r, La peinture religieuse en Bulgarie Paris 1928 πίν. I, B). Μίμησιν φορητῶν εἰκόνων παρέχουσιν ἐπίσης καὶ τινες τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ (Millet, Monuments byzantins de Mistra Paris 1910 πίν. 86, 14).

³ Πβλ. Strzygowski, Maria Orans, Römische Quartalschrift 1893 σ. 9.

⁴ F. Š m i t, La basilique de Ste Sophie de Kiev, Moscou 1914.

⁵ A. O r l a n d o s, Monuments byzantins de Chios, Athènes 1930 πίν. 18, 1.

Εἰκ. 54. Ἡ δεομένη Παναγία τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ.

Οὕτω π. χ. τὸ περίγραμμα τοῦ μαφορίου τῆς διαγράφει κύκλον ἐφαπτόμενον εἰς τὸν κύκλον τοῦ περιβάλλοντος τὴν κεφαλὴν φωτοστεφάνου, αἱ δὲ εἰς δέξιν

Εἰκ. 55. Ἡ ἐπὶ τοῦ δυτικῡ τοῖχου παράστασις τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

ἀνατεταμέναι χεῖρες σχηματίζουνσι μετὰ τῆς ζώνης δεύτερον μέγαν κύκλον ὁμόκεντρον τοῦ φωτοστεφάνου καὶ τέμνοντα τὸν πρῶτον.

Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 55) -- σύνθεσις προελθοῦσα ἐκ τῆς ἀποκρύφου διηγήσεως περὶ τοῦ θανάτου τῆς Παναγίας, — εἰκονίζεται καὶ ἐνταῦθα ἐν τῇ τυπικῇ αὐτῆς ὑπερθεῖν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου θέσει, ἣν κατέλαβεν ἡδὴ ἀπὸ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος. Εἰς τὸν πίνακα τοῦ Ταξιδάρχου ἡ νεκρὰ Παναγία, ἐνδεδυμένη τὸν συνήθη χιτῶνα καὶ τὸ μαφόριον, εἶναι ἐξηπλωμένη ἐπὶ νεκρικῆς κλίνης ἐπενδεδυμένης διὰ κεντητοῦ ὑφάσματος καὶ λευκῆς πτυχωτῆς σινδόνης. Τὴν κεφαλὴν ἔχει πρὸς τ' ἀριστερᾷ ἀγκουμβῶσαν ἐπὶ προσκεφαλαίῳ μὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἡμιανοίκτους¹, τὰς δὲ χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους. Ὅπισθεν τῆς κλίνης, σχηματίζουσα τὸν κατακόρυφον ἀξονα τῆς εἰκόνης εὑρεται ὑπερμεγέθης ἡ μορφή τοῦ Ἰησοῦ προβαλλομένη ἐπὶ ρομβοειδοῦς φωτεινοῦ πλαισίου. Ὁ Χριστὸς ἐστραμμένος κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς τ' ἀριστερὰ προσβλέπει τὴν μητέρα του κρατῶν εἰς τὰς διὰ τοῦ ἱματίου κεκαλυμμένας χεῖρας τοῦ βρέφους περιτετυλιγμένον διὰ κειριῶν. Τὸ βρέφος τοῦτο συμβολίζει, ὡς γνωστόν, τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας², ἣν ἐτοιμάζονται νὰ παραλάβωσιν εἰς τοὺς οὐρανοὺς, οἱ ἄνωθεν τοῦ Ἰησοῦ ἐκατέρωθεν ἐν προτομῇ εἰκονιζόμενοι ἄγγελοι, οἵτινες ἔχουσι καὶ αὐτοὶ τὰς χεῖρας πρὸς τοῦτο κεκαλυμμένας διὰ τοῦ ἱματίου τῶν (εἰκ. 55).

Τὸν ὑπόλοιπον τῆς εἰκόνης χῶρον πληροῦσι κάτω μὲν ἀνδρικαὶ ἀσκεπεῖς μορφαί, ἄνω δὲ γυναικεῖαι — αἱ ἄγαι σύντροφοι τῆς Παναγίας παρθένοι³, προβάλλουσαι τὰς κεφαλὰς αὐτῶν ἀπὸ τῶν παραθύρων τῆς εἰς τὸ βάθος εἰκονιζομένης οἰκίας, ἥτις ὑποδηλοῖ ὅτι ἡ σκηνὴ ὑπόκειται εἴτε ἐν τῇ οἰκίᾳ τῆς Μαρίας ἢ ἐν τῷ λεγομένῳ δωματίῳ τῆς Σιών ἐν τῷ ὄρει Σιών τῆς Ἱερουσαλήμ. Σημειωτέον δ' ὅτι ἐν τῇ ὁμιλίᾳ τοῦ Ἰωάννου Θεσσαλονίκης ἀναφέρονται παρθένοι παριστάμεναι εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου (Tischendorf, *Apocalypses apocryphae Lipsiae* 1866, σ. 97-99).

Ἐκ τῶν ἀνδρικῶν μορφῶν ὁκτὼ μὲν εἰκονίζονται δεξιᾷ ἤτοι πρὸς τὸ μέρος τῶν ποδῶν τῆς κλίνης, ἕξ δὲ ἀριστερᾷ. Ἐκ τῆς πρώτης ὁμάδος εὐκόλως ἀναγνωρίζεται εἰς τὸ πρῶτον κάτω ἐπίπεδον ἡ προσκλίνουσα μορφή τοῦ Παύλου, ἐκ τῆς φαλακρᾷ αὐτοῦ κεφαλῇ, ἐκ δὲ τῶν τῆς δεξιᾶς ἡ τοῦ πολιοῦ

¹ Ὁμοίως εἰκονίζονται οἱ ὀφθαλμοὶ τῆς Παναγίας καὶ ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 1 χ/φ τῆς Μ. Ἰβήρων καὶ ἐν Queledjar τῆς Καππαδοκίας G. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce* 1er Album Paris 1925 πίν. 60, s.

² Ἡ τοιαύτη παράστασις τῆς ψυχῆς τῆς Παναγίας συμφωνεῖ πρὸς τὰς περὶ ψυχῆς δοξασίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, καθ' ὅς ἡ ψυχὴ ὑφίσταται κεχωρισμένη τοῦ σώματος πβλ. A. Dumont, ἐν *Revue Archéologique Nouv. Serie* XXII Paris 1870-71 σ. 343.

³ Ἀνάλογοι παραστάσεις τῶν ἁγίων γυναικῶν ἀπαντῶσιν ἡδὴ ἀπὸ τοῦ 12^{ου} αἰ. ὡς π. ἐν χ/φ τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου (Harley 1810) Dalton, *Byzantine art and Archaeology*, Oxford 1911, σ. 265 εἰκ. 161, ἐνθα αἱ τρεῖς Παρθένοι εἰκονίζονται προκύπτουσαι ἀπὸ ἐνὸς πᾶσαι παραθύρου. Ὁμοίως κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα βλέπομεν τὰς ἁγίας γυναῖκας καὶ εἰς τὴν Περίβλεπτον τοῦ Μυστρᾶ, Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, πίν. 116, 4 καὶ ἀλλαχοῦ.

Πέτρου θυμιῶντος καὶ ἡ τοῦ ὀπισθεν τῆς κλίνης προσκύπτοντος Ἰωάννου. Τέλος ἐκ τῶν λοιπῶν ἀποστόλων, οἵτινες εἰκονίζονται κατὰ ποικίλας στάσεις θλίψεως, (ὅν τινες ἀποδίδει λεπτομερέστερον ἡ εἰκὼν 56), δύναται τις νὰ ταυτίσῃ

Εἰκ. 56. Ἡ δεξιὰ ὁμάς τῶν ἀποστόλων. Λεπτομέρεια ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

πρὸς τὸν Φίλιππον καὶ τὸν Θωμᾶν τὰς δύο παρίσους ἀγενεῖους νεανικὰς μορφάς¹, αἵτινες εἰκονίζονται εἰς τὸ ἄνω ἀριστερὸν καὶ τὸ ἄνω δεξιὸν ἄκρον

¹ Πβλ. σχετικῶς τὴν Ἑρμηνείαν τῆς ζωγραφικῆς τέχνης Διονυσίου ἱερομονάχου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, ἔκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, σ. 151.

τῆς εἰκόνος. Μεταξὺ τῆς πρὸς τ' ἀριστερᾷ δμάδος τῶν ἀποστόλων εὐρίσκονται καὶ δύο μορφαί, αἵτινες, ὡς περιβλημμένοι φαιλόνια καὶ ἐπιτραχήλια καὶ κρατοῦσαι ἀνὰ χεῖρας εὐαγγέλια, ἀνήκουσιν ἀσφαλῶς εἰς ἐπίσκοπους. Γνωρίζομεν δὲ πράγματι ἐκ σχετικῆς ὁμιλίας τοῦ Ἰωάννου Θεσσαλονίκης, ὅτι κατὰ τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου παρίσταντο καὶ τινες ἐπίσκοποι ὡς π. χ. ὁ Ἁγ. Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, ὁ Ἁγ. Ἰερόθεος, ὁ Ἁγ. Τιμόθεος καὶ ὁ Ἁγ. Ἰάκωβος ὁ ἀδελφóθεος, πρῶτος ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων¹. Δύο λοιπὸν ἐκ τούτων θὰ εἰκονίζωνται ἀναμφιβόλως καὶ ἐπὶ τῆς ἡμετέρας εἰκόνος.

Ἡ περιγραφεῖσα παράστασις τῆς Κοιμήσεως περιλαμβάνει καὶ ἱκανὰ ἀρχαῖα στοιχεῖα: Οὕτω π. χ. ἔχομεν ἐν τῷ ἄνω μέρει τῆς εἰκόνος δύο μόνον ἀγγέλους πετιῶντας, τοῦθ' ὅπερ ἀπαντᾷ συνήθως εἰς παραστάσεις τοῦ 11^{ου} καὶ 12^{ου} αἰ. Ἐπειτα πλὴν τῶν ἀποστόλων εἰκονίζονται ἐνταῦθα δύο μόνον ἐπίσκοποι, καὶ οὐδὲν ἄλλο ξένον πρόσωπον, ἐν ᾧ ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος καὶ ἔφεξης καὶ πλείονες ἐπίσκοποι εἰκονίζονται², καὶ ἄλλα ξένα πρόσωπα παρεμβάλλονται. Ἡ μεγάλη κλίμαξ ὥσαύτως, ὑφ' ἣν σχεδιάζεται τὸ οἶκημα τοῦ βᾶθους, εἶναι ἐνδεικτικὴ ἀρχαϊκότητος τοῦτ' αὐτὸ δὲ λεκτέον καὶ περὶ τῆς ἀπουσίας ἐκ τῆς εἰκόνος τοῦ ἐπεισοδίου τοῦ Ἑβραίου Ἰεφωνίου³. Ἐν τούτοις τὰ ἀρχαῖα ταῦτα στοιχεῖα δὲν πρέπει νὰ ἀγάγωσιν ἡμᾶς εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ τοιχογραφία τῆς Κοιμήσεως ἀνήκει εἰς παλαιότερους τοῦ 14^{ου} αἰῶνος χρόνους· διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ ζωγράφοι τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων φιληδοῦσιν εἰς τὴν μίμησιν παλαιῶν προτύπων.

Ἰδιαιτέρως ἀρμονικοὶ καὶ ἀπαλοὶ παρουσιάζονται οἱ χρωματικοὶ συνδυασμοὶ τῆς εἰκόνος τῆς Κοιμήσεως. Κυριαρχεῖ ἰδίᾳ ὁ γλυκὺς γαλάζιος τόνος διὰ τοὺς χιτῶνας, ὁ χρυσοκίτρινος καὶ ὁ ἀνοιχτὸς ἰόχρους διὰ τὰ ἱμάτια.

Ἐνίοτε διὰ συνδυασμοῦ χρωμάτων ἀποδίδονται καὶ ἀντανακλάσεις μαρτυροῦσαι τὴν ὑφὴν τῶν ὑφασμάτων. Οὕτω π. χ. τὸ γαλάζιον φόρεμα τῆς Παναγίας μὲ τὰς καστανὰς τοῦ ἀποχρώσεως μαρτυρεῖ προφανῶς τὴν μεταξωτὴν ὑφὴν του. Πλάσιμον τῶν σαρκῶν μὲ ἰσχυρὰς ἀντιθέσεις δὲν ὑπάρχει, τῆς ἀπὸ τοῦ φωτὸς εἰς τὴν σκιὰν μεταβάσεως γινομένης ἡρέμα καὶ ἐλαφρῶς, ὡς συνηθίζεται ἄλλως τε κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων. Ὁ προσπασμὸς τῶν σαρκῶν εἶναι γενικῶς σιτόχρους, ἐπ' αὐτοῦ δὲ τίθενται ὀλίγα πράσινα σκιαὶ καὶ λευκαὶ ψιμμυθιαὶ εἰς τὰ φωτιζόμενα σημεῖα. Αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων παρουσιάζουσι καὶ αὐταὶ μαλακότητα, ἀποδίδονται δὲ διὰ γραμμῶν τοῦ αὐτοῦ χρώματος πρὸς τὸ ὕφασμα ἀλλὰ σκοτεινότερου τόνου.

¹ Ὅρα τὰς σχετικὰς μνείας παρὰ Wratisslav Mitrovič - Okunev, Byzantinoslavica τ. III (1931) σ. 139.

² Ἐν τῇ Περιβλέπτῳ τοῦ Μυστρᾶ π. χ. ἔχομεν τέσσαρας Millet, Monum. byz. de Mistra, Paris 1910 πίν. 116, 4.

³ Ὡς γνωστὸν τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο ἐμφανίζεται μόνον ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, Wratisslav - Mitrovič Okunev, Byzantinoslavica τ. III (1931) σ. 151 ἐπικρατεῖ δὲ κυρίως ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰ., Millet, Rev. Archéol. XX, 1912.

Ἄξια προσοχῆς εἶναι αἱ τρυφεραὶ χειρονομίαι καὶ αἱ πλήρεις συγκινήσεις στάσεις τῶν ἀποστόλων, ὧν ἕκαστη εἶναι διάφορος τῆς ἄλλης. Ἡ ἔκφρασις ἐπίσης τῶν μορφῶν εἶναι εὐγενής, τῆς ἐσωτερικῆς ὁδύνης ἀποδιδομένης ζωντῶς διὰ τῆς γωνιώδους συσπάσεως τῶν βλεφάρων.

Γενικῶς εἰπεῖν ἡ Κοίμησις τοῦ Ταξιάρχου πρέπει νὰ θεωρηθῇ πλησιέστερα πρὸς μνημεῖα προηγουμένων αἰώνων ἢ πρὸς τοὺς πλέον ἀνεπτυγμένους τύπους τῆς Κοιμήσεως, οὓς συναντῶμεν εἰς μνημεῖα τοῦ 14^{ου}, 15^{ου} καὶ 16^{ου} μ. Χ. αἰῶνος.

Ἐκατέρωθεν τῆς εἰκόνης τῆς Κοιμήσεως ἄλλ' ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ κλίτους, ἥτοι κατὰ τὰς γωνίας, εἰκονίζοντο ἀνὰ εἰς μελωδὸς καὶ δὴ κατὰ μὲν τὴν Ν. Δ. γωνίαν Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς κατὰ δὲ τὴν Β. Δ. ὁ ποιητὴς Κοσμᾶς ὁ Μαΐουμᾶ. Οἱ Σῦροι οὗτοι ποιηταὶ ἤδη ἀπὸ τοῦ 13^{ου} αἰῶνος περιλαμβάνονται, ὡσάκις ὑπάρχει διαθέσιμος χώρος, ἐντὸς τῆς παραστάσεως τῆς Κοιμήσεως¹, ἐνταῦθα ὅμως, λόγῳ ἐλλείψεως χώρου, ἐποποθετήθησαν ἐπὶ τῶν ἀμέσως γειτονικῶν τοίχων. Ἡ δ' ἐν τῇ εἰκόνι τῆς Κοιμήσεως παρουσία τῶν μελωδῶν ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι ὁ μὲν Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἔγραψεν ὕμνους εἰς τὴν Κοίμησιν, ὁ δὲ Κοσμᾶς ἦτο σύντροφος καὶ θετὸς ἀδελφὸς τοῦ Δαμασκηνοῦ. Εἰκονίζονται δ' οἱ ποιηταὶ οὗτοι ἐνταῦθα φοροῦντες ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὰ ἀνατολικά φακίολια (σαρίκια) καὶ κρατοῦντες ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἀναγράφονται ἀποσπάσματα ἐξ ὕμνων ἢ κανόνων. Οὕτω π.χ. ἐν τῷ εἰληταρίῳ τοῦ Κοσμᾶ ἀναγινώσκουμεν τὸ ἐξῆς ἀπόσπασμα ἐξ ὕμνου πρὸς τὴν Θεοτόκον «Πεπηκηλ|μένη τῇ θ|οίᾳ δόξι | ἱερὰ καὶ | εὐκλεῆς | παρθένε».

Προχωροῦντες ἤδη περαιτέρω ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ κλίτους ἀντικρῦζομεν ὑπεράνω μὲν ἕκαστου τόξου ἀνὰ ἓν ζεύγος «φορητῶν» εἰκόνων μὲ ἀγίους ἐν προτομῇ, μεταξὺ δ' αὐτῶν, ἥτοι ὑπὲρ τοὺς κίονας καὶ τὰς παραστάδας, ὁλοσώμους ἀγίους. Εἶναι δ' οἱ ἅγιοι οὗτοι οἱ ἐξῆς κατὰ σειρὰν ἀρχομένην ἀπὸ τῆς Ν. Δ. γωνίας: Ὁ μνημονευθεὶς ἤδη ποιητὴς Κοσμᾶς, ὁ ἅγιος Πηγάσιος, ὁ ἅγ. Ἀκίνδυνος, ὁ ἅγ. Ἀνεμόδοτος, (εἰκ. 57) ὁ ἅγ. Ἀφθόνιος, (εἰκ. 57) ὁ ἅγ. Ἐληθιδόρος (εἰκ. 57), ὁ ἅγ. Σώζων (εἰκ. 57) ὁ ἅγ. Ἀτίπας (εἰκ. 58) (= Ἀντίπας), ὁ ἅγ. Ἐλενθέριος (εἰκ. 58) καὶ τέλος κατὰ τὴν Β. Α. γωνίαν ὁ ἅγ. Ἐφρεῖμ ὁ Σύρος (εἰκ. 59). Ἐπὶ δὲ τῆς νοτίας πλευρᾶς κατὰ μὲν τὴν Β. Α. γωνίαν μελωδὸς τις κατεστραμμένος, πιθανώτατα ὁ Ρωμανός, ὅστις, καθ' ὃ διάκονος, ἔχει ἐνταῦθα τὴν θέσιν του, ἐφεξῆς δὲ ὁ ἅγ. Κλήμης καὶ ὁ ἅγ. Γρηγόριος ὁ θαυματουργός, ὁ ἅγ. Τρύφων, ὁ ἅγ. Πλάτων, ὁ ἅγ. Πορφύριος, ὁ ἅγ. Γουρίας, ὁ ἅγ. Σαμωνᾶς, ὁ ἅγ. Ἀβιβος καὶ τέλος κατὰ τὴν Ν. Δ. γωνίαν ὁ μνημονευθεὶς ἤδη ἅγ. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός.

¹ Οὕτω π.χ. ἐν Βαῤκονο (Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928 πίν. IV). Τυρνόβω (Grabar ἔ. ἀ. πίν. XL). Καλοτίνω (Grabar ἔ. ἀ. πίν. L). Ρογανόβω (Grabar ἔ. ἀ. πίν. XLIII) Βεροία (1315) (Diehl, Manuel d'art byzantin ἐκδ. 2^α Paris 1925-26 σ. 819 εἰκ. 407) Ἀθῶν (Millet, Monuments de l'Athos. Les peintures, Paris 1916 πίν. 132, 163, 197, 261).

Είχ. 57. Οί ἅγιοι Ἀνεμπόδιστος, Ἀφθόνιος, Ἐλπιδοφόρος καὶ Σώζων τοιχογραφίαι τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ μέσου κλίτους τοῦ Ταξιάρχου.

Είχ. 58. Οί ἅγιοι Ἀντίπας καὶ Ἐλευθέριος.

Πάντες οἱ μνημονευθέντες ἅγιοι εἰκονίζονται αὐστηρῶς κατ' ἐνώπιον ἀλλ' οἱ ὀφθαλμοὶ τῶν δὲν προσβλέπουσι τὸν θεατὴν. Καὶ ὅσοι μὲν ἐξ αὐτῶν εἶναι μάρτυρες τῆς πίστεως παρίστανται διαδεδεμένοι τὴν κεφαλὴν δι' ὀρμωσχήμου στέφους καὶ κρατοῦντες τὸν σταυρὸν τοῦ μαρτυρίου, ἐνδεδυμένοι δὲ ἐσωτερικῶς χιτῶνα ἐξωσμένον, ἐπ' αὐτοῦ δὲ χλαμύδα πορποειμένην ἄλλοτε μὲν πρὸ τοῦ λαιμοῦ, (ἅγ. Ἀνεμπόδιστος εἰκ. 57) ἄλλοτε δὲ παρὰ τὸν ὤμον (ἅγ. Σώζων εἰκ. 57)· ὅσοι δὲ πάλιν διετέλεσαν ἀρχιερεῖς φοροῦσι τὴν ἀντίστοιχον στολὴν ἥτοι φαιλόνιον μετ' ἐπιτραχηλίου κρατοῦσι δὲ πρὸ αὐτῶν ὄρθον τὸ εὐαγγέλιον (ἅγ. Ἀντίπας (εἰκ. 58) Ἐλευθέριος, (εἰκ. 58) Κλήμης, Γρηγόριος).

Ἀξία ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι ἡ παράστασις Ἐφραίμ τοῦ Σύρου (εἰκ. 59)· διότι οὗτος δὲν εἰκονίζεται ἐνταῦθα, ὡς συνήθως, φέρων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸ ἀνατολικὸν φακιόλιον (πβλ. Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Β', 83) οὐδὲ περιβεβλημένος τὴν οἰκείαν ἀνατολικὴν στολὴν, ἀλλὰ φέρει τὴν ἀμφίεσιν ἀρχιερέως ἥτοι πολυσταύριον φαιλόνιον μετ' ὠμοφορίου, τοῦθ' ὅπερ ἀποτελεῖ ἀνακρίβειαν· διότι γνωρίζομεν, ὅτι ὁ Ἐφραίμ μόλις μέχρι τοῦ βαθμοῦ τοῦ διακόνου ἐχειροτονήθη¹.

Πλὴν τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τοῦ μέσου κλίτους κοσμοῦνται διὰ τοιχογραφιῶν καὶ αἱ ἄντυγες τῶν τόξων ἀμφοτέρων τῶν κιονοστοιχιῶν. Εἰκονίζονται δ' ἐνταῦθα ἅγιοι ἐν προτομῇ, ἀνὰ δύο ἐφ' ἑκάστου τόξου, ἀντινώτως διατεταγμένοι. Εἶναι δ' οἱ ἅγιοι οὗτοι οἱ ἐξῆς κατὰ σειρὰν, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ τοῦ Β. Δ. τόξου: Ὁ ἅγ. Παντελεήμων (κρατῶν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς ἱατρικὸν τι ἐργαλεῖον διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κιβώτιον περιέχον φάρμακα), ἀντινώτως δὲ πρὸς αὐτὸν ἕτερος ἱατρὸς ἅγιος, οὗτινος ἡ ἐπιγραφὴ ἔχει σήμερον ἀποσβεσθῇ διατηρουμένων μόνον τῶν γραμμάτων ..εϛ.. Ἐπὶ τοῦ μεσαίου τόξου εἰκονίζονται οἱ Εὐαγγελισταὶ Λουκᾶς καὶ Ματθαῖος (εἰκ. 60), ἐπὶ

Εἰκ. 59. Ὁ ἅγ. Εὐφραῖμ ὁ Σύρος.

¹ Ὁρα Otto Bardenhewer, Geschichte der altkirchlichen Literatur, Freiburg im Breisgau τ. 4 σ. 342.

δὲ τοῦ ἀνατολικοῦ οἱ ἅγιοι Ἀφιλόχιος καὶ Νήφων. Ἀντιστοιχῶς ἐπὶ τῶν τόξων τῆς νοτίας κιονοστοιχίας εἰκονίζονται ἐπὶ μὲν τοῦ πρὸς τὸ ἱερὸν οἱ ἅγ. Βλάσιος καὶ Ἀχίλλιος, ἐπὶ τοῦ μεσαίου οἱ Εὐαγγελισταὶ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος καὶ Μάρκος, καὶ τέλος ἐπὶ τοῦ παρὰ τὴν Β. Δ. γωνίαν οἱ ἱατροὶ ἅγιοι Δαμιανὸς καὶ Κοσμάς. Ὡς δὲ παρατηρεῖ ὁ ἀναγνώστης μεταξὺ τῶν ἀντιστοιχῶν τόξων ἑκατέρας τῶν κιονοστοιχιῶν ὑπάρχει καὶ ἀντιστοιχία παραστάσεων· διότι εἰς

Εἰκ. 60. Οἱ Εὐαγγελισταὶ Μάρκος καὶ Λουκάς.

μὲν τὰ πρῶτα ἀπὸ δυσμῶν εἰκονίζονται ἱατροὶ ἅγιοι ἥτοι ἀφ' ἑνὸς μὲν Παντελεήμων καὶ ἀφ' ἑτέρου Κοσμάς καὶ Δαμιανός, εἰς τὰ δεύτερα Εὐαγγελισταί: Λουκάς καὶ Ματθαῖος—Ἰωάννης καὶ Μάρκος καὶ τέλος ἐπὶ τῶν δύο πρὸς τὸ ἱερὸν τόξων ἱεράρχαι τῶν γειτονικῶν τόπων: Κλήμης, Ἀχίλλειος κλπ. Ἰδιαιτέρως ἀξία σημειώσεως εἶναι ἡ θέσις ἐν ἣ ἔτοποθετήθησαν οἱ Εὐαγγελισταί, οἵτινες, ἐλλείψει λοφίων, ἐφ' ὧν συνήθως εἰκονίζονται, ἐτέθησαν ὑπὸ τὰ τόξα τῶν μεσαίων μετακιονίων. Εἶναι δ' αἱ παραστάσεις τῶν Εὐαγγελιστῶν τούτων πλήρεις ζωῆς καὶ κινήσεως (εἰκ. 60) καὶ ἰσχυρᾶς ποιητικῆς ἐξάρσεως, ἧς στεροῦνται ἀπολύτως αἱ ἐν παγερᾷ ἱερατικῇ ἀκινήσίᾳ εἰκονιζόμεναι μορφαὶ τῶν μαρτύρων ἐπὶ τῶν ὑπεράνω τοιχωμάτων.

“Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν τεχνοτροπίαν τῶν εἰκόνων τῆς δευτέρας ζώνης παρατηροῦμεν ὅτι ὑπάρχουσι δύο ομάδες, ἐξ ὧν ἡ μὲν ἀντιπροσωπεύεται ὑπὸ τῆς πλειονότητος τῶν εἰκόνων τοῦ κλίτους, ἡ δὲ ὑπὸ ὀλίγων παρὰ τὸ ἱερὸν εὐρισκομένων (ἄγ. Σωφρόνιος, Ἰγνάτιος κλπ.).

Αἱ εἰκόνες τῆς πρώτης ομάδος ἀποσπῶνται πᾶσαι ἀπὸ ζωηρῶς κυανοῦ ἄερος· αἱ μορφαὶ τῶν ἁγίων ἔχουσιν ἄλλοτε μὲν αὐστηρῶς κατὰ μέτωπον στάσιν (“Αγ. Προκόπιος, “Αγ. Νέστωρ (εἰκ. 49) “Αγ. Δημήτριος, “Αγ. Γεώργιος κλπ.) ἄλλοτε δὲ πάλιν εἶναι ἐστραμμέναι πρὸς τὸν θεατὴν κατὰ τὰ τρία τέταρτα (“Αγ. Θεόδωροι, Τήρων καὶ Στρατηλάτης). Οἱ ὀφθαλμοὶ τῶν σπανίως προσβλέπουσι τὸν θεατὴν· ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον αἱ κόραι τῶν στρέφονται πρὸς ἄλλο τι σημεῖον. Τὸ περίγραμμα τῶν μορφῶν εἶναι βαθέως ἐρυθρὸν αἱ δὲ σάρκες ἔχουσι ζωηρῶς σιτόχρουν τόνον. Ἡ ἀπὸ τῶν φωτεινῶν εἰς τὰ σκιερὰ μέρη μετάβασις γίνεται ὁμαλῶς. Τὰ ἔξεχοντα μέρη τονίζονται διὰ λευκῶν φώτων (ψιμμυθιῶν) ὥς π. χ. ἡ ράχις τῆς ρινός, οἱ ῥώθωνες, ἡ σιαγών, αἱ ρυτίδες τοῦ λαιμοῦ, τὸ περίγραμμα τῶν ὠτων κλπ. Τὰ σκοτεινὰ μέρη βάφονται διὰ καστανοῦ χρώματος, παραπλεύρως τοῦ ὁποίου, χάριν ἐξάρσεως, τίθενται λευκαὶ ψιμμυθιαί, ὥς π. χ. ὑπεράνω τῶν ὀφρύων. Τὰ ὅλα παρουσιάζουσιν ἰσχυρὰν σχηματοποίησιν, ἰσχυρῶς δ’ ἐσχηματοποιημένη ἀποδίδεται καὶ ἡ κόμη.

Ὡς πρὸς τὰς πτυχὰς καὶ τοὺς τόνους τῶν ἐνδυμάτων ἰσχύει ὅτι εἵπομεν σχετικῶς πρὸς τὰ ἀποτελοῦντα τὴν παράστασιν τῆς Κοιμήσεως πρόσωπα.

Ἡ ἔκφρασις τῶν μορφῶν εἶναι πάντοτε ἤρεμος καὶ γλυκεῖα ἀλλ’ ἐστερημένη πνευματικῶν βάθους, ὅπερ ὁμῶς συναντῶμεν εἰς τὰς εἰκόνας τῆς δευτέρας ομάδος, αἵτινες παρουσιάζουσι πρόσωπα αὐστηρὰ καὶ ἐπιμήκη, ἄδρὸν πλάσιμον μὲ ἐντόνους φωτοσκιάσεις καὶ ἐλευθερίαν ἀποδόσεως τῆς κόμης (ἄρα εἰκ. 50 καὶ 60). Πρέπει διὰ τοῦτο νὰ δεχθῶμεν ἢ ὅτι δύο τεχνίται εἰργάσθησαν εἰς τὸν Ταξιάρχην ἢ μάλλον ὅτι αἱ πρὸς τὸ ἱερὸν εἰκόνες τῆς δευτέρας ομάδος εἶναι ἀνανέωσις τῶν ἐνταῦθα προὑπαρχουσῶν παλαιότερων, τὴν τεχνοτροπίαν τῶν ὁποίων διετήρησεν ὁ μεταγενέστερος τεχνίτης. “Ὅτι δ’ ὑπῆρχε στρώμα παλαιότερον φαίνεται σαφῶς ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ, ἐνθα, ἀποπεσόντος τμήματός τινος τοῦ νεωτέρου στρώματος, ἐνεφανίσθη κάτωθεν τὸ παλαιότερον. Τὴν προὑπαρξιν ἄλλωστε παλαιότερων τοιχογραφιῶν ὑποδηλοῖ καὶ ἡ ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ ἀναφέρουσα, ὅτι ἡ παροῦσα τοιχογραφία ἀποτελεῖ «ἀνακαινισμόν». (Βλ. σ. 97).

Ἡ τρίτη καὶ ἡ τετάρτη ζώνη, ἥτοι αἱ δύο ἀνώταται, παρουσιάζουσαι τὰ αὐτὰ τεχνικὰ στοιχεῖα πρὸς τὰς κάτω, εἶναι ἐνδιαφέρουσαι κυρίως ἀπὸ εἰκονογραφικῆς ἀπόψεως καὶ περιλαμβάνουσι συνθέσεις ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου. Εἶναι δ’ αἱ συνθέσεις αὗται διατεταγμέναι χρονολογικῶς ἀρχόμεναι ἀπὸ τῆς Β. Α. γωνίας τῆς ἀνωτάτης ζώνης καὶ καταλήγουσαι εἰς τὴν Β. Α. γωνίαν τῆς τρίτης ζώνης. Ὡς πρῶτον θέμα τῆς σειρᾶς πρέπει νὰ θεωρηθῇ

ἡ ὑπὲρ τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ παραστάσεις τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ἣν ἀκολουθοῦσιν ἐπὶ τῆς ἄνω ζώνης τῆς νοτίας πλευρᾶς ἡ Γέννησις, ἡ Ὑπαπαντή, ἡ Βάπτισις καὶ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου, σωζόμεναι πᾶσαι δυστυχῶς μόνον κατὰ τὸ κάτω αὐτῶν τέταρτον, λόγῳ καταστροφῆς τῆς καμάρας ἣν ἐκάλυπτον. Τὰς εἰρημένας παραστάσεις διαδέχονται ἐπὶ τῆς ἀνωτάτης ζώνης τοῦ βορείου τοίχου αἱ παραστάσεις τῆς Βαϊοφόρου, τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου, τοῦ Νιπιτήρος καὶ τῆς Προσευχῆς ἐν Γεθσημανῇ καὶ αὗται δυστυχῶς ὁμοίως πρὸς τὰς τοῦ νοτίου τοίχου κατεστραμμέναι. Ἔρχονται μετὰ ταῦτα ἐπὶ τῆς τρίτης ζώνης τῆς νοτίας πλευρᾶς αἱ εἰκόνες τῆς Προδοσίας τοῦ Ἰούδα, τοῦ Ἰησοῦ ἐλκομένου ἐπὶ σταυρόν, τῆς ἀναβάσεως ἐπὶ τοῦ σταυροῦ καὶ τῆς Σταυρώσεως, μεθ' ἧς ἀκολουθοῦσιν ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου αἱ τῆς Ἀποκαθηλώσεως, τοῦ Ἐπιταφίου θρήνου, τῶν Μυροφόρων καὶ τέλος τῆς εἰς Ἄδου καθόδου (= Ἀναστάσεως). Πρὸς τὴν ἀνωτάτην ζώνην τῶν μακρῶν πλευρῶν ἀντιστοιχεῖ ἐπὶ μὲν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἡ παράστασις τῆς Ἀναλήψεως, ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ ἡ τῆς Μεταμορφώσεως.

Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη εἰκονογραφικῶς τὰς ἀκεραίας σωζόμενας παραστάσεις τῆς τρίτης ζώνης, αἵτινες ἀναφέρονται εἰς τὸ πάθος τοῦ Κυρίου¹. Καὶ δὴ πρῶτον ἡ παράστασις τοῦ ἐπὶ σταυρόν ἐλκομένου Χριστοῦ (εἰκ. 61) εἰκονίζει κατὰ μὲν τὸ δεξιὸν μέρος Σίμωνα τὸν Κυρηναῖον βαίνοντα πρὸς δεξιὰ, κύπτοντα δ' ὑπὸ τὸ βάρος τοῦ πελωρίου σταυροῦ, ὃν οἱ στρατιῶται ἠγγάρευσαν αὐτὸν νὰ φέρῃ (Ματθ. κζ', 32, Μαρκ. ιε', 21, Λουκ. κγ' 27). Ὅπισθεν τοῦ Σίμωνος εἰκονίζεται, διευθυνόμενος πρὸς τὰ δεξιὰ, στρατιώτης φέρων κράνος καὶ θώρακα. Οὗτος, στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω, διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς δεικνύει τὸν ἀκολουθητέον δρόμον, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ σχοινίον, δι' οὗ ἔχει δεδεμένον ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ τὸν Ἰησοῦν. Ὁ Χριστὸς περιβεβλημένος τὸν ἐσωτερικὸν μόνον ἀχειρίδωτον μακρὸν χιτῶνα², ἵσταται εὐθυτενῆς, μὲ τὰς χεῖρας ἐμπρὸς δεδεμένας διὰ κλοιοῦ ἢ πέδης. Ὅπισθέν του σπεῖρα στρατιωτῶν μὲ κράνη, ἀσπίδας καὶ λόγχας ὠθεῖ αὐτὸν ἵνα προχωρήσῃ, ἄλλος δὲ στρατιώτης ἐν ξίφει καὶ λόγχῃ, ἔμπροσθεν τοῦ Ἰησοῦ ἱστάμενος τείνει πρὸς αὐτὸν ἀγγεῖον ἵνα πίῃ.

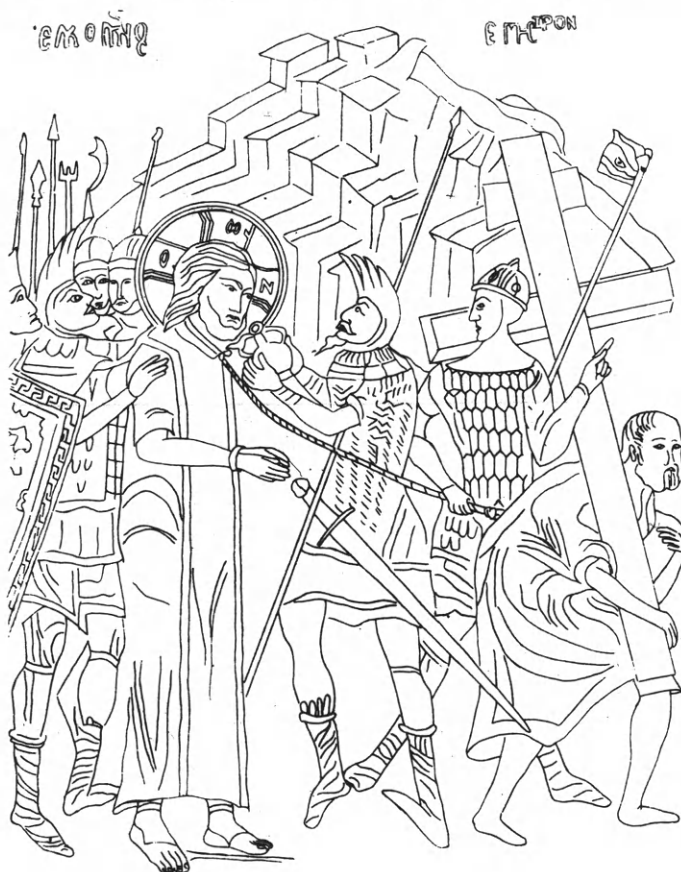
Ἡ ὅλη σκηνὴ παριστᾷ προφανῶς τὴν ὑπὸ τῶν «στρατιωτῶν τοῦ ἡγεμόνος»³ μεταφορὰν τοῦ Ἰησοῦ ἀπὸ τοῦ πραιτωρίου εἰς τὸν Γολγοθᾶν. Ἡ παράστασις στρατιωτῶν ἀντὶ Ἰουδαίων δηλοῖ, ὅτι ὁ ἡμέτερος τεχνίτης ἀκολουθεῖ τὰ κατὰ Ματθαῖον (κζ' 27) καὶ Μᾶρκον (ιε', 16) εὐαγγέλια· διότι οἱ

¹ Λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ μέσου κλίτους τοῦ Ταξιάρχου (1.85) ἡ φωτογράφησις τῶν τοιχογραφιῶν δὲν ἦτο εὐκόλος· τούτου ἕνεκα προϋτίμησα τὴν διὰ διαφανοὺς χάρτου ἀντιγραφὴν αὐτῶν.

² Τὴν «κοκκίνην χλαμύδα» ἔχουσιν ἤδη ἀφαιρέσει ἀπ' αὐτοῦ οἱ στρατιῶται πβλ. Ματθ. κζ', 32.

³ Ματθ. κζ', 27.

λοιποὶ δύο εὐαγγελισταὶ ἀναφέρουσιν, ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι ἀπήγαγον καὶ ἐσταύρωσαν τὸν Ἰησοῦν (Λουκ. κγ', 26. Ἰωάν. ιθ', 17). Οἱ δύο πρῶτοι ἄλλως τε Εὐαγγελισταὶ ἀναφέρουσι καὶ τὸ ἐνταῦθα εἰκονιζόμενον ἐπεισόδιον τοῦ στρατιώτου, ὅστις προσφέρει εἰς τὸν Ἰησοῦν δοχεῖον πεπληρωμένον ὄξους μετὰ

Εἰκ. 61. Ὁ Ἰησοῦς ἐλκόμενος ἐπὶ σταυρόν.

χολῆς κατὰ Ματθαῖον (κζ', 33-34) ἢ οἶνου ἐσμυρнисμένου κατὰ Μάρκον (ιε' 23-24).

Ἡ ἡμετέρα παράστασις ἐμφανίζει συνδυασμὸν ἀνατολικῶν καὶ βυζαντινῶν στοιχείων. Οὕτω π. χ. ὁ πρὸ τοῦ Χριστοῦ βαδίζων Σίμων συνηθίζεται ἰδίᾳ ἐν Ἀνατολῇ¹ μετὰ τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐνταῦθα δὲν φέρει φωτιστέφανον. Ὡσαύτως ἡ ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ διὰ σχοινίου πρόσδεσις τοῦ Χριστοῦ ἀπαντᾷ

¹ Millet, Recherches sur l'iconographie l'évangile, Paris 1916 σ. 362.

συχνάκις εἰς Καππαδοκικὰς τοιχογραφίας¹, τῶν Βυζαντινῶν ἀρχουμένων εἰς τὴν πέδησιν τῶν χειρῶν μόνον². Βυζαντινὴ ἐξ ἄλλου εἶναι καὶ ἡ μετ' ἀχειριδῶτου χιτῶνος παράστασις τοῦ Ἰησοῦ³.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τοὺς στρατιώτας τούτων μεγάλη χρῆσις γίνεται κατὰ

Εἰκ. 62. Ἡ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἀνάβασις.

τὸν 14^{ον} αἰῶνα ἐν τῇ Δύσει, ἐξ Ἰταλίας δὲ μετεδόθη ἡ χρῆσις των εἰς παλαιὰν Σερβίαν (Mateiča, Nagoriča). Οἱ Βυζαντινοὶ συνηθίζουσι τὴν παράστασιν τῶν στρατιωτῶν, ἐν ᾗ ἐν Ἀνατολῇ προτιμᾶται ἀντ' αὐτῶν ἡ παράστασις τῶν Ἰουδαίων. Ἄδηλον εἶναι ἂν ὁ ἡμέτερος τεχνίτης ἠρύσθη τοὺς στρατιώτας ἐξ Ἰταλίας ἢ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως.

¹ G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce Κελεδζιζάρ πίν.50, 2.

² Millet, Recherches σ. 363.

³ Millet, ἑ.ἀ. σ.364. Ὅμοίως εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς καὶ ἐν τετραευαγγέλῳ Ἀθηνῶν κωδ. 93 φ. 84. Buberl, Die Miniaturenhandschriften der N. Bibl. in Athen σ. 17.

Τὸν Ἐλκόμενον διαδέχεται ἡ παράστασις τῆς ἐπὶ τὸν σταυρὸν ἀναβάσεως τοῦ Χριστοῦ (εἰκ. 62), σκηνή, ἣτις εἰς μὲν παλαιότερα μνημεῖα παραλείπεται συνηθίζεται ὁμως κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα ἐν Σερβίᾳ καὶ Μακεδονίᾳ.¹

Τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνος σχηματίζει ἐνταῦθα μέγας, προοπτικῶς εἰκονιζόμενος σταυρός, ὀρθούμενος ἐπὶ τοῦ βράχου τοῦ Γολγοθᾶ, ἐντὸς κοιλώματος τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται κρανίον καὶ σιαγών. Δύο κλίμακες πτυκταὶ ἔχουσι στηθῇ ἡ μὲν δεξιᾷ, ἡ δὲ ἀριστερᾷ τοῦ σταυροῦ, ἐφ' ἑκατέρας δὲ τούτων εἶναι ἀναβιβασμένοι δῆμιοι Ἰουδαῖοι, ἀριστερᾷ μὲν εἷς, δεξιᾷ δὲ δύο, ἐξ ὧν οἱ μὲν δύο βοηθοῦσι τὸν Χριστὸν ν' ἀνέλθῃ, ἐν ᾧ ὁ τρίτος, κρατῶν κἀνιστρον πλήρες ἡλων, δίδει τὰς ἀναγκαίας διὰ τὴν σταύρωσιν ὁδηγίας. Ὁ Ἰησοῦς ἄνευ ἱματισμοῦ, εἶναι ἔξωσμένος μόνον τὸ περιζῶμα. Ἐστραμμένος ὀλίγον πρὸς τ' ἀριστερὰ προσπαθεῖ ν' ἀνέλθῃ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ δι' ὀπισθοχωρήσεως καὶ διὰ μὲν τοῦ δεξιοῦ ποδὸς πατεῖ κατὰ γῆς, ἐν ᾧ τὸν ἀριστερὸν ἔχει ἤδη τοποθετήσει ἐπὶ τοῦ ὑποποδίου. Τοῦτον δὲ τὸν πόδα ἀσχολεῖται ἤδη νὰ καθηλώσῃ ἐπὶ τοῦ ὑποποδίου μικρὸς τεχνίτης. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς εἰκόνος εἰκονίζονται ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἀνὰ εἷς ἄγγελος ἐν προτομῇ, κλαίοντες καὶ τὰς χεῖρας ἔχοντες κεκαλυμμένας διὰ τοῦ ἱματίου των. Μεταξὺ τῶν ἀγγέλων εἶναι γεγραμμένη ἐπιγραφή δυσανάγνωστος.

Τὴν σκηνὴν τῆς εἰς τὸν σταυρὸν ἀναβάσεως δὲν περιγράφουσι τὰ συνοπτικὰ εὐαγγέλια. Τὰ στοιχεῖα τῆς ἡμετέρας εἰκόνος εἶναι εἰλημμένα εἴτε ἀπὸ τὸ ἀπόκρυφον εὐαγγέλιον τοῦ Νικοδήμου¹ εἴτε — μέσῳ τῆς Δύσεως — ἀπὸ τὰς *Meditationes*, αἵτινες λεπτομερῶς περιγράφουσι τὴν προετοιμασίαν τῆς Σταυρώσεως². Εἰς τὰς παλαιότερας βυζαντινὰς παραστάσεις ὁ Ἰησοῦς ἀνέρχεται ἐπὶ τοῦ σταυροῦ τῇ βοηθείᾳ κλίμακος, ἐν ᾧ ἐνταῦθα ἐπὶ κλιμάκων ἴστανται μόνον οἱ δῆμιοι, ὁ δὲ Χριστὸς κρατούμενος ὑπ' αὐτῶν ἀναβιβάζεται βιαίως, τοῦθ' ὅπερ ἐξαίρει τὴν σκληρότητα τῶν δημίων. Τὴν παραλλαγὴν ταύτην συναντῶμεν κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα ἐν Σερβίᾳ καὶ Μακεδονίᾳ³. Μεγάλην ἰδίαν συγγένειαν παρουσιάζει ὁ τύπος τῆς Καστορίας πρὸς τὸν τοῦ *Сучер* τῆς Σερβίας⁴ μὲ μόνην τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐκεῖ ὁ Ἰησοῦς στηρίζει τὸν δεξιὸν πόδα ἐπὶ σκίμπος καὶ οὐχὶ κατὰ γῆς, ὡς ἐν Καστορίᾳ, ὁ δὲ ἀρχιδῆμιος δὲν εἶναι ἀναβιβασμένος ἐπὶ τῆς κλίμακος ἀλλὰ πατεῖ κατὰ γῆς. Ὁ τεχνίτης εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχῃ ἐπηρεασθῇ ἐξ ἰταλικοῦ προτύπου ἀλλ' ἡ ἐρμηνεία, ἣν ἔδωκεν εὐρίσκεται πάντως ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως.

Τὴν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἀνάβασιν ἀκολουθεῖ ἡ εἰκὼν τῆς Σταυρώσεως (εἰκ. 63). Ὁ Ἰησοῦς περιβεβλημένος μόνον τὸ περιζῶμα εἶναι καθηλωμένος ἐπὶ τοῦ σταυροῦ, ἰδρυμένου ἐπὶ τοῦ βράχου τοῦ Γολγοθᾶ, ὅστις περιλαμβάνει ἐντὸς

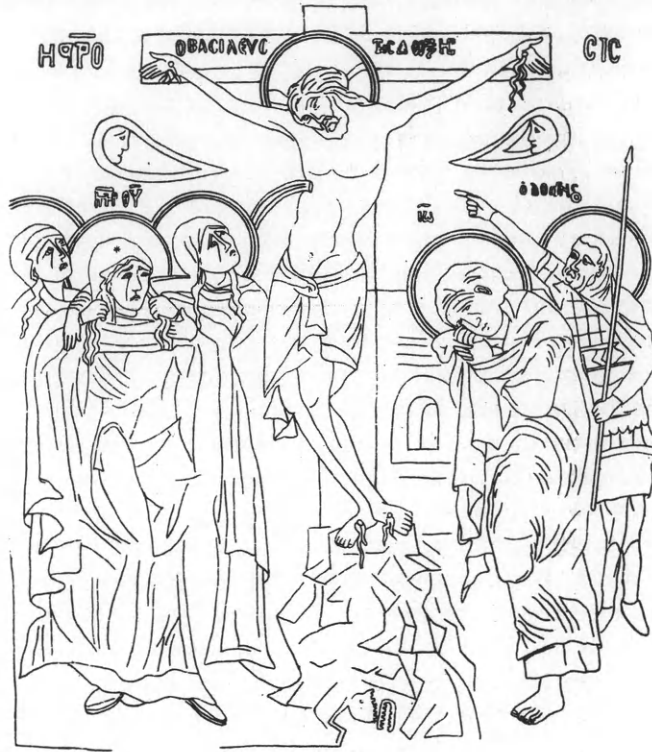
¹ Tischendorf, *Evangelia apocrypha Lipsiae* 1853 I B, κεφ. X, 3.

² Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile* σ. 381.

³ Χελανδάρη Strzygowski, *Serbischer Psalter* 42.

⁴ Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile*, Paris 1916, εἰκ. 420.

κοιλότητος κρανίον καὶ σιαγόνα. Τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ καμπυλοῦται μὲ ἐλαφρὰν κυματοειδῆ καμπύλην, αἱ δὲ χεῖρές του δὲν εἶναι ὀριζοντίως τεταμέναι ἀλλὰ σχηματίζουν μετὰ τῆς πρὸς τ' ἀριστερὰ κεκλιμένης κεφαλῆς ἀμβλείαν γωνίαν. Αἷμα εἰκονίζεται ρέον ἀπὸ τῶν καθηλωμένων χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν ὡς καὶ ἀπὸ τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς τοῦ Χριστοῦ. Ἐπὶ τῆς ὀριζοντίας κεραίας τοῦ

Εἰκ. 63. Ἡ Σταύρωσις.

σταυροῦ εὗρηται ἡ ἐπιγραφή: Ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης. Δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ εἰκονίζονται μηνοειδεῖς ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη προσωποποιημένοι. Δύο ὁμάδες προσώπων ἴστανται ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἥτοι δεξιᾷ μὲν κεκαμμένος ὑπὸ τῆς θλίψεως ὁ Ἰωάννης, φέρων ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας συμπεπλεγμένας πρὸς τὴν παρειὰν αὐτοῦ¹, ὅπισθεν δ' αὐτοῦ ὁ Ἐκατόνταρχος Λογγίνος, ἐνδεδυμένος τὴν στρατιωτικὴν αὐτοῦ στολὴν καὶ δεικνύων διὰ τῆς τεταμένης δεξιᾶς χειρὸς τὸν

¹ Ἐκ παραδρομῆς προφανῶς γράφει ὁ Millet (Recherches σ. 450) ὅτι κατ' ἐξαίρεσιν εἰς τὸν Ταξιάρχην τῆς Καστορίας εἰκονίζεται ὁ Ἰωάννης «λαμβάνων δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν του τὴν χεῖρα τῆς Παναγίας», ἐν ᾧ πράγματι ἴσεται χωριστά, συμμετρικῶς πρὸς τὸν σταυρὸν (εἰκ. 63), συμφώνως πρὸς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν.

Ἐσταυρωμένον. Ἀριστερὰ δὲ τοῦ σταυροῦ εἰκονίζονται τρεῖς γυναῖκες ἥτοι ἡ Παναγία καὶ δύο μυροφόροι. Ἡ Παναγία δακρυρροοῦσα ἔλκει δι' ἐκατέρας χειρὸς τοὺς πλοκάμους τῆς κόμης της εἶναι δ' ἐτοίμη νὰ λιποθυμήσῃ, δι' ὃ καὶ συγκρατεῖται ἀπὸ τῶν ὤμων καὶ ὀπισθεν ὑπὸ τῶν συνοδευουσῶν αὐτὴν ἁγίων παρθένων. Εἰς τὸ βάθος τῆς εἰκόνος παρίσταται ὁ ναὸς τῆς Ἱερουσαλὴμ.

Ἡ περιγραφεῖσα σύνθεσις ἀνταποκρίνεται κατὰ τὰς γενικὰς αὐτῆς γραμμὰς πρὸς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν: ὀλίγα πρόσωπα, συμμετρικῶς ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ διατεταγμένα· καμπύλη τοῦ σώματος τοῦ ἑσταυρωμένου ἀπαλή, ἁρμονική, μὲ πολὺ ἀνοικτὸν τόξον. Στερεῖται ὅμως ἡ παράστασις τῆς αὐστηρότητος ἐκείνης καὶ τῆς συγκρατημένης θλίψεως, ἣν συναντῶμεν εἰς ἀρχαιότερα μνημεῖα (11^{ον} καὶ 12^{ον} αἰῶνος)· διότι ὁ τεχνίτης παρέστησεν ἐνταῦθα τὴν Παναγίαν ἡττωμένην ὑπὸ τῆς συγκινήσεως καὶ τίλλουσαν τὴν κόμην¹. Τὸ δραματικὸν τοῦτο στοιχεῖον θὰ ἐνεπνεύσθῃ ὁ εἰκονογράφος ἐκ τοῦ ἀποκρύφου εὐαγγελίου τοῦ Νικοδήμου² ἢ ἐκ τῆς σχετικῆς περιγραφῆς Κωνσταντίνου τοῦ Ροδίου³. Ἐπειδὴ δ' ἡ σύνθεσις περιλαμβάνει καὶ τινὰς λεπτομερείας ἰδιαζούσας εἰς σύγχρονα Ἱταλικά ἔργα⁴, δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ἐλήφθησαν ταῦτα ἐκείθεν· πάντως ὅμως καὶ ταῦτα συνεχωνεύθησαν πλήρως ἐν τῷ ἁγνῶς βυζαντινῷ συνόλῳ τῆς εἰκόνος, ἥτις κατὰ τὰλλα παρουσιάζει μεγάλην τὴν συγγένειαν πρὸς σύγχρονον τοιχογραφίαν τοῦ Βατοπεδίου⁵.

Ὁ συνεχόμενος πρὸς τὴν Σταύρωσιν πίναξ εἰκονίζει τὴν ἀποκαθήλωσιν τοῦ Χριστοῦ (εἰκ. 64). Ἡ προᾶξι αὕτη παρίσταται ἐνταῦθα ἐν τῇ ἀρχῇ αὐτῆς· διότι ἔχει ἀποκαθηλωθῇ μόνον ἡ δεξιὰ χεὶρ τοῦ Ἰησοῦ, οὗτινος τὸ σῶμα κρατεῖ ἀπὸ τῶν μασχαλῶν, ἵνα μὴ πέσῃ, ὃ ὀπισθεν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἀναβιβασμένος Ἰωσήφ⁶, ἐν ᾧ ὁ Νικόδημος⁷, κρατῶν μεγάλην ἡλόαγαν, ἀσχολεῖται ν' ἀποκαθηλώσῃ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα τοῦ Κυρίου. Τὸ πίπτον θεῖον σῶμα ὑποδέχεται ἡ δεξιὰ ἱσταμένη Παναγία, ἀσπαζομένη τὴν δεξιὰν χεῖρα τοῦ Χριστοῦ, καθ' ὃν χρόνον ὁ Ἰωάννης ἀσπάζεται τὸν ἀριστερὸν πόδα τοῦ Ἰησοῦ. Ὅπισθεν τῆς Παναγίας ἴστανται τρεῖς μυροφόροι⁸, ὧν μόνον τῆς μιᾶς διακρίνεται ἡ μορφή, τῶν ὑπολοίπων δηλουμένων μόνον διὰ τῶν φωτοστεφάνων.

¹ Τὸ θέμα τοῦτο μόνον εἰς τὴν ἐνταῦθα Σταύρωσιν ἀπαντᾷ, καθόσον τοῦλάχιστον γνωρίζω.

² Tischendorf, *Evangelia apocrypha*, Lipsiae 1853. Εὐαγ. Νικοδ. I B, X, 2.

³ E. Legrand, *Rev. Ét. Grecques* 9 σ. 64 στ. 941.

⁴ Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile* σ. 449. Εὐθελὲς τάσις χειρὸς Λογγίνου.

⁵ Ὅρα εἰκόνα παρὰ Millet ἔ. ἀ. εἰκ. 445.

⁶ Πρόκειται περὶ Ἰωσήφ τοῦ ἀπὸ Ἀρμαθείας τοῦ «καθελόντος ἀπὸ τοῦ ξύλου σὺν Νικοδήμῳ» τὸν Κύριον πβλ. κανόνα Μ. Σαββάτου Τριώδιον, Ἀθῆναι 1896 σ. 429Α καὶ Πεντηκοστάριον Ἀθῆναι 1897 σ. 61B.

⁷ Χαρακτηριζόμενος ἐνταῦθα διὰ τοῦ γράμματος Ν (εἰκ. 64).

⁸ Αὗται θὰ εἶναι βεβαίως «Μαρία ἡ Μαгдаληνὴ καὶ ἡ ἄλλη Μαρία» ἀφ' οὗ αὗται ἀναφέρονται μετ' ὀλίγον καθήμεναι «ἐναντι τοῦ μνημείου» (Ματθ. κζ', 61).

Τέλος εἰς τὸ βάθος ὀπισθεν τοῦ βράχου τοῦ Γολγοθᾶ, εἰκονίζονται κτήρια—πιθανῶς ὁ ναὸς ἡ ἡ συναγωγή.

Ἡ περιγραφεῖσα σύνθεσις τῆς ἀποκαθηλώσεως παρουσιάζει τὸν καθαρῶς βυζαντινὸν τύπον· διότι οἱ Βυζαντινοὶ ἀγαπῶσι νὰ εἰκονίζωσι τὴν ἀρχὴν τῆς

Εἰκ. 64. Ἡ ἀποκαθήλωσις.

πράξεως¹. Τὸ μόνον ἀνατολίζον αὐτῆς στοιχεῖον εἶναι ἡ στάσις τοῦ Ἰωάννου, ὅστις φιλεῖ τοὺς πόδας τοῦ Κυρίου².

Τὰ συνοπτικὰ εὐαγγέλια δὲν ἀναφέρουσιν ἂν ἡ Παναγία παρίστατο κατὰ τὴν ἀποκαθήλωσιν· τοῦναντίον τ' ἀπόκρυφα μνημονεύουσι ρητῶς τὴν παρουσίαν αὐτῆς³. Τὴν στάσιν δὲ μάλιστα, ἣν ἔχει ἐνταῦθα ἡ Παναγία ἀκριβῶς

¹ Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile, Paris 1916 σ. 469.

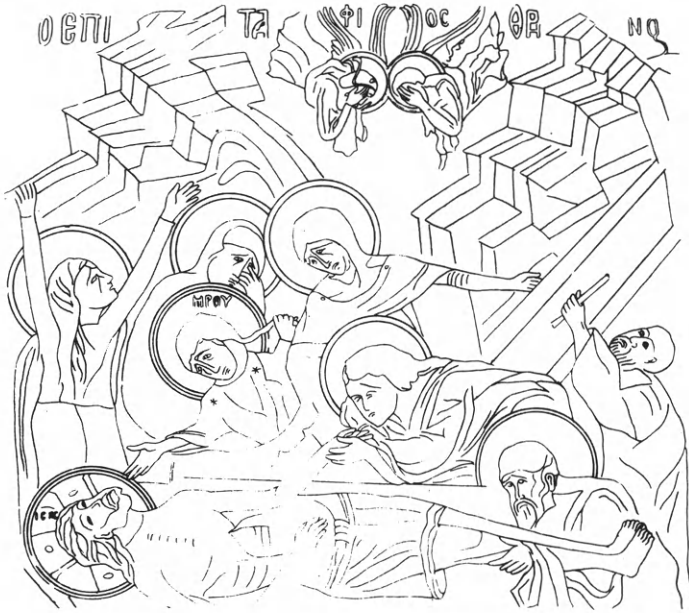
² Millet, Recherches σ. 472

³ Tischendorf, Evangelia apocrypha, Lipsiae 1853 Εὐαγ. Νικοδ. Ι Β, X α.

περιγράφει καὶ Γεώργιος ὁ Νικομηδείας¹, λέγων ὅτι αὕτη «τὰ ἀπολυόμενα μέλη τοῦ Χριστοῦ περιπτυσσομένη κατεφίλει».

Ἡ ἡμετέρα εἰκὼν παρουσιάζει ὡς πρὸς τὸ δεξιὸν αὐτῆς μέρος στενὴν συγγένειαν πρὸς τὴν ἀποκαθήλωσιν τοῦ *Surger*², διαφέρει ὅμως ἐκείνης ὡς πρὸς τὴν στάσιν τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἰωσήφ.

Ἡ συνέχεια τῆς εἰκονογραφίας τοῦ Πάθους παρίσταται ἐν τῷ γειτονικῷ ἐπιταφίῳ θρῆνῳ (εἰκ. 65). Ἐπὶ τοῦ τετραγώνου τούτου πίνακος εἰκονίζεται κάτω

Εἰκ. 65. Ὁ ἐπιτάφιος θρῆνός.

προοπτικῶς ὁ νεκρὸς Ἰησοῦς, ὅστις ἐξηπλωμένος ἐπὶ πλακὸς ἢ σινδόνης, ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ, φορεῖ μόνον τὸ περίζωμα. Ὑπεράνω αὐτοῦ ἐν τῷ μέσῳ περίπου ἡ Παναγία ὀλοφύρεται διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς δεικνύουσα τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ἀνασπῶσα τὴν κόμην. Πέριξ τῆς Παναγίας ἴστανται θρηνηδοῦσαι τρεῖς μυροφόροι· ἐκ τούτων ἡ πρὸς τ' ἀριστερὰ μὲ ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας ὑψωμένας εἰκονιζομένη, εἶναι ἀναμφιβόλως Μαρία ἡ Μαγδαληνή, ὡς ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων συνάγομεν. Παραπλεύρως τῆς Παναγίας εἰκονίζεται ὁ Ἰωάννης, ὅστις, κύπτων πλήρης θλίψεως, λαμβάνει ἔν' ἀσπασθῇ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα τοῦ Ἰησοῦ, καθ' ὃν χρόνον ὁ παρὰ τοὺς

¹ Migne, Patr. Gr. τ. 100 στ. 1488 Α.

² Ὅρα εἰκόνα παρὰ Millet, Recherches εἰκ. 515.

πόδας τοῦ Κυρίου εὐρισκόμενος Ἰωσήφ λαμβάνει αὐτοὺς διὰ τῶν χειρῶν του. Τέλος εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον τῆς εἰκόνος παρίσταται ἐν ἱματίῳ ἀποστόλου ἀλλ' ἄνευ φωτοστεφάνου ὁ Νικόδημος, κρατῶν διὰ τῶν ὑψωμένων αὐτοῦ χειρῶν ἐπιμήκη ὀρθογώνιον πλάκα, ἀναμφιβόλως τὸν λίθον τῆς εἰσόδου τοῦ λαξευτοῦ μνημείου, ἐνθα πρόκειται νὰ τεθῇ ὁ Ἰησοῦς. Τὸ βάθος τῆς ὅλης εἰκόνος σχηματίζουν τὰ πλαισιοῦντα τὸν Γολγοθᾶν δύο βουνά, εἰκονιζόμενα κατὰ τὸν γνωστὸν κλιμακοειδῆ συμβατικὸν τρόπον. Μεταξὺ τῶν βουνῶν εἰκονίζονται πετῶντες εἰς τὸ διάστημα δύο ἄγγελοι ἔχοντες ὑπὸ τῆς λύτης κεκαλυμμένον τὸ πρόσωπον διὰ τῶν χειρῶν.

Ἡ εἰκὼν τοῦ ἐπιταφίου περιλαμβάνει πάντα τὰ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν χρησιμοποιούμενα πρόσωπα, ἅτινα ἀναφέρει καὶ τὸ Τριφύδιον¹. Γεώργιος ὁ Νικομηδείας² γράφει, ὅτι ὅταν τὸ ἅγιον σῶμα κατεβιβάσθη ἀπὸ τοῦ σταυροῦ καὶ ἐποποθετῆθῃ κατὰ γῆς, ἡ Παναγία ἐρρίφθη ἐπ' αὐτοῦ καὶ «θερμοτάτοις κατέλουσε δακρυόεις». Αὕτη λοιπὸν ἀκριβῶς ἡ σκηνὴ εἰκονίζεται ἐνταῦθα μὲ δύναμιν ὅμως δραματικὴν, ἥτις δυνατόν νὰ προέρχεται ἐκ μιμήσεως ἰταλικοῦ τινος προτύπου. Εἰς τοῦτο ἰδίᾳ ἄγει ἡμᾶς ἡ στάσις τῶν μυροφόρων, ἥτις ἐνθυμίζει τὰς θρηνωδούς, ὡς ὁ Giotto παρέστησε τολμηρῶς στρεφούσας τὴν ράχιν πρὸς τὸν θεατὴν ἢ ἐκείνας, ὡς ὁ Lorenzetti εἰκόνισεν ἐν Σιέννῃ κατὰ ἑρτάφον ὑψούσας τοὺς βραχίονας. Πάντως καὶ ἂν ἀκόμη ὑπάρχει τις ἰταλικὴ ἐπίδρασις τὸ σύνολον τῆς εἰκόνος παραμένει ἐντὸς τοῦ βυζαντινοῦ πλαισίου. Συγγενῇ πρὸς τὴν ἡμετέραν εἰκόνα εὐρίσκομεν ἐν μικρογραφίᾳ τοῦ ὑπ' ἀρ. 735 τετραευναγγέλου τῆς Μ. Βατοπεδίου, ἐνθα ὁμοίως ἡ Παναγία ἀνσπᾷ, ὡς ἐνταῦθα, τὴν κόμην αὐτῆς.

Ἡ τελευταία σκηνή, ἣν λεπτομερῶς θὰ περιγράψωμεν εἰκονίζει τὰς μυροφόρους πρὸ τοῦ τάφου (εἰκ. 66). Ἐνταῦθα ἡ σκηνὴ αὕτη φέρει τὴν ἐπιγραφὴν ὁ λίθος· διότι οὕτω συνήθιζον οἱ Βυζαντινοὶ νὰ τὴν ἐπιγράφωσι. Πρόκειται περὶ τοῦ λίθου, ὅστις ἐκλύσθη ὑπὸ ἀγγέλου ἀπὸ τῆς εἰσόδου τοῦ μνημείου (Μάρκ. ις', 1-4) καὶ ἐπὶ τοῦ ὁποίου συμφώνως πρὸς τὸ κατὰ Ματθαῖον (κη' 2) Εὐαγγέλιον, ἐκάθησεν ὁ ἐξ οὐρανοῦ κατελθὼν ἄγγελος. Ἐνταῦθα ὁ λίθος ἔχει σχῆμα κυβικόν, ὡς τοῦτο συμβαίνει καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα σύγχρονα ἢ προγενέστερα μνημεῖα⁴ ἀπομιμεῖται μάλιστα ὁ ζωγράφος καὶ τὸ ἔγχρωμον μάρμαρον ἢ ἀμυγδαλίτην λίθον. Ὁ ἄγγελος ἐνδεδυμένος λευκὰ (Ματθ. κη', 4) καὶ κρατῶν σχῆπτρον διὰ τῆς ἀριστερᾶς εἶναι ἐστραμμένος πρὸς τὰς ἀριστερᾶς εἰκονιζόμενας τρεῖς μυροφόρους, αἵτινες πλήρεις «τρόμου καὶ

¹ Ἀγγελοι 425 Α, Μυροφόροι 428 Α, Ἰωσήφ καὶ Νικόδημος 430 Β.

² Migne, Patr. Gr. τ. 100 στ. 1488 Α.

³ Ὅρα εἰκόνα παρὰ Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1916 εἰκ. 548.

⁴ Millet, Recherches εἰκ. 570, 573 κλπ.

ἐκστάσεως»¹ προσβλέπουνσιν αὐτὸν καὶ τὸ ἀνοικτὸν μνημεῖον, ὅπερ δεικνύει πρὸς αὐτὰς ὁ ἄγγελος. Τὸ μνημεῖον εἰκονίζεται ἐνταῦθα ὡς λαβευμένον ἐπὶ τοῦ βραχίονος λόφου μεθ' ἑαυτὴν ὁρθογώνιον ὁμοιάζουσαν πρὸς ὁρθὴν σαρ-

Εἰκ. 66. Αἱ μυροφόροι πρὸ τοῦ μνημείου

κοφάγον. Ἐντὸς τοῦ θυρώματος τούτου εἰκονίζονται τὰ «ὀθόνια»² καὶ τὸ «σουδάριον» ἥτοι τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς. Εὐθὺς κάτωθεν τοῦ λίθου δεξιᾷ εἰκονίζονται κοιμώμενοι τέσσαρες στρατιῶται φέροντες τὰς στολὰς αὐτῶν καὶ τὰ δόρατα.

Εἰς τὸ βάθος σχεδιάζονται καὶ πάλιν τὰ περιβάλλοντα τὸν Γολγοθᾶν δύο σχηματικὰ βουνά.

¹ Μαρκ. ις', 8. Λουκ. κδ', 13. Ἰωάν. ιθ', 40 κ', 6.

² Ἰωάν. κ', 7.

Ὡς ἔχει ἡ σύνθεσις τῆς περιγραφείσης εἰκόνας παρουσιάζει πάντα τὰ ἐν Μακεδονίᾳ συνηθιζόμενα κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα στοιχεῖα. Εἶναι δηλ. βυζαντινὴ μὲ τρεῖς μυροφόρους καὶ τὸν ἄγγελον καθήμενον ἐπὶ μεγάλου κυβικοῦ λίθου, τοῦ ὁποίου μάλιστα συνηθῶς ἀπεικονίζονται καὶ αἱ φλέβες¹. Ἡ ἡμετέρα εἰκὼν παρουσιάζει συνδυασμὸν τῶν χωρίων ις' 1-4 τοῦ Μάρκου καὶ κη', 2 τοῦ Ματθαίου· διότι κατὰ μὲν τὸν Μᾶρκον «διαγινομένου τοῦ Σαββάτου Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ καὶ Μαρία ἡ τοῦ Ἰακώβου καὶ Σαλώμῃ (ἦτοι τρεῖς γυναῖκες ὡς καὶ ἐνταῦθα) ἠγόρασαν ἀρώματα ἵνα ἀλείψωσιν αὐτὸν (τὸν Ἰησοῦν) ... καὶ ἔρχονται ἐπὶ τὸ μνημεῖον ... καὶ ἀναβλέψασαι θεωροῦσιν ὅτι ἀποκεκύλισται ὁ λίθος· ἦν γὰρ μέγας σφόδρα· καὶ εἰσελθοῦσαι εἰς τὸ μνημεῖον εἶδον νεανίσκον καθήμενον ἐν τοῖς δεξιοῖς περιβεβλημένον στολὴν λευκὴν». Κατὰ δὲ τὸν Ματθαῖον «εἰς μίαν σαββάτων ἦλθε Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ καὶ ἡ ἄλλη Μαρία θεωροῦσαι τὸν τάφον. Καὶ ἰδοὺ σεισμὸς ἐγένετο μέγας· ἄγγελος γὰρ Κυρίου καταβὰς ἐξ οὐρανοῦ προσελθὼν ἀπεκύλισε τὸν λίθον ἀπὸ τῆς θύρας καὶ ἐκάθητο ἐπ' αὐτοῦ· ἦν δὲ ἡ ἰδέα αὐτοῦ ὡς ἀστραπὴ καὶ τὸ ἔνδυμα αὐτοῦ λευκὸν ὥσει χιῶν».

Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς στρατιώτας, οἵτινες εἰκονίζονται ὥσει ἀπονεκρωμένοι παρὰ τὴν βάσιν τοῦ λίθου, τούτων ἡ παράστασις εἶναι συνήθης παρὰ βυζαντινοῖς συνοδεύεται δὲ πολλὰκις ὑπὸ τῆς ἐκ τῶν ψαλμῶν εἰλημμένης φράσεως «καὶ οἱ φυλάσσοντες ἀπενεκρώθησαν».

Ἡ τελευταία πρὸς ἀνατολὰς παράστασις τοῦ βορείου κλίτους εἰκονίζει τὴν εἰς Ἄδου κάθοδον (Ἀνάστασιν) κατὰ τὸν συνηθὴ βυζαντινὸν τρόπον.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰς ἐπὶ τῆς ἀνωτάτης ζώνης εἰκονιζόμενας δεσποτικὰς εἰσόδους τὰς δὲ πρὸς ἀνατολὰς εἰκονιζόμενας ἐξόδους, ὡς ἤδη εἴπομεν, εἶναι λίαν κατεστραμμένα. Θὰ προσθέσωμεν μόνον ὅτι ἐπὶ μὲν τοῦ ἀνατολικοῦ τυμπάνου εἰκονίζεται κατὰ τὴν κλεῖδα τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης τὸ Ἅγιον Μανδήλιον—παράστασις τυπικῶς εἰκονιζομένη ἐν τῇ θέσει ταύτῃ ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς—ὑπεράνω δ' αὐτοῦ ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου καὶ ἔτι ὑψηλότερον ἡ Ἀνάληψις. Ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου, εὐθὺς ὑπεράνω τῆς παραστάσεως τῆς Κοιμήσεως, εὗρηται ἡ εἰκὼν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος.

Γενικῶς εἰπεῖν εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Ταξιάρχου κυριαρχεῖ μία μεγαλειώδης ἐκδήλωσις πάθους, μία δραματικὴ ἀλλὰ συγκρατημένη πάντοτε συγκίνησις. Εἶναι ἔργα τεχνίτου δεξιῦ μὲ λεπτὴν τὴν αἴσθησιν, μὲ ἄβρὰν τὴν τεχνικὴν, τελείως δὲ κατόχου τῆς ἁρμονίας τῶν χρωμάτων, ἐν ἐνὶ λόγῳ μὲ ἀξιόλογον ζωγραφικὴν καλλιέργειαν. Καὶ τοιοῦτος τεχνίτης δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ μετεκλήθῃ ἐκ τῆς Πρωτευούσης ὑπὸ τοῦ Παλαιολόγου βασιλέως Συμεῶν, ὃν ἀναφέρει ἡ ὑπεράνω τῆς εἰς τὸν ναὸν ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰσόδου κτιτορικὴ ἐπιγραφή εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ὁποίας ἤδη μεταβαίνομεν.

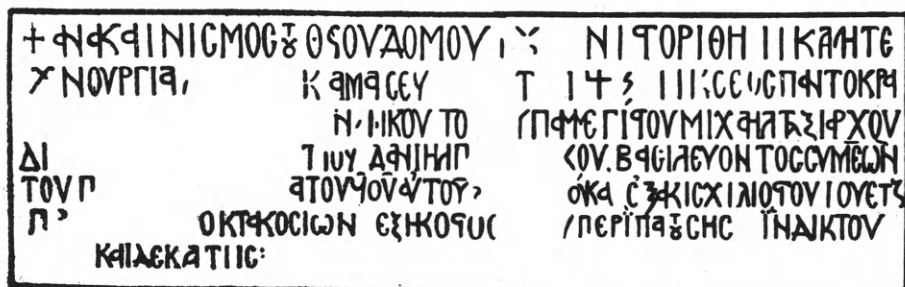
¹ Οὕτω π. χ. ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 21 κώδικι τῆς Πετροπόλεως, οὗ εἰκόνα δὲ παρὰ Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile*, Paris 1916, 570.

Η ΚΤΙΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ

Ἦχει σχῆμα ὀρθογώνιον (διαστάσεων 0.36×0.71) περιβάλλεται δὲ ὑπὸ ταινιωτοῦ πλαισίου. Τὰ γράμματα ἔχουσι γραφὴν διὰ μελαίνης χροιάς ἐπὶ λευκοῦ ἐδάφους· ἐπειδὴ ὁμοῦ τὸ χρῶμα εἶναι ἐξίτηλον ἀπεπλύθησαν ἱκανὰ αὐτῆς τμήματα κατὰ τοὺς ἐκάστοτε γενομένους χάριν τῆς ἀναγνώσεως αὐτῆς καθαρισμούς.

Ἡ ἐπιγραφή τοῦ Ταξιάρχου ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον (1886) ὑπὸ τοῦ Ρώσου ἀρχιμανδρίτου Ἀντωνίνου¹, ἀργότερον δὲ (1922) ὑπὸ τοῦ ἀρχιμανδρίτου Γερμ. Χρηστίδη² καὶ ἐσχάτως ὑπὸ τοῦ Stransky³, ὅστις ὁμοῦ δὲν ἔλαβε, ὥς φαίνεται, τὸν κόπον νὰ κάμῃ ἰδικήν του ἀνάγνωσιν ἀλλὰ μεταγράφει τὸ τε κείμενον καὶ αὐτὰ ἔτι τὰ σχόλια τοῦ Ἀντωνίνου, χωρὶς κἀν ν' ἀναφέρῃ πόθεν τὰ παρέλαβε. Ἐκ τῶν ἀναγνώσεων ἡ τοῦ Ἀντωνίνου εἶναι πολὺτιμος· διότι ἐγένετο τὸ 1865, ὅτε ἡ ἐπιγραφή εὗρίσκετο εἰς πολὺ καλυτέραν κατάστασιν· τοῦναντίον ἡ τοῦ ἀρχιμ. Γερμ. Χρηστίδη οὐ μόνον χασμάτων ἀλλὰ καὶ σφαλμάτων σπουδαίων⁴ δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένη.

Παραθέτω ἐνταῦθα πανομοιότυπον τῆς σημερινῆς καταστάσεως τῆς ἐπιγραφῆς (εἰκ. 67), ὥς καὶ μεταγραφὴν αὐτῆς μετὰ τῶν σχετικῶν συμπληρώσεων, ἔχουσιν οὕτω:

Εἰκ. 67. Πανομοιότυπον τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ταξιάρχου.

ἀνακαινισμὸς τοῦ θείου δόμου τοῦτον· ἀνιστορίθη ἡ καλητε-
χνουργία καμαρεν [θ]εὸς παντοκρά
[τωρ οἷ]κον· [τοῦτ]υ παμμεγίστου Μιχαὴλ Ταξιάρχου
δι' [ἐξόδου τοῦ πανοσιωτ]άτου Δανιὴλ [ε]ρομονάχ]ου βασιλεύοντος Συμεὼν
τοῦ Π [αλαιολόγου ἄμ]α τοῦ θοῦ αὐτοῦ [Ἰωάννου τοῦ Δο]ύκα ἐξακισχιλιοστοῦ
τοῦ ἔτους
π[ληρουμένων] ὀκτακοσίων ἐξηκοστο [υ] δ [γδ]όο υ περιπατούσης ἰνδίκτου
τρις]καιδεκάτης.

¹ Iz Rumelij, Πετρούπολις 1886 (ρωσ.) σ. 150 σημ. 1. Πβλ. καὶ πίν. IX.

² Γρηγόριος Παλαμᾶς τ. 6 σελ. 130.

³ Actes du IV Congrès intern. des Études byzantines (X τόμος τῶν Izvestija τοῦ Βουλγαρ. Ἀρχαιολ. Ἰνστιτούτου) II σ. 45.

⁴ Βαρὺ π. χ. σφάλμα εἶναι τὸ «ἰνδικτιῶνος ἑκακαιδεκάτης». (σ. 130).

Ἡ ἡμετέρα ἀνάγνωσις-διαφέρει τῆς τοῦ Ἀντωνίνου κατὰ τινὰ σημεῖα: Οὕτω π. χ. ἐν τῷ πρώτῳ στίχῳ μετὰ τὸ δόμον ὁ Ἀντωνῖνος ἀναγινώσκει καί, ἐν ᾧ τὰ σωζόμενα λείψανα δικαιολογοῦσι μᾶλλον τὴν ἀνάγνωσιν τούτου. Περαιτέρω ὁ Ἀντωνῖνος ἀναγινώσκει «τῇ καλιτέχνου παλάμηροι τε» ἐγὼ δὲ σαφῶς «ῇ καλη|τεχνουργία».

Ἐν τῷ 6^ο στίχῳ μετὰ τὴν λέξιν «ἐξηκοστο» σῶζεται τὸ ἀριστερόν ἡμῖς ἐνὸς ο μικροῦ, περαιτέρω δὲ τὸ δεξιὸν ἡμῖς ἐνὸς υ ψιλοῦ· ἐπειδὴ δὲ τὸ μεταξὺ τῶν δύο τούτων γραμμάτων κενὸν εἶναι ὅσον χρειάζεται πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ἀριθμητικοῦ ὀγδόου, συνεπλήρωσα τὴν λέξιν ταύτην, δι' ἧς εὐδοοῦται καὶ ἡ τρισκαιδεκάτη ἰνδικτιών. Κατὰ ταῦτα τὸ ἔτος εἶναι οὐχὶ τὸ 1352, ὡς ὑπέθεσαν τινές¹, ἀλλὰ τὸ 1359/60. Συμπίπτει δὲ τὸ 1359 πρὸς τὴν ἐν Καστορίᾳ παρουσίαν τοῦ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ μνημονευομένου βασιλέως Συμεὼν Οὔρεσι τοῦ Παλαιολόγου, ὅστις ἦτο κατὰ τινας² μὲν υἱὸς τοῦ κράλη τῆς Σερβίας Στεφάνου Δουσάν καὶ Μαρίας τῆς Παλαιολογίνης, θυγατρὸς Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου, κατ' ἄλλους δὲ νόθος ἀδελφὸς τοῦ Δουσάν³. Περὶ τοῦ Συμεὼν τούτου ὁ Muralt⁴ στηριζόμενος εἰς τὰ Ἡπειρωτικά⁵ καὶ εἰς τὸν Καντακουζηνόν⁶ σημειώνει ὅτι κατέλαβεν ἐκ νέου⁷ τὴν Καστορίαν καὶ ἀνεκهرύχθη βασιλεὺς τῶν Σέρβων περὶ τὸν Μάϊον ἢ Ἰούνιον τοῦ 1359. Ὡς ὅμως ἀπέδειξεν ὁ Βογιατζίδης⁸, ἡ ἀνακήρυξις τοῦ Συμεὼν θὰ ἔλαβε χώραν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1355 καὶ 1358 ἥτοι κατὰ τὴν τριετίαν, καθ' ἣν μόνον ἤρξεν ὁ δεσπότης τῆς Ἑλλάδος Βλαχίας καὶ Αἰτωλίας Νικηφόρος, ὅστις ἐλθὼν τὸ 1355 ἐκ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ἄρταν ἐξεδίωξε τὸν ἐπιβάτην τῆς ἀρχῆς, ἐπ' ἀδελφῇ γαμβρὸν αὐτοῦ Συμεὼν καὶ ἐξετόπισεν αὐτὸν εἰς Καστορίαν μετὰ τῆς Θωμαΐδος⁹, ἐκεῖ δ' ἐκεῖνος ἀνεκهرύχθη ὑπὸ τινων Σέρβων, Ἑλλήνων καὶ Ἀλβανιτῶν βασιλεὺς¹⁰.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐπιγραφῇ μνημονευόμενον υἱὸν τοῦ Συμεὼν Ἰωάννην τὸν Δούκαν, οὗτος εἶναι ὁ ἔπειτα βασιλεὺς Ἰωάννης Οὔρεσις Ἄγγελος Κομνηνὸς Δούκας ὁ Παλαιολόγος, ὅστις τὸ 1381 εἶχεν ἤδη περι-

¹ Millet, Recherches sur l'iconographie de l'évangile σ. 392 καὶ 450.

² Γρηγοράς XXXVII κεφ. 13.

³ Ἡπειρωτικά σ. 212 (Βόννης). Jireček, Geschichte der Serben, Gotha 1911, τ. I σ. 414.

⁴ Essai de chronographie byzantine τ. II St Petersburg (1871) σ. 662.

⁵ Ἐκδ. Βόννης σ. 212.

⁶ 30, 22 (ἔκδ. Βόννης).

⁷ Εἶχε πράγματι σταλῇ ἤδη τὸ 1356 ὡς διοικητὴς τῆς Καστορίας ὑπὸ τοῦ Δουσάν.

⁸ Ἐπετ. Ἐταιρ. βυζ. Σπουδ. τ. Α' σ. 173.

⁹ Ἡπειρωτικά (Ἐκδ. Βόννης) σ. 212, 1.

¹⁰ Ἡπειρωτικά σ. 212, 9.

βληθῇ τὸ μοναχικὸν σχῆμα¹ μετονομασθεὶς εἰς Ἰωάσαφ. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἐμόνασεν ὁ Ἰωάσαφ ἐν Ἀγ. Ὁρει, ἔπειτα δ' ἀπέβη ὁ μετὰ τὸν Ἀθανάσιον κτίτωρ τοῦ κυρίως Μετεώρου, ἐνθα εὐρίσκετο ἡδὴ τὸ 1401². Ἀπέθανε δ' ὁ Ἰωάσαφ κατὰ τὸν καθηγητὴν κ. Ν. Βέην πιθανῶς κατὰ τὸ ἔτος 1422-3³ καὶ οὐχὶ τὸ 1410, ὡς ἀρχικῶς ὑπέθεσεν ὁ Horf⁴ καὶ παραδέχονται εἰσέτι ἄλλοι⁵.

Περαίνοντες τὸν περὶ τῆς ἐπιγραφῆς λόγον παρατηροῦμεν ὅτι ἡ ἔκφρασις ἐπιτρεχούσης ἰνδίκτου εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸ ἰνδικτιῶνος συντρεχομένης κλπ., ἣν εὐρίσκομεν ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1200⁶.

ΑΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ

Ἵνα περάνωμεν τὸν περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου λόγον ὑπολείπεται νὰ ὁμιλήσωμεν καὶ περὶ τῶν τοιχογραφιῶν, αἵτινες καλύπτουσι τὰ ἐξωτερικὰ τοιχώματα τῆς νοτίας καὶ τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς⁷. Αἱ τοιχογραφίαι αὗται παριστῶσι πᾶσαι λαϊκὰ πρόσωπα—ἄνδρας, γυναῖκας καὶ παιδιά «κοιμηθέντας» ἐν Κυρίῳ, ὡς μᾶς διδάσκουσιν αἱ προσγεγραμμέναι ἐπιγραφαί⁸. Θὰ ἔπρεπε διὰ τοῦτο νὰ δεχθῶμεν, ὅτι κάτωθεν τῶν εἰκόνων τούτων ὑπῆρχον οἱ τάφοι τῶν εἰκονιζομένων προσώπων, οἵτινες ὅμως κατὰ γενομένην πρὸ τοῦ τοίχου σκαφήν δὲν ἀνευρέθησαν.

Ἐν τῇ πρώτῃ ἀπ' ἀνατολῶν τυφλῇ ἀψίδι τῆς νοτίας πλευρᾶς εἰκονίζεται κάτωθεν τόξου ἀνὴρ ἡλικιωμένος φέρων, ὡς συνηθίζετο τότε, μακρὰν λευ-

¹ Τοῦτο συνάγεται ἐξ ἐγγράφου τοῦ 1381 τῆς Μ. Μεγάλων Πυλῶν, ὅπερ τελευτᾷ διὰ τῆς φράσεως: «Ἰωάννης Οὐρεσις ὁ Παλαιολόγος, ὁ διὰ τοῦ θείου καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος μετονομασθεὶς Ἰωάσαφ μοναχός» (Σακκελίων, Κατάλογος χειρογράφων Ἐθν. Βιβλιοθήκης σ. 12).

² Νῆκος Βέης, Βυζαντίς τ. Α' (1901) σ. 236^{αβ}.

³ Βυζαντίς Α' σ. 236^{λθ}.

⁴ Ersch und Gruber, Encyklop. τ. 85 σ. 40. Chroniques grécoromanes σ. 530.

⁵ Stransky, Actes du IV Congr. des Études byz. σ. 45.

⁶ Λ. Πολίτης ἐν Byz. Neugr. Jahrbücher τ. 8 (1931) σ. 34.

⁷ Συνηθεστάτη εἶναι, εἰς ναοὺς τῶν Βαλκανίων, ἡ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοιχωμάτων ἀπεικόνισις δωρητῶν ἢ θανόντων ἐνοριτῶν, οἵτινες ἐθάπτοντο εἰς τὸν περίβολον τοῦ ναοῦ. ὅρα σχετικὰς εἰκόνας παρὰ Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie Paris 1928 σ. 290 εἰκ. 39, σ. 334 εἰκ. 43. Miljukov, Izvestija τοῦ Ρωσ. Ἰνστ. Κ/πόλεως τ. IV, 1 σ. 92. Stransky, Actes du IV Congrès Intern. des Études byzant. Sofia 1934.

⁸ Αἱ ἐπιγραφαὶ αὗται ἐδημοσιεύθησαν τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ρώσου ἀρχιμ. Ἀντωνίνου (Iz Rumelij. Πετρούπολις 1886 σ. 150 σημ. 1) εἰτα δ' ὑπὸ τοῦ ἀρχιμ. Γερμανοῦ Χρηστίδη (Γρηγόριος Παλαμᾶς τ. 6 [1922] σ. 130) καὶ τέλος ὑπὸ τοῦ Stransky (Actes du IV Congrès Intern. des Études byzantines σ. 46) ὅστις καὶ πάλιν ἀντιγράφει τὸν Ἀντωνῖνον χωρὶς νὰ τὸν ἀναφέρῃ. Καλντέρα ὅλων εἶναι ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Ἀντωνίνου, ἀφ' ἧς ἡ ἰδική μου ἀφίσταται μόνον εἰς τινὰ σημεῖα.

μένην κόμην (εικ. 68) κάμπτων δὲ πρὸς τὰ ἄνω τὴν δεξιὰ χεῖρα εἰς σχῆμα δεήσεως, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς θωπεύων μικρόν, παρ' αὐτὸν ἱστάμενον παιδίον. Ὁ ἀνὴρ φορεῖ μανδύαν βαθυπράσινον ἐρριμμένον ἐπὶ ποδήρους ἀνοι-

Εἰκ. 68. Τοιχογραφία ἐντὸς τῆς πρώτης ἐξ ἀνατολῶν τυφλῆς ἀψίδος τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ Ταξιάρχου.

κτοχρώμου ἐπικαμίσου (καφτάν) ἐξωσμένου δι' ἐρυθρᾶς ζώνης, ἣτις δένεται δεξιᾷ εἰς ἄμμα (φιόγκον)¹. Ὑπεράνω τοῦ ἀνδρὸς ἦτοι ἐν τῷ ἡμικυκλικῷ τυμπάνῳ τῆς κόγχης εἰκονίζεται ἐντὸς ἐπαλλήλων ῥομβοειδῶν πλαισίων περιβαλλομένων ὑπὸ ἐξαπτερύγων ὁ Χριστὸς ἐν προτομῇ καὶ κατ' ἐνώπιον εὐλογῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τοὺς κάτωθεν αὐτοῦ ἱστάμενους. Ἐπιγραφή γεγραμμένη κάτωθεν τοῦ Ἰησοῦ λέγει: ὁ ἐλεήμων.

Ἀριστερᾷ τοῦ ἀνδρὸς εὗρηται ταινία κατακόρυφος κοσμουμένη διὰ συνθέτου ἐλικοειδοῦς κοσμήματος. Ἡ ὅλη ἀψὶς περιβάλλεται ὑπὸ ἐλικοειδοῦς πλέγματος φερομένου ὑπὸ δύο γραπτῶν κιόνων.

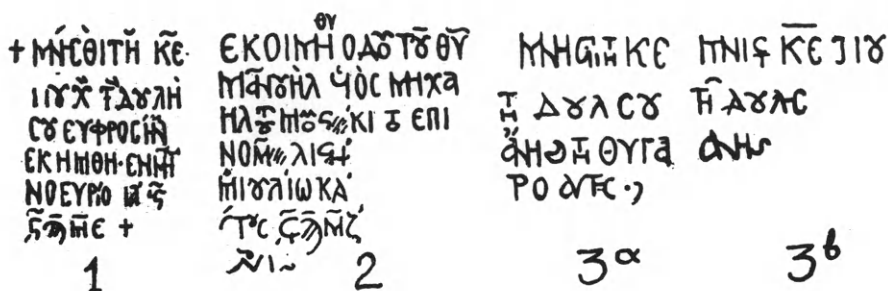
Ἡ ἐπὶ τῆς δευτέρας τυφλῆς ἀψίδος τοιχογραφία κατεστράφη λόγῳ τοῦ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους ἀνοίγματος θύρας, διετηρήθησαν ὅμως δύο ἐν μικρᾷ κλίμακι ἐκτελεσμένοι ἀνδρικοὶ μορφαὶ ἀγίων, ὡς εἰκάζω ἐκ τῶν περιβαλλόντων τὰς κεφαλὰς αὐτῶν φωτοστεφάνων.

Διετηρήθη ἐπίσης ἐπὶ τοῦ ὑπεράνω

ἡμικυκλικοῦ τυμπάνου εἰκὼν ἐν προτομῇ τῆς Παναγίας γλυκοφιλούσης.

Ἐντὸς τῆς γειτονικῆς (3^{ης}) ἀψίδος εἰκονίζονται κάτω δύο γυναῖκες ἦτοι δεξιᾷ μὲν μία ἡλικιωμένη, ἀριστερᾷ δὲ κοράσιον. Παρὰ τὴν δεξιὰν γυναῖκα εὗρηται ἡ ἐπιγραφή: (εικ. 69, 3α).

¹ Τοιαῦται ζῶναι συνηθίζονται εἰς παραστάσεις λαϊκῶν ἀνδρῶν τοῦ 14^{ου}, 15^{ου} καὶ 16^{ου} αἰ. ἐν Μακεδονίᾳ τε καὶ ἄλλαχού· ὅρα σχετικὰς εἰκόνας παρὰ Miljukov, Izvestija Ρωσ. Ἰνστ. Κ/πόλεως τ. IV, 1 σ. 92 εἰκ. 33 (Ἀρχίδος), Vl. Petkovič, La peinture serbe du moyen-âge, Beograd πίν. 25^α, Ἀ. Ὁρλάνδω ἐν Ἑπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ. τ. ΙΔ' σ. 483 (Λογκανίκος).

Εικ. 69. Πανομοιότυπα έπιγραφών των έξωτερικών τοιχογραφιών του Ταξιάρχου.

*Μνηστ(ιτη) Κ(υρι)ε (μ)ου | τη δουλης (σου) Ανης, παρὰ δὲ τὸ κοράσιον
Μνηστ(ιτη) Κ(υρι)ε | τη(ς) δουλ(ης) σου | Ανη(ς) καὶ τη(ς) θυγα(τρο)ς αὐτης*

Ὑπεράνω τῶν γυναικῶν εἰκονίζεται ἐπὶ ἐπαλλήλων ρομβοειδῶν πλαίσιων¹ ὁ Χριστὸς ἐν προτομῇ καὶ κατ' ἐνώπιον.

Ἐπὶ τοῦ συνεχομένου ὀρθογωνίου πίνακος γεγραμμένου πλέον ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ νάρθηκος εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μὲν ἐν στάσει δεήσεως ὁλόσωμος ὑψηλόκορμος δέσποινα, δεξιᾷ δ' ἐντὸς πολυγώνου πλαισίου φερομένου ὑπὸ κιονίσκου καὶ περιβαλλομένου ὑπὸ ἐξαπτερύγων ὁ Χριστὸς, σπεύδων πρὸς τὴν δεομένην² (εἰκ. 71). Ἐπιγραφή παρὰ τὸν φωτοστέφανον τοῦ Χριστοῦ λέγει IC-XC ὁ ἐλεήμων

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ στολή, ἣν φορεῖ ἡ δέσποινα, ἥτις ἀποτελεῖται ἐξ ἐσωτερικοῦ πορτοκαλόχρου ὑποκαμίσου φέροντος ἐνυφασμενα ἀνθέμια³, καὶ ἐρυθρὰς μετὰ μαργαριτῶν παρυφὰς ὑπεράνω δὲ μανθῦαν βαθυπράσινον, πορπούμενον πρὸ τοῦ στήθους πεποικιλμένον δὲ διὰ λευκῶν τετραγώνων σχεδίων φερόντων ἐντὸς καὶ μεταξὺ αὐτῶν τετράφυλλα. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρει ἡ γυνὴ ὑψηλὸν προπόλωμα κοσμούμενον διὰ μαργαριτῶν καὶ κρήδεμνον καταπίπτον ὀπισθεν ἐπὶ τῶν ὤμων (εἰκ. 71). Τὸ κάλυμμα τοῦτο (κοκόσινικ) μιμεῖται τὰ *τυμπάνια*⁴, ἅτινα ἔφερον αἱ βυζαντιναὶ αὐτοκράτειραι καὶ αἱ κυρίαι τῆς αὐλῆς μέχρι τῆς πτώσεως τῆς Κ/πόλεως, καὶ ἅτινα διεδόθησαν

¹ Τοιαῦτα πλαίσια συναντῶμεν συχνὰ ἐπὶ τοιχογραφιῶν ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς, οὕτω π. χ. ἐν Dečani Vl. Petkovič, *La peinture serbe du moyen-âge*, Beograd 1930 πίν. 95 B Millet, *Monuments byz. de Mistra* Paris 1910 πίν. 140, 2. (Παντάνασσα).

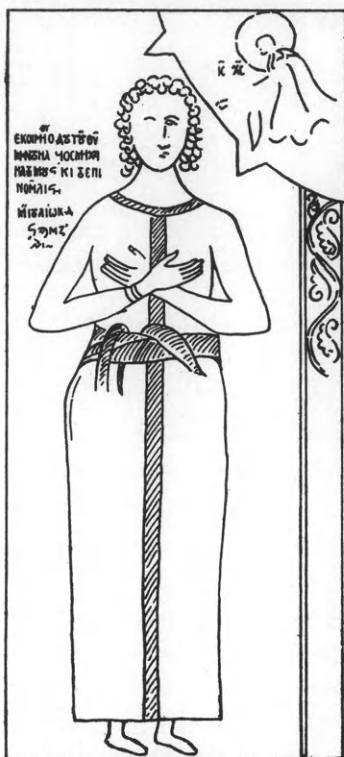
² Τοιαῦται παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ εἶναι συνήθεις εἰς εἰκόνας δεομένων πβλ. Strzygowski, *Serb. Psalter* σ. 51 εἰκ. 25 κλπ.

³ Ταῦτα ἐκ παραδρομῆς παρελείφθησαν ἐκ τῆς εἰκόνης 70.

⁴ Ebersolt, *Les arts somptuaires à Byzance* σ. 126-8. Κ. Πορφυρογεννήτου Βασ. ταξ. παράρτ. εἰς βιβλ. I σ. 500, I 41 σελ. 214, I 50 σ. 258, 259.

ἀργότερον καὶ εἰς τὰς ἐπαρχίας¹, ἔνθα ἐφέροντο ὑπὸ τῶν εὐγενῶν δεσποινῶν, οἷα βεβαίως ἦτο καὶ ἡ ἐνταῦθα εἰκονιζομένη.

Δεξιᾷ τῆς γυναικὸς ἐπὶ τοῦ κυανοῦ ἀέρος ὑπάρχει γεγραμμένη διὰ λευκοῦ χρώματος ἡ ἐπιγραφή: *Εκοιμήθη ἡ δούλη τοῦ θεοῦ ... μηνὶ ... ετους ...*

Εἰκ. 70. Προσωπογραφία τοῦ Μανουὴλ Μουστάκι.

Εἰκ. 71. Τοιχογραφία τοῦ νοτίου τοῖχου τοῦ Ταξιάρχου.

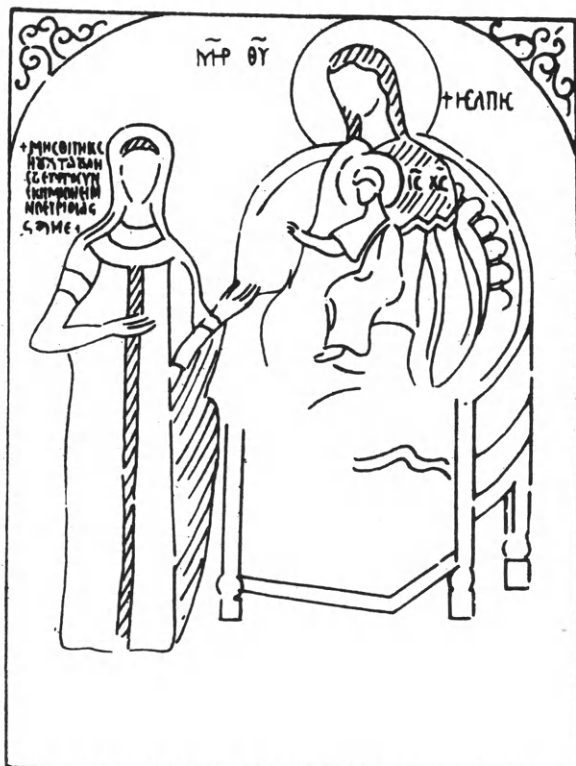
Ὁ ἐπόμενος πίναξ (διαστ. 0.65×1.48) εἰκονίζει νέον ἀγένειον (εἰκ. 70) ἱστάμενον κατ' ἐνώπιον καὶ ἔχοντα τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους ἥτοι ἐν στάσει προσευχῆς. Φορεῖ ἀπλοῦν ποδῆρες, ἀνοιχτόχρωμον ἐπικάμισον, σχιστὸν ἐμπρὸς μὲ ἐρυθρὰς παρυφὰς καὶ ἐξωσμένον διὰ ζώνης μελαίνης. Ἡ κόμη του εἶναι οὐλὴ καὶ πύρρα. Εἰς τὴν ἄνω δεξιᾷ γωνίᾳ εἰκονίζεται ἐντὸς πολυγωνικοῦ πλαισίου, ὁ Χριστὸς σπεύδων πρὸς τὸν νεανίαν. Ἀριστερὰ παρὰ

¹ Πβλ. τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς τῆς Ἑλένης Δουσάν ἐν Mateiča τῆς Σερβίας ὡς καὶ τὸ τῆς Μαρίας Λιβερίνας, συζύγου τοῦ σεβαστοκράτορος Ὀλιβέρ. Millet, *L'ancien art serbe* εἰκ. 13 καὶ 14. Βλέπε ἐπίσης ὅμοιον κάλυμμα καὶ ἐν Πρέσπα Miljukov, *Izvestija Ρωσ. Ἰνστ. Κ πόλεως* τ. IV, 1 σ. 105 εἰκ. 35.

τὴν κεφαλὴν τοῦ νέου ἡ ἐπιγραφή: *Εκοιμήθη ὁ δοῦλος τοῦ θεοῦ Μανουὴλ υἱὸς Μιχαὴλ τοῦ Μουστάκι τοῦ ἐπινομα ληστί. Μηνὶ Ιουλ[ίῳ] 57 μζ' ινδ.*

Τὰ ἔτος 6947 ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριον ἔτος 1439.

Ὁ τελευταῖος πρὸς τ' ἀριστερὰ ἦτοι ὁ κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν πίναξ (διαστ. 1.50 × 1.11) εἰκονίζει κάτωθεν τόξου δεξιὰ μὲν τὴν Παναγίαν καθήμενὴν ἐπὶ πολυτελοῦς θρόνου με καμπύλον ἑρμισίνωτον καὶ κρατοῦσαν εἰς τὰς ἀγκάλας αὐτῆς τὸν Ἰησοῦν εὐλογοῦντα (εἰκ. 72), ἀριστερᾷ δὲ γυναῖκα ὀρθίαν τείνουσαν δεητικῶς τὰς χεῖρας πρὸς τὴν Θεοτόκον. Ἡ γυνὴ φορεῖ ἐσθῆτα ποδήρη κοκκίνην, ἐφ' ἧς εἶναι ἐρριμμένος μανδύας σκοτεινοτέρου χρώματος. Τὴν κόμην ἔχει λυτὴν πίπτουσαν ἐπὶ τῶν ὤμων. Ἀριστερᾷ παρὰ τὴν κεφαλὴν τῆς γυναικὸς εὐρεῖται ἡ ἐπιγραφή:

Εἰκ. 72. Προσωπογραφία τῆς Εὐφροσύνης δεομένης. Τοιχογραφία τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ Ταξιάρχου.

*† Μησοδιτῇ κ(υρι)ε μου Χ(ριστῇ) τῇ δουλῇ σου Ευφροσυνῇ
Εκοιμήθη ἐν μηνὶ Νοεμβριο ια' ετους 57 μζ'.*

Τὸ ἔτος 6945 ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριον 1436.

Κατὰ ταῦτα ἡ κατασκευὴ τοῦ νάρθηκος εἶναι ἀρχαιότερα τοῦ ἔτους τούτου.

Πλὴν τῆς νοτίας καὶ ἡ δυτικὴ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ Ταξιάρχου εἶναι κατάγραφος. Εἰκονίζονται δ' ἐνταῦθα οἱ Ταξιάρχαι τῶν οὐρανίων δυνάμεων ἦτοι οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ, ὁ μὲν δεξιᾷ, ὁ δὲ ἀριστερᾷ τῆς θύρας εἰς ὑπερφυσικὸν ἀμφοτέροι μέγεθος. Ἐκ τῶν δύο ἀρχαγγέλων ὁ μὲν Μιχαὴλ εἶναι ἐπεσκευασμένος, ὁ δὲ Γαβριήλ παρίσταται, ὡς συνήθως, διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν τὴν γηίνην σφαῖραν, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογῶν.

Κάτωθεν τοῦ Μιχαήλ ἦτοι δεξιᾷ τῆς εἰσόδου εἰκονίζεται ἓν ζεῦγος δεομένων ἦτοι ἀριστερᾷ μὲν ἀνὴρ δεξιᾷ δὲ γυνή ὑψοῦντες πρὸς τὰ πλάγια συμμετρικῶς τὰς χεῖράς των (εἰκ. 73). Ὁ ἀνὴρ φέρει σχετικῶς βραχεῖαν κόμην καὶ γένειον φορεῖ ἐπικάμισον ποδιῆρες μετὰ παρυφῆς¹ ἐσωτερικῶς δὲ χειριδωτὸν χιτῶνα μετὰ ζώνης φέροντα ἐνυφασμένα ἐξέμπλια ἦτοι λευκοὺς ἀετοὺς

Εἰκ. 73. Προσωπογραφίαι ἐκ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Ταξιάρχου.

μονοκεφάλους ἐντὸς κύκλου. Τὰ ὑφάσματα ταῦτα ὠνομάζοντο εἰδικῶς ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἀετοὶ ἢ ἀετάρια². Γενικῶς δ' εἰς τὰ ὑφάσματα ἐδίδετο συχνάκις ὀνομασία ἀπὸ τῶν διακοσμοῦντων αὐτὰ θεμάτων ὡς π. χ. *χλαμύδες λεοντάρια*³.

¹ Ὁ Grabar, (*Peint. religieuse en Bulgarie* σ. 304) τὸ ἐνδυμα τοῦτο ταυτίζει πρὸς τὸ καββάδιον, ὅπερ ἦτο ἡ ἐπίσημος στολή τῶν μεγάλων δομεστίκων καὶ τῶν ἀρχηγῶν τοῦ στρατοῦ ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος πβλ. Ebersolt, *Arts somptuaires* σ. 77, 122.

² Οἱ συνεχ. τὸν Θεοφάνη 19, 4 Γενέσιος, Βασιλ. 7, 2 Κ. Πορφυρογέννητος Βασιλ. ταξ. I 578, 4. Ὅρα εἰκόνας σχετικὰς παρὰ Strzygowski, *Serbischer Psalter* σ. 116 εἰκ. 41 μετὰ δικεφάλων ἀετῶν Stanojevič-Mirkovič-Bochkovič, *Manastir Manasija* 1928 πίν. XX, B. Filov, *Les miniatures de l'évangile de Jean Alexandre à Londres*, Sofia 1934, πίν. 135, Miljukov, *Izvestija Ρωσ. Ίνστ. Κ/πόλεως* IV, 1 σ. 92 εἰκ. 33, Ebersolt, *La miniature byz.* πίν. LVIII. Σπ. Λάμπρος, *Λεύκωμα βυζ. αὐτοκρατόρων* πίν. 84, Markovič-Tatič-Markov, *manastir* εἰκ. 52, Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie* εἰκ. 113 καὶ σ. 165 σημ. 4.

³ Πρβ. Alb. Vogt, *Le livre des cérémonies Commentaire*, Paris 1935, σ. 118.

Ἡ δεξιὰ ἱσταμένη με εὐγενῇ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου γυνὴ φορεῖ ἐσωτερικῶς μακρὸν ἐπικάμισον μετὰ ζώνης καὶ ὑψηλοῦ λαιμοῦ καὶ ἐπ' αὐτοῦ σκοτεινόχρουν μανδύαν. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φορεῖ σαρικοειδὲς κάλυμμα κάτωθεν τοῦ ὁποίου ἐπὶ τοῦ μετώπου προβάλλει ταινία διαδήματος. Εἰς τοὺς λοβούς τῶν ὠτων φέρει μεγάλα κυκλικὰ σχολαρίκια.

Παρὰ τὸ ζεῦγος εἶναι προσγεγραμμένη ἐπιγραφή, ἥτις εἶναι ἐσβεσμένη¹ εἰς ἱκανὰ αὐτῆς σημεῖα. Ὡς ἔχει σήμερον ἀναγινώσκονται τὰ ἑξῆς:

† Δεσις του δου
λου του θ(εο)υ Μι
. με
γαλου βασιλεως
Α]σανη

Πρὸ δεκαετίας ὅμως ὁ ἐν Καστορίᾳ καθηγητὴς κ. Χ. Καραγκούννης ἀντιγράψας αὐτὴν ὅτε ἐσώζετο πληρέστερον ἀνέγνωσε:

† Δεσις τοῦ δου	καὶ της μη
λου του θ(εο)υ Μιχαηλ	τρος [αυτου] Ειρηνης
Α]σανι υιου του με	Θ[εοδώρου] Κυ[ριας ΚCT[ορίας]
γ]αλου βασιλε[ως του	
Α]σανι	

Κατὰ ταῦτα πρόκειται πιθανώτατα ἐνταῦθα περὶ πριγκίπων ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν Ἀσάνη.

Σημειωτέον ὅτι αἱ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος τοιχογραφίαι εἶναι ἐξωγραφημέναι ἐπὶ παλαιότερου στρώματος.

Προσθέτομεν ἐν τέλει ὅτι ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ταξιάρχου ὑπάρχουσι δι' ἀκίδος κεχαραγμένα πολλὰ ἐνθυμήματα, ὧν τινα χρονολογούνται ἤδη ἀπὸ τοῦ 17ου αἰῶνος. Εὐρίσκονται δ' ἐπίσης καὶ τὰ συνήθη σχέδια караβίων, ἅτινα, ὡς γνωστόν, ἠρέσκοντο νὰ χαράσσωσιν οἱ μακρόθεν ἐρχόμενοι προσκυνηταί.

Σύγχρονοι πιθανῶς πρὸς τὰς ἐξωτερικὰς τοιχογραφίας τοῦ Ταξιάρχου εἶναι καὶ αἱ ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν τοιχωμάτων τοῦ νάρθηκος εὐρισκόμεναι, αἵτινες, δυστυχῶς, εἶναι πολὺ ἐφθαρμέναι, λόγῳ τῆς εἰσροῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων ἐπὶ αἰῶνας. Διακρίνονται ἐντούτοις ἀμυδρῶς αἱ ἑξῆς παραστάσεις: 1) ἐν τῷ ὑπερθεῖν τῆς εἰς τὸν ναὸν ἀγοῦσης θύρας τυμπάνῳ ὁ Ἰησοῦς μεταξὺ τῶν δύο ἀρχαγγέλων (Ταξιαρχῶν) εἰκονιζομένων ἐν προτομῇ 2) ὑπεράνω τῆς εἰς τὸ νότιον κλίτος ἀγοῦσης θύρας ὁ Χριστὸς ἐν προτομῇ εὐλογῶν καὶ 3) ἐπὶ τοῦ ὑπεράνω τῆς μέσης θύρας τοῖχου μέγας Χριστὸς καθήμενος ἐπὶ θρόνου.

Σημειῶ δὲ ἐν τέλει ὅτι ἐν τῇ μικρᾷ κόγχῃ τοῦ διακονικοῦ εἰκονίζεται ὁ πατὴρ τοῦ Προδρόμου ἱερεὺς Ζαχαρίας.

¹ Ὁ Ἀντωνῖνος καὶ οἱ λοιποὶ σὺδὸλως μνημονεύουσι τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ

Κατὰ τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον ὁμοιάζει πολὺ ὁ Ταξιάρχης πρὸς τοὺς ἁγ. Ἀναργύρους· διότι εἶναι καὶ αὐτὸς τρίκλιτος, θολοσκεπής, μὲ πολὺ ὑψωμένον φωταγωγὸν, διατρυπώμενον ὑπὸ ἀραιῶν παραθύρων, ἅτινα ἐδῶ, λόγῳ τῆς μικροτέρας κλίμακος τοῦ κτηρίου, εἶναι μονόλοβα· καταλήγει καὶ αὐτὸς πρὸς ἀνατολὰς εἰς μίαν καὶ μόνην ἡμικυλινδρικήν κόγχην ἱεροῦ καὶ φέρει ὁμοίως εἰς τὰς τρεῖς ἐξωτερικὰς παρειάς του τυφλὰς διακοσμητικὰς ἀψίδας. Στερεῖται ὁμοῦ τοῦ μικροῦ αἱετώματος, ὅπερ φέρουσι πρὸς ἀνατολὰς οἱ ἁγ. Ἀνάργυροι καὶ ἔχει λιτωτέραν τὴν κεραμοπλαστικὴν διακόσμησιν· διότι ἀντὶ τῶν πυκνῶν >|< τῶν ἁγ. Ἀναργύρων συναντῶμεν εἰς τὸν Ταξιάρχην μόνον ἀβασιωτὴν ζωοφόρον.

Ἡ γενικὴ διάταξις τοῦ ναοῦ, ἡ χρῆσις κίωνων ἀντὶ πεσσῶν καὶ ἡ κλίμαξ τῆς ἐκτελέσεως προσεγγίζουσι τὸν Ταξιάρχην ὅχι τόσο πρὸς τὸν ἁγ. Νικόλαον τὸν Ὁρφανὸν τῆς Θεσσαλονίκης¹—ἡ πρὸς τὸν ὁποῖον ὁμοιότης εἶναι μόνον ἐξωτερική—ὅσον πρὸς τὸν ἁγ. Στέφανον (Νέαν μητροπόλιν) τῆς Μεσημβρίας² (ὅστις ὁμοῦ φέρει ἐξωτερικῶς τρεῖς ἡμικυκλικὰς κόγχας) καὶ τὴν ἁγ. Θεοδώραν τῆς Ἀρετῆς³, ἃν καὶ ἀμφότεροι οἱ ναοὶ οὗτοι εἶναι ξυλόστεγοι καὶ μεταγενέστεροι (12^{ου} καὶ 13^{ου} αἰῶνος).

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς, δύναται ὁ Ταξιάρχης νὰ θεωρηθῇ κατὰ τι μεταγενέστερος τῶν ἁγ. Ἀναργύρων, λόγῳ κυρίως τῆς ἀπουσίας τοῦ ὑπὲρ τὸ ἱερόν μικροῦ αἱετώματος, ὅπως δὴ ποτε ὁμοῦ ἡ κτίσις του πίπτει ἐντὸς τοῦ 11^{ου} αἰῶνος.

¹ Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine* σ. 30.

² A. Rachenov, *Églises de Mesembria*, Sofia 1932, σ. 14 εἰκ. 12 καὶ σ. 8

14

³ Ὁρλάνδος, *Ἀρχαῖον Βοξ. Μνημ. Ἑλλ. Β'* σ. 90 εἰκ. 3.

3. Ο ΑΓΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ

Κάτοψις (εἰκ. 74). Ὁ ναὸς οὗτος εὐρίσκεται εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς πόλεως, ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἐλεούσης. Εἶναι τρίκλιτος βασιλικὴ μετὰ νάρθηκος, ὀλικῶν διαστάσεων 9.50×7.45. Ὁ κυρίως ναὸς διαιρεῖται διὰ κατὰ μῆκος τοίχων εἰς τρία κλίτη, ὧν τὸ μὲν μέσον ἔχει πλάτος 2.05 τὰ δὲ ἄκρα 1.20. Οἱ χωρίζοντες τὰ κλίτη τοῖχοι διατρυπῶνται ἐκάτερος ὑπὸ δύο τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, κλιμακωτῶν ἐκατέρωθεν. Ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν πλαγίων κλιτῶν ὑπάρχουσιν ἐσωτερικῶς τυφλαὶ ἀψίδες, δύο ἐφ' ἐκάστης πλευρᾶς. Τὸ μέσον κλίτος καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς εἰς τὴν μεγάλην ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, τὰ δὲ πλάγια καὶ ἐνταῦθα εἰς μικρὰς κόγχας ἀνοιγομένας εἰς τὸ πᾶχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, στερουμένας δὲ παραθύρων. Ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ μέσου κλίτους σώζεται μικρὸν κτιστὸν σύνθρονον φέρον ἐν τῷ μέσῳ τὴν διὰ τὸν ἐπίσκοπον προωρισμένην ἔδραν. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς λοιποὺς τρικλίτους ναοὺς τῆς Καστορίας ὁ Ἅγιος Στέφανος παρουσιάζει ἐξωτερικῶς οὐχὶ ἡμικυλινδρικήν, ἀλλὰ τρίπλευρον τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, μὲ ἐν μονόλοβον παράθυρον ἀνοιγόμενον ἐφ' ἐκάστης πλευρᾶς.

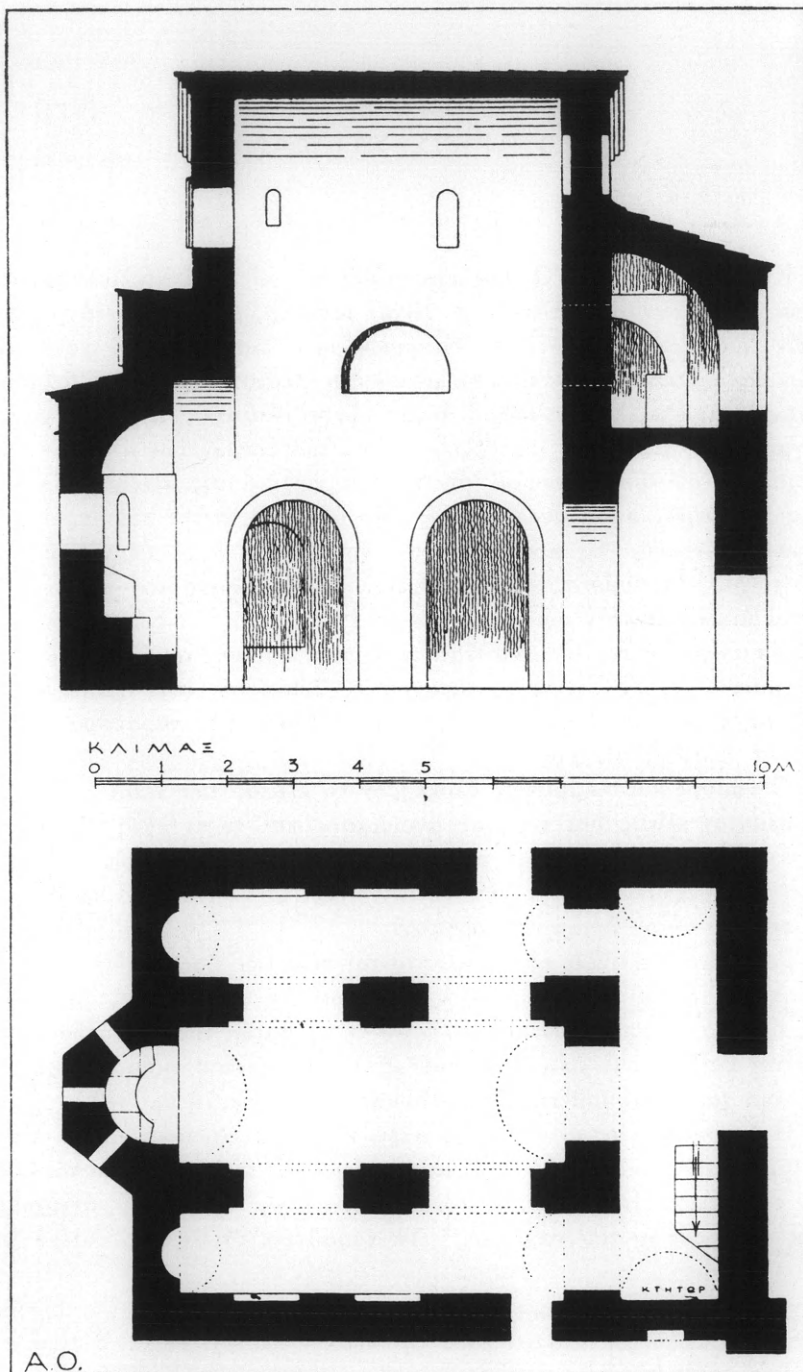
Ὁ νάρθηξ καταλαμβάνων ὁλόκληρον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ, συγκοινωνεῖ πρὸς ἕκαστον κλίτος διὰ τοξωτοῦ ἀνοίγματος καὶ φέρει κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν μίαν μόνην θύραν ἐν τῷ μέσῳ. Διὰ κτιστῆς ἐσωτερικῆς λιθίνης κλιμακος, τοποθετημένης κατὰ τὴν Β. Δ. γωνίαν, συγκοινωνεῖ ὁ νάρθηξ πρὸς τὸν ὑπεράνω αὐτοῦ ὑπάρχοντα ὄροφον.

Τομὴ (εἰκ. 74). Τὰ κλίτη καλύπτονται πάντα δι' ἡμικυλινδρικῶν θόλων, ἐξ ὧν πάλιν ὁ τοῦ μέσου ὑπερέχει τῶν πλαγίων κατὰ πολὺ¹, δὲν φθαίνει ὅμως, ὅπως ὁ τῶν πλαγίων κλιτῶν, μέχρι τῆς γραμμῆς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἀλλ' εἶναι κατὰ 1.05 μ. ὀπισθοχωρημένος, τοῦ ὑπολοίπου τμήματος καλυπτομένου διὰ χαμηλὰ τοποθετημένου ἀετώματος (ὄρα εἰκ. 74 καὶ 78).

Ὁ ὑπερυψωμένος μέσος θόλος φέρει κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτοῦ πλευρὰς μονόλοβα παράθυρα ἀνὰ δύο μὲν κατὰ τὰς μακράς, ἀνὰ ἓν δὲ κατὰ τὰς στενάς, ἐξ ὧν τὸ δυτικὸν εἶναι σήμερον πεφραγμένον λόγῳ τῆς ὑψηλᾶ ἀνερχομένης στέγης τοῦ ὀρόφου τοῦ νάρθηκος². Τὰ παράθυρα ταῦτα εἶναι στενά (πλά-

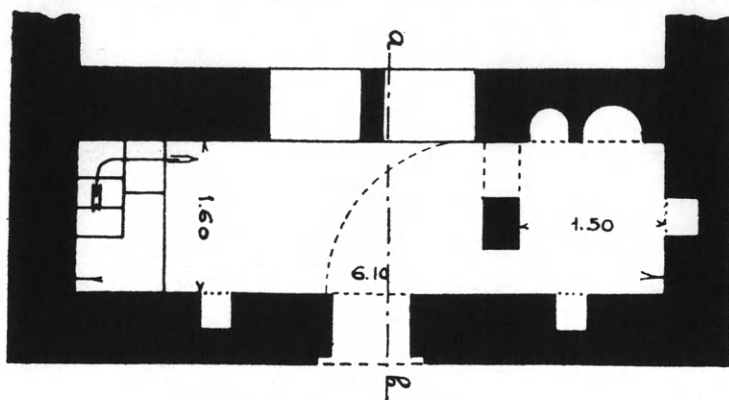
¹ Τὸ ὕψος τῆς κλειδὸς τοῦ μέσου θόλου ἀπὸ τοῦ διαπέδου ἀνέρχεται εἰς 8.95 μ.

² Ἀντὶ παραθύρου ὑπάρχει κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τυφλὴ ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς κόγχη (εἰκ. 74).

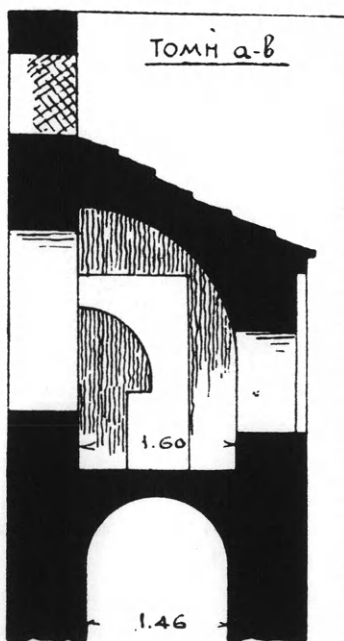
Είχ. 71. Κάτοπις καὶ κατὰ μῆκος τομή τοῦ Ἁγ. Στεφάνου.

τους 0.20-0.30, ὕψους 0.55-0.90) καὶ ἀσυμμέτρως τοποθετημένα καὶ θὰ ἦσαν ἀνεπαρκῆ διὰ τὸν φωτισμὸν τοῦ ναοῦ ἂν δὲν ὑπῆρχον καὶ ἄλλα μονό-

Εἰκ. 75. Κάτοψις τοῦ γυναικωνίτου.

λοβα παράθυρα εἰς τὰς ἐξωτερικὰς πλευρὰς τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἀσυμμέτρως πρὸς τὰς τυφλὰς ἀψίδας τοποθετημένα. Ὁ νάρθηξ στερεῖται παντελῶς παραθύρων εἰς τὸ ἰσόγειον καλύπτεται δὲ διὰ μιᾶς συνεχοῦς κυλινδρικής καμάρας διηκούσης ἀπόβορρᾶ πρὸς νότον. Ὁ ὄροφος, ὃν φέρει ὁ νάρθηξ, βλέπει πρὸς τὸ μέσον κλίτος διὰ τοξωτοῦ ἀνοίγματος διαιρουμένου διὰ μικροῦ πεσσοῦ εἰς δύο φῶτα (εἰκ. 75). Σημειωτέον δ' ὅτι εἰς τὸ αὐτὸ μὲ τὸν γυναικωνίτην ὕψος ὑπάρχουσιν ἐπὶ τε τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου τοιχώματος τοῦ φωταγωγοῦ ἡμικυκλικαὶ βαθύνσεις (εἰκ. 74), αἵτινες μόνον διακοσμητικὸν σκοπὸν δύνανται νὰ ἔχωσιν. Ὁ ὄροφος τοῦ νάρθηκος καλύπτεται διὰ θόλου τομῆς τετάρτου κύκλου, σχήματος, ὕπερ συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς¹. Τὸ νότιον ἄκρον τοῦ γυναικωνίτου εἶναι διαμορφωμένον ὡς παρεκκλήσιον (εἰκ. 75), ὕπερ οἱ ἐντόπιοι ὀνομάζουσιν ἀσκηταριό, ἴσως διότι ἡσκήτευσεν ποτὲ ἐν αὐτῷ καλόγηρός τις. Τὸ μικρὸν τοῦτο εὐκτήριον χωρίζεται ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου γυναικωνίτου δι' ἰσχνοῦ καὶ χαμη-

Εἰκ. 76. Τομὴ τοῦ γυναικωνίτου.

¹ Ὅρα τὰ παραδείγματα, ἅτινα κατέλεξα ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. τοῦ 1923 σ. 14 καὶ ἐν Ἀρχεῖφ τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' σ. 61 σημ. 1.

λοῦ ἐγκαρσίου τοίχου φέροντος ἄνω μικρὸν ἄνοιγμα σχήματος τετάρτου κύκλου, φέρει δ' ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου δύο ἡμικυκλικά κογχάρια (εἰκ. 76) τὸ μὲν μεγαλύτερον (διαμ. 0.65) χρησιμεῦον ὡς κυρίως ἱερὸν, τὸ δὲ μικρότερον ἀριστερὸν ὡς πρόθεσις. Μικραὶ δ' ἐπίσης ὀρθογώνιοι κόγχαι ἀνοίγονται καὶ ἐπὶ

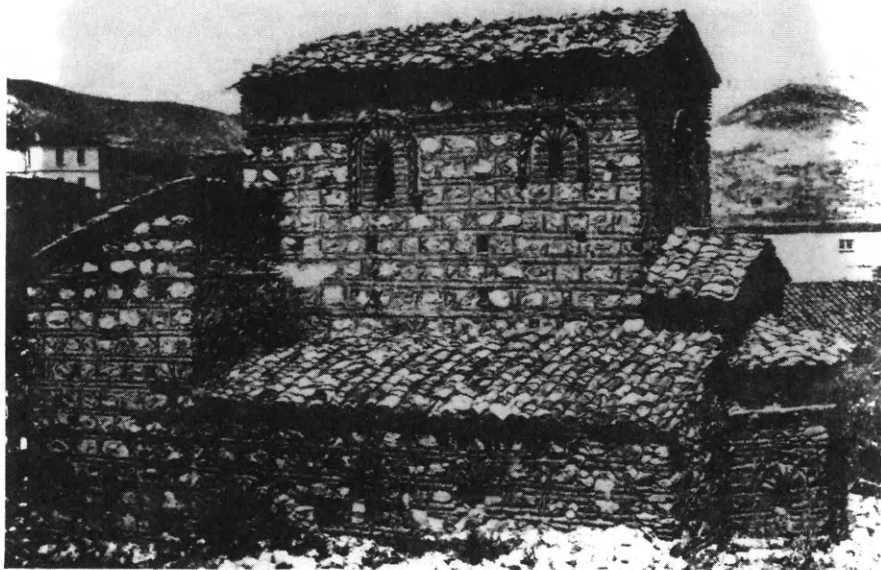
Εἰκ. 77. Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἁγ. Στεφάνου.

τῶν ἄλλων τοίχων τοῦ γυναικωνίτου, ὅστις ἐφωτίζετο διὰ μεγάλου ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοιγομένου τοξωτοῦ παραθύρου, ὅπερ, κατεστραμμένον σήμερον, ἦτο ἀρχικῶς πιθανώτατα δίλοβον.

Ἐξωτερικὴ διαμόρφωσις καὶ διακόσμησις. Ὁ ἁγ. Στέφανος ἔχει τὰς ἐξωτερικάς του ἐπιφανείας πάσας ἐπιπέδους, ἄνευ δηλαδὴ τῶν τυφλῶν διακοσμητικῶν ἀψίδων, ἃς φέρουσιν οἱ ἁγ. Ἀνάργυροι καὶ ὁ Ταξιάρχης. Ἡ τοιχοποιία του εἶναι ἰσόδομος, ἀλλὰ δι' ἀκανονίστων, σκληρῶν, λευκαζόντων λίθων κατεσκευασμένη. Αἱ στρώσεις χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων πάντοτε

διὰ δύο σειρῶν πλίνθων (εἰκ. 77 καὶ 78) οἱ δὲ λίθοι κατακορύφως εἴτε διὰ μιᾶς εἴτε διὰ δύο κατακορύφων πλίνθων εἴτε καὶ διὰ τοῦ σχήματος |< δεξιο-στροφῶν ἢ ἀριστεροστροφῶν >| ἢ τέλος καὶ διὰ μικρῶν τεμαχίων πλίνθων λοξῶς τεθειμένων· τὸ σύνθετον σχῆμα >< εἶναι σπάνιον εἰς τὸν ἁγ. Στέφανον

Ὁδοντωταὶ ταινίαι ὑπάρχουσιν εἰς τὰ ἀετώματα, διπλαῖ δὲ σχηματίζουσι τὸ γεῖσον τῶν μακρῶν πλευρῶν· χρησιμοποιοῦνται δ' ὡσαύτως καὶ ὡς περι-

Εἰκ. 78. Ἀποψις τοῦ ἁγ. Στεφάνου ἀπὸ Ν. Α.

βλήματα τῶν τοξωτῶν πλαίσιων τῶν παραθύρων διήκουσαι ἕως κάτω χωρὶς νὰ συνενοῦνται πρὸς ἀλλήλας. Αἱ τελευταῖαι δ' αὗται ταινίαι ἔχουσι τοῦτο τὸ χαρακτηριστικόν· ὅτι δὲν εὐρίσκονται, ὥς εἰς πάντας τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς¹ — καὶ εἰς αὐτὰ ἀκόμη τὰ παραθύρα τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἁγ. Στεφάνου — εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον πρὸς τὰ τοξωτὰ πλαίσια, ἀλλ' ἐξέχουσιν αὐτῶν, ἥτοι τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου, κατὰ 0.10 σχηματίζουσαι τρόπον τινὰ προφυλακτικὰ τῶν παραθύρων γεῖσα (εἰκ. 78).

Τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τοῦ ἁγ. Στεφάνου καθιστᾷ πλουσιωτέραν καὶ ἡ παρουσία ἄλλων κεραμοπλαστικῶν στοιχείων ὥς π.χ. τῶν κατὰ τὴν ἀνατολικὴν

¹ Ὁμοία διάταξις τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας ἀπαντᾷ, καθ' ὅσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, μόνον εἰς τὸν ἐν Σκριποῦ τῆς Βοιωτίας ναὸν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Ὅρα εἰκόνα ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1931 σ. 131 εἰκ. 10.

πλευράν τοῦ φωταγωγοῦ δύο «ἡλίων» (διαμ.0.84) (εἰκ. 77), ὡς καὶ τῶν πηλίνων τετραγώνων ἢ ὀρθογωνίων πλακῶν, αἵτινες, κοσμούμεναι διὰ διαγωνίων χαραγῶν¹, ἐπενδύουσι τὴν ἐπιφάνειαν τῶν τριγωνικῶν ἀετωμάτων (εἰκ. 77) καὶ σχηματίζουν μίαν συνεχῆ ζωφόρον κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ φωταγωγοῦ² ὡς καὶ κάτωθεν τοῦ γείσου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ³ (εἰκ. 77). Αἰσθητικῶς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τοῦ ἁγ. Στεφάνου βλάπτει ὁ ὄροφος τοῦ νάρθηκος, ὅστις ὑψούμενος ὑπὲρ τὰ πλάγια κλίτη πνίγει τὴν δυτικὴν πλευράν τοῦ φωταγωγοῦ, ὅστις ἔχει ἐνταῦθα τὴν περισσότερον πρὸς τρουλλοκαμάραν πλησιάζουσαν μορφὴν ἐξ ὅλων τῶν τρικλίτων ναῶν τῆς Καστορίας, λόγῳ κυρίως τοῦ περιορισμοῦ τοῦ μήκους του διὰ τῆς παρεμβολῆς τοῦ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευράν χαμηλοῦ ἀετώματος.

ΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ

Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἀγίου Στεφάνου αἱ μὲν τῶν ἄνω μερῶν διατηροῦνται ἐν καλῇ ὁπωσδήποτε καταστάσει, αἱ δὲ τοῦ ἱσογείου, ἐπανειλημμένως διὰ κακῶν ὑλικῶν ἐπισκευασθεῖσαι, ἔχουσιν ἀλλοιωθῆ καταστᾶσαι δι' ὁμοιότητος. Τοῦ ἱεροῦ οἱ τοῖχοι ἔχουσι πρὸς τούτοις καὶ ἐπιχρισθῆ δι' ἀσβέστου, διακρινομένης μόνον ἐν τῇ προθέσει ὁλοσώμου μορφῆς ἁγίου δεομένου, πιθανώτατα τοῦ Ἀγ. Στεφάνου.

Ἐκ τῶν ὀλίγων εἰς τὸ ἱσόγειον διατηρουμένων τοιχογραφιῶν ἀναφέρω τὰς ἑξῆς: ἐπὶ τῆς βορείου πεσσοστοιχίας εἰκόνα τοῦ Ἀγ. Νικολάου, ἐπὶ τοῦ παρὰ τὸ τέμπλον νοτίου πεσσοῦ παράστασιν καλυπτομένην σήμερον διὰ μεγάλης νεωτέρας φορητῆς εἰκόνης κάτωθεν τῆς ὁποίας διασώζεται ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή: *Δεησις του δουλου του θεου Κωνσταντινου και της σινβηου αυτου Αννης*. Ἐπὶ τῆς στενῆς πλευρᾶς τῆς βασιλείου πύλης σώζεται ὠραία κεφαλὴ στυλῖτου τινὸς ἁγίου παρ' αὐτὴν δ' αἱ εἰκόνες τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ καὶ ἀπέναντι αὐτῶν αἱ τῶν Ἀγ. Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, ἐπὶ δὲ τῆς ἀντιγῶς τοῦ τόξου τῆς πύλης αἱ εἰκόνες τῶν Ἀγίων Χριστοφόρου καὶ *μανητος*. Κατὰ τὴν πρὸς τὸν ναὸν βλέπουσαν παρυφὴν τοῦ τόξου τῆς βασιλείου πύλης σώζονται ὄρθιαι τινὲς μορφαὶ τείνουσαι πρὸς τὰ ἄνω τὴν δεξιάν των χεῖρα· εἰκάζω δ' ὡς ἐκ τούτου, ὅτι εὐθὺς ὑπεράνω θὰ εἰκονίζετο ἡ Σταύρωσις, ἥς μέρος ἀπετέλουν αἱ εἰρημέναι μορφαί. Εἰς

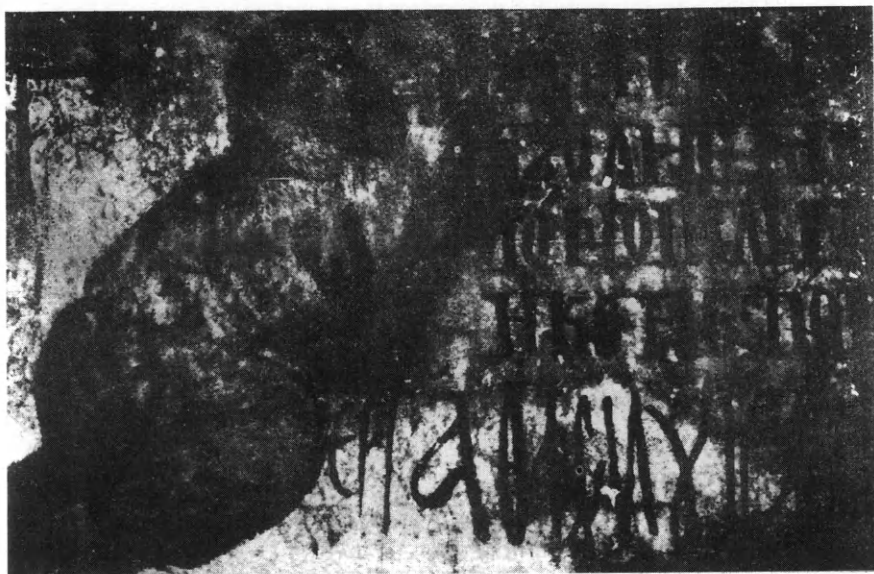
¹ Μία ἐξ αὐτῶν ὑπὸ τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα φέρει ἐγχάρακτον σταυρὸν ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ὄρθιες. Ὅμοιαι πλάκες μετὰ διαγωνίων χαραγῶν ἀπαντῶσι καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς Καστορίας (Κουμπελίδικη, Ἀγ. Νικόλαος Κασνίτζη, κλπ.) ὡς καὶ εἰς ναοὺς τῆς Β. Ἡπείρου (ἄνω Λαμπόβου Κοίμησις Θεοτόκου Βερσάκης, Ἀρχ. Ἐφημ. 1916 σ. 114 εἰκ. 8α).

² Ἡ τῆς βορείου πλευρᾶς καταστραφεῖσα συνεπληρώθη δι' ἀκανονίστων λίθων.

³ Διατηροῦνται ἐκεῖ εἰσέτι 2 πηλινὰ πλάκες ἀλλ' εἶναι σαφὲς ἡ κοίτη, ἐφ' ἣς εἶχον τεθῆ αἱ πλάκες τῆς ζωφόρου ταύτης.

τὸν νάρθηκα ἔχομεν ἑκατέρωθεν τῆς βασιλείου πύλης ἀφ' ἑνὸς τὸν Χριστὸν ἐν μέσῳ ἀγγέλων ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν Παναγίαν φέρουσιν τὸ βρέφος Ἰησοῦν, ἐφ' ὅλου δὲ τοῦ μήκους τῆς κυλινδρικῆς ὀροφῆς παραστάσεις οὐρανίων δυνάμεων.

Ἰδιαιτέρας μνείας ἄξιοι εἶναι δύο τοιχογραφίαι εἰκονίζουσαι ἁγίους μετὰ λαϊκῶν εὐρισκόμεναι δ' ἀμφοτέραι ἐπὶ τοῦ βόρειου τοιχώματος τοῦ ἰσογείου. Ἡ μία τούτων εὔρηται εἰς τὴν δευτέραν ἀπ' ἀνατολῶν τυφλὴν ἐσωτε-

Εἰκ. 79. Ὁ ἀφιερωτὴς προσκυνῶν τὴν Θεοτόκον.

ρικὴν ἀψίδα, εἶναι δὲ δυστυχῶς λίαν ἐπεσκευασμένη· εἰκονίζεται δ' ἐνταῦθα δεξιᾷ μὲν ἡ Παναγία ἀριστεροκρατοῦσα τὸν Χριστὸν καὶ συνοδευομένη ἑκατέρωθεν ὑψηλὰ ἀπὸ δύο ἀγγέλους ἐν προτομῇ, ἔχοντας τὰς χεῖρας κεκαλυμμένας δι' ὑφάσματος εἰς ἔνδειξιν σεβασμοῦ (ἐπὶ τοῦ πεδίου εἶναι γεγραμμένα ἡ ἐπιγραφὴ ΜΡ·ΘΥ ἢ Γουργοεπήκοως) κάτω δ' ἀριστερᾷ, εἰς μικροτέραν κλίμακα, πεσμένος εἰς προσκύνησιν ὁ ἀφιερωτὴς τῆς εἰκόνος, (εἰκ. 79) ὡς μᾶς ἐξηγεῖ ἡ κάτωθεν διὰ μελανοῦ χρώματος γεγραμμένη, ἑμμετρος ἐν μέρει, ἐπιγραφὴ ἔχουσα οὕτω:

*Δέησιν πρόσσω σοι ἀγνη Παρθεναι
ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς πρὸς σε τω α
γόνου κλίνας Γεωργιος ὁ ελαχιστος καὶ σοε
ἡκέτης ποτα δην πεδος του Βασιβύλν
ερρ(ον) Αθανασηου ιερως ετος ,ζωμς'*

Κατὰ ταῦτα ὁ μὲν δωρητής, οὕτινος ἡ στάσις εἶναι λίαν συνήθης καὶ εἰς ἄλλα σύγχρονα καὶ προγενέστερα ἔργα¹, ὠνομάζετο Γεώργιος, ὁ δὲ ζωγράφος τῆς εἰκόνος Ἀθανάσιος, τυγχάνων ἅμα — ὅπερ συνηθέστατον — καὶ ἱερέως. Δυσκολίαν γεννᾷ ἡ ἀνάγνωσις καὶ ἐρμηνεία τοῦ 4^{ου} στίχου *πονα δην πεδος του Βαριβιλη*, ὅστις κατ' ἐμὲ θὰ πρέπει ἴσως ν' ἀναγνωσθῇ *πόν(ημα)· δ' ἦν παιδὸς τοῦ Βαρυβίλη*· ἀλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει διερωτᾶται τις πῶς ἀφ' οὗ

Εἰκ. 80. Λεπτομέρεια τῆς κεφαλῆς τοῦ κτίτορος.

ἡ εἰκὼν ἦτο πόνημα τοῦ υἱοῦ τοῦ Βαρυβίλη ἦτο συνάμα καὶ ἔργον τοῦ ἱερέως Ἀθανασίου; Τὸ πρᾶγμα εὐδοῦται ἔάν δεχθῶμεν, ὅτι ὁ ζωγράφος Ἀθανάσιος ἦτο υἱὸς Βαρυβίλη².

Τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος ,ςωμς' ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριον 1338 ἡ τοιχογραφία ἐπομένως αὕτη εἶναι τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 14^{ου} αἰῶνος, εἰς ἣν ἐποχὴν πρέπει νὰ ἀναχθῇ πιθανώτατα καὶ ἡ δευτέρα εἰς τὸν νάρθηκα, κάτωθεν τῆς στενῆς εἰς τὸν ὄροφον ἀναγούσης κλίμακος, ἀπεικονιζομένη τοιχογραφία, εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ὁποίας ἤδη καὶ μεταβαίνομεν.

¹ Παράβαλε τὸν ναύαρχον τῆς Μαρτοράνας τοῦ Παλέριου (Colasanti, *Arte bizantina in Italia* πίν. 34), τὸν ἡγούμενον ἀγ. Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης (Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1932 σ. 153) τὴν Παλαιολογίαν Μ. Μεταμορφώσεως Μετεώρων (Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Δελτ. 10 σ. 45 κλπ.).

² Ἡ ἐπιγραφή ἐξεδόθη ὑπὸ τε τοῦ Ἀντωνίνου, (*Iz Rumelij, Πετρούπολις* 1886 (Ρωσ.) σ. 152 σημ. 1 καὶ τοῦ Γερμ. Χρησιτίδη Γρηγ. Παλαμᾶς τ. VI (1922) σ. 130 καὶ τοῦ Stransky, *Actes du IV Congrès des Études byz.* σ. 46, ὃν τινὲς μὲν δὲν ἀνέγνωσαν τὸν 4^{ον} στίχον ἄλλοι δὲ παρέλιπον νὰ ἐρμηνεύσουν τὸ *πονάδην*.

Ἡ παράστασις (εἰκ. 80) εἰκονίζει ἄνδρα προκεχωρημένης ἡλικίας ἀσκεπῆ, γενειοφόρον, μὲ γρυπὴν τὴν ρῖνα καὶ μεγάλους ἐκφραστικούς ὀφθαλμούς, ὅστις κύπτων ἐλαφρῶς, προσφέρει ὁμοίωμα ναοῦ εἰς τὸν ἔναντι αὐτοῦ δεξιᾷ ἱστάμενον ὄρθιον, ἐν στολῇ διακόνου ἁγ. Στέφανον, ὅστις καὶ εὐλογεῖ τὸν προσφέροντα. Πρόκειται λοιπὸν περὶ τῆς συνήθους παραστάσεως δωρητοῦ, οὔτινος τὸ ὄνομα μανθάνομεν ἐκ τῆς προσγεγραμμένης διὰ μεγάλων λευκῶν γραμμάτων ἐπὶ τοῦ κυανοῦ βάθους τῆς εἰκόνος ἐπιγραφῆς ἐχούσης οὕτω: (εἰκ. 81)

Εκοιμηθη ὁ δουλος του θεου Θεοδωρος

ιερευσ ο Λυμνεωτης

[μηνι] *Ιαννουαρί(ω) ἔτους...*¹.

Τόσον ἡ θέσις ἐν ἣ εὔρηται ἐξωγραφημένη ἡ εἰκὼν, ὅσον καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιγραφῆς δηλοῦσι σαφῶς, ὅτι ἐνταῦθα εἶχε ταφῇ ὁ δωρητὴς Θεόδωρος Λυμνεώτης², ὅστις, περιέργως, φέρει τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς ὄνομα καὶ ἐπώνυμον πρὸς τὸν δωρητὴν τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐνταῦθα χαρακτηρίζεται ὡς ἱερεὺς. Πρόκειται ἄρα γε περὶ τοῦ αὐτοῦ προσώπου, ἱερωθέντος ἀργότερον, ἢ περὶ ἄλλου ὁμω-

ΕΚΟΙΜΗΘΗ Ο
ΛΟC ΘΥΘΕΟΔΩΡC
ΙΕΡΕΥC ΟΛΥ
ΜΝΕΩΤΗC
ΙΑΝΝΟΥΑΡΙ

Εἰκ. 81. Ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή.

νύμου; Δυστυχῶς δὲν περιεσώθη τὸ ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Λυμνεώτου· ἐκ τῆς τεχνοτροπίας ὁμῶς τῆς εὐτυχῶς ἀθίκτου διατηρηθείσης προσωπογραφίας τοῦ δωρητοῦ (εἰκ. 80) ἦτοι τῆς ζωντανῆς ἀποδόσεως τῶν χαρακτηριστικῶν, τῶν λείαν μελετημένων φωτοσκιάσεων τοῦ προσώπου, τῆς λεπτολόγου ἀποδόσεως τῶν τριχῶν, δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν, ὅτι ἡ εἰκὼν τοῦ δωρητοῦ εἶναι ἔργον τοῦ 14^{ου} ἢ τὸ πολὺ τοῦ τέλους τοῦ 13^{ου} αἰῶνος. Ὁ εἰκονιζόμενος ὁμῶς δωρητὴς δὲν εἶναι ὁ πρῶτος κτίτωρ τοῦ ναοῦ — οὔτινος ἡ κτίσις ἀνέρχεται εἰς τὸν 11^{ον} αἰῶνα — ἀλλὰ πιθανώτατα ὁ δαπανήσας διὰ τὴν δευτέραν τοιχογράφησιν αὐτοῦ.

Ἄς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν τοιχογραφιῶν τῶν ἄνω μερῶν τοῦ ναοῦ ἥτοι τοῦ κεντρικοῦ φωταγωγοῦ. Εἰς τρεῖς ζώνας διαιροῦνται αἱ ἄνωθεν τῶν πεσσοστοιχιῶν τοιχογραφίαι· ἐκ τούτων ἡ κατωτάτη, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ ἵψους τοῦ γυναικωνίτου, περιλαμβάνει σκηναὶς ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου, ἡ δευτέρα σειρὰν προφητῶν καὶ ἡ τρίτη, ἐκτεινομένη κατὰ μῆκος τῆς κλειδὸς τῆς καμάρας, παριστάνει τὸν Χριστὸν κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ ἡλικίας.

¹ Ἡ σπουδαιότητα ἐπιγραφῆς αὐτῆς διέλαθε περιέργως πάντα τοῖς δημοσιεύσαντας τὰς ἐπιγραφὰς τῆς Καστορίας.

² Σημειωτέον ὅτι καὶ ἡ ἐντοπία παράδοσις ἀναφέρει, ὅτι ἐντὸς τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Στεφάνου εὐρέθη τάφος ἀποδιδόμενος εἰς τὸν κτίτορα πβλ. Χρηστίδην, Γρηγ. Παλαμᾶς VI (1922) σ. 131.

Αἱ παραστάσεις τῆς κατωτάτης ζώνης ἔχουσι τοῦτο τὸ ἰδιάζον: ὅτι εἶναι συντεθειμένοι εἰς μεγάλην κλίμακα, τούτου δ' ἕνεκα καὶ ὀλίγοι εἶναι καὶ εἰς μίαν μόνον σειρὰν τεταγμένοι, ἐν ᾧ, ὥς εἶδομεν, καὶ εἰς τοὺς Ἀγ. Ἀναργύρους καὶ εἰς τὸν Ταξιάρχην ἔχομεν δύο σειράς, ἐπομένως περισσότερα θέματα ἀλλ' εἰς μικροτέραν κλίμακα ἐκτελεσμένα.

Ἐξ ἐν συνόλῳ θέματα εἰκονίζονται ἐν τῇ κάτω ζώνῃ, ὧν ἀνὰ ἐν ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἢ τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου τοῦ φωταγωγοῦ καὶ ἀνὰ δύο ἐφ' ἑκατέρας τῶν μακρῶν πλευρῶν. Χρονολογικῶς τὰ θέματα ἄρχονται καὶ ἐνταῦθα ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τυμπάνου, ἐνθα εἰκονίζεται ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, συνεχίζονται εἰτα ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου μὲ τὴν Γέννησιν καὶ τὴν Ὑπαπαντὴν, προεκτείνονται μὲ τὴν Ἑγερσιν τοῦ Λαζάρου ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου καὶ τερματίζονται μὲ τὴν Βαΐοφόρον καὶ τὴν Ἀνάστασιν εἰς τὸν βόρειον τοίχον καὶ τὴν Μεταμόρφωσιν ὑπεράνω τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ. Οὐδόλως λοιπὸν περιλαμβάνονται εἰς τὸν εἰκονογραφικὸν κύκλον αἱ σκηναὶ τοῦ πάθους πλὴν τῆς Σταυρώσεως, ἥτις, ὥς εἶδομεν, εἰκονίζετο χαμηλότερον ὑπὲρ τὴν βασιλεῖον πύλην.

Ἡ παράστασις τοῦ Εὐαγγελισμοῦ δὲν παρουσιάζει τι τὸ ἰδιάζον. Ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριὴλ μόλις καταπτὰς ἐξ οὐρανοῦ, εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς τὴν ἀπέναντι, ἐντελῶς κατενώπιον ἱσταμένην Παρθένον, ἥτις δρθία πρὸ τοῦ σκάμνου τῆς, διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ τὴν ἡλακάτην ἐν ᾧ ὑψώνει τὴν δεξιὰν πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω.

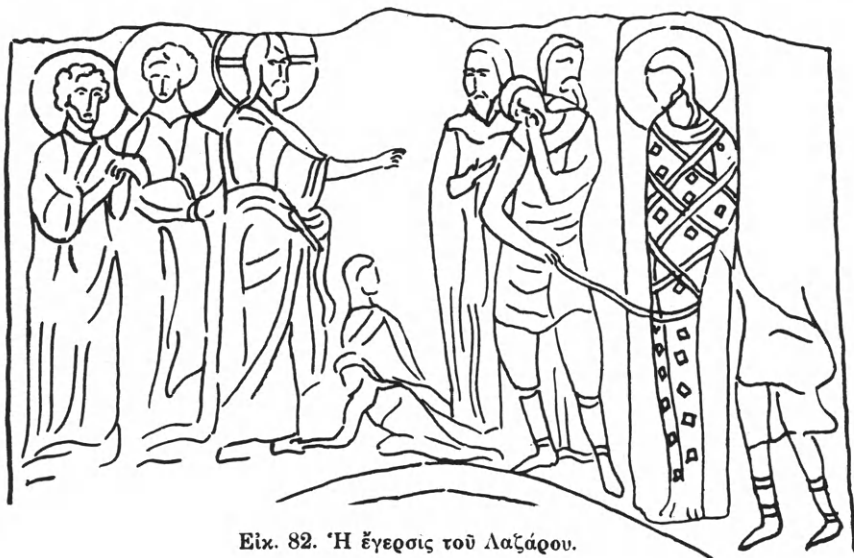
Ἡ γειτονικὴ παράστασις τῆς Γεννήσεως εἰκονίζει ἐν τῷ μέσῳ, κάτωθεν σπηλαίου, τὸ θεῖον βρέφος, ὅπερ φωτίζει ὁ ἀστὴρ τῆς Βηθλεὲμ καὶ θερμαίνουσι διὰ τῆς ἀναπνοῆς των ὁ βοῦς καὶ ὁ ὄνος. Παραπλευρῶς ἡ Θεοτόκος ἔξηπλωμένη φέρει τὴν χεῖρα εἰς τὴν παρειάν. Ἀνω ἀριστερᾷ εἰκονίζονται τρεῖς ἄγγελοι διευθυνόμενοι πρὸς τὸ σπήλαιον, κάτωθεν δ' αὐτῶν περὶ οἱ τρεῖς μάγοι φέροντες τὸ περσικὸν κορυμβοειδὲς πιλίδιον καὶ κρατοῦντες τὰ περιέχοντα τὰ δῶρα κυλινδρικά κιβώτια. Εἰς τὸ ἄνω δεξιὸν μέρος τῆς εἰκόνης παρίσταται ἄγγελος Κυρίου ἀναγγέλλων τὸ θαῦμα εἰς τοὺς ποιμένας, οἵτινες εἶναι δύο: εἰς νεαρός, καθήμενος ἄνω ἐπὶ βράχου καὶ αὐλῶν καὶ εἰς γηραιὸς κάτω φορῶν μηλωτὴν καὶ εἰκονιζόμενος ὄρθιος μεταξὺ τῶν προβάτων του. Τέλος εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνης παρίσταται ἀριστερᾷ μὲν ὁ Ἰωσήφ, ἐν τῇ συνήθει σκεπτικῇ του στάσει, δεξιᾷ δὲ τὸ λουτρὸν τοῦ παιδίου, ὅπερ φροντίζουνσιν ἡ μαῖα καὶ ἡ Σαλώμη.

Ἡ ἀκολουθοῦσα παράστασις τῆς Ὑπαπαντῆς εἰκονίζει ἐν τῷ μέσῳ κάτωθεν κιβωρίου¹ τὸν ἱερέα Συμεὼν κρατοῦντα εἰς τὰς ἀγκάλας του τὸ βρέφος Ἰησοῦν, ὅπερ τείνει τὰς χεῖρας πρὸς τὴν ἀριστερᾷ ἱσταμένην καὶ

¹ Τοῦτο παρὰ Κ. Πορφυρογεννήτῳ (Βασ. Ταξ.) συχνὰ ὀνομάζεται προσφυστάτα *καμειάχιον* πβλ. I σ. 66, 20, 120, 24, 170, κ. (ἐκδ. Vogt), εἰς δὲ τὴν Ἑρμηνείαν *κουβούκλιον*.

προσβλέπουνσαν αὐτὸ μητέρα του, ὀπισθεν τῆς ὁποίας εἰκονίζεται ὁ Ἰωσήφ κρατῶν ζευγὸς τρυγόνων. Δεξιᾷ τοῦ Συμεὼν εἰκονίζεται ἡ γηραιά προφῆτις Ἄννα, ἣτις τὴν μὲν δεξιὰν ὑψώνει εἰς προφητικὴν χειρονομίαν, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: τοῦτο τὸ πεδῖον οὐρανὸν καὶ γῆν ἐστερέοσεν. (Λουκ. β', 22-38).

Ἡ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου, ὑπερθεν τοῦ διδύμου παραθύρου τοῦ γυναικωνίτου εἰκονιζομένη Ἑγερσις τοῦ Λαζάρου, (εἰκ. 82) ἔχει τὰ πρόσωπα

Εἰκ. 82. Ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου.

κατανεμημένα εἰς δύο ομάδας: μίαν ἀριστερᾷ μετὰ τὸν Ἰησοῦν εὐλογοῦντα διὰ τῆς τεταμένης δεξιᾶς του τὸν Λάζαρον, ἀκολουθούμενον ὑπὸ δύο μαθητῶν, — τοῦ ἀγενείου Θωμᾶ¹ καὶ τοῦ Πέτρου — καὶ προσκυνούμενον ὑπὸ τῆς Μάρθας καὶ τῆς Μαρίας, ἐξ ὧν ἡ μὲν Μάρθα εἶναι πρηνής, ἡ δὲ Μαρία γονατιστὴ στρέφουσα τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν Λάζαρον, καὶ μίαν δεξιᾷ μετὰ τὸν νεκρὸν Λάζαρον ὄρθιον ἐντὸς τοῦ μνημείου περιτετυλιγμένον μετὰς χειρίας, ὧν τὸ ἄκρον κρατεῖ μία ἀριστερᾷ πρὸ τοῦ μνημείου ἱσταμένη ἀνδρική μορφή φέρουσα τὴν χεῖρα εἰς τὴν ρῖνα ἵνα ἀποφύγῃ τὴν ἀναδιδομένην δυσσομίαν, ἐν ᾗ ἄλλη μορφή, ἡμικατεστραμμένη, ἱσταμένη δεξιᾷ τοῦ μνημείου, θὰ ἐκράτει πιθανῶς τὴν πλάκα, ἣτις ἔφρασσε τὸ μνημεῖον. Οἱ δύο ἐκατέρωθεν τοῦ μνημείου ἄνδρες φέρουσι βραχὺν χιτῶνα καὶ ὑψηλὰ ὑποδήματα.

¹ Ἡ εἰς τὴν ἔγερσιν τοῦ Λαζάρου παρουσία τοῦ Θωμᾶ βεβαιοῦται ἐξ ἐπιγραφῶν τοιχογραφιῶν τῆς Καππαδοκίας. Ὃταν ὁ Ἰησοῦς ἐδήλωσεν, ὅτι πορεύεται ἵνα «ἐξυπνήσῃ τὸν Λάζαρον», ὁ Θωμᾶς ἐκ πάντων τῶν μαθητῶν ἀνεφώνησεν «ἄγωμεν καὶ ἡμεῖς ἵνα ἀποθάνωμεν μετ' αὐτοῦ» (Ἰωάν. ια', 16).

Πλήν ὅμως αὐτῶν εἰκονίζονται παραπλεύρως καὶ ὀπισθεν τοῦ κρατοῦντος τὰς κειρίας δύο ἄλλαι ἀνδρικαὶ μορφαὶ μὲ μακρὰ ἱμάτια καὶ χιτῶνας καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ λευκὰ καλύμματα τῆς κεφαλῆς. Εἶναι Ἰουδαῖοι παριστάμενοι εἰς τὸ θαῦμα. Ἐκ τούτων ὁ μὲν προσβλέπει τὸν Χριστόν, ἐν ᾧ ὁ ἄλλος φέρει πρὸ τῆς ρινὸς τὸ μανδήλιον του.

Ἡ ὅλη παράστασις εἶναι συντεθειμένη καθ' ἀγνῶς βυζαντινὰ πρότυπα. Ἐν πρώτοις ἔχει μεγάλην λιτότητα· διότι ἐλαττώνει εἰς τὸ ἐλάχιστον τὸν ἀριθμὸν τῶν εἰς τὸ θαῦμα παρισταμένων προσώπων. Ἐπειτα παρουσιάζει τὰς δύο ἀδελφὰς ἀνομοίως προσκυνούσας τὸν Κύριον καὶ τέλος τὸν Λάζαρον ὄρθιον ἐντὸς τῆς θύρας τοῦ μνημείου, ἐν ᾧ οὗτος ἀργότερον ἐν Μακεδονίᾳ εἰκονίζεται ἐντὸς σαρχοφάγου¹.

Ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ βορείου τοιχώματος δύο παραστάσεων ἡ Βαϊοφόρος ἔχει τὸν συνήθη τύπον μὲ τὸν Ἰησοῦν ἐν τῷ μέσῳ καθήμενον ἐπὶ τεφροῦ πώλου ὄνου καὶ ἀκολουθούμενον ὑπὸ δύο μαθητῶν καὶ πρὸ αὐτοῦ τοὺς Ἰουδαίους ἱσταμένους πρὸ τῆς πύλης τῆς Ἱερουσαλήμ, καθ' ὃν χρόνον ἄλλα μὲν μικρὰ παιδιά παρακολουθοῦσι τὴν σκηνὴν ἀναρριχωμένα ἐπὶ δένδρων ἄλλα δὲ στρώνουσι τὰ ἐνδύματά των πρὸ τοῦ ζῳῶν.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι κυρίως ἡ τελευταία παράστασις τοῦ βορείου τοιχώματος, ἣτις εἰκονίζει τὴν *Ἀνάστασιν* (εἰκ. 83). Ἐνταῦθα ὁ Χριστὸς εἰκονιζόμενος ἐν τῷ μέσῳ πατῶν ἐπὶ τῶν τεθραυσμένων καὶ χιαστὶ παριστωμένων πυλῶν τοῦ Ἄδου, ἵσταται κατ' ἐνώπιον, τῆς διατάξεως τῶν ποδῶν του δηλούσης μόνον ἐλαφρὰν πρὸς τὰ δεξιὰ κίνησιν. Ἐνδεδυμένος ὀλόλευκα κρατεῖ διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς μέγαν σταυρὸν (τῆς Σταυρώσεως) ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς ἀνεγείρει μὲ ἥρεμον κίνησιν τὸν Ἀδὰμ ἀπὸ τῆς σαρχοφάγου ἐν ἣ παρίσταται μέχρι τοῦ στήθους κεχωσμένος. Ὅπισθεν τοῦ Ἀδὰμ εἰκονίζεται ἡ Εὐὰ τείνουσα ἐν ἰκεσίᾳ πρὸς τὸν Σωτῆρα τὰς διὰ τοῦ ἱματίου κεκαλυμμένας χεῖράς της, ὀπισθεν δὲ πάλιν τῆς Εὐᾶς εἰκονίζεται ἡ νεαρὰ μορφή τοῦ Ἀβελ φέροντος φωτοστέφανον καὶ κρατοῦντος ποιμενικὴν ράβδον. Αἱ τρεῖς μορφαί: Ἀδὰμ, Εὐᾶς καὶ Ἀβελ εἶναι διατεταγμέναι μὲ κλίσιν 45°, ἡ μία ὀπισθεν τῆς ἄλλης, προβάλλονται δ' ἐπὶ ἀποκρήμνου βράχου. Ἀντιστοίχως πρὸς τὴν ὁμάδα ταύτην ὑπάρχει δεξιᾷ ἄλλη πάρις εἰκονίζουσα ἀφ' ἐνὸς μὲν τοὺς δύο προφητὰνάκτας, φέροντας τὰ στέμματα των καὶ ἐξερχομένους ὁμοίως ἀπὸ σαρχοφάγου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸν Πρόδρομον, οὗτινος διακρίνεται μόνον ἡ κεφαλὴ καὶ ἡ εὐλογοῦσα χεὶρ του. Καὶ ἡ δευτέρα αὕτη ὁμὰς προβάλλεται ἐπὶ ὑψηλοῦ ὀπισθεν βράχου.

Ὡς παρατηρεῖ τις ἐν τῇ περιγραφείᾳ παραστάσει ἐξαίρεται κυρίως ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ, ὅστις εἰκονίζεται μὲ μεγαλειώδη, ἥρεμον κατ' ἐνώπιον

¹ Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile* Paris 1916 σ. 237.

στάσιν τονίζων τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνης. Ἡ ὅλη σύνθεσις ἀφ' ἑτέρου εἶναι εἰς ἄκρον ἀπλοποιημένη περιοριζομένη εἰς μέσα λιτὰ καὶ ὑποβλητικά, ἵνα ἐκδηλώσῃ τὴν διὰ τοῦ θριάμβου τοῦ Χριστοῦ λύτρωσιν ἀπὸ τοῦ θανάτου. Οὕτω π. χ. ἀντὶ τοῦ προσωποποιημένου καὶ ἀλυσοδέτου Ἄδου, μόνον τὰ χιαστὶ τεθειμένα θυρόφυλλα τῆς πύλης ὑποδηλοῦσι τὸν τόπον τῆς δράσεως. Οἱ χοροὶ

Εἰκ. 83. Ἡ τοιχογραφία τῆς Ἀναστάσεως.

τῶν ἐν τῷ Ἄδῃ δικαίων ὥς καὶ ἄλλαι ἀφηγηματικαὶ λεπτομέρειαι τοῦ θέματος παραλείπονται. Τοιαύτη αὐστηρὰ σύνθεσις ἀνήκει ἀναμφιβόλως εἰς χρόνους προγενεστέρους τοῦ 14^{ου} αἰῶνος, καθ' ὃν ἐπικρατεῖ ὁ νατουραλισμός, ἡ γραφικότης καὶ ἡ δραματικὴ συγκίνησις. Πρέπει διὰ ταῦτα ἢ νὰ θεωρήσωμεν τὸ ἔργον ὡς ἀρχαιότερον (12^{ου} ἢ 13^{ου} αἰῶνος) ἢ νὰ δεχθῶμεν μίμησιν παλαιότερων αὐστηρῶν προτύπων μὲ νεωτέραν τεχνικὴν ἐκτέλεσιν, πράγμα ὕπερ συχνὰ παρατηρεῖται κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐνταῦθα εἰκονιζομένην μορφήν τοῦ Ἀβελ αὕτη, ἀπαντῶσα ἤδη εἰς μικρογραφίᾳς τοῦ 11^{ου} αἰῶνος¹, εὗρηται καὶ ἀργότερον εἰς τοιχογραφίας τοῦ Ἀγ. Ὁρους².

Ὑπεράνω τῶν εὐαγγελικοῦ κύκλου παραστάσεων εἰκονίζονται οἱ Προφῆται. Ἐνδεδυμένοι τὴν συνήθη ἀρχαίαν στολὴν διὰ μὲν τῆς μιᾶς χειρὸς χειρονομοῦσι διὰ δὲ τῆς ἐτέρας κρατοῦσιν ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον, ἐφ' οὗ εἶναι γεγραμμένα ἀποσπάσματα προφητειῶν σχετιζομένων πρὸς τὴν κάτωθεν εἰκόνα. Ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς Ν. Α. γωνίας συναντῶμεν τοὺς ἑξῆς προφήτας:

- 1) Δαβίδ. Ἐπὶ τοῦ εἰληταρίου του ἡ ἐπιγραφή:
*Ἄκουσον θύγατερ καὶ ἦδε καὶ κληρὸν
 τὸ οἶσόν καὶ ἐπηλάθου [τοῦ λαοῦ σου καὶ
 τοῦ οἴκου τοῦ πατρὸς σου] (Ψαλμ. μδ', 11)*
- 2) Ἀββακούμ (;). Ἐπιγραφή:
*Ἐξ ὅρου κατασκίου λόγε ὁ προφήτης
 [πιθανῶς: ἕξ ὅρου κατασκίου δασέος]
 (Προσευχ. Ἀμβακούμ. στ. 3).*
- 3) Σολομών. Ἐπιγραφή:
*Ποταὶ θηγατέρες ἐπίησαν δῆναμην πολαὶ
 ἐκτῇ[σαντο πλοῦτον]
 (Σολομ. Παροιμ. κθ', 29).*
- 4) Ναούμ. Ἐπιγραφή:
*Καταβίσετε Κ(υριο)ς ὁσὶ βετὸς ἐπὶ πόκον
 (Ψαλμ. σα', 6).*
- 5) Σοφονίας. Ἐπιγραφή:
*Τάδε λέγει Κ(υριο)ς ὑπόμεινόν με εἰς ἡμέ-
 ραν [ἀναστάσεώς μου]
 (Σοφονίας γ', 8).*
- 6) Ἰεζεκιήλ. Ἐπιγραφή:
*Ἦσται ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς ὀγδόης καὶ ἐπέκειρα
 (Ἰεζεκ. μγ', 27).*

Οἱ ἐπόμενοι δύο προφῆται: 7) Ἀαρὼν καὶ 8) Ζαχαρίας εἰκονίζονται ὑπεράνω καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ διδύμου παραθύρου τοῦ γυναικωνίτου. Οὗτοι ἀντὶ εἰληταρίου κρατοῦσι θυμιατήρια διὰ τῆς δεξιᾶς διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ἀρτοφόριον, βεβαίως λόγῳ τοῦ ὅτι ἦσαν καὶ ἱερεῖς.

¹ Π. χ. ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 74 ἑλλην. εὐαγγελίῳ τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων H. O[mont], *Evangelies avec peintures byz. du XIe s. de la Bibl. Nationale I* πίν. 53, ἐνθα ὁμοίως ὁ Ἀβελ φέρει φωτοστέφανον.

² Μονὴ Βατοπεδίου Millet, *Monuments de l'Athos, Les peintures*, Paris 1916 πίν. 92.

Ἐπὶ δὲ τῆς βορείου πλευρᾶς εἰκονίζονται οἱ ἐξῆς ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς προφῆται:

9) Μωϋσῆς. Ἐπιγραφή:

Ἐλάλησεν Κ(ύριος) πρὸς Μωϋσά ἐνώπιος ἐνωπίω.

(Ἐξόδ. λγ', 11)

10) Ἰωήλ. Ἐπιγραφή:

Τάδε λέγει Κ(ύριος) τὰ τέκνα Σιών χέρετε

καὶ ἐφρῆν (εσθε).

(Ἰωήλ β', 23)

11) Κατεστραμμένος. Ἐπιγραφή:

. . . . της

12) Κατεστραμμένος. Ἐπιγραφή:

τὸν] Θεὸν ἐκσοιθενίκατε

(Κι. ι', 19)

13) Δανιήλ. Ἐπιγραφή:

καὶ πολλοὶ τῶν καθευδόντων ἐν γῆς] χόματι ἐγερωθήσονται.

(Δανιήλ ιβ', 2)

14) Ἐπιγραφή:

. νες ελογοι

Ἡ ὑπεράνω τῶν προφητῶν τελευταία ζώνη εἰκονίζει, ὡς εἴπομεν, τὸν Χριστὸν ἐν προτομῇ ἐντὸς κύκλων εἰς τὰς τρεῖς αὐτοῦ ἡλικίας (εἰκ. 83) ἥτοι ἀνατολικῶς μὲν ὡς Ἑμμανουήλ, δηλαδὴ νέον ἀγένειον, ἀπλῶς ἐνδεδυμένον εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατοῦντα κύλινδρον (rotulus) — ἐν τῷ μέσῳ ὡς Παλεὸν τῶν ἡμερῶν, ἥτοι ὡς γέροντα πολίον, περιβεβλημένον λευκὸν χιτῶνα καὶ ἱμάτιον καὶ ὁμοίως εὐλογοῦντα καὶ τέλος πρὸς δυσμὰς ὡς Παντοκράτορα, ἥτοι ὡς τέλειον ἄνδρα μὲ βαθυχρῶμον στολὴν καὶ χειρονομίαν εὐλογίας. Ἡ τελευταία ὁμως αὕτη παράστασις ἔχει δυστυχῶς πολὺ βλαβὴ ἐκ τῆς ὑγρασίας.

Ἡ παράθεσις εἰκόνων τῶν τριῶν «ἡλικιῶν» τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι συνήθης: ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ συναντῶμεν ἐκάστην τούτων ἐν τῷ αὐτῷ μὲν ναῷ ἀλλὰ κεχωρισμένως ἥτοι εἰς διάφορα αὐτοῦ σημεῖα¹.

Ὁ Παλαιὸς τῶν ἡμερῶν παρίσταται ἐνταῦθα οἷον ὠραματίσθη αὐτὸν ὁ Δανιήλ (ζ', 9): «καὶ παλαιὸς τῶν ἡμερῶν ἐκάθητο καὶ τὸ ἔνδυμα αὐτοῦ λευκὸν ὥσει χιτῶν καὶ ἡ θριξὶς τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ὥσει ἔριον καθαρόν». Εἶναι ταῦτοχρόνως ὁ θεὸς πατήρ καὶ ὁ υἱὸς ἀνθρώπου, οἷον διείδεν αὐτὸν ἐν τῇ ἀποκαλύψει τοῦ ὁ ἁγ. Ἰωάννης γράφων (Ἀποκ. Α', 14): «Ἡ δὲ κεφαλὴ αὐτοῦ

¹ Οὗτοι π. χ. ἐν Ὁμορφῇ Ἐκκλησιᾷ Ὁρλάνδος, Ἡ Ὁμορφῇ Ἐκκλησιᾷ, Ἀθῆναι 1921 σ. 27, 31, 32, 33 καὶ ἄλλαχού.

καὶ αἱ τρίχες λευκαὶ ὥσεὶ ἔριον λευκὸν ὥσεὶ χιών». Ἐν τούτοις κατὰ τῶν εἰκονιζόντων τὸν Χριστὸν ὡς γέροντα ἐξηγέρθησάν τινες, ἐν οἷς καὶ ὁ πολὺς Θεόδωρος ὁ Στουδίτης, ὅστις ἐν ἐπιστολῇ αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεόδουλον Κιονίτην γράφει ¹:

Τινὲς ὑπέκρουσαν ὅτι παρὰ τὸ δέον πράττει ἡ ἀγιωσύνη σου... καὶ κατητιῶντο, ὅτι αὐτὸν τὸν Χριστὸν καὶ τοὺς ἀγγέλους γηραλέους ἀνιστόρησες».

Εἰκ. 84. Τριπλῇ παράστασις τοῦ Χριστοῦ ὡς Ἑμμανουήλ, Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν καὶ Παντοκράτορος.

Ἀπομένει ἤδη νὰ ὁμιλήσωμεν καὶ περὶ τῶν ὀλίγων τοιχογραφιῶν, αἵτινες διετηρήθησαν ἐν τῷ ὁρόφῳ τοῦ νάρθηκος, ὅστις βεβαίως ἐχρησίμευεν ὡς γυναικωνίτης. Τούτου, ὡς ἤδη εἴπομεν, τὸ νότιον τμήμα, ἀποχωρισθὲν τοῦ ὑπολοίπου τμήματος διὰ χαμηλοῦ ἐγκαρσίου τοίχου φέροντος, χάριν φωτισμοῦ, τεταρτοκῆκλιον ἄνοιγμα, διεσκευάσθη ὡς παρεκκλήσιον μετὰ κόγχης καὶ προθέσεως· φαίνεται δ' ὅτι οὐ μόνον τὸ παρεκκλήσιον τοῦτο ἀλλὰ καὶ ὅλος ὁ ἄνω ὄροφος ἦτο ἀφιερωμένος εἰς τὴν ἁγ. Ἄνναν· διότι αὕτη ὅτε μὲν βασιάζουσα, ὅτε δὲ θηλάζουσα τὴν μικρὰν Παναγίαν εἰκονίζεται οὐ μόνον ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ παρεκκλησίου, ἀλλὰ καὶ ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν πλαγίων χωρισμάτων τοῦ πεσοῦ, ὅστις χωρίζει εἰς δύο τὸ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ βλέπον παράθυρον τοῦ γυναικωνίτου.

Ἡ ἐν τῇ κόγχῃ παράστασις (εἰκ. 85) εἰκονίζει τὴν ἁγ. Ἄνναν ὀλόσωμον καὶ κατενώπιον ἀριστεροκρατοῦσαν τὴν μικρὰν Παναγίαν, ἣτις παρίσταται περιβεβλημένη ἀποκεφαλῆς τὸ μαφόριον, ὅπερ καὶ ὡς Θεοτόκος εἰκονίζεται ἀργότερον φέρουσα καὶ τοῦτο διότι ἤδη ἀφ' ἧς τριετὴς εἰσῆχθη εἰς τὸν ναὸν ἐθεωρήθη ὡς καθιερωμένη τῷ θεῷ καὶ ὡς «παρθένος συζευχθεῖσα τὸν Χριστόν», δι' ὃ καὶ φέρει ἤδη τὸ μαφόριον τῶν ὑπάνδρων ².

Ἡ Παναγία εἶναι ἐστραμμένη κατὰ τὰ $\frac{3}{4}$ πρὸς τὸν θεατὴν τείνει δὲ πρὸς τὰ ἐμπρὸς τὴν δεξιὰν αὐτῆς· ἐπειδὴ ὅμως

¹ Migne, Patr. Gr. τ. 99 στ. 957 c.

² Wilpert, Die gottgeweihten Jungfrauen σ. 17-18.

ἡ ἄκρα χεὶρ της εἶναι κατεστραμμένη δὲν γνωρίζομεν ἂν ἐκράτει σύμβολόν τι, οἷον σταυρὸν (ὡς ἐν τῇ τοιχογραφίᾳ τῆς Sta Maria Antiqua)¹ ἢ ἄλλο τι.

Τὸ θέμα τῆς Ἀγ. ᾽Αννης ἀπλῶς κρατούσης τὴν μικρὰν Παναγίαν δὲν εἶναι πολὺ σύνηθες, ἐμφανίζεται ὁμως ἤδη ἀπὸ τοῦ 8^{ου} αἰῶνος ἐν τῇ Sta Maria Antiqua². Κατὰ τὸν 12^{ον} αἰῶνα τὸ ἐπανευρίσκομεν εἰς φορητὴν ψηφιδωτὴν εἰκόνα τῆς Μονῆς Βατοπεδίου³ καὶ ἐν Νοτίῳ Ἰταλίᾳ⁴ καὶ τέλος ἐν μικρογραφίᾳ τῶν ὁμιλιῶν τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου⁵ τῆς Μονῆς Κοκκινοβάφου (Cod. Vatic. gr. 1162). Καὶ ἐν αὐτῷ δὲ τῷ γυναικωνίτῃ τοῦ Ἀγ. Στεφάνου εἰκονίζεται καὶ πάλιν ἡ Ἀγία ᾽Αννα δεξιοκρατοῦσα τὴν Παναγίαν ἐπὶ τοῦ χωρίσματος τοῦ πρὸς τὸν ναὸν βλέποντος διδύμου παραθύρου.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ ἄλλη παράστασις τῆς Ἀγ. ᾽Αννης ἡ εὐρισκομένη ἐπὶ τῆς ἐτέρας παρειᾶς τοῦ εἰρημένου χωρίσματος παραθύρου καὶ παριστάνουσα αὐτὴν ἐν προτομῇ καὶ ἐλαφρῶς πρὸς δεξιὰ στρέφουσαν ἵνα θηλάσῃ τὴν Μαρίαν (εἰκ. 86). Ἐνταῦθα ὁμως ἡ Παναγία, καθὸ νήπιον, δὲν εἰκονίζεται φέρουσα ἐπὶ κεφαλῇς τὸ μαφόριον ἀλλ' εἶδος τι σαρκίου, οὗ τὸ ἄκρον πίπτει δεξιὰ ἐπὶ τοῦ ὤμου της. Ἐπομένως οὕτε καὶ ὡς βρέφος εἰκονίζεται, κατὰ τὴν κρατοῦσαν ἄλλως τε παρὰ Βυζαντινοῖς

Εἰκ. 85. Ἡ ἁγία ᾽Αννα κρατοῦσα τὴν μικρὰν Παναγίαν.

¹ W. de Grüneisen, *Ste Marie antique*, Rome 1911 σ. 110 εἰκ. 84. Εἰς μεταβυζαντινὴν φορητὴν εἰκόνα (1632) τοῦ Μουσείου Μπενάκη (Ξυγγόπουλος, *Κατάλογος εἰκόνων Μουσ. Μπενάκη* Ἀθῆναι 1936, πίν. 20) ἡ Παναγία κρατεῖ λευκὸν ἄνθος συμβολίζον τὸν Χριστόν.

² W. de Grüneisen ἔ. ἀ.

³ N. Kondakof, *Pamjatniki christijanskago iskustva na Afone*, Πετρούπολις 1902 σ. 307 εἰκ. 208, O. Wulff-Alpatoff, *Denkmäler der Ikonenmalerei, Hellerau bei Dresden* 1925 σ. 57 εἰκ. 18.

⁴ Ch. Diehl, *L' art byzantin dans l' Italie méridionale* Paris 1894 σ. 87-88.

⁵ Stornajolo, *Le miniature delle omilie di Giacomo monaco*, Roma 1910 πίν. 15.

συνήθειαν νὰ ἐνδύουν καὶ τὰ βρέφη ὡς μεγάλους. Λαμβάνει δὲ τὸ νήπιον μόνον του τὸν μαστὸν τῆς μητρὸς του ἵνα θηλάσῃ. Τὴν παράστασιν ταύτην θὰ ἐνεπνεύσθησαν βεβαίως οἱ βυζαντινοὶ τεχνῖται ἐκ τοῦ ἀποκρύφου πρωτευαγγελίου τοῦ Ἰακώβου, ἐνθα λέγεται¹: «πληρωθεισὼν δὲ τῶν ἡμερῶν ἀπεσμήξατο Ἄννα καὶ ἔδωκε μασθὸν τῇ παιδί καὶ ἐπωνόμασε τὸ ὄνομα αὐτῆς Μαριὰμ» καὶ περαιτέρω (κεφ. VI, σ. 13). «Τίς ἀναγγελεῖ τοῖς υἱοῖς

Εἰκ. 86. Ἡ ἁγ. Ἄννα θηλάζουσα τὴν Παναγίαν.

Ρουβὶμ, ὅτι Ἄννα θηλάζει; Ἀκούσατε, ἀκούσατε αἱ δώδεκα φυλαὶ τοῦ Ἰσραὴλ ὅτι Ἄννα θηλάζει».

Παραστάσεις τῆς Ἁγ. Ἄννης θηλαζούσης τὴν Παναγίαν δὲν σπανίζουν, ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος καὶ ἔξῃς· οὕτω π. χ. συναντῶμεν τοιαύτας ἐν τῇ Περιβλέπτῳ τοῦ Μυστρᾶ² καὶ ἐν τῇ ἐν Τυρνόβῳ ναῶ τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα³ (12^{ου} αἰῶνος). Καὶ εἰς μὲν τὸν Μυστρᾶν ἡ εἰκὼν ἔχει τελείως διάφορον σύνθεσιν ἐν Τυρνόβῳ ὅμως παρίσταται ἡ Ἁγ. Ἄννα ἐν προτομῇ, ὡς ἐνταῦθα, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι αὐτὴ δίδει τὸν μαστὸν εἰς τὸ νήπιον, εἶναι ἐπομένως ἐγγυτέρω πρὸς τὸ γράμμα τοῦ ἀποκρύφου πρωτευαγγελίου.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω διασώζεται ἀμυδρῶς ἐν τῇ ἄνω δεξιᾷ γωνίᾳ τοῦ ἐγκαρσίου τοιχώματος τοῦ παρεκκλησίου καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ Ἁγ. Στε-

φάνου, παρ' ἣν ἡ ἐπιγραφή: *Στέφανος ὁ προτομάρχ[ης] καὶ ἀρχηδιάκον*⁴.

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ γυναικωνίτου εἶναι σύγχρονοι πρὸς τὰς τοῦ κυρίως ναοῦ ἥτοι τοῦ 14^{ου} πιθανώτατα αἰῶνός.

¹ Tischendorf: *Evangelia apocrypha*, Lipsiae 1853 κεφ. V σ. 11.

² Millet, *Monum. byz. de Mistra* Paris 1910, πίν. 128. 4.

³ Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928 σ. 104 εἰκ. 120. A. Protič, *Mélanges Ouspensky*=*L'art byz. chez les Slaves*, Paris 1930 τ. I σ. 92.

⁴ Περὶ τοῦ τύπου διάκων ἀντὶ τοῦ διάκονος ὅρα τὰ λεχθέντα ἐν B. C. H. X. L (1936) σ. 83 καὶ τὰς αὐτόθι παραπομπάς.

4. Η ΚΟΥΜΠΕΛΙΔΙΚΗ

Ὁ μικρὸς καὶ κομψὸς οὗτος ναὸς (εἰκ. 87) εὐρίσκεται περίπου εἰς τὸ κέντρον τῆς πόλεως παρὰ τὸ νέον οἰκοδόμημα τοῦ Γυμνασίου, ὅπερ μὲ τὸν λευκὸν τοῦ ὄγκου καὶ τὸν κλασσικίζοντα ρυθμὸν ἀποτελεῖ πολὺ ἀκατάλληλον βάθος διὰ τὸν βυζαντινὸν ναῖσκον.

Ἐκ πάντων τῶν ναῶν τῆς Καστορίας μόνον ὁ ὑπ' ὄψιν φέρει *κουμπέν*¹ ἥτοι τροῦλλον, δι' ὃ καὶ ἡ ἐν αὐτῷ τιμωμένη Παναγία φέρει τὸ χαρακτηριστικὸν ἐπίθετον Κουμπελίδικη².

Οὐ μόνον δ' ὡς πρὸς τὸν τροῦλλον ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐν γένει ἀρχιτεκτονικὴν διάταξιν διαφέρει τῶν ἄλλων ναῶν τῆς Καστορίας ἡ Κουμπελίδικη· διότι μονὴ αὐτὴ παρουσιάζει τὴν τρίγωνον διάταξιν³, (εἰκ. 88) φέρει δηλονότι κατὰ τὰς τρεῖς πλευρὰς (ἀνατ., βόρειον καὶ νοτίαν) ἐνὸς βασικοῦ τετραγώνου ἀνὰ μίαν κυλινδρικήν, ἐξέχουσαν κόγχην, ἣτις ὅμως δὲν προσκολλᾶται ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ τετραγώνου ἀλλὰ τῇ μεσολαβήσει στενοῦ κυλινδρικοῦ θόλου. Οἱ τρεῖς δ' οὗτοι θόλοι μετὰ τοῦ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τετάρτου σχηματίζουν σταυρὸν ἐν τῇ κατόψει καὶ τῇ ἐξωτερικῇ ὄψει· διότι ἐμφανίζονται ἐξωτερικῶς ὡς τέσσαρες ὑψηλαὶ ἀετοειδεῖς στέγαι, (εἰκ. 88) αἵτινες, ὑψούμεναι πολὺ περισσότερον τῶν ἀντιστοιχῶν στεγῶν τῶν κογχῶν, διάγραφουσιν εἰς τὸ διάστημα τὸν σταυρὸν, ἐφ' οὗ βαίνει ἡ φέρουσα τὸν τροῦλλον κυβικὴ βάση (εἰκ. 87 καὶ 89).

Ἀντὶ κόγχης ἡ τετάρτη (δυτ.) πλευρὰ τοῦ βασικοῦ τετραγώνου ἔφερε προσκεκολλημένον στενοεπιμήκη νάρθηκα καλυπτόμενον δι' ἐγκαρσίας κυλινδρικής

¹ Κουμπὲς ὀνομάζεται ἐνίοτε ὁ τροῦλλος εἰς ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας ὡς π. χ. ἐν Ἀγ. Ὁρει (πβλ. Millét-Pargoire-Petit, *Inscriptions de l'Athos* σ. 128), ὅρα ἐπίσης καὶ Διονύσιον ἱερομόναχον τὸν ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεῖα τῆς ζωγραφικῆς τέχνης ἔκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως Πετροῦπολις 1909 σ. 225, 223). Οἱ Βυζαντινοί, ὡς γνωστὸν, χρησιμοποιοῦσι τὸν ὄρον *τροῦλλος* (Κεδρηνός I 676, ²¹ 677 ², Θεοφάν. Χρονογρ. 167, 185, 197 Λεων Γραμμ. σ. 453, Συμεὼν Λογοθ. 13, Γεώργ. ἀμαρτ. 13 - Κ. Πορφυρ. Βασ. Ταξ. II 15, 593 (Βόν), Κωδινός 141 ¹, καὶ ⁶ 143, 22 κλπ.) ἡ *τρούλλα* (Χειλᾶ, Χρονικὸν μονῆς ἁγ. Θεοδώρου Κυθήρων Hopf, *Chroniques grécoromanes* σ. 349 Ἀνωνύμου De loc. Hierosol. 1 - Crusius *Turcograecia* 208) ἐνίοτε καὶ *τούρλα* (Μαν. Μαλαξός, Χρον.) ἐντεῦθεν καὶ ναὸς *τρούλλωτός* (Κωδινός 82. ¹, Ἰω. Φωκάς, Περιγρ. Ἀγ. Τόπων 12) ἡ ἐκκλησία *τρούλλαία* (Διονυσίου, Ἑρμ. ζ. τ. 215).

² Ἐσφαλμένως ὁ Millet τὴν ὀνομάζει Κουμπελίτισσαν (*École Grecque* σ. 94. 260 ³, 270 ⁴).

³ Ὅρα ὅσα περὶ τοῦ τύπου τούτου ἔγραψα ἐν Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Α' σ. 110-120.

καμάρας. Ἀργότερον — πάντως πρὸ τῆς ἀλώσεως, ὡς μαρτυρεῖ τὸ σύστημα τῆς τοιχοδομίας — εἰς τὸν νάρθηκα αὐτὸν προσετέθη καὶ δεύτερος, ὅστις ἐκαλύπτετο ποτὲ διὰ κυλινδρικοῦ θόλου βαίνοντος κατὰ μῆκος· ὁ θόλος ὅμως οὗτος, ἄγνωστον ποτὲ καταπεσὼν ἀντικατεστάθη ἀργότερον διὰ ξυλίνης στέγης. Ἡ προσθήκη τοῦ ἐξωνάρθηκος ἐπήνεγκε καὶ τὴν κατεδάφισιν τοῦ τοίχου, ὅστις

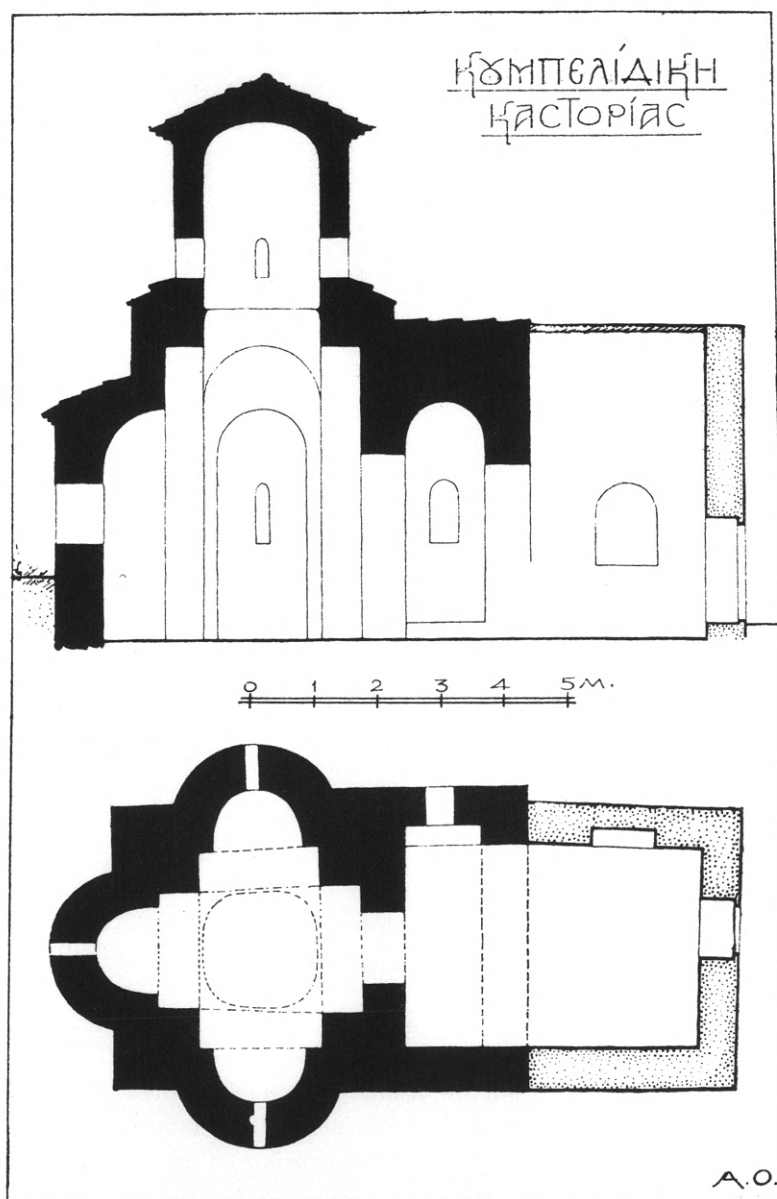
Εἰκ. 87. Ἡ Κουμπελίδικη ἀπὸ ΝΑ.

ἔφρασε πρὸς δυσμὰς τὸν νάρθηκα ἀντ' αὐτοῦ δὲ κατεσκευάσθη μέγα τόξον.

Τὰ χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖ ὁ ὑψηλὸς κυλινδρικός τροῦλλος του (εἰκ. 87, 90). Οὗτος ἐσωτερικῶς ἔν τε ὀριζοντία καὶ κατακορύφῳ τομῇ ἔχει ἑλαφρῶς ἐλλειψοειδὲς σχῆμα (εἰκ. 88) διατρυπᾶται δ' ὑπὸ τεσσάρων μόνον καὶ τούτων στενῶν (0,20) καὶ χαμηλὰ τοποθετημένων παραθύρων (εἰκ. 87) περιβαλλομένων ἐξωτερικῶς ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας διηκούσης ἕως κάτω. Ὁ τύπος τοῦ ὑψηλοῦ κυλινδρικοῦ τρούλλου μὲ τὰ χαμηλὰ στενὰ παράθυρα ἀπαντᾷ εἰς ναοὺς τοῦ 10^{ου} καὶ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ὡς π. χ. εἰς τὸν ἁγ. Ἰωάννην τῆς Μεσημβρίας¹ καὶ τὴν Παναξιώτισσαν τῆς Γαυρολίμνης² συνη-

¹ A. Rachenof, *Les églises de Mesembria* Sofia 1932, 89.

² Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον π.κ. Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος. Α' σ. 121, ε.

Είχ. 88. Κάτοπις καί τομή τῆς Κουμπελίδικης.

θίζεται δὲ καὶ ἀργότερον, μάλιστα ἐν Ἡπείρῳ¹. Ἐνταῦθα ἰδίας προσοχῆς ἀξία εἶναι ἡ τοιχοδομία καὶ ἡ κεραμοπλαστική του διακόσμησις.

Καὶ ἡ μὲν τοιχοδομία παρουσιάζει τὸ σύστημα, ὅπερ ἤδη ἐγνωρίσαμεν εἰς τοὺς Ἀγ. Ἀναγύρους, ἥτοι τὸ μετ' ἀκανονίστων ἰσοδόμως τεθειμένων

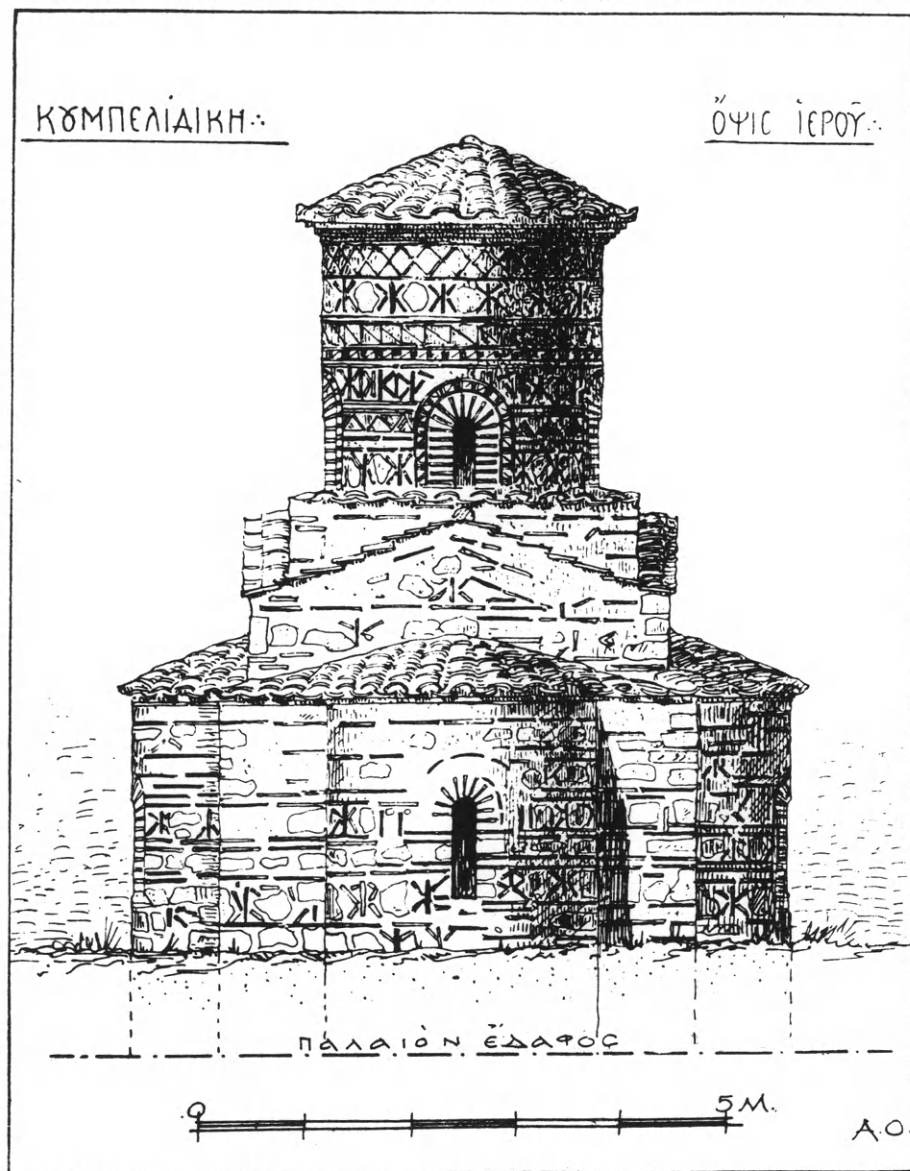

Εἰκ. 89. Ὅψις τῆς Κουμπελίδικης ἀπὸ βορρᾶ.

λίθων χωριζομένων δ' ἀπ' ἀλλήλων διὰ χιαστοῦ συνδυασμοῦ πλίνθων (εἰκ. 89) ἡ δὲ κεραμοπλαστική διακόσμησις παρουσιάζει κάτωθεν μὲν τοῦ δι' ἐξεχουσῶν στρώσεων πλίνθων σχηματιζομένου γείσου τὸ ἀβακωτὸν σύστημα (ζατρικιοειδῆ ζωφόρον) — ὅπερ ἀμελέστερον ἐκτελεσμένον συνηντήσαμεν καὶ εἰς τὸν Ταξιάρχην — ἔτι δὲ κατωτέρω τὴν δι' ὀρθογωνίων ἢ τριγωνικῶν πηλίνων

¹ Οὕτω π. χ. ἐν τῷ ναῷ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἐν ἄνω Λαμπόρῳ (Βερσάκης, Ἀρχ. Ἐφημ. 1916 σ. 113 εἰκ. 8) καὶ ἐν Βλαχογοραντζῇ (Βερσάκης, Πρακτ. Ἀρχ. Ἐταιρ. 1914 σ. 244). Ὁμοίως ἐν τῇ περιφερείᾳ Ἀρτης Ἀγ. Δημήτριος Κατσούρη (Ὁρλάνδος Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Β' 57 ε.) καὶ Ἀγ. Βασίλειος παρὰ τὴν Γέφυραν (αὐτόθι Β' σ. 148 ε.).

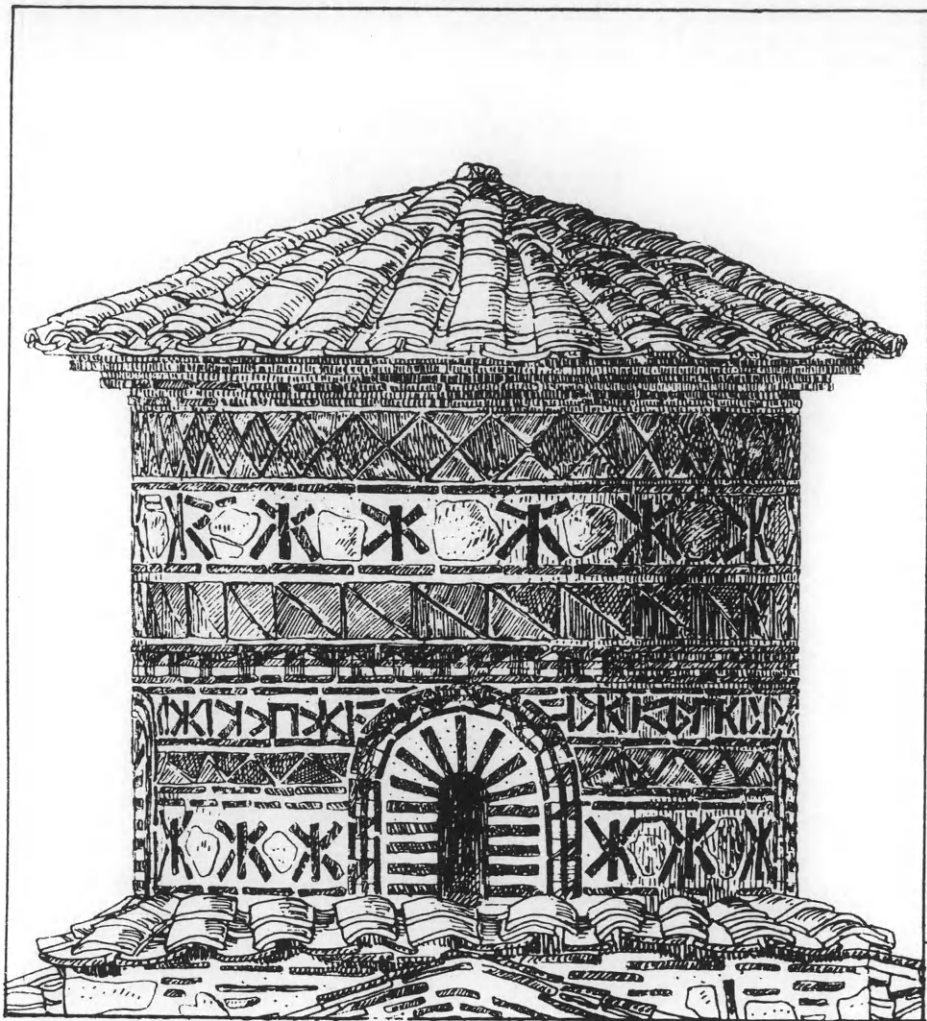
πλακῶν ἐπένδυσιν, ἣν εὗρομεν καὶ εἰς τὸν ἁγ. Στέφανον. Τὴν ποικιλίαν τῶν ζωνῶν διακοσμήσεως αὐξάνει καὶ ὁ δακτύλιος τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας, ὅστις

Εἰκ. 90. Ὅψις τοῦ ἱεροῦ τῆς Κουμπελίδικης.

περισφίγγει τὸν τροῦλλον ἀκριβῶς ὑπεράνω τῆς ἀντιγος τῶν παραθύρων (εἰκ. 90). Τὸ σκοτεινὸν χρῶμα καὶ ἡ ποικιλία τῶν διακοσμητικῶν ζωνῶν

μετριάζουσι κατὰ πολὺ τὴν βαρεῖαν ἐντύπωσιν, τὴν ὁποίαν προκαλεῖ ὁ ὄγκος τοῦ τρούλλου ἐν σχέσει πρὸς τὸ φέρον αὐτὸν βάθρον. Ὅμοια πρὸς τὰ τοῦ τρούλλου ἦτοι μικρὰ μονόλοβα παράθυρα ἔφερε καὶ ἐκάστη τῶν τριῶν

Εἰκ. 91. Λεπτομέρεια τοῦ τρούλλου τῆς Κουμπελίδικης.

κογχῶν, ὥς καὶ ὁ ἐσωτερικὸς νάρθηξ, οὕτινος μάλιστα τὸ παράθυρον περιβάλλεται καὶ ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, ἥτις θὰ ὑπῆρχε πιθανῶς καὶ εἰς τὰ παράθυρα τῶν κογχῶν πλὴν ὅμως κατεστράφη καὶ ἐξηλείφθη διὰ τῶν μεταγενεστέρων ἐπισκευῶν. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἐξωνάρθηξ φαίνεται ὅτι ἔφερεν ἀρχικῶς

δίλοβον παράθυρον μεῖ ἐξέχουσιν ὁδοντωτὴν ταινίαν (εἰκ. 87), τοῦτο ὅμως ἐφράχθη ἀργότερον ἀποβάν ἐσωτερικὴ κόγχη.

ΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ

Ὁλόκληρος ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος διὰ τοιχογραφιῶν, αἵτινες, δυστυχῶς, λόγῳ τῆς ὑγρασίας, ἔχουσι καταστῇ δυσδιάκριτοι, ὑπέστησαν δ' ἐπὶ πλεόν ἐσχάτως καὶ καταστρεπτικὴν ἐπισκευήν.

Ἡ εἰκονογράφησις ἀκολουνθεῖ καὶ ἐνταῦθα τὸ σύνηδες κατὰ ζώνας σύστημα. Καὶ εἰς μὲν τὴν κάτω ζώνην εἰκονίζονται παρατεταγμένοι ἅγιοι (εἰκ. 92) στρατιωτικοί, μάρτυρες τῆς πίστεως, στυλῖται, διάκονοι κλπ. εἰς δὲ τὰς ἄνω θέματα ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου. Ἐν τῷ τρούλλῳ παρίσταται ὁ Παντοκράτωρ κάτωθεν δ' αὐτοῦ ζώνη ἐκ προφητῶν κρατούντων ἀνεπτυγμένα εἰλητάρια καὶ ἔτι κατωτέρω ἀγγελικαὶ δυνάμεις, εἰς δὲ τὰ λοφία οἱ τέσσαρες εὐαγγελισταί ¹.

Ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Πλατυτέρα οὐχὶ ὅμως ὁλόσωμος ἀλλ' ἐν προτομῇ φέρουσα πρὸ τοῦ στήθους ἐν ἐγκολπίῳ τὸν Χριστόν. Ἔχομεν δηλαδή ἐνταῦθα τὸν 3^{ον} ἐκ τῶν τριῶν τύπων τῆς Βλαχερνίτισης, οὓς καθώρισεν ὁ Wulff ².

¹ Εἰς τὴν βάσιν τοῦ τρούλλου φαίνεται ὅτι ὑπῆρχεν ἄλλοτε ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή, ἡς μέρος ἀναγνώσθην ὑπὸ τοῦ Χρηστίδου (Γρηγ. Παλαμᾶς VI (1922) 165) ἔχει οὕτω: *Ὁρω κατὰ οἶκον . . . ανιστορηθεὶς ὁ θεὸς οὗτος δόμος . . . Κοιτωιώτισας ακαταμαχητου δια συνδρομης κοπου και εξοδ . . .*

² Die Koimesiskirche zu Nikäa, Strassbourg 1903. 258-268. Περὶ τοῦ τύπου τῆς Βλαχερνίτισης ὁρα καὶ Ebersolt, Sanctuaires de Byzance Paris 1921 σ. 50 καὶ G. Schlumberger, Sigillogr. de l'Empire byzantin σ. 17 καὶ 35.

Εἰκ. 92. Τοιχογραφία ἁγίου τῆς Κοιμητιδίκης.

Κάτωθεν τῆς Πλατυτέρας εἰκονίζονται συλλειτουργοῦντες οἱ 4 μεγάλοι ἱεράρχαι τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, ἄνωθεν δέ, ἤτοι ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος, εἰκονίζεται ἐντὸς δύο ἐπαλλήλων τετραγώνων, καθήμενος καὶ εὐλογῶν ὁ Χριστός.

Ἐπὶ τῶν δύο γειτονικῶν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τόξων εἰκονίζεται ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, τοῦ Γαβριὴλ εἰκονιζομένου ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ τῆς δὲ Παναγίας ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ τόξου. Ἐπὶ τοῦ νοτίου τεταρτοσφαιρίου ἔχομεν τὴν παράστασιν τῆς Ὑπαπαντῆς, ἐν ἣ τὸ βρέφος Ἰησοῦν φέρει ὁ Συμεὼν, εἰς ὃν προσέρχονται ἡ Θεοτόκος καὶ ὁ Ἰωσήφ, ὅστις κρατεῖ ζευγὸς τρυγόνων. Ἐπὶ τοῦ ὑπεράνω τῆς νοτίας κόγχης τυμπάνου εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψις.

Ἐντὸς τοῦ βορείου τεταρτοσφαιρίου εἰκονίζεται κάστρον περιβάλλον πόλιν, πρὸ δὲ τῆς πύλης αὐτοῦ ἴστανται περίτρομοι Ἰουδαῖοι φέροντες τὰ γνωστὰ μακρὰ καλύμματα τῆς κεφαλῆς. Ἐπὶ τοῦ ὑπερθεῖν τυμπάνου ἱστορεῖται ἡ Μεταμόρφωσις. Τέλος ὑπεράνω τῆς δυτικῆς θύρας τῆς εἰσόδου εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου.

Ἐνδιαφέρουσαι παράστας εἰκονίζονται καὶ εἰς τὰ τοιχώματα τοῦ παλαιοῦ ἐσωτερικοῦ νάρθηκος. Ἐνταῦθα ἐπὶ μὲν τοῦ νοτίου τυμπάνου ἔχομεν τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου, ἐπὶ δὲ τοῦ ἀνατολικοῦ τὰ εἰσόδια αὐτῆς καὶ τὴν σκηνὴν τῆς ἀπορρίψεως τῶν δώρων Ἰωακείμ καὶ Ἀννης. Ἐπὶ τοῦ βορείου τυμπάνου εἰκονίζεται πιθανῶς ἡ εἴσοδος εἰς Ἱεροσόλυμα (εἰκ. 93) ἐπὶ δὲ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐγκαρσίου τόξου εἰκονίζονται, εἰς μικρὰν κλίμακα, προφῆται κρατοῦντες εἰλητάρια εἰς δὲ τὸ κάτω νότιον ἄκρον ὁ Ἅγ. Νούφριος. Τέλος κάτω, ἐκατέρωθεν τοῦ ἀνοίγματος τοῦ νάρθηκος, εὔρηνται αἱ εἰκόνες τῶν φυλάκων τῆς εἰσόδου ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ.

Ἄλλ' ἢ μᾶλλον ἐνδιαφέρονσα παράστασις εἶναι ἡ εὐρίσκομένη ἐπὶ τῆς ἐγκαρσίας καμάρας τοῦ νάρθηκος καὶ εἰκονίζουσα τὴν Ἅγ. Τριάδα οὐχὶ κατὰ τὸν συνήθη παρὰ βυζαντινοῖς συμβολικὸν τύπον τῆς φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ ἀλλὰ διὰ προσωποποιήσεως τοῦ τε Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ.

Ἐνταῦθα ὁ μὲν Πατὴρ εἰκονίζεται γηραιὸς καὶ λευκόθριξ, ὡς παλαιὸς τῶν ἡμερῶν, παρίσταται δὲ καθήμενος καὶ φέρων ἐπὶ τῶν γονάτων του τὸν Υἱόν, ὅστις ἀποδίδεται γενειῶν καὶ εἰς μικροτέραν τῆς τοῦ Πατρὸς κλίμακα. Κρατεῖ δ' ὁ Υἱὸς ἐν τῇ δεξιᾷ λευκὴν περιστερὰν φέρουσαν φωτοστέφανον καὶ συμβολίζουσαν, κατὰ τὴν Γραφήν, τὸ ἅγ. Πνεῦμα.

Ἡ διὰ προσωποποιήσεως παράστασις τῆς ἁγ. Τριάδος ἀπεφεύγεται κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὡς ἀντικειμένη πρὸς τὴν ἁγ. Γραφήν λέγουσαν «τὸν Θεὸν οὐδεὶς τεθέαται πώποτε». Δὲν εἶναι ὅμως καὶ μοναδικὴ ἐνταῦθα ἡ παράστασις αὕτη. Ὑπεδείχθη ἤδη¹ ὅτι ἀπαντᾷ ὁμοία ἐν μικρογραφίᾳ τοῦ

¹ Εὐγγέλιον. Πρακτ. Χριστ. ἀρχ. Ἐταιρ. τοῦ 1932 (Ἀθήναι 1933) Περίοδος Γ' τόμ. Α' σ. 134.

ὕπ' ἀρ. 52 χ/φου Suppl. Gr. τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης¹. Εἰς τὸ παράδειγμα τοῦτο ἔρχομαι νὰ προσθέσω καὶ δεύτερον· εἶναι δὲ τοῦτο τοιχογραφία τῆς ἐν ἔτει 1025 ἰδρυθείσης ἑλληνορθόδοξου μονῆς τῆς Κρυπτοφέρνης, ἣτις εἰκονίζει ὁμοίως τὸν Παλαιὸν τῶν Ἡμερῶν φέροντα ἐπὶ τῶν γονάτων του τὸν Χριστόν, ὅστις πάλιν κρατεῖ τὴν τὸ ἅγιον Πνεῦμα εἰκονίζουσαν περιστεράν· τὸ σύμπλεγμα τοῦτο περιβάλλεται ὑπὸ ἀγγέλων. Ἡ τοιχογραφία εἶναι πιθανῶς τοῦ 14^{ου} αἰ. Παραλλήλως κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα ἐφηρομόσθη καὶ ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος, καθ' ὃν ὁ μὲν Υἱὸς κάθεται ἀριστερᾷ εἰκονιζόμενος εἰς τὴν αὐτὴν κλίμακα πρὸς τὸν δεξιᾷ καθήμενον Πατέρα, τὸ δὲ ἅγιον Πνεῦμα, ἐν εἴδει περιστερᾷς, εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ καὶ ἄνω². Τὸν τύπον τοῦτον παρέλαβον καὶ ἐφήροσαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας κυρίως οἱ Κρητες ζωγράφοι φορητῶν εἰκόνων³.

Εἰκ. 93. Τμήμα τῆς Εἰσόδου εἰς Ἱερουσόλυμα.

Καίτοι δ' ἡ διὰ προσωποποιήσεως παράστασις τῆς Ἀγ. Τριάδος ἐθεωρεῖτο κατὰ τὸν 18^{ον} αἰῶνα ὡς «νεωτερικὸν ἐφεύρημα» καὶ ὡς «ξένη καὶ

¹ H. Gerstinger, *Die griechische Buchmalerei*, Wien 1926, 34 πίν. XVIII.

² Strzygowski, *Die Miniaturen des Serbischen Psalters in München*, πίν. 37, 85.

³ Εἰκὼν Τζάν Φουρνάρη Βυζαντ. Μουσείου Ἀθηνῶν (Σωτηρίου Ὁδηγὸς Βυζ. Μουσείου 2 1931 σ. 89 ἀρ. 300). Εἰκὼν Μιχ. Δαμασκηνοῦ Μουσ. Μπενάκη (Ξυγγόπουλος, Κατάλογος εἰκόνων πίν. 30), εἰκὼν Πορφυρίου συλλογῆς Δ. Λοβέρδου καὶ Εἰκὼν συλλογῆς Σισιλιάνου (Σισιλιάνος, Πρακτικὰ Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. τοῦ 1932 σ. 135).

ἀπαράδεκτος τῇ ἀποστολικῇ καὶ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ»¹, ὅμως ὁ τύπος οὗτος ἐγενικεύθη παρ' ἡμῖν μάλιστα ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως κατὰ ῥωσικὴν κυρίως ἐπίδρασιν².

Ὡς πρὸς τὴν τέχνην τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κουμπελίδικης παρατηρῶ. ὅτι αἱ μὲν καθ' ἕκαστον μορφαὶ εἶναι ὁρθῶς ἐσχεδιασμέναι τῶν δὲ συνθέσεων ἡ προοπτικὴ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀκριβής. Οἱ τόνοι τῶν σαρκῶν — ἐφ' ὅσον ἐπιτρέπει νὰ διακρίνωμεν αὐτοὺς ἡ γενομένη «ἐπισκευή» — εἶναι ἀνοικτοὶ αἱ δ' ἐπ' αὐτῶν τεθειμέναι σκιαὶ λίαν ἐλαφραί. Κυριαρχοῦσι γενικῶς αἱ ἀπλαῖ στάσεις, οἱ μέσοι τόνοι καὶ αἱ ἥσυχαι ἀρμονίαι. Εἶναι ἔργα τῆς ἐπισήμου μᾶλλον ἑλληνιστικῆς τέχνης ἄνευ ὅμως ὑψηλῆς πνοῆς, δυνάμενα νὰ χρονολογηθῶσιν ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 14^{ου} αἰῶνος.

Ἐξερχόμενοι εἰς τὸν ἐξωνάρθηκα ἀντικρύζομεν ἐπὶ μὲν τοῦ νοτίου τοιχώματος ἐντὸς κόγχης τὸν ἁγ. Γεώργιον ἐκατέρωθεν δ' αὐτῆς ἀνὰ ἓνα τῶν ἁγ. Θεοδώρων, πρὸς οὓς χεῖρ Κυρίου προσφέρει ἀνὰ ἐν στέφος. Ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου τοιχώματος βλέπομεν τὸν ἁγ. Μηνᾶν ἔφιππον ὑπεράνω δὲ τὴν παράστασιν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου. Ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἡτοι ἐπὶ τοῦ ἐγκαρτίου τόξου εἰκονίζεται ἡ Πεντηκοστή, ἐπὶ δὲ τῆς δυτικῆς ἡτοι ὑπερθεῖν τῆς θύρας, ἡ Χριστοῦ Γέννησις. Αἱ εἰκόνες τοῦ ἐξωνάρθηκος εἶναι μετρίας τέχνης καὶ μεταγενεστέρων χρόνων εἰς ταύτας δ' ἀναφέρεται καὶ ἡ ἐξῆς ὑπὲρ τὴν θύραν γεγραμμένη ἐπιγραφή:

*Αν(η)γ(ερ)θη καὶ ἀν(ι)στορίστικε θηων ο πανσεπτο
ναος του Θεου καὶ της Παναγας Θεοτοκο' ετη δεο
μεθα τον κοπηαστο εις τον ναον του θεου.*

Τέλος ἐρχόμεθα εἰς τὰς ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ δυτικοῦ τοιχώματος τοῦ ναοῦ τοιχογραφίας. Ἐνταῦθα εἰκονίζονται ἄνωθεν μὲν τῆς θύρας ἡ ἀποτομὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ τιμίου Προδρόμου καὶ τὸ ἐπὶ τοῖς γενεθλίοις τοῦ Ἡρώδου συμπόσιον μετὰ τὴν Σαλώμην ὀρχουμένην πρὸ τοῦ βασιλέως. Ἀριστερᾷ δὲ τῆς θύρας εἰκονίζεται ἀφ' ἑνὸς ὁ Προφήτης Ἡλίας εἰς τὸ σπήλαιον μετὰ τὸν κόρακα, ὅστις φέρει εἰς αὐτὸν τροφήν, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ Παναγία τοῦ Πάθους. Εὐθὺς ὑπεράνω τῆς θύρας ἐπὶ νεωτέρου στρώματος εἰκονίζεται ἡ Παναγία ἐν προτομῇ καὶ παρ' αὐτὴν ὁ Χριστὸς φέρων τὴν ἐπιγραφὴν *IC XC O ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡΑΣ*. Τέλος δεξιᾷ τῆς θύρας διακρίνονται δύο στρώματα ἐπὶ τοῦ κατωτέρου τῶν ὁποίων εἰκονίζεται ὁ Πρόδρομος γυμνόπους καὶ φορῶν τὸν τρίχινον σάκκον ἐπὶ δὲ τοῦ νεωτέρου ἡ ἁγ. Παρασκευή.

Τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τῶν ἐξωτερικῶν τοιχογραφιῶν ὡς καὶ τὸ ὄνομα τοῦ κτίτορος διδάσκει ἡ ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰς τὸν ναὸν εἰσόδου γραπτὴ ἐπιγραφή λέγουσα:

¹ Κ. Σάθ α, Μεσαιων. Βιβλιοθήκη τ. Ι', Βενετία 1872 σ. 317. Πβλ. Μητροπ. Ἰεζεκιήλ ἐν Πρακτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. τοῦ 1932. Περιοδ. Γ' τόμ. Α' σ. 132.

² Σωτηρίου, Πρακτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. τοῦ 1932 σ. 134

~
 Δ (έησις) του δούλου του θεου Ανδρονικου και νεος κτιτωρ ετει Ζ' Δ'.
 Τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος ΖΔ' (= 7004) ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτή-
 ριον 1495 - 6.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παράστασις τῆς Παναγίας τοῦ Πάθους (εἰκ. 94).

Ἐνταῦθα ἡ Θεο-
 τόκος παρίσταται ἀρι-
 στερεῶ ὁλόσωμος, κατὰ
 κρόταφον, στρέφουσα
 μόνον τὴν κεφαλὴν
 πρὸς τὸν θεατὴν. Κρα-
 τεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν
 χειρῶν τὸν Χριστόν,
 ὅστις, λευκὰ ἐνδεδυ-
 μένος, στρέφει μετὰ
 δέους τὴν κεφαλὴν
 πρὸς τὸν κατὰ τὴν
 ἄνω δεξιὰν γωνίαν ἐν
 προτομῇ εἰκονιζόμε-
 νον Ἀρχάγγελον Γα-
 βριήλ. Οὗτος κρατῶν
 διὰ τῶν διὰ τοῦ ἱματίου
 του κεκαλυμμένων χει-
 ρῶν του τὰ σύμβολα
 τοῦ πάθους ἤτοι τὸν
 σταυρόν, τὴν λόγ-
 χην, τὸν σπόγγον καὶ
 τὸ ἄγγεῖον τοῦ ὄξους
 ἐπιδεικνύει αὐτὰ πρὸς
 τὸν μικρὸν Χριστόν,
 ὅστις, πλήρης φόβου
 τείνει τὴν ἀριστερὰν
 χεῖρα ἵνα πιασθῇ ἀπὸ
 τοῦ ἔνδυμα τῆς μητρὸς
 του ἐν ᾧ εἰς τὴν δε-
 ξιάν κρατεῖ διπλωμέ-
 νον εἰλητάριον.

Εἰκ. 94. Ἡ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ τοιχο-
 γραφία τῆς Παναγίας τοῦ Πάθους.

Δεξιᾷ τοῦ ἀρχαγγέλου ἤτοι ὑπεράνω τῆς θύρας εὔρηται ἡ ἐπιγραφή:

·Ο το χαῖρε πρὶν τῇ Παρθένῳ κομίσας | τὰ σύμβο-
 λα νῦν τοῦ πάθους προδεικνύει | Χ(ριστὸ)ς δὲ θνη(τὴν)
 σὰρκ' ἐνδεδυ[μένος] | πότμον δεδοικῶς δειλιᾷ ταῦτα βλέπων.

Ἡ τετραστίχος αὕτη ἐπιγραφή εὐρίσκεται συνηθέστατα εἰς μεταβυζαντινὰς φορητὰς εἰκόνας, ἐν αἷς ἡ Παναγία, φέρουσα συνηθῶς τὸν τίτλον: ἡ ἀμόλυντος, εἰκονίζεται ἐν προτομῇ κρατοῦσα τὸν Χριστόν, πρὸς ὃν ὁ ἀρχάγγελος Γαβριὴλ δεικνύει τὰ σύμβολα τοῦ πάθους¹. Εἰκόνες τινὲς τοῦ τύπου τούτου² ὑπογεγραμμέναι παρὰ τοῦ Κρητὸς ζωγράφου Ἀνδρέα Ρίκου ἢ Ρίτζου ἐθεωρήθησαν, ὅτι εἶναι συνθετικὴ δημιουργία τοῦ ἁγιογράφου τούτου. Ἐν τούτοις κατόπιν τῆς ἐν Σερβίᾳ (Ζίτσα³ καὶ Κόντσε⁴) εὐρέσεως τοιχογραφιῶν τοῦ αὐτοῦ τύπου, ἀναγομένων πιθανώτατα εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος, ἡ ὑπόθεσις αὕτη δὲν δύναται πλέον νὰ στηριχθῇ· διότι ὁ Ρίτζος, συμφώνως πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν του, πρέπει νὰ ταχθῇ εἰς τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 16^{ου} αἰῶνος⁵. Ἡ ἡμετέρα τοιχογραφία κατέχει χρονολογικῶς μεσάζουσαν θέσιν μεταξὺ τῆς τοῦ Κόντσε καὶ τῆς τοῦ Ρίκου, μεσάζουσαν δ' ὁμοίως θέσιν παρουσιάζει καὶ τυπολογικῶς μεταξὺ τῶν δύο παραστάσεων· διότι ἔχει στοιχεῖα παλαιότερα καὶ ἄλλα μᾶλλον προηγμένα. Οὕτω πρὸς μὲν τὴν τοῦ Κόντσε ὁμοιάζει κατὰ τὴν ὁλόσωμον παράστασιν καὶ πλαγίαν στάσιν τῆς Θεοτόκου καὶ τὴν περίτρομον ἔκφρασιν τοῦ μικροῦ Χριστοῦ, πρὸς δὲ τὰς μεταγενεστέρας φορητὰς κατὰ τὴν ἀτάραχον καὶ γλυκεῖαν ἔκφρασιν τῆς Παναγίας. Ὅπως δὲ ποτε ἡ βρεφοκρατοῦσα Παναγία τῆς Κουμπελίδικης ἀποτελεῖ, μέχρι τοῦδε, τὴν παλαιότεραν ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους σωζομένην τοιχογραφίαν τοῦ λεγομένου τύπου τοῦ Ρίκου.

¹ Ἐνταῦθα διαφέρει μόνον κατὰ δύο λέξεις τοῦ πρώτου στίχου γράφει δηλ. «τῇ Παρθένῳ κομίσας» ἐν ᾧ εἰς ἐκείνας «τῇ πανάγῳ μηνύσας».

² Ὅρα τὰ παρὰ Wulff-Alpatoff, *Denkmäler der Ikonenmalerei* σ. 222-224 καὶ 291 καὶ Mirković, *Actes du IV Cong. Intern. des Ét. byz.* τ. II σ. 131 καταλεγόμενα παραδείγματα.

³ Vlad. Petković, *Starinar* 1909 Τεῦχ. I σ. 64.

⁴ Lazar Mirković, ἐν *Actes du IV Congrès Intern des études byzantines* τ. II, Sofia 1936, σ. 132 εἰκ. 65 (= τομ. X 1936 τῶν *Izvestija* τοῦ Βουλγ. Ἀρχ. Ἰνστιτούτου).

⁵ N. Kondakov, *Ruskaja Ikon* I σ. 157.

5. Ο ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΚΑΣΝΙΤΖΗ¹

Ὁ ναὸς οὗτος εὐρίσκεται πλησίον τοῦ ἀνατολικοῦ τέρματος τῆς κεντρικῆς ἀρτηρίας τῆς Καστορίας. Εἶναι μικρὰ μονόκλιτος καὶ ξυλόστεγος βασιλική μετὰ νάρθηκος, φέρουσα πρὸς ἀνατολὰς μίαν μόνην ἀλλὰ μεγάλην ἡμικυκλικὴν ἀψίδα ἱεροῦ, τῶν λοιπῶν δύο κογχῶν — προθέσεως καὶ διακονικοῦ — ἀνοιγομένων εἰς τὸ πᾶχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 95).

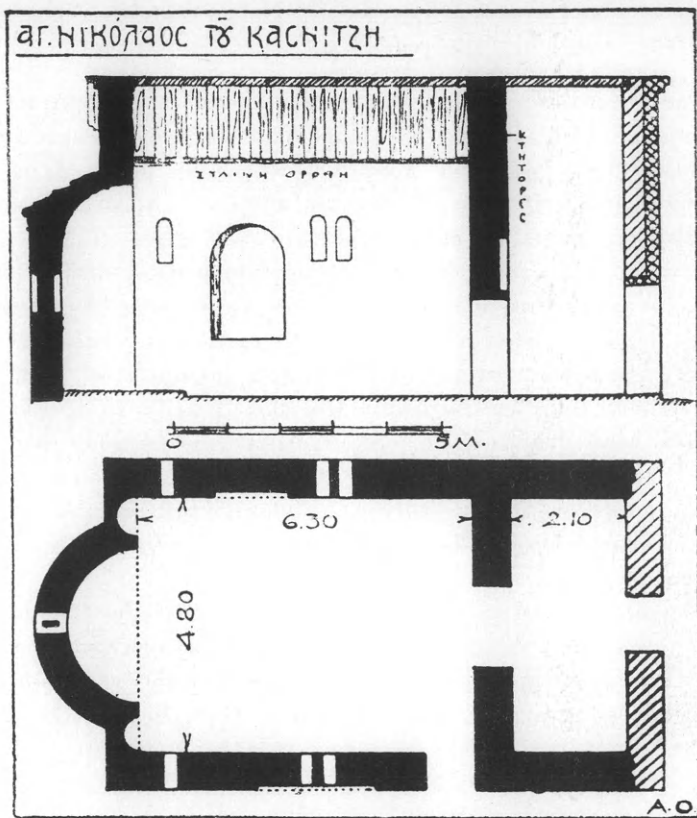
Κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν φέρει ὁ ναὸς ἐξωτερικῶς ἀβαθῆ (0.10) τυφλὴν διακοσμητικὴν ἀψίδα (πλ. 2.20) (εἰκ. 97), ἣτις, ὡς εἰς τοὺς Ἀγ. Ἀναργύρους, δὲν φθάνει μέχρι τοῦ ἐδάφους. Ὅμοίαν ἀλλὰ μικροτέραν (πλ. 1.41) τυφλὴν ἀψίδα φέρει ἐσωτερικῶς καὶ τὸ νότιον τοίχωμα· χρησιμεύει δ' αὕτη ὡς πλαίσιον τῆς εἰκόνης τοῦ Ἀγ. Νικολάου (εἰκ. 95). Ἐφ' ἐκατέρας τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται εἰς ὕψος 2.55 ἀπὸ τοῦ δαπέδου ἀνὰ ἓν μονόλοβον (πλ. 0.27) καὶ ἓν δίλοβον τοξωτὸν παράθυρον, οὗτινος ὅμως τὸ χώρισμα δὲν εἶναι μαρμαρίνον ἀλλὰ πλίνθινον. Δίλοβον παράθυρον ἀλλὰ μετὰ μαρμαρίνου κιονίσκου (φραχθὲν ἀργότερον) ἔφερε καὶ ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 96), ἐν ᾧ αἱ δύο μικρότερα κόγχαι εἶναι τυφλαί.

Ὁ κυρίως ναὸς φέρει ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς μίαν θύραν εἰσόδου, ἐτέραν δὲ χαμηλὴν (1.85) ἐπὶ τῆς δυτικῆς, δι' ἧς συγκοινωνεῖ πρὸς στενὸν νάρθηκα. Ὑπεράνω τῆς θύρας ταύτης ὑπάρχει ἐπὶ τῆς πρὸς τὸν νάρθηκα βλεπούσης πλευρᾶς μικρὰ τυφλὴ ἀψὶς (βάθ. 0.18, ὕψ. 1.00). Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ νάρθηκος, καταπεσὼν ἄγνωστον πότε, ἀντικατεστάθη διὰ νεωτέρου. Ὁ κυρίως ναὸς φέρει σήμερον ξυλίνην ὀροφὴν (ταβάνι), ἣτις ἀρχικῶς δὲν ὑπῆρχε, τῆς στέγης οὗσης ἐσωτερικῶς ὀρατῆς.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ τοιχοδομία τοῦ ναοῦ, ἣτις παρουσιάζει ψευδισόδομόν τι σύστημα μὲ λίθους σχετικῶς μικροὺς καὶ ἀκανόνιστους συνδυαζο-

¹ Ὁ ναὸς ἀποκαλεῖται ὑπὸ τῶν ἐντοπίων ἀπλῶς «τοῦ ἁγ. Νικολάου» προσέγραψα δ' ἐγὼ τὸ «τοῦ Κασνίτζη» ἥτοι τὸ ὄνομα τοῦ παλαιοῦ κτίτορος, χάριν διακρίσεως αὐτοῦ ἀπὸ τῶν δώδεκα ἄλλων ναῶν τοῦ αὐτοῦ Ἀγίου, οἵτινες ὑπάρχουσιν ἐν Καστορίᾳ. Τὸ πλῆθος τῶν ναῶν τοῦ θαλασσινοῦ Ἀγίου Νικολάου, οἵτινες ὑπάρχουσιν εἰς τινὰς πόλεις τῆς Β. Μακεδονίας (Καστορία, Ἀχρίς, Πρέσπα) καὶ τῆς Ἠπείρου (Ἰωάννινα), ἐξηγεῖται ἐκ τῆς γειτνιασεως αὐτῶν πρὸς ἐκτεταμένης λίμνης, αἵτινες εἶναι, τρόπον τινά, μικραὶ θάλασσαι διαπλεόμεναι ἀπὸ πολλὰ μονόξυλα καράβια (ἴδρα περὶ τῶν καραβίων τούτων Leake, *Travels in northern Greece* τ. I σ. 326 καὶ Ἀρ. Ζάχον ἐν Μακεδονικῇ Ἡμερολογίῳ τοῦ 1936 σ. 161-166).

μένους πρὸς ποικιλίαν πλινθίνων σχημάτων >|<, <|>, ^ κλπ. (εἰκ. 97). Ἡ ἀναλογία τῶν πλινθῶν πρὸς τοὺς λίθους εἶναι τόσον μεγάλη, ὥστε ἀποκομίζει τις τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι πρόκειται περὶ τοίχου ἐξ ὁλοκλήρου διὰ πλινθῶν κατεσκευασμένου (εἰκ. 97). Τοῦτο ἄλλωστε καὶ συμβαίνει πράγματι δι' ὠρισμένα

Εἰκ. 95. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Ἀγ. Νικολάου.

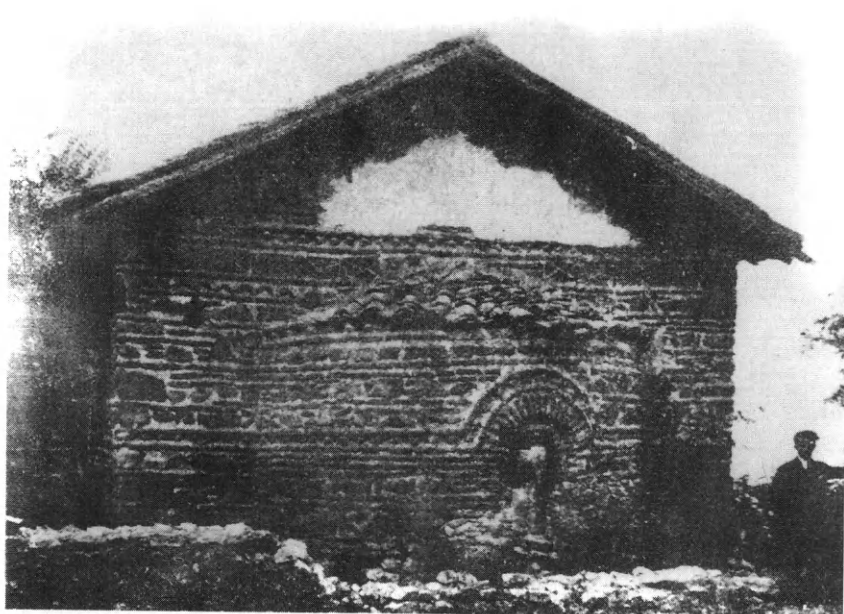
μέρη ὡς π.χ. τὰ τοξωτὰ ὑπέρθυρα τῶν παραθύρων καὶ τῆς κόγχης, τὸ τύμπανον τῆς κόγχης κλπ.

Εἰς τὸ ἄνω μέρος τῶν τοίχων εὐθὺς κάτωθεν τῶν κεράμων τῆς στέγης ὑπάρχει ὀδοντωτὴ ταινία, κάτωθεν δ' αὐτῆς ζωφόρος ἐξ ὀρθογωνίων πηλίνων πλακῶν φερουσῶν διαγωνίους χαραγὰς, χωριζομένων δ' ἀπ' ἀλλήλων διὰ κατακορύφων λίθων. Τόσον ἡ ὀδοντωτὴ ταινία ὅσον καὶ ἡ διὰ πηλίνων πλακῶν ζωφόρος συνεχίζονται καὶ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ ὑπογραμμίζουσαι τὴν βάσιν τοῦ μετ' ἄρκετὰ ἀποτόμου κλίσεως σχηματιζομένου τριγώνου τοῦ ἀετώματος ἃν καὶ διακόπτονται ἐν μέρει ὑπὸ τῆς κορυφῆς

τῆς στέγης τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 96). Ἐν τῇ αὐτῇ ἀνατολικῇ πλευρᾷ ὑπάρχει καὶ δευτέρα ὀριζόντιος ὁδοντωτὴ ταινία εἰς τὸ ὕψος τῶν γεννήσεων τοῦ τοξωτοῦ παραθύρου, οὗτινος καὶ περιβάλλει τὸ τοξωτὸν πλαίσιον.

ΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ

Ὁ ναὸς ἔφερε τοιχογραφίας ἐξωτερικῶς μὲν ἐν μέρει (βόρειος καὶ ἀνατολική πλευρά) ἐσωτερικῶς δ' ἐξ ὁλοκλήρου. Τμήματα τῶν ἐξωτερικῶν τοιχο-

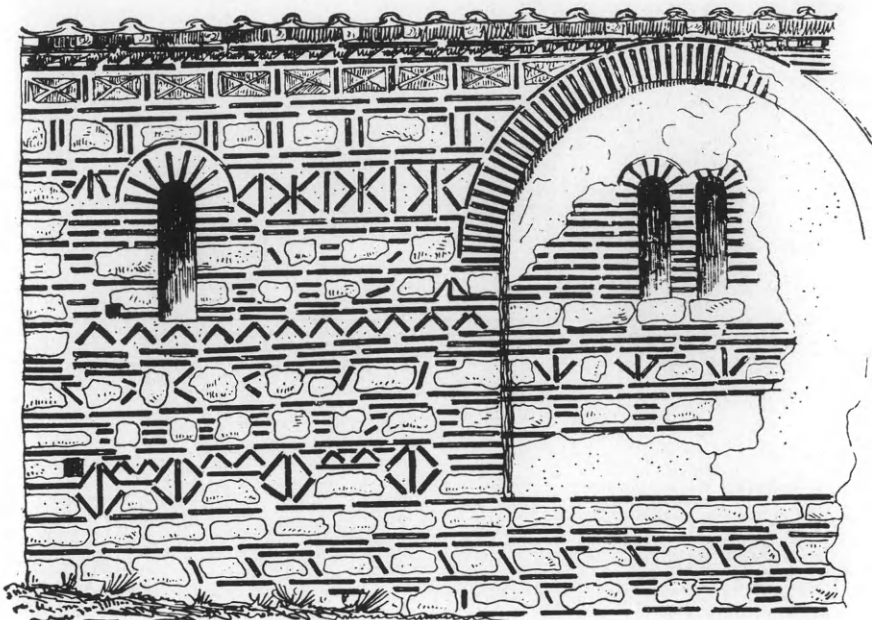
Εἰκ. 96. Ὁψὶς τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

γραφῶν διατηροῦνται εἰσέτι κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν ὥς καὶ εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα¹. Αὗται ὅμως, λόγῳ τῆς ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐκθέσεως εἰς τὰς καιρικὰς μεταβολάς, ἔχουσιν ἀποπλυθῆ, καταστᾶσαι αἱ πλεῖσται δυσδιάκριτοι.

Αἱ ἐσωτερικαὶ τοιχογραφίαι εἶναι καὶ ἐνταῦθα διατεταγμέναι κατὰ τὸ καθ' ὀριζοντίους ζώνας σύστημα. Καὶ κάτω μὲν ἔχομεν, μέχρις ὕψους 2.70 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, παράταξιν ὁλοσώμων, κατενώπιον ἱσταμένων ἀγίων, — στρατιωτικῶν μὲν κατὰ τὰς μακρὰς πλευράς, ἱατρῶν δὲ κατὰ τὴν δυτικὴν — μεθ' ἣν ἀκολουθεῖ στενωτέρα ζώνη φέρουσα ἀγίους ἐν προτομῇ, ὑπερθεῖν δὲ ταύτης ἔρχονται αἱ συνθέσεις.

¹ Ἐν τῷ ἀνατολικῷ ἀετώματι διακρίνεται ἡ εἰκὼν τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἐν προτομῇ μεταξὺ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας (εἰκ. 96).

Ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς, ἀρχόμενοι ἀπὸ τοῦ ξυλογλύπτου εἰκονοστασίου ἀντικρύζομεν πρῶτον τὸν Χριστόν, εἰκονιζόμενον ὁλόσωμον κάτωθεν ὠραίου τριλόβου τόξου φερομένου ὑπὸ διδύμων κιονίσκων συνδεομένων διὰ κόμβων. Ὁ Σωτὴρ εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: «Ἐγὼ εἰμὶ τὸ φῶς τοῦ κόσμου» (. . .). Ἐναντι ἀκριβῶς τῆς εἰκόνος τοῦ Χριστοῦ ὑπάρχει ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου ἀβαθῆς κόγχη ἐντὸς

Εἰκ. 97. Τμήμα τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

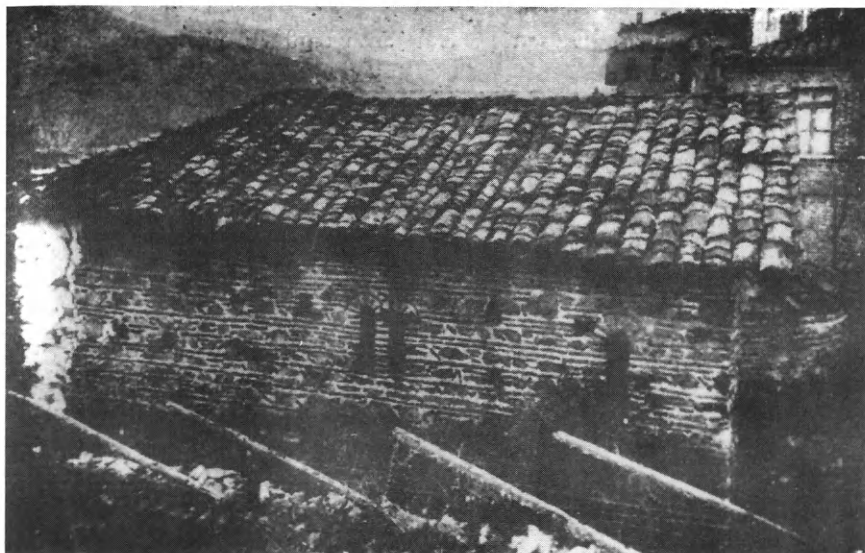
τῆς ὁποίας εἰκονίζεται ὁ πάτρων τοῦ ναοῦ ἅγ. Νικόλαος περιβεβλημένος τὴν ἀρχιερατικὴν αὐτοῦ στολήν. Εἰς τὰς ἄνω δύο γωνίας εἰκονίζονται ἐν προτομῇ καὶ εἰς μικροτέραν κλίμακα ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ Παναγία κομίζουσα εἰς τὸν ἅγιον τὸ ὠμοφόριον αὐτοῦ ἀφ' ἑτέρου δ' ὁ Χριστός, ὅστις θέτει τὴν χεῖρα ἐπὶ τοῖ εὐαγγελίῳ, ὅπερ κρατεῖ ὁ ἅγιος¹.

Παραπλεύρως τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται οἱ ἅγ. Θεόδωροι, ὁ Τήρων καὶ ὁ Στρατηλάτης, παρ' αὐτοὺς δὲ ὁ ἅγ. Προκόπιος καὶ ἄνωθεν τῆς βορείου θύρας ὁ ἅγ. Μηνᾶς. Ἀντιστοίχως ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς ἔχομεν παρὰ τὸν ἅγ. Νικόλαον τὸν ἅγ. Δημήτριον, ἐφεξῆς δὲ τοὺς ἁγίους Γεώργιον, Νέστωρα καὶ Μερκούριον.

¹ Ὅρα τὴν σχετικὴν ἐρμηνεῖαν τῆς παραστάσεως ταύτης ἐν Ἀρχεῖφ τῶν Βυζαντ. Μνημ. τ. Δ' σ. 25.

Ἡ κάτω ζώνη τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καταλαμβάνεται ὑπὸ ἱατρῶν ἁγίων, οἵτινες γενικῶς ἐτύγγανον μεγάλης τιμῆς καὶ εὐλαβείας ὑπὸ τῶν Καστοριέων. Οὕτω ἔχομεν ἀριστερᾷ μὲν τῆς πρὸς τὸν νάρθηκα θύρας τοὺς ἁγίους Κοσμᾶν, Παντελεήμονα καὶ Δαμιανόν, δεξιᾷ δ' αὐτῆς τοὺς ἁγίους Κῦρον, Ἐρμόλαον καὶ Ἰωάννην τὸν ἀνάρχουρον¹.

Εὐθὺς ὑπεράνω τῶν ὁλοσώμων ἁγίων ὑπάρχει κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἡ στενοεπιμήκης κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ καταλαμβάνουσα ὁλόκληρον τὸ πλάτος

Εἰκ. 98. Ἡ νοτία πλευρὰ τοῦ Ἀγ. Νικολάου.

τοῦ ναοῦ, ὕπερθεν δ' αὐτῆς εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μὲν ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, δεξιᾷ δ' ἡ Μεταμόρφωσις.

Ἐκ τῶν ἁγίων τῆς δευτέρας ζώνης, οἵτινες, ὥς εἵπομεν, εἰκονίζονται ἐν προτομῇ καὶ ἐν συνεχείᾳ ἤτοι ἄνευ διαχωριστικῆς ταινίας ἢ πλαισίου, ἰδιαιτέρως προσοχῆς ἄξιοι τυγχάνουσιν οἱ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοιχώματος εἰκονιζόμενοι ἅγιοι Εὐστράτιος, Αὐξέντιος, Μαρδάριος, Εὐγένιος καὶ Ὁρέστης (εἰκ. 99). Ἐκ τούτων ἄλλοι μὲν εἰκονίζονται αὐστηρῶς κατὰ μέτωπον (Μαρδάριος) ἄλλοι δ' εἶναι ἐστραμμένοι κατὰ τὰ τρία τέταρτα (Εὐγένιος, Ὁρέστης). Ὑπερθεν αὐτῶν εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μὲν ἡ Γέννησις, δεξιᾷ δ' ἡ Ὑπαπαντὴ ἐν ᾗ τὸ βρέφος Ἰησοῦν φέρει εἰς τὰς ἀγκάλας τοῦ ὁ Συμεών.

¹ Τοὺς τρεῖς τελευταίους ἁγίους ἐπικαλεῖται ὁ ἱερεὺς κατὰ τὴν ἀπόλυσιν τοῦ ἁγιασμοῦ, ὥς συντελοῦντας εἰς τὴν ἴασιν τῶν ψυχῶν.

Εἰς τὸν νάρθηκα ἔχομεν πάλιν κάτω ὁλοσώμους ἁγίους ἰδίᾳ γυναῖκας· διότι ἐνταῦθα, ὡς ἤδη εἵπομεν, ἴσταντο αἱ γυναῖκες. Οὕτω ἐπὶ μὲν τοῦ βορείου τοιχώματος εἰκονίζονται αἱ ἅγαι *Μαρίνα*, *Βαρβάρα* καὶ *Λουλιανή* (Ἰουλιανή;) ἐπὶ δὲ τοῦ νοτίου ἡ ἁγ. *Φωτεινὴ* καὶ οἱ ἅγιοι *Κωνσταντῖνος* καὶ *Ἐλένη*. Τέλος ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοιχώματος ἔχομεν ἀριστερᾷ μὲν τῆς θύρας τὴν Παναγίαν ἀριστεροκρατοῦσαν τὸν Χριστὸν καὶ παρ' αὐτὴν τὸν ἁγ. Ἐλπίδιον δεόμενον, δεξιᾷ δέ, κατ' ἐξαίρεσιν, τὴν Βάπτισιν, ἧς τμήμα ἀποδίδει ἡ εἰκὼν 100. Ὑπεράνω τῶν δύο τούτων παραστάσεων εὐρίσκονται ἀντιστοίχως οἱ προφῆται Ἡλίας καὶ Ἐλισσαῖος. Ἐπὶ τῶν ὑπερθεῶν ζωνῶν τῶν πλευρικῶν

Εἰκ. 99. Οἱ ἅγιοι Αὐξέντιος, Μαρθάριος, Εὐγένιος καὶ Ὁρέστης.

τοιχωμάτων εἰκονίζονται τὰ θαύματα τοῦ ἁγ. Νικολάου, ἐπὶ δὲ τοῦ ἀνατολικοῦ ἤτοι ὑπερθεῶν καὶ ἐκατέρωθεν τῆς ἀβαθοῦς κόγχης, ἐν ἧ εἰκονίζεται ὁ ἁγ. Νικόλαος, ἱστοροῦνται αἱ μορφαὶ ἐνὸς ζεύγους λαϊκῶν, οἵτινες, κατὰ διδασκουσιν αἱ ἄνωθεν ἐκατέρωθεν αὐτῶν γεγραμμέναι ἐπιγραφαὶ εἶναι οἱ κτίτορες τοῦ ναοῦ. Καὶ ἡ μὲν ὑπεράνω τοῦ ἀνδρὸς γεγραμμένη ἐπιγραφή λέγει:

Νικηφόρος μάγιστρος καὶ κτήτωρ ὁ Κασνίτζης,

ἡ δὲ ὑπὲρ τὴν γυναῖκα:

Ἡ σύνγευρος τοῦ κτήτορος Ἄννα.

Ἀμφότεροι οἱ κτίτορες εἰκονίζονται ὁλόσωμοι καὶ ἐστραμμένοι, ὡς συνήθως, κατὰ τὰ τρία τέταρτα (εἰκ. 101 καὶ 102). Ὁ ἀνὴρ, εἰκονιζόμενος γενειοφόρος, φορεῖ ἀπέριττον ποδήρης, χειριδωτὸν ἔνδυμα, μὲ κλειστὸν λαιμόν, χρώματος ὑποκυάνου, ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς σκουφον. Τὸ μέσον τοῦ δεξιοῦ μανικίου του περιβάλλει κατάκοσμον περιβραχιόνιον¹, προφανῶς διακριτικὸν σημεῖον τοῦ

¹ Ὅμοιον ἀκριβῶς περιβραχιόνιον φέρει, πλὴν ἄλλων, καὶ ὁ σεβαστοκράτωρ Καλογιάννης ἐν Bojana (A. Grabar, Bojana, Sofia 1928 πίν. XXI).

ὕψηλῳ ἀξιώματι τοῦ μαγίστρου, ὅπερ, κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν, ἔφερεν ὁ κτίτωρ¹.

Ὁ Νικηφόρος παρίσταται ἐνταῦθα ἰσχνὸς καὶ ὑψηλός, ἔκφρασιν σοβαρὰν μὲ μεγάλους ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμοὺς προσφέρων ὁμοίωμα τῆς ἐκκλησίας. Ἡ παράστασις ταύτης, κατὰ τὴν κρατυῖσαν παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς ζωγράφους συνήθειαν, δὲν τηρεῖ τοὺς κανόνας τῆς προοπτικῆς ἀλλὰ παρουσιάζει ἀντὶ δύο τρεῖς πλευρὰς τοῦ ναοῦ (δυτικὴν, νοτίαν καὶ ἀνατολικήν), διδάσκει δ' ἡμᾶς

Εἰκ. 100. Τμῆμα τῆς παραστάσεως τῆς Βαπτίσεως.

ἄφ' ἑτέρου πόσον μικρὰν πίστιν ὀφείλομεν ν' ἀποδίδωμεν εἰς τὴν ἀκρίβειαν τῶν ἀπεικονίσεων τῶν ὑπὸ τῶν δωρητῶν προσφερομένων ναῶν οὐχὶ τόσον ὥς πρὸς τὴν γενικὴν μορφήν, ὅσον εἰς τὰς λεπτομερείας τῶν εἰκονιζομένων ναῶν. Οὕτω π. χ. ἐνταῦθα ἐπὶ μὲν τῆς εἰκόνης ἔχομεν τρία μεγάλα μονόλοβα παράθυρα, ἐν ᾧ εἰς τὴν πραγματικότητά ἔχομεν ἓν μικρὸν δίλοβον καὶ ἓν μικρὸν ἐπίσης μονόλοβον παράθυρον. (Ὅρα εἰκ. 98).

Ἡ ἀπέναντι τοῦ Νικηφόρου ἱσταμένη Ἄννα φέρει τὰς χεῖρας εἰς κίνησιν δεήσεως (εἰκ. 102). Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἰσχνὸν ἄνδρα ἡ γυνὴ εἶναι μᾶλλον παχεῖα μὲ μεγάλους ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ γρυπτὰς καμπύλας ὀφρῦς.

¹ Τὸ ἀξίωμα τοῦ μαγίστρου ἀντιστοιχεῖ περίπου πρὸς τὸ σημερινὸν τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ στρατιωτικοῦ οἴκου τοῦ Βασιλέως. Ὅρα σχετικῶς Du Cange, *Glossarium mediae et infimae graecitatis* στ. 843 ἐν λ. μάγιστρος.

Περιβεβλημένη ἐσωτερικῶς πορφυροῦν σχιστὸν καμίσιον, φέρει ἐπ' αὐτοῦ χρυσοκέντητον πλουμιστὸν ἡμάνδιον (εἰκ. 102). Ὡς δ' ὁ ἀνὴρ φέρει καὶ ἡ γυνὴ περιβραχιόνιον λευκὸν ὅμως καὶ ἀκόσμητον. Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς τῆς, ὅπερ ὁμοιάζει πρὸς σαρίκιον, οὗτινος τὸ εἰς χρυσοῦς καταλῆγον ἄκρον καταπίπτει ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου (εἰκ. 102). Τοιούτου εἶδους

Εἰκ. 101. Ὁ κτίτωρ τοῦ ναοῦ Νικηφόρος.

καλύμματα ἔφερον ἀπὸ τοῦ 14^{ου} ἰδίου αἰῶνος οἱ τε ἄνδρες καὶ αἱ γυναῖκες¹ καὶ ἀνατολικὴν βεβαίως ἐπίδρασιν. Δὲν φαίνεται ὅμως ὅτι ταῦτα ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰ προπολιώματα ἢ τυμπάνια², ὡς ὑπέτεθη ὑπὸ τινων, ἀλλὰ μᾶλλον πρὸς τὰ φακιόλια³ ἢ φακεολίδας.

Ὡς τοιχογραφίαι τοῦ ἁγ. Νικολάου εἶναι ἔργα μᾶλλον ἐμπρεσσιονιστοῦ τεχνίτου. Ἡ κομψότης τῶν μορφῶν, ἡ ἀρρενωπὴ ὡραιότης τῶν προσώπων μὲ τὰ ἔντονα, λαϊκὰ χαρακτηριστικά (εἰκ. 100) ἐμποιοῦσι δυνατὴν ἐντύπωσιν καὶ ἐνθυμίζουσι ζωηρῶς ἀνατολικά πρότυπα. Τὸ πλάσιμον τῶν σαρκῶν εἶναι δυνατὸν αἱ ἀντιθέσεις μεταξὺ σκιᾶς καὶ φωτὸς ἀπότομοι, αἱ

δὲ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων ἰσχυρῶς τονισμέναι ἀλλ' ἁρμονικαὶ καὶ μὲ ἐλαφρὰν σχηματοποίησιν. Αἱ μορφαὶ τῶν μεμονωμένων ἁγίων (εἰκ. 99) παρουσιάζουσι πολλὴν ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὴν ἐκτέλεσιν πρὸς τὰς τῶν ἁγίων Ἀναργύρων, χαρακτηριστικὴ δὲ εἶναι καὶ ἐνταῦθα ἡ ὑπὸ τὰ μῆλα τῶν παρειῶν ἐρυθρὰ

¹ Ὅρα ἕτερα παρδείγματα παρὰ G. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce* Texte II, 1 Paris 1936 σ. 368 εἰκ. 166.

² J. Ebersolt, *Les arts somptuaires à Byzance* σ. 126 ἔ.

³ Κατὰ τὸν Μαλάλαν (457, 19 Βόν.) ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰνδῶν ἐφόρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς «λινόχρυσον φακιόλιον ἐσφενδονισμένον».

σκιαστική κηλὶς. Ἴσως ἄλλος τεχνίτης νὰ ἐξωγράφησε τοὺς ἁγίους καὶ τὰς προσωπογραφίας τῶν κτιτόρων καὶ ἄλλος τὰς συνθέσεις. Πάντως ἀμφότεροι εἶναι σύγχρονοι καὶ πρέπει νὰ ταχθῶσιν εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, καθ' ἣν δηλαδὴ ἐποχὴν ἡ Καστορία ἀνῆκεν εἰς τοὺς δεσπότας τῆς Ἡπείρου.

Εἰκ. 102. Ἡ σύζυγος τοῦ κτιτορος Ἄννα.

Ὑπολείπεται ἤδη νὰ ξεετάσωμεν τὴν ὑπερθεὴν τῆς θύρας τοῦ νάρθηκος κτιτορικὴν ἐπιγραφὴν. Αὕτη γεγραμμένη εἰς στίχους ἱαμβικοὺς ἔχει οὕτω :

Πολλῶν τετευχῶς δωρεῶν σὼν τρισμακάρο
ἀφ' οὗ περ ἦλθον εἰς τὸ[ν] κλανθμῶνος τόπον
ἀλιτρός, οἰκτρός, λάτρης, κακεργάτης
τᾶνῶν ἀνιστῶ τὸν νεὼν Νικηφόρος
τύχη μάγιστρος καὶ τοῦπικλὴν Κασνίτζης
βάθρων ἀπ' ἄκρων πλὴν ζέοντι τῷ πόθῳ
σεπταῖς καταλάμποντα χρωματουργίαις
καὶ παντοδαπαῖς εἰκόνων ποικιλίαις
σοὶ τῷ δοτῆρι τῶν καλῶν.

Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς διδασκόμεθα ὅτι ὁ μάγιστρος Νικηφόρος Κασνίτζης ἰδίαις δαπάναις οὐ μόνον ἀνήγειρεν ἀλλὰ καὶ διεκόσμησε διὰ τοιχογραφιῶν τὸν ναόν, ὃν ἀφιέρωσεν εἰς τὸν «τρισμάκαρον» ἅγιον Νικόλαον, παρ' οὗ «πολλῶν ἔτυχε δωρεῶν». Ἀλλὰ καὶ τι σπουδαιότερον διδασκόμεθα ἐκ τῆς φράσεως «ἅψ' οὗ περιῆλθον εἰς τὸν κλαυθμῶνος τόπον» ὅτι δηλ. ὁ Νικηφόρος δὲν ἦτο ἐντόπιος ἀλλ' ἦλθεν ὡς ἐξόριστος εἰς τὸν «τόπον τοῦ κλαυθμῶνος» ἦτοι τὴν Καστορίαν, ἣτις, ὡς γνωστὸν, ἐχρησίμευεν, καθὼς καὶ ἄλλαι πόλεις τῆς Βορείου καὶ Δυτικῆς Μακεδονίας, ὡς τόπος ἐξορίας ἀνωτέρων τιτλούχων, ὑποπεσόντων εἰς τὴν δυσμένειαν τῶν ἀρχόντων τῆς βασιλευούσης.

Φέρει δ' ὁ Νικηφόρος τὸ ἐπίθετον Κασνίτζης. Παρὰ Καντακουζηνῶ (IV, 33 Βόν.) συναντῶμεν τὸ ὄνομα τοῦτο ὑπὸ τὸν τύπον Κασνιτζός¹. Φέρει δ' αὐτὸ ὁ γενναῖος στρατηγὸς Μποριλοβίκης δράσας περὶ τὰ μέσα τοῦ 14^{ου} αἰῶνος.

Ποῖος ἀκριβῶς ἦτο ὁ ἐξόριστος μάγιστρος Νικηφόρος δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξακριβώσω². ἀλλ' οὐδὲ τοὺς χρόνους, καθ' οὓς ἔζησε γνωρίζομεν· διότι ἡ ἐπιγραφή οὐδεμίαν φέρει χρονολογίαν, ἣτις θὰ ἔλκε συνάμα καὶ τὸ ζήτημα τοῦ χρόνου κατασκευῆς τῶν τοιχογραφιῶν, ὃν μόνον ἐκ τεχνοτροπικῶν στοιχείων ἐπεχειρήσαμεν νὰ συναγάγωμεν.

Ὡς πρὸς τὸ ὕψος τῆς ἐπιγραφῆς τοῦτο, κατὰ τὴν ἐπικρατήσασαν συνήθειαν, εἶναι τὸ ἀρχαῖζον ἐπικλὸν μὲ χρῆσιν πολλῶν ὁμηρικῶν λέξεων. Ἡ ἐν τῷ 3^ῳ στίχῳ λέξις ἀλιτρός, οὕσα συγκεκομμένος τύπος τοῦ ἀλιτήριος ἀπαντᾷ ἤδη παρ' Ὀμήρῳ καὶ τοῖς ἀρχαίοις συγγραφεῦσιν³. Ἐν συγχῇ χρήσει παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς λογίοις σημαίνει τὸν ἁμαρτωλόν. Κατὰ τὸν Σπ. Λάμπρον⁴ τὸ ἀλιτρός εἶναι «τῶν ἐπιθέτων, ἅτινα προσελάμβανον οἱ μοναχοὶ προσγράφωντες εἰς ἑαυτοὺς ἁμαρτωλὴν φύσιν». Οἱ ἀντιγραφεῖς ὡσαύτως συχνάκις παραθέτουσι τὸ ἐπίθετον τοῦτο εἰς τὸ ὄνομά των⁵. Εὐρίσκεται καὶ εἰς τὴν ἔμμετρον κτιτορικὴν ἐπιγραφὴν τῆς παρὰ τὸ Ναύπλιον Ἀνίας Μονῆς⁶.

¹ Ὁ Jireček παράγει τὸ ὄνομα ἐκ τοῦ kaznač, ὅπερ σημαίνει ταμίης. (Geschichte der Serben, Gotha 1911 τ. 1, 405 σημ. 1). Ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐπιγραφῇ τὸ ὄνομα τονίζεται δις Κασνίτζης, συμφώνως πρὸς τὴν γνωστὴν βυζαντινὴν ὑποκοριστικὴν κατάληξιν εἰς -ίτζης.

² Μάγιστρός τις Νικηφόρος μνημονεύεται ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1001 (Γ ο ύ δ α ς, Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν Γ', 114) ἀλλ' οὗτος βεβαίως δὲν δύναται νὰ εἶναι ὁ ἡμέτερος.

³ Πβλ. Καλλιμάχου. Ὀμηρ. ὕμν. εἰς Ἀπόλλωνα στ. 2.

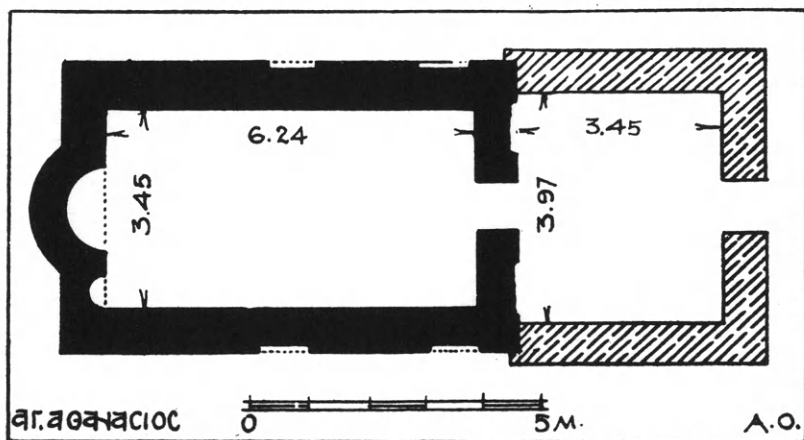
⁴ Ν. Ἑλληνομνήμων Δ' (1907) σ. 379.

⁵ Vogel - Gardthausen, Die griech. Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, σποράδην.

⁶ Κ. Ζησίου ἐν Δελτ. Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἐταιρ. Α' σ. 522, Μιχ. Λαμπρυνίδου, ἡ Ναυπλία Ἀθῆναι 18. σ.

6. Ο ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

Ὁ ναὸς οὗτος εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ τῆς Μητροπόλεως. Εἶναι μικρὰ μονόκλιτος βασιλικὴ μετὰ ξυλίνης στέγης, φέρουσα πρὸς ἀνατολὰς ἐλαφρῶς ἐξέχουσαν ἡμικυκλικὴν κόγχην ἱεροῦ (εἰκ. 103). Κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν

Εἰκ. 103. Κάτοψις τοῦ ἀγ. Ἀθανασίου.

φέρει προσκεκολλημένον τετράγωνον περίπου νάρθηκα. Ἡ τοιχοδομία του δὲν εἶναι σήμερον ὁρατὴ, διότι καλύπτεται ὑπὸ πετακτοῦ κονιάματος, ἐκ τινων ὁμως διαφαινομένων τμημάτων ἀποδεικνύεται, ὅτι ἦτο μᾶλλον ἀκανόνιστος καὶ παραμεμιγμένη μετὰ θραυσμάτων πλίνθων. Ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοιχωμάτων τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχουσιν ἀνὰ δύο ἀβαθεῖς τυφλαὶ διακοσμητικαὶ βαθύνσεις (εἰκ. 103), ὅμοιαι δὲ βαθύνσεις ὑπῆρχον καὶ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ, ἀνὰ μία ἐκατέρωθεν τῆς θύρας.

ΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ

Ὁ ναὸς εἶναι ἐσωτερικῶς κατάγραφος ἐξ εἰκόνων διατεταγμένων καὶ ἐνταῦθα κατὰ τὸ κατὰ ζώνας σύστημα διακοσμήσεως. Καὶ κάτω μὲν ἔχομεν πάλιν παρατάξιν στρατιωτικῶν ἁγίων, ἄνω δὲ ζώνην ἐκ στηθαρίων, ἔτι δ' ἄνω-τέρω σκηνὰς ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου. Εἰς τὰς παραστάσεις τῆς κάτω ζώνης παρατηροῦμεν, ὅτι πολλοὶ ἅγιοι δὲν φέρουσι τὰς καθιερωμένας στολὰς ἀλλ' εἶναι ἐνδεδυμένοι τὰ πλούσια ἐνδύματα τῶν στρατηγῶν καὶ ὑψηλῶν τιτλού-

χων τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς. Ἡ συνήθεια αὕτη φαίνεται ὅτι ἤρχισε νὰ ἐπικρατῇ ἀπὸ τοῦ 2^{ου} ἡμίσεος τοῦ 14^{ου} αἰῶνος, δὲν περιορίζεται δὲ μόνον εἰς τὰς στολὰς ἀλλ' ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τοὺς τίτλους, δι' ὧν χαρακτηρίζονται οἱ ἅγιοι. Οὕτω π. χ. ὁ ἅγ. Δημήτριος, ὅστις εἰς τὰς πρώτας παραδόσεις οὐδὲ καὶ ἀπλοῦς στρατιώτης εἶναι¹, τιτλοφορεῖται δούξ², μέγας δούξ³, μέγας βοεβόδας⁴, Ἀπόκαινος⁵ κλπ. Ἐπίσης μέγας δούξ τιτλοφορεῖται καὶ ὁ ἅγ. Ἀρτέμιος ἐν τοιχογραφίᾳ τοῦ 1552 τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Μ. Μαυριωτίσσης Καστορίας⁶.

Εἰκ. 104. Τοιχογραφία τῆς Δεήσεως.

Ἐκ τῶν παραστάσεων τῆς κάτω ζώνης ἄξια προσοχῆς τυγχάνουσιν αἱ ἑξῆς: Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου:

1. Ἡ ἀποκαλυπτική εἰκὼν τοῦ Τριμόρφου ἢ Δεήσεως (εἰκ. 104). Ἐνταῦθα εἰκονίζονται, κάτωθεν τριῶν συνεχομένων τόξων, ἐν τῷ μέσῳ μὲν ὁ Χριστός, καθήμενος ἐπὶ θρόνου ἔχοντος κογχοειδὲς ἑρμισίνωτον, εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν ἀνοιχτὸν τὸ Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή:

¹ Delhaye, *Les légendes grecques des Saints militaires*, Paris 1909 σ. 104.

² Ἐν τοιχογραφίᾳ ναοῦ τοῦ Dragalevci (1486) Grabar, *Peinture religieuse en Bulgarie* σ. 310.

³ Ἐν τοιχογραφίᾳ ἁγ. Ἀνδρέου Καστορίας καὶ τῶν Μετεώρων (Σωτηρίου Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν Θ', 410).

⁴ Ἐν τοιχογραφίᾳ τοῦ ναοῦ τοῦ Bobocevo (1488) Grabar, *ἔ. ἀ. σ.* 310.

⁵ Ἐν τοιχογραφίᾳ τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου Καστορίας, περὶ ἧς κατωτέρω σ. 153.

⁶ Ὅρα περὶ τῆς μονῆς ταύτης κατωτέρω.

Δεῦται οἱ εὐλογημένοι τοῦ πατρὸς μου κληρονομίᾳ τὴν ὑτιμασμένην ὑμῖν βασιλείαν [ἀπὸ καταβολῆς κόσμου] (Ματθ. κε' 34).

Ἐκατέρωθεν τοῦ φωτοστεφάνου τοῦ Χριστοῦ εἶναι γεγραμμένη ἡ ἐπιγραφὴ: *IC XC* ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης· πράγματι δ' ὡς βασιλεὺς εἶναι ἐνδεδυσμένος ὁ Σωτὴρ· διότι φορεῖ κατάκοσμον σάκκον μετὰ μαργαροκοσμήτων λώρων ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς ἐπανάκλειστον, τρουλλοειδὲς στέμμα, ἀπὸ τοῦ ὁποίου κρέμονται ἑκατέρωθεν τὰ ἐκ μαργάρων πραιπενδύλια.

Ἀριστερᾷ τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται, ἐστραμμένη πρὸς τὸν Υἱόν, ἡ Παναγία, τεινουσα τὴν μὲν δεξιὰν χεῖρα εἰς δέξιν, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατοῦσα ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον, ἐφ' οὗ θὰ ἦτο ἄλλοτε γεγραμμένη ἐπιγραφὴ, μὴ σωζομένη σήμερον. Ὡς δ' ὁ Χριστὸς εἶναι καὶ ἡ Παναγία ἐνδεδυσμένη βασιλικὴν στολὴν με στέμμα¹ ἀπὸ τοῦ ὁποίου καταπίπτει ὀπισθεν μακρόν, λευκόν, ἀστεροκόσμητον κρήδεμνον.

Εἰκ. 105. Τοιχογραφία τοῦ ἁγ. Γεωργίου.

¹ Ὁμοιον στέμμα πρὸς τὸ τῆς Παναγίας φορεῖ ἐν Κρεμικόβτσι καὶ ἡ βασιλικῆς καταγωγῆς ἁγία Κυριακή, τῆς εἰκόνα δὲρα παρὰ Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie* πίν. XXXIX.

Τέλος δεξιᾶ τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται, ἐστραμμένος πρὸς τὸν Κύριον, ὁ Πρόδρομος, προσκλίνων ἐλαφρῶς τὴν κεφαλὴν καὶ ἔχων τεθειμένας χιαστὶ τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους.

Εἰς τὰς παλαιότερας παραστάσεις τῆς Δεήσεως ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Παναγία φέρουσι τὰς συνήθεις αὐτῶν πατροπαράδοτους ἀμφιέσεις. Ἡ ἐνταῦθα ἐμφάνισις των μὲ βασιλικὴν στολὴν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ῥηθεῖσαν τάσιν ἐξομοιώσεως τῶν ἁγίων πρὸς αὐλικούς τοῦ οὐρανοῦ βασιλέως¹ ἥτοι τοῦ Χριστοῦ, ὅστις διὰ τοῦτο φέρει ἐνταῦθα, ὡς καὶ ἡ μήτηρ του, τὴν βασιλικὴν στολὴν. Ἡ μετὰ βασιλικῆς στολῆς ἐνδυμασία τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας ἀπέβη ἀργότερον συνήθης, ὡς μαρτυροῦσι πλεῖστοι τοιχογραφίαι² καὶ δὴ καὶ αὕτη ἡ Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης³, ἥτις δητῶς ἀναγράφει: «Ὅταν ποιήσης τὸν Χριστὸν βασιλέα. . . »

2. *Ἀγ. Γεώργιος ὁ Καππάδοξ*⁴ (εἰκ. 105). Οὗτος εἰκονιζόμενος μὲ στροφὴν τριῶν τετάρτων διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς κρατεῖ τὸ ξίφος, τὴν δὲ ἀριστερὰν φέρει εἰς σχῆμα δεήσεως. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι κυρίως ἡ στολὴ τοῦ Ἀγίου, ὅστις φορεῖ ἐσωτερικῶς πλουμιστὸν καμίσιον ἐπ' αὐτοῦ δὲ πολυτελῆ ἐξωσμένον χιτῶνα μετὰ βραχειῶν χειρίδων. Ὁ χιτὼν οὗτος κοσμεῖται δι' ἐφαπτομένων κύκλων, ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰκονίζονται δικέφαλοι αἰετοί. Ἐπὶ τοῦ χιτῶνος εἶναι ἐρριμμένοι ὀπισθεν μανδύας μὲ λευκὴν φόδραν, ὅστις πορποῦται ἔμπροσθεν πρὸ τοῦ στήθους. Ὁ ἅγιος φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἰδιότυπον, μηνοειδῆ πῖλον.

Ἡ ὅλη στολὴ εἶναι ἡ τῶν ὑψηλῶν τιτουμένων τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς Σημειωτέον δ' ὅτι ὁ ἰδιόσχημος μηνοειδὴς πῖλος (εἰκ. 106) δὲν ἀπαντᾷ μόνον ἐνταῦθα ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς Καστορίας⁵, τοῦ Τρέσκαβετς⁶ καὶ τῆς μόνῃς Μαρκον⁷ τῆς Σερβίας, τῶν Σερρών⁸ καὶ τέλος τῶν Μετεώρων⁹. Ὅταν

¹ Συχνότατα ὁ Χριστὸς μνημονεύεται ὡς βασιλεὺς εἰς κείμενα καὶ ἐπιγραφάς. Συχνότατα δ' ὡσαύτως ἡ Παναγία φέρει ἐν τῇ ὑμνολογίᾳ τὰ ἐπίθετα Βασίλισ, Παντοβασίλισσα, κλπ. Σωφρ. Εὐστρατιάδου, Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ ὑμνογραφίᾳ 11, 56 κλπ.

² Π. χ. τοῦ ἐν Τυρνόβω ναοῦ Πέτρου καὶ Παύλου (Grabar, Peint. relig. 276) καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Καστορίᾳ τοῦ ναοῦ ἁγ. Νικολάου τῆς συνοικίας ἁγ. Λουκά.

³ Διονυσίου ἱερομονάχου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης ἐκδοσὶς Παπαδοπούλου-Κεραμέως Πετρούπολις 1909 σ. 281. Πβλ. καὶ Didron, Guide de la Peinture σ. 428.

⁴ Τὸ ἐπίθετον τοῦτο φέρει ὁ ἁγ. Γεώργιος καὶ ἐν τοιχογραφίᾳ τῶν Μετεώρων (Σωτηρίου, Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. Θ', 410) καὶ ἀλλαχοῦ.

⁵ Ὁ ἁγ. Ἀλέξανδρος καὶ ἕτερος ἅγιος ἐν τῷ αὐτῷ ναῷ τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου φοροῦσιν ὅμοιον πῖλον. Ἐπίσης ἐν τῷ ναῷ ἁγ. Νικολάου τῆς συνοικίας ἁγ. Ἀναργύρων καὶ ἁγ. Νικολάου τοῦ Μαγαλειοῦ, ὁμοίους πῖλους φέρουσιν οἱ ἁγ. Γεώργιος καὶ Δημήτριος.

⁶ Miljukof, ἐν Izvestija τοῦ Ρωσ. Ἰνστ. Κ/πόλεως Σόφια 1899 τ. IV, σ. 118 εἰκ. 42.

⁷ Mirkovič-Tatič, Markov manastir, Beograd 1925 σ. 36 εἰκ. 39 καὶ π. 46 εἰκ. 49.

⁸ Ναὸς μητροπόλεως ἁγ. Θεοδώρων, ἐπὶ τῆς παραστάδος τοῦ ἱεροῦ (ἀδημοσίευτος).

⁹ Ἀδ. Ἀδαμαντίου, Πρακτ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1909, 248. Σωτηρίου, Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. Θ' σ. 409 εἰκ. 24 καὶ σ. 411 εἰκ. 26.

τὸ πρῶτον ἐσημειώθη ἡ παρουσία του ἐθεωρήθη ὡς σεμβικός. Ἐν τούτοις τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς σχῆμα πύλου φέρει καὶ ὁ Κυρήνιος εἰκονιζόμενος εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς ἐν Κ/πόλει μονῆς τῆς Χώρας¹, ὁρθῶς δ' ὁ Diehl² ἔγραψεν, ὅτι πρόκειται περὶ καλύμματος τῆς κεφαλῆς τιτλούχου τινὸς τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς. Τὸ σχῆμα τοῦτο τοῦ πύλου εἶναι πιθανὸν νὰ ἦλθεν ἐξ Ἀνατολῆς. Τοιοῦτον ὄντως πύλον φορεῖ εἰς τὰς ἀπεικονίσεις τοῦ ἐξ Ἀνατολῆς ἐλθόντος μυθιστορήματος τοῦ Βαρλαάμ καὶ Ἰωάσαφ ὁ Ἀράχης³.

3. Οἱ ἄγιοι: Νικόλαος ὁ νέος καὶ Ἀλέξανδρος (εἰκ. 107). Οὗτοι φοροῦσι πολυτελεῖς μετὰ κεντημάτων στολὰς, φέροντες ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ὁ μὲν Ἀλέξανδρος μηνοειδῆ πύλον ὁ δὲ Νικόλαος ρομβοειδῆ, ἡ μᾶλλον στέμμα, ὅμοιον πρὸς τὸ στέμμα, ὅπερ φορεῖ ὁ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἀριστερᾶ τῆς θύρας μετὰ τῆς μητρὸς του εἰκονιζόμενος Ἀγ. Κωνσταντῖνος, οὗτινος ἡ κεφαλὴ διακρίνεται εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς εἰκ. 110.

4. Οἱ ἄγ. Θεόδωροι, Τήρων καὶ Στρατηλάτης (εἰκ. 108). Οὗτοι εἰκονίζονται παραπλευρῶς

τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου συμμετρικῶς κατὰ κρόταφον. Εἶναι περιβεβλημένοι τὸν στρατιωτικὸν αὐτῶν θώρακα ἔχουσι δ' ἀποθέσει εἰς τὸ μεταξὺ αὐτῶν διάστημα τὴν ἀσπίδα, τὸ ξίφος καὶ τὸ δόρυ, ἵνα ὑψώσωσιν ἐλευθέρως ἀμφοτέρως τὰς χεῖρας εἰς δέξιν πρὸς τὸν ἄνω μεταξὺ αὐτῶν εἰκονιζόμενον Χριστόν.

Εἰκ. 106. Κεφαλὴ ἁγίου φέροντος τὸν μηνοειδῆ πύλον.
(Ναὸς ἁγ. Ἀθανασίου Καστορίας).

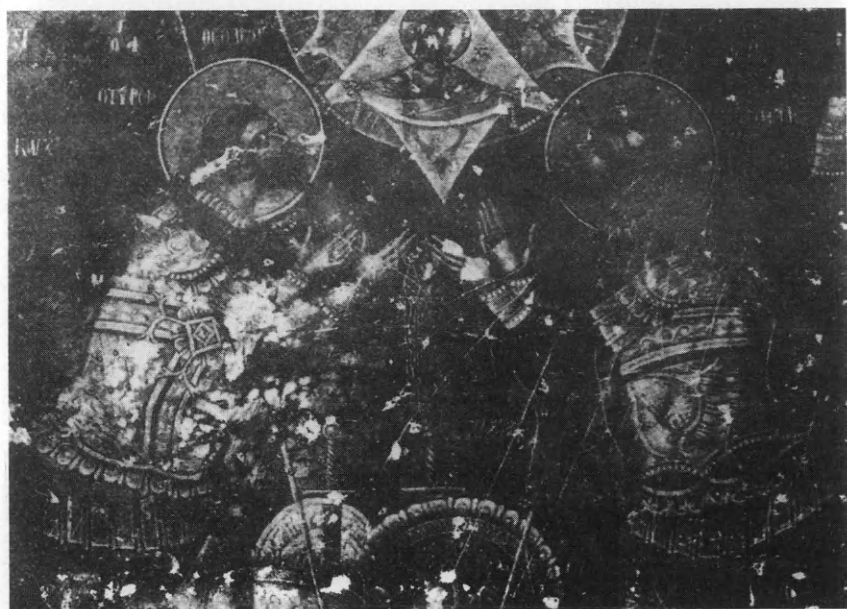
¹ Smit, Kachrie Djami Μόσχα 1906 πίν. XXXII, 89.

² Manuel d'art byzantin, Paris 1927 τ. 2 σ. 798.

³ Ὅρα τὰς σχετικὰς εἰκόνας παρὰ S. Der Nersessian, L'illustration du roman de Barlaam et Joasaph, Paris 1937 πίν. LXXIX, 315 καὶ LXXXIII, 332.

Εικ. 107. Οί ἅγιοι Νικόλαος ὁ νέος καὶ Ἀλέξανδρος.

Εικ. 108. Οί ἅγιοι Θεόδωροι δεόμενοι.

Οὗτος, ἱστορούμενος ἐν προτομῇ, ἐντὸς τετραγώνου πλαισίου φερομένου ὑπὸ Χερουβεὶμ τείνει ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας πρὸς τὸ κάτωθεν ζευγος προσφέρων εἰς ἑκάτερον τῶν Θεοδώρων τὸ στέφος τοῦ μάρτυρος¹.

Ἡ παράστασις ἀνάγεται εἰς τὸ σύνηθες θέμα, καθ' ὃ δύο ἀντωποὶ ἅγιοι δέχονται τὴν θεϊαν εὐλογίαν. Τοιαῦται συνθέσεις ἐλθοῦσαι ἐξ Ἀνατολῆς² εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν εἶναι παλαιόταται· ἐμφανίζονται ἤδη ἀπὸ τοῦ 9^{ου} αἰῶνος ἐν τῷ ἐν Κ/πόλει βεβαίως ἱστορηθέντι περιφῆμῳ μηνολογίῳ Βασιλείου τοῦ Β', ὅπερ ἀπόκειται σήμερον ἐν τῷ Βατικανῷ³, ἐκ Βυζαντίου δὲ διεδόθησαν ἀνὰ σύμπαντα τὸν βυζαντινὸν κόσμον. Ὁμοία παράστασις εἶδομεν, ὅτι εἰκονίζεται καὶ ἐν Κουμπελίδικῃ τῆς Καστορίας (σ. 134) ὡς καὶ ἐν Τραπεζίτσα, Poganovo καὶ Kremikovci τῆς Βουλγαρίας⁴ καὶ τέλος ἐν Curtea de Arges τῆς Ρουμανίας⁵. Λίαν δ' ἀπιθάνως ὑπεστήριξεν ὁ Protic⁶, ὅτι ἡ ἐν αὐτῇ στάσις τῶν ἁγ. Θεοδώρων μιμεῖται τὴν στάσιν τοῦ Ράδου Νέγρου ἐν εἰκόνι τοῦ 14^{ου} αἰῶνος τοῦ ναοῦ τῆς Curtea de Arges.

5. Ὁ ἅγιος Δημήτριος, εἰκονιζόμενος παρὰ τὸ ζευγος τῶν Θεοδώρων, ἐν πολυτελεῖ στρατιωτικῇ στολῇ. Φέρει προσγεγραμμένην τὴν ἐπιγραφὴν: Ἀγ. Δημητριος ὁ Ἀπόκαυχος⁷.

6. Οἱ ἅγιοι Προκόπιος καὶ Μερκούριος, ἐνδεδυμένοι πλουσίας στρατιωτικὰς στολὰς.

7. Εἰς τὴν κατωτάτην ζώνην τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζονται ἐντὸς μὲν τῆς ἀψίδος οἱ μεγάλοι ἱεράρχαι τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας ἐκ ἰτέρωθεν δ' αὐτῆς ἄλλοι ἱεράρχαι βαίνοντες ἐν κατανύξει ὁ εἰς ὀπισθεν τοῦ ἄλλου (εἰκ. 109). Φοροῦσι δ' οὗτοι μακρὰ πολυσταύρια φαιλόνια κρατοῦντες διὰ τῶν ὑπὸ τοῦ φαιλονίου καλυπτομένων χειρῶν κλειστὸν εὐαγγέλιον. Μεταξὺ τούτων περιλαμβάνονται καὶ ἅγιοι ἐπίσκοποι γειτονικῶν μερῶν ὡς π. χ. ὁ ἁγ. Κλήμης Ἀχρίδος καὶ ὁ ἁγ. Ἀχιλλεῖος (εἰκ. 109). Ὑπεράνω τῶν ὁλοσώμων ἱεραρχῶν εἰκονίζονται ἐντὸς κύκλων στηθάρια ἐτέρων ἱεραρχῶν φορούντων πολυσταύρια φαιλόνια καὶ κρα-

¹ Πβλ. τὸ σχετικὸν τροπάριον: στεφθέντες ἄμφω πρὸς Θεοῦ θείου στέφους, δῶρα φέρετε πιστοῖς εἰς θυμηδίαν· ὅρα καὶ Ἑρμηνείαν τῆς ζωγρ. τέχνης σ. 215.

² Εὐρίσκονται εἰς τοὺς ἀνατολ. κώδικας: Paris. Gr. 69 καὶ Ambrosianus 49 φ. 137.

³ Il menologio di Basilio II φ. 152, 259.

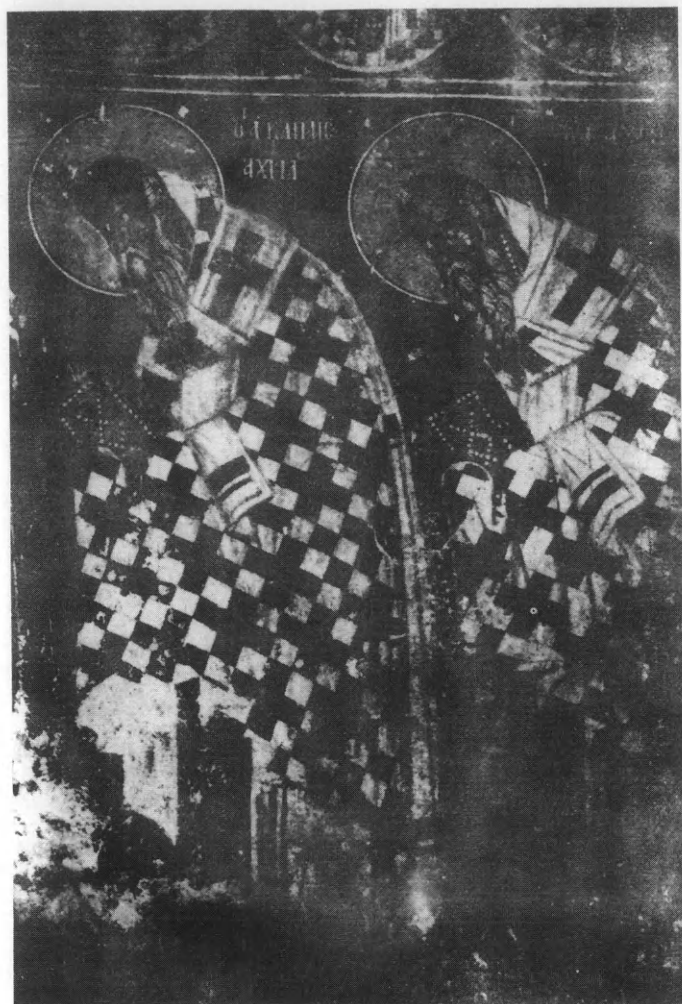
⁴ Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie Paris 1928 σ. 112 καὶ 326 πίν. LXIVa.

⁵ Bulletinul Comm. monumentelor istorice X-XVI Bucarest 1923 πίν. VII.

⁶ Recueil Kondakof, Praha 1926, σ. 101.

⁷ Τὸ ὄνομα τοῦτο φέρουσιν, ὑπὸ τὸν τύπον Ἀπόκαυκος, πολλοὶ βυζαντινοὶ ἐν οἷς καὶ ὁ δρουγγάριος τῶν πλωτῶν Ἀλέξιος. Ἐπειδὴ δ' οὗτος, μεγάλως διὰ τὰ κατορθώματά του φημισθεὶς, ἔλαβε τῷ 1345 τὸν τίτλον τοῦ μεγάλου δουκὸς (Καντακουζηνός, II, 218, 10 Βόν.) καὶ διὰ τούτου πάντοτε προσεφωνεῖτο δὲν εἶναι ἀπίθανον ὁ ζωγράφος τῆς εἰκόνος μας νὰ ἐθεώρησε τὸ Ἀπόκαυκος ταυτόσημον πρὸς τὸ μέγας δούξ καὶ νὰ προσέγραψεν αὐτὸ ἀντ' ἐκείνου εἰς τὸν ἁγ. Δημήτριον.

τούντων ὁμοίως κλειστὸν εὐαγγέλιον. Ἄξια τέλος παρατηρήσεως εἶναι καὶ ἡ παρὰ τὴν πρόθεσιν ἀπεικόνισις τοῦ ὁράματος τοῦ Ἁγ. Πέτρου Ἀλεξανδρείας. Ἐκ τῶν Χριστολογικῶν σκηνῶν τῆς ἀνωτέρας ζώνης θὰ σημειώσω μόνον

Εἰκ. 109. Ἱεράρχαι ἐκ τοῦ ἱεροῦ.

ἰδιαίτερά τινα χαρακτηριστικά. Οὕτω εἰς τὴν παράστασιν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἡ Παρθένος εἰκονίζεται καθήμενη καὶ νήθουσα. Εἰς τὴν σκηνὴν τῆς ἐγέρσεως τοῦ Λαζάρου ὁ νεκρὸς δὲν εἰκονίζεται ἐντὸς σπηλαίου ἀλλ' ἐντὸς σαρκοφάγου, ἥς τὸ κάλυμμα ἀποκομίζουσι δύο ἄνδρες, ὧν ὁ δεύτερος κρατεῖ πρὸ τοῦ στό-

ματος μανδήλιον πρὸς ἀποφυγὴν τῆς δυσσομίας. Εἰς τὴν παράστασιν τῆς Σταυρώσεως ἄξιον σημειώσεως εἶναι τὸ καθ' ὑπερβολὴν καμπυλωμένον σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ὅπερ φαίνεται ὡσεὶ ἀποσπώμενον ἀπὸ τοῦ Σταυροῦ. Εἰς τὴν αὐτὴν παράστασιν ἡ Παναγία εἰκονίζεται ὑψούσα τὴν χεῖρα πρὸς τὸν Σταυρόν, καθ' ὃν χρόνον μία τῶν συντρόφων τῆς περᾶ τὴν μίαν χεῖρα τῆς ὑπὸ τὸν βραχίονα τῆς Παναγίας, διὰ δὲ τῆς ἄλλης συγκρατεῖ αὐτὴν ἀπὸ τοῦ ὤμου.

Εἰκ. 110. Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου καὶ ἡ κάτωθεν αὐτῆς κειτορική ἐπιγραφή.

Εἰς τὸν ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου εἰκονιζόμενον ἐπιτάφιον θρῆνον ὁ Νικόδημος ἔχει ἀκκουμβήσει τὸν σταυρὸν ἐπὶ τοῦ βράχου· στηριζόμενος δ' ἐπ' αὐτοῦ περᾶ τὴν κεφαλὴν διὰ μέσου τῶν ξύλων τῆς κλίμακος¹. Τέλος εἰς τὴν παράστασιν τῶν μυροφόρων τὸ μνημεῖον εἰκονίζεται ὡς σαρκοφάγος.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐκ τοῦ κύκλου τῶν παραστάσεων τῶν παθῶν ἀπουσία τῆς Προδοσίας τοῦ Ἰούδα, ἣν ἄλλως τε ἐν οὐδεμιᾷ τῶν μέχρι τοῦδε ἐξετασθεισῶν ἐκκλησιῶν τῆς Καστορίας συνηντήσαμεν.

Τελευταία ἀξία προσοχῆς παράστασις εἶναι ἡ ὑπερθεὶς τῆς θύρας τῆς εἰσόδου εἰκονιζομένη Κοίμησις τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 110).

¹ Ὁμοία στάσις τοῦ Νικοδήμου ἀπαντᾷ καὶ εἰς μεταγενέστερα ἔργα· οὕτω π.χ. ἐπὶ τοῦ ὑπ' 1140 ἀντιμνησίου τοῦ Βυζαντινοῦ μουσείου Ἀθηνῶν, οὗ εἰκόνα βλέπε ἐν Atti del V Congresso di studi Bizantini πίν. XXVI εἰκ. 5. (Ἀρθρον κ. Β. Κώττα).

Ὡς συνήθως ἡ Παναγία εἰκονίζεται καὶ ἐνταῦθα ἐξηπλωμένη μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς τ' ἀριστερὰ ἐπὶ κλίνης ἐστρωμένης διὰ λευκῆς σινδόνης ἡπλωμένης ἐπὶ πολυπτύχου ποδέας. Πρὸ τῆς κλίνης εἰκονίζεται σκίμπους, ἐκατέρωθεν δ' αὐτοῦ ἀνὰ ἓν κηροπήγιον, ἀντὶ τοῦ συνήθως ἐνταῦθα εἰκονιζομένου ἐπεισοδίου τοῦ Ἑβραίου Ἰεφωνίου, ὅπερ, εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, ἐν οὐδεμιᾷ τῶν ἐν Καστορίᾳ παραστάσεων τῆς Κοιμήσεως ἀπαντᾷ. Ὅπισθεν τῆς κλίνης ἴσταται ἐν τῷ μέσῳ, τονίζων τὸν κατακόρυφον ἄξονα τῆς συνθέσεως, ὁ Χριστός, προβαλλόμενος ἐπὶ ἀκτινοφόρου δόξης καὶ κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὴν ὑπὸ μορφὴν βρέφους εἰκονιζομένην ψυχὴν τῆς Παναγίας. Ταύτην ἄγγελοι, τεταγμένοι εἰς δύο ἐκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ ἡμιχόρια, ἐτοιμάζονται ἵνα παραλάβωσιν εἰς τοὺς οὐρανούς. Παρὰ τὴν κεφαλὴν τῆς κλίνης εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ὁ Πέτρος διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς θυμιῶν τὴν δὲ ἀριστερὰν φέρων εἰς τὴν παρειάν του εἰς ἐνδειξιν λύτης. Συμμετρικῶς πρὸς τὸν Πέτρον ἱστορεῖται παρὰ τὸν πόδα τῆς κλίνης ὁ Παῦλος εἰς μίαν ἔντονον στάσιν θλίψεως, κλαίων δ' ἐπίσης εἰκονίζεται ὀπισθεν τῆς κλίνης, παρὰ τὸ προσκεφάλαιον, ὁ Ἰωάννης, καλύπτων τὸ πρόσωπον δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν. Ὁμοίαν στάσιν θλίψεως παρουσιάζει καὶ ἄλλος, συμμετρικῶς πρὸς τὸν Ἰωάννην εἰκονισμένος ἀποστόλος, ἐν ᾧ οἱ ὑπόλοιποι εἶναι ἐν χορῷ τεταγμένοι ὀπισθεν τοῦ Παύλου κάμνοντες ἡπιωτέρας χειρονομίας θλίψεως. Ἡ ἄνισος κατανομή τῶν ἀποστόλων εἰς τὸ δεξιὸν ἡμῶν τῆς εἰκόνος λόγον ἔχει τὴν κατὰ τὸ ἀριστερὸν ἡμῶν παράστασιν πλήθους ἀγγέλων ἐχόντων ἐπὶ κεφαλῇ τὸν ὀπισθεν τοῦ Παύλου ἱστάμενον ἀρχάγγελον Μιχαήλ. Τὴν εἰκόνα συμπληροῦσιν αἱ μορφαὶ δύο ἐπισκόπων κρατούντων εὐαγγέλιον εἰκονιζομένων δ' ἐκατέρωθεν τῶν πέριξ τοῦ Χριστοῦ ἀγγέλων. Τέλος τὰς δύο ἄνω γωνίας τῆς συνθέσεως γεμίζουν ὅμοια ἐκατέρωθεν, μικρᾶς κλίμακος οἰκήματα, ἄνευ ὅμως μορφῶν βλεπουσῶν ἀπὸ τὰ παραθύρα των, ὡς συμβαίνει εἰς ἄλλας παραστάσεις τῆς Κοιμήσεως.

Λόγῳ τῆς παρουσίας τῶν οὐρανίων ταγμάτων καὶ τῆς ἀπουσίας τῶν ἐπὶ νεφῶν προσερχομένων ἀποστόλων ἡ σύνθεσις τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου παρουσιάζει ὁμοιότητα πρὸς τὴν τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων (σ. 47), διαφέρει ὅμως ἐκείνης, διότι εἰκονίζει τοὺς τεθλιμένους ἀποστόλους κατὰ πολὺ δραματικώτερον τρόπον.

Ὡς πρὸς τὴν τέχνην τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου παρατηρῶ τὰ ἑξῆς: Τὸ σχέδιον τῶν εἰκόνων εἶναι ἀκριβές, ὁρθῶς δὲ ἀποδίδεται ἡ προοπτικὴ των. Ἡ ἔκφρασις ὅμως τῶν μορφῶν εἶναι κάπως χαλαρὰ καὶ ἄτονος. Μία ἔντονος ἀκαμψία ἐκδηλοῦται ἰδίᾳ εἰς τὴν στάσιν ἐπίσης δὲ καὶ εἰς τὰς ἐνδυμασίας, αἵτινες καὶ παρέχουσι τὰ πρῶτα δείγματα τῆς διακοσμητικῆς σχηματοποιήσεως, ἥτις θὰ ἐπικρατήσῃ κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους. Τὰ γυμνὰ μέρη παρουσιάζουσι τὴν μαλακὴν ἐκείνην διαβάθμισιν τῶν τόνων, δι' ἧς τελεῖται ἡ ἀπὸ τοῦ φωτὸς εἰς τὴν σκιὰν μετάβασις καὶ ἥτις εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων, ὡς διδάσκουσι πολλὰ σύγ-

χρονα παραδείγματα ἀπὸ τῆς Σερβίας μέχρι τῆς Λακωνίας. Εἰς τὴν παλαιολόγειον ἄλλως τε ἐποχὴν ἀνήκουσιν αἱ τοιχογραφαί τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου, ὡς πληροφορεῖ ἡμᾶς ἡ ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰς τὸν ναὸν εἰσόδου ἐπιγραφή, περὶ τῆς ὁποίας μετ' ὀλίγον θὰ ὁμιλήσωμεν, τοῦτο μόνον προσθέτοντες ἐνταῦθα: ὅτι τὸ κύριον ἐνδιαφέρον τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου ἔγκειται εἰς τὴν λεπτολόγον ἀπεικόνισιν τόσον τῶν λεπτομερειῶν τοῦ ὀπλισμοῦ τῶν στρατιωτικῶν ἁγίων—θωράκων, ἀσπίδων, περυγίων—ὅσον καὶ τῶν στολῶν τῶν πολιτικῶν μαρτύρων, ὧν τὰ ποικίλα κοσμήματα, κεντημένα ἐπὶ τῶν ζωερῶν τόνων ἐνδυμάτων μαρτυροῦσιν, ὅτι ὁ τεχνίτης τῶν εἶχε τελείαν γνῶσιν τῶν πραγματικῶν ἐνδυμάτων καὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν ταῦτα ἐφοροῦντο.

Τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει οὕτω:

Ἀνειγέρθη καὶ ἠνεκρίσται ἐκ βάθρου καὶ κόπου καὶ μόχθου ὁ θεὸς καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου τοῦ μεγάλου καὶ ἀναστορήθην παρὰ τοὺς κτιτοὺς ἡγου τοὺς πανευγενεστάτους κυρίους Στώια καὶ Θεοδώρου τοῦ Μουζάκη τοῦ ἐν ἱερομονάχοις Διονησίου ἀφθνεύοντος δὲ τοῦ αὐτοῦ αὐταδέλφου πανευγενεστάτους καὶ Στώια καὶ κ(υρ)οῦ Θεοδώρου τοῦ Μουζάκη, ἀρχιερατεύοντος δὲ τοῦ πανιερωτάτου ἐπισκόπου κ(υρ)οῦ Γαβριὴλ καὶ πρωτο [θρόνου Καστορίας¹ ἔτους ς'] ωηβ'

Κατὰ ταῦτα ὁ ναὸς τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου ἀνηγέρθη κατὰ τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος ς' ωηβ' ἤτοι τὸ σωτήριον ἔτος 1384-5. Κτίτορες δ' αὐτοῦ ἐγένοντο οἱ «πανευγενεστάτοι Στώιας καὶ Θεόδωρος τοῦ Μουζάκη», ὧν ὁ δευτέρος εἶναι ὁ ἐν ἱερομονάχοις Διονύσιος. Τὰ πρόσωπα ταῦτα εἶναι καὶ ἄλλως γνωστὰ ἐκ τῆς ἱστορίας ἀνήκουσιν εἰς τὴν παλαιὰν Ἀλβανικὴν οἰκογένειαν τῶν Μουζάκη, ἀφ' οὗ εἶναι οἱ δύο ὑστερότοκοι υἱοὶ τοῦ Ἀνδρέου II Μουζάκη, αὐθέντου τοῦ Βερατίου. Οὗτος ἐκληροδότησεν εἰς τοὺς τρεῖς αὐτοῦ υἱοὺς ὡς ἐξῆς τὰς κτήσεις του: Εἰς τὸν πρεσβύτερον υἱόν του Γκῖνον ἔδωκεν τὴν Τομορίσαν καὶ τὰς δύο Δεαβόλεις, εἰς τὸν δευτερότοκον Θεόδωρον τὴν Μουζακιὰν καὶ τὸ Βεράτιον καὶ εἰς τὸν νεώτατον καὶ ἄτεκνον θανόντα Στώιαν τὴν χώραν τῆς Καστορίας².

Κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦ Ἀλβανοῦ δεσπότη Ἰωάννου Μουζάκη ὁ Ἀνδρέας II Μουζάκης, ἄρχων τοῦ Βερατίου, κατέλαβε τὴν Καστορίαν τῇ βοηθείᾳ τῶν δύο ἐπὶ θυγατρᾶσι γαμβρῶν αὐτοῦ Βάλσα II καὶ Ρόπα, κατόπιν πολέμου, ὃν ἐκίνησε κατὰ τοῦ κατέχοντος αὐτὴν Σέρβου Μάρκου Κράλιεβιτς. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ἀκριβές. Ἡ Καστορία παρεδόθη εἰς τὸν γαμβρὸν τοῦ Ἀνδρέου

¹ Οὕτω ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς συνοικίας Ἐλεούσης. Ἀφ' ἑτέρου ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (ἀνατολ. ἁγ. Ἀθανασίου) ὁ μητροπολίτης Καστορίας τιλοφορεῖται καὶ προτόθρονος τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς.

² Breve memoria de li discendenti de casa Musachi παρὰ Hopf, Chroniques grecoromanes, Berlin 1870 σ. 270 πβλ. καὶ Jireček, Gesch. der Serben 332. Hahn, Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar, Wien 1867, 287.

Μουζάκη, Βάλσαν τὸν II, οὐχὶ κατόπιν πολέμου πρὸς τὸν Μᾶρκον Βουκασὶν ἀλλὰ κατόπιν συμφωνίας, ἣν οὗτος συνῆψε πρὸς τὴν (ἐκδιωχθεῖσαν) σύζυγον τοῦ Μάρκου Ἑλένην¹, καθ' ἣν συμφωνίαν ἡ Ἑλένη θὰ παρέδιδε τὴν πόλιν ἃν ὁ Βάσας τὴν ἐνυμφεύετο ἐκδιώκων τὴν σύζυγόν του ἥτοι τὴν θυγατέρα τοῦ Ἀνδρέου Μουζάκη. Ἀλλ' ἡ Ἑλένη ἐπέδειξε μετὰ ταῦτα τόσον κακὴν διαγωγὴν, ὥστε ὁ Βάσας τὴν ἀπέπεμψε κρατήσας τὴν Καστορίαν ἐπ' ὀνόματι τοῦ πενθεροῦ του, ὅστις θνήσκων κατέλιπεν αὐτήν, ὡς ἤδη εἴπομεν, εἰς τὸν τριτότοκον αὐτοῦ υἱὸν Στώϊαν, αὐτὸν ἀκριβῶς, ὃν ἀναφέρει καὶ ἡ ἡμετέρα κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ, ἣτις συναναγράφει μετὰ τοῦ Στώϊα καὶ τὸν Θεόδωρον, προφανῶς ὡς συγκτίτορα τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου. Φαίνεται ὅτι ὁ Θεόδωρος παρητήθη ταχέως τῆς διοικήσεως τῆς ὑπὸ τοῦ πατρὸς του κληροδοτηθείσης χώρας καὶ καρεῖς μοναχός, ὑπὸ τὸ ὄνομα Διονύσιος, θὰ ἐνεκλείσθη εἰς τινα γειτονικὴν τῆς Καστορίας μονήν.

Ἡ ἐν Καστορίᾳ ἀρχὴ τῶν Μουζάκη² διήρκεσε μέχρι τοῦ 1385³, ὅτε ἡ πόλις κατελήφθη ὑπὸ τῶν Τούρκων, κατόπιν τῆς ἥττης, ἣν ὑπέστη ὁ Βάσας ὑπὸ τοῦ Τούρκου Χαϊρεδδίν⁴.

7. ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΘΩΜΑ

Ὁ ναὸς οὗτος εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Μουζαβίκη. Εἶναι ἐπιμήκης βασιλικὴ μετὰ νάρθηκος καταλήγουσα πρὸς ἀνατολὰς εἰς πεντάπλευρον ἀψίδα ἱεροῦ. Ἐκτισμένος διὰ κοινῶν λίθων ἄνευ πλίνθων, φέρει ὀριζοντίους ξυλοδεσιὰς (χατίλια) ἐκ σκληροῦ ξύλου. Ἔχει ἀξιόλογον ξυλόγλυπτον τέμπλον, ἐφ' οὗ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ τοῦ ἔτους 1663. Ἀνωθεν τῆς θύρας τοῦ νάρθηκος ὑπάρχει ἐσωτερικῶς ἡ ἐξῆς ἐπιγραφὴ:

*Ουτος ὁ ναος ὡνπερ βλέπεται παντες, ηκος γαρ Θεου και προσευχης
ηπαρχι μηδεις εισελθη εν αυτω μνησικακως και εξη την αραν αυτοις⁵ την
ειλογίαν, ὡσπερ Ιουδας ο του Χ(ριστο)υ προδοτης*

¹ Αὕτη ἦτο ἑτεροθαλὴς ἀδελφὴ τοῦ δεσπότη τῶν Ἰωαννίνων Θωμᾶ Πρελιούμποβιτς καὶ θυγάτηρ τοῦ ἀρχοντος Βεροίας Ραδοσλάβου Χλαπένου, Jireček, *Geschichte der Serben*, Gotha 1911 σ. 331.

² Κατὰ τὸν Makušev, *Die Slawen in Albanien* ἡ Καστορία ἀνῆκεν ἀνεκαθεν εἰς τὴν οἰκογένειαν Μουζάκη. Πβλ. Hopf, *Chroniques grécoromanes* 281.

³ Κατὰ τὸν Orбини, *Il regno degli Slavi*, Pesaro 1601 σ. 292 ἡ Καστορία κατελήφθη ὑπὸ τῶν Τούρκων τὸ 1388. Τοῦτο ὅμως ἐλέγχεται ἐσφαλμένον ὑπὸ τῆς ἡμετέρας κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς, ἣτις ἀναφέρει αὐθεντεύοντα τὸν Στώϊαν κατὰ τὸ 1384/5.

⁴ Κατὰ τὸν Muralt (*Essai de chronographie byzantine* I Πετρούπολις 1871 σ. 727) τὸ 1386 οἱ Τούρκοι ἀφῆρσαν ἀπὸ τὸν Γεώργ. Στρασμίρ τὴν Καστορίαν, τὸ Βελιγράδιον καὶ τὴν Κρόϊαν πβλ. καὶ Leunclavius, *Ann. Turcici* 417.

⁵ = ἀντί.

Τὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα τοῦ τε κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος καλύπτονται διὰ τοιχογραφιῶν τοῦ 1663. Τὸν χρόνον τῆς ἀνιστορήσεως διδάσκει ἡ ὑπερθεῖν τῆς πρὸς τὸν ναὸν θύρας γεγραμμένη ἐπιγραφή ἔχουσα οὕτω: *ανεστορηθη οντος ο θιος κε πανσεπιος ναος του εν αγιεις πατρος ημων Νικολαου δηα εξοδου της τιμωτατης αρχοντισας Θεωλογινας και ο ανυρ αυτης Πετζηος δια ψηχηκην αυτων σοτιριαν. Ετους ΑΧΞΓ: ζροα'*¹.

Ἐνδιαφέροντα χαράγματα ὑπάρχουσιν ἐπὶ τινων εἰκόνων τοῦ νάρθηκος. Οὕτω π. χ. ἐπὶ τῆς εἰκόνος τοῦ ἁγ. Ὁνουφρίου ἀναγινώσκομεν τὰ ἑξῆς:

Ὁ Παπακυτίζος επηρε το μαχαλα 1688

Ο Παπαστρατος επιρε το μαχαλα 1692

*Ο Πα
πα μανολης επιρε το μαχαλα
γροσια εκατον 1719*

Ὡς γνωστὸν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας οἱ ἱερεῖς ἐξηγόραζον παρὰ τῆς μητροπόλεως τὸ δικαίωμα νὰ ἱεουργοῦν εἰς τὰς συνοικίας. ἔχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα τρία ὀνόματα ἱερέων ἐξαγορασάντων τὸ δικαίωμα ἱεουργίας ἐν ἁγ. Νικολάφ περὶ τὰ τέλη τοῦ 17^{ου} καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18^{ου} αἰῶνος.

8. ΠΑΝΑΓΙΑ ΡΑΣΙΩΤΙΣΣΑ

Εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Σερβιώτῃ, δι' ἧς καὶ λέγεται καὶ Παναγία τοῦ Σερβιώτῃ. Εἶναι βασιλικὴ λιθόκτιστος μετὰ ξυλοδεσιῶν. Φέρει ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς τοιχογραφίας, τοῦ 16^{ου} πιθανώτατα αἰῶνος. Ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, παρὰ τὸ τέμπλον, ὑπάρχει ὡραία φορητὴ εἰκὼν τῆς Παναγίας δεξιοκρατούσης, ἐπεσκευασμένη δυστυχῶς καὶ φέρουσα διὰ νεωτέρων χαρακτήρων τὴν ἐπιγραφὴν *Βλαχέρνα*². Ὑπεράνω τῆς εἰκόνος εὐρεται γραπτὴ ἐπὶ τοῦ τοίχου ἐπιγραφή, ἣν ἀνέγνωσα ὥς ἑξῆς:

*Ανηγερθη εκ βαθρων και ανιστορηθη ο θειος και πανσεπιος ναος τῆς υπεραγιας Θ(εο)του τῆς Ρασιωτισσας δια συνδρομης και εξοδου του τιμοτατου αρχοντος κυρ Σταματίου του Σιροβα και τῆς σηβιου αυτου Ελενης και κυρ Μανουηλ και κυρ Ιωαννου των νων αυτου δια ψυχικην αυτων σωτηριαν. Επι ετους ζ' ξ' α' ινδ, ια'*³.

Τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος ζ'α' ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριον 1553, ὅπερ συμπίπτει πράγματι πρὸς 11^{ην} Ἰνδικτιῶνα.

Ἐπὶ τῆς ὡραίας Πύλης τοῦ τέμπλου εὐρεται ἡ ἐπιγραφή: *Μνήσθητι ημων κ(ύρι)ε τον δουλou σου Θεοφύλον 1662.*

¹ Χρησιδης ἔ. ἀ. σ. 172.

² Ὁ κ. Νικ. Καλογερόπουλος δέχεται, χωρὶς ὅμως νὰ δικαιολογῇ καὶ τοῦτο, ὅτι ἡ εἰκὼν τῆς Παναγίας εἶναι ἔργον Θεοφάνους τοῦ Κρητὸς (Ἐφημερίς Πρωΐα τῆς 7ης Δεκεμβρίου τοῦ 1936).

³ Χρησιδης, ἔ. ἀ. σ. 172.

Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ ἀξιοπαρατήρητος εἶναι ἡ ἐπὶ τοῦ βορείου τοιχώματος εἰκὼν τοῦ Ἀγ. Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος, ὅστις φορεῖ ζώνην μετὰ πόρπης ἐκτύπου εἰκονιζούσης τὸν Χριστὸν ἐν προτομῇ.

Ἐπὶ τοῦ νοτίου ἐξωτερικοῦ τοιχώματος εἰκονίζεται ἡ Δευτέρα Παρουσία ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ πελώρια εἰκὼν τῆς Παναγίας γλυκοφιλούσης μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Παναγία Ρασιώτισσα ἡ γλυκοφιλοῦσα*. Δυστυχῶς καὶ αὕτη ἡ εἰκὼν ἐπεσκευάσθη τὸ 1903. Ἐπὶ τῆς αὐτῆς δυτικῆς παρειάς τοῦ ναοῦ εὑρεται καὶ ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή:

† *Ετοντο επι οι χαριτι [ε]καμε η | Τραταφιλά ¹ | ιπανου Καλονδα Μαρονδα Μανολη | Διμαντρον | διμο δια ψυχικι τον σοτιρια εονια του η μινμι.*

9. ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΟΥ ΜΟΥΖΑΒΙΚΗ

Εὑρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Μουζαβίκη (Ἀγ. Θωμᾶ). Ὑπὸ τινων ὀνομάζεται καὶ Ἀγ. Μηνᾶς, λόγῳ εἰκόνης τοῦ ἁγίου τούτου σφζομένης ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου. Πράγματι ὁμῶς ἀνήκει εἰς τὴν Παναγίαν, ὡς διδάσκει ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή. Εἶναι μικρά, ξυλόστεγος βασιλικὴ μετὰ νάρθηκος σφῶζουσα ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ ὀλίγας, καλῆς ὁπωσδήποτε τέχνης, τοιχογραφίας, ἐπισκευασθείσας ὁμῶς ὑπὸ νεωτέρου ζωγράφου. Ἐν τῷ νάρθηκι εἰκονίζονται σκηναὶ ἐκ τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου. Ἔχει καὶ ἀξιόλογον ξυλόγλυπτον τέμπλον.

Ἀνωθεν τῆς πρὸς τὸν ναὸν θύρας ὑπάρχει ἐσωτερικῶς ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή²:

Ανιστορηθη ο θειος ναος της υπεραγιας δεσποινης Θεοτοκου και αειπαρθενου Μαρίας και δια συνδρομης της τιμιωτατης αρχοντισσας Φανης θυγατερα του Θεοδωρι αρχιυερατεβοντος του πανιερωτατου μητροπολιτου Καστοριας κυριου Αρσενιου να μνημονεβοντε οι γονεις Θεοφανο και ο ανηρ αυτης Αργυρος ενα τουλονμι και μισο βαειν και ασπρα χιλια να δουλευητε τα πριν τα μερμετισητε. Και να δοσουνη τον νερεος το χρονο ασπρα ρ να μνημονεβονται και η τολμηση απ' αυτα να εχι τας αρας τον τριακοσιον δεκα οκτο θεοφορων πατερων ημων και προκοπην μη καμνουν μηνι Αυγ(ουστου).

Τὸ ἔτος τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει φθαρῇ, ἐκ τῆς μνείας ὁμῶς τοῦ μητροπολίτου Ἀρσενίου συνάγομεν ἀσφαλῶς, ὅτι ἡ τοιχογράφησις τοῦ ναοῦ ἐγένετο περὶ τὸ ἔτος 1650.

Ἀναφέρω ἐν τέλει ὅτι ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς παραστάδος τῆς εἰς τὸν ναὸν ἀγαούσης θύρας ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

μανουηλ ιερεις εχηροτονηθηκα επη ετος 1720 οκτοβριου 8.

¹ Τριανταφυλλιά.

² Μόνον τὸ πρῶτον ἡμῖς παρὰ Χρηστίδῃ, ἔ. ἀ. σ. 173· διότι τὸ δεύτερον οὐ μόνον ἔχει πολλὰς συντμήσεις καὶ εἶναι δυσανάγνωστον ἀλλὰ δὲν εἶναι καὶ πολὺ ὁρατόν, λόγῳ κατασκευῆς νεωτέρου πατώματος γυναικωνίτου.

10. ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΥΖΑΒΙΚΗ

Εὑρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Μουζαβίκη. Εἶναι μικρὰ ξυλόστεγος βασιλικὴ φέρουσα πρὸς βορρᾶν τετράγωνον νάρθηκα. Εἶναι ἐκτισμένη κατὰ τὸ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐπικρατοῦν σύστημα δομῆς ἥτοι διὰ κοινῶν λίθων (ἄνευ πλίνθων) καὶ ξυλοδεσιῶν (χατίλια). Εἰς τὸ τέμπλον ἔχει καλῆς τέχνης (17^{ου} αἰῶνος) φορητὰς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ Κριτοῦ καὶ τῆς Παναγίας Ὁδηγητρίας. Εἶναι κατάγραφος διὰ τοιχογραφιῶν, τόσον ἐσωτερικῶς καὶ ὅσον ἐξωτερικῶς. Ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ ὑπάρχουσιν αἱ ἐξῆς ἐπιγραφαί:

*Μνησθῆτι κυριε της ψυχης των μακαριων κτιτορων της αγιας μονης ταυτης Καλλινικου μοναχου, Μαρουδιας και Ιωαν(νου) καὶ κατωτέρω: Μνησθῆτε Κύριε τὴν ψυχὴν του δουλου σου . . . συν τη συμβιου αυτου*¹.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται, ὅτι ὁ ναὸς οὗτος ἀπετέλει ἀρχικῶς τὸ καθολικὸν μικρᾶς μονῆς, ἥτις καὶ ἀναφέρεται εἰς σφζόμενα ἔγγραφα.

11. ΑΓ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ

Εὑρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἑλεούσης. Εἶναι ξυλόστεγος, μονόκλιτος βασιλική, ἐξωτερικῶς ἐπικεκρομένη. Ὑπερθεῖν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου ὑπάρχει ἐξωτερικῶς ἀβαθὴς ἡμικυκλικὴ κόγχη ἐντὸς τῆς ὁποίας εἰκονίζονται οἱ κορυφαῖοι ἀπόστολοι, Πέτρος καὶ Παῦλος ἀσπαζόμενοι ἀλλήλους. Ἐπίσης ἀριστερᾷ τῆς θύρας διακρίνεται δλόσωμος εἰκὼν τῆς Παναγίας δεξιοκρατούσης τὸν Χριστόν. Ὡστε καὶ οὗτος ὁ ναὸς ἔφερεν ἐξωτερικὰς τοιχογραφίας, ὡς ἦτο καὶ ἐσωτερικῶς κατάγραφος. Ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν ὁμως τοιχογραφιῶν διατηροῦνται μόνον αἱ τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ βορείου τοίχου, τῶν λοιπῶν πλευρῶν καλυφθεῖσῶν δι' ἀσβεστώματος.

Ἡ εἰκονογράφησις ἀκολουθεῖ καὶ ἐνταῦθα τὸ σῦνηθες κατὰ ζώνας σύστημα. Καὶ κάτω μὲν ἔχομεν ἁγίους ὁλοσώμους ἐν παρατάξει, στράτιωτικούς κατὰ τὸ πλεῖστον², εἰκονιζομένους κάτωθεν τόξων³, ἄνω δὲ στενὴν ζώνην ἐκ στηθαρίων, καὶ τέλος ἀνωτάτω μεγάλας συνθέσεις ἐκ τοῦ εὐαγγελικοῦ κύκλου⁴, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ παράστασις τοῦ Μυστικοῦ δεῖπνου παρουσιάζει τὴν τράπεζαν στρογγύλην καὶ κάτωθεν κουβουκλίου ὑποστηριζομένου ὑπὸ κιόνων.

¹ Παρὰ Χρηστίδη, ἔ. ἀ. σ. 175.

² Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου ἔχομεν κατὰ σειράν τοὺς ἐξῆς: Κωνσταντῖνον καὶ Ἑλένην, Μερκούριον, Προκόπιον, Θεοδώρους, Γεώργιον, Δημήτριον καὶ ἀρχάγγελον Μιχαήλ.

³ Τοῦτο συχνὸν καὶ ἐν Ἀγ. Ὁρεὶ πβλ. Millet, Athos Les peintures, Paris 1927 πίν. 241, 1, 2 (Δοχειαρίου) καὶ ἐν Μετεώροις (Μ. Μεταμορφώσεως).

⁴ Βαῖοφόρος, Μυστικὸς δεῖπνος, Σταύρωσις, Θρῆνος, Ἀνάστασις.

Μεταξὺ τῶν στηθαρίων ὑπάρχει ἐν τῷ μέσῳ τοῦ βορείου τοίχου ἡ ἐξῆς κτιτορική ἐπιγραφή:

† Ἀνεκηνευσθη ἐκ βαθρῶν ὁ θείος καὶ πανσεπτος ναος οὗτος τὸν ἅγιον ἐνδοξον καὶ πανεφημων ἀποστόλων | καὶ κορυφαιῶν Πέτρου καὶ Παύλου δια ἐξοδου κοπου καὶ ποιθου τὸν ἐντιμοτατον Κυρου Γεωργιου | Θεοδώρου τὸν ποτε Παπα Μαῖνολι εἰς μνημοσυνον αὐτον· μετὰ δὲ τὴν θάνην τοῦ Γεωργιου

Εἰκ. 111. Ὁ ἅγ. Ὁρέσσης.

οἱ νοὶ αὐτον· εφρο | [ντι]-
σαν ὡς εἶπεν ἐν τῇ διαθήκῃ
τοῦ ὅπου ἱστοριθῇ ὁ ναὸς
τοῦ Θεοῦ ἐνδοκουντος·
ἀνηστοριθῇ καὶ ἐκαλλοπι-
στῇ εἰς δ . . . | καὶ τῇ μη-
τρικῇ ἰουρο . . . ἐν ἄλλο
. . . ἡ σωτηριαν μακαριον
κτητορον τοῦ Κυρου Γεωρ-
γιου καὶ τῆς συμβίου καὶ
τῶν τεκνῶν αὐτοῦ ἀμην.
Ἐτελειωθῇ ἐπὶ εἰς τοὺς Ἀδαμ
ζνέ ἰνδ. ε' ἀπο δὲ τῆς
ἐνσαρκου οἰκονομίας τοῦ
κυρίου ἡμῶν IC XV
ΑΦΜΖ' Ιουλιῶ ΚΓ' ἐπὶ
τῆς ἀρχιερατείας τοῦ αθ¹
Καστορίας Κυρου Μεθο-
δίου. Ἰστοριθῇ δι' Ονου-
φριου τοῦ ἀρτι ἐκ τῆς
λαμπροτάτης πόλεως Βενε-
τίου². Οἱ θεωρουνταις εὐ-
χεστε καὶ μὴ καταραστε
ἀμην.

Κατὰ ταῦτα ἡ τοιχογράφησις τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων ἐγένετο ἐν ἔτει 1545 διὰ τοῦ ζωγράφου Ὀνουφρίου, ὅστις ἄρτι εἶχεν ἐπανακάμψει ἐκ Βενετίας, ὅπου, ὡς γνωστόν, ἐσπούδαζον ζωγραφικὴν παρὰ διασήμεσις διδασκάλοις πλεῖστοι ἐξ Ἑλλάδος νέοι.

Ὁ Ὀνούφριος ἔχει βεβαίως ἐπηρεασθῇ ἐκ τῆς δυτικῆς τεχντροπίας, διατηρεῖ ὅμως γενικῶς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν. Τὸν ἐκ τῆς Δύσεως ἐπη-

¹ = πρωτοθρόνου καὶ οὐχὶ ἁγίου, ὡς ἀνέγνωσε τὴν σύντημσιν ὁ Χρηστίδης ἔ. ἀ. σ. 174.

² Οὐχὶ Γρεβενιῶν ὡς ἀνέγνωσεν ὁ Χρηστίδης σ. 174 καὶ παρεδέχθη ὁ Καλογερόπουλος ἔ. ἀ. Ἄλλως τε ἡ Βενετία καὶ οὐχὶ τὰ Γρεβενὰ ἦτο «ἐκλαμπροτάτη πόλις» κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα.

ρεασμὸν μαρτυροῦσι κυρίως τὰ πολὺπλοκα ἀρχιτεκτονικὰ βάρη, ἅτινα χρησιμοποιοῖ εἰς τὰς συνθέσεις (πβλ. Μυστικὸν δεῖπνον) καὶ ἡ γλυκύτης τῶν ἐκφράσεων, ἣν δύναται τις ἄριστα νὰ ἐκτιμήσῃ ἐκ τῆς παρατιθεμένης εἰκόνης τοῦ Ἀγ. Ὁρέστου, εἰκονιζομένου ἔν τινι τῶν μεταλλίων.

Τὴν εὐσέβειαν τοῦ Ὀνουφρίου μαρτυρεῖ καὶ ἐπιγραφὴ γραφεῖσα ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἐν τῷ ἱερῷ παρὰ τὴν πρόθεσιν, ἀποτεينوμένη δ' εἰς τὸν ἱερουργοῦντα ἱερέα, ἥτις λέγει:

Ὅταν εἰς Θε(εὸ)ν ἐκπετάσις τὰς χεῖρας | σου, ὦ θεοῦ θύτα, μνήστητι
κάμοῦ τοῦ ἀμαρτωλοῦ καὶ ἀμαθοῦς Ὀνουφρίου, τάχα καὶ ζωγράφου¹

12. ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἑλεούσης. Εἶναι μικρὰ μονόκλιτος, ξυλόστεγος βασιλικὴ διασώζουσα παλαιὰ ξυλόγλυπτα τεμάχια τοῦ τέμπλου κατὰ κοσμος δὲ διὰ τοιχογραφιῶν. Ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου εὗρηται ἡ ἐξῆς ἐπιγραφὴ:

Ἀνεστοριθῇ ο ἰθιοις καὶ πανσεπτος ραος του αγιου ενδοξου Νικολαου
αρχιεπισκοπου Μηρων της Δικνας του θαυματουργου δια συνδρομης κοπου
τε καὶ εξοδου του τιμητοτατου μητροπολιτου αρχωντου Θωμανου αρχιερα-
τεβοντος του πανιερωτατου μητροπολιτου της αγιοτατης μητροπολεος καὶ
πρωτοθρωνος Καστορίας Κυριου Χαριτων εκ πολεως Θυβας της Βιοτίας καὶ
σηνδρομιτων κυρ Σινου Πουριλα επι ετους ZPMZ'—AXA ινδικτιωνος ζ'
Χειρ δε ιπαρχη Νικολαου εκ χορας Λινοτοπι².

Ἐν τῇ κάτω ᾧα διὰ γραφῆς ἐπισεσυρμένης:

† οντας πυγα εγω ο Νηκολαος ιση Πολη με τη κυρα μου ετει αχξδ μινι
Ιουνηου ιε καὶ υμι τις Μαλιηνα.

Τοιχογραφίαι σώζονται μόνον ἐπὶ τῶν παρὰ τὴν θύραν τοιχωμάτων ἥτοι τοῦ δυτικοῦ καὶ τμημάτων τοῦ βορείου καὶ νοτίου διατεταγμένοι κατὰ τὸ κατὰ ζώνας σύστημα ἥτοι κάτω μὲν ἱστοροῦνται ὁλόσωμοι στρατιωτικοὶ ἄγιοι, ὑπεράνω προτομαὶ ἁγίων ἐντὸς μεταλλίων καὶ εἰς τὴν ἀνωτάτην συνθέσεις ἐκ τῶν μεγάλων δεσποτικῶν ἐορτῶν. Μεταξὺ τῶν συνθέσεων τούτων σώζεται ἡ τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου, ἐν ἣ τὸ βρέφος κρατεῖ ὁ Ἰωακείμ.

13. ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

Εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Οἰκονόμου. Εἶναι μικρὰ μονόκλιτος, ξυλόστεγος βασιλικὴ (ἔσωτ. διαστ. 2,70 × 3,90) μεθ' ἡμικυκλικῆς ἀψίδος ἱεροῦ. Φέρει ἐξωτερικῶς ἰσόδομον τοιχοδομίαν μετ' ὀδοντωτῶν ταινιῶν καὶ κεραμο-

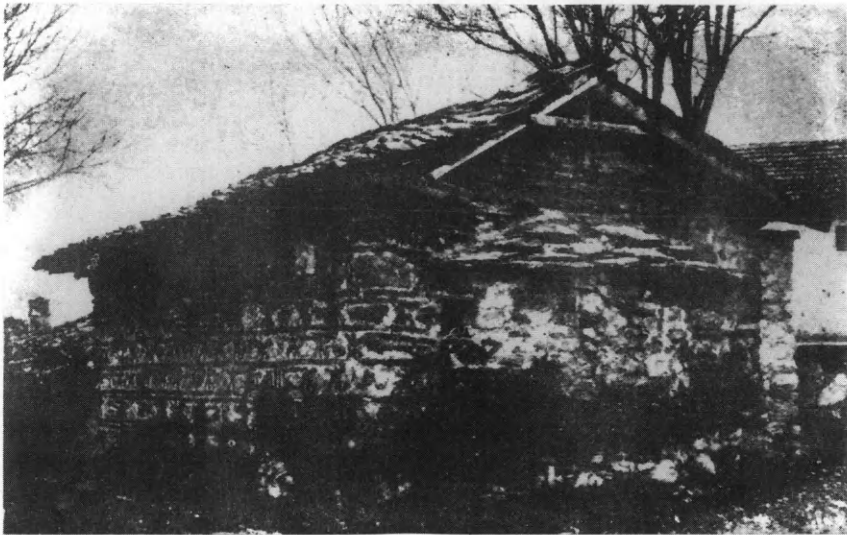
¹ Ὁ Χρηστίδης ἀνέγνωσε μόνον τὸν τελευταῖον στίχον ἑ. ἀ. σ. 174.

² Τὸ σήμερον ἡρειπωμένον Λινοτόπι εὐρίσκεται εἰς τὴν Ἠπειρον (Πανδώρα Ι', 69).

πλαστικῶν κοσμημάτων ><. Ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου ὑπάρχει ἀβαθὴς κόγχη, ἐν ᾗ εἰκὼν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου. Ὁ ναὸς κοσμεῖται ἐσωτερικῶς διὰ τοιχογραφιῶν τοῦ 17^{ου} πιθανῶς αἰῶνος, τὸ ἀρχικὸν ὅμως κτίριον ἀνάγεται εἰς τὸν 11^{ον}-13^{ον} αἰῶνα.

14. ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ

Εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Οἰκονόμου πλησίον τῆς Κουμπελίδικης, (εἰκ. 112) ἀριστερᾷ τῷ ἀνερχομένῳ τὴν ἀπὸ τῆς κεντρικῆς ἀρτηρίας εἰς τὴν

Εἰκ. 112. Ὁ μικρὸς ναὸς τοῦ Ταξιάρχου.

πλατεῖαν τοῦ Γυμνασίου ἀνάγουσαν κλίμακα. Εἶναι μικρά, μονόκλιτος, ξυλόστεγος βασιλική φέρουσα πρὸς ἀνατολὰς ἡμικυκλικὴν κόγχην ἱεροῦ καὶ προεκτεινομένη πρὸς δυσμὰς διὰ μεταγενεστέρως προστεθέντος νάρθηκος. Ἡ τοιχοδομία τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι ἰσόδομος δι' ἀκανονίστων λίθων μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται πλίνθοι, ἄλλοτε πλαγιασταὶ καὶ ἄλλοτε σχηματίζουσαι τὸ μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ ><. Ὁ νάρθηξ φέρει πρὸς τὸ δυτικὸν αὐτοῦ τέρμα δύο τυφλὰς ἐσωτερικὰς ἀψίδας. Ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου εἰς τὸν ναὸν εὑρεται ἀβαθὴς κόγχη, ἐν ᾗ εἰκονίζεται ἡ Παναγία ἀριστεροκρατοῦσα τὸν Χριστόν. Ὁ κυρίως ναὸς εἶναι κατάγραφος. Διακρίνεται μάλιστα κάτωθεν τοῦ σήμερον φαινομένου στρώματος καὶ ἄλλο ἀρχαιότερον. Τὸ δεύτερον στῶμα εἶναι τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας (17^{ον} αἰῶνος). Ἐνδιαφέρουσα εἶναι

προσωπογραφία ἀνδρὸς εἰκονιζομένου παρὰ τὴν Ν. Δ. γωνίαν, ὅστις παρίσταται φορῶν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἐν χρήσει σαρίκι. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου τοῦ ἔχουσιν ἀποδοθῇ μεθ' ἱκανῆς φυσικό-

Εἰκ. 113. Προσωπογραφία τοῦ δευτέρου κτίτορος.

τητος (εἰκ. 113). Ὁ ἀνὴρ καθὼ μὴ φέρων φωτοστέφανον θὰ εἶναι ὁ χορηγὸς τῆς δευτέρας τοιχογραφήσεως τοῦ ναοῦ. Ὁ ἀρχικὸς ναὸς ἀνήκει εἰς τὴν μεταξὺ τοῦ 11^{ου} καὶ 13^{ου} αἰ. περίωδον, ὡς μαρτυρεῖ τὸ σύστημα τῆς τοιχοδομίας του.

15. ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΜΑΓΑΛΕΙΟΥ

Εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Οἰκονόμου. Εἶναι μικρά, ξυλόστεγος βασιλικὴ μεθ' ἡμιεξαγωνικῆς κόγχης ἱεροῦ, ἐκτισμένη με κάπως ἀκανόνιστον πλινθο-

περίκλειστον τοιχοποιίαν καὶ ξυλοδεσιάς καὶ περιβαλλομένη κατὰ τὰς τρεῖς πλευρὰς ὑπὸ ναρθήκων. Φέρει ἐσωτερικῶς τοιχογραφίας μεταξὺ τῶν ὁποίων αἱ τῶν ἁγίων Γεωργίου καὶ Δημητρίου φορούντων τοὺς περιέργους μηνοειδεῖς πῖλους, περὶ ὧν εἵπομεν ἄνωτέρω (σ. 151). Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου εἰκονίζεται ἡ Δέσις ὅπως εἰς τὸν ἅγ. Ἀθανάσιον μὲ τὸν Χριστὸν ἐν τῷ μέσῳ ὡς Φοβερόν Κριτὴν φέροντα στολὴν βασιλικὴν καὶ ἀριστερᾷ τὴν Παναγίαν προσκλίνουσαν καὶ φέρουσαν ὁμοίως στέμμα μετὰ κρηδέμνου. Παρὰ τὴν Β. Δ.

Εἰκ. 114. Οἱ κτίτορες τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Νικολάου.

γωνίαν εἰκονίζεται νεαρὸς φεσοφόρος ἀνὴρ κατὰ μέτωπον εἰς στάσιν, δεήσεως δεξιᾷ του ἱστορεῖται ὁ Χριστὸς σπεύδων εἰς βοήθειάν του, ἀριστερᾷ δὲ ἡ μήτηρ του ἐστράμμενη κατὰ τὰ $\frac{3}{4}$ καὶ περιβεβλημένη μέλαν ἔνδυμα μετὰ καλύπτρας (εἰκ. 114). Εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς εἰκόνης ἡ ἐπιγραφή:

Εκμημήθη ο δουλός του θεου Ακτασης ιως Αλέξη εν ετη ζιγ' (=1505).

Παρὰ τὴν μητέρα ὑπῆρχεν ἐπιγραφή, ἥς διεσώθη μόνον ἡ ἀρχή:

Δέσις τῆς δούλης τοῦ θεοῦ

16. ΠΑΝΑΓΙΑ

Εὐρίσκεται ἀνατολικῶς τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἀγ. Ἀναργύρων. Εἶναι μονόκλιτος βασιλική, μὲ ἀκανόνιστον τοιχοδομίαν καὶ ξυλοδεσιάς.

ἔχει τὴν εἴσοδον ἀπὸ τῆς βορείου πλευρᾶς, ἐπὶ τῆς ὁποίας φέρει ἑξωτερικῶς καὶ τοιχογραφίας ὡς καὶ τὴν ἑξῆς κολοβὴν ἐπιγραφὴν :

. . . . δια κόπου| καὶ ἐξόδου
 του ευσεβεστ|άτου εν ιερουσιν
 Γεωργιος καὶ σακε|λαριος
 υος αυτοι Δημη|τριος
 πατηρ του Ραλις καὶ η μητηρ
 Μαλινας πρεσβιτερας
 αυτου επι ετους ζρζε'
 μηνι Απριλιου κέ.

Ἐσωτερικῶς ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου εὔρηται ἡ ἑξῆς ἐπιγραφὴ :
 Ἀνεστωρηθῆ ω θηος κε πανσεπτος ραος της υπεραγίας δεσπηνης ημων
 Θεοτοκου απαρθενου Μαρίας διημ σηνδρωμης κοπου κε εξοδου η τημηοτατη
 κε εβγενεστατη αρχοντες κηρ Σεβαστος Κοτζωπουλο κε αδελφος αυτου Θωμιας
 κε Ραλης Γηνακη και Μανολης Πετηκος κε αρχιερατεβοντος ω πανιερωτατος
 μητροπωλητης της αγηοτατης μητροπωλεος Καστορης κε προτοθρονος της
 πρωτης Ἰουστινιανης Αχρηδον κε πασις Βουλγαρης Κηριω Κ(ηριω) Χαρη-
 τονος κε ενορεβον Παπα Κυρ Γεωργιος εν μηνι Σεπτεβρηου κά επι ετος
 ΖΡΜΓ'. Αφηροσεν η Κόμνο ασπρα αφηροσεν ο Γερασημος εν
 απελη¹ αργατον² ιε'.

17. ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Εὑρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἀγ. Ἀναργύρων. Εἶναι μικρὰ μονόκλιτος βασιλικὴ φέρουσα ἑξωτερικῶς καὶ ἑσωτερικῶς μεταβυζαντινὰς τοιχογραφίας, ἐν αἷς καὶ τῶν ἁγ. Γεωργίου καὶ Δημητρίου φερόντων τοὺς ἰδιούτους μνηοειδεῖς πῖλους³. Ἐπίσης ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου εἰκονίζεται καὶ ἐνταῦθα ἡ Δέσις μὲ τὸν Χριστὸν καὶ τὴν Παναγίαν ἐνδεδυμένους βασιλικὴν στολὴν. Παρὰ τὴν πρόθεσιν ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τὸ ὄραμα τοῦ ἁγ. Πέτρου Ἀλεξανδρείας, ἐνθα ὁ Ἄρειος καταβροχθίζεται ἐν τῷ στόματι τοῦ καταχθονίου τέρατος. Ὑπεράνω τῆς νοτίας θύρας ὑπάρχει ἑσωτερικῶς ἡ ἑξῆς ἐπιγραφὴ :

Ἀνεκνησητῃ και ανιστορηθη ο θειος και πανσεπτος ραος ουτος του εν
 αγιοις πατρος ημων αρχιεραρχον και θανατουργου Νικολαου δια συνδρομης
 κοπου και εξοδου της τιμας α μοναχης⁴ Εὐπραξίας ετους ς' Ϟηδ ἰνδ. δ.

Τὸ ἔτος ς' Ϟηδ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριον 1486.

¹ = ἀμπέλι. ² = ἐργατῶν.

³ Ὅρα περὶ τούτων σ. 151.

⁴ Ὁ Χρηστίδης (ἔ. ἀ. σ. 277) ἀναγινώσκει τὸ α' τῆς ἐπιγραφῆς «ἀρχόντισσα» ἐν Ϟ, ὡς γνωστὸν. τοῦτο σημαίνει μοναχῆς.

18. ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Εύρίσκεται ὁμοίως ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἀγ. Ἀναργύρων. Εἶναι μικρά, ξυλό-
στεγος βασιλικὴ διατηροῦσα ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ὀλίγας μεταγενεστέρας
τοιχογραφίας. Εἰς τὴν πρόθεσιν τὸ ὄραμα τοῦ Ἀγ. Πέτρου Ἀλεξανδρείας
ἐνθα ὁ νεαρὸς Χριστὸς ἔχει ὡς βάθρον τὴν Ἀγίαν Τράπεζαν. Ἐν τῷ ἱερῷ
διατηρεῖται μέγα ἰδιόσχημον, πέτρινον ἄγγειον, ἐν ᾧ ἐτίθετο ὁ μέγας ἁγιασμὸς
ὁ προοριζόμενος δι' ὅσους, ἔνεκα κωλύματος, δὲν ἠδύναντο νὰ τύχωσιν αὐτῆς
τῆς Θείας Μεταλήψεως,

19. ΑΓ. ΑΝΔΡΕΑΣ

Εύρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἑλεούσης. Εἶναι μικρὰ βασιλικὴ ἐκτισμένη
διὰ κοινῶν λίθων καὶ ξυλοδεσιῶν. Διατηρεῖ ἐσωτερικῶς ὀλίγας τοιχογραφίας.
Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου εἰκονίζεται ὁ Ἀγ. Νικόλαος, ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου ὁ
Ἀγ. Γεώργιος καὶ ὁ Ἀγ. Δημήτριος ἐν στολῇ στρατιωτικῇ μὲ τὴν ἐπιγραφὴν:
Ἅγιος Δημήτριος ὁ μέγας δούκας.

20. ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΚΥΡΙΤΖΗ

Εύρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Βαρλαάμ. Φέρει ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς
τοιχογραφίας. Ἐπὶ τοῦ τέμπλου δεξιᾷ εὔρηται ἡ ἐξῆς διὰ γραφῆς ἐπισευρ-
μένης γεγραμμένη ἐπιγραφή:

*Ανακενιστη καὶ ανιστορνθοι ο θηος καὶ πανσεπτος νας του εν αγιοις Πατρος
ημων Νικολαου αρχιεπισκοπου Μειρων της Αηκης του θαυματουργου δια
σηνδρομεις κοπον τε μοχθοι καὶ εξωδου του ευγενεστατου καὶ εκλαμπροτατου
αρχω[ντος] Κυριτζη Δημητρι του Κυριτζη Κοτζη του Σειζηριπα καὶ η μητηρ
αυτου. † αρχιερατευοντος του πανηεροτατου μητροπολιτου Καστοριας κυριου
κυριου Αρσενιου † ιερατευοντος δε του ευλαβεστατου ιερεος παπα Κυριαζη καὶ
δευτερεου Καστοριας. Επι ετους ΖΡΕΒ' (=1654).*

Ἐκ τοῦ κώδικος τῆς Μητροπόλεως Καστορίας¹ διδασκόμεθα, ὅτι Δημή-
τριός τις Κυρίτζης ἔκαμε τὴν 3 Μαρτίου τοῦ 1697 διαθήκην, δι' ἧς κατέθετε
πέντε χιλιάδας δουκάτα ἐν Βενετίᾳ. Τὴν διαθήκην ταύτην ἐπεκύρωσε τὸ 1715
ὁ υἱὸς αὐτοῦ Γεώργιος Κυρίτζης, ὅστις προσφέρει καὶ ἄλλα χρήματα χάριν
φιλανθρωπικῶν σκοπῶν καὶ ἵνα ἐκ τῶν τόκων αὐτῶν διορίζηται διδάσκαλος
τῆς Ἑλληνικῆς ἐν τῇ ἰδιοκτίτῳ αὐτοῦ Σχολῇ. Ἐν δευτέρᾳ διαθήκῃ τοῦ 1721,
δι' ἧς καθιστᾷ κληρονόμον του τὸν ἀδελφόν του Θωμᾶν, παρέχει εἰς τοῦτον
1000 φλωρία πρὸς ἀγορὰν ἐν Καστορίᾳ ὑποστατικῶν καὶ μύλων, ἵνα ἐκ τοῦ

¹ Φιλάρ. Βαφειδῆς, Ἑκκλησ. Ἀλήθεια ἔτος Κ ἀριθ. 12 σ. 170.

είσοδήματος αὐτῶν αὐξηθῶσιν οἱ ὑπότροφοι. Παρέχει δ' ἐπίσης καὶ συνδρομὰς διὰ τὸν Ἁγ. Τάφον, τὸ Ἁγ. Ὄρος, τοὺς πτωχοὺς, διὰ τὰς ἐν Καστορίᾳ ἐκκλησίας τῆς Φανερωμένης καὶ τοῦ Ἁγ. Νικολάου Καρύβη ὡς καὶ ρεάλια 500 πρὸς ἐξαγορὰν σκλάβων¹.

21. ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΟΥ ΒΟΥΝΟΥ

Εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Βαρλαάμ, ὀνομάζεται δὲ «τοῦ βουνοῦ», διότι εὐρίσκεται εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ ἑγκαρσίου βουνοῦ τῆς Καστορίας. Εἶναι μικρὰ βασιλικὴ μετὰ νάρθηκος, ἐκτισμένη διὰ κοινῆς τοιχοποιίας μετὰ ξυλοδεστῶν. Ἐξωτερικῶς ἔχει ὡς καὶ πολλοὶ ἄλλοι ναοὶ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, τὴν μορφήν οἰκίας, προφανῶς ἵνα μὴ διακρίνεται ὑπὸ τῶν Τούρκων.

Εἰς τὸν νάρθηκα ὑπάρχουσιν ἄφθονοι τοιχογραφίαι ὁλοσώμων ἀσκητῶν καὶ ἱεραρχῶν, ἐν οἷς ὁ ἁγ. Θεοφάνης ὁ τοῦ μεγάλου ἀγροῦ, ὁ ἁγ. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, ὁ ἁγ. Γεράσιμος μὲ πλήρη ἐκφράσεως κεφαλὴν κλπ. Πρὸς νότον ἐκτείνεται παρανάρθηξ καταλήγων πρὸς ἀνατολὰς εἰς μυχὸν ἐν τῷ ὁποίῳ διατηρεῖται ὁ τάφος τοῦ κτίτορος.

Τοιχογραφίαι καλύπτουσι καὶ τοὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅστις φέρει ξυλίνην στέγην μετ' ἐπενδύσεως ἐκ χρωματιστῶν σανίδων.

Ἀνωθεν τῆς θύρας τοῦ νάρθηκος ἐξωτερικῶς καὶ δὴ κάτωθεν τῆς εἰκόνης τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, εὐρεται ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή:

*Αν[ηγ]ερθη και ανακεναιθη ο αγιος μεγαλομαρτις Γεωργιος δια σην[δρο]-
μης κοπου και εξοδευσης της δουλης του θεου Επραξης και Σηγκλιτικῆ·
ἐφιμερεύοντας ο κηρ Παπακηραζης· ετελοιοθι μοινος Απριλίου κη' επι ετους
ΑΧΝΑ (=1651).*

Τὸ ὄνομα Συγκλητικῆ, ὅπερ φέρει ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἡ ἑτέρα τῶν κτιτοριστῶν, ἀπαντῶν ἤδη εἰς Ρωμαϊκὰς ἐπιθυμβίους ἐπιγραφάς, φέρουσι καὶ δύο ἄγιοι τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας: Ἡ ὁσία Συγκλητικὴ καὶ Συγκλητικὴ ἡ Ἀπολλιναρία, ὧν ἡ μνήμη τιμᾶται τῆς μὲν τῇ 5^ῃ, τῆς δὲ τῇ 4^ῃ Ἰανουαρίου². Ὅτι δὲ τὸ ὄνομα τοῦτο δὲν ἦτο ἄγνωστον καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας μαρτυρεῖ ἐπιγραφή ἐπὶ ξυλογλύπτου εἰκονοστασίου τοῦ ἐν Αἴνῳ ναοῦ τοῦ Γρηγορίου Νεοκαισαρείας, ἔνθα λέγεται ὅτι τὸ τέμπλον «ἐλεπτουργήθη . . . εἰς μνημόσυνον τοῦ μητροπολίτου Αἴνου Γεδεῶν καὶ τῶν γονέων Ἰωάννου καὶ Συγκλιτικῆς»³.

¹ Περὶ τῆς μεγάλης ἰσχύος τοῦ Γ. Κυρίτζη ὄρα καὶ Χρηστίδην, Γρηγ. Παλαμᾶς VI (1922) σ. 170. Ἐπὶ φορητῆς εἰκόνης τῆς Μ. τοῦ ὄρους Σινᾶ ὁ κ. Κ. Ἀμαντός (Συναϊτικὰ μνημεῖα ἀνέκδοτα, Ἀθῆναι σ. 53 σημ. 1) ἀνέγνωσεν ἀφιέρωσιν ἔχουσαν οὕτω: «αψκβ' αφιερωσις εις μνημοσινον του μακαριτι Γεωργιου Κυριτζη». Πρόκειται πιθανῶτα περὶ τοῦ αὐτοῦ Καστοριέως Γεωργίου Κυρίτζη.

² Πβλ. Κ. Δουκάκης, Ἱασις σ. 659 καὶ 79.

³ Δαμπάκης, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐταιρ. Η' (1908) σ. 15.

Ἐπὶ τῆς αὐτῆς εἰκόνος τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ὑπάρχει διὰ μελανῆς ἐπισε-
συρμένης γραφῆς καὶ τὸ ἑξῆς σημείωμα: 1762 Παπανάνος ἀγόρασε τὸ μαχαλᾶ¹.
Τέλος ἄνωθεν τῆς εἰσόδου ὑπάρχει ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

1749 Σεπτεμβρίου 11. Εἰ μεν φίλος πεφυκεν καὶ ἤλθε χαιρων, εἰ δὲ
ἐχθρὸς καὶ βάσκανος πόρρω πορρῶ πέφυγεν εκ τῆς μονῆς ταύτης. Θωμᾶς
ιερεύς.

Ἐκ ταύτης λοιπὸν διδασκόμεθα ὅτι καὶ ὁ ἁγ. Γεώργιος διετέλεσε καθο-
λικὸν μοναστηρίον, σήμερον διαλελυμένον.

22. ΕΙΣΟΔΙΑ ΘΕΟΤΟΚΟΥ

Εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Βαρλάμη, ὀνομάζεται δὲ τοῦ «Τσετσαπᾶ» ἀπὸ
τοῦ ιδιοκτήτου. Εἶναι ξυλόστεγος βασιλικὴ ἐκτισμένη διὰ κοινῆς τοιχοποιίας
μετὰ ξυλοδεσιῶν. Ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου τοῦ νάρθηκος εὗρηται
εἰκὼν τῆς Παναγίας ἀριστεροκρατούσης τὸν Χριστόν ἐπὶ τοῦ κυανοῦ κάμπου
τῆς εἰκόνος ἡ ἐπιγραφή:

Δευσὶς τὴν δουλὴν τοῦ θεοῦ Ασάνον ετοὺς ζρλέ (=1627). Ὑπερθεν δὲ
τῆς θύρας τῆς εἰσόδου τοῦ κυρίως ναοῦ σώζεται ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

Ἀνι[γερθῇ καὶ ἀνι]στορηθῇ δευτερα παρουνσια συδρομη κε κοπου ιερο-
μοναχου Θεωφνλακτι κε εξοδου Ἀναοτασσα μο[να]χή, Δηονησνα μοναχη, Ιω
Δημητριον καὶ τον επηλυπον αρχοντο εονηαν η μνη[μῃ] αυτον επι ετους
ΖΡΚΕ' (=1615).

Ἐν τῷ ναῷ τούτῳ διατηρεῖται καὶ ὥραϊον ξυλόγλυπτον, ἐπίχρυσον τέμ-
πλον. Τοιχογραφίαι σώζονται ὀλίγαι μόνον, ἐν τῷ ἱερῷ καὶ αὐταὶ ἐφθαρμέναι.

23. ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΤΖΩΤΖΑ

Εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἁγ. Λουκᾶ. Τοιχοδομίαν ἔχει ἐξ ὠμῶν πλίν-
θων μετὰ ξυλοδεσιῶν, ὅψιν δ' ἐξωτερικὴν ιδιωτικῆς οἰκίας. Διατηρεῖ ἐσωτε-
ρικῶς ὀλίγας τοιχογραφίας ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου παρὰ τὸ τέμπλον. Μεταξὺ
τούτων καὶ ἡ Δέσις, ἣτις φέρει ἐνταῦθα τὸν τίτλον ἡ Παράκλησις. Εἰς τὸ
ιερὸν παράστασις τοῦ ὁράματος τοῦ Ἁγ. Πέτρου Ἀλεξανδρείας. Ὁ ναὸς
ἔφερε καὶ ἐξωτερικῶς τοιχογραφίας, ὧν διατηροῦνται ὀλίγα λείψανα κατὰ τὸ
ἀνατολικὸν ἀέτωμα.

24. ΤΑΞΙΑΡΧΑΙ

Εὐρίσκονται ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἁγ. Λουκᾶ. Ὁ ναὸς ἔχει ἀκανόνιστον τὴν
τοιχοδομίαν, ἐξωτερικῶς δ' ὅψιν ἀποθήκης. Τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ εὐρίσκεται

Περὶ τῆς ἀγορᾶς τοῦ μαχαλᾶ, ὄρα τὰ γραφέντα ἐν σελ. 159.

πολὺ χαμηλότερον τῆς στάθμης τῆς ὁδοῦ. Οἱ τοῖχοι τοῦ καλύπτονται σήμερον ἐσωτερικῶς διὰ κονιάματος, μόνον δ' ἐν τῷ ἱερῷ σώζονται εἰκόνες τινὲς ἱεραρχῶν. Ἔχει ἀξιολόγου τέχνης ξυλόγλυπτον τέμπλον. Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου διεσώθη παρὰ τὸ τέμπλον, ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

Αἰηγεθῆ ἐκ βαθρῶν καὶ ανιστωριθῆ ὁ θεὸς οὗτος καὶ πανσεπτος ναὸς τῶν πανμεγιστῶν Ταξιαρχῶν Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ καὶ πασῶν τῶν ἐπουρανίων δυναμεῶν δια σινδρομῆς κοποῦ τε μοχθοῦ καὶ ἐξοδοῦ τοῦ πανεργενεστατοῦ καὶ ἐντιμωτατοῦ ἀρχωντος κυροῦ Ραὶ Κωνσταντινοῦ καὶ τῆς αὐτοῦ σιζυγοῦ Μπόζης¹ καὶ τῶν τεκνῶν αὐτοῦ, ἀρχιερατενοντος τοῦ πανιερωτατοῦ μητροπολίτου Κυρίου Θεοφυλακτοῦ. Ἐτελειωθῆ δε κατὰ τῷ ἐπτακισχίλιστῳ ρ^ο ἡ ἰνδικτιωνος ε', ἐκ τῆς Χ(ριστοῦ) γεισεος ἀχκβ', (= 1622) διὰ χειρὸς Ἰω(αν-νου) ἱερεως καὶ Ηλία.

Παραπλεύρως ἐτέρα ἐπιγραφή ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς ἐπεσκευασθῆ τῷ 1895 εἰτε ἀρχιερατενοντος τοῦ πανιερωτατοῦ ἀγίου Καστορίας Νικηφόρου ἐπὶ τοῦ αυτοκράτορος Σουλτὰν Ἀβδουλ Μετζιτ Χαν.

25. ΦΑΝΕΡΩΜΕΝΗ

Εὐρίσκεται ἐν Ἀπόζαρι (= συνοικίαι Ἀγ. Λουκά καὶ Παντελεήμονος) πρὸς τὴν βόρειον κλιτὺν τῆς χερσονήσου. Εἶναι μικρὰ ξυλόστεγος βασιλικὴ μὲ τρίπλευρον ἁψίδα ἱεροῦ φέρουσαν ἐξωτερικῶς τυφλὰς κόγχας. Ἐξωτερικῶς εἶναι ἀσβεστωμένη, ἐσωτερικῶς δὲ φέρει ὀλίγας τοιχογραφίας ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου, βερνικωμένας. Ἐκ τούτων καλῆς τέχνης εἶναι ἡ τοῦ Χριστοῦ ζωοδότου, ἐν δὲ τῷ ἱερῷ αἱ τῶν προφητανάκτων Δαβὶδ καὶ Σολομῶντος, εἰκονιζομένων ἐντὸς κύκλων. Καλῆς ἐπίσης τέχνης εἶναι καὶ τὸ ξυλόγλυπτον ἐπίχρυσον τέμπλον. Ἡ εἰκὼν τῆς Παναγίας θεωρεῖται θαυματουργός.

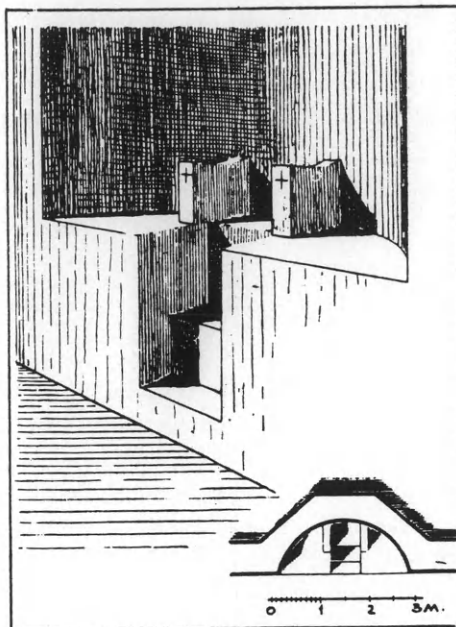
26. ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

Εὐρίσκεται εἰς τὴν συνοικίαν Ἐλεούσης, παρὰ τὸν ἁγ. Στέφανον. Εἶναι σήμερον τρίκλιτος βασιλική, φέρουσα πρὸς ἀνατολὰς μίαν μόνον, ἡμιεξάπλευρον ἁψίδα ἱεροῦ. Ἡ ἁψὶς αὕτη διατηροῦσα εἰσέτι ἐσωτερικῶς ἐν τῷ μέσῳ τὴν λιθίνην καθέδραν τοῦ ἐπισκόπου, εἰς ἣν ἄγουσι δύο ὑψηλαὶ βαθμίδες (εἰκ. 115), ἀνήκει ἀναμφιβόλως εἰς τὸν ἀρχικὸν ναόν· διότι εἶναι ἰσοδόμως κατὰ τὸ πλινθοπερίκλειστον σύστημα ἐκτισμένη καὶ φέρει λοξῶς τεθειμένους διακοσμητικὰς πλίνθους, κοσμουμένη ἄνω καὶ διὰ δύο σειρῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν. Δύναται ἐπομένως ν' ἀναχθῇ καὶ εἰς τὸν 11^{ον} αἰῶνα. Ἄν δὲ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ ἐγκαρσίου βουνοῦ

¹ Ὑπάρχει σήμερον ἐν Καστορίᾳ τὸ ὄνομα Μπόζω.

θέσιν τοῦ ναοῦ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου, ἐφ' ᾧ σεμνύνεται, δυνάμεθα νὰ ταυτίσωμεν αὐτὸν πρὸς τὸν ὑπὸ τῆς Ἀννης τῆς Κομνηνῆς ἀναφερόμενον ὡς «νεωστὶ οἰκοδομηθέντα» ναὸν τοῦ ἁγ. Γεωργίου, εἰς ὃν συνεκεντρώθησαν κατὰ τὸ 1083 οἱ ἐκ τῶν Νορμανδῶν τοῦ Βαημούνδου δεχθέντες νὰ θητεύσωσιν εἰς τὸν βυζαντινὸν αὐτοκράτορα¹ μετὰ τὴν ὑπὸ τούτου ἄλωσιν τῆς Καστορίας².

Ὁ παλαιὸς ναὸς, φθαρεὶς φαίνεται, ἀνεκαινίσθη ἐκ βάθρων ἐπὶ τουρκοκρατίας, παραμεινάσης μόνον τῆς παλαιᾶς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ. Οἱ ἐσωτερικοὶ τοῦ κίονες εἶναι ξύλινοι, ξυλίνη δ' ὡσαύτως εἶναι καὶ ἡ πολυχρωμὸς καὶ διὰ ψευδοτρούλλου ἐφωδιασμένη ὀριζοντία ὀροφὴ αὐτοῦ. Τοιχογραφίαι ὑπάρχουσιν ὀλίγαι ἐν τῷ ἱερῷ, ἐνθα διατηρεῖται καὶ θαυμάσιον ξυλόγλυπτον βυζαντινὸν βημόθυρον (εἰκ. 116).

Εἰκ. 115. Ἐπισκοπικὴ καθεδρὰ.

27. Ἡ ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Οἰκονόμου. Εἶναι μικρὰ (ἐσωτ. διαστ. 5.60×7.10) ξυλόστεγος, σκοτεινὴ βασιλικὴ ἐκτισμένη διὰ κοινῶν λίθων μετὰ ξυλοδεσιῶν. Φέρει ἐπὶ τῷ βορείῳ καὶ τοῦ νοτίου τοίχου μικρὰς τοξωτὰς κόγχας· καὶ ἐντὸς

μὲν τῆς βορείου κόγχης εἰκονίζεται ἡ Παναγία ἡ Περικοκράτουσα τὸν Χριστόν, ἐν δὲ τῇ νοτίᾳ ὁ ἅγ. Νικόλαος, εἰς ὃν ἡ Παναγία καὶ ὁ Χριστός, εἰκονιζόμενοι εἰς τὰς ἄνω γωνίας ἐν προτομῇ, φέρουσιν ἡ μὲν τὸ ὁμοφόριον, ὁ δὲ τὰ Εὐαγγέλιον.

Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν τοῦ 1606 διατεταγμένων κατὰ τὸ κατὰ ζώνας σύστημα ἤτοι μὲ στρατιωτικοὺς καὶ ἄλλους ἁγίους κάτω καὶ σκηναὶς ἐκ τῶν παθῶν τοῦ Χριστοῦ ἄνω. Εἰκονίζονται ἐπίσης καὶ οἱ 24 οἱ τοῦ Ἀκαθίστου ὕμνου.

Ἀνωθεν τῆς θύρας ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή:

Ἀνεγερθὴ καὶ ἀνεστορηθὴ ὁ θηρος καὶ πανσέπτος | ναὸς σου τῆς υπερβα-

¹ Ἀλεξιάδης I, 256 (Reifferscheid).

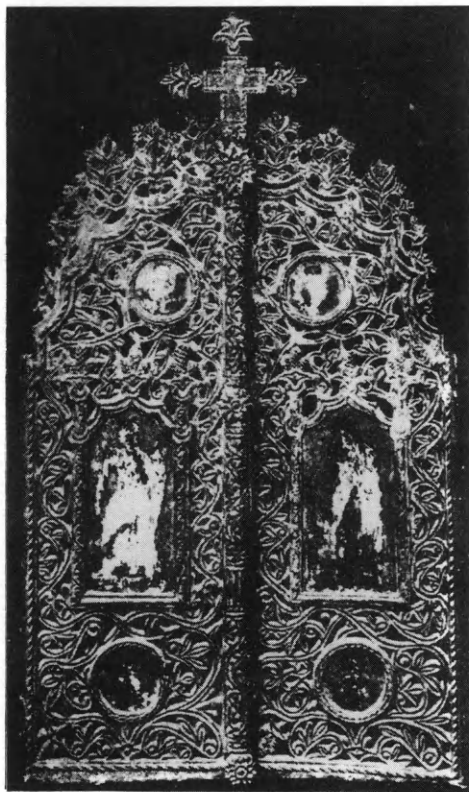
² Ὅρα σχετικῶς τὰ ἐν τῇ εἰσαγωγῇ (σ. 6) λεχθέντα.

γῆας δεσπῆνις ἰμων. θ(εο)του και αυπαρθενου | Μαρίας δια σηνδρομῆς
κοπου τε και μοχου και εξο | δου αρχων και Αποστολη του Δημητριο | και
Ραλη ιως του | αρχηερατεβοντος Καστορίας και προτοθρονος και Μητροφανου
επη ετους 'ΖΡΙΑ' (=1606).

28. Ο ΑΓ. ΑΛΥΠΙΟΣ

Ὁ ναὸς τοῦ στυλῖτου τούτου ἁγίου εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Ταμπᾶ -
Χανὲ ἥτοι κατὰ τὴν νότιον κλι-
τὴν τῆς χειρσονήσου. Εἶναι καὶ
αὐτὸς μικρὰ βασιλικὴ μετὰ μετα-
γενεστέρου νάρθηκος, διασώζουσα
ὀλίγας, πολὺ καλῆς τέχνης τοι-
χογραφίας ἥτοι κατὰ μὲν τὸν
δυτικὸν τοῖχον τὴν μεγάλην σύν-
θεσιν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτό-
κου, ἔνθα ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται
ἐντὸς ἑλλειψοειδοῦς δόξης (man-
dorla) πλαισιουμένης ὑπὸ ἀγγέ-
λων, κατὰ δὲ τὸν νότιον τὴν
Ὑπαπαντὴν καὶ τέλος παρὰ τὸ
τέμπλον ὁλόσωμον εἰκόνα τῆς
Παναγίας (εἰκ. 117), ἣτις φέρει
τὴν ἐπιγραφὴν *Μ(ή)τηρ Θεο)ῦ*
ἢ Ἐλεούσα.

Τὴν ὥραίαν σύνθεσιν τῆς
Ἐλεούσης, ἣτις ἀποτελεῖ ἓνα
ὕμνον πρὸς τὴν μητρότητα, πρὸς
τὴν τρυφεράν καὶ πονετικὴν
ἀγάπην τῆς μητρὸς πρὸς τὸ
τέκνον, ἐπραγματοποίησε πρώτη
ἡ βυζαντινὴ τέχνη¹. Παλαιότερον
ὡς πρότυπον αὐτῆς ἐθεωρεῖτο
ἡ λεγομένη Παναγία τοῦ Βλα-
διμήρου², ἐξ ἧς ἀπέρρευσαν πολ-
λαὶ ἄλλαι μιμήσεις χαρακτηριζόμεναι ἐν Ρωσίᾳ διὰ τοῦ ἐπιθέτου «Umlenie».

Εἰκ. 116. Ξυλόγλυπτον βημόθυρον.

¹ Περὶ τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου τῆς Ἐλεούσης ὄρα Ν. Kondakov, Εἰκονο-
γραφία τῆς Θεοτόκου (ρωσ.) τ. II Πετρούπολις 1915 σ. 211-216, 264-69, 380-82.

² Ὅρα περὶ ταύτης ἐσχάτως I. A. Anisimov, Our Lady of Vladimir Ζωγραφικά,
Πράγα 1928 Ν. M. Belaeu, The icon of our Lady's «Umlenie» from the Solda-
tenkov Collection Πράγα 1932 πβλ. Byzantion VII σ. 586 καὶ Igor Grabar ἐν
Mélanges Diehl II σ. 293.

Ἐν τῇ συνθέσει τοῦ Βλαδιμήρου, ἥτις, ὥς νῦν ἐβεβαιώθη, κατεσκευάσθη ἐν Κ/πόλει τὸν 11^{ον} ἢ 12^{ον} αἰῶνα ἐκεῖθεν δ' ἐστάλη εἰς Ρωσίαν, ἡ Παναγία ἔχει τὸ πρόσωπον ὀλίγον πρὸς τ' ἀριστερὰ κεκλιμένον· ἄλλη ὅμως παράστασις τῆς

Εἰκ. 117. Τοιχογραφία τῆς Παναγίας Ἐλεούσης.

Ἐλεούσης τοῦ τέλους τοῦ 11^{ου} αἰ. περιεχομένη ἐν τῷ Φυσιολόγῳ τῆς Σμύρνης¹ εἰκονίζει τὴν Παναγίαν κλίνουσαν, ὥς ἡ ἡμετέρα, τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ.

¹ J. Streykowski/Physiologus πίν. XXVIII, 2.

Ἐν τῇ Ἐλεούσῃ τῆς Καστορίας ὁ Χριστὸς δὲν εἰκονίζεται καθήμενος ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ βραχίονος τῆς Παναγίας, ὡς συνήθως, ἀλλὰ πρηνῆς ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν αὐτῆς, μὲ τὴν κεφαλὴν ἀνεκκλιμένην καὶ βαθέως εἰσχωροῦσαν εἰς τὴν παρειὰν τῆς Θεοτόκου, καθ' ὃν χρόνον τὴν ἀριστεράν του χεῖρα θέτει ὑπὸ τὴν σιαγόνα τῆς μητρὸς του. Ἐπίσης ὁ Χριστὸς δὲν φορεῖ ἐνταῦθα χειριδωτὸν χιτῶνα μὲ χρυσοκονδυλῆς ἀλλ' ἀπλοῦν ἀχειρίδωτον καμίσιον καταλεῖπον γυμνὰς τὰς χιαστὶ διατεταγμένας κνήμας του (εἰκ. 116).

Ἡ Παναγία ἔχει ἡρεμον καὶ γλυκεῖαν ἔκφρασιν· τόσον τὰ πρόσωπα ὅσον καὶ αἱ χεῖρες αὐτῆς τε καὶ τοῦ Χριστοῦ δὲν παρουσιάζουσι τὴν ἐπιπεδότητα τῶν παλαιότερων ἔργων, ἀλλὰ τὴν νατουραλιστικὴν πλαστικότητα μὲ τοὺς ὁμαλῶς διαβαθμιζομένους τόνους, ἦν συναντῶμεν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων, εἰς ἣν καὶ ἀνήκει ἡ ἡμετέρα παράστασις, ὡς διδάσκει ἐπιγραφὴ διατηρουμένη ἐξωτερικῶς, κάτωθεν ἀβαθοῦς κόγχης. Ἐν ταύτῃ, οὔσης λίαν ἐφθαρμένης, κατῳρθωσα ν' ἀναγνώσω τὰ ἑξῆς:

δουλον του θεου θεοσεβεστατου ἐν ιερ[εῦσιν] Παπασταματίου
 αγιωτάτου επισκοπου Καστω[ρίας]
 [γαμ/βρὸς τοῦ οσιω[τάτου] ἐν ιερομον[άχοις] . . . σιανου και κτιτο-
 ρος τοῦ μεγαλου | του εν μηνι Μαρτιω . . . ἔτους
 Ϟ' ϞΚΗ' ἰνδ. ΙΓ' . . | . . . ημερων ἐ εκοιμηθη . . .
 πρεσβυτερα και συνεννος του αυτου . . . | [μεγ]άλου
 πρωτοπαπα κυριου αχθεντος Γαλακτιονος του
 αρχιμανδριτου . . . | σας της τρυ ιδημε | τε δὲ
 ετος ως προεγραφι | παραδεισος νοε[ρός] . . . ξεν
 τας πυλας υπανοιξον Χ[ριστ]ὲ κα | σε κωλιας.

Κατὰ ταῦτα ὁ ναὸς τοῦ ἁγ. Ἀλυπίου ἀνηγέρθη καὶ ἀνιστορήθη κατὰ τὸ ἔτος 6928 ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἦτοι ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως 1422.

Ἄνωθεν τῆς πρὸς τὸν ναὸν εἰσόδου ὑπῆρχεν ἐσωτερικῶς ἐπιγραφὴ, ἐξ ἧς σήμερον διεσώθησαν μόνον αἱ λέξεις:

ανηγερθη
 χουμος

29. Ο ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΔΡΑΓΩΤΑ¹

Εἶναι μικρὰ ξυλότογος βασιλική, εὗρισκομένη ἐν τῇ συνοικίᾳ Δραγωγᾶ. Φέρει ἐν τῇ ἀψίδι τοῦ ἱεροῦ τοιχογραφίας ἐπεσκευασμένας. Ἔχει καὶ καλῆς τέχνης ἐπιχρυσωμένον, ξυλόγλυπτον τέμπλον τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς διδασκόμεθα ἐκ τῆς ἐπ' αὐτοῦ σκαλισμένης ἐπιγραφῆς, ἣτις λέγει: *ανιγερθη ο τεμπλος δια συνδρομης κυρ Σταματι και Χατζηανεστη ζερς'* (= 1678).

¹ Τὸ ὄνομα Δραγωγᾶς ἔφερε καὶ Βούλγαρος «προεξάρχων τοῦ Μελενικιωτικοῦ στρατεύματος» (Ἀκροπολίτης 121, 10. 124, 5 Βόννης).

30. ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΚΑΡΙΒΗ

Εὐρίσκεται ὁμοίως ἐν τῇ συνοικίᾳ Δραγωγᾶ. Εἶναι βασιλική μετὰ νάρθηκος ἐπικεχρισμένη ἐξωτερικῶς. Φέρει κατὰ τὸν νάρθηκα ἐξωτερικῶς τυφλὴν διακοσμητικὴν ἀψίδα, ἣς τὸ τόξον ἔχει τὸ σύννηθες ἐπὶ Τουρκοκρατίας κοιλόκυρτον σχῆμα. Εἶναι ἐσωτερικῶς κατάγραφος. Καὶ ἐν μὲν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται ἡ Πλατυτέρα καὶ ἡ ρίζα τοῦ Ἰεσσαί, εἰς δὲ τὴν πρόθεσιν ἡ ἀποκαθήλωσις καὶ εἰς τὸ διακονικὸν ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ. Εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ νάρθηκος ἱστοροῦνται κάτω μὲν ὁλόσωμοι ἅγιοι, ἄνω δ' ἡ Γένεσις εἰς δὲ τὸν βόρειον τὰ θαύματα τοῦ ἁγ. Νικολάου καὶ εἰς τὸν νότιον τοῖχον οἱ οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου. Ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς πρὸς τὸν ναὸν εἰσόδου, ἐντὸς ἀβαθοῦς κόγχης, εἰκονίζεται ἡ Δέσις. Ὁ ναὸς κοσμεῖται μὲ καλὸν ξυλόγλυπτον τέμπλον. Ἀνωθεν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου εὗρηται ἐσωτερικῶς ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή:

Ἱστορήθη ὁ θεὸς καὶ πανσεπτός ναὸς τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Νικολάου ἀρχιεπισκοποῦ Μυρῶν τῆς Λυκίας τοῦ θαυματουργοῦ ἐπὶ τῆς ἀρχιερατῆας Κυρίου Κυρ Διονυσίου κατὰ τὸ Α' Ψ' Ι' Β' του κοσμοῦ σωτηρίου σεπτεμβρίου δ.

31. Ο ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ

Εὐρίσκεται ἐν τῇ κατὰ τὴν βόρειον κλιτὸν τῆς χερσονήσου περιοχῇ Ἀπόζαρι¹, ἣτις περιλαμβάνει τὰς συνοικίας ἁγ. Παντελεήμονος καὶ ἁγ. Λουκά. Εἶναι μονόκλιτος, ξυλόστεγος βασιλικὴ φέρουσα πρὸς ἀνατολὰς πεντάπλευρον ἐξωτερικῶς κόγχην ἱεροῦ μετὰ κεραμίνων σταυρῶν. Τοιχοδομίαν ἔχει κοινὴν μετὰ ξυλοδεσιῶν. Τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ εὐρίσκεται πολὺ χαμηλότερον τῆς ὁδοῦ, δι' ὃ καὶ ὁ μὲν γυναικωνίτης, ὃν φέρει κατὰ τὸ δυτικὸν τμήμα, εἶναι περίπου ἰσόπεδος πρὸς τὸν δρόμον, ἡ δὲ προσπέλασις τοῦ ναοῦ γίνεται διὰ κλίμακος ὑπεράνω τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή:

Ὁ εὐτερπὴς οὗτος ναὸς τοῦ ἁγίου ἐνδοξοῦ προφήτου Προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰω(άννου) ἀνακενηθὲν μὲν ἰδρυμένος εἰς ἀποθεογονίας ἀψά' ἀναλώμασι τοῦ περιζ ποτε ἐν ληξεί γενομένου κυρίου Ραλλὴ Μουσελίμη· ἐξεικονισθὲν εὐκοσμως ὁ συμπερουτός² διὰ συνδρομῆς καὶ δαπάνης παντῶν τῶν ἐν αὐτῷ διατριβόντων εὐσεβῶν καὶ φιλοχριστῶν χριστιανῶν ἀρχιερατενοντος τοῦ παριερωτατοῦ Κ(υρίου)ν Χρυσανθοῦ καὶ ιερατενοντος Κ(υρίου)ν Μιχαὴλ καὶ τῶν ἀρχόντων καὶ ἐπιτροπῶν χρεὸς Δημητρίου . . . μητρὶ Ζουπανηγι Σμερνο

¹ Πόζαρ εἶναι Σλαβικὴ ὀνομασία ἀπαντῶσα καὶ ἀλλαχού τῆς Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη) σημαίνει δὲ τὴν κεκαυμένην συνοικίαν.

² Ἡ λέξις συμπερουτός μοι εἶναι ἄγνωστος· σημαίνει ἴσως τὸν γυναικωνίτην καὶ φαίνεται Τουρκικῆς καταγωγῆς.

Ραλη Κοτζη Αργυρη Αυγουστου κς' ετους της ενσαρκου τοι' Σ(ωτη)ρ(ος) οικονομίας ΑΨΚΖ'. Χειρ του ελαχιστου (;) Λαβ[ρεντιου].

Ὁ ναὸς φέρει καλῆς τέχνης ξύλινον σκαλιστὸν τέμπλον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή:
Δια συνδρομης και ηξοδου Ραλι Μησηλιμι ,αφα' (==1701).

Αἱ ἐπὶ τοῦ τέμπλου φορηταὶ εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ, τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Προδρόμου εἶναι παλαιαί. Τοιχογραφίαι καλύπτουσι τοὺς τοίχους τοῦ τε κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ γυναικωνίτου. Ἐνταῦθα πλὴν τῶν παραστάσεων ἁγίων

Εἰκ. 118. Ἡ τιμωρία τῆς πόρνης.

γυναικῶν, αἵτινες συνηθίζονται εἰς τοὺς γυναικωνίτας, ἔχομεν καὶ ἐποικοδομητικοῦ περιεχομένου εἰκόνας ὡς π.χ. τὰς τιμωρίας τῆς πόρνης (εἰκ. 118), τῆς ἀφυγκρασθείσης τὰ κακὰ (εἰκ. 119), καὶ τοῦ μυλωνᾶ (εἰκ. 119), τοὺς πειρασμοὺς τῆς φιλαρέσκου γυναικὸς (εἰκ. 120), τῶν κοιμωμένων κατὰ τὴν ὥραν τῆς λειτουργίας, (εἰκ. 121) κλπ.

Αἱ παραστάσεις αὗται, καθαρῶς λαϊκῆς τέχνης, εἶναι ἐνδιαφέρουσαι καὶ ἀπὸ ἀπόψεως θεμάτων καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ἐνδυμασιολογικῆς. Οὕτω π.χ. ἡ τῆς φιλαρέσκου γυναικός, ἣν περιστοιχίζουσι πολλοὶ πειρασμοί, ἱστορεῖ ὥραϊαν δέσποιναν ἐνδεδυμένην κομπὴν ἐνδυμασίαν τῆς ἐποχῆς ἐπηρεασμένην προφανῶς ἐκ τοῦ δυτικοῦ συρμοῦ (εἰκ. 120). Ἐνδιαφέροντα ἐπίσης εἶναι τὰ καλύμματα τῆς κεφαλῆς, τὸ εἶδος τῆς κλίνης κλπ. εἰς τὴν παράστασιν τῆς τιμωρίας τῶν κοιμωμένων τὴν Κυριακὴν ἀντὶ γὰ μεταβαίνωσιν εἰς τὴν λειτουργίαν (εἰκ. 121).

Εικ. 119. Ἡ τιμωρία τῆς ἀφυκρασθείσης τὰ κακά καὶ τοῦ «μυλωνᾶ».

Εικ. 120. Οἱ πειρασμοὶ τῆς φιλαρέσκου γυναικός.

Πλήν δὲ τῶν τιμωριῶν ἔχομεν καὶ ἄλλας ἀλληγορικὰς παραστάσεις ὡς π. χ. τὴν τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, εἰλημμένην ἐκ τοῦ περιφήμου κατὰ τὸν μεσαῖωνα, Ἰνδικῆς δὲ προελεύσεως μυθιστορήματος τοῦ Βαρλαάμ καὶ Ἰωάσαφ¹, καθ' ὃ ὁ ἄνθρωπος, διωκόμενος ὑπὸ τοῦ μονοκέρωτος, κατέπεσεν ἐπὶ δένδρου καὶ ἀσχολεῖται ἀνεροικημένος ἐπ' αὐτοῦ νὰ μυζᾷ τὸ ἐκ τῶν φύλλων του στάζον μέλι, καθ' ὃν χρόνον αἱ ρίζαι τοῦ δένδρου κατατρῶγονται ὑπὸ τοῦ χρόνου, εἰκονιζόμενου διὰ δύο ποντικῶν, ἑνὸς λευκοῦ, συμβολίζοντος τὴν ἡμέραν (ἡ μέρα) καὶ ἑνὸς μέλανος συμβολίζοντος τὴν νύκτα (ἡ νύχτα) (εἰκ. 122). Ὑπεράνω τοῦ δένδρου ἱστορεῖται καὶ ὁ τροχὸς τῆς ζωῆς ἐν τῷ ὁποίῳ εἰκονίζονται αἱ διάφοροι φάσεις τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοῦ 10^{ου} μέχρι τοῦ 80^{ου} ἔτους.

Προσθήκη.

Εἰς τὰ περὶ τοῦ ἁγ. Νικολάου τῆς συνοικίας ἁγίου Λουκά (ἀριθ. 25) λεχθέντα

προσθετέα τὰ ἑξῆς: Παραπλεύρως τῆς ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου «Παρακλήσεως» εὔρηται ἡ εἰκὼν τοῦ ἁγ. Νικολάου τοῦ νέου, ἐπὶ δὲ τοῦ τέμπλου ὑπάρχουσι φορηταὶ εἰκόνες τῆς Παναγίας Παραμυθίας καὶ τοῦ Χριστοῦ Σωτῆρος. Τέλος

Εἰκ. 121. Οἱ κοιμώμενοι κατὰ τὴν ὥραν τῆς λειτουργίας.

¹ Ἡ παράστασις τοῦ θέματος τοῦ δένδρου τῆς ζωῆς ἢ τῆς γλυκύτητος τοῦ κόσμου εἶναι συνήθης εἰς ναοὺς. Οὕτω π. χ. εὐρίσκομεν αὐτὴν εἰς τὸν ἁγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης (Σωτηρίου, Ἡμερολ. Μ. Ἑλλάδος 1927 σ. 112) καὶ ἀλλαχοῦ. Περὶ τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Βαρλαάμ καὶ Ἰωάσαφ γενικῶς ὄρα Krumbacher, Gesch. der byz. Litteratur, München 1897 σ. 888. περὶ δὲ τῆς εἰκονογραφίσεως αὐτοῦ S. der Nersessian, L'illustration du roman de Barlaam et Joasaph, Paris 1937.

ἐπὶ τοῦ βορείου ἑξωτερικοῦ τοιχώματος διατηροῦνται τμήματα τῆς ἑξῆς ἐπιγραφῆς :

... ου. α
 τῆς καληπαρθενου Μαρίνης ανων
 εργον τε και κτηριον
 ουτε και συμφε
 ν. αντος κακου

ΝΑΟΙ ΕΠΙΣΚΕΥΑΣΘΕΝΤΕΣ Η ΑΝΑΝΕΩΘΕΝΤΕΣ

Πλήν τῶν ἀνωτέρω ἑξετασθέντων ναῶν ὑπῆρχον ἢ ὑπάρχουσιν ἐντὸς τῆς πόλεως καὶ ἄλλοι, οὓς δὲν ἐσημείωσα ἐπὶ τοῦ χάρτου, ὡς μὴ παρουσιάζοντας ἰδιαιτέρόν τι ἐνδιαφέρον· διότι οἱ πλεῖστοι αὐτῶν ἔχουσιν ἐπισκευασθῆ ἢ ἀνανεωθῆ κατὰ τὸν 19^{ον} αἰῶνα εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε νὰ μὴ διατηρῶσι πλέον σχεδὸν τίποτε ἐκ τῆς ἀρχικῆς αὐτῶν μορφῆς. Ἐπειδὴ ὁμως πολλοὶ ἐξ αὐτῶν διασώζουσιν ἐσωτερικῶς εἴτε τοιχογραφίας, εἴτε φορητὰς εἰκόνας, εἴτε ξυλόγλυπτα ἀντικείμενα, εἴτε τέλος ἐπιγραφάς, ἐθεώρησα καλὸν νὰ μνημονεύσω καὶ τούτους ἐν τῇ μεγίστῃ δυνατῇ συντομίᾳ.

1. Ἅγιος Προόδρομος (Μητροπόλεως). Φέρει ἑξωτερικῶς τοιχογραφίας εἰς δύο στρώματα. Ἐπὶ ἀντιμινσίον τῆς ἁγ. Τραπεζῆς του ἡ ἐπιγραφή :

Θυσιαστηριον θειον και ιερον
 του επιτελεισθαι επ' αυτου την θειαν
 μυσταγωγίαν του κυριου ημων

Ιησουν Χριστον εν παντι τοπω της δεσποτειας αυτον καθιερωθεν και αγιασθεν δια χαριτος του Παναγιου Πνευματος υπο του Πανιερωτατου και λογιωτατου μητροπολιτου της αγιωτατης μητροπολεως Καστοριας κυρ. κυρ. Χρυσανθου υπερτιμου και εξαρχου Δαρδαριας και πρωτοθρονου της Α' Ιουστινιανῆς¹.

¹ Χρησιδης, ἔ. ἀ. σ. 166.

Εἰκ. 122. Ἀλληγορικὴ παράστασις τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου.

2. Ἀγ. Ἀλύπιος. (Ἐλεούσης). Φέρει ἐν τῷ ἱερῷ ὀλίγας τοιχογραφίας.

3. Ἀγ. Ἐλεούσα. Ἐν τῇ ὁμωνύμῳ συνοικίᾳ. Κατηδαφίσθη. Ἦτο κατὰ τὸν Χρηστίδην (σ. 173) σχετικῶς εὐρύχωρος. Ἀνωθεν τῆς πύλης τῆς εἰσόδου εὐρίσκετο ἡ κάτωθεν κτιτορικὴ ἐπιγραφή, ἣτις μετακομισθεῖσα ἀπόκειται σήμερον ἐν τῷ Μουσεῖῳ¹.

Ἀνεκαινίσθη καὶ οἰκονογραφήθη ὁ θεῖος καὶ πανσεπτός οὗτος ναὸς τῆς υπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν θεοτοκοῦ καὶ αἰπαρθένου Μαρίας τῆς ἐνλογημένης ἁγίας Ἐλεουσῆς δια συνδρομῆς κοποῦ καὶ ἐξόδου τοῦ ἐντιμοτατοῦ ἀρχωντος Κυρ Μανουὴλ τοῦ Κυροῦ Θεοδώρου εἰς ψυχὴν αἰωνίαν σιμβίον αὐτοῦ καὶ τέκνοις καὶ εἰς μνημοσύνην τῶν μακαρίων κτιτορῶν καὶ γονεῶν αὐτοῦ κυρ Θεοδώρου καὶ Γεωργίου ἱερέως Γκίνη καὶ πάντων τῶν χριστιανῶν. Ἀρχιερατευόντος τῆς ἁγιωτάτης μητροπολεως Καστορίας Κυρ Μεθοδίου καὶ πρωτοθρόνου πασης Βουλγαρίας ἐν ἐτὶ ζξ² μηνὸς Νοεμβρίου ὃ ὁ αὐτὸς ἐντιμοτατὸς κυρ Μανουὴλ μετὰ τοῦ ἐντιμοτατοῦ ἀρχωντος κ(υρ)οῦ Ι[ωαννο]υ τοῦ Γκίνη καὶ ἐξαδελφῶν αὐτοῦ ἐπεδοκᾶν τὰ κτήματα ὅπερ ἀφιερῶσαν οἱ γονεῖς τῶν ἐν προτῆς ὁσπητίῳ ἐν πλησίον τοῦ ναοῦ με ὅλο το περιβολὶ καὶ ἀμπέλια τρία καὶ ἀμπέλι ἕτερον ὅπερ ἀφιερῶσεν ἡ θυγάτηρ τοῦ κυρ Μανουὴλ ἡ Κομνο το εὐρισκετε εἰς τὰ πεζονῆλια ἐργατῶν ἑπτὰ καὶ τὰ δευτέρᾳ τρία ἀμπέλια τῶν εἰς τὰ πεζονῆλια ἐργατῶν πεντε καὶ δευτερο εἰς τὸ πεζοβρακί· τὸ δευτερο εἰς τὸν ἅγιον Ἀναργύρο ἐργατῶν δυο· μύλους δυο εἰς ἐν ὁσπητίῳ εἰς τὴν Λογκᾶν πλησίον τοῦ κτιοῦ τῶν ἁγίων Ἀναργύρων. Εὐρισκοντε εἰς τὸν ναὸν ἱερὰ φέλονια δυο· ἐπιτραχήλια ἐν, χρυσα ὑπομανικά, χρυσαὶ ζυγε δυο· καὶ ἀργυροδιαχρυσὸν ποτηρίον ἀργυρὸ δισκαρίον καὶ λαβίδα ἀργυρῆ, σταυρὸς ἀργυρὸς, τετραευαγγέλιον . . . τὰ ὅλα ὡς καθὸς ἐν τῷ ἀβεντάριον³ γραμμένα παρα τὸν πανιερωτάτου μητροπολίτου κυρ Μεθοδίου ἐτὶ δε καὶ καροῦτι καὶ ἐν βαγενῇ. Ἐτὶ δε ἐπεδοκᾶν καὶ χωραφίον εἰς τὴν Λογκᾶν τεψίον δωδεκά. Καὶ ἐπειδὴ ὁ μακαρίτης μας ὁ θεῖος ὁ παπὸς κυρ Γεωργίος εἶχεν ἀφίστην ὡς νὰ γινεταί τραπέζα εἰς τὴν εὐρτήν, θέλομεν ἀπὸ τοῦ μύλου σιταρὴ κίλα δεκαπεντε, νὰ μὴ λειψῇ ἡ τραπέζα ποποτε. Ἀκομῇ καὶ δια κερὴ καὶ λαδὴν καὶ λιβανὴν εἰς φωτὰ ἑτέρα κίλα δεκά τὰ δε πλὴν νὰ ἐχῇ ὁ ἱερεὺς ὅσοι ἠθέλᾳ συμφωνήσιν καὶ ἰτεὶ θέλει περισσεύει νὰ γινεταί ἀνα[μα]. Καὶ εἰ τις γενί ἐναντίος ἢ ἀπὸ τὴν κληρονομίαν μας ἢ ξένος καὶ βουληθῇ ἀποξενώσῃ ἐκ τοῦ θεοῦ τούτου (ναοῦ) ἀπὸ τὰ ἀνωθεν ἐστὼ ἀφορισμένος παρα Θεὸν παντοκράτορος καὶ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τὰς ἀρας τῶν τιῇ θεοφορῶν πατέρων υπεραγίας Θεοτοκοῦ καὶ πάντων τῶν ἁγίων. Ἀμήν.

¹ Λόγῳ τῆς μεταφορᾶς ἡ ἐπιγραφή αὕτη ἀπετρίβη εἰς πλεῖστα αὐτῆς σημεία. Κατάρθωσα ν' ἀναγνώσω ὀλίγα μόνον τμήματα αὐτῆς ἀντιγράφας τὸ ὑπόλοιπον ἐκ τοῦ Χρηστίδου σ. 173.

² Ἦτοι 1551. ³ = Inventarium ἦτοι βιβλίον ὕλικου.

4) *Ἀγ. Δημήτριος* (σ. Ἑλεούσης). Ὀλίγαι εἰκόνες ἐν τῷ τέμπλῳ τοῦ ἔτους 1738. Διατηροῦνται καὶ ὀλίγαι τοιχογραφίαι τοῦ 17^{ου} αἰ. Ὑπὲρ τὴν θύραν ἡ ἐπιγραφή:

Ανεγερθη εκ βαθρων θεμελιων και ανεστορηθη ο θειος και πανσεπτος ναος του αγιου ενδοξου μεγαλομαρτυρος Δημητριου του Μηροβλιτου δια συνδρομης κοπον τε και μοχθων και εξοδων του τιμοτατου αρχοντος κυρ Θωμα Σαραντας Θωμαϊ και των τεκνων αυτου ετους ζριζ (= 1609).

Εἰκ. 123. Ὁ Προδρόμος.

5) *Ἀγ. Βαρβάρα* (σ. Ἑλεούσης) διατηρεῖ ὀλίγας μεταγενεστέρας τοιχογραφίας ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς.

6. *Ἀγ. Σπυρίδων* (σ. Ἑλεούσης). Ὁ ναὸς οὗτος κατηδαφίσθη ἐσχάτως τοιχογραφίαι δ' αὐτοῦ μετηνέχθησαν εἰς τὸ μουσεῖον. Κατὰ τὸν Χρηστίδην (σ. 175) ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου πλησίον τοῦ εἰκονοστασίου εἰκονίζετο εἰς μεγάλην κλίμακα ὁ ἅγ. Νικόλαος, ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου ἡ Δέησις μὲ τὸν Χριστὸν ὡς βασιλέα καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ τὴν Παναγίαν ὡς βασίλισσαν¹ τῶν οὐρανῶν (ἐστεμμένην δηλ. καὶ ἐνδεδυμένην βυζαντινὴν βασιλικὴν ἐνδυμασίαν) καὶ τὸν Προδρόμον. Ἐπὶ τοῦ εἰληταρίου τὸ ὁποῖον ἐκράτει ἡ Παναγία φαίνεται ὅτι ἦτο γεγραμμένη ἡ ἑξῆς ἐρωταποκριτικὴ ἐπιγραφή, ἣν ἀναφέρει ὁ Χρηστίδης:

Δεξαι δεσιν της σης μητρος οικτιρμον — τι μητερ αιτις ; — Των βροτων σωτηριαν — Παρωργισαν με — Συμπαθησον νιε μου —

Αλλ' ονκ επιστρεφουσιν — Και σωσον χαριν — Εξουσιν αντρον — Ευχαριστω σοι λογε.

Ἐπὶ δὲ τοῦ εἰληταρίου τοῦ Προδρόμου :

Ηκουσας μ(η)ρ(ο)ς ικετηριαν Σωτερ· ακουσον καμου του βαπτιστου σου, λογε.

Ἡ εἰκὼν αὕτη τοῦ Προδρόμου εὐρίσκεται ἐν τῷ μουσεῖῳ (εἰκ. 123). Εἶναι καλῆς τέχνης μὲ ἔκφρασιν καὶ λεπτότητα ἐκτελεσμένη καὶ ἀνάγεται πιθανῶς εἰς τὸν 16^{ον} μ. Χ. αἰῶνα.

7) *Παναγία* (σ. Μητροπόλεως). Ἀνωθεν τῆς πύλης τῆς εἰσόδου εὐρεται ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή :

¹ Ὅρα ἀνάλογον εἰκόνα ἐν Ἀγ. Ἀθανασίῳ σ. 148.

Ανεγερθή και ανεστορηθή ο θηος και πανσεπιτος ναος της υπεραγίας Δεσπηνης ιμων Θ(εοτο)κου και αειπαρθενου Μαρίας δια συνδρομης κοπου τε και μοχθου και εξοδου αρχων κυρ Αποστολη του Δημητριου Κιρι Ραλη ιος του. Αρχιερατευοντος Καστορίας και προτοθρονος κυρ Μητροφανου επι ετους ΖΡΙΑ' (=1606).

Φέρει τοιχογραφίας τοῦ ἁγ. Νικολάου εἰς μεγάλην κλίμακα καὶ τοῦ ἁγ. Σπυρίδωνος.

8) *Ἀγ. Νικόλαος* (σ. Μητροπόλεως). Βασιλική μορφῆς οἰκίας. Φέρει ἐπὶ τοῦ τέμπλου καλῆς τέχνης εἰκόνα τῆς Παναγίας χρονολογουμένην ἀπὸ τοῦ 1681, ὡς διδάσκει ἡ σχετικὴ ἐπιγραφή. *Δέσεις* (τῶν δούλων τοῦ θεοῦ) *Γεώργη . . . ὡνῃ .αχπα'* (=1681).

Ἀνωθεν τῆς εἰσόδου πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν ἡ ἐπιγραφή:

† Ανεγερθι και ανεστορηθη ο θηος και πανσεπιτος ναος του αγιου ηεραρχου του θανματοουργου Νηκολαου και αρχιερετεβοντας κυρ Νηκταριου δηα σηντρομοις κοπου και εξοδου κυρ Αργηρι τον αδελφῶ του Καλογενητρα επ ετους ΖΡΑ' (=1593) μηνι Ιουλιω ς'.

9) *Ἅγιοι Τρεῖς* (σ. Μητροπόλεως). Τελείως ἀνακαινισμένη. Τιμᾶται εἰς μνήμην τῶν 3 ἁγίων Γουρίου, Σαμωνᾶ καὶ Ἀβίβου. Ἐπὶ τοῦ τέμπλου φέρει φορητὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας Πορταΐτισσας ἔχουσαν τὴν χρονολογίαν *ΑΨΑ* (=1701) *Μαῖου ιγ'*. Ἔργον ἡ ἀνάθημα τοῦ Ἰωαννου υἱου Εὐμανουήλ.

10) *Ἀγ. Νικόλαος Πετρίτης*. Παρὰ τὸν ἁγ. Νικόλαον τοῦ Δραγωγᾶ, φέρει ὀλίγας φορητὰς εἰκόνας ἐπὶ τοῦ τέμπλου.

11) *Κοίμησις Θεοτόκου*—Μητρόπολις—Ἀνηγέρθη τὸ 1851 ἐπὶ ἀρχαιοτέρου μικροτέρου ναοῦ. Ἐπὶ τοῦ τέμπλου αἱ ἐξῆς παλαιαὶ φορηταὶ εἰκόνες:

α) Τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (0.93×1.08) φέρουσα τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν:

Εν ετι ζρμβ' (=1634) εν μηνι Ιουλιον Γ' η κειμησι της Θ(εοτο)κου ιστοριθι δι' εξοδου κε κοπου του κυρ Χαρητον αρχιερεως κε' (ἡ συνέχεια δυσανάγνωστος).

β) Τοῦ τιμίου Προδρόμου (0.75×1.13) φέρουσα τὴν ἐπιγραφὴν:

Δεσεις του δουλou σου, αγιε, Διονισιου μητροπολιτου Καστορίας Χυρ Κωνσταντινου ιερομοναχου απζ' (=1707).

γ) Τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, μετὰ τὴν αὐτὴν καὶ ἡ τοῦ Προδρόμου ἀφιερωτικὴν ἐπιγραφὴν.

Ἐν τῷ ἱερῷ διατηροῦνται αἱ ἐξῆς παλαιαὶ φορηταὶ εἰκόνες:

α) *Ἀγ. Νικολάου ἐν προτομῇ* (0.68×1.02). Λίαν ἐφθαρμένη φέρει τὴν ἐπιγραφὴν:

(ἀριστερᾷ) *Δεσεις τοῦ Φηλα(νθρωπηνοῦ;)*—κτ'ω.

(δεξιᾷ) *Επι ετους ΑΧΠΑ' (=1684) μηνι Ιουληο ιε'.*

β) Τοῦ Χριστοῦ ὡς Σωτῆρος τοῦ κόσμου (0.65×1.10), ἥτις κάτω φέρει τὴν ἐπιγραφὴν:

Λεση του δουλου του θεου Γεωργηου ηερεως ΑΧΠΔ' μηνι Ιουηλο.

γ) Τῆς Παναγίας δεξιοκρατούσης (0.72×1.11) με τὴν ἐπιγραφὴν:

Λεσις τὴν δουλιν του θεου Μπακο.

δ) Τοῦ ἁγ. Γεωργίου ἐφίππου (0.62×1.10). Δεξιᾷ φέρει τὴν ἐπιγραφὴν:

Λεσις δουλου του θ(εο)ῦ Γεωργιου ηερεως. ΑΧΠΔ' Μηνι Νοεμβριου κθ'.

Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου εἶναι ἀνηρτημένον μαργαροκόσμητον ὕφασμα (1.00×1.35) χρησιμεῦον ἄλλοτε ὡς παραπέτασμα Ὠραίας πύλης. Ἐπ' αὐτοῦ εἰκονίζεται ἄνω μὲν ἐντὸς ἐγκολπίου ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ τῆς μεγάλης βουλῆς ἄγγελος εὐλογῶν, εἰς δὲ τὰς τέσσαρας γωνίας τὰ σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν. Ἀριστερᾷ ἡ ἐπιγραφή:

Αυτη η πυλὴ εκαλλοπισθη παρα του πανοσιωτατου καθηγουμενου κυριου Μακαριου τοῦ Πελοποννησιου.

Δεξιᾷ δέ: δια χειρος δε και κοπου μνημοσυνου χαριν της Δεσποινετας του Αργυρι της εκ Διπλου κιονιον¹, ΑΧηΔ' (=1691).

Ἐξω, παρὰ τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ, εὔρηται λιθίνη πλάξ, ἐφ' ἣς εἰκονίζεται μίτρα καὶ ἀναγράφεται ἡ χρονολογία 1793. Προέρχεται ἴσως ἐκ τοῦ τάφου τοῦ μητροπολίτου Γενναδίου².

12) Ἀγ. Ἀθανάσιος (σ. Ἀγ. Ἀναργύρων). Ἄνωθεν τῆς εἰσόδου ἐπιγραφὴ τοῦ 1844 μνημονεύουσα τὸν Καστορίας Νικηφόρον. Ἐν τῇ ἱερῇ ὑπῆρχε δίσκος μετὰ τῆς ἐξῆς ἐπιγραφῆς:

«Ετουντο το παρον ιεψη ειναι των αγιων αναργυρων εν ετει 1743 μηνι Οκτοβριον πρωτη». Ἐπίσης καὶ εὐαγγέλιον μετὰ τὴν χρονολογίαν ἀφπῆ³ (=1588) καὶ ἀντιμήνσιον καθιερωθὲν ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἱερουσαλὴμ Παρθενίου⁴.

13) Ἀγ. Γεώργιος (σ. Ἐλεούσης). Ἐφυλάσσοντο ἐν αὐτῷ: Εὐαγγέλιον μετὰ τὴν χρονολογίαν 1748, ἀνῆκον εἰς τὴν Παναγίαν Ἐλεοῦσαν, καὶ δίσκος ἀφιερωθεὶς εἰς τὸν ναὸν τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ ὑπὸ Ράλλη τοῦ Κωνσταντίνου τὸ 1677.

14) Ἀγ. Παρασκευὴ (σ. Οἰκονόμου). Νεώτερος ἱστορήθη τὸ 1884 ἐπὶ μητροπολίτου Καστορίας Κυρίλλου.

15) Ἀγ. Ἀνάργυροι (σ. Ἀγ. Ἀναργύρων) Νεώτερος. Ἐσώζοντο ἄλλοτε ἐν αὐτῷ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία περιέχοντα ἐνδιαφερούσας εἰδήσεις, ὡς ὄρα παρὰ Χρηστίδη Γρηγ. Παλαμᾶς VI (1922) σ. 344.

16) Ἀγ. Παρασκευὴ (Δραγωτᾶ). Ναὸς κατασκευασθεὶς τὸ 1899. Ἐχει ὠραῖον ξυλόγλυπτον τέμπλον.

¹ Τὸ Διπλοκίονιον εἶναι βυζαντινὴ ὀνομασία προαστίου τῆς Κ/πόλεως.

² Πβλ. Χρηστίδην ἔ. ἀ. 343.

³ Χρηστίδης, 343.

⁴ Χρηστίδης, 343.

17) "Αγ. Ἀνάργυροι (Καρίβη). Ἀνεκαινίσθη τῷ 1864. ἔχει φορητὰς εἰκόνας, ἐν αἷς καὶ τὴν τῆς Ἀναστάσεως τοῦ 1774.

18) "Αγ. Ἀνδρέας (Καρίβη). Ἐπὶ τοῦ τέμπλου φορηταὶ εἰκόνες τοῦ τοῦ τέλους τοῦ 18^{ου} αἰῶνος.

19) Παναγία Ἐλεοῦσα (Ἐβραϊκὴ σ.). Ἐπὶ τοῦ τέμπλου φορηταὶ εἰκόνες ἐν αἷς ἡ τῆς Παναγίας Πορταΐτισσας φέρουσιν τὴν ἐπιγραφὴν :

Αρχιερατευοντος του αγιου Καστορίας κυρ Χρυσανθοῦ δια συνδρομῆς του πανοσιωτατου κυριου Παΐσιου Ἰβηριτου και δαπανῆς του ἐντιμοτάτου κῆρ Χατζῆ Ἀντιοχου, ἡ εἰκὼν αὕτη γεγενεν ἐν ετει 1753 Μαρτ. 25.

Ἐπίσης ἐν τῷ αὐτῷ τέμπλῳ ἡ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ τοῦ 1756 καὶ τοῦ Προδρόμου 1756. Διατηροῦνται καὶ λείψανα τοιχογραφιῶν.

20) "Αγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (σ. Σερβιώτου). Ὀλίγαι τοιχογραφίαι ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου. Ἐπὶ τοῦ τέμπλου καλῆς τέχνης φορηταὶ εἰκόνες.

21) "Αγ. Ἀπόστολοι (σ. Σερβιώτου). Παλαιὸς ναὸς ἀνακαινισθεὶς τὸ 1857.

22) "Αγ. Θωμᾶς (σ. Μουζαβίκη). Παλαιὸς ναὸς ἀνακαινισθεὶς ἐπὶ Ἰλαρίωνος τῷ 1876.

23) "Αγ. Θεόδωρος (σ. Βαρλαάμ). Ἀνεκαινίσθη τῷ 1882.

24) "Αγ. Παντελεήμων (σ. Βαρλαάμ). Μικρὸς ναὸς τοῦ 18^{ου} αἰῶνος. Τὸ ἅγιον ποτήριόν του φέρει χρονολογίαν 1778 καὶ τόπον κατασκευῆς τὴν Βιέννην.

25) "Αγ. Λουκᾶς (σ. Ἀγ. Λουκά). Παλαιὸς ναὸς, ἀνακαινισθεὶς τὸ 1840. Σῶζεται ἄγ. Ποτήριον μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς :

Ἰερὸν δυσκοπότηρον εἰς δόξαν τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ διὰ συνδρομῆς τοῦ ἐπιτρόπου κῆρ Σμέρνον χάριν μνημοσύνου τῶν ἐργοιτῶν κὲ λοιπῶν εὐσεβῶν ΑΨΜΓ (=1743). Ἐπίσης ἐπὶ Εὐαγγελίου ἡ ἐπιγραφὴ : Τὸ ἅγιον εὐαγγέλιον αφηερῶθη εἰς τὴν ἐκκλησίαν του αγιου Λουκα και απο συνδρομῆς του ἐν ηγερομοναχου κυρ Γαβριήλ ετους αχξγ (=1663) ἐτιπῶθη δε το αχμε (=1645).

26) Μεταμόρφωσις (σ. Βαρλαάμ). Ἐξωκλήσιον ἐπισκευασθὲν τὸ 1916.

27) Ἀγ. Κυριακὴ (σ. Σερβιώτου). Διασώζει ἔχνη παλαιῶν τοιχογραφιῶν.

28) Ἀγ. Δημήτριος (σ. Βαρλαάμ). Διασώζει παλαιὰς τινὰς φορητὰς εἰκόνας.

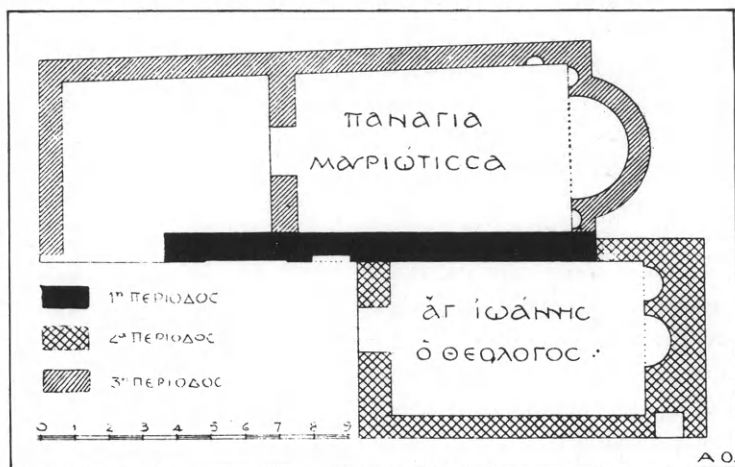
Εἰς τοὺς ἀνωτέρω ναοὺς πρέπει τις νὰ προσθέσῃ καὶ ἀρκετοὺς ἄλλους ἐρειπωθέντας ἢ ἔξαφανισθέντας, ὧν σῶζεται μόνον ἡ ἀμυδρὰ ἀνάμνησις παρὰ τοῖς γηραιότεροις Καστοριεῦσιν καὶ ὧν τινὰς μνημονεύει ὁ Χρηστίδης (ξ. ἀ. σ. 391). Πρέπει ἐπίσης νὰ προστεθῶσι καὶ οἱ εἰς τζαμιά ὑπὸ τῶν Τούρκων μετατραπέντες ὡς π. χ. ὁ τοῦ Προδρόμου, ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ ὁποίου ἀνηγέρθη τζαμί, ὁ τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς, ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ ὁποίου ἐκτίσθη τὸ σήμερον ὡς προσωρινὸν μουσεῖον χρησιμοποιούμενον Κουρσουμλῇ τζαμισί καὶ ὁ τῆς Μητροπόλεως, ἐφ' οὗ ἐκτίσθη τὸ Γαζῆ τζαμισί, ὅπερ ἐσχάτως κατηδα-

φίσθη, ἀποκαλυφθέντων τῶν θεμελίων τῆς παλαιᾶς Μητροπόλεως, ἐξ ὧν διαπιστοῦται ὅτι αὕτη ἦτο τρίκλιτος βασιλική καταλήγουσα πρὸς ἀνατολὰς εἰς τρεῖς ἡμικυκλικὰς ἐξεχούσας κόγχας. Ἐν ἐγγράφῳ παλαιῷ ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἐκκλησία αὕτη εἶχε τὸ δάπεδον μαρμαρόστρωτον. Τοῦτο ἐξηκριβώθη καὶ διὰ τῆς ἀνασκαφῆς, ἣν ἐνήργησεν αὐτόθι ὁ τέως γυμνασιάρχης κ. Π. Τσαμίσης.

Τελευταίας θ' ἀναφέρωμεν δύο ἐκκλησίας εὗρισκομένας μακρὰν τῆς πόλεως ἐν τῇ ἀνατολικῇ ἀκτῇ τοῦ ἀκατοικήτου ἐγκαρσίου βουνοῦ τῆς χερσονήσου· εἶναι δ' αὗται ἡ τῆς Παναγίας Μαυριώτισσας καὶ ἡ προσκεκολλημένη αὐτῇ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΜΑΥΡΙΩΤΙΣΣΑ

Ἀποτελεῖ τὸ καθολικὸν ὁμωνύμου μονῆς, ὀνομασθείσης οὕτω πιθανώτατα λόγῳ τῆς γειτονίας της πρὸς τὸ χωρίον Μαύροβον. Ὁ σημερινὸς ναὸς δὲν

Εἰκ. 124. Κάτοψις τῶν ναῶν τῆς Παναγίας Μαυριώτισσας καὶ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

εἶναι ὁ ἀρχικὸς εἰμὴ μόνον κατὰ τὸν νότιον αὐτοῦ τοῖχον, ὃν ἔχει κοινὸν μετὰ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (εἰκ. 124). Ὁ τοῖχος οὗτος εἶναι ἐκτισμένος κατὰ τὸ ἰσόδομον σύστημα καὶ μετὰ χιαστῶν πλίνθων τεθειμένων εἰς τοὺς κατακορύφους ἀρμούς τῶν λίθων. Φέρει δ' ἐπίσης ἐξωτερικῶς καὶ ἀβαθεῖς τυφλὰς ἀψίδας (εἰκ. 124). Ἐντεῦθεν συνάγεται ὅτι ὁ ἀρχικὸς ναὸς θὰ ἐκτίσθη κατὰ τὸν 11^{ον} ἢ 12^{ον} αἰῶνα καταστραφεὶς δ' ἄγνωστον πότε ἀνεκτίσθη ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ σχεδίου. Διατηρεῖ παλαιὰς τοιχογραφίας ἐπὶ τοῦ νοτίου τοιχώματος βλεπούσας εἰς τὸν σημερινὸν νάρθηκα. Εἰκονίζονται δ' ἐνταῦθα δλόσωμοι οἱ ἅγιοι Εὐγένιος, Μαρδάριος, Ὁρέστης κλπ. τέχνης τοῦ 15^{ου} πιθανῶς αἰῶνος.

Ἐν τῷ κυρίως ναῷ διατηροῦνται αἱ ἐξῆς καλῆς τέχνης μεγάλοι φορηταὶ εἰκόνες:

α) Παναγία Μαυριώτισσα ἀριστεροκρατοῦσα τὸν Χριστὸν μὲ τὴν ἐπιγραφὴν: *Δεσις του δούλου του θεου Ιωαννου Μελετικη ἐκ Μποσνης 1753*. Ἡ εἰκὼν αὕτη εἶναι ἀντίγραφον ἄλλης εὐρισκομένης ἐπὶ τοῦ τέμπλου καὶ φερούσης τὴν ἐπιγραφὴν: *Δεσις του δουλου του Θεου Κυπριανου μοναχου*.

β) Εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ, ἀντίγραφον ὁμοίως τῆς ἐπὶ τοῦ τέμπλου φέρει τὴν ἐπιγραφὴν: *Δεσις του δούλου του θεου Παπαθωμᾶ ἐκ Καστορίας 1753*.

ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ

Ὁ ναὸς οὗτος εἶναι κατάγραφος. Ἐξωτερικῶς ἦτοι ἐπὶ τοῦ τοιχώματος τῆς εἰσόδου εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μὲν καὶ κάτω ὁ ἀρχὼν *Μιχαήλ* κρατῶν τὸ κοινὸν τοῦ θανάτου ποτήριον¹, δεξιᾷ δ' ὁ ἀρχάγγελος *Γαβριήλ* καὶ ὁ ἅγ. *Μερκούριος*. Ὑπὲρ τὴν θύραν ὑπάρχει ἀβαθὴς κόγχη, ἐν ἣ εἰκονίζεται ὁ ἅγ. *Ἰωάννης* ὁ Θεολόγος, δεξιᾷ δ' ἡ μετάστασις αὐτοῦ.

Ἐν τῷ ἐσωτερικῷ αἱ τοιχογραφίαι εἶναι διατεταγμέναι κατὰ τὸ κατὰ ζώνας σύστημα. Ἐκ τῶν ἐπὶ τῆς κάτω ζώνης ὁλοσώμων ἁγίων εἰκονίζονται παρὰ τὴν εἴσοδον οἱ μελωδοὶ ἅγ. *Ἰωάννης*, ὁ *Λαμασκηνὸς* καὶ *Κοσμάς* ὁ *Μαιουμᾶ*, ἔπειτα ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου κατὰ σειρὰν ἀπὸ δυσμῶν οἱ ἅγ. *Νέστωρ*, *Γοβδελαῖς* ὁ πολυάθλος, *Ἀρτέμιος* ὁ μέγας δούξ, ὁ ἅγ. . . . ὁ *μεγαλομάρτυς*, *Μηνᾶς* ὁ ἐξ *Αἰγύπτου*, *Εὐστάθιος* ὁ *Πλακίδας*, οἱ ἅγ. *Θεόδωροι Τήρων* καὶ *Στρατηλάτης*, *Δημήτριος* ὁ ἐν *Θεσσαλονίκῃ*, *Γεώργιος* ὁ *Καππάδοξ*, *Ἰωάννης* ὁ *Πρόδρομος*, *Ἀνθίμος* ὁ *Νικομηδείας*, *Σίλβεστρος* *Πάπας* *Ρώμης*, (ἄνω) *Ἀχιλλεῖος* ὁ *Λαρίσης* καὶ *Εὐστάθιος* ὁ *Ἀντιοχείας*. Ἐν τῇ κόγχῃ τῆς προθέσεως ἱστορεῖται ἡ *Ἀποκαθήλωσις* καὶ *Στέφανος* ὁ *πρωτομάρτυς*. Ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ εἰς δύο ἐπαλλήλους ζώνας ἱεράρχαι ἦτοι κάτω μὲν ὁ *Κλήμης* καὶ *Διονύσιος* ὁ *ἀρεοπαγίτης* ἄνω δὲ *Ἰωάννης* *πατριάρχης Ἀλεξανδρείας* καὶ *Ἰωάννης* ὁ *Κωνσταντινουπόλεως* ὁ *νησιεντής*.

Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου: *Κύριλλος Πατριάρχης Ἱεροσολύμων*, *Βλάσιος ἐπίσκοπος* τῆς μεγάλης *Σεβαστείας*, *Σπυρίδων* ὁ *Τριμυθούντος*, *Ἰωάννης* ὁ *Θεολόγος*, *Νικόλαος* ὁ ἐν τοῖς *Μύροις*, *Πέτρος* καὶ *Παῦλος* οἱ *πρωτοκορυφαῖοι* τῶν *ἀποστόλων*, οἱ ἅγ. *Ἀνάργυροι* καὶ εἶτα οἱ ἀναχωρηταί: *Εὐθύμιος*, *Σάββας* καὶ *Θεοδόσιος* ὁ *κοινοβιάρχης*.

Τέλος ἐπὶ τοῦ δυτικῷ τοίχου *Κωνσταντῖνος* καὶ *Ἑλένη*, παρὰ δὲ τὴν θύραν *Μιχαήλ* ὁ *Ταξιάρχης* τῶν ἄνω *δυνάμεων*.

¹ Ὁμοίος ὁ Ἐβραϊκὸς ἄγγελος τοῦ θανάτου, ὅλος φλόξ, ὅλος ὀφθαλμούς, προσβλέπων ἀσκαρδαμνκεῖ τὸν θνήσκοντα, ὅστις δὲν δύναται νὰ τῷ διαφύγῃ. Ὅρα σχετικῶς Übel, Vier Kapitel vom Thanatos, Abh. des arch-epigr. Seminars Graz σ. 61. Τὸ ποτήριον τοῦ θανάτου κρατεῖ ἐν μικρογραφίᾳ τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου ὁ Διάβολος Strzygowski, Serb. Psalter πίν. 1,1.

Ὑπεράνω τῆς πύλης τῆς εἰσόδου πρὸς τὸν ναὸν ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή, διδάσκουσα ἡμᾶς τὸ τε ἔτος ἐκτελέσεως τῶν τοιχογραφιῶν (1552) ὡς καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου:

Ο πανσεπτος ουτος και θειος ραος του αγιου ενδοξου αποστολου και ευαγγελιστου Ιωαννου του Θεολογου οικοδομηθη εκ βαθρων και ιστορήθη δια εξοδου κυρου Θεοδωρου συν τη συμβιου αυτου Μιλ[ή]τσα ;] και της θυγατρος εις ψυχικην αυτων σ[ωτη]ριαν αμην και ευρωσι βοηθον τον αγιον εν τη ημερα της κρισεως. Ετους ζξω μηρι Αυγουστω ὃ δια χειρων αναξιων ιστορηθη Ευσταθιον ιερεως (;) και πρωτοταριου.

Ετελιοθή ς'.

ΚΙΝΗΤΑ ΕΡΓΑ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Πλην τῶν ἐν τοῖς ναοῖς φορητῶν εἰκόνων καὶ σκευῶν διατηροῦνται ἐν τῷ μητροπολιτικῷ μεγάρῳ καὶ τῷ ὡς Μουσεῖον προσωρινῶς χρησιμοποιουμένῳ Κουρσοῦμ-τζαμίῳ εἰκόνες φορηταὶ ἢ ἀποσπάσματα τοιχογραφιῶν ἐκ κατεδαφισθέντων ναῶν καὶ ἄλλα ἀντικείμενα ὡς π. χ. ξύλινα ἀναλόγια, σταυροὶ μετάλλινοι κλπ. περὶ ὧν διὰ βραχέων θὰ εἴπωμεν ἐνταῦθα.

Καὶ δὴ πρῶτον ἐν τῷ **Μητροπολιτικῷ μεγάρῳ** εἶναι ἀνηρημέναι αἱ κάτωθι μεταβυζαντιναὶ φορηταὶ εἰκόνες, ὥς μετὰ πολλῆς στοργῆς φιλάσσει ὁ ζηλωτὴς τῆς βυζαντινῆς τέχνης καὶ μέγας αὐτῆς προστάτης, μητροπολίτης Καστορίας κύριος Νικηφόρος.

1) Φορητὴ εἰκὼν εἰκονίζουσα τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ὡς μέγαν ἀρχιερέα (Διαστ. 0.50×0.70). Φέρει τὴν ἐπιγραφὴν *IC XC ὁ βασιλεὺς καὶ μέγας ἀρχιερεὺς*.

2) Ὑγ. *Χαράλαμπος ὁ ἱερομάρτυς* (Διαστ. 0.50×110). Ἐπὶ τοῦ χροοῦ βάθους κοσμήματα.

3) Ὑγ. *Νικόλαος καὶ ὕγ. Σπυρίδων*, κυκλικὴ εἰκὼν διαμ. 0.50.

4) *Κοίμησις τῆς Θεοτόκου*, ἐν ἣ παρίστανται καὶ δύο ἱερεῖς μετὰ σκιαδίων.

5) Ὑγ. *Ἰωάννης ὁ Θεολόγος*.

6) Ὑγ. *Αἰμητήριος*.

7) *Παναγία*.

Αἱ ὑπ' ἀριθμ. 4-7 εἶναι μικρῶν διαστάσεων. Ὑπασαι αἱ ἀνωτέρω φορηταὶ εἰκόνες εἶναι τοῦ 17^{ου} καὶ 18^{ου} μ. Χ. αἰῶνος.

Ἐν δὲ τῷ **Μουσείῳ** ἔχομεν τὰ ἐξῆς ἀξιόλογα τεμάχια τοιχογραφιῶν προερχόμενα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ ναῶν κατεδαφισθέντων ὡς π. χ. τῆς ἁγ. Ἑλεούσης καὶ τοῦ ἁγ. Σπυρίδωνος, ὅστις εὕρισκετο εἰς τὴν αὐλὴν τῆς οἰκίας Μπετλή-Φράγκου, ἔνθα νῦν τὸ Οἰκοτροφεῖον.

Ἐκ τῆς *Κουμπελίδικης* φέρεται προερχομένη ἡ παραπλευρῶς εἰκονιζομένη κεφαλὴ Παναγίας (εἰκ. 125), ἥτις, λόγῳ τῆς κλίσεως αὐτῆς καὶ τῆς θέσεως καὶ

διατάξεως τῆς χειρὸς προέρχεται πιθανώτατα ἐκ τῆς παραστάσεως Εὐαγγελισμοῦ ἢ Δεήσεως. Εἶναι καλὸν ἔργον τοῦ 14^{ου} αἰῶνος μὲ εὐγένειαν ἐκφράσεως καὶ ἀπλότητα ἐκτελέσεως.

Εἰκ. 125. Κεφαλὴ τῆς Παναγίας.

Εἰκ. 126. Προτομαὶ ἐστεμμένων ἁγίων γυναικῶν.

Ἐκ τῆς ἁγ. Ἐλεούσης ἐπίσης προέρχεται πλὴν τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς, περὶ ἧς ἤδη ὠμιλήσαμεν, καὶ τοιχογραφία εἰκονίζουσα τὴν Παναγίαν ὡς Κυρίαν τῶν ἀγγέλων, ἔργον τοῦ 1551 καὶ τέλος ἐκ τοῦ ἁγ. Σπυρίδωνος αἱ ἐξῆς :

α) Δύο προτομαὶ ἁγίων γυναικῶν ἑστεμμένων διὰ λιθοκοσμήτων στεμμάτων μετὰ κρηδέμνου (εἰκ. 126). Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ μεγάλα ροδακοειδῆ σχολαρίκια, ἅτινα φέρουσι προσηλωμένα εἰς τὰ ὦτα καὶ ὅμοια τῶν ὁποίων εἰκονίζονται φέρουσαι περιγίπισσαι εἰς τοιχογραφίας τοῦ Κοραν¹ καὶ τῆς Studeniča² τῆς Σερβίας. Ἡ ζωηρὰ γραμμικότης τῶν προσώπων καὶ τὸ ἄτονον τῆς ἐκφράσεως αὐτῶν τάσσουσι τὰς τοιχογραφίας ταύτας τὸ πολὺ εἰς τὸν 15^{ον} αἰῶνα.

β) Τοιχογραφία τῶν ἁγ. Θεοδώρων Τήρωνος καὶ Στρατηλάτου (εἰκ. 127). Αὕτη ὡς ἐκ τῆς τεχνοτροπίας της, ἥτις εἶναι ὅμοια τῇ τοῦ Προδρόμου (εἰκ. 123)

Εἰκ. 127. Οἱ ἅγιοι Θεόδωροι, Τήρων καὶ Στρατηλάτης.

φαίνεται ὅτι προέρχεται ἐκ τοῦ ἁγ. Σπυρίδωνος. Οἱ ἅγιοι Θεόδωροι εἰκονίζονται ἐνταῦθα μὲ πλουσίαν στολὴν καὶ στέμμα τρουλλωτὸν λιθοκόσμητον. Ἡ κόμη των εἶναι οὐλὴ τὸ δὲ γένειον διχαλωτὸν, οἷον συνηθίζετο ἤδη ἀπὸ παλαιωτάτων χρόνων³. Παρὰ τὸν Στρατηλάτην εἶναι γεγραμμένη ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

Τηρει με Τηρων απο πασης κακίας· Στρατηλατα ρουν με απο παντος κινδηνου, ο ποθω . . . Ὅμοιότροπος τοιχογραφία ὑπάρχει ἐν Μ. Μετώρῳ.

¹ Βλέπε εἰκόνα παρὰ Vlad. Petkovič, *La peinture Serbe au moyen âge* Beograd 1930 πίν. 37^α.

² Vlad. Petkovič, ἔ. ἀ. πίν. 81 καὶ 82^β.

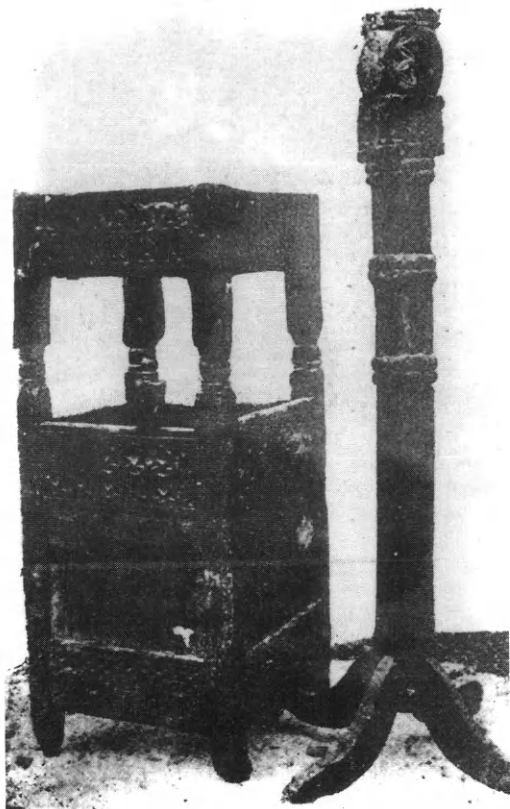
³ Οὕτω π. χ. ὁ ἁγ. Εὐγένιος παρίσταται ἐν Μαρτοράνῳ μὲ γένειον διχαλωτὸν Colasanti, *Arte bizantina in Italia* πίν. 34. Ὅμοίως ἐν Νερεδίτζι Ebersolt, *Monuments Piot* 13 σ. 40 IV. Ἀνάλογοι πρὸς τὰς ἡμετέρας παραστάσεις εἶναι αἱ ἐν Σερβίᾳ (Τρεσκαβέτς), Miljukov, *Izvestija* ἔ. ἀ. πίν. 9^α (Λέονοβο), Millet, *L'ancien art serbe* I εἰκ. 12 (εἰκὼν δεσπότην Ὀλιβερίου). Γένεια διχαλωτὰ εὐρίσκονται ὁμοίως εἰς τοιχογραφίας τῆς Καππαδοκίας ἀκόμη δὲ καὶ ἐν Δούρῳ (Syria 3 (1922) πίν. 39-41).

Ἐν τῷ μουσεῖῳ διατηροῦνται ἐπίσης καὶ τινες χαλκοὶ σταυροὶ ὧν ἀρχαιότερος φαίνεται ὁ φέρων ἐπιμήκη βάσιν καὶ τὰς ἐξῆς ἐγχαράκτους ἐπιγραφάς:

α) Ἐπὶ τῆς προσθίας ὀψευς: ΝΙΚΑ - ΙC - ΧC.

β) Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὀψευς: *σταυρως του ΧΝ, ο αγ(ιος) Θεοδωρος — καματος*¹ (ἦτοι ἔργον) *του Δα(βι)δ.*

Ἀξιόλογα τέλος εἶναι καὶ τὰ ἐν τῷ μουσεῖῳ φυλασσόμενα ξυλόγλυπτα ἐκκλησιαστικά ἔπιπλα, ὡς π. χ. ἀναλόγια, μανουάλια, κηροστάται (εἰκ. 128) καὶ ἄλλα τινὰ ὀρθογωνίου παραλληλεπίπεδου σχήματος, ἅτινα χρησιμοποιοῦνται καὶ σήμερον ἔτι ὡς οὐρανοὶ προσκυνηταρίων, ὡς π. χ. ὁ ἐξ ἁγ. Ἀναργύρων προερχόμενος καὶ ὀπισθεν εἰκονιζόμενος (εἰκ. 129). Ὁμοίως οὐρανὸς ἐδημοσιεύθη ἄλλοτε ὑπὸ τοῦ κ. Γ. Σωτηρίου² ἐθεωρήθη δ' ὑπ' αὐτοῦ ὅτι εἶναι βυζαντινῆς ἐποχῆς· ἐγὼ ἐν τούτοις διστάζω νὰ τὸν θεωρήσω τόσον παλαιὸν ἀποβλέπων ἄφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὸ σχῆμα τοῦ ἄφ' ἑτέρου δ' εἰς τὰ διακοσμητικὰ θέματα, ἅτινα βλέπομεν ἐπ' αὐτοῦ — τεμνόμενοι κύκλοι, χιαστὰ — στοιχεῖα, ἅτινα συχνὰ ἀπαντῶσιν εἰς ξυλόγλυπτα ἔργα λαϊκῆς τέχνης τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας³, καθ' ὅς μεγάλην εἶχε λάβει ἐπίδοσιν ἢ ξυλογλυπτική. Διὰ ταῦτα τὰ ἐν λόγῳ ἐκκλησιαστικά ἔπιπλα (εἰκ. 128 καὶ 129) πρέπει νὰ ἀναγάγωμεν τὸ πολὺ εἰς τὸν 17^{ον} αἰῶνα, ἐν ᾧ

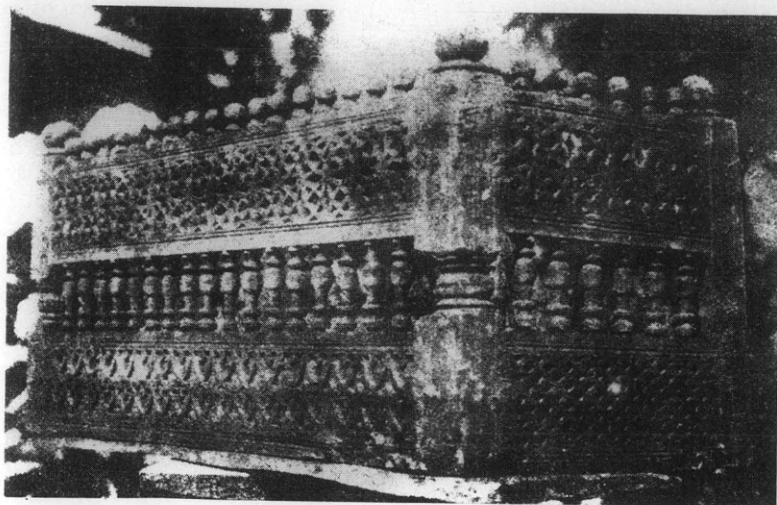
Εἰκ. 128. Ἀναλόγιον καὶ μανουάλιον ξύλινον.

¹ Πβλ. ὁμοίαν ἔκφρασιν ἐν ἐπιγραφῇ Πρέσπας Miljukof, Izvestija IV σ. 64 «προεδόθησαν πενήντα ἄσπρα, ὁ κάματος ὅλος . . τοῦ Ἰω(αννου) τοῦ ζωγράφου».

² Mélanges Ch. Diehl, τόμ. II Paris 1930 σ. 174.

³ Ἀ γ γ. Χα τ ζ η μ ι χ ἄ λ η, Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη. Σκῦρος Ἀθῆναι 1925 εἰκ. 194. Πβλ. τὸ κόσμημα τοῦ διατρήτου ξυλοφράγματος τοῦ παραθύρου τοῦ ἀρχοντικοῦ τῶν Ἀγραφῶν Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Γ' σ. 193 εἰκ. 9.

τοῦναντίον τὸ ἐξ Ἁγ. Στεφάνου τεμάχιον τέμπλου, ὅπερ ἐδημοσίευσεν ὁ κ. Σωτηρίου (ξ. ἀ. σ. 174 εἰκ. 2) εἶναι, λόγῳ τῶν θεμάτων του ἀσφαλῶς βυζαντινόν.

Εἰκ. 129. Ξυλόγλυπτον ἐκκλησιαστικόν ἔπιπλον

ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

Περατώσαντες τὴν ἐπὶ μέρους ἐξέτασιν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Καστορίας δυνάμεθα ὡς ἑξῆς νὰ συνοψίσωμεν τὰ γενικὰ αὐτῶν χαρακτηριστικά:

Ἀρχιτεκτονική. Πλήν μιᾶς ἐξαιρέσεως παρουσιάζουσιν τὴν τρουλλαίαν τρίκογχόν διάταξιν (Κουμπελίδεικῃ), πᾶσαι αἱ λοιπαὶ ἐκκλησίαι τῆς Καστορίας ἀπὸ τοῦ 11^{ου} μέχρι καὶ τοῦ 18^{ου} αἰῶνος ἐμφανίζουσι τὸν τύπον τῆς βασιλικῆς, τρικλίτου μὲν διὰ τὰς παλαιότερας (Ἀγ. Ἀνάργυροι, Ταξιάρχης, Ἀγ. Στέφανος) μονοκλίτου δὲ διὰ τὰς μεταγενεστέρας.

Εἰς τὰς τρικλίτους βασιλικὰς συνηθέστερος εἶναι ὁ χωρισμὸς τῶν κλιτῶν διὰ κτιστῶν ὀρθογωνίων πεσσῶν (Ἀγ. Ἀνάργυροι, Ἀγ. Στέφανος), τοῦ διὰ μαρμαρίνων κιόνων συναντωμένου ἀπαξ μόνον (Ταξιάρχης). Ἡ κλίμαξ ἐν γένει κατασκευῆς καὶ αὐτῶν ἔτι τῶν τρικλίτων ἐκκλησιῶν τῆς Καστορίας εἶναι μικρά, ὑποδηλοῦσα ποιάν τινα πενιχρότητα ὑλικῶν μέσων.

Τῶν τρικλίτων βασιλικῶν τὸ μέσον κλίτος ὑψοῦται ὑπὲρ τὰ πλάγια καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ κυρίως ναοῦ καλύπτεται δὲ διὰ κτιστῆς κυλινδρικῆς καμάρας καὶ φέρει κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτοῦ πλευρὰς παράθυρα (μονόλοβα ἢ δίλοβα). Τὸ μῆκος τοῦ ὑπερυψωμένου φωταγωγοῦ δὲν εἶναι μέγα ἀναλόγως πρὸς τὸ πλάτος του, τοῦτο δὲ συντελεῖ, ὥστε νὰ ὁμοιάξῃ ὁ φωταγωγὸς πρὸς ὀρθογώνιον τρουῖλλον¹ (τρουλλοκαμάραν) τὴν δ' ἐντύπωσιν τοῦ τρουῖλλου ἐπιτείνει ἐν Ἀγ. Ἀναργύροις καὶ Ἀγ. Στεφάνῳ ἡ ὑπὲρ τὸ ἱερὸν τοποθέτησις ἐνδιαμέσου χαμηλοῦ κυλίνδρου, οἷος συνηθίζεται νὰ τίθεται ἐκεῖ εἰς τοὺς τρουλλαίους ναοὺς.

Ἡ διὰ κτιστοῦ θόλου κάλυψις τοῦ μέσου κλίτους τῶν Καστοριανῶν ἐκκλησιῶν προσεγγίζει αὐτὰς πρὸς ἀνατολὴν πρότυπα ἀφ' ἑτέρου ὅμως ἢ διὰ πυκνῶν σχετικῶς παραθύρων διάτρησις τῶν τοιχωμάτων τοῦ φωταγωγοῦ μαρτυρεῖ τὴν συγγένειαν αὐτῶν πρὸς ἑλληνιστικὰ πρότυπα. Κατὰ ταῦτα αἱ ἐκκλησίαι τῆς Καστορίας παρουσιάζονται ὡς εἰς μικτὸς ἢ διάμεσος τύπος μεταξὺ ἀνατολικοῦ καὶ ἑλληνιστικοῦ.

Αἱ μονόκλιτοι βασιλικαί, παλαιαὶ καὶ νεώτεραι, ἦσαν γενικῶς ξυλόστεγοι παρουσιάζουσι δ' ἐξωτερικῶς πολλάκις τὴν ὄψιν κατοικίας ἢ ἀποθήκης.

Τοιχοδομία. Τῶν παλαιότερων ἐκκλησιῶν ἡ τοιχοδομία εἶναι μὲν ἰσόδομος ἀλλ' οὐχὶ ἀσφόγου κανονικότητος οἱ λίθοι οὓς χρησιμοποιοεῖ εἶναι σκληροὶ

¹ Ὅρα σχετικῶς πρὸς τὴν μορφὴν ταύτην τοῦ τρουῖλλου Orlandos, Eine unbeachtete Kuppelform Byz. Zeitschrift τ. 30, (1930) σ. 577-582.

καὶ ἀκανόνιστοι περικλειόμενοι ὑπὸ πλίνθων, αἵτινες κατὰ μὲν τοὺς ὀριζοντίους ἄρμους εἶναι συνήθως κατὰ διπλὴν σειρὰν κατὰ δὲ τοὺς κατακορύφους σχηματίζουν τοὺς ><, ἴσως τὸ μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ. (Ἐγ. Ἀναργυροί, Μαυριώτισσα, Ταξιάρχης Γυμνασίου κλπ.). Εἰς τὰς μεταγενεστέρας ἐκκλησίας, αἵτινες εἶναι μικραὶ καὶ σκοτειναί, ἡ τοιχοποιία εἶναι ἀμελὲς φέρουσα ἐνίοτε καὶ ὀλίγας πλίνθους. Κατ' ἀποστάσεις παρεμβάλλονται ἐν τῇ τοιχοποιίᾳ ταύτῃ καὶ ὀριζόντιοι ξυλοδεσφαὶ (χατίλια), ὡς τοῦτο γίνεται καὶ εἰς τὰ σπίτια.

Διακόσμησις ἐξ ὀπτῆς γῆς. Τοιαύτην φέρουσι μόνον αἱ ἀρχαιότεραι ἐκκλησίαι. Ἐν πρώτοις πρέπει νὰ σημειωθῇ ἡ μεγάλη φειδῶ περὶ τὴν χρῆσιν ὀδοντωτῶν ταινιῶν, αἵτινες οὐδέποτε ζώνουσι ὁλόκληρον τὸ κτήριο ἀλλὰ περιορίζονται νὰ περιβάλλωσι μόνον τὰ τοξωτὰ πλαίσια τῶν παραθύρων. Χαρακτηριστικὴ μάλιστα εἶναι ἡ ἐξοχὴ τῆς ἐξωτερικῆς σειρᾶς τῶν πλίνθων τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν τῶν παραθύρων.

Ἐπενδυτικαὶ πῆλιναι ὀρθογώνιοι πλάκες μετὰ διαγωνίων χαραγῶν ὡς καὶ μικρότερα τετράγωνα ἀβάκια, ἄνευ οἰουδήποτε γανώματος, ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς διακοσμητικὰ ζωφόροι τῶν παλαιότερων ἐκκλησιῶν (Ἐγ. Στέφανος, Ἐγ. Νικόλαος Κασνίτζη, Ταξιάρχης Μητροπόλεως). Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ παντελής ἀπουσία σκυφίων ἥτοι ἐφυσωμένων ἀγγείων.

Μαρμάρινος γλυπτὸς διάκοσμος ἐχρησιμοποιοῦντο μετὰ μεγάλης φειδοῦς, λόγῳ τῆς ἐλλείψεως λατομείων ἐν τῇ γειτονίᾳ. Μόνον εἰς τὴν μεγαλύτεραν καὶ παλαιότεραν ἐκκλησίαν, τῶν Ἐγ. Ἀναργύρων, ἔχομεν μαρμάρινα μέλη μὲ ὥραϊαν γλυπτὴν διακόσμησιν (τέμπλον, πλαίσια θυρῶν, διαχωριστικοὶ κιονίσκοι τῶν παραθύρων).

Ζωγραφικὴ. Ταύτην δύναται τις νὰ παρακολουθήσῃ ἐν Καστορίᾳ ἐν ἀδιαλείπτῳ σχεδὸν συνεχεῖα ἀπὸ τοῦ 11^{ου} μέχρι καὶ τοῦ 18^{ου} αἰῶνος, εἰς τοιχογραφίας, αἵτινες καλύπτουσιν οὐ μόνον τὰ ἐσωτερικὰ ἀλλὰ καὶ τὰ ἐξωτερικὰ ἀκόμη τοιχώματα ἐνίων ἐκκλησιῶν.

Γενικῶς ἐπικρατεῖ καὶ ἐν Καστορίᾳ ἡ συνήθης κατ' ἐπαλλήλους ζώνας διάταξις τῶν παραστάσεων, ὧν ἡ μὲν κατωτάτη ζώνη καταλαμβάνεται ὑπὸ μορφῶν στρατιωτικῶν, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἁγίων ἱσταμένων κατ' ἐνώπιον, αἱ δὲ δύο ἀνωτάται ὑπὸ συνθέσεων, ἐκ τῶν παθῶν τοῦ Χριστοῦ ἢ καὶ ἄλλων παραστάσεων, χωριζομένων πάντοτε ἀπ' ἀλλήλων δι' ἐρυθρῶν ταινιῶν, ὡς συνηθίζει νὰ κάμνῃ ἡ «Μακεδονικὴ σχολή». Μεταξὺ τῶν ἀνωτάτων καὶ τῆς κατωτάτης παρεμβάλλεται ἀπὸ τοῦ 13^{ου} αἰῶνος στενότερα τις ζώνη ἀποτελουμένη ἐκ προτομῶν ἁγίων, οἵτινες εἰς μὲν τὰ παλαιότερα ἔργα εἰκονίζονται ἐλεύθεροι (Κασνίτζη) ἀπὸ δὲ τοῦ 15^{ου} ἐγκλείονται ἐντὸς κύκλου συναπτομένου πρὸς τοὺς γειτονικοὺς διὰ φυλλοφόρων κλάδων κατὰ παλαιὰν ἑλληνιστικὴν παράδοσιν ἐπιβίωσασαν καὶ εἰς ἄλλας βαλκανικὰς τοιχογραφίας (Σερβίας, Βουλγαρίας, Ρουμανίας).

Καὶ τοῦ μὲν 11^{ου} αἰῶνος τὰ λείψανα (παλαιότερον στρώμα Ἀγ. Ἀναργύρων) παρουσιάζουσι τὰ γενικά χαρακτηριστικά τῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς ταύτης. Πρόσωπα ἰσχνὰ καὶ μαραμένα μὲ σκληρῶς καὶ σχηματικῶς ἀποδεδομένας ρυτίδας, ρῖνα μακράν, ὀφθαλμοὺς μεγάλους καὶ αὐστηρὰν ἔκφρασιν.

Τοῦ δὲ 12^{ου} καὶ 13^{ου} αἰῶνος (δεύτερον στρώμα Ἀγ. Ἀναργύρων, Ἀγ. Νικόλαος τοῦ Κασνίτζη) παρουσιάζουσι ἐκτέλεσιν ἐπιμελεστέραν καὶ λεπτὸν πλάσιμον τῶν σαρκῶν ἐπιτυγχανόμενον διὰ καστανῶν σκιῶν εἰς διαφόρους τόνους. Ἐρυθρὰ καὶ κίτρινες διασιτίζουσιν τὰς παρειάς καὶ τὴν σιαγόνα, ἡ δὲ κόμη καὶ τὸ γένειον ἀποδίδονται δι' ἐπιδεξίᾳς σχηματοποιήσεως.

Τὰ δείγματα τοῦ 2^{ου} ἡμίσεος τοῦ 14^{ου} αἰῶνος (Ταξιάρχης Μητροπόλεως) παρουσιάζουσιν εἰς τε τὰ πρόσωπα καὶ τὰ ἐνδύματα τὴν μαλακὴν ἐκείνην διαβάθμισιν τῶν τόνων, ἥτις εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν τέχνην τῶν Παλαιολόγων. Ἀξιοπαρατήρητος εἶναι ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τῶν ἐνδυμάτων καὶ ὁ ἁρμονικὸς συνδυασμὸς τῶν χρωματισμῶν, ὅστις μαρτυρεῖ περὶ τοῦ βαθέος αἰσθηματος τῆς ἁρμονίας τῶν τόνων, ὅπερ ἐκέκμητο ὁ τεχνίτης τοῦ Ταξιάρχου. Τρυφεραὶ τινες χειρονομίαι καὶ στάσεις πλήρεις συγκινήσεως παρουσιαζόμεναι εἰς τὰς σκηνὰς τῶν παθῶν τοῦ Χριστοῦ δυνατόν νὰ εἶναι μακρινή τις ἀπήχησις ἰταλικοῦ τινος προτύπου τῆς σχολῆς τῆς Σιέννας, εὐρίσκονται ὅμως πάντως ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως.

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ τέλους τοῦ 14^{ου} αἰῶνος (Ἀγ. Ἀθανάσιος), μαρτυροῦσι περὶ τῆς συμμετοχῆς τῶν ζωγράφων τῆς Καστορίας εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν κίνησιν, ἥτις ἦνθησεν εἰς τὰ Βαλκάνια κατὰ τὸ τέλος τοῦ 14^{ου} καὶ καθ' ὅλον τὸν 15^{ον} αἰῶνα. Ἡ γραπτὴ διακόσμησις τῶν ἐκκλησιῶν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην συνεχίζει βεβαίως τὴν παλαιὰν παράδοσιν ἀρχίζει ὅμως καὶ νὰ δεικνύῃ τάσιν πρὸς τὴν διακοσμητικὴν σχηματοποίησιν, ἥτις ἀργότερον θὰ ἐπικρατήσῃ προσδίδουσα εἰς τὰς μορφὰς μίαν ἔντονον ἀκαμψίαν. Ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως ἔχει ἐπίσης ὑποστῇ ποιὰν τινα κατάπτωσιν.

Κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνας (16^{ον} καὶ 17^{ον}) διατηρεῖται μὲν ἡ συνέχεια τῆς παραδόσεως εἰσάγονται ὅμως καὶ στοιχεῖα δάνεια ἐκ τῆς τέχνης τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως (Ἀγ. Ἀλύπιος, Ἀγ. Ἀπόστολοι). Συναντῶμεν ἐπίσης τὴν καὶ εἰκονογραφικὸν τύπον καὶ τεχνοτροπίαν ἐπηρεαζομένην προφανῶς ἐξ Ἀγίου Ὁρους· εἶναι πράγματι δύσκολον νὰ δεχθῶμεν, ὅτι οἱ κατὰ τοὺς αἰῶνας τούτους ἐφαρμοσθέντες νέοι τύποι καὶ αἱ χρησιμοποιηθεῖσαι μέθοδοι διεμορφώθησαν εἰς τοπικόν τι ἐργαστήριον· ἡ τέχνη τῶν εἶναι μᾶλλον ἀντανάκλασις γενικωτέρας τινος καλλιτεχνικῆς κινήσεως προελθούσης ἐκ τινος μεγάλου καλλιτεχνικοῦ κέντρου καὶ τοιοῦτον κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἦτο τὸ Ἀγ. Ὁρος, ὅπερ μεγάλως ἐπέδρασε κατὰ τὸν 16^{ον} καὶ τὸν 17^{ον} αἰῶνα οὐ μόνον ἐν Μακεδονίᾳ ἀλλὰ καὶ ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ εἰς αὐτὰ ἀκόμη τὰ Βαλκάνια.

ΤΑ ΠΑΛΑΙΑ ΑΡΧΟΝΤΟΣΠΙΤΑ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς εἰκόνης τῆς παλαιᾶς Καστορίας ὑπολείπεται νὰ εἴπωμεν ἐν τέλει ὀλίγα καὶ περὶ τῶν ἀστικῶν αὐτῆς κτηρίων. Ταῦτα βέβαια δὲν εἶναι τόσον παλαιά, ὅσον αἱ ἐκκλησίαι· διότι τὰ σπίτια, κατασκευαζόμενα γενικῶς δι' ὑλικῶν εὐτελεστέρων, φθείρονται ταχέως ἢ καταστρέφονται ἐκ διαφόρων αἰτιῶν (πυρκαϊῶν κλπ.) ἢ τέλος καὶ ἐπίτηδες κατεδαφίζονται ἀπὸ τοὺς νέους τῶν ἰδιοκτητῶν, ἵνα ἀνακτισθοῦν περισσότερον συγχρονισμένα. Δι' αὐτὸ ὀλίγα σχετικῶς εἶναι τὰ ἀρχοντικά καὶ τὰ νοικοκυρόσπιτα τῆς Καστορίας, τὰ ὁποῖα διέφυγον τὴν ὀλοσχερῇ καταστροφὴν ἢ τὴν ριζικὴν μεταρρύθμισιν. Ἄν καὶ ὀλίγα ὁμῶς δύνανται καὶ ταῦτα νὰ παράσχουν εἰς ἡμᾶς μίαν ὁπωσδήποτε σαφεῖ εἰκόνα τοῦ Καστοριανοῦ σπιτιοῦ τοῦ 17^{ου} καὶ 18^{ου} αἰῶνος. Πρέπει μάλιστα νὰ σημειωθῇ ὅτι μερικὰ ἀπὸ τὰ σπίτια τῆς Καστορίας πλὴν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ἀξίας ἔχουσι καὶ ἱστορικὴν, ὅπως π.χ. τὸ ἀρχοντικὸν τὸ ὁποῖον νῦν λέγεται τοῦ Ροδᾶ, ἀρχικῶς ὁμῶς ἦτο τῶν πρωτομαρτύρων τῆς Ἑλληνικῆς ἐλευθερίας καὶ συνεργατῶν Ρήγα τοῦ Βελεστινλῆ ἀδελφῶν Ἑμμανουὴλ ἢ ὅπως τὸ ἀπέναντι τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Παντελεήμονος εὕρισκόμενον σπίτι τοῦ Παπανάνου, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸν κ. Κ. Πηχιῶν¹ εἶναι πιθανώτατα αὐτὸ ἐκεῖνο, ἔνθα ἐγεννήθη ὁ Καστοριεὺς λυρικὸς ποιητὴς Ἀθανάσιος Χριστόπουλος.

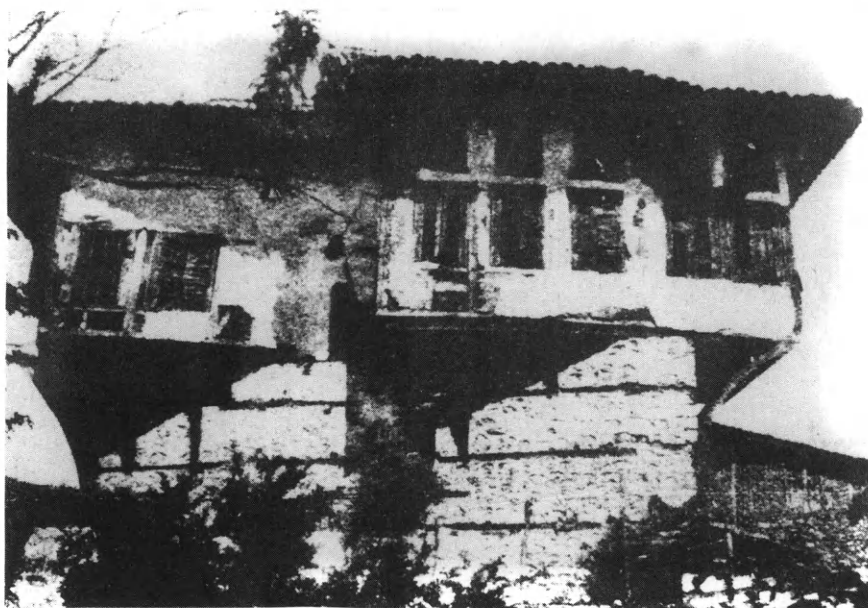
Χαρακτηριστικὰ διὰ τὴν γενικὴν φυσιογνωμίαν τῆς πόλεως εἶναι τὰ ἑξῆς ἀρχοντόσπιτα:

- 1) Τοῦ κὺρ Γιαννάκη, ἀνῆκον νῦν εἰς τὸν κ. Θ. Νατζῆν.
- 2) Τὸ ἔναντι αὐτοῦ σπίτι τοῦ Σ. Μπασσάρα (εἰκ. 131).
- 3) Τὸ ἀρχοντικὸν τοῦ Τσιατσιαπᾶ εἰς τὴν συνοικίαν Ἀπόζαρι.
- 4) Τὸ ἀρχοντικὸν τοῦ Σαπουντζῆ, ὁμοίως εἰς τὸ Ἀπόζαρι.
- 5) Τὸ ἀρχοντικὸν τοῦ Σαχίνη.
- 6) Τὸ ἀρχοντικὸν τῆς Τασιάς.

Ὅλα αὐτὰ τὰ σπίτια καὶ πολλὰ ἄλλα ἑξαφανισθέντα, κατεσκευάσθησαν μὲ μεγάλας διαστάσεις καὶ πλουσίαν ἐσωτερικὴν διακόσμησιν, ἀνηγέρθησαν δὲ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς εὐημερίας τῆς Καστορίας. Σήμερον ἐγκαταλελειμμένα κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ ἀσυντήρητα ἀποπνέουν τὴν ἰδιαιτέραν ἐκείνην μελαγχο-

¹ Ἑφημερίς Καστορία ἀρ. φυλ. 731 (1937) ἔνθα καὶ διδακτικὴ περιγραφὴ τῶν παλαιῶν Καστοριανῶν σπιτιῶν.

λίαν τῶν εὐγενῶν πραγμάτων ποῦ ἔχουν γνωρίσει τὸν ξεπεσμόν. Ἡ ἴδρυσις τῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐθνικῆς δουλείας ὀφείλεται κυρίως εἰς τὴν οἰκονομικὴν εὐεξίαν, ἣτις προήλθεν ἐκ τῆς ἐμπορικῆς ἀκμῆς, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχε φθάσει ἡ βιοτεχνία τῶν γονιναρικῶν κατὰ τὸν 17^{ον} καὶ 18^{ον} αἰῶνα. Πλεῖστοι Καστοριεῖς γοναράδες ἐγκατεστημένοι παλαιόθεν ἐν Βιέννῃ, Βοιδαπέστῃ¹ καὶ ἀλλαχοῦ ἐπλούτιζον ἐκεῖ διὰ τοῦ ἐμπορίου τῶν γονιναριζῶν, παλλινο-

Εἰκ. 130. Ἐξωτερικὴ ὄψις Καστοριανοῦ σπιτιοῦ (Ἑμμανουήλ).

στοῦντες δ' εἰς τὴν γενέτειραν ἐφιλοτιμοῦντο ν' ἀνεγείρῳσι μεγαλοπρεπῆ ἀρχοντικά, ὅπως ἐπροθυμοποιοῦντο καὶ νὰ κοσμῶσιν ἰδίους ἀνελώμασι τοὺς ναοὺς διὰ τοιχογραφιῶν καὶ ξυλογλύπτων τέμπλων, καθὼς διδάσκουσι τρανῶς αἱ ἀνωτέρω παρατεθεῖσαι κτιτορικαὶ ἐπιγραφαί. Ἀλλὰ καὶ γενικῶς μεγάλως εὐηργέτουں τὴν ὀρθόδοξον ἑλληνικὴν κοινότητα οἱ ξενιτευμένοι Καστοριεῖς, ὡς ἀποδεικνύει μεταξὺ ἄλλων καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ Μανολάκη² καὶ τοῦ Κυρίτζη³.

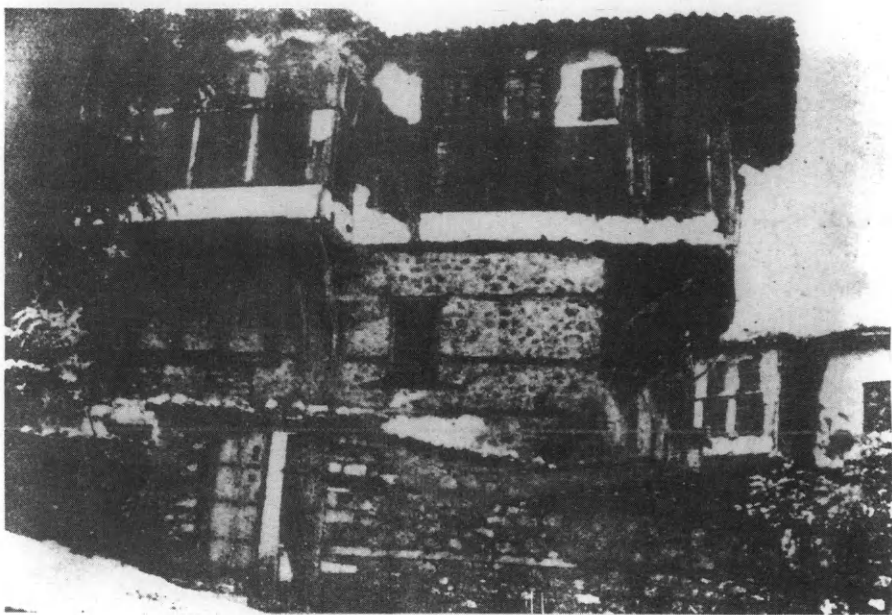
Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη πλησιέστερον τὰ πλούσια ἀρχοντικά τῆς Καστορίας.

¹ Ὅρα σχετικῶς Σπ. Π. Λάμπρον, Ν. Ἑλληνομν. τ. Η'. σ. 279, 287. καὶ Κ. Πηχιῶν, ἔ. ἀ.

² Σπ. Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις τ. 2 σ. 288.

³ Ὅρα τὰ λεχθέντα περὶ αὐτοῦ ἐν σελ. 169.

Ὡς πρὸς τὴν γενικὴν αὐτῶν μορφήν καὶ τὴν διάταξιν τῶν χώρων τὰ ἀρχοντικά τῆς Καστορίας παρουσιάζουσι τὸν τύπον ἐκείνον τῆς φρουριοειδοῦς πολυωρόφου οἰκίας¹, ὅστις ἐφαρμοσθεὶς παλαιότερον ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, ἐπεκράτησεν ἰδίᾳ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας καθ' ὅλην τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα καὶ τινὰς τῶν νήσων. Κύρια χαρακτηριστικά τοῦ τύπου τούτου εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἀσφάλεια ἀφ' ἑτέρου δ' ἡ ἀνεσις. Ὅλοι οἱ χώροι εἶναι

Εἰκ. 131. Ἐξωτερικὴ ὄψις Καστοριανοῦ σπιτιοῦ.

οὕτω διατεταγμένοι, ὥστε νὰ ἐξυπηρετῶσι κατὰ τρόπον ἁπλοῦν καὶ πρακτικὸν τὰς βιοτικὰς ἀνάγκας τῶν ἐνοίκων. Ἡ κατασκευὴ τῶν σπιτιῶν εἶναι πάντοτε σύμφωνος καὶ πρὸς τὰς τοπικὰς παραδόσεις καὶ πρὸς τὰς κλιματολογικὰς συνθήκας. Περιβαλλόμενα ἀπὸ εὐρύχωρον αὐλὴν ἔχουν συνήθως κάτοψιν τετράγωνον ἢ σχήματος περὶ □. Εἶναι κατὰ κανόνα τριώροφα, μὲ τοὺς δύο κάτω ὀρόφους λιθίνους τὸν δὲ τρίτον κατὰ τὸ πλεῖστον διὰ ξύλων ἐπικεχρισμένων δι' ἀσβέστου (τσατμαῆς) (εἰκ. 130, 131)². Ὁ ξύλινος δ' οὗτος ὀρόφος ἐξέχει τῶν λοιπῶν ἐνίοτε κατὰ ἓν καὶ πλέον μέτρον, τῆς ἐξοχῆς ὑποστηριζο-

¹ Παράβαλε τὰ σπίτια τοῦ Μυστρά, περὶ ὧν λεπτομερῶς διέλαβον ἐν Ἀρχεῖῳ τῶν Βυζ. Μνημ. τόμ. Γ' σ. 53 ἐ.

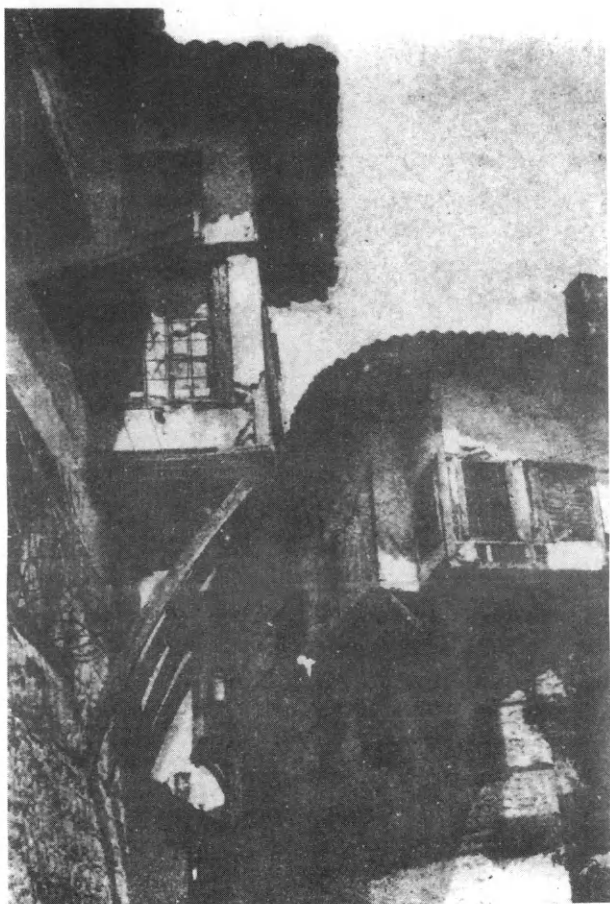
² Εὐχαριστῶ θερμῶς τὴν ἐρίτιμον κυρίαν Νατ. Π. Μελά διὰ τὴν εὐγενῆ παραχώρησιν τῶν ὑπ' ἀριθ. 130-132 φωτογραφιῶν τῆς συλλογῆς τοῦ Συλλόγου Ἑλλην. Λαϊκῆ Τέχνης.

μένης διὰ δρυίνων, καμπύλων στηριγμάτων (εἰκ. 132) φερόντων πολλάκις κυμάτια καὶ ἄλλας διακοσμήσεις. Μία ξυλίνη ἰσχυρῶς — λόγῳ τῶν χιόνων — κεκλιμένη στέγη καλύπτει τὸ ὅλον κτήριο. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις εἶναι λιτοτάτη, διότι στερεῖται διακόσμου· ἀποκτᾷ ὅμως γραφικότητα καὶ κίνησιν ἀφ' ἐνὸς μὲ τὴν ἔντονον σκιὰν τῆς ἑξεχούσης στέγης, ἀφ' ἐτέρου δὲ μὲ τὴν ἐξοχήν τοῦ ἄνω ὀρόφου καὶ τὰ πλαστικὰ ἐξώστεγα (σαχνισιά). (εἰκ. 132).

Ἡ αὐτὴ φέρει πρὸς τὸν δρόμον θύραν ὀρθογώνιον ἢ τοξωτὴν μετὰ θολιτῶν. Τὰ θυρόφυλλα εἶναι ἐκ σκληροῦ ξύλου μὲ μεγάλα καρφιά καὶ ρεζέδες.

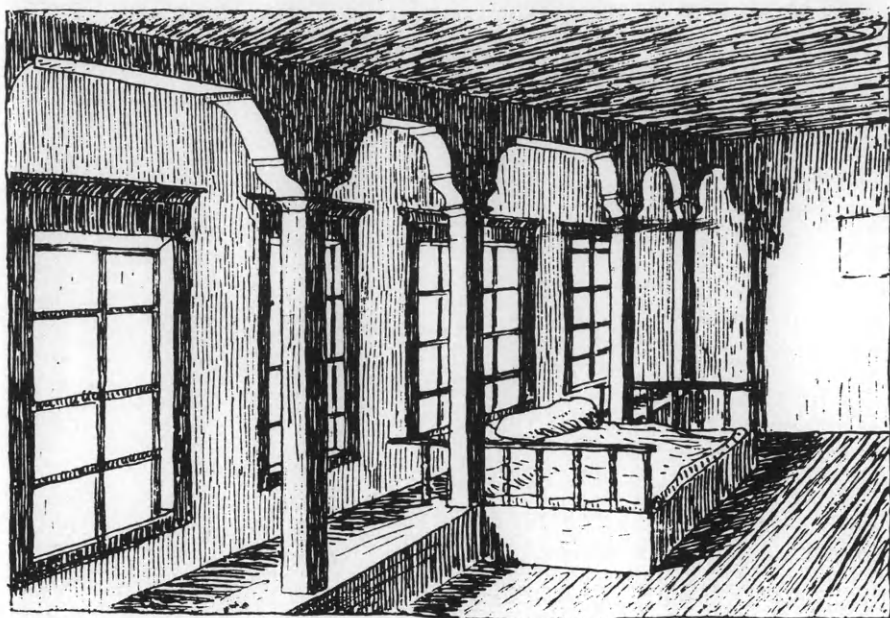
Ἐσωτερικῶς ὑπάρχει συνήθως στοὰ τῆς ὁποίας τὰ στηρίγματα ἄλλοτε εἶναι ξύλινα — ὀρθογώνια ἢ στρογγύλα — σπανιώτερον δὲ λίθινα.

Τὸ ἰσόγειον ἔχει τοὺς τοίχους παχεῖς (0.80 - 1.10) ἐκτισμένους διὰ λίθων, ἐξ ὧν οἱ τοποθετούμενοι ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας ἔχουσι τὰς ἐπιφανείας κατειργασμένας ἀλλὰ τὸ σχῆμα ἀκανόνιστον ἀρμολογοῦνται δ' αἱ ἐξωτερικαὶ τῶν ἐπιφάνειαι διὰ κεραμοκονίας (κουρασάνι) τόσον παχείας ἐνίοτε, ὥστε οἱ λίθοι φαίνονται ὡσεὶ ἀναδυόμενοι ἐκ τοῦ κονιάματος (εἰκ. 130, 131). Γενικῶς ἀσβεστοκονία χρησιμοποιεῖται μόνον διὰ τὴν πρόσοψιν, οἱ δ' ἐσωτερικοὶ τοῖχοι εἶναι μὲ λάσπην ἐκτισμένοι, προφανῶς χάριν οἰκονομίας. Ἐντὸς τῆς τοικοποιίας παρεμβάλλονται κατ' ἀποστάσεις καὶ ὀριζόντιαι ξυλοδεσιαί (χατίλια) ἐκ

Εἰκ. 132. Ἐξώστεγα μετὰ καμπύλων στηριγμάτων (Μπασάρα).

σκληροῦ ξύλου¹. Ἀπὸ τῆς αὐτῆς εἰσέρχεται τις εἰς τὸ ἰσόγειον διὰ τοξωτῆς θύρας, ὅπισθεν τῆς ὁποίας ὑπάρχει εὐρὺς ὀρθογώνιος χώρος, εἶδος τι ἐσωτερικῆς αὐλῆς. Πέριξ τοῦ χώρου τούτου εἶναι διατεταγμένα διαμερίσματα χρησιμεύοντα πρὸς ποικίλας οἰκιακὰς ἀνάγκας (ἀμπάρι, ζυμοτάρι, κελλάρι, ἀποθήκαι οἶνου, γουναρικῶν κλπ.). Τὰ διαμερίσματα ταῦτα φέρουσιν ἀνοίγματα (θύρας καὶ παράθυρα) μόνον πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, σπανίως δὲ συναντῶνται καὶ στεναὶ τινες ὑψηλὰ τοποθετημέναι θυρίδες, δίκην πολεμιστρῶν, βλέπουσαι

Εἰκ. 133. Ὁ «δοξάτος». (Σπίτι τοῦ Σαπουντζή).

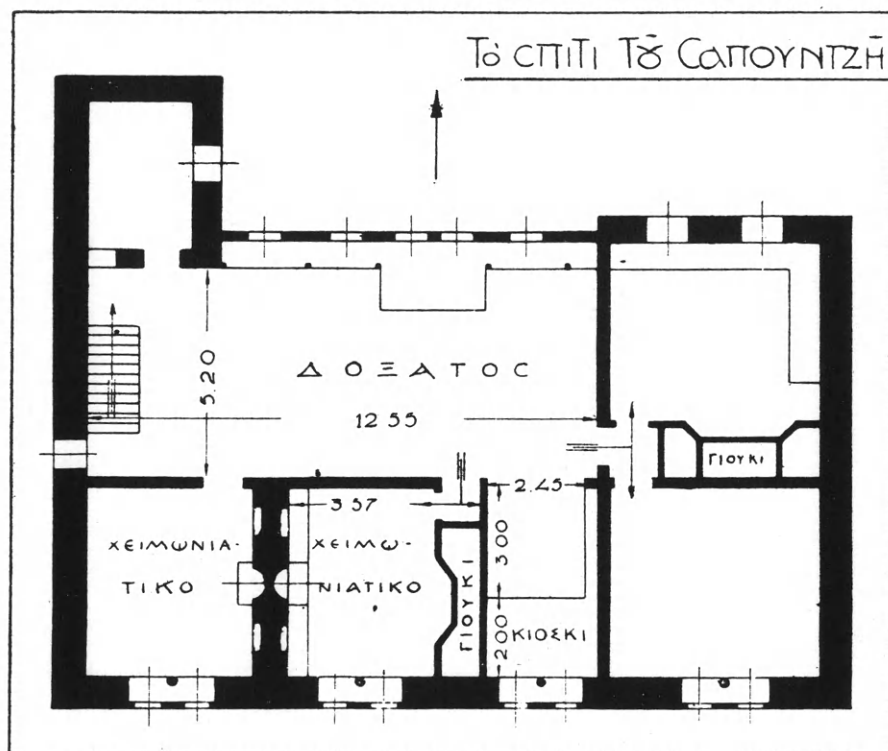
πρὸς τὸν δρόμον· ἡ ἔλλειψις δ' αὕτη παραθύρων ἀπὸ τὸ ὑψηλὸν ἰσόγειον προσδίδει εἰς τὸ ὅλον κτήριο τὴν χαρακτηριστικὴν φρουριοειδῆ ὄψιν.

Ἀπὸ τοῦ ἰσογείου διὰ ξυλίνης ἐσωτερικῆς κλίμακος, — ἥτις δύναται ν' ἀπομονωθῇ διὰ κινητοῦ πανιδώματος (καταπακτῆς) κλειομένου ἄνωθεν διὰ χονδροῦ ξυλινόυ σύρτου (ἀμπάρας), — ἀνέρχεται τις εἰς τὸ μεσαῖον πάτωμα, ἔνθα κυρίως διέμεναν ἡ οἰκογένεια κατὰ τὸν χειμῶνα, ὡς ἀποδεικνύει ἡ ἐν ἐκάστῳ δωματίῳ ὑπαρξίς ἐστίας (πυροστιᾶς). Τὸ πάτωμα τοῦτο ἀποτελεῖται ἀπὸ μίαν μεγάλην ὀρθογώνιον, φωτεινὴν αἴθουσαν ἐν εἶδει προθαλάμου καὶ ἀπὸ δωματία διατεταγμένα συνήθως κατὰ τρεῖς ἢ δύο αὐτῆς συνεχομένας πλευράς. Ἡ μεγάλη αἴθουσα φέρει συνήθως κατὰ τὴν μακρὰν ἢ καὶ κατ' ἄλλας ἀκόμη πλευράς ξυλίνας τοξοστοιχίας, (εἰκ. 133) ὅθεν καὶ *doxatos* ὀνομάζεται.

¹ Τοῦτο ὡς εἶδομεν, συμβαίνει καὶ εἰς πολλοὺς Καστοριανοὺς ναοὺς τῆς Τουρκοκρατίας. Πβλ. σ. 166, 168, 169, 170, 172, 174 κλπ.

Ἐπειδὴ δ' ἐνταῦθα ἡ οἰκογένεια εἰργάζετο, ἔτρωγεν, ξέδετο τοὺς ξένους καὶ ἐν γένει διημέρευεν, ἀντιστοιχεῖ ὁ δοξᾶτος πρὸς τὴν ἐλληνικὴν περιστυλὸν αὐλὴν ἢ πρὸς τὸ ρωμαϊκὸν atrium. Καὶ αὗται δ' αἱ κιονοστοιχίαι, ὡς φέρει, δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς μακρυνοὶ ἀπόγονοι τῶν περιστυλίων.

Αἱ τοξοστοιχίαι τοῦ δοξαίου ἔχουσι τόξα μὲ τὸ γνωστὸν σχῆμα τῶν

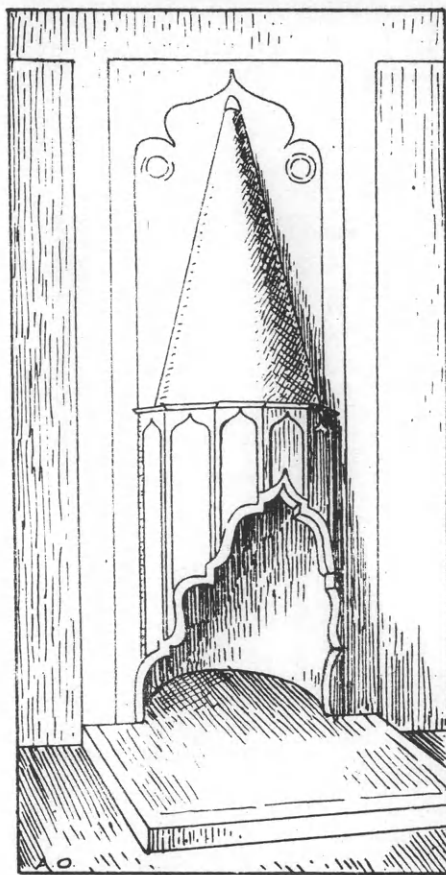
Εἰκ. 134. Κάτοψις τοῦ ἄνω ὀρόφου Καστοριανοῦ σπιτιοῦ.

δι' εὐθείας συνενουμένων κοιλοκύρτων κυματίων (εἰκ. 133). Τὰ τετραγώνου τομῆς στηρίγματα τοποθετοῦνται εἰς μικρὰν (0.60-0.70) ἀπὸ τοῦ πρὸς τὴν αὐλὴν βλέποντος τοῖχου ἀπόστασιν. Ὁ τοῖχος οὗτος φέρει πολλὰ παράθυρα κάτωθεν τῶν ὁποίων τρέχει συνεχὲς ξύλινον μεντέρι καλυπτόμενον μὲ ὑφαντὰ ἢ κιλίμια. Εἰς τὸ σπίτι τοῦ Σαπουντζῆ τὸ μεντέρι διακόπτεται ἀπὸ μίαν τετράγωνον ἐξέδραν περιβαλλομένην εἰς τὰ πλάγια διὰ κιγκλίδων (εἰκ. 133).

Τοῦ δοξαίου τὰ παράθυρα ἔβλεπον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πρὸς τὴν αὐλὴν· ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν δρόμον ἐνίοτε ἔβλεπε μικρὸν τι ὀρθογώνιον τμήμα αὐτοῦ παρεμβλλόμενον μεταξὺ τῶν δωματίων, ἀποτελοῦν δὲ τρόπον τινα καὶ αὐτὸ δωματίον ἄνευ τοῖχου πρὸς τὸν δοξᾶτον. Τὸ ἔδαφος αὐτοῦ ἦτο κατὰ τι ὑψωμένον, ἔφερε δὲ πρὸς τὸν τοῖχον μεντέρια καὶ ὠνομάζετο κίοςκι (εἰκ. 134).

Ἐάν ὁ δοξαῖος θεωρηθῇ ὥς τὸ περιστύλιον τῶν ἀρχαίων οἰκῶν τότε τὸ κιόσκι ἀνταποκρίνεται πλήρως πρὸς τὴν ἑλληνικὴν πασάδα ἢ τὸ ῥωμαϊκὸν *tablinum*.

Αἱ βασιτάζουσαι τὸ πάτωμα δοκοὶ ἦσαν δρύιnai καὶ μεγάλων διαστάσεων τὸ δ' ἐπ' αὐτῶν σανίδωμα κατεσκευάζετο συνήθως κάρυνον.

Εἰκ. 135. Τζάκι.

μεσάντρα, ἥτις σχηματίζεται ἀποχωρισμένον διὰ ξυλίνου διαφράγματος στενοῦ καὶ ἐπιμήκους τμήματος παρὰ τὸν ἓνα τῶν τοίχων τοῦ δωματίου (εἰκ. 134). Χρησιμεύει δ' ἡ μεσάντρα ὡς ἱματιοθήκη ἢ καὶ ὡς ἀποθήκη σκευῶν καὶ τροφίμων (κελλάρι) συνήθως δὲ καὶ πρὸς φύλαξιν κατὰ τὴν ἡμέραν τῶν κατὰ τὴν νύκτα χρησιμοποιουμένων εἰδῶν στρωμνῆς, δεδομένου ὅτι τότε δὲν ἐχρησιμοποιοῦντο μόνιμα κρεβάτια ἀλλ' οἱ ἔνοικοι ἐκοιμῶντο εἴτε ἐπάνω εἰς τὰ μεντέρια εἴτε κατὰ γῆς. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὰ εἶδη στρωμνῆς (σκεπάσματα, μαξιλλάρια

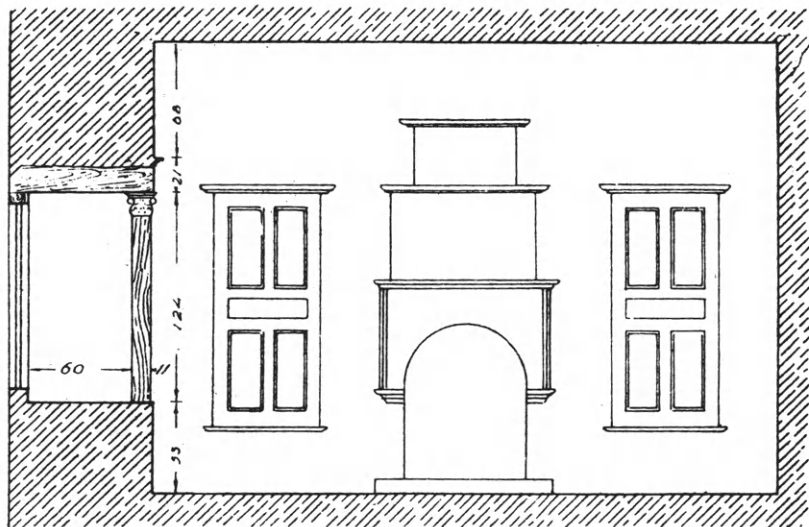
Τὰ περὶ τὸν δοξαῖον τοῦ μεσαίου πατώματος δωμάτια εἶναι περὶπου τετράγωνα, φέρουσι δ' ὡς εἴπομεν σχεδὸν πάντα ἐστίας (πυροστιά, τζάκι) δι' ὃ καὶ λέγονται χειμωνιάτικα. Ἡ ἐστία τοποθετεῖται συνήθως εἰς τὸ μέσον μιᾶς τῶν πλευρῶν τοῦ δωματίου, ἀποτελεῖται δ' ἐκ μιᾶς ἡμικυλινδρικοῦς κοιλότητος τοῦ τοίχου προασπιζομένης δι' ἐξέχοντος πλινθίνου προπετάσματος ἐμποδίζοντος τὸν καπνὸν νὰ ἐκφεύγῃ ἐντὸς τοῦ δωματίου. Τὸ προπέτασμα τοῦτο ἔχει εἰς μὲν τὰ παλαιότερα σπίτια σχῆμα κυλινδρικοῦ ἢ μᾶλλον πολυγωνικοῦ πρίσματος (εἰκ. 135) στεφομένου διὰ κωνικοῦ κορυφώματος εἰς δὲ τὰ νεώτερα ὀρθογώνιον εἰς δύο βαθμίδας ἄνευ κωνικῆς ἀπολήξεως (εἰκ. 136). Πρὸς ἀποφυγὴν πυρκαϊᾶς τὸ δάπεδον τῆς ἐστίας προεκτείνεται τετραγωνικῶς διὰ πλινθίων ἐντὸς τοῦ δωματίου τὸ δὲ τετράγωνον τοῦτο περιβάλλεται διὰ μαρμαρίνου ἐξέχοντος πλαισίου (εἰκ. 135).

Ἰδιαίτερον χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον ἐκάστου δωματίου ἀποτελεῖ ἡ

κλπ.) ἀντὶ νὰ στιβάζωνται τὴν ἡμέραν εἰς τινὰ γωνίαν τοῦ δωματίου (γιοῦκος), ὡς βλέπομεν φέρε' εἰπεῖν εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἐτίθεντο ἐντὸς τῆς μεσάντρας, ἥτις τότε ἐλέγετο καὶ γιοῦκι.

Τοιαῦται ἱματιοθῆκαι ἢ σκευοθῆκαι (μεσάντραι) ἀπαντῶσιν εἰς ὅλα τὰ παλαιὰ ἀρχοντικά τῆς Ἑλλάδος τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας¹, ἔχουσι δ' εἰς τὰ πλούσια σπίτια ξυλόγλυπτον τὸ πρὸς τὸ δωμάτιον βλέπον τοίχωμά των καὶ φέρουσι πολλάκις ἐκατέρωθεν μικρότερα ἀνοικτὰ ἀρμάρια μὲ πολλὰ ράφια στολιζόμενα μὲ διάτρητα ἢ ξυλόγλυπτα τόξα.

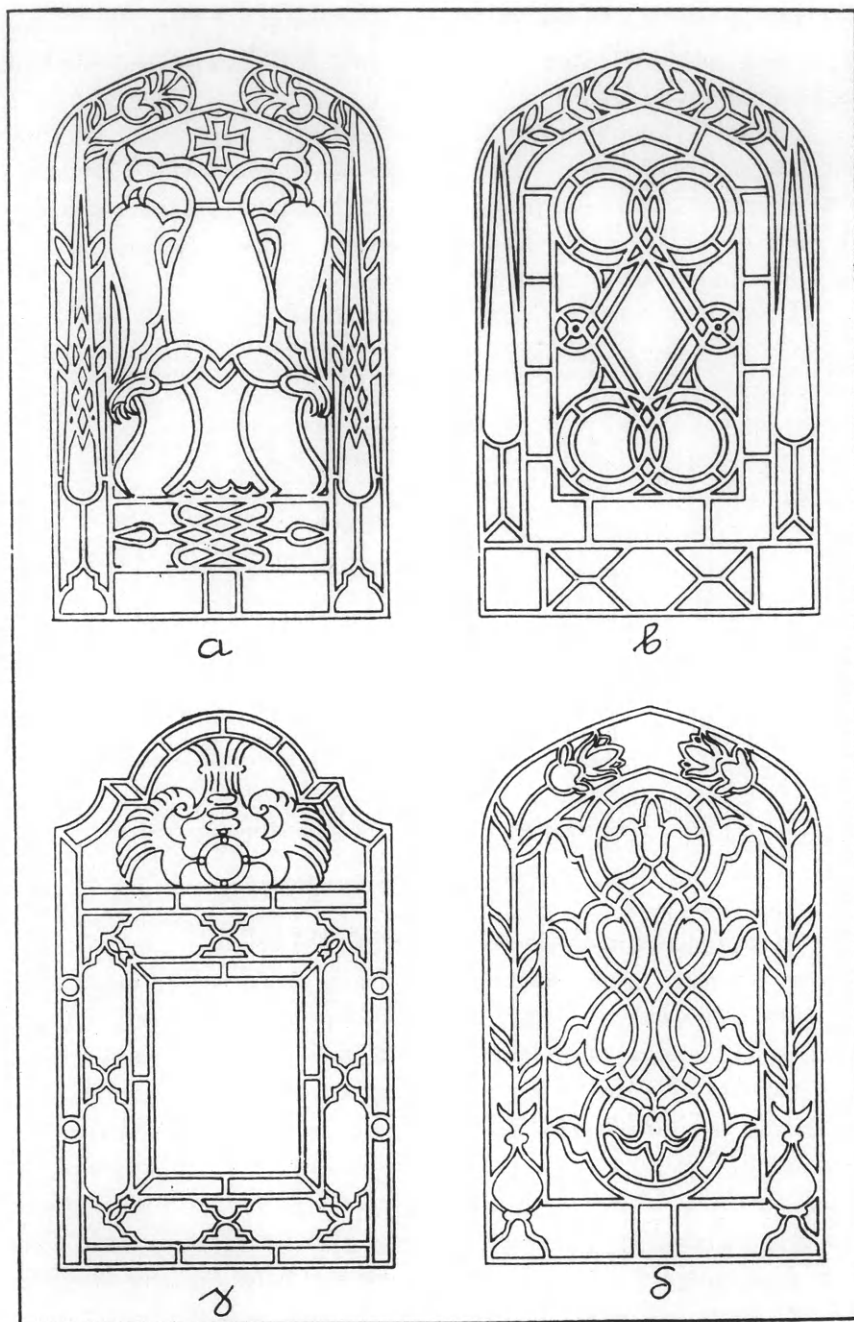
Ἡ μεσάντρα ἐτοποθετεῖτο οὕτως, ὥστε ἡ μιὰ τῶν στενῶν αὐτῆς πλευ-

Εἰκ. 136. Τομή ἐνὸς «χειμωνιάτικου».

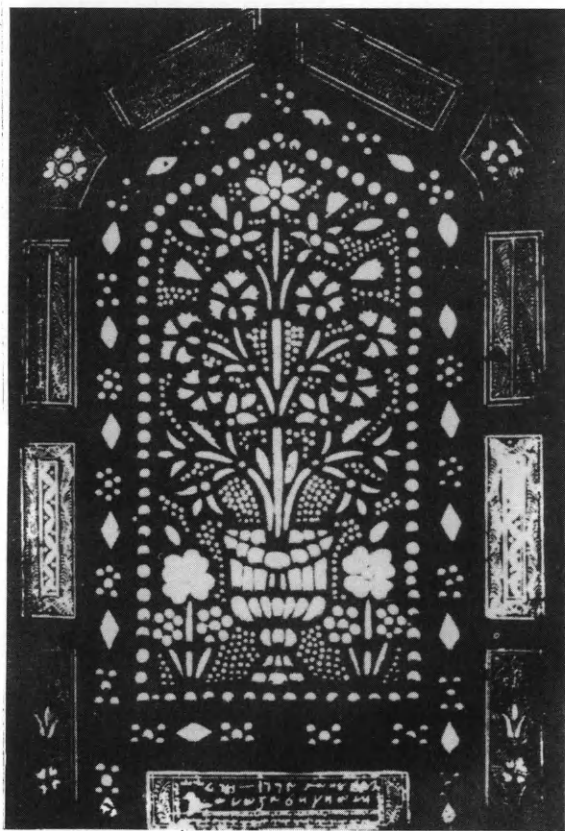
ρῶν ν' ἀντικρύζῃ τὴν πρὸς τὸν δοξᾶτον θύραν τοῦ δωματίου, πρὸ τῆς ὁποίας τότε ἐδημιουργεῖτο τετράγωνος προθαλαμίσκος, κλειόμενος δι' ἐτέρας θύρας κατασκευαζομένης ἐπὶ τῆς συνεχομένης πρὸς τὴν πρώτην πλευρᾶς τοῦ τετραγώνου (εἰκ. 134). Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ τυχὸν εἰς τὸν δοξᾶτον εὐρισκόμενος ξένος δὲν ἠδύνατο νὰ ἴδῃ ἀπ' εὐθείας εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν δωματίων. Ἐκ τῶν δύο μνημονευθεισῶν θυρῶν ἡ μὲν πρὸς τὸν δοξᾶτον κατεσκευάζετο ἐνίοτε ὑαλόφρακτος, ἡ δὲ πρὸς τὸ δωμάτιον ὀλόξυλος μὲ ὠραῖα γλυπτὰ, γεωμετρικά, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, σχέδια ἐπηρσεασμένα ἐκ τοῦ πλουσίου μουσουλμανικοῦ θεματολογίου. Οὐ μόνον δὲ τὰ φύλλα ἀλλὰ καὶ τὰ πλαίσια τῶν θυρῶν ἔφερον ἄνω γλυπτὰ ἢ διάτρητα τοξύλλια σχηματίζοντα ἐπὶ τῶν ὑπερθύρων καὶ ὠραῖα κορφοστούλαπα.

¹ Πβλ. Ἀγγ. Χατζημιχάλη, Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη, Ἀθῆναι 1931 σ. 140.

Είχ. 137. Σχέδια φεγγιτών Καστοριανών σπιτιών.

Τὰ δωμάτια ἐφωτίζοντο δι' ἀπλῆς, συνηθέστερον δὲ διὰ διπλῆς σειρᾶς παραθύρων ἀνοιγομένων ἐπὶ τῶν παχέων ἐξωτερικῶν τοίχων. Μεταξὺ τῶν δύο σειρῶν τῶν παραθύρων παρενεβάλλετο τὸ ξύλινον *ράφι*, ἐφ' οὗ ἐτοποῦντο διάφορα ἀντικείμενα καὶ σκεῖη, πῆλινα ἢ χάλκινα. Τὰ τῆς κάτω σειρᾶς παράθυρα ἦσαν μεγαλύτερα καὶ ὀρθογωνίου σχήματος ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰς βυζαντινὰς *παρακνιτικὰς θυρίδας*. Ταῦτα δὲν εἶχον ὑαλοστάσια ἀλλὰ μόνον ξύλινα φύλλα, ἐπροστατεύοντο δὲ μέχρι τοῦ μέσου τοῦ ὕψους τῶν διὰ ξυλίνου κιγκλιδώματος. Τὰ τῆς ἄνω σειρᾶς παράθυρα ἦσαν μικρότερα τῶν κάτω καὶ τοξωτά, ἐκλείοντο δὲ δι' ὑαλίνου διαφράγματος ἀπαρτιζομένων ἐκ μικρῶν τεμαχίων πολυχρώμων ὑάλων συναρμολογούμενων πρὸς ἀλλήλα διὰ γυψίνου σκελετοῦ, ὅστις ἐλάμβανε διάφορα σχέδια, ἄλλοτε γεωμετρικὰ ἐκ τῆς βυζαντινῆς κληρονομίας (εἰκ. 137,β), ἄλλοτε φυτικὰ ἐκ τοῦ μουσουλμανικοῦ θεματολογίου (εἰκ. 137,δ) καὶ ἄλλοτε ζωϊκὰ (πτηνῶν). Συνηθέστατα ἀπαντᾷται καὶ ὁ συμβολικὸς τῆς ἀναστάσεως τοῦ γένους ἀποβάς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας δικέφαλος αἰετὸς (εἰκ. 137,α). Τὰ ἄνω παράθυρα ἦσαν σταθερά, ἀντιστοιχοῦσι δὲ πρὸς τὰς βυζαντινὰς *φωτιστικὰς θυρίδας*. Ὡραῖον δεῖγμα τοιοῦτον ἐγγχρῶμον ὑαλίνον φεγγίτον παρέχει ἡ εἰκὼν 138 ἐκ τῆς οἰκίας Παπαντίνα. Εἰς ταύτην εἰκονίζεται γάστρα ἀφ' ἧς ἐκφύεται φυτὸν με ἀνθὴ γαρυφάλλου. Διὰ τὴν σύνθεσίν του ἐχρησιμοποίησαν τὰ ἐξῆς χρώματα: τὸ κίτρινον, τὸ ἐρυθρὸν (καρμίνιον) τὸ ἀνοιχτὸν κυανοῦν, τὸ λευκὸν καὶ τὸ μέλαν. Εἰς τὸ κάτω μέρος ὑπάρχει καὶ

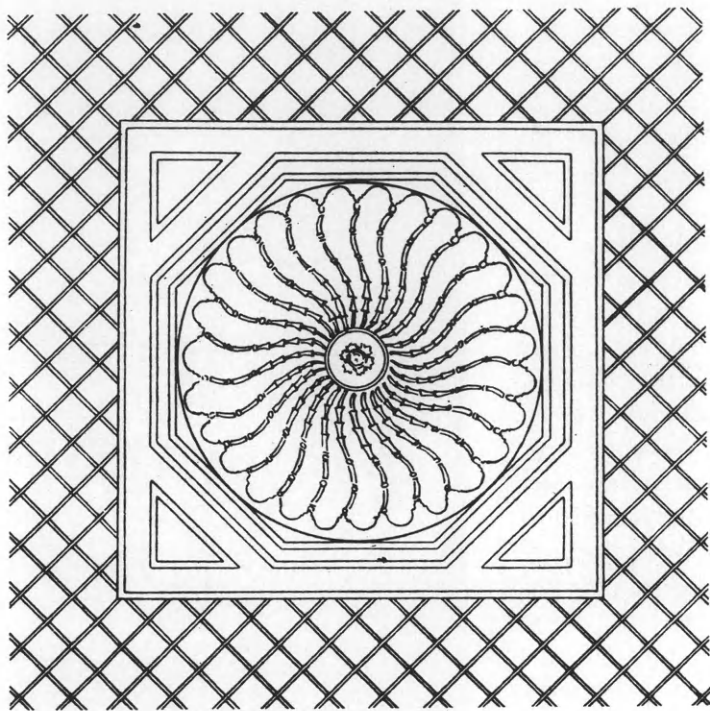

Εἰκ. 138. Ἐγχρῶμος φεγγίτης τοῦ 1775.

ἄλλοτε ζωϊκὰ (πτηνῶν). Συνηθέστατα ἀπαντᾷται καὶ ὁ συμβολικὸς τῆς ἀναστάσεως τοῦ γένους ἀποβάς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας δικέφαλος αἰετὸς (εἰκ. 137,α). Τὰ ἄνω παράθυρα ἦσαν σταθερά, ἀντιστοιχοῦσι δὲ πρὸς τὰς βυζαντινὰς *φωτιστικὰς θυρίδας*. Ὡραῖον δεῖγμα τοιοῦτον ἐγγχρῶμον ὑαλίνον φεγγίτον παρέχει ἡ εἰκὼν 138 ἐκ τῆς οἰκίας Παπαντίνα. Εἰς ταύτην εἰκονίζεται γάστρα ἀφ' ἧς ἐκφύεται φυτὸν με ἀνθὴ γαρυφάλλου. Διὰ τὴν σύνθεσίν του ἐχρησιμοποίησαν τὰ ἐξῆς χρώματα: τὸ κίτρινον, τὸ ἐρυθρὸν (καρμίνιον) τὸ ἀνοιχτὸν κυανοῦν, τὸ λευκὸν καὶ τὸ μέλαν. Εἰς τὸ κάτω μέρος ὑπάρχει καὶ

τὸ ὄνομα τοῦ οἰκοδεσπότη — *Ανασταση Γηανη* — ὥς καὶ ἡ χρονολογία κατασκευῆς αὐτοῦ: *Μαηου προιη 1775*.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διάταξις, ἣν παρουσιάζουσι τὰ πρὸς τὸν δρόμον βλέποντα παράθυρα τῶν χειμωνιάτικων εἰς τὸ σπῖτι τοῦ Σαπουντζῆ. Διότι ἀνὰ δύο συννεοῦνται ἐσωτερικῶς εἰς μίαν ἐσωτερικὴν ποδιάν, μήκους 2,10, ἐπενδυομένην διὰ ξύλου. Ἡ ποδιά δ' αὕτη λόγῳ ἀφ' ἑνὸς τοῦ μεγάλου πάχους

Εἰκ. 139. Ξυλίνη ὀροφή δωματίου.

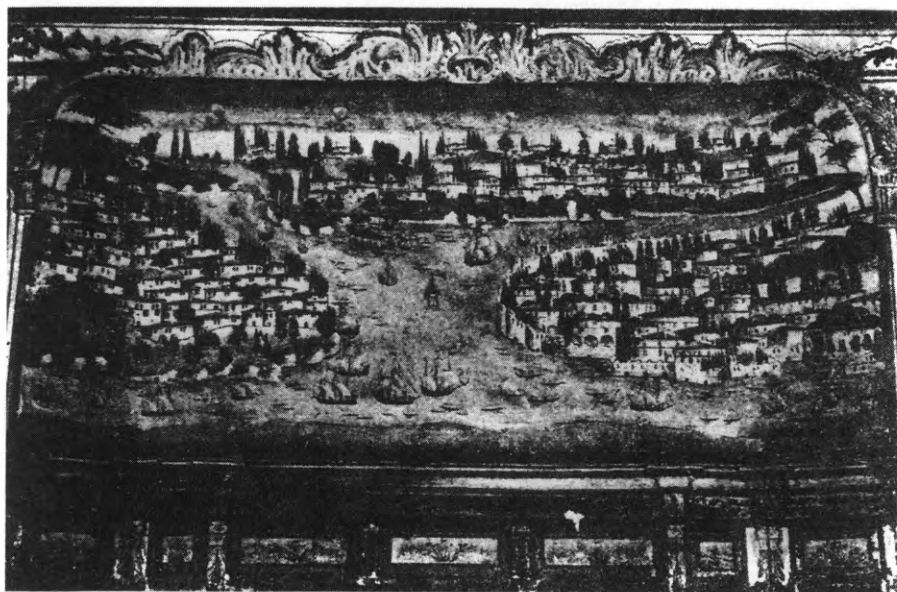
τοῦ τοίχου (0,83) καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ μικροῦ ὑπὲρ τὸ πάτωμα ὕψους της (0,53) ἐχρησίμευεν καὶ ὡς μεντέρι¹. Τὸ ὑπέρθυρον τοῦ οὕτω δημιουργουμένου κουφώματος ὑπεστηρίζετο διὰ λεπτοῦ στρογγύλου, ξυλίνου κιονίσκου φέροντος γλυπτὸν κιονόκρανον (εἰκ. 136).

Ἡ ὀροφή τῶν δωματίων καὶ τοῦ δοξάτου ἦτο ἄλλοτε μὲν ἀσβεστό-χριστος, συνηθέστερον ὅμως ξυλίνη. Ἡ πρὸς τοὺς κατακορύφους τοίχους συναρμογὴ αὐτῆς ἐγίνετο ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ δι' ἑνὸς μεγάλου κοίλου κυματίου. Ὅταν ἡ ὀροφή ἦτο ξυλίνη διεκοσμεῖτο διὰ ξυλινῶν πῆχων καρφονωμένων χιαστὶ ἐπὶ τοῦ σανιδώματος οὕτως, ὥστε νὰ σχηματίζωνται μικρὰ ρομβοειδῆ

¹ Συγγενὴ διάταξιν ἐσημειώσαμεν καὶ εἰς τὰ παλάτια καὶ τὰ σπῖτια τοῦ Μυστρά. Πρὸβλ. Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Γ', σ. 49.

ἐπίπεδα φατνώματα (μπακλαβadowτά) χρωματιζόμενα ἐναλλάξ δι' ἐρυθροῦ, κυανοῦ ἢ καὶ πρασίνου χρώματος. Πολλάκις εἰς τὸ κέντρον τῆς ὀροφῆς κατεσκευάζετο μέγα τετράγωνον ἢ ὀκτάγωνον ἐπίπεδον ἢ κοῖλον φάτνωμα (ταμπλίτς)¹ μετὰ πολλὰ πέριξ κυμάτια, τοῦ ὁποίου τὸ βάθος πληροῦσι ποικίλοι συνδυασμοὶ γεωμετρικῶν σχημάτων, ἐν τῶν ὁποίων παρέχει ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 139.

Ὁμοίᾳ πρὸς τὴν διάταξιν τοῦ μεσαίου ὀρόφου ἦτο καὶ ἡ τοῦ ἄνω μετὰ τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐνταῦθα ὁ δοξάτος ἔχει ἀκόμη μεγαλυντέρας διαστάσεις

Εἰκ. 140. Τοιχογραφία Καστοριανοῦ σπιτιοῦ εἰκονίζουσα τὴν Κωνσταντινούπολιν.

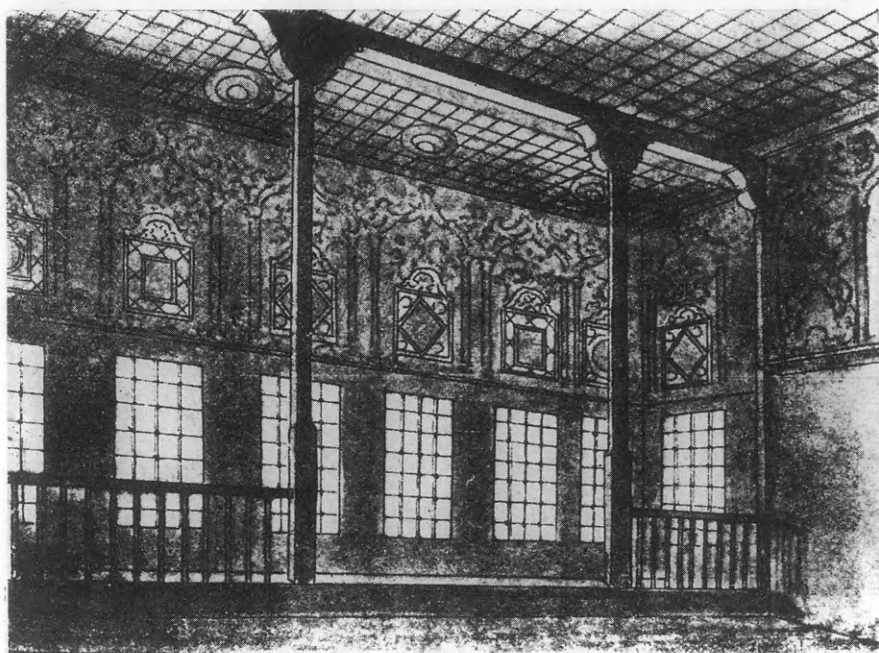
(λόγῳ τῆς κρεμάσεως, ἣν πρὸς τὰ ἔξω παρουσιάζει ὁ ἄνω ὀροφος) καὶ περισσότερα παράθυρα. Ἄλλη ἐπίσης σημαντικὴ διαφορὰ εἶναι καὶ αὕτη: ὅτι τὰ περὶ τὸν δοξάτον δωματία δὲν φέρουσιν ἐστίας, τοῦθ' ὅπερ δηλοῖ σαφῶς, ὅτι ὁ ἄνω ὀροφος προωρίζετο πρὸς θερινὴν διατριβὴν τῆς οἰκογενείας, καθὺ περισσότερον ἀναπεπταμένος. Ὁ ἄνω δοξάτος προωρίζετο ὡσαύτως καὶ δι' ἐορταστικὰς συγκεντρώσεις, οἶον γάμους, χοροὺς κλπ. πρὸς δὲ τούτοις καὶ διὰ τὸ ἀνοιγμα τῶν *χορδάδων*², ὅπερ ἀπῆτει μεγάλην εὐρυχωρίαν.

Λόγῳ τοῦ ἐπισημοτέρου χαρακτῆρος τοῦ ἄνω ὀρόφου τὰ τοιχώματα τοῦ δοξάτου καὶ τῶν δωματίων διεκοσμούντο—ὅπως ἐνίοτε καὶ τῶν τοῦ μεσαίου ὀρόφου—διὰ τοιχογραφημάτων ἐν εἵδει ζωφόρων. Εἰκονίζοντο δ' ἐπὶ τῶν

¹ Εἰς τὰ Ἀρτινὰ σπίτια τὸ φάτνωμα αὐτὸ ὀνομάζεται *κουμπές*· ὅρα εἰκόνα καὶ σχετικὴν περιγραφὴν ἐν Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μνημ. τ. Β' σ. 193.

² Χορδάδες εἶναι μικρότατα τεμάχια δερμάτων ὑπὸ εἰδικῶν ἐν Καστορίᾳ τεχνιτῶν συρραπτόμενα πρὸς ἀποτελέσιν ἀρτίου γουναρικοῦ.

τοιχίων άλλοτε γεωμετρικά σχέδια — τοξύλλια μὲ γάστρας — άλλοτε φυτικά, άλλοτε καὶ κτήρια ὡς π. χ. ἐκκλησίαι καὶ μοναστήρια, — δηλωτικά τῆς εὐλαβείας τῶν οἰκοδεσποτῶν — συχνάκις δὲ καὶ συνθέσεις ὡς π. χ. κῆποι, μάλιστα δὲ τοπία, μετὰ τῶν ὁποίων συνηθέστατα ἀπαντᾷ ἡ παράστασις τῆς Κωνσταντινουπόλεως (εἰκ. 140) δηλωτικὴ τοῦ πατριωτικοῦ πνεύματος τῶν ἐνοίκων¹. Τὰ τοιχογραφήματα ταῦτα εἶναι ἐνδιαφέροντα ἔργα λαϊκῆς ζωγρα-

Εἰκ. 141. Κρεββάτα καστοριανοῦ σπιτιοῦ.

φικῆς ἄνευ βεβαίως μεγάλων καλλιτεχνικῶν ἀξιώσεων. Ἀξία προσοχῆς εἶναι ἡ ἀφέλεια τῆς συλλήψεώς των καὶ ἡ ἁρμονία τῶν χρωματισμῶν των.

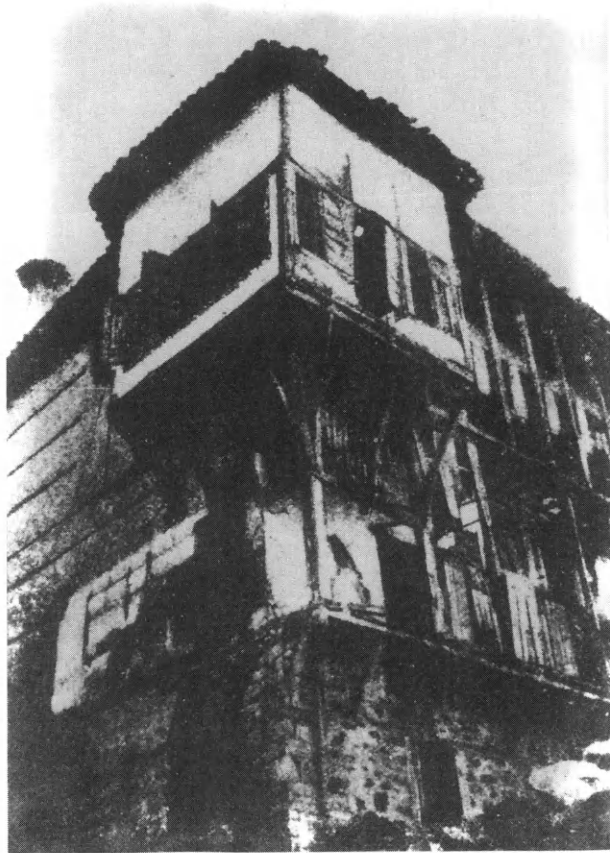
Ὁ ἄνω δοξᾶτος φέρει εἰς τὸ μέσον τῆς μικρᾶς πλευρᾶς αὐτοῦ εἴτε εἰς κατὰ τὴν ἐτέραν τῶν στενῶν μίαν ὑψωμένην ἐξέδραν (0.50) τὴν κρεββάταν (εἰκ. 141). Δύο λεπτοὶ ξύλινοι κίονες τοποθετοῦνται εἰς τὸ πρὸς τὸν δοξᾶτον ἐλεύθερον ἄκρον τῆς κρεββάτας εἴτε φθάνοντες ἄνω μέχρι τῆς ὀροφῆς εἴτε συνενούμενοι διὰ ξυλίνων τόξων, ὧν ἡ κλεῖς ψαύει τὴν ὀροφήν. Μεταξὺ τῶν κιονίσκων καὶ τῶν τοίχων τοποθετοῦνται ξύλινα τορνευτὰ κιγκλιδῶματα. Πέριξ εἰς τοὺς τοίχους τῆς κρεββάτας ὑπάρχουσι τὰ μετερλίκια ἥτοι ἀναπαυτικά ξύλινα

¹ Ἡ παράστασις τῆς Κωνσταντινουπόλεως συνηθεστάτη καὶ ἀλλαχοῦ προβλ. τὸ στίτι τοῦ Σφάρτς εἰς τ' Ἀμπελάκια (Ἀστεριάδης, ἔ. ἀ. πίν. 11).

διβάνια στρωνόμενα με ύφαντά καὶ κλίμια, ὅπως καὶ τὸ δάπεδόν της. Εἰς τὴν ἐξέδραν ἐκάθηντο συνήθως οἱ ἐπίσημοι ἐκ τῶν προσκεκλημένων εἰς τὰς ἑορταστικὰς συγκεντρώσεις εἰς τὰς ὁποίας, σημειωτέον, δὲν ἐπετρέπετο νὰ λαμβάνουν ἐνεργὸν μέρος αἱ ἀνύπανδροι νέαι. Αὗται μόνον παρηκολούθουν τὰς τελετὰς καθήμε-

ναι ὅπισθεν δρυφάκτου, ἥτοι καφασωτοῦ ὑπερῶου κατασκευαζομένου εἰς τὴν μίαν τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ δοξάτου. Ἡ εἰς τὸ ὑπερῶον τοῦτο ἄνοδος ἐγένετο διὰ ξυλίνης κλίμακος εὐρισκομένης εἰς συνεχόμενον δωμάτιον¹. Ἰνα δὲ καὶ οἱ μουσικοὶ μὴ καταλαμβάνωσιν ὠφέλιμον χρόνον ὥς καὶ ἵνα ἀκούωνται καλύτερον κατεσκευάζετο πολλάκις δι' αὐτοὺς μικρὰ ξυλίνη ἐξέδρα στηριζομένη συνήθως ἐπὶ τοῦ παραπλεύρως τῆς κλίμακος τοίχου.

Σημαντικὸν χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τοῦ καστοριανοῦ σπιτιοῦ εἶναι ἡ ἐξοχή τοῦ ξυλίνου ἄνω ὄροφου καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς δημιουργούμενα ἐπακόλουθα. Πρέπει ἐν πρώτοις νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ εἰρημένη ἐξοχή δὲν εἶναι

Εἰκ. 142. Ἐξωτερικὸν σπιτιοῦ με «ῥλιακόν».

¹ Ὁ Ζάχος ἀναφέρει παρόμοιον ὑπερῶον ἐν Ἡπείρῳ (Ἡπειρωτ. Χρον. τ. 3 σ. 303), γράφει δ' ὅμως ὅτι τοῦτο δὲν ἐφηρμόζετο ἐν Μακεδονίᾳ. Ἀπορῶ πῶς τοῦ διέφυγε ἡ εἰς τὴν πατρίδα του Καστορίαν ὑπαρξὶς ὑπερῶου παρθενῶνος. Ἐπίσης ὅμοιον ὑπερῶον παρετήρησα καὶ εἰς τὸ σπίτι τοῦ Σφάρτς εἰς τ' Ἀμπελάκια, ὅπερ διέφυγε περιέργως τὸν Ἀστεριάδην.

πάντοτε παράλληλος πρὸς τοὺς κάτω τοίχους: ὅταν τὸ οἰκόπεδον δὲν εἶναι ὀρθογώνιον τότε λαμβάνεται φροντὶς νὰ ὀρθογωνισθῇ εἰς τὸν ἄνω ὄροφον· ἐντεῦθεν προκύπτει μία ἀνομοιόμορφος ἐξοχή (εἰκ. 140), ἣτις ἀποβαίνει ἐνιαχοῦ μηδενικὴ (εἰκ. 140) ἐνιαχοῦ δὲ καὶ μέχρις ἐνὸς καὶ πλέον μέτρου. Τὰ οὕτω ἰσχυρῶς ἐξέχοντα ἄνω μέρη ὑπεστηρίζοντο διὰ ξυλίνων (δρυίνων) καμπύλων στηριγμάτων μετὰ κυματίων καὶ γλυφῶν. Ἄλλοτε πάλιν ἡ ἐξοχή τοῦ ἄνω ὄροφου εἶναι κανονικὴ καὶ περιορίζεται εἰς μικρὸν μόνον τμήμα τῆς προσόψεως ὁπότε δημιουργοῦνται τὰ ὀρθογώνια *ἐξώστεγα*, *ξεπεταχτά* ἢ *σαχνισιά* στηριζόμενα κάποτε καὶ ἐπὶ λιθίνων κιλιβάντων (φουρούσια) (εἰκ. 142). Τὰ ἐξώστεγα ταῦτα δὲν ἔχουσι μόνον αἰσθητικὴν ἀξίαν, ὥς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν πλαστικότητα τῶν σπιτιῶν, ἀλλ' εἶναι καὶ ἄλλως χρήσιμα· διότι τοῦτο μὲν αὐξάνουσι τὸν ὠφέλιμον χώρον τοῦ ἄνω ὄροφου, τοῦτο δὲ δημιουργοῦσι κατὰ τὰς στενὰς αὐτῶν πλευρὰς ἀνοίγματα πρὸς διευθύνσεις ἀνέμων διαφόρους τῶν τῆς προσόψεως. Τὴν σπουδαίαν δὲ ταύτην ὠφέλειαν εἶχον ἤδη ἀναγνωρίσει οἱ τε ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ οἱ Ρωμαῖοι, ἐφαρμόσαντες αὐτὰ ἐνίστε καὶ μέχρις ὑπερβολῆς¹.

Τελευταῖον δὲ χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον θ' ἀναφέρωμεν τὸν ἡλιακὸν (*ἄλιακός*). Οὗτος ἦτο τμήμα τῆς βορείου συνήθως (ἦτοι τῆς πρὸς τὴν αὐλὴν βλέπουσης) πλευρᾶς τοῦ σπιτιοῦ τὸ ὁποῖον ἀφίνετο ἐμπρὸς ἀνοικτὸν ἐν εἴδει ἐξώστου (εἰκ. 141), ἡ στέγη τοῦ ὁποῖου ὑπεστηρίζετο ἐμπρὸς διὰ ξυλίνων στύλων. Ὁ ἄλιακός ἐχρησίμευε προφανῶς ὥς ἀναψυκτήριον κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνας ἢ καὶ διὰ τὸ στέγνωμα τῶν πλυνομένων ἐνδυμάτων. Κιγκλίδωμα μεταξὺ τῶν στύλων του ἐπροστάτευε τοὺς ἐνοίκους ἀπὸ τῆς πτώσεως. Εἰς μίαν ἄκραν τοῦ ἡλιακοῦ εὐρίσκετο καὶ ὁ *νεροχύτης*, μικρὸς ξύλινος μυχὸς προεκτεινόμενος πρὸς τὰ κάτω δι' ἀποχευτικῆς τῶν ὑδάτων αὐλακός. Γλάστραι μὲ πολύχρωμα ἄνθη ἐκόσμουσαν τὸ χεῖλος τοῦ ἡλιακοῦ καὶ τοῦ νεροχύτου².

¹ Πρὸς τοὺς σχετικοὺς ἀπαγορευτικοὺς νόμους τοῦ Ἰππίου καὶ τοῦ Ἰφικράτους (Κεραιμόπουλλος, Ἀρχιμήδης τ. 11 σ. 60).

² Δύο ἀρχοντικά τῆς Καστορίας κατεμέτρησε λεπτομερῶς τῷ 1935 ὁ ἐκ Βέρνης ἀρχιτέκτων Μ. Јенпу. Μεγάλην δὲ δημοσίευσιν περὶ τῶν Καστοριανῶν σπιτιῶν παρασκευάζει ὁ Σύλλογος «Ἑλληνικὴ Λαϊκὴ Τέχνη», ὅστις ἀπέστειλε πρὸς τοῦτο εἰς Καστορίαν εἰδικὰ συνεργεῖα ἐξ ἀρχιτεκτόνων τοῦ ἡμετέρου Πολυτεχνείου.

ΤΑ ΤΟΥΡΚΙΚΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Ἡ Καστορία καταληφθεῖσα ὑπὸ τῶν Τούρκων ἤδη ἀπὸ τοῦ 1385 ἐκοσμήθη ὑπὸ τῶν κατακτητῶν διὰ τζαμιῶν καὶ ἄλλων κτισμάτων, ὧν τὰ πλεῖστα ἀνηγέρθησαν ἐπὶ τῆς θέσεως χριστιανικῶν ναῶν κατεδαφισθέντων (πβλ. σελ. 185). Ἐκ τῶν τζαμιῶν σώζονται τινα τῶν ὑπολοίπων κατεδαφισθέντων μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἀπελευθέρωσιν τῆς πόλεως. Ἑπτὰ ἐν ὅλῳ ὑπῆρχον ἐν Καστορίᾳ τζαμίᾳ ἐπὶ Τουρκοκρατίας¹. Ἐκ τούτων ἀκέραιον σώζεται σήμερον μόνον τὸ ὡς Μουσεῖον προσωρινῶς χρησιμοποιούμενον Κουρσοῦμ-τζαμί (εἰκ. 143, πιν. 1 ἀρ. 33), ὀνομασθὲν οὕτω λόγῳ τοῦ ὅτι ὁ θόλος του ἦτο ἄλλοτε κεκαλυμμένος διὰ μολιβδίνου ἐπικαλύμματος ἀφαιρεθέντος ὑπὸ τοῦ Μουφτῆ κατὰ τὴν ἐκ Καστορίας ἀποχώρησιν τῶν Τούρκων τῷ 1923. Τὸ Κουρσοῦμ-τζαμί, κτισθὲν ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς ἐκκλησίας τῆς ἁγ. Παρασκευῆς, παρουσιάζει τὸν συνήθη μεταγενέστερον τύπον·

Εἰκ. 143. Τὸ Κουρσοῦμ-τζαμί.

ἀποτελεῖται δηλαδὴ ἐκ μιᾶς μεγάλης τετραγώνου αἰθούσης προσευχῆς καλυπτομένης δι' ἡμισφαιρικοῦ θόλου. Πρὸς οἰκοδομὴν αὐτοῦ ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ

¹ Τὰς περὶ τῶν ἐν Καστορίᾳ τζαμιῶν πληροφορίας ἔλαβον κατὰ τὸ πλεῖστον παρὰ τοῦ φίλου ἐν Καστορίᾳ καθηγητοῦ κ. Κωνσταντίνου Α. Πηχιῶν, ὃν θερμῶς ἐπὶ τοῦτῳ εὐχαριστῶ.

παλαιὰ ὑλικά, ὡς ἀποδεικνύει τὸ παρὰ τὴν Β. Δ. αὐτοῦ γωνίαν ἐντετειχισμένον τεμάχιον ρωμαϊκῆς ἀναθηματικῆς στήλης, τὸ φέρον τὴν ἐπιγραφὴν: *Αἴλιον Πολύεγκτον οἱ σύνεθροι ἀρετῆς ἔρεκεν*. Τὸ Κουρσοῦμ-τζαμί ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν Μουσουλμάνων ὡς τὸ καθεδρικὸν αὐτῶν τέμενος, ἀνήγεται δ' ἡ ἀνέγερσις αὐτοῦ εἰς τοὺς πρώτους μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς πόλεως χρόνους. Τινὲς φρονοῦσιν ὅτι εἶναι ἔργον τοῦ περιφήμου ἑξωμότου Ἑλληνοσ ἀρχιτέκτονος Σινάν, ἀλλ' ἡ τέχνη του οὐδόλως δικαιολογεῖ τοιαύτην γνώμην· ἴσως μόνον νὰ εἶναι τῆς ἐποχῆς τοῦ Σινάν ἥτοι τοῦ 16^{ου} αἰῶνος.

Εἰς τὸ προαύλειον τοῦ Κουρσοῦμ-τζαμιού εὐρίσκεται καὶ πλινθόκτιστος τάφος (εἰκ. 144) εἶδος *τουρμπέ*, ἀποτελούμενος ἐκ τεσσάρων ποδαρικῶν ὑποβασταζόντων ἡμισφαιρικῶν θόλων. Τίνος ἥρωος εἶναι ὁ τάφος οὗτος δὲν εἶναι γνωστόν. Δύο ἄλλοι τοιοῦτοι τουρμπέδες διετηροῦντο μέχρι πρό τινων ἐτῶν εἰς τὰς κλιτῆς τοῦ ἀπέναντι λόφου, ὑπερθεν τῆς ἀγορᾶς. Τοῦ ἐτέρου τούτων διατηροῦνται εἰσέτι δύο κίονες βαστάζοντες καμάραν. Οἱ τοιοῦτοι τάφοι ἐκτίσθησαν πρὸς τιμὴν τῶν ἡρωικῶς

Εἰκ. 144. Τάφος μουσουλμανικὸς.

κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Καστορίας πεσόντων Μουσουλμάνων, ἀπέλαυνον δ' ὅλως ἰδιαζούσης τιμῆς παρὰ τῶν ὁμοπίστων, οἵτινες τοὺς ἥρωας τούτους ἐθεώρουν ὡς ἱερὰ πρόσωπα ἀνάλογα πρὸς τοὺς χριστιανούς μάρτυρας. Πρὸ τῶν τοιούτων τάφων διερχόμενοι οἱ θρησκευόμενοι Μουσουλμάνοι ἐψιθύριζον σύντομον προσευχήν, ἱστάμενοι εὐλαβῶς ἐπὶ τινα χρόνον.

Ἄλλο τζαμί ὑπῆρχεν ἐπὶ τῆς ὑψηλοτάτης τοποθεσίας τῆς πόλεως (πίν. 1 ἀρ. 32), ἔνθα νῦν ἡ δεξαμενὴ καὶ τὰ θεμέλια τῆς τρικλίτου ἐκκλησίας, ἦν

ἀνεφέραμεν ἐν σελίδι 186. Τὸ τζαμί τοῦτο, κατεδαφισθὲν ἤδη, ὠνομάζετο *Γουλᾶ-τζαμί* ἢ *Ἐβρενός-Γαζή-τζαμί*, πρὸς τιμὴν τοῦ πορθητοῦ (Γαζή) τῆς πόλεως, Τούρκου στρατηγοῦ Ἐβρενός, οὗτινος ὁ τάφος σώζεται ἡρειπωμένος παρὰ τὰ Γενισά. Ἡ παράδοσις φέρει, ὅτι τὸ Γουλᾶ-Τζαμί ἐκτίσθη ἐπὶ τῆς μητροπόλεως τῆς βυζαντινῆς Καστορίας, ἣτις περιεστοιχίζετο ἀπὸ 12 παρεκκλήσια ὁκτῶ τῶν ὁποίων σώζονται μέχρι σήμερον¹.

Τὸ τρίτον τζαμί ἦτο τὸ ὀνομαζόμενον *Προδρόμος-Τζαμί*, διότι κατὰ τὴν παράδοσιν ἐκτίσθη ἐπὶ τῶν θεμελίων ἐκκλησίας τοῦ Προδρόμου. Τοῦτο ἐκποιεῖσθαι ὑπὸ τῆς Ἑθν. Τραπεζῆς, ὡς συγκαταλεγόμενον μεταξὺ τῶν ἀνταλλαξιμῶν, κατηδαφίσθη, οὐδὲν ὅμως λείψανον ἐκκλησίας εὗρέθη ὑπ' αὐτό.

Διὰ τὰ λοιπὰ τέσσαρα τζαμιά ἢ μὲν χριστιανικὴ παράδοσις οὐδὲν ἀναφέρει, ἐν ᾧ ἡ τουρκικὴ διὰ τὸ ἐν ἑξ αὐτῶν ἔλεγεν ὅτι ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ Χασάν Καδῆ (πίν. 1 ἀρ. 34) κατὰ τὴν εἴσοδον τῆς πόλεως παρὰ τὴν λίμνην, ὡς διασωθέντος τοῦ καδῆ ἐκ τῆς διαβάσεως ἐπὶ τῆς παγωμένης λίμνης, τὴν ὁποίαν πρῶτον φορὰν ἐρχόμενος εἰς Καστορίαν, ἐξέλαβεν ὡς χιονισμένην πεδιάδα.

¹ Μεταξὺ τούτων ἡ *Κουμπελίδικη*, ὁ ἁγ. Δημήτριος τῆς συνοικίας Οἰζονόμου καὶ ἄλλα.

ΠΙΝΑΞ ΕΠΙΣΚΟΠΩΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΖΩΓΡΑΦΩΝ
ΜΝΗΜΟΝΕΥΟΜΕΝΩΝ ΕΝ ΤΑΙΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΟΜΕΝΑΙΣ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙΣ

Α) ΕΠΙΣΚΟΠΟΙ

	Σελίς
1384/5 Γαβριήλ (᾽Αγ. Ἀθανάσιος)	157
1551 Μεθόδιος (᾽Αγ. Ἑλεοῦσα)	181
1593 Νεκτάριος (᾽Αγ. Νικόλαος Μητροπόλεως)	183
1606 Μητροφάνης (Παναγία τοῦ Οἰκονόμου)	173
1622 Θεοφύλακτος (Ταξιάρχαι ᾽Αγ. Λουκᾶ)	171
1635 Ἰωάννης (Παναγία συνοικ. ᾽Αγ. Ἀναργύρων)	167
1645 Μεθόδιος (᾽Αγ. Ἀπόστολοι)	162
1654 Ἀρσένιος (᾽Αγ. Νικόλαος Κυρίτζη)	169
1707 Διονύσιος (᾽Αγ. Νικόλαος Καρίβη)	179
1712 » (Τέμπλον Μητροπόλεως)	183
1727 Χρῦσανθος (᾽Αγ. Ἰωάννης Πρόδρομος)	176
1753 » (᾽Αγ. Ἑλεοῦσα Ἑβραϊκῆς συν.)	185

Β) ΖΩΓΡΑΦΟΙ

1336 Ἀθανάσιος ἱερεὺς (᾽Αγ. Στέφανος)	113
1545 Ὀνούφριος (᾽Αγ. Ἀπόστολοι)	162
1552 Εὐστάθιος ἱερεὺς (;) (᾽Αγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος)	188
1622 Ἰωάννης ἱερεὺς (Ταξιάρχαι ᾽Αγ. Λουκᾶ)	171
1622 Ἡλίας (Ταξιάρχαι ᾽Αγ. Λουκᾶ)	171
1630 Νικόλαος (᾽Αγ. Νικόλαος συνοικ. Ἑλεούσης)	163
1727 Λαυρέντιος (᾽Αγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος)	177

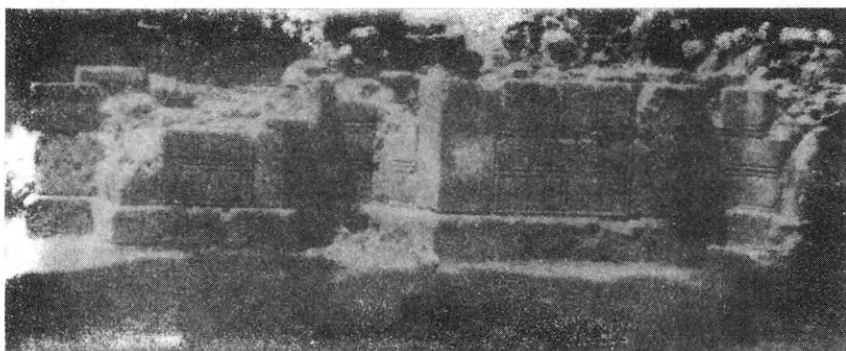
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ Δ΄

Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστορίας	Σελ.
Εἰσαγωγή	3
1. Ἅγιοι Ἀνάργυροι	10
2. Ταξιάρχης τῆς Μητροπόλεως	61
3. Ἅγιος Στέφανος	107
4. Κουμπελίδικη	125
5. Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Κασνίτζη	137
6. Ἅγιος Ἀθανάσιος	147
7. Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Ἁγίου Θωμᾶ	158
8. Παναγία Ρασιώτισσα	159
9. Παναγία τοῦ Μουζαβίκη	160
10. Ἅγιος Γεώργιος τοῦ Μουζαβίκη	161
11. Ἅγιοι Ἀπόστολοι	161
12. Ἅγιος Νικόλαος (συνοικία Ἐλεούσης)	163
13. Ἅγιος Δημήτριος (συνοικία Οἰκονόμου)	163
14. Ταξιάρχης (τοῦ Γυμνασίου)	164
15. Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Μαγαλειοῦ	165
16. Παναγία (συνοικία Ἁγίων Ἀναργύρων)	166
17. Ἅγιος Νικόλαος (συνοικία Ἁγίων Ἀναργύρων)	167
18. Ἅγιος Νικόλαος (συνοικία Ἁγίων Ἀναργύρων)	168
19. Ἅγιος Ἀνδρέας (συνοικία Ἐλεούσης)	168
20. Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Κυρίτζη	168
21. Ἅγιος Γεώργιος τοῦ Βουνοῦ	169
22. Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου	170

23. Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Τζώτζα	170
24. Ταξιάρχαι (συνοικία Ἀγίου Λουκά)	170
25. Φανερωμένη	171
26. Ἅγιος Γεώργιος τῆς Πολιτείας	171
27. Παναγία τοῦ Οἰκονόμου	172
28. Ἅγιος Ἀλύπιος	173
29. Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Δραγωγᾶ	175
30. Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Καρίβη	176
31. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος	176
Ναοὶ ἐπισκευασθέντες ἢ ἀνανεωθέντες	180
Παναγία ἡ Μαυριώτισσα	186
Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος	187
Κινητὰ ἔργα μεταβυζαντινῆς τέχνης	188
Γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Καστορίας	193
Τὰ παλαιὰ ἀρχοντόσπιτα τῆς Καστορίας	196
Τὰ τουρκικὰ κτίσματα τῆς Καστορίας	211
Πίναξ ἐπισκόπων καὶ ζωγράφων	214

Η ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΣ ΤΟΥ ΚΡΙΕΖΩΤΗ

Εἰς τὸ μέγα παρὰ τὰ Ψαχνὰ τῆς Εὐβοίας κτῆμα τῆς οἰκογενείας τοῦ ἥρωος τῆς Ἐπαναστάσεως Ν. Κριεζώτη ὑπάρχει ἡρειπωμένη ἀξιόλογος βυζαντινὴ ἐκκλησία τιμωμένη σήμερον εἰς μνήμην τῆς Ἁγίας Τριάδος. Οἱ φιλόρχαιοι καὶ φιλόθρησκοι ἰδιοκτῆται τῆς περιοχῆς, σεβόμενοι αὐτὴν ἰδιαι-

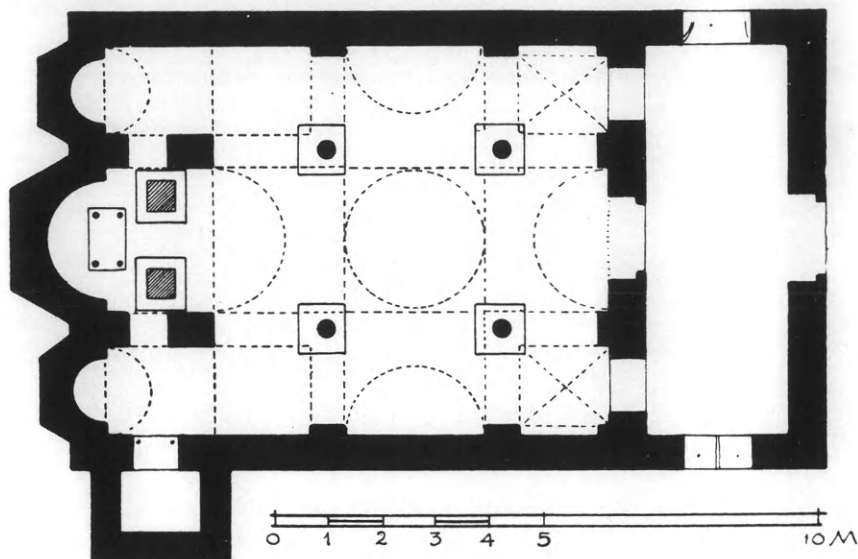

Εἰκ. 1. Ἀποψὺς τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ.

τέρως, μετὰ πολλῆς προσοχῆς ἐπεχείρησαν πρὸ τινων ἐτῶν τὸν τέλειον αὐτῆς καθαρισμὸν ἀπὸ τοῦ ὄγκου τῶν χωμάτων καὶ πετρῶν καὶ τοῦ πλήθους τῶν θάμνων, δι' ὧν εἶχε καλυφθῇ σὺν τῷ χρόνῳ, εὐκολύναντες οὕτω τὰ μέγιστα τὴν μελέτην τῶν λεπτομερειῶν τοῦ ναοῦ ἐφ' ᾧ—ὥς καὶ τὴν διὰ τὴν τόσον ὑποχρεωτικὴν φιλοξενίαν, ἣν μοι παρέσχον—μεγάλας ὀφείλω αὐτοῖς χάριτας.

Ἀρχιτεκτονική. Οἱ τοῖχοι τῆς ἐκκλησίας διατηροῦνται σήμερον ἐν καλῇ ὁπωσδήποτε καταστάσει καὶ καθ' ὅλην αὐτῆς τὴν περίμετρον μέχρις ὕψους ἐνὸς περίπου μέτρου ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, πλην τῆς Β. Δ. γωνίας, ἐνθα τὸ ὕψος φθάνει μέχρι τριῶν καὶ πλέον μέτρων ἤτοι μέχρι τῆς ἀρχῆς τῆς θολωτῆς ὀροφῆς. Ἡ σωζομένη τοιχοδομία τῶν κάτω μερῶν εἶναι ἐπιμελεστάτη ἀποτελουμένη ἐκ μεγάλων κανονικῶν πωρολίθων, ἰσοδόμως τεθειμένων μετὰ παρεμβολῆς διπλῶν μὲν κατὰ τοὺς ὀριζοντίους, ἀπλῶν δὲ κατὰ τοὺς κατακορύφους ἀρμούς σειρῶν ἐρυθρῶν πλίνθων μικροῦ πάχους (0.025 - 0.03 μ). Ἰδιαιτέρως προσεκτικὰ ἐκτελεσμένη εἶναι ἡ τοιχοδομία τῶν τριῶν ἡμιεξαγωνικῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 1), ἐνθα ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὰς γωνίας μεγάλοι, ὀρθοί, κανονικῶς λαξευμένοι πωρόλιθοι.

Ἡ ἐκκλησίᾳ ἔχει γενικῶς σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθωνίου (8.65×14.00 μ.) ἀπὸ τοῦ ὁποῖου προβάλλουν πρὸς ἀνατολὰς αἱ τρεῖς κόγχαι τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 2) ἐσωτερικῶς διαιρεῖται εἰς νάρθηκα καὶ κυρίως ναόν. Ὁ νάρθηξ εἶναι ἀδιαίρετος φέρει δὲ ἀνὰ μίαν μὲν θύραν ἐπὶ τῆς δυτικῆς, τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείου πλευρᾶς, τρεῖς δὲ κατὰ τὴν ἀνατολικήν, δι' ὧν ἐπικοινωνεῖ πρὸς τ' ἀντίστοιχα κλίτη τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἐντὸς τοῦ νάρθηκος σώζεται λιθίνη σαρκοφάγος, μήκους 2.05 μ. καὶ ὕψους 0.74 ἐπὶ τῆς προσθίου κατακορύφου παρειᾶς τῆς ὁποίας εἶναι γεγλυμμένον πέριξ μὲν πλαίσιον ἐξ ἑλικοειδοῦς φυλλώματος, ἐν

Εἰκ. 2. Κάτοψις τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀγ. Τριάδος.

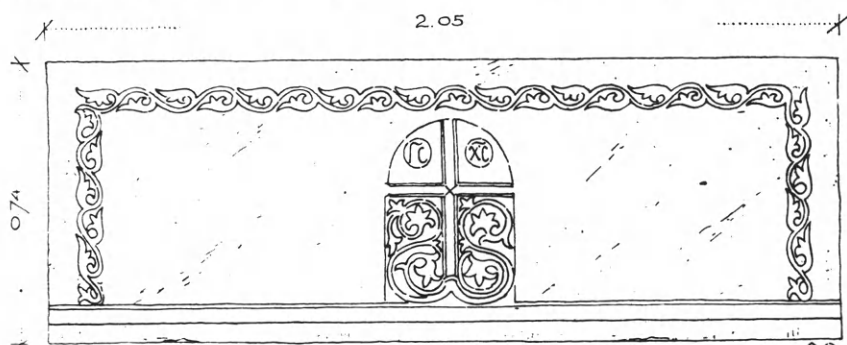
δὲ τῷ μέσῳ μέγας σταυρός, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποῖου ἐκφύονται ἑλικοειδεῖς ἀνθοφόροι πλοχμοὶ, ἐν ᾧ τὰ ἐκατέρωθεν τῆς ἄνω κεραίας αὐτοῦ διαμερίσματα φέρουσι χαρακτὰ ἐντὸς κύκλου τὰ συνήθη μονογραφήματα ΙϚ - ΧϚ (Ἰησοῦς - Χριστός) (εἰκ. 3).

Ὁ κυρίως ναὸς ἔφερεν ἐν τῷ μέσῳ τέσσαρας κίονας, οἵτινες, λόγῳ τῆς ἐν τετραγώνῳ σχήματι διατάξεώς των καὶ τῆς συμμετρικῆς ἀπὸ τῶν τοιχωμάτων ἀποστάσεως εἶναι βέβαιον, ὅτι ὑπεβάσταζον, τῇ βοηθείᾳ σταυροειδῶς διατεταγμένων κυλινδρικών καμαρῶν, κεντρικὸν τροῦλλον διαμέτρου 2.50 μ. Εἰς τὸ τετράγωνον τοῦτο τοῦ κυρίως ναοῦ ἦτο προσσηρημένον τὸ τριμερὲς ἱερόν. Ἀνῆκε λοιπὸν ὁ ναὸς εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἐγγεγραμμένων σταυροειδῶν μετὰ τροῦλλον καὶ δὴ τῶν τετρακινίων ἐκείνων, εἰς οὓς τὸ τριμερὲς ἱερόν εἶναι ὁλόκληρον—ἦτοι ἄνευ διεισδύσεως—προσσεκολλημένον εἰς τὸ βασικὸν τετράγωνον τοῦ σταυροῦ. Τὸν τύπον τοῦτον ὁ Millet ἀπεκάλεσε σύνθετον

ἡ Κωνσταντινουπολιτικὸν ἑξακατήρισε δὲ ὡς ἑξαίρεσιν διὰ τὴν Ἑλλάδα¹, ἐπειδὴ τὸν ἀνεῦρε μόνον εἰς τὰ ἐξῆς τέσσαρα παραδείγματα: 1) Παναγίαν Μονῆς ὁσίου Λουκά τῆς Φωκίδος, 2) Χώνικα Ἀργολίδος, 3) Μέρμπακα καὶ 4) Ἀγ. Μονήν.

Περὶ τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων μετὰ τρούλλου ναῶν θεωρῶ ἐπάναγκες νὰ κάμω ἐνταῦθα ἰδιαιτέρον λόγον, ἵνα σαφέστερον διευκρινηθῶσι τὰ κατ' αὐτοὺς, καταταχθῶσι δὲ τινες ἐξ αὐτῶν ὀρθότερον ἢ ὅσον ἐγένετο μέχρι τοῦδε.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Struck, ὅστις πρῶτος ἐμελέτησεν αὐτοὺς², οἱ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι μετὰ τρούλλου ναοὶ διεκρίθησαν εἰς δύο κατηγορίας:

Εἰκ. 3. Ἡ προσθία ὄψις τῆς ἐν τῷ νάρθηκι σαρκοφάγου.

τοὺς τετρακιονίους καὶ τοὺς δικιονίους· οἱ δεῦτεροι δ' οὗτοι ἑξακατηρίσθησαν ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ ἐπιστήμονος ὡς «συνεσταλμένη μορφή τῶν τετρακιονίων». Ὅλίγα ἔτη βραδύτερον ὁ Millet μελετήσας βαθύτερον τὸ ζήτημα ὑπέδειξεν ὀρθῶς, ὅτι οὐχὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν στηριγμάτων (κιόνων ἢ πεσσῶν) ἀλλ' ἡ ἀμοιβαία σχέσις τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου πρὸς τὸ ἱερὸν καθορίζει τὸν τύπον. Συμφώνως δὲ πρὸς τὴν δοθεῖσαν ἀρχὴν ταύτην διέκρινεν ὁ Millet³, τρεῖς τύπους ἦτοι 1) τὸν σύνθετον τετρακιόνιον 2) τὸν ἀπλοῦν τετρακιόνιον καὶ 3) τὸν δικιονίον. Ἀλλ' ὡς θὰ ἴδωμεν καὶ αὕτη ἡ διαίρεσις δὲν ἔξαντλεῖ τὰς ὑφισταμένας περιπτώσεις παρίσταται δ' ἀνάγκη προσθήκης καὶ τετάρτου τύπου, μεταβατικοῦ μεταξὺ τοῦ 1^{ου} καὶ τοῦ 2^{ου}, ὃν θὰ καλέσωμεν, ἡμισύνθετον ἢ νόθον. Σημειωτέον δ' ὅτι ὁ Millet ἀφ' ἐνὸς μὲν ἡστόχησεν ἐν μέρει ὡς πρὸς τὴν κατάταξιν τῶν τότε γνωστῶν παραδειγμάτων εἰς τοὺς ὑπ' αὐτοῦ καθορισθέντας τρεῖς τύπους, ἀφ' ἑτέρου δὲ συνήγαγε οὐχὶ πάντοτε ἀσφαλῆ συμπεράσματα, ὡς ἀπέδειξαν τὰ ἀργότερον εὑρεθέντα παραδείγματα ναῶν.

¹ L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 57.

² Athen. Mitt. 1909 σ. 189 ἐ.

³ L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 86.

Διὰ τοῦτο ἐνόμισα καλὸν νὰ ἐξετάσω ἐνταῦθα ἐξ ἀρχῆς τὸ ζήτημα, προβῶ δ' ἅμα καὶ εἰς νέαν κατάταξιν τῶν ἐγγεγραμμένων σταυροειδῶν μετὰ τρούλλου ναῶν τῆς κυρίως Ἑλλάδος¹, ὧν ὁ ἀριθμὸς σημαντικῶς ηὔξηθη ἐπ' ἐσχάτων.

Ἀνεξαρτήτως τοῦ νάρθηκος, ὃν φέρουσιν ἐνίοτε προσκεκολλημένον κατὰ τὴν δυτικὴν αὐτῶν πλευράν, οἱ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ναοὶ ἀπαρτίζονται ἐκ τῶν ἐξῆς δύο μερῶν: τοῦ βασικοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου, ὑπὲρ τὸ ὁποῖον ὑψοῦται ὁ τροῦλλος, καὶ τοῦ πρὸς ἀνατολὰς αὐτοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ. Ἄν λάβωμεν χωριστὰ ἕκαστον τῶν δύο τούτων στοιχείων ἐν τῇ πλήρει αὐτοῦ μορφῇ παρατηροῦμεν, ὅτι τὸ μὲν πρῶτον, ἥτοι τὸ σταυρικὸν τετράγωνον, ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ ἐξῆς 9 ἐν ὅλῳ διαμερίσματα: 1) τὸ εὐθὺς κάτωθεν τοῦ τρούλλου 2) τὰ τέσσαρα ὑπὸ τὰς ἀνεχούσας τὸν τροῦλλον κυλινδρικός καμάρας ἥτοι τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ καὶ 3) τὰ τέσσαρα κατὰ τὰς γωνίας τοῦ τετραγώνου ἐν ᾧ ἐγγράφεται ὁ σταυρὸς διαμερίσματα ἅτινα καλύπτονται διὰ χαμηλοτέρων θολωτῶν ὀροφῶν. Τὸ δὲ δεύτερον στοιχεῖον, ἥτοι τὸ ἱερόν, ἀποτελεῖται ἀπὸ 3 παράλληλα διαμερίσματα χωριζόμενα μὲν διὰ τοίχων συγκοινωνοῦντα δ' ὅμως πρὸς ἄλληλα διὰ θυρῶν καὶ ἀποτελούμενα ἕκαστον ἀπὸ ἐν τετράγωνον ἢ ὀρθογώνιον τμήμα καὶ ἀπὸ μίαν πρὸς ἀνατολὰς αὐτοῦ προσηρτημένην ἡμικυλινδρικήν κόγχην. Τὰ τμήματα ταῦτα τοῦ ἱεροῦ καλύπτονται πάντοτε δι' ἡμικυλινδρικών καμαρῶν, ὧν αἱ τῶν ἄκρων εἶναι χαμηλότεραι τῶν θόλων τῶν ἀντιστοιχῶν γωνιαίων διαμερισμάτων τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου.

Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη κατὰ ποίους τρόπους συντίθενται τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα ἐν τῇ βυζαντινῇ ἀρχιτεκτονικῇ.

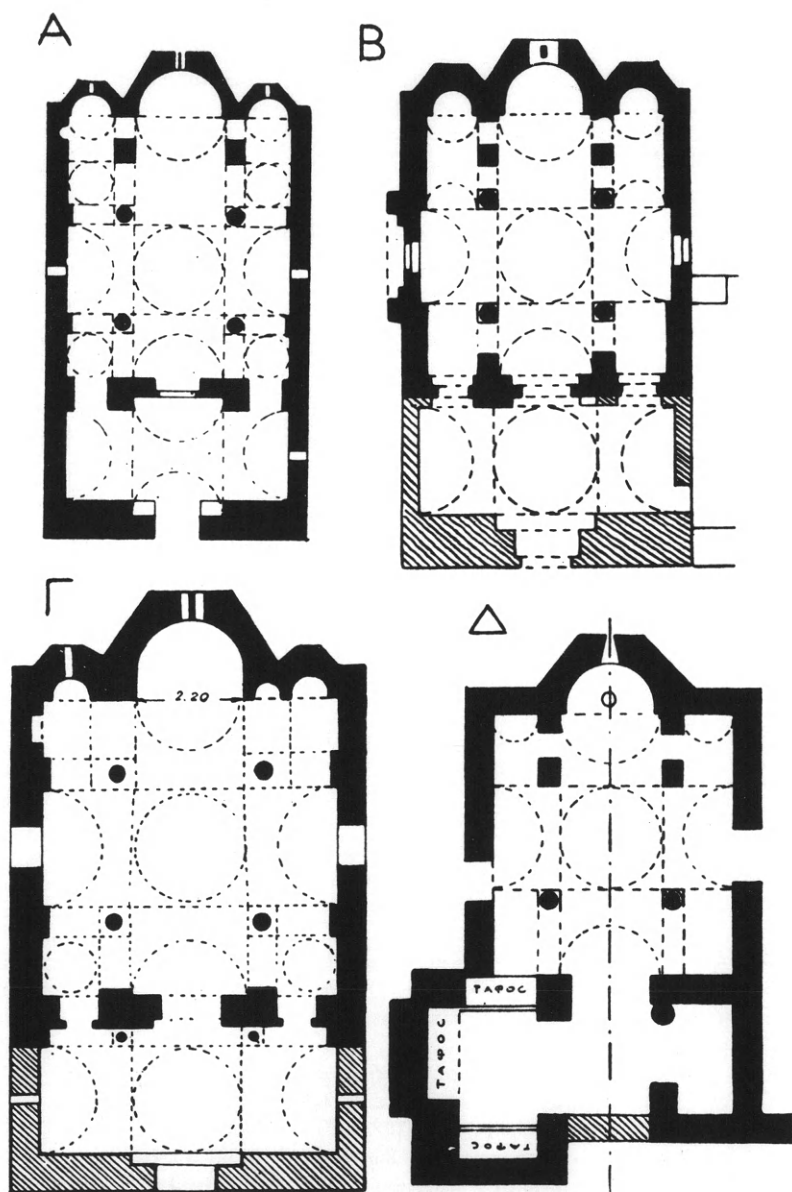
1) Τὰ δύο κύρια στοιχεῖα παρατίθενται πλήρη, οὕτως ὥστε δηλαδὴ ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου νὰ ἐφάπτεται τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ὀρθογωνίου τοῦ ἱεροῦ. Ὁ προκύπτων κατὰ τὴν διάταξιν ταύτην τύπος εἶναι ὁ *σύνθετος τετρακίονιος* (εἶκ. 4 Α).

2) Τὸ σταυρικὸν τετράγωνον ἐπεκτεινόμενον πρὸς ἀνατολὰς εἰσδύει εἰς τὸ ὀρθογώνιον τοῦ ἱεροῦ καταλαμβάνον *τμήμα* τῶν πρὸ τῶν κογχῶν διαμερισμάτων. Οἱ διαχωριστικοὶ τοῖχοι δὲν φέρουνσι πάντοτε θύρας, οἱ δὲ θόλοι τοῦ ἱεροῦ ἀνερχόμενοι προεκτείνονται εἰς τὰ ἀνατολικά διαμερίσματα τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου. Ὁ οὕτω δημιουργούμενος τύπος εἶναι ὁ *ἡμισύνθετος ἢ μεταβατικὸς τετρακίονιος* (εἶκ. 4 Β).

3) Τὸ σταυρικὸν τετράγωνον ἐπεκτεινόμενον πρὸς ἀνατολὰς καταλαμβάνει ὁλόκληρα τὰ πρὸ τῶν κογχῶν διαμερίσματα τοῦ ἱεροῦ, οὕτινος οἱ διαχωριστικοὶ τοῖχοι καταργοῦνται ὁλοσχερῶς ἢ περιορίζονται εἰς μόλις σημειουμένας παραστάδας. Ὁ τύπος οὗτος εἶναι ὁ *ἀπλοῦς τετρακίονιος* (εἶκ. 4 Γ).

¹ Τίθενται ἐκτὸς ἐξετάσεως οἱ ναοὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς καὶ οἱ τῆς σφαίρας τῆς ἐπιρροῆς αὐτῆς ("Αγ. Ὄρος κλπ.).

Η ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΣ ΤΟΥ ΚΡΙΕΖΩΤΗ

Είκ. 4. Δείγματα ναών ἐγγεγραμμένων μετὰ τρούλλου ἐξ Ἀττικῆς.
Α, Ἀστέρη. Β, Καισαριανή. Γ, Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος. Δ, Ὁμολογηταί.

4) Τὸ ἱερὸν εἰσδύει εἰς τὸ σταυρικὸν τετράγωνον, οὕτινος τὰ πρὸς ἀνατολὰς διαμερίσματα Ζ, Η, Θ καὶ οἱ ἀνατολικοὶ κίονες καταργοῦνται. Ὁ οὕτω προκύπτων τύπος εἶναι ὁ *δικιόνιος*.

Ἄς ἴδωμεν ἤδη ποιοὶ ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν ναῶν τῆς κυρίως Ἑλλάδος ἀνήκουσιν εἰς ἕκαστον τῶν ἄνω τεσσάρων τύπων:

Πρῶτος τύπος

Τετρακιόνιος σύνθετος

1) Καπνικαρέα Ἀθηνῶν¹ 2) Ἀγ. Αἰκατερίνη Ἀθηνῶν² 3) Σωτεῖρα Κοτάκη³ Ἀθηνῶν 4) Καθολικὸν Μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν⁴ 5) Καθολικὸν Μ. Ἀστερίου⁵ Ὑμητιοῦ (εἰκ. 4, Α) 6) Ἀγ. Νικόλαος⁶ παρὰ τὸν Κηφισὸν 7) Ἀγ. Τριάς⁷ Κριεζώτη Εὐβοίας 8) Παναγία Ὁσίου Λουκά⁸ Φωκίδος 9) Κοίμησις Θεοτόκου Μέρμπαρα⁹ Ἀργολίδος 10) Ναὸς Χώνικα¹⁰ Ἀργολίδος 11) Ἀγία Μονή¹¹ Ἀργολίδος 12) Ἐπισκοπὴ Δαμαλᾶ¹² Τροιζηνίας 13) Καθολικὸν μονῆς Λουκοῦς¹³ Κυνουρίας 14) Ζωοδόχος Πηγὴ Στεμνίτσης¹⁴ Γορτυνίας 15) Ταξιάρχης Λοκρίδος¹⁵ 16) Καθολικὸν τῆς Μ. Ὁσίου Μελετίου¹⁶ 17) Ἀγ. Νικόλαος Ὀλύνθου¹⁷.

Δεύτερος τύπος

Ἡμισύνθετος ἢ μεταβατικὸς τετρακιόνιος

1) Παναγία Γοργοεπήκοος Ἀθηνῶν¹⁸.

2) Καθολικὸν Μονῆς Καισαριανῆς¹⁹ (εἰκ. 4, Β).

¹ U. Monneret de Villard, *Inedita bizantina*, *Monitore tecnico* 1912 N° 22, Συγγόπουλος Εὐρετ. τευχ. 2 σ. 69 εἰκ. 57.

² Συγγόπουλος, Εὐρετήριον τευχ. 2 σ. 95 εἰκ. 108.

³ Συγγόπουλος, Εὐρετήριον τευχ. 2 σ. 95 εἰκ. 107. Monneret de Villard, *Monitore tecnico* 1912 N° 22.

⁴ Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον Μεσαιων. Μνημ. τευχ. 3 σ. 126 εἰκ. 158.

⁵ Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον τευχ. 3 σ. 166 εἰκ. 223.

⁶ Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον τευχ. 3 σ. 215 εἰκ. 288.

⁷ Ὅρα ἀνωτέρω σελ. 4 εἰκ. 2.

⁸ Schultz and Barnsley, *The monastery of S Luke in Phocis* πίν. 1.

⁹ Struck, *Athen. Mitt.* 1909 πίν. X.

¹⁰ Struck, *Athen. Mitt.* 1909 πίν. IX.

¹¹ Struck, *Athen. Mitt.* 1909 πίν. XI.

¹² Ὅρα τὸ ἀμέσως ἐπόμενον ἄρθρον τοῦ τευχους τούτου τοῦ Ἀρχείου.

¹³ Ὁρλάνδος, Ἡμερολ. Μ. Ἑλλάδος τ. Γ' (1924) σ. 423.

¹⁴ Α. Ζάχος, Ἀρχαιολ. Δελτίον τ. 8 (1923-25) σ. 76 εἰκ. 13.

¹⁵ Ὁρλάνδος, Ἐπετηρ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ. τ. V (1929) σ. 356.

¹⁶ Ὁρλάνδος, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, Ἀθῆναι 1927 σ. 9 εἰκ. 7. Ὁμοίου τύπου εἶναι καὶ τὸ γειτονικὸν παραλαύριον τοῦ Σωτήρος (ἀδημοσίευστον εἰσέτι).

¹⁷ *Jahrbuch des Instituts* 1938 *Arch. Anz.* στ. 568 εἰκ. 17.

¹⁸ Michel-Struck, *Athen. Mitt.* 1906 πίν. XX.

¹⁹ Strzygowski, Ἀρχ. Ἐφημ. 1902 στ. 54, Ὁρλάνδος, Εὐρετ. σ. 161 εἰκ. 215.

- 3) Ὁ Ἁγ. Ἰωάννης Κερίων Μάνης¹.
- 4) Ὁ Ἁγ. Ταξιάρχης Καρούδας Μάνης².
- 5) Ὁ Ἀνδρομονάστηρο Μεσσηνίας³.

Οἱ ὡς ἄνω ναοὶ διατηροῦσι μικρὸν μόνον τμήμα τῶν πρὸ τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ χώρων, οὕτινος οἱ χωρίζοντες τοῖχοι ἔχουσι τοσοῦτον περισταλῆ, ὥστε νὰ μὴ χωρῇ πλέον θύρα ἐπικοινωνίας.

Τρίτος τύπος

Ἀπλοῦς τετρακίονιος μετὰ ἱεροῦ περιοριζομένου μόνον εἰς τὰς κόγχας.

- 1) Ὁ Ἁγ. Νικόλαος Ραγκαβᾶ Ἀθηνῶν⁴.
- 2) Μεταμόρφωσις τοῦ Σωτήρος Ἀθηνῶν⁵.
- 3) Ὁ Ἁγ. Ἰωάννης Καρέας Ὑμηττοῦ⁶.
- 4) Ὁ Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Ὑμηττοῦ⁷ (εἰκ. 4, Γ).
- 5) Καθολικὸν Μονῆς Πεντέλης⁸.
- 6) Μεταμόρφωσις Κουτήφαρη Μάνης⁹.
- 7) Βλαχέρνα Μάνης¹⁰.
- 8) Ὁ Ἁγ. Γεώργιος Κίττας Μάνης¹¹.
- 9) Ὁ Ἁγ. Ἰωάννης παρὰ τὸ Minor¹².

Τέταρτος τύπος

Δικίονιος μετὰ πλήρους ἱεροῦ (εἰκ. 4, Δ).

Τὰ πολυάριθμα παραδείγματα τοῦ τύπου τούτου κατέλεξε λεπτομερῶς ὁ Millet¹³. Εἰς ταῦτα δύναται νὰ προσθήσῃ τις καὶ πολλὰ ἄλλα ὑστερώτερον μελετηθέντα.

Συνεχίζοντες ἤδη τὴν περιγραφὴν τῆς κατόψεως τῆς Ἀγ. Τριάδος Κριεζώτη παρατηροῦμεν, ὅτι τὰ τρία διαμερίσματα τοῦ ἱεροῦ καταλήγοντα ἑξωτερικῶς εἰς ἡμιεξαγώνους κόγχας, συνεκοινωνοῦν πρὸς ἄλληλα διὰ μικρῶν θυρῶν. Εἰς τὸ βόρειον δὲ διαμέρισμα, ἥτοι τὴν πρόθεσιν, εἶναι πρὸς βορρᾶν

¹ Traquair, ἔ. ἀ. πίν. XI.

² Traquair, ἔ. ἀ. πίν. XI.

³ Βερσάκης, Ἀρχ. Ἐφημερίς 1919 σ. 94.

⁴ Συγγόπουλος, Εὐρετήριον τευχ. 2 σ. 95 εἰκ. 106.

⁵ Συγγόπουλος, Εὐρετήριον τευχ. 2 σ. 75 εἰκ. 71.

⁶ Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον τευχ. 3 σ. 157 εἰκ. 208.

⁷ Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον σ. 168 εἰκ. 227.

⁸ Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον σ. 189 εἰκ. 253.

⁹ Traquair, British School Annual XV 1908-9 πίν. XV.

¹⁰ Megaw, Brit. School Annual XXXIII σ. 149.

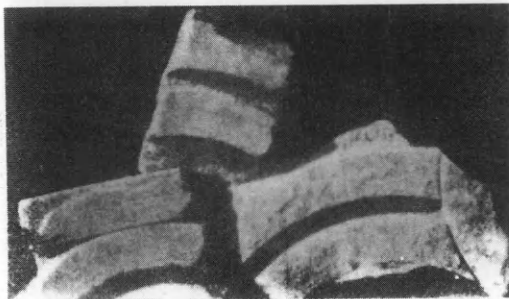
¹¹ Traquair, Brit. School Annual XV (1908-9) πίν. XI.

¹² Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον τευχ. 3 σ. 213 εἰκ. 285.

¹³ L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 57 ἔ.

προσσεκολλημένος μικρὸς ὀρθογώνιος χώρος συγκοινωνῶν διὰ θύρας μετὰ τῆς προθέσεως. Ὁ χώρος οὗτος θὰ ἦτο πιθανῶς ἀγίασμα· διότι καὶ σήμερον ἔτι ἀναβλύζει κάτωθεν αὐτοῦ ὕδωρ.

Διακόσμησις. Τὸ δάπεδον τοῦ ὅλου ναοῦ, πιθανῶς δὲ καὶ τοῦ νάρθηκος, ἐκαλύπτετο διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, λευκῶν καὶ χρωματιστῶν· ἐκ τούτων

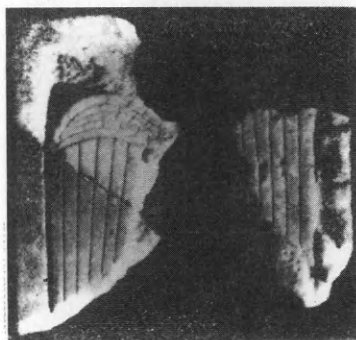

Εἰκ. 5. Τεμάχια πλακῶν τοῦ δαπέδου.

ναοῦ τὸ στρώμα ἀπληρτίζετο ἐκ πλακῶν μετὰ μαρμαροθετημάτων, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ πλειόνων μαρμαρίνων πλακῶν, μὴ εὐρισκομένων πλέον κατὰ χώραν, αἵτινες φέρουσιν οὐ μόνον τὰς χαρακτηριστικὰς βαθεῖας ἐγκοπὰς (εἰκ. 5) ἀλλὰ καὶ ἔχην κεραμοκοινίας (κουρασάνι) τῇ βοηθείᾳ τῆς ὁποίας προσεκολλῶντο τὰ ἐμφυτευόμενα χρωματιστὰ τεμάχια τοῦ μαρμαροθετήματος. Ἦσαν δὲ τὰ ἐπὶ τοῦ δαπέδου κοσμήματα οὐ μόνον γεωμετρικὰ — τὰ σωζόμενα τεμάχια μαρτυροῦσι καὶ ἐνταῦθα τὴν παρουσίαν τοῦ συνήθους πενταμοφάλου θέματος, τοῦ κοινῶς λεγομένου «πέντε ἄρτοι» — ἀλλὰ καὶ μετὰ ζωϊκῶν παραστάσεων, οἷον ἀετοῦ, οὗτινος δύο συνανήκοντα τεμάχια ἀνευρέθησαν μετὰ τοῦ σωροῦ τῶν γλυπτῶν (εἰκ. 6). Ὅτι δ' ὁ ἐν λόγῳ ἀετὸς προέρχεται ἐκ τοῦ δαπέδου ἀποδεικνύει οὐ μόνον ἡ ἐπίπεδος καὶ γραμμικὴ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως αὐτοῦ ἀλλὰ καὶ τὸ κατὰ τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν σωζόμενον ἀνώμαλον βάθος τῆς ἐγκοπῆς, ὅπερ προϋποθέτει τὴν ἐνταῦθα τοποθέτησιν μικρῶν χρωματιστῶν τεμαχίων.

Ἰδιαίτερος πλούσιον εἶχεν ἡ ἐκκλησία τὸν γλυπτὸν αὐτῆς διάκοσμον. Αἱ θύραι καὶ τὰ παράθυρα, αἱ ζῶναι καὶ τὸ τέμπλον ἔφερον μαρμαρίνην

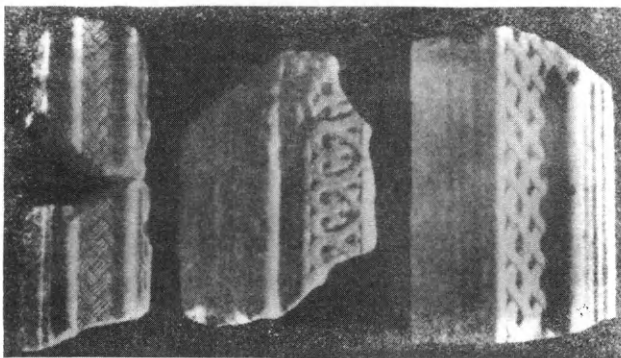
τινὲς σώζονται εἰσέτι κατὰ χώραν ἐν τῷ μέσῳ ἱερῷ, ἐνθα παρατηροῦνται ἐπὶ ὀρθογωνίου πλακὸς καὶ αἱ κυκλικαὶ ἐγκοπαί, εἰς αἷς εἰσήρχοντο οἱ φέροντες τὴν Ἀγ. Τράπεζαν τέσσαρες κυλινδρικοὶ κιονίσκοι. Καὶ αἱ μὲν ἐν τῷ ἱερῷ σωζόμεναι πλάκες τοῦ δαπέδου (εἰκ. 2) εἶναι ἀπλαῖ τετραγῶνοι, μὲ πλαίσια λευκά, καὶ ἐσωτερικὸν ἔξ ἐρυθροποῦ μαρμάρου, τοῦ δὲ κυρίως

Εἰκ. 6. Ἀετὸς ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ.

ἀνάγλυπτον διακόσμησιν ἀρίστης τεχνικῆς ἐκτελέσεως. Οὕτω αἱ ἀπὸ τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸν κυρίως ναὸν ἄγουσαι θύραι περιβάλλοντο διὰ πλαισίων πολυγύφων, ὧν τινὰ δείγματα παρέχει ἡ εἰκὼν 7. Ἡ τομὴ των εἶναι ἡ κατὰ τὸν 11^{ον} καὶ 12^{ον} συνηθιζομένη, τὰ δὲ διακοσμητικὰ θέματά των ἀπλᾶ ἢ τριμερῇ πλέγματα, ἀνθέμια ἐπιπεδόγλυφα ἢ καὶ δλόκληρος ζωφόρος ἐκ ζώων καὶ πτηνῶν παιζόντων ἐν μέσῳ φυλλωμάτων. Τὸ σχέδιον καὶ ἡ τεχνικὴ ἐκτέλεσις των εἶναι ἄψογος.

Οὕχ' ἦττον ἐπιμελὴς εἶναι καὶ ἡ ἐκτέλεσις τῶν ἐπὶ τῶν ολουροπυραμιδοειδῶν ἐπιθημάτων τῶν διαχωριστικῶν κιονίσκων τῶν παραθύρων κοσμη-

Εἰκ. 7. Δείγματα πλαισίων τῶν θυρῶν τοῦ ναοῦ.

μάτων (εἰκ. 8), ἅτινα παρουσιάζουσιν ὅτε μὲν ἀπλοῦν καρδιόσχημον φύλλον ὅτε δὲ τριπλοῦν ἐν συνδυασμῷ πρὸς ἑλικοειδεῖς πλοχομοὺς ἀγνῶς μεσοβυζαντινῆς τεχνοτροπίας. Καὶ αὐτοὶ δ' οἱ λεπτοὶ κορμοὶ τῶν διαχωριστικῶν κιονίσκων μὲ τὴν ἡμιοκτάγωνον τομὴν καταλήγουσιν ἄνω εἰς τὰ γνωστὰ βαλανόσχημα ἐξογκώματα, ἅτινα καὶ εἰς ἄλλους μεσοβυζαντινοὺς ναοὺς συχνάκις συναντῶμεν.

Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξια εἶναι καὶ τ' ἀπαρτίζοντα τὸ μαρμάρινον τέμπλον τῆς ἐκκλησίας ἀρχιτεκτονικὰ τεμάχια, ἅτινα κοσμοῦνται δι' ἀναγλύφων μὲ ὥραϊαν ἐπιπεδόγλυφον τεχνικήν. Τὸ τέμπλον τοῦτο ἦτο τοποθετημένον ἐγκαρσίως πρὸς τὸ μέτωπον τῶν χωριζόντων τὸ ἱερὸν δύο τοίχων, ἐνθα καὶ σφύζονται εἰσέτι ἐπὶ τοῦ δαπέδου τὰ ἔγνη τῆς προσηλώσεως τῶν κάτω αὐτοῦ μερῶν. Ἦτο δ' ὡς συνήθως κατὰ τοὺς μεσοβυζαντινοὺς χρόνους, χαμηλὸν ἀποτελούμενον ἀπὸ σκελετὸν ἐκ κιονίσκων φερόντων ἀπλοῦν τι ἐπιστύλιον καὶ γέμισμα ἐκ θωρακίων φρασσόντων τὸ κάτω μέρος τοῦ μεταξὺ τῶν ἄκρων κιονίσκων κενοῦ.

Οἱ κιονίσκοι κατὰ μὲν τὸ κάτω αὐτῶν τμήμα ἦσαν τετράγωνοι φέροντες

ἐπὶ τῆς προσθίας αὐτῶν ὄψεως ἀνάγλυφον κόσμημα ἀποτελούμενον ὅτε μὲν ἀπὸ δύο ἁρμονικῶς συμπλεκόμενας ἀλύσεις ρόμβων καὶ κύκλων (εἰκ. 8) ἢ ἐλίκων μετ' ἀνθεμίων (εἰκ. 9), ἄνω δὲ κυλινδρικοί, ὥσει δέσμη στελεχῶν συσφιγγομένων ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὕψους των διὰ σχοινίων μετὰ κόμβων (εἰκ. 8). Τοιοῦτοι δεσμοειδεῖς κιονίσκοι ἀπαντῶνται καὶ εἰς ἄλλα μεσοβυζαντινὰ τέμπλα ὡς π. χ. ἐν τῷ ἐν

Εἰκ. 8. Πεσσίσκοι καὶ κιονίσκοι τοῦ τέμπλου.

Εἰκ. 9. Πεσσίσχος τοῦ τέμπλου.

Ἀμφίσση ναῶ τοῦ Σωτῆρος¹, ἐν ὁσίῳ Λουκᾷ², Βλαχέρναις Ἁρτης³ Παναγία Βελλᾶς⁴ κλπ. Τὰ κιονόκρανα, δι' ὧν ἐστέφοντο οἱ κιονίσκοι ἔχουσιν ἄλλοτε μὲν καλαθοειδῆ κορινθιάζοντα τύπον (εἰκ. 10) — ὅποτε καλύπτονται διὰ τεσσάρων μεγάλων φύλλων ἀκάνθης μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται ἄνω

¹ Ὁρλάνδος, Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' σ. 193 εἰκ. 10

² Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris in Phocis, London 1901 πίν. 25 καὶ εἰκ. 28.

³ Ὁρλάνδος, Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Β' σελ. 23 εἰκ. 16, β.

⁴ Ὁρλάνδος, Ἡπειρωτικά Χρονικά Β' σελ. 163 εἰκ. 20.

ἀκανθοειδὲς ἀντεστραμμένον ἀνθέμιον — ἄλλοτε δὲ τὸν κολουροπυραμιδοειδῆ κοσμούμενον διὰ πλεγμάτων καὶ κόμβων περιβαλλόντων μέγαν ρόδακα (εἰκ. 10). Ἐκ τῶν δύο τούτων τύπων ὁ δεύτερος εἶναι συνήθης εἰς τὰ μεσοβυζαντινὰ τέμπλα τὸν ἐπανευρίσκομεν πρῶτῳ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Ὀσίου Λουκᾶ¹ καὶ ἀλλαχοῦ.

Ἐκ τῶν θωρακίων ὀλίγα διετηρήθησαν τεμάχια. Ἐν τούτων (εἰκ. 11) στενοῦ καὶ ἐπιμήκους ὀρθογωνίου σχήματος ἀνήκει ἀσφαλῶς εἰς τὴν πρόθεσιν ἢ τὸ διακονικόν, ἔνθα λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ ἀνοίγματος ἐπεβάλλετο ἡ κατασκευὴ στενομήκων θωρακίων². Τὸ κόσμημα, ὅπερ φέρει τὸ θωράκιον τοῦτο εἶναι ἄλλυσις κύκλων περιβαλλόντων σταυροὺς συνδυαζομένους πρὸς ἀνθέμια. Ἐκ τῆς λοξοτμήτου δὲ στέψεως τῶν θωρακίων προέρχεται πιθανώτατα τὸ κάτω τεμάχιον τῆς εἰκόνης 9, ἐφ' οὗ εἰκονίζεται σταυρὸς ἐν μέσῳ θαυμασίως συντεθειμένων ἐλικοειδῶν ἀνθεμίων, ὥραιās ἐπιπεδογλύφου ἐκτελέσεως.

Τέλος τὸ ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου, ἔχον τὴν γνωστὴν λοξότμητον μορφήν, φέρει ἐπὶ τῆς κεκλιμένης αὐτοῦ πλευρᾶς καὶ τῆς κάτω του ἐπιφανείας πλουσίαν ἀνάγλυφον διακόσμησιν. Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς κεκλιμένης εἰκονίζοντο πυκνοὶ λημνισκόμορφοι πλοχοὶ μετ' ἀνθεμίων καὶ μεταξύ αὐτῶν ἰσχυρῶς ἔξεργοι πολύφυλλοι ρόδακες (εἰκ. 12, ἄνω), ἐπὶ δὲ τῆς κάτω ἐπιφανείας κύκλοι ἐφαπτόμενοι μετὰ πλεγμάτων σχηματιζόντων δύο συμπλεκόμενα καμπυλόγραμμα τρίγωνα (εἰκ. 13).

Εἰκ. 10. Ἄνω: Κιονόζωρα τοῦ τέμπλου.
Κάτω: Ἐπιθήματα τῶν κιονίσκων τῶν παραθύρων.

¹ Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris in Phocis, London 1901 πίν. 23 ἀριστερᾷ κάτω.

² Πβλ. σχετικῶς τὸ τέμπλον τοῦ Ταξιάρχου τῆς Λοκρίδος, Ὁρλάνδος, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τόμ. 5^ο σ. 364 εἰκ. 15.

Εἰς τὰ μέτωπα τῶν χωριζόντων τὸ ἱερὸν τοίχων θὰ ὑπῆρχον προσκυνη-
τάρια ἀνάλογα πρὸς τὰ ἐν Ὁσίῳ Λουκᾷ καὶ ἄλλαις βυζαντιναῖς ἐκκλησίαις
σωζόμενα. Τμῆμα τοῦ τοξωτοῦ ἄνω μέρους ἑνὸς τοιούτου προσκυνηταρίου
διασωθὲν παρουσιάζει ἐν ἐπιπεδογλύφῳ τεχνικῇ ὥραϊον παγώνιον ἐν μέσῳ
φυλλωμάτων.

Χρονολογία κατασκευῆς. Πρὸς χρονολόγησιν τῆς ἐκκλησίας θὰ βοη-
θήσωσιν ἡμᾶς, ἐλλείψει γραπτῶν μαρτυριῶν, τεχνικὰ στοιχεῖα.

Εἰκ. 11. Θωράκιον ἐκ τοῦ
τέμπλου τῶν κλιτῶν.

Εἰκ. 12. Ἄνω: Ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου
Κάτω: Στέψις θωρακίου τοῦ τέμπλου.

Εἰκ. 13. Κόσμημα τῆς κάτω ἐπιφανείας
τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου.

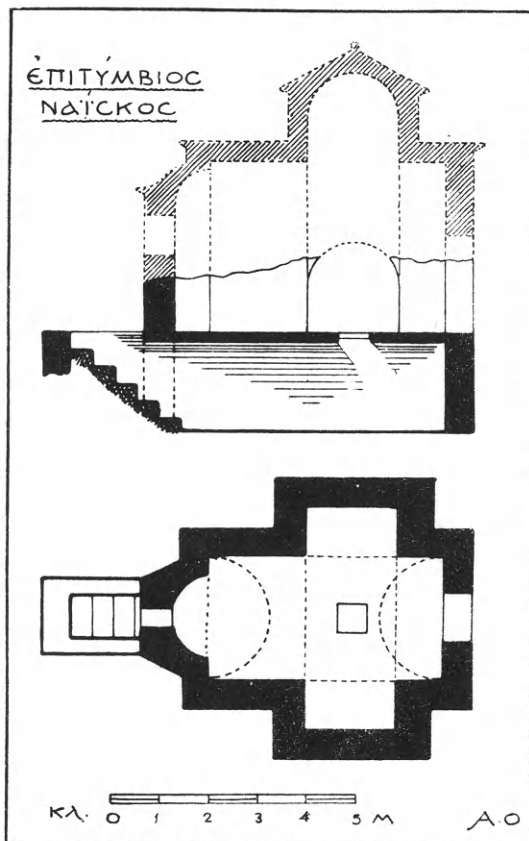
Καὶ δὴ 1) ἡ ἐπιμελεστάτη δι' ἰσχνῶν πλίνθων καὶ κανονικῶν πώρων
τοιχοδομία 2) Ἡ κατὰ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα τοῦ κυρίως ναοῦ παρουσία
σταυροθολίων, αἵτινα συνηθίζονται, κατ' ἐπίδρασιν τῆς πρωτευούσης, κυρίως
εἰς ναοὺς τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν¹. 3) Ἡ ὑπαρξίς μαρμαροθετημένου
δαπέδου. 4) Ἡ ἀμεμπτος ἀνάγλυφος ἐργασία τῶν μαρμαρίνων μερῶν—θυρῶν,
παραθύρων καὶ τέμπλου—, ὧν τὰ τε θέματα καὶ ἡ τεχνικὴ ἰδιάξουσιν εἰς
ναοὺς τοῦ 11^{ου} καὶ 12^{ου} αἰῶνος.

¹ Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine* Paris 1916 σ. 66.

Κατὰ ταῦτα καὶ ἡ ἀγ. Τριάς τοῦ κτήματος Κριεζώτῃ θὰ κατεσκευάσθῃ πιθανώτατα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1050 καὶ 1150.

Παρεκκλήσιον. Εἰς μικρὰν ἀπὸ τῆς ἐξετασθείσης ἐκκλησίας ἀπόστασιν πρὸς ἀνατολὰς εὐρίσκεται ναῖσκος, οὗτινος οἱ ἀρχικοὶ τοῖχοι δεικνύοντες ἐπιμελῆ τοιχοδομίαν, διατηροῦνται μέχρις ὕψους περίπου 1.50 μ. ὑπὲρ τὸ ἔδαφος καὶ ἐχρησίμευσαν ὥς βάσις διὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ ναΐσκου, ἣν πρὸ τινῶν ἐτῶν ἐπεχείρησαν οἱ ἰδιοκτῆται τῆς περιοχῆς. Ὁ ναῖσκος ἔχει ἐν κατόψει (εἰκ. 14) τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ φέρει δὲ πρὸς ἀνατολὰς ἐξέχουσαν ἡμιεξαγώνον κόγχην ἱεροῦ. Εἰς τὰ δύο πλάγια σκέλη τοῦ σταυροῦ σώζονται ἐσωτερικῶς αἱ γεννήσεις χαμηλῶν κυλινδρικών θόλων ἥτοι ἀρκοσολίων, κάτωθεν τῶν ὁποίων θὰ ἦσαν τοποθετημέναι σαρκοφάγοι. Πρόκειται λοιπὸν περὶ μαυσωλλεῖον, ὡς τοῦτο ἄλλως τε μαρτυρεῖ καὶ ἡ ὑπόγειος κρύπτη, ἥτις εἶναι κατεσκευασμένη ὑπὸ τὸ μέσον κλίτος εἰς βάθος 1.80 μ. Ἡ κρύπτη αὕτη ἦτο προσετιτὴ δι' ἐξωτερικῆς κλίμακος εὐρισκομένης παρὰ τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ. Ἀφ' ἐτέρου ὁπὴ τετράγωνος (0.60 × 0.60) εὐρισκομένη ἐν τῷ μέσῳ τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ καλυπτομένη δ' ὑπὸ κινητῆς πλακὸς ἐπέτρεπε πιθανῶς τὴν θέαν τῶν ἐν τῇ κρύπτῃ τάφων ἢ ἐχρησίμευε πρὸς τέλεσιν ἁγιασμοῦ ἢ ἄλλης τινὸς τελετουργικῆς πράξεως σχετικῆς πρὸς τοὺς ἐν τῇ κρύπτῃ ἀποκειμένους σκελετοὺς.

Ὁ ναῖσκος θὰ ἦτο πιθανώτατα σταυρεπίστεγος καὶ δὴ τοῦ τύπου Β' κατὰ τὴν ταξινόμησιν, ἣν κατεστρώσαμεν ἐν τῇ σχετικῇ ἡμῶν μελέτῃ¹. Συνάγω

Εἰκ. 14. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ἐπιτυμβίου ναΐσκου τῆς μονῆς.

¹ Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' σ. 42-50.

δὲ τοῦτο κυρίως ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ δὲν δημιουργεῖται τετράγωνον — ὅποτε ὁ ναὸς εἶναι πιθανώτερον νὰ ἦτο μετὰ τρουύλλου ἢ τρουλλοκαμάρας — ἀλλὰ μᾶλλον ἐπίμηκες ὀρθογώνιον, καίτοι τοῦτο δὲν εἶναι πάντοτε ἀσφαλὲς τεκμήριον, ὅτι δὲν ἐπεκράτητο τρουύλλος

Ἡ παρουσία ἐπιτυμβίου ναῖσκου εἰς μικρὰν ἀπὸ τοῦ μεγάλου ναοῦ ἀπόστασιν ἄγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ μέγας ναὸς θὰ ἦτο πότε τὸ καθολικὸν μονῆς, οἱ τρόφιμοι τῆς ὁποίας θὰ ἐθάπτοντο εἰς τὸ κοιμητηριακὸν παρεκκλήσιον, περὶ οὗ εἶπομεν. Ἀνάλογον παράδειγμα τοιούτου νεκρικοῦ παρεκκλησίου διωρόφου ἔχομεν ἐν Δαφνίῳ¹ καὶ εἰς τὴν μονὴν Βατσκόβου².

Σημειωτέον δ' ἐν τέλει ὅτι πλὴν τῶν δύο ἐξετασθέντων ναῶν ὑπάρχουσι πρὸς βορρᾶν τὰ λείψανα καὶ πολλῶν ἄλλων μικρῶν ἐκκλησιῶν, ὧντινες διασώζουσι καὶ γλυπτὸν διάκοσμον ἐπὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν των. Ἴσως λοιπὸν νὰ ὑπῆρχεν ἐνταῦθα κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους συνοικισμός, ὅστις πιθανῶς θὰ διεδέχθη προὔπαρχον ἀρχαῖον ρωμαϊκὸν ἱερόν· διότι ἐν τῇ αὐτῇ θέσει εὗρέθη πρό τινων ἐτῶν μαρμάρινον ἄγαλμα μετακομισθὲν εἰς τὸ Μουσεῖον Χαλκίδος. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ δὲ ἱεροῦ προέρχονται αἱ τε βάσεις καὶ τὰ ἰωνικὰ κιονόκρανα, ἅτινα ἐχρησιμοποιήθησαν ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν διὰ τοὺς ἐσωτερικοὺς κίονας τῆς Ἀγ. Τριάδος.

¹ Millet, Daphni, Paris 1899 σ. 23, Ὁρλάνδος, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ Ἀθῆναι 1927 σ. 88 εἰκ. 134.

² Grabar, Les églises sépulcrales bulgares, Izvestija τοῦ Βουλγαρικοῦ ἀρχαιολ. Ἰνστιτούτου I 1922 σ. 103. Περὶ τῶν διωρόφων ναῶν γενικώτερον ὄρα καὶ G. Balș, ἐν Actes du IV Congrès d'Études byzantines τ. II Sofia 1936 σ. 156 ἐ.

Η "ΕΠΙΣΚΟΠΗ,, ΤΟΥ ΔΑΜΑΛΑ

Ἐπὶ τῶν λειψάνων τῆς ἀρχαίας Τροιζήνος, ἅτινα ἀπεκάλυψαν αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ Legrand¹ καὶ τοῦ Welter², ὀρθοῦται μεγαλοπρεπὲς ἐρείπιον χριστιανικῆς ἐκκλησίας (εἰκ. 1) γνωστῆς εἰς τοὺς παλαιότερους ἐρευνητὰς ὑπὸ

Εἰκ. 1. Ἀποψὶς τῆς ᾽Επισκοπῆς τοῦ Δαμαλᾶ ἀπὸ Ν. Α.

τὸ ὄνομα ᾽Επισκοπὴ³ ἢ Παλαιοεπισκοπὴ⁴ ἢ Παναγία ᾽Επισκοπὴ⁵. Ἡ περιοχὴ

¹ Bulletin de Correspondance Hellénique XVI 165 ἐ., XVII 84 ἐ. καὶ 526-7, XXI 543 ἐ., XXIV 179 ἐ., XXIX 269 ἐ.

² Ἀδημοσίευτοι εἰσέτι.

³ Fourmont (1729) Bibl. Nat. nouvelles acquisitions franç. 1892, φ. 450 ἐ. Curtius, Peloponnesos τ. 2 σ. 436 Gotha 1852. Bursian, Geographie von Griechenland, Leipzig 1868 σ. 88.

⁴ Dodwell. A classical and topographical tour through Greece London 1819 σ. 270. Pouqueville, Voyage de la Grèce τ. V (Paris 1827) σ. 252.

⁵ Expédition Scientifique de Morée τ. 2 Paris 1833 σ. 171.— Gell, The Itinerary of Greece, London 1810 σ. 121. Ἡ τελευταία αὕτη ὀνομασία ἔρχεται εἰς ἐπίρρωσιν τῆς θεωρίας τοῦ Α. Χατζῆ περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς ὀνομασίας ᾽Επισκοπὴ ἐξ ἐπιθέτου τῆς Παναγίας ᾽Επίσκοπος, ὅρα Ἑπετηρ. Φιλοσοφ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τ. 2 (1938) σ. 152. Ἐν Τροιζήνι ἡ Παναγία ᾽Επίσκοπος θὰ διεδέχθη τὴν Ἀφροδίτην Κατασκοπίαν (Παυσ. 2, 32, 3).

ἐν ἣ εὐρίσκεται τὸ ἐρείπιον ὀνομάζεται Δαμαλᾶς, ὄνομα ὅπερ φέρει καὶ χωρίον κείμενον ἡμίσειαν ὥραν νοτιοανατολικῶς τῶν ἐρειπίων τῆς Τροιζήνης.

Κύριον θέμα τῆς παρουσίας μελέτης εἶναι ἡ τεχνικὴ ἐξέτασις τῆς μνημονευθείσης ἐκκλησίας, ἣν οὐδεὶς μέχρι τοῦδε ἐμελέτησε, τοῦ ἀειμνήστου Λαμπάκη περιορισθέντος μόνον εἰς φωτογράφησιν τοῦ ἐρειπίου¹. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ μνημεῖον ἔχει ἄμεσον σχέσιν καὶ πρὸς τὴν περιοχὴν τοῦ Δαμαλᾶ, αἱ περὶ τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς ὁποίας εἰδήσεις, κατεσπαρμέναι τῇδε κακεῖσε, δὲν συνελέχθησαν εἰσέτι, ὥστε ν' ἀπαρτίσωσιν αὐτοτελῆ μονογραφίαν, ἐθεώρησα καλὸν νὰ προτάξω τῆς ἐξετάσεως τοῦ μνημείου ὅσας περὶ τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τοῦ Δαμαλᾶ εἰδήσεις κατάρθωσα νὰ συλλέξω ἐν ταῖς ἐν Ἀθήναις βιβλιοθήκαις.

α) **Πολιτικὴ ἱστορία.** Ἡ ἀρχαία Τροιζὴν φαίνεται ὅτι ἐπέζησε καὶ κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους. Τοῦτο τοὐλάχιστον μαρτυροῦσι παλαιοχριστιανικά τινα γλυπτὰ (θωράκιον, κιονόκρανον) ἅτινα εὑρέθησαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῆς μεσαιωνικῆς ἐκκλησίας καὶ περὶ ὧν θέλει γίνεαι κατωτέρω λόγος. Ἄλλως τε ἡ κατὰ τὸν 6^{ον} μ. Χ. αἰῶνα ὑπαρξίς τῆς Τροιζήνης μαρτυρεῖται καὶ ἐκ τοῦ Συνεδήμου τοῦ γραμματικοῦ Ἱεροκλέους², ὅστις καταλέγει τὴν «Τρουζένα» μετὰ τῶν «πόλεων τῆς Ἀχαΐας ὑπὸ ἀνθύπατον». Ἀργότερον μάλιστα ἡ περιοχὴ τῆς Τροιζήνης προήχθη εἰς ἐπισκοπὴν, ἣς ὁ ἐπίσκοπος Ἀντώνιος ὑπέγραψε τὸ πρακτικὸν τῆς Ζ' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου τοῦ ἔτους 787, ὡς «Τροιζήνης»³.

Ἐνα ὅμως αἰῶνα ὑστερώτερον, ἐν τῷ τακτικῷ Λέοντος τοῦ Φιλοσόφου (886-907) τὸ ἀρχαῖον ὄνομα τῆς Τροιζήνης ἀντικαθίσταται διὰ τοῦ Δαμαλᾶ⁴.

Ἡ ἐν τῷ τακτικῷ τοῦ Λέοντος μνεῖα τοῦ Δαμαλᾶ εἶναι ἡ ἀρχαιοτάτη. Μετ' αὐτὴν συναντῶμεν φέρουσαν τὸ ὄνομα τοῦ Δαμαλᾶ τὴν περιοχὴν τῆς Ἐπιδαύρου—ἀντὶ τῆς γειτονικῆς Τροιζήνης, ἣν θ' ἀνέμενέ τις—ἐν τῷ κατὰ τὰ μέσα τοῦ 12^{ου} αἰῶνος γραφέντι βίῳ Ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε⁵, ἐνθα λέγεται ὅτι ὁ Ὁσίος «πεμπταῖος οὐριοδρομήσας εἰς Πίδαυρον, ὅν καὶ Δαμαλᾶν εἰώθασι καλεῖν οἱ ἐγγχώριοι, κατέλαβεν». Καὶ περαιτέρω «καὶ τῷ Δαμαλᾶ ἐπι-

¹ Πβλ. Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐταιρ. τευχ. Θ' (1910) σ. 13.

² Hieroclis, Synecdemos ἐκδ. Parthey, Βερολῖνον 1866 σ. 11 ἀριθ. 647.

³ Mansi, Conciliorum amplissima collectio τόμ. 13. 145. Gams, Series episcoporum, Ratisbonae 1873 σ. 430. Le Quien, Oriens christianus τ. 2 σ. 224.

⁴ Notitiae Episcopatum ἐκδ. Parthey, Βερολῖνον 1866 σ. 117 ἀρ. 411. Gelzer, Ungedruckte oder ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae Episcopatum ἐν Abhandlungen der K. Bayerischen Akademie der Wissenschaften I Classe, III, Abteilung München 1900 σ. 556.

⁵ Σπ. Π. Λάμπρος, Ν. Ἑλληνομνήμων Γ', 153 πβλ. καὶ ἀρχιμ. Μελετίου Γαλανοπούλου, Βίος, πολιτεία, εἰκονογραφία, θαύματα καὶ ἀσματικὴ ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, ἐν Ἀθήναις 1933 σ. 78 καὶ 80.

δημήσας ὁ Ὅσιος καὶ τῷ κηρύγματι τῆς μετανοίας πάντας πρὸς ἀληθινὴν ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθείας ἐπανάξας ἔγνω καὶ πρὸς τὴν Κέρκροπος ἀπαίρειν». Πόθεν προήλθεν ἡ μεσαιωνικὴ ὀνομασία τῆς περιοχῆς εἰς Δαμαλᾶν δὲν γνωρίζομεν ἀσφαλῶς. Πιθανώτατόν μοι φαίνεται νὰ ὀνομάσθῃ οὕτω ἡ τοποθεσία, ἀπὸ τινος Δαμαλᾶ κατέχοντος μεγάλας αὐτόθι ἐκτάσεις. Εἶναι ἄλλως τε τὸ ὄνομα Δαμαλᾶς βυζαντινόν, ἀφοῦ ἀπαντᾶται καὶ ἐν ἐγγράφοις τοῦ 13^{ου} μ. Χ. αἰῶνος¹.

Ὁ Δαμαλᾶς ἀναφέρεται μετὰ ταῦτα εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ 1212 ἐπιστολὴν τοῦ Πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ III πρὸς τὸν Λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον Κορίνθου ὑπὸ τὸν τύπον *Damelant*², μνημονεύεται δ' ὡσαύτως καὶ εἰς τὰς διαφόρους παραλλαγὰς τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως. Καὶ εἰς μὲν τὴν ἑλληνικὴν ἀναγράφεται ὡς Δαμαλᾶς³, εἰς δὲ τὴν γαλλικὴν ὡς *Damales*⁴ ἢ *Damalet*⁵, εἰς τὴν ἰταλικὴν ὡς *Damalà*⁶, καὶ εἰς τὴν ἀραγωνικὴν ὡς *Eldamala*⁷ (δέον *El Damala*). Ἀπὸ τὴν τελευταίαν μάλιστα παραλλαγὴν ταύτην μανθάνομεν, ὅτι ὁ Δαμαλᾶς ἄμα τῇ κατακτήσει τῆς Κορινθίας ὑπὸ τῶν Φράγκων (1210) ἐδόθη εἰς «εὐγενῇ ἱππότῃ» (*gentil cavallero*), ὅστις «ἔκτισεν αὐτόθι καὶ κάστρον», κατὰ τὴν τότε κρατοῦσαν συνήθειαν.

Ὁ Φράγκος δ' οὗτος ἡγεμὼν τοῦ Δαμαλᾶ ἦτο συγγενής τις τοῦ Δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν *Gui de la Roche* εἰς ὃν, ὡς τὸ αὐτὸ χρονικὸν ἀναφέρει, ἐδόθη ἡ περὶ τὸν Κορινθιακὸν κόλπον περιοχὴ⁸, ὡς καὶ τὸ Ἄργος καὶ τὸ Ναύπλιον⁹. Τὸ δὲ κάστρον, ὅπερ ἀναφέρει τὸ χρονικόν, ἐκτίσθη ἐπὶ τῶν βάσεων

¹ Miklosich - Müller, *Acta et diplomata* τόμ. 4 σ. 35 (Δαμαλᾶς), τ. 4 σ. 230 (Δαμάλιος). ἴσως καὶ ὁ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 15 αἰ. ἀκμάσας Ἀντώνιος Δαμιλᾶς νὰ ἐλέγετο ἀρχικῶς Δαμαλᾶς (Κ. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, ἐν Ἀθήναις 1868 σ. 106). Ἀργότερον (17^{ον} αἰ.) συναντῶμεν καὶ τὸν πρωτοσύγκελλον Θεσσαλονίκης Νεόφυτον Δαμαλᾶν (Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τ. Θ' σ. 259). Σημειωτέον δ' ἐνταῦθα καὶ ὅτι τοποθεσία τις ἐν Χαλκηδόνι τῇ ἐναντι τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὀνομάζετο Δάμαλον «ἵστατο γὰρ (αὐτόθι) δάμαλις τις μαρμαρίνη ἐπάνω κίονος ἰδρυμένη» (πβλ. *Notitias episcopatum* (Parthey) σ. 274). ἢ Δάμαλις (Νικ. Χωνιάτης 280, 22 Βόννης, Κίνναμος 80, 12. 101. 9. 277, 21 καὶ 294, 7 Βόννης). Προσθετέον δ' ἐν τέλει καὶ ὅτι χωρίον Δαμαλᾶ εὐρίσκεται καὶ ἐν Νάξῳ (Buchon, *Voyage dans l'Eubée, les îles Ioniennes et les Cyclades* ἔκδ. Longnon Paris 1911 σ. 166 σημ. 3).

² Migne, *Patrol. Latina* τ. 216 στήλ. 587 οὐχὶ δὲ *Damelanta*, ὡς φέρεται παρὰ Max, *Herzog zu Sachsen, Das christliche Hellas*, Leipzig 1918 σ. 165.

³ Buchon, *Chroniques étrangères* στ. 166 τ. I σ. 36, τοῦ αὐτοῦ *Recherches historiques* Paris 1845 τ. II σ. 57.

⁴ Buchon, *Chroniques* I σ. 36.

⁵ Buchon, *Recherches historiques* τ. 1 σ. 438 (Paris 1845).

⁶ Hopf, *Chroniques Grégoriennes*, Berlin 1873 σ. 423.

⁷ *Libro de los fechos et conquistas del principado de la Morea* ἔκδ. Alfr. Morel - Fatio, Genève 1885 σ. 30 παράγρ. 124.

⁸ *Libro de los fechos* σ. 29 παράγρ. 119.

⁹ Marino Sanudo Torsello, *Istoria del Regno di Romania* παρὰ Hopf, *Chroniques Grégoriennes* σ. 100.

του φρουρίου της αρχαίας Τροιζήνος. Σήμεραρον ἐξ αὐτοῦ δὲν σώζονται πλέον ἄλλα λείψανα ἐκτὸς ὁρόφου τινὸς μετὰ τοξικῶν θυρίδων προστεθέντος ἐπὶ πύργου τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ τείχους¹. Σκαφή ἐνεργηθεῖσα ὑπὸ τοῦ Legrand παρὰ τὴν βάσιν τοῦ εἰρημένου πύργου ἔφερεν εἰς φῶς νομίσματα (ὄβολους) Γουλιέλμου τοῦ 1^{ου} de la Roche, δυνκὸς τῶν Ἀθηνῶν (1280-1287) ὡς καὶ τορνέσια ἄλλων Γάλλων πριγκίπων². Περὶ τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} αἰῶνος ὁ Δαμαλᾶς περιῆλθεν εἰς τὸν ἐκ Mons τοῦ Βελγίου Ματθαῖον II de Walincourt, ὅστις διὰ τοῦτο ἐπιτιλοφορεῖτο «βαρῶνος τῆς Βελιγόστης καὶ τοῦ Δαμαλᾶ». Τὸν Ματθαῖον δὲ τοῦτον — ὃν ὁ Παχυμέρης (I 208 Βόννης) ἀποκαλεῖ Μάϊον δὲ Βελικοῦρτον — ἐνυμφεύθη εἰς δεύτερον γάμον ἢ θυγάτηρ Θεοδώρου Β' τοῦ Λασκάρεως Θεοδώρα, ἣτις, χηρεύσασα, εὗρίσκετο τότε εἰς τὸν Μορέαν³.

Ὁ Ματθαῖος ἐδέσποσε τοῦ Δαμαλᾶ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 14^{ου} αἰῶνος⁴, ὁπότε τὸ κάστρον τοῦτο περιῆλθεν εἰς τοὺς ἰσχυροὺς Γενοβέζους δυνάστας τῆς Χίου Zaccaria⁵, ὃν ὁ Μαρκῖνος εἶχε νυμφευθῇ τῇ 1325 τὴν Jaqueline ἢ Jacobine de la Roche, δισεγγόνην τοῦ Γουλιέλμου. Ἐκοψε μάλιστα ὁ Zaccaria καὶ νόμισμα ἐν τῷ κάστρῳ τοῦ Δαμαλᾶ, τὸ τορνέσιον δὲ τοῦτο τῆς βαρωνείας τοῦ Δαμαλᾶ ἀνεῦρε καὶ ἐδημοσίευσεν ὁ Παῦλος Λάμπρος⁶.

Ὅταν τῇ 1329 οἱ Ζαχαρίαι ἐξεδιώχθησαν ἐκ Χίου ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου τοῦ Γ' ὁ μὲν Βενέδικτος ἀπέθανεν ἐκ λύπης τῇ 1330, ὁ δὲ Μαρκῖνος διετέλεσεν ἐπὶ μακρὸν αἰχμάλωτος τῶν Βυζαντινῶν, ἀποθανὼν ἀργότερον ἐν τῇ ἐκστρατείᾳ κατὰ τοῦ Ἑμίρου τοῦ Ἀϊδινίου. Οἱ υἱοὶ τῶν ὅμως Βαρθολομαῖος καὶ Κεντυρίων διετήρησαν τὰς ἐν Πελοποννήσῳ πατρῶας κτήσεις τῆς Χαλανδρίτης καὶ τοῦ Δαμαλᾶ, φέροντες τὸν τίτλον «βαρῶνου τοῦ Δαμαλᾶ» μέχρι τοῦ 1382 ὅτε, ἀποθανόντος καὶ τοῦ Κεντυρίωνος, ὁ Δαμαλᾶς ἀνεκτήθη ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων⁷.

Ἡ ἐπὶ τοῦ Δαμαλᾶ κυριαρχία τῶν Ἑλλήνων διήρκεσε μέχρι τῆς Τουρκικῆς κατακτήσεως. Εὐθύς δὲ μετὰ ταύτην ἦτοι τὸ 1456 δύο τῶν Ἑλλήνων ἀρχόντων ἐπρότειναν εἰς τοὺς Ἑνετοὺς νὰ παραδώσωσιν εἰς αὐτοὺς τὸ Μουχλὶ

¹ Ὅρα ἀπεικόνισιν τοῦ πύργου τούτου μετὰ τῆς ὑπεράνω φραγκικῆς προσθήκης παρὰ Dodwell, *Classical tour through Greece* πίν. ἐναντι σ. 270 καὶ Wordsworth, *La Grèce pittoresque et historique*, μετάφρ. Regnault, Paris 1841 σ. 354.

² Bull. Corresp. Hellén. XXIX (1905) σ. 278 σημ. 1.

³ Μηλιαράκη, *Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου*, Ἀθῆναι 1898 σ. 483, πβλ. καὶ D. Zakythinos, *Le despotat Grec de Morée*, Paris 1932 σ. 42, καθ' ὃν ἡ Εὐδοκία καὶ οὐχὶ ἡ Θεοδώρα ὑπανδρεύθη τὸν Ματθαῖον.

⁴ Σημειωτέον ἐνταῦθα, ὅτι ἐν πράξει μνηστείας τοῦ 1307 τῆς Ματθίλδης μετὰ τοῦ Φιλίππου D'Anjou υπογράφει ὡς μάρτυς καὶ ὁ «κύριος τοῦ Δαμαλᾶ» Ρενάλδος De la Roche (St Genois, *Monuments anciens, droit des terres de Haynaut* σ. CCXV).

⁵ G. Schlumberger, *Les principautés franques du Levant*, 1877 σ. 103.

⁶ *Mélanges de Numismatique* τόμ. II καὶ B.C.H. I, tab. I N° 11. Πβλ. καὶ Schlumberger, *Numismatique de l'Orient Latin*, Paris 1878 πίν. XII N° 35.

⁷ G. Schlumberger, *Numismatique de l'Orient Latin* Paris 1878 σ. 326.

καὶ τὰ τρία κάστρα τῆς Ἀργολίδος: Δαμαλᾶ, Λιγουριὸ καὶ Φανάρι. Ἡ δὲ ἐνετική κυβέρνησις, εὗρεν ὡς ἦτο εὐνόητον, λίαν δελεαστικὴν τὴν πρότασιν ταύτην¹. διότι τὰ τρία εἰρημένα κάστρα ἔκειντο οὐχὶ μακρὰν τῆς θαλάσσης.

Ἀφ' ἐτέρου ἐξ ἀποσπάσματος τοῦ χρονικοῦ τοῦ Stefano Magno² ἀναφερομένου εἰς τὸ ἔτος 1463 μανθάνομεν, ὅτι οἱ Ἑνετοὶ κατέλαβον «τὸν Δαμαλᾶν παρὰ τὸ Ναύπλιον καὶ διῆγον ἐφεξῆς εἰρηνικῶς» (πρὸς τοὺς Τούρκους). Ἐν ἄλλῃ δὲ πάλιν ἀποσπάσματι τοῦ αὐτοῦ χρονικοῦ ἀναφερομένου εἰς τὸ ἔτος 1467 καὶ περιέχοντι κατάλογον τῶν ἐν Πελοποννήσῳ κάστρων³, μνημονεύονται τὰ κάστρα τοῦ Δαμαλᾶ καὶ τῆς γειτονικῆς Πιάδας ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸν Ἑνετὸν διοικητὴν Ναυπλίου ἀλλ' ὡς ὄντα ἡρειπωμένα. Πόσον ἀκόμη χρόνον παρέμειναν οἱ Ἑνετοὶ ἐν Δαμαλᾷ δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστὸν⁴. πάντως περὶ τὸ 1531 αἱ πηγαὶ ἀναφέρουσι τὸν Δαμαλᾶν ὡς «territorio Turchesco»⁵.

Παρέμεινε δ' ὁ Δαμαλᾶς εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, τῇ δὲ 1827 διετέλεσεν ἔδρα τῆς Γ' τῶν Ἑλλήνων Ἐθνικῆς Συνελεύσεως, ἣτις ἀνηγόρευσε καὶ προσεκάλεσε Κυβερνήτην τῆς Ἑλλάδος τὸν Καποδίστριαν⁶. Ἡ συνέλευσις δ' αὕτη, ἣτις ἀρχίσασα ἐν Ἐπιδαύρῳ τῇ 1826 ἐσυνεχίσθη ἐν Ἐρμιόνη καὶ ἐτελείωσεν ἐν Δαμαλᾷ, ὠνομάσθη ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου ὀνόματος τῆς περιοχῆς «ἡ ἐν Τροιζήνι».

β). **Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία.** Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἵπομεν κατὰ τὰ τέλη τοῦ 8^{ου} αἰῶνος ὑφίστατο ἐπισκοπὴ Τροιζήνης, ἥς ὁ ἐπίσκοπος Ἀντώνιος ὑπέγραψε τὸ πρακτικὸν τῆς Ζ' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου τοῦ 787⁷. Περὶ τὰ τέλη ὁμως τοῦ 9^{ου} αἰ ἡ τὰς ἀρχὰς τοῦ 10^{ου} ἡ ἐπισκοπὴ Τροιζήνης μετωνομάσθη εἰς ἐπισκοπὴν Δαμαλᾶ, ἣτις πρώτη μεθ' ἑξ ἄλλων ἐπισκοπῶν ἀναφέ-

¹ William Miller, *The Latins in the Levant* London 1908, σ. 430. Τοῦ αὐτοῦ, *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι* μετάφρ. Σπ. Π. Λάμπρου τ. Β' σ. 143.

² *Annali veneti di Stefano Magno* παρὰ H o p f, *Chroniques Grécoromanes*, Berlin 1873 σ. 203.

³ H o p f, ἔ. ἀ. σ. 205 καὶ 206. Ὁ αὐτὸς κατάλογος τῶν κάστρων εὗρηται — χρονολογημένος ὁμως ἀπὸ τοῦ 1469 — καὶ εἰς τὰ *Genealogica varia* ἦτοι τὸν ὑπ' ἀριθ. 90 Μαρκιανὸν κώδικα (Ital. Cl. VII fol. 31 r. v.).

⁴ Κατὰ τὰς ἐν Δαμαλᾷ ἀνασκαφὰς τοῦ Legrand (BCH 1905 σ. 271 σημ. 1) εὐρέθησαν ἐνετικά νομίσματα μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ Antonio Veniero καὶ Andrea Contarini. Ἐκ τούτων ὁ μὲν πρῶτος διετέλεσε προνοητῆς Κορώνης τῇ 1486 καὶ Μεθώνης τῇ 1494, ὁ δὲ δεύτερος Ναυπλίου τῇ 1519 πβλ. H o p f, *Chroniques Grécoromanes* σ. 381, 382 καὶ 384.

⁵ Κ. Σάθα, *Μνημεῖα τῆς Ἑλλην. Ἱστορίας* τόμ. Γ' 254. Ὁ Δαμαλᾶς σημειοῦται καὶ ἐν τῇ χάρτῃ τοῦ Giacomo Gastaldi τοῦ 1545 τῇ προτασσομένῃ τοῦ 3^{ου} τόμου τῶν Μνημείων τῆς Ἑλλην. Ἱστορίας τοῦ Σάθα (Paris 1882).

⁶ Α. Ζ. Μάμουκα, *Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος* τόμ. Ζ' σ. 104-113 καὶ 132.

⁷ Ὅρα τὰς ἐν σελ. 18 σημ. 1 μνημονευθείσας πηγὰς.

ρεται ὡς ἀποτελοῦσα τὴν μητρόπολιν Κορίνθου ἐν τῷ τακτικῷ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (886-911)¹.

Τῷ 1210, ὅτε ἡ Κόρινθος κυριευθεῖσα ὑπὸ τῶν Φράγκων ἐδέχθη λατινικὴν ἀρχιεπισκοπὴν, ἰδρύθη παραλλήλως καὶ λατινικὴ Ἐπισκοπὴ Δαμαλᾶ, ὡς μανθάνομεν ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ ΙΙΙ πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Κορίνθου Gualter² χρονολογούμενης ἀπὸ 11^{ης} Καλανδῶν Ἰουνίου 1212.

Διτηρήθη δ' ἡ Λατινικὴ αὕτη ἐπισκοπὴ, ἐφ' ὅσον διήρκεσε καὶ ἡ ὑπὸ τῶν Φράγκων Γενοβέζων καὶ Ἑνετῶν κατοχὴ τῆς περιοχῆς τοῦ Δαμαλᾶ. Ἄν δὲ παραλλήλως πρὸς τὴν Λατινικὴν ὑφίστατο ἐν Δαμαλᾶ καὶ ἡ ὀρθόδοξος ἐπισκοπὴ ἢ ἂν ἐσχόλαζεν, ὡς συνέβη δι' ἄλλας, δὲν γνωρίζομεν· πάντως τὸ νέον τακτικὸν τῶν ἐπισκοπῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τὸ συνταχθὲν ἐπὶ Μιχαὴλ Η' τοῦ Παλαιολόγου (1251-1282) ἀναγράφει τὴν ἐπισκοπὴν τοῦ Δαμαλᾶ καὶ πάλιν ὡς πρώτην μετὰ τῶν ὑπαγομένων εἰς τὴν μητρόπολιν Κορίνθου³. Ἐκ κώδικος δὲ μάλιστα τῆς Πάτμου μανθάνομεν, ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1262 ἐπίσκοπος Δαμαλᾶ ἦτο ὁ Λουκάς, ὅστις καὶ φέρει ἐνταῦθα τὸν σύνθετον τίτλον «Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος»⁴. Κατὰ ταῦτα ἡ ἐπισκοπὴ τοῦ Δαμαλᾶ ὑπερμεσοῦντος τοῦ 13^{ου} αἰῶνος εἶχε συμπεριλάβει καὶ τὴν Πεδιάδα ἥτοι τὴν σημερινὴν Πιάδαν ἐτυμολογηθεῖσαν ἐπὶ τὸ ἐλληνικώτερον ἐκ τοῦ Πεδιάς (Πεδιάδα) ὅπως καὶ «τὰ Δαμαλᾶ»⁵ ἐθεωρήθησαν ὡς τὰ Δαμαλᾶ ἥτοι ὡς ὀνομαστικὴ πληθυντικὸν οὐδετέρου τινὸς <Δαμαλόν>, κατὰ γενικὴν δ' ἐνταῦθα πληθυντικὴν «Δαμαλῶν».

Ὑπὸ τὸν ἀπλοῦν τίτλον, Δαμαλῶν, φέρεται ἡ ἐξεταζομένη ἐπισκοπὴ καὶ εἰς τὴν ἔκθεσιν Νείλου τοῦ Δοξαπατρῆ⁶ (1386-7), ὑπὸ δὲ τὸν σύνθετον Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος, εἰς τὰ ἀπὸ τοῦ 2^{ου} ἡμίσεος τοῦ 15^{ου} αἰῶνος καὶ ἑξῆς διασωθέντα τακτικά. Ἐν τούτοις ἐν κώδικι τινι τῆς ἐν Βιέννῃ Βιβλιοθήκης (Tholog. gr. 266, Nessel) γεγραμμένῳ τὸν 15^{ον} αἰῶνα ὑπάρχει σημεῖωμα περὶ τῶν μητροπόλεων καὶ ἐπισκοπῶν τῆς Πελοποννήσου, ἐν ᾧ ἀναγράφεται καὶ πάλιν ὁ Δαμαλῶν ἄνευ τοῦ Πεδιάδος⁷.

¹ Notitiae episcopatum (ἐκδ. Parthey) σ. 117, 215 καὶ 256 Gelzer, ἔ. ἀ. σ. 556.

² Migne, Patrol. latina τόμ. 216 σ. 587. Ἐνταῦθα ὁ Δαμαλᾶς (Damelant) φέρεται 3^{ος} μετὰ τῶν εἰς τὴν διοίκησιν Κορίνθου ὑπαγομένων ἐπὶ ἐπισκοπῶν: Κεφαλληνίας, Ζακύνθου, Δαμαλᾶ, Μονεμβασίας, Ἀργους, Ἐλους καὶ Ζεμενοῦ. Σημειωτέον δ' ἐνταῦθα, ὅτι ὁ Bury μνημονεύει ἐν Journal of Hellenic Studies VII, 318, ἐπιστολὴν τοῦ Ἰννοκεντίου ἀπευθυνομένην πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Δαμαλᾶ, χρονολογούμενην δὲ ἀπὸ 15 Ὀκτωβρίου 1210. Ταύτην ὁμως ἐρευνήσας δὲν ἠδυνήθη ν' ἀνεύρω μετὰ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἔτους τούτου.

³ Notitiae episcopatum ἐκδ. Parthey σ. 300. Gelzer, ἔ. ἀ. σ. 639. Κονιδάρεως, Ἐπίτομος Ἐκκλ. Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος σ. 297.

⁴ Σακελλίωνος, Πατριαρχ. Βιβλιοθήκη σ. 62 κῶδ. 97.

⁵ Πβλ. τὰ βυζαντινὰ «τὰ Κύρου», «τὰ Ἀρματίου» καὶ πλείιστα ἄλλα.

⁶ Notitiae Episcopatum ἐκδ. Parthey, σ. 300 ἀρ. 258.

⁷ Lambecius, Commentarii τ. Ε' σ. 586 πβλ. Σπ. Λάμπρον, Ν. Ἑλληνομνήμων τ. Σ' σ. 180.

Ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἡ ἐπισκοπὴ Δαμαλᾶ φαίνεται ὅτι ἀπέλανε ἰδιαιτέρων προνομίων· διότι ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Δαμαλᾶ οὐ μόνον ἐξηκολούθει νὰ εἶναι πρωτόθρονος τῆς μητροπόλεως Κορίνθου ἀλλὰ καὶ νὰ ἐνδύεται πολυτελέστερον τῶν ὑπολοίπων τεσσάρων ἐπισκόπων¹, οἵτινες ἀνῆκον εἰς τὴν αὐτὴν μητρόπολιν. Τοῦτο δὲ συνάγομεν ἐκ τακτικοῦ τινος, ὅπερ, κατὰ τὸν Gelzer², ἀνάγεται πιθανώτατα εἰς τὸ 2^{ον} ἡμῖσι τοῦ 15^{ου} αἰῶνος καὶ ἐν ᾧ γράφονται τὰ ἐξῆς³:

«Ὁ Κορίνθου τῆς Πελοποννήσου ἔχει ταύτας
τοῦ Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος»

μεθ' ὃ εὐθὺς προστίθεται:

Ὁ Δαμαλὸς (sic) πρωτόθρονος φορεῖ πολυσταύριον καὶ βαστάζει καὶ εἰς τὸν μανδύαν ποταμούς⁴, ὡς ὁ Κίτρος· οὐχὶ ἄλλοι ἐπίσκοποι ἔχουν τὴν τοσαύτην [ἄξιαν] τάξιν.

Μεθ' ὃ ἐπονται αἱ 4 ἐπισκοπαὶ τῆς μητροπόλεως Κορίνθου.

Ὑπερμεσοῦντος δὲ τοῦ 16^{ου} αἰῶνος ἡ ἐπισκοπὴ Δαμαλῶν ἐμφανίζεται συνηνωμένη μετὰ τοῦ Πολυφέγγους ἐν τῇ πράξει καθαιρέσεως τοῦ Πατριάρχου Ἰωάσαφ⁵, τοῦ 1565, ἣν συνυπογράφει καὶ ὁ «Ἐπίσκοπος Δαμαλῶν καὶ Πολυφέγγους» Ὀλίγον ὅμως μετὰ ταῦτα ἡ ἐπισκοπὴ Δαμαλῶν, χωρισθεῖσα ἀπὸ τοῦ Πολυφέγγους, συνηνώθη καὶ πάλιν μετὰ τῆς Πεδιάδος, ὡς ἦτο φυσικόν, ἀφ' οὗ ἡ μὲν Πιάδα συνορεύει πρὸς τὸν Δαμαλᾶν, τὸ δὲ Πολύφεγγος παρᾶκειται τῇ Νεμέᾳ. Πράγματι ἐν κτιτορικῇ ἐπιγραφῇ τῆς ἀνατολικῶς τῆς Ἐπιδάουρου κειμένης ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου, φερούση τὴν χρονολογίαν 1577 ἀναφέρεται καὶ πάλιν ὁ «θεοφιλέστατος ἐπίσκοπος Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος Δωρόθεος ἐκ πόλεως Κορίνθου»⁶. Ἐν τούτοις ὀλίγα ἔτη μετὰ ταῦτα συναντῶμεν τὴν ἐπισκοπὴν Δαμαλῶν καὶ πάλιν συνηνωμένην πρὸς τὸ Πολύφεγγον «γνώμη συνοδικῇ» ἐν σιγίλλῳ τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ

¹ Αἱ ἐπισκοπαὶ Ἀργους καὶ Μονεμβασίας εἶχον μετὰ ἐξουσίαν ἀρχιεπισκοπᾶς.

² Ungedruckte κλπ. σ. 614.

³ Gelzer, ἔ. ἀ. σ. 634.

⁴ Ποταμοὶ ἦσαν ταινίαι ἐρυθραὶ καὶ λευκαὶ ὁφιοειδεῖς βαίνουσαι κατανορῶντες εἰς δῆλῳσιν τῶν κρουνῶν τοῦ αἵματος καὶ τοῦ ὕδατος τῶν ἐκ τῆς θείας πλευρᾶς ἀποσταξάντων. Διὰ τούτων ἐκοσμοῦντο τὰ στιχάρια ἢ οἱ μανδύαι τῶν ἀρχιερέων, ἐν ᾧ οἱ φαινόλα ἐκοσμοῦντο διὰ σταυρῶν. Ὅρα σχετικῶς Συμμεῶν Θεσσαλονίκης, Περὶ τοῦ θείου ναοῦ. (Migne, Patr. Gr. τόμ. 155 στήλη 256c καὶ 712c). Δημ. Χωματιανόν, ἀπάντησις Σ πρὸς Κ. Καβάσιλαν (Pitra, Analecta sacra 6, 634). Κωδινόν, Περὶ ὁφφικιαλίων 105, 18 (Βόννης).

⁵ Πατριάρχ. Ἱστορία ἐκδ. Βόννης σ. 186, 10 Πβλ. καὶ Ὁττοβονιανὸν κώδικα 75 φ. 154β παρὰ Feron-Battaglini, Codices manuscripti Ottoboniani bibliothecae Vaticanae Ρώμη 1873 σ. 47. (Ἡ παραπομπὴ παρὰ Λάμπρ. Ν. Ἑλληνομνήμων τ. 5 σ. 180) πβλ. καὶ Crusius, Turcograecia τ. 2 σ. 174.

⁶ Χρ. Γιαμαλίδης, Ἀθηνᾶ 25, 412.

Β' τοῦ ἔτους 1591¹. Μόνην δὲ πάλιν τὴν ἐπισκοπὴν Δαμαλῶν ἐν πατριαρχικῷ σιγίλλῳ καὶ λογαριασμῷ τοῦ αὐτοῦ πατριάρχου, τοῦ ἔτους 1593-4, περὶ τῆς ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Δαμαλῶν μονῆς τῶν Ταξιαρχῶν².

Κατὰ τὸν 17^{ον} αἰῶνα εὐρίσκομεν τὴν Ἐπισκοπὴν Δαμαλῶν συνηνωμένην μετὰ τῆς Πεδιάδος, ἐν νομοκάνονι τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς (φυλ. 168^α κεφ. σλζ') ἐνθα σημείωμα λέγει ὅτι «ὁ Κορήνθου τῆς Πελοποννήσου ἔχῃ ταύτας (τὰς ἐπισκοπὰς): τοῦ Δαμαλλῶν καὶ Παιδιάδος»³. Ἀλλὰ καὶ καθ' ὅλον τὸν 18^{ον} αἰῶνα ἡ ἐπισκοπὴ Δαμαλῶν διετελέσε συνηνωμένη μετὰ τῆς Πεδιάδος, ὡς διδάσκουσιν ἐπιγραφαὶ ἐκκλησιῶν τῆς Ἐπιδαύρου, αἵτινες εἶναι κατὰ τοῦτο πολύτιμοι, διότι μανθάνουσι εἰς ἡμᾶς καὶ τὰ ὀνόματα τῶν κατὰ καιρὸν διατελεσάντων ἐπισκόπων τῆς περιοχῆς. Οὕτω, ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ 1701 τοῦ ἐν Λιγουριῷ ναοῦ τῆς Θεοτόκου ἀναφέρεται «ὁ Ἐπίσκοπος Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος Ἰάκωβος»⁴. Ὁ αὐτὸς δ' ἐπίσκοπος ἀναφέρεται καὶ διὰ τὰ ἔτη 1710 καὶ 1713 ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς τῶν ἐκκλησιῶν Ἀγ. Ἰωάννου ἐπὶ τοῦ φρουρίου Νέας Ἐπιδαύρου⁵ καὶ Ἀγ. Μαρίνης Β. Δ. τοῦ Λιγουριῷ⁶. Ἐσφαλμένως δ' ὁ Μηλιαράκης⁷ γράφει ὅτι ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου ἀναφέρεται ὁ ἐπίσκοπος Θεοφύλακτος· τοιοῦτον ὄνομα δὲν μνημονεύει ἡ ἐπιγραφή, προῆλθε δ' ἀναμφιβόλως ἐκ παρανοήσεως τοῦ ἐπιθέτου «θεοφιλέστατος», ὅπερ φέρει ὁ περαιτέρω ἐν τῇ ἐπιγραφῇ μνημονευόμενος ἐπίσκοπος Ἰάκωβος.

Τῷ 1719 ἡ ἐπισκοπὴ Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος ἔτυχε τῆς ἐξαιρετικῆς τιμῆς νὰ ὑψωθῇ εἰς ἀρχιεπισκοπὴν ἀποσπασθεῖσα ἀπὸ τῆς μητροπόλεως Κορίνθου καὶ ἐξαρτηθεῖσα ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Ἐγένετο δ' ἡ ἀπόσπασις αὕτη ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Γ' ἕνεκα τῆς σκανδαλώδους διαγωγῆς τοῦ τότε μητροπολίτου Κορίνθου Μητροφάνους, ὅστις πολλὰ ὥς ἐπέβη, χάριν χρηματισμοῦ, τὸν ἐνάρτεον ἐπίσκοπον Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος Σωφρόνιον, καθ' ὃ λεπτομερῶς ἀναφέρει ἡ σχετικὴ συνοδικὴ διάγνωσις⁸.

Πράγματι δὲ τὸν εἰρημένον Σωφρόνιον συναντῶμεν μὲ τὸν τίτλον τοῦ «Πάνιερωτάτου ἀρχιεπισκόπου» ἐν ἐπιγραφῇ τῆς ἐκκλησίας τῶν ἁγίων Νικο-

¹ Σάθλα, Βιογραφικὸν σχεδιάσμα Ἱερεμίου τοῦ Β' σ. 171.

² Σπ. Π. Λάμπρος, Ν. Ἑλληνομνήμων τ. Γ' σ. 379. Τὸ σιγίλλιον τοῦτο ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Δ. Ζακυθινοῦ (Ἑλληνικά τ. 5 σ. 195). Ἐπὶ τοῦ νότου τοῦ χειρογράφου τούτου ἀναφέρεται ἡ περίληψις ἔχουσα ὡς ἐξῆς «ἐν τῇ ἐπισκοπῇ Δαμαλῶν μοναστήριον Ἀγ. Δημητρίου». Πρόκειται περὶ τῆς εὐθὺς ὑπὲρ τὸ χωρίον Δαμαλᾶ ἡρειπωμένης μονῆς τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, περὶ ἧς ἰδὲ Λαμπράκη, Δελτ. Χρυστ. Ἀρχ. Ἐταιρ. Β' σ. 10.

³ Ν. Ἑλληνομνήμων, τ. Γ' 117.

⁴ Ζησίου, Σύνμικτα σ. 87 ἀρ. 37, Γιαμαλίδης, Ἀθηνᾶ τ. 25 σ. 422.

⁵ Γιαμαλίδης, Ἀθηνᾶ 25 σ. 423.

⁶ Γιαμαλίδης, Ἀθηνᾶ 25 σ. 425.

⁷ Ἀντ. Μηλιαράκη, Γεωγραφία τοῦ νομοῦ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας Ἀθῆναι 1886 σ. 81, ἐξ οὗ παρέλαβε καὶ ὁ Ν. Πολίτης, Λαογραφία τόμ. Α' σ. 695.

⁸ Ἀθ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη τ. Δ' σ. 377. Σπ. Π. Λάμπρος, Ν. Ἑλληνομνήμων Σ', 184.

λάου καὶ Δημητρίου τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Ἀδαμίου¹. Ἀφ' ἐτέρου ὁμως ἐν χαράγματι τοῦ 1751 εὐρισκομένῳ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου κειμένη ἀνατολικῶς τῆς Ν. Ἐπιδαύρου, ἀναφέρεται ὁ θεοφιλέστατος Εὐθύμιος ὁ Τρικαλῆτης², ὥστε φαίνεται ὅτι, ἀποθανόντων τοῦ Μητροφάνους καὶ τοῦ Σωφρονίου, ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Δαμαλῶν ὑπεβιβάσθη εἰς ἐπισκοπὴν. Ὡς ἐπισκοπῆς δὲ γίνεται μνεία αὐτῆς καὶ ἐν σιγιλλίῳ τοῦ 1791 τοῦ Πατριάρχου Νεοφύτου τοῦ Ζ'³, ἔνθα ἀνώνυμός τις ἐπίσκοπος φέρει ἀπλῶς—πιθανώτατα λόγῳ συντομίας—τὸν τίτλον Δαμαλῶν ἄνευ δηλ. τοῦ Πεδιάδος. Ὁμοίως ὡς Δαμαλῶν ἀναφέρεται ἡ ἐπισκοπὴ καὶ ἐν ἐγγράφῳ τῆς Ἐθν. Βιβλ. τῶν Παρισίων περὶ τῆς Σταυροπηγιακῆς μονῆς τῶν Παμμεγίστων Ταξιαρχῶν τῆς εὐρισκομένης ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Δαμαλῶν, ὑπογεγραμμένῳ ὑπὸ τοῦ Ἰακώβου καθηγουμένου καὶ ὑποβεβαιουμένῳ ὑπὸ τοῦ «Δαμαλῶν Νεοφύτου» ἀπὸ α', Δεκεμβρίου 1797⁴.

Τελευταῖος δ' ἐπίσκοπος τῆς περιοχῆς ἐγένετο ὁ Ἰωνᾶς⁵, ὅστις μνημονευόμενος ἦδη ἀπὸ τοῦ 1821⁶, διεδέχθη τῷ 1825 τὸν παραιτηθέντα «μίνιστρον τῆς θρησκείας» Ἰωσήφ τὸν Ἀνδρούσης⁷ διετέλεσε δ' ἐπίσκοπος Δαμαλῶν, μέχρι τοῦ 1833, ὅτε ἡ Ἐπισκοπὴ Δαμαλῶν συνεχωνεύθη πρὸς τὴν τοῦ «Ἀργους καὶ Ναυπλίου» ἀποτελέσασα μετ' αὐτῶν τὴν σημερινὴν ἐπισκοπὴν Ἀργολίδος.

Κατὰ ταῦτα δυνάμεθα νὰ καταστρώσωμεν — μετὰ πολλῶν βεβαίως χασμάτων — τὸν κάτωθι πίνακα ἐπισκόπων τῆς περιοχῆς Τροιζήνος-Δαμαλᾶ.

Ἔτος	Ὄνομα	Τίτλος
787	Ἀντώνιος	Ἐπίσκοπος Τροιζήνος
1262	Λουκάς	» Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος
1565	Ἰωάσαφ	» Δαμαλῶν καὶ Πολυφύγγους
1577	Δωρόθεος	» Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος
1701	Ἰάκωβος	» Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος
1710		
1713		
1719	Σωφρόνιος	Ἀρχιεπίσκοπος Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος
1751	Εὐθύμιος	Ἐπίσκοπος Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος
1791	(ἀνώνυμος)	» Δαμαλῶν
1797	Νεοφυτός	» Δαμαλῶν
1821	Ἰωνᾶς	» Δαμαλῶν

¹ Χρ. Γιαμαλίδης, Ἀθηνᾶ τ. 25 σ. 428.

² Χρ. Γιαμαλίδης, ἔ. ἀ. σ. 413.

³ Σπ. Π. Λάμπρος, Ν. Ἑλληνομνήμων Γ', 396 ἀρ. 69. Δ. Ζακυθηνός, Ἑλληνικά τ. 5 σ. 197.

⁴ Ν. Ἑλληνομνήμων τ. Ζ' σ. 344.

⁵ Κ. Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Τὰ σφζόμενα ἐκκλησιαστικά συγγράμματα τ. Β' σ. 5. Ἰεζεκιήλ Βελανιδιώτης, Ἑκκλησ. Ἀλήθεια 1910 ἀρ. 28 σ. 223.

⁶ Κωνστ. Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Τὰ σφζόμενα ἐκκλησιαστικά συγγράμματα, Ἀθήνησι 1864 τ. 2 σ. 4.

⁷ Κωνστ. Οἰκονόμου, ἔ. ἀ. τ. 2 σ. 38.

γ) **Παραδόσεις, θρύλοι καὶ παροιμίες.** Περὶ τῆς ὀνομασίας τοῦ χωρίου Δαμαλᾶ ὑπάρχει παρὰ τοῖς ἐντοπίοις περίεργος παράδοσις, ἣν ἀκούσας παρὰ τινος γέροντος χωρικοῦ τοῦ Δαμαλᾶ, κατέγραψε τῷ 1868 ὁ Μιχαὴλ Π. Λάμπρος¹. Ἴδου δὲ πῶς ἔχει αὕτη:

«Ἐλυμαίνετο ποτὲ τὸ χωρίον δεινὴ πανώλης. Ἀνθρωποὶ καὶ ζῶα ἀπέθνησκον καὶ ἐν γένει ἡ δυστυχία κατέλαβε τὸν τόπον, χωρὶς νὰ φαίνεται οὐδεὶς τρόπος σωτηρίας. Κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν μία δάμαλις ἐγέννησε δίδυμα τέκνα, αὐτὰ ἐντὸς 40 ἡμερῶν ἠδυνήθησαν ζευχθέντα νὰ ἀροτριώσωσιν ἱκανὸν διάστημα γῆς. Ἐσυλλογίσθησαν λοιπὸν νὰ περιφέρουν τὰ δαμάλια εἰς τὸ χωρίον καὶ ἔπειτα νὰ τὰ σφάζωσιν ἐν τῷ μέσῳ αὐτοῦ· τοῦθ' ὅπερ καὶ ἐγένετο καὶ ἡ πανώλης ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἐκείνης κατέπαυσεν ὀλοσχερῶς. Οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου, εὐγνωμονοῦντες τὰ σώσαντα αὐτοὺς δαμάλια, ὠνόμασαν ἐξ αὐτῶν τὸ χωρίον Δαμαλᾶν».

Πολλὰ ἐπίσης διηγοῦνται οἱ παλαιότεροι κάτοικοι τοῦ Δαμαλᾶ καὶ περὶ τῆς ἡρειπωμένης ἐκκλησίας· τὸ ὅχι τόσον πολυδαίδαλον αὐτὸ κτίσμα θεωροῦσιν οἱ ἀπλοῖκοι χωρικοὶ ὥς τὸ ἀπὸ μακροῦ ἐγκαταλειφθὲν ἐπισκοπικὸν μέγαρον—τὴν Ἐπισκοπὴν—ἣν φαντάζονται «μὲ ἀναριθμήτους θύρας καὶ λαβυρινθώδεις θολωτοὺς χώρους²», ἐν ᾧ, ὥς κατωτέρω θὰ ἴδωμεν, εἶναι μία ἐπιμήκης ἀπλὴ ἐκκλησία μετὰ νάρθηκος καὶ προσκτισμάτων.

Πανελλήνιος τέλος εἶναι καὶ ἡ περὶ τοῦ «Ἐπισκόπον τοῦ Δαμαλᾶ» παροιμία, ἥτις εἶναι διαδεδομένη μετὰ πλείστων παραλλαγῶν, ἀπὸ Κερκύρας μέχρι Καππαδοκίας, τοῦθ' ὅπερ ἐλέγχει, κατὰ τὸν Νικ. Πολίτην³, τὴν παλαιότητα αὐτῆς.

Τὴν ἐν λόγῳ παροιμίαν ἀντέγραψε πρῶτος, κατὰ τὰ μέσα τοῦ 18^{ου} αἰῶνος, ὁ Ἀγγλος περιηγητὴς Chandler⁴ ἀκούσας ἐν αὐτῇ τῇ ἔδρᾳ τῆς ἐπισκοπῆς. Ἐχει δ' αὕτη ὡς ἐξῆς:

Πίσκοπε τοῦ Δαμαλᾶ
δίχως νοῦ, δίχως μυαλὶ
τὰ λιανὰ⁵ δὲν ἤθελες
τὰ μεγάλα γύρευες
τραῦτα τὸ χερόμυλο
κούνα τ' ἀραπόπουλο.

¹ Ἐκδρομὴ εἰς τὴν Γέφυραν τοῦ Διαβόλου, ἐν Καζαμιά τοῦ Α. Κορομηλᾶ τοῦ 1868 σ. 115-116.

² Curtius, Peloponnesos, τόμ. II Gotha 1852 σ. 436.—Τὰ αὐτὰ ἐπὶ λέξει ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Frazer, Pausanias' description of Greece τόμ. III London 1898 σ. 273.

³ Παροιμίες τόμ. Δ' σ. 259.

⁴ Travels in Greece, Oxford 1776 σ. 218. Τοῦ αὐτοῦ Γ' αλλ. μετάφρ. Voyages 1806 τ. III σ. 245.

⁵ Ἐν τῷ πρωτοτύπῳ ὑπάρχουσιν ἀνορθογραφίαι, γράφεται δὲ καὶ λιανὰ, ὅπερ ὁ Κοραῆς διώρθωσεν εἰς λιανὰ (Κοραῆ, Στράβων 1819 τ. Δ' σ. 162).

Ἡ παροιμία αὕτη λέγεται, ὡς γνωστόν, ἐπὶ τῶν δεινὰ πασχόντων λόγῳ τῆς ἀπληστίας των, ὁ αὐτὸς δὲ Chandler ἐξηγεῖ τὸ ἱστορικόν της ὡς ἑξῆς:

«Προσέφεράν ποτε εἰς ἐπίσκοπον δῶρον ἰχθῦς, οὗς οὗτος μικροὺς ἰδὼν δυσηρεστήθη· ἐλπίζων δ' ὅτι θὰ εὖρη μεγαλυτέρους ἀπεφάσισε νὰ δοκιμάσῃ· ἀλλὰ τὸ πλοῖον συνελήφθη ὑπὸ Βαρβαρίνων πειρατῶν· αἰχμαλωτίσαντες οὗτοι αὐτὸν τὸν ἠνάγκασαν ν' ἀλέθῃ σῖτον καὶ ταῦτοχρόνως νὰ λικνίζῃ ἐν βρέφος· ἐκίνησεν ὅμως εἰς συμπάθειαν τὸν κύριον αὐτοῦ ἄδων στίχους τινάς, οὗς αὐτὸς ἐποίησε, μὴ ἔχοντας μὲν ποιητικὴν ἁξίαν ἀλλ' ἐκφράζοντας τὴν ἀσυνεσίαν του καὶ τὰ ἐπακόλουθα αὐτῆς».

Ἐπειδὴ, ὡς εἶναι διατυπωμένη ἡ παροιμία, δὲν γίνεται φανερὸς ὁ χρόνος, καθ' ὃν ὑπόκειται ὁ μῦθος οὔτε δὲ καὶ γνωστόν τι γεγονός, ἐξ οὗ νὰ δύναται τις νὰ συμπεράνῃ ἀσφαλῶς αὐτόν, πολλὰ ἐξηγέθησαν εἰκασίαι περὶ τοῦ εἰς ποῖον ἐπίσκοπον τοῦ Δαμαλᾶ ἀναφέρεται ἡ παροιμία. Ἐκ τῶν εἰκασιῶν ὅλως ἀναξία προσοχῆς τυγχάνει ἡ τοῦ Θεοδ. Κληρονόμου¹, σοβαρώτερα δὲ ἡ τοῦ Μιχ. Λαμπρινίδου², καθ' ὃν ἡ παροιμία ὑπαινίσσεται τὸν ἐπίσκοπον Δαμαλᾶ Ἰάκωβον³, ὅστις κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1715 γενομένην πολιορκίαν τοῦ Ναυπλίου ὑπὸ τῶν Τούρκων συλληφθεὶς φαίνεται ὑπὸ Ἀλγερίνων πειρατῶν βοηθούντων τὸν τουρκικὸν στόλον καὶ ἀχθεὶς πρὸ τοῦ Τούρκου ναυάρχου ἐξηναγκάσθη ὑπ' αὐτοῦ νὰ γράψῃ πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς τοῦ Ναυπλίου νὰ παραδοθῶσι· προσθέσας ὅμως ἐν τέλει τῆς ἐπιστολῆς καὶ τὸ γνωστὸν δίστιχον «πίσκοπος κρεμύμενος ἔγραφε κ' ἀπόγραφε» καὶ ἀνακαλυφθεὶς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐμαστιγώθη καὶ ἤχθη αἰχμάλωτος μετ' ἄλλων λαφύρων εἰς Ἀλγέριον. Τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Λαμπρινίδου ἠσπάσθη ὁ τότε ἀρχιμανδρίτης καὶ νῦν μητροπολίτης Ἱεζεκιὴλ Βελανιδιώτης⁴, ἀνέτρεψεν ὅμως ὡς ἀβάσιμον ὁ Νικόλαος Πολίτης⁵ ἀποδείξας ὅτι ἡ παροιμία εἶναι πολὺ ἀρχαιότερα τοῦ Ἰακώβου. Τὴν γνώμην δὲ ταύτην τοῦ Πολίτου ἐστήριξεν ἀργότερον ὁ Φ. Κουκουλές⁶, προσαγαγὼν ἔγγραφον μαρτυρίαν τοῦ 13^{ου} αἰῶνος περὶ ζωγράφου μητροπολίτου τινὸς ὑπὸ πειρατῶν⁷. Ὁ μητροπολίτης οὗτος ὅμως δὲν ἦτο ἐπίσκοπος Δαμαλᾶ, ἀλλὰ Ναυπάκτου, ἡ ἀσυμφωνία δ' αὕτη θεραπεύεται, κατὰ τὸν κ. Κουκουλέν, ἂν δεχθῶμεν, ὅτι ὁ ἐν λόγῳ μητροπολίτης Ναυπάκτου ὠνομάζετο Δαμαλᾶς, τὸ δὲ οἰκογενειακὸν τοῦτο ἐπίθετον, παρανοηθὲν ἀργότερον, ἔδωκε τὸν ἐπίσκοπον τοῦ Δαμαλᾶ τῆς παροιμίας.

¹ Ἀργολικὸν Ἡμερολόγιον, Ἀθῆναι 1910 σ. 181.

² Ἡμερολόγιον Κ. Φ. Σκόκου τοῦ ἔτους 1910 σ. 361.

³ Ὅρα ἀνωτέρω σ. 24.

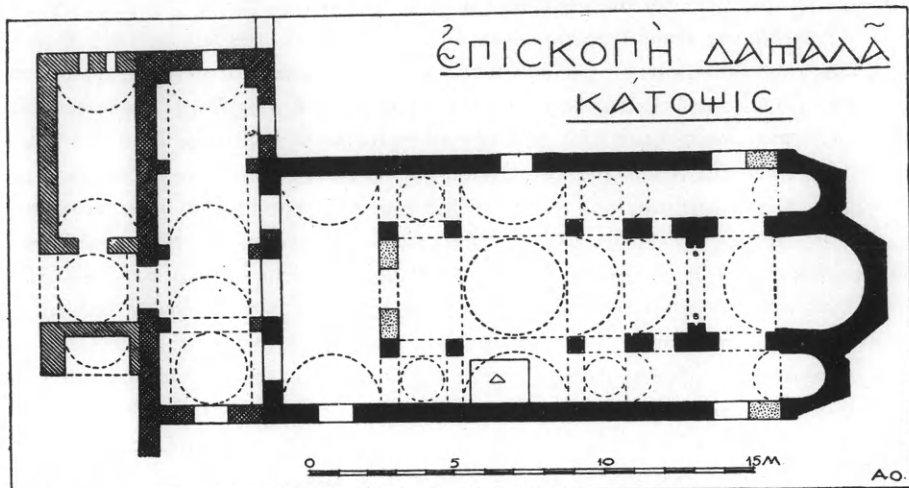
⁴ Ν. Ἑλληνομν. 5' 332 καὶ Λαογραφ. Α', 693.

⁵ Λαογραφ. Α', 695.

⁶ Λαογραφ. Β'. σ. 550.

⁷ Πρόκειται περὶ τῆς ἐν ἔτει 1232 σταλείσης ἀπαντήσεως τοῦ Πατριάρχου Γερμανοῦ τοῦ Β' πρὸς τὸν δεσπότην τῆς Ἠλείου Μανουὴλ Δούκαν Miklosich-Müller, Acta et diplomata τόμ. Γ' σ. 61.

δ) **Ἀρχιτεκτονικὴ διάταξις.** Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας Ἐπισκοπῆς εἶναι ἐπίμηκες κτήριο, ἰδρυμένον πιθανῶς, ὡς ἤδη παρατήρησαν παλαιοὶ ἐρευνηταί, ἐπὶ τῆς θέσεως ἀρχαίου τινὸς ναοῦ τῆς Τροιζήνης. Εἶναι ἐκτισμένος κατὰ τὸ πλεῖστον δι' ἀρχαίου ὕλικου, ἰδίᾳ πωρίνων δωρικῶν σφονδύλων ἐνεκτισμένων εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς ἢ τοὺς διαμέσους τοίχους. Παλαιότεροι μελετηταί¹ ἀναφέρουσιν ὅτι μαρμαρίνόν τι ἀρχιτεκτονικὸν μέλος, μὲ κυμάτια καὶ ἀνθέμια ἐνθυμίζοντα τὰ τοῦ Ἑρεχθείου, ἦτο που ἐν αὐτῷ ἐντετειχισμένον· σήμερον τὸ μέλος τοῦτο δὲν ὑπάρχει πλέον, ὡς δὲν ὑπάρχουσι καὶ ἄλλα βυζαντινὰ γλυπτὰ,

Εἰκ. 2. Κάτοψις τῆς ἐπισκοπῆς Δαμαλᾶ.

ἅτινα φαίνονται εἰς φωτογραφίαν ληφθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Λαμπάκη κατὰ τὸ 1890².

Οἱ τοῖχοι τοῦ κτηρίου διατηροῦνται ἐνιαχοῦ μέχρι τοῦ ὕψους τῶν γεννήσεων τῶν θόλων του (3,60) εἰς τινὰ μάλιστα μέρη σώζονται καὶ τμήματα τῶν καλυπτουσῶν θολωτῶν ὀροφῶν. Ἡ τοιχοποιία τοῦ κυρίως ναοῦ δὲν εἶναι πολὺ κανονικὴ ἀποτελεῖται δ' ἀπὸ μικροὺς σχετικῶς λίθους τοῦ ἐντοπίου σκοτεινοχρόου πετρώματος καὶ πλίνθους, αἵτινες πληροῦσι τὰ μεταξὺ τῶν λίθων κενά. Κατὰ τὴν νοτιάν πλευράν, ἣτις σώζεται καλύτερον, διακρίνει τις κάτω μεγάλους ὀρθοὺς λίθους τεθειμένους κατ' ἀποστάσεις, ἐφ' ὧν εἶναι τεθειμένοι ἄλλοι ὀριζοντίως καὶ ἐπὶ τούτων πάλιν ἄλλοι κατακορύφως εἰς τὴν προέκτασιν τῶν κάτω, οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζονται σταυροί. Τοιοῦτο σύστημα τοιχοδομίας συνηθίζεται εἰς ναοὺς τοῦ 11^{ου} καὶ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος ἐν συνδυασμῷ

¹ Pouqueville, Voyage de la Grece τ. V (Paris 1827) σ. 252. Frazer, Pausanias' description of Greece τόμ. III 1898 σ. 273.

² Φωτογραφία ἀρ. 1805 πβλ. Δελτ. Χρυστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. τευχ. Θ' (1910) σ. 13.

ὁμως πρὸς ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον τοιχοποιίαν, ὡς π. χ. ἐν τῷ ναῷ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος τοῦ χωρίου Χριστιάνου τῆς Τριφυλίας¹, ἐν τῇ Καπνικαρέᾳ Ἀθηνῶν, τῷ καθολικῷ τῆς Μονῆς Δαφνίου² κλπ.

Εἰς τὰ σωζόμενα λείψανα διακρίνει τις τὰ ἑξῆς στοιχεῖα: (εἰκ. 2) α) τὸν κυρίως ναὸν β) τὸν νάρθηκα καὶ γ) τὰ ἔξω τοῦ νάρθηκος προσκτίσματα μετὰ τοῦ περιβόλου. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα δὲν εἶναι σύγχρονα ἀλλὰ κατεσκευάσθησαν διαδοχικῶς, ὡς ἀποδεικνύεται οὐ μόνον ἐκ τῆς διαφορῶν τοιχοδομίας των ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων τεχνικῶν ἐνδείξεων. Τούτου ἕνεκα ἐπὶ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 2) ἕκαστον αὐτῶν ἐσημειώθη ἰδιαιτέρως ἥτοι ὁ μὲν ἀρχικὸς ναὸς διὰ μέλανος χρώματος, ὁ νάρθηξ διὰ σταυρωτῆς διαγραμμίσεως καὶ τὰ ἔξω τοῦ νάρθηκος προσκτίσματα δι' ἀπλῆς διαγραμμίσεως. Τέλος τμήματά τινα κατεδαφισθέντα τοῦ παλαιοῦ ναοῦ ἐσημειώθησαν διὰ κοκκίδων.

α) Ὁ κυρίως ναός. Οὗτος εἶναι ἐπίμηκες ὀρθογώνιον κτίσμα καταλήγον πρὸς ἀνατολὰς εἰς τρεῖς βαθείας ἡμιεξαγώνους ἀψίδας ἱεροῦ.

Τὸ ἐν λόγῳ ὀρθογώνιον διαιρεῖται εἰς τρία κατὰ μῆκος μέρη α) εἰς νάρθηκα β) εἰς τὸν κυρίως ναὸν καὶ γ) εἰς τὸ ἱερόν, ὅπερ φέρει προσκεκλημένας τὰς εἰρημένας τρεῖς κόγχας ἢ ἀψίδας.

Καὶ ὁ μὲν νάρθηξ ἔφερε πρὸς δυσμὰς τρεῖς θύρας, μίαν δὲ κατὰ τὴν νοτίαν στενὴν αὐτοῦ πλευράν· δι' ἐτέρων δὲ τριῶν θυρῶν συνεκoinώνει πρὸς τὸν κυρίως ναόν. Οὗτος ἔφερεν ἐν τῷ μέσῳ τέσσαρας κίονας ἐν τετραγώνῳ, οἷτινες βεβαίως θὰ ὑπεβάσταζον κεντρικὸν τροῦλλον διαμέτρου περίπου 3.50 μ. Τῶν εἰρημένων κίωνων σώζονται εἰσέτι κατὰ χώραν αἱ μαρμάριναι ἰωνικαὶ βάσεις βαίνουσαι ἐπὶ 0.24 ὑψηλῆς πλίνθου πλευρᾶς 0.55. Σώζονται δ' ἐπίσης καὶ οἱ 4 μονόλιθοι, ἀρράβδωτοι, μαρμάρινοι κορμοί, ὕψους 2.95 - 3.00 μ., οἷτινες προφανῶς ἐλήφθησαν ἐξ ἀρχαίων οἰκοδομημάτων· διότι ἐπὶ ἐνὸς ἐξ αὐτῶν εὔρηται ἡ ἐπιγραφή (IG IV 781): *Εὐτυχος Ἐρμοῦ | σὺν τῷ νιῷ Εἰσίω | νι ἀνέθηκεν*.

Κιονοκράνων δὲν ἠδυνήθην ν' ἀνεύρω τεμάχια, θὰ ἦσαν δὲ ταῦτα πιθανώτατα ἰωνικά.

Τὰ τέσσαρα μικρὰ διαμερίσματα κατὰ τὰς γωνίας τοῦ τετραγώνου ἐκαλύπτοντο δι' ἀσπίδων (calottes) ὡς διδάσκει τμήμα θόλου διατηρούμενον κατὰ τὴν νοτανατολικὴν γωνίαν.

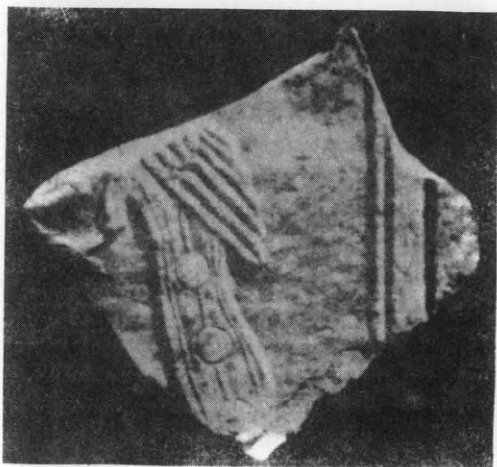
Ὅλως ἰδιαιτέρα σημασία ἐδόθη εἰς τὸ ἱερόν, ὅπερ καταλαμβάνει σχετικῶς μεγάλην ἐπιφάνειαν. Τοῦτο διαίρεται κατὰ τὸ πλάτος εἰς τρία διαμερίσματα καλυπτόμενα πάντα διὰ κατὰ μῆκος κυλινδρικῶν καμαρῶν, ὧν σώζονται αἱ γεννήσεις καὶ τμήματα τῆς ἀρχῆς τῶν θόλων. Ἡ μεσαία μάλιστα καμάρα ἔφερεν ἐν τῷ μέσῳ καὶ ἐνισχυτικὴν ζώνην βαίνουσαν ἐπὶ ποδαρικῶν εἰς τὸ

¹ Ἀδημοσίετος εἰσέτι.

² Millet, Le monastère de Daphni, Paris 1899, πίν. IV, 2.

κάτω μέρος τῶν ὁποίων παρατηροῦνται ἐγκοπαὶ ὀρθογώνιοι, πιθανώτατα χάριν τοῦ τέμπλου (εἰκ. 2 Β, Β) ἄλλαι ὅμως πάλιν ὅμοιαι ἐγκοπαὶ παρατηροῦνται καὶ εἰς τὸ ἄκρον τῶν κατὰ μῆκος τοίχων (εἰκ. 2) ὥστε πρέπει νὰ ὑπολάβωμεν, ὅτι ὑπῆρχεν ἐνταῦθα σολέας τις. Τὰ τρεῖς διαμερίσματα τοῦ ἱεροῦ συνεκοινωνοῦν πρὸς ἄλληλα διὰ δύο ἀνοιγμάτων, ἐνὸς μεγάλου πρὸς ἀνατολὰς καὶ ἐνὸς μικροτέρου πρὸς δυσμὰς, οὗτινος διατηρεῖται εἰσέτι καὶ τὸ τοξωτὸν ὑπέρθυρον.

Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ἐπίσης καὶ τὸ βάθος τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ, αἵτινες εἶναι πᾶσαι ὑπερυψωμέναι. ἡ δὲ μέση ἐξ αὐτῶν ἔχει καὶ ἐλαφρῶς πεταλοειδὲς σχῆμα (εἰκ. 2).

Εἰκ. 3. Τμήμα θωρακίου μετ' ἀναγλύπτου παρασταάσεως παγωνίου.

Ἐκ τῆς γλυπτῆς διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ ἀνεῦρον μόνον τεμάχιον θωρακίου ἐκ σκοτεινοχρόου μαρμάρου (διαστάσεις σωζόμεναι $0,50 \times 0,50 \times 0,08$ μ.) ἐφ' οὗ εἰκονίζεται τὸ ὀπίσθιον ἥμισυ παγωνίου (εἰκ. 3). Τὸ ἀνάγλυφον εἶναι ἐλαφρῶς ἑξεργον, αἱ δὲ πτέρυγες καὶ ἡ οὐρὰ τοῦ πτηνοῦ παρουσιάζουσι γραμμικότητα καὶ σχηματοποίησιν. Δυνατὸν νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος ἔνθα

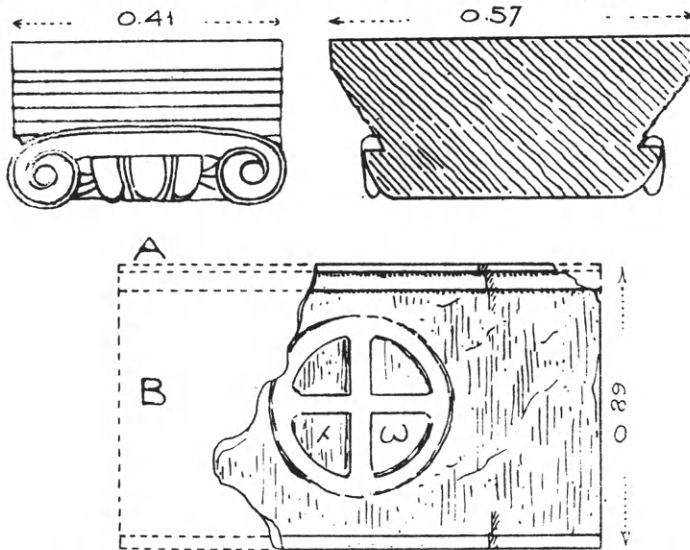
θα ἐχρησιμοποιήθη ἐκ δευτέρου ληφθὲν ἐκ παλαιότερου κτίσματος.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων προκύπτει ὅτι ὁ ναὸς εἶχε τὸν τύπον Α τοῦ συνθέτου τετρακονίου, περὶ οὗ εἵπομεν ἐν τῷ προηγουμένῳ ἄρθρῳ.

Σημειωτέον δ' ὅτι ἐν τῷ ἀνατολικῷ τμήματι τοῦ ἱεροῦ σώζεται καὶ τμήμα τῆς ἐκ μαρμαρίνων πλακῶν στρώσεως τοῦ δαπέδου, ἣτις ἐκοσμεῖτο διὰ μαρμαροθετημάτων ἥτοι μικρῶν τεμαχίων μαρμάρων φυτευμένων τῇ βοηθείᾳ κεραμαλεύρου (κοράσανι) ἐντὸς ρομβοειδῶν καὶ κυκλικῶν ἐγκοπῶν τοῦ μαρμάρου.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ κυρίως ναοῦ εἰς ταύτην βοηθεῖ ἡμᾶς ἀφ' ἐνὸς τὸ σύστημα δομῆς ἀφ' ἑτέρου δ' ἡ χοῆσις ἀσπίδων διὰ τὰς ὀροφὰς τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων του καὶ τέλος ἡ διὰ μαρμαροθετήματος ἐκτέλεσις τοῦ δαπέδου· πάντα τὰ στοιχεῖα ταῦτα ὁδηγοῦσιν εἰς τὸν 12^{ον} μ. Χ. αἰῶνα. Τὴν δὲ ὑπαρξιν σολέα δυνάμεθα νὰ δικαιολογήσωμεν ὥς ἐπιβίωσιν ἐκ παλαιότερου ναοῦ — βασιλικῆς βεβαίως, — ἣτις πρέπει νὰ ὑπῆρχεν

ἐνταῦθα ἀφ' οὗ ἡ ἐπισκοπὴ εἶναι μεμαρτυρημένον ὅτι ὑφίστατο ἤδη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 8^{ου} αἰῶνος. Λείψανα ἄλλως τε τῆς ἐν λόγῳ βασιλικῆς διτηρήθησαν ὀλίγα ἀλλ' ἐνδεικτικά· εἶναι δὲ ταῦτα 1) κιονόκρανον ἰωνικὸν μαρμαρινὸν συνηνωμένον μετὰ τοῦ ἐπιθήματος (εἰκ. 4, Α) καὶ παρουσιάζον εὐτελῆ ἐπαρχιακὴν ἐργασίαν τοῦ 6^{ου} αἰῶνος καὶ 2) Πλάξ μαρμαρινή, ὕψους 0.89, φέρουσα ἄνω στέψιν καὶ κάτω ταινίαν ἐν δὲ τῷ μέσῳ τῆς προσθίας ὅψεως ἀνάγλυφον κύκλον περιβάλλοντα σταυρὸν εἰς τὰ κάτω διαμερίσματα τοῦ

Εἰκ. 4. Γλυπτὰ λείψανα τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς Τροίξηνος.

ὁποίου ὑπάρχουσι χαραγμένα τὰ γράμματα τῆς Ἀποκαλύψεως Α καὶ Ω (εἰκ. 4, Β). Ἡ πλάξ αὕτη προέρχεται ἀναμφιβόλως ἐκ τοῦ χαμηλοῦ τέμπλου τῆς παλαιότερας βασιλικῆς καὶ δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ διτηρήθῃ καὶ εἰς τὸν σολέαν τοῦ μεσαιωνικοῦ ναοῦ ὡς καὶ ἡ φέρουσα τὸ παγώνιον (εἰκ. 3).

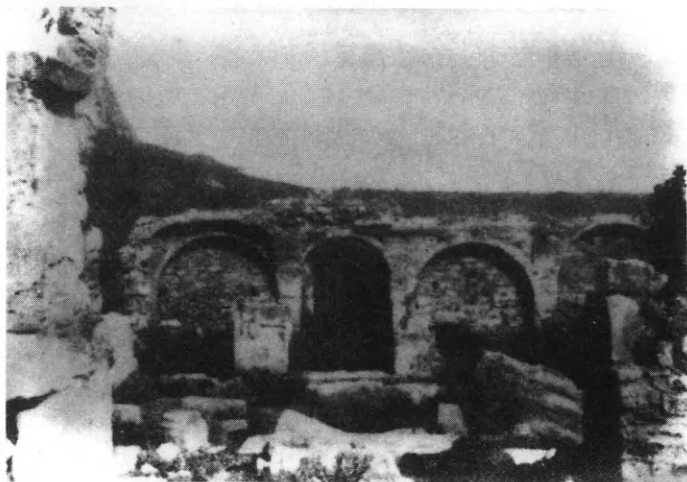
Ἐκ τῆς αὐτῆς δὲ ἀρχαιότερας βασιλικῆς θὰ προέρχεται ἀναμφιβόλως καὶ τὸ μαρμαρινὸν τεμάχιον τῆς βάσεως ἐξαγώνου ἁμβωνος ὅπερ σώζει μετ' ἄλλων κεχαραγμένην καὶ τὴν ἐξῆς ἀφιερωτικὴν ἐπιγραφὴν, ἣν ἐδημοσίευσεν ὁ Legrand¹ καὶ μετ' αὐτὸν πληρέστερον ὁ Fränkel (ἐν IG IV, 784) μετὰ τὴν συμπλήρωσιν ὅμως τοῦ ὁποίου διαφωνῶ ἀναγινώσκων οὕτω:

ΙΣΤΑΝΘΗΙC ΑΝΑΓΗΝΩCΤΗC ΥΠΕΡ (ἐν ἑλὲς ἑαυτοῦ) ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ
[ἐκ] ΑΛΛΙΕΡΓΗCΕΝ² ΤΟΝ ΑΒΒ(ω)ΝΑΕΙC ΛΟ(ζ)ΑΓΗ
ΚΑΙ ΕΠΑΙΝΟΝ ΤΟΥ ΑΓΧΑΝΙΓΕΛΟΥ ΜΙΧΑΗΛ.

¹ B. C. H. XXIV (1900) σ. 207. Τὸ τεμάχιον ἀπόκειται εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ μεταγενεστέρου ναοῦ τοῦ Σωτήρος.

² Τὸ ρῆμα τοῦτο ἀπαντᾷται συνηθέστατα εἰς ἀφιερωτικὰς χριστιανικὰς ἐπιγραφὰς τῶν πρώτων μετὰ Χριστὸν αἰώνων. Οὕτω π. γ. ἐν Γκερεμέ *ἐκαλλιουργήθῃ τὸ βῆμα

Ὁ ἐξωνάρθηξ (εἰκ. 5). Εἰς τὸν κυρίως ναὸν προσετέθη ἀργότερον ἐξωνάρθηξ ὅστις κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν ἐκτείνεται πέραν τοῦ βορείου τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ. Ὁ νάρθηξ οὗτος φέρει ἐσωτερικῶς τυφλὰς ἀψίδας (εἰκ. 5) ἐφ' ὧν ἔβαινε κυλινδρική καμάρα μόνον δὲ κατὰ τὸ νότιον αὐτοῦ διαμέρισμα ἐκαλύπτετο διὰ χαμηλωμένου σφαιρικοῦ θόλου (calotte) οὗτινος σώζεται μικρὸν τμήμα κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν (εἰκ. 5) ἐκτισμένον διὰ κανονικῶν μαλακῶν πωρολίθων.

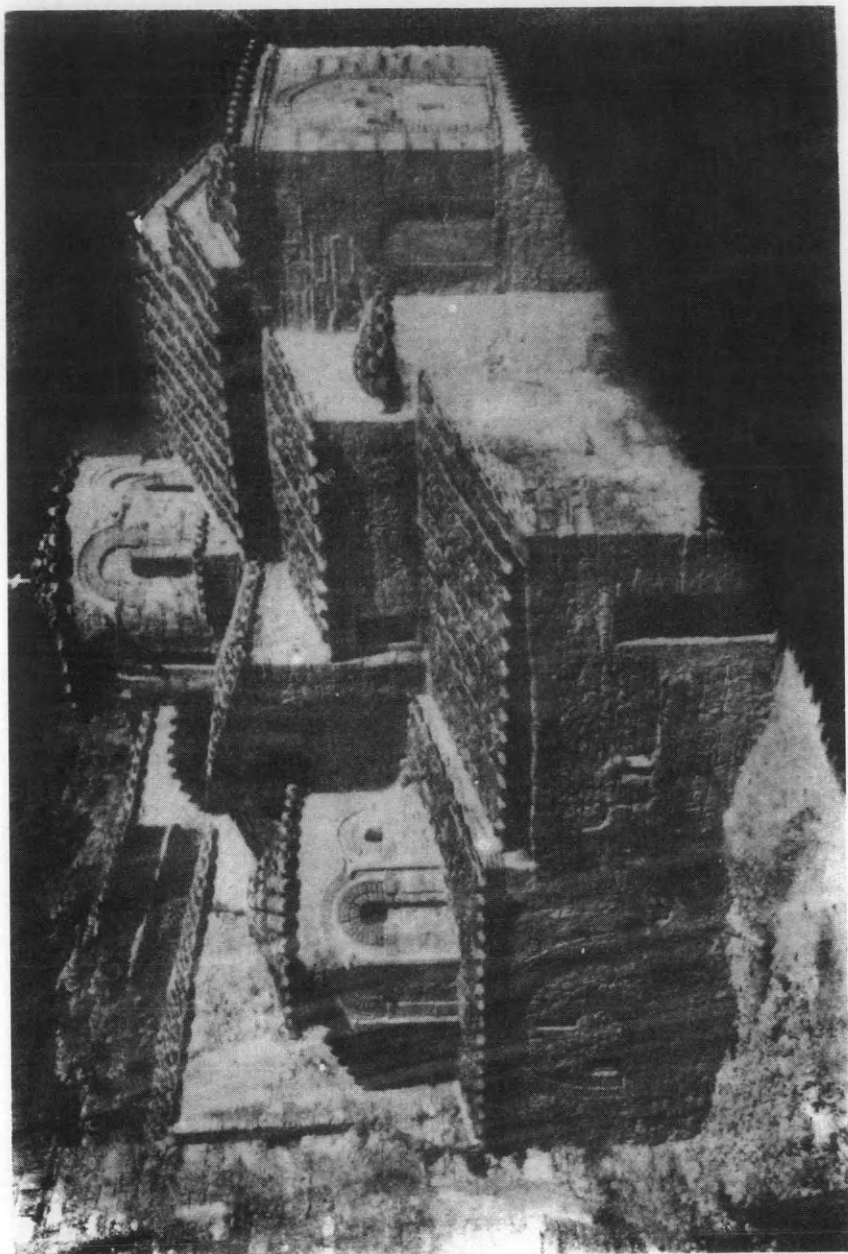
Εἰκ. 5. Ἀποψις τοῦ ἐξωνάρθηκος ἀπ' ἀνατολῶν.

Προσκτίσματα. Ὁ ἐξωνάρθηξ ἔφερε πλὴν τῶν τριῶν θυρῶν ἐπικοινωνίας πρὸς τὸν ναὸν καὶ τρεῖς ἐξωτερικὰς ἤτοι μίαν κατὰ τὴν πρὸς βορρᾶν προέκτασιν αὐτοῦ, μίαν πρὸς νότον καὶ τρίτην πρὸς δυσμὰς κατὰ προέκτασιν τῆς μεσαίας θύρας τοῦ κυρίως ναοῦ. Πρὸ τῆς τελευταίας ταύτης θύρας κατεσκευάσθη θολωτὸς πυλὼν (εἰκ. 2) καλυφθεὶς δι' ἀσπίδος, δεξιᾷ δὲ τοῦ πυλῶνος αὐτοῦ ἐπίμηκες ὀρθογώνιον διαμέρισμα φέρον κατὰ τὴν πρὸς βορρᾶν

τοῦτο· (Rott, *Kleinasiatische Denkmäler* σ. 227 πβλ. καὶ σ. 136, 222, 355) ἐν Ὀλυμπίᾳ ἐκαλλιέργησεν τὴν στρῶσιν· (Ergebnisse V, 656, B. Λεονάρδος, ἡ Ὀλυμπία σ. 160), ἐν Σικυῶνι (Ὁρλάνδος, Πρακτικά Ἀρχ. Ἑταιρ. 1933, 83), ἐν Μ. Ἀσίᾳ (H. Grégoire, *Recueil des inscriptions Grecques, chrétiennes d'Asie Mineure* σ. 13 ἀρ. 31). Τὸ ρῆμα εὗρηται καὶ ἐν τῇ Λειτουργίᾳ τοῦ Χρυσοστόμου εὐχὴ τῆς ἐκτενοῦς ἰκεσίας (Π. Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι Ἀθῆναι 1935 σ. 60) ὥς καὶ ἐν ταῖς Ἀποστολικαῖς Διατάξεσιν (VIII, 10) καὶ παρὰ Λουκᾶ XXIII, 42. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν 12ον ἔτι αἰῶνα συναντῶμεν τὸ ρῆμα ἐν ἐπιγραφῇ τῆς Μακεδονίας Muljukof, *Izvestija* τοῦ Ρωσ. Ἰνστιτ. Κ/πόλεως τόμ. IV σ. 136.

στενήν αὐτοῦ πλευρὰν δύο μικρὰ μονόλοβα παράθυρα (εἰκ. 2). Ἀφ' ἑτέρου πρὸς νότον τοῦ πυλῶνος κατεσκευάσθη ἄρκοσόλιον, βλέπον πρὸς νότον, (εἰκ. 2) πιθανώτατα ὑπερθεν τοῦ τάφου κτίτορός τινος ἢ ἄλλου προσώπου συνδεομένου πρὸς τὸν ναόν. Ἡ τοιχοποιία τῶν προσκτισμάτων τούτων εἶναι εὐτελεστέρα, θ' ἀνήκει δὲ ἀναμφιβόλως εἰς τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, ἐν ᾧ ὁ ἐξωνάρθηξ δυνατὸν νὰ εἶναι τοῦ 14^{ου} ἢ 15^{ου} τὸ πολὺ αἰῶνος.

Τέλος ἀναφέρομεν καὶ τὸν σωζόμενον μανδρότοιχον τὸν κλείοντα τὴν αὐλήν, ἣτις ἐξετείνεται πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ. Ὁ τοῖχος οὗτος ἀρχόμενος ἀπὸ τῆς πρὸς βορρᾶν προεκτάσεως τοῦ ἐξωνάρθηκος (εἰκ. 2) κάμπτει πρὸς βορρᾶν καὶ βαίνει παραλλήλως πρὸς τὸν ναὸν εἰς ἀπόστασιν μόνον 3.00 μ. ἀκολούθως δ' ἀναγαμματιζόμενος πρὸς νότον βαίνει παραλλήλως πρὸς τὰ προσκτίσματα καὶ εἰς ἀπόστασιν 3.10 ἐξωτερικῶς. Ἡ νοτία αὐτοῦ πλευρὰ δὲν εἶναι σήμερον ὁρατὴ ἄνευ σκαφῆς καὶ καθαρισμοῦ τοῦ μέρους ἐκ τῶν καλυπτουσῶν αὐτὸ πετρῶν καὶ τῶν χωμάτων.

Εἰκ. 1. Τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Ὁσίας Μελετίου ἀπὸ Ν.Α.

Η ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΠΑΡΑΛΑΥΡΙΑ ΑΥΤΗΣ

Τελευτώντος τοῦ 11^{ου} αἰῶνος αἱ πρὸς τὴν Μεγαρίδα νεύουσαι πλαγιαί τοῦ Κιθαιρώνος ἐφιλοξένησαν σπουδαίαν μοναχικὴν πολιτείαν, συμπληθεῖσαν περὶ τὴν κέλλαν τοῦ περιφήμου θαυματουργοῦ καὶ μεταρρυθμιστοῦ τοῦ μοναχικοῦ βίου Ὁσ. Μελετίου. Τοσαύτη ἦτο ἡ γοητεία, ἣν ἤσκησεν ἐπὶ τῶν συγχρόνων του ὁ αὐστηρὸς καὶ περισσόδρηστος οὗτος ἀναχωρητής, ὥστε πλήθη μοναχῶν οὐ μόνον συνέρρεον πρὸς αὐτόν, ὡς αἱ μέλισσαι πρὸς τὸ μέλι, ἀλλὰ καὶ μονίμως ἐγκαθίσταντο περὶ τὴν λαύραν του, ἰδρύοντες ὁλονὲν νέα παραλαύρια. Κατήντησεν οὕτω, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, ν^ο ἀποβῆ ὁ Κιθαιρὼν δευτέρου Ἁγίου Ὁρος, ἀπαρτισθὲν ἀπὸ τὴν κεντρικὴν μονὴν καὶ εἴκοσι τέσσαρα ἄλλα παραλαύρια. Αἱ σύνδενδροι κλιτύες τοῦ δυσβάτου βουνοῦ, αἱ ὅποιαι καὶ αἱ χαράδραι του ἔβριθον τὴν ἀνθρωπίνων υπάρξεων, αἵτινες ἐβασάνιζον ἑαυτὰς «ἵνα μείζονος ἀναστάσεως τύχωσιν». Ὑπὲρ πάντα δὲ σεβαστὸν περιηγεῖτο πανταχοῦ τὸ ὄνομα τοῦ Μελετίου, ὅστις εἶχεν ἀποβῆ ἐφάμιλλος τῶν παλαιῶν ἀναχωρητῶν καὶ «κάλλος τοῦ αἰῶνος». Αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος ὁ Α' ὁ Κομνηνὸς ποικιλοτρόπως τῷ ἐπέδειξε τὴν εὐνοίαν του¹, οὐχ ἦττον δ' εὐμενὴς πρὸς τὸν Μελέτιον ἐφάνη καὶ ὁ Πατριάρχης Κ/πόλεως Νικόλαος ὁ Γραμματικὸς, ὅστις ἐπέτρεψεν αὐτῷ πλὴν ἄλλων καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ ἐξομολογεῖν. Τοσαύτη δ' ἐν γένει ἦτο ἡ ἐπίδρασις τοῦ Μελετίου, ὥστε καὶ αὐτὸς ὁ νότιος Κιθαιρῶν, ὅστις σημειωτέον κατὰ τὸν μεσαῖωνα ὠνομάζετο ὄρος Μυουπόλεως, ἐκαλεῖτο ἐφεξῆς ὑπὸ τῶν συγχρόνων μοναχῶν «Ὁρος τοῦ Κυροῦ Μελετίου».

Ἐν τούτοις παρὰ τὴν μεγάλην ἀκμήν, εἰς ἣν ἔφθασεν ἡ μοναχικὴ τοῦ Κιθαιρώνος πολιτεία δὲν ἠβουλήθη δυστυχῶς περαιτέρω ὑπὸ τῆς τύχης καὶ τῶν περιστάσεων. Ἐνα ἡ δύο αἰῶνας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἱδρυτοῦ καὶ ἐμψυχωτοῦ (1105) τὰ παραλαύρια ἤρχισαν βαθμηδὸν νὰ παρακμάζωσι, νὰ ἐρημοῦνται, ν' ἀφανίζονται. Μόνῃ εἰς τὰ πλήγματα τοῦ χρόνου καὶ τῶν

¹ Ὁ Μελέτιος προσεφίητευσεν περὶ τῶν πρὸς τοὺς Κομάνους καὶ ἄλλους πολέμων τοῦ Ἀλεξίου, οὓς λεπτομερῶς ἀφηγεῖται Ἀννα ἡ Κομνηνὴ (Ἀλεξιάς X 2-4 καὶ IX, 2 Reifferscheid) καὶ ρητῶς ἀναφέρει ὁ βιογράφος του Νικόλαος ὁ Μεθώνης (§ 15). Ἐντεῦθεν συνάγεται συνάφεια αὐτοῦ πρὸς τὴν βυζαντινὴν αὐλήν, ἣν ἄλλως τε πιστοποιοῦσι καὶ οἱ βιογράφοι του.

ἀνθρώπων κατάρθωσεν ἐκ τοῦ ὅλου συγκροτήματος ν' ἀντιστῇ ἡ καὶ σήμερον ἔτι ἐν λειτουργίᾳ σωζομένη μονή, ἡ περικλείουσα τὸν τίμιον τάφον τοῦ ὁσίου· τῶν δέ ποτε περιβαλλόντων αὐτὴν μονυδριῶν σήμερον ἄλλα μὲν μόλις διαφαίνονται ἐν ἐρειπίοις διὰ μέσου τῆς πυκνῆς ὄρεινῆς βλαστήσεως, ἄλλων δὲ πάλιν διετηρήθη εἰς γειτονικὰς τοποθεσίας μόνον ἡ ἀνάμνησις.

Μοναχικὸν συγκρότημα ἰδρυθὲν κατὰ τὸ μεσουράνημα τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, τυχὸν τῆς εὐνοίας καὶ τῆς χορηγίας τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς καὶ τῆς ὁμοθυμίου λατρείας καὶ ἀφοσιώσεως τῆς πέριξ χώρας, δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀπετέλει ἀπλῶς μίαν κιβωτὸν πίστεως, περισυλλογῆς καὶ πρὸς τὸ θεῖον ἐνατενίσεως, ἀλλὰ θὰ ἦτο, ἀναμφιβόλως, καὶ σημαντικὸν κέντρον παιδείας τε καὶ τέχνης. Τοῦτο ἄλλως τε μαρτυροῦσι τόσον τὰ ἐπὶ διασωθέντων κωδίκων σημειώματα, ὅσον καὶ τὰ ἄφθονα ἐν αὐτῷ διατηρηθέντα λείψανα τέχνης, ἥτις, παρὰ τὴν αὐστηρότητα τῆς διαίτης, ἦν ἐπέβαλεν ὁ Μελέτιος¹, εὗρεν ἐντούτοις εὐκαιρίαν νὰ ἐκδηλωθῇ καὶ εἰς κομψὰ ἀρχιτεκτονικὰ δημιουργήματα παντοίων τύπων καὶ εἰς μαρμαρίνας γλυπτὰς διακοσμήσεις—τέμπλων, κοσμητῶν, περιθωρωμάτων, σαρκοφάγων — καὶ εἰς ζωγραφικὰς συνθέσεις καλυπτούσας τοὺς τοίχους καὶ τοὺς θόλους τῶν ναῶν καὶ τῶν κελλίων, δι' ὧν ὑπεβοηθεῖτο ἡ πρὸς τὸ θεῖον ἀνάτασις τῶν ψυχῶν τῶν ἀσκουμένων.

Τὰ λείψανα ταῦτα τῆς τέχνης τῆς μοναχικῆς τοῦ Κιθαιρώνος πολιτείας διετηρήθησαν ἄλλα μὲν ἐν τῇ κεντρικῇ μονῇ ἄλλα δὲ πάλιν ἤχθησαν εἰς φῶς δι' ἀνασκαφῶν, ὡς ἐνήργησα, τῇ προθύμῳ ἀρωγῇ τῶν μοναχῶν, εἰς τινὰ τῶν παραλαυρίων. Καίτοι δ' ὅμως καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ κεντρικοῦ ναοῦ τυγχάνει ἀξιόλογος καὶ ὁ γλυπτὸς διάκοσμος αὐτοῦ τε καὶ τῶν παραλαυρίων πλουσιώτατος, ἱκανοποιητικὴ δὲ ἂν καὶ μεταγενεστέρᾳ καὶ ἡ γραφικὴ τοῦ καθολικοῦ καὶ τινων παραλαυρίων διακόσμησις, ὅμως — ἐξαιρέσει σποραδικῶν τινων μνηιῶν² καὶ συντόμων ἐκλαϊκευτικῶν περιγραφῶν³ — ἡ τέχνη τοῦ σπουδαίου μοναχικοῦ συγκροτήματος τοῦ Κιθαιρώνος παρέμεινεν εἰσέτι ἄγνωστος εἰς τὴν αὐστηρὰν ἐπιστήμην· διότι ἔλειπε μέχρι τοῦδε μία συστηματικὴ τεχνοϊστορικὴ μονογραφία περὶ τε τῆς Μονῆς καὶ τῶν παραλαυρίων της. Εἰς τούτου δὲ τοῦ κenoῦ τὴν πλήρωσιν ἀφορᾷ ἡ ἀνὰ χεῖρας μελέτη, καρπὸς μακροχρονίων μου ἐρευνῶν καὶ καταμετρήσεων ἐν τῇ ἱερᾷ περιοχῇ τοῦ Κυροῦ Μελετίου.

¹ Τρίκινος σάκκος, κουρά ἐν χρῶ, ἐν μόνον φαγητὸν τρεῖς τῆς ἐβδομάδος, συνεχεῖς προσευχαὶ καὶ γονυκλισίαι, ἀκτημοσύνη κλπ.

² Κ. Κωνσταντόπουλος, Δελτ. Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. Περ. β' τόμ. Α' 1924 σ. 49 ἐ.—Martin Leake, Travels in Northern Greece London 1835 II σ. 373 ἐ.

³ Α. Ὁρλάνδου, Ἱστορία καὶ περιγραφή τῆς Ι. Μονῆς Ὁσίου Μελετίου Ἀθῆναι 1931. Νικ. Καλογερόπουλος, Ἐφημ. «Καθημερινή» τῆς 5 Σεπτ. 1933.

ΜΕΡΟΣ Α'

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΑΡΑΛΑΥΡΙΩΝ ΤΗΣ

Διὰ τὴν ἵδρυσιν τῆς μονῆς καὶ τῶν παραλαυρίων τῆς ὡς καὶ διὰ τὴν ὀνομασίαν τινῶν ἐκ τῶν τελευταίων, πολύτιμον πηγὴν ἀποτελεῖ ὁ Βίος τοῦ Ὁσίου Μελετίου, ἡ δρᾶσις τοῦ ὁποίου εἶναι συνυφασμένη πρὸς τὰ κτήρια. Εἶναι δ' ἡ πηγὴ αὕτη λίαν ἀξιόπιστος· διότι δὲν προέρχεται, ὡς ἄλλοι βίοι, ἐκ τοῦ καλᾶμου μεταγενεστέρου τινὸς καλογήρου παρεμβάλλοντος εἰς τὴν διήγησιν αὐτοῦ φανταστικά στοιχεῖα, ἀλλ' ἐξ ἀνδρῶν γνωστῶν εἰς τὰ βυζαντινὰ γράμματα, ἀνωτέραν κατεχόντων κοινωνικὴν θέσιν καὶ δὴ καὶ συγχρόνων περίτου τοῦ Ὁσίου Μελετίου καὶ ἄρα ἀπηχούντων ζώσας παραδόσεις. Εἶναι δ' οἱ βιογράφοι οὗτοι ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ Νικόλαος, ἐπίσκοπος Μεθώνης († περὶ τὸ 1160) ἀφ' ἑτέρου δ' ὁ πολὺς Θεόδωρος ὁ Προδρόμος, ὁ κοινότερον γνωστὸς ὡς Πτωχοπροδρόμος. Ἐκάτερος τῶν ἀνδρῶν τούτων συνέγραψε τὸν βίον τοῦ ὁσίου εἰς γλῶσσαν καθαρεύουσαν· ὑπάρχει ὅμως, πλὴν τῶν μνημονευθέντων βίων καὶ μεταγενεστέρα τις διασκευὴ τοῦ βίου τοῦ Μελετίου γεγραμμένη εἰς ἀπλοελληνικὴν, φιλοτεχνηθεῖσα ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ καὶ πολυγράφου λογίου τοῦ 17^{ου} αἰῶνος Ἀγαπίου Λάνδου, ἐπανειλημμένως ἐν Βενετίᾳ ἐκδοθεῖσα¹. Οἱ δὲ δύο παλαιότεροι βίοι τοῦ ὁσίου ἐξεδόθησαν καὶ ἐσχολιάσθησαν τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Vassilievskij², πρὸ τινων δ' ἐτῶν καὶ ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου³, ὅστις καὶ καθώρισεν ὅτι ἀμφότεροι οἱ βίοι ἐγράφησαν περὶ τὸ ἔτος 1141 καὶ ὁρθῶς διέγνωσεν, ὅτι ὁ μὲν τοῦ Νικολάου εἶναι γεγραμμένος ἀφελῶς καὶ ἄνευ ρητορικῶν σχημάτων, ἐν ᾧ τουναντίον ὁ τοῦ Θεοδώρου φέρει μᾶλλον τὸν χαρακτῆρα ἐγκωμίου.

Λὲν θὰ διαλάβωμεν βεβαίως ἐνταῦθα λεπτομερῶς περὶ τοῦ βίου, τῆς πολιτείας καὶ τῶν θαυμάτων τοῦ Ὁσίου, περὶ ὧν δύναται τις νὰ πληροφορηθῇ ἐν πλάτει ἐκ τῆς μνημονευθείσης ἐκδόσεως τοῦ Χρυσοστόμου. Ἡμεῖς ἀπλῶς θὰ σταχυολογήσωμεν ἐκ τοῦ βίου του, ὅσα στοιχεῖα μᾶς εἶναι χρήσιμα διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς κεντρικῆς μονῆς καὶ τῶν παραλαυρίων τῆς.

Ἀναφέρουσι λοιπὸν οἱ βιογράφοι, ὅτι ὁ Ὁσῖος Μελέτιος, γεννηθεὶς (περὶ τὸ 1035) ἐν τινὶ ἀσήμῳ χωρίῳ τῆς Καππαδοκίας ὀνομαζομένῳ Μουταλάσκα, δεκαπενταετῆς ἔτι τὴν ἡλικίαν ἐγκατέλιπε τὸν πατρικὸν οἶκον καὶ «τὸ σῶμα μόνον ἀράμενος καὶ ὀβολοὺς ἐπτά» μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπου εἰσήχθη εἰς τὴν μονὴν τοῦ Χρυσοστόμου, ἐνθα καὶ ἐκάθη μετὰ τριετίαν μοναχός,

¹ Νέος Παράδεισος Βενετία 1641, 2^α ἔκδ. 1664. Νέα ἔκδοσις 1806. Πβλ. καὶ Δουκάκη, Μ. Συναξαριστὴν μηνὸς Σεπτεμβρίου, Ἀθῆναι 1893.

² Pravoslavnij Palestinskij Shornik τ. VI τευχ. 2. Νικολάου ἐπισκόπου Μεθώνης καὶ Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου βίοι Μελετίου τοῦ νέου.

³ Ὁ Ὁσῖος Μελέτιος ὁ Νέος. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν Ἑλλάδι Β', ἐν Ἀθήναις 1935 σ. 34-91.

διακριθείς ἐπὶ αὐστηρότητι ἀσκήσεως. Τὸ φιλόθρησκον ἀλλὰ καὶ φιλόαρχιον τοῦ νεαρωτάτου τότε μοναχοῦ μαρτυροῦσιν ἅψ' ἐνὸς μὲν αἱ ἐπισκέψεις του εἰς τὴν Ἁγ. Σοφίαν, ἅψ' ἑτέρου δ' ἡ ἐπακολουθήσασα ἑναρξίς ἀποδημίας του εἰς Ρώμην καὶ τοὺς Ἁγίους Τόπους, καθ' ἣν διήλθεν ἅψ' ἐνὸς μὲν ἐκ Θεσσαλονίκης, ἔνθα ἐπεσκέφθη τὸν ναὸν τοῦ πολιούχου Ἁγίου Δημητρίου, προσκυνήσας τὴν «*ἀγιόφορον σορόν*» του, ἅψ' ἑτέρου δ' ἐξ Ἀθηνῶν, ἔνθα ἀνελθὼν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, προσεκύνησε τὸν ἐν τῷ Παρθενῶνι ναὸν τῆς Θεοτόκου. Διὰ ποῖον δὲ λόγον διέκοψεν ὁ Μελέτιος τότε τὸ εἰς Ρώμην καὶ τοὺς Ἁγίους Τόπους ταξιδίον του μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἐκ τῶν βιογράφων του Νικόλαος, ὅστις ἀναφέρει ὅτι μόλις ὁ Μελέτιος ἐξηλθε τῆς Θεσσαλονίκης παρουσιάσθη εἰς αὐτὸν «*νεανίας τις ... τὴν ὄρασιν εὐπρεπῆς, τὴν ἔντευξιν εὐμενῆς, τὸ ἦθος κόσμιος*», ὅστις συνοδεύσας αὐτὸν ἐπ' ὀλίγον, ὑπέδειξεν ν' ἀναβάλλῃ τὸ ταξιδίον καὶ νὰ μεταβῇ πρὸς τὸν μάρτυρα Γεώργιον, ὅστις «*ἠντράπευσεν αὐτῷ καταγῶγιον περίπου τὰ Θηβαϊκὰ τῆς Ἑλλάδος ὄρια, ἐν τῷ πρὸς νότον μέρει τῆς πόλεως*». Λέγει δὲ περαιτέρω ὁ αὐτὸς βιογράφος, ὅτι τὸ εὐκτήριον τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, ἐν ᾧ ἐγκατεστάθη, ὁ Μελέτιος ἀπέιχε τῶν Θηβῶν, «*περὶ σταδίους εἴκοσιν*».

Εἴκοσι καὶ ὀκτὼ ὅλα ἔτη διέμεινε παρὰ τὰς Θήβας ὁ Ὅσιος Μελέτιος, μέ τινα διαλείμματα, καθ' ἃ ἀπεδήμησεν εἰς Ἁγίους Τόπους—ἔνθα διέτριψεν ὁλόκληρον τριετίαν (1070-1073)—καὶ εἰς Ρώμην πρὸς προσκύνησιν τῶν τάφων τῶν κορυφαίων Πέτρου καὶ Παύλου, ἐκεῖθεν δ' εἰς Κομποστέλλαν τῆς Ἰσπανίας, ἔνθα ὑπῆρχεν ὁ τάφος τοῦ ἐν Ἰσπανίᾳ κηρύξαντος ἀποστόλου Ἰακώβου τοῦ Ζεβεδαίου.

Περὶ τὸ 1081 ὁ Ὅσιος ἐπιθυμῶν νὰ ἡσυχάσῃ καὶ ἀποφύγῃ τὰς συχνὰς ἐπισκέψεις, ἃς ὑφίστατο λόγῳ τῆς πρὸς τὰς Θήβας γειτνιάσεως τοῦ ἡσυχαστηρίου του ἔκρινε σκόπιμον νὰ ἐγκαταλίπῃ τὸ μονύδριον τοῦ Ἁγ. Γεωργίου—ἐν ᾧ ἀφῆκε 12 μοναχοὺς ὑπὸ ἡγούμενον τὸν Νικόλαον—καὶ νὰ τραπῇ πρὸς τὰ ὄρη. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν μετέβη εἰς τι ὄρος τῆς Βοιωτίας ὀνομαζόμενον Φιλάργιον, ἔνθα καὶ ἤρχισε νὰ κτίξῃ κελλία· μετ' ὀλίγον ὅμως, ἀντιληφθεὶς ὅτι ὁ τόπος οὗτος δὲν ἦτο κατάλληλος διὰ μονήν, ἐγκατέλιπεν αὐτὸν καὶ ἐτράπη πρὸς τὰς δυσβάτους νοτίους ὑπωρείας τοῦ ὄρους Μυουπόλεως¹. Εἰς

¹ Τὴν ὀνομασίαν ταύτην ἔλαβεν ὁ νότιος Κιθαιρῶν ἐκ τοῦ παρὰ τοὺς πρόποδας αὐτοῦ εὐρισκομένου πολισματος, ὅπερ ὀνομάζετο κατὰ τὸν μεσαίωνα Μυούπολις· τὰ εἰρημικά του, ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὴν ἀρχαίαν Οἰνόνην, σώζονται εἰσέτι ἐν τῇ πρὸς τὰ Ν. Δ. τῆς μονῆς πεδιάδι, πβλ. Μελετίου Γεωγραφίαν τ. Β' σ. 356. Σουρμελῆς, Ἀττικά ἢ περὶ δῆμων Ἀττικῆς σελ. 24. Leake Travels, in northern Greece II σ. 271. Lil. Chandler, Journal of Hellenic Studies XLVI (1926) σ. 8 καὶ 9 Kahrstedt, Ath. Mitt. 57 (1932) σ. 10 ἐ., Wrede, Attische Mauern Ἀθήναι 1933 σ. 25. Σημειωτέον ὅτι ὁ Δ. Σουρμελῆς, (Ἀττικά ἢ περὶ δῆμων Ἀττικῆς, ἐν Ἀθήναις 1854 σ. 24) ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὸν μεσαίωνα τὸ πόλισμα ἐλέγετο Νοιούπολις εἰτα δὲ Μυιούπολις «κατὰ διόρθωσιν τῶν Μητροπολιτῶν Ἀθηνῶν ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ ἀληθοῦς ὀνόματος». Τοῦτο εἶναι βεβαίως ἐσφαλμένον.

τὸ μέρος αὐτὸ ὑφίστατο ἤδη παλαιότερα τις μονὴ ἐπονομαζομένη τοῦ Συμβόλου ἢ Συμβούλου τιμωμένη δ' εἰς μνήμην τῶν Ἀσωμάτων Ἀρχιστρατήγων. Εἰς ταύτης τῆς μονῆς τὸν ἡγούμενον Θεοδόσιον προσήλθεν ὁ Ὅσιος Μελέτιος· παρεχώρησε δ' ὁ Θεοδόσιος εἰς αὐτὸν ὡς τόπον παραμονῆς τὸ εὐκτήριον τοῦ Σωτῆρος «*τότε μὲν σμικρότατον ὄν, ὅπερ ἴσπερον παρὰ τῶν τοῦ μεγάλου (δηλ. Μελετίου), φοιτητῶν ἀνηγέρθη, οἷον ὁρᾶται νῦν μέγιστον καὶ κάλλιστον*». Προσθέτει δ' ὁ βιογράφος, ὅτι ὁ Μελέτιος ᾠκοδόμησε κελλία παρὰ τὸ ἀρχικὸν εὐκτήριον, μικρὸν δὲ κατὰ μικρὸν ἐλκυόμενοι ὑπὸ τοῦ παραδείγματος καὶ τῆς ἀγιότητος αὐτοῦ συνεκεντρώθησαν περὶ αὐτὸν ἑκατὸν περίπου μοναχοί, χάριν τῶν ὁποίων ἱδρυσεν ὁ Ὅσιος καὶ ἐτέρους δύο ναοὺς τὸν μὲν εἰς μνήμην τῆς Θεοτόκου, τὸν δὲ εἰς τιμὴν τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ τοῦ Θεσβίτου.

Ἀργότερον, θανόντος τοῦ ἡγουμένου τῆς παλαιᾶς μονῆς τοῦ Συμβόλου Θεοδοσίου, ὁ Μελέτιος παρέλαβε καὶ ταύτην, ἣν καὶ κατέστησε κεντρικὴν λαύραν¹. Συνεχιζομένης δὲ τῆς προσελεύσεως πολλῶν μοναχῶν, οὓς δὲν ἤθελε ν' ἀποπέμψῃ ὁ Μελέτιος, ἱδρύθησαν κατὰ μὲν Νικόλαον τὸν Μεθώνης εἴκοσι δύο, κατὰ δὲ Θεόδωρον τὸν Προδρομον εἴκοσι τέσσαρα ἐν ὧν παραλαύρια, ὧν ἕκαστον περιελάμβανε οὐχὶ ὀλιγωτέρους τῶν 6 κοινοβιακῶς ζώντων μοναχῶν. Τούτους ὁ Μελέτιος ἐβοήθησεν εἰς τὴν κτίσιν κελλίων οὐ μόνον ὑποδεικνύων εἰς αὐτοὺς τὸν κατάλληλον τόπον ἀλλὰ καὶ πολλάκις προσωπικῶς βοηθῶν εἰς τὴν κτίσιν διὰ μεταφορᾶς λίθων ἢ ἄλλως πως. Ὁ βίος τοῦ Μελετίου ἐπανειλημμένως ἀναφέρει τὸ φιλόδομον ἐν γένει τοῦ Μελετίου· φυσικὸν λοιπὸν ἦτο, ὅταν παρέλαβεν οὗτος καὶ τὴν μονὴν τοῦ Συμβόλου νὰ προβῇ εἰς ἀνακαίνισιν καὶ μεγέθυνσιν αὐτῆς, ὅπως ἀργότερον οἱ μαθηταὶ καὶ διάδοχοί του προέβησαν εἰς ἄλλας προσθήκας, περὶ ὧν θὰ διαλάβωμεν ἀργότερον.

Ὁ τὴν «*ἀσκητικὴν ἀρετὴν ἀπαράμιλλος*» Μελέτιος ἀπέθανεν ἐβδομηκοντοῦτης περὶ τὸ 1105. Τὸ ἱερὸν αὐτοῦ λείψανον ἐτάφη, ὡς προεῖπεν ὁ ἅγιος, ὑπὸ τοῦ ἱκανάτου Βάρδα, κατ' ἀρχὰς μὲν πιθανώτατα ἐν τῇ ὑπὸ τὸν νάρθηκα τῆς κεντρικῆς μονῆς κρύπτῃ, ἔπειτα δ' ἐν τῇ βορείῳ προεκτάσει τοῦ νάρθηκος κάτωθεν ἀρκοσολίου, ὡς συνηθίζετο τοῦτο διὰ τοὺς κτίτορας τῶν μονῶν. Ἡ κοίμησις τοῦ Ὁσίου συνέπεσε μὲ τὴν τότε ἀρχὴν τοῦ ἔτους ἡτοι τὴν 1^{ην} Σεπτεμβρίου. Ἐκτοτε ἡ μνήμη του ἐορτάζεται ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην, τελουμένης καὶ πανηγύρεως. Ἀκολουθίαν τοῦ ὁσίου ἔγραψεν ὁ Ἀγάπιος Λάνδος². Ἐφεξῆς ἡ μονὴ τοῦ Συμβόλου ὠνομάζετο τοῦ Ὁσίου Μελετίου.

¹ Περὶ τῆς ἐτυμολογίας τῆς λέξεως Λαύρας ὄρα Ἀλ. Λαυριώτην ἐν Ἐκκλησ. Ἀληθείᾳ XII (1892) 39-40 καὶ 46-47.

² Περὶ τῶν διαφορῶν ἐκδόσεων τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ὁσίου Μελετίου ὄρα L. Petit, Bibliographie des Acolouthies Grecques Bruxelles 1926 σ. 189. Ἡ παλαιoτάτη ἐξ αὐτῶν ἐξεδόθη τῷ 1819 «*δαπάναις τῆς κατὰ τὰς Μυίας ἱερᾶς Μονῆς*». Εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ Petit σημειωθείσας ἐκδόσεις πρόσθετες νῦν καὶ τὴν ἐπιμελείαν τοῦ ἀρχιμανδρίτου Χρυσοστόμου Μπόγδη τῷ 1933 ἐν Ἀθήναις γενομένην.

Καὶ ταῦτα μὲν εἶναι τὰ στοιχεῖα ὅσα ἐκ τοῦ βίου τοῦ Ὁσίου διδασκόμεθα. Τὰς δὲ μεταγενεστέρας τύχας τῆς κεντρικῆς μονῆς — διότι οὐδεὶς πλέον λόγος γίνεται περὶ τῶν παραλαυρίων — μανθάνομεν ἐκ τυχαίων μνειῶν αὐτῆς παρὰ συγγραφεῦσι ἢ ἄλλαις πηγαῖς.

Οὕτω π. χ. ἐν βιβλιογραφικῷ σημειώματι γραφέντι ὑπὸ μοναχοῦ τινος τῆς μονῆς Ὁσίου Μελετίου ἐπὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 81 τετραευαγγέλου τοῦ ἔτους 1092 τῆς Ἑθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων ἀναγινώσκομεν:

«*Νικηφόρῳ τλήμονι τῷ ταλαιπώρῳ
δς τῆς μονῆς ὑπάρχει τοῦ Μελετίου
τοῦ τρισμάκαρος τῷ βίῳ καὶ τῇ πράξει*»¹.

Ὅτι δὲ ἐγένετο ἀντιγραφὴ χειρογράφων ἐν τῇ μονῇ καὶ ἄρα ὑπῆρχεν ἐν αὐτῇ πνευματικὴ κίνησις συνάγομεν καὶ ἐξ ἄλλων σημειωμάτων. Οὕτω π. χ. ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. Addit. 28816 (φυλ. 149α) Ἑλληνικῷ κώδικι τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου ἀναγινώσκομεν: «*Ετελειώθη χάριτι Χριστοῦ ἡ ἱερὰ καὶ ψυχωφελὴς βίβλος αὕτη διὰ χειρὸς Ἀνδρέου ἀμαρτωλοῦ καὶ παρ' ἀξίαν μοναχοῦ μηνὶ Μαρτίῳ Ἰνδικτιῶνος τετάρτης ἔτους κτίσεως κόσμου ἑξακισχιλιοστὸν ἑξακοσιοστὸν ἑννέα καὶ δέκατον εἰς τὸ ὄρος τοῦ πατρὸς κυροῦ μοναχοῦ Μελετίου τῆς Μνουπόλεως ἐν τῇ μονῇ τοῦ Σωτήρος... ἐν ἔτει ϞΧΙΘ' Ἰνδ. δ'*» (=1111). Ἐπίσης ἐν τῷ αὐτῷ κώδικι (φ. 143α) σημειοῦται²: «*Μνήσθητι κύριε τοῦ δούλου σου Ἀνδρέου μοναχοῦ τοῦ ἐκ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας σου Ὡλένης τοῦ Μοραίου, τοῦ κτίσαντος καὶ γράψαντος τὴν δέλτον ταύτην*» καὶ δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων «*ἐγράφη ὁ ὄρος οὗτος τῆς ἁγίας καὶ οἰκουμενικῆς ἐβδόμης συνόδου ἐν τῷ ὄρει τοῦ σοφοῦ μοναχοῦ καὶ πατρὸς ἡμῶν κυροῦ Μελετίου τῆς Μνουπόλεως διὰ χειρὸς Ἀνδρέου μοναχοῦ τοῦ αὐτοῦ μαθητοῦ*»³.

Συχαὶ τῆς μονῆς τοῦ Ὁσ. Μελετίου μνεῖαι γίνονται ἐπίσης ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς, ὧς ἀπηύθυνεν ἐκ Κέας — ἔνθα εἶχε καταφύγει μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Φράγκων κατάληψιν τῶν Ἀθηνῶν — ὁ περίπυστος μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτος, πρὸς τὸν τότε ἡγούμενον τῆς Μ. Ὁσ. Μελετίου Ἰωαννίκιον. Ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς ταύταις⁴ προσέμεναι ὁ Ἀκομινᾶτος εἰς τὴν μονὴν

¹ Omont, Fac-similés des manuscrits grecs datés de la Bibliothèque Nationale du IX au XIVe siècle. Παρίσιαι 1890 σ. 8 καὶ πίν. XXXIX. Πρβ. τοῦ αὐτοῦ Inventaire sommaire τ. Α' σ. 11 ἀριθ. 81 καὶ Σπ. Π. Λάμπρου, Ν. Ἑλληνομνήμων Δ' 91.

² Περὶ τῶν εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Ὁσ. Μελετίου ἀναφερομένων ἀνωτέρω σημειωμάτων ὄρα Κ. Σάβαν, Documents Α' σ. XXXIV σημ. 2 Σπ. Π. Λάμπρου, Ν. Ἑλληνομνήμων Δ' (1907) 88 ἔ. καὶ Vogel - Gardthausen, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909 σ. 28-29 καὶ 340.

³ Σπ. Π. Λάμπρος, Ν. Ἑλληνομνήμων Δ' σ. 88, 89.

⁴ Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα ἑκδ. Σπ. Π. Λάμπρου, ἐν Ἀθήναις 1880 τόμ. Β' σ. 148, 155, 272, 313, 319, 352.

καὶ τὰ παραλαύρια αὐτῆς τὰ λίαν κολακευτικά ἐπίθετα τῆς φιλοσόφου μάνδρας, φιλοσόφων φροντιστηρίων, ἱεροῦ τάγματος, κλπ. Ἐκ τῶν αὐτῶν δ' ἐπιστολῶν καταφαίνεται καὶ ὅτι ἡ Μ. Ὁσ. Μελετίου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλας μονὰς τῆς Ἀττικῆς (Δαφνίου κλπ.) δὲν εἶχε καταληφθῇ ὑπὸ τῶν Φράγκων. Ἐξ ἄλλης ἀφ' ἑτέρου πηγῆς πληροφορούμεθα, ὅτι κατὰ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, ἡ μονὴ ὑπέστη διαρπαγὴν ὑπὸ τῶν στρατευμάτων τοῦ δεσπότη τῆς Ἡπείρου Θεοδώρου Ἀγγέλου Κομνηνοῦ Δούκα¹ (1216-1230) κατὰ τινὰ ἐκστρατείαν τοῦ Θεοδώρου πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἄλλων ἐλληνικῶν χωρῶν ἀπὸ τῶν χειρῶν τῶν Φράγκων καὶ τῶν Βουλγάρων. Τὴν διαρπαγὴν περιγράφει μακρὸς ἔμμετρος «θρῆνος» σφῶζόμενος ἐν κώδικι τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης (Histor. gr. 106 φ. 184-185) συνταχθεὶς ὑπὸ τοῦ ἄλλοτε τροφίμου τῆς Μονῆς καὶ ὕστερον Ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος καὶ πάσης Βουλγαρίας Ἰακώβου².

Ἐτέραν εἶδησιν πληροφοροῦσαν ἡμᾶς περὶ τῆς κατὰ τὸν 15^{ον} αἰῶνα ἀκμῆς τῆς μονῆς ἀρνούμεθα ἐκ σιγίλλιου τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (Paris gr. sulpp. 706) τοῦ Πατριάρχου Σαμουὴλ Χαντζερῆ (1763-1768, 1773-1774) ἐκδοθέντος κατ' Ἰούλιον τοῦ 1766 πρὸς ἀνανέωσιν προνομίων τῆς Μ. Ὁσ. Μελετίου ὡς σταυροπηγίου³. Μανθάνομεν λοιπὸν ἐξ αὐτοῦ, ὅτι ἤδη πρὸ τῆς Ἀλώσεως ὁ Πατριάρχης Κ/πόλεως Μητροφάνης ὁ β' (1440-1445) εἶχεν ἐκδύσει ὑπὲρ τῆς Μ. Ὁσίου Μελετίου σιγίλλιον, δι' οὗ παρεχωροῦντο εἰς τὴν μονὴν προνόμια ὡς καὶ ἡ σταυροπηγιακὴ ἀξία καὶ ὅτι τὰς αὐτάς πρὸς τὴν μονὴν παραχωρήσεις ἀνενέωσε δι' ἄλλων σιγίλλιων καὶ ὁ Πατριάρχης Ἰωάσαφ ὁ α' (1466-1469) ἢ μάλλον Ἰωάσαφ ὁ β' (1551-1565).

Μεσοῦντος δὲ τοῦ 16^{ου} αἰῶνος ἐπεσκέφθη τὴν μονὴν καὶ ὁ γνωστὸς καὶ πολυγραφώτατος Ζακύνθιος μοναχὸς Παχώμιος Ρουσᾶνος († 1553), ὅστις ἐν ἐπιστολῇ αὐτοῦ πρὸς τὸν καλλιγράφον Φίλιππον⁴, ἐπαινεῖ τὸ ἐπικαιρὸν τῆς θέσεως τῆς μονῆς γράφων «Δι' ἡσυχίαν δὲ καὶ τὴν τῶν ἀναγκαίων χρεῖαν εἶσι μὲν καὶ ἐν Εὐβοίᾳ καὶ ἐτέραις νήσοις (μοναὶ) οἶμαι δὲ κατὰ πάντων ἔχειν τὸ νῆκος τὴν τοῦ Ἀγ. Μελετίου μονὴν καὶ τὰ περὶ αὐτὴν, οὖσαν ἐν μεθορίοις Ἀττικῆς τε καὶ Βοιωτίας, ἔχουσαν δὲ πόλεις ἀξιολόγους οὐκ ἄπωθεν, Ἀθήνας

¹ Οὐχὶ δὲ τοῦ Θεοδώρου II τοῦ Λασκάρεως, ὡς ὑπέθεσεν ὁ K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur München 1897 σ. 774. Ἑλλήν. μετάφρασις Σωτηριάδου τόμ. Γ' σ. 748, Πρβ. K. Κωνσταντόπουλον, Δελτ. Χρυστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1924 σ. 57.

² Τὸν θρῆνον ἀναφέρει καὶ ὁ Μελετίος Ἀθηναῶν ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ του Ἱστορίᾳ (Β' 748 ἐκδ. Βιέννης), ὅστις ὅμως τὸν μοναχὸν ὀνομάζει Ἰωάννην, ἐν ᾧ ἐν τῷ θρῆνι οὗτος ἀποκαλεῖται Ἰάκωβος.

³ Ἐξεδόθη ὑπὸ Σπ. Π. Λάμπρου, Ν. Ἑλληνομνήμων Δ' 97-100 Δ. Ζακυθινοῦ, Ἑλληνικά Γ' (1930) σ. 448-451 καὶ Γ. Τσεβᾶ, Ἱστορία τῶν Θηβῶν καὶ τῆς Βοιωτίας, Ἀθήναι 1929 σ. 428.

⁴ Α. Μουστοξύδη, Ἑλληνομνήμων Α' 1843-53 σ. 673.

φημί και Θήβας, Χαλκίδα τε την κατ' Εὐρίπον και Μέγαρά τε και Κόρινθον. Ἡπειρώτις δὲ ἐστίν, οὐκ ἀπορεῖ δὲ κόλπων εὐθλασσίων, τῶν τε ἐξ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν τοῦ Πελοποννησιακοῦ ἰσθμοῦ και τοῦ Εὐρίπου». Σήμερον βεβαίως, ὅτε ἡ συγκοινωνία ἔχει τοσοῦτον ἀναπτυχθῇ, ἡ θέσις τῆς μονῆς δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὅτι συγκεντρώνει σπουδαῖα πλεονεκτήματα ἀφ' οὗ και ἡ πέριξ χώρα και βουνώδης εἶναι και ξηρά και ἄγονος.

Κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 16^{ου} αἰῶνος βοήθειαν εἰς τὴν μονὴν παρέσχε και ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Νικάνωρ (1570-1592) ἀνακαινίσας πιθανῶς τὰ κελλία της, ἐρημωθέντα ὑπὸ τῆς καιρικῆς ἀνωμαλίας. Τοῦτο τοῦλάχιστον ὑποδηλοῖ ἡ εἰς τὸν ἄνω ὄροφορον τῶν κελλίων τῆς Β. Δ. γωνίας ἐντετειχισμένη πλάξ, ἐφ' ἧς ἀναγράφεται ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐν σταυρικῷ συμπλέγματι Ἀθηνῶν Νικάνωρ, ἀφ' ἐτέρου δὲ κάτωθεν ἡ ἀπὸ κτίσεως κόσμου χρονολογία εἰς τὸν 5^{ον} (=1573)¹, καθ' ἣν θὰ ἐγένετο ἡ εἰρημένη ἀνακαινίσις.

Κατὰ δὲ τὸν ἐπόμενον, 17^{ον} αἰῶνα, στερούμεθα παντελῶς εἰδήσεων περὶ τῆς μονῆς, φαίνεται δ' ὅτι αὕτη τότε οὐδόλως ἠυδοκίμει· σινάγομεν δὲ τοῦτο ἐκ τοῦ μνημονευθέντος σιγίλλου τοῦ Σαμουήλ ἐξ οὗ πληροφοροῦμεθα, ὅτι ἡ μονὴ ὑπέστη δύο φθοράς και ἐκπτώσεις μεταξὺ τοῦ 1565 και τοῦ 1766. Τὰς φθοράς δὲ ταύτας πρέπει νὰ τοποθετήσωμεν μᾶλλον περὶ τὰ τέλη τοῦ 17^{ου} αἰῶνος· διότι πρότερον ἡ μονὴ εὐημέρει, ἀφ' οὗ τότε πιθανώτατα ἀπέκτησε τὰ δύο ἐν Ἀθήναις μετόχια αὐτῆς ἦτοι α) τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Αἰόλου μετὰ τοῦ εἰς μνήμην τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς τιμωμένου παρεκκλησίου² και β) τὸ κατὰ τὰ Σεπόλια μετὰ ναύσκου εἰς τιμὴν τοῦ Ὁσίου Μελετίου³ εὐρυθέντος ἀργότερον εἰς ἐνοριακὸν ναόν.

Περὶ δὲ τῆς κατὰ τὸν 18^{ον} αἰῶνα εὐημερίας τῆς μονῆς πληροφορεῖ ἡμᾶς τὸ αὐτὸ σιγίλλιον γράμμα τοῦ Πατριάρχου Σαμουήλ, δι' οὗ ἀνανεοῦνται τὰ προνόμια τῆς μονῆς τοῦ Ὁσ. Μελετίου ὡς σταυροπηγιακῆς. Τὸ σιγίλλιον τοῦτο ἐξεδόθη κατ' Ἰούλιον τοῦ 1766 προσυπεγράφη δὲ και ὑπὸ τοῦ ἐν Κ/πόλει τότε διατρίβοντος μητροπολίτου Ἀθηνῶν Βαρθολομαίου (1764-1780) εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ ὁποίου ὑπήγετο ἡ μονή.

Εἰδήσεις τινὰς περὶ τῆς μονῆς ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀρνούμεθα και ἐκ τῶν ἀφθόνων ἐνθυμημάτων δηλ. τῶν χαραγμάτων, ἅτινα ἔχαρασσον δι' αἰχμηρᾶς ἀκίδος ἐπὶ τῶν κίωνων και τῶν τοίχων τοῦ καθολικοῦ εἴτε αὐτοὶ οἱ τρόφιμοι τῆς μονῆς μοναχοὶ εἴτε οἱ μακρόθεν ἐρχόμενοι προσκυνηταί, οἵτινες,

¹ Τὸ συμπλήμα ἀνέγνωσε πρῶτον ὁ διαπρεπὴς νομισματικὸς κ. Κ. Κωνσταντόπουλος (Δελτ. Χρυστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Περ. β' τόμ. Α' (1924) σ. 59).

² Α. Ὁρλάνδος, Ἑπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τ. Β' σ. 924 εἰκ. 9.

³ Ὁ παλαιὸς ναὸς ἀναφέρεται ἐν ἐγγράφῳ διακατοχῆς (Ταπὶ) τοῦ 1706 τῆς Μ. Ἀσωμάτων Πετράκη πβλ. Δ. Καμπούρογλου, Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων Α', 327 και Παλαιαὶ Ἀθῆναι, 1922 σ. 433. Α. Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον μεσαιων. μνημείων τευχ. Γ' (1933) σ. 139.

πρὸς δῆλωσιν τοῦ ταξιδίου των, ἐχάρασσον παραπλεύρως καὶ τὴν εἰκόνα καραβίου¹. Πλεῖστα τοιαῦτα χαράγματα ὑπάρχουσιν ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ νάρθηκος, ἐκ τούτων δ' ἱστορικῶς ἐνδιαφέρον εἶναι ἐν εὐρισκόμενον κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος, κάτωθεν περίπου τῆς εἰκόνος τοῦ Ὁσίου Μελετίου. Λέγει δὲ τοῦτο: 1770 οπου εσκλαβωσανε τὸ στω μονασιριον επυρανε ριαλια² 300. Πρόκειται προφανῶς περὶ ἐπιδρομῆς Ἀλβανῶν οἵτινες, ὡς γνωστόν, κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1770, ὅτε ἐπανεστάτησε καὶ ἡ Στερεὰ Ἑλλάς, ἐλεηλάτησαν πολλὰ μέρη καὶ μονὰς τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος³ (Ρούμελης) μεταξὺ τῶν ὁποίων θὰ πρέπει νὰ συγκαταλεχθῇ καὶ ἡ τοῦ Ὁσίου Μελετίου.

Κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ἡ Μ. Ὁσίου Μελετίου, ὡς τόσαι ἄλλαι μοναί, παρέσχε πολυτίμους ὑπηρεσίας εἰς τὸν ἀγῶνα. Πλησίον τῆς ὡς γνωστόν, ἐγένετο ἡ σύγκρουσις τοῦ ὑπὸ τὸν Ἡλίαν καὶ Κυριακούλην Μαυρομιχάλην καὶ τὸν Νικήταν Σταματελλόπουλον σώματος Μανιατῶν καὶ ἄλλων Πελοποννησίων, μεταβαινόντων μετὰ τὴν πτώσιν τῆς Τριπόλεως πρὸς βοήθειαν τῆς Ρούμελης, πρὸς τοὺς Τούρκους, διοικουμένους ὑπὸ τοῦ Κιοσέ Μεχμέτ. Βραδύτερον ἐπίσης δις ἐλεηλάτησε τὴν μονὴν καὶ ἔκαψεν αὐτὴν ὁ Ὁμὲρ Πασσᾶς τῆς Εὐβοίας⁴.

Παρὰ τὰς πολλαπλὰς δηώσεις καὶ καταστροφάς, ἃς ἡ Μονὴ ὑπέστη κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν, ὅμως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος ἀνέκτησε, τοῦλάχιστον ἐν μέρει, τὴν παλαιὰν αὐτῆς ἀκμὴν καὶ κατώρθωσε νὰ διατηρηθῇ ἐν λειτουργίᾳ καὶ ὅταν ἀκόμη τῷ 1834 διελύθησαν πολλαὶ ἄλλαι μοναὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Βραδύτερον ὅμως, ἐλαττουμένων διαρκῶς τῶν μοναχῶν ἐπιβαλλομένων δὲ καὶ ἀπαλλοτριώσεων καὶ ἄλλων καταπατήσεων ἡ μονὴ ὁλονὲν ἔφθινεν, καίπερ ἔχουσα μεγάλην κτηματικὴν περιουσίαν. Οὕτω κατήνησεν ἐπὶ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Προκοπίου τοῦ α' (1874-1889) νὰ συγχωνευθῇ πρὸς τὴν ἐν Σαλαμῖνι μονὴν τῆς Φανερωμένης καὶ ν' ἀποβῇ μετόχιον αὐτῆς ἐν ἔτει 1883. Τὸ μετόχιον δὲ τοῦτο δὲν εἶχεν εὐκαταφρόνητον περιουσίαν· διότι πλὴν πολλῶν ἀγρῶν, ἐλαιοδένδρων καὶ πευκῶν εἶχε καὶ 1500 αἶγας, 120 ἀγελάδας, 30 βόας ἀροτῆρας καὶ 100 ἵππους ἀλωνιστῆρας.

Ὡς μετόχιον τῆς Φανερωμένης ἡ μονὴ ἐλαχίστης ἢ οὐδεμιᾶς ἐτύγχανε φροντίδος· δι' ὃ καὶ τὰ κτήριά της ἤρχισαν ὁλονὲν νὰ ἐρειπῶνται καὶ ἐκεῖ ὅπου ἄλλοτε ἔσφυζε μοναχικὴ ζωὴ, νεκρικὴ σιγὴ ἐπεκράτει οὐδ' ἀπλῆς ψαλμωδίας ἀντηχούσης ἐν τῷ περιφήμῳ καθολικῷ. Ἡ κατάστασις δ' αὕτη διήρκεσε μέχρι τοῦ 1928, ὅτε ὁ ἀείμνηστος μητροπολίτης Ἀθηνῶν Χρυσόστομος συνέλαβε τὴν ἰδέαν, ἣν καὶ ἐπραγματοποίησε, τῆς ἀνασυστάσεως τῆς μονῆς

¹ Σχέδια τοιούτων καραβίων ὄρα κατωτέρω.

² Παλαιὸν ἰσπανικὸν νόμισμα.

³ Πβλ. Ξανάλατον ἐν Ἐπετηρίδι Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν τ. II' σ. 375.

⁴ Δ. Γρ. Καμπούρογλους, Ε. Α. Ἑλ. λ. Μελέτιος.

δι' ἐγκαταστάσεως νέων μοναχῶν, δι' ἧς ἀπεφεύχθη ὁ ὀλοσχερὴς ὄλεθρος τοῦ μνημείου. Ἐκ παραλλήλου δὲ πρὸς τὸν μητροπολίτην καὶ ἡ κρατικὴ Ὑπηρεσία ἀναστηλώσεως, ἀποβλέψασα εἰς τὴν ἐξαιρετικὴν σπουδαιότητα τῆς μονῆς, προέβη εἰς σοβαρὰς ἐργασίας στερεώσεως τοῦ καθολικοῦ, τῆς τραπέζης καὶ τῶν κελλίων καὶ ἀναστηλώσεως τοῦ τέμπλου καὶ τοῦ νάρθηκος. Γενομένης δὲ καὶ ἀποξέσεως τῶν ἀσβεστοκονιαμάτων, δι' ὧν ἐκαλύφθησαν κατὰ τὸν 19^{ον} αἰῶνα αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τοῦ ναοῦ, ἀνέκτησε τὸ μνημεῖον, κατὰ τὸ ἐφικτόν, τὴν ὥραίαν αὐτοῦ παλαιὰν ἐξωτερικὴν ὄψιν.

ΠΕΡΙΗΓΗΤΑΙ ΚΑΙ ΑΛΛΟΙ ΕΠΙΣΚΕΠΤΑΙ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ

Ὅλιγοι σχετικῶς εἶναι οἱ ἐπισκεφθέντες τὴν Μ. τοῦ Ὁσίου Μελετίου ἀρχαιοφίλοι περιηγηταὶ καὶ ἄλλοι λόγιοι. Τινὰς ἐκ τούτων, γνωστοὺς καὶ ἄλλοθεν, μανθάνομεν ἐκ τῶν μνημονευθέντων χαραγμάτων τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ. Οὕτω π. χ. τὸ 1781 ἐπεσκέφθησαν τὴν μονὴν ὁ ἀρχιτέκτων Foucherot μετὰ τοῦ Γάλλου ἐν Ἀθήναις προξένου Fauvel¹ γνωστοῦ ἀρχαιοφίλου. Ἐπίσης τὸ 1790 ἦλθον εἰς τὸ μοναστήριον ὁ Σπυρίδων Λογοθέτης καὶ ὁ Pierre Roque². Τέλος τῷ 1806 ἐπεσκέφθη τὴν μονὴν ὁ Ἀγγλος συνταγματάρχης καὶ ἀρχαιολόγος William Martin Leake, ὅστις περιέγραψε δι' ὀλίγων αὐτὴν³ ἐνδιατρίψας περισσότερον περὶ τὴν ἔξαρσιν τῶν φυσικῶν καλλονῶν τοῦ τοπείου. Ὁ αὐτὸς δ' Ἀγγλος καθώρισεν ὀρθῶς, ὅτι τὰ ἐπὶ τῆς κάτωθεν τῆς μονῆς πεδιάδος λείψανα τοῦ ἀρχαίου πολισματος τῆς Μυουπόλεως πρέπει νὰ ταυτισθῶσι πρὸς τὴν ἀρχαίαν Οἰνόνην.

Ἐκ τῶν νεωτέρων βραχείας εἰδήσεις περὶ τῆς ἱστορίας τῆς μονῆς παρέσχον πλὴν τοῦ Vassilievskij καὶ τοῦ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, οὓς ἀνωτέρω ἀνεφέραμεν, καὶ ὁ Κ. Σάθας⁴, ὁ Τάσος Νερούτσος⁵, ὁ G. Millet⁶, ὁ Ferd. Gregorovius⁷, ὁ Κ. Κωνσταντόπουλος⁸, ὁ Σπ. Π. Λάμπρος⁹, ὁ Ν. Βέης¹⁰, ὁ Α. Ὁρλάνδος¹¹ καὶ ὁ Γ. Σωτηρίου¹².

¹ Ὅρα σχετικὰς λεπτομερείας κατωτέρω ἐν τῷ περὶ τῶν χαραγμάτων τῆς κεντρικῆς μονῆς κεφαλαίῳ.

² Ὅρα καὶ περὶ τούτων κατωτέρω.

³ Travels in Northern Greece τ. II London 1835 σ. 371.

⁴ Documents inédits relatifs à l'histoire de Grèce au Moyen-âge I, Παρίσι 1880 σ. XXXII - XXXIV καὶ VII σ. XX ἐξ.

⁵ Δελτ. Ἱστορ. καὶ Ἐθν. Ἑταιρείας 3 (1899) σ. 102 καὶ 4 σ. 70.

⁶ Le monastère de Daphni, Paris 1906 σ. 18 σημ. 2 καὶ B.C.H. 1893, 74.

⁷ Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter I. Stuttgart σ. 183 ἐ. Ἑλληνομν. μεταφρ. Λάμπρου Ἀθῆναι 1904 τ. I σ. 251.

⁸ Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Περ. β' τόμ. Α' Ἀθῆναι 1924 σ. 49 ἐ.

⁹ Ν. Ἑλληνομν. Γ' (1906) σ. 391 καὶ Δ' (1907) σ. 87.

¹⁰ Vizantijskij Vremennik [1914] 21 σ. 216.

¹¹ Ἱστορία καὶ περιγραφή τῆς Ἱ. Μονῆς τοῦ Ὁσ. Μελετίου Ἀθῆναι 1931.

¹² Αἱ μοναὶ τῆς Ἑλλάδος, Λόγος Πανεπιστημιακὸς 1936, σποράδην.

ΜΕΡΟΣ Β'

ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΙΣ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ

1. ΤΟ ΗΣΥΧΑΣΤΗΡΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ

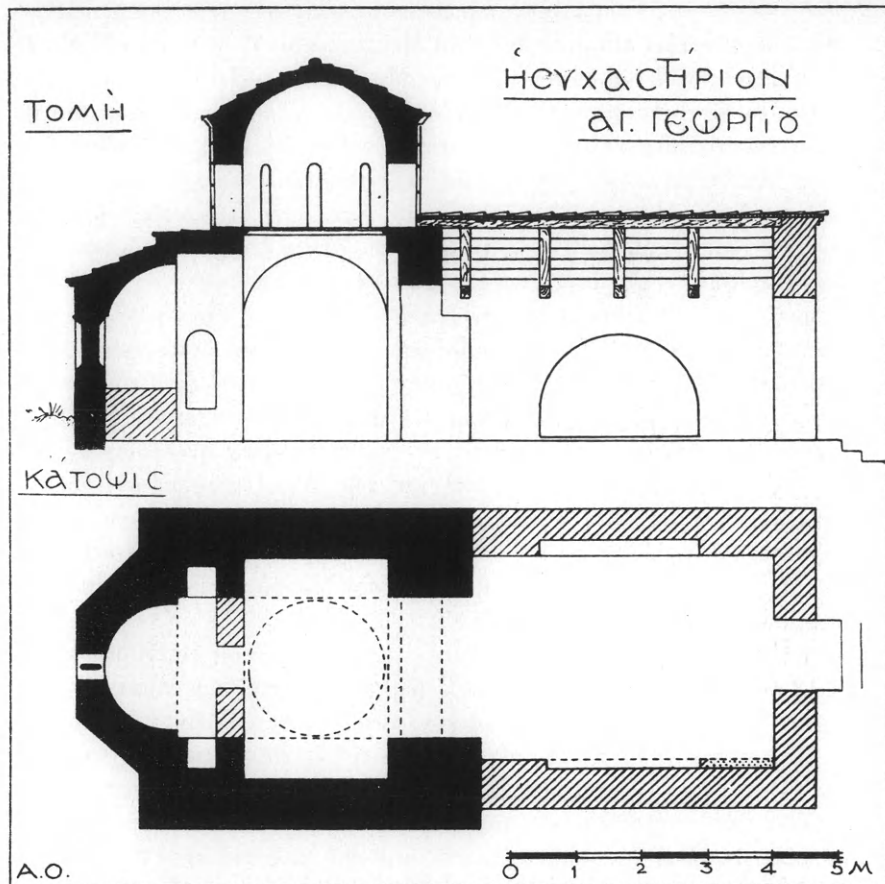
Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἵπομεν ὁ Ὁσιος Μελέτιος πρὶν ἢ ἐγκατασταθῇ εἰς τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ Κιθαιρώωνος—τὸ ὄρος Μνουπόλεως—διέμεινεν ἐπὶ εἴκοσιν ὁκτὼ ὅλα ἔτη εἰς τὸ ἡσυχαστήριον τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, ὅπερ, κατὰ τοὺς βιογράφους του, ἔκειτο πρὸς νότον τῆς πόλεως τῶν Θηβῶν, ἀπέχον αὐτῶν εἴκοσι σταδίου. Ἀναζητήσας εἰς τὴν νοτίως τῶν Θηβῶν περιοχὴν τὰ λείψανα παλαιᾶς μονῆς, ἐπληροφορήθη παρὰ τῶν ἐντοπίων, ὅτι ἐσώζετο μικρὸν τι παλαιὸν μονύδριον τιμώμενον εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Γεωργίου κείμενον κατὰ τὰ βόρεια κράσπεδα τῆς ἀνατολικῆς παραφυάδος τοῦ Κιθαιρώωνος καὶ ἀπέχον μίαν περίπου ὥραν ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου Κριεκούκι (Ἐρυθρῶν).

Ἐπισκεφθεὶς τὸ μονύδριον διεπίστωσα, ὅτι ἐπρόκειτο ὄντως περὶ βυζαντινοῦ κτίσματος ἐπιζήσαντος μέχρι σήμερον καὶ διακονουμένου ὑπὸ εὐσεβοῦς τινος γηραιοῦ μοναχοῦ. Εἶναι ἀληθές ὅτι ἡ ἀπὸ Θηβῶν ἀπόστασις τοῦ μονυδρίου εἶναι μεγαλυτέρα τῶν 20 σταδίων· ἐπειδὴ ὅμως εἰς τὴν περιοχὴν τοποθετοῦσιν οἱ βιογράφοι τὸ Ἡσυχαστήριον τοῦ Ἀγ. Γεωργίου δὲν ὑπάρχει ἄλλο βυζαντινὸν μονύδριον ἢ ναὸς τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ τροπαιοφόρου ἁγίου, πρέπει νὰ δεχθῶμεν σχεδὸν μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος, ὅτι τὸ σωζόμενον κτίσμα σημειώνει τὴν θέσιν, ἐν ᾗ ἐπὶ τόσον μακρὸν διάστημα ἐμόνασεν ὁ Ὁσιος Μελέτιος.

Ἐκ τῆς ὅλης μονῆς—ἥτις κατὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Μελετίου ἡρίθμει μόνον 12 μοναχούς, καθ' ἃ ἀναφέρει ὁ βιογράφος—σώζεται σήμερον μόνον ὁ ναῖσκος, ὅστις ὑπετέλει τὸ καθολικὸν αὐτῆς, τῶν κελίων ἔρειπωθέντων μέχρις ἐξαφανίσεως. Θὰ περιορισθῶμεν διὰ τοῦτο εἰς μόνου τοῦ ναοῦ τὴν ἐξέτασιν. Οὗτος ὡς ἔχει σήμερον, ἔχει ὑποστῇ ἀλλοιώσεις· διακρίνει τις ἐντούτοις σαφῶς δύο περιόδους· τῆς παλαιότερας λείψανον εἶναι τὸ ἀνατολικὸν τμήμα, ὅπερ ὑπετέλει ναῦδριον σχήματος σταυροῦ, καλυπτόμενον διὰ τρουλλοῦ (εἰκ. 2). Ἀργότερον κατεδαφισθέντος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ παλαιοῦ ναυδρίου ἐγένετο ἐπέκτασις πρὸς δυσμὰς διὰ προσθήκης ὀρθογωνίου διαμερίσματος, εἰς τὰς δύο μακρὰς πλευρὰς τοῦ ὁποίου κατεσκευάσθησαν ἀνὰ μία τυφλὴ ἀψὶς (εἰκ. 2) ὡς τοῦτο συνηθίζεται ἰδίᾳ εἰς κτίσματα τῆς Τουρκοκρατίας.

Οἱ ἑξωτερικοὶ τοῖχοι τοῦ ὅλου κτηρίου καλύπτονται δυστυχῶς σήμερον διὰ παχέος ἀσβεστοκονιάματος, ὅπερ δὲν ἐπιτρέπει νὰ διακρίνη τις τὸ ἀρχικὸν σύστημα τοιχοδομίας. Περὶ τῆς χρονολογίας ὅμως κατασκευῆς τοῦ παλαιότερου ναυδρίου ὑπάρχει στοιχεῖον ἀδιαφιλονίκητον· εἶναι δὲ τοῦτο ὁ τρουλλος, ὃν διὰ τοῦτο θὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα λεπτομερέστερον. Καὶ δὴ ἐν πρώτοις ἡ στήριξις αὐτοῦ γίνεται τῇ βοηθείᾳ τεσσάρων κυλινδρικών ὑψίδων τῇ μεσολαβῇσει τῶν

ἀντιστοιχών λοφίων. Τὸ σχῆμα του εἶναι κανονικὸν ὀκτάγωνον πρῖσμα ἔχον ἐνισχυμένας τὰς γωνίας διὰ πωρίνων κυλινδρικών ἡμικιονίσκων (εἰκ. 3). Ἐκάστη πλευρὰ τοῦ πρίσματος διατρυπᾶται ὑφ' ἐνὸς μονολόβου παραθύρου καταλήγει δ' ἄνω εἰς ὀριζόντιον πωρίνην ταινίαν, εἰς τὴν ὁποίαν καταλή-

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομή τοῦ ἡσυχαστηρίου τοῦ Ἀγ. Γεωργίου.

γοysin ὁμοίως καὶ τὰ κιονόκρανα τῶν κιονίσκων. Τοιαύτη διάταξις κιονίσκων συναντᾶται καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα τοῦ 12^{ου} αἰῶνος ὡς π. χ. ἐν Μέρμπακα καὶ Ἀγ. Μονῇ τῆς Ἀργολίδος¹, Καθολικῇ τῆς Γαστούνης², Ἀγ. Ἰωάννην Κυνηγὸν Ἀττικῆς³ κλπ. Ἐνδιαφέροντα εἶναι ἡ δομὴ τῶν πλευρῶν τοῦ ὀκταγώνου

¹ A. Struck, Athen. Mitt. 1909 πίν. X καὶ XI. Διὰ τὴν χρονολογίαν τῶν ναῶν τούτων ὄρα H. Megaw, Brit. School Annual τόμ. XXXII σ. 129.

² Megaw, ἔ. ἄ. πίν. 29.

³ Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον μεσαιων. μνημείων τεύχ. Γ' σ. 173 εἰκ. 232.

πρίσματος, αΐτινες κάτω μὲν παρουσιάζουσι τὴν κανονικὴν πλινθοπερίκλειστον τοιχοδομίαν, ἄνω δὲ φέρουσιν ἐπάλληλα τοξωτὰ πλαίσια ἐκ πλίνθων ἐναλλασσομένων πρὸς πωρίνας ζώνας. Πάντα δὲ τὰ πλαίσια ταῦτα στηρίζονται ἐπὶ ὀριζοντίας λοξοτμήτου ταινίας, ἣτις τονίζει τὴν γραμμὴν τῶν γεννήσεων. Ὅμοια διάταξις εὔρηται καὶ ἐν τῷ παρεκκλησίῳ τῆς κεντρικῆς μονῆς. Τόσον ἡ ὅλη διάταξις καὶ αἱ ἀναλογίαι τοῦ τρούλλου (διάμετρος πρὸς ὕψος 1: 2) ὅσον καὶ ὁ τρόπος δομῆς, ἀκόμη δὲ καὶ αὐτὸ τὸ πάχος τῶν πλίνθων (0.025) καὶ ἡ ἐπιμελὴς αὐτῶν ἐκτέλεσις πείθουσιν, ὅτι ὁ ναῖσκος τοῦ Ἁγ. Γεωργίου εἶναι κτίσμα τοῦ

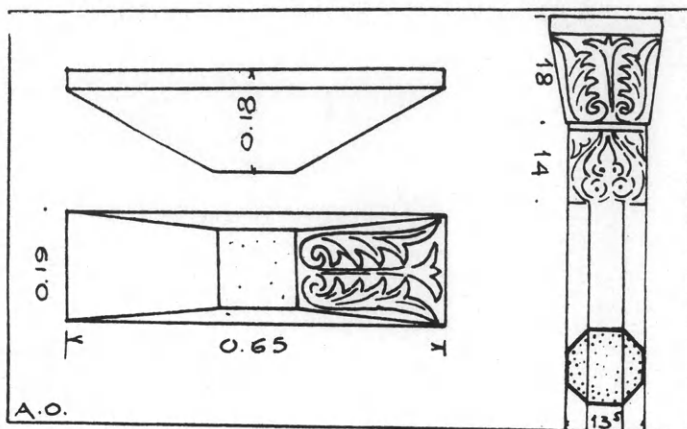
Εἰκ. 3. Ἀποψις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἀπ' ἀνατολῶν.

12^{ου} αἰῶνος. Θὰ εἶναι λοιπὸν πιθανώτατα κατασκεύασμα, ὅπερ ἀνήγειραν οἱ μαθηταὶ τοῦ Μελετίου μετὰ τὸν θάνατον τοῦ διδασκάλου, ἐν ᾗ θέσει ἐκεῖνος εἶχε κατ' ἀρχὰς μονάσει. Ἀργότερον πολὺ — ἴσως τὸν 17^{ον} μ. Χ. αἰῶνα — ἐγένετο καὶ ἡ πρὸς δυσμὰς ἐπέκτασις, περὶ ἧς εἵπομεν, ὥς καὶ ἡ νέα ἀγιογραφίαις τοῦ παλαιοῦ ναοῦ διὰ τῶν μετρίας τέχνης τοιχογραφιῶν, αἵτινες καλύπτουσι τὸν τρούλλον του ὥς καὶ τὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα τοῦ ναοῦ.

Εἶναι λίαν πιθανόν, ὅτι ὅτε ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐξετελέσθη ἡ εἰρημένη ἀγιογραφίαις θὰ ἐφράχθησαν καὶ τὰ κατὰ τοὺς βραχίονας τοῦ σταυροῦ ὑπάρχοντα παράθυρα τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, ἅτινα θὰ ἦσαν δίλοβα, ὥς συνάγομεν ἐκ τῶν διασωθέντων λειψάνων των ἥτοι τοῦ μεσοχωριστικοῦ μαρμαρίνου κιονίσκου, τομῆς ὀκταγώνου (εἰκ. 4) καὶ τοῦ ἐπ' αὐτοῦ βαίνοντος κολουροστραμιδοειδοῦς ἐπιθήματος, ὅπερ φέρει ἐπὶ τῆς κεκλιμένης αὐτοῦ πλευρᾷ ἀνάγλυπτον κόσμημα

έσχηματοποιημένης ακάνθης (εικ. 4). Τοιαῦτα ἐπιθήματα ὑπάρχουσι δύο ἐντετειχισμένα νῦν εἰς τὸ ἐκατέρωθεν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου πεζοῦλλιον. Ὡς κατώφλιον τῆς αὐτῆς θύρας ἐχρησιμοποιήθη καὶ μαρμάρινον διαχώρισμα διλόβου παραθύρου τοῦ διδύμου τύπου, ὅπερ θὰ προέρχεται πιθανῶς ἐκ τοῦ παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Τὸ παλαιὸν ναῦδριον εἶχε καὶ μαρμάρινον τέμπλον μετ' ἀναγλύπτων θωρακίων, ἐξ οὗ ἔν τεμάχιον (σωζ. μήκους 0.82) ἐντετειχίσθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας εἰς τὸ κτιστὸν μεταγενέστερον τέμπλον, χρησιμεῦον ὡς ὑπέρθυρον τῆς Ὁραίας πύλης. Καίτοι δ' ἡ πλάξ αὕτη τοῦ θωρακίου εἶναι ἀσβεστωμένη,

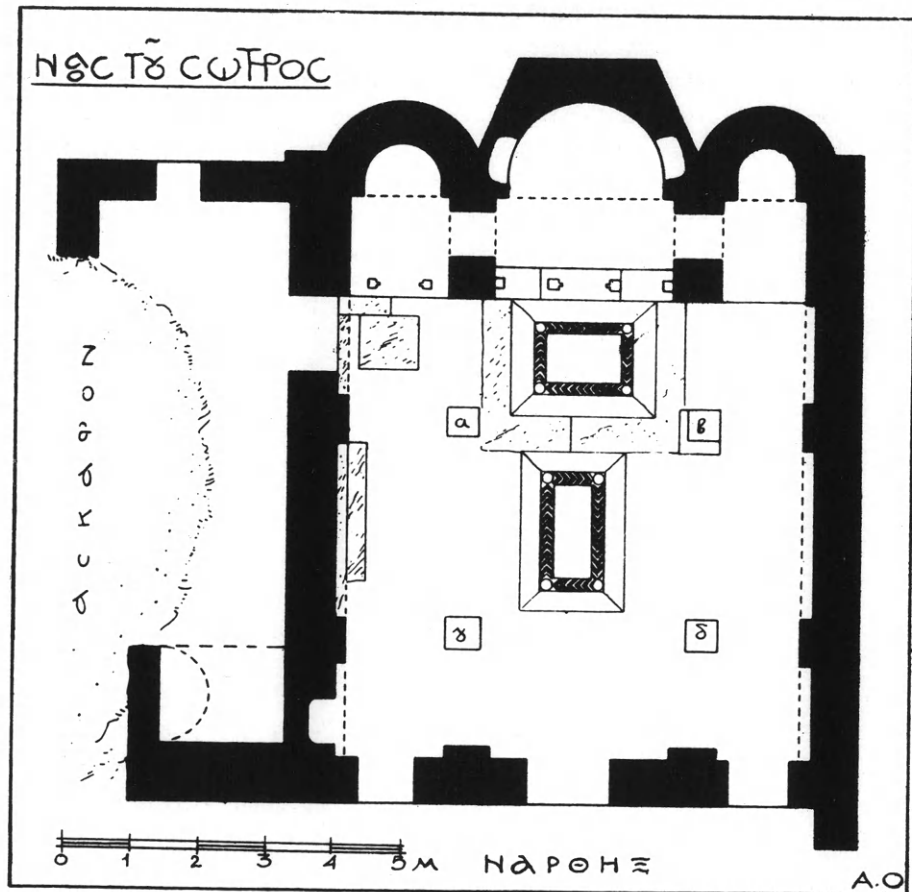
Εἰκ. 4. Κιονίσκος παραθύρου καὶ ἐπιθήματα.

ὅμως διακρίνονται ἐπ' αὐτῆς σαφῶς σειρὰ ἐφαπτομένων κύκλων τὸ ἐσωτερικὸν τῶν ὁποίων κοσμεῖται διὰ ροδάκων ἐξαφύλλων ἐναλλάξ καὶ ὀκταφύλλων. Τὰ μνημονευθέντα μαρμάρινα στοιχεῖα τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, δεικνύοντα τὴν ἐπιμελῆ ἐργασίαν καὶ τὴν τεχνοτροπίαν τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, ἐνισχύουσι τὴν γνώμην περὶ τῆς ἀπὸ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος χρονολογήσεως τοῦ ναυδρίου.

2. ΤΟ ΕΥΚΤΗΡΙΟΝ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ

Ἄς παρακολουθήσωμεν ἤδη τὸν Ὅσιον Μελέτιον ἐγκαταλείποντα, περὶ τὸ 1081, τὸ ἡσυχαστήριον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τρεπόμενον, κατὰ τὸν βιογράφον του Θεόδωρον Πρόδρομον (§ 6), κατ' ἀρχὰς πρὸς ὄρος τι καλούμενον Φιλάργιον. Ποῖον εἶναι τὸ ὄρος τοῦτο δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω ἴσως νὰ ἦτο εἰς ἐκ τῶν πρὸς τὴν βόρειον κλιτῖν τοῦ Κιθαιρώνος ὑπαρχόντων προβούνων καὶ ν' ἀντεστοίχει πρὸς τὸν ἀρχαῖον Δρυμὸν (Δημοσθ. XIX 326). Πάντως ὁ Μελέτιος δὲν ἔμεινεν ἐκεῖ ἐπὶ μακρόν· διότι καθ' ὃν ἔτι χρόνον

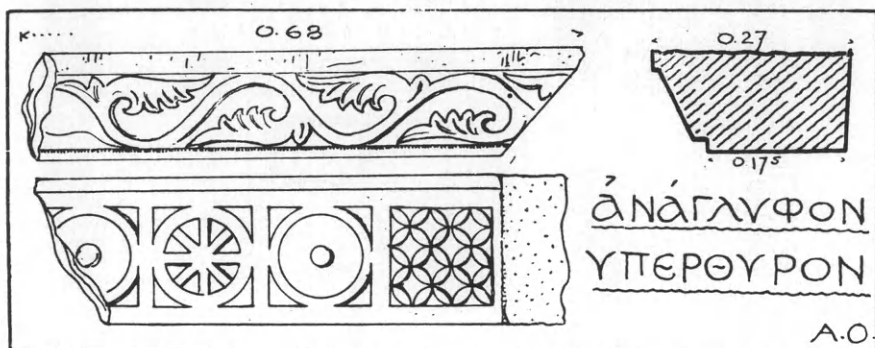
ἔκτιζε τὰ κελλία ἀντελήφθη, ὅτι ὁ τόπος ἦτο ἀκατάλληλος διὰ μονήν· δι' ὃ καὶ τὸν ἐγκατέλιπε ἑλθὼν κατὰ Νικόλαον τὸν Μεθώνης (§ 11) εἰς «*δύσβατόν τι καὶ τραχινὸν ὄρος, τὸ τῆς Μνουπόλεως ὀνομαζόμενον*». Εἰς τὸ ὄρος αὐτό, ἦτοι τὴν νοτίαν κλιτὺν τοῦ ἀνατολικοῦ Κιθαιρώνος, ὑφίστατο ἤδη μονὴ τιμωμένη

Εἰκ. 5. Κάτοπις τοῦ εὐκτηρίου τοῦ Σωτήρος.

εἰς μνήμην τῶν Ἀσωμάτων Ταξιαρχῶν, ἐπονομαζομένη δὲ τοῦ Συμβόλου ἢ Συμβούλου. Ὁ Ὅσιος παρουσιασθεὶς εἰς τὸν ἡγουμενεύοντα αὐτῆς μοναχὸν Θεοδόσιον ἐγένετο δεκτὸς ὑπ' αὐτοῦ, παραχωρήσαντος αὐτῷ πρὸς κατοικίαν τὸ «*εὐκτήριον τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ Σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*». Πρῶτον λοιπὸν ἐνδιαίτημα τοῦ Ὁσίου ἐν τῷ ὄρει Μνουπόλεως ἐγένετο τὸ εὐκτήριον τοῦ Σωτήρος, ὅπερ κατὰ Νικόλαον τὸν Μεθώνης ἦτο τότε μὲν «*σμικρότατον*» ὕστερον ὁμῶς ἀνηγέρθη παρὰ τῶν φοιτητῶν του (μετὰ τὸν θάνατον τοῦ

‘Οσίου) «μέγιστον καὶ κάλλιστον». Θὰ ἐξετάσωμεν λοιπὸν καὶ ἡμεῖς κατ’ ἀρχὰς τὸ εὐκτήριον τοῦτο τοῦ Σωτήρος. Τὴν θέσιν του ὑποδεικνύει εἰς ἡμᾶς τὸ κατὰ παράδοσιν παρὰ τοῖς ἀλβανοφώνοις περιοίκοις διασωθὲν τοπωνύμιον Σωτήριζα, δι’ οὗ χαρακτηρίζεται τοποθεσία κειμένη 15’ Β. Α. ἤτοι πρὸς τ’ ὀνάντη τῆς κεντρικῆς μονῆς. Εἰς τὴν θέσιν ταύτην διεκρίνοντο πράγματι κάτωθεν πυκνῶν θάμνων καὶ ἀγρίων φυτῶν τὰ λείψανα κτηρίων ὥς καὶ τινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἅτινα, ὥς ἦτο φυσικόν, ἐκίνησαν τὸ ἐνδιαφέρον μου. Βοηθούμενος λοιπὸν ὑπὸ τοῦ τότε ἡγουμένου τῆς μονῆς αἰδ. Μελετίου Πρίνου καὶ τινων ἀδελφῶν, ἐνῆργησα, ἀδεία καὶ τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, ἀνασκαφήν, ἣτις ἀπεκάλυψε τὰ κάτω μέρη ἱκανῶς μεγάλης ἐκκλησίας. Αὕτη δὲ

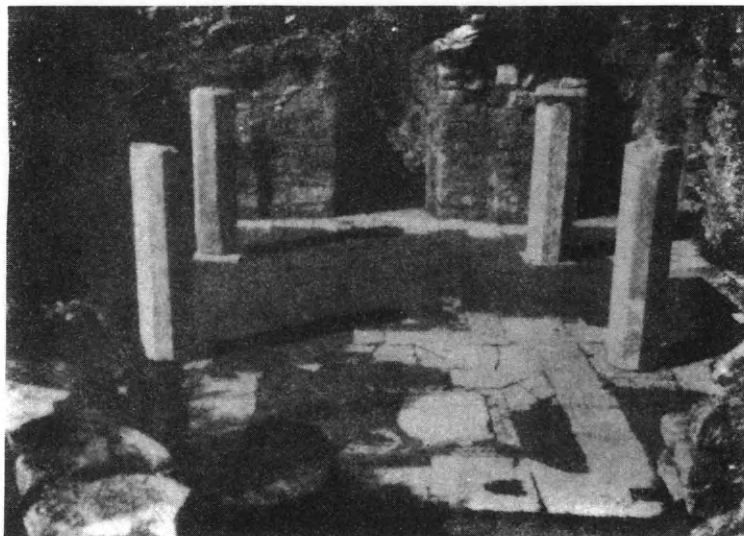
Εἰκ. 6. Τμήμα ὑπερθύρου τοῦ εὐκτηρίου τοῦ Σωτήρος.

εἶναι προφανῶς τὸ ὑπὸ τῶν φοιτητῶν τοῦ ‘Οσίου ὕστερον μεγαλυνθὲν εὐκτήριον τοῦ Σωτήρος. Ἄς ἴδωμεν λοιπὸν τὰς λεπτομερείας κατασκευῆς καὶ διακοσμῆσεως τοῦ εὐκτηρίου τούτου.

Τὸ κτήριο, οὗτινος οἱ τοῖχοι διατηροῦνται ἐνιαχοῦ μέχρις ὕψους 1.80 μ., ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον, διαστάσεων 12.60 × 8,60 μ. Φέρει πρὸς ἀνατολὰς τρεῖς ἐξεχούσας ἀψίδας ἱεροῦ, ὧν ἡ μὲν μέση εἶναι ἡμιεξάγωνος αἰδὲ πλευρικαὶ ἡμικυκλικαὶ (εἰκ. 5). Τὸ ὀρθογώνιον διαιρεῖται εἰς νάρθηκα καὶ κυρίως ναόν. Ὁ νάρθηξ φέρει μίαν μὲν θύραν ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς, διὰ τριῶν δ’ ἄλλων θυρῶν ἐπικοινωνοῦν πρὸς τὸν κυρίως ναόν. Αἱ θύραι αὗται ἔφερον μαρμάρινα πλαίσια μετ’ ἀναγλύπτων κοσμημάτων. Ἐν ἐξ αὐτῶν παρέχει ἡ εἰκὼν 6. Ὅτι δ’ ἀνήκει τὸ γλυπτὸν τοῦτο εἰς πλαίσιον θύρας ἀποδεικνύει ἀναμφισβητήτως ἡ κατὰ 45° τμήσις τῶν συναπαρτιζόντων αὐτὸ 3 τεμαχίων. Τὸ πλαίσιον φέρει ἐπὶ μὲν τῆς προσθίας αὐτοῦ κεκλιμένης ὄψεως ἐλαφρῶς ἀνάγλυπτον ἐλικοειδῆ κλιματίδα ἐξ ἐσχηματοποιημένων φύλλων ἀκάνθης ἐπὶ δὲ τῆς κάτω ἐπιφανείας, ἣτις διαιρεῖται εἰς συνεχόμενα τετράγωνα πεδία, εἰκονίζονται κύκλοι μετ’ ἀκτίνων (χρίσματος;) καὶ ὀμφαλῶν ἢ τετράφυλλα καὶ ἄλλα κοσμήματα (εἰκ. 6). Ὑπερθύρον μὲ ὁμοίαν ἀκριβῶς διακό-

σμησιν φέρει καὶ ἡ θύρα, δι' ἧς ἐπικοινωνεῖ ὁ ἐξωνάρθηξ πρὸς τὸν ἐσωνάρθηκα τοῦ ναοῦ τῆς κεντρικῆς μονῆς. ("Ορα κατωτέρω).

Ὁ δὲ κυρίως ναὸς ἔφερεν ἐσωτερικῶς τέσσαρα στηρίγματα τελείως ἀνεξάρτητα τοῦ ἱεροῦ· ἀνήκει ἐπομένως ὁ ναὸς εἰς τὴν κατηγορίαν Α τῶν τετρακιονίων ναῶν, οὓς ἐμελέτησα ἐν εἰδικῷ ἄρθρῳ τοῦ Ε' τόμου τοῦ Ἀρχείου Βυζ. Μνημείων (σελ. 6). Τῶν στηριγμάτων σώζονται κατὰ χώραν αἱ τετράγωνοι βάσεις, ἃς ἀντικρύζουσιν ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων παραστάδες, ἐφ' ὧν ἔπιπτον τὰ γεφυροῦντα τοὺς κίονας πρὸς τοὺς τοίχους τόξα. Παρὰ τὰς βάσεις

Εἰκ. 7. Ἀποψὶς τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ εὐκτηρίου τοῦ Σωτήρος ἀπ' ἀνατολῶν.

εὐρέθησαν ἐξριμμένοι καὶ οἱ κορμοὶ τῶν στηριγμάτων, οἵτινες ἦσαν μονόλιθοι καὶ δὴ τομῆς ὀκτάγωνικῆς. Τὸ ὀκτάγωνον ὅμως αὐτῶν δὲν εἶναι αὐστηρῶς κανονικὸν ἀλλ' ἔχει τὰς πλευρὰς ἀνίσους οὕτως, ὥστε ἀντὶ νὰ ἐγγράφεται τὸ ὅλον σχῆμα εἰς τετράγωνον ἐγγράφεται εἰς ὀρθογώνιον πλευρῶν 0.365×0.40 . Ὁκτάγωνοι κίονες δὲν ἦσαν ἀσυνήθεις εἰς βυζαντινοὺς ναοὺς. Τοὺς ἐπανευρίσκουμεν πράγματι καὶ εἰς τοὺς ἐξῆς ἄλλους ναοὺς: Εἰς τὸ Καθολικὸν τῆς μονῆς τῆς Λέχοβας¹, εἰς τὸν ἐν Μεσσαριᾷ τῆς Ἀνδρου ναὸν τοῦ Ταξιάρχου², εἰς τὸ ὑπερθεὶν τῆς πύλης τοῦ κάστρου τῆς Ἀρτης παρεκκλήσιον³, εἰς τὸ Μάρκον-

¹ Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' σ. 95 εἰκ. 5.

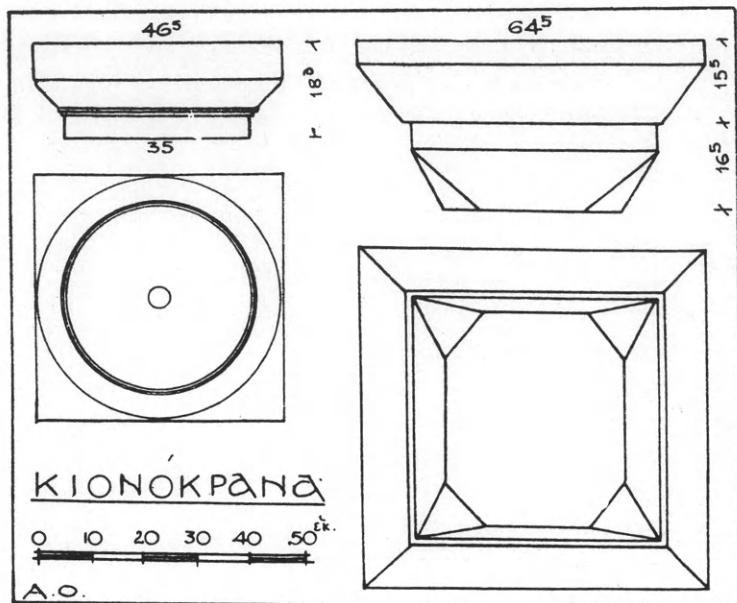
² Ι. Δραγάτσης, Παρνασσὸς 1881 σ. 781. Δ. Πασχάλης, Ἐπετηρ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν Δ' 49.

³ Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Β' σ. 156 καὶ εἰκ. 7.

Μαναστήρ τῆς Π. Σερβίας¹ καὶ τέλος εἰς τὸν νάρθηκα τῆς κεντρικῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Μελετίου² καὶ τὸ παραλαύριον τῆς Παναγίας³.

Οἱ ὀκταγωνικοὶ κορμοὶ εἶναι κατεσκευασμένοι ἐξ ἰόχρου λίθου ἐξαγομένου ἐκ τοποθεσίας κειμένης 45° ἀπὸ τῆς κεντρικῆς μονῆς, ἐπὶ τῆς ἀτραποῦ, ἣτις ἄγει πρὸς τὸ γειτονικὸν χωρίον Κακονισκίρη. Ὁ λίθος οὗτος εἶναι δεκτικὸς στιλβώσεως-γανώσεως, ὥς ἔλεγον οἱ Βυζαντινοὶ—λαμβάνει δὲ τότε βαθυπόρφυρον χρῶμα.

Κατ' εὐτυχῇ σύμπτωσιν εὐρέθησαν οἱ κορμοὶ καὶ τῶν τεσσάρων στηριγ-

Εἰκ. 8. Κιονόκρανα τῶν ὀκταγώνων στηριγμάτων τοῦ εὐκτηρίου τοῦ Σωτήρος.

μάτων, οὓς καὶ προχείρως ἀνεστήλωσα (πβλ. εἰκ. 7). Τὸ ὕψος των εἶναι 3.30 μ. φέρουσι δὲ καὶ ἐλαφρὰν μείωσιν. Καὶ δύο μὲν ἐξ αὐτῶν ἐστέφοντο ἄνω διὰ δωρικῶν ἐκ λευκοῦ μαρμάρου κιονοκρανῶν (εἰκ. 8), εἰλημμένων προφανῶς ἐξ ἀρχαίων κτηρίων—τὸ ἕτερον μάλιστα τῶν κιονοκρανῶν τούτων ἔχει καὶ ραβδωτὸν τὸ ὑποτραχήλιον—τὰ δὲ ὑπόλοιπα δύο στηρίγματα ἔφερον «τεκτονικά» ἐξ ἰόχρου λίθου κιονόκρανα ἥτοι κολουροπυραμιδοειδῆ μὲ λοξῶς ἀποκεκομμένης τὰς ἀκμὰς, καὶ ὑπεράνω τούτων ἐν εἶδος λοξομήτου ἄβακος ἢ ἐπιθήματος (εἰκ. 8).

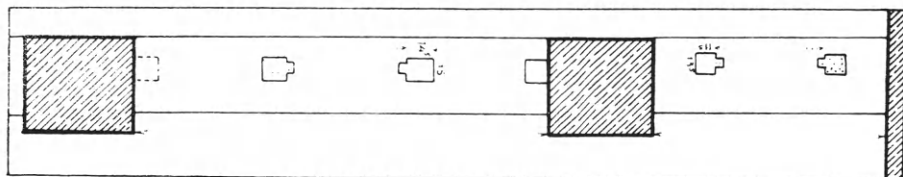
¹ Ν. Kondakov, Makedonija Πετρούπολις (ρωσ.) σ. 183 εἰκ. 119.

² Ὅρα σχετικῶς κατωτέρω (σ. 83).

³ Ὅρα περὶ τούτου κατωτέρω (σ. 105).

Τὸ δάπεδον τοῦ κυρίως ναοῦ ἦτο ἐστρωμένον διὰ μεγάλων μαρμαρίνων πλακῶν διατεταγμένων εἰς τετράγωνα καὶ ὀρθογώνια «διάχωρα»¹, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἔφερε μίαν κεντρικὴν πλάκα περιβαλλομένην διὰ χρωματιστῶν ἢ μαρμαροθετημένων πλαισίων. Τινὰ τῶν πλαισίων τούτων διασωθέντα παρουσιάζουσι διάφορα γεωμετρικὰ σχέδια (ψαροκόκκαλο, ρόμβους κλπ.) ἐκτελεσμένα διὰ μικρῶν, κανονικῶν, ποικιλοχρῶμων μαρμάρων (πβλ. εἰκ. 5).

Μεταξὺ τῶν μετώπων τῶν χωρίζοντων τὸ ἱερὸν τοίχων διεσώθησαν ἐπὶ τῆς πλακοστρώσεως αἱ διὰ τοὺς πεσίσκους τοῦ τέμπλου προωρισμένοι ἐγκοπαὶ (εἰκ. 9) τῇ βοηθείᾳ τῶν ὁποίων, ὥς καὶ γλυπτῶν στοιχείων, δύναται ν' ἀποκατασταθῇ τὸ σχέδιον τοῦ τέμπλου. Τὰ μέρη τοῦ τέμπλου τούτου δὲν ἐσώθησαν κατὰ χώραν, αἱ διαστάσεις ὅμως τῆς τομῆς τῶν πεσίσκων, ἃς συνάγομεν ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἐγκοπῶν, συμφωνοῦσιν ἀκριβῶς πρὸς τὰς διαστάσεις

Εἰκ. 9. Ἐγκοπαὶ διὰ τοὺς πεσίσκους τοῦ τέμπλου.

πεσίσκων τινῶν ἀποκειμένων ἐν τῇ κεντρικῇ μονῇ. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι, ὅτε τὸ εὐκτήριον τοῦ Σωτῆρος ἡρημώθη, εὐσεβεῖς μοναχοὶ τῆς κεντρικῆς μονῆς συνέλεξαν τὰ τεμάχια τοῦ τέμπλου καὶ ἐκόμισαν αὐτὰ εἰς τὴν κεντρικὴν μονήν. Τοῦτ' αὐτὸ θὰ συνέβη καὶ δι' ἄλλα παραλαύρια ἐντεῦθεν ἐξηγῆται τὸ πλῆθος τῶν ἐν τῇ κεντρικῇ μονῇ ἀποκειμένων γλυπτῶν, ὧν ὁ ἀριθμὸς εἶναι δυσανάλογος πρὸς τὰ ἐν αὐτῇ ὑπάρχοντα κτήρια. Ἐκ τῶν ἐν τῇ κεντρικῇ λοιπὸν μονῇ εὑρισκομένων πεσίσκων ἄριστα συμβιβάζονται πρὸς τὰς ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ εὐκτηρίου τοῦ Σωτῆρος ἐγκοπάς, ἀφ' ἐνὸς μὲν κεντρικὸς (ὥραία πύλη) πεσίσκος, ἀφ' ἑτέρου δὲ θωράκια ἀποκείμενα ἐν τῇ συλλογῇ γλυπτῶν τῆς μονῆς περὶ ὧν θὰ εἴπωμεν ἐν ἐκτάσει κατωτέρω (σ. 97 ἐ.).

Ἐν τέλει σημειοῦμεν, ὅτι κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ νάρθηκος ὑπάρχει χῶρος τις καλυπτόμενος διὰ καμάρας (εἰκ. 5). Εἰς τί ἐχρησίμευεν οὗτος δὲν δύναμαι νὰ ἐξηγήσω. Ἴσως νὰ ἦτο τὸ ἀρχικὸν κελλίον ἐν ᾧ ἐμόνασεν «ὁ μέγας».

3. Η ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΟΝΗ (ΛΑΥΡΑ)

Ὡς ἤδη εἴπομεν, θανόντος τοῦ ἡγουμένου τῆς παλαιᾶς μονῆς τοῦ Συμβόλου Θεοδοσίου, τὴν διοίκησιν αὐτῆς ἀνέλαβεν ὁ Μελέτιος, ὅστις γενόμενος

¹ Οὕτω ὀνομάζει αὐτὰ ἐπιγραφή ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς βασιλικῆς Ἐρεσοῦ Λέσβου Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 39.

τώρα πλέον κύριος δλοκλήρου τῆς περιοχῆς ἤρχισε μετὰ ζήλου νὰ ἐφαρμόζη τὰς μεταρρυθμίσεις του πρὸς βελτίωσιν τοῦ μοναχικοῦ πνεύματος, ὅπερ εἶχε περιέλθει ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του εἰς ἔκλυσιν καὶ παρακμῆν.

Ἡ μονὴ ἐν ἣ τὴν ἔγκατεστάθη ὁ Ὅσιος ὑφίστατο, ὡς ἤδη εἵπομεν, πρὸ τῆς ἀφίξεως αὐτοῦ εἰς τὸν Κιθαιρῶνα, ὠνομάζετο δὲ τοῦ Συμβόλου¹ ἢ Συμβούλου² τιμωμένη ἐπ' ὀνόματι τῶν «*θειοτάτων καὶ μεγάλων ἀρχιστρατηγῶν*»³ ἢ «*Ἀσωμάτων*»⁴, ὡς μανθάνομεν οὐ μόνον ἐκ τῶν σχετικῶν βίων τοῦ Ὁσίου ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μελετίου, ὅστις ρητῶς ἀναφέρει⁵, ὅτι ἡ μονὴ ἀρχῆθεν ἐτιμᾶτο ἐπ' ὀνόματι τῶν Ταξιαρχῶν.

Πόθεν προῆλθεν ἡ παλαιὰ ὀνομασία τῆς μονῆς δὲν εἶναι φανερόν. Καθ' ἡμᾶς τὸ ὄρος Μυουπόλεως ἢ μᾶλλον ἡ κορυφὴ αὐτοῦ θὰ ὠνομάζετο πιθανώτατα ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Σύμβολον ὄρος, ἅτε κείμενον εἰς τὰ ὄρια Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας. Τὴν ὀνομασίαν ἄλλως τε ταύτην φέρουσι καὶ ἄλλα ὄρη ὡς π. χ. τὸ παρὰ τὴν Καβάλαν⁶. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἄλλην ὀνομασίαν «*Συμβόλου*» αὕτη φαίνεται μᾶλλον ὅτι προέρχεται ἐξ ἐσφαλμένης γραφῆς· διότι οὐ μόνον ὁ Μεθώνης ἀναγράφει τὴν μονὴν ὡς Συμβόλου ἀλλὰ καὶ ὁ Μελέτιος ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Γεωγραφίᾳ του (ἔ. ἀ.) ἐν ᾧ ἀπαξ μόνον ἀναγράφεται ὡς Συμβούλου. Ὁ ἀείμνηστος Σπ. Λάμπρος⁷ προσπαθήσας νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ ἐπίθετον Συμβούλου ἐδέχθη—στηριχθεὶς καὶ εἰς τὸ μνημονευθὲν ἀνωτέρω (σ. 40) βιβλιογραφικὸν σημεῖωμα τοῦ μοναχοῦ Ἀνδρέου—ὅτι ἡ κεντρικὴ μονὴ ἐτιμᾶτο ἐπ' ὀνόματι τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, ὅστις θὰ ἔφερε προσθέτως καὶ τὸ ἐπίθετον Σύμβουλος. Ἀλλ' ὡς σαφῶς ἐκ τῶν βίων καταφαίνεται, ἐπ' ὀνόματι τοῦ Σωτῆρος δὲν ἐτιμᾶτο ἡ κεντρικὴ μονὴ ἀλλὰ τὸ εὐκτήριον, εἰς ὃ κατ' ἀρχὰς ἐμόνασεν ὁ Ὅσιος καὶ περὶ τοῦ ὁποίου ἤδη ὠμιλήσαμεν. Περιέργως δὲ καὶ ὁ Κ. Κωνσταντόπουλος ἐν ᾧ κατ' ἀρχὰς ἀποκρούει τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ Λάμπρου⁸, ὅμως περαιτέρω (σ. 55) δέχεται, ὅτι ὁ ναὸς τῆς κεντρικῆς μονῆς «ἐξηκολούθησε τιμώμενος ἐπ' ὀνόματι τῶν Ἀσωμάτων ἢ τοῦ *Σωτῆρος Χριστοῦ*» τοῦθ' ὅπερ, ὡς εἵπομεν, δὲν εἶναι ὀρθόν.

Τὴν παλαιὰν μονὴν τοῦ Συμβόλου παραλαβὼν ὁ Μελέτιος «ἐν ἀκαρεῖ κοσμίωτέραν καὶ μείζονα δείκνυσιν» λέγει ὁ βιογράφος του Θ. Προδρόμος. Διὰ τῆς φράσεως ταύτης νοεῖται πιθανώτατα ἀνακαίνις καὶ μεγέθυνσις τῆς μονῆς εἴτε διὰ κατεδαφίσεως καὶ ἐκ νέου κτίσεως τοῦ παλαιοῦ αὐτῆς καθο-

¹ Βίος ὑπὸ Νικολάου ἐπισκόπου Μεθώνης ἔκδ. Χρυσ. Παπαδοπούλου § 12.

² Βίος ὑπὸ Θεοδ. Προδρόμου, ἔκδ. Χρυσ. Παπαδοπούλου § 8.

³ Νικολάου Μεθώνης § 12.

⁴ Θ. Προδρόμου § 8.

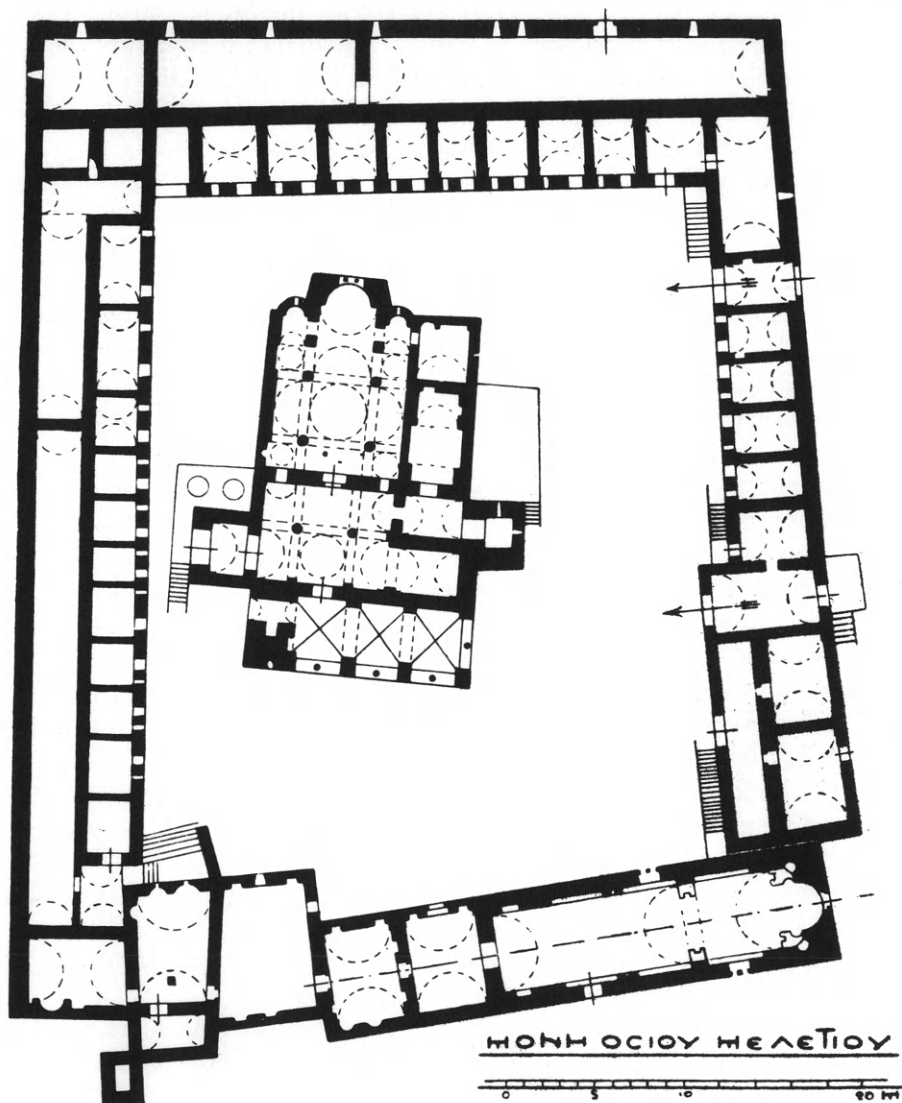
⁵ Ἐκκλησιαστικὴ Γεωγραφία τόμ. Β' σ. 441 ἔκδ. Βιέννης.

⁶ Oberhammer ἐν Pauly-Wissowa-Kroll-Mittelhaus, R. E. 1932 σ. 1091.

⁷ Νέος Ἑλληνομνήμων τ. Δ' σ. 90.

⁸ Δελτίον Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Περίοδ. β' τόμ. Α' (1924) σ. 54.

λικοῦ εἴτε δι' ἐπεκτάσεως αὐτοῦ καὶ προσθήκης ναρθήκων καὶ κελλίων. Πάν-
τως εἰς τὸν νῦν σωζόμενον ναὸν παρατηροῦνται πολλαὶ περίοδοι, ὥς θέλομεν

Εἰκ. 10. Γενικὴ διάταξις τῆς κεντρικῆς μονῆς τοῦ Ὁσ. Μελετίου.

ἐπιχειρήσει κατωτέρω νὰ διακρίνωμεν. Πρὶν ἢ ἔλθωμεν ὅμως εἰς τὴν ἐξέτασιν αὐτῶν θέλομεν προβῇ κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν διερεύνησιν τῆς γενικῆς τῆς μονῆς διατάξεως.

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 10) ἡ μονὴ ἔχει σχῆμα περίπου κανονικοῦ ὀρθογωνίου διαστάσεων 42 μ. (ἀνατολ. πλευρὰ) × 56.50 μ. (βόρ. πλευρὰ). Ἐκ τῶν τεσσάρων αὐτοῦ πλευρῶν αἱ τρεῖς μόνον εἶναι ἐντελῶς ἐλεύθεραι τῆς βορείου ἐρειδομένης ἐν μέρει ἐπὶ τῆς κλιτύος τοῦ ὀπισθεν λόφου.

Ἡ μεγάλη ὑπαιθρος κεντρικὴ αὐλὴ περιβάλλεται ὑπὸ κελλίων κατὰ τὰς τρεῖς αὐτῆς πλευρὰς (Β, Α. καὶ Ν.) τῆς τετάρτης (Δ.) καταλαμβανομένης ὑπὸ τῆς τραπέζης καὶ τῶν μαγειρείων μετὰ τῶν ἐξαρτημάτων αὐτῶν.

Εἴσοδος πάλαι θὰ ὑπῆρχε μία καὶ μόνη κατὰ τὴν νότιον πλευράν, ἣτις εἶναι καὶ ἡ προσιτωτέρα. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἀργότερον προσετέθη καὶ δευτέρα μικροτέρα¹ καὶ αὕτη ἐπὶ τῆς νοτίας. πλευρᾶς ἀλλ' ἀνατολικώτερον. Ἀμφότεραι αἱ εἵσοδοι ἦσαν θολωταί, καλυπτόμεναι, ὡς συνήθως, διὰ κυλινδρικῆς καμάρας (διαβατικόν). Ἡ μεγάλη εἶναι προσθέτως ἐφωδιασμένη ἐκατέρωθεν καὶ διὰ κτιστῶν πεζουλλίων, ἐφ' ὧν ἐκάθηντο οἱ ὁδοιπόροι ἢ οἱ πένητες ἀναμένοντες τὴν διανομὴν ἄρτου ἢ χρημάτων (διαδόσεις). Δεξιὰ τῷ εἰσερχομένῳ τὸ τοίχωμα τοῦ μεγάλου διαβατικοῦ φέρει θύραν πρὸς κελλίον, ὅπερ θὰ ἐχρησίμευεν ὡς θυρωρεῖον (εἰκ. 10).

Ἐκ τῶν παλαιῶν **κελλίων** τῆς μὲν νοτίας καὶ ἀνατολικῆς πλευρᾶς διατηροῦνται σήμερον μόνον τὰ τοῦ ἰσογείου, ἐν ᾧ τῆς βορείου σώζονται οὐ μόνον τὰ τοῦ ἰσογείου ἀλλὰ καὶ τὰ τοῦ ὀρόφου. Στηρίζονται δὲ τὰ τοῦ ὀρόφου οὐχὶ ἐπὶ τῶν κελλίων τοῦ ἰσογείου ἀλλ' ἐσώτερον, ἐπὶ θολωτῶν κατασκευῶν τοποθετημένων ὀπισθεν τῶν κελλίων τοῦ ἰσογείου, προσιτῶν δ' ἐκ τῶν ἔξω καὶ χρησιμεύουσῶν ὡς ἀποθηκῶν (εἰκ. 10). Ἐχομεν ἐπομένως ἐνταῦθα κλιμακωτὴν διάταξιν, καθ' ἣν ἡ ὀροφὴ τῶν κάτω κελλίων ἐχρησίμευεν ὡς διάδρομος διὰ τὰ τοῦ ἄνω ἥτοι ὡς *ἡλιακός*, ὅστις ἦτο πιθανώτατα ἐστεγασμένος διὰ στέγης φερομένης ἐπὶ ξυλίνων κιόνων. Ὁμοίαν διώροφον διάταξιν θὰ εἶχον καὶ τὰ κελλία τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ἂν κρίνωμεν ἐκ τῆς διατάξεως τοῦ ἰσογείου, ἣτις παρουσιάζει ὀπισθεν τῶν κελλίων ὀρθογωνίους θολωτὰς ἐξωτερικὰς κατασκευὰς χρησιμευούσας πρὸς στάβλισιν τῶν ζώων τῆς μονῆς (*βορδοναρεῖον*). Σήμερον ὁ ἄνω ὄροφος τῶν ἀνατολικῶν κελλίων ἔχει ἀντικατασταθῆ διὰ νεωτερικῶν κτισμάτων εἰς τὰ ἐξωτερικὰ παράθυρα τῶν ὁποίων ἀπειρόκαλοι τεχνῖται ἐτοποθέτησαν ὡς ὑπέρθυρα γλυπτὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη προερχόμενα ἐξ ἐρημαθέντων παραλαυρίων.

Ἐξετάζοντες νῦν λεπτομερέστερον τὰ παλαιὰ κελλία παρατηροῦμεν, ὅτι ταῦτα ἦσαν πάντα κεκαλυμμένα ἕκαστον δι' ἰδιαίτερου κτιστοῦ θόλου (*βαγενοκαμάρας*) βαίνοντος ἄλλοτε μὲν καθέτως (ἀνατ. καὶ νοτ. πλευρὰ) ἄλλοτε δὲ παραλλήλως (βόρ. πλευρὰ) πρὸς τὴν πρόσοψιν. Τὰ τοιχώματα τινῶν ἐξ αὐτῶν καὶ ὁ θόλος ἐκαλύπτοντο καὶ διὰ τοιχογραφιῶν, ὧν λείψανα ἱκανὰ ἀνεῦρον

¹ Ὅτι ἡ δευτέρα αὕτη εἴσοδος εἶναι μεταγενεστέρα ἀποδεικνύει ἡ χρησιμοποίησις ὡς ὑπερθύρου αὐτῆς ὀκταγωνικῶν κιόνων ἐξ ἐρυθροῦ λίθου.

κατὰ τὴν πρώτην ἐν ἔτει 1921 ἐπίσκεψίν μου, ἔκτοτε ὅμως κατέπεσαν. Ἐξαιρετικῶς μικρῶν διαστάσεων εἶναι αἱ τοξωταὶ θύραι εἰσόδου τῶν κελλίων· τὸ ὕψος των εἰς τινὰς περιπτώσεις δὲν εἶναι ἀνώτερον τοῦ 1.40 μ. Ἐκαστον κελλίον ἔφερε μίαν θύραν καὶ παρ' αὐτὴν μικρὰν τοξωτὴν θυρίδα, προωρίζετο δὲ δι' ἓνα μοναχόν, ὅστις διέμενεν ἐν αὐτῷ μετὰ τοῦ ὑποτακτικοῦ του. Αἱ διαστάσεις τῶν πλείστων κελλίων πράγματι δὲν ἔχουσιν ἔμβαδὸν μεγαλύτερον τῶν 6 τετραγ. μέτρων καὶ κυβισμόν πλείονα τῶν 20 κυβ. μ. Ἄν τὰ σωζόμενα κελλία εἶναι τὰ ἀρχικὰ ἢ προέρχονται ἐκ μεταγενεστέρας ἀνακαινίσεως δὲν δυνάμεθα κατηγορηματικῶς νὰ εἴπωμεν. Φαίνεται ὅμως πιθανώτερον ὅτι προέρχονται ἐκ τῆς ἐπὶ Τουρκοκρατίας ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Νικάνορος γενομένης ἀνακαινίσεως, ὥς δύναται τις νὰ συμπεράνῃ ἐκ τῆς σμικρότητος τῶν θυρῶν των, ἣτις ἰδιάζει εἰς κελλία τῆς ἐποχῆς ταύτης.

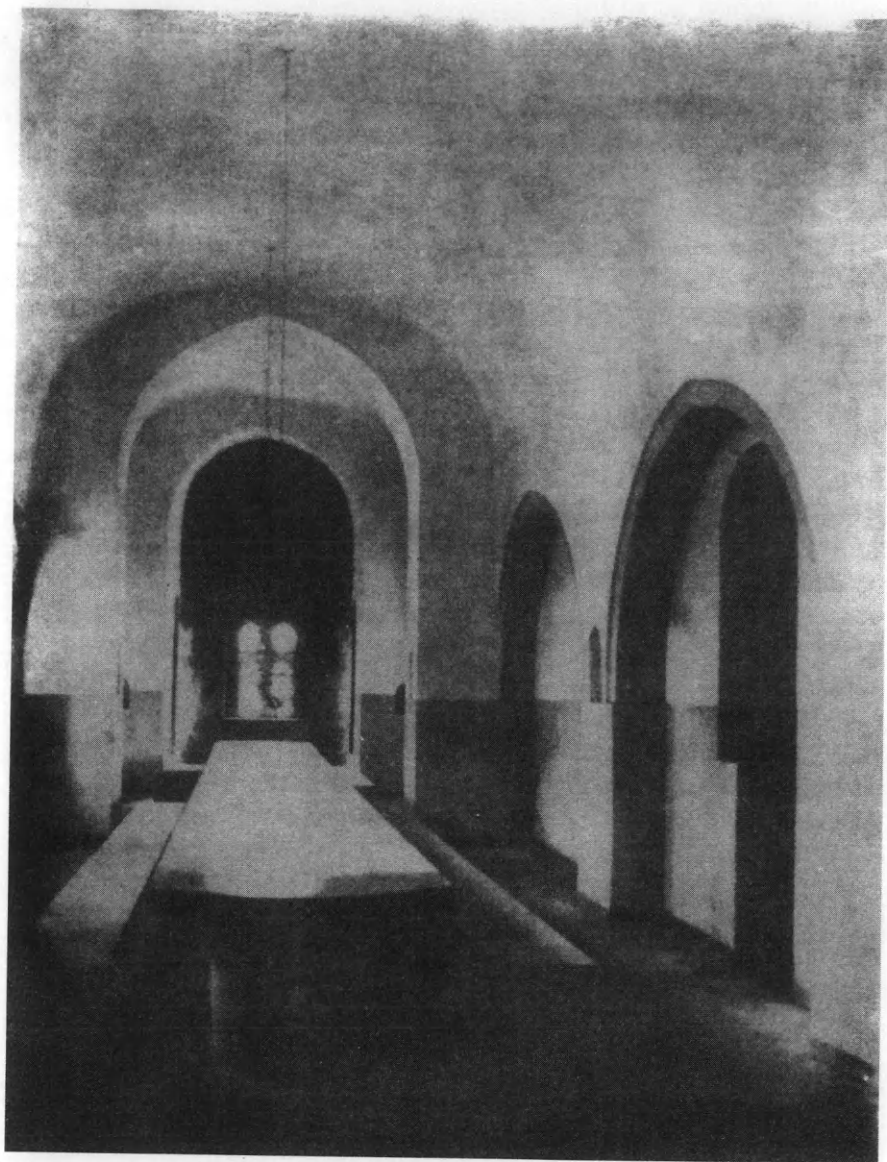
Ἐκ τῆς αὐτῆς ἐποχῆς φαίνεται προερχομένη καὶ ἡ κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν τῆς αὐλῆς εὐδοσκομένη **τράπεζα** ἥτοι τὸ ἐστιατόριον, ἔνθα συνέτρωγον οἱ μοναχοί, ἀφ' οὗ ἡ μονὴ ἦτο κοινοβιακή. Ἡ τράπεζα ἔχει σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογώνιου καλυπτομένου διὰ κυλινδρικῆς καμάρας. Πρὸς τὸ νότιον τέρμα της εἶναι ἐνεκτισμένη ἡμικυλινδρική κόγχη φέρουσα ἑκατέρωθεν ἀνὰ ἓν κογχάριον. Ἐν τῇ κόγχῃ ταύτῃ ἐκάθητο, ὡς γνωστόν, ἐν τραπέζῃ ἀποκοπτῇ, ὁ ἡγούμενος. Οἱ κατὰ μῆκος τοῖχοι τοῦ κτηρίου ζωογονοῦνται ἕκαστος διὰ 3 τυφλῶν ἀψίδων, αἵτινες εἶναι χαρακτηριστικαὶ διὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐν ἐκάστῃ τυφλῇ ἀψίδι ἠνοίχθη μεταγενεστέως παράθυρον. Κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ διαμερίσματος θὰ ὑπῆρχε κτιστὴ συνεχὴς τράπεζα μετὰ ἐπίσης κτιστῶν θρανίων. Τοιαύτην δὲ τράπεζαν ἀνακατεσκευάσαμεν κατὰ τὴν γενομένην ἀναστήλωσιν, ὡς δεικνύει ἡ εἰκὼν 11.

Ἡ τράπεζα ἦτο ἄλλοτε ἐξ ὀλοκλήρου τοιχογραφημένη, ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν της ὅμως σώζονται σήμερον μόνον αἱ τῆς κόγχης, πολὺ βεβλαμμέναι δυστυχῶς ἐκ νεωτέρων ἐπιγραφῶν τῶν ἐπισκεπτῶν καὶ χαραγμάτων πλοίων. Ἐν τοσούτῃ διακρίνει τις τὰς εἰκόνας τῶν ἑξῆς ἁγίων: α) ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῶν κογχαρίων: Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, Ἀγ. Ἱεροθέου, Ἀγ. Ἀνδρέου Κρήτης, Ὁσίου Μελετίου, Ἀγ. Νικολάου, β) ἐν τῇ μεγάλῃ κόγχῃ: κάτω, Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Ἀγ. Βασιλείου καὶ Ἀγ. Ἀθανασίου, ἄνω, Μεταλήψεως τῶν Ἀποστόλων καὶ Μυστικοῦ Δείπνου.

Αἱ τοιχογραφαί τῆς Τραπέζης τεχνοτροπικῶς εἶναι ὅμοιαι πρὸς τὰς τοῦ ἔσωνάρθηκος τοῦ καθολικοῦ, ἀνάγονται δηλ. εἰς τὸν 17^{ον} αἰῶνα.

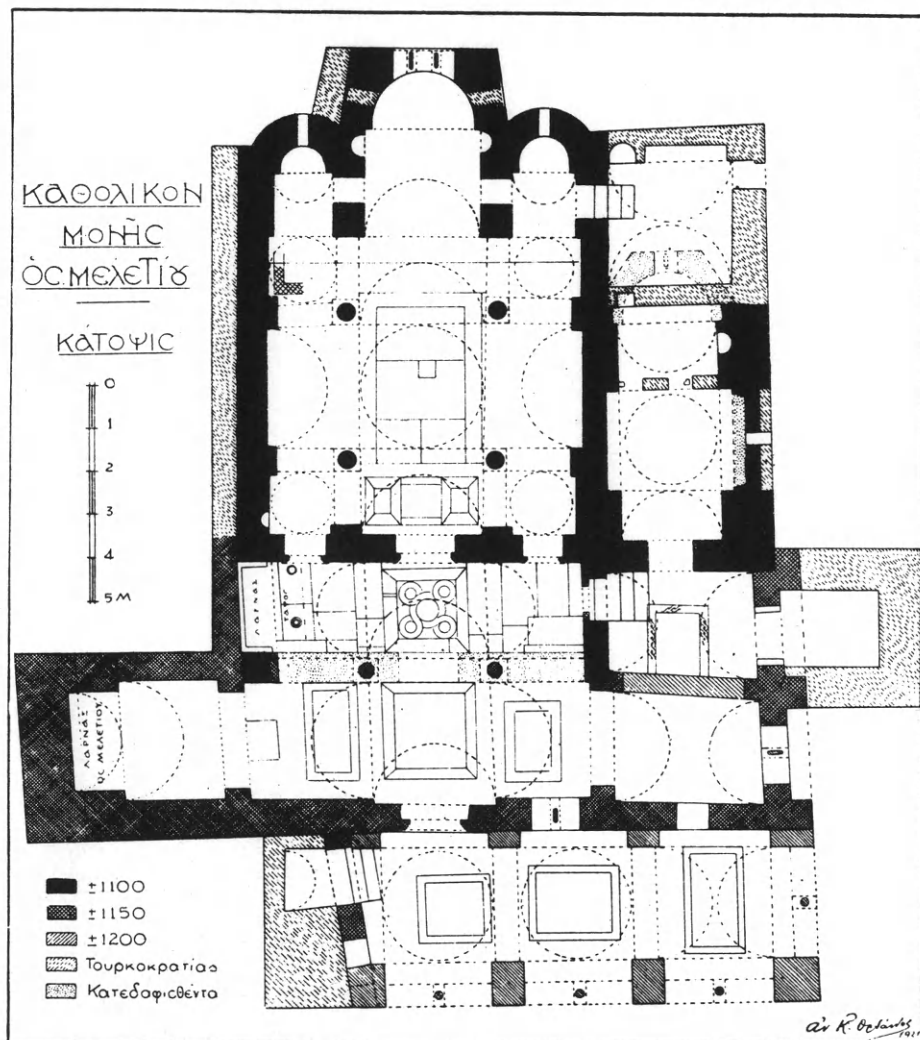
Πρὸς τὸ κύριον διαμέρισμα τοῦ ἐστιατορίου συνέχεται πρὸς δυσμὰς μὲν ὀρθογώνιον διαμέρισμα καλυπτόμενον διὰ κυλινδρικοῦ θόλου καὶ χρησιμεῦον σήμερον ὡς κλίβανος¹, πρὸς βορρᾶν δὲ ὀρθογώνιος προθάλαμος καλυπτόμενος διὰ κυλινδρικῆς καμάρας καὶ ἔχων ἐξωτερικὴν θύραν πρὸς τὴν αὐλὴν

¹ Τὸ διαμέρισμα τοῦτο ἐκ παραδρομῆς δὲν ἐσημειώθη ἐπὶ τῆς κατόψεως εἰκ. 10.

Είκ. 11. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς τραπέζης τοῦ Ὁσ. Μελετίου.

(εἰκ. 10). Ἐτι δὲ βορειότερον αὐτοῦ ὑπάρχει διαμέρισμα ὀρθογώνιον, ὅπερ, λόγῳ τῆς ἐν τῷ μέσῳ τῆς θολωτῆς ὀροφῆς αὐτοῦ ὀπῆς καὶ τῶν πολλῶν ἐπὶ τῶν τοίχων ἀρμαρίων, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἦτο τὸ **μαγειρεῖον**¹, ὁπότε

Εἰκ. 12. Κάτοψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ὁσ. Μελετίου.

τὸ παραπλεύρως αὐτοῦ διαμέρισμα θὰ ἐχρησίμευε βεβαίως ὡς ὀψοφυλάκιον.

Τὸ καθολικόν. Ὡς ἔχει σήμερον τὸ ἐν τῷ μέσῳ τῆς αὐλῆς, καὶ πρὸς τὴν

¹ Ὅρα τὰς σχετικὰς περὶ μαγειρείων λεπτομερείας ἐν τῷ ἔργῳ μου Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι 1927 σ. 37 ἔ.

βόρειον αὐτῆς πλευρὰν μάλλον τοποθετημένον καθολικὸν ἀποτελεῖται ἐκ τῶν ἐξῆς 4 μερῶν: α) τοῦ κυρίως ναοῦ, τιμωμένου εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Μελετίου, β) τοῦ πρὸς νότον τοῦ ναοῦ προσκεκολλημένου παρεκκλησίου, τιμωμένου εἰς μνήμην τῶν Ἀσωμάτων Ταξιαρχῶν, γ) τοῦ ἐσωνάρθηκος καὶ δ) τοῦ ἀνοικτοῦ ὑποστύλου ἐσωνάρθηκος. Ἐκαστον τῶν μερῶν τούτων θὰ ἐξετάσωμεν ἰδιαίτερος.

Α) Ο ΚΥΡΙΩΣ ΝΑΟΣ

Οὗτος εἶναι τετράγωνον κτίσμα φέρον πρὸς ἀνατολὰς προσκεκολλημένας τρεῖς κόγχας ἱεροῦ, ἐξ ὧν ἡ μὲν μέση εἶναι ἐξωτερικῶς τρίπλευρος, αἱ δὲ ἄκραι ἡμικυκλικαὶ (εἰκ. 12). Ἐσωτερικῶς φέρει τέσσαρας κίονας βαστάζοντας τὸν τροῦλλον τῇ βοηθείᾳ ἰσαριθμῶν κυλινδρικών καμαρῶν. Ἀνήκει ἐπομένως εἰς τοὺς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους μετὰ τρούλλου ναοὺς τοῦ συνθέτου τετρακιονίου συστήματος (τύπου Α). Ἐξαιρέσει τῶν γενικῶν διαστάσεων αὐτοῦ, αἵτινες εἶναι κατὰ τι μεγαλύτεραι, ὁ ναὸς ὁμοιάζει καθ' ὅλα τὰ στοιχεῖα του πρὸς τε τὸ εὐκτήριον τοῦ Σωτῆρος, ὅπερ ἤδη ἐξητάσαμεν, καὶ πρὸς τὸ τῆς Παναγίας, ὅπερ θὰ γνωρίσωμεν ἀργότερον. Μίαν μόνον διαφορὰν παρουσιάζει ἀπ' ἐκείνων: ὅτι τὰ στηρίγματα τοῦ τρούλλου του δὲν εἶναι ὀκτάγωνα, ὥς ἐκείνων, ἀλλὰ κυλινδρικοὶ μονόλιθοι ἐκ μαρμάρου κίονες παρουσιάζοντες μείωσιν, εἰλημμένοι δὲ προφανῶς, ἐξ ἀρχαίων μνημείων, ὧν λείψανα ἱκανὰ διατηροῦνται ἐν τῇ μονῇ ἀποδεικνύοντα τὴν αὐτόθι προὔπαρξιν ἀρχαίου τινος πολίσματος¹. Ἐξ ἀρχαίων ὁμοίως μνημείων εἶναι εἰλημμένα καὶ τὰ στέφοντα τοὺς κίονας

¹ Ἐν τῇ παρὰ τὸ ἀρχαῖον μαγειρεῖον τῆς μονῆς ἐγκατεστημένη συλλογῇ γλυπτῶν καὶ ἐπιγραφῶν εὐρίσκονται καὶ τὰ κάτωθι ἀρχαῖα λείψανα:

1) Ἑλιακὸν ὥρολόγιον κοῦλον. 2) Ἐπιτύμβιος πλάξ διαστ. $0.665 \times 0.205 \times 0.08$ μ. φέρουσα τὴν ἐπιγραφὴν:

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΦΡΟΔΙΣΙΟΥ | ΜΕΛΙΤΕΥΣ

ὑψ. γραμ. 0.07.

3) Τεμάχιον ἐπιτύμβιον πλακὸς ($0.355 \times 0.25 \times 0.055$) ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή:

... ΣΙΓΕΝΟΥ

... ΣΙΑ ὑψ. γραμ. 0.03 μ.

4) Ἐπιτύμβιος κιονίσκος κολοβὸς (ὑψ. 0.285 διαμ. 0.21) ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή:

... ΔΑΟ...

ΧΡΗΣΤ. ὑψ. γραμ. 0.036

Ὑπάρχουσιν ἐπίσης ἐν τῇ αὐτῇ συλλογῇ καὶ τὰ κάτωθι παλαιοχριστιανικῶν χρόνων τεμάχια:

1) Πλάξ θωρακίον τεθραυμένη, ἐφ' ἧς σταυρὸς ἀνάγλυπτος (διαστ. $0.70 \times 0.55 \times 0.06$).

2) Ἰωνικὸν κιονόκρανον μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος (διαστ. $0.65 \times 0.65 \times 0.25$).

3) Ἐπίθημα χωριστικοῦ κιονίσκου παραθύρου φέρον ἐπὶ τῆς ἐτέρας τῶν στενῶν αὐτοῦ πλευρῶν ἀνάγλυπτον τὸ χρῖσμα ἐντὸς κύκλου, κατὰ δὲ τὰς γωνίας ἀνὰ ἓν φύλλον καλάμου (εἰκ. 50, ἀριστερῇ).

Εἰς τ' ἀνωτέρω προσθετέα καὶ ἐπιγραφή κεχαραγμένη εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ δευτέρου ἀπὸ δυσμῶν κιονίσκου τοῦ ἐσωνάρθηκος καὶ λέγουσα:

†
ΚΥΜΗΤΗΡΙΟΝ

ΔΕΔΑΛΙΟΥ (ὑψ. γραμ. 0.035 μ.)

τούτους κιονόκρανα, ἐν τῶν ὁποίων, ἀπαλλαγὸν τῶν καλυπτόντων αὐτὸ κονιαμάτων, παρουσίασεν ἐπὶ τῆς κεκλιμένης παρειᾶς τοῦ ἀνθέμια ἐργασίας ρωμαϊκῶν χρόνων.

Τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα ἐκαλύπτοντο δι' ἀσπίδων (calottes), ὡς πρέπει ἀντιστοίχως νὰ δεχθῶμεν ὥς καλυπτούσας καὶ τὰ ἄκρα διαμερίσματα τῶν μνημονευθέντων εὐκτηρίων, ἅτινα παρουσιάζουσιν ὁμοίως, ἀντιστοίχως πρὸς τοὺς κίονας, παραστάδας ἐπὶ τῶν τοίχων. Σημειωτέον δ' ὅτι ἡ δι' ἀσπίδων κάλυψις τῶν γωνιαίων τμημάτων εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς ἐποχῆς τῶν

Εἰκ. 13. Τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Ὁσ. Μελετίου πρὸ τῶν ἐπισκευῶν (1900).

Κομνηνῶν¹. Ἐν ἀντιθέσει δὲ πρὸς τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα τοῦ σταυροῦ τὰ πρὸ τοῦ ἱεροῦ διαμερίσματα καλύπτονται διὰ κυλινδρικών καμαρῶν χαμηλοτέρων τῶν ἀσπίδων.

Αἱ φέρουσαι τὸν τροῦλλον καμάραι ἐνεφανίζοντο ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς νοτίας καὶ βορείου πλευρᾶς δι' ἐλαφρῶς ἐξεχόντων ὑπὲρ τὸ τύμπανον τόξων, ἅτινα δὲν εἶναι σήμερον ὁρατὰ εἰς τὰ κάτω μέρη· διότι πρὸς νότον μὲν κρύπτει αὐτὰ τὸ παρεκκλήσιον πρὸς βορρᾶν δὲ πρόσθετος μεταγενεστέρα ἐπένδυσις (εἰκ. 13)· εἶναι ὅμως ὁρατὰ εἰς τὰ ἄνω των μέρη ἰδίᾳ κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν (εἰκ. 13, 14, 15).

Ὁ κυρίως ναὸς συνεκοινώνει διὰ τριῶν θυρῶν πρὸς τὸν πρὸς δυσμᾶς αὐτοῦ νάρθηκα, ὅστις ἄλλοτε ἐκλείετο πρὸς δυσμᾶς διὰ τοίχου φέροντος ἐν τῇ

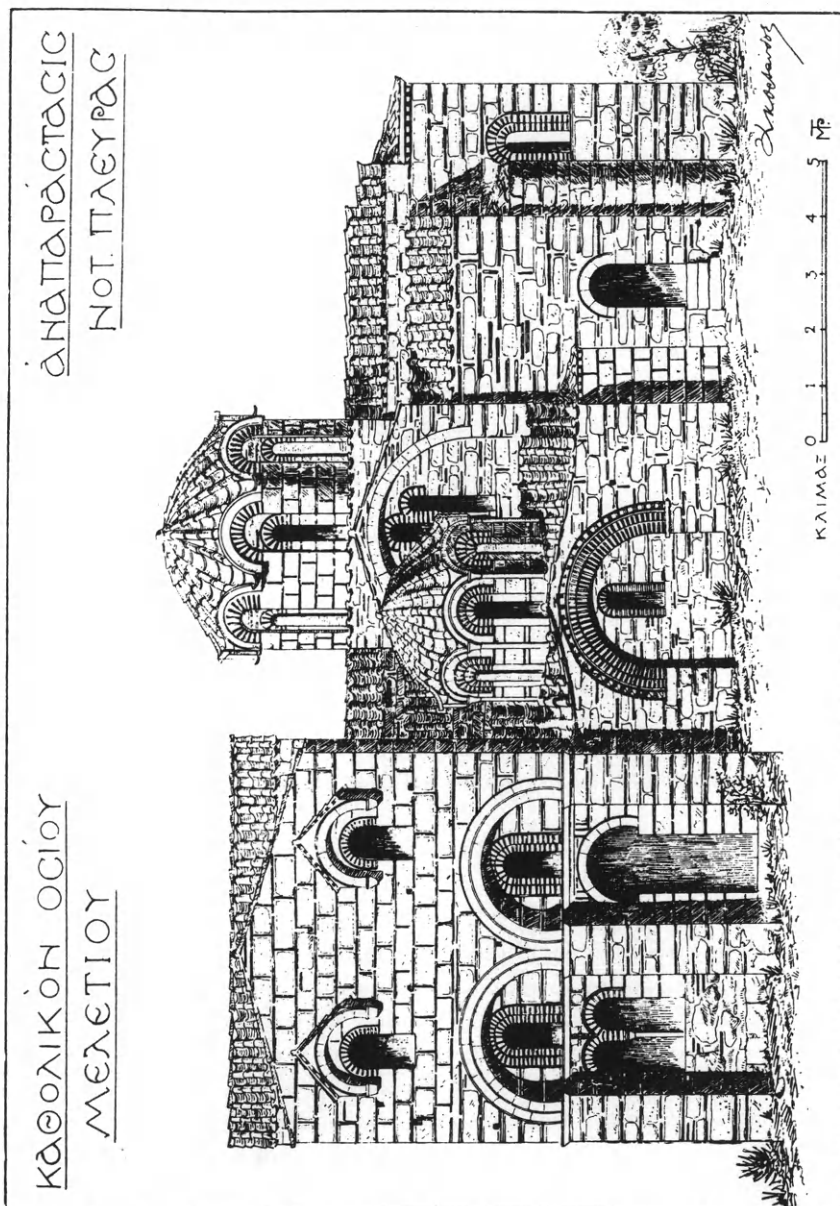
¹ Millet, L'école Grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 66.

μέσω μίαν μόνην θύραν. Ἐτέρα δὲ μικροτέρα θύρα ὑπῆρχεν ἐπὶ τῆς νοτίας στενῆς τοῦ νάρθηκος πλευρᾶς, ἣτις καὶ σώζεται εἰσέτι φέρουσα ἑξωτερικῶς πλίνθινον τοξωτὸν ὑπέρθυρον περιβαλλόμενον δι' ὀδοντωτῆς ταινίας, ἐξ ἧς ἀποδεικνύεται, ὅτι ὁ τοῖχος οὗτος ἦτο ποτε ἐλεύθερος· διότι ἄλλως ἢ ὀδοντωτῇ ταινίᾳ δὲν θὰ εἶχε λόγον ὑπάρξεως. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ παλαιοῦ νάρθηκος, ὅστις ἀργότερον κατηδαφίσθη, εὐρίσκετο ἀκριβῶς εἰς ἣν θέσιν εἶναι σήμερον

Εἰκ. 14. Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Μελετίου μετὰ τὰς ἐπισκευάς.

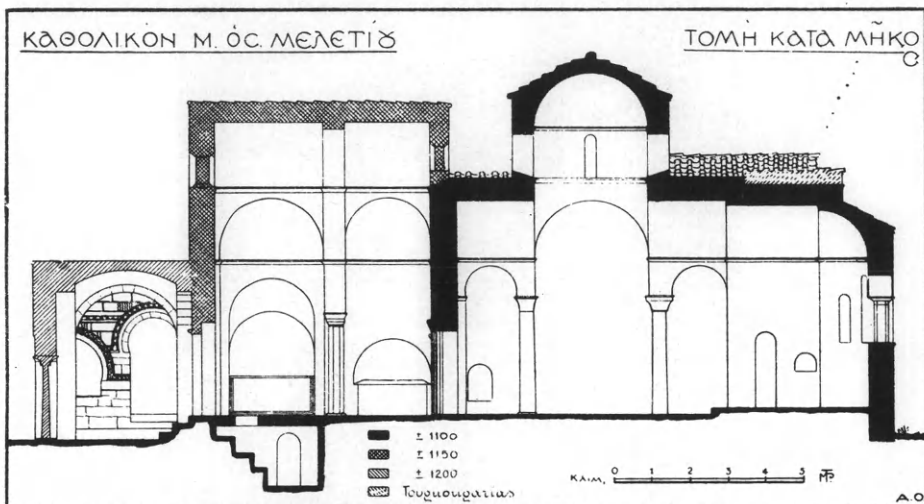
οἱ ὀκταγωνικοὶ κίονες τοῦ ἑσωνάρθηκος· συνάγεται δὲ τοῦτο ἀσφαλῶς ἐκ τῆς θέσεως τοῦ ἐπὶ τοῦ δαπέδου σωζομένου τετραγώνου, παλαιοῦ μαρμαροθετήματος, ὅπερ διετηρήθη καὶ φέρει τὸ λεγόμενον θέμα τῶν «πέντε ἄρτων» (εἰκ. 19) τεθειμένον συμμετρικῶς μεταξὺ τῆς μεσαίας πύλης τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ στυλοβάτου τῶν κίωνων. Τρίτη δ' ἐνδείξις τῆς ποτὲ ὑπάρξεως τοῦ κλειστοῦ νάρθηκος δύναται νὰ θεωρηθῇ καὶ ἡ κατὰ τὴν βόρειον αὐτοῦ στενὴν πλευρὰν ὑπαρξίς παλαιοῦ ἀρκοσολίου (εἰκ. 12, 16), κάτωθεν τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε σαρκοφάγος καὶ πρὸ αὐτῆς ἐν τῷ δαπέδῳ λαξευτὸς τάφος (διαστάσεων 0.65×1.70). Ἡ θέσις αὕτη τοῦ ἀρκοσολίου εἶναι τυπικὴ διὰ τοὺς κλειστοὺς νάρθηκας, ἐπιφυλασσομένη ἰδιαίτερός διὰ τὸν κτίτορα, ὃν ἐνταῦθα ἀγνοοῦμεν. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν ἀκόμη ἐστερουμένα πασῶν τῶν μνημονευθεισῶν ἐνδείξεων καὶ ἀποδείξεων καὶ πᾶν θὰ ἔπρεπε νὰ συναγάγωμεν τὴν ποτὲ ὑπαρξίαν κλειστοῦ νάρθηκος οὐ μόνον ἐκ τῶν ἀπομιμήσεων τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ συναντῶμεν εἰς τὸ εὐκτήριον τοῦ

Είχ. 15. Ἀναπαράστασις τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ.

Σωτήρος καὶ εἰς τὸ παραλαύριον τῆς Παναγίας, ἀλλὰ καὶ ἐκ πλείστων ἄλλων ἀναλόγων παραδειγμάτων τοῦ 11^{ου} καὶ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος¹.

Ὁ ναὸς θὰ ἐφωτίζετο βεβαίως διὰ τριλόβων παραθύρων ἀνοιγομένων εἰς τὸ τύμπανον τῶν κυλίνδρων τοῦ τρούλλου· ταῦτα ὅμως καταστραφέντα, φαίνεται, ἀντικατεστάθησαν διὰ νεωτέρων κακοτέχνων ὀρθογωνίου σχήματος. Τὸ δὲ ἱερὸν ἐφωτίζετο δι' ἐνὸς τριλόβου καὶ δύο μονολόβων παραθύρων ἀνοιγομένων ἐν τῇ μεγάλῃ κόγχῃ (εἰκ. 17) καὶ δι' ἐνὸς μονολόβου ἀνοιγομένου ἐφ' ἑκατέρας τῶν μικρῶν κογχῶν, προθέσεως καὶ διακονικοῦ. Ἄν καὶ ὁ νάρ-

Εἰκ. 16. Τομή κατὰ μῆκος τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Μελετίου.

θηξ ἔφερε παράθυρα ἑκατέρωθεν τῆς μεσαίας δυτικῆς θύρας δὲν γνωρίζομεν.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τοιχοδομίαν τοῦ ναοῦ, αὕτη εἶναι κατεσκευασμένη διὰ μεγάλων κιτρίνων πωρολίθων καὶ παχειῶν ἐρυθρῶν πλίνθων (0.04) τεθειμένων κατὰ τὸ ἰσόδομον σύστημα, εἰς ὃ ὅμως κυριαρχοῦσιν αἱ ὀριζόντιαι σειραὶ τῶν πλίνθων, ἐν ᾗ οἱ κατακόρυφοι ἄρμοι δὲν φέρουσι πάντοτε πλίνθους (εἰκ. 13). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἔλλειψις ὀδοντωτῶν ταινιῶν, αἵτινες συναντῶνται μόνον ὑπὸ τὰς κεράμους τῆς στέγης ἀντὶ γείσου, τοῦθ' ὅπερ εἶναι ἔνδειξις ὅτι ὁ ναὸς εἶναι προγενέστερος τοῦ 12^{ου} αἰῶνος².

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διαμόρφωσις τοῦ τριλόβου καὶ τῶν δύο μονολόβων παραθύρων τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἅτινα παρουσιάζουσι τοὺς λοβοὺς περιβαλλομένους ὑπὸ διπλοῦ πλινθίνου πλαισίου (εἰκ. 18) ἄνευ ὅμως ἐξωτερικῆς

¹ Ἀναφέρομεν προχείρως μόνον τοὺς ἐν τῷ τόμῳ τούτῳ τοῦ Ἀρχείου δημοσιευομένους ναοὺς τῆς Ἀγ. Τριάδος τοῦ Κριεζώτη καὶ τῆς Ἐπισκοπῆς τοῦ Δαμαλά.

² Megaw, Brit. Sch. Annual τ. XXXII σ. 123.

ὀδοντωτῆς ταινίας. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι ἐκ τῶν τριῶν λοβῶν τοῦ κεντρικοῦ παραθύρου ὁ μέσος εἶναι ὀλίγον ὑψηλότερος τῶν ἄκρων, τὸ δὲ ὑπεράνω τύμπανον πληροῦται ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ λίθων ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ πλίνθων σταυροειδῶς διατεταγμένων (εἰκ. 18). Ἡ διὰ τοξωτοῦ πλαισίου διήκοντος μέχρι τῆς ποδιάς περιβολὴ τῶν λοβῶν ἐμφανίζεται κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 11^{ου} αἰῶνος¹, ἡ δὲ περιγραφεῖσα διάταξις τοῦ ὑπερθεῖν τῶν

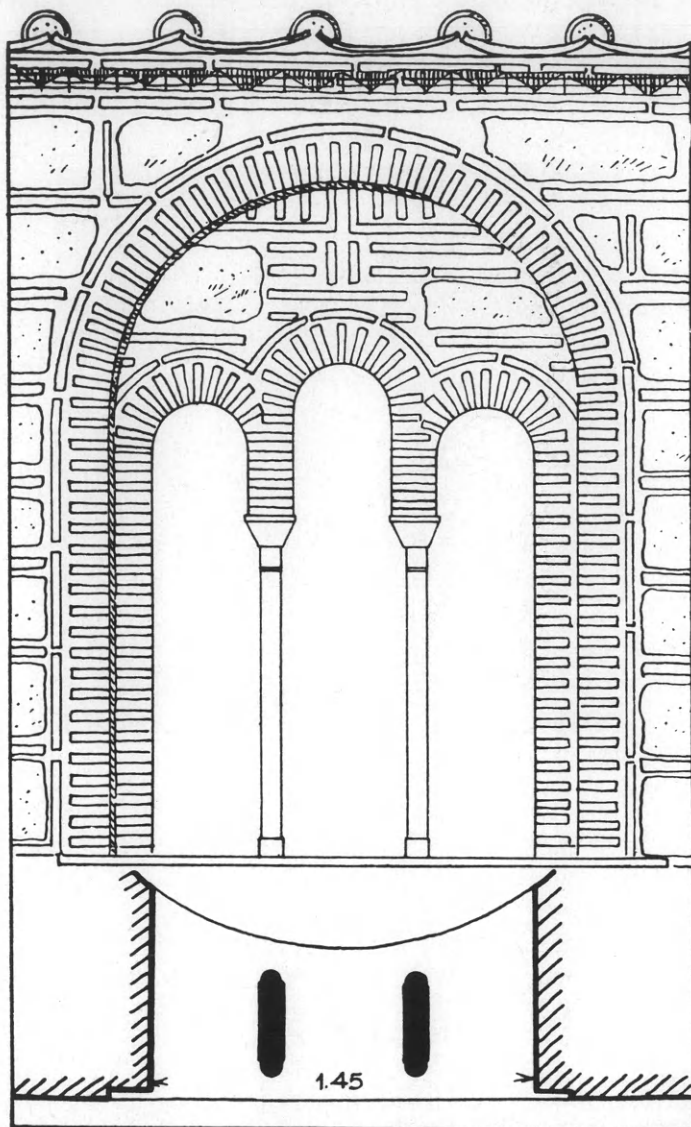
Εἰκ. 17. Ἡ μέση κόγχη τοῦ ἱεροῦ.

λοβῶν τυμπάνου συνειθίζεται εἰς ναοὺς τῶν αὐτῶν χρόνων. Κατὰ ταῦτα καὶ ὁ ἡμέτερος ναὸς θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 11^{ου} ἢ τὸ πολὺ τὰς ἀρχὰς τοῦ 12^{ου} αἰῶνος.

Ὑπολείπεται νὰ ἐξετάσωμεν τὸν κεντρικὸν τροῦλλον τοῦ ναοῦ. Ὡς οὗτος ἔχει σήμερον (εἰκ. 14) προέρχεται ἐκ μετασκευῆς. Ὁ ἀρχικὸς τροῦλλος εἶχε τὸ τύμπανον κυλινδροειδὲς ἐκτισμένον κατὰ τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον σύστημα καὶ διατρυπώμενον ὑπὸ ὀκτώ, μικρῶν σχετικῶς, μονολόβων παραθύρων, φερόντων πλίνθινα τοξωτὰ πλαίσια. Τὸ κυλινδρικὸν τύμπανον εἶναι ἐνδεικτικὸν ἀρχαϊκότητος, συχνὰ δὲ ἀπαντᾶται εἰς ναοὺς τοῦ 10^{ου} καὶ 11^{ου} αἰῶνος, ὧν ὥραϊον παράδειγμα παρουσιάζει ὁ ἐν Σκάλα (Ἀλαΐμπη) τῆς Λακωνίας ναὸς τῆς Παναγίας. Ἀργότερον, περὶ τὰς ἀρχὰς πιθανῶς τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, ὑπεράνω ἐκάστου μονολόβου παραθύρου θὰ κατεσκευάσθησαν τὰ

¹ H. Megaw, Br. School Annual τ. XXXII σ. 122.

σωζόμενα ἐπάλληλα τοξωτὰ πλαίσια ἐκ πλίνθων καὶ λοξοτμήτου πωρίνου γείσου, προφανῶς κατ' ἐπίδρασιν τῶν συγχρόνων Ἀθηναϊκῶν ἐκκλησιῶν.

Εἰκ. 18. Τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς μεγάλης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

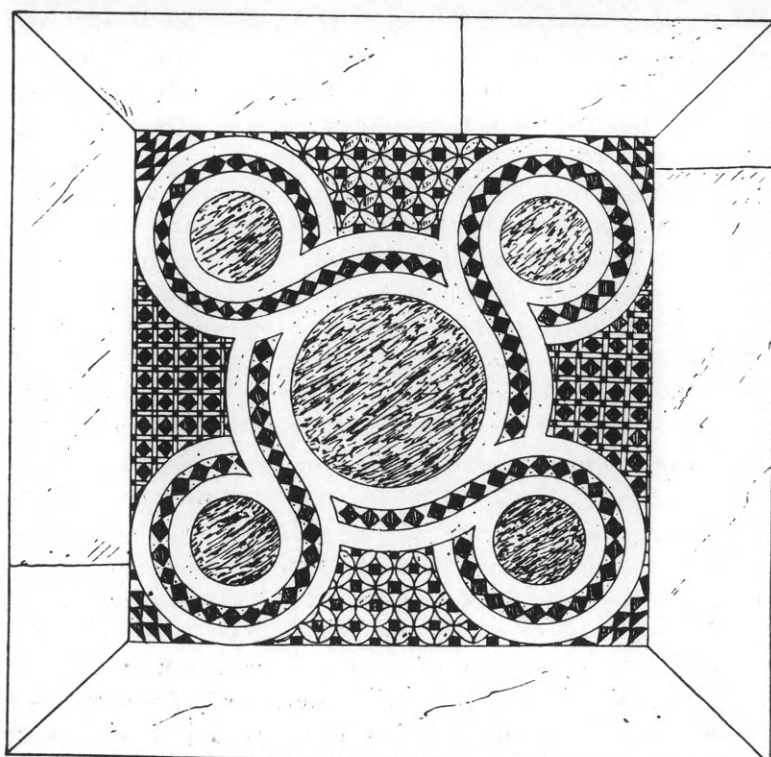
Μεταξὺ τῶν τοξωτῶν τούτων πλαισίων σώζονται εἰσέτι κατὰ τὰς γεννήσεις προέχουσαι ὑδρορροαὶ, αἵτινες δηλοῦσιν, ὅτι ἡ ἀπόληξις τοῦ τρούλλου δὲν ἦτο

δριζοντία αλλά κυματοειδής, τὸ δὲ δριζόντιον γείσον, ὅπερ ὁ τροῦλλος ἔχει σήμερον (εἰκ. 13, 14) προέρχεται πιθανῶς ἐκ μεταγενεστέρης μετασκευῆς. Τούτου δ' ἔνεκα ἐν τῇ ἀναπαραστάσει τῆς εἰκόνης 15 ἐσχεδιάσαμεν αὐτὸν μετὰ κυματοειδοῦς καὶ οὐχὶ δριζοντίου γείσου.

Σημειωτέον ἐνταῦθα, ὅτι ἐκ τῶν φερουσῶν τὸν τροῦλλον τεσσάρων στεγῶν τῶν καμαρῶν, εἰς τὴν ἀρχικὴν τῶν θέσιν ἐμφανίζονται ἑξωτερικῶς μόνον ἡ δυτικὴ καὶ ἡ νοτιά (εἰκ. 13, 14) τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς βορείου ὑπερψωθεισῶν ἀργότερον (εἰκ. 14), ἵνα καταστῇ δυνατὴ ἡ ὑπὸ τὴν αὐτὴν στέγην κάλυψις τοῦ ὑπὲρ τὸ βόρειον κλίτος τοῦ ναοῦ κατασκευασθέντος ἀργότερον παρεκκλησίου τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, οὗτινος ἡ προσπέλασις γίνεται διὰ κλίμακος ἐκ τῆς βορείου πλευρᾶς. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς τοιαύτης ὑπερψώσεως τῶν στεγῶν ὑπῆρξεν ἀνταισθητικόν· διότι ὁ τροῦλλος παρουσιάζεται τώρα ἔχων μέγα μέρος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς του βυθισμένον ἐντὸς τῆς στέγης (εἰκ. 14).

Μετὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν θὰ ἐξετάσωμεν τὴν ἐσωτερικὴν διακόσμησιν τοῦ ναοῦ ἥτοι τὰ μαρμαροθετήματα, τὰς τοιχογραφίας καὶ τὰ γλυπτά.

α) **Μαρμαροθετήματα.** Ὁλόκληρον τὸ δάπεδον τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ προσετημένου αὐτῷ κλειστοῦ νάρθηκος ἦτο ἐστρωμένον διὰ μαρμαρίνων πλακῶν ποικιλλομένων διὰ μαρμαροθετημάτων διατεταγμένων κατὰ διάφορα σχέδια. Δυστυχῶς αἱ κατὰ καιροὺς ἐπελθοῦσαι φθοραὶ ἐξηφάνισαν κατὰ τὸ πλεῖστον τὸ παλαιὸν δάπεδον πλὴν ἐλαχίστων αὐτοῦ τμημάτων. Ἐκ τούτων τὸ καλύτερον διατηρούμενον ἐν τῷ ναῷ τμήμα εὐρίσκεται εἰς τὸ μικρὸν ὑπὸ τὴν Β. Α. ἀσπίδα διαμέρισμα (εἰκ. 12). Ἐνταῦθα διασώζεται τμήμα πλαισίου πλάτους 0.22, βαίνοντος παραλλήλως πρὸς τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ ναοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν ἀπ' αὐτοῦ 0.12. Τὸ πλάσιον τοῦτο ἀπαρτίζεται ἐκ ποικιλοχρῶμων μικρῶν μαρμάρων κανονικοῦ σχήματος — ρόμβων, τετραγώνων καὶ τριγώνων — περιέβαλλε δὲ τετράγωνον ἐκ λευκοῦ μαρμαροῦ πλάκα. Ὅμοια τετράγωνα ἢ ὀρθογώνια πλάσια θὰ ὑπῆρχον καὶ εἰς τὰ λοιπὰ διαμερίσματα τοῦ ναοῦ, ὥς συνάγεται ἐξ ὀλίγων λειψάνων τῶν. Ἐκ τούτων μεγαλύτερον καὶ συνθετώτερον θὰ ἦτο βεβαίως τὸ ὑπὸ τὸν τροῦλλον. Μίαν ἰδέαν αὐτοῦ δύναται νὰ παράσχη εἰς ἡμᾶς τὸ ἐν τῷ νάρθηκι ἀρτιώτερον διατηρηθὲν κεντρικὸν θέμα τῆς πλακοστρώσεως, οὗτινος τὴν μὲν παρούσαν ὄψιν παρέχει ἡ εἰκὼν 19, ἀναπαράστασιν δὲ τῆς παλαιᾶς ὄψεως τὸ σχέδιον τῆς εἰκ. 20. Ὡς δὲ βλέπει τις εἰκονίζει τοῦτο τὸ συνηθέστατον ἀπαντῶμενον θέμα τῶν «πέντε ἄρτων», καθ' ὃ περίξ μεγάλου κεντρικοῦ δίσκου (ὀμφαλοῦ) ἐξ ἰόχρου λίθου καὶ τεσσάρων ἄλλων κατὰ τὰς γωνίας τεταγμένων μικροτέρων, ὁμοίως ἐξ ἰόχρου λίθου, ἐλίσσονται ταινίαι, ἐν αἷς εἶναι φυτευμένα, τῇ βοηθείᾳ ἀμμοκοινίας διὰ κορασανίου, ποικιλόχρωμα κανονικὰ τεμάχια μαρμάρων — τετράγωνα καὶ τρίγωνα — ἐν ᾧ αἱ μεταξὺ τῶν κύκλων καὶ τοῦ περιγεγραμμένου τετραγώνου καμπυλόπλευροι ἐπιφάνειαι πληροῦνται δι' ἄλλων γεωμετρικῶν σχη-

Είχ. 19 και 20. Μαρμαροθέτημα του παλαιού νάρθηκος του καθολικού.
Παρούσα κατάστασις (ἄνω) καὶ ἀναπαράστασις (κάτω).

μάτων ἦτοι τεμνομένων κύκλων καὶ τετραγώνων κλπ. δι' ὧν πάντων παρέχεται ἡ ὄψις πολυχρώμου τάπητος.

Ἄλλο μικρότερον κυκλικὸν κόσμημα ὑπάρχει κατὰ τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ νάρθηκος ἐπὶ τῆς πλακός, ἣτις εὐρίσκεται πρὸ τοῦ ἀρκοσολίου τοῦ νάρθηκος καὶ ἐκάλυπτε τὸν κάτωθεν λαξευτὸν τάφον. Ἀποτελεῖται δὲ τοῦτο ἐκ πολυχρώμων μαρμαρίνων τριγωνιδίων συγκεντρικῶς διατεταγμένων. Ὁ κύκλος οὗτος ἔχει ἐξωτερικὴν διάμετρον 0.29.

β) **Τοιχογραφία.** Οἱ τοῖχοι καὶ οἱ θόλοι τοῦ κυρίως ναοῦ ἐκαλύπτοντο διὰ τοιχογραφιῶν, αἵτινες, δυστυχῶς, ἐπεχρίσθησαν δι' ἀσβεστοκονίας ὑπὸ ἀπειροκάλων ἡγουμένων τοῦ 19^{ου} αἰῶνος. Τμήματά τινα ἰδίως τῶν ἀσπίδων, ἀπαλλαγέντα τοῦ κονιάματος, παρουσίασαν τοιχογραφίας, αἵτινες ὅμως εἶναι τόσον ἐφθαρμέναι, ὥστε δὲν δύναται νὰ γίνῃ περὶ αὐτῶν σοβαρὸς λόγος.

Τοιχογραφίας θὰ ἔφερε βεβαίως καὶ ὁ παλαιὸς νάρθηξ· αὗται ὅμως ἀντικατεστάθησαν ἤδη κατὰ τὸν 17^{ον} αἰῶνα δι' ἄλλων, περὶ ὧν θὰ ὁμιλήσωμεν ἀργότερον. Ὑπάρχει ἐντούτοις ἐν σημείον τοῦ νάρθηκος ἐν τῷ ὁποίῳ διατηρήθησαν λείψανα τῆς παλαιᾶς τοιχογραφίας. Εἶναι δὲ τοῦτο τὸ τύμπανον ἦτοι ὁ τοῖχος τοῦ βάθους τοῦ κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν εὐρισκομένου ἀρκοσολίου, κάτωθεν τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ ὑπῆρχε λαξευτὴ λάρναξ, περὶ ἧς θὰ ὁμιλήσωμεν εὐθὺς κατωτέρω. Ἐπὶ τοῦ εἰρημένου λοιπὸν τοίχου διατηροῦνται τὰ λείψανα συνθέσεως, ἣτις εἰκόνιζεν ἐν τῷ μέσῳ μὲν τὴν Θεοτόκον κατ' ἐνώπιον βαστάζουσαν, πιθανώτατα, τὸ βρέφος Ἰησοῦν—ἐκατέρωθεν δ' αὐτῆς τοὺς «μεγάλους ἀρχιστρατήγους» Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ προσκλίνοντας μετὰ σεβασμοῦ πρὸς τὴν Παναγίαν. Δυστυχῶς τῆς Θεοτόκου διατηρεῖται μόνον ἡ κεφαλὴ—καὶ αὕτη μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου ἐφθαρμένα—καὶ μικρὸν τμήμα τοῦ στήθους. Τὴν κεφαλὴν περιβάλλει φωτοστέφανος ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποίου ἐπὶ τοῦ βαθέως κυανοῦ ἀέρος εἶναι γεγραμμένη διὰ λευκοῦ χρώματος ἡ ἐπιγραφή: ΜΡ ΘΥ Η ΠΑΝΥΠΕΡΑΓΝΟΣ. Τοῦ δεξιῶ εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων ἱσταμένου ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ διατηρεῖται ἡ κεφαλὴ καὶ ἡ μία τῶν πτερύγων, ἔτι δ' ὀλιγώτερα στοιχεῖα διασώζονται ἐκ τοῦ συμμετρικῶς διατεταγμένου ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ. Δὲν εἶναι ἀπίθανον εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς συνθέσεως νὰ εἰκονίζετο δεόμενος ἢ πρηνὴς ὁ κτίτωρ ἢ τις ἀνακαινιστὴς τοῦ ναοῦ.

Ἐφ' ὅσον δύναται τις νὰ κρίνῃ ἐκ τῶν ὀλίγων διατηρηθέντων λειψάνων ἡ τοιχογραφία τοῦ ἀρκοσολίου δύναται ν' ἀναχθῇ μετὰ πολλῆς πιθανότητος εἰς τὸν 12^{ον} μ. Χ. αἰῶνα.

γ) **Τὰ γλυπτά.** Ὡς ἀντιστάθμισμα διὰ τὴν ἔλλειψιν τοιχογραφιῶν μᾶς διετήρησε τὸ καθολικὸν σχεδὸν εἰς τὸ ἀκέραιον τὴν πλουσίαν τοῦ γλυπτικῆν διακόσμησιν. Τὰ πλαίσια τῶν θυρῶν του, τὸ τέμπλον, ἡ ἁγία Τράπεζα παρέχουσιν εἰς ἡμᾶς ὡραϊότατα δείγματα διακοσμητικῆς γλυπτικῆς. Θὰ προσέθετον καὶ τὰ παράθυρα, πλὴν δυστυχῶς ταῦτα—ἐξαιρέσει τοῦ μεγάλου τριλόβου τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 18)—ἔχουσιν ἀντικατασταθῇ διὰ νεωτέρων, ὀρθογωνίου σχήματος,

τῶν παλαιῶν κιονίσκων καὶ κιονοκράνων των σωζομένων πιθανώτατα μεταξὺ τῶν γλυπτῶν τεμαχίων τῆς ἐν τῇ μονῇ πλουσίας συλλογῆς, ἀλλὰ μὴ δυναμένων ἀσφαλῶς νὰ ταυτισθῶσι¹.

Πλαίσια θυρῶν. Ὡς εἶπομεν ὁ νάρθηξ συγκοινωνεῖ πρὸς τὸν κυρίως

ναὸν διὰ τριῶν θυρῶν, ὧν ἑκάστη ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἓν κλίτος. Ἐκ τῶν θυρῶν τούτων ἡ μέση, ἡ βασιλείος, εἶναι μεγαλυτέρα τῶν πλαγίων (κούφωμα μέσης 1.13×2.00 , πλαγίων 0.71×1.92) καὶ ἔχει πλουσιώτερον τὸν διάκοσμον τῶν μαρμαρίνων πλαισίων της, ἅτινα, ὡς καὶ τῶν μικρῶν, συνίστανται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τοῦ πειοσχήμου περιβλήματος τοῦ ἀνοίγματος, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ τοῦ στέφοντος τὴν ἄνω πλευρὰν τοῦ περιβλήματος γείσου (εἰκ. 21).

Ἡ ὀριζοντία τομὴ τῶν πλαισίων καὶ τῶν τριῶν θυρῶν, εἶναι ἡ τυπικῶς κατὰ τὸν 11^{ον} καὶ 12^{ον} αἰῶνα ἐφαρμοζομένη ἥτοι ἡ παρουσιάζουσα τὸ πλαίσιον λοξῶς ἀποτετμημένον ἐν τῷ μέσῳ, μὲ ἐν βεργίον ἑκατέρωθεν τῆς λοξῆς ἐπιφανείας, ἐν κοῖλον κυμάτιον καὶ μίαν ἐπίπεδον ταινίαν (εἰκ. 21). Ἐπὶ τῆς λοξῆς ταινίας τίθεται τὸ κόσμημα, ὅπερ εἶναι διάφορον εἰς τὴν μέσῃν καὶ εἰς τὰς ἄκρας θύρας. Οὕτω ἐν ᾧ εἰς τὰς μικρὰς συνίσταται ἀπὸ συνεχῆ ἑλικά μετ' ἀνακαμπτομένου φύλλου ἀκάνθης (εἰκ. 21), εἰς τὴν μέσῃν ἀπαρτίζεται ἐκ σειρᾶς ὀρθογωνίων σχημάτων συναπτομένων διὰ κόμβων καὶ ἐχόντων τὸ ἐσωτερικὸν πεπληρωμένον διὰ φυτικῶν θεμάτων ἥτοι συνδυασμοῦ τριφύλλων καὶ τοῦ λίαν συνήθως ἀπαντωμένου θέματος τοῦ «δένδρου» κατὰ Strzygowski, Altai-Iran u. Völkerwand. σ. 77).

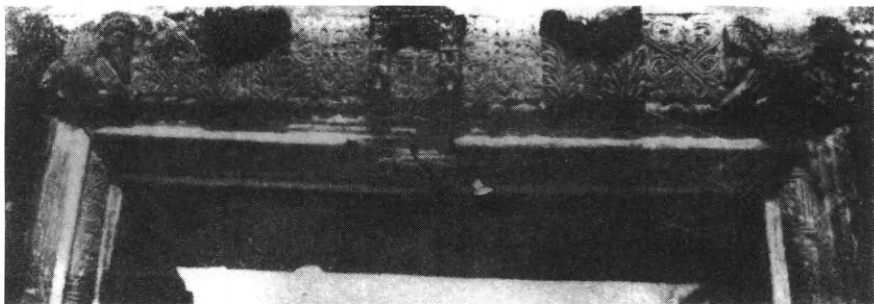
Εἰκ. 21. Μαρμαρίνον πλαίσιον τῆς νοτίας θύρας. Ἐν τῷ μέσῳ ἡ τομὴ τοῦ πλαισίου τῆς βασιλείου θύρας τοῦ νάρθηκος.

Τὸ κόσμημα πληροῖ διὰ λοξῶν τομῶν ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν, γίνεται δὲ χρῆσις καὶ τρυπάνου εἰς τина σημεία του.

¹ Ἐν τῇ ἀναπαραστάσει τῆς εἰκόνης 15 ἐσχεδιάσθη ἐν τῷ τυμπάνῳ τῆς νοτίας πλευρᾶς τριλόβον παράθυρον, οὗτινος δὲν σώζεται σήμερον οὐδὲν λείψανον.

Τόσον τὸ κόσμημα ὅσον καὶ αἱ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ γλυφαὶ τῶν σταθμῶν δὲν φθάνουσι μέχρι τοῦ ἐδάφους ἀλλὰ διακόπτονται, τῆς μὲν μέσης θύρας εἰς ὕψος 0.23 τῶν δὲ ἄκρων εἰς 0.12⁵, τοῦ ὑπολοίπου συνεχιζομένου δι' ἐφαπτομένον εἰς τὸ περίγραμμα τῆς τομῆς ἐπιπέδων (εἰκ. 21)

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ στέφοντα τὰ πλαίσια γείσα, ταῦτα εἰς μὲν τὰς μικρὰς θύρας ἔχουσι τὴν συνήθη λοξότμητον μορφήν (εἰκ. 21), φέροντα ἀνάγλυφον διακόσμησιν ἐκ παρατεταγμένων ἀνθεμίων περιβαλλομένων ὑπὸ κύκλων συμπλεκομένων διὰ κόμβων, εἰς δὲ τὴν μέσην ἔχει ὕψος μεγαλύτερον καὶ τομὴν καμπύλην. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διακόσμησις τῆς προσθίας ἐπιφανείας τοῦ γείσου τούτου (εἰκ. 22), ἣτις παρουσιάζει καὶ ζωηρῶς ἐξέχοντα διακοσμητικὰ στοιχεῖα ἥτοι 1) ἐν τῷ μέσῳ τοξύλλιον περιβάλλον ἀνάγλυφον σταυρὸν καὶ

Εἰκ. 22. Ὑπέρθυρον τῆς βασιλείου θύρας τοῦ νάρθηκος.

στηριζόμενον ἐπὶ διδύμων κιονίσκων συμπλεκομένων διὰ ταινιῶν 2) εἰς τὰ ἄκρα ἀνὰ ἓνα αἰτὸν κατ' ἐνώπιον, ἔχοντα τὰς πτέρυγας ἀνεπτυγμένας—πλὴν δυστυχῶς τὴν κεφαλὴν ἀποκεκρουμένην—καὶ τέλος 3) μεταξύ τόξου καὶ αἰτῶν ἀνὰ ἓν ὄρθιον φύλλον ἀκάνθης ἀνακαμπτόμενον πρὸς τὰ ἔξω εἰς τὸ ἄνω μέρος (εἰκ. 22). Τὰ μεταξύ τῶν ἐξέργων διαστήματα τῆς καμπύλης ἐπιφανείας κοσμοῦνται τὰ μὲν δύο μέσα διὰ σταυρικῶς διατεταγμένων ἀνθεμίων, τὰ δὲ δύο ἄκρα διὰ χιαστὶ διατεταγμένων ταινιῶν, αἵτινες ἀπολήγουσιν εἰς ἔλικας ἢ τρίφυλλα.

Τὸ σύνθετον εἶδος, ἐλαφρῶς ἀναγλύφου καὶ ἐξέργου διακοσμήσεως, ἀπαντᾷται εἰς ἐπιστύλια τέμπλων ἢ κοσμήτας κατὰ τὸν 12^{ον} ¹, 13² καὶ 14^{ον} ³ αἰῶνα.

¹ Ὁμορφὴ ἐκκλησιὰ Ὁρλάνδος, Ἡ ὁμορφὴ ἐκκλησιὰ Ἀθῆναι 1921 σ. 23. Ναὸς Ἀμφίσσης (Ἀρχεῖον Β. Μν. Α' σ. 194 εἰκ. 11). Μουσεῖον Π. Κορίνθου, Φιλαδελφεύς, Ἀρχ. Δελτ. 1918 παρ. σ. 9.

² Ἐπιστύλιον τέμπλου τῆς μονῆς τοῦ Κυνηγοῦ τῶν Φιλοσόφων Strzygowski, Δελτ. Ἰστ. Ἐθν. Ἐταιρ. τ. Γ' σ. 122 πίν. Α' ὄρα καὶ Εὐρετήριοι μεσαιων. μνημ. τευχ. Γ' σελ. 174 εἰκ. 233.

³ Τέμπλα ἐκκλησιῶν Μυστρᾶ. Millet, Mistra πίν. 49, 1 σ. 58, 4.

Τὸν 11^{ον} δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἐν μεγάλῃ χρήσει καίτοι τὰ κομβία ἀπαντῶσιν ἤδη ἐν Ὁσ. Λουκᾶ τῆς Φωκίδος¹.

Τὰ θυρόφυλλα, δι' ὧν ἐκλείοντο πάλαι αἱ θύραι, δὲν διεσώθησαν· ἀντ' αὐτῶν σήμερον διατηροῦνται ἄλλα ξύλινα θυρόφυλλα, ἅτινα κατασκευάσθησαν τὸ 1830 κατὰ σχέδιον μουσουλμανικὸν ἦτοι μὲ λοξῶς τεθειμένα ὀρθογώνια τύμπανα (εἰκ. 23) οἷα συναντῶμεν καὶ εἰς ἀρχοντικὰ χριστιανικὰ σπίτια τοῦ 17^{ου} καὶ 18^{ου} αἰῶνος. Τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς μανθάνομεν ἐξ ἐπιγραφῆς γραφείσης διὰ μέλανος χρώματος εἰς τὸ ἄνω μέρος ἐκάστου θυροφύλλου ἀριστερῶ μὲν διὰ ψηφίων (ΑΩΛ'), δεξιᾶ δὲ ἀριθμητικῶς 1830.

Εἰκ. 23. Θυρόφυλλα βασιλείου θύρας.

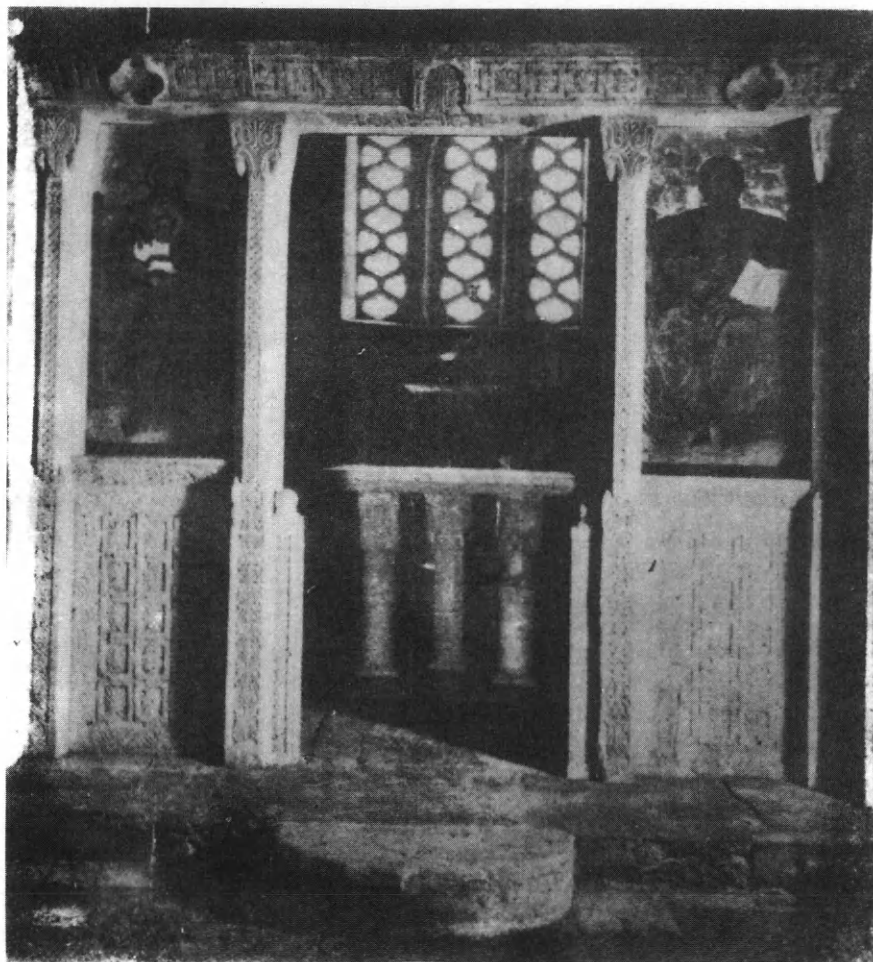
Τέμπλον. Τὸ μαρμαρίνον διάφραγμα, ὅπερ ἐχώριζε τὸ ἱερὸν ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ ἦτο ἰδρυμένον ἐγκαρσίως μεταξὺ τῶν χωριζόντων τὸ ἱερὸν τοίχων καὶ παρὰ τὸ μέτωπον αὐτῶν. Ἐβαινε, ὡς συνήθως εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς, ἐπὶ μιᾶς καὶ μόνης εὐθυγραμμοῦ, ταπεινῆς βαθμίδος². Θράνυσθὲν τίς οἶδε πότε καὶ ἐκ τίνος αἰτίας ἀντικατεστάθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας ὑπὸ εὐτελοῦς καὶ κακοτέχνου ξυλίνου εἰκονοστασίου. Ἐσχάτως ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐπὶ τῆς βαθμίδος σωζομένων ἐγκοπῶν καὶ τῶν ἐν τῇ συλλογῇ τῆς μονῆς γλυπτῶν λειψάνων ἐπεχείρησα τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ ἀρχικοῦ τέμπλου,

ἣς εἰκόνα παρέχει ἡ ὑπ' ἀριθ. 24 φωτογραφία. Ὅφειλω ἐν τούτοις νὰ ὁμολογήσω, ὅτι δὲν εἶμαι ἀπολύτως βέβαιος, ὅτι πάντα τὰ χρησιμοποιηθέντα τεμάχια ἀνήκουσιν εἰς τὸ τέμπλον τοῦ καθολικοῦ· διότι ἡ συλλογὴ τῶν γλυπτῶν τῆς μονῆς εἶναι τέσσον πλουσία εἰς λείψανα μαρμαρίνων τέμπλων, ὥστε πλείονα τοῦ ἐνὸς γλυπτὰ νὰ ταιριάζουν ἐξ ἴσου καλῶς εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν θέσιν.

¹ Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris in Phocis-London 1901 πίν. 22, 23, 25.

² Ἡ πρὸ τῆς Ὁρραίας πύλης στρογγύλη προεξοχή εἶναι νεωτέρα προσθήκη.

Πάντως ἡ γενικὴ διάταξις τοῦ τέμπλου δηλ. ἡ θέσις τῶν κιονίσκων καὶ τὸ ὕψος αὐτῶν εἶναι ἀσφαλῆς, συναγομένη ἢ μὲν ἐκ τῶν ἐπὶ τῆς βαθμίδος ἐγκοπῶν, τὸ δὲ ἐκ τῶν ἐπὶ τῶν κτιστῶν πεσσῶν παλαιῶν ἰχνῶν τοῦ ἐπιστυλίου.

Εἰκ. 24. Τὸ μαρμαρίνον τέμπλον τοῦ καθολικοῦ, ὡς ἀνεστηλώθη.

Ἀσφαλῆς ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ μορφή καὶ διακόσμησις τῶν κιονίσκων· διότι ἔχομεν ἐξ αὐτῶν πλείονα ὅμοια τεμάχια (πβλ. εἰκόνα 48) προσαρμοζόμενα εἰς τὰς ἐγκοπάς. Εἶναι δὲ ταῦτα τετραγώνου μὲν τομῆς εἰς τὸ κάτω μέρος, ἡμιεξαγώνου δ' εἰς τὸ ἄνω μὲ μικρὰς βαλανοειδεῖς ἀποφύσεις κατὰ τὴν συνένωσιν τῶν δύο. Καὶ τὸ μὲν κάτω μέρος κοσμεῖται ἔμπρὸς εἰς ἄλλα μὲν δι' ἑλαφρῶς ἀναγλύ-

πτου ἑλικοειδοῦς κλιματίδος, ἥς τὰ κενὰ πληροῦνται δι' ἀνθεμίων (εἰκ. 24), εἰς ἄλλα δὲ διὰ παρατεταγμένων τετραγώνων πληρουμένων δι' ἀνθεμίων (εἰκ. 48) ἡ δὲ μέση ταινία τοῦ ὀκταγώνου κορμοῦ διὰ πλέγματος ἄλυσσοειδοῦς. Ἡ συνένωσις τῶν δύο διακοσμήσεων γίνεται διὰ μικροῦ ἰσοσκελοῦς σταυροῦ (εἰκ. 48). Ὡς κιονόκρανα ἐχρησιμοποίησα τὰ φέροντα διάκοσμον ἐκ δύο σειρῶν ὀρθῶν ἑλίκων, ὧν αἱ μὲν τῆς κάτω σειρᾶς ἐφάπτονται ἀλλήλων, αἱ δὲ τῆς ἄνω χωρίζονται δι' ἀνθεμίου (εἰκ. 24). Τοιούτων κιονοκρανῶν ὑπῆρχον ἐν τῇ συλλογῇ πλείονα τῶν δύο, ὧν αἱ διαστάσεις συνεφώνουν πρὸς τὰς τῶν κιονίσκων καὶ εἶναι λίαν πιθανόν, ὅτι ἀνήκουσιν εἰς τούτους. Τοῦναντίον ἀπολύτως βεβαία εἶναι ἡ τοποθέτησις τοῦ ὠραίου ἐπιστυλίου τῆς εἰκόνος 24· διότι τοῦτο φέρει ἐπὶ τῆς κάτω ἐπιφανείας του ἐγκοπᾶς ἀντιστοιχοῦσας πρὸς τὰς ἐπὶ τῆς βαθμίδος. Ὡς διακόσμησιν τῆς κεκλιμένης αὐτοῦ ἐπιφανείας φέρει τὸ ἐπιστύλιον σειρὰν τετραγώνων συναπτομένων πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὰς ἄνωθεν καὶ κάτωθεν ὀριζοντίως ταινίας διὰ κόμβων. Ἐντὸς τῶν τετραγώνων εἰκονίζονται ἄλλοτε μὲν ἀκανθοειδῆς ἀνθέμιον, ἄλλοτε δὲ σύμπλεγμα τεσσάρων κύκλων σταυροειδῶς διατεταγμένων, ὥς δεικνύει ἐν λεπτομερείᾳ ἡ εἰκὼν 48. Τὸ ἐξ ὀρθογωνίων κόσμημα διακόπτεται κατὰ τὰ μέσα τῶν ἀνοιγμάτων ὑπὸ ζωνηρῶς προβαλλόντων διακοσμητικῶν στοιχείων ἥτοι ἐν τῷ μέσῳ μὲν τοξυλλίου βαίνοντος ἐπὶ διδύμων ταινιοδέτων κιονίσκων καὶ περιβάλλοντος σταυρὸν μετ' ἀνθεμίων, εἰς τὰ πλάγια δὲ ἡμισφαιρικῶν κομβίων, ἅτινα ἔφερον ἄλλοτε πλεκτόν, διάτρητον κόσμημα, σήμερον δυστυχῶς κατεστραμμένον (εἰκ. 24). Ἡ παρουσία ἑξέργων διακοσμητικῶν στοιχείων εἰς τὸ ἐπιστύλιον, ἅτινα δὲν παρατηροῦνται εἰς πολλὰ ἄλλα γλυπτὰ τῆς συλλογῆς, καθιστᾷ τὴν ταύτισίν του πιθανωτέραν· διότι ὅμοιον σύστημα ἐχρησιμοποιήθη, ὥς εἶδομεν, καὶ εἰς τὸ ὑπέρθυρον τῆς βασιλείου πύλης τοῦ καθολικοῦ (εἰκ. 22).

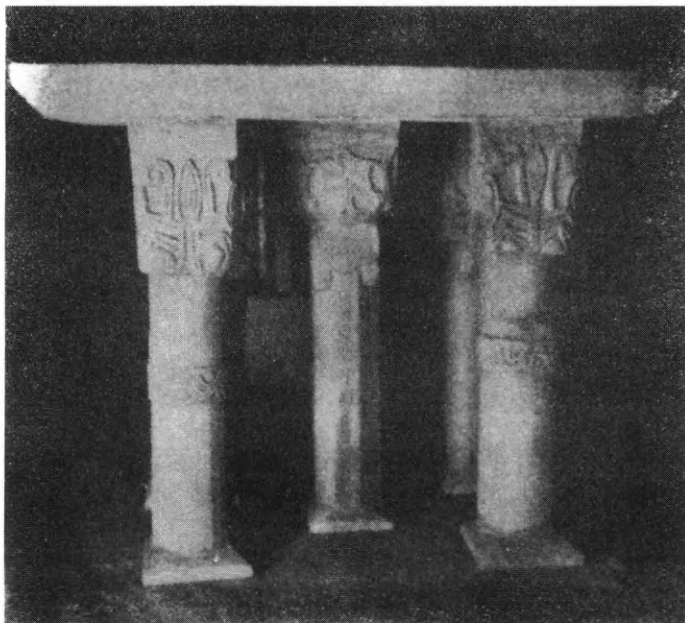
Ἀναφέρομεν ἐν τέλει, ὅτι πλὴν τῆς κεκλιμένης καὶ ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιστυλίου φέρει ὑπὲρ τὸ μέσον ἀνοιγμα ἀνάγλυπτον κόσμημα συνιστάμενον ἐκ δύο τετραγώνων μετὰ κόμβων καὶ σταυροῦ ἐν τῷ μέσῳ (εἰκ. 24).

Ὡς θωράκια πληροῦντα κάτω τὰ μεταξὺ τῶν ἄκρων κιονίσκων κενὰ ἐχρησιμοποίησα, ἐκ τῶν ἐν τῇ συλλογῇ ἀποκειμένων, ἐκεῖνα, ἅτινα καὶ ἀπὸ ἀπόψεως θέματος καὶ ἀπὸ ἀπόψεως τεχνοτροπίας συνεφώνουν περισσότερον πρὸς τὸ ἐπιστύλιον ἥτοι ἐκεῖνα, ἅτινα ἐντὸς ἑλαφρῶς λοξοῦ περιθωρίου κοσμουμένου δι' ἀνακαπτομένου ἑλικοειδοῦς φύλλου (εἰκ. 24) ἔφερον τετράγωνα συναπτόμενα διὰ κόμβων μὲ πληρώματα ἐκ σταυρῶν, τετραφύλλων, τετρακύκλων καὶ ἄλλων συγγενῶν θεμάτων. Λεπτομέρειαν τοῦ κοσμήματος τούτου βλέπει τις εἰς τὴν εἰκόνα 44. Ὡς στέψιν τῶν θωρακίων ἐχρησιμοποίησα λοξότμητον γεῖσον κοσμούμενον ἔμπρὸς δι' ἀνθεμίων ἐγγεγραμμένων ἐντὸς κύκλων συναπτομένων διὰ κόμβων (εἰκ. 24).

Οἱ μεσαῖοι κιονίσκοι τοῦ τέμπλου ἦσαν συμφυεῖς πρὸς πεσίσκους ἀπολήγοντας εἰς σφαιροειδεῖς λαβὰς (πόμολα) (εἰκ. 24). Ἡ προσθία ἐπιφάνεια

τῶν πεσσίσκων τούτων κοσμεῖται διὰ πλέγματος ἡ δὲ ἑλευθέρα αὐτῶν ἀκμὴ διὰ τοῦ συνήθους ἀτρακτοειδοῦς, βυζαντινοῦ ἀστραγάλου (εἰκ. 25).

Ἁγ. Τράπεζα. Πλὴν τοῦ τέμπλου εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτῆς μορφήν ἀποκατεστάθη καὶ ἡ Ἁγία Τράπεζα (εἰκ. 25). Αὕτη διετηρεῖτο ἐν μέρει εἰς τὴν θέσιν της, ἀλλ' ἐπειδὴ τινὲς ἐκ τῶν ποδῶν αὐτῆς εἶχον θραυσθῆ ἑνετειχίσθησαν πάλαι, χάριν ἀσφαλείας, ἐντὸς ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου σώματος. Ἦδη διαλυθείσης τῆς τοικοποιίας εὐρέθησαν ἐντὸς οἱ κορμοὶ 3 κιονίσκων ἐπὶ δὲ

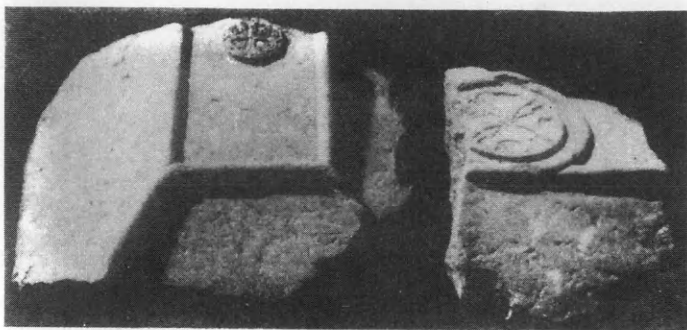
Εἰκ. 25. Ἡ Ἁγία Τράπεζα, ὡς ἀνεστηλώθη.

τοῦ δαπέδου ἐφάνησαν αἱ ἐγκοπαὶ διὰ πέντε στηρίγματα, ὧν τὸ μὲν ἐν ἐν τῷ κέντρῳ, τὰ δὲ τέσσαρα κατὰ τὰς γωνίας.

Αἱ βυζαντιναὶ Τράπεζαι ἔχουσι συνήθως τέσσαρα στηρίγματα (Ἁγ. Θεοδώρα Ἀρτης, Ἁγ. Τριάς Κριεζώτη κλπ.) ἐπομένως ἡ τοῦ Ὁσ. Μελετίου ἀποτελεῖ κατὰ τοῦτο ἑξαίρεσιν. Ἐκ τῶν 5 κιονίσκων, οἵτινες ἐβάσταζον τὴν καλυπτήριον πλάκα, ὁ μὲν μέσος ἦτο ὀκτάγωνος, οἱ δὲ ἄκροι κυλινδρικοί, πάντες ὁμῶς βαίνουσιν ἐπὶ ταπεινῶν τετραγώνων πλίνθων (εἰκ. 25). Τὰ κιονόκρανά των ἐν τούτοις εἶναι διάφορα· διότι ἐν ᾧ τοῦ μέσου εἶναι κυβόσχημον μὲ ὥραϊαν διακόσμησιν ἐκ φύλλου ἀμπέλου ἐφ' ἐκάστης πλευρᾷ (εἰκ. 25 καὶ 50), τὰ τῶν ἄκρων εἶναι ὑψηλὰ μὲ ἀνόργανον καὶ σκληρᾷ τεχνικῇ διακόσμησιν (εἰκ. 25) μαρτυροῦσαν πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους. Προέρχονται λοιπὸν πιθανώτατα

τὰ τελευταῖα ἔκ τινος ἐπὶ Τουρκοκρατίας γενομένης ἐπισκευῆς¹. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ μετὰ φύλλων ἀμπέλου μέσον κιονόκρανον τοῦτο καὶ λόγῳ τοῦ θέματος καὶ λόγῳ τῆς ἐπιμελοῦς τεχνικῆς ἐπεξεργασίας θ' ἀνήκη εἰς τὸν 12^{ον} ἢ τὸ πολὺ εἰς τὸν 13^{ον} αἰῶνα, ἀποτελεῖ δ' ἐν ἐπὶ πλέον δείγμα τῆς ἐπὶ βυζαντινοῦ γενικῶς καὶ οὐχὶ στενῶς βουλγαρικοῦ ἐδάφους, ὡς ὑπεστηρίχθη², εὐρείας ἐφαρμογῆς τῆς διὰ φύλλων ἀμπέλου διακοσμῆσεως.

Σαρκοφάγος. Περαινόντες τὸν περὶ τῶν ἀνηκόντων εἰς τὸ παλαιὸν καθολικὸν γλυπτῶν λόγον θ' ἀναφέρωμεν δύο τεμάχια ἐξ λόχρου λίθου (Κακονισκήρη). Ταῦτα (εἰκ. 26) λόγῳ τοῦ σχήματός των (ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος ὀρθογωνίου βάσεως) πρέπει ν' ἀνήκωσιν, ὡς ἐξ ἄλλων παραδειγ-

Εἰκ. 26. Τεμάχια ἐκ τῆς ἐν τῇ ἀρκοσολίᾳ τοῦ νάρθηκος σαρκοφάγου.

μάτων συνάγομεν³, εἰς κάλυμμα σαρκοφάγου. Ἐπὶ τῆς ἄνω αὐτῶν ἐπιφανείας φέρουσιν ἀναγλύπτους σταυροὺς μετ' ἀνθεμίων ἐντὸς κύκλου. Ὁ μέγας κύκλος θὰ εὐρίσκετο ἐν τῷ μέσῳ τοῦ μήκους τοῦ καλύμματος, ὁ δὲ μικρὸς εἰς τὸ ἄκρον. Ἐτερον δὲ μικρὸν κύκλον πρέπει ν' ἀποκαταστήσωμεν εἰς τὸ ἄλλο ἄκρον τοῦ καλύμματος. Ὑπολογίζοντες τὸ πλάτος καὶ τὸ μῆκος τοῦ καλύμματος παρατηροῦμεν, ὅτι ταῦτα συμφωνοῦσι πρὸς τὰ τοῦ κενοῦ, ὅπερ κατα-

¹ Ἐπὶ ἐνὸς κορμοῦ εὗρηται ἔκγλυφος ἡ χρονολογία 1740.

² B. Filon ἐν *Mélanges Ch. Diehl*, Paris, II σ. 11 Παράβαλε καὶ τὴν σχετικὴν ἀναίρεσιν τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Filon ὑπὸ Γ. Σωτηρίου ἐν Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΑ', 454. Εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ τελευταίου ἀναφερόμενα παραδείγματα κιονοκράνων μετὰ φύλλων ἀμπέλου προσθετέα καὶ τὰ ἑξῆς: 1) τὸ ἐν τῇ Μουσείῳ τοῦ Ἀσπιδάθου, (εἰκόνα του ὄρα παρὰ Bréhier, *Nouv. Archives des Missions scientifiques Nouv. Série Fasc. 9 Paris 1913* πίν. II εἰκ. 3) 2) τὸ ἐν τῇ μουσεῖῳ τῆς Ραβέννης (Bréhier, ἑ. ἀ. πίν. III εἰκ. 2) καὶ 3) τὸ ἐν Parenzo τῆς Ἰστρίας (Errard et Gayet, Parenzo πίν. VI, 4).

³ Σαρκοφάγος Τολώσης (Toulouse) A. Pératé ἐν *Histoire de l'Art* τοῦ Michel I, 1 σ. 69 εἰκ. 42. Σαρκοφάγος Καπανδρίτη ἐν Θεσσαλονικῇ Ξυγγόπουλος, Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. ΙΑ' σ. 351 εἰκ. 4.

λείπεται διὰ τὴν κάτωθεν τοῦ ἐν τῷ νάρθηκι ἄρκοσολίου σαρκοφάγον, ἣτις ἄγνωστον εἰς τίνα ἀνήκεν. Τὰ τεμάχια ἐπομένως ἀνήκουσιν εἰς τὸ κάλυμμα τῆς ἐν τῷ ἄρκοσολίῳ σαρκοφάγου, ἥς σήμερον ἐλλείπει καὶ τὸ σχήματος ὀρθογωνίου σῶμα, ὅπερ θὰ ἦτο καὶ αὐτὸ πιθανώτατα ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἰόχρου λίθου, ἐξ οὗ καὶ τὸ κάλυμμα, κατεσκευασμένον.

Β) ΤΟ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΝ

Τὸ κατὰ τὸ δυτικὸν ἡμῖς τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ προσκεκολλημένον παρεκκλήσιον (εἰκ. 12) τιμᾶται εἰς μνήμην τῶν Ἀσωμάτων Ταξιαρχῶν. Εἶναι μικρὸς ὀρθογώνιος ναῖσκος, ἄστυλος, μετὰ τρουύλλου βαίνοντος ἐπὶ τεσσάρων σταυροειδῶς διατεταγμένων καμαρῶν, ὧν αἱ πρὸς βορρᾶν καὶ νότον εἶναι πολὺ ἀβαθέστεραι τῶν λοιπῶν, ὅπως συμβαίνει καὶ εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς¹. Πρὸς ἀνατολὰς θὰ ὑπῆρχε βεβαίως ἡ τρίπλευρος κόγχη τοῦ ἱεροῦ, ἣτις ὅμως εἰς χρόνους μεταγενεστέρους κατηδαφίσθη, ἵνα ἐπεκταθῇ τὸ παρεκκλήσιον καὶ περιλάβῃ τὸν παρὰ τὸ διακονικὸν ὀρθογώνιον χῶρον, ὅστις φαίνεται ἐπὶ τῆς εἰκόνης 1. Τὸ μεταγενέστερον τοῦτο κτίσμα κατηδαφίσσαμεν ἐν ἔτει 1932, ἀνεκτίσαμεν δ' ἐπὶ τῶν παλαιῶν θεμελιῶν τὴν τρίπλευρον παλαιὰν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, ὡς φαίνεται ἐν τῇ εἰκόνι 14.

Ἡ στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ παρεκκλησίου εὐρίσκεται κατὰ 0.80 μ. περίπου χαμηλότερον τῆς τοῦ καθολικοῦ· τοῦτου ἔνεκα ἡ ἐπικοινωνία των δὲν γίνεται ἀπ' εὐθείας, ἀλλὰ διὰ κτιστῆς κλίμακος τοποθετηθείσης πρὸ τῆς θύρας τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ καὶ ὀδηγούσης εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ παρεκκλησίου (εἰκ. 12). Εἶναι δὲ τὸ δάπεδον τοῦ παρεκκλησίου σήμερον ἐστρωμένον δι' ἰοχρῶν πλακῶν (Κακονισίρη) μετὰ λευκῶν παρυφῶν. Φαίνεται ὅμως ὅτι αὗται δὲν εἶναι αἱ ἀρχικαί· διότι εἰς τὸν νάρθηκα αὐτοῦ διατηρεῖται εἰσέτι ὀρθογώνιον πλαίσιον μὲ ὠραῖον ἀλυσσοειδὲς κόσμημα ἐκτελεσμένον διὰ πολυχρῶμων μικρῶν ψηφίδων (εἰκ. 12). Τὸ πλαίσιον δὲ τοῦτο θὰ περιέβαλλε ὀρθογώνιον πλάκα ἐκ λευκοῦ μαρμάρου. Ὅμοιον δάπεδον πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν καὶ διὰ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ παρεκκλησίου.

Οἱ τοῖχοι εἶναι ἐσωτερικῶς ἐπικεχρισμένοι μὴ διατηροῦντες σήμερον οὐδὲν ἔχνος τοιχογραφίας. Τὸ χωρίζον τὸ ἱερὸν ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ κτιστὸν τέμπλον εἶναι μεταγενεστέρων χρόνων· εἰς αὐτὸ εὗρον ἐντοιχισμένα τεμάχια θωρακίων τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ, ἅτινα ἐχρησιμοποίησα εἰς τὴν ἀναστήλωσίν του.

¹ Ὁ τύπος οὗτος εἶναι συνήθης κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν. Ἀναφέρω προχείρως τὴν Παναγίαν Μεσοσπορίτισσαν τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ (Ὁρλάνδος Ἀθηνᾶ ΛΕ σ. 177 εἰκ. 9), τὸν ἅγ. Βασίλειον τῆς Ἀπιδέας (Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. τ. Α' σ. 134 εἰκ. 9).

Ὡς τὸ καθολικὸν οὕτω καὶ τὸ παρεκκλήσιον ἦτο ἐκτισμένον διὰ πωρολίθων κατὰ τὸ ἰσοδόμον σύστημα. Ἐπὶ τῆς μόνης σήμερον ὄρατῆς νοτίας πλευρᾶς του (εἰκ. 1 καὶ 14) διακρίνονται δύο μεγάλα, ἐπάλληλα πλίνθινα τόξα ἐν κλιμακώσει, κατοπτρίζοντα ἐσωτερικῶς τὴν ἐσωτερικὴν νοτίαν καμάραν. Τὸ τύμπανον τῶν τόξων τούτων, εὐρισκόμενον σήμερον εἰς τὴν αὐτὴν πρὸς τὰ τόξα ἐπιφάνειαν καὶ κατεσκευασμένον δι' εὐτελοῦς τοιχοποιίας, εἶναι μεταγενεστέρων χρόνων προσθήκη εἰς τὸ περισσότερον εἰσέχον παλαιότερον. Τοῦτο βεβαιοῦται καὶ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἔνθα σώζονται εἰσέτι ἐν τῇ νοτία καμάρᾳ τὰ λείψανα τοῦ χάριν αὐξήσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου κατεδαφισθέντος παλαιοῦ τυμπάνου, ἐξ ἧς κατεδαφίσεως ἡ νοτία καμάρα ἀπέβη βαθύτερα τῆς βορείου ἤτοι ἀσύμμετρος πρὸς αὐτὴν (πβλ. εἰκ. 12). Ἐπὶ τοῦ παλαιοῦ τυμπάνου θὰ ἠνοίγετο βεβαίως μονόλοβον παράθυρον, οἷον ἐσχεδίασα ἐν τῇ ἀναπαραστάσει (εἰκ. 15) καὶ οὐχὶ τὸ σήμερον σωζόμενον μικρὸν καὶ ἀσύμμετρον ἄνοιγμα (εἰκ. 1 καὶ 14).

Τὸ πλέον ἐνδιαφέρον στοιχεῖον τοῦ παρεκκλησίου εἶναι ὁ ὠραίος αὐτοῦ τροῦλλος (εἰκ. 1, 14). Οὗτος ἐκτισμένος ἰσοδόμως ἔχει σχῆμα ὀκτάγωνον, τοῦ ὁποῦ ἐκάστη μὲν πλευρὰ διατρυπᾶται ὑπὸ μονολόβου παραθύρου φέροντος ἐπάλληλα, πλίνθινα, τοξωτὰ πλαίσια, ἐκάστη δ' ἀκμὴ ἐνισχύεται διὰ πωρίνου κιονίσκου. Οἱ κιονίσκοι δ' οὗτοι συνάπτονται ἄνω διὰ καμπύλου πωρίνου, λοξο-τμήτου γείσου, ὁμοκέντρου πρὸς τὰ τοξωτὰ πλαίσια τῶν παραθύρων. Ἐπειδὴ δ' ἐπὶ τῶν κιονοκράνων τῶν κιονίσκων σώζονται εἰσέτι ἰσχυρῶς ἐξέχουσαι ὑδρορροαί, συμπεραίνω, ὅτι ἡ πρὸς τ' ἄνω ἀπόληξις τοῦ τρούλλου ἦτο ἀρχικῶς κυματοειδής, ὡς καὶ ἡ τοῦ καθολικοῦ, οὐχὶ δ' ὡς εἶναι σήμερον ὀριζοντία, ἀπο-βάσα μεταγενεστέρως τοιαύτη διὰ τῆς προσθήκης τυμπάνου. Σημειωτέον δ' ὅτι ἡ γέννησις τῶν τοξωτῶν πλαισίων τῶν παραθύρων τονίζεται διὰ πωρίνης λοξοτμήτου ταινίας, ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τὸ ἡσυχαστήριον τοῦ Ἀγ. Γεωργίου (πβλ. εἰκ. 3), ὅπερ ἀσφαλῶς ἀντιγράφει καθ' ὅλα τὸ παρεκκλήσιον.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ παρεκκλησίου, ἐπειδὴ ὁ βόρειος τοῖχος του συμπίπτει πρὸς τὸν νότιον τοῦ καθολικοῦ, πρέπει νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι εἶναι ἢ σύγχρονον ἢ προγενέστερον ἐκείνου. Πάντως ὁ τροῦλλος του προέρχεται ἐκ μετασκευῆς τοῦ 12^{ου} αἰῶνος. Δὲν εἶναι ἀπίθανον τὸ παρεκκλήσιον νὰ ἦτο τὸ καθολικὸν τῆς παλαιᾶς μονῆς τοῦ Συμβόλου, ἣν ἐπεξέτεινεν ὁ Ὅσιος, ὅταν ἀνελαβε τὴν ἡγουμενίαν της.

Γ) Ο ΕΣΩΝΑΡΘΗΣ

Εἴπομεν ἀνωτέρω (σ. 61) ὅτι ὁ νάρθηξ τοῦ καθολικοῦ ἐκλείετο ἀρχικῶς πρὸς δυσμὰς διὰ τοίχου φέροντος ἐν τῷ μέσῳ θύραν. Σὺν τῷ χρόνῳ αὐξη-θέντος τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μοναχῶν ὁ στενὸς παλαιὸς νάρθηξ ἦτο ἀνεπαρκὴς ἐκρίθη δὲ τούτου ἕνεκα ἀναγκαία ἡ κατεδάφισις τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ ἡ πρὸς δυσμὰς ἐπέκτασις, κατὰ τὸν τύπον τῆς *λιτῆς* τῶν μεγάλων μοναστη

ριακῶν ναῶν, ἰδίᾳ τοῦ Ἀγ. Ὁρους. Οὕτω τὸν μὲν κατεδαφισθέντα τοῖχον ἀντικατέστησαν δύο στηρίγματα (εἰκ. 12) ἡ δὲ πρόσοψις μετετοπίσθη πρὸς δυσμὰς κατὰ 3,50 περίπου μέτρα. Ἀλλ' ἡ μεγέθυνσις δὲν περιορίσθη μόνον εἰς τὸ κεντρικὸν τμήμα· ἐπεξετάθη καὶ πρὸς τὰ πλάγια διὰ τῆς κατασκευῆς δύο πτερύγων, ὧν ἡ μὲν πρὸς βορρᾶν, ὡς εἰσδύουσα εἰς τὸν φυσικὸν βράχον, ἔλαβε τὴν μορφήν ὀρθογωνίου τυφλῆς κόγχης, ἡ δὲ πρὸς νότον, ἔχουσα τὸ δάπεδον ταπεινότερον, διεμορφώθη ὡς στοᾶ, ἣτις κάμψασα πρὸς ἀνατολὰς συνηνώθη πρὸς τὸ παρεκκλήσιον, οὗτινος ἐσχμάτισε τὸν νάρθηκα (εἰκ. 12). Τὰ κτίσματα τῆς περιόδου ταύτης ἐδηλώθησαν ἐπὶ τῆς κατόψεως (εἰκ. 12) διὰ σταυρωτῆς διαγραμματίσεως.

Ἡ ἐπέκτασις τοῦ κεντρικοῦ τμήματος καὶ τῆς νοτίας πτέρυγος κατεσκευάσθη ὑψηλή, διώροφος. Ἡ κάλυψις τοῦ κεντρικοῦ κιονοστηρίκου τμήματος ἐγένετο κατὰ μὲν τὸ μέσον δι' ὑψηλῶν κυλινδρικών θόλων, βαινόντων ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς κατὰ δὲ τὰ πλάγια διὰ χαμηλοτέρων ἐγκαρσίων καμαρῶν (εἰκ. 16), δι' ὁμοίων δ' ἐγκαρσίων καμαρῶν ἐκαλύφθησαν ἢ τε βόρειος καὶ ἡ νοτία πτέρυξ.

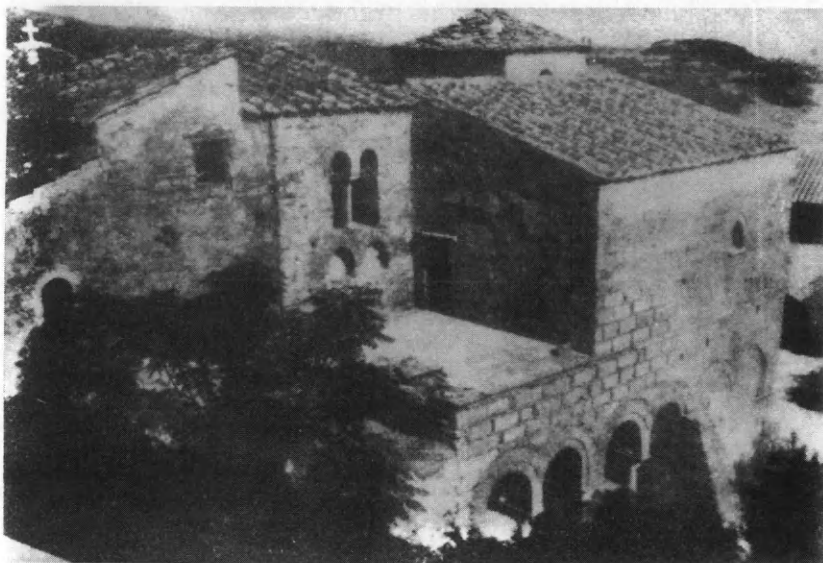
Ἡ δυτικὴ πρόσοψις τῆς προεκτάσεως ἦτο ἐπίπεδος καὶ ἀδιάθροτος παρουσιάζουσα εἰς μὲν τὸ ἰσόγειον μίαν τοξωτὴν θύραν¹ κατὰ προέκτασιν τῆς ἐσωτερικῆς βασιλείου πύλης καὶ δεξιᾷ ἐν δίλοβον παράθυρον καὶ μικρὰν θύραν προσπελάσεως εἰς τὴν νοτίαν πτέρυγα, εἰς δὲ τὸν ἄνω ὄροφον δίλοβον παράθυρον, ὅπερ διατρυπᾷ τὸ δυτικὸν τύμπανον τοῦ μέσου θόλου καὶ εἶναι ὄρατὸν ἐπὶ τῆς εἰκόνος 27. Ὁμοίον δίλοβον παράθυρον διατρυπᾷ καὶ τὸ ἀνατολικὸν τύμπανον τοῦ αὐτοῦ θόλου, βλέπον πρὸς τὸν τροῦλλον τοῦ καθολικοῦ (ὄρα τομὴν εἰκ. 16). Ἄλλο παράθυρον ἐπίσης θὰ ὑπῆρχεν ὑπὲρ τὸ δίλοβον τοῦ ἰσογείου.

Πολὺ πλουσιωτέραν ἀρχιτεκτονικὴν διαμόρφωσιν ἔλαβεν ἡ νοτία πτέρυξ κατὰ τὴν νοτίαν αὐτῆς πλευράν. Αὕτη εἰς τὸ ἰσόγειον κατεσκευάσθη μὲ δύο ἀψίδας βαινούσας ἐπὶ ἰσχυρῶς ἐξεχόντων ποδαρικῶν (εἰκ. 15). Αἱ ἀψίδες αὗται σήμερον κρύπτονται ἀφ' ἐνὸς μὲν ὑπὸ νεωτέρας ἀντηρίδος ἀφ' ἑτέρου δ' ὑπὸ τοῦ μεταγενεστέρου κωδωνοστασίου (εἰκ. 12). Περιέβαλλον δ' αἱ ἀψίδες ἄνω μὲν τύμπανα διατρυπώμενα ὑπὸ μονολόβων παραθύρων, κάτω δὲ τοξωτὰ ἀνοίγματα πεταλόμορφα, ὧν τὸ πρὸς δυσμὰς ἀντικατεστάθη ἀργότερον ὑπὸ διλόβου παραθύρου (εἰκ. 15). Διὰ τοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος ἐγένετο ἡ προσπέλασις τοῦ παρεκκλησίου, τὸ δάπεδον τοῦ ὁποίου εὗρίσκετο εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην πρὸς τὸ τῆς στοᾶς, ἥς ὁμως ἀργότερον τὸ δυτικὸν ἥμισυ ὑψώθη, ἵνα φθάσῃ τὴν στάθμην τῆς λιτῆς, ὁπότε ἐχωρίσθη καὶ διὰ τοίχου τὸ ἀνατολικὸν ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ

¹ Ἡ θύρα αὕτη ἀργότερον ἐδέχθη ὀρθογώνιον πλαίσιον ἀπαρτισθὲν ἐκ μαρμάρων, ληφθέντων ἐκ τοῦ ἐρειπωθέντος παραλαυρίου τοῦ Σωτήρος, ὡς πεῖθει τὸ ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου αὐτῆς κόσμημα, ὅπερ εἶναι ὁμοίον πρὸς τὸ τῆς εἰκόνος 6. Τὸ ὑπερθύρον ἄλλως τε τοῦτο εἶναι ἐντελῶς ἀνοργάνως ἐπὶ τῶν σταθμῶν τεθειμένον.

ἡμίσεος τῆς πτέρυγος (εἰκ. 12). Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται διατὶ τὸ ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῆς πτέρυγος ψηφιδωτὸν κόσμημα, περὶ οὗ εἵπομεν ἐν σελ. 77, εἶναι μόνον κατὰ τὸ ἀνατολικόν του ἡμισυ ὁρατὸν καὶ συνεχίζεται ὑπὸ τὸν ἐγκάρσιον τοῖχον (εἰκ. 12).

Ἡ νοτία πτέρυξ ἔφερεν ὄροφον, ὅστις ὅμως δὲν φαίνεται νὰ ἦτο προσιστός. Εἶχε δ' οὗτος πρὸς νότον μὲν δύο μονόλοβα τοξωτὰ παράθυρα, ἐν δ' ἴσως πρὸς δυσμάς. Ἐνὸς τῶν πρὸς νότον παραθύρων σώζονται εἰσέτι ἱκανὰ λείψανα ἐπιτρέποντα ἀναπαράστασιν αὐτοῦ μετ' ἐξέχοντος τριγωνικοῦ

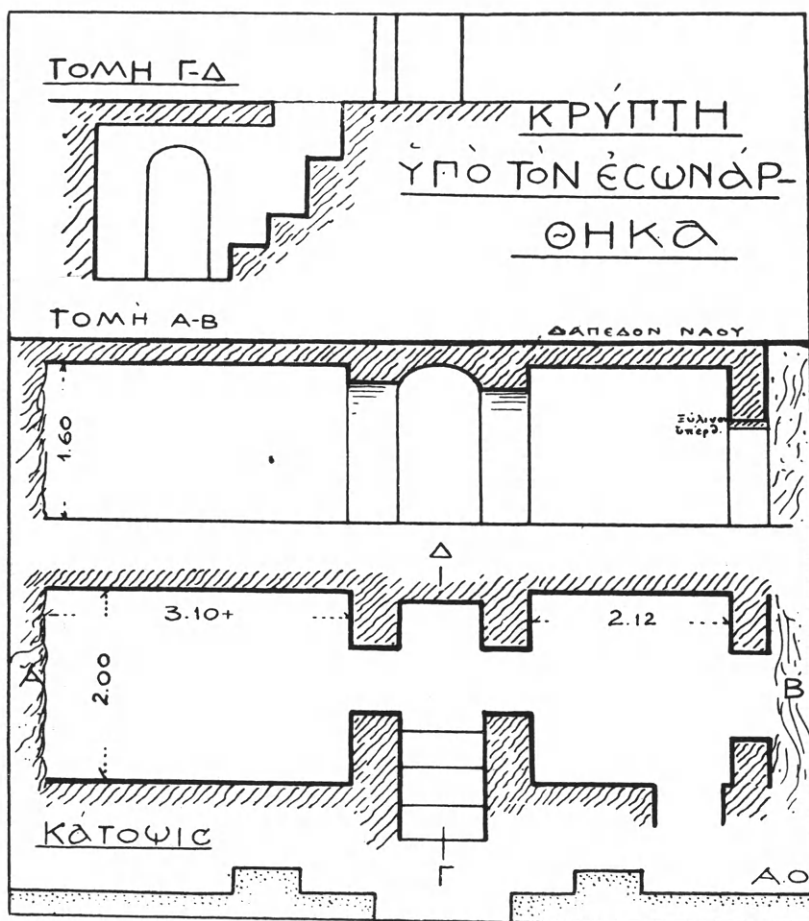
Εἰκ. 27. Ἀποψὶς τοῦ ἐσωνάρθηκος καὶ τοῦ ἐξωνάρθηκος ἀπὸ Β.Δ.

προστεγάσματος στηριζομένου ἐπὶ δύο ἐκ λευκοῦ λίθου κιλλιβάντων, ὡς ἡ εἰκὼν 15 δεικνύει.

Ἡ τοιχοποιία τοῦ νάρθηκος εἶναι κατεσκευασμένη ἐξ ὁλοκλήρου διὰ μαλακῶν πορολίθων περιεχόντων καὶ κογχύλια, ἐξαγομένων ἄρα ἐκ τῆς περιοχῆς Μεγάρων. Ὡς σύστημα δομῆς ἐφηρμοσθῇ ἐνταῦθα τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον διὰ τὰς ἐπιπέδους ἐπιφανείας, διὰ τὰ τόξα ὅμως οἱ θολῖται ἐφάπτονται ἀλλήλων ἄνευ τῆς παρεμβολῆς πλίνθου (εἰκ. 15). Περὶ τοῦ πεταλοειδοῦς σχήματος τῶν τόξων—ὅπερ μαρτυρεῖ περὶ τῆς παλαιότητος τῆς λιτῆς—ἔγραψα ἤδη ἐν Ἑπετηρίδι τῆς Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν, (τ. ΙΑ' σ. 411 ἔ.) ὅτι εἶναι πιθανώτατα λείψανον ἀραβικῆς ἐπιδράσεως, ἣτις παρατηρεῖται εἰς μνημεῖα τοῦ 10^{ου}, 11^{ου} καὶ 12^{ου} αἰῶνος.

Τό τε μέσον τμήμα τῆς λιτῆς ὡς καὶ ἡ νοτία αὐτῆς πτέρυξ ἐκαλύπτοντο διὰ δικλινοῦς στέγης, τῆς τελευταίας μάλιστα σαφῆ λείψανα διατηροῦνται

κατὰ τὴν νοτίαν πλευράν. Ἀπηρτίζετο δ' ἡ στέγη ἐκ στρωτήρων καὶ καλυπτήρων κεράμων, ὧν λείψανα διατηροῦνται εἰσέτι κατὰ χώραν. Εἰς στρωτὴρ κέραμος ἐλαφρῶς κοῦλος (βέλος 0.06) μετρηθεὶς εὐρέθῃ ἔχων μῆκος μὲν 0.88, πλάτος δὲ κάτω 0.46 καὶ ἄνω 0.42 καὶ πάχος 0.025. Τοῦτον λόγῳ τοῦ ἔξαι-

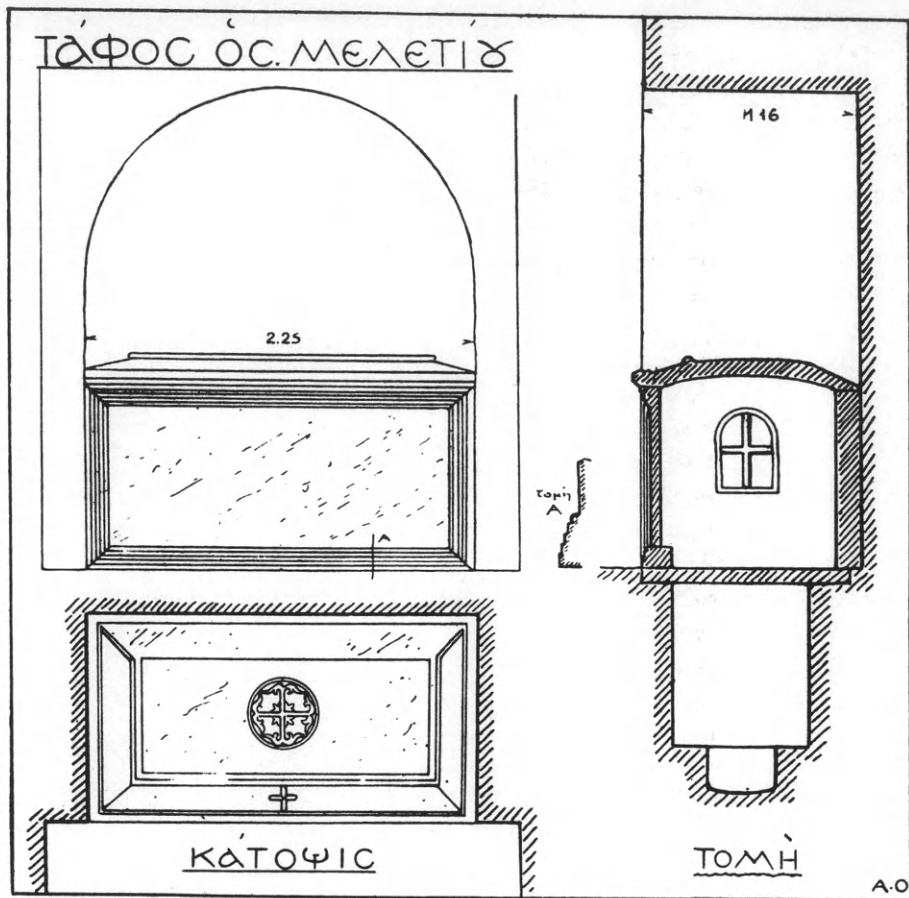

Εἰκ. 28. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τῆς ὑπὸ τὸν ἐσωνάρθηκα κρύπτης.

ρετικοῦ μεγέθους καὶ τῆς ἀριότητός του ἀπέθεσα ἐν τῇ συλλογῇ. Σημειωτέον δ' ἐνταῦθα, ὅτι παρομοίων διαστάσεων κέραμοι ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ διὰ τὸ ἡσυχαστήριον τοῦ Ἀγ. Γεωργίου.

α) **Κρύπτη.** (Εἰκ. 28) εὐθὺς παρὰ τὴν θύραν εἰσόδου τῆς λιτῆς ὑπάρχει ἐν τῷ δαπέδῳ τετράγωνος ὀπή, δι' ἧς κατέρχεται τις τῇ βοηθείᾳ κτιστῆς ἐκ 4 βαθμίδων κλίμακος εἰς ὑπόγειον κρύπτην ἀπαρτιζομένην ἐξ ἐνὸς προθαλάμου

καὶ δύο ἐκατέρωθεν αὐτοῦ θαλάμων. Ὁ πρὸς νότον μάλιστα θάλαμος, φέρων ἄνοιγμα, θὰ συνεκινῶναι καὶ πρὸς ἕτερον χώρον, ὅστις ὅμως σήμερον δὲν εἶναι προσιτός, διότι εἶναι πλήρης χωμάτων. Ὁμοίως ὁ πρὸς βορρᾶν θάλαμος φράσσεται ὑπὸ χωμάτων, ὥστε δὲν εἶναι ἀπίθανον ἢ κρύπτη νὰ ἐξετείνετο

Εἰκ. 29. Πρόσοψις, κάτοψις καὶ τομή τοῦ τάφου τοῦ Ὁσ. Μελετίου.

καὶ ὑπὸ τὴν βόρειον πτέρυγα φθάνουσα μέχρι τῆς κόγχης, ἐνθα σήμερον εὐρίσκεται ὁ **τάφος** τοῦ Ὁσ. Μελετίου. (Εἰκ. 29). Οὗτος ἀποτελούμενος ἀπὸ μεγάλης σαρκοφάγον ὀρθογωνίου παραλληλεπιδῶν σχήματος καὶ λάρνακα ὑπ' αὐτὴν λαξευτὴν εἶναι τεθειμένος καίτωθεν ἀρχοσολίου. Ἡ ὑπέργειος σαρκοφάγος ἀποτελεῖται 1) ἐκ μιᾶς προσθίας πλακὸς ἐξ ἑρυθροῦ λίθου (Κακονισκίρη) περιβαλλομένης ὑπὸ πλαισίου ἐκ λεικοῦ μαρμάρου μετὰ γλυφῶν καὶ 2) ἐκ μεγάλου καλύμματος, σχήματος ἁβαθοῦς ἀντεστραμμένης σκάφης, ὁμοίως ἐξ ἑρυθροῦ

λίθου. Τὸ κάλυμμα τοῦτο φέρει εἰς τὸ μέσον τῆς ἄνω ἐπιφανείας του στρογγύλον κόσμημα - σταυρόν, οὗτινος αἱ κεραῖαι καταλήγουν εἰς ἀνθέμια. Τὸ σκῆνος τοῦ ἁγίου θὰ ἦτο τεθειμένον εἰς τὴν λάρνακα καὶ ὁρατὸν δι' ὅπῃς ὀρθογωνίου, ἣν ἔφερεν ἡ προσθία πλευρὰ τῆς κενῆς σαροκοφάγου, ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς ὁποίας ἀνήπτετο, ὡς καὶ σήμερον, κανδήλα.

Δεπτομέρειαι τοῦ ἐσωνάρθηκος (λιτῆς). **Κίονες.** Ὡς ἤδη εἴπομεν ὁ ἐσωνάρθηξ φέρει εἰς τὴν θέσιν τοῦ παλαιοῦ τοίχου δύο στηρίγματα ἐκ πορφυροῦ λίθου (Κακονισκίρη) ἐστλβωμένον, ἅτινα ἔχουσι τομὴν ὀκτάγωνον καὶ συνολικὸν ὕψος 2.75 μ. Ὁ δόλωσμος κορμός των βαίνει ἐπὶ ταπεινῆς τετραγώνου πλίνθου, στέφεται δὲ τοῦ μὲν βορείου δι' ἀρχαίου δωρικοῦ κιονοκράνου ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, τοῦ δὲ νοτίου διὰ κολουροπυραμιδοειδοῦς ἐπιθήματος, ἔχοντος λοξῶς ἀποτετμημένας τὰς γωνίας. Ὅμοια «τεκτονικὰ» κιονόκρανα συννητήσαμεν ἤδη καὶ εἰς τὸ παραλαύριον τοῦ Σωτῆρος (εἰκ. 8) παραπλήσια δ' ἔχει καὶ τὸ τῆς Παναγίας.

β) **Τοιχογραφία.** Ἐξαιρέσει τοῦ δυτικοῦ τοίχου πάντες οἱ λοιποὶ ὡς καὶ οἱ θόλοι τοῦ ἐσωνάρθηκος καλύπτονται διὰ τοιχογραφίων. Καὶ μέχρι μὲν ὕψους 1.35 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ὑπάρχει ὡραῖον φυτικὸν κόσμημα χρώματος καστανομέλανος ἐπὶ κιτρίνου κάμπου, ὑπεράνω δ' αὐτοῦ ἴστανται ἐπὶ βαθέως πρασίνου ἀέρος δόλωσμοι ἅγιοι κατενώπιον, μεθ' οὓς ἀκολουθοῦσι συνθέσεις, αἵτινες ἀπλοῦνται καὶ ἐπὶ τῶν θόλων.

Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἦτοι τοῦ φέροντος τὰς πρὸς τὸν ναὸν τρεῖς θύρας εἰκονίζονται εἰς αὐστηρῶς μετωπικὴν στάσιν αἱ ἑξῆς τέσσαρες κύριαι μορφαί: Ἀριστερᾷ 1) ὁ ὁσιος Μελέτιος (εἰκ. 30) αὐστηρὰ ἀσκητικὴ φυσιογνωμία μὲ οὐλὴν, ἰσχυρῶς ἐσχηματοποιημένην κόμην. Ἐνδεδυμένος τὸν μοναχικὸν μανδύαν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ, ἐνῶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἐπιγεγραμμένον εἰλητάριον. Τὰ ἐν τῇ εἰκόνι ἀποδιδόμενα χαρακτηριστικὰ τοῦ Ὁσίου διαφέρουσιν οὐσιωδῶς ἀπὸ τὰ τῆς κατὰ τρεῖς περίπου αἰῶνας ἀρχαιοτέρας εἰκόνης τοῦ αὐτοῦ ἁγίου, τῆς εὗρισκομένης ἐν τῇ κρύπτῃ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Νικολάου «στὰ Καμπιά», (εἰκ. 31). Παρὰ τοὺς βανδαλισμούς, οὓς ἡ ἀγιογραφία αὕτη ἔχει ὑποστῇ ὑπὸ τῶν Τούρκων, ὅμως δύναται τις νὰ διαπιστώσῃ σημαντικὰς διαφορὰς τόσον ὡς πρὸς τὸ εἶδος καὶ τὴν διάταξιν τῆς κόμης, ὅσον καὶ στοιχείων τοῦ προσώπου (στόματος, μετώπου). Φαίνεται λοιπόν, ὅτι διὰ τὸν ὁσιον Μελέτιον δὲν εἶχε δημιουργηθῇ σταθερὸς τις εἰκονογραφικὸς τύπος, ἀφ' οὗ καὶ ἡ κατωτέρω (σ. 89) δημοσιευομένη φορητὴ εἰκὼν τοῦ Ἀγίου, τοῦ ἔτους 1774, ἀποκλίνει τῆς ἐν τῷ ἐσωνάρθηκι χωρὶς νὰ ὁμοιάζῃ καὶ πρὸς τὴν τῆς κρύπτῃς τοῦ Ἀγ. Νικολάου¹.

2) Ἡ Θεοτόκος μὲ ἥρεμον καὶ σοβαρὰν ἔκφρασιν (εἰκ. 30 δεξιᾷ) κρατεῖ πρὸ αὐτῆς τὸν μικρὸν Ἰησοῦν εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς (τύπος Κυριωτίσεως).

¹ Ὁ τύπος τοῦ ἐσωνάρθηκος συμφωνεῖ πρὸς τὸν τῆς Ἑρμηνείας τῶν ζωγράφων (ἐκδ. Παπαδ. Κεραμέως σ. 293), ἣτις περιγράφει τὸν Μελέτιον ὡς «γέροντα σγουροκέφαλον».

Ἐπιγραφὴ παρὰ τὴν κεφαλὴν τῆς λέγει *Μ(ητη)Ρ Θ(εο)Υ ἡ Ἐλπίς τῶν Χριστιανῶν*.

Δεξιᾷ δὲ τῆς θύρας εἰκονίζεται 1) ὁ Χριστός, δυστυχῶς ἡμικατεστραμ-

Εἰκ. 30. Τοιχογραφίαι τοῦ ἐσωνάρθηκος: ἀριστερᾷ ὁ Ὅσιος Μελέτιος, δεξιᾷ ἡ Παναγία.

μένος καὶ παρ' αὐτὸν 2) ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. Εἰς τὰ ὑπὲρ τὰς μικρὰς πλαγίας θύρας ἀπομένοντα τμήματα τοῦ τοίχου εἰκονίζονται ἅγιοι ἐν προτομῇ ἢ μέχρι τῶν γονάτων. Τέλος ὑπὲρ τὸ ὑπέρθυρον τῆς βασιλείου πύλης εἰκονίζεται τὸ ἅγιον Μανδήλιον, ἐκατέρωθεν δ' αὐτοῦ ἀνὰ ἐν Ἐξαπτέρυγον.

Ζωφόρος ὀλοσώμων ἀσκητῶν ἁγίων ἐκτείνεται (εἰκ. 32) καὶ ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τῆς νοτίας πτέρυγος. Ὑψηλοὶ καὶ ἰσχυροὶ καὶ μὲ μικρὰν σχετικῶς πρὸς τὸ σῶμα κεφαλὴν, προβάλλουσιν ἀπὸ τοῦ σκοτεινοῦ πρασίνου βάθους οἱ ὅσιοι ἀσκηταὶ ἐνδεδυμένοι τὸν μοναχικὸν χιτῶνα, ἐφ' οὗ πίπτει κατὰ ποικίλην ἐκάστοτε διάταξιν ὁ μανδύας. Ἄλλοι ἀκάλυπτοι καὶ ἄλλοι μὲ τὸ κουκούλιον κρατοῦσι πάντες ἀνεπτυγμένα εἰλητάρια, ἐφ' ὧν εἶναι ἀναγεγραμμένα διάφορα ἐποικοδομητικὰ ρητά, ἀποτεινόμενα πρὸς τοὺς μοναχοὺς. Οὕτω π. χ. οἱ ἐπὶ τῆς νοτίας παρειᾶς ἀσκηταί, ὧν ὀνόματα δὲν διακρίνονται πλέον, φέρουσιν ἀναγεγραμμένα τὰ ἐξῆς ρητά, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ νότου :

1^{ον} Ἀδελφοί, ἀρχὴ πάντων τῶν κακῶν ἡ ἀνάπαισις τῆς γαστρὸς καὶ ἡ χαννότης τοῦ ὕπνου.

2^{ον} Ἡ προσευχὴ σου δουλεύειν Κ(υρί)ῳ τῷ Θ(ε)ῳ. Ἐτοίμασον τὴν ψυχὴν σου εἰς πειρασμούς.

3^{ον} Ἀδελφοί, ψυχὴ ταραχώδους (γρ.-δης) διαβόλου κατέδρα.

4^{ον} Μέλας ὢν τὰς ὥψης ἐν δὲ τῇ καρδίᾳ λαμπρός.

5^{ον} Ἀδελφέ, μὴ ὀλιγώρει περὶ τοῦ χρόνου τοῦ λαβεῖν τὸ σχῆμα παρ' ὃ ἐχθρὸς ὑποβάλει.

6^{ον} Μοναχὸς ἀκτήμων, ἀετὸς ὑψιπέτης.

Ὡς βλέπει τις τὸ περιεχόμενον ἀποτελεῖ προτροπὰς καὶ συμβουλὰς ἀποτεινόμενας πρὸς τοὺς μοναχοὺς. Καὶ εἶναι τοῦτο φυσικόν, διότι ἐν τῇ λιτῇ ἐπὶ μακρὰς ὥρας διέτριβον οἱ μοναχοί, οἵτινες ἐνισχύοντο ψυχικῶς διὰ τῆς ἀναγνώσεως τῶν συμβουλῶν τῶν ἁγίων συναδέλφων των.

Τόσον αἱ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ὅσον καὶ αἱ ἐπὶ τῆς νοτίας πτέρυγος σειραὶ ἁγίων καὶ ὁσίων, ἀποσπῶμεναι ἀπὸ ζωηρῶς σκοτεινοῦ βάθους, παρουσιάζουσιν ἁρμονίαν χρωματικῶν ἀντιθέσεων, διακοσμητικότητα καὶ σχηματοποίησιν. Ἡ διαμόρφωσις τῶν σωμάτων εἶναι στρογγύλη ἐνίοτε δ' ἀμελής, αἱ δὲ πτυχωσεῖς τῶν ἐνδυμάτων σκληραί, τονιζόμεναι διὰ μέλανος χρώματος. Ἡ φωτοσκίασις τοῦ προσώπου καὶ ἡ ἐν γένει διάπλασις αὐτοῦ ὡς καὶ ἡ

Εἰκ. 31. Τοιχογραφία τοῦ Ὁσίου Μελετίου τοῦ Νέου ἐν τῇ κρύπτῃ τοῦ Ἀγ. Νικολάου στὰ Καμπιά.

ἔκφρασις διατηροῦσιν ἀκόμη τὴν παλαιὰν δύναμιν. Γενικῶς τὸ διακοσμητικὸν αἶσθημα τῆς γραμμῆς δὲν ἔχει ἀκόμη τελείως ἀτονήσει, ἀλλὰ διατηρεῖ ποιὰν τινα ἐκφραστικότητα καὶ χάριν. Τούτου ἕνεκα αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ἔσωνάρ-

Εἰκ. 32. Ἀσκηταὶ Ἅγιοι. Ἐν τῷ μέσῳ πιθανώτατα Ὁσ. Μωϋσῆς ὁ Αἰθίοψ.

θηκος δύνανται ἀκόμη νομίζω νὰ τοποθετηθῶσιν εἰς τὰ τέλη τοῦ 16^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17^{ου} αἰῶνος.

Ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ τοίχου συνθέσεων ἡ μᾶλλον ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ εὐθύς

Εἰκ. 33. Ἡ Κοίμησις τοῦ Ὁσ. Μελετίου. Τοιχογραφία τοῦ ἔσωνάρθηκος.

ὑπὲρ τὸ ἅγιον Μανδήλιον, ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, εἰκονιζομένη *Κοίμησις* τοῦ ὁσίου *Μελετίου* (εἰκ. 33). Αὕτη ἀπλουμένη εἰς πλάτος διαιρεῖται εἰς τρία μέρη: τὴν ἐν τῷ μέσῳ «πρόθεσιν» τοῦ νεκροῦ καὶ τὰς ἐκατέρωθεν αὐτῆς

μικρὰς σκηναὶς ἐκ τοῦ βίου τοῦ ὁσίου (εἰκ. 33). Ἐκ τῶν σκηνῶν τούτων σώζονται σήμερον μόνον αἱ πρὸς τ' ἀριστερά, εἰκονίζουσι δ' αὐταὶ τὸν ὅσιον ἐντὸς σπηλαίου ἄνω μὲν καθήμενον, πλέκοντα καλάθια καὶ δεχόμενον τὴν ἐπίσκεψιν ἀνδρὸς ἢ γονυκλινῆ καὶ προσευχόμενον, κάτω δὲ ὄρθιον, ἐν ζωηρᾷ συνομιλίᾳ πρὸς καταφθάνοντα καλόγηρον κρατοῦντα ράβδον καὶ καλάθιον. Ὁ ζωγράφος, ἀπεικονίσας τὰς σκηναὶς ταύτας, ἠκολούθησε προφανῶς μεταγεστέραν τινὰ παράδοσιν, ἣτις καὶ διατηρεῖται μέχρι σήμερον παρὰ τοῖς μοναχοῖς. Κατὰ ταύτην ὁ ὅσιος ἠσκήτευσεν κατ' ἀρχὰς εἷς τι παρὰ τὸν αὐχένα τοῦ ὑπερθεῖν τῆς μονῆς βουνοῦ (Πόρταις) φυσικὸν σπήλαιον, (ἀσκηταριό), ἔνθα οἱ προσκυνηταὶ ἀνάπτουν σήμερον κηρία καὶ προσεύχονται. Οἱ βίοι ὅμως τοῦ ὁσίου, οἵτινες τόσας ἄλλας λεπτομερείας ἀναφέρουσιν, οὐδόλως μνημονεύουσι σπηλαίου, ἐν ᾧ νὰ διέμενεν ὁ Ὅσιος¹.

Τὸ μέσον τμήμα τῆς παραστάσεως εἰκονίζει ἐν τῷ κέντρῳ ἐξηλωμένον ἐπὶ νεκρικῆς κλίνης τὸν Ὅσιον, μὲ προοπτικὴν πρὸς τὸν θεατὴν κλίσιν, ἣτις ἐπιτρέπει νὰ φανῇ καὶ τὸ ἐπὶ τοῦ στήθους τοῦ νεκροῦ ἀποτεθειμένον εἰκόνισμα τοῦ Χριστοῦ παρισταμένου ἐν προτομῇ καὶ εὐλογοῦντος. Εἰς μοναχὸς κύπτων ἀσπάζεται τὸν νεκρὸν ἐν ᾧ ἄλλοι, ὄρθιοι ἢ γονυπετεῖς παρὰ τοὺς πόδας του, θρηνοῦσι. Πολλοὶ ἱερεῖς θυμιᾷ παρὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ νεκροῦ, διάκονος δ' ὄπισθεν κρατεῖ λαμπάδας, ἐν ᾧ εἷς μοναχὸς ἀναγινώσκει τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν. Ἄλλοι τέλος μοναχοὶ ἀριστερᾷ, περιβεβλημένοι τοὺς μανδύας καὶ τὰ κοινούλια αὐτῶν, εἰκονίζονται εἰς περιλύπους στάσεις. Εἰς τὸ βάθος τῆς εἰκόνος παρίστανται τὰ κτίρια τῆς μονῆς ἥτοι τὸ καθολικόν, τὸ παρεκκλήσιον, τὰ κελλία, ἀκόμη δὲ καὶ ὁ σήμερον ὡς κωδωνοστάσιον χρησιμοποιοῦμενος πύργος τῆς νοτίας πλευρᾶς, ὅστις οὕτω ἀποδεικνύεται παλαιότερος τῆς τοιχογραφήσεως τοῦ ἐσωνάρθηκος. Σημειωτέον δὲ καὶ ὅτι ὁ πύργος εἰκονίζεται ἐνταῦθα κλειστός ἄνω ἥτοι ἄνευ κωδῶνων, θὰ εἶχεν ἄρα κατασκευασθῇ χάριν ἀμυντικῶν σκοπῶν, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν ἀντιστοιχῶν μοναστηριακῶν ἀμυντικῶν πύργων τοῦ Ἀγίου Ὁρους².

Ἡ σύνθεσις τῆς Κοιμήσεως τοῦ Ὀσίου εἶναι ἐκτελεσμένη μὲ ἀρκετὴν παραστατικὴν δύναμιν καὶ τέχνην ὀφειλομένην πιθανώτατα καὶ εἰς τὸ ὅτι ὁ ζωγράφος τῆς θὰ ἐμιμήθη τὰ καθιερωμένα παλαιὰ πρότυπα κοιμήσεων: Θεοτόκου, Εὐφραΐμ τοῦ Σύρου, Σάβα τοῦ Ἁγιασμένου κλπ.

Ἐπὶ τῶν τυμπάνων καὶ τῶν χαμηλοτέρων καμαρῶν τῆς λιτῆς εἰκονίζονται ἅφ' ἑνὸς μὲν αἱ 24 σκηναὶ (οἴκοι) τοῦ Ἀκαθίστου, μὲ τὰς καθιερω-

¹ Σημειωτέον ἐνταῦθα, ὅτι ὑπάρχει παρὰ τοῖς μοναχοῖς παράδοσις, καθ' ἣν εἰς σπήλαιον γειτονικὸν πρὸς τὸ «ἀσκηταριό» τοῦ Ὁσ. Μελετίου προσηκῆτευσεν καὶ ὁ πολὺς Ὅσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε, οὗτος καὶ παρεκκλήσιον ἐν τῇ μονῇ φέρεται τιμώμενον εἰς μνήμην του (πβλ. Ἀρχιμ. Μελ. Γαλανοπούλου, Βίος κλπ. Ὁσ. Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, ἐν Ἀθήναις 1933 σ. 87 καὶ εἰκ. 11).

² Ὅρα περὶ τούτων Α. Ὁρλάνδου, Μοναστηριακὴν Ἀρχιτεκτονικὴν, Ἀθῆναι 1927 σ. 80 ἐ.

μένας δι' αὐτοὺς εἰκονογραφικὰς συνθέσεις¹, ἀφ' ἑτέρου δὲ μαρτύρια ἀθλητῶν τῆς πίστεως. Τὰ μαρτυρολόγια ἀπλοῦνται κυρίως ἐπὶ τῆς καμπύλης ἐπιφα-

Εἰκ. 34. Δίκαιοι καὶ μαρτύρια ἁγίων. Τοιχογραφίαι τοῦ ἐσωνάρθηκος.

νείας τῶν καμαρῶν διατασσόμενα κατὰ σειρὰν εἰς τετράγωνα διαμερίσματα

¹ Ὅρα περὶ αὐτῶν: Ο. Tafrali, *Iconografia Imnului Acatist*, Bucuresti 1915 (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice 1914). Ἐπίσης I. Myslivec, *Seminarium Kondakovianum* V, 1932 97 ἔ.

ἐκατέρωθεν ταινίας διηκούσης κατὰ μῆκος τῆς κλειδὸς τῆς καμάρας καὶ περιλαμβανούσης στηθάγια ἁγίων. Οὕτω ἐν τῇ παρατιθεμένῃ εἰκόνι 34 ἔχομεν ἐν τῷ μέσῳ πέντε στηθάγια τῶν δικαίων: Ἀβραάμ, Ἰσαάκ, Ἰακώβ, Δαβὶδ καὶ Νῶε, περιβαλλόμενα ὑπὸ φυλλωμάτων, ἐκατέρωθεν δ' αὐτῶν μαρτύρια διαφόρων ἁγίων (Τερεντίου, Ἀφρικανοῦ, Μαξίμου, Τριῶν Ἀγίων Γυναικῶν κλπ.). Αἱ συνθέσεις ἐν γένει τῶν μαρτυρίων παρουσιάζουσιν ἀξιόλογον πλοῦτον χρωμάτων καὶ καλὴν οἰκονομίαν διατάξεως, δὲν στεροῦνται δ' αἱ ἐν αὐταῖς μορφαὶ καὶ κάποιας ἐλευθερίας κινήσεως καὶ ἀνέσεως στάσεων.

Τέλος ἐπὶ τῆς ὑψηλῆς κατὰ μῆκος καμάρας ἀπλοῦνται παραστάσεις, ἃς συχνὰ συναντῶμεν εἰς λιτὰς καὶ νάρθηκας μονῶν καὶ ναῶν τῆς Ἑλλάδος, μάλιστα δ' ἐν Ἀγίῳ Ὁρει. Οὕτω ἐν τῷ μέσῳ τοῦ δυτικοῦ τμήματος εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς ὁρθίος ἐντὸς κύκλου φέροντος καὶ τὰ σύμβολα τῶν τεσσάρων εὐαγγελιστῶν. Πέριξ ἐν κύκλῳ εἰκονίζονται τὰ οὐράνια τάγματα, ἐκατέρωθεν δὲ πρὸς βορρᾶν μὲν ἡ σύνθεσις «αἰνεῖτε τὸν Κύριον ἐν χοροῖς καὶ ὁργάνοις», πρὸς νότον δὲ ἡ «αἰνεσάτω τὸν Κύριον πᾶσα πνοή» ἥτοι δίκαιοι καὶ παντοειδῆ ζῶα

Εἰκ. 35. Φορητὴ εἰκὼν τοῦ Ὁσ. Μελετίου.

— ἔλαφοι, στρουθοκάμηλοι, ὄφεις, κροκόδειλοι, γοργόνες κλπ. — οἷα περιγράφει καὶ ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων¹ λέγουσα: «ὑποκάτωθεν δὲ τῶν ἁγίων (γράφον) ὄρη μὲ κάρπιμα δένδρα καὶ ἐπάνω αὐτῶν διάφορα πουλιὰ καὶ ὑποκάτωθεν πάντα τὰ θηρία τῆς γῆς ἡμερὰ καὶ ἄγρια».

γ) **Φορηταὶ εἰκόνες.** Τοῦ λόγου ὄντος ἐνταῦθα περὶ μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς, ἀναφέρω καὶ δύο ἀξιολόγους φορητὰς εἰκόνας μεγάλου σχήματος ἀνηροτημένας σήμερον ἐπὶ τῶν πεσσῶν τοῦ καθολικοῦ.

¹ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, Ἐκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Περτρούπολις 1909 σ. 129.

Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν, διαστάσεων 0.65×0.95 μ., εἰκονίζει τὸν ὄσιον Μελέτιον (εἰκ. 35) κατενώπιον φοροῦντα τὴν μοναχικὴν στολὴν καὶ περιεζωσμένον τὰ κομβοσχοίνια. Ὁ ὄσιος διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν βακτηρίαν τοῦ ἡγουμένου, (δικανίκιον), ἀφ' ἑτέρου δ' εἰλητάριον ἀνεπτυγμένον, ἐφ' οὗ ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή: «*Γαστριμαργία μήτηρ ἐστὶ τῆς πορνείας καὶ ὁ κρατῶν γαστρός κρατεῖν δύνατε καὶ γλώττης*». Εἰς τὸ βάθος εἰκονίζονται ἑκατέρωθεν βράχοι συμβολίζοντες τὰ ὄρη ἐφ' ὧν διέμεινε εἶναι δ' οὗτοι ἐκτελεσμένοι κατὰ τὸν γνωστὸν συμβατικὸν βυζαντινὸν τρόπον ἦτοι μὲ ἀποτόμους βαθμίδας. Ἡ ἐκτέλεσις εἶναι λίαν ἐπιμελής· αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων μαλακώτεράι, λεπτολόγος δ' ἡ ἀπόδοσις τῆς κόμης. Τὸ πρόσωπον ἔχει ἀρκετὴν δύναμιν ἐκφράσεως, ἡ δὲ πλάσις αὐτοῦ ἀκολουθεῖ τοὺς κανόνας τῆς Κρητικῆς σχολῆς. Ὁ φωτοστέφανος τοῦ ὀσίου κοσμεῖται δι' ἔγχαρακτου κλιματίδος μετ' ἀνθεμίων. Τὸν ἀφιερωτὴν καὶ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τῆς εἰκόνος διδασκόμεθα ἐξ ἐπιγραφῆς γραφείσης εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνος καὶ ἣτις λέγει: *Μεσίτην σε πρὸς Θε(ε)ν καθίστημι. Ἰγνάτιος ἱερομόναχος ἀποδ' (=1774)*

Ἡ δευτέρα φορητὴ εἰκὼν, διαστάσεων 0.70×1.06 , εἶναι πολὺ κατωτέρας τέχνης. Εἰκονίζει δ' αὕτη τὸν Πρόδρομον περωτόν, εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς κρατοῦντα δὲ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν ἀποκεκομμένην κεφαλὴν αὐτοῦ ἐντὸς κύλικος, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν σταυροφόρον ράβδον ἅμα καὶ εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: «*Μετανοῶται εἰγγυκε γὰρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν ἥδυν ἡ ἀξύνῃ πρὸς τὴν ρίζαν τοῦ δένδρου κηταί πᾶν οὖν δένδρον μὴ πηοῦν καρπὸν ἐκοπτετε καὶ ἡς πυρ βάλλεται*. (=Ματθ. Γ', 10).

Ἐν τῷ μέσῳ τῆς εἰκόνος, ἀριστερᾷ, ἡ ἐπιγραφή: *δεσησ τοῦ δουλου τοῦ Θεου Ιω(άννου) ηγερος. Χηρὴ Θεοδούλου τοῦ ἐκ Πελοποννήσου ἀπη' (=1778).*

Ὁ ζωγράφος Θεόδουλος τὸ πρῶτον ἐνταῦθα ἀναφαίνεται, καθόσον τοῦλάχιστον γνωρίζω. (Δὲν περιλαμβάνεται καὶ εἰς τὸν ὑπὸ Δ. Σισιλιάνου δημοσιευθέντα κατάλογον τῶν μετὰ τὴν ἄλωσην ἁγιογράφων).

δ) **Χαράγματα.** Ἐπὶ τε τῶν ἐστλβωμένων ὀκταγωνικῶν κιόνων καὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς λιτῆς προσκυνηταί, ξένοι ἐπισκέπται ἢ καὶ αὐτοὶ οἱ τρόφιμοι τῆς μονῆς ἐχάραξαν δι' ἀκίδος εἴτε ἀπλῶς τὰ ὀνόματα αὐτῶν εἴτε χρονολογίας ἢ ἐνθυμήσεις περιστατικῶν ἢ τῆς ἐπισκέψεως των εἰς τὴν μονήν. Τινὰ τῶν χαράγματων τούτων εἶναι καὶ διαφωτιστικὰ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς μονῆς. Ἐνταῦθα καταλέγω ἐξ αὐτῶν τὰ σπουδαιότερα.

α) Ἐπὶ τῶν ὀκταγωνικῶν στήριγμάτων :

1) (Εἰκ. 36 α). *Λουκᾶς (:)* ἱερομόναχ(ος) ἀρχ(ιμανδρίτης), ζκζ' ινδ. ζ' ἦτοι 1519, ὅπερ ἔτος συμπύπτει πράγματι πρὸς 7^{ην} ἰνδικτιῶνα.

2) (Εἰκ. 36 β). *Ἀναστασίον* ^χ (=μοναχοῦ) ἔτ(ους), ζλγ' (=1525)

3) Ἀπλῇ χρονολογία, ζλ' (=1522)

- β) Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ (θυραίου) τοίχου:
- 4) Δεξιᾷ τῆς μεσαίας θύρας: 1654 *Απριλίον 5 ημερα Δευτέρα*
- 5) Δεξιᾷ τῆς μεσαίας θύρας: 1661 *Ἰουλίον 18 Δευτεριον*
- 6) Ἀριστερᾷ τῆς μεσαίας θύρας: 1667 *Ἰουλίον 8.*
- 7) Κάτωθεν καὶ μεταξὺ τῶν εἰκόνων ὁσ. Μελετίου καὶ Παναγίας: 1770|
οπου εσκλη|βωσανε το | Μορια (;)...|.. στω μονά|στιριον επυ|ρανε ριαλια 300.
 Πρόκειται πιθανώτατα, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἵπομεν, (σελ. 43) περὶ ἐπιδρομῆς

ΛΚ' ν' x
 οτ' ημ' αφ
 ζκ? ~?

SPIRIDION LOGOTETI
 PIERRE ROQUE
 1790 7^b 21

αναστ|ον
 α* ας
 ετ' ζλγ'

foucherot
 Fauvel artistes
 François 1781

Εἰκ. 36. Χαράγματα ἐπὶ τοῦ βορείου κίονος τοῦ ἐσωνάρθηκος.

Εἰκ. 37. Χαράγματα τοῦ ἐσωνάρθηκος.

τῶν Ἀλβανῶν εἰς τὴν μονήν, κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Ὁρλώφ. Εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀνάγεται καὶ ἡ ἐπομένη ἐπιγραφή:

8) 1770. *Μαρτίον ἐπέρασαν τὰ παρμάκια.*

9) *Γαβριήλ ἱερομόναχος.*

10) (Εἰκ. 37) *Foucherot et Fauvel artistes François*. Πρόκειται περὶ τῶν δύο γνωστῶν ἀρχαιοφίλων, τοῦ ἀρχιτέκτονος Foucherot, ὅστις πρῶτος ἐξεπόνησε τὸ σχέδιον τοῦ Τελεστηρίου τῆς Ἑλευσίνος¹, καὶ τοῦ φίλου του, ἀργότερον προξένου τῆς Γαλλίας Fauvel, μαυιῶδους ἀρχαιοφίλου². Ἡ εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Μελετίου ἐπίσκεψις τῶν δύο «καλλιτεχνῶν», ὡς αὐτοκαλοῦνται ἐν τῷ χαράγματι, ἀποδεικνύει αὐτοὺς ἐνδιαφερομένους οὐ μόνον διὰ τὰ λείψανα τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ βυζαντινά.

¹ Chateaubriand, *Itinéraire de Paris à Jérusalem* ἔκδ. Garnier σ. 125.

² Βιογραφίαν τοῦ Fauvel συνέγραψεν ὁ Legrand. Ἐγγράφη δὲ περὶ αὐτοῦ καὶ ὁ Δ. Καμπούρογλου, Ἡμερολ. Μ. Ἑλλάδος 1923, 385 καὶ 1924, 239 ἑ. Ὁ αὐτὸς τὸ Δαφνί, 14 κλπ.—Ὅρα καὶ ἐπιστολάς του ἐν Bibl. Nat. de Paris Ms. fr. 22873 φ. 168 καὶ 171 ἐπίσης 22871 φ. 41.

11) (εἰκ. 37) *Spiridion Logoteti, Pierre Roque 1791 Sept. 21*. Καὶ οἱ δύο οὗτοι ἄνδρες εἶναι ἐπίσης γνωστοί. Ὁ Σπυρίδων Λογοθέτης εἶναι, κατ' ἀφιερωτικὸν γράμμα τοῦ 1790, «ὁ εὐγενέστατος ἄρχων καὶ κληρικὸς τῆς Μητροπόλεως Ἀθηνῶν σὺν Σπυρίδων Λογοθέτης»¹, ὁ δὲ Πέτρος *Roque* ἀνήκει, πιθανώτατα εἰς τὴν οἰκογένειαν τῶν ἐν Ἀθήναις ἐγκατεστημένων εὐγενῶν Κορσικανῶν *Roque*².

12) 1790 20 *Magio Antonio Radimin*.

γ) Ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς νοτίας πτέρυγος.

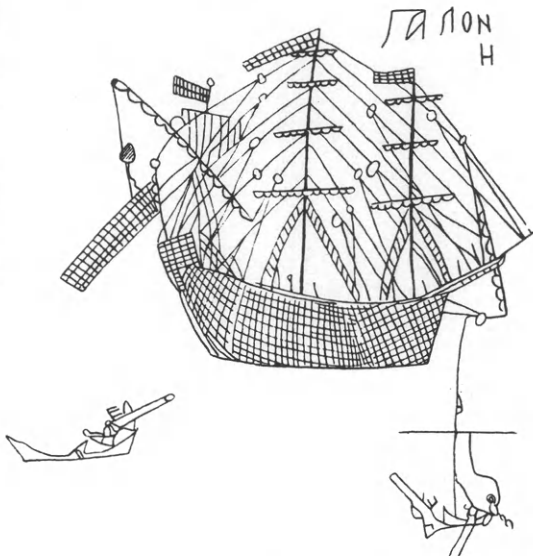
13) Ἐπὶ τῆς παραστάδος

(εἰκ. 38) 1721. *Ἠλθα εγὼ Μητροφανης μοναχος Πατουσας*.

14) Ὑπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ πρώτου ἐξ ἀριστερῶν ἀσκητοῦ:

† ἡλθα ης 5ον αghον
Μαιλειον.. | Σαιραφημ ηερο-
μοναχος ηγουμαινεβοντος Ιοα-
σαφ ιερομοναχου αιπυ ετος
1724.

1721 ΗΛΘΑ
ΕΓΩ ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ
ΜΟΝΑΧΟΣ
ΠΑΤΟΥΣ

Εἰκ. 38. Ἐνθύμησις. Χάραγμα ἐν τῇ ἐσωνάρθρῳ.

Εἰκ. 39. Χάραγμα πλοίου ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ ἐσωνάρθρῳ.

15) 1728. Ἰανουαρίου 3 † ἡλθα ης 5ον σαιβασμian μο|νην του Οσηόν και θεοφορου πατρος ημων Μαιλαιτίου πατρος της Μηνουπολαιως εγὼ Σαιραφημ ηαι|ρομοναχος ο Σκηαθητης επι ετους 1720 (γρ. 8) σεπτεμβριον ηαιρομοναχος απο νηση Σκηαθο επησκοπη τον Λαρησις.

16) Ἐπὶ τῆς παραστάδος: 1756 ηρθα εγὼ Λα(μ)προς Κατραμαης σεπτεβρῆου πρωτη δια χαρις προσκινησεος του αghον ναου να μας δηαφυλατη τη συνδηα ταυτης κε μητρος δια σελιοτισκου πηρος μου 1756.

17) Ἐπὶ τῆς στενῆς πλευρᾶς τῆς αὐτῆς παραστάδος:

ηλθαμε με τον αγιον Αθνηον μ(ῆνα) Μαη.

Τὰ χαράγματα συνοδεύονται πολλάκις καὶ ἀπὸ ἀπεικονίσεις πλοίων, ἅτινα,

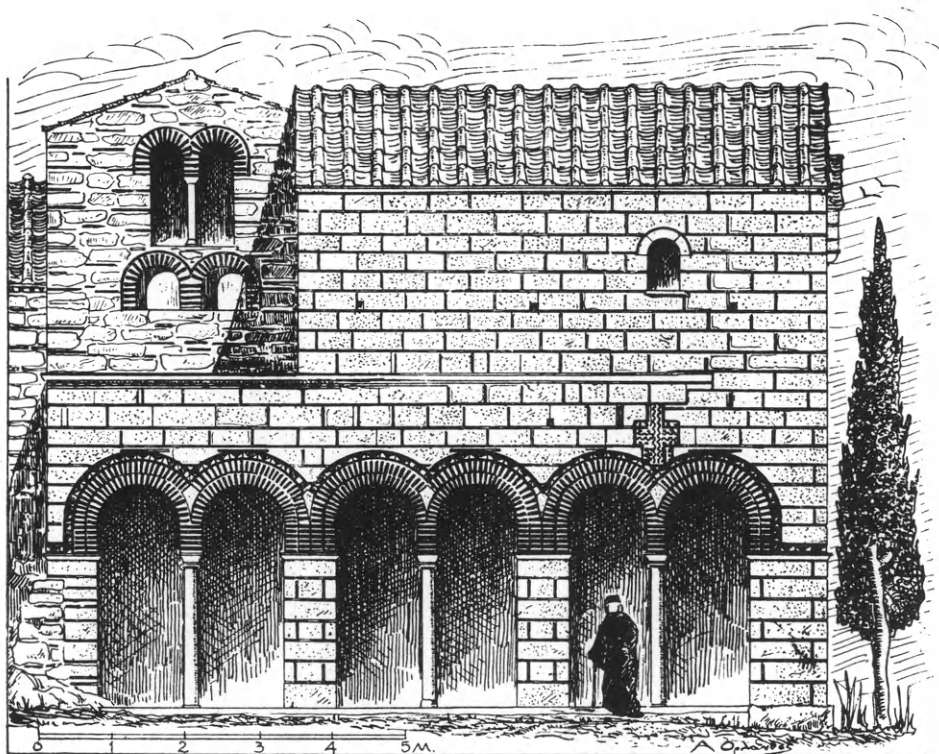
¹ Δ. Καμπούρογλους, Μνημεῖα Α', 137. πβλ. καὶ Β', 77.

² Δ. Καμπούρογλους, Ἡμερ. Μ. Ἑλλ. 1923, 399 καὶ 1924, 242.

κατ' ἐμέ, συμβολίζουν τὸ μακρυνὸν ταξίδιον τῶν προσκηνητῶν¹. Ἐκ τῶν ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ὁσίου Μελετίου κεχαρισμένων πλοίων ἀπεικονίζω ἐνταῦθα (εἰκ. 39) τὸ ὠραιότερον καὶ συνθετώτερον, γολέτταν χαραγμένην ἐπὶ τῆς στενῆς πλευρᾶς τῆς παραστάδος τοῦ δυτικοῦ τοίχου.

Δ) Ο ΕΞΩΝΑΡΘΗΞ

Ἡ πρὸς δυσμὰς πρόσοψις τοῦ ἑξαεταθέντος ναοῦ παρουσίαζεν ὄψιν

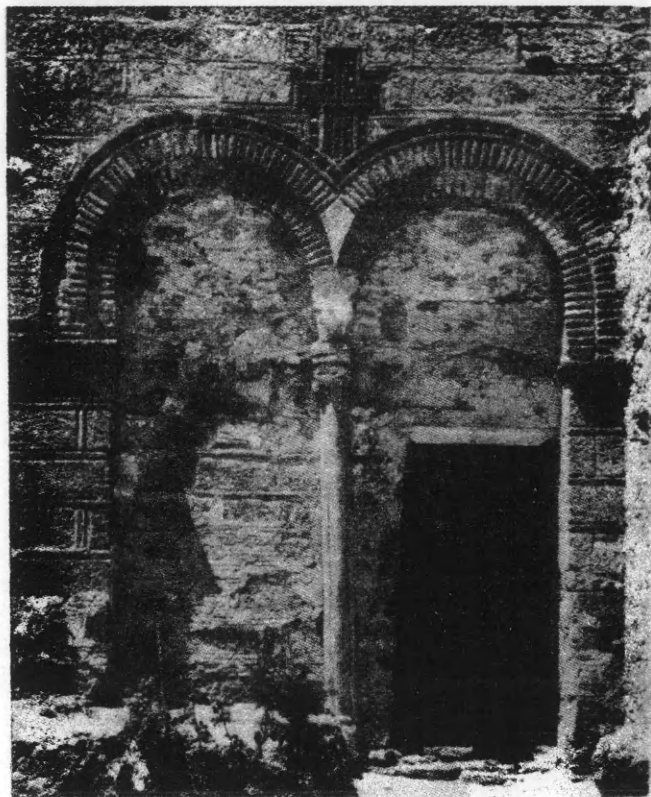
Εἰκ. 40. Ἀναπαράστασις τοῦ ἐξωνάρθηκος.

ἀρκετὰ μονότονον. Ἐπειδὴ δὲ καὶ χῶρος ἐχρειάζετο περισσότερος καὶ κάποια μνημειωδεστέρα ἐμφάνισις τοῦ καθολικοῦ ἀπηρτεῖτο, κατεσκευάσθη πρὸ τῆς δυτικῆς ὄψεως ἀνοικτός, κιονοστήρικτος ἐξωνάρθηξ (εἰκ. 27 καὶ 40). Ἀποτελέσθη δ' οὗτος δι' ἐναλλαγῆς κιονίσκων πρὸς πεσσοὺς τεθέντας εἰς τοιαύτην

¹ Πλείστας ἀπεικονίσεισι βυζαντινῶν πλοίων ἐκ τῆς ἐν τῷ Θησεῖῳ βυζαντινῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἐδημοσίευσεν μετ' ἐκτενῶν σχολίων ὁ μακαρίτης ναύαρχος Μιχ. Γούδας ἐν Βυζαντίδι τ. Β', σ. 129-153.

ἀπὸ τοῦ ὀπισθίου τοίχου ἀπόστασιν, ὥστε νὰ σχηματισθῶσι τέσσαρα ἐν ὄλῳ διαμερίσματα, ἅτινα ἐκαλύφθησαν δι' ἀσπίδων (calottes) ἐκ πάγου λίθου.

Οἱ κιονίσκοι εἶναι ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, τρεῖς κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν καὶ εἰς κατὰ τὴν νοτίαν. Οἱ ἀρράβδωτοι κορμοὶ των ἄλλων μὲν βαίνουνσιν ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ἄλλων δ' ἐπὶ ἀπλῶν κυρτῶν βάσεων. Φέρουσι πάντες ἀρχαῖα ἰωνικὰ κιονόκρανα μετὰ κολουροπυραμιδοειδοῦς ἐπιθήματος ἐκ

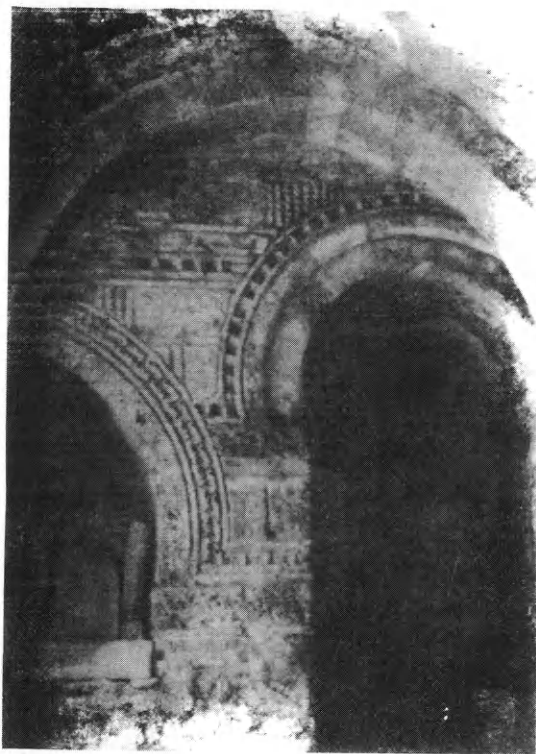

Εἰκ. 41. Ἡ νοτία ὄψις τοῦ ἐξωνάρθηκος.

λίθου λευκοῦ, πορφυροῦ δ' εἰς τινὰ λόγῳ μεταγενεστέρως ἀντικαταστάσεως, κοσμουμένου κατὰ τὴν προσθίαν πλευρὰν διὰ σταυροῦ ἀναγλύπτου ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται φυλλώματα (εἰκ. 41). Τὰ γεφυροῦντα τὰ ἀνοίγματα ὑπερυψωμένα τόξα εἶναι διπλᾶ ἐκ πλίνθων ὀπτῶν καὶ περιβάλλονται ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας. Ὑπεράνω αὐτῶν ἀκολουθεῖ ἰσόδομος πλινθοπερίκλειστος τοιχοποιία, μετὰ τῆς ὁποίας παρεμβάλλονται καὶ σταυροὶ σχηματιζόμενοι δι' ὀδοντωτῶν ταινιῶν καὶ πηλίνων ἐλικοειδῶν κοσμημάτων (εἰκ. 40 καὶ 41).

Τὸ νότιον τμήμα τῆς στοᾶς ἔφερεν ὑπεράνω καὶ ὄροφον (εἰκ. 27 καὶ 41), ἐν ᾧ τὸ βόρειον ἦτο διαμεμορφωμένον ὡς δῶμα, προφανῶς ἵνα μὴ ἀποκρυβῇ τὸ μεσαῖον δίλοβον παράθυρον τοῦ ἑσωνάρθηκος (εἰκ. 27) καὶ ἐλαττωθῇ τὸ εἰς τοῦτον εἰσδῶον φῶς. Ὁ πρὸς νότον ὄροφος εἶναι καθ' ὅμοιον ἰσόδομον σύστημα ἐκτισμένος, ἦτο δὲ προσιτὸς ἐκ τῆς βορείου αὐτοῦ πλευρᾶς διὰ τοῦ δώματος, εἰς ὃ ἦγε κλίμαξ ἐκ τοῦ βορείου μέρους τοῦ καθολικοῦ. Ἡ βόρειος αὕτη πλευρὰ τοῦ ὀρόφου παρουσιάζει θύραν μετὰ τοξωτοῦ ὑπερθύρου καὶ ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον τοιχοδομίαν (εἰκ. 27). Ἡ στέγη τοῦ ὀρόφου, ὅστις θὰ ἐχρησίμευε πιθανῶς ὡς βιβλιοθήκη τῆς μονῆς καὶ συνεκοινώνει πρὸς τὸν ὄροφον τῆς νοτίας πτέρυγος τοῦ ἑσωνάρθηκος, θὰ ἦτο μονοκλινὴς μὲ κλίσιν πρὸς δυσμὰς. Ἀργότερον ἢ στέγη αὕτη ἀνυψώθη, προστεθεισῶν στρώσεων τινῶν ἐκ πωρολίθων. Πολὺ ἀργότερον (18^{ος} αἰ.) ὁλόκληρος ἡ στοὰ, ἀπολέσασα λόγῳ σεισμῶν καὶ ἐρειπώσεως τὴν εὐστάθειαν αὐτῆς, ἐφράχθη, διὰ τειχισμοῦ ὅλων τῶν ἀνοιγμάτων τῆς καὶ τῆς κατασκευῆς μεγάλης πρὸς νότον ἀντηρίδος. Κατὰ τὰς προσφάτους ἐργασίας ἀναστηλώσεως κατωρθώσαμεν ν' ἀποφράξωμεν τὰ τρία δυτικὰ καὶ ἐν τῶν νοτίων ἀνοιγμάτων τῆς στοᾶς, οὕτως ὥστε ἡ στοὰ ἀπέκτησεν ἐν μέρει τὴν παλαιὰν αὐτῆς ὄψιν (εἰκ. 27)¹.

Τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ κιονοστηρίκου ἑσωνάρθηκος προσκρούει ἐπὶ τοίχου (εἰκ. 12), φέροντος δύο τοξωτὰ ἀνοίγματα καὶ βαίνοντος λοξῶς πρὸς τὴν στοὰν καὶ τὸν ὀπίσθιον αὐτῆς τοῖχον. Τὰ δύο τοξωτὰ ἀνοίγματα (εἰκ. 42)

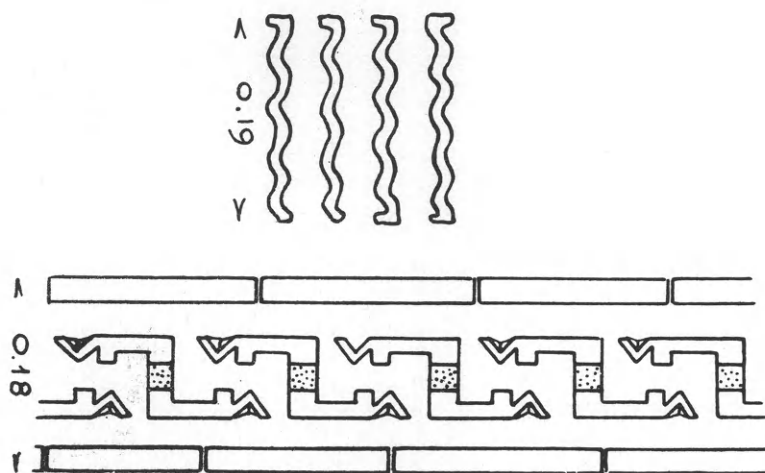

Εἰκ. 42. Τοξωτὰ ἀνοίγματα ἐν τῷ ἑσωνάρθηκι.

¹ Πλείονας λεπτομερείας περὶ τῆς ἀναστηλώσεως τῆς στοᾶς ὄρα ἐν Ἀρχεῖῳ τῶν Βυζαντ. Μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Α' σ. 206.

εἶναι ἐκτισμένα διὰ πωρολίθων, ἔχουσι δὲ σχῆμα πεταλόμορφον. Ἐξωτερικῶς περιβάλλονται τὸ μὲν ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, τὸ δὲ ὑπὸ κεραμίνου κοσμήματος ἐκ τῶν λεγομένων βαθμιδωτῶν (εἰκ. 43, κάτω). Ὑπὲρ τὰ τόξα ἀκολουθεῖ ἰσόδομος πλινθοπερίκλειστος τοιχοποιία, ἐν ᾗ παρεμβάλλεται ὀδοντωτὴ ταινία καὶ κόσμημα πήλινον ἑλικοειδές (εἰκ. 43, ἄνω).

Ὁ τοῖχος οὗτος εἶναι πιθανώτατα σύγχρονος τοῦ ἐσωνάρθηκος, διότι ἡ κατασκευὴ του εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τῶν ἀψίδων τῆς νοτίως πτέρυγος τὰ δὲ κεραμοπλαστικά του κοσμήματα ἀνάγουσιν αὐτὸν τοῦλάχιστον εἰς τὸν 12^{ον} αἰῶνα¹. Ὁ σκοπὸς του ὅμως δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ διευκρινηθῇ. Λόγω τῶν

Εἰκ. 43. Κεραμοπλαστικά κοσμήματα εἰς τὰ ἐξωτερικῶς τοῦ ἐσωνάρθηκος τοξωτὰ ἀνοίγματα.

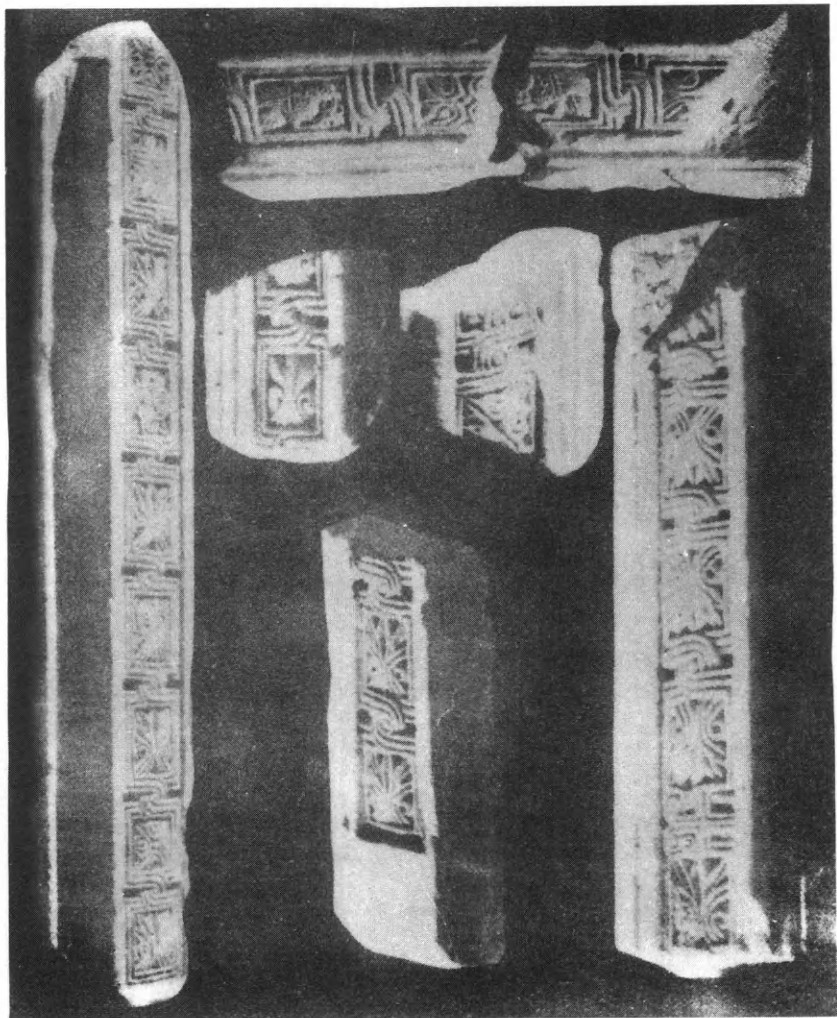
τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, ὧν τὸ ἐν εἶναι ὑψηλότερον τοῦ ἄλλου, εἰκάζω ὅτι θ' ἀπετέλει τὴν μίαν παρεῖαν ἐπικαμποῦς κλίμακος, ἀγούσης πιθανῶς εἰς τὰ κελλία τῆς βορείου πλευρᾶς, ἅτινα εὐρίσκονται εἰς στάθμην ὑψηλότεραν.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τῆς ἀνοικτῆς στοᾶς, αὕτη, ἂν κρίνωμεν ἐκ τῆς ἐν αὐτῇ χρήσεως τοῦ ἑλικοειδοῦς πήλινου κοσμήματος, δὲν δύναται νὰ εἶναι προγενεστέρα τοῦ 12^{ου} αἰῶνος. Ἐπειδὴ δ' ἀφ' ἑτέρου ἡ στοὰ εἶναι μεταγενεστέρα τῆς προεκτάσεως τοῦ ἐσωνάρθηκος τοποθετῶ αὐτὴν περὶ τὸ 1200.

¹ Τὸ «βαθμιδωτὸν» κόσμημα ἐν χρήσει ἀπὸ τοῦ 12^{ου} (Megaw ἑ. ἀ. σ. 119) ἀπαντᾷ συχνὰ καὶ εἰς μνημεῖα τοῦ 13^{ου} αἰῶνος ὡς π. χ. ἐν Πόρτῃ Παναγιᾶ τῆς Θεσσαλίας Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' σ. 20 εἰκ. 8 καὶ ἐν Κάτω - Παναγιᾶ τῆς Ἀρτης (Ἀρχεῖον τ. Β' σ. 79 εἰκ. 10).

ΤΑ ΕΝ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΓΛΥΠΤΑ.

Ὡς ἤδη εἵπομεν ἡ μονὴ τοῦ ὁσίου Μελετίου εἶναι πλουσία εἰς γλυπτὰ διακοσμητικὰ μέλη, προερχόμενα εἴτε ἐξ αὐτοῦ τοῦ καθολικοῦ της εἴτε ἐκ τῶν

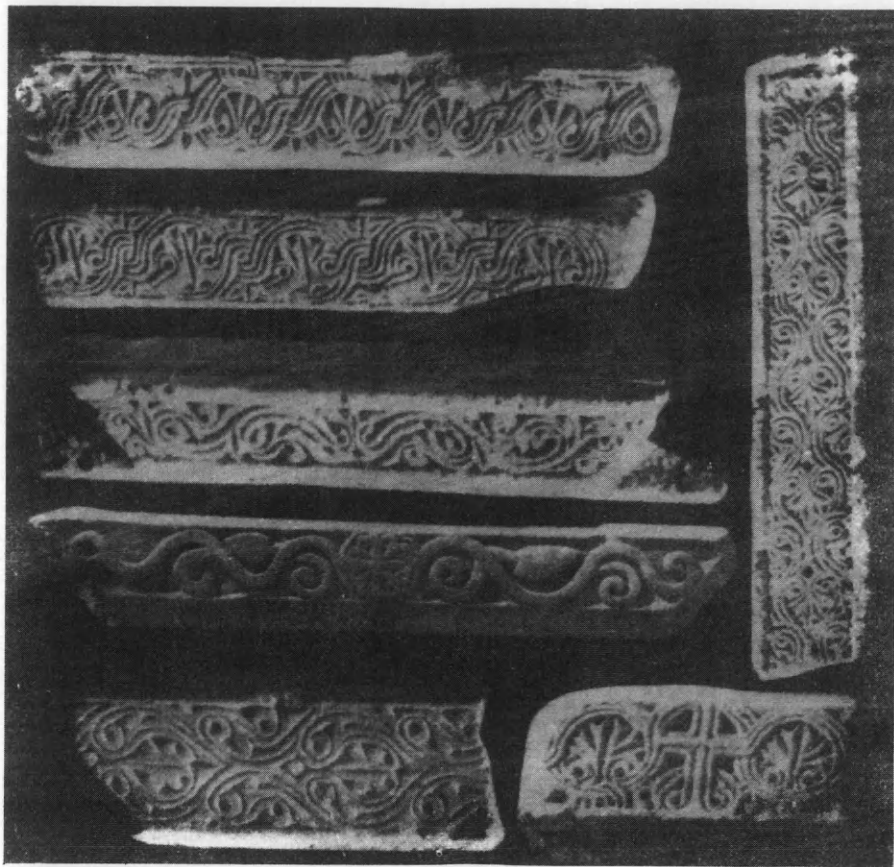

Εἰκ. 44. Πλαίσια θυρῶν.

πολλῶν παραλαυρίων της, ὧν ἐρειπωθέντων, ὁ γλυπτός διάκοσμος μετεκομίσθη ὑπὸ εὐλαβῶν ἡγουμένων εἰς τὴν κεντρικὴν μονήν. Δυστυχῶς ἀργότερον

πολλά τῶν γλυπτῶν ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς ὑπέρθυρα τῶν παραθύρων τῶν νεωτέρων κελίων.

Εἰς τρεῖς κατηγορίας δύνανται νὰ διακριθῶσι τὰ ἐν τῇ συλλογῇ τῆς μονῆς γλυπτὰ, ἅτινα πάντα — ἐξαιρέσει τῶν ὀλίγων παλαιοχριστιανικῶν, περὶ

Εἰκ. 45. Γεῖσα θυρῶν καὶ παραθύρων.

τῶν ὁποίων ἐγένετο ἤδη λόγος (σ. 60 σημ. 1) — ἀνήκουσιν εἰς τὸν 12^{ον} αἰῶνα.

1) Πλαίσια καὶ γεῖσα θυρῶν (εἰκ. 44, 45, 46). Ταῦτα διακρίνονται εὐκόλως ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐκ τῆς χαρακτηριστικῆς αὐτῶν τομῆς (πβλ. σ. 70 καὶ εἰκ. 21) ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ τῆς λοξῆς κατὰ 45^ο τμήσεως, ἣν παρουσιάζουσι κατὰ τὴν συνένωσίν των καὶ ἣτις εἶναι τυπικὴ διὰ τὰ βυζαντινὰ θυροπλαίσια. Τὸ ἐν τῷ μέσῳ τῆς εἰκόνης 45 μικρὸν ὑπέρθυρον, σφζόμενον ἀκέραιον, παρέχει πλάτος ἀνοίγματος μόνον 0.445· πρέπει λοιπὸν νὰ ἀνήκῃ εἰς τι παράθυρον. Ἡ ἐρμη-

νεία αὕτη ἐπικυροῦται καὶ ἐκ τῆς ὑπάρξεως ἐν τῇ κάτω αὐτοῦ ἐπιφανείᾳ ὀπῶν προσηλώσεως σιδηροῦ κιγκλιδώματος.

Τὸ ἐπὶ τῆς λοξῆς ἐπιφανείας τῶν πλαισίων κόσμημα ἀποτελεῖται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐκ σειρᾶς ὀρθογωνίων, συναπτομένων πρὸς ἄλληλα διὰ κόμβων καὶ πληρουμένων γενικῶς διὰ φυτικοῦ κοσμήματος — ἐνίοτε καὶ διὰ πτηνοῦ

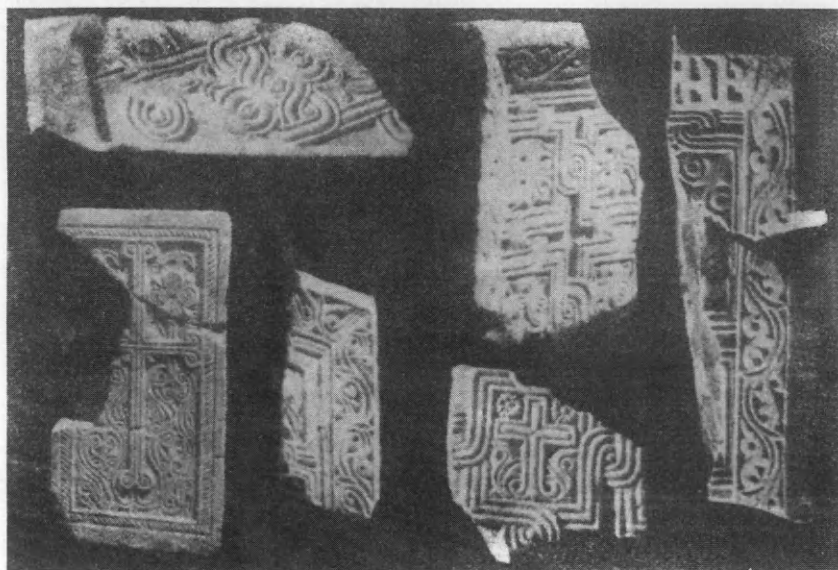

Εἰκ. 46. Γεῖσα καὶ πλαίσια θυρῶν.

(εἰκ. 44) ραμφίζοντος φύλλωμα. Τοῦναντίον τὰ γεῖσα, ἅτινα τίθενται ὑπεράνω τοῦ πλαισίου, κοσμοῦνται συνήθως μὲν διὰ σειρᾶς κύκλων συναπτομένων διὰ κόμβων καὶ πληρουμένων δι' ἀνθεμίων, διακοπτομένων δὲ πάντοτε ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ σταυροῦ κάτωθεν ἡμικυκλίου ἁρμονικῶς μετὰ τῶν κύκλων πλεκομένου, (εἰκ. 45, κάτω δεξιᾷ) ἐνίοτε δὲ δι' ἐλικοειδῶν βλαστῶν μετ' ἀνακαμπτομένων φύλλων, αἵτινες ὁμοίως διακόπτονται ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ φυλλοφόρου σταυροῦ (εἰκ. 46 ἄνω) κατὰ τρόπον ὅμως οὐχὶ τόσον ὀργανικόν, ὅσον ἐν τῇ προηγουμένη περιπτώσει.

2) **Τμήματα τέμπλων.** (εἰκ. 47, 48, 49). Ταῦτα διακρίνομεν εἰς θωράκια, κιονίσκους καὶ ἐπιστύλια. Ἡ εἰκὼν 47 παρέχει τρεῖς παραλλαγὰς θωρακίων.

Ἐκ τούτων τὰ μὲν δεξιᾷ εἰκονιζόμενα φέρουσι περίξ λοξότμητον πλαίσιον μετὰ ἑλικοειδῶν βλαστῶν ἡμικατεργάστων καὶ κουφίζόντων κοσμημάτων, ἐν τῷ μέσῳ δὲ πληροῦνται δι' ὀρθογωνίων συναπτομένων διὰ κόμβων καὶ γεμιζομένων μὲ φυτικὸν κόσμημα ἢ σταυρόν (εἰκ. 47 δεξιᾷ): Τὸ ἄνω ἄριστερᾷ εἰκονιζόμενον στενόμενης θωράκιον φέρει ρομβοειδὲς κόσμημα ἐκ ταινιῶν, αἵτινες κατὰ τὰς γωνίας καὶ εἰς τὸ μέσον σχηματίζουν ἑλικας καὶ τέλος τὸ κάτω ἄριστερᾷ θωράκιον κοσμεῖται διὰ σταυροῦ ἀνισοσκελοῦς, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται

Εἰκ. 47. Θωράκια τέμπλων.

φυλλώματα, ἐν ᾧ τὰ ἄνω δύο διαμερίσματα κοσμοῦνται διὰ πλοχοῦ καὶ τριφύλλου. Πλὴν δὲ τῶν ἄνω ὑπάρχουσιν ἐν τῇ συλλογῇ καὶ τέσσαρα ἄλλα ὅμοια στενομήκη θωράκια (πλάτος 0,275) κοσμούμενα διὰ κύκλων συναπτομένων διὰ κόμβων καὶ περιβαλλόντων ἰσοσκελεῖς φυλλοφόρους σταυρούς (εἰκ. 52). Λόγω τοῦ σχήματός των καὶ τῶν διαστάσεων τὰ θωράκια ταῦτα θὰ προέρχωνται ἐκ τοῦ τέμπλου τῶν πλαγίων κλιτῶν, ὡς μᾶς διδάσκουσιν ἀνάλογα παραδείγματα π.χ. τοῦ Ταξιάρχου τῆς Λοκρίδος¹.

Ἡ εἰκ. 48 παρέχει τεμάχια κιονίσκων ἀπαρτιζομένων ἐκ πεσίσκου κάτω καὶ ἡμιοκταγώνου κορμοῦ ὑπεράνω. Τούτους, ὡς καὶ τινὰ τῶν προηγουμένως περιγραφέντων θωρακίων, ἐχρησιμοποίησαμεν εἰς τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ, περὶ ἧς εἵπομεν ἐν σ. 72, ἔνθα ὠμιλήσαμεν ἐπίσης καὶ περὶ τῶν κιονοκρανῶν των.

¹ Α. Ὁρλάνδος, Ἑπετηρ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν τ. 5' σ. 364 εἰκ. 15.

Τέλος ἐπιστύλια συμπληροῦντα τὰ ἐν τῷ ἀναστηλωθέντι τέμπλῳ τεθέντα καὶ ἤδη περιγραφέντα (σ. 74) παρίστανται ἐπὶ τῆς εἰκόνος 49. Ἔχουσι πάντα τὴν χαρακτηριστικὴν λοξὴν τομὴν κοσμούμενα κατὰ τε τὴν κεκλιμένην προσθίαν ἐπιφάνειαν αὐτῶν καὶ κατὰ τμήματα τῆς κάτω. Καὶ ἄλλα μὲν ἐξ αὐτῶν φέρουσι τὸ λεγόμενον «μικρασιατικὸν» θέμα (ἦτοι διαδοχικὰ τοξύλλια βαίνοντα ἐπὶ κιονίσκων καὶ περιβάλλοντα ἀνθέμιον) καὶ περαιτέρω ρόδακας (εἰκ. 49 ἄνω δεξιᾷ) ἄλλα δὲ σειρὰν τετραγώνων χωριζομένων διὰ τοῦ «δένδρου» καὶ πληρουμένων διὰ τετρακύκλου. Ἄλλου τέλος ἐπιστυλίου ἡ μὲν κεκλιμένη ἐπιφάνεια κοσμεῖται δι' ἐλικοειδῶν πλοχμῶν ἐκατέρωθεν τοξυλλίου, ἡ δὲ κάτω διὰ σειρᾶς τεμνομένων τετραγώνων, ἅτινα ἐν τῷ μέσῳ συμπλέκονται πρὸς κύκλον περιβάλλοντα σταυρόν. Εἰς τὰ ἐκ τῆς τομῆς τῶν μεγάλων δημιουργούμενα μικρότερα τετραγωνίδια εἶναι γεγλυμμένα τετράφυλλα, οἷα συναντῶμεν εἰς διάτρητα θωράκια τῆς Ραβέννας¹. Ἡ μέση σειρὰ τῶν τετραγωνιδίων, καταληφθεῖσα ἀκόσμητος, δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ἐπληροῦτο δι' ἐγχρώμου κηρομασίχης, ὥς συχνὰ τοῦτο ἐγίνετο εἰς ἐπιστύλια τέμπλων².

3) **Κιονόκρανα καὶ ἐπιθήματα.** Πλὴν τῶν ἤδη περιγραφέντων κιονοκρανῶν τοῦ τέμπλου ἀναφέρομεν καὶ τὸ μετὰ φύλλων ἀμπέλου καὶ σχοινίου

¹ Ricci-Colasanti, L'arte bizantina in Italia πίν. 68.

² Πβλ. τὸ ἐπιστύλιον τοῦ μουσείου Σμύρνης ('Ορλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Γ' (1938) σ. 144 εἰκ. 18).

Εἰκ. 48. Πεσίσκοι τέμπλων.

Εἰκ. 49. Ἐπιστύλια τέμπλων.

(Σημ. Τὸ ἄνω δεξιὰ τεμάχιον μετὰ κομβίου ἐτέθη ἐκ παραδρομῆς ἀντιστροφῆς).

Εἰκ. 50. Ἐπιθήματα καὶ κιονόκρανα.

κατὰ τὴν βίαν (εἰκ. 50 δεξιᾷ) περὶ οὗ εἵπομεν, ὅτι ἀνήκει εἰς τὸν κεντρικὸν πόδα τῆς Ἀγ. Τραπέζης τοῦ καθολικοῦ, ὡς καὶ ἄλλο ἀνῆκον εἰς ὀκτάγωνον κιονίσκον, ὅπερ κατὰ μὲν τὸν ἄξονα κοσμεῖται διὰ κώνου πίτυος κατὰ δὲ τὰς γωνίας δι' ἀνθεμίων. Συγγενὲς πρὸς αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ ἐν εἰκόνι 50 (δεξιᾷ ἄνω) κιονόκρανον, ὅπερ κοσμεῖται κατὰ μὲν τὸ μέσον δι' ἀνθεμίων, κατὰ δὲ τὰς γωνίας διὰ βοτρυῶν εἰς δύο σειρὰς τεταγμένων.

Ἐκ τῶν ἐπιθημάτων (εἰκ. 50) τὸ μὲν πρὸς τ' ἀριστερὰ ἀνῆκεν εἰς ἀμφικιονίσκον παλαιοχριστιανικοῦ παραθύρου, τὸ δ' ἕτερον προέρχεται ἐκ τοῦ κιονοστηρίκου ἔξωνάρθηκος, διότι εἶναι ἀκριβῶς ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ κιονίσκου τῆς νοτίας πλευρᾶς (εἰκ. 41).

Λεκάνη ἁγιασμοῦ (εἰκ. 51). Τὸν κατάλογον τῶν γλυπτῶν κλείω διὰ τῆς ὥραιας ὀκτάγωνου ἐλαφρῶς πρὸς τὰ κάτω μειομένης μαρμαρίνης λεκάνης ἁγιασμοῦ. Αὕτη φέρει ἐπὶ τῆς μιᾶς αὐτῆς πλευρᾶς, ἐντὸς ὀρθογωνίου τριμεροῦς πλαισίου μετὰ κόμβων, ἀνάγλυπτον σταυρὸν ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται φυλλώματα, τὰ δὲ ἄνω του διαμερίσματα πληροῦνται δι' ἐσχηματοποιημένων ἀκανθοειδῶν ἀνθεμίων. Παρόμοιον ἁγιαστῆριον ὑπάρχει καὶ ἐν Μυστρᾷ¹, ἀνάλογοι δὲ περὶπου, ἀλλὰ κυκλικαί, εἶναι καὶ αἱ λεκάναι τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν² καὶ τῆς Κύπρου³.

Εἰκ. 51. Λεκάνη ἁγιασμοῦ

ΓΕΝΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΩΝ ΓΛΥΠΤΩΝ

α) **Θέματα.** Ὁ ἐν ὧς Μελετίῳ μαρμαρίνος γλυπτικὸς διάκοσμος περιλαμβάνει κατὰ τὸ πλεῖστον **γεωμετρικὰ** καὶ **φυτικά** κοσμήματα, τῶν **ζωικῶν** περιοριζομένων μόνον εἰς τινὰ πτηνὰ (ἄετοι ὑπερθύρου βασιλείου πύλης (εἰκ. 22), πτηνάρια θυροπλαισίων (εἰκ. 44)), τῶν δὲ **εἰκονογραφικῶν** θεμάτων παντελῶς ἔλλειπόντων.

Ἐκ τῶν γεωμετρικῶν κοσμημάτων ἐπικρατοῦσι: τὸ τετράγωνον, ὁ κύκλος, τὰ πλέγματα καὶ οἱ σταυροί. Τὰ τετράγωνα καὶ οἱ κύκλοι σχηματίζονται διὰ τριμερῶν ταινιῶν, τίθενται δὲ κατὰ παράταξιν συναπτόμενα πρὸς ἄλληλα διὰ κόμβων (εἰκ. 44). Τὰ πλέγματα ἄλλοτε μὲν ἐκτείνονται κατ' εὐθείαν (εἰκ. 48) ἄλλοτε δὲ συσπειροῦνται ἐντὸς κύκλων (εἰκ. 49). Τέλος οἱ σταυροὶ εἶναι ὅτε

¹ G. Millet, Bull. Corresp. Hellén, 1906, σ. 459.

² Εὐρετήριο τῶν Μεσαιων. Μνημ. Τευχ. Β' σ. 78 εἰκ. 74.

³ Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου πίν. 138.

μὲν ἰσοσκελεῖς (ἐλληνικοὶ) ἐγγραφόμενοι ἐντὸς κύκλου, ὅτε δ' ἀνισοσκελεῖς (λατινικοὶ), ὁπότε συνδυάζονται πρὸς φυτικά κοσμήματα, τοποθετούμενοι κάτωθεν ἡμικυκλίου στηριζομένου ἐνίστε ἐπὶ διδύμων κιονίσκων (Περσικὸν θέμα) (εἰκ. 49).

Ἐκ δὲ τῶν φυτικῶν κοσμημάτων ἐχρησιμοποιήθησαν: τὸ ἀνθέμιον, ἡ ἄκανθα, τὸ τετράφυλλον, ὁ ρόδαξ καὶ ὁ ἐλικοειδὴς μετ' ἀνθεμίων βλαστός.

Καὶ τὸ μὲν ἀνθέμιον ὑπὸ τὴν κλασσικὴν αὐτοῦ μορφήν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥτιον παραλλαγμένην (εἰκ. 46) ἐγγράφεται ἐντὸς κύκλου. Ἡ ἄκανθα, ἰσχυρῶς ἐσχηματοποιημένη καὶ τείνουσα νὰ ἐξομοιωθῇ πρὸς ἀνθέμιον¹, ἄλλοτε μὲν ἐγγράφεται ἐντὸς τετραγώνου (εἰκ. 48) συνηθέστερον ὅμως ἐντὸς ἐπιμήκους ὀρθογωνίου (εἰκ. 44). Τὸ τετράφυλλον διατηρεῖ τὸν παλαιοχριστιανικὸν τοῦ τύπον ἀπαρτιζόμενον ἐκ 4 διαγωνίως τεθειμένων τριφύλλων (εἰκ. 48, 49), καὶ ἐγγραφόμενον ἐντὸς τετραγώνου. Ὁ ρόδαξ χρησιμοποιεῖται σπανιώτερον, εἶναι δὲ πολύφυλλος καὶ ἀνάγλυφος. Τέλος ὁ ἐλικοειδὴς βλαστός, τὸ ἀγνώως ἀνατολικὸν τοῦτο θέμα, εἶναι συνήθως μὲν ἀτέρμων, ἐνίστε ὅμως διασπᾶται εἰς μεμονωμένα ἀγκιστροειδῆ στοιχεῖα (εἰκ. 46 δεξιᾷ κάτω). Ὁ ἀτέρμων ἐλικοειδὴς βλαστός σχεδιάζεται ἄλλοτε ἀπλοῦς (εἰκ. 45) καὶ ἄλλοτε διπλοῦς ἐν τῇ δευτέρᾳ ταύτῃ περιπτώσει τὰ ἡμιάνθεμά του, ὅταν μὲν εἶναι ἀπλᾶ συντίθενται κατὰ τὸν ἄξονα εἰς ἓν πλῆρες ἀνθέμιον (εἰκ. 45, 46) ὅταν δ' ἔχωσι τὸ ἄκρον φύλλον ἀνακεκαμμένον εἰς μικρότερον ἡμιανθέμιον, σχηματίζουσι κόσμημα σύνθετον, ὅπερ κατὰ μὲν τὸν ἄξονα φέρει ὁλόκληρα ἀνθέμια, ἐκατέρωθεν δ' αὐτοῦ ἀνὰ ἓν ἡμιανθέμιον (εἰκ. 45).

Τὸ φυτικὸν κόσμημα συντίθεται καὶ μετὰ τοῦ σταυροῦ ἐκφυόμενον ἀπὸ τῆς βάσεως αὐτοῦ καὶ ἐξελισσόμενον συμμετρικῶς ἐκατέρωθεν εἰς ἑλικας καὶ φύλλα, κατὰ τὸ ἀπὸ τῶν εἰκονοκλαστικῶν ἤδη χρόνων καθιερωθὲν σχέδιον διακοσμήσεως τοῦ σταυροῦ².

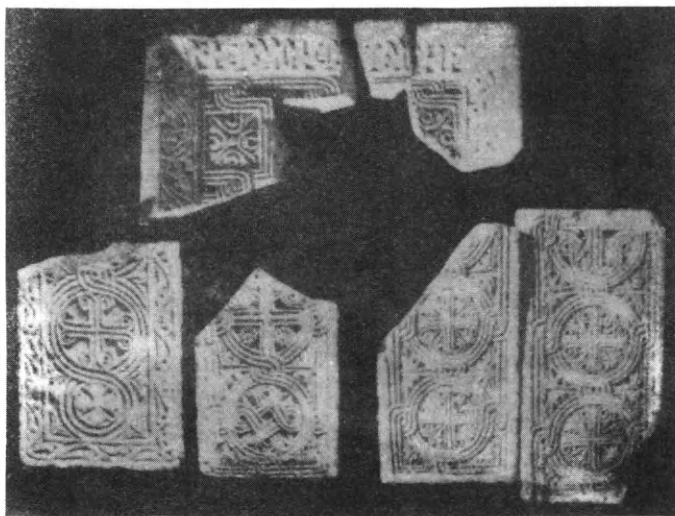
Εἰς τὰ διακοσμητικὰ θέματα ὑπακτέον ἐν τέλει καὶ ἰδιόρρυθμον κόσμημα λαξευμένον ἐπὶ τοῦ λοξομήτου πλαισίου μιᾶς τῶν πλευρῶν θωρακίου τέμπλου (εἰκ. 52). Τὸ κόσμημα τοῦτο εἶναι ἐπιπεδόγλυφον (ὡς εἶναι καὶ τὸ ἐπὶ τῶν ὑπολοίπων πλευρῶν τοῦ πλαισίου) ἀποτελεῖται δ' ἐκ συνδυασμοῦ ἀνθεμίου πρὸς ραβδοειδῆ καὶ ἄλλα στοιχεῖα μιμούμενα τὰ ἀντίστοιχα κουφικά. Πρό-

¹ Ἀπορῶ διατὶ ὁ Strzygowski τὸ προφανῶς ἐξ ἐσχηματοποιημένης ἀκάνθης προκύψαν θέμα τοῦτο ἀποκαλεῖ καὶ παρομοιάζει πρὸς «δένδρον». (Altai-Iran und Völkerwanderung σ. 77). Αἱ δύο ἐξ Ἀθηνῶν παραλλαγαὶ τοῦ, ὧν προσάγει τὰς εἰκόνας, δεικνύουσι σαφῶς τὴν κοινὴν προέλευσίν των. Ἄν ἡ δευτέρα παραλλαγή παρουσιάζει, δι' ἐξογκώσεως τοῦ μεσαίου φύλλου τῆς ἀκάνθης, τὴν εἰκόνα καρπῶν. τοῦτο ὀφείλεται ἴσως εἰς μίμῃσιν περσικῶν προτύπων, δὲν παύει ὅμως δι' αὐτὸ νὰ παραμένῃ κατ' οὐσίαν ἄκανθα.

² G. Millet, Les iconoclastes et la croix (Bull. Corr. Hellénique τ. 34 (1910) σ. 104 ἐ.

κειται λοιπὸν περὶ ἀδεξίας ἀντιγραφῆς κουφικῆς ἐπιγραφῆς ἐξ ἐκείνων, αἵτινες ἐλαξύοντο ἐπὶ τῶν πλαισίων θωρακίων τοῦ 10^{ου} καὶ 11^{ου} αἰῶνος, οἷα τὰ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν¹. Ἐξαιρέσει τοῦ κοσμήματος τούτου οὐδὲν ἄλλο λείψανον κουφικῆς διακοσμήσεως διατηρεῖται ἐν Ὁσ. Μελετίῳ.

β) **Τεχνοτροπία καὶ τεχνική.** Τὰ γεωμετρικὰ καὶ φυτικά κοσμήματα συντίθενται εἰς ποικίλας συνθέσεις, αἵτινες ἀπλοῦνται ἐπὶ τοῦ μαρμαίρου, οὕτως, ὥστε οὐδὲν τμήμα τῆς ἐπιπέδου ἐπιφανείας τοῦ βάθους νὰ μένη ὁρατόν. Ἡ ἀφάνεια αὕτη τοῦ βάθους ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς «κρυσταλλικῆς» αὐτοῦ διαπλάσεως ἥτοι διὰ μικρῶν λοξῶν ἐπιπέδων ἀναχωρούντων ἀπὸ τοῦ

Εἰκ. 52. Θωράκια τέμπλων.

περιγράμματος τοῦ κενοῦ χώρου πρὸς τὸ ἐσωτερικόν. Διὰ τῶν λοξῶν τούτων ἐπιπέδων, ὧν ἕκαστον ἔχει διάφορον πρὸς τὸ φῶς κλίσιν, οὐ μόνον προσδίδεται ποικιλία φωτοσκιάσεως, ἀλλὰ καὶ συντελεῖται ἡ συνένωσις τοῦ κοσμήματος πρὸς τὸ βάθος, ὅπερ τῶρα δὲν παραμένει στοιχεῖον ἀδρανὲς καὶ οὐδέτερον, ὥς εἰς τὰ κλασσικά, ἀλλὰ συμπάλλεται ὀργανικῶς πρὸς τὸ κόσμημα καὶ τὸ κάμνει νὰ φαίνεται οὐχὶ προσκεκολλημένον ἀλλ' ἐνυφασμένον ἢ κεντημένον ἐπὶ τοῦ βάθους. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ ἡ προέλευσις τῶν ἐφαρμοζομένων συνθέσεων ἐκ τῆς μιμήσεως ὑφαντῶν ἢ κεντημάτων, πρᾶγμα, ὅπερ ἐπιμαρτυρεῖ καὶ ἡ συχνὴ ἐν αὐταῖς χρῆσις γεωμετρικῶν σχεδίων,

¹ Ὅρα εἰκόνας των παρὰ Bréhier, Nouv. Archives des Miss. Scientif. Nouv. S. fasc. 3 1911 πίν. VII καὶ Σωτηρίου, Ὁδηγὸς τοῦ Βυζ. Μουσείου, Ἀθῆναι 1931 εἰκ. 25.

τριμερῶν ταινιῶν καὶ «τελειῶν» (δι' ὁπῶν τοῦ τρυπάνου). Κοιτὶς τῆς ἐπὶ μαρμάρου ἀπομιμήσεως ὑφαντῶν καὶ κεντημάτων εἶναι ἡ Ἀνατολή (Περσία, Μεσοποταμία κλπ.). Ἐκεῖθεν παρέλαβε τὸ εἶδος τοῦτο καὶ ἡ Βυζαντινὴ τέχνη, ἥτις ἐν Ὅσ. Μελετίῳ τὸ ἐφήρμοσε κατὰ δύο διαφόρους τεχνικὰς α) τοῦ ἐπιτεδογλύφου, καθ' ἣν τὸ κόσμημα παραμένει ἄπλαστον διαγραφόμενον μόνον δι' ἀφαιρέσεως τοῦ βάθους, ὅπερ ἀντικαθίσταται διὰ σκοτεινοχρόου μείγματος κηρομαστίχης καὶ β) τοῦ χαμηλοῦ ἀναγλύφου, καθ' ἣν τό τε κόσμημα καὶ τὸ βάθος πλάσσονται ἐλαφρῶς. Ἐκ τῶν δύο μνημονευθειῶν τεχνικῶν ἡ μὲν πρώτη ἐφηρμοσθῆ κυρίως κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα, χωρὶς νὰ ἐγκαταλειφθῇ καὶ κατὰ τοὺς ἐπομένους — ἐν Ὅσ. Μελετίῳ ἀντιπροσωπεύεται διὰ τῶν ἀναγλύφων τῶν εἰκόνων 45 (ἀριστερᾷ κάτω) καὶ 47 (δεξιᾷ), — ἡ δὲ δευτέρα εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν, κατὰ ταύτην δέ, πλὴν ὀλίγων ἐξαιρέσεων¹, ἐξετελέσθη ἅπας ὁ ἐξετασθεὶς γλυπτὸς διάκοσμος τῆς μονῆς. Καὶ αὕτη δ' ἡ τεχνικὴ δὲν ἔπαυσεν ἐπίσης νὰ ἐφαρμόζεται καὶ κατὰ τὸν 13^{ον} καὶ τὸν 14^{ον} αἰῶνα, οὐχὶ ὅμως μὲ τὴν αὐτὴν κλίμακα τοῦ κοσμήματος καὶ πρὸ πάντων μὲ τὸν αὐτὸν παλμὸν ζωῆς τοῦ ἀναγλύφου, ὃν βλέπομεν εἰς τὰ γλυπτὰ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος. Σημειωτέον δ' ὅτι τὸ δεύτερον τοῦτο εἶδος τεχνικῆς συνδυάζεται ἐπιτυχῶς καὶ πρὸς ἔξεργα γλυπτὰ στοιχεῖα προσκεκολλημένα κατ' ἀποστάσεις, ὡς π.χ. κομβία² (cabochons), πτηνά, φύλλα ἀκάνθης, τοξύλλια, ἅτινα συναντῶνται καὶ ἐν Ὅσ. Μελετίῳ ὅτε μὲν διάτρητα (εἰκ. 22) ὅτε δὲ πλήρη (εἰκ. 22 καὶ 49 ἄνω δεξιᾷ).

Γενικῶς εἰς τὰ γλυπτὰ τοῦ Ὅσ. Μελετίου πρωτεύον μέρος παίζει ἡ διακοσμητικὴ σχεδιοποίησις τῶν φυτικῶν ἰδίᾳ θεμάτων ἣν βλέπομεν καὶ εἰς τὰ σύγχρονα ψηφιδωτά, τὸ γραμμικὸν ὅμως σχέδιον ὑποβοηθεῖται ἀπὸ ἐλαφρὸν πλάσιμον τῶν ἐπιφανειῶν, δι' οὗ ἐπιτυγχάνεται συγκερασμὸς τῆς αὐστηρᾶς ἐπιτεδομορφου ἀνατολικῆς τεχνικῆς καὶ τοῦ ρεαλιστικοῦ ἑλληνιστικοῦ πλαστικοῦ ἑξέργου.

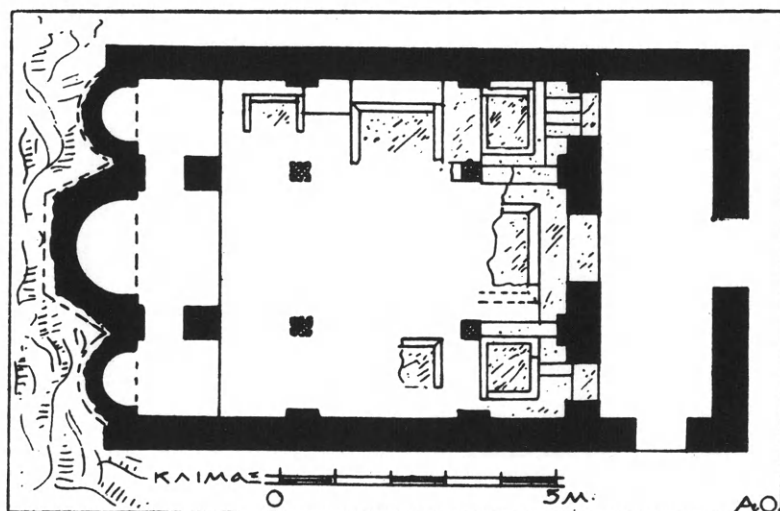
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΙΣ εἰς σελ. 87. Αἱ ἐντὸς τῶν ἀριστερᾷ τῆς παραστάσεως τῆς κοιμήσεως τοῦ Ὅσ. Μελετίου σπηλαίων σκηναὶ εἶναι πιθανώτερον, ὅτι παριστῶσι τὴν εἰς ἄλλους σπηλαιώτας μοναχοὺς ἀγγελίαν τοῦ θανάτου τοῦ Ὅσ. μελετίου, ὡς ἐξ ἀναλόγων ἀπεικονίσεων συμπεραίνομεν.

¹ Οὕτω π. χ. τὰ ἀνάγλυφα τῆς εἰκόνος 47 (ἄνω καὶ κάτω ἀριστερᾷ) καὶ 49 (δεξιᾷ ἐν τῷ μέσῳ) δύνανται νὰ ταχθῶσιν εἰς τὸν 11^{ον} ἢ καὶ τὸν 10^{ον} ἀκόμη αἰῶνα.

² Τὴν χρῆσιν κομβίων ἡμισφαιρικῶν, γνωστῶν ἀπὸ τοῦ 6^{ου} ἤδη αἰῶνος (πβλ. κιονόκρανα Ἀγ. Σοφίας Κ/πόλεως), ἐδανείσθη πιθανώτατα ἡ ἐπὶ μαρμάρου γλυπτικὴ ἐκ τῆς μικροτεχνίας, ἥτις συχνότατα προσεκόλλη στρογγύλους ἢ ὀρθογωνίους πολυτίμους λίθους εἰς ἔργα ὑαλουργίας (Θησαυροφυλάκιον Ἀγ. Μάρκου Βενετίας Pasini, Il tesoro di San Marco σποράδην), μεταλλοτεχνίας (Λειψανοθήκη Gran. Molinier, Gazette Archéologique τοῦ 1887) ἢ ἐκ στεατίτου (Πλακίδιον Μ. Βατοπεδίου Diehl, Manuel d'art byzantin 2^α ἐκδ. τ. 2 (1926) σ. 670 εἰκ. 330) ἤδη ἀπὸ τοῦ 10^{ου} αἰῶνος ἢ καὶ πρότερον.

ΤΟ ΠΑΡΑΛΑΥΡΙΟΝ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ

Εἰς ἀπόστασιν διακοσίων περίπου μέτρων πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ τῆς κεντρικῆς μονῆς τοῦ Ὁσ. Μελετίου ἀπεκαλύφθησαν δι' ἀνασκαφῆς τὰ λείψανα ἐκκλησίας, ἣτις, λόγῳ τῆς γεινιάσεως αὐτῆς πρὸς μεταγενέστερον ναῦδριον

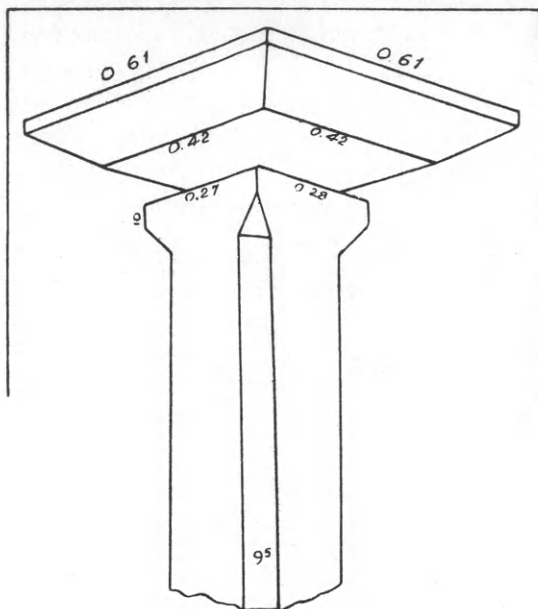
Εἰκ. 53. Κάτοψις τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας.

τῆς Παναγίας, ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ τῶν μοναχῶν ὡς ἀνήκουσα καὶ αὐτὴ εἰς τὴν Παναγίαν. Κεχωσμένη κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ ἐντὸς τῆς κλιτύος παρουσιάζει (εἰκ. 53) τὸ τυπικὸν σχέδιον, ὅπερ μέχρι τοῦδε δις συνηντήσαμεν, εἰς τε τὸ παραλαύριον τοῦ Σωτῆρος καὶ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς κεντρικῆς μονῆς. Εἶναι δηλαδὴ τετρακιόνιος συνθέτου τύπου¹ (Α) μετὰ νάρθηκος. Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ διασχορούμενοί μέχρις ὕψους 1 καὶ 1,50 μ. (ἄψιδες ἱεροῦ) εἶναι κατεσκευασμένοι ἐκ κοινῆς τοιχοποιίας, διὰ πλακοειδῶν λίθων καὶ πλίνθων.

Ὁ στενομήκης νάρθηξ φέρει κατὰ μὲν τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς μίαν μόνην θύραν, ἑτέραν δὲ κατὰ τὴν στενὴν βόρειον πλευράν. Τὴν ἐπικοινωνίαν τοῦ πρὸς τὸν κυρίως ναὸν τελοῦσι καὶ ἐνταῦθα τρεῖς θύραι, ὧν ἑκάστη ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἓν κλίτος.

¹ Ὁρα Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Ε' σ. 6.

Ὁ κυρίως ναὸς ἔφερεν ἐντὸς τέσσαρα στηρίγματα, ἐφ' ὧν ἔβαινον τέσσαρες σταυροειδῶς διατεταγμέναι καμάραι, βαστάζουσαι ἐν τῷ κέντρῳ τροῦλλον, διαμέτρου περίπου 2,20 μ. Ἀντιστοίχως πρὸς τὰ στηρίγματα ὑπάρχουσιν ἐπὶ

Εἰκ. 54. Ὀκτάγωνος κίων καὶ ἐπίθημα ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

τῶν τοίχων παραστάδες ἑξοχῆς 0,15, αἵτινες ἐδέχοντο τὰ τόξα τὰ γεφυροῦντα τὸ μεταξὺ τῶν στηριγμάτων καὶ τῶν τοίχων κενόν.

Ἐκ τῶν στηριγμάτων ἀνευρέθησαν κατὰ χώραν οἱ πώρινοι τετράγωνοι ὑποβατήρες (εἰκ. 53). Ἐπὶ τούτων ἔβαινον κορμοὶ ἐκ πορφυροῦ λίθου (Κακονισκίρη) τομῆς τετραγώνου μὲ λοξῶς ἀποκεκομμένης ἀκμᾶς (εἰκ. 54). Οἱ κορμοὶ εἶχον καὶ μείωσιν, ὡς ἀποδεικνύουσι δύο τεμάχια σωζόμενα, ἅτινα κάτω εἶναι εὐρύτερα ἢ ἄνω. Ἐπὶ τῶν κορμῶν θὰ ἔβαινον πιθανῶς κιονόκρανα, οἷα συνηντήσαμεν εἰς τε τὸ παραλαύριον τοῦ Σωτῆρος (εἰκ. 8 σ. 52) καὶ εἰς τὸν ἐσωνάρθηκα τοῦ

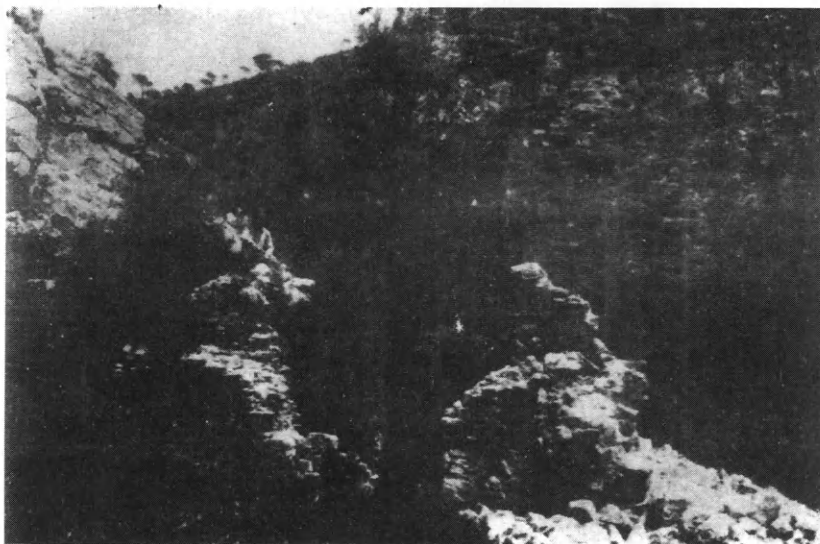
καθολικοῦ (σ. 83). Ἐπὶ τούτων δὲ πάλιν θὰ ἦσαν τεθειμένα κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα (εἰκ. 54), ὧν διεσώθησαν τρία ἀκέραια, ἔχοντα διαστάσεις ἄνω μὲν 0.61×0.61 , κάτω δὲ 0.42×0.42 .

Τὸ δάπεδον ἦτο ἐστρωμένον διὰ πλακῶν ἐκ πορφυροῦ λίθου μετὰ πλαισίων λευκῶν, τετραγώνων ἢ ὀρθογωνίων, τοποθετημένων εἰς ἕκαστον τῶν διαμερισμάτων (εἰκ. 53). Μαρμαροθετημάτων δὲν ἐγένετο χρῆσις ἐν τῷ παραλαυρίῳ τούτῳ, ὅπερ θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ σύγχρονον πρὸς τὸν ἐσωνάρθηκα τοῦ καθολικοῦ (περίπου 1150 μ. Χ.).

ΤΟ ΠΑΡΑΛΑΥΡΙΟΝ ΤΩΝ ΑΓ. ΘΕΟΔΩΡΩΝ

Τὸ εἰς μνήμην τῶν Ἀγ. Θεοδώρων ὑπὸ τῶν μοναχῶν καὶ τῶν περιοίκων τιμώμενον παραλαύριον τοῦτο εὐρίσκεται περὶ τὰ 20 λεπτά τῆς ὥρας πρὸς δυσμὰς τῆς κεντρικῆς μονῆς, κεχωσμένον εἰς τὸ βάθος πευκοφύτου πτυχῆς τοῦ ἀνατολικοῦ Κιθαιρώνος (Πάστρας). Εἶναι μικρὸν μᾶλλον κτίσμα μήκους 10.50 καὶ πλάτους 7.70 μ., ὅπερ ἔχει τοὺς τοίχους του κατεσκευασμένους διὰ κοινῆς

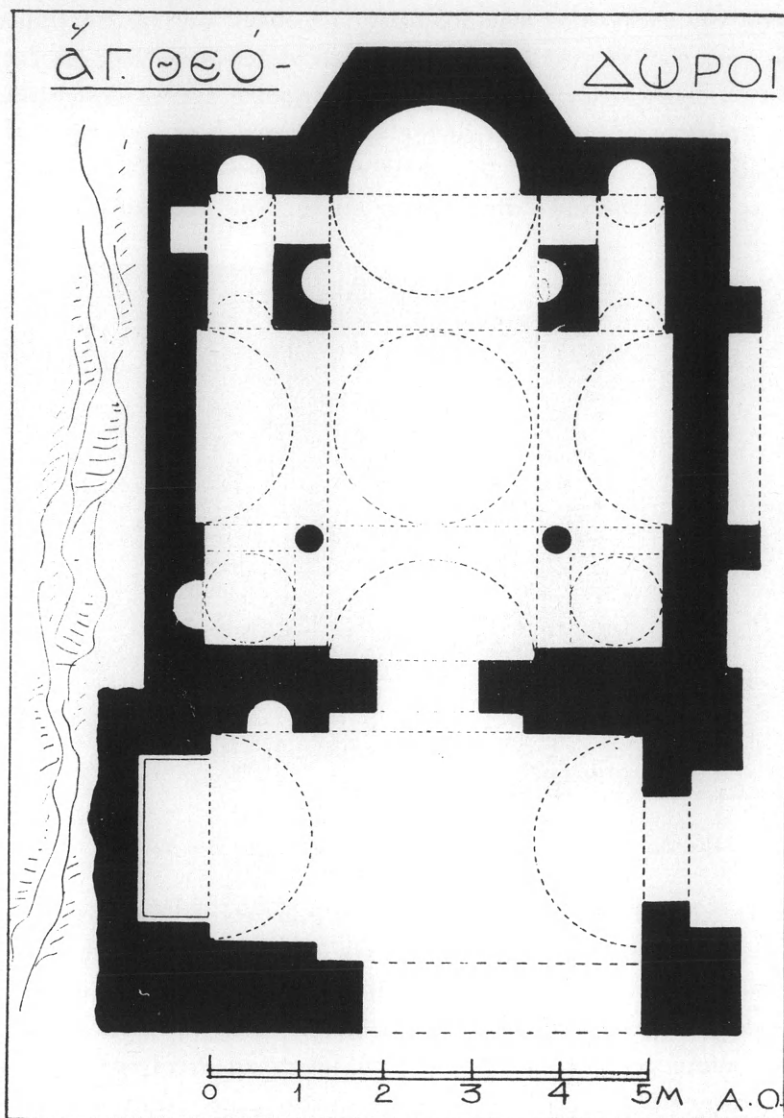
τοιχοποιίας παραμεμιγμένης μετὰ πλίνθων. Σώζονται δ' οἱ τοῖχοι τοῦ ἐνιαχοῦ μέχρις ὕψους τριῶν καὶ πλέον μέτρων ἀπὸ τοῦ δαπέδου (εἰκ. 55). Ὁ ναὸς ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν δικιονίων, ὁ τροῦλλος τοῦ δηλαδὴ ἔβαινε τῇ βοηθείᾳ τεσσάρων σταυροειδῶς διατεταγμένων καμαρῶν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπὶ τῶν μετώπων τῶν χωριζόντων τὸ ἱερὸν τοίχων, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπὶ δύο κίωνων (εἰκ. 56). Πρὸς ἀνατολὰς φέρει μίαν καὶ μόνην ἡμιεξάγωνον ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικὴν δ' ἐσωτερικῶς κόγχην ἱεροῦ (εἰκ. 56), τῶν δύο ἄλλων μικροτέρων κογχῶν — προθέσεως καὶ διακονικοῦ — ἀνοιγομένων εἰς τὸ πᾶχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου

Εἰκ. 55. Ἀποψὶς τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Θεοδώρων ἀπὸ Δυσμῶν.

τῶν κλιτῶν (εἰκ. 56). Εἰς τοὺς χωρίζοντας τὸ ἱερὸν τοίχους ἀνοίγονται ἀνὰ ἓν κογχάριον, προφανῶς χάριν λειτουργικῆς εὐκολίας. Τὰ ἀκραῖα δυτικὰ διαμερίσματα τοῦ κυρίως ναοῦ θὰ ἐκαλύπτοντο δι' ἀσπίδων (calottes), ὡς συμπεραίνω ἐκ λειψάνων διατηρηθέντων κατὰ τὴν Β.Δ. γωνίαν. Κατὰ τὴν νοτίαν ἐξωτερικὴν πλευρὰν ὑπάρχουσιν ἀντιστοιχῶς, πρὸς τὰ ἐσωτερικὰ στηρίγματα ἀντηρίδες, ἔχουσαι κατὰ 0.50 μ. (εἰκ. 56). Αὗται εἰς τὸ ἄνω μέρος θὰ συνηνοῦντο πρὸς ἀλλήλας διὰ τόξου, κατῴθεν τοῦ ὁποῖου θὰ ἦνοιγετο τὸ παράθυρον. Τοιαῦται τοξωταὶ ἀντηρίδες, ἀποτελοῦσαι ἐν ταύτῃ ἀντέρεισμα καὶ κόσμημα τῶν πλαγίων ὄψεων, συνηθίζονται ἰδίᾳ εἰς ναοὺς τοῦ ὀκταγωνικοῦ λεγομένου τύπου (Δαφνί, Σωτεῖρα Λυκοδήμου κλπ.) δὲν εἶναι ὅμως ἄγνωστοι καὶ εἰς τοὺς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους (τετρακιονίους καὶ δικιονίους), ὡς διδάσκει τὸ παρά-

δειγμα τοῦ καθολικοῦ τῆς Καισαριανῆς, ἔνθα ὁμοίως ἔχομεν τοξωτὴν ἑξοχὴν μόνον κατὰ τὴν βόρειον πλευράν¹.

Εἰκ. 56. Κάτοψις τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Θεοδώρων.

Οἱ φέροντες τὸν τροῦλλον δύο κίονες εἶχον τοὺς τε κορμούς καὶ τὰ κιονόκρανα αὐτῶν ἐκ λευκοῦ μαρμάρου. Καὶ οἱ μὲν κορμοὶ ἦσαν μονόλιθοι καὶ

¹ Πβλ. Εὐρετήριοιον Μεσαιων. Μνημείων τεῦχος Γ' σ. 161 εἰκ. 215.

ἀρράβδωτοι παρουσιάζοντες καὶ ἐλαφρὰν πρὸς τ' ἄνω μείωσιν, τὰ δὲ κιονόκρανα ἀνήκουσιν εἰς τὰ λεγόμενα «τεκτονικά», ἐν οἷς ἀντὶ καλὰθου παρουσιάζεται ὀκτάγωνον κολουροπυραμίδες τι σῶμα στεφόμενον ὑπὸ λοξοτμήτου ἄβακος (εἰκ. 57) κατὰ δὲ τὴν βάσιν φέρον ἐξέχον σχοινίον. Πᾶσαι αἱ πλευραὶ τοῦ πρίσματος κοσμοῦνται δι' ἐλαφρῶς ἀναγλύπτων ἀνθεμίων, αἱ δὲ τοῦ ἄβακος δι' ἐλικοειδοῦς βλαστοῦ μετ' ἀνακαμπτομένων ἡμιανθεμίων (εἰκ. 57). Ἡ ἐπιμελὴς ἐργασία, τὸ σχέδιον καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως εἶναι ὅμοια πρὸς τὰ τῶν γλυπτῶν τῆς κεντρικῆς μονῆς, πρὸς τὰ ὁποῖα τὰ κιονόκρανα πρέπει νὰ θεωρηθῶσι σύγχρονα (12^{ον} αἰ). Μία ἰδιορρυθμία, ἣν παρουσιάζουσι

Εἰκ. 57. Τὰ κιονόκρανα. τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Θεοδώρων μετὰ τῶν ἐπιθημάτων τῶν.

τὰ ἐξεταζόμενα κιονόκρανα εἶναι, ὅτι ὁ «κάλαθός» των ἀντὶ νὰ βαίνει, ὡς συνήθως, καθέτως πρὸς τὸν ἄβακα παρουσιάζει ἀπόκλινιν 17°. ἀπὸ τῆς κατακορύφου. Ἡθέλησεν ἄρα γε ὁ τεχνίτης νὰ μετριάσῃ διὰ τῆς κλίσεως τῶν κίωνων τὴν λοξὴν ὥθησιν τῶν θόλων κλίνας κατ' ἀντίστροφον διεύθυνσιν τὰ στηρίγματα; Πάντως ἡ περίπτωσις κεκλιμένων κιονοκράνων ἐνταῦθα τὸ πρῶτον συναντᾶται, καθόσον τοῦλάχιστον γνωρίζω.

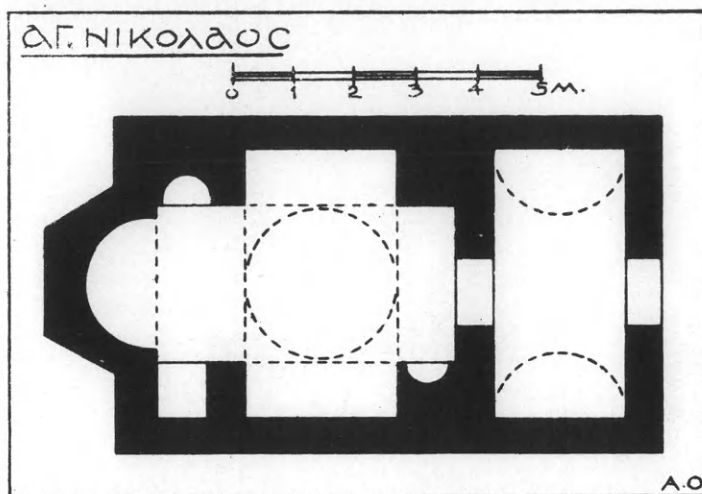
Λόγῳ τῆς σμικρότητος τῶν διαστάσεων τοῦ ἄβακος ($0.46^5 \times 0.46^5$) τὴν ἀπὸ τοῦ κιονοκράνου, πρὸς τοὺς τοίχους μετάβασιν ἐτέλουν κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα ἐκ πορφυροῦ λίθου, ἅτινα εὐρέθησαν ἀμφοτέρω παρὰ τὰ κιονόκρανα, μεθ' ὧν καὶ συνεφωτογραφήθησαν (εἰκ. 57). Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῶν ἐπιθημάτων τούτων ἔχει διαστάσεις 0.64×0.64 , τὸ δὲ ὕψος των εἶναι μόνον 0.13.

Τὸ δάπεδον τοῦ κυρίως ναοῦ ἦτο ἐστρωμένον διὰ πλακῶν ἐκ πορφυροῦ λίθου περιβαλλομένων ὑπὸ πλαισίων ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, ὧν ἱκανὰ λείψανα διατηροῦνται εἰσέτι κατὰ χώραν. Πρὸς δυσμὰς τοῦ κυρίως ναοῦ ἦτο προσκε-

κολλημένος εὐρύχωρος νάρθηξ φέρων κατὰ τὴν δυτικὴν καὶ τὴν νοτίαν πλευρὰν αὐτοῦ ἀνὰ μίαν ἐξωτερικὴν θύραν, συγκοινωνῶν δὲ δι' ἐσωτερικῆς θύρας πρὸς τὸν κυρίως ναόν. Ἡ βόρειος πλευρὰ τοῦ νάρθηκος καταλαμβάνεται ὑπὸ ἀρκοσολίου, κάτωθεν τοῦ ὁποίου θὰ ἦτο τοποθετημένη ἡ περιέχουσα τὰ ὀσᾶ τοῦ κτίτορος σαρκοφάγος, ἣτις ὅμως σήμερον δὲν σώζεται πλέον. Ἡ ἐν τῷ νάρθηκι τοποθέτησις τοῦ τάφου τοῦ κτίτορος εἶναι τυπικὴ διὰ τοὺς ναοὺς τῶν μεσοβυζαντινῶν καὶ ὑστεροβυζαντινῶν χρόνων.

ΤΟ ΠΑΡΑΛΑΥΡΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Ἐπὶ ἐτέρας δυτικώτερον κειμένης πτυχῆς τοῦ Κιθαιρώνος, ἀλλ' εἰς στάθμην ὑψηλοτέραν, εὐρίσκονται, ἐντὸς πυκνῆς λόχμης, τὰ εἰρηπία ἄλλου

Εἰκ. 58. Κάτοψις τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Νικολάου.

παραλαυρίου, τιμωμένου ὑπὸ τῶν μοναχῶν καὶ τῶν περιοίκων εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Νικολάου.

Ἡ κάτοψις τοῦ μνημείου (εἰκ. 58) παρουσιάζει ἐξωτερικῶς μὲν ναὸν τετράγωνον μετὰ προεχούσης ἡμιεξαγωνικῆς ἀψίδος ἱεροῦ, ἐσωτερικῶς δὲ σταυροειδῆ, δυτικῶς τοῦ ὁποίου εἶναι προσκεκολλημένος εὐρύχωρος νάρθηξ. Λόγῳ τῆς μικρότητος τῶν διαστάσεων τοῦ ναοῦ ($5.90 \times 8.90 \mu.$) ἀντὶ ἐσωτερικῶν στηριγμάτων τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα ἐγεμίσθησαν μὲ τοιχοποιίαν, τονισθέντος οὕτω σαφέστερον τοῦ σχήματος τοῦ σταυροῦ ἐσωτερικῶς. Ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ τούτου θὰ ἴστατο τροῦλλος διαμέτρου 2.60. Ἐχομεν δηλαδὴ καὶ ἐδῶ τὸ αὐτὸ σχέδιον, ὅπερ συνηντήσαμεν εἰς τὸ Ἑσυχαστήριον τοῦ Ἀγ. Γεωργίου καὶ εἰς τὸ παρεκλήσιον τῆς κεντρικῆς μονῆς. Τὸν αὐτὸν δ' ἀκριβῶς τύπον παρουσιάζει καὶ

ΤΟ ΠΑΡΑΛΛΑΥΡΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ

Τοῦτο κείμενον μίαν περίπου ὥραν πρὸς νότον τῆς κεντρικῆς μονῆς ὑψοῦται ἐπὶ χαμηλοῦ λοφίσκου παρὰ τὸ 43^{ον} χιλιόμετρον τῆς ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Θήβας ἀμαξιτοῦ. Τὸ ναῦδριον σώζεται εὐτυχῶς ἀκέραιον (εἰκ. 59) μόνον δ' αἱ ἐσωτερικαὶ καὶ ἐξωτερικαὶ αὐτοῦ ἐπιφάνειαι ἐπεχρίσθησαν ἐσχάτως δι' ἀσβεστοκονίας. Αἱ ὠραῖαι τοῦ ἀναλογίαι καὶ αἱ ἁρμονικῶς συντεθειμέναι

Εἰκ. 59. Ἀποψις τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ἀπὸ Ν. Α.

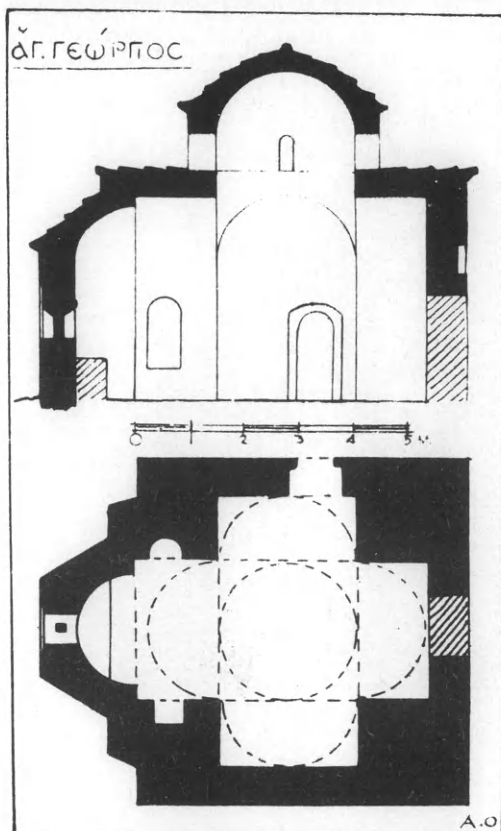
ἐν τῇ γενικῇ πυραμιδοειδεῖ διατάξει μᾶζαι τοῦ ἐμποιοῦσιν εἰς τὸν παρατηρητὴν ζωηρὰν καὶ εὐχάριστον ἐντύπωσιν.

Αἱ μόναι διαφοραί, ὅς ἡ κάτοψις τοῦ Ἀγ. Γεωργίου παρουσιάζει ἀπὸ τῶν ὁμοίων της εἶναι: 1) ἡ ἔλλειψις νάρθηκος καὶ 2) ἡ ἐκατέρωθεν τῆς ἡμιεξαγώνου μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ προσθήκη δύο μικρῶν προεξοχῶν (εἰκ. 60), αἵτινες προφανῶς ἀπομιμοῦνται κόγχας προθέσεως καὶ διακονικοῦ, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ χρησιμοποιοῦνται ὡς κόγχαι, ἀφ' οὗ καὶ αὗται εἶναι ἐσωτερικῶς γεμισμέναι (εἰκ. 60).

Ἡ εἴσοδος τοῦ ναῖσκου θὰ ἦτο πάλαι πρὸς δυσμὰς, ὡς μαρτυρεῖ τὸ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὕψους τῆς δυτικῆς πλευρᾶς σωζόμενον κογχάριον (εἰκ. 60) ὃπερ συνειθίζεται νὰ τοποθετῆται ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου, ἵνα σκέπη τὴν εἰκόνα τοῦ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένου ἁγίου. Φραχθείσης ἀργότερον τῆς δυτικῆς

θύρας ηνοίχθη πρὸς νότον, ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἄλλη μικροτέρα τοξωτή, μεθ' ὁμοκέντρων παρίνων πλαισίων (εἰκ. 59).

Ἡ τοιχοποιία τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἶναι ἐκ κανονικῶν παρολίθων περιβαλλομένων ὑπὸ πλίνθων· δὲν γνωρίζομεν ὅμως, λόγῳ τοῦ παχέος κονιάματος ὅπερ τοὺς καλύπτει, ἂν καὶ οἱ λοιποὶ τοῖχοι ἦσαν ὁμοίως ἐκτισμένοι.

Εἰκ. 60. Κάτοψις καὶ τομή τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου.

Ὁ τροῦλλος, ἀρχαῖζων, εἶναι κυλινδρικός, διατρυνώμενος ὑπὸ τεσσάρων στενῶν, σταυροειδῶς διατεταγμένων τοξωτῶν παραθύρων. Μεγάλη παρίνη λοξόμητος καινία χρησιμεύει ὡς γεῖσον, ἐφ' οὗ καταλήγουσιν αἱ μεγάλαι κέραμοι, αἵτινες καλύπτουσι τὸν σφαιρικὸν θόλον τοῦ καὶ αἵτινες εἶναι ἐνδεικτικαὶ τῆς παλαιότητος τοῦ μνημείου (12^{ον} πιθανῶς αἰ.).

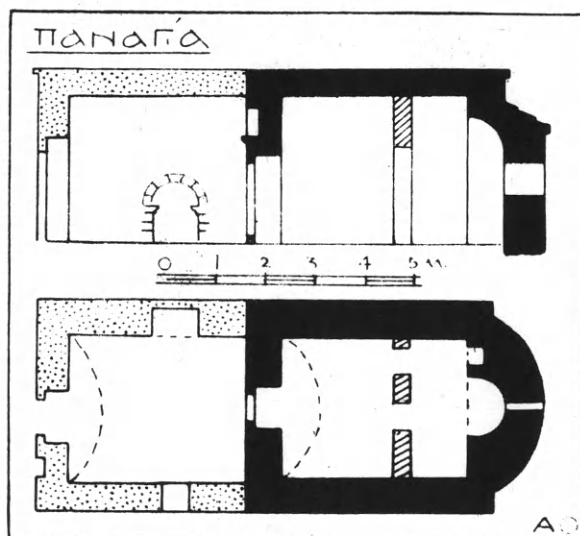
ΟΙ ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗΝ Μ. ΟΣΙΟΥ ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΝΑΪΣΚΟΙ

Τὸν κατάλογον τῶν ἐπὶ τοῦ ὄρους Μυουπόλεως μνημείων θὰ κλείσωμεν διὰ δύο ναυδριῶν κατασκευασθέντων ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἐκ τούτων τὸ πρῶτον τιμώμενον εἰς τὸ ὄνομα τῆς Παναγίας κεῖται εἰς 5' λεπτῶν τῆς ὥρας ἀπόστασιν πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ τῆς κεντρικῆς μονῆς καὶ εἶναι ἰδρυμένον ἐπὶ τῆς κλιτύος. Εἶναι μικρὸς καμαροσκέπαστος ναῖσκος (4.35 X 5.05) μεθ' ἡμικυλινδρικῆς κόγχης

ἱεροῦ εἰς ὃν προσετέθη ἀργότερον νάρθηξ, ὁπότε τὸ μῆκος του ἀπέβη 9.20 μ. (εἰκ. 61). Ἡ τοιχοποιία τοῦ μὲν παλαιότερου ναοῦ ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλων ἀκανονίστων λίθων, εἰς τὰ κενὰ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται μικραὶ, ὀριζοντίως τεθειμένοι πλίνθοι, τοῦ δὲ νάρθηκος ἐκ παρολίθων εἰλημμένων ἐξ ἀρχαιότερων κιρῶν. Τὸ δάπεδον τοῦ νάρθηκος εἶναι ἐστρωμένον διὰ πλακῶν πυρροῦ λίθου (Κακονισίρη). Ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος ὑπάρχει τοξωτὴ κόγχη, εἰς τὸ ἔδαφος τῆς ὁποίας ἀνέβλυζεν ἄλλοτε ὕδωρ (ἁγίασμα;). Ἐπὶ τοῦ

ὑπερθύρου τῆς ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν ναὸν ἀγούσης θύρας εἶναι ἐντειχισμένα παλαιὰ μαρμάρινα γλυπτά, εἰλημμένα προφανῶς ἐξ ἀρχαιότερου παραλαυρίου, ὑπεράνω δὲ τῆς θύρας εὔρηται τὸ σύνθηες κογχάριον εἰς τὸ βάθος τοῦ ὁποίου ἦτο ἐξωγραφημένη ἡ εἰκὼν τῆς Παναγίας.

Οἱ τοῖχοι καὶ ἡ καμάρα τοῦ κυρίου ναοῦ καλύπτονται διὰ τοιχογραφιῶν

τοῦ τέλους τοῦ 17^{ου} αἰῶ-
νος διατεταγμένων κατὰ
τὸ καθιερωμένον σύστημα
ἦτοι κάτω μὲν με ὀλοσώ-
μους ἀγίους, ὑπεράνω δὲ
με εὐαγγελικὰς σκηνὰς καὶ
ἐπὶ τοῦ θόλου με σκηνὰς
ἐκ τοῦ βίου τῆς Παναγίας
περικλειομένας ὑπὸ τετρα-
γώνων πλαισίων.

Τὸ τέμπλον εἶναι κτι-
στὸν φέρον ἐκατέρωθεν
μὲν τῆς ὥραιας πύλης τὰς
εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ καὶ
τῆς Παναγίας ὑπεράνω
δὲ ζωφόρον εἰκονίζουσιν
ἐν τῷ μέσῳ μὲν τὸ Τρί-
μορφον (Χριστὸν, Πανα-

Εἰκ. 61. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναυδρίου τῆς Παναγίας.

γίαν καὶ Προδρόμον) ἐκατέρωθεν δ' αὐτῶν ἀνὰ τρεῖς Ἀποστόλους.

Ἐπιγραφή γεγραμμένη ἐσωτερικῶς ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰς τὸν ναὸν ἀγούσης θύρας λέγει:

*Ἀνυστορηθὶ καὶ ἐκαλοπισθὴ ὁ θεὸς καὶ ἱερὸς ναὸς |
τῆς ὑπεραγίας δεσπυνης ἡμῶν Θεοτοκου καὶ ἀηπαρθενου
Μαρίας [δια] σιδρόμης εἰς τὸν ναὸν καὶ κοπον Γανρηλ
μοναχον ἐπὶ εἰς τοὺς 1680.*

Ἐπὶ τῆς πρὸς βορρᾶν τῆς εἰσόδου εἰκόνης τοῦ Ἀγ. Κωνσταντίνου ὑπάρχει καὶ τὸ ἑξῆς χάραγμα:

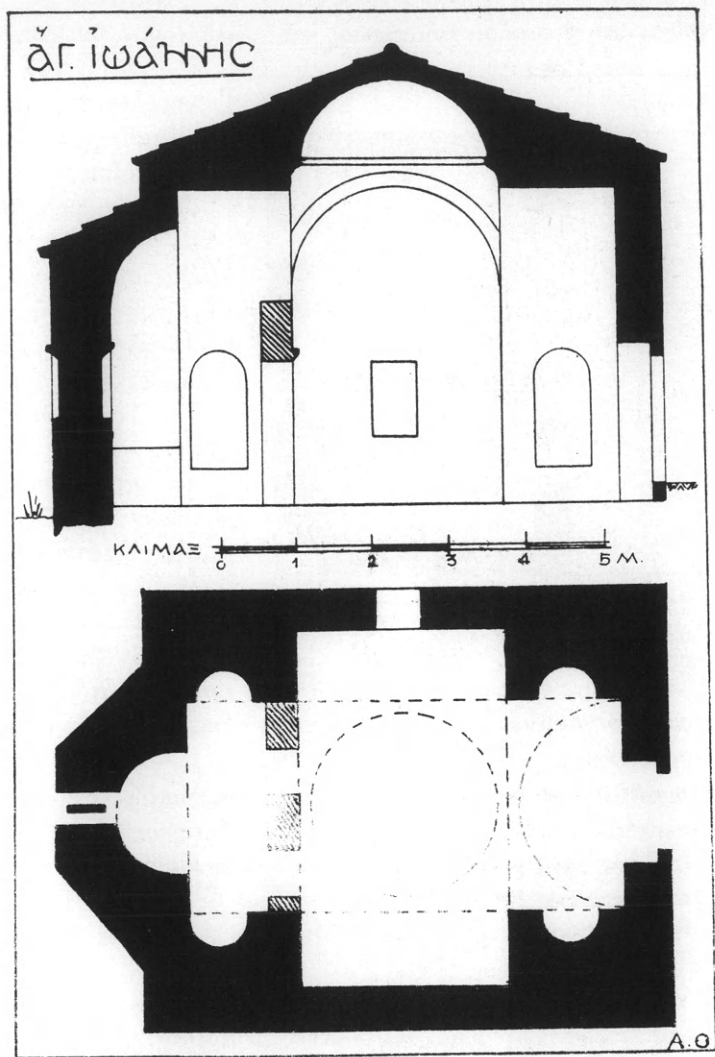
ἡλθα εἰς τὸν ναὸν τῆς Θεοτοκου ἐγὼ Σαυραφὴμ ἡγαιρομοναχος 1728.

Πρόκειται προφανῶς περὶ τοῦ αὐτοῦ Σκιαθίτου προσκυνητοῦ, ὅστις ἐχάραξε τὸ ὄνομά του καὶ ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἔσωνάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς Κεντρικῆς μονῆς (δρα σελ. 92).

Ὁ δὲ δεῦτερος ναῖσκος, ὃν θὰ ἐξετάσωμεν, εἶναι ὁ τοῦ κοιμητηρίου τῆς κεντρικῆς μονῆς, τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου.

Ὁ ναῖσκος οὗτος ἔχει ἐξωτερικῶς μὲν σχῆμα περίπου τετραγώνον (5.85 X 6.90), ἐσωτερικῶς δὲ σταυροειδές, με μίαν μόνην ἡμιεξάγωνον κόγχην

ιεροῦ προβάλλουσιν πρὸς ἀνατολὰς (εἰκ. 62). Εἰς τὰ τέσσαρα γωνιαῖα του διαμερίσματα ἀνοίγεται ἀνὰ μία ἡμικυκλικὴ κόγχη. Ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ βαίνει σήμερον τυφλὸς ἡμισφαιρικὸς θόλος (ἦτοι

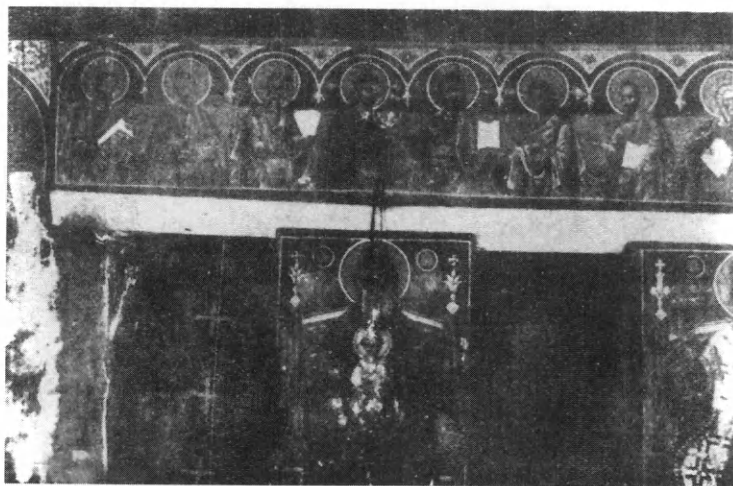
Εἰκ. 62. Κάτοψις καὶ τομή τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου.

ἄνευ τυμπάνου καὶ θυρίδων) κρυπτόμενος κάτωθεν ξυλίνης τετρακλινοῦς στέγης οὕτως, ὥστε τὸ κτήριον ἐξωτερικῶς νὰ παρέχη ὄψιν κατοικίας μᾶλλον ἢ ναοῦ· ὁ τροῦλλος πάλαι θὰ ἐξεῖχε τῶν στεγῶν θὰ ἔφερε δὲ καὶ τύμπανον μετὰ παρα-

θύρων κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, ἀργότερον ὁμως καταπεσόν θ' ἀντικατεστάθη ὑπὸ τοῦ σήμερον ὑφισταμένου.

Τὰ τοιχώματα τοῦ ναοῦ πλὴν τῶν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ καὶ τοῦ ἡμισφαιρικοῦ θόλου, καλύπτονται διὰ τοιχογραφιῶν, αἵτινες περιλαμβάνουσιν ὁλοσώμους ἁγίους τεταγμένους ὡς ἑξῆς:

1) Ἐπὶ τοῦ βορείου σκέλους κατὰ σειρὰν: ὁ προφήτης Ζαχαρίας, ὁ ἅγ. Γεώργιος ἑφιππος καὶ ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ 2) ἐπὶ τοῦ νοτίου σκέλους οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Ραφαήλ, ὁ ἅγ. Δημήτριος πεζός, ὁ ἅγ. Ἀναστάσιος καὶ

Εἰκ. 63. Διακόσμησις τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου.

ὁ ἅγ. Ἰωάσαφ. Εἰς τὰς δύο μικρὰς ἐκατέρωθεν τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ κόγχας εἰκονίζονται ἐν μὲν τῇ νοτίᾳ ἅγιος, οὗ τὸ ὄνομα ἀπεσβέσθη, ἐν δὲ τῇ βορείᾳ, ἣτις ἐκτελεῖ χρέη προθέσεως, ἡ Ἄκρα ταπείνωσις μὲ τὸν Χριστὸν γυμνόν, βεβυθισμένον κατὰ τὸ ἥμισυ ἐντὸς σαρκοφάγου ἔχοντα δὲ τὰς χεῖρας χιαστὶ τεθειμένας πρὸ τοῦ στήθους, ἐκατέρωθεν δ' αὐτοῦ τὴν Παναγίαν καὶ τὸν ἡγαπημένον μαθητὴν του Ἰωάννην.

Ἐπὶ τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, ἐφ' οὗ ἔχουσιν ἐντειχισθῇ καὶ μαρμάρινα γλυπτὰ ἐρειπωθέντων παραλαυριῶν, εἰκονίζονται δεξιᾷ μὲν ὁ Χριστὸς ἐνθρονος μὲ στέμμα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ στολὴν ἀρχιερέως καὶ τὴν ἐπιγραφὴν *Ι(ησου)C Χ(ριστο)C ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλέων καὶ μέγας ἀρχιερεὺς*, δεξιᾷ δ' ἡ Παναγία ἐνθρονος, φοροῦσα στέμμα καὶ βρεφοκρατοῦσα. Λόγω τῶν μικρῶν διαστάσεων τοῦ τέμπλου αἱ δύο ὑπόλοιποι αὐτοῦ εἰκόνες ἐξωγραφήθησαν κάτωθεν τόξων ἐπὶ τῶν συνεχομένων τοίχων ἥτοι δεξιᾷ μὲν ὁ ὁσιος Μελέτιος, ἀριστερᾷ δ' ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Προδρόμος. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ τέμπλου κοσμεῖ ζωφόρος

όμοια τῇ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (εἰκ. 63) ἀποτελουμένη δηλ. ἐκ σειρᾶς Ἀποστόλων τεταγμένων ἀνὰ τρεῖς ἐκατέρωθεν τοῦ ἐν τῷ μέσῳ τριμόρφου ἡτοι τοῦ Χριστοῦ κρατοῦντος ἡμιάνοικτον τὸ Εὐαγγέλιον καὶ εὐλογοῦντος καὶ τῆς Παναγίας καὶ Προδρόμου δεομένων.

Ἡ διατήρησις τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ κοιμητηριακοῦ ναΐσκου εἶναι ἀρίστη, οὐχ' ἦττον δ' ἀξία προσοχῆς εἶναι καὶ ἡ τέχνη των, ἥτις ἀποδεικνύει τὸν ἄγνωστον τεχνίτην των πιστὸν φύλακα καὶ συνεχιστὴν τῆς βυζαντινῆς παρα-

Εἰκ. 64. Τοιχογραφία τῆς ἄκρας ταπεινώσεως ἐν τῇ κόγχῃ τῆς προθέσεως τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου.

δόσεως. Ἀξία ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ἡ παράστασις τῆς Ἀκρας ταπεινώσεως (εἰκ. 64), ἥτις, ἂν ἐξαιρέση τις τὴν ἀποκρουστικὴν ἀνατομικὴν διάπλασιν τοῦ στήθους τοῦ Χριστοῦ, εἶναι κατὰ τὰ ἄλλα ἀξιόλογος, τόσον διὰ τὸ σχέδιον ὅσον καὶ διὰ τὴν ἐπιτυχή ἔκφρασιν ἰσχυρᾶς ἀλλὰ συγκρατημένης θλίψεως, ἣν παρουσιάζουσι τὰ πρόσωπα τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἰωάννου.

Τὴν χρονολογίαν τῆς κατασκευῆς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναΐσκου διδάσκει ἐπιγραφὴ γεγραμμένη ὑπερθεὶς τῆς εἰκόνος τοῦ Προδρόμου καὶ λέγουσα:

οἱ γὰρ Ἀνακένισθη καὶ ἀνυστρωρισθῇ ὁ θεὸς καὶ πανσεπτιος οντος ναος | του τιμιου ενδοξου προφητου Προδρομου δια συνδρομης του πανοσιωτατου αγιου καθηγουμενου παπα κυρ Θεοφανους. Ἐπὶ ετους ΑΨΞΔ (=1764).

Ἐκτελεσθ. ἀπὸ τοῦ κατὰ

ἡμετέρας ἐκτελεσθ. ἀπὸ τοῦ

ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΘΗΒΩΝ

Αἱ ἀκμαΐουσαι κατὰ τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα Βοιωτικαὶ Θῆβαι, περιελη-
θούσαι εἰς μεγάλην κατάπτωσιν κατὰ τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους, ἀπέβησαν πάλιν
κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς αἰῶνας μία τῶν σπουδαιωτάτων πόλεων τῆς Ἑλλάδος.

Ἀσπασθεῖσαι ἔνωρις τὸν Χριστιανισμόν¹ ὑπέστησαν δριμύεις τοὺς διωγ-
μοὺς τῶν ἐθνικῶν αὐτοκρατόρων, καθ' ὧν ἐνθούτοις ἀντεπεξῆλθον νικηφόρως.
Κατὰ τὸν 6^{ον} αἰῶνα, μετὰ τὸν καταστρεπτικὸν σεισμόν τοῦ 551, ἡ πόλις
ὠχυρώθη ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ², ἀργότερον δ' ἐπὶ Λέοντος τοῦ Γ' τοῦ Σοφοῦ
ἀνεδείχθη πιθανώτατα πρωτεύουσα τοῦ θέματος τῆς Ἑλλάδος³, ἔδρα ἀρχιεπι-
σκόπου⁴ καί, λόγῳ τῆς στρατηγικῆς τῆς θέσεως, ἔδρα στρατηγοῦ καὶ πρωτο-
σπαθαρίου⁵, διότι ἡ μεγάλη ἀκμὴ τῆς πόλεως πίπτει εἰς τὸν 9^{ον} καὶ τὸν 10^{ον}
αἰῶνα⁶, ὁπότε αἱ Θῆβαι ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰς Πάτρας καὶ τὴν Κόρινθον⁷
ἵσκουσαν ἐντατικῶς τὴν ἱστοργίαν τῶν σηρικῶν ὑφασμάτων⁸. Αἱ τρεῖς αὗται

¹ Πρῶτος ἐπίσκοπος Θηβῶν μαρτυρεῖται ἤδη ἀπὸ τοῦ 1^{ου} αἰῶνος «Ροῦφος
ὁ ἐκλεκτός» (Παύλου, Ἐπιστ. πρὸς Ρωμ. κεφ. 16. Πβλ. Μηναιὸν 8 Ἀπριλίου,
Le Quien, Oriens christianus II, σ. 207). Ἄλλ' ἡ ὁριστικὴ ἐπικράτησις τοῦ Χριστια-
νισμοῦ φαίνεται ὅτι εἶχεν ἐπέλθει ἐν Θήβαις περὶ τὸ 300 μ. Χ. πβλ. Harnack, Mission
und Ausbreitung des Christentums σ. 787 καὶ 791.

² Ὁ Προκόπιος, Περὶ κτισμάτων 272, 20 (Βόννης) ἀναφέρει, ὅτι ὅλων τῶν
πόλεων τῆς Βοιωτίας ἀνενοώθησαν τὰ τεῖχη ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

³ Alfr. Rambaud, παρὰ Schlumberger, Sigillographie de l'empire by-
zantin Paris 1884 σ. 165. Φ. Γρηγοροβίου, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν (Ἑλλ. μετ. Σπ.
Λάμπρου) σ. 168. πβλ. καὶ Ν. Ἑλληνομν. ΙΗ', 183.

⁴ Notitiae Episcopatumum ἐκδ. Parthey σ. 165. Κατάλογον ἐπισκόπων Θηβῶν
δρα παρὰ Γ. Τσεβῆ, (Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ. ΙΓ', 397).

⁵ Ν. Ἑλληνομν. ΙΘ', 73. Ὡς τοιοῦτος στρατηγὸς γνωστὸς εἶναι ὁ Ἀλακασσεύς,
ὅφ' ὃν οἱ Θηβαῖοι φέρονται ἀποκρούσαντες βουλγαρικὴν ἐπιδρομήν. Ἄλλα δνόματα στρα-
τηγῶν Ἑλλάδος ὑπάρχουσιν ἐπὶ σφραγίδων Schlumberger, Sigillographie de
l'empire byzantin, Paris 1884 σ. 165 ἐ. ὁ αὐτὸς ἐν Rev. Ét. Grecques τ. II σ. 245 ἐ.
N. A. Bees (Βέης) Zur Sigillographie der byzant. Themen Peloponnes und
Hellas, Viz. Vrem. 21 (1914) μέρος β' σ. 197 ἐ.

⁶ Κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ 10^{ου} αἰῶνος «ἐκήρυξεν ἐφ' ἱκανὸν τὴν μετάνοιαν
ἐν ταῖς ἑπταπόλεις καὶ Καδμείαις Θήβαις» καὶ ὁ πολὺς Νίκων ὁ Μετανοεῖτε πβλ. Σπ.
Π. Λάμπρου, Βίος τοῦ ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε (Ν. Ἑλληνομνήμων τ. Γ' σ. 158).

⁷ Τὸ ἱστορικὸν ἐμπόριον Πατρῶν καὶ Κορίνθου μαρτυρεῖται ὑπὸ τοῦ Συνε-
χιστοῦ τοῦ Θεοφάνους (σ. 316-321, Βόννης), τὸ δὲ τῶν Θηβῶν ὑπὸ Νικήτα τοῦ
Χωνιάτου (σ. 98, 15 καὶ 608, 25 Βόννης) καὶ τοῦ Κυννάμου (σ. 92, 12 καὶ 119, 5 Βόννης).

⁸ Ν. Ἑλληνομνήμων τ. Α', 38.

πόλεις, ἀπασχολοῦσαι πλήθη ἐργατῶν καὶ ἐργατριῶν, ἀντηγωνίζοντο ἐπιτυχῶς τὸ ἐμπόριον τῶν ὑφασμάτων τῆς Ἀνατολῆς, ἅτινα διὰ τῆς Συρίας ἐξήγοντο ἄφθονα εἰς τὴν Δύσιν.

Τὸ μεταξουργικὸν ἐμπόριον τῶν Θηβῶν συνεχισθὲν καὶ κατὰ τὸν 11^{ον} καὶ ἰδίᾳ τὸν 12^{ον} αἰῶνα τῇ ἐνθαρρύνσει τοῦ αὐτοκράτορος Μανουῆλ τοῦ Κομνηνοῦ¹, ἀπέφερεν εἰς τὴν πόλιν, μεγάλη πλούτη δι' ὧν οὐ μόνον ναοὶ ἀλλὰ καὶ πολλὰ κοσμικὰ κτήρια ἀνηγέρθησαν, ἄφθονα λείψανα τοῦ γλυπτικοῦ διακόσμου τῶν ὁποίων συνεκεντρώθησαν εἰς τὸ μικρὸν μὲν πλὴν πολῦτιμον εἰς περιεχόμενον μουσεῖον τῶν Θηβῶν. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ἡ πόλις ἐκυριεύθη τὸ 1147 ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῶν Νορμανῶν τῆς Σικελίας Ρογήρου τοῦ Β', ὅστις οὐ μόνον ἐλαφουργώγησε οἰκίαν κατ' ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ ἀπῆγαγε² πολλοὺς τῶν «σηρικαρίων» ἰδίᾳ δὲ γυναῖκας «τὴν ἰστουργικὴν κομψότητα καλῶς ἐπισταμένης³» εἰς Πάνορμον (Palermo) τῆς Σικελίας, δι' ὧν ἴδρυσεν τὰ περιώ-
νυμα μεταξοῦφαντήριά του⁴, ἀλλ' αἱ Θῆβαι δὲν ἐβράδυναν νὰ ἀνακτήσουν τὴν παλαιὰν εὐδαιμονίαν των, ἅψ' οὐ εὐθὺς ἀμέσως καὶ ὁ πολὺς ἐπίσκοπος Ἰωάννης ὁ Καλοκτένης διὰ πλείστων τὴν ἐκόσμησε κτηρίων — θρησκευτικῶν τε καὶ δημοσίων εὐποιίας⁵ — καὶ ὁ Ἰσραηλίτης Ραββῖνος Βενιαμὴν ὁ ἐκ Τουδέλης, ὑπερμεσοῦντος τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, συνήντησεν ἐν Θήβαις 2000 ἑβραίους ὑφαντάς, ὡς καὶ πολλοὺς περὶ τὴν ἑβραϊκὴν φιλοσοφίαν ἀσχολουμένους⁶. Ὅτι δὲ καὶ πάλιν τότε τὸ ἐμπόριον τῶν μεταξωτῶν ὑφασμάτων ἤκμαζεν ἐν Θήβαις ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς συχνῆς ἐπισκέψεως τῆς πόλεως ὑπὸ Ἑνετῶν καὶ Γενοατῶν⁷. Καὶ αὐτὸς δ' ὁ πολὺς μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινάτος γράφων πρὸς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει φίλον του πρωτασκηρῆτιν Δημήτριον τὸν Δριμύν, ἀναφέρει, ὅτι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς πτωχοὺς Ἀθηναίους, οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐνδύονται ἐνδύματα ὑφανθέντα «ὑπὸ Θηβαϊκῶν δακτύλων»⁸.

¹ Ν. Ἑλληνομνήμων τ. Α', 14. Kap. Herr, Die abendländische Politik Kaisers Manuel σ. 132 ἔ.

² W. Heyd, Histoire du commerce du Levant au moyen-âge Γαλλικὴ ἔκδοσις F. Raynaud, Leipzig 1936 σ. 199.

³ Νικήτας Χωνιάτης, 99, 20 (Βόννης).

⁴ Ν. Ἑλληνομνήμων τ. ΙΗ' σ. 203.

⁵ Ὅρα τινὰ περὶ Καλοκτένους παρὰ Le Quien, Oriens christianus II σ. 210-211. Μ. Γεδεών, Ἑκκλησι. Ἀλήθεια IV (1883-84) σ. 459. L. Petit, Vizantijiskij Vremennik XI (1904) σ. 488, 24 Ν. Βέη, Viz. Vremennik τ. 21 (1914) σ. 210.

⁶ Itinerarium Beniamini Tudelensis... ex hebraico in latinum factum Antverpiae 1575 σ. 70.

⁷ Desimoni, Giorn. ligust. 1874 σ. 156.

⁸ Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ Σφζόμενα ἔκδ. Σπ. Π. Λάμπρου, ἐν Ἀθήναις 1880 τ. I σ. 83 στ. 18. Χαρακτηριστικὸν εἶναι, ὅτι μεταξὺ τῶν δώρων, ἅτινα ἡ αὐλὴ τοῦ Βυζαντίου ἀπέστειλε τὸ 1197 πρὸς Σελτζούκον τινὰ σουλτάνον τῆς Ἀγκύρας ἀναγράφονται καὶ 40 πολῦτιμα Θηβαϊκὰ μεταξωτὰ ἐνδύματα (Νικήτας Χωνιάτης 608, 25 Βόννης).

Οὐχ ἦττον δ' ἀκμαία φαίνεται ὅτι διετέλεσεν ἡ πόλις καὶ ἐπὶ Φραγκοκρατίας, ὁπότε ἐξημέτισεν ὡς ἔδρα τῶν Φράγκων ἡγεμόνων, οἵτινες ἐγκαθίδρυσαν καὶ λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον, τοῦ ὁρθοδόξου ἐγκαταλείψαντος τὰς Θήβας¹. Ἐκ τῶν Φράγκων τούτων δυναστῶν ὁ Νικόλαος Β' Σαιντομέρ ἔκτισεν ἐπὶ τοῦ λόφου τῆς Καδμείας πολυτελὲς κάστρον καὶ ἀνάκτορον, ὅπερ ἐθεωρεῖτο ὡς τὸ ὠραιότατον καθ' ὅλον τὸ βασίλειον τῆς Ρωμανίας², ἀλλ' ὅπερ ὁμως ἀργότερον (1331) κατηδάφισαν — πλὴν ἐνὸς σφζομένου πύργου — οἱ κατακτηταὶ Καταλανοί, οἵτινες ἐντούτοις δὲν παρέμειναν ἐπὶ μακρὸν, ἐν Θήβαις διότι ταχέως ἠναγκάσθησαν νὰ παραδώσωσι τὴν ἐξουσίαν εἰς τοὺς Acciajuoli καὶ ἀργότερον τοὺς Τούρκους.

Μνημεῖα τῆς τέχνης διετηρήθησαν ἐν Θήβαις ἱκανά, μάλιστα τῶν δύο πρώτων περιόδων — παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς — ὀλιγώτερα δὲ τῆς Φραγκοκρατίας καὶ Τουρκοκρατίας. Καὶ ἡ μὲν χριστιανικὴ ἐποχὴ ἀντιπροσωπεύεται ἀφ' ἐνὸς μὲν διὰ τάφων καὶ κρυπτῶν (κατακομβῶν), ὡς δεόντως ἐδημοσίευσεν ὁ καθηγητὴς Α. Κεραμόπουλος³, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ κιονοκράνων καὶ θωρακίων προερχομένων ἐκ βασιλικῶν, ὧν ἡ θέσις ἀγνοεῖται.

Ἡ δὲ βυζαντινὴ ἐποχὴ ἔχει νὰ ἐπιδεῖξη ἀφ' ἐνὸς μὲν τὰ διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ κ. Γ. Σωτηρίου ἀποκαλυφθέντα ἐρείπια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου⁴, ἅτινα λεπτομερῶς ἐδημοσίευσεν ὁ ἀνασκάψας μετὰ τοῦ ἀντιστοίχου γλυπτικοῦ διακόσμου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τοὺς ναοὺς 1) τῆς Θεοῦ τόκου — ἰδρύματος τοῦ Καλοκτένους⁵, οὗτινος ἐσχάτως ἀπεκαλύφθησαν ἐν ὑπογείῳ λείψανα τῶν τοίχων καὶ τοιχογραφιῶν 2) τῆς Ἀγ. Ἐλεούσης μετὰ ψηφιδωτοῦ δαπέδου καὶ 3) τῆς Ἀγ. Φωτεινῆς κατὰ τὰ Ν. Α. τῆς πόλεως παρὰ τὸ Νεκροταφεῖον. Τὸν τελευταῖον ναὸν οὗτον ἀνασκάψας πέρυσιν ἐντολῇ τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας δημοσιεύω λεπτομερῶς κατωτέρω.

Πλὴν ὁμως τῶν ναῶν ἡ βυζαντινὴ τέχνη ἀντιπροσωπεύεται καὶ διὰ πλήθους γλυπτῶν καὶ ἄλλων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, προερχομένων ἐκ διαφόρων κτηρίων, ὧν ἔγμε φαίνεται ἡ πόλις κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς αἰῶνας καὶ μάλιστα ἐπὶ τοῦ φιλοικοδομητάτου ἐπισκόπου Θηβῶν Ἰωάννου τοῦ Καλοκτένους, ὅστις, λόγῳ τῶν μεγάλων πρὸς τὴν πόλιν τῶν Θηβῶν εὐεργε-

¹ W. Miller, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι μετάφρ. Σπ. Π. Λάμπρου τ. Α' σ. 55.

² Σπ. Π. Λάμπρος, Ν. Ἑλληνομνήμων. Κ', 88 καὶ 238. Χρονικὸν Μορῆως στ. 80-84.

³ Θηβαϊκά, Ἀρχ. Δελτ. 3 (1917) σ. 111-112 ἰδίᾳ ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Ἰσμηνίου καὶ εἰς τὸ Καστέλλι.

⁴ Ἀρχ. Ἐφημ. 1924 σ. 1-26. Πρβ. καὶ Strzygowski, Byz. Zeitschr. III (1894) σ. 12 ἔ.

⁵ Ἀθ. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Συνοδικὰ γράμματα τοκαύκου, Βυζαντις Α' 1909 σ. 19.

σιών του, οὐ μόνον Νέος Ἑλεήμων ἀπεκλήθη ἀλλὰ καὶ μετὰ τῶν ἁγίων τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας κατετάχθη.

Ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ βυζαντινὰ ἐλάχιστα εἶναι τὰ λείψανα τῆς Φραγκοκρατίας—ὁ πύργος τοῦ Μουσείου καὶ τινὰ ὀνόματα ναῶν (Παναγία Λότζια) ὡς καὶ ἀρχιτεκτονικά τινὰ μέλη (τόξα, κιονόκρανα ὑδρορροαί) ἐντοιχισμένα εἰς ναοὺς τῆς Τουρκοκρατίας (Ἁγ. Γεώργιον, Ἁγ. Νικόλαον). Πλείονα σχετικῶς εἶναι τὰ τῆς Τουρκοκρατίας, διότι οὐκ ὀλίγοι ναοὶ ἀνηγέρθησαν ἐν Θήβαις κατὰ τὴν περίοδον ταύτην (Ἁγ. Αἰκατερίνη - ὑπόγειος ἐντὸς βράχου - Ἁγ. Νικόλαος - Ἁγ. Ἀπόστολος κλπ.).

Ἡμᾶς ἐνταῦθα θέλουσιν ἀπασχολήσει μόνον τὰ ἀδημοσίευτα εἰσέτι γλυπτὰ λείψανα τῆς παλαιοχριστιανικῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς περιόδου¹, ἅτινα συνελέχθησαν ἐπιμελῶς κατὰ καιροὺς εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου Θηβῶν ὑπὸ τῶν ἐκάστοτε ἐφόρων ἀρχαιοτήτων, τῇ εὐγενεῖ ἀδείᾳ τῶν ὁποίων προβαίνω ἤδη εἰς τὴν ἀνὶ χειρὸς δημοσίευσιν.

α) **Παλαιοχριστιανικά.** Πλεῖστα ἀρχιτεκτονικά μέλη ἀγνώστου, δυστυχῶς προελεύσεως, εἶναι κατεσπαρμένα ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου. Ἐκ τούτων ἄξια λόγου εἶναι τὰ ἑξῆς:

1) Κιονόκρανον ἰωνικὸν (εἰκ. 1) μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος. Ὁ ἐχῖνος του, διαμέτρου 0.25 μ., κοσμεῖται, ὡς συνήθως κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἐποχὴν, δι' ἐνὸς μόνον πεπλατυσμένου φύλλου, ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποίου ἀπλουνται τὰ ἐπέχοντα τὴν θέσιν τοῦ ἀρχαίου ἡμιανθεμίου ἐσχηματοποιημένα φύλλα. Τὰ προσκεφάλαια διατηροῦσιν ἀκόμη τὸν ἀρχαῖον ζωστήρα. Τὸ ταπεινὸν μὲν (0.11 μ.) πλὴν λίαν ἐπίμηκες (0.60) ἐπίθημα ἔχει τὰς ἐλαφρῶς καμπύλας στενὰς αὐτοῦ πλευρὰς κεκοσμημένας ἐν τῷ μέσῳ μὲν διὰ κύκλου περιβάλλοντος ἰσοσκελῆ σταυρὸν κατὰ δὲ τ' ἄκρα δι' ἡμιφύλλων ἐσχηματοποιημένης ἀκάνθης.

Χρονολογία: τέλος 5^{ου} αἰῶνος.

2) Κιονόκρανον σχήματος ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος (εἰκ. 2). Ὁ κορμὸς κοσμεῖται διὰ μεγάλων φύλλων καλάμου, τὸ δ' ἐπίθημα ἔχει τὰς κοιλοκύρτους αὐτοῦ πλευρὰς κοσμημένας δι' ἐνὸς μόνον φύλλου καλάμου.

Χρονολογία: 5^{ου} αἰῶνος.

¹ Δύο ἀναγλύφους εἰκόνας τοῦ Μουσείου ἐδημοσίευσεν ἤδη ὁ κ. Γ. Σωτηρίου ἐν Recueil N. Kondakon, Πράγα 1926 σ. 125-129. Σημειοῦμεν δ' ἐπίσης, ὅτι τὸ ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου βυζαντινὸν ἡλιακὸν ὥρολόγιον ἐδημοσίευσαν ὁ τε Σπ. Π. Λάμπρος (Ν. Ἑλληνομνημῶν τ', 110) καὶ ὁ J. Strzygowski (Byz. Zeitschrift 1894 πίν. III, 8) Κατάλογον βυζαντινῶν ἡλιακῶν ὥρολογίων παρεθέσαμεν ἐν Ἀρχεῖφ τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Α' σ. 195. Εἰς ταῦτα πρόσθετες καὶ τὰ τῶν Ἀθηνῶν Σπ. Π. Λάμπρος, Παρνασσὸς Δ (1880) σ. 839 καὶ τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, οὗ εἰκόνα ὄρα ἐν IG XIV, 713. Περὶ ἡλιακῶν ὥρολογίων γενικῶς L. Oschner, Über Sonnenuhren, 1906.

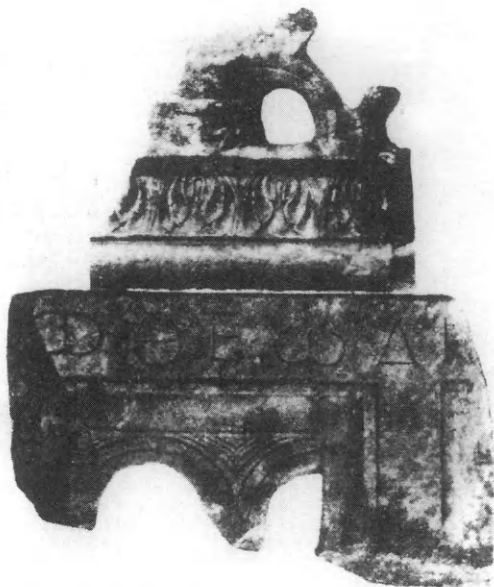
3) Βάθρον σχήματος ορθογωνίου φέρον ἄνω συμφυᾶ ἰωνικὴν βάσιν (εἰκ. 3). Προέρχεται πιθανώτατα ἐκ τέμπλου ἧ καὶ κιβωρίου. Ὑψος 0.89 (μετὰ τῆς βάσεως). Αἱ δύο ἀντίκλιτοι κατακόρυφοι παρειαὶ κοσμοῦνται δι' ἀναγλύπτου ἐλικοειδοῦς βλαστοῦ μετ' ἐκφυλισμένων φύλλων ἀκάνθης. Τὰ ἐντὸς τῶν

κόσμησιν, εἶναι ἐκ τῶν σχετικῶς σπανίων¹, μαρτυρεῖ δὲ προέλευσιν ἐκ πλουσίας τινος καὶ μεγάλης βασιλικῆς ἢ ἄλλου χριστιανικοῦ κτηρίου τῶν Θηβῶν, οὗ ἀγνοοῦμεν τὴν θέσιν. Ἄν κρινώμεν ἐκ τοῦ θέματος καὶ τῆς τεχνοτροπίας θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσωμεν τὸ γλυπτὸν εἰς τὰ τέλη τοῦ 5^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6^{ου} μ. Χ. αἰῶνος².

Εἰκ. 3. Βάθρον κιονίσκου.

4) Θωράκιον τέμπλου ἐκ λευκοῦ μαρμάρου (εἰκ. 4 ἄνω) φέρει διάτρητον

Εἰκ. 4. Θωράσματα παλαιοχριστιανικῶν θωρακίων.

φολιδωτὸν κόσμημα μετὰ κιονίσκων κατὰ τ' ἄκρα. Βαίνει ἐπὶ βάσεως ἀπαρτιζο-

¹ Πεσίσκοι παλαιοχριστιανικῶν τέμπλων μετὰ κλιματίδων, ὧν ὅμως τὰ κενὰ πληροῦνται διὰ ροδάκων ἢ κώνων πίτυος ὑπῆρχον ἄλλοτε ἐν τῇ ἐν Ἀτταλεΐᾳ ναῷ τῆς Παναγίας (Τζουμανὶν-Τζαμισὶ) ὄρα εἰκόνα των παρὰ H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig 1908 σ. 38 εἰκ. 15α καὶ 15β. Ὡσαύτως ἐν τῇ κάτω ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγ. Σάβα ἐπὶ τοῦ Ἀβεντίνου λόφου ἐν Ρώμῃ (W. de Grüneisen, Ste Marie Antique σ. 75 εἰκ. 48 πβλ. καὶ σελ. 90 εἰκ. 65), ἐν Κύπρῳ (Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου πίν. 137), ὡς καὶ ἐν Θήβαις (ὄρα κατωτέρω ἀριθ. 9).

² Ὅμοιον ἐλικοειδῆ βλαστὸν συναντῶμεν καὶ ἐν τῇ ἀπὸ τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 5^{ου} αἰῶνος χρονολογουμένῳ ψηφιδωτῷ δαπέδῳ τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου Ἐρεσοῦ Λέσβου Ὁρλάνδος, Ἀρχαιολ. Δελτίον τ. 12 σ. 34 εἰκ. 37 καὶ πίν. II ὡς καὶ ἐν τῇ τοῦ Ἀφεντέλλῃ ἔ. ἀ. σ. 66.

μένης ἐκ σπείρας καὶ κυματίου κοσμουμένου διὰ φύλλων μαλακῆς ἀκάνθης. Σωζ. ὕψ. 0,41 μῆκος 0,43, πάχ. κάτω 0,21. Ὁμοιάζει πρὸς τὸ τῆς βασιλικῆς τῆς Ὀλυμπίας¹ καὶ εἶναι καὶ αὐτὸ τοῦ 4^{ου} πιθανώτατα αἰῶνος.

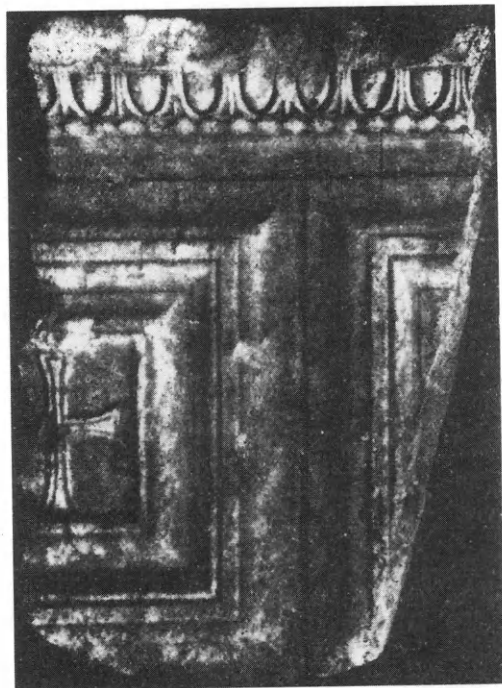
5) Θωράκιον τέμπλου ἐκ λευκοῦ μαρμάρου μετὰ διατηρήτου φολιδωτοῦ κοσμήματος ἐντὸς κοίλου ὀρθογωνίου πλαισίου (εἰκ. 4, κάτω). Εἶναι κατ' ἀμφοτέρας τὰς πλευρὰς ὁμοίως γεγλυμένον Μ. σ. μῆκος 0,67, ὕψ. 0,38 πάχ. 0,12. Ἐπὶ τοῦ ἄνω πλαισίου φέρει τὴν ἐπιγραφὴν

ωθεωδι (= τ]ῷ Θεῷ δι...)

ὕψος γραμ. ποικίλλον ἀπὸ 0,05 μέχρι 0,065.

Ὅτι ἐπὶ θωρακίων τέμπλων ἢ ἀμβώνων συχνὰ ἐχαράσσοντο ἐπιγραφαὶ μαρτυροῦσι πολλὰ παραδείγματα².

6) Θωράκιον (εἰκ. 5) προερχόμενον πιθανώτατα ἐκ παλαιοχριστιανικῆς τινος σαρκοφάγου. Φέρει ἄνω μὲν στέψιν ἐξ ἄβακος καὶ ἰωνικοῦ κυματίου μετ' ἀστρογάλων, κάτω δὲ μεγάλα τετράγωνα πλαίσια μετὰ γλυφῶν ἐν ἐξέροφῳ περιβάλλοντα σταυρόν. Ἡ ὀπισθία πλευρὰ κοσμεῖται δι' ἀπλοῦ μεγάλου σταυροῦ. Σωζ. μῆκος 0,50 ὕψ. 0,50, πάχος ἄνω 0,13. Τὰ καλῆς ἐργασίας κυμάτια, αἱ βαθεῖαι γλυφαὶ καὶ αὐτὸ εἰσέτι τὸ θέμα τῶν πλαισίων μαρτυροῦσι πρῶτους χριστιανικοὺς χρόνους, πιθανῶς ἀρχὰς τοῦ 4^{ου} μ. Χ. αἰῶνος³.

Εἰκ. 5. Τμήμα παλαιοχριστιανικῆς σαρκοφάγου.

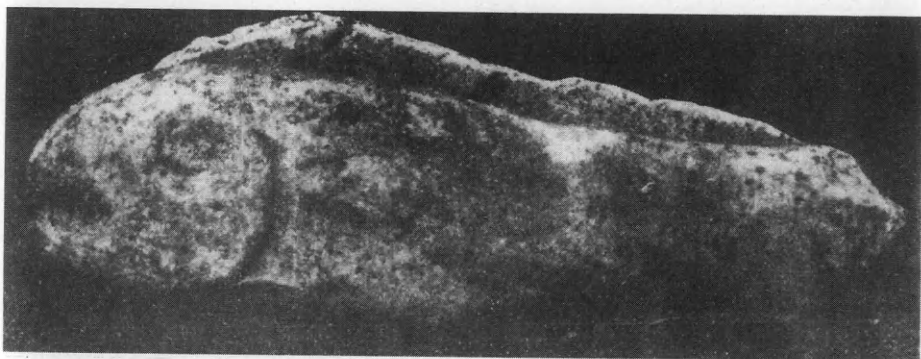
¹ Curtius-Adler, Olympia, II Die Baudenkmäler, Tafelband πίν. LXX Φωτογρ. ἀπεικόνισις καὶ παρὰ Bréhier, Nouv. Archives des Missions Scientifiques Nouv. Série Fasc. 9 Paris 1913 πίν. IV εἰκ. 8.

² Πβλ. τὸ θωράκιον τοῦ τέμπλου τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος (Ὁρλάνδος, Πρακτ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1933 σ. 83), τὸν ἀμβώνα τῆς Τροιζήνης (Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Ε' σ. 31) κλπ.

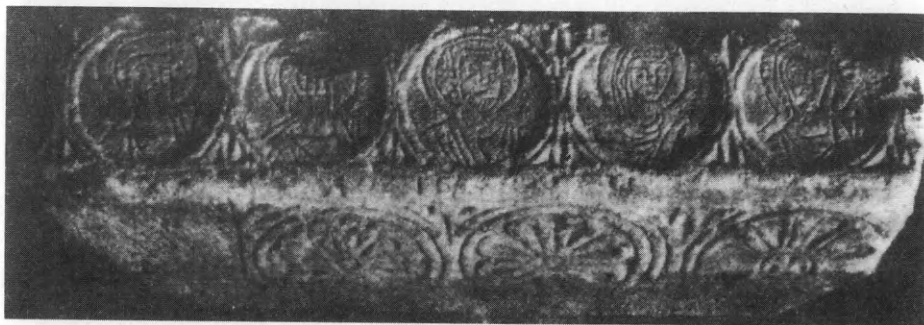
³ Ὁμοία θωράκια συνήντησα καὶ ἐν τῷ ἀδημοσιεύτῳ εἰσέτι ναῷ τοῦ Ἀγ. Γρηγορίου ἐν Λέσβῳ.

7) Μέγας ἀμφίγλυφος ἰχθὺς (εἰκ. 6) προερχόμενος πιθανώτατα, λόγω τῆς συμβολικῆς του σημασίας, ἐκ τινος μνημείου τῆς ἐποχῆς τῶν διωγμῶν. Εἶναι γεγλυμμένος ἐκατέρωθεν πλακὸς πάχους 0,09, τὸ δὲ ὅλικόν του μῆκος εἶναι 0,81 μ. καὶ τὸ πᾶχος 0,25.

β) **Μεταβατικὴ περίοδος.** 8) Ἐπιστύλιον τέμπλου ἐκ μαρμάρου

Εἰκ. 6. Ἀνάγλυπτος ἰχθύς.

Εἰκ. 7. Ἐπιστύλιον τέμπλου.

πρασινοφλεβοῦς, τῆς γνωστῆς λοξοτμήτου μορφῆς ὕψ. 0,15 μέγ. σωζ. μῆκ. 0,84 μ. (εἰκ. 7). Ἡ κάτω του ἐπιφάνεια κοσμεῖται δι' ὀκταφύλλων ροδάκων ἐγγεγραμμένων ἐντὸς κύκλου, σώζει δ' ἀριστερᾷ καὶ τετράγωνον κοιλότητα (0,17×0,125), ἐν ᾗ προφανῶς προσηρμόζετο τὸ κιονόκρανον τοῦ κάτωθεν κιονίσκου, ὡς ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων συμπεραίνομεν. Ἐπὶ τῆς προσθίας κεκλιμένης ἐπιφανείας του φέρει ἀνάγλυπτα, ἐφαπτόμενα ἀλλήλων, κυκλικά πλαίσια ἐν εἴδει μεταλλίων (διάμ. 0,127) τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὰ πλη-

ροῦνται διὰ τριφυλίων. Ἐντὸς ἐκάστου μεταλλίου εἶναι κεχαραγμένοι προτομαὶ (στηθάκια) ἁγίων, ὧν αἱ κεφαλαὶ περιβάλλονται διὰ φωτοστεφάνου. Σφύζονται ἐν συνόλῳ πέντε ἀκέραια μέταλλα καὶ μικρὸν τμήμα ἔκτου. Εἰκονίζονται δ' ἐντὸς αὐτῶν, ἐκ τῶν δεξιῶν πρὸς τ' ἀριστερά: Ὁ Χριστὸς, ἡ Παναγία καὶ τρεῖς ἅγιοι — προφανῶς ἀπόστολοι — ὧν ὁ μὲν πρῶτος ἔχει βραχὺ γένειον (Θωμᾶς ἢ Φίλιππος), οἱ δὲ δύο ἄλλοι μακρὸν (Παῦλος;). Αἱ μορφαὶ εἶναι ἀπλῶς χαρακταὶ καὶ μάλιστα ἀρκετὰ ἀμελῶς ἐκτελεσμέναι. Τὰ χαρακτηριστικὰ ἐντούτοις ἐκάστου ἁγίου ἀποδίδονται ἀρκετὰ σαφῶς, ὥστε ἡ ταύτισις — τοῦλάχιστον τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας (εἰκ. 8) — νὰ εἶναι ἀναμφισβήτητος.

Εἰκ. 8. Λεπτομέρεια τῶν μεταλλίων τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Χριστοῦ.

παρὰ τὸν λαϊκὸν χαρακτῆρα τῶν. Ὁ Χριστὸς ἔχει τὸν γενειοφόρον παλαιστινιακὸν τύπον, ἡ δὲ Παναγία φρεῖ τὸ σύννηθες συριακὸν μαφόριον.

Χαρακταὶ εἰκόνες δὲν ἦσαν ἀσυνήθεις κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν¹, χάριν δὲ μείζονος ἐναργείας τῶν αἰ ἀποτελοῦσαι αὐτὰς γραμμαὶ ἐπληροῦντο δι' ἐρινθροῦ χρώματος (μίλτον), ὡς ἐγένετο καὶ διὰ τὰς ἀρχαίας ἐπιγραφάς. Ἡ παράστασις σειρᾶς στηθαρίων τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἀποστόλων, εἴτε μεμονωμένων εἴτε εἰς συνεχῆ σειράν, ἦτο συνήθης εἰς τε ἔργα τῆς μικροτεχνίας τῶν πρώτων αἰώνων ὡς καὶ εἰς τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς ναοὺς², — γραπτὴ ἢ ψηφιδωτὴ — τῶν εἰκόνων τιθεμένων συνήθως εἰς τὰ πρὸ τῆς ἀψίδος τοῦ

¹ Ἀναφέρω προχείρως τὰς χαρακτὰς ἐπὶ χαλκοῦ σταυροῦ τῆς Δήλου εἰκόνας (Orlandos, *Délos chrétienne* ἐν *Bull. de corresp. hellénique* (1936) LX εἰκ. 92 σ. 27) καὶ τὰς ἐπὶ τῆς ἐξ Ἐφέσου πλακῆς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (Δ. Πάλλας, *Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τ. Η'* (1931) σ. 257), αἵτινες καὶ παρουσιάζουσι μεγάλην συγγένειαν πρὸς τὰς ἐνταῦθα ἐξεταζόμενας.

² Wulff, *Altchristliche und byzantinische Kunst* I σ. 350.

ιερού τόξα. Ἐκεῖθεν ἀργότερον θὰ μετηνέχθησαν αἱ εἰκόνες καὶ εἰς τὸ λίθινον τέμπλον, οὕτως ἐκόσμησαν τὸ ἐπιστύλιον ἐκτελεσθεῖσαι κατὰ τὸν χαρακτηριστικὸν τρόπον, ὅστις ἀποδίδει πιστότερον τὴν ζωγραφίαν διὰ τῶν περιγραμμάτων. Ἡ δὲ βυζαντινὴ τέχνη συνεχίζουσα τὴν παράδοσιν ταύτην εἰκονίζει συχνὰ ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου ἐγκαράτους προτομὰς τοῦ Ἰησοῦ ἄλλοτε μόνου¹ καὶ ἄλλοτε ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν Παναγίαν καὶ τὸν Πρόδρομον² (τρίμορφον), ἐνίοτε δὲ τοποθετεῖ καὶ ἑξέργους προτομὰς ὡς π. χ. τῆς Θεοτόκου μόνης³ ἢ μεταξὺ τῶν Ἀρχαγγέλων⁴.

Ἐκ τῶν στοιχείων, ἅτινα παρέχει τὸ διασωθὲν τεμάχιον ἐπιστυλίου δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν τὴν τε διάταξιν τοῦ συνόλου καὶ τὰς διαστάσεις τοῦ τέμπλου. Πράγματι δεδομένου ὅτι ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ θὰ κατεῖχεν ἀναμφιβόλως τὸν ἄξονα τοῦ εἰκονοστασίου, ἂν διπλασιάσωμεν τὴν ἀπὸ τοῦ ἄξονος τοῦ μεταλλίου, ἐν ᾧ ὁ Χριστός, μέχρι τοῦ ὀρθογωνίου λαξεύματος τοῦ κιονίσκου ἀπόστασιν εὐρίσκομεν τὸ πλάτος τοῦ ἀνοίγματος τοῦ μέσου ἐκ τῶν τριῶν μεταστυλίων τοῦ τέμπλου ἴσον πρὸς 1,05 μ. Ἄν δ' ἂν ἐτέρου δεχθῶμεν, ὡς εἶναι πιθανώτατον, ὅτι ἐκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς ὁμάδος ἦτοι τοῦ Χριστοῦ, Παναγίας καὶ Προδρόμου ὑπῆρχον ἀνὰ ἑξ μορφὰι ἀποστόλων ἦτοι ἐν συνόλῳ 15 μετάλλια, ποριζόμεθα ὡς συνολικὸν πλάτος τοῦ μέσου κλίτους τοῦ ναοῦ 2.20.

Ὡς πρὸς τὸν χρόνον κατασκευῆς τοῦ ἐπιστυλίου θὰ ὀδηγηθῶμεν οὐχὶ τόσο ἐκ τῆς μορφολογίας τῶν εἰκόνων, ὅσον ἐκ τῶν ἐπὶ τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ ἐπιστυλίου λαξευμένων ροδάκων⁵ (εἰκ. 7), οἵτινες καὶ ὡς πρὸς τὸ σχέδιον καὶ ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν εἶναι ὅμοιοι πρὸς ρόδακας ἐπὶ γλυπτῶν τοῦ μουσείου χρονολογουμένων ἀπὸ τοῦ 9^{ου} αἰῶνος⁶. Ἀνάγεται ἐπομένως καὶ τὸ ἔξεταζόμενον ἐπιστύλιον εἰς τὸν 9^{ον} αἰῶνα, ὁπότε αἱ Θῆβαι εὐρίσκοντο, ὡς ἀνωτέρω εἵπομεν, εἰς μεγάλην ἀκμὴν.

9) Πεσσίσκος μετὰ συμφυοῦς τμήματος ὀκταγώνου κιονίσκου (ἄνω) καὶ παραστάτου θύρας μετὰ μηλομόρφου λαβῆς (πλαγίως) (εἰκ. 9). Προέρχεται ἀσφαλῶς ἐκ τέμπλου καὶ δὴ ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ τῶν παρὰ τὴν Ὁραίαν πύλην στηριγμάτων. Ὁ πεσσίσκος ἔχει ὕψος 0.94 καὶ τομὴν περίπου τετράγωνον (0.12 × 0.13). Ἡ προσθία κατακόρυφος ἐπιφάνεια τοῦ μὲν πεσσίσκου κοσμεῖται

¹ Π. χ. ἐν τῷ ἐν Φιλαδελφείᾳ ναῷ τοῦ Ταξιάρχου Λαμπάκης, Οἱ ἑπτὰ ἀστέρες τῆς Ἀποκαλύψεως, Ἀθήναι 1909 σ. 398 εἰκ. 214.

² Οὕτω ἐν ἐπιστυλίῳ τέμπλου τοῦ Μουσείου Σμύρνης Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντ. τῆς Ἑλλάδος τ. Γ' (1937) σ. 144 εἰκ. 18.

³ Ἐπιστύλιον τέμπλου Ἀγ. Παρασκευῆς Χαλκίδος Εὐγγόπουλος, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρείας Περίοδος Β' τόμ. Δ' (1927) σ. 67.

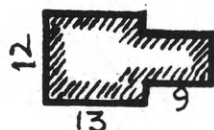
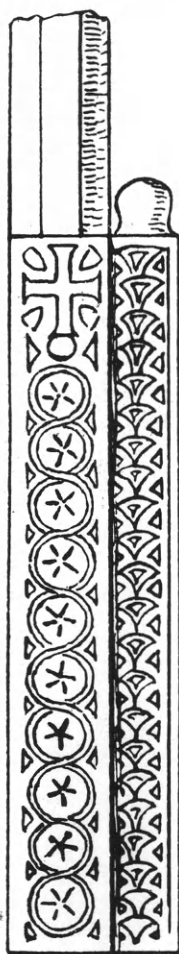
⁴ Τέμπλον τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Βλαχερνῶν Ἀρτης Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Β' (1936) σ. 24 εἰκ. 19 σ. 25 εἰκ. 20, σ. 26 εἰκ. 21.

⁵ Οἱ ρόδακες τῆς κάτω ἐπιφανείας ἐτμήθησαν ὑπὸ ὀριζοντίας ἐγκοπῆς λαξευθείσης προφανῶς ἀργότερον.

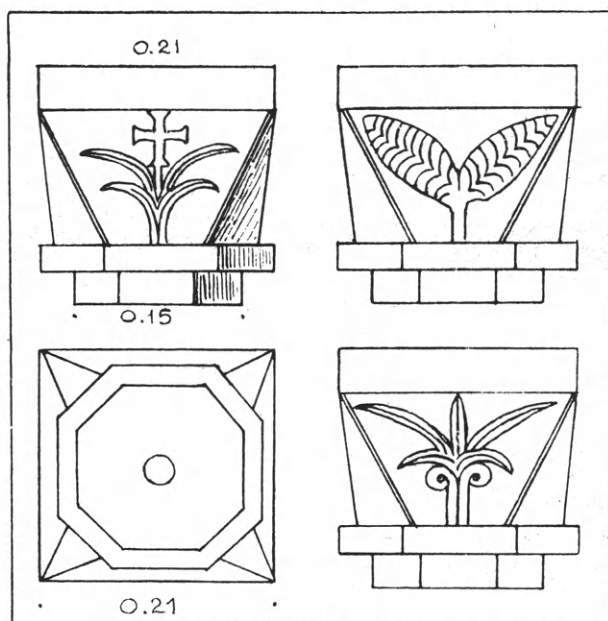
⁶ Ἀρχ. Ἐφημ. 1924 σ. 15 εἰκ. 22.

δι' ἐγχαράκτου σταυροῦ ἐπὶ σφαίρας καὶ ἐφαπτομένων κύκλων, ἐν οἷς πεντάφυλλοι ρόδακες, τοῦ δὲ παραστάτου διὰ λοφιομόρφων χαρακτῶν κοσμημάτων (εἰκ. 9). Λόγῳ ἀφ' ἑνὸς τοῦ ὑποπρασίνου χρώματος τοῦ μαρμάρου καὶ τῶν διαστίσεων τοῦ πεσσίσκου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῶν χαρακτῶν κοσμημάτων του, δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ προέρχεται ὁ πεσσίσκος ἐκ τοῦ αὐτοῦ καὶ τὸ ἀμέσως προηγουμένως ἔξετασθὲν ἐπιστύλιον τέμπλου.

10) Κιονόκρανον ὀκταγώνου κιονίσκου ἐκ μαρμάρου κυανωποῦ. Φέρει συμφυῆς τμήμα τοῦ ὀκταγώνου κορμοῦ

Εἰκ. 9. Πεσσίσκος τέμπλου.

Εἰκ. 10. Κιονόκρανον (3 ὄψεις καὶ κάτοψις).

(εἰκ. 10). Εἶναι κυβόσχημον μὲ τὰς κατακορύφους ἀκμὰς λοξῶς ἀποτετμημένας, ἵνα προσαρμοσθῇ πρὸς τὸν κορμόν. Τρεῖς τῶν τριγωνικῶν παρειῶν του κοσμοῦνται διὰ τῶν φυτικῶν διακοσμήσεων, ἃς παρέχει ἡ εἰκὼν 10.

11) Ἐπιστύλιον τέμπλου τεθραυμένον ἐκατέρωθεν μ. σ. μ. 0.60. Ἐπὶ τῆς προσθίας κεκλιμένης ἐπιφανείας του φέρει διακόσμησιν ἐκφυλισμένων ἀνθεμίων ἐπὶ τῶν ὁποίων σώζονται δύο ἐκγλυφοὶ παραστάσεις ἥτοι α) λεοντοκεφαλὴ καὶ β) πτηνόν. Ἔργασία μᾶλλον ἀμελὲς τοῦ 9^{ου} πιθανῶς αἰῶνος.

γ) **Βυζαντινή εποχή.** 12) Ἐπίθημα κιονοκράνου διλόβου παραθύρου ἐκ σκληροῦ φαιοῦ λίθου σχήματος ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος. Ἐπὶ τῆς ἰσχυρῶς κεκλιμένης προσθίας αὐτοῦ παρειᾶς εἰκονίζεται ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ ζῶον βαῖνον πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ στρέφον πρὸς τὰ ὀπίσω τὴν κεφαλὴν (εἰκ. 11). Ἡ στάσις αὕτη εἶναι συνηθε-
στάτη εἰς τὰ ζῶα τῆς ἀνατολικῆς διακοσμητικῆς. Ἐν τῇ αὐτῇ τοῦ μουσείου ὑπάρχουσι καὶ ἄλλα παρόμοια ἐπιθήματα διαχωριστικῶν κιονίσκων παραθύρων φέροντα κατὰ τὸ πλεῖστον φυτικὴν διακόσμησιν.

Εἰκ. 11. Ἐπίθημα κιονίσκου.

13) Πλάξ ὀρθογώνιος ἐκ κυανοφαίου μαρ-
μάρου, τεθραυμένη κατὰ τὰς τρεῖς αὐτῆς πλευρὰς (εἰκ. 12) μ. σ. μ. 0.78, μ. σ. ὕψ. 0.56, πλάχ. 0.09. Φέρει παράστασιν δύο ἀντωπῶν γρυπῶν εἰκονιζομένων κατὰ κρόταφον ἑκατέρωθεν ἀμφορέως (ἀναβρυτηρίου βεβαίως) ἰδρυμένου ἐπὶ στύλου βαίνοντος ἐπὶ τριβάθμου βάσεως. Τὰ ζῶα, ἔχοντα τὸ στόμα ἀνοικτόν, σπεύδουσι νὰ πῶσι τὸ περιεχόμενον τοῦ ποτηρίου (ὕδωρ τῆς ἀθανασίας;).

Εἰκ. 12. Πλάξ θωρακίου.

Τὸ θέμα εἶναι ἀνατολικόν, ἡ δ' ἐργασία μᾶλλον ἀμελὴς τοῦ 10^{ου} πιθανῶς αἰ. Παραπλήσιον θέμα — γρύπες ἑκατέρωθεν τοῦ δένδρου τῆς ζωῆς — εὑρεται ἐπὶ δύο ἀναγλύφων τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τῆς ἐν Ἀθήναις Γοργοεπηκόου¹, ἐπὶ τοῦ ἐν Βενετίᾳ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Μάρκου² ἐν τῷ μουσεῖῳ Σμύρνης³ καὶ ἄλλαχού.

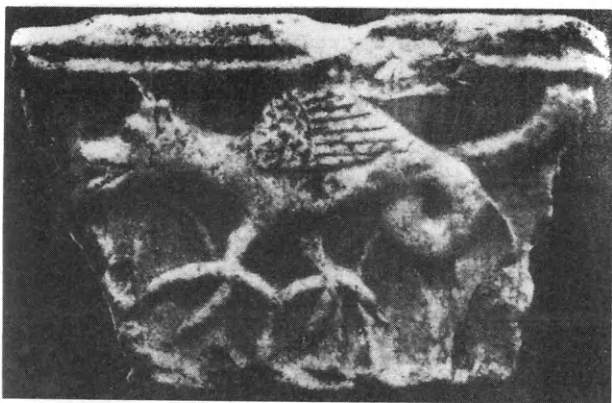
¹ Ad. Struck, Athen. Mitt. 1906 εἰκ. 5 καὶ 6.

² Bréhier, Art byzantin σ. 133 εἰκ. 67.

³ Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Γ' σ. 137 εἰκ. 9.

14) Ἐπίκρανον ἐκ λευκοῦ μαρμάρου σχήματος ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος. Διαστάσεις κάτω βάσεως 0.25×0.29 , ἄβακος 0.27×0.46 ὕψ. 0.30. Θὰ ἔστεφε ποτὲ τὴν κορυφὴν πεσσοῦ. Φέρει ἐλαφρῶς ἐξέχοντα ἄβακα ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἐν τῷ μέσῳ κυκλικὴ ὀπὴ προσηλώσεως τοῦ ἐπιστυλίου.

Ἐπὶ τῆς ἐτέρας τῶν μακρῶν κεκλιμένων παρειῶν εἰκονίζεται ἐν ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ κατὰ κρόταφον δράκων πτερωτὸς (εἰκ. 13) βαδίζων πρὸς τ' ἀριστερὰ ἔχων τὸ στόμα ἀνοικτόν, τὴν ὄφροειδῇ οὐρὰν του συνεστραμμένην, τοὺς

Εἰκ. 13. Ἡ ἐτέρα τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ὑπ' ἀρ. 14 ἐπικράνου.

δὲ γαμφώνυχας πόδας διεστηκότας. Ὑποτίθεται βαδίζων ἐντὸς λόχμης δηλοῦ μένης διὰ μεγάλων φύλλων ὕδροχαροῦς φυτοῦ.

Τὸ θέμα τοῦ δράκοντος ἦτο λίαν ἀγαπητὸν εἰς τὴν βυζαντινὴν διακοσμητικὴν τέχνην. Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη (σ. 327,⁹ Βόννης) ἀναφέρουν ὅτι ἐν τῇ Νέᾳ ἐκκλησίᾳ Βασιλείου τοῦ Β' (9^{ος} αἰ.) μία τῶν κρηνῶν ἐκοσμεῖτο δι' ἀναγλύφου δράκοντος Ἐπὶ ὑφασμάτων, μετάλλων, ἀγγείων, τοιχογραφιῶν καὶ λίθων συχνὰ συναντῶμεν παραστάσεις τοῦ περσικοῦ δράκοντος¹, ὅστις διαφέρει τοῦ ἡμετέρου κατὰ τὸ σχῆμα τῆς οὐρᾶς, ἥτις, ἀντὶ νὰ εἶναι ὄφροειδῆς ὁμοιάζει πρὸς οὐρὰν πτηνοῦ. Κατὰ τοῦτο δὲ τὸ χαρακτηριστικὸν ὁμοιάζει ὁ ἐξεταζόμενος ἐνταῦθα δράκων πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν ἱππόκαμπον². Ἄετρα

¹ Παραδείγματα ὅρα παρὰ Falke, *Kunstgeschichte der Seidenweberei* 1913 σ. 79 ε. εἰκ. 91, 96. Migeon, *Les arts du tissu*, Paris 1909 σ. 8. Errera, *Catalogue d'étoffes anciennes et modernes*, Bruxelles 1907 σ. 14-15. Dalton, *Byzantine art and archaeology*, Oxford 1911 σ. 83 καὶ σ. 587 εἰκ. 368. Strzykowski, *Die Baukunst der Armenier* τ. I Wien 1918 σ. 301 εἰκ. 331. Ὁ αὐτός, *Altai-Iran und Völkerwanderung*, Leipzig 1917 σ. 134 εἰκ. 128, Mendel, *Catalogue des sculptures des Musées Ottomans*, Constantinople 1914 τ. II σ. 579 ε.

² Ἰβλ. E. Herzfeld, *Am Tor vor Asien*, Berlin 1920 σ. 134.

παραδείγματα τοιούτου «ἐλληνιστικοῦ» δράκοντος ἔχομεν: ἐπὶ τῶν ξυλογλύπτων θυρῶν τῆς ἐν Βουλγαρίᾳ μονῆς τοῦ Ρίλα¹ καὶ τῶν Σερβικῶν Σκοπίων², ἐπὶ τοῦ παραθύρου τῆς ἐκκλησίας τοῦ Καλενιᾶ³, ὡς καὶ ἐν τῷ μουσεῖῳ τῆς Παβίας⁴.

Ἡ δευτέρα μακρὰ πλευρὰ τοῦ ἐπικράνου κοσμεῖται διὰ τετραπόδου μὲ παχεῖαν οὐρὰν βαδίζοντος ἢ μᾶλλον τρέχοντος πρὸς δεξιὰ (εἰκ. 13). Ἐργασία ἀμελεστέρα τῆς τοῦ δράκοντος. Παρόμοια ἀμελοῦς ἐκτελέσεως τετράποδα συναντῶμεν συνήθως ἐπὶ βυζαντινῶν ἀναγλύφων ὥς π. χ. ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσεῖῳ Ἀθηνῶν⁵, ἐν Ἀρτῇ⁶, μουσεῖῳ Σόφιας⁷.

Εἰκ. 14. Ἡ ἐτέρα τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ὑπ' ἀρ. 14 ἐπικράνου.

Ἐπὶ τῶν δύο στενῶν πλευρῶν τοῦ αὐτοῦ ἐπικράνου εἰκονίζονται ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς (εἰκ. 4 ἀριστερᾷ) α) μέγα πτηνὸν (ἀλέκτωρ;) βαῖνον πρὸς τ' ἀριστερά, μὲ οὐρὰν ἡνωθωμένην καὶ πατοῦν ἐπὶ κλάδων φερόντων φύλλα ἀμπέλου, ἐπὶ δὲ τῆς ἐτέρας (εἰκ. 4 δεξιᾷ) β) φυλλοφόροι κλάδοι, εἰς τὸ ἄνω μέρος ἑκατέρου τῶν ὁποίων ἐπικάθηται ἀνὰ ἓν μικρὸν πτηνὸν εἰκονιζόμενον κατὰ κρόταφον, τὸ μὲν πρὸς δεξιὰ τὸ δὲ πρὸς ἀριστερά. Ἀμφότερα τὰ πτηνὰ

¹ B. Filow, *Die althbulgarische Kunst*, Bern 1919, πίν. XXXV.

² G. Millet, *L'ancien art serbe*, Paris 1919, σ. 151 εἰκ. 170.

³ Millet, ἑ.δ. εἰκ. 227.

⁴ G. T. Rivoira, *Le origini della architettura Lombarda*, Milano 1908 εἰκ. 120.

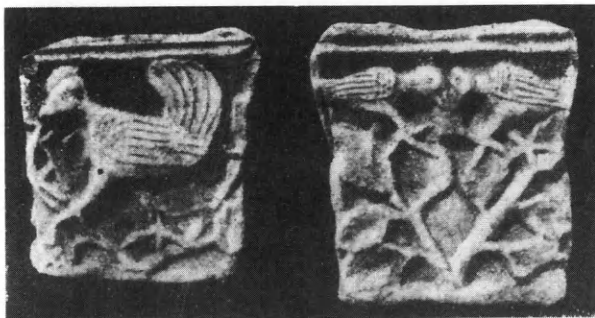
⁵ L. Brehier, *Nouvelles archives des missions scientifiques*, Nouv. série fasc. 9 Paris 1913 πίν. VII. Ὁ αὐτὸς ἐν *Art byzantin* σ. 130 εἰκ. 64.

⁶ Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Β' σ. 159 εἰκ. 11.

⁷ Ξυλόγλυπτος θύρα ἐκ Sleptscha B. Filow, *Die althbulgarische Kunst*, Bern 1919 πίν. XXXVII.

ῥαμφίζουσιν ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν καρπὸν (;). Ἡ παράστασις πτηνῶν ἐπὶ ἐπιθημάτων δὲν εἶναι σπανία¹.

15) Ἀναγλύφον ἐκ λευκοῦ μαρμάρου ἡμικυκλικὸν τύμπανον, περιβαλλόμενον ὑπὸ ἐξέχοντος λοξοτομήτου πλαισίου (εἰκ. 15). Θὰ ἦτο πιθανώτατα

Εἰκ. 15. Αἱ στεναὶ πλευραὶ τοῦ ὑπ' ἀρ. 14 κιονοκράνου.

Εἰκ. 16. Ἡμικυκλικὸν τύμπανον μετ' ἀναγλύφου παραστάσεως τῆς Θεομήτορος.

τοποθετημένον εἰς τὸ ἄνω μέρος τοξωτῆς πύλης. Παρίσταται ἐν ἱκανῶς ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ ἡ Θεοτόκος ἐν προτομῇ καὶ εἰς στάσιν δεήσεως. Ἐκατέρωθεν τοῦ περιβάλλοντος τὴν κεφαλὴν ἀναγλύφου φωτοστεφάνου εἶναι κεχαραγμένα ἡ ἐπιγραφή Μ(ή)ΗΡ - Θ(εο)Υ. Ἡ Θεοτόκος, ἐν αὐστηρῶς μετωπικῇ στάσει, εἶναι

¹ Πβλ. τὸ ἐπίθημα τοῦ ἐν τῷ μουσεῖῳ Σμύρνης ἰωνικοῦ κιονοκράνου Ὁρλάνδος Ἄρχεϊον τῶν βυζαντ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Γ' (1937) σ. 129 εἰκ. 1.

περιβεβλημένη ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τὸ μαφόριον, ὅπερ ἀναδιπλοῦται πρὸ τοῦ στήθους εἰς τραχείας παραλλήλους, λοξὰς πτυχάς. Εἰς τὸ μέσον τῆς κεφαλῆς καὶ πρὸ τῶν ὤμων ἐδηλώθησαν διὰ τεσσάρων σταυροειδῶς διατεταγμένων ὁπῶν οἱ συνήθως ἐπὶ τοῦ μαφορίου τῆς Παναγίας εἰκονιζόμενοι μικροὶ σταυροί. Ἐν καὶ τὸ πρόσωπον τῆς Παναγίας εἶναι ἱκανῶς βεβλαμμένον, ὅμως διαφαίνεται ἡ γλυκεῖα του ἑκφράσις. Αἱ χεῖρες εἶναι ἀδρῶς εἰργασμέναι καὶ φαίνονται ὥσει ἡμιτελεῖς. Τὸ ἔργον ἀνάγεται πιθανῶς εἰς τὸν 10^{ον} αἰῶνα.

Εἰκ. 17. Ἀνάγλυπτος παράστασις τῆς ἀναλήψεως τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου.

16) Πλάξ κολοβὴ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου (διαστ. $0.55 \times 0.35 \times 0.075$) (εἰκ. 16) ἄγνωστον πόθεν προερχομένη. Φέρει ἀριθμὸν εὐρετηρίου 258. Εἰκονίζει δεξιᾷ μὲν ἀνδρικήν μορφήν κατ' ἐνώπιον, σωζομένην μόνον κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ, ἀριστερᾷ δὲ τὴν κεφαλὴν καὶ τὴν πτέρυγα ὑπερμεγέθους γρυπός, ἐν ᾗ ἕτερον μὴ σωζομένου πτηνοῦ τμήμα τῆς πτέρυγος διακρίνεται εἰς τὸ ἄνω δεξιὸν μέρος. Λόγῃ μεταγενεστέρως χρήσεως τῆς πλακὸς τὸ πρόσωπον τοῦ ἀνδρὸς ἔχει ἀποτριβῇ τοσοῦτον, ὥστε οὔτε τὸ στόμα του οὔτε ἡ ρὶς διακρίνονται πλέον, μόνον δ' ὁρατοὶ εἶναι οἱ μεγάλοι ἀμυγδαλωτοὶ ὀφθαλμοί. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς χειρὸς ὁ ἀνὴρ κρατεῖ δόρυ, ἐπὶ τοῦ ἄνω ἄκρου τοῦ ὁποίου εἶναι ὀριζοντίως ἐμπετηγμένον μικρὸν ζῷον, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἔχει καθειμένην. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἡ μορφή φέρει εὐθύγραμμον στέμμα κοσμούμενον διὰ τριῶν μικρῶν δίσκων ἀποδιδόντων προφανῶς πολυτίμους λίθους, συνεχιζομένων δ' ἐκατέρωθεν τῶν κροτάφων διὰ ταινιῶν, αἵτινες ἀπολήγουσιν ὁμοίως εἰς δίσκους μιμουμένους τὰ *πραιπενδούλια*. Πρόκειται λοιπὸν προφανῶς περὶ

παραστάσεως βυζαντινού τινος αυτοκράτορος τοῦθ' ὅπερ μαρτυρεῖ καὶ ἡ στολή, ἣν φορεῖ, ἐφ' ἧς διακρίνονται οἱ χιαστὶ πρὸ τοῦ στήθους διπλούμενοι λῶροι, ἐφ' ὧν πίπτει ἐμπρός, κατὰ τὸν ἄξονα, ἄλλος πλατύτερος, κατερχόμενος ἀπὸ τοῦ ὑψηλὰ περιτυλιγμένου λαιμοῦ. Τόσον ἡ μορφή τοῦ στέμματος¹ ὅσον καὶ ἡ στολή² ἰδιαίχουσιν εἰς τοὺς πρὸ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος χρόνους, εἰς οὓς τὸ ἀνάγλυφον ἀνάγεται καὶ λόγῳ τῆς τεχνικῆς του, ἣτις παρουσιάζει σχηματοποιήσιν καὶ γραμμικότητα τῶν πτηγῶν καὶ τῶν περὶγων, γενικῶς δὲ ὕψος μᾶλλον ψυχρὸν καὶ ἄκαμπτον.

Ἰδιαίχοντα χαρακτῆρα προσδίδουσιν εἰς τὴν βασιλικὴν μορφήν ἅφ' ἐνὸς μὲν ἡ παρ' αὐτὴν εἰκονιζομένη κεφαλὴ καὶ αἱ πτέρυγες γρυπός, ἅφ' ἐτέρου δὲ τὸ ἐπὶ τοῦ δόρατος μικρὸν ζῶον, πρὸς τὸ ὅποιον μετὰ βουλιμίας στρέφεται ἡ κεφαλὴ τοῦ γρυπός, ὅστις σημειωτέον, φέρει κατὰ τὸν τράχηλον καὶ ζυγὸν ὀριζοντίως τοποθετημένον, τοῦθ' ὅπερ δηλοῖ, ὅτι τὸ ζῶον ἦτο ἐξευγμένον, ἐν ᾧ ἡ πρὸς τὰ δεξιὰ σωζομένη πτέρυξ μαρτυρεῖ, ὅτι συμμετρικῶς θὰ εἰκονίζετο καὶ ἄλλος ὁμοίως ἐξευγμένος γρύψ.

Ποῖος μῦθος ὑπόκειται εἰς τὴν ἐξεταζομένην παράστασιν δὲν εἶναι δύσκολον νὰ εἰκασάμεν· εἰκονίζεται προφανῶς ἡ εἰς τοὺς αἰθέρας ἀνάβασις (ἀνάληψις) τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ἐν δηλαδὴ ἐκ τῶν ἐπεισοδίων τοῦ περιφήμου ἐκείνου μυθιστορήματος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ὅπερ συνταχθὲν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ³ κατὰ τὸν 3^{ον} μ. Χ. αἰῶνα ὑπὸ τοῦ [Ψευδο]Καλλισθένους⁴ ἔσχεν, ὡς γνωστόν, εὐρυτάτην διάδοσιν καθ' ὅλον τὸν μεσαῖωνα καὶ τοὺς μετέπειτα χρόνους εἰς πάντας σχεδὸν τοὺς λαοὺς τῆς τε Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως. Ἀραβες, Πέρσαι, Ἀρμένιοι, Ἕλληνες, Λατίνοι, Ἰταλοί, Γάλλοι, Γερμανοὶ καὶ Ἀγγλοὶ τοῦ παλαιοῦ καιροῦ ἠὲ χαριστοῦντο ἰδιαίτερος ἀκούοντες ἢ ἀναγινώσκοντες, ἕκαστος εἰς τὸ ἰδίωμά του, τὴν διήγησιν περὶ τῶν θαυμαστῶν κατορθωμάτων τοῦ μεγάλου Μακεδόνης ἥρωος καὶ κατακτητοῦ. Ἐννοεῖται, ὅτι αἱ εἰς ἐκάστην γλῶσσαν μεταφράσεις τοῦ διηγήματος δὲν ἦσαν ἀπολύτως πισταὶ πρὸς τὸ

¹ Τὸ εὐθύγραμμον στέμμα συνηθίζετο μέχρι τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Α' τοῦ Κομνηνοῦ (1081-1118) (πβλ. τὸν ὑπ' ἀρ. 666 κώδικα τῆς Βιβλ. Βατικανοῦ J. Ebersolt, *Les arts somptuaires de Byzance* Paris 1923 σ. 95 εἰκ. 45) οἱ λοιποὶ ὅμως Κομνηνοὶ — Ἰωάννης Β' Μανουήλ, Ἀλέξιος ὁ Β' κλπ. — φοροῦσι πλέον τὸ τρουλλωτὸν στέμμα (πβλ. τὸ εὐαγγελιστάριον τοῦ Βατικανοῦ J. Ebersolt, ἔ. ἀ. σ. 103 εἰκ. 50. Σπ. Π. Λάμπρου, *Λεύκωμα τῶν βυζαντινῶν αυτοκρατόρων* πίν. 68, 69, 71).

² Παράβαλε π. χ. τοὺς λῶρους τοῦ Νικηφόρου III τοῦ Βοτανειάτου (1078-1081) ἐν κώδ. Coislin 79 φ. 1^β Σπ. Π. Λάμπρου, *Λεύκωμα βυζ. αυτοκρατόρων* πίν. 63. H. Omont, *Fac-similés des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1902 πίν. LXI-LXIV. Ὁ αὐτὸς *Miniatures des plus anciens manuscrits* κλπ. Paris 1929 πίν. LXIV.

³ W. Deimann, *Abfassungszeit und Verfasser des Griechischen Alexanderromans* 1914 σ. 28 ἔ.

⁴ C. Müller, *Pseudo-Kallisthenes* Paris, Didot 1867. W. Kroll, *Hermes* τ. XXX, 462.

πρωτότυπον, τοῦ μεταφράστου προσθέτοντος ἑκάστοτε ἢ τροποποιούντος ἐν ταῖς λεπτομερείαις τὸ πρωτότυπον καὶ τὴν φαντασίαν του.

Κατὰ τὸν [Ψευδο]Καλλισθένη λοιπὸν ὁ Μ. Ἀλέξανδρος κατακτῆσας πάντα τὰ ἔθνη, συνέλαβε τὴν ἰδέαν νὰ κυριεύσῃ καὶ τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν θάλασσαν, ἔστω καὶ διὰ μόνῃς τῆς θεάς. Ἰδοὺ δὲ ποῖον τέχνασμα μετεχειρίσθη, ἵνα ἐπιτύχῃ τὴν εἰς τοὺς αἰθέρας ἀνάβασιν αὐτοῦ ὁ Ἀλέξανδρος: Κρατήσας, ἐπὶ τρία ἡμερονύκτια νήστη δύο μεγάλα ὄρνεα, ἅτινα εἶχον συλλάβει οἱ στρατιῶται του, διέταξε νὰ ζευξώσιν αὐτὰ εἰς ζυγόν, εἰς ὃν προσέδεσε σφυρίδα, ἐντὸς τῆς ὁποίας εἰσῆλθεν λαβὼν δὲ μακρὸν δόρυ ἔπηξεν ἐπάνω αὐτοῦ ἵππων·

Εἰκ. 18. Ἐπιστύλιον μετ' ἀναγλύπτων σφιγγῶν.

τὰ δὲ πειναλέα ὄρνεα ἀναπτάντα, ἵνα καταφάγωσι τὸ ἵππαρ, συνανεβίβασάν εἰς τὸν αἐέρα καὶ τὸν ἐν τῇ σφυρίδι Ἀλέξανδρον.

Ἐν τὸσόν διαδεδομένον μυθιστόρημα φυσικὸν ἦτο νὰ ἔχῃ πολλαπλὴν ἐκδήλωσιν καὶ διὰ τῆς τέχνης. Ἀρκετὰ δὲ εἶναι τὰ διασωθέντα μνημεῖα, ἐφ' ὧν εἰκονίζεται τὸ ἐπεισόδιον τῆς «ἀναλήψεως». Ἐν ἐκ τούτων εἶναι καὶ τὸ ἐξεταζόμενον ἀνάγλυφον, ὅπερ θέλομεν συνεξετάσει μετὰ τῶν λοιπῶν λεπτομερέστερον ἐν ἰδιαιτέρῳ ἄρθρῳ¹.

17) Ἐπιστύλιον λευκοῦ μαρμαροῦ ὕψ. 0.40, πᾶχ. 0.18, μ. σ. μ. 0.74 μ. Στέφεται ἄνω ὑπὸ χονδροῦ κυματίου (εἰκ. 18). Ἐπὶ τῆς προσθίας ἐπιφανείας του εἰκονίζονται κατὰ κρόταφον, ἑκατέρωθεν τοῦ δένδρου τῆς ζωῆς,

¹ Συναγωγὴν τῶν διαφορῶν παραλλαγῶν τῆς Ἑλληνικῆς, Λατινικῆς καὶ Γαλλικῆς συντάξεως τοῦ ἐπεισοδίου τῆς ἀναλήψεως τοῦ Ἀλεξάνδρου παρέθεσεν ὁ G. Millet, ἐν Syria τ. 4 σ. 85 ἐ., ὅστις ἐπρόκειτο νὰ δημοσιεύσῃ καὶ τὴν σχετικὴν εἰκονογραφίαν εἰς τὸ δευτέρον μέρος τῆς μελέτης του, ὅπερ ὁμως, δυστυχῶς, δὲν εἶδε μέχρι σήμερον τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος.

δύο ισχυρῶς ἔκγλυφοι, ὁκλαΐζουσαι σφίγγες, στρέφουσαι τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν θεατὴν. Τὸ θέμα εἶναι ἀνατολικόν, ὥς ἀποδεικνύει πλὴν ἄλλων καὶ ὁ τρόπος καθ' ὃν ἡ οὐρὰ ἐξέρχεται ἀπὸ τῶν σκελῶν, ὃν συνηθέστατα συναντῶμεν ἐπὶ ἀνατολικῶν ὑφασμάτων. Ἡ βυζαντινὴ τέχνη κάμνει συχνὴν χρῆσιν τοῦ θέματος

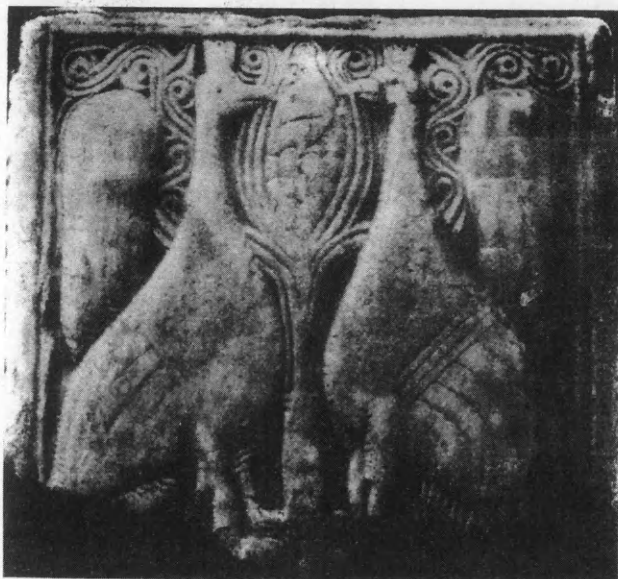
Εἰκ. 19. Ἀνάγλυφος παράστασις πτερωτοῦ τρίτωνος (;)

τῶν ἀντωπῶν σφιγγῶν ἐπὶ τε ἀναγλύφων¹ καὶ ἐπὶ ὑφασμάτων². Ἔργασία μᾶλλον ἀμελὴς τοῦ 10^{ου} ἢ 11^{ου} αἰῶνος.

¹ Γοργοεικηκού Struck, Ath. Mitt. 1906 εἰκ. 5 καὶ 6 = Rivoira, Le origini della architettura lombarda, Milano 1908 εἰκ. 168 σ. 177. Μονῆς Πετράκη Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον μεσαιων. μνημ. τ. Γ' σ. 127 εἰκ. 159. Μουσείου Σμύρνης Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον βυζ. μνημ. Γ' σ. 139 εἰκ. 11. Ἐπὶ κιονοκράνου τοῦ μουσείου Χαλκίδος (ἀδημοσιεύτου εἰσέτι). Ἐπὶ πλακὸς ἀναγλύπτου ἐκ τῆς ὁδοῦ Φιλοθέης, νῦν ἐν τῷ Ἐθν. Μουσείῳ Ἀθηνῶν (ἀδημοσιεύτου εἰσέτι), ἐπὶ θωρακίου τοῦ Μουσείου Λαρίσης Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζαντ. μνημ. τ. Β' (1936) σ. 66, ἐπὶ θωρακίου Ἀγ. Δημητρίου Κατσούρη Ἀρτης Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Β' (1936) σ. 65.

² Μεταξωτὸν ὑφασμα ἐκ Vich τοῦ μουσείου τοῦ Βερολίνου (Ο. v. Falke. Kunstgeschichte der Seidenweberei, Berlin 1921 εἰκ. 145).

18) Πλάξ ἐξ ὑποκυνάνου μαρμάρου στεφομένη ἄνω ὑπὸ ἐλαφρῶς ἐξεχούσης ταινίας (εἰκ. 19). Κολοβή κατὰ τὰς τρεῖς πλευρὰς φέρει δεξιᾷ παράστασιν γέροντος ἀνδρὸς περωτοῦ σωζομένου μεχρι τῆς κοιλίας. Ἡ κεφαλὴ βλέπει κατ' ἐνώπιον ἀλλ' ἡ προοπτικὴ διάταξις τῶν περυγῶν καὶ τῶν χειρῶν μαρτυρεῖ κίνησιν πρὸς τ' ἀριστερά, ἐνθα εἰκονίζεται ἐσχηματοποιημένον δένδρον, ἐκεῖθεν τοῦ ὁποίου θὰ ὑπῆρχε πιθανώτατα ἑτέρα συμμετρικὴ περωτὴ μορφή.

Εἰκ. 20. Πλάξ μετ' ἀναγλύπτῶν παγωνίων.

Πρόκειται ἄρα γε περὶ βυζαντινοῦ τινος περωτοῦ ἐναλίου γέροντος ἢ τρίτωνος; Ἔργασία ἀμελὴς τοῦ 10^{ου} πιθανῶς αἰῶνος.

19) Πλάξ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου ἐλλιπὴς τὸ κάτω μέρος (εἰκ. 20). Πλάτος 0.57, μ. σ. ὕψ. 0.57, πάχος 0.095 μ. Εὐρέθη 50 περίπου μέτρα πρὸς νότον τῆς ἐκκλησίας Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Καλοκτένου, φαίνεται δ' ὅτι ἐπὶ μακρὸν ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς πλάξ στρώσεως ἢ ὡς κατώφλιον· διότι ἡ ἐπιφάνεια τῶν ἐπ' αὐτῆς παραστάσεων εἶναι ἀποτετριμμένη. Ἐκατέρωθεν ἄξονικῶς τοποθετημένου δένδρου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἑλικοειδῶς ἀναπτύσσόμενοι φυλλοφόροι κλάδοι, ἐφ' ὧν μικρὸν πτηνόν, ἴστανται δύο ἀντωπὰ παγωνία ἔχοντα τὰς οὐρὰς ἠνωρθωμένας. Τόσον τὸ ἐπιτυχὲς σχέδιον τῶν παγωνίων ὅσον καὶ ἡ ἐπιμελὴς ἐκτέλεσις αὐτῶν τε καὶ τῶν ἑλικοειδῶν φυλλωμάτων τοῦ δένδρου μαρτυροῦσι Κομνηνεύς χρόνους. Τὸ θέμα τῶν ἐκατέρωθεν δένδρου ἀντωπῶν, μὲ ἠνωρθώμένας οὐράς, παγωνίων εἶναι ἀνατολικόν, ἀπαντῶμενον συχνάκις ἐπὶ

ύφασμάτων μάλιστα περσικῶν¹ (σασσανιδικῶν). Ἡ χριστιανικὴ τέχνη ἔκαμεν εὐρεῖαν χρῆσιν τοῦ ἑξ' Ἰνδιῶν πιθανώτατα ἔλκοντος τὴν καταγωγὴν θέματος τοῦ παγωνίου κατὰ τε τὴν παλαιοτέραν καὶ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν².

20) Μεγάλῃ τετραγώνος περίπου πλάξ (0.75 × 0.80) ἐκ λευκοῦ μαρμάρου πᾶχ. 0.08 μ. εἰλημμένη ἐξ ἀρχαίας ἐνεπιγρά-
φου στήλης, ὡς δηλοῖ ἡ ἐπὶ τῆς ὀπισθίας αὐτῆς ἐπιφανείας κε-
χαραγμένη ἐπιγραφή. Φέρει ἀριθμὸν εὐρε-
τηρίου 181 (εἰκ. 21). Ἀνεπιτυχῆς καὶ τμη-
ματικὴ μόνον εἰκὼν
του ἔδημοσιεύθη ὑπὸ
Strzygowski³

Εἰκ. 21. Θωράκιον μετ' ἀναγλύφου παραστάσεως.

μενῆς κατὰ τὴν κάτω ἀριστερὰν γωνίαν καὶ ἀπαρτιζομένης ἐκ λεκάνης βαινούσης

¹ Πβλ. τὸ μεταξωτὸν ὕφασμα τῆς Toulouse (2^{ον} ἡμισί 12^{ου} αἰ.) παρὰ Ο. v. Falke, *Kunstgeschichte der Seidenweberei* Berlin 1921 πίν. V.

² Ὅρα ὅσα σχετικὰ παραδείγματα τοῦ θέματος τούτου κατέλεξα ἐν Ἀρχαίῳ τῶν βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Γ' σ. 135, εἰς ᾧ πρόσθετες νῦν καὶ τὰ ἐξῆς: Τὸ κατωτέρω εἰκ. 25 ἀνάγλυφον τῶν Θηβῶν. Ἀνάγλυφον τοῦ βυζαντ. μουσείου Ἀθηνῶν προερχόμενον ἐκ τῆς ἐκκλησίας Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Μαγγοῦτη (εἰκὼν καλὴ παρὰ Κ. Κωνσταντοπούλου, Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. τ. Η' (1931) σ. 246). Ἄλλο τοῦ αὐτοῦ μουσείου μὲ τὴν Γεράναν καὶ τὸν Πυγμαῖον (Bréhier, *L'art byzantin* σ. 51 εἰκ. 15). Κιονόκρανον τοῦ αὐτοῦ μουσείου ἐκ τῆς Μ. Πετράκη. Μικρὰν ἀνάγλυφον παράστασιν μεταξὺ τῶν κλιματίδων, αἵτινες κοσμοῦσι τὸ πλῆσιον τῆς ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν ναὸν ἀγοῦσης μέσης θύρας τοῦ ἐν Ἀθήναις ναοῦ τῆς Γοργωπηκόου. Ἐλεφάντινον κτένιον τοῦ μουσείου Φλωρεντίας (P. Toesca, *Storia dell'arte Italiana* Torino 1927 τ. II εἰκ. 792) καὶ πέλος τὰ ἀγγεῖα: Wallis, *Byzantine ceramic art*, London 1907 πίν. IV εἰκ. 9 καὶ XLI εἰκ. 84.

³ *Asiens Bildende Kunst*, Augsburg 1930 σ. 310 εἰκ. 312.

ἐπὶ ποδὸς καὶ κατακορύφου ἄξονικοῦ σωλήνος καταλήγοντος ἄνω εἰς κῶνον πί-
τυος (ἀναβρυτήριον)¹. Ὅμοιον ἀκριβῶς σύμπλεγμα ἀετοῦ καὶ χηνὸς εὐρεται
καὶ εἰς ἀνάγλυφον προσόψεως ναοῦ ἐν Ἀχταμάρ τῆς Ἀρμενίας². Τόσον ἡ σύν-
θεσις, ἣτις ἁρμονικώτατα πληροῖ τὸ πεδῖον, ὅσον καὶ ἡ ἐργασία ἐκτελέσεως
τοῦ τε κοσμήματος τοῦ πλαισίου καὶ τῆς συνθέσεως ἀποτελοῦσι θαυμαστὸν
δεῖγμα διακοσμητικοῦ ἀναγλύφου — πιθανώτατα θωρακίου τέμπλου — τῆς
Κομνηνείου ἐποχῆς³, ἐνθυμίζοντος τὰ ἀνάλογα λαμπρὰ γλυπτὰ τῆς ἐν τῷ προη-
γουμένῳ ἄρθρῳ ἐξετασθείσης μονῆς τοῦ Ὁσ. Μελετίου, ἰδίως ὡς πρὸς τὸ
κόσμημα τοῦ πλαισίου καὶ τὴν τεχνικήν.

Τὸ θέμα πτηνοῦ ἐπιτιθεμένου καθ' ἑτέρου ζώου ἢ ἀρπάζοντος αὐτὸ διὰ
τῶν ὀνύχων του εἶναι ἀνατολικῆς προελεύσεως, γίνεται δ' αὐτοῦ εὐρυτάτη
χρῆσις ἐν τῇ βυζαντινῇ διακοσμητικῇ ἀπὸ τοῦ 9^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς, οὐ μόνον
εἰς θωράκια τέμπλου, ὡς ἐν προκειμένῳ, ἀλλὰ καὶ εἰς μαρμαροθετήματα δαπέ-
δων, εἰς μικρογραφίας χειρογράφων, εἰς ἐγκαράκτους παραστάσεις ἀγγείων καὶ
δὴ καὶ εἰς ὑφάσματα, ἅτινα κατ' ἀρχὰς παρέλαβον τὰ θέματα ταῦτα ἐκ τῶν
ἐξ ἀνατολῆς εἰσαγομένων εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος ὑφασμάτων. Ὅτι δὲ καὶ
τὰ ἐπὶ γλυπτῶν τοιαῦτα θέματα μιμοῦνται ὑφάσματα ἢ κεντήματα, ἀποδει-
κνύει σαφῶς καὶ ὁ καθαρῶς διακοσμητικὸς χαρακτήρ τοῦ σχεδίου των μὲ τὴν
ἰσχυρὰν σχηματοποίησιν καὶ ἐπιπεδοποίησιν καὶ ἄλλα τινα στοιχεῖα. Οὕτω π.χ.
ἐπὶ τῆς ἐξεταζομένης πλακὸς ἐνδεικτικῇ εἶναι ἡ περὶ τὸν λαιμὸν τοῦ ἐπιτιθε-
μένου πτηνοῦ διὰ παρατεθειμένων ὀπῶν δῆλωσις περιδεραίου, ἐξ ἐκείνων,
ἅτινα συχνὰ οἱ βασιλεῖς τῆς Περσίας ἢ οἱ καλῖφαι ἔθιτον περὶ τοὺς λαιμοὺς
τῶν ἐν τοῖς θηριοτροφείοις των ἐξημερουμένων ζώων ἢ πτηνῶν⁴.

21) Μαρμαρίνη «λεοντοκεφαλὴ» προσομοιάζουσα πρὸς ἀνδρικήν, ἅτε
στερουμένη τοῦ ἐξέχοντος ρύγχους καὶ κεκτημένη μύστακα. Τοιαῦτα κεφαλὰ
ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν εἴτε εἰς ἀνάγλυφα⁵ εἴτε ὡς πρό-
σθιον κόσμημα κυλινδάντων, ὡς π.χ. εἰς τὸ θύρωμα τῆς ἐν Ἀθῶν μονῆς τοῦ
Χελανδαρίου⁶.

¹ Παρόμοια ἀναβρυτήρια εἰκονίζονται: ἐπὶ ψηφιδωτοῦ τοῦ Ἀγ. Μάρκου τῆς
Βενετίας (P. Toesca, Storia dell'arte Italiana τ. II Torino 1927 εἰκ. 952) καὶ ἐπὶ
τῆς χαλκῆς πύλης τοῦ Salegno (Bayet, L'art byzantin εἰκ. 68).

² Strzygowski, Asiens Bildende Kunst σ. 341 εἰκ. 352.

³ Οὐχὶ ὀρθῶς ὁ Strzygowski ἔ.ἀ. σ. 310 τὸ θεωρεῖ ὡς ἔργον τοῦ 10^{ου} αἰῶνος.

⁴ Ὅρα παραδείγματα πτηνῶν μετὰ περιλαιμίου ἐπὶ ἀνατολικῶν ὑφασμάτων παρὰ
O. v. Falke, Kunstgeschichte der Seidenweberei, σ. 43 εἰκ. 36, σ. 69 εἰκ. 57 ὡς καὶ
τὰς αὐτόθι εἰκόνας 181 καὶ 185 ἐκ βυζαντινῶν ὑφασμάτων, εἰς ἃς πρόσθετες καὶ τὴν τοῦ
ὑφάσματος τοῦ Μουσείου Guimet παρὰ H. Peirce-R. Tyler, L'art byzantin, τ. I
πίν. 143, τὴν ἐπὶ μεταξωτοῦ τοῦ Auxerre, Vollbach-Salles-Duthuit Art byzantin,
πίν. 92 ὡς καὶ τὰς ἐπὶ τοιχογραφῶν τῆς Ἀγ. Σοφίας τοῦ Κιέβου (Atlas πίν. 55).

⁵ Ἀρτα, Μονὴ Βλαχερνῶν Ὁρλάνοϋς, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Β' σ. 39 εἰκ. 37.

⁶ G. Millet, L'ancien art serbe Paris, 1919 εἰκ. 154.

22) Ύδρορρόη ἐκ λευκοῦ μαρμάρου τομῆς πολυγωνικῆς (εἰκ. 22). Μῆκος 0.72, πλάτος 0.25 καὶ ὕψος 0.20. Εἶναι ἐσωτερικῶς κοίλη, καταλήγει δ' ἐμπρὸς εἰς ὀγκώδη ἐσχηματοποιημένην κεφαλὴν ὅλως λαϊκῆς συλλήψεως καὶ ἐκτελέσεως. Τοιαύτας ὕδρορρόας, ἀλλὰ μικροτέρας κλίμακος, ἐχρησιμοποίησαν οἱ βυζαντινοὶ ἀρχιτέκτονες εἰς τοὺς τρούλλους τῶν ναῶν τοποθετήσαντες αὐτὰς εἰς τὰς μεταξὺ

Εἰκ. 22. Ύδρορρόη.

τῶν τοξωτῶν γείσων γωνίας¹. Ἡ ἐξεταζομένη ἐνταῦθα δὲν εἶναι ἀπίθανον, λόγῳ τοῦ μεγέθους της, νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ ἀνακτόρου τῶν Σαιντομέρ.

ΓΛΥΠΤΑ ΕΝ ΤΗ ΠΟΛΕΙ ΤΩΝ ΘΗΒΩΝ

Πλὴν τῶν ἐν τῷ Μουσείῳ γλυπτῶν, ὧν ἐξητάσαμεν ἀνωτέρω τὰ σπουδαιότατα, ὑπάρχουσιν ἐν τῇ πόλει τῶν Θηβῶν καὶ ἄλλα, ἐντοιχισμένα εἴτε εἰς παλαιὰς καὶ νεώτερας ἐκκλησίας, εἴτε εἰς ἰδιωτικὰς οἰκίας.

Ἰδιαιτέρας μνείας ἄξια εἶναι τὰ γλυπτὰ, ἅτινα ἐνεκτίσθησαν τῷ 1867 εἰς τὴν μεγαλυτέραν τῶν ἐν Θήβαις νεωτέρων ἐκκλησιῶν, ἣτις, κειμένη κατὰ τὸ νοτιοδυτικὸν ἄκρον τῆς πόλεως, τιμᾶται μὲν εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, ἐπικαλεῖται ὅμως συνήθως καὶ Μεγάλῃ Παναγίᾳ, λόγῳ τῆς ἐν αὐτῇ εὐρισκομένης παλαιᾶς καὶ θαυματουργοῦ εἰκόνης τῆς Θεοτόκου, τῆς φερομένης ὡς ἔργου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ².

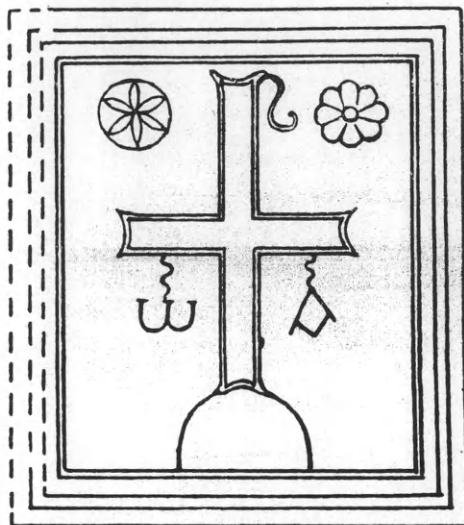
¹ Πβλ. ὕδρορρόην ναοῦ Μ. Παναγίας Ἀθηνῶν (Εὐρετήριο μὲσαιωνικῶν μνημείων τεύχ. Β' σ. 89 εἰκ. 95), Ὁσίου Λουκᾶ (Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris, London 1901, πίν. 10) Ν. Μονῆς, Χίου (Orlandos, Monuments byzantins de Chios, Athènes 1930 πίν. 28) κλπ.

² Ὅρα σχετικῶς Γ. Τσεβᾶ, Ἱστορία τῶν Θηβῶν καὶ τῆς Βοιωτίας τ. 2 ἐν Ἀθήναις 1929 σ. 349. Εἰκὼν τῆς προσόψεως τῆς ἐκκλησίας αὐτόθι σ. 289.

Πολυάριθμα είναι τὰ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ταύτῃ ἐντοιχισθέντα ἀρχαῖα τε καὶ βυζαντινὰ γλυπτά: κιονόκρανα, θωράκια, ἐπιστύλια τέμπλων κλπ. καταλαμβάνουσι μέγα μέρος τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν, ἰδίᾳ τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ, ἀρκετὰ δ' ἐπιτυχῆς εἶναι καὶ ἡ χρησιμοποίησις βυζαντινῶν τινῶν θωρακίων ὡς φεγγιτῶν τῶν διλόβων παραθύρων. Τὰ θωράκια ταῦτα φέρουσι τὸ σύνθητες βυζαντινὸν κόσμημα τοῦ ἐντὸς ὀρθογωνίου ἐγγεγραμμένου ρόμβου, ἐνθα οἱ καταλαμβάνοντες τὰς γωνίας ρόδακες διετρήθησαν, ἵνα δημιουργηθῶσι τὰ ἀναγκαῖα φωτιστικὰ ἀνοίγματα.

Ἐνδιαφέρον γλυπτὸν εἶναι ἐπίσης ἐντοιχισμένον εἰς τὴν βόρειον παραστάδα τοῦ προνάου τοῦ αὐτοῦ ναοῦ. Εἶναι δὲ τοῦτο ἐκ λευκοῦ σκληροῦ λίθου ἐκ τοῦ παρὰ τὴν Ἀλίαρτον (Μοῦλκι) ὀρυσσομένου.

Κατὰ τὴν ἐντοιχισίαν του ἐδέησε ν' ἀποκοπῇ ἡ ἀριστερὰ αὐτοῦ πλευρὰ (σῶζ. διαστάσεις $0.54 \times 0.70 \times 0.31$). Τὸ γλυπτὸν (εἰκ. 23) εἰκονίζει σταυρὸν ἐγγράκτιον βαίνοντα ἐπὶ ἡμισφαιρίου καὶ ἔχοντα εἰς μὲν τὸ ἄκρον τῆς ἄνω αὐτοῦ κεραίας προσηρημένον ἄγκιστρον, δι' οὗ σχηματίζεται τὸ λατινικὸν ρῶ (R) (ὅπερ μετὰ τοῦ χι τοῦ σταυροῦ (+) συνθέτει τὸ «χρῖσμα» ἥτοι τὸ μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ), ἀπὸ δὲ τῶν ἐγκαρσίων αὐτοῦ κεραίων ἀνηρημένα, δίκην κοσμημάτων, τὰ γράμματα τῆς Ἀποκαλύψεως Α καὶ Ω (Ιω. α', 8) κατ' ἀντίστροφον ὁμῶς τάξιν τοποθετημένα.

Εἰκ. 23. Παλαιοχριστιανικὸν γλυπτόν.

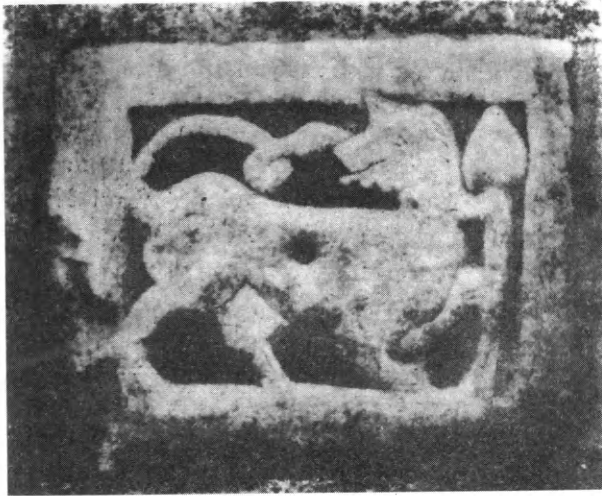
Τέλος εἰς τὰ δύο ἄνω διαμερίσματα τοῦ σταυροῦ εἰκονίζονται χαρακτὰ ἀριστερῇ μὲν ὁ ἐξάφυλλος συριακὸς ρόδαξ, δεξιᾷ δ' ὁ ὀκτάφυλλος ἑλληνιστικὸς. Τὸ γλυπτὸν τοῦτο ἀνήκει πιθανῶς εἰς τὸν 5^{ον} ἢ τὸν 6^{ον} αἰῶνα.

Ἄλλο ἐνδιαφέρον γλυπτὸν εἶναι ἐντοιχισμένον εἰς τὸ ἰσόγειον τῆς οἰκίας Ταμβίσκου κειμένην κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν ὁδῶν Κάδμου καὶ Δίρκης. Ἐνταῦθα ὑπῆρχεν ἄλλοτε κρήνη, ὡς δηλοῖ ἀφ' ἐνὸς μὲν ἡ ὑπερθεῖν τοῦ γλυπτοῦ ἐκτισμένη καμάρα, ἀφ' ἑτέρου δ' ἡ ἐπὶ τοῦ γλυπτοῦ ἐν τῷ μέσῳ ἀνοιγμένη ὀπή (εἰκ. 24), δι' ἧς ἐξέρρεε τὸ ὕδωρ.

Τὸ ἀνάγλυφον ἔχει σχῆμα ὀρθογωνίου (0.70×0.51) εἰκονίζει δ' ἐντὸς ἐλαφρῶς ἐξέχοντος πλαισίου (πλάτους 0.13) ζῶον βαῖνον πρὸς δεξιὰ καὶ στρέφον τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω. Τὸν ἕτερον τῶν προσθίων αὐτοῦ ποδῶν ὑψώνει τὸ ζῶον πρὸς ἐσχηματοποιημένον πρὸ αὐτοῦ δένδρον, ἐν ᾧ ἡ ἀνακεκαμμένη καὶ συνεστραμμένη οὐρὰ αὐτοῦ πληροῖ ἐπιτυχῶς τὸ ἄνωθεν τῆς ράχεώς του κενὸν τοῦ πεδίου.

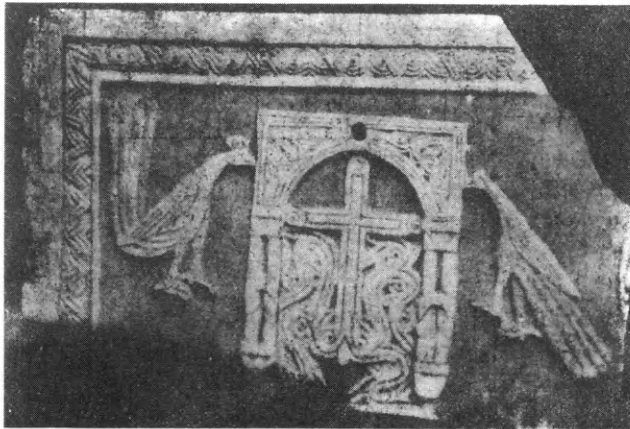
Ἔργασία μᾶλλον ἀμελὲς τοῦ 11^{ου} πιθανῶς αἰῶνος.

Τελευταῖον δὲ γλυπτὸν ἀναφέρομεν τὸ ἀποκείμενον σήμερον ἐν τῇ αὐλῇ τῆς ὑπ' ἀρ. 57 οἰκίας τῆς ὁδοῦ Κάδμου· εἶναι δὲ τοῦτο πλάξ ἐξ ὑποκυάνου μαρμάρου (διαστ. σωζομ. $1.35 \times 0.91 \times 0.12$) τετραυρασμένη κατὰ τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν καὶ ὁλόκληρον τὴν δεξιὰν πλευρὰν. Ἐγκοπὴ, ἣν φέρει καθ' ὅλον τὸ μήκος τοῦ ἄνω αὐτῆς χεῖλους μαρτυρεῖ, ὅτι προέρχεται πιθανώτατα ἐκ σαρκοφάγου.

Εἰκ. 24. Ἀνάγλυφον ἐπὶ κρήνης.

Ἐντὸς πλαισίου κοσμουμένου δι' ἔσχηματοποιουμένου πλέγματος (εἰκ. 25) εἰκονίζονται ἐν ἐξέρῳ ἀναγλύφῳ δύο μικρὰ σχετικῶς παγώνια μετέωρα ἑκατέρωθεν «κιβωρίου» ἀποτελουμένου ἐκ τόξου (φερομένου ἐπὶ διδύμων κιονίσκων συνδεομένων διὰ πλέγματος καὶ βαινόντων ἐπὶ κιονοκράνων) καὶ περιβάλλοντος σταυρόν, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται πολλαχῶς ἑλισσόμενα φύλλα ἀκάνθης, κατὰ τὸ γνωστὸν ἀπὸ τῶν εἰκονοκλαστικῶν χρόνων ἐπικρατῆσαν σύστημα διακοσμῆσεως.

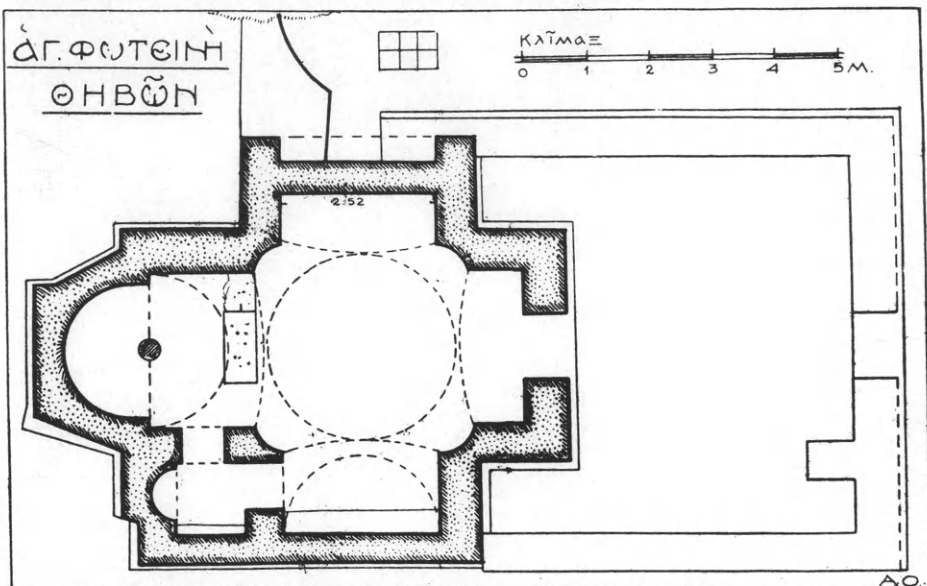
Εἰκ. 25. Γλυπτὸν οἰκίας τῆς ὁδοῦ Κάδμου.

Τὰ παγώνια, μικρὰ τὴν κλίμακα, φαίνονται ὥσεὶ κρατοῦντα τὸ «κιβώριον» διὰ τοῦ ράμφους των, ἔχουσι δὲ τὸ μὲν πρὸς τ' ἀριστερὰ ἠνωρθωμένην τὴν οὐράν, τὸ δὲ πρὸς τὰ δεξιὰ διευθυνομένην πρὸς τὰ κάτω.

Ἐργασία ἀρκετὰ ἐπιμελῆς τῶν κομνηνείων χρόνων.

Η ΑΓ. ΦΩΤΕΙΝΗ ΤΩΝ ΘΗΒΩΝ

Ἐκ τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τῶν Θηβῶν μόνη σήμερον προσιτή¹ ἀλλὰ καὶ αὕτη ἡρειπωμένη, εἶναι ἡ ὑπὸ τῶν νεωτέρων Θηβαίων εἰς μνήμην τῆς Ἀγ. Φωτεινῆς τιμωμένη, ἣτις κεῖται 10 περίπου λεπτὰ τῆς ὥρας ἔξωθεν τῆς πόλεως πρὸ τὰ νοτανατολικά, πέραν τοῦ Νεκροταφείου, ἐπὶ τῆς πρὸς τὸ Μοσχοπόδι ἀγοῦσης ἀτραποῦ². Τὰ μόλις προβάλλοντα ἐδάφη κατασκευῆς της

Εἰκ. 1. Διάγραμμα κατόψεως τῆς Ἀγ. Φωτεινῆς Θηβῶν.

ἦσαν καὶ παλαιότερον γνωστὰ καὶ ἐν μέρει ἀνεσκαμμένα, ἀπεκαλύφθησαν ὅμως ὁλοσχερῶς διὰ τῆς ἀνασκαφῆς, ἣν ἐνήργησα τῷ 1940³.

Ὁ ἀρχικὸς ναὸς—ἐπεκταθεὶς ἀργότερον πρὸς δυσμὰς διὰ προσθήκης, ὀρθογωνίου νάρθηκος (εἰκ. 1)—ἔχει τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ, εἰς τὴν

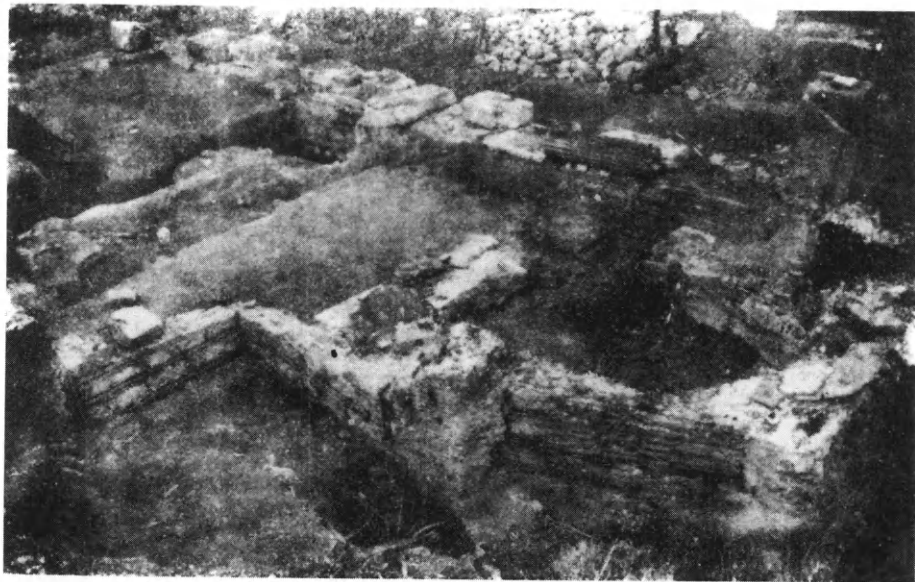
¹ Τῆς ἐκκλησίας τῆς Θεοτόκου τοῦ Καλοχτένους λείψανα εὐρέθησαν πρὸ διέτιας κατὰ τὴν οἰκοδομὴν νυκτερινῆς σχολῆς, ἐναντι τῆς νέας ἐκκλησίας, εἰς βάθος 6 περίπου μέτρων ὑπὸ τὸ ἐδάφος τῆς ὁδοῦ, ἐμελετήθησαν δὲ ὑπ' ἄλλου συναδέλφου, μεθ' ὃ κατεχώσθησαν ἐκ νέου. Ἐξ αὐτῶν προέρχεται ἡ τοιχογραφία ἡ παριστῶσα τὴν εἴσοδον εἰς Ἱεροσόλυμα, ἣτις ἐκομίσθη εἰς τὸ Μουσεῖον.

² Ἡ ἀκριβὴς θέσις αὐτῆς σημειοῦται ἐπὶ τοῦ χάρτου τοῦ ἀνημμένου· εἰς τὰ Θηβαϊκὰ τοῦ κ. Α. Κεραμοπούλλου (= Ἀρχ. Δελτ. 3 [1917])

³ Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν ἑφορὸν ἀρχαιοτήτων Βοιωτίας κλπ. κ. Ι. Θρεψιάδην διὰ τὴν βοήθειαν, ἣν μοὶ παρέσχε κατὰ τὴν ἀγασκαφὴν ταύτην.

Β. Α. γωνίαν τοῦ ὁποίου προσεκολλήθη τὸ διαμέρισμα τῆς προθέσεως, ὅπερ, ἔχον τὴν κόγχην του ἀνοιγμένην εἰς τὸ πᾶχος τοῦ ἀνάθλικτου τοίχου, συγκοινωνεῖ πρὸς τὸ κυρίως ἱερὸν διὰ μικρᾶς θύρας.

Τὸ κτήριον βαίνει ἐπὶ ἐξεχούσης (0.10~0.14 μ.) εὐθυντηρίας, διατηρεῖ δὲ τοὺς τοίχους του κατὰ τὸ ἱερὸν μέχρις ὕψους 1.25 (Β. Α. γωνία), ἐν ᾗ ἡ βόρειος καὶ ἡ δυτικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ, ὡς καὶ ὁ μεταγενέστερος νάρθηξ, εἶναι κατεστραμμένα, διατηρούμενα ὀλίγα μόνον ἑκατοστὰ ὑπεράνω τῶν θεμελίων.

Εἰκ. 2. Ἀποψὶς τῶν ἀποκαλυφθέντων λειψάνων τῆς Ἀγ. Φωτεινῆς Θηβῶν.

Πᾶσαι αἱ γωνίαι τοῦ κτηρίου ἦσαν ἐκτισμέναι διὰ μεγάλων πρισματικῶν ἀσβεστολίθων ληφθέντων ἐκ ἀρχαίων κτηρίων (εἰκ. 2), ἐν ᾗ τὰ μεταξὺ αὐτῶν διάκενα ἐπληροῦντο δι' ἰσοδόμους τοιχοποιίας ἀποτελουμένης ἐξ ὀριζοντίων στρώσεων μικρῶν βαθυκυάνων ἀσβεστολιθικῶν πετρῶν (ὑψ. 0.18), μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται, τῇ μεσολαβῇ ἐπιμελοῦς, ἐλαφροῦς εἰσέχοντος κεραμοκονιάματος, ἰσχναί, καλῶς ὠπτημέναι ὀριζόντιαι στρώσεις πλίνθων, τῆς χρήσεως κατακορύφων πλίνθων περιοριζομένης μόνον εἰς τὴν συνένωσιν τῆς ἰσοδόμου τοιχοποιίας πρὸς τοὺς γωνιαίους ὀρθοστάτας (εἰκ. 2).

Τὸ ἰσοπλατὲς τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ὑποδηλοῖ σαφῶς, ὅτι ὁ ναὸς ἔφερε κεντρικὸν τροῦλλον ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως αὐτῶν. Ἡ διάμετρος ὅμως τοῦ τρούλλου τούτου δὲν ἦτο ἴση πρὸς τὸ πλάτος τῶν κεραιῶν ἀλλὰ κατὰ τι μεγαλύτερα (3.05) ὡς ἀποδεικνύει ἡ καμπύλη διαμόρφωσις τῶν τεσσάρων γωνιῶν τοῦ τετραγώνου (εἰκ. 1), ἥτις οὐ μόνον τὴν διάμετρον τοῦ τρούλλου

αυξάνει αλλά και μεγαλύτερον ωφέλιμον χώρον κάτω δημιουργεῖ. Κοίλανσις τῶν γωνιῶν τοῦ τετραγώνου ἀπαντᾶται καὶ εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς ὡς π.χ. εἰς τὴν Παλιοπαναγιὰν τῆς Μανολάδος¹, εἰς τὴν Βίνενην τῆς Β. Μακεδονίας² καὶ εἰς τὸν τετράκογχον ναὸν τῆς Παναγίας ἐν Χάλκῃ³. Ἡ λύσις ὁμῶς τῆς τοποθετήσεως τοῦ τρούλλου ἐν ἐκάστῳ τῶν ναῶν τούτων εἶναι διάφορος. Οὕτω εἰς μὲν τὴν Παλιοπαναγιάν, οἱ τέσσαρες κύλινδροι, οἱ καλύπτοντες τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ, προεκτείνονται κατὰ τὴν κλεῖδα, οὕτως ὥστε ἡ στεφάνη τοῦ τρούλλου ν' ἀποκτήσῃ διάμετρον κατὰ τι μικροτέραν—διάταξις ἣν παρεδέχθημεν καὶ διὰ τὴν ἁγ. Φωτεινὴν (ὄρα εἰκ. 18)—ἐν ᾧ εἰς τὴν Βίνενην⁴ καὶ τὴν Παναγιάν τῆς Χάλκης ἡ στεφάνη τοῦ τρούλλου ἦτο ἐγγεγραμμένη εἰς τὸ διὰ τῶν γωνιαίων κογχῶν σχηματιζόμενον ὀκτάγωνον⁵ ὅποτε ἡ διάμετρος αὐτῆς ἀποβαίνει μεγαλυτέρα.

Λόγῳ τῆς προσθήκης διακονικοῦ τὸ βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ εἶναι ἐσωτερικῶς κατὰ 0.40 μ. βαθύτερον τοῦ νοτίου. Ἐπειδὴ δὲ ἡ διαφορὰ αὕτη θὰ ἐπέφερεν ἀνισότητά τῶν σκελῶν εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ὕψιν τοῦ σταυροῦ τῶν στεγῶν κατεσκευάσθησαν πρὸς νότον δύο ἀντηρίδες, ἐξοχῆς 0.40 (εἰκ. 1), αἵτινες ἄνω ἐγεφυρώθησαν διὰ τόξου. Ἦσαν ἄλλως τε αἱ ἀντηρίδες αὗται χρήσιμοι ἐνταῦθα καὶ πρὸς ἐξουδετέρωσιν τῶν ὠθήσεων τοῦ τρούλλου. Παραδείγματα τοξωτῶν ἀντηρίδων τοποθετουμένων κατὰ τὴν μίαν μόνον μακρὰν πλευρὰν βυζαντινῶν ναῶν παρέθεσα ἐν Ἀρχεῖφ τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Α' (1935) σ. 196 καὶ τ. Ε' (1939-40) σ. 109.

Προσθέτω ἐν τέλει, ὅτι κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ ναοῦ προσεκολλήθη εἰς μεταγενεστέρους χρόνους καὶ παρεκκλήσιον, οὗτινος διακρίνεται μέρος τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ βήματος (εἰκ. 1). Τὸ ἔδαφός του ἐκαλύπτετο διὰ πηλίνων τετραγώνων πλακῶν (0.30×0.30).

Ὁ ναὸς τῆς ἁγ. Φωτεινῆς παρουσιάζων τὸ σχῆμα τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ μὲ προσθήκην μόνης τῆς προθέσεως τοποθετηθείσης κατὰ προέκτασιν τοῦ βορείου τοίχου, ἀποτελεῖ τρόπον τινὰ τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς τὸν ἐγγε-

¹ Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Α' (1935) σ. 118 εἰκ. 15.

² Miljukov, ἐν Izvestija τοῦ Ρωσ. Ἀρχ. Ἰνστιτούτου τῆς Κ/πόλεως τ. IV σ. 55. M. Slokovič, ἐν Starinar τ. III (1924-25) σ. 140.

³ N. Brunof ἐν Byzantinisch Neugriech. Jahrbücher τ. VI σ. 510 εἰκ. 1 καὶ 3. Δυστυχῶς δὲν σχεδιάζεται αὐτόθι καὶ ἡ τομή.

⁴ Παραλλαγή τοῦ τύπου τούτου εἶναι καὶ ἡ συχνότατα ἀπαντωμένη εἰς τοὺς ἀρμενικοὺς ναοὺς διάταξις μετὰ τεσσάρων γωνιαίων κογχῶν, περὶ ἧς εἵπομεν ἤδη ἐν Ἀρχεῖφ τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Α' (1935) σ. 21.

⁵ Ἡ ὑπὸ τοῦ Slokovič ἔ.ἀ. σχεδιαζομένη στεφάνη τοῦ τρούλλου εἶναι ὑποθετικὴ· διότι φαίνεται ὅτι ὁ ναὸς εἶναι ἡρειπωμένος ἐν τῷ μέσῳ, τούτου δ' ἕνεκα καὶ δὲν σχεδιάζεται κατὰ μῆκος καὶ πλάτος τομῇ, ὡς γίνεται διὰ τὰ ἐκατέρωθεν τοῦ ἱεροῦ διαμερίσματα τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ.

γραμμένον σταυροειδῆ· στερούμενος δ' ἀφ' ἐτέρου διακονικοῦ διδίδσκει, ὅτι ἡ παρουσία τούτου δὲν ἦτο ἀπαραίτητος.

Διακόσμησις. Ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ διετηρήθησαν ὀλίγα μόνον λείψανα τοιχογραφιῶν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ ὡς καὶ παρὰ τὴν θύραν ἐπικοινωνίας πρὸς τὴν πρόθεσιν. Αἱ τοιχογραφίαι αὗται διατηρούμεναι μόνον μέχρις ὕψους 0.50 μ. ὑπὲρ τὸ ἔδαφος, ἀπομιμῶνται διὰ χρώματος τὴν ὀρθομαρμάρωσιν τῶν μεγάλων καὶ πλουσίων ναῶν. Οὕτω διακρίνομεν σαφῶς ἐν τῇ κόγχῃ τὰς ἀπομιμήσεις δύο παρακειμένων πλακῶν, ὧν ἡ μία πορφυρίτου μετὰ φλεβῶν, ἡ δ' ἄλλη ὀφείτου¹. Ἀκόμη δὲ καὶ τὰς μεταξὺ τῶν πλακῶν ζεύξεις ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, κατὰ τὸ γνωστὸν ὁδοντωτὸν σύστημα λαξευμένας, ἀπεμιμήθη ὁ τεχνίτης διὰ λευκοῦ καὶ μέλανος χρώματος.

Ἐκ δὲ τοῦ μαρμαρίνου διακόσμου τοῦ ναοῦ τὸ μόνον εὗρεθὲν τεμάχιον ἀνήκει εἰς ἐπίθημα κιονοκράνου παραθύρου, τοῦ γνωστοῦ κολουροπυραμιδοειδοῦς τύπου, ὅπερ φέρει ἐπὶ τῆς προσθίας αὐτοῦ ἐπιφανείας ἀνάγλυπτον ἀνθέμιον ἐν μέσῳ δύο ἡμιφύλλων ἀκάνθης.

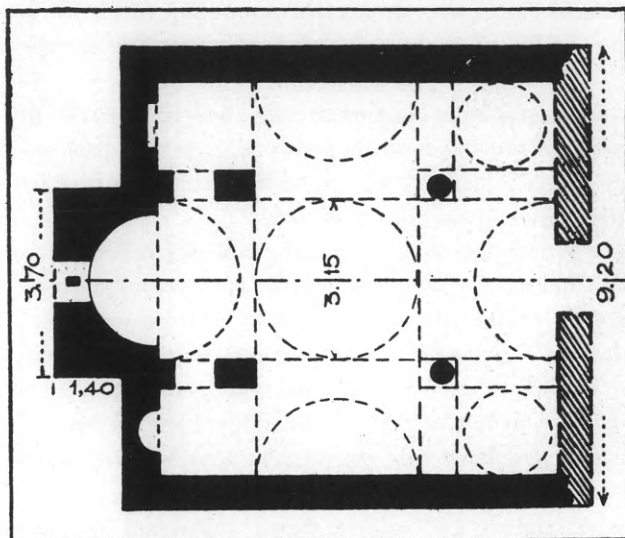
Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ παρατηρῶ, ὅτι τὸ ἐφαρμοσθὲν ἰσόδομον σύστημα δομῆς δὲν ἀντιπροσωπεύει τὸ γνήσιον πλινθοπερίκλειστον καὶ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς προγενέστερον τοῦ 11^{ου} αἰῶνος. Δὲν εἶναι ὅμως ἀφ' ἐτέρου ἡ τοιχοδομία καὶ ἀκανόνιστος (ὡς ἐν Σκριποῦ, Ἀγ. Γρηγορίῳ Θηβῶν κλπ.), ὥστε νὰ εἶναι προγενεστέρα τοῦ 10^{ου} αἰῶνος. Εἰς τὴν αὐτὴν δ' ἐποχὴν, ἤτοι τὸν 10^{ον} αἰῶνα, ὁδηγεῖ καὶ τὸ ἐφαρμοσθὲν σχέδιον τοῦ ἐλευτέρου σταυροῦ μετὰ τῶν ἐσωτερικῶν κογχῶν, ὅπερ δὲν ἦτο ἄγνωστον κατὰ τὸν 10^{ον} αἰῶνα, ὡς διδάσκει ἡ Παλιοπαναγιά τῆς Μανολάδος, ἣν καὶ ὁ Struck² ἀνάγει εἰς τὸν 10^{ον} αἰῶνα. Κατὰ ταῦτα καὶ ἡ ἐκκλησία τῆς Ἀγ. Φωτεινῆς θὰ ἰδρῦθῃ πιθανώτατα κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 10^{ου} μ.Χ. αἰῶνος, ἐποχὴν ἀκμῆς τῶν Θηβῶν, ὡς ἐν τῷ προηγουμένῳ ἄρθρῳ ἐξεθέσαμεν.

¹ Ἡ τοιαύτη ὀρθομαρμάρωσις ὀνομάζεται ἐν ἐπιγραφῇ τῆς Ἐφέσου σκουῖτλα ῥαντή (Ephesos III σ. 149)

² Athenische Mitteilungen 34 (1909), σ. 226.

ΔΥΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΙ ΠΑΡΑ ΤΟ ΚΑΚΟΣΑΛΕΣΙ

Εἰς ἀπόστασιν μιᾶς περίπου ὥρας πρὸς δυσμὰς τοῦ χωρίου Κακοσάλεσι (ἀρχ. Αὐλῶνος), διατηροῦνται τὰ ἐρεῖπια δύο εὐμεγέθων βυζαντινῶν ἐκκλη-

Εἰκ. 1. Κάτοψις τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου.

σιῶν εἰς μικρὰν σχετικῶς ἀπόστασιν ἀπ' ἀλλήλων κειμένων, περὶ ὧν οὐδεὶς ἀνέφερε τι μέχρι τοῦδε.

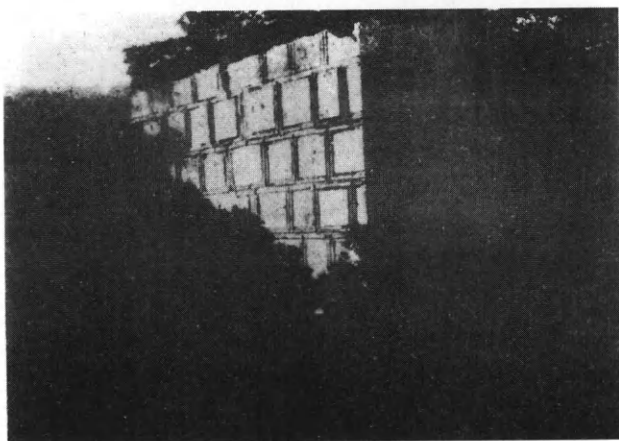
Ἀμφότεραι αἱ ἐκκλησίαι καλύπτονται σήμερον ὑπὸ ἀγρίας βλαστήσεως, διὰ μέσου τῆς ὁποίας προβάλλουν οἱ ἡρειπωμένοι τοῖχοί των.

Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν, τιμωμένη ὑπὸ τῶν περιοίκων εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου, ἔχει ἐν κατόψει (εἰκ. 1) σχῆμα τετράγωνον (9.20×9.20) ἀπὸ τοῦ ὁποίου προβάλλει πρὸς ἀνατολὰς μία καὶ μόνη κόγχη ὀρθογωνίου σχήματος. Ὁ ναὸς ἀνήκει εἰς τοὺς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους μετὰ τρουλλοῦ καὶ δὴ τοὺς δικιονίους. Ὁ κεντρικὸς τρουλλὸς του, μὴ σωζόμενος πλέον, θὰ εἶχε διάμετρον 3.15 μ. Τὰ ἔναντι τῶν χωριζόντων τὸ ἱερὸν τοίχων στηρίγματα ἦσαν μαρμαρίνοι κυλινδρικοὶ κίονες, διαμέτρου 0.40, ὧν σώζονται εἰσέτι κατὰ χώραν τμήματα τῶν ἀρραβδῶτων κορυμῶν. Ἐκ τῶν μικρῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ, ἡ μὲν

τῆς προθέσεως εἶναι ἡμικυκλική, ἥ δὲ τοῦ διακονικοῦ ὀρθογώνιος, ἀνοίγονται δ' ἀμφότεραι εἰς τὸ πᾶχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 1).

Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ εἶναι κατεσκευασμένοι διὰ μαλακῶν πωρολίθων ἐκτισμένων κατ' αὐστηρῶς ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον σύστημα (εἰκ. 2). Αἱ πλίνθοι, πάχους 0.02 μ., εἶναι τοποθετημέναι κατὰ διπλᾶς μὲν σειρὰς εἰς τοὺς ὀριζοντίους ἄρμους, ἀπλαῖ δὲ εἰς τοὺς κατακορύφους (εἰκ. 2).

Τὸ δάπεδον ἦτο ἐστρωμένον διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, ὧν τινες σώζονται εἰσέτι κατὰ χώραν θὰ περιεῖχε δὲ καὶ μαρμαροθετήματα· διότι παρετήρησα ἐσπαρμένα ἐν τῇ περιοχῇ μικρὰ χρωματιστὰ πλακίδια. Ἐπὶ δὲ τῶν τοίχων διατηροῦνται ἐνιαχοῦ καὶ ἀμυδρὰ λείψανα τοιχογραφιῶν.

Εἰκ. 2. Ὅψις τῆς ὀρθογωνίου ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ.

Ἐκ τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου διετηρήθησαν μόνον τμήματα τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου, εἶναι δὲ ταῦτα:

α) Πεσσίσκος κολοβὸς κοσμούμενος ἐμπρὸς δι' ἐλικοειδοῦς κλιματίδος (εἰκ. 3 ἐν τῷ μέσῳ).

β) Τεμάχια ὀκταγωνικῶν κιονίσκων μετὰ συμφυῶν κιονοκράνων (εἰκ. 3 ἀριστερᾷ), ἐφ' ὧν κόσμημα ἀνθεμωτὸν συνδυασμένον πρὸς πλέγματα.

γ) Ἐπιστύλιον λοξόμητον, ὅπερ σήμερον εὔρηται ἐντοιχισμένον εἰς τὸ κωδωνοστάσιον τῆς ἐν Κακοσάλεσι ἐκκλησίας τῆς Παναγίας, ἀλλ' ὅπερ κατὰ τὴν μαρτυρίαν γερόντων χωρικῶν τοῦ Κακοσάλεσι, προέρχεται ἐξ Ἀγ. Ἰωάννου. Τὸ ἐπιστύλιον λοιπὸν τοῦτο φέρει ἐπὶ τῆς προσθίας κεκλιμένης αὐτοῦ ἐπιφανείας (εἰκ. 3) πλέγματα τριπλᾶ, ἐλικοειδῶς βαίνοντα περιβάλλοντα δὲ ἡμιανθέμια. Ἐν ζωνηῷ πρὸ τῶν κοσμημάτων τούτων ἐξέργῳ ἐλαξεύθησαν ἀφ' ἐνὸς

μὲν ἰχθύς¹ διευθυνόμενος πρὸς τ' ἀριστερά, (εἰκ. 3 ἄνω) ἀφ' ἐτέρου δὲ παγώνιον, οὗτινος σώζεται μόνον ἡ οὐρά (εἰκ. 3). Τοιαῦτα ἔξεργα κοσμήματα συνηθίζονται κυρίως κατὰ τὸν 12^{ον} αἰῶνα².

Τὸ ἰδιαίτερον χαρακτηριστικόν, ὅπερ παρουσιάζει ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου ἔγκειται εἰς τὸ ὀρθογώνιον σχῆμα τῆς ἀψίδος του. Ὁρθογώνιοι ἀψίδες ἐφηρμοσθησαν κατ' ἐξοχὴν εἰς ἐκκλησιαστικὰ κτήρια τῆς Ἀνατολῆς κατὰ τὴν πρώτην χιλιετηρίδα. Ἐκεῖθεν ἡ χρῆσις των μετεδόθη διὰ τῆς Συρίας καὶ

Εἰκ. 3. Γλυπτὰ ἐκ τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου.

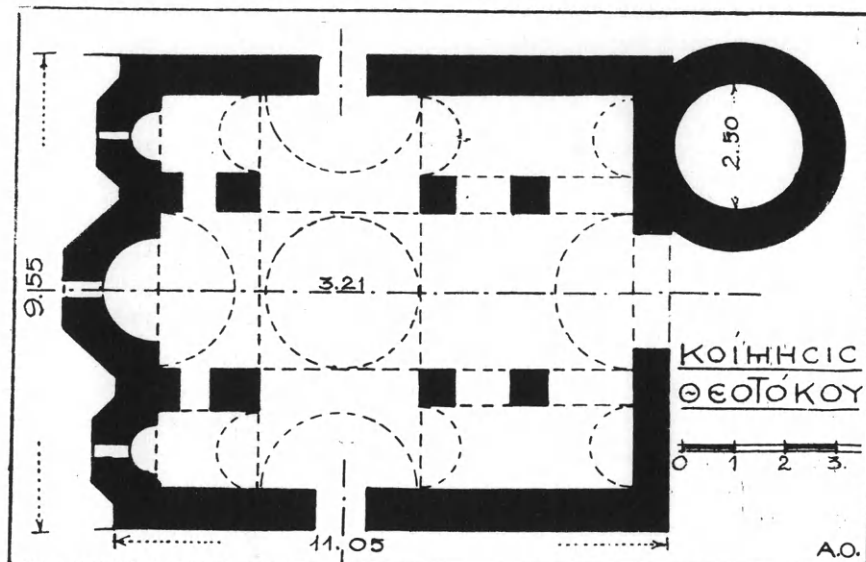
εἰς τὴν Δύσιν, ἔνθα μάλιστα κατὰ τὴν γοτθικὴν ἐποχὴν ἀπετέλεσαν τὸν κανόνα. Ἐν Ἀνατολῇ συναντῶμεν ὀρθογωνίους ἀψίδας κυρίως ἐν Συρίᾳ³ (παστο-

¹ Ἐπιμήκη ἔξογκώματα συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλα βυζαντινὰ τέμπλα, ταῦτα δὲ εἴτε κοσμοῦνται δι' ἀνθεμίων, εἴτε καὶ μένουں τελείως ἀκόσμητα (Ἁγιοὶ Ἀπόστολοι Λεοντάρη Orlandos, Rev. Ét. Grecques τ. XXXIV σ. 74 εἰκ. 6). Ἰχθύς; καθόσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, ἐνταῦθα τὸ πρῶτον παρουσιάζεται ἐπὶ βυζαντινοῦ τέμπλου.

² Ὅρα σχετικῶς τὰ γραφέντα ἐν σ. 71 καὶ 106 σημ. 2 τοῦ παρόντος Ε' τόμου τοῦ Ἀρχείου τῶν βυζ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος.

³ H. Glück, Der Breit- und Langhausbau in Syrien ἐν Zeitschrift für Geschichte der Architektur Beiheft 14, Heidelberg 1916, πίν. III, 16. 31, 32. Beyer, Der syrische Kirchenbau, Berlin 1925 σ. 74 εἰκ. 44 (Πούσαφα).

φόρια), ἐν Μύροις τῆς Λυκίας¹, ἐν Ἀλατζᾶ - Ζαϊλά², Σινᾶ³, Μαΐαφαρκίν⁴, Σεργιουπόλει⁵, Μεριαμλίκ⁶. Συναντῶμεν ὁμοίως αὐτάς καὶ ἐν Σικελίᾳ⁷, Σεβαστεία⁸, Γεράσοις⁹. ἔνθα θὰ μετηνέχθησαν ἐξ Ἀνατολῆς πιθανώτατα διὰ τῶν βασιλειανῶν μοναχῶν. Ἐν Ἑλλάδι ὀρθογώνιον ἄψιδα ἱεροῦ συναντῶμεν εἰς τὰς ἐξῆς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς: Ἀγ. Ἰσιδώρου, Χίου¹⁰ καὶ Ὑψηλομε-

Εἰκ. 4. Κάτοψις τῆς ἐκκλησίας τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

τόπου καὶ Ἀφεντέλλη Λέσβου¹¹ (ἐγγεγραμμένας ὅμως ἐνταῦθα, ὥς εἶναι καὶ

¹ Holtzinger, *Altchristliche und byzantinische Baukunst* σ. 158 εἰκ. 247 καὶ H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler* Leipzig 1908 σ. 318 εἰκ. 118. Νεώτεροι ἐντούτοις ἔρουναι ἀποδεικνύουσι πιθανώτεραν τὴν πολυγωνικὴν ἄψιδα.

² H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler*, Leipzig 1908 σ. 318 εἰκ. 118.

³ Th. Wiegand, *Sinai*, Berlin - Leipzig 1920 σ. 136.

⁴ J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa* τ. II Wien 1918 εἰκ. 787.

⁵ Spanner-Guyer, *Rusapha*, Berlin 1926, πίν. 13.

⁶ E. Hertzfeld-Guyer: *Meriamlik und Korykos*, Manchester 1930 σ. 146.

⁷ Ἀγ. Φίλιππος καὶ Ἰωάννης ἐν Favara Freshfield, *Cellae trichorae* πίν. 17 Ἀγ. Πέτρος ad Baias παρὰ τὰς Συρακούσας G. Agnello, *Siracusa bizantina* 1931, 22 C. Cechelli, *Studi bizantini e neoellenici* τ. IV σ. 24.

⁸ Ἐκκλησία τοῦ Προδρόμου: Μαδάβων Μελίτων, *Νέα Σιών* 28 (1933) σ. 102 πβλ. καὶ J. W. Crowfoot *ten Palestine Exploration Fund* Ἰαν. 1932. (Τετρακισίον 12^{ου} αἰ.).

⁹ G. Horsfield, *Guide to Jerash*. πίν. 1 ἀρ. 31. J. W. Crowfoot, *Churches at Jerash*.

¹⁰ Orlandos, *Monuments byzantins de Chios*, Athènes 1930 πίν. 1.

¹¹ Α. Ὁρλάνδος, *Παλαιοχριστ. βασιλικαὶ τῆς Λέσβου* Ἀρχαιολ. Δελτ. τ. 12 (1929) εἰκ. 1 καὶ 46.

αί πλείσται τῶν Συριακῶν). Εἶναι δὲ πολὺ φυσικὸν αἱ προσκείμεναι εἰς τὴν Μικρασιατικὴν ἀκτὴν μεγάλαι αὗται νῆσοι νὰ ἐπηρεάσθησαν ἐκ τῆς τέχνης τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς.

Ὁ δὲ δεύτερος ναὸς, τιμώμενος ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, εἶναι τῶν αὐτῶν περίπου διαστάσεων πρὸς τὸν πρῶτον καὶ τοῦ αὐτοῦ δικιονίου τύπου (εἰκ. 4) μὲ τὰς ἐξῆς μόνον διαφοράς: α) ἀντὶ κιόνων ἔφερε πρὸς δυσμὰς ὀρθογωνίους πεσσούς β) Μετὰ τὰ δύο δυτικὰ στηρίγματα ἔφερε δύο ἀκόμη πεσσούς, δι' ὧν προεκτείνεται τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ γ) ἔχει πρὸς ἀνατολὰς καὶ τὰς τρεῖς αὐτοῦ ἀψίδας ἑξεχούσας καὶ ἡμιεξαγωνικὰς καὶ τέλος δ) κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν του ἔχει προσκεκολλημένον στρογγύλον πύργον (εἰκ. 4), ὅστις εἴτε ἐχρησίμευεν ὡς κωδωνοστάσιον, εἴτε προωρίζετο δι' ἀμυντικούς σκοπούς.

Ἐντὸς τοῦ ναοῦ σώζονται καὶ ὀλίγα λείψανα τοῦ παλαιοῦ μαρμαρίνου τέμπλου.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τῶν ναῶν παρατηρῶ, ὅτι ὁ μὲν ἅγ. Ἰωάννης καὶ λόγῳ τῆς ἐπιμελεστάτης αὐτοῦ ἰσοδόμου τοιχοποιίας ἀφ' ἑνὸς καὶ λόγῳ τοῦ λαμπροῦ γλυπτοῦ αὐτοῦ διακόσμου ἀφ' ἑτέρου, θὰ ἀνήκῃ πιθανώτατα εἰς τὸν 12^{ον} ἢ τὸ πολὺ τὸ πρῶτον ἡμῖσι τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, ἐν ᾧ τοῦναντίον ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, λόγῳ ἀφ' ἑνὸς τῆς ἀκανονίστου τοιχοδομίας της καὶ ἀφ' ἑτέρου λόγῳ τοῦ σχεδίου της, παρουσιάζοντος ἐπιμήκυνσιν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀρχαιότερα τοῦ 14^{ου} αἰῶνος.

Η ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ

Περὶ τῆς εἰς ὄνομα τῶν ἁγίων ἐνδόξων στρατιωτικῶν μαρτύρων Θεοδώρων τιμωμένης παλαιᾶς μητροπόλεως τῶν Σερρῶν (εἰκ. 1) ἐγράφησαν μέχρι τοῦδε ἱκανά, πρῶτον μὲν (1894) ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Πέτρου Παπαγεωργίου¹, ἀργότερον δὲ (1903) ὑπὸ τῶν Perdrizet καὶ Chesnay², τοῦ Λαμπάκη³ καὶ τοῦ Kondakof⁴ (1909). Ἐκ τούτων ὁ μὲν Παπαγεωργίου παρέθεσε τὰς πηγὰς καὶ ἐμελέτησε κυρίως τὴν ἱστορίαν καὶ τὰς τύχας τοῦ μνημείου ὥς καὶ τὰ ἐπιγραφικὰ αὐτοῦ στοιχεῖα, οἱ δὲ Perdrizet καὶ Chesnay ἠσχολήθησαν μὲ τὸ κοσμοῦν ἄλλοτε τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ ψηφιδωτὸν τῆς μεταλήψεως καὶ μεταδόσεως τῶν Ἀποστόλων, ὥς καὶ μὲ τὰ λειτουργικὰ σκεύη καὶ ἄμφια τῆς ἐκκλησίας, περὶ ὧν ἐπίσης ἐπραγματεύθησαν ὁ τε Λαμπάκης καὶ ὁ Kondakof. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι ἐκ πάντων τῶν ἀσχοληθέντων μὲ τὴν μητρόπολιν τῶν Σερρῶν ὁ μόνος, ὅστις κάπως ἐπρόσεξε τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ μνημείου, εἶναι ὁ Ρῶσος Kondakof, ὅστις καὶ παρέσχε τὴν κάτοψιν τοῦ ναοῦ (κατὰ μετρήσεις τοῦ Pokryschkin ἔ. ἀ. σ. 150 εἰκ. 90) πλὴν δυστυχῶς καὶ ταύτην λίαν ἀτελεῖ, ἀφ' οὗ οὔτε τὸ ἐξωτερικὸν περίγραμμα τοῦ ἱεροῦ σημειοῦται, οὔτε οἱ καλύπτοντες τὸ ἱερὸν θόλοι, οὔτε τὰ κατὰ διαφόρους ἐποχὰς ἀνεγερθέντα τμήματα ὑποδηλοῦνται. Ἐπὶ τῶν ὀλίγων δὲ πληροφοριῶν τοῦ Kondakof στηρίχθεις καὶ ὁ Millet ἀνέγραψεν ἐν τῷ περὶ τῆς ἑλληνικῆς σχολῆς ἐν

¹ Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια αὐτῆς Byzant. Zeitschr, III (1894) σ. 225 ἔ.

² Monuments Piot X (1904) σ. 123 ἔ.

³ Δελτίον Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρείας Ε' (1903) σ. 43 ἔ.

⁴ Makedonija, Πετρούπολις 1909 (ρωσ.) σ. 149 ἔ.

τῇ βυζαντινῇ ἀρχιτεκτονικῇ συγγράμματί του ¹ γνώμας τινάς, αἵτινες, ὡς κατωτέρω θὰ ἴδωμεν, δὲν ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰ πράγματα. Ἐχὼν λοιπὸν ὑπ' ὄψιν μου ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ κυρίως πλευρὰ τοῦ μνημείου παρέμεινε μέχρι τοῦδε ἀνεξέταστος, ἐθεώρησα σκόπιμον ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῶν γενομένων ἐν ἔτει 1938 ὑπὸ τῆς ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου Ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ἐργασιῶν στερεώσεως τοῦ μνημείου ², νὰ ἐπιληφθῶ τῆς λεπτομεροῦς αὐτοῦ καταμετρήσεως καὶ ἐξετάσεως, ἥς τὰ ἀποτελέσματα δημοσιεύω κατωτέρω.

Ἡ σήμερον ἡρειπωμένη καὶ ἀλειτούργητος παλαιὰ τῶν Σερρών μητρόπολις εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Βαρόσι κατακεχωσμένη εἰς βάθος δύο καὶ πλέον μέτρων, συγκεντρώνει δ' ὅμως εἰσέτι ἱκανοὺς προσκυνητάς, λόγῳ τοῦ παρὰ τὸ διακονικὸν αὐτῆς ἀναβλύζοντος ἁγιάσματος. Τὸ κτίριον εἶναι μεγάλη ὀρθογώνιος βασιλικὴ (ἔσωτ. διαστ. 15,60 × 24,00) φέρουσα πρὸς ἀνατολὰς μίαν μόνην προβάλλουσαν εὐρύχωρον ἡμικυκλικὴν ἀψίδα ἱεροῦ, διαιρουμένη δ' ἔσωτερικῶς εἰς κυρίως ναὸν μήκους 14,15 καὶ νάρθηκα πλάτους 4,30 (εἰκ. 2). Πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς ἔφερεν ἑξωτερικῶς καὶ προσκτίσματα κατὰ καιροὺς προστεθέντα εἰς τε τὴν βόρειον καὶ τὴν δυτικὴν πλευρὰν καὶ δὴ καὶ τὴν νοτίαν, ἐφ' ἧς ἦτο προσκεκολλημένος ἀνοικτὸς κίονοστήρικτος ξυλονάρθηξ συναπτόμενος πρὸς πρόπυλον, δι' οὗ ἐγένετο ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἡ πρὸς τὸν κυρίως ναὸν προσπέλασις. Εἰκόνα τῶν νοτίων τούτων προσκτισμάτων παρέσχον ὁ Perdrizet (ἔ. ἀ. σ. 125 εἰκ. 2) καὶ ὁ Kondakof. Σήμερον ἐξ αὐτῶν διατηροῦνται μόνον λείψανα τῶν θεμελίων.

Ἐκ τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ὁ μὲν βόρειος πάχους, 1,00 μ. παρουσιάζει θλάσιν περὶ τὸ μέσον τοῦ μήκους του (εἰκ. 2) λόγῳ τῆς ὁποίας τὸ πλάτος τοῦ ἱεροῦ ἀποβαίνει 15,80, ἐν ᾧ τὸ παρὰ τὸν νάρθηκα πλάτος εἶναι 15,60 μ. Ὁ δὲ νότιος τοῖχος καταπεσὼν ἀνεκτίσθη (τῷ 1725) ὡς μαρτυρεῖ οὐ μόνον ἡ διὰ πωρολίθων πλινθοπερίκλειστος τοιχοδομία του, ἣτις διαφέρει τῆς τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ οὔσης ἐκ πλινθοδομῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπ' αὐτοῦ πλινθινὴ ἐπιγραφή, ἣτις λέγει:

ΕΝ ΕΤΙ ΑΥΚΕ + Ο ΤΑΠΕΙΝΟΣ ΜΡΟΛΙΤΗΣΕΡΡΩΝ ΣΤΕΦΑΝΟΣ [Ο ΚΤ]ΙΤΩΡ *

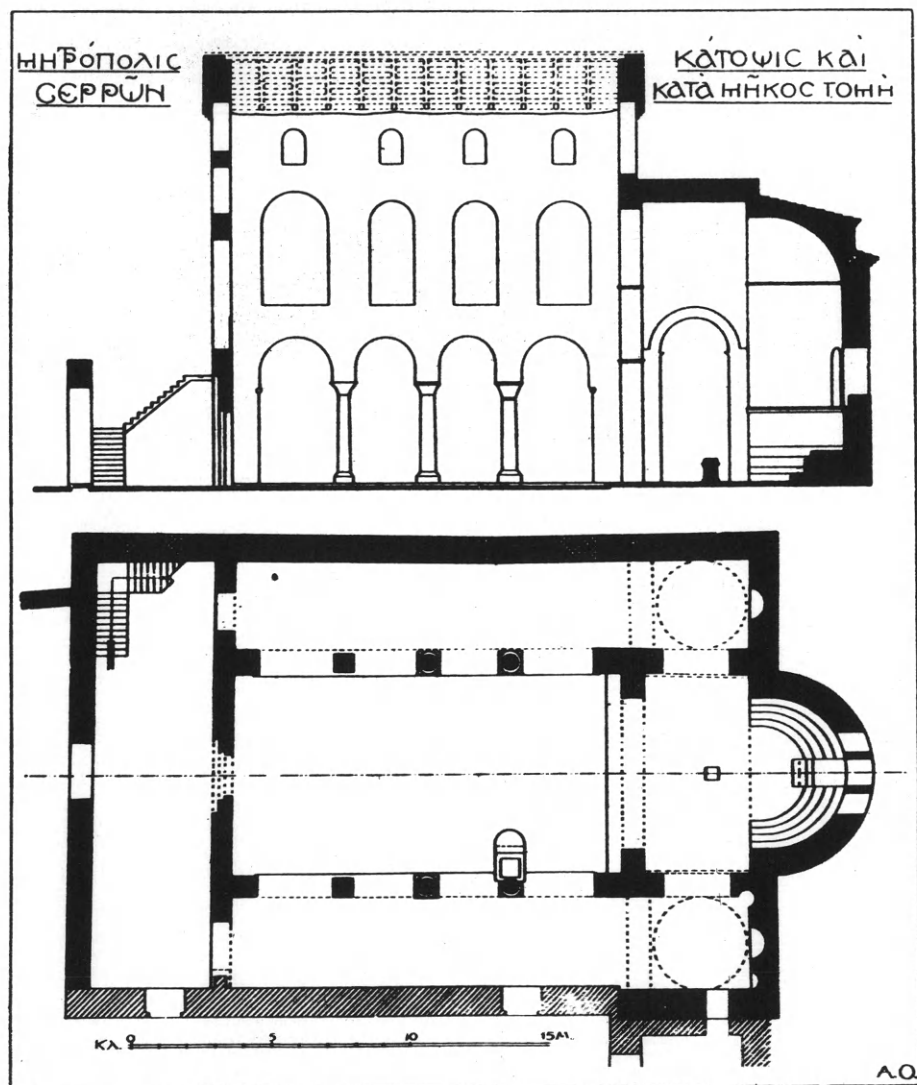
Ὁ κυρίως ναὸς διαιρεῖται διὰ δύο κατὰ μήκος κίονοστοιχιῶν εἰς τρία κλίτη, ὧν ἕκαστον συγκοινωνεῖ πρὸς τὸν νάρθηκα διὰ μιᾶς θύρας. Τοῦ μέσου κλίτους τὸ πλάτος, ἀπὸ κίονος εἰς κίονα μετρούμενον, εἶναι 7,62, ἀπὸ δὲ τοίχου εἰς τοῖχον 7,25 λόγῳ τῆς κρεμάσεως. Τῶν ἄκρων κλιτῶν τὸ πλάτος εἶναι περίπου 3,40 μ. Κατὰ ταῦτα ἡ ἀναλογία τοῦ πλάτους τοῦ μέσου κλίτους πρὸς τὸ πλάτος τῶν ἄκρων εἶναι 2,23 : 1.

* G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σ. 21.

² Πβλ. Ἑπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΔ' (1938) σ. 601.

³ Π. Παπαγεωργίου, ἔ. ἀ. σ. 280 Γ. Ἀμπάκης ἔ. ἀ. σ. 43.

Ἐκάστη τῶν κιονοστοιχιῶν ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν κίωνων¹ καὶ δύο κατὰ τ' ἄκρα παραστάδων, ὧν αἱ μὲν πρὸς δυσμὰς ἐκφύονται ἀπὸ τοῦ πρὸς τὸν νάρ-

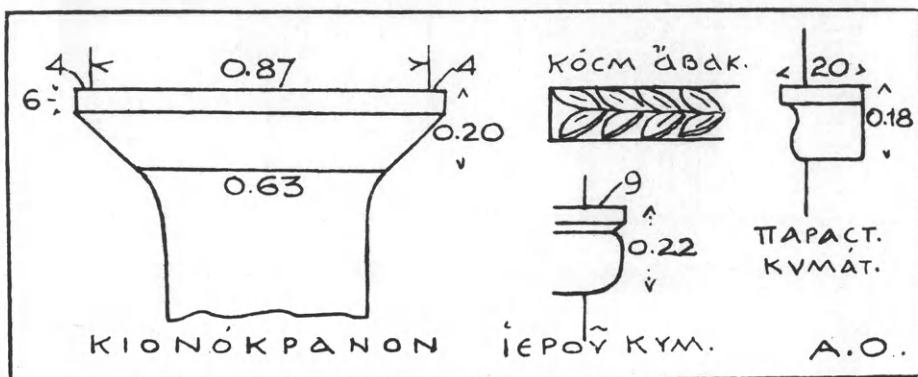
Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μήκος τομή τῆς βασιλικῆς τῶν Σερρῶν.

θηκα τοίχου, αἱ δὲ πρὸς ἀνατολὰς εὐρίσκονται εἰς τὴν προέκτασιν τῶν δύο

¹ Παραδόξως ὁ κ. Γ. Σωτηρίου ἀναφέρων δις τὴν μητρόπολιν τῶν Σερρῶν γράφει, ὅτι αἱ κιονοστοιχίαι τῆς παρουσιάζουν ἐναλλὰξ κίονας καὶ πεσσούς (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. τ. ζ' (1929) σ. 297 καὶ 298.

τοιχών, οἵτινες χωρίζουν τὸ κυρίως βῆμα ἀπὸ τῆς προθήσεως καὶ τοῦ διακο-
νικοῦ. Ἐνταῦθα δηλαδή αἱ κιονοστοιχίαι δὲν προεκτείνονται μέχρι τοῦ ἀνα-
τολικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ διακόπτονται, συνεχιζόμεναι διὰ τοίχων φερόντων
τοξωτὰ ἀνοίγματα. Ἐχομεν δηλαδή διάταξιν παρεμφερῆ πρὸς τὴν τῶν μετ' ἔγκαρ-
σίου κλίτους παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν, πρὸς ἃς ἡ ἐξεταζομένη παρουσιάζει
καὶ ταύτην τὴν ὁμοιότητα: ὅτι ἔχει καὶ αὕτη κατὰ τὴν συνένωσιν τοῦ κατὰ
μῆκος πρὸς τὸ ἐγκάρσιον κλίτος μεγάλην «θριαμβευτικὴν» ἀψίδα (εἰκ. 2)
βαίνουσιν ὅμως οὐχὶ ἐπὶ κίωνων ἀλλ' ἐπὶ παραστάδων.

Οἱ κίονες τῶν κιονοστοιχιῶν, βαίνοντες ἐπὶ ἐλαφρῶς (0,07-0,10) ἐξέχοντος
στυλοβάτου, ἔχουν τοὺς μὲν ἀρραβδῶτους κορμούς των ἐκ πρασίνου μαρμάρου

Εἰκ. 3. Λεπτομέρειαι ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν.

(ἀτρακίου λίθου), τὰς δὲ βάσεις καὶ τὰ κιονόκρανα ἐκ λευκοῦ. Καὶ τῶν μὲν
βάσεων ἡ ἄρθρωσις, λόγῳ τῆς ἐκ τῶν πυρκαϊῶν ἀσβεστοποιήσεως τοῦ μαρ-
μάρου, δὲν εἶναι σαφής· διαφαίνεται ὅμως ὁπωσδήποτε σχέσις αὐτῆς πρὸς
ἰωνιζούσας μετὰ πλίνθου βάσεις. Τὰ δὲ κιονόκρανα ἔχουν ἄλλα μὲν καλα-
θροειδές, ἄλλα δὲ κολουροπυραμιδοειδές σχῆμα, μὲ λοξόμητον ἄνωθεν ἄβακα.
Ἐπὶ τοῦ ἄβακος μάλιστα τοῦ ἀνατολικοῦ κίονος τῆς βορείου κιονοστοιχίας
δισώθη καὶ ἀνάγλυπτος κλάδος ἐκ φύλλων δάφνης, (εἰκ. 3) οἷους συναντῶμεν
εἰς παλαιοχριστιανικὰ κιονόκρανα. Ἡ λοιπὴ ὅμως διακόσμησις τῶν κιονο-
στειῶν δὲν εἶναι πλέον ὁρατὴ, λόγῳ τῆς ἀσβεστοποιήσεώς των. Χαρακτηριστικὴ
τέλος εἶναι καὶ ἡ μορφή τῶν ἐπὶ τῶν παραστάδων σωζομένων μαρμαρίνων
ὑφαψιδίων, ἧτις εἶναι κοιλόκυρτος (εἰκ. 3).

Οἱ κίονες συνδέονται πρὸς ἀλλήλους δι' ὑπερυψωμένων τόξων, ἀνοίγματος
ποικίλλοντος ἀπὸ 2,03 μ. (μέσον) μέχρι 2,58 (ἄκρα) καὶ βέλους 1,65. Τὸ πάχος
τοῦ τοξωτοῦ τοίχου εἶναι 0,97 μ. συνεχίζεται δ' οὗτος πρὸς τὰ ἄνω, φέρων,
ἀντιστοιχῶς πρὸς τὰ τόξα, μεγάλα καὶ ὑψηλὰ (3,80) τοξωτὰ ἀνοίγματα, ὧν
πάλιν τὰ πρὸς δυσμὰς εἶναι εὐρύτερα τῶν ἄλλων (2,35 - 1,60). Ἡ ὑπαρξὶς τῶν
ἀνοιγμάτων τούτων ἢ μᾶλλον πεσσῶν πάχους 0,90 γεφυρουμένων διὰ τόξων,

δηλοῖ, ὅτι ὁ ναὸς εἶχεν ὑπεράνω τῶν πλαγίων κλιτῶν ὑπερῶα, αἵτινα ἐξετείνοντο καὶ ὑπὲρ τὸν νάρθηκα, ὅστις ὡσαύτως ἔβλεπε δι' ἀνοίγματος πρὸς τὸ μέσον κλίτος. Ἀλλὰ καὶ ἔτι περαιτέρω πρὸς τ' ἄνω ὑψοῦντο οἱ δύο ὑπὲρ τὰς κιονοστοιχίας τοῖχοι φέροντες ἀντιστοίχως πρὸς τὰ κάτωθεν ἀνοίγματα μικρὰ τοξωτὰ παράθυρα (εἰκ. 2) πλάτους 0,80 καὶ ὕψους 1,25, μ. δι' ὧν εἰσήρχετο φῶς ἐκ τῶν ἔξωθεν. Εἶχεν ἐπομένως ἡ βασιλικὴ φωταγωγὸν ἑξέχοντα ὑπὲρ

Εἰκ. 4. Ἀποψὶς τῆς μητροπόλεως τῶν Σερρῶν ἀπὸ Ν. Δ.

τὰς στέγας τῶν πλαγίων κλιτῶν, αἵτινες ἔφθανον μέχρι περίπου τῆς ποδιᾶς τῶν μικρῶν τοξωτῶν παραθύρων. Καὶ ἤδη ἐρωτᾶται: πῶς ἐκαλύπτετο τὸ μέσον κλίτος, διὰ ξυλίνης στέγης ἢ διὰ κτιστῆς καμάρας;

Ὁ Millet στηριζόμενος εἰς τὸ «αἶσθημα» τοῦ Kondakof, ὅτι ὁ ναὸς ἦτο θολωτός, δέχεται¹, ὅτι τὸ μέσον κλίτος ἐκαλύπτετο διὰ κυλινδρικῆς καμάρας. Ἀλλ' ὁ Kondakof προφανῶς ἠπατήθη εἴτε ἐκ τοῦ ὑπὲρ τὸ ἱερὸν θόλου, εἴτε ἐκ τῆς ξυλίνης ψευδοκαμάρας, ἥτις ἐκάλυπτε τὸ μέσον κλίτος ὅτε ἐπεσκέφθη τὸν ναὸν καὶ ἥτις προήρχετο πιθανώτατα ἐκ τῆς μετὰ τὴν τελευταίαν πυρκαϊὰν ἐπισκευῆς τοῦ 1890. Ὅτι δ' ὁ θόλος οὗτος ἦτο ξυλόπηκτος (μπαγδατὶ) μαρτυρεῖ κυρίως τὸ μικρὸν αὐτοῦ πάχος, οὗ τὰ ἴχνη σαφέστατα διακρίνονται ἐπὶ τῶν δύο γυμνῶν τῶρα τυμπάνων (ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ εἰκ. 4) ἐν ᾧ εἷς θόλος κτιστὸς τοιοῦτον ἀνοίγματος (7,25 μ.) ὥφειλε νὰ ἔχη μέγα πάχος. Ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ σωζόμενοι τοῖχοι τῶν κιονοστοιχιῶν δὲν ἔχουσιν ἐπαρκὲς πάχος διὰ κτιστὴν καμάραν, τὸ δὲ πάχος 0,90 μ., ὅπερ ἔχουσιν, ἐπιβάλλεται ἐκ τοῦ ὑπερ-

¹ L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 21.

βολικοῦ των ὕψους (13,50 μ.). Ἄλλως τε καὶ μεμαρτυρημένοι ξυλόστεγοι βασιλικαί, παλαιοχριστιανικαί τε¹ καὶ βυζαντιναί², τοσοῦτον καὶ ἔτι μεῖζον πάχος τοίχων ἐμφανίζουν. Ἀλλὰ καὶ ἂν δεχθῶμεν ὅτι τὸ μέσον κλίτος ἐστεγάζετο διὰ θολωτῆς ὀροφῆς, δὲν θὰ ἔπρεπε καὶ τὰ ἄκρα κλίτη, δηλαδὴ τὰ ὑπερῶα, νὰ καλύπτονται ὡσαύτως διὰ θόλων; Τοιούτων ὅμως οὐδὲν ἔχνος παρατηρεῖται καὶ θὰ ἦτο σόλοικον νὰ δεχθῶμεν κτιστὸν θόλον διὰ τὸ μέσον καὶ ξυλίνας στέγας διὰ τὰ πλάγια κλίτη. Κατὰ ταῦτα ὁ κυρίως ναὸς πρέπει νὰ ἦτο ξυλόστεγος, εἰς ταύτην δ' ἀκριβῶς τὴν αἰτίαν ὀφείλονται ἀσφαλῶς καὶ αἱ ἐπανειλημμένοι πυρκαϊαί, ὡς ὑπέστη. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται, ὅτι πλὴν τοῦ ἱεροῦ ἡ βασιλικὴ τῶν Σερρῶν παρουσιάζει πάντα τὰ στοιχεῖα ἐλληνιστικῆς βασιλικῆς ἥτοι κατὰ κιονοστοιχίας, ὑπερῶα ὑπὲρ τὰ πλάγια κλίτη καὶ ξυλίνην στέγην μετὰ φωταγωγοῦ. Μόνον δὲ ἀνατολικὸν στοιχεῖον δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ ἄνω πεσσοστοιχία, ἣτις ὅμως φαίνεται ὅτι εἶναι μεταγενεστέρα.

Τὸ ἱερόν. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν κυρίως ναὸν καὶ τὸν νάρθηκα τὸ τριμερὲς ἱερόν τῆς μητροπόλεως τῶν Σερρῶν ἐκαλύπτετο διὰ κτιστῶν θόλων καὶ δὴ ἡ μὲν κεντρικὴ ἀπὸ αὐτοῦ διὰ τεταρτοσφαιρίου, οὐτίνος ἡ στέγη θλάται ἐξωτερικῶς εἰς δύο βαθμίδας³, (εἰκ. 1 καὶ 2) τὸ δὲ πρὸ αὐτοῦ ὀρθογώνιον τμήμα διὰ σωζομένου εἰσέτι κυλινδρικοῦ θόλου, χαμηλὰ τοποθετημένου καὶ τέλος τὰ παραβήματα (πρόθεσις καὶ διακονικὸν) διὰ τρουλλίσκων⁴ πλινθίνων, προφανῶς κατ' ἐπίδρασιν τῶν πεντατρούλλων ναῶν, οἵτινες συχνὰ συναντῶνται εἰς τὴν σφαῖραν ἐπιρροῆς τῆς πρωτευούσης καὶ εἰς ἄλλας βυζαντινὰς βασιλικάς, ὡς π. χ. τὴν Ἀγ. Σοφίαν τῆς Νικαίας⁵, τὸν ἐν τῇ νησίδι τῆς Πρέσπας ναὸν τοῦ Ἀγ. Ἀχιλλεῖου⁶, τὴν ἐν Θεσσαλονίκῃ βασιλικὴν τῶν Ταξιαρχῶν⁷ (Ἱκισεριφ τζαμι) κλπ.

Ἐχομεν λοιπὸν ἐν Σέρραις συνδυασμὸν κτιστῆς καμάρας ἐν τῷ ἱερῷ καὶ ξυλίνης στέγης ἐν τῷ κυρίως ναῷ, οἷον συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τοῦ 12^{ου} αἰῶνος ὡς π. χ. εἰς τὸ καθολικὸν τῆς ἐν Ἡλείᾳ μονῆς τῶν Βλαχερνῶν⁸, εἰς τὴν Παναγίαν τοῦ Μπρωῶνῃ τῆς Ἀρτης⁹ κλπ.

¹ Ἀγ. Δημήτριος καὶ Παναγία ἀχειροποίητος Θεσσαλονίκης (Diehl, *Le Tourveau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique* Paris 1918 πίν. IV.)

² Βασιλικὴ Μεσημβρίας Rachenov, *Les églises de Mesembria*, Sofia 1932, σ. 4.

³ Τοῦτο συμβαίνει καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα ὡς π. χ. τὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ ναὸν τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, τὸν αὐτόθι ναὸν τῆς Ἀχειροποιήτου, τὸν ἐν Μ. Χώρῳ Ἀγρινίου, τὸν ἐν Σκριτοῦ ναὸν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, τὴν Μαυριώτισσαν τῆς Καστορίας κλπ.

⁴ Οὐχὶ δὲ τυφλῶν ἀσπίδων (calottes), ὡς γράφει ὁ Millet, ἔ. ἀ. σ. 21.

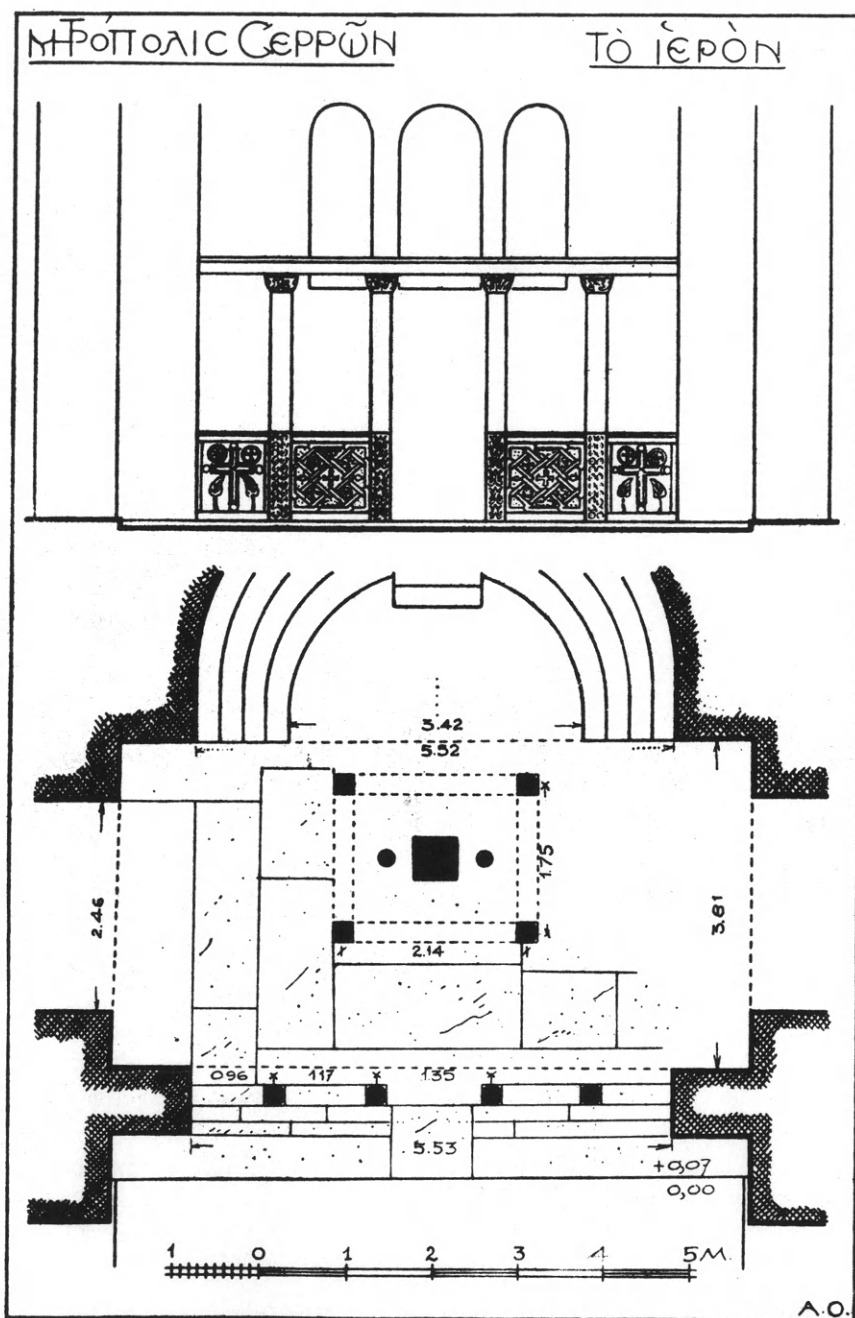
⁵ N. Brounoff, *Échos d'Orient* τ. 24 (1925) σ. 475

⁶ Γ. Σωτηρίου, *Byz. Zeitschrift*, XXX (1930) πίν. X εἰκ. 4.

⁷ Millet, ἔ. ἀ. σ. 31 εἰκ. 15.

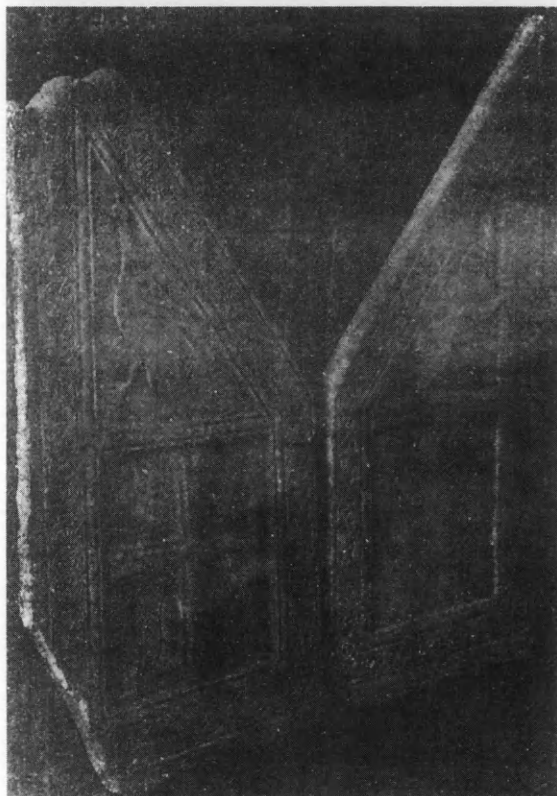
⁸ Α. Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Ἐφημερίς 1923 σ. 8 εἰκ. 3.

⁹ Α. Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Β' σ. 53.

Εικ. 5. Κάτοψις τοῦ μέσου ἱεροῦ καὶ πρόσοψις τοῦ τέμπλου ἐν ἀναπαραστάσει.

Ἐξετάζοντες ἤδη λεπτομερέστερον τὸ ἱερὸν παρατηροῦμεν, ὅτι ἡ εὐρύχωρος ἡμικυκλικὴ αὐτοῦ ἀψίς (διαμ. 5.52 βέλος 3.52) ἔχει ἱκανῶς ὑπερυψωμένην μορφήν (εἰκ. 5), διατρυπᾶται δ' ὑπὸ τριλόβου παραθύρου, ὅπερ δὲν ἔχει μαρμαρίνους διαχωριστικούς κιονίσκους ἀλλὰ κτιστοὺς ἐκ πλίνθων πε-

Εἰκ. 6. Τὰ δύο πτερύγια τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου.
κατὰ φωτογραφίαν τοῦ Λαμπάκη.

Λαμπάκης (εἰκ. 6). Ἐκ τούτων σήμερον σώζεται μόνον τὸ ἐν (δεξιὸν) καὶ τοῦτο δυστυχῶς τεθραυσμένον εἰς πλείονα τεμάχια¹

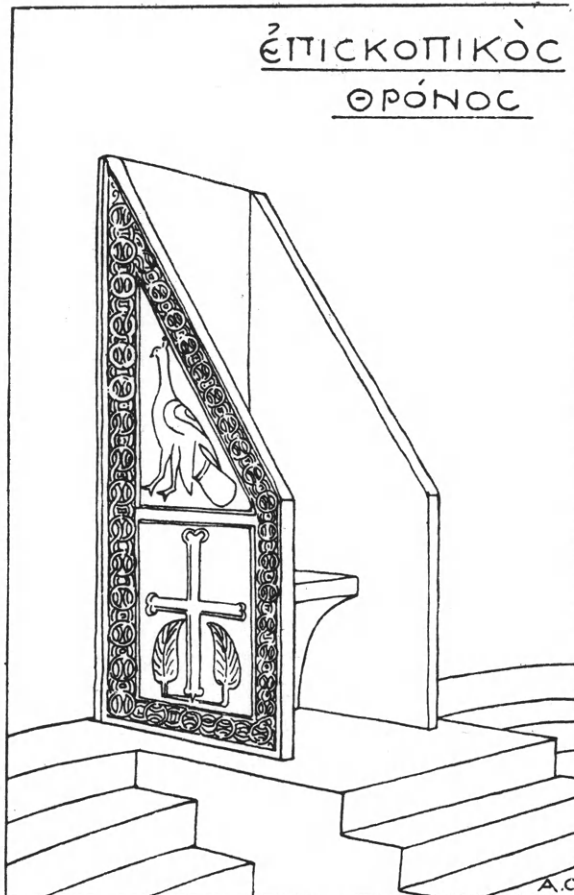
Τὰ δύο πτερύγια τοῦ ἀρχιερατικοῦ θρόνου ἀπαρτίζονται ἐκ τραπεζιοσχημῶν μαρμαρίνων πλακῶν (εἰκ. 6), πάχους 0.085 μ. κεκοσμημένων ἐπὶ τῆς μιᾶς των μόνον πλευρᾶς, ἥς ἡ μὲν ὀπισθία ἀκμὴ ἔχει μῆκος 2.15 μ. ἡ

σίσκους. Εἶναι δὲ τὸ παράθυρον τοῦτο ὑψηλὰ τοποθετημένον, διότι κάτωθεν αὐτοῦ ὑπῆρχε τὸ σύνθρονον ἥτοι τριπλῇ σειρᾷ ὁμοκέντρων βαθμιδοειδῶν ἐδωλίων ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὁποίων κατελείπετο χῶρος προωρισμένος διὰ τὴν ὑψηλὴν καθέδραν τοῦ ἐπισκόπου. Δύο ὀριζόντιαι ζῶναι διακόπτουσι καθ' ὕψος τὸν κύλινδρον τῆς ἀψίδος ἐκ τούτων ἡ μία (εἰκ. 2) εὐρίσκεται εἰς τὴν στάθμην τῆς ποδιᾶς τοῦ παραθύρου, εἶναι δὲ μαρμαρίνη καὶ ἔχει τομὴν τετραγώνου κύκλου καὶ ὕψος 0.22 (εἰκ. 3) ἡ δ' ἑτέρα εἶναι ὀλοξόμητος καὶ εὐρίσκεται εἰς τὴν γέννησιν τοῦ τεταρτοσφαιρίου (εἰκ. 2).

Τῆς ἐπισκοπικῆς καθέδρας διετηροῦντο μέχρι τοῦ 1903 τὰ δύο μαρμαρίνα πτερύγια, ἅτινα ἐφωτογράφησεν ὁ μακαρίτης

¹ Τὸ πτερύγιον τοῦτο ἐσχέδιασε καὶ ὁ Chesnay (Monuments Piot X [1904] σ. 186 εἰκ. 17), ὅστις ὁμως δὲν διέκρινε φαίνεται καὶ τὸν ἐν τῷ κάτω πεδίῳ τοῦ ἀπεξεομένον σταυρόν.

δ' ἐμπροσθία μόνον 0.93 μ. τοῦ πλάτους ὄντος κάτω 0.95 μ. Ἡ πρὸς διακόσμησιν ἐπιφάνεια τῶν πτερυγίων περιβάλλεται ὑπὸ ἐνιαίου πλαισίου παρακολουθοῦντος τὸ σχῆμα τοῦ πτερυγίου καὶ ἀποτελουμένου εἰς μὲν τὸ ἐν ἔξ ἄλυσσοειδοῦς πλέγματος τριμεροῦς ταινίας (εἰκ. 6), εἰς δὲ τὸ ἄλλο ἔξ ἑλικοειδοῦς

Εἰκ. 7. Ἀναπαράστασις τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου τῆς μητροπόλεως Σερρών.

πλοχοῦ μεθ' ἡμιφύλλων ἀκάνθης (;). Ἡ ἐντὸς τῶν πλαισίων ἐπιφάνεια διαιρεῖται δι' ὀριζοντίας ταινίας εἰς δύο πεδία: ἐν περίπου τετράγωνον κάτω καὶ ἐν τριγωνικὸν ἄνω. Καὶ τὰ μὲν κάτω πεδία φέρουσιν ἐντὸς ἀνάγλυπτον σταυρόν¹, ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου φύονται κάτω ἀνὰ ἐν φύλλον ἢ μᾶλλον «δένδρον τοῦ παραδείσου» προσκλίνον πρὸς τὸν σταυρόν—θέμα συνηθέστατα

¹ Ὁ σταυρὸς τοῦ δεξιοῦ πτερυγίου ἀπελαξεύθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας, διακρίνονται ὁμῶς σαφῶς τὰ ἔχνη του ἐπὶ τοῦ μαρμάρου

ἀπαντῶμενον ἐν τῇ βυζαντινῇ διακοσμητικῇ — τὰ δὲ ἄνω πεδία, ἦτοι τὰ τριγωνικά, κοσμοῦνται διὰ διαφόρου ἐκάτερον θέματος ἦτοι τὸ μὲν τοῦ ἀριστεροῦ περυγίου δι' ἀνορθουμένου παγωνίου, τὸ δὲ τοῦ δεξιοῦ διὰ ζώου στρέφοντος τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ μικροῦ πρὸ αὐτοῦ πτηνοῦ (πέρδικος;).

Ἡ ἐργασία τῶν μὲν πλαισίων εἶναι ἐπιμελής καὶ ἄνετος, ἐν ᾧ τοῦναντίον ἡ τοῦ παγωνίου παρουσιάζει κάποιαν ἀκαμψίαν καὶ σχηματοποιήσιν καίτοι τὸ θέμα τοῦτο πληροῖ ἐπιτηδειότερον τὸν τριγωνικὸν χώρον ἀπὸ τὸ τοῦ ζώου μετὰ τοῦ μικροῦ πτηνοῦ, ἅτινα πάλιν παρουσιάζουν μεγαλυτέραν ἐλευθερίαν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν.

Τὸ παραπλεύρως σχέδιον (εἰκ. 7) παρέχει ἀναπαράστασιν τοῦ σήμερον διαλελυμένου θρόνου. Μεταξὺ τῶν περυγίων ὑπῆρχε βεβαίως τὸ κάθισμα, πρὸ δὲ αὐτῶν δυνατὸν νὰ ὑπῆρχον πεσσίσκοι. Ὁμοιόσχημα ἀλλὰ μετὰ διαφόρου διακοσμήσεως περυγία εὐρίσκοντο καὶ τὸν ἀρχιερατικὸν θρόνον ἐν Μελενίκῳ, Σμύρῃ (Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. 3,142) καὶ ἀλλαχοῦ.

Ὁ θρόνος θὰ ἦτο πιθανώτατα τοποθετημένος εἰς τὸ μέσον τοῦ συνθρόνου καὶ εἰς τὸ ὕψος τῆς ἀνωτάτης σειρᾶς τῶν ἐδωλίων, ἦτο δὲ προσεὶς δι' ἰδιαιτέρας ἀξονικῆς κλίμακος ἐκ 5 βαθμίδων (ἀναβάθρας) βραδύτερον — ἐπὶ τουρκοκρατίας — ὁ δεσποτικὸς θρόνος ἐτοποθετήθη ἔξω τοῦ τέμπλου, ἐν τῷ μέσῳ κλίτει, ἔνθα πρὸ τοῦ μεσαίου κίονος τῆς νοτίας κιονοστοιχίας διατηρεῖται εἰσέτι τὸ δι' αὐτὸν προωρισμένον κτιστὸν βάθρον, οὗτινος αἱ διαστάσεις προσαρμόζονται πρὸς τὰς τοῦ θρόνου (δρα εἰκ. 2).

Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πρὸ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ ὀρθογωνίου χώρου ἵστατο ἡ Ἀγ. Τράπεζα ἀποτελουμένη ἐκ πλακῶς στηριζομένης ἐπὶ τριῶν στηριγμάτων ἦτοι ἐνὸς μεσαίου μαρμαρίνου κυβικοῦ ὑποβάθρου, εἰλημμένου ἐκ ρωμαϊκοῦ κτηρίου (postamentum ὕψους 0.68 μετὰ συμφοῦς ἰωνικῆς βάσεως ὕψ. 0.19), καὶ δύο ἐκατέρωθεν αὐτοῦ κυλινδρικών, μαρμαρίνων ἐπίσης, κιονίσκων, διαμέτρου 0.18, ὧν σώζονται εἰσέτι κατὰ χώραν τμήματα τῶν κορυφῶν (σῶζ. ὕψ. 0.20 καὶ 0.07) ἐσφηνωμένα ἐντὸς τῆς καλυπτούσης τὸν χώρον μαρμαρίνης πλακοστρώσεως (εἰκ. 5).

Ἡ Ἀγ. Τράπεζα περιεβάλλετο καὶ ἐκαλύπτετο ὑπὸ κιβώριον, οὗτινος διετηρήθησαν κατὰ χώραν οἱ βατῆρες τῶν κίωνων, φέροντες τοὺς οἰκείους τόρμους προσηλώσεως. Ὡς δ' ἐξάγεται ἐκ τῶν ἀποστάσεων τῶν τόρμων τούτων τὸ κιβώριον δὲν εἶχεν ἀκριβῶς τετράγωνον σχῆμα, ἀλλ' ἦτο μᾶλλον ὀρθογώνιον (εἰκ. 5) ὁμολόγον δηλαδὴ πρὸς τὸν ὀρθογώνιον χώρον, ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ ὁποίου ὠρθοῦτο. Δὲν γινώριζομεν ἂν τὸ κιβώριον ἦτο ξύλινον ἢ μαρμαρίνον διότι τὰ σωζόμενα μαρμάρινα μέλη δὲν δυνάμεθα νὰ προσειμώμεν εἰς αὐτὸ μετὰ περισσοτέρας βεβαιότητος ἢ εἰς τὸ τέμπλον, τοσοῦτον μᾶλλον καθόσον οὔτε τῶν τόξων του οὔτε τοῦ οὐρανίσκου του τεμάχια διετηρήθησαν.

Μεταξὺ τῶν φερουσῶν τὴν «θηριαμβευτικὴν» ἀψίδα παραστάδων ὠρθοῦτο τὸ μαρμαρίνον τέμπλον τοῦ ναοῦ, ὅπερ ἔβαινε, ὡς συνήθως, ἐπὶ μιᾷ καὶ

μόνης χαμηλῆς βαθμίδος, ἐχούσης τὸ αὐτὸ καὶ ὁ στυλοβάτης τῶν κιονοστοιχιῶν ὕψος ἦτοι 0.07. Ὁ στυλοβάτης τοῦ τέμπλου ἀπετελεῖτο ἐξ ἐπιμήκων μαρμαρίνων πλακῶν, πλάτους 0.68, ἐφ' ὧν διακρίνονται οἱ τόρμοι τῆς προσηλώσεως τῶν στηριγμάτων τοῦ τέμπλου, καθ' ὅς ἀποστάσεις σημειοῦνται ἐν τῷ παρατιθεμένῳ σχεδίῳ (εἰκ. 5). Κατὰ τὰς γενομένας τῷ 1938 ἐργασίας ἀποχωματώσεως τοῦ ναοῦ εὐρέθησαν ἐν τῷ ἱερῷ δύο μαρμαρίνοι πεσίσκοι μετὰ συμφυῶν ἀρραβδῶτων κυλινδρικῶν κορυμῶν,¹ πρὸς οὓς ἀριστα προσαρμόζονται δύο ὠραῖα λεβητοειδῆ κιονόκρανα (εἰκ. 8). Ἔχομεν κατὰ ταῦτα οὐ μόνον τὰς ἀκριβεῖς θέσεις ἀλλὰ καὶ τὸ ἀκριβὲς ὕψος τῶν στηριγμάτων τοῦ τέμπλου (2.66) ἐλλείποντος μόνον τοῦ ἐπιστυλίου. Τὸ τέμπλον δὲ τοῦτο, λόγῳ τῆς μεγάλης κλίμακος τοῦ ναοῦ, εἶναι ἀσυνήθως ὑψηλὸν² ὁμοιάζον κατὰ τοῦτο πρὸς τὸ τοῦ Πρωτάτου τοῦ Ἀγίου Ὁρους, ἐνθα ἐπίσης, λόγῳ τοῦ μεγάλου ὕψους τοῦ ναοῦ, κατεσκευάσθη καὶ τὸ τέμπλον ὑψηλόν.

Εἰκ. 8. Κιονόκρανα (ἄνω) καὶ πλάξ ἐκ σαρκοφάγου.

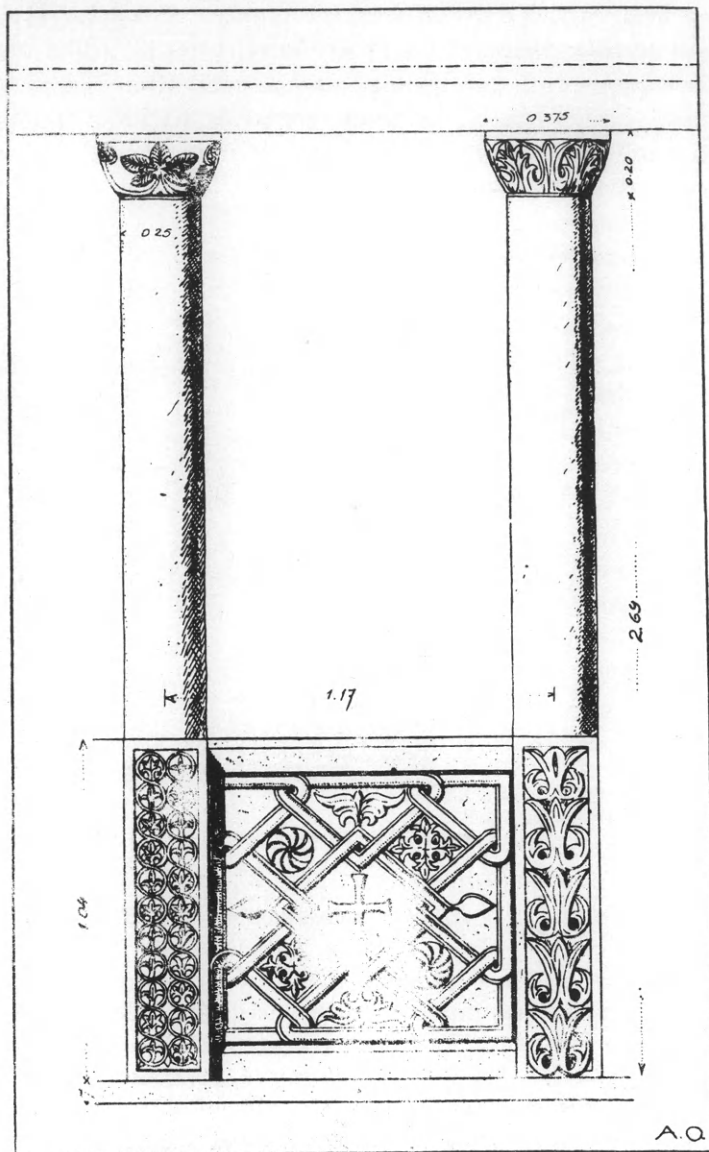
Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη τὴν διακόσμησιν τῶν στοιχείων τοῦ τέμπλου. Οἱ πεσίσκοι (διαστάσεων $0.25 \times 0.26 \times 1.04$ μ.) ἔχουσι κεκοσμημένην τὴν μίαν μόνον ἐκ τῶν τεσσάρων κατακορύφων αὐτῶν παρεῶν καὶ δὴ ὁ μὲν εἰς δι' ἐπαλλήλων ἐσχηματοποιημένων φύλλων ἀκάνθης (εἰκ. 9) ὁ δ' ἕτερος διὰ δύο στηλῶν ἄλυσσοειδῶν πλοχμῶν περιβαλλόντων τρίφυλλα καὶ πεντάφυλλα ἀνθέμια (εἰκ. 9) ἐν ἑλαφρῇ ἀναγλύφῳ. Ἀντίστοιχος πρὸς τὴν διακόσμησιν τοῦ πρώτου πεσίσκου εἶναι καὶ ἡ διακόσμησις τοῦ ἑτέρου τῶν κιονοκράνων (εἰκ. 8), οὗτινος ἡ κυρτὴ ἐπιφάνεια καλύπτεται διὰ φύλλων ἀκάνθης, ἐν ᾧ δευτέρου κιονοκράνου αἱ τέσσαρες πλευραὶ κοσμοῦνται διὰ φύλλων ἀμπέλου, ὧν ὁ μίσχος καμπυλούμενος ἀπολήγει εἰς γωνιαίους ἐσχηματοποιημένους βότρες³.

¹ Τοὺς κίονας τούτους, εὐρισκομένους πάλαι κατὰ γῆς ἐν τῷ Ἀγ. Βήματι, ἐθεώρησεν ὁ Παπαγεωργίου (ἐ.ἀ. σ. 249) ὡς ἀνήκοντας εἰς τὸν δυτικὸν νάρθηκα.

² Εἰς τοὺς τρουλλαίους, μικρᾶς κλίμακος βυζαντινοὺς ναοὺς, τὸ μέχρι τοῦ ἐπιστυλίου ὕψος τοῦ τέμπλου δὲν ὑπερβαίνει συνήθως τὰ 2.30 μ.

³ Εἰκὼν τοῦ δευτέρου τούτου κιονοκράνου ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Γ. Σωτηρίου ἐν Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΑ' σ. 457.

Τὰ παρατιθεμένα σχέδια (εἰκ. 5 καὶ 9) παρέχουσιν ἀναπαράστασιν τοῦ

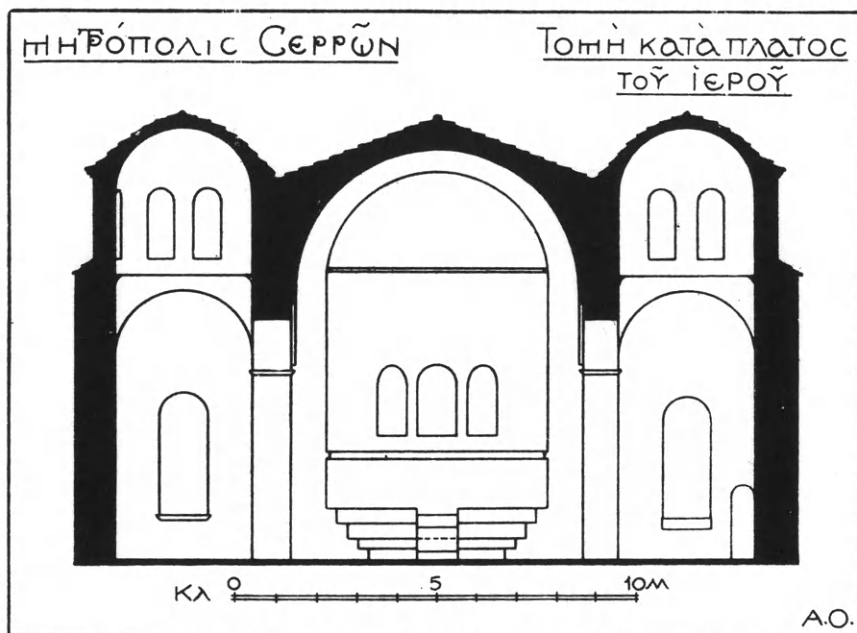
Εἰκ. 9. Τμήμα τοῦ τέμπλου ἐν ἀναπαραστάσει.

τέμπλου, ἐν ᾗ ὡς θωράκια ἐχρησιμοποιοῦντο δύο τῶν ὑπὸ Chesnay¹ σχεδιασθέντων, μὴ σωζομένων δὲ πλέον κατὰ χώραν γλυπτῶν τεμαχίων.

¹ Monuments Piot X (1904) σ. 134 καὶ 135.

Τὰ παραβήματα. Τὸ κυρίως ἱερὸν συνεκοινώνει πρὸς τὰ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ παραβήματα διὰ μεγάλων τοξωτῶν ἀνοιγμάτων (πλ. 2,46 μ.). Εἰς τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἐκατέρου τῶν παραβημάτων ἀνοίγεται εἰς τὸ πάχος τοῦ τοίχου¹ ἄβαθῆς κόγχη, ἣτις ἐν τῷ διακονικῷ συνοδεύεται καὶ ὑπὸ δύο ἐκατέρωθεν αὐτῆς μεταγενέστερον ἀνοιχθέντων κογχαρίων. (εἰκ. 2 καὶ 10) Πλίνθινοι τρουλλίσκοι, διατρυπώμενοι ὑπὸ τοξωτῶν παραθύρων στεγάζουσι, μέσῳ λοφίων, τὰ παραβήματα, ἅτινα ἐχωρίζοντο ἀπὸ τῶν κλιτῶν μόνον διὰ τοῦ τέμπλου.

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῶν κατὰ μῆκος καὶ πλάτος τομῶν (εἰκ. 2 καὶ 10) οἱ

Εἰκ. 10. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς.

τρουλλίσκοι τῶν παραβημάτων εἶναι χαμηλοὶ τῆς κορυφῆς των ἐρχομένης εἰς τὴν αὐτὴν περίπου στάθμην πρὸς τὴν κλεῖδα τοῦ πρὸ τῆς ἀψίδος κυλινδρικοῦ θόλου (εἰκ. 10). Ἡ τοιαύτη ἀνατολικὴ ἀπόληξις τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι τυχαία ἀλλὰ μελετημένη. Οἱ τρουλλοὶ τοποθετηθέντες ἐκεῖ, εἰς χαμηλὴν σχετικῶς στάθμην δὲν χρησιμεύουσι μόνον εἰς τὸν ἐντονώτερον χαρακτηρισμὸν τοῦ ἱεροῦ ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν κάλυψιν τῆς σχετικῶς μεγάλης ἐπιφανείας, ἣτις ἄλλως θὰ κατελείπετο κάτωθεν τῶν κεκλιμένων στεγῶν τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἅτινα ἦσαν ὑποχρεωμένα νὰ μὴ προχωρήσωσι πρὸς ἀνατολὰς πέραν τῆς γραμμῆς,

¹ Οὐχὶ ἐξέχουσα ἡμικυκλικῶς, ὡς ἐνομίσθη (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τ. 7 [1929] σ. 298).

εἰς ἣν φθάνει τὸ μέσον κλίτος ἤτοι τῆς θριαμβευτικῆς ἀψίδος. Διὰ τῆς ἐκεῖ δὲ μάλιστα τοποθετήσεως τῶν τρουλλίσκων δλοκληροῦται καὶ ἡ πυραματοειδῆς διάταξις τοῦ ὅλου ναοῦ, ἣν παρατηροῦμεν εἰς τε τὰ πλάγια (κλίτη χαμηλότερα) καὶ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν (νάρθηξ χαμηλότερος).

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τῆς μητροπόλεως τῶν Σερρών παρατηροῦμεν, ὅτι αἱ μὲν κάτω κιονοστοιχίαι τοῦ κυρίως ναοῦ ὡς καὶ τὸ συνεχόμενον θολωτὸν μέσον ἱερὸν προέρχονται ἀσφαλῶς ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ, ἐν ᾧ αἱ πεσσοστοιχίαι τῶν ὑπερώων καὶ οἱ τρουλλίσκοι τῶν παραβημάτων εἶναι μεταγενέστεραι προσθῆκαι γενόμεναι κατ' ἀναλογίαν ἄλλων μεσαιωνικῶν βασιλικῶν Μακεδονίας καὶ Θράκης (Ἀγ. Ἀχιλλεῖου Πρέσπας, Σερβίων, Μεσημβρίας κλπ.). Δύσκολον εἶναι νὰ ὁρίσῃ τις τὴν χρονολογίαν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ· διότι οὗτος παρουσιάζει πολλὰ παλαιοχριστιανικά¹ στοιχεῖα, ἅτινα δύναται νὰ ἀναβιβάσωσι τὴν κτίσιν του μέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ 6^{ου} μ.Χ. αἰῶνος. Ἐπειδὴ ὅμως ἀφ' ἑτέρου ὑπάρχουσιν ἐν τῷ ναῷ καὶ ἄλλα στοιχεῖα μαρτυροῦντα βυζαντινοὺς χρόνους², φαίνεται πιθανώτερον νὰ ἐκτίσθῃ ὁ μὲν ἀρχικὸς ναὸς κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα, καθ' ἣν δηλαδὴ ἐποχὴν κατεσκευάσθῃ καὶ τὸ περίφημον ψηφιδωτὸν τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, ὅπερ χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ αἰῶνος τούτου³, αἱ δὲ πεσσοστοιχίαι τῶν ὑπερώων ὡς καὶ οἱ τρουλλίσκοι εἶναι πιθανώτατα προσθῆκαι τοῦ 12^{ου} ἢ τοῦ 13^{ου} αἰῶνος.

¹ Λίαν χαμηλὴ στάθμη τοῦ δαπέδου ἐν σχέσει πρὸς τὸ σημερινὸν ἔδαφος, μία καὶ μόνη εὐρύχωρος ἡμικυκλικὴ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ, βαθμιδωτὴ ἐξωτερικῶς διαμόρφωσις τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, τοποθέτησις τῶν κιονοστοιχιῶν ἐπὶ στυλοβάτου, ἰωνίζουσαι βάσεις τῶν κίωνων, κοιλόκυρτα ὑφαψίδια τῶν τόξων κλπ.

² Μεγάλῃ ὑπερύψωσις τῶν τόξων τῶν κιονοστοιχιῶν, ἐπιμήκης κτιστὴ καμάρα τοῦ ἱεροῦ κλπ.

³ Millet, Art byzantin σ. 197 ἐν Michel, Histoire de l'art I, 1 (1905).

ΣΤΑΧΥΟΛΟΓΗΜΑΤΑ ΕΚ ΜΟΝΩΝ ΤΗΣ ΠΙΝΔΟΥ

Ἐν τῷ 6^ῳ καὶ τῷ 7^ῳ τόμῳ τῆς «Θεολογίας» (1928 καὶ 1929) ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Θεσσαλιώτιδος καὶ Φαναριοφερσάλων Κύριος Ἱεζεκιὴλ ἐπραγματεύθη, μετὰ τῆς ἰδιαζούσης αὐτῷ σαφηνείας καὶ πολυμαθείας, περὶ τῶν ἐπὶ τῆς Πίνδου κατεσπαρμένων μονῶν, διαλελυμένων τε καὶ μὴ, ὥς καὶ τῶν ναῶν, ὧν ἐδημοσίευσε κυρίως τὰς ἐνδιαφερούσας κτιτορικὰς ἐπιγραφάς. Ἐπιθυμῶν ὅμως ὁ διακεκριμένος ἱεράρχης νὰ καταστήσῃ τὰ μνημεῖα τῆς θεοσώστου ἐπαρχίας αὐτοῦ γνωστὰ καὶ ἀπὸ τῆς τεχνικῆς αὐτῶν πλευρᾶς εὐηρεστήθη νὰ μοι ἀναθέσῃ τὴν σχετικὴν αὐτῶν ἐξέτασιν, παρασχὼν μοι πρὸς τοῦτο ἀμέριστον τὴν ἡθικὴν καὶ ἄλλην αὐτοῦ συνδρομήν, ἐφ' ᾧ καὶ θερμὰς εὐχαριστίας καὶ ἐνταῦθα τῷ ἐκφράζω.

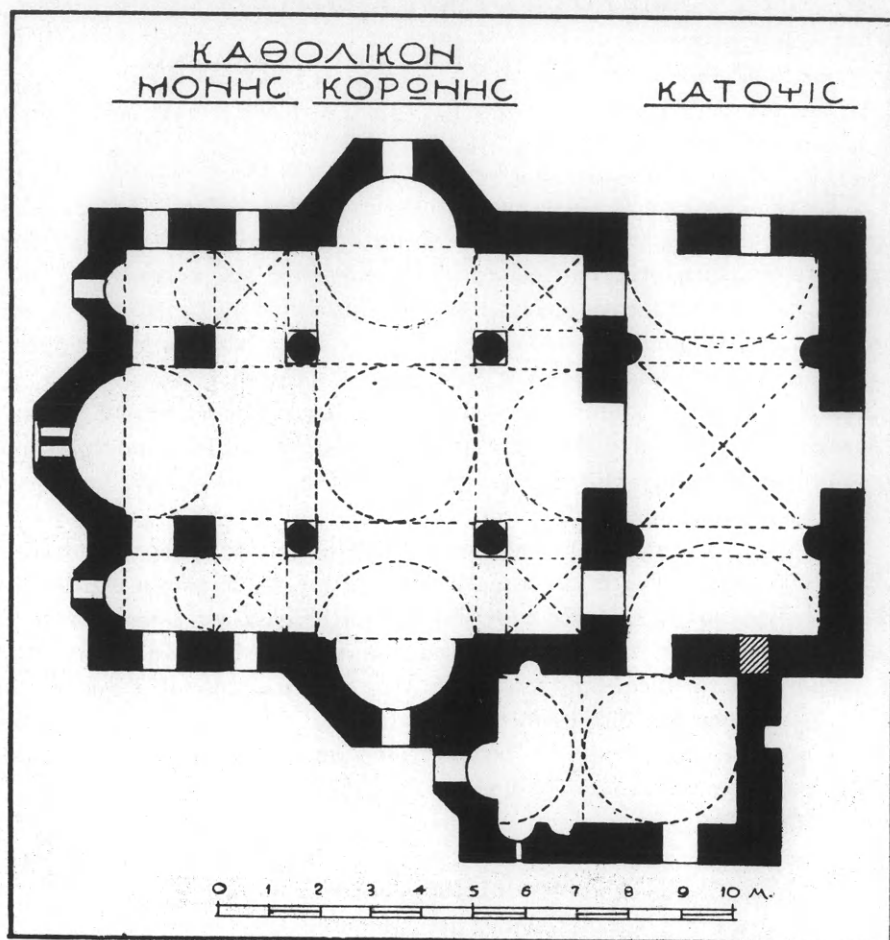
Ἐκ τῆς ἀνὰ τὴν Πίνδον βραχείας περιοδείας, ἣν ἐπεχείρησα τῇ συνοδείᾳ τοῦ σοφοῦ Ἱεράρχου κατὰ τὸν παρελθόντα Ἰούλιον, θὰ παρὰσχῶ ἐνταῦθα τὰ μᾶλλον ἐνδιαφέροντα τεχνικῶς στοιχεῖα, μὴ εἰσερχόμενος εἰς λεπτομερῆ περιγραφὴν ἐνὸς ἐκάστου μνημείου—ἦν ἄλλως τε πλεον ἢ ἐπαρκῶς παρέσχεν ἐν τῇ μνημονευθείσῃ αὐτοῦ δημοσιεύσει ὁ Σεβ. Θεσσαλιώτιδος—τὰ στοιχεῖα δὲ ταῦτα θὰ σινοδεύσω διὰ σχεδιογραφημάτων καὶ ἰδίᾳ διὰ φωτογραφικῶν ἀπεικονίσεων τῶν τοιχογραφιῶν, ἐκτελεσθεισῶν παρὰ τοῦ συνοδεύσαντος ἡμᾶς εἰδικοῦ φωτογράφου Γεωργ. Τσίμα.

α) **Μονὴ Κορώνης.** Περὶ τῆς μονῆς ταύτης—ἦν καὶ πρὸ πολλῶν ἐτῶν εἶχον ἐπισκεφθῇ—ἔγραψα ἤδη ἱκανὰ ἐν τῷ ΙΕ' τόμῳ τῆς Ἑπετηρίδος τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (σ. 405-416). Τὸ καθολικὸν τῆς παρουσιάζει τὸν τετρακιδόνιον ἀθωνικὸν τύπον, μετὰ προσκεκολλημένου κατὰ τὴν Β. Δ. γωνίαν παρεκκλησίου (εἰκ. 1). Οἱ ἀθωνικοῦ σχεδίου ναοί, οἵτινες διακρίνονται τῶν κοινῶν ἐγγεγραμμένων σταυροειδῶν μετὰ τρούλλου διὰ τῆς κατὰ τὰ ἄκρα τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας κεραίας τοῦ σταυροῦ προσθήκης *χορῶν*, ἥτοι ἐξεχούσων ἡμικυκλικῶν κογχῶν, ἀπαντῶνται μὲν καὶ κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους, προτιμῶνται ὅμως κατ' ἐξοχὴν διὰ καθολικὰ μονῶν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας¹, ὁπότε τὸ Ἅγιον Ὄρος ἀπετέλει τρόπον τινὰ τὴν

¹ Ὅρα τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν ἐν Ἑπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τ. ΙΕ' σ. 407 σημ. 2, 3, 4.

ἐστίαν, ἀφ' ἧς μετελαμπαδεύετο ἡ τέχνη (Ἀρχιτεκτονική καὶ Ζωγραφική) ἀνὰ σύμπαντα τὸν χριστιανικὸν κόσμον (κυρίως Ἑλλάδα, Σερβίαν, Βουλγαρίαν καὶ Ρουμανίαν).

Ἐπὶ τῆς Πίνδου τὸ μετὰ χορῶν σχέδιον ἐφηρμοσθῇ εἰς πάντας τοὺς μετὰ

Εἰκ. 1. Κάτοψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Κορώνης.

τρούλλου ναοὺς—μονοκλίτους τε καὶ τρικλίτους—παρὰ τοὺς ὁποίους ἐλάχιστα καὶ ἀσήμαντα εἶναι τὰ παραδείγματα καμαροσκεπάζων βασιλικῶν. Οὐ μόνον δὲ τοὺς χοροὺς ἀλλὰ καὶ αὐτὰ ἔτι τὰ προσκεκολλημένα παρεκκλήσια, ἅτινα συνήθως ἀπαντῶνται εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ Ἁγ. Ὁρους, βλέπομεν προσηρημένα εἰς τὰ καθολικά τῶν μονῶν τῆς Πίνδου, ὡς π. χ. ἐν ταῖς μοναῖς Κορώνης (εἰκ. 1), Πέτρας, Ρεντίνης κλπ.

Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Κορώνης, αἵτινες, κατὰ τὴν σχετικὴν ἐπιγραφὴν¹, ἐξετελέσθησαν τὸ 1587, κατὰ κρητικὴν τεχνοτροπίαν, ἦν ἄλλως τε ἀκολουθοῦσι καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν μεταβυζαντινῶν ἀγιογράφων τοῦ Ἀγ. Ὁρους, ἄξια ἰδιαίτερου λόγου τυγχάνουσιν αἱ εἰκόνες τῶν κτιτόρων, οὐ μόνον διότι παρέχουσι τὰς προσωπογραφίας τῶν ἀφιερωτῶν ἀλλὰ καὶ διότι πολλὰς μᾶς διδάσκουσι λεπτομερείας περὶ τῆς τότε ἐν χρήσει ἀμφιέσεως, καλυμμάτων τῆς κεφαλῆς κλπ. Τρεῖς εἶναι τῶν ἀφιερωτῶν αἱ εἰκόνες ἐν τῇ Μονῇ Κορώνης. Δύο ἐξ αὐτῶν ἐδημοσιεύσαμεν ἤδη ἐν τῇ μνημονευθείσῃ μελέτῃ. Ἐπειδὴ ὅμως αἱ φωτογραφίαι ἐκεῖναι δὲν ἦσαν ἐπιτυχεῖς ἀναδημοσιεύομεν αὐτὰς ἐνταῦθα (εἰκ. 2 καὶ 3) κατὰ πολὺν εὐκρινέστερα ἀπεικασματα, προσθέτομεν δὲ καὶ τὴν τοῦ τρίτου (εἰκ. 4).

Ἡ εἰκὼν 2 εἰκονίζει τὸν « νέον κτίτορα τῆς μονῆς » Ἀνδρέαν Μποῦνον, ὅστις, κατὰ τὴν σχετικὴν ἐπιγραφὴν, ἐχορήγησε τὴν δαπάνην πρὸς ἱστόρησιν τοῦ ναοῦ ἥτοι ἐκτέλεισιν τῶν τοιχογραφιῶν διὰ χειρὸς τοῦ μοναχοῦ Δανιήλ. Ἐστραμμένος κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς τὸν θεατὴν κρατεῖ ὁ νέος κτίτωρ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ, ὃπερ προσφέρει πρὸς τὴν ἀριστερᾷ καὶ ἄνω εἰκονιζομένην ἐνθρόνον Θεοτόκον². Ὁ δωρητὴς φορεῖ ὑπεράνω ὁμοιοχρώμου (uní) κυανοῦ, χειριδωτοῦ χιτῶνος, ποδῆ-

Εἰκ. 2. Ὁ νέος κτίτωρ τῆς μονῆς Κορώνης
Ἀνδρέας Μποῦνος.

¹ Τὸ κείμενον ταύτης ὄρα ἐν Ἑταμ. Βυζ. Σπουδῶν τ. IΕ σ. 409.

² Ταύτης ἐν τῇ εἰκόνι διακρίνεται μόνον τὸ δεξιὸν ἄκρον τοῦ θρόνου μετὰ ἐπ' αὐτοῦ προσκεφαλαίου.

ρες μεταξωτὸν ἐπανωφόριον (καφτάνι) πεποικιλμένον δι' ἐνυφασμένων κλαδί-

Εἰκ. 3. Ὁ κτίτωρ τοῦ παρεκκλησίου Ἀποστολάκης.

σκων καὶ ἀνθέων (στόφα)¹ καὶ κομβούμενον πρὸ τοῦ στήθους διὰ πυκνοτοποθετημένων κομβίων ἐκατέρωθεν ἐκάστου τῶν ὁποίων εἶναι ἐπερραμμένα σκοτεινότερου χρώματος ὀριζόντια ταινία (σειρίτια).

Ὁ Μπουῆνος προσκλίνων ἐλαφρῶς τὴν γενειοφόρον κεφαλὴν του, ἔχει αὐτὴν κεκαλυμμένην διὰ μεγάλου σφαιροειδοῦς σκούφου (καμελαυκίου) ἐνθυμίζοντος κάπως τὸ ἀνάλογον περιεργον κάλυμμα τοῦ ἐν τῇ Μονῇ τῆς Χώρας μεγάλου λογοθέτου Θεοδώρου τοῦ Μετοχίτου². Ἀνάλογα καλύμματα κεφαλῆς βλέπομεν καὶ εἰς τοιχογραφίαν Τυρνόβου τῆς Βουλγαρίας³ τοῦ ἔτους 1616.

Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου τοῦ κτίτορος ἀπεδόθησαν μὲ φυσικότητα, ἥ δ' ἔκφρασις των ἀποπνέει πρᾶότητα καὶ εὐλάβειαν.

Ὁ δεύτερος «νέος κτίτωρ» (εἰκ. 3) εἶναι ὁ «ἐκ χωρίου Βρανιανῶν»⁴ Ἀποστολάκης, ὅστις ἐδᾶπάνησε διὰ τὴν ἀγιογράφησιν τοῦ παρεκκλησίου συντελεσθεῖσαν πολὺ ἀργότερον τῆς τοῦ ναοῦ ἤτοι τὸ 1739, ὥς μᾶς διδάσκει

¹ Ἀνάλογα ἦσαν τὰ ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης ἀναφερόμενα βυζαντινὰ «ἀνθηρὰ ἀμφιάσματα» *Opuscula* 236, 64 (Tafel).

² Ὅρα εἰκόνα αὐτοῦ προχείρως παρὰ Dalton, *Byzantine art and archaeology*, Oxford. 1911 σ. 418 εἰκ. 245.

³ B. Filon, *Die altbulgarische Kunst*, Bern 1919 πίν. XVI, 1.

⁴ Τὰ Βρανιανὰ ἢ Βραγγιανὰ εἶναι χωρίον τῶν Ἀγρᾶφων ὀνομασθὲν πιθανώτατα ἀπὸ κλάδου τινὸς τῆς βυζαντινῆς οἰκογενείας τῶν Βρανάδων (πβλ. τὰ ἐν Χίῳ Βρανᾶ, Ζολώτα, *Ἱστορία τῆς Χίου Β'*, 312). Ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐλειτούργει ἐν αὐτῷ σχολὴ (Τρ. Εὐαγγελίδου, *Τὰ σχολεῖα ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐν Ἀθήναις* 1936 τ. Α' σ. 276) ἐν ᾗ ἐδίδασαν πλὴν τῶν ὑπὸ τοῦ Εὐαγγελίδου ἀναφερομένων καὶ ὁ αὐτόθι ἀποθανὼν Εὐγένιος Ἰωαννουλίου ὁ Αἰτωλὸς (Ν. Ἑλληνομνήμων Δ', 80) καὶ ὁ τὸν βίον τούτου συγγράψας σοφώτατος ἐν ἱερομονάχοις Ἀναστάσιος Γόρδιος.

ἡ ὑπεράνω τοῦ παραθύρου τοῦ παρεκκλησίου σχετική ἐπιγραφή¹. Τὸ παρεκκλησίον τοῦτο τιμᾶται εἰς μνήμην τοῦ τιμίου προφήτου προδρομοῦ καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου καὶ διὰ τοῦτο ὁ κτίτωρ, εἰκονιζόμενος καὶ αὐτὸς ὁλόσωμος μὲ στροφὴν τριῶν τετάρτων πρὸς τὸν θεατὴν, κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς φορητὴν εἰκόνα τοῦ Προδρομοῦ, εἰκονιζομένου πτερωτοῦ καὶ κρατοῦντος διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς τὴν σταυροφόρον ράβδον του διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογοῦντος τὸν δωρητὴν, ὅστις πάλιν φέρει τὴν δεξιὰν πρὸ τοῦ στήθους εἰς ἔνδειξιν εὐλαβοῦς εὐχαριστίας.

Ὁ Ἀποστολάκης εἰκονίζεται γενειοφόρος καὶ μακρόκομος, φορεῖ δ' ἐσωτερικῶς μὲν ποδηρὸς ἀντερί μετὰ ζώνης, ἐξωτερικῶς δὲ ποδηρὸς ὡσάντως ἐπανωφόριον ἢ *τζουμπέν*, ὑπέρυθρον ἐνιαίου χρώματος μετὰ παρυφῆς καὶ τραχηλέας ἐκ γούνης. Τοιαῦτα ἐπανωφόρια συνηθίζοντο κατὰ τε τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὡς διδάσκουσι συμβόλαια² καὶ τοιχογραφίαι³, μάλιστα δὲ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας⁴, ὅτε ἦσαν καὶ ἐσωτερικῶς ἐπενδεδυμένα διὰ μηλωτῆς, ὡς πάλιν ἐκ συμβολαίων διδασκόμεθα⁵. Καὶ σήμερον ἔτι εἰς πλείστα μέρη τῆς Βορείου Ἑλλάδος ἄνδρες καὶ γυναῖκες φοροῦσιν ἀκόμη τὸν *τζουμπέν*⁶.

Τὸ κάλυμμα, ὅπερ φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ὁ Ἀποστολάκης, φαίνεται τρίχινον ἢ βελούδινον διαφέρει δ' ὡς πρὸς τὸ σχέδιον ἀπὸ τοῦ Μπούνου· ἀφ' ἐνὸς διότι εἶναι πεπιεσμένον, καὶ ἀφ' ἑτέρου διότι τὸ ἐσωτερικόν του ἦτο διαφοροετικῶς χρώματος καὶ ὕλης ἀπὸ τὸν γῦρον. Ὅμοια καλύμματα κεφαλῆς φέρουσι καὶ οἱ δωρηταὶ ἐπὶ μεταβυζαντινῆς (1681) εἰκόνης τοῦ Μουσείου Μπενάκη⁷, ὡς καὶ ἐπὶ τοιχογραφίας τῆς Μ. Βατοκόβου ἐν Βουλγαρίᾳ⁸. Ἡ ἔκφρασις τοῦ προσώπου τοῦ δωρητοῦ εἶναι ἥρεμος καὶ γλυκεῖα, τὸ δὲ βλέμμα του δὲν στρέφεται πρὸς τὸν θεατὴν, ὡς τὸ τοῦ Μπούνου, ἀλλ' εἶναι προσηλωμένον εἰς τὴν ἀφιέρωσιν.

¹ Ἐν Ἑπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΕ' σ. 411 ἐκ παραδρομῆς ὡς χρονολογία ἱστορήσεως τοῦ παρεκκλησίου ἐτέθη 1735 δέον 1739.

² Οὕτω π.χ. εἰς συμβόλαιον τοῦ 14^{ου} ἢ 15^{ου} αἰῶνος (Μ. Γεδεών, Byz. Zeitschrift V, 1896, 114) ἀναφέρονται ἐπανωφόρια *σκαλουράτα* μετὰ γούνης ἀλωπεϊκῆς.

³ Ἀγ. Ἀναργυροὶ Καστοριάς Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Δ' σ. 54 εἰκ. 31.

⁴ Οὕτω καὶ ἐν Βουλγαρίᾳ (Βάτοκοβο, Ὁδῆγ. Ἐθν. Μουσείου Σόφιας, Σόφια 1923 εἰκ. 117 σ. 222. Protitch, *Dénationalisation et renaissance de l'art bulgare á l'époque du joug turc*, Σόφια 1927 σ. 429) καὶ Ρουμανίᾳ, (Ghika Budești, *Evolutia arhitecturii in Muntenia și in Oltenia* 1933 εἰκ. 308).

⁵ Ἀναφέρονται «*τζουμπέδες* διὰ μηλωτῆς ὑπενδεδυμένοι» ὡς καὶ «*τζουμπέδες* πολυτελέστατοι, χρυσοπάρυφοι καὶ ἀντερί» (Θ. Ν. Φιλαδέλφους, Ἀρμονία 1901 σ. 261).

⁶ Πβλ. Ἀγγ. Χατζημιχάλη, Ἑλλην. Λαϊκὴ Τέχνη, Ἀθήναι 1931 σ. 44 εἰκ. 31.

⁷ Κατάλογος τῶν εἰκόνων τοῦ μουσείου Μπενάκη, ἐν Ἀθήναις 1936 σ. 61 εἰκ. 10.

⁸ B. Filov, *Die altbulgarische Kunst*, Bern 1919, πίν. LVI.

Με πολὺ μεγαλυτέραν κατάνυξιν εἰκονίζεται προσφέρων ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ εἰς τὴν ἄνω ἀριστερᾷ εἰκονιζομένην ἔνθρονον μετὰ τοῦ παιδίου Ἰησοῦ Θεοτόκον ἄλλος κτίτωρ (εἰκ. 4) ὁ τῆς ἀμέσως κατωτέρω ἐξεταζομένης Μ. Πέτρας, οὗτινος ἀγνοοῦμεν τὸ ὄνομα μὴ διασωθείσης τῆς σχετικῆς ἐπιγραφῆς. Ὁ δωρητὴς οὗτος, γενειοφόρος καὶ αὐτός, φορεῖ, ὡς ὁ Μποῦνος, ὑπεράνω χειριδωτοῦ, πεποικιλμένου ἀντερίου πολυτελὲς ἀχειρίδωτον καφτά-

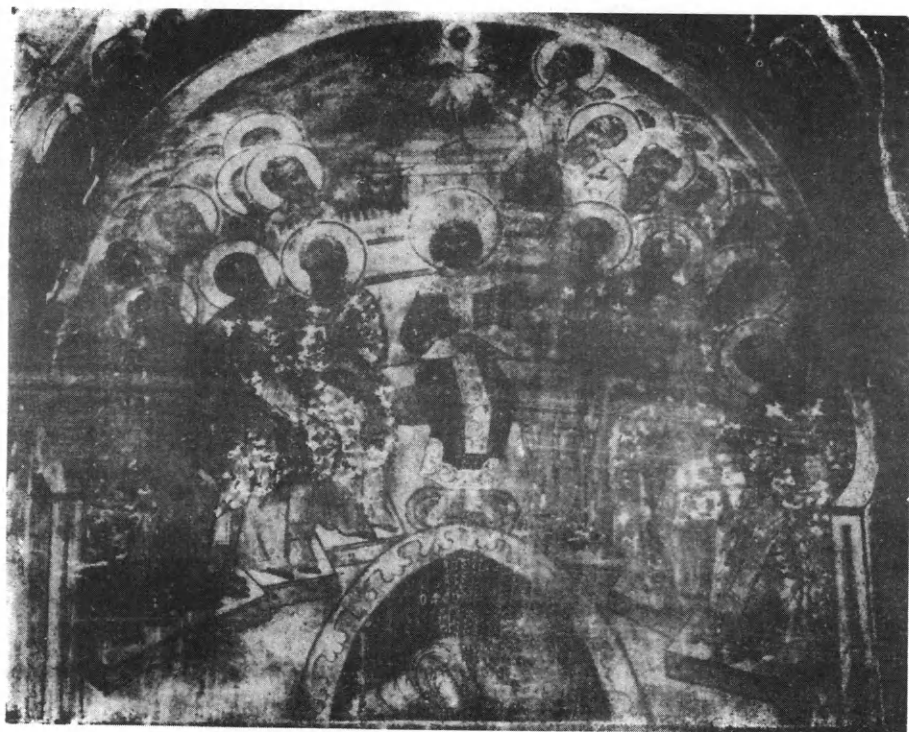
Εἰκ. 4. Ὁ κτίτωρ τῆς μονῆς Πέτρας.

νιον κοσμούμενον διὰ κεντητῶν φυλλοφόρων καὶ ἀνθοφόρων ἐλίκων. Τὴν κεφαλὴν του καλύπτει πῖλος βελούδινος μετὰ γύρου ἐκ γούνης.

Ὡς πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν καὶ τὴν τεχνικὴν αἱ προσωπογραφίαι τῶν κτιτόρων δὲν ἀφίστανται τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Μένουν καὶ αὐταὶ πισταὶ εἰς τὴν παράδοσιν. Εἶναι εἰκόνες ἐκτελεσμέναι ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν αὐτῶν κανόνων καὶ τῆς αὐτῆς πρακτικῆς πρὸς τὰς θρησκευτικὰς παραστάσεις, μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι εἶναι ὀλιγώτερον ἐσχηματοποιημένα, ὀλιγώτερον ἐπίσημοι καὶ μυστηριώδεις. Εἰς τὰς προσωπογραφίας ὑπάρχει ἀλήθεια καὶ παρατήρησις

τῆς φύσεως ἀλλὰ τεὐτοχρόνως καὶ ἀπλοποιήσις καὶ ἀφαίρεσις, ὅπως εἰς τὰς θρησκευτικὰς εἰκόνας. Διὰ τοῦτο αἱ προσωπογραφίαι ἁρμονίζονται πρὸς τὰς θρησκευτικὰς εἰκόνας τοποθετούμεναι παραπλεύρως των.

Ἐκ τῶν λοιπῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ τὸ περισσότερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζουσιν αἱ παραστάσεις τῶν Ὀικουμενικῶν Συνόδων (εἰκ. 5 καὶ 6), αἵτινες εὗρισκονται ἐν τῷ νάρθηκι. Τοιαῦται παραστάσεις συνηθίζονται μόνον

Εἰκ. 5. Ἡ Α' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικὴ σύνοδος.

ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος, ἰδιαίτερος δὲ προτιμῶνται κατὰ τὸν 16^{ον} καὶ τὸν 17^{ον}, μαρτυροῦσαι περὶ τοῦ σεβασμοῦ, ὃν ἔτρεφεν ἡ ὑπόδουλος ἀνατολικὴ ἐκκλησία πρὸς τὰς μεγάλας ἐκεῖνας θρησκευτικὰς συνελεύσεις, δι' ὧν καθωρίσθη τὸ δόγμα καὶ ἐπατάχθησαν αἱ αἱρέσεις. Εἰδικὴ μελέτη περὶ τῆς εἰκονογραφίας τῶν Συνόδων ὑπάρχει μέχρι σήμερον μόνον ἡ τοῦ πατρὸς Salaville¹, εἰς ὃν ὅμως ἦσαν γνωστὰ μόνον τὰ ἐκ Βουλγαρίας παραδείγματα (Τυρνόβου καὶ Arbanassi). Εἰς ταῦτα δύναται τις νὰ προσθέσῃ καὶ τὰς ἐξῆς παραστάσεις Οἰκου-

¹ Échos d'Orient τ. 25 (1926) 144-176.

μενικῶν Συνόδων: τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ¹, τῆς Τραπεζῆς τῆς Μ. Λαύρας τοῦ Ἀγ. Ὁρους², τοῦ καθολικοῦ τῆς ἀγιορειτικῆς μονῆς Δοχειαρίου³, τοῦ ἐν Deçani τῆς Σερβίας⁴ ναοῦ, πολλῶν ἐν Ρουμανίᾳ ναῶν⁵ καὶ τέλος τὰς τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Κορώνης, περὶ ὧν εὐθὺς κατωτέρω ὁ λόγος.

Ἡ παράστασις τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (εἰκ. 5) εἰκονίζει καθήμενον ἐν τῷ μέσῳ ἡμικυκλικῆς «ἐξέδρας» τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνον τὸν Μέγαν περιβεβλημένον τὴν βασιλικὴν στολὴν καὶ τὸ στέμμα καὶ κρατοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς μικρὸν σταυρόν. Ἐκατέρωθεν τοῦ βασιλέως κάθηνται ἀνὰ τέσσαρες ἱεράρχαι, ἐνδεδυμένοι πολυσταύρια φαιλόνια καὶ κρατοῦντες ἐν τῇ χειρὶ εὐαγγέλιον. Ὅπισθεν τῆς ἐξέδρας εἰκονίζονται παρὰ μὲν τὸν βασιλέα δύο σωματοφύλακες, ὧν διακρίνονται μόνον αἱ κεφαλαί⁶, παρὰ δὲ τοὺς ἱεράρχας ἕτεροι πατέρες. Τόσον ὁ Κωνσταντῖνος, ὅσον καὶ οἱ ἱεράρχαι φέρουσι περὶ τὴν κεφαλὴν τὸ φεγγίον τῆς ἀγιωσύνης. Ἐξαιρέσει δύο, ἥτοι τοῦ Ἀγ. Σπυρίδωνος διακρινομένου ἐκ τοῦ ναυτικοῦ του πλεκτοῦ σκούφου καὶ ἑτέρου — Σύρου προφανῶς— ὅστις φορεῖ τὸ ἀνατολικὸν φακιόλιον, πάντες οἱ λοιποὶ ἱεράρχαι εἰκονίζονται ἀσκεπεῖς. Εἰς τὸ βάθος τῆς εἰκόνος ὑπεράνω τῆς κεφαλῆς τοῦ βασιλέως εἰκονίζεται τὸ ὄραμα τοῦ Ἀγ. Πέτρου τῆς Ἀλεξανδρείας ἥτοι ὁ Χριστὸς νεαρὸς ἱστάμενος ἐπὶ κυβικῆς ἀγίας τραπέζης μὲ ἐσχισμένον τὸν χιτῶνα, ὃν ἐπιδεικνύει πρὸς τὸν δεξιᾶ εἰκονιζόμενον Ἀγ. Πέτρον τὸν Ἀλεξανδρείας⁷. Ἡ παράστασις αὕτη σχετίζεται πρὸς τὸ θέμα τῆς Α' Συνόδου, ἥτις κατεδίκασε τὸν Ἀρειον, ὅστις καὶ εἰκονίζεται εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς συνθέσεως κάτωθεν τόξου (φυλακῆς;) πρηνῆς. Τέλος εἰς τὸ βάθος τῆς εἰκόνος εἶναι γεγραμμένη ἡ ἐπιγραφή: *Ἡ ἀγία καὶ οἰκουμενικὴ Α' σύνοδος ἡ ἐν Νικαίᾳ ἐπὶ Κωνσταντῖνον κατὰ τοῦ Ἀρείου.*

Ἡ ἡμετέρα παράστασις διαφέρει τῆς ἀντιστοίχου τῶν Μονῶν Λαύρας καὶ Δοχειαρίου κατὰ τινὰς ἀσημάντους λεπτομερείας⁸, εἰς τὰς γενικὰς τῆς ὁμοῦς

¹ G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910 πίν. 77, 3.

² G. Millet, *Monuments de l'Athos, Les peintures* πίν. 140, 2 (1516).

³ G. Millet, *Monuments de l'Athos, Les peintures* πίν. 239, 3 (1568).

⁴ V. I. Petković, *La peinture Serbe du moyen-âge*, Beograd 1930, εἰκ. 115β καὶ 118β.

⁵ J. D. Stefanescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie* Paris 1928, Album πίν. LXX (Harlau) καὶ LXXXI (Sucevița) *Buletinul comisiei monumentelor istorice* (1917-1923) εἰκ. 286 καὶ 294 (Curtea din Arges). J. D. Stefanescu, *Contribution à l'étude des peintures murales valaques*, Paris 1928 πίν. III (Cozia).

⁶ Ὁ εἰς ἐξ αὐτῶν (δεξιᾶ) εἶναι στρατιώτης, ὡς μαρτυρεῖ τὸ εἰδικὸν κάλυμμα τῆς κεφαλῆς.

⁷ Ὁρα σχετικῶς πρὸς τὸ θέμα τοῦτο τὴν μελέτην τοῦ G. Millet ἐν *Mélanges Ch. Diehl* τ. II σ. 99 ἔ.

⁸ Οὕτω π. χ. ἐν Ἀγ. Ὄρει ἔχομεν μόνον τὸν δεξιὸν στρατιώτην σωματοφύλακα, ὁ Χριστὸς εἰς τὸ ὄραμα τοῦ Ἀγ. Πέτρου δὲν ἴσταται ἐλεύθερος, ὡς ἐνταῦθα, ἀλλὰ κάτω-

γραμμιάς, ὥς καὶ εἰς τὰς στάσεις τῶν ἱεραρχῶν καὶ τὰς κινήσεις των εἶναι ὁμοία. Φαίνεται λοιπὸν, ὅτι ὁ μοναχὸς ἀγιογράφος τῆς Κορώνης Δανιήλ, οὗτινος ἔργον εἶναι αἱ τοιχογραφίαι τῆς Μ. Κορώνης, ἢ ἀντέγραψεν ἀπ' εὐθείας τὰ ὀλίγα προγενέστερα ἔργα τῶν εἰρημένων μονῶν ἢ ἠντλησεν ἐκ κοινοῦ μὲ τοὺς ἀγιορεῖτας ζωγράφους προτύπου.

Σημαντικὰς ἀποκλίσεις παρουσιάζει ἡ ἡμετέρα παράστασις τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἀπὸ τῆς σχετικῆς περιγραφῆς τῆς Ἑρμηνείας τῶν Ζωγράφων, οὐ μόνον διότι δὲν εἰκονίζει εἰς τὸ βάθος «ὁσπήτια καὶ ἐπάνωθεν τὸ Ἅγιον Πνεῦμα» ἀλλὰ καὶ διότι δὲν ἔχει ἐν τῷ μέσῳ τὸν ὄν ἀπαιτεῖ ἡ Ἑρμηνεία «φιλόσοφον θαυμάζοντα, καὶ ἔμπροσθεν αὐτοῦ τὸν ἅγ. Σπυρίδωνα ἱστάμενον ἔχοντα τὴν μὲν δεξιὰν χεῖρα αὐτοῦ ἀπλωμένην πρὸς αὐτὸν εἰς δὲ τὴν ἄλλην σφίγγοντα τὴν κεραμίδα ἀπὸ τὴν ὁποίαν διέρχεται πῦρ καὶ ὕδωρ». Εἰκονίζει ἐπίσης ἡ ἡμετέρα παράστασις τὸν Ἄρειον πρηνῆ, ἐν ταπεινωτικῇ δηλονότι στάσει, ἐν ᾧ ἡ Ἑρμηνεία θέλει αὐτὸν «ἱστάμενον, μὲ ἱερατικὴν στολὴν καὶ θεωροῦντα τὰ πάντα περιφρονητικῶς», τὸν δὲ Ἅγιον Νικόλαον ραπίζοντα αὐτὸν καὶ τοὺς ὁμόφρονas τοῦ Ἀρείου καθημένους «οὐ μακρὰν τοῦ ἀπονενομένου Ἀρείου», τέλος δὲ τὸν Ἀγ. Ἀθανάσιον «ἀγένειον, διάκονον ἔτι, καθήμενον ἐνώπιον τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ γράφοντα τὸ «Πιστεύω». Κατὰ ταῦτα πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ Ἑρμηνεία βασίζεται ἐπὶ τελείως διαφόρου συνθέσεως, ἥτις θὰ ἐφηρμοζέτο πιθανῶς κατὰ τὸν 14^{ον} καὶ τὸν 15^{ον} αἰῶνα, ἐν ᾧ ὁ ἡμέτερος ἀγιογράφος τοῦ 1587 ἀντιγράφει ἴσως μεταγενέστερον πρότυπον.

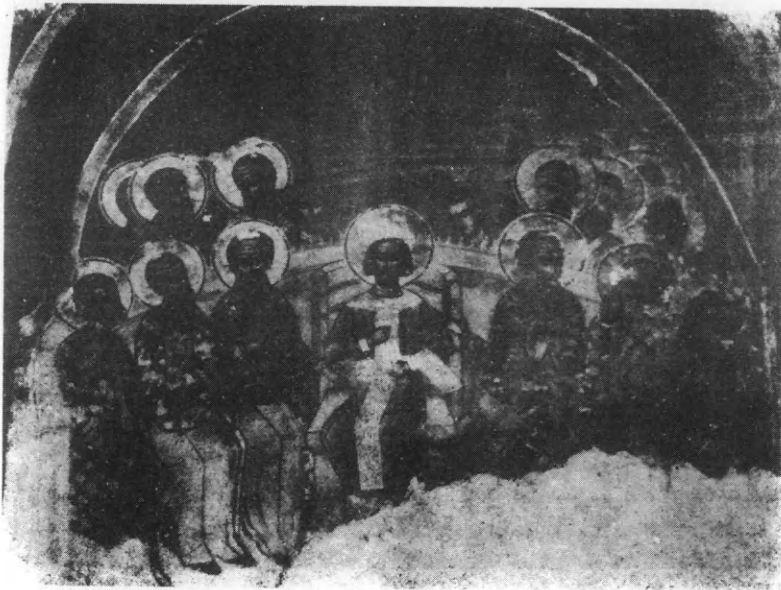
Ἡ δευτέρα παράστασις (εἰκ. 6), ἥτοι ἡ τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἀπεδόθη μὲ πολὺ ὀλιγώτερα τῆς Α' πρόσωπα. Ἡ σύνθεσις εἰς τὰ γενικά της στοιχεῖα εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τῆς Α' ἥτοι εἰς μὲν τὸν ἄξονα τῆς παραστάσεως κάθεται πάλιν ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος (ὁ 6^{ος}) ἐπὶ χωριστοῦ θρόνου ἐκατέρωθεν δ' αὐτοῦ κάθηνται ἀνὰ τρεῖς ἱεράρχαι φέροντες πολυσταύρια φαιλόνια καὶ κρατοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς εὐαγγέλιον. Ὅπισθεν τοῦ βασιλέως εἰκονίζονται πάλιν οἱ δύο σωματοφύλακες, ὧν ὁ πρὸς τὰ δεξιὰ εἶναι ἐνταῦθα ἀσκεπής. Ὅπισθεν δὲ τῶν ἱεραρχῶν ἴστανται ἄλλοι ἱεράρχαι μὲ τὰ φεγγία τῆς ἀγιωσύνης. Εἰς τὸ βάθος εἰκονίζονται ὁσπήτια μετὰ πύργων ἄνωθεν τῶν ὁποίων ἡ ἐπιγραφή: *Ἡ ἁγία καὶ οἰκουμενικὴ Ζ' σύνοδος ἡ γέγονεν ἐν Νικαίᾳ τὸ δεύτερον ἐπὶ Κωνσταντίνου καὶ Εἰρήνης κατὰ τῶν ἡκονομάχων*. Ἡ ἐπιγραφή αὕτη συμπληροῦται δι' ἐτέρας γεγραμμένης εὐθὺς ὀπισθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ βασιλέως καὶ λεγούσης *ὑπῆρχον δὲ π(ατέρ)ες τζζ'* (=367).

Ἡ παράστασις εἶναι καθ' ὅλα ὁμοία πρὸς τὴν τῆς Μονῆς Δοχειαρίου¹,

θεν κιβωρίου· ὁ Ἄρειος εἶναι πεσμένος πρὸς τ' ἀριστερά, ἐν ᾧ ἐνταῦθα πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ τέλος ἐν ᾧ εἰς τὰς ἀγιορειτικὰς τοιχογραφίας εἰκονίζονται εἰς τὸ βάθος τῆς εἰκόνης οἰκήματα, ἐνταῦθα ἔχουσι παραλευρθῇ.

¹ Millet, Monuments de l'Athos. Les peintures πίν. 239, 3.

ἦν πιθανώτατα ἀντέγραψεν ὁ ἀγιορεΐτης προφανῶς ἀγιογράφος τῆς Κορώνης. Ἀπὸ τὴν σχετικὴν περιγραφὴν τῆς Ἑρμηνείας διαφέρει ἡ ἡμετέρα παράστασις κατὰ τὰ ἑξῆς σημεῖα: α) ὅτι ὁ βασιλεὺς δὲν εἰκονίζεται, ὥς τὸν θέλει ἡ Ἑρμηνεία «παῖς», οὔτε συγκάθεται¹ μετὰ τῆς μητρὸς αὐτοῦ Εἰρήνης. β) Ὅτι οἱ πατέρες καὶ ὁ βασιλεὺς δὲν κρατοῦσι φορητὰς εἰκόνας, ὥς ἀπαιτεῖ ἡ Ἑρμηνεία καὶ γ) ὅτι ἐν τῷ μέσῳ τῆς παραστάσεως δὲν εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Καισαρείας γράφων «εἴ τις οὐ προσκυνεῖ τὰς ἁγίας εἰκόνας καὶ τὸν τίμιον σταυρόν, ἀνάθεμα». Ἐπομένως ὁ ἡμέτερος ἀγιογράφος ἤντησεν ἀπὸ διαφο-

Εἰκ. 6. Ἡ Ζ' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικὴ σύνοδος.

ρετικοῦ, μεταγενεστέρου πάντως, προτύπου ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ συγγραφεὺς τῆς Ἑρμηνείας τῆς ζωγραφικῆς τέχνης.

Ἄλλη ἐνδιαφέρουσα τοιχογραφία τῆς Μ. Κορώνης εἶναι ἡ παριστῶσα φορητὴν εἰκόνα περιβεβλημένην διὰ πεποικιλμένου ὑφάσματος (εἰκ. 7) καὶ εἰκονίζουσαν τὴν Θεοτόκον καθημένην ὀκλαδὸν καὶ κρατοῦσαν εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς τὸν μικρὸν Χριστόν, πρὸς ὃν κλίνει τρυφερῶς τὴν κεφαλὴν. Ὁ Χριστὸς διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς κρατεῖ κύλινδρον (rotulus) διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς

¹ Τοῦτο συμβαίνει εἰς τὴν ἐν τῇ Μητροπόλει τοῦ Μυστρᾶ παράστασιν τῆς Ζ' Συνόδου (Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910 πίν. 77 β) ἥτις καὶ κατ' ἄλλα σημεῖα προσεγγίζει πρὸς τὴν περιγραφὴν τῆς Ἑρμηνείας.

λαμβάνει ἀπὸ τοῦ καρποῦ τῆς χειρὸς τὴν Παναγίαν, ἐν ᾧ ἐκείνη θωπεύει διὰ τῆς δεξιᾶς τὴν κεφαλὴν του. Ἐὰν θεωρήσῃ τις μόνον τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορμοῦ τῆς Θεοτόκου δὲν θὰ εὔρῃ οὐδεμίαν διαφορὰν πρὸς τὴν στάσιν, ἣν συνήθως λαμβάνει ἡ Παναγία εἰς τὰς παραστάσεις τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἢ τῆς Δεήσεως. Ἰδιάζων ὅμως ἐνταῦθα εἶναι ὁ τρόπος καθ' ὃν κἀθήται ἡ Παναγία ἥτοι οὐχὶ ἐπὶ θρόνου ἀλλ' ὀκλαδόν, ὡς δηλαδὴ συνηθίζετο ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἡ εἰς τὴν τοιαύτην δὲ στάσιν ἀπεικόνισις τῆς Θεοτόκου νομίζω ὅτι ὀφείλεται εἰς τὸ ἐπίθετον, ὅπερ εὔρηται προσγεγραμμένον παρὰ τὸν φωτοστέφανον τῆς Παναγίας: *Ἡ Ἐπίσκεψις*, ὅπερ ὁ τεχνίτης θὰ ἠθέλησε νὰ ἐρμηνεύσῃ μὲ τὴν μεταγενεστέραν καὶ σημερινὴν ἔτι ἔννοιαν τῆς λέξεως, παρερμηνεύσας τὴν παλαιὰν αὐτῆς σημασίαν (βοήθεια, ἐπικουρία). Ὅπωςδὴποτε ἡ ἐξεταζομένη παράστασις εἶναι, καθόσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, μοναδικὴ καὶ ἅμα ἐνδεικτικὴ τῆς ἀναχρονιστικῆς ἀποδόσεως ἐν τῇ ζωγραφικῇ¹.

Παρουσιάζομεν ἐν τέλει καὶ τὴν τοιχογραφίαν τοῦ ἀναχωρητοῦ Μακαρίου τοῦ Ρωμαίου, (εἰκ. 8) εὐρισκομένην εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ. Ὁ ἅγιος εἰκονίζεται ἐνταῦθα ἐντελῶς γυμνὸς κατήμενος ἐπὶ βράχου καὶ εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς. Κατὰ τὸν συναξαριστὴν² ὁ μάρτυς Μακάριος ἔζη ἐν σπηλαίῳ «ἐνδεδυμένος μὲ τὰς ἰδίας αὐτοῦ τρίχας» ἦσαν δ' αἱ τρίχες αὐτοῦ λευκαὶ ὡς ἡ χιών, τὸ δὲ δέρμα του σκληρὸν ὡς δέρμα χελώνης, τὰ δὲ γένειά του ἐφθانون ἕως εἰς τοὺς πόδας του». Ταῦτα πάντα τὰ χαρακτηριστικὰ ἀποδίδει ἡ ἡμετέρα εἰκὼν, ἥτις διαφέρει τῶν λοιπῶν παραστάσεων τοῦ μάρτυρος, διότι δὲν εἰκονίζει αὐτὸν ὄρθιον καὶ κατὰ μέτωπον (Νοβογορὸδ³, Νάρθηξ μονῆς Βαρλαάμ⁴)

Εἰκ. 7. Τοιχογραφία φορητῆς εἰκόνος τῆς Παναγίας.

¹ Ἐν τῇ εἰκονογραφίᾳ τῆς Θεοτόκου, ἣν ἐδημοσίευσαν ὁ τε Kondakof (Ikono-grafia Bogomateri, Πετροῦπολις 1914 καὶ 1915) καὶ ὁ Lichacef (Ἡ ἱστορ. σημασία τῆς Ἱταλοελληνικῆς ζωγραφικῆς παραστάσεων τῆς Θεοτόκου, Πετροῦπολις 1911) δὲν ἀπαντᾷται τοιαύτη στάσις τῆς Παναγίας.

² Κ. Δουκάκης, Μέγας Συναξαριστὴς μηνὸς Ὀκτωβρίου Ἀθῆναι 1895 σ. 399. Νικοδήμου, Συναξαριστῆς Ἀθῆναι 1868 τ. Α' σ. 155.

³ Ph. Schweinfurt, Geschichte der russischen Malerei im Mittelalter, Haag 1930 σ. 61.

⁴ Ἀδημοσίευτος εἰσέτι.

ἀλλὰ καθήμενον καὶ μὲ στροφὴν περίπου τριῶν τετάρτων πρὸς τὸν θεατὴν. Μόνον δὲ εἰς τοιχογραφίαν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Δοχειαρίου καὶ τῆς ἐν Ρουμανίᾳ Curtea din Arges¹ (14^{ον} αἰ.) ἔχει ὁ ἅγιος στάσιν καθήμενον. Ἐν γένει ἡ παράστασις τοῦ μάρτυρος ἀναχωρητοῦ Μακαρίου ἦτο λίαν ἀγαπητὴ τοποθετουμένη, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς τοὺς νάρθηκας τῶν καθολικῶν τῶν Μονῶν οὐ μόνον τῆς

Εἰκ. 8. Ὁ ἀναχωρητὴς Μακάριος
ὁ Ῥωμαῖος.

κυρίως Ἑλλάδος¹ ἀλλὰ καὶ τῆς Βουλγαρίας², τῆς Ρουμανίας³ καὶ τῆς Ρωσίας⁴.

Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ παρεκκλησίου ἰδιαίτερου λόγου ἀξία ἀπὸ εἰκονογραφικῆς ἀπόψεως τυγχάνει ἡ ἄνωθεν τοῦ βορείου παραθύρου εἰκονιζομένη παράστασις, ἣτις φέρει μὲν τὸν τίτλον «ἀποκαθήλωσις» (εἰκ. 9) ἐν ᾧ δὲν πρόκειται κυρίως περὶ τῆς ἀπὸ σταυροῦ καταβιβάσεως τοῦ Χριστοῦ ἀλλὰ περὶ ἐνὸς περιέργου κράματος τῆς δυτικῆς Pietà καὶ τῆς ἀποθέσεως τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸν τάφον. Πράγματι ἐν τῇ ἐξεταζομένῃ εἰκόνι παρίσταται ἡ Παναγία καταβιβάζουσα μόνη τὸν νεκρὸν Ἰησοῦν ἐντὸς μεγάλης σαρκοφάγου. Ὅπισθεν τῆς Παναγίας, εἰς τὸ βάθος, εἰκονίζεται ὁ σταυρὸς εἰς τὰ ἄκρα τῆς ὀριζοντίας κεραίας τοῦ ὁποίου εἶναι ἀγκυμβισμένα τὰ σύμβολα τοῦ πάθους ἥτοι ἀριστερᾷ μὲν ἡ λόγχη, δεξιᾷ δὲ ὁ κάλαμος μὲ τὸν σπόγγον. Πλήρης ἄλλους, ἐκφραζομένου δι' ἰσχυρᾶς τῶν ὀφρῶν συσπάσεως, κρατεῖ ἡ Θεοτόκος διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸν νεκρὸν

υἱὸν τῆς, ἐν ᾧ τὴν δεξιὰν φέρει εἰς κίνησιν δεήσεως· εἰς τὸν δεξιὸν τῆς ὤμον

¹ Buletinul comisiunii monumentelor istorice (1917-1923) εἰκ. 229.

² Μ. Βαρλαάμ Μετεώρων, Μ. Δοχειαρίου, Μ. Κορώνης.

³ Βάσκοβο (Α. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, πίν. V, c), Πογάνοβο (Α. Grabar, ἑ.ἀ. πίν. LXIII).

⁴ Dragomirna (J. D. Stefanescu, L'évolution de la peinture en Bucovine et en Moldavie Paris 1928 σ. 159), Putna (J. D. Stefanescu, Nouvelles recherches sur l'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie, Paris 1929 σ. 65) Voronet (Stefanescu, Nouv. Rech. κλπ. σ. 49) Roman (Stefanescu, Nouv. Rech. σ. 53).

⁵ Νοβγορόδ (Ph. Schweinfurt, Geschichte der Russischen Malerei im Mittelalter, Haag 1930 σ. 61).

εἰκονίζεται ἐμπεπηγμένον ξίφος. Ἡ ὅλη σκηνή ἀναμφιβόλως αἰσθητοποιεῖ τὴν Θ' ὥδην τὴν ψαλλομένην κατὰ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ ὁρθοῦ τοῦ Μ. Σαββάτου «Νῦν δέ σε, Θεέ μου, ἄπνονν δρῶσα νεκρόν, τῇ σομφαίᾳ τῆς λύπης σπαράσσομαι δεινῶς» ἀλλὰ ταυτοχρόνως καὶ τὸ κατὰ τὸ Μ. Σάββατον ψαλλόμενον γνωστὸν τροπάριον «Ἄνω σε ἐν θρόνῳ καὶ κάτω ἐν τάφῳ»¹

Εἰκ. 9. Τοιχογραφία τῆς ἀποκαθλώσεως.

ὡς σαφῶς ὑποδηλοῖ ἡ ἐκατέρωθεν τῆς σαρκοφάγου γεγραμμένη ἐπιγραφή «καὶ κάτω ἐν τάφῳ».

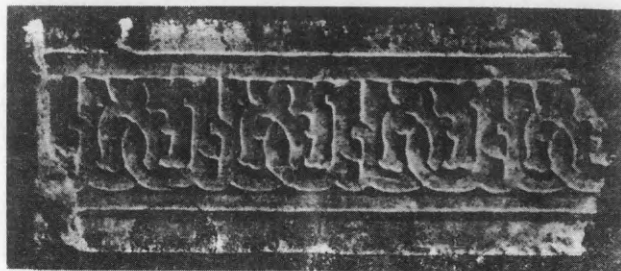
Ἡ ὅλη σύνθεσις, ἥτις τυγχάνει ἱκανῶς πρωτότυπος, συμπληροῦται διὰ τῶν κάτωθεν καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ παραθύρου εἰκονιζομένων μορφῶν τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ (εἰκ. 10).

Περαίνοντες τῶν περὶ τῆς μονῆς Κορώνης λόγον θὰ μνημονεύσομεν καὶ μαρμαρινοῦ γλυπτοῦ (εἰκ. 10) ἀποκειμένου ἐν τῇ αὐτῇ τῆς μονῆς καὶ φέροντος ὥραϊον ἐπιμελῶς ἐκτελεσμένον ἐπιπεδόγλυφον κοινικὸν κόσμημα τοῦ «ἡνι-σμένου» μεταγενεστέρου τύπου (13^{ον} ἢ 14^{ον} αἰ.)². Πῶς εὐρέθη ἐν Κορώνῃ τὸ

¹ Ὁ κανὼν οὗτος συνετέθη παρὰ Μάρκου τοῦ ἐξ Ὑδροῦντος. Τριψίδιον, ἐκδοσις Ἀθηνῶν σ. 434 Α' ἐκδ. Βενετίας σ. 408 Α'.

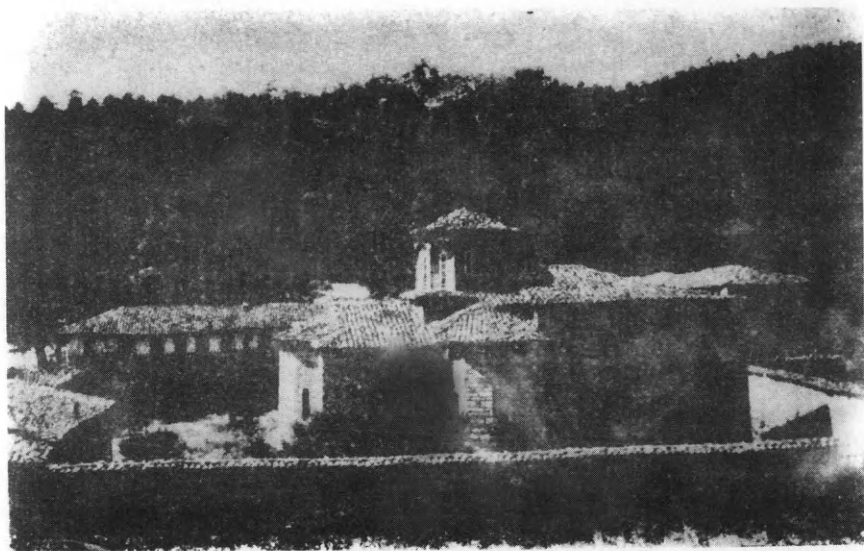
² Σχετικῶς πρὸς τὰς κοινικὰς διακοσμήσεις ὅρα τὸ ἄρθρον τοῦ Γ. Σωτηρίου, Ἀραβικαὶ διακοσμήσεις ἐν Πράκτ. Χριστιαν. Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας τῶν ἐτῶν 1933/34 σ. 57 ἔ.

πολὺ προγενέστερον τῆς κτίσεως τοῦ ναοῦ κόσμημα τοῦτο δὲν γνωρίζω. Ἴσως νὰ μετεκομίσθῃ ἄλλοθεν εἰς τὴν μονήν, ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικόν. Πάντως ἡ παρουσία του ἐν Θεσσαλίᾳ (ἐξ ἧς καὶ ἄλλα ἔχομεν δείγματα) μαρ-

Εἰκ. 10. Μαρμάρινον γλυπτὸν ἐν τῇ μονῇ Κορώνης.

τυρεῖ περὶ τῆς εὐρείας ἐξαπλώσεως τῆς κουφικῆς διακοσμήσεως ἀνὰ σύμψασαν τὴν παλαιὰν Ἑλλάδα.

Εἰκ. 11. Ἀποψὶς τῆς Μ. Πέτρας ἀπὸ Βορρᾶ.

β) **Μονὴ Πέτρας.** Δύο περίπου ὥρας πρὸς τὰ ΝΑ. τῆς μονῆς Κορώνης εὗρεται ἐντὸς δενδροφύτου χαράδρας ἀποκεκρυμμένη ἡ μονὴ τῆς Πέτρας, ὀνομασθεῖσα οὕτω ἀπὸ τινος ὀγκώδους μαστοειδοῦς ἀποφύσεως μετ' ἰσοπέδου

κορυφῆς, εὐρισκομένης παρὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ περιβόλου. Ἡ μονὴ τιμωμένη εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου εἶναι σήμερον ἐγκαταλειμμένη διακονουμένη ὑφ' ἑνὸς μόνον γέροντος μοναχοῦ. Τὸ καθολικὸν της (εἰκ. 11) ἐκτισμένον διὰ κοινῶν ἀσβεστολιθικῶν πετρῶν παραμεμιγμένων ποῦ καὶ πού μετὰ τεμαχίων πλίνθων, ἔχει τὸν τετρακίονιον ἀθωντικὸν τύπον (μετὰ χορῶν) φέρει δὲ πρὸς νότον προσκεκολλημένα δύο παρεκκλήσια. Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς εἶναι κατάκοσμος διὰ τοιχογραφιῶν τοῦ 17^{ου} καὶ 18^{ου} αἰ. Κατὰ τὸ ὑπόδειγμα δὲ τοῦ Ἀγ. Ὁρους ἡ διακόσμησις δὲν ἀπλώνεται μόνον ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ τῶν θόλων ἀλλ' ἐπεκτείνεται καὶ ἐπ' αὐτῶν τῶν συνδεόντων τὰς γεννήσεις τῶν θόλων ξυλίνων ἐλκυστήρων, οἵτινες εἶναι πεποικιλμένοι δι' ὠραιότητας ἀνθεμίων καὶ ροδάκων, ἐντελῶς ἀνατολικῆς ἐμπνεύσεως.

Δεῖγμα τῶν ἄλλως μετρίων τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ προσάγω ἐνταῦθα τὴν ἐν τῷ ἱερῷ βήματι παραστασιν τοῦ Ἀγ. Μελετίου, ἀρχιεπισκόπου Ἀντιοχείας (εἰκ. 12). Ἡ εἰκὼν αὕτη εἶναι μία ἀπὸ τὰς καλυτέρας τοῦ ναοῦ. Μᾶς παρουσιάζει τὸν ζωγράφον τῆς Πέτρας πιστὸν τηρητὴν τῶν βυζαντινῶν τρόπων μὲ τὴν γραμμικὴν σύνθεσιν, τὴν σχηματικὴν μετάπλασιν τῆς φύσεως, τὴν ζωηρὰν ἐναλλαγὴν φωτὸς καὶ σκιᾶς. Τὸ σχέδιον τῆς κεφαλῆς τοῦ ἁγίου εἶναι τέχνης αὐστηραῆς, τὸ πνεῦμα της ἀσκητικόν, ἡ ἔκφρασις ὑποβλητικὴ μεγάλῃς ἱερότητος. Ἐπάνω εἰς καφὲ σκοτεινὸν προπλάσμον ἔθεσεν ὁ ζωγράφος σάρκα ὑποκιτρίνην καὶ φῶτα κεραμόχροα. Ψιμνυθῆς δὲν ὑπάρχουν. Αἱ λευκαὶ τρίχες τῶν κτενισμένων μαλλιῶν τῆς κεφαλῆς καὶ τῶν μακρῶν γενεῶν ἐξετελεσθῆσαν μὲ λεπτότατον χρωστήρα. Τὰ ἄμφια τοῦ ἱεράρχου εἶναι δουλευμένα ἀπλᾶ, χωρὶς κανὲν πλάσιμον, ἐντελῶς διακοσμητικά, ἀλλ' ἡ εὐλογούσα δεξιὰ χεὶρ εἶναι ἄτεχνος καὶ χαλαρά, ἄνευ ἐκφραστικῆς γραμμῆς.

¹ Μονὴ τοῦ Προδρόμου τῆς Πέτρας ὑπῆρχε καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει (Σκ. Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις τ. Α' σ. 563).

Εἰκ. 12. Ὁ ἁγ. Μελέτιος Ἀντιοχείας.

Μία ενδιαφέρουσα σύνθεση εἰκονίζεται εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τοίχωμα τοῦ ναοῦ, τὸ βλέπον πρὸς τὸν νάρθηκα, περὶ τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου. Εἰκονίζεται ἐκεῖ εἰς μὲν τὸ ἄνω τῆς θύρας μέρος ἡ Θεοτόκος ὑποκάτω δ' αὐτῆς μεγάλη

Εἰκ. 13. Ὁ ἱερομόναχος Ἰάκωβος.

ἐνεπίγραφος δέλτος, ἐφ' ἧς δι' ὠραίων γραμμάτων εἶναι γεγραμμένη ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή καὶ τέλος ἔτι κατωτέρω, ἑκατέρωθεν τῶν ὀρθίων πλευρῶν τοῦ ἀνοίγματος, ἀνὰ μιὰ γονυκλινῆς μορφῇ, ἦτοι ἀριστερὰ μὲν ἐνὸς ἱερέως (εἰκ. 13) δεξιὰ δ' ἐνὸς μοναχοῦ (εἰκ. 14). Ἀμφότεροι προσβλέπουσι μετὰ θερμῆς λατρείας τὴν ἄνω εἰκονιζομένην Θεοτόκον, πρὸς ἣν τείνουσι τὰς χεῖρας εἰς ἱκεσίαν εἰς ἣν φαίνεται ἀνταποκρινομένη ἡ ἀπὸ τῆς ἀντιστοίχου ἄνω γωνίας προβάλλουσα εἰς σχῆμα εὐλογίας χεὶρ τοῦ Κυρίου (εἰκ. 13 καὶ 14).

Ἀλλὰ τίνες εἶναι αἱ δύο αὗται εὐλαβεῖς μορφαί; Τοῦτο μᾶς διδάσκει ἡ μνημονευθεῖσα κτιτορικὴ ἐπιγραφή, ἣτις εἶναι κατὰ τὸ πρῶτον αὐτῆς μέρος συντεθειμένη εἰς στίχους πολιτικούς δεκαπεντασυλλάβους καὶ ἔχει οὕτω¹:

† *Παντάνασσα πανένμητε, Κυρία Θεοτόκε
ὡς οὔσα χαριτόβριτος, πηγὴ πασῶν χαρίτων,
τοὺς σὲ ποιοῦντας εὐσεβοῦς σὺν τῷ ναῷ σου σκέπε,
φρουρεῖ καὶ διαφύλαττε καμὲ τὸν εὐλαβῶς σε
καθιστορήσαντα καὶ τὸν ἐξ ὅλης [τῆς] καρδίας
ὅλον του τὸν ὄλβον περὶ σοῦ δαπανήσαντα δὲ
καὶ τὸν ἡγομενεύοντα, ὃν τὰ ὀνόματα τοῦ μὲν ἱστοριστοῦ Κωνσταν-
τίνος, τοῦ δὲ ἡγομένου Ἰάκωβος ἱερομόναχος ΑΨΠΘ', τοῦ δὲ πλη-
ρωτοῦ Παχώμιος μοναχός, τῶν δὲ ἐτέρων Παρθένιος, Κοσμᾶς, Ἀρσέ-
νιος, Δοσίθεος, Δαριῆλ τῶν ἱερομονάχων, Μαρτίου.*

¹ Ἡ ἐπιγραφή αὕτη ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Σεβ. Θεσσαλιώτιδος κυρίου Ἰεζεκιὴλ ἐν Θεολογίᾳ Ζ', 42. Ἡ ἡμετέρα ἀνάγνωσις κατ' ἐλάχιστα μόνον σημεία διαφέρει τῆς τοῦ πρώτου ἐκδότου.

Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς λοιπὸν ταύτης μανθάνομεν: α) ὅτι ὁ ἱστοριστὴς, δηλαδή ὁ ζωγράφος, ὀνομάζεται Κωνσταντῖνος — οὔτινος δυστυχῶς δὲν ἀναγράφεται ἢ καταγωγή. β) ὅτι αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος ἐξετελέσθησαν ἐν ἔτει 1789 γ) ὅτι ἡγουμενεύων κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἱστορίσεως ἦτο ὁ ἱερομόναχος Ἰάκωβος, μοναχοὶ δὲ ἐνασκούμενοι οἱ: Παρθένιος, Κοσμᾶς, Ἀρσένιος, Δοσίθεος καὶ Δανιὴλ καὶ δ) ὅτι ὁ δαπανήσας διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν τοιχογραφιῶν (πληρωτῆς) ἦτο ὁ μοναχὸς Παχώμιος.

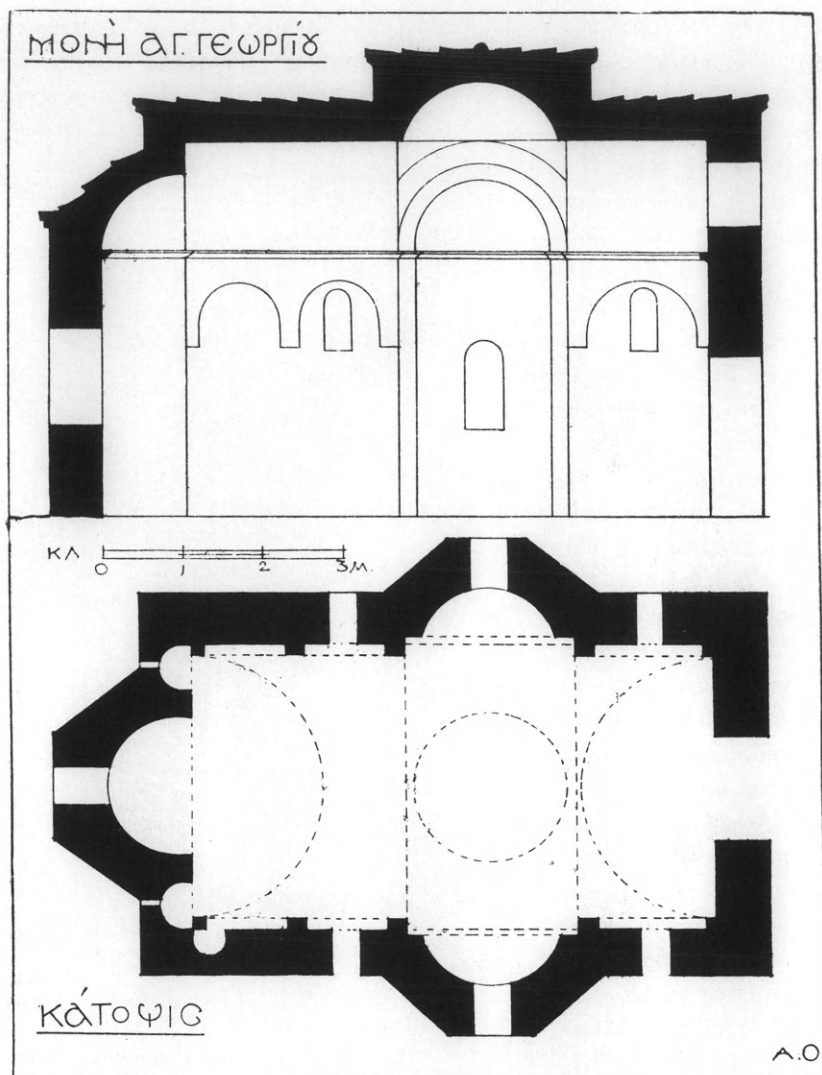
Ἐκ τῶν ἀνωτέρω εἰκονίζονται σεβίζοντες τὴν Θεοτόκον ἐκατέρωθεν τῆς θύρας ἀριστερᾷ μὲν ὁ ἱερομόναχος Ἰάκωβος, δεξιᾷ δὲ ὁ μοναχὸς Παχώμιος. Ὁ πρῶτος (εἰκ. 13) θαυμασία βιβλικὴ μορφή ἐν ἐκστάσει τείνει τὰς χεῖρας εἰς δέησιν εὐλαβῇ. Ἀσκεπὴς, μὲ πάλλευκον μακρὰν κόμην πίπτουσιν ἐπὶ τῶν ὤμων καὶ πάλλευκον ὥσαύτως προβάλλουσιν γενειάδα, εἶναι περιβεβλημένος τὸ ἱερομοναχικὸν ἔνδυμα, τοῦ καλύμματος τῆς κεφαλῆς του εἰκονιζόμενον ἐπὶ τοῦ κάμπου

Εἰκ. 14. Ὁ μοναχὸς Παχώμιος.

τῆς εἰκόνος πρὸς πλήρῳσιν τοῦ ἐνταῦθα δημιουργουμένου κενοῦ (εἰκ. 13). Εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς εἰκόνος ἐγγράφη διὰ λευκοῦ χρώματος ἢ ἐξῆς ἐπιγραφὴ: *Οὐδεὶς προστρέχων ἐπὶ σοὶ κατησχυμένος.*

Ὁ δεῦτερος, ὁ μοναχὸς Παχώμιος, (εἰκ. 14) μὲ βραχεῖαν μέλαιναν γενειάδα, ἐνδεδυμένος τὸ σφικτούριον καὶ φέρων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸ κουκούλλιον, ἔχει πρὸ αὐτοῦ χαμηλὸν ἀναλόγιον, ἐφ' οὗ ἀνοικτὸν βιβλίον μὲ τὴν ἐπιγραφὴν: *Ἐπάκουσόν μου δέσποτα ἡ—οῖνα*. Καὶ εἰς ταύτης τῆς εἰκόνος τὸ ἄνω μέρος ἐγγράφη διὰ λευκοῦ χρώματος ἢ ἐπιγραφὴ: *Κύριε, δώρησαί μοι κλαυθμόν.*

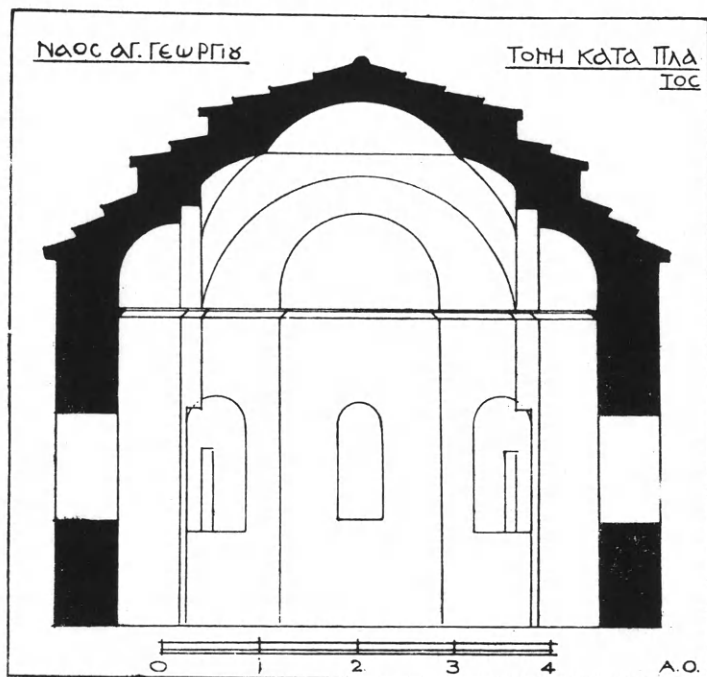
Εἰκ. 15. Κάτοψις καὶ κατά μήκος τομή τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. ἀγ. Γεωργίου.

γ) **Μονὴ Ἀγ. Γεωργίου**, παρὰ τὸ Μουζάκι¹. Ἡ μικρὰ αὕτη μονὴ εἶναι ἰδρυμένη ἐπὶ τῆς βουνώδους ἀνατολικῆς ὄχθης τοῦ παραρρέοντος ποταμοῦ εἰς

¹ Ἐπειδὴ παρὰ γειτονικόν· τῇ μονῇ σπήλαιον ἐγεννήθη τῷ 1782 ὁ στρατάρχης τῆς Ρούμελης Γεώργιος Καραϊσκάκης ὑπὸ καλογραφίας ὑπηρετούσης ἐν τῇ μονῇ, ὁ Σεβ. Θεσσαλιώτιδος εἶχε προτείνει εἰς τὴν Ἱερὰν Σύνοδον, ὅπως, ἡ μονὴ ὀνομασθῇ «Ἱερὰ μονὴ Ἀγ. Γεωργίου Καραϊσκάκη». Ἡ πρότασις ὁμῶς αὕτη, ἀπερρίφθη ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου πβλ. Θεολογίαν, Ζ', 28.

ἀπόστασιν ὀλιγωτέραν τῆς ὥρας ἀπὸ τοῦ χωρίου Μουζάκι τοῦ τέως δήμου Γόμφων. Περικλείει κομψόν, καλῶς διατηρημένον μικρὸν καθολικόν, ὅπερ παρουσιάζει ἐνδιαφέροντα ἀρχιτεκτονικὸν τύπον ὃχι τόσον ὡς πρὸς τὸ γενικὸν σχέδιον, ὅπερ ἐμφανίζει τὸν μονόκλιτον Ἀθωνικὸν τύπον (εἰκ. 15), ὅσον ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς καλύψεως, ὅστις εἶναι, διὰ τὴν Ἑλλάδα τοῦλάχιστον, ἀσυνήθης.

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 15) καὶ τῶν κατὰ

Εἰκ. 16. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. ἀγ. Γεωργίου.

μῆκος καὶ πλάτος τομῶν (εἰκ. 15 καὶ 16) ὁ ναὸς κατὰ τε τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ δυτικὸν αὐτοῦ τμήμα καλύπτεται διὰ κυλινδρικών καμαρῶν, αἵτινες ὅμως δὲν προεκτείνονται ἐσωτερικῶς ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων ἀλλὰ καταλήγουσιν εἰς τοξύλλια ἐξέχοντα τῆς ἐπιφανείας τῶν τοιχωμάτων κατὰ 0.15 μ. Ἐλαττοῦται ἐπομένως τὸ πάχος τῶν ἀντιστοιχῶν τοίχων εἰς τὸ κάτω μέρος κατὰ 0.15. Διὰ τῆς διατάξεως ταύτης οὐ μόνον αὐξάνεται ἐσωτερικῶς ὁ ὠφέλιμος χώρος τοῦ ναοῦ ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τὸ αἰσθητικώτερον διαμορφοῦται ἡ ἐπιφάνεια τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων διὰ τῶν τοξυλλίων, ἅτινα χρησιμεύουσιν ὡς τοξωτὰ πλαίσια τῶν κάτωθεν ζωγραφουμένων εἰκόνων. Μεταξὺ τῶν καμαρῶν τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ τμήματος παρεμβάλλεται στενὴ ἐγκαρσία λωρὶς ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τοὺς ἐκατέρωθεν χορούς, ἥτις καλύπτεται διὰ χαμη-

λωμένον τυφλοῦ θόλου βαίνοντος ἑκατέρωθεν ἐπὶ σφαιρικῶν τμημάτων, ὡς σαφῶς δεικνύει ἡ κατὰ πλάτος τομὴ (εἰκ. 16). Ἐξωτερικῶς ὁ ἐπέχων θέσιν τρουύλλου τυφλὸς σφαιρικὸς θόλος περιβάλλεται ὑπὸ τοιχώματος, σχηματίζομένου οἷτω ἑλαφρῶς ἐξέχοντος οἰκίσκου καλυπτομένου διὰ δικλινοῦς στέγης. Ὁμοιάζει ἐπομένως ὁ ναὸς κατὰ τοῦτο πρὸς τινὰς σταυρεπιστέγους¹ ναοὺς καὶ ἰδίᾳ πρὸς τοὺς μετὰ τρουλλοκαμάρας².

Ὁ τύπος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ἔσχε μεγάλην διάδοσιν ἀνὰ τὰς μονὰς τῆς Πίνδου ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Τὸν ἐπανευρίσκωμεν πράγματι καὶ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Κατουσίου³, εἰς τὸ τῆς Μ. Βραγιανῶν⁴, εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν ἐκκλησίαν τῆς Μ. Σπηλιᾶς⁵, ὡς καὶ εἰς τὸν παρὰ τὸ χωρίον Μεσενικόλαν ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος⁶. Εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα τὸ σύστημα τοῦτο τῆς καλύψεως δὲν συνήντησα ἄλλαχού μέχρι σήμερον βεβαίως εἰς ναοὺς τῆς Τουρκοκρατίας συναντᾶται συχνὰ ἡ περιπτώσις τῆς τοποθετήσεως μικροῦ τρουύλλου ἐπὶ μονοκλίτων καμαροσκεπάστων βασιλικῶν, ἀλλ' εἰς ταύτας τὰ μεταξὺ τοῦ τρουύλλου καὶ τοῦ βορείου καὶ νοτίου τοιχώματος τοῦ ναοῦ κενὰ καλύπτονται συνήθως διὰ μικρῶν κυλινδρικῶν καμαρῶν βαινουσῶν ἐγκαρσίως πρὸς τὰς μεγάλας⁷, ἐν ᾧ ἡ ἐνταῦθα ἐφαρμοσθεῖσα λύσις εἶναι πολὺ κομψότερα, διότι ἡ συνένωσις τοῦ ἐν τῷ μέσῳ σφαιρικοῦ θόλου πρὸς τὰ τεταρτοσφαίρια τῶν χορῶν τελεῖται ὁμαλώτατα διὰ τῆς παρεμβολῆς τῶν σφαιρικῶν τμημάτων. Ποῦ τὸ πρῶτον ἐφηρομόσθη ἡ λύσις αὕτη δὲν δύναμαι νὰ βεβαιώσω. Πάντως ὁ πρωτομάστορας ποὺ τὴν ἐφήρμοσε θὰ εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ τὴν ἔδη ἐφηροσμένην εἰς μεγάλην κλίμακα εἰς μουσουλμανικὰ τζαμιά⁸. Βέβαιον πάντως εἶναι ὅτι συχνὴ χρῆσις τῆς

¹ Π. χ. πρὸς τὸν ναὸν τῆς Κάτω Παναγίας τῆς Ἀρτης (Ἀρχεῖον βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος Β' σ. 75 εἰκ. 6).

² Ναὸς Ταξιαρχῶν Αἰγίου Orlandos, Byz. Zeitschr. XXX (1930) σ. 579 εἰκ. 4 ναὸς Ταξιαρχῶν Πολυγώνου Orlandos, ἔ. ἀ. σελ. 580 εἰκ. 5, Παναγία Λεβιδίου Orlandos ἔ. ἀ. σ. 581 εἰκ. 6. Ναὸς Ἀγ. Ἰωάννου παρὰ τὸ Εὐπάλιον τῆς Δωρίδος Α. Ὁρλάνδου, Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας ἐν Ἀθήναις 1922 σ. 38 εἰκ. 26.

³ Θεολογία Ζ', 45.

⁴ Θεολογία Σ', 142.

⁵ Ἀρχιμανδρ. Λουκ. Δεπουνητῇ, Ἡ ἐπὶ τῆς Πίνδου Ἱ. Μ. Σπηλιᾶς, ἐν Ἀθήναις 1940, σ. 34 εἰκ. 10.

⁶ Τοῦτον δημοσιεύομεν κατωτέρω.

⁷ Οἷτω π. χ. ἐν Ἀγ. Ἐλεούσῃ Συκαμίνου (Ὁρλάνδος, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Ὠρωποῦ καὶ Συκαμίνου Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. τ. Δ (1927) σ. 43 εἰκ. 17) Ἀγ. Ἀνδρέας παρὰ τὸν Λούσιον (Α. Ζάχος, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Γορτυνίας, Ἀρχ. Δελτ. 8 σ. 71 εἰκ. 8) Ἀγ. Γεώργιος Σοφικοῦ (Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος Α' σ. 58 εἰκ. 5 σ. 59 εἰκ. 6).

⁸ Τὸ αὐτὸ σύστημα ἐπικαλύψεως ἐφηρομόσθη καὶ εἰς πολλὰς μοναστηριακὰς ἐστίας (μαγειρεῖα) τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας Ὁρλάνδος, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθήναι 1927 εἰκ. 68, 69, 71.

ἐγένετο εἰς τὰ Βαλκάνια ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Οὕτω π. χ. τὴν συναντῶμεν ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 14^{ου} αἰῶνος εἰς τὴν Παλαιὰν Σερβίαν¹ καὶ Βουλγαρίαν². Ἐπίσης τυφλοὶ τροῦλλοι ἐπὶ μονοκλίτων βασιλικῶν μετὰ ἡ ἄνευ χορῶν, εἶναι συχνοὶ καὶ ἐν Σερβίᾳ³, ἰδίᾳ ὅμως ἐν Ρουμανίᾳ⁴, ἐνθα οἱ ναοὶ καλύπτονται δι' ὑψηλῶν δικλινῶν ξυλίνων στεγῶν, ὑπὲρ τὰς ὁποίας ἐλάχιστα προβάλλει ὁ δυσαναλόγως μικρὸς πρὸς τὸν ὄγκον τοῦ ναοῦ τροῦλλος. Ἄν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὰς πυκνὰς σχέσεις τῶν χωρίων τῆς Πίνδου πρὸς τὴν Ρουμανίαν, εἰς ἣν ἐξενιτεύοντο πολλοὶ Θεσσαλοὶ κατὰ τὸν 17^{ον} αἰῶνα, δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἐκεῖθεν ἔλκει τὴν προέλευσιν ὁ τυφλὸς ἡμισφαιρικὸς τροῦλλος τῆς Μ. Ἀγ. Γεωργίου.

Τοσαῦτα ὡς πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν. Ὡς πρὸς δὲ τὴν διακόσμησιν παρατηροῦμεν, ὅτι, ὡς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. τῆς Πέτρας, οὕτω καὶ τὸ τῆς Μ. Ἀγ. Γεωργίου εἶναι κατάκοσμον διὰ τοιχογραφίων, αἵτινες μάλιστα εἶναι καὶ χρονολογημένοι ἀπὸ τοῦ ἔτους 1657, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἐπὶ τοῦ νοτίου τοιχώματος, παρὰ τὴν Ν. Δ. γωνίαν τοῦ ναοῦ, γεγραμμένη χρονολογία: *ἐτη ΖΠΞΕ'*.

Τὸ ἐφαρμοσθὲν σύστημα διακοσμῆ-

Εἰκ. 17. Ὁ ἅγ. Γεώργιος μὲ στολὴν ἀνωτέρου τιτλούχου τῆς αὐλῆς. Τοιχογραφία τῆς Μ. Κορώνης.

¹ Καμενίτσα G. Millet, *L'ancien art Serbe*, Paris 1919 σ. 75 εἰκ. 73-74 G. Boscović, Starinar VIII-IX (1933-34) σελ. 28.

² Poganovo A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928, σ. 338 Th. Schmitt, *Byz. Zeitschr.* XVII (1908) σ. 122. Καθολικὸν Μ. Ἀρχαγγέλου (17^{ου} αἰ.) A. Protitch, *L'architecture religieuse bulgare*, Sofia 1924 σ. 57 εἰκ. 55.

³ Mlado Nagoricino (M. Vasich ἐν *Mélanges Diehl* τ. II σ. 234 εἰκ. 5, 6)

⁴ Bladesti, (Ghika Budești, *Evolutia arhitecturii in Muntenia și in Oltenia* 1931 εἰκ. 102), Campu Lung (ὁ αὐτὸς εἰκ. 115) Plataresti (εἰκ. 167), Balteni (εἰκ. 356), Curtea din Arges (εἰκ. 365) Calinesti (εἰκ. 387). G. Bals, *Bisericile Moldovenesti* 1933, εἰκ. 146, 160, 173, 179, 184, 197, 222, 358, 362 κλπ.

σεως ἀκολουθεῖ τὸν γενικὸν κανόνα, ὅστις ἐπεκράτησεν ἤδη ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν χρόνων ἥτοι τῆς κατ' ἐπαλήλους ὀριζοντίας ζώνας διατάξεως. Καὶ ἐν μὲν τῇ κατωτάτῃ ζώνῃ, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, ἀπεικονίσθησαν κατὰ παράταξιν ὀλοσώμοι ἅγιοι καὶ δὴ ἐν μὲν τῷ ἱερῷ ἱεράρχαι ¹ καὶ διάκονοι ² ὡς καὶ οἱ κορυφαῖοι ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος, ἐντὸς δὲ τῶν χορῶν καὶ παρ' αὐτοὺς στρατιωτικοὶ ἰδίᾳ ἅγιοι ³, οἵτινες, ἄνευ ἐξαιρέσεως, ἀντὶ τῆς στρατιωτικῆς φέρουσι πλουσίας στολὰς μεγιστάνων τῆς αὐλῆς ⁴ (εἰκ. 17 καὶ 21) — ^a καὶ τέλος ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοιχώματος καὶ παρ' αὐτὸ οἱ βασιλεῖς ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, ἱατροὶ ⁵ ἅγιοι καὶ ἀσκηταὶ ⁶ ὅσοι, ἐν οἷς καὶ ὁ τοπικὸς νέος ὀσιομάρτυς Δαμιανὸς (ΒΔ γωνία) εἰκονιζόμενος κατὰ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς τύπον (μὲ κομποσχοίνια καὶ κουκούλλιον), καθ' ὃν βλέπομεν αὐτὸν ἀργότερον εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῆς Μ. Κορώνης ⁷. Πρὸς τοῦτοις εἰς τὰ δύο ἐκατέρωθεν τῆς εἰς τὸν ναὸν εἰσόδου τοιχώματα εἰκονίζονται ἐσωτερικῶς, ὡς συνήθως, ὁ φύλαξ τῆς εἰσόδου ἀρχάγγελος Μιχαὴλ καὶ συμμετρικῶς πρὸς αὐτὸν ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ.

Ὑπὲρ τὴν σειρὰν τῶν ὀλοσώμων ἁγίων ἀκολουθεῖ στενὴ ζωφόρος ἐκ στηθαρίων ἁγίων, μεθ' ἣν ἐπὶ τε τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων καὶ τῶν ἐπιφανειῶν τῶν θόλων εἰκονίζονται αἱ μεγάλαι δεσποτικαὶ καὶ θεομητορικαὶ εἱκοταί. Καὶ αἱ μὲν ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων καὶ τῶν τεταρτοσφαιρίων παραστάσεις ⁸ ἐσχεδιάσθησαν εἰς σχετικῶς μεγάλην κλίμακα, ἐν ᾧ τοῦναντίον αἱ ἐπὶ τῶν

¹ Οἱ ἐξῆς κατὰ σειρὰν ἀρχομένην ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ βαίνουσιν πρὸς τὸ διακονικόν: Πέτρος ὁ Ἀλεξανδρείας, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, Ἰγνᾶτιος ὁ Θεοφύλακτος, Γρηγόριος ὁ Νύσσης, Βασίλειος, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Ἀθανάσιος, Ἰάκωβος ὁ ἀδελφοφύλακτος, Νικόλαος, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος.

² Ὁ Πρωτομάρτυς Στέφανος καὶ Ρωμανὸς ὁ Μελωδός.

³ Γεώργιος ὁ τροπαιοφόρος, Θεόδωροι Τήρων καὶ Στρατηλάτης, Εὐστάθιος ὁ Πλακίδας, Μερκούριος, Προκόπιος, Ἰάκωβος ὁ Πέρσης, Νέστωρ, Ἀρτέμιος ὁ μέγας δούξ, Δημήτριος, Τρύφων.

⁴ Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ διὰ τοὺς στρατιωτικοὺς ἁγίους τῆς Μ. Κορώνης, ὧν δεῖγμα προσάγομεν τοιχογραφίαν τοῦ Ἀγ. Γεωργίου (εἰκ. 17) φέροντος πλουσίαν χλαμύδα πεποικιλμένην διὰ δικεφάλων ἀετῶν. Τὰ τοιαῦτα ἐνδύματα ἐκαλοῦντο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἀετοὶ ἢ ἀετάρια πβλ. καὶ Ἀρχ. τῶν βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλ. τ. Δ' (1938) σ. 104.

⁵ Ὁ Ἀγ. Παντελεήμων.

⁶ Ἡλίας ὁ Θεσβίτης, Θεοδοσίος ὁ Κοινοβιάρχης, Σάββας, Εὐθύμιος, Ἀντώνιος.

⁷ Εἰκόνα τοῦ ἐδημοσίευσεν ὁ Σεβ. Θεσσαλιώτιδος ἐν τῇ Ἀκολουθίᾳ τοῦ ὁσίου, ἣν ἐξέδωκε.

⁸ Ἐπὶ τοῦ τεταρτοσφαιρίου τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Πλατυτέρα τῶν Οὐρανῶν καὶ ὑπ' αὐτὴν ἡ Μετάληψις τῶν Ἀποστόλων, ἐπὶ δὲ τῶν τεταρτοσφαιρίων τῶν χορῶν ἡ Μεταμόρφωσις πρὸς νότον καὶ ἡ εἰς Ἄδου Κάθοδος (Ἀνάστασις) πρὸς βορρᾶν.

καμαρῶν εἰς μικροτέραν, τοποθετηθεῖσαι ἐντὸς ὀρθογωνίων, εἰς ἃ διηρέθη ἡ ἐπιφάνεια τῶν θόλων, 16 μὲν τὸν ἀριθμὸν ἡ ἀνατολική, 12 δὲ ἡ δυτική¹. Τὰ ὀρθογώνια δὲ ταῦτα ἐκάστης τῶν καμαρῶν χωρίζονται εἰς δύο ὁμάδας διὰ τῆς παρεμβολῆς κατὰ τὴν κλεῖδα στενῆς ζωφόρου στηθαρίων Δικαίων καὶ Πατριαρχῶν.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διακόσμησις τοῦ τυφλοῦ τρούλλου καὶ τῶν ὑπ' αὐτὸν σφαιρικῶν τμημάτων. Ἐν τῇ μέσῳ εἰκονίζεται ὁ Παντοκράτωρ

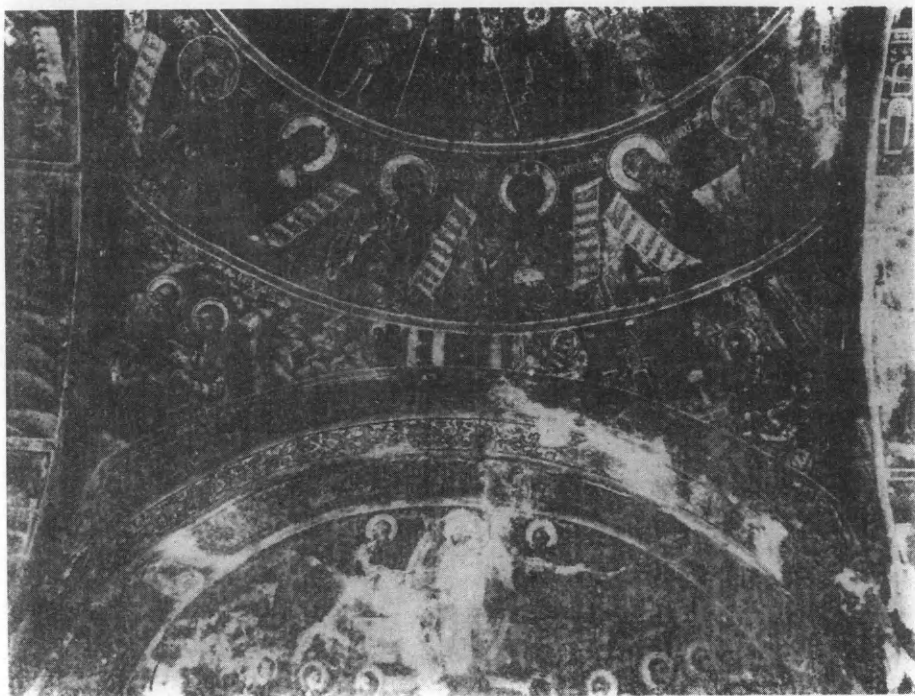
Εἰκ. 18. Ὁ Παντοκράτωρ, αἱ Οὐράνιαι δυνάμεις καὶ οἱ Προφῆται τοῦ τρούλλου.

εὐλογῶν καὶ κρατῶν τὸ Εὐαγγέλιον (εἰκ. 18). Τὸ βαθέως κυανοῦν βάθος τῆς εἰκόνος διαστίζεται ὑπὸ πολλῶν ἀστέρων. Τὴν εἰκόνα τοῦ Παντοκράτορος περιβάλλει ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή:

¹ Εἰς τὰς παραστάσεις τῆς ἀνατολικῆς καμάρας περιλαμβάνονται ἡ Γέννησις καὶ τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ, τὰ Ἑωθινά, ἡ Ἀνάληψις, αἱ Μυροφόροι, ἡ Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ, ὁ Παραλυτικὸς, ἡ Σαμαρεῖτις καὶ ὁ Τυφλός. Εἰς δὲ τὰς τῆς δυτικῆς: Ἡ Ὑπαπαντή, ἡ Βάπτισις, ὁ Νιπτήρ, ὁ Μυστικὸς δεῖπνος, ἡ Προδοσία τοῦ Ἰούδα, ὁ Ἰησοῦς πρὸ τῶν Ἀρχιερέων, ὁ Ἰησοῦς πρὸ τοῦ Πιλάτου, ἡ Μαστίγωσις, ὁ Ἐλκόμενος, ὁ Ἐμπαιγμὸς καὶ ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν τοίχωμα ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, εἰς δὲ τὸ δυτικὸν ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, κάτωθεν τῆς ὁποίας θὰ ὑπῆρχεν ἴσως ἄλλοτε ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή.

Κ(ύρι)ε ἐπίβλεπον ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἶδε καὶ ἐπίσκειναι τὴν ἄμπελον ταύτην καὶ κατάρτισε αὐτήν, ὃν ἐφύτευσεν. γ' Ἐγὼ Θεός τε καὶ Κριτὴς πάντων πε ὠθεν πρὸ τῆς δίκης ὅσοις θελήτῳ ἐκφυγεῖν τὰς βασάνους.

Ἀκολουθεῖ πλατεῖα ζώνη, ἐν ᾗ παρίσταται ἡ Παναγία δεομένη καὶ εἰς τὸ ἐκ διαμέτρου ἀντίθετον σημεῖον ὁ Πρόδρομος, πτερωτὸς καὶ κρατῶν εἰλητάριον. Μεταξὺ τῶν δύο παρεμβάλλονται αἱ οὐράνιαι Δυνάμεις καὶ Ἐξου-

Εἰκ. 19. Προφῆται καὶ Εὐαγγελισταὶ τοῦ βορείου σφαιρικοῦ τμήματος.

ναίαι ἦτοι οἱ Ἀρχάγγελοι, τὰ πολυόμματα Χερουβείμ καὶ τὰ ἑξαπτέρυγα Σεραφεῖμ. Ἡ παλαιὰ βυζαντινὴ σύνθεσις αὕτη (πβλ. Palermo) ἦτο λίαν ἱερατικὴ ἐπὶ Τουρκοκρατίας εἰς ναοὺς τοῦ Ἁγ. Ὁρους¹ καὶ ἄλλους².

Ὑπὲρ τὰς κεφαλὰς τῶν προσώπων εὗρηται γεγραμμένη κυκλωτερῶς ἢ ξῆς ἐπιγραφὴ, εἰλημμένη ἐκ τοῦ κατὰ τὴν λειτουργίαν ψαλλομένου μεγαλυναίου τῆς Παναγίας:

¹ Π. χ. ἐν τῷ καθολικῷ τῆς Μ. τῆς Λαύρας (1535) (G. Millet, Monuments de l'Athos. Les peintures πιν. 115,2) ἐνθα μάλιστα αἱ οὐράνιαι λεγεῶνες εἶναι εἰς δύο ὄνας τεταγμέναι, διότι ὑπάρχει ἰκανὸς χώρος.

² Καθολικὸν Καισαριανῆς ἐκδ. «Ἑλληνικὴς Τέχνης», 1933 πιν. 32, Καθολικὸν Μ. Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, αὐτόθι πιν. 5.— Πόρτα-Παναγιά Θεσσαλίας, Ἀρχεῖον Α', 36 κλπ.

«Τὴν τιμωτέραν τῶν Χερουβεὶμ καὶ ἐνδοξότεραν ἀσυνκρίτως τῶν Σεραφεὶμ, τὴν ἀδιαφθόρως Θεὸν λόγον τεκοῦσαν, τὴν ὄντως Θεοτόκον σὲ μεγαλύνομεν».

Εἰς ὁμόκεντρον ἐξωτερικὴν ζώνην τῶν σφαιρικῶν τμημάτων εἰκονίζονται πρὸς νότον καὶ πρὸς βορρᾶν ἀνὰ ἑξ Προφῆται μέχρι τῶν γονάτων καὶ κρατοῦντες εἰλητάρια, ἐφ' ὧν εἶναι ἀναγεγραμμένα ἀποσπάσματ' ἀπὸ τῶν προφητειῶν ἑκάστου (εἰκ. 19). Τέλος ἐπὶ τῶν τεσσάρων λοφίων εἰκονίζονται, ὡς συνήθως, οἱ Εὐαγγελισταὶ μετὰ τῶν συμβόλων των, ἔμπροσθεν πλουσίου ἀρχιτεκτονικοῦ βάθους.

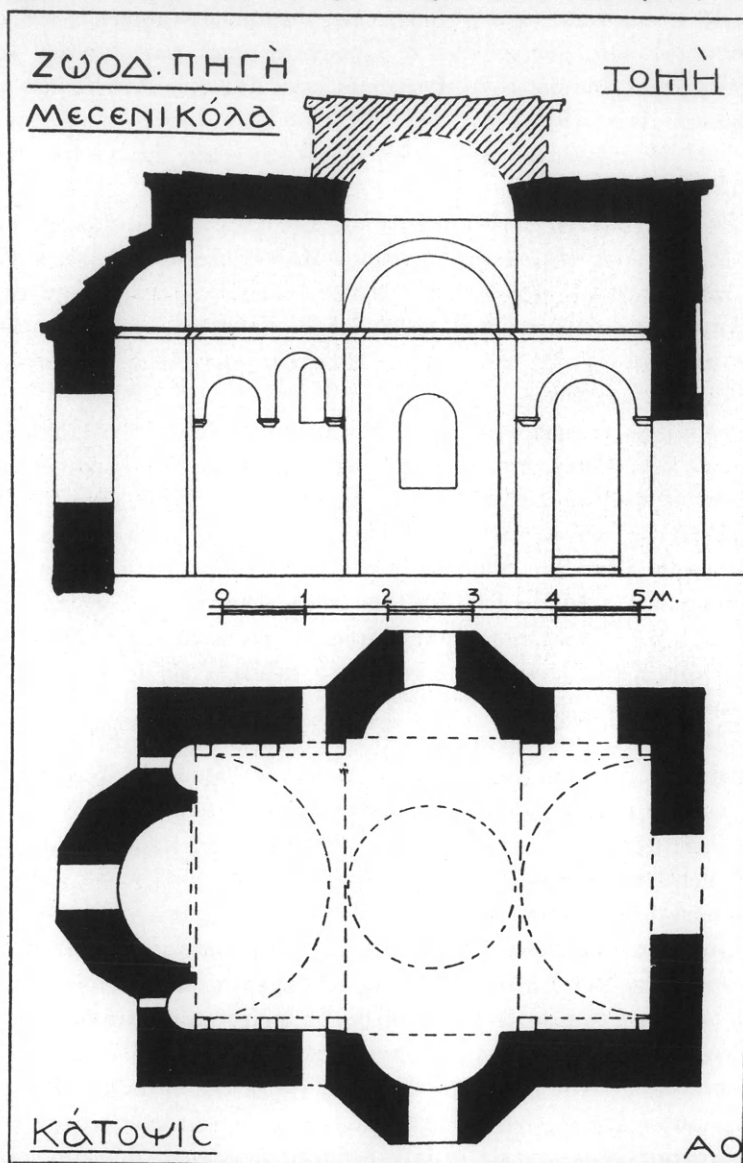
δ) **Ζωοδόχος Πηγὴ Μεσενικόλα.** Εἰς ἀπόστασιν μιᾶς περίπου ὥρας ἀπὸ τῆς Μ. Κορώνης εὐρίσκεται τὸ χωρίον Μεσενικόλα ἀνατολικῶς τοῦ ὁποίου σώζεται εἰσέτι παλαιὸν μικρὸν ἐξωκκλήσιον τιμώμενον εἰς μνήμην τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς. Ἐκτισμένον διὰ πρασινωπῶν ἀσβεστολιθικῶν πετρῶν ἄνευ πλίνθων, σώζεται σχεδὸν ὁλόκληρον, καταπεσούσης μόνον τῆς στέγης τοῦ κεντρικοῦ αὐτοῦ τμήματος.

Ὁ ναὸς ἔχει ἐν κατόψει (εἰκ. 20) τὸν μονόκλιτον ἀθωνιτικὸν τύπον, ὃν ἐγνωρίσαμεν ἤδη ἐν τῇ Μονῇ Ἀγ. Γεωργίου, μετὰ τὸ ἀνατολικὸν σκέλος καὶ πάλιν μακρότερον τοῦ δυτικοῦ. Καὶ οἱ μὲν χοροὶ αὐτοῦ εἶναι ἐξωτερικῶς τριπλευροὶ, ἡ δὲ κόγχη πεντάπλευρος, διαφέρουσα κατὰ τοῦτο τῆς τοῦ Ἀγ. Γεωργίου (εἰκ. 20). Οἱ καλύπτοντες τὰς καμάρας κυλινδρικοὶ θόλοι καταλήγουσιν εἰς τοξύλλια (εἰκ. 20) δύο πρὸς ἀνατολὰς καὶ ἐν πρὸς δυσμᾶς, ἅτινα ὅμως δὲν εἶναι τόσον συμμετρικῶς κατεσκευασμένα, ὅσον τὰ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου. Καταλήγουσι δ' ἐνταῦθα τὰ τοξύλλια εἰς λοξομήτους λαξευτοὺς κιλλίβαντας.

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς κατόψεως (εἰκ. 20) ὁ ναὸς στερεῖται νάρθηκος, τοῦτ' ὅπερ σημαίνει, ὅτι ἦτο ἀνέκαθεν ἐνοριακός. Ἡ κυρία εἴσοδος αὐτοῦ — σήμερον πεφραγμένη — ἦτο ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ὑπεράνω δ' αὐτῆς διασώζεται εἰσέτι ἀβαθὴς κόγχη (εἰκ. 20) ἐν τῇ ὁποίᾳ θὰ εἰκονίζετο ἄλλοτε ἢ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένη Θεοτόκος.

Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ εἶναι καὶ ἐνταῦθα κατάγραφον διὰ τοιχογραφιῶν τοῦ 1647, διατεταγμένων κατὰ τὸ περιγραφὲν ἤδη σύστημα τῆς Μ. Ἀγ. Γεωργίου. Αἱ τοιχογραφίαι αὗται εἶναι μετρίας τέχνης ἔργα (εἰκ. 21) τοῦ ἱερομονάχου Σαμουὴλ μνημονευομένου ἐν τῇ κατωτέρῳ δημοσιευομένῃ κτιτορικῇ ἐπιγραφῇ, ἣτις ἀναφέρει καὶ τὴν χρονολογίαν ἐκτελέσεως τοῦ ἔργου. Ἡ μᾶλλον ἐνδιαφέρουσα παράστασις εἶναι ἡ ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ τῷ ἐκ τῆς δυτικῆς θύρας εἰσερχομένῳ τοιχώματος καὶ εἰς ἱκανὸν ὕψος εὐρισκομένη κτιτορικὴ εἰκὼν (εἰκ. 22), ἐν ἣ παρίσταται δεξιᾷ μὲν εἰς στάσιν δεήσεως ὁ κτίτωρ ὁλόσωμος, ἀριστερᾷ δὲ, ὁλόσωμος ἐπίσης, ἡ Παναγία κρατοῦσα ἐν ταῖς ἀγκάλαις τὸν μικρὸν Χριστόν, ὅστις στρεφόμενος εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν κτίτορα. Ἡ Παναγία, ἔχουσα τὸν τύπον τῆς Ὁδηγητρίας, φέρει ἐνταῦθα τὴν προσωνυμίαν *Ἡ Παντάνασσα*.

Ὁ κτίτωρ, βραχύλαιμος γέρον μετὰ λευκῆς γενειάδος, εἰκονίζεται ἐστραμμένος πρὸς τὸν θεατὴν κατὰ τὰ τρία τέταρτα. Εἶναι ἐνδεδυμένος ἀπέριττον,

Εἰκ. 20. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ Ζωοδ. Πηγῆς Μεσενικόλα.

μακρόν, σκοτεινόχρωμον τζουμπὲν μὲ βραχείας χειρίδας κάτωθεν τῶν ὁποίων προβάλλουν αἱ χειρίδες τοῦ ἐσωτερικοῦ ὑποκιτρίνου ἀντερίου. Ἐσωτερικῶς

ὁ τζουμπές εἶναι ὑπενδεδυμένος μὲ γούναν¹, ἐμφανιζομένην εἰς τὴν κατακόρυφον σχισμὴν καὶ τὰ ἄκρα τῶν χειρῶν. Φορεῖ λευκὰς κνημίδας καὶ λευκὰς ἐπίσης ἐκ σκληροῦ ὑφάσματος (κετσέ) κουντούρας. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρει τρίχινον πῖλον (σαμουρ καλπάκι)² μετὰ γύρου ἐκ γούνας, ὅμοιον πρὸς τὸν τῶν κτιτόρων τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μ. Κορώνης (εἰκ. 3) καὶ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Πέτρας (εἰκ. 4).

Εἰκ. 21. Οἱ ἅγ. Εὐστάθιος ὁ Πλακίδας καὶ Ἀρτέμιος ὁ μέγας δούξ.
Τοιχογραφία τοῦ ἐξωκκλησίου Ζ. Πηγῆς Μεσσηνικολα.

Πρῶτος εἶναι ὁ κτίτωρ διδάσκει ἡμᾶς ἡ προσγεγραμμένη ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ἐπιγραφή:

Παναγιώτης Μορφέσης³ ἐκ τοῦ Μέγα Νεοχωρίου καὶ νέος κτίτωρ.

Πρόκειται λοιπὸν ἀναμφιβόλως περὶ τοῦ δαπανήσαντος διὰ τὴν ἀγιογράφειν τοῦ ναοῦ, οὗτινος ἐπομένως ἡ κτίσις θὰ εἶναι κατὰ τινα ἔτη παλαιότερα.

Περὶ τοῦ νέου κτίτορος τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ὑπάρχει εἰς τὰ περίξ χωρία ἡ παράδοσις, καθ' ἣν οὗτος εἶναι ὁ Παναγιώτης Κουσκούλλας⁴, ὅστις διατε-

¹ Εἶναι δηλ. καπλαντιστός, ὡς μᾶς λέγουσι παλαιὰ προικοσύμφωνα Καμπούρογλους, Μνημεῖα Ἰστ. Ἀθηναίων 3 (1892) σ. 64, 87, 105 κλπ.

² Τὸ ὑπὸ τῶν ἀρχόντων ἐπὶ Τουρκοκρατίας χρησιμοποιούμενον κάλυμμα τοῦτο τῆς κεφαλῆς κατεσκευάζετο ἐξ ἱκτίδος (σαμουρι, zibeline), ἥτις ἔχει, ὡς γνωστόν, λεπτὸν καὶ ἀπαλὸν τρίχωμα.

³ Οὐχὶ Μολλέσης, ὡς ἀνεγνώσθη (Θεολογία Ζ' (1929) σ. 43).

⁴ Θεολογία Ζ', 43.

λέσας ποτε διοικητὴς Κρήτης καὶ προδώσας τὸν ἀγῶνα εἰς τοὺς Τούρκους ἐπαύθη, ἐπανελθὼν δ' εἰς τὴν πατρίδα του, Μέγα Νεοχώριον, προετράπη ὑπὸ πνευματικοῦ νὰ κτίσῃ πρὸς ἐξιλασμὸν ἐκκλησίας. Μεταξὺ δὲ τῶν ἔργων του

Εἰκ. 22. Ὁ κτίτωρ τῆς Ζωοδ. Πηγῆς Παν. Μορφέσης.

φέρειτα ἡ μονὴ Πέτρας, ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ τοῦ Μεσσηνικόλα καὶ ἄλλαι ἐκκλησίαι ὡς καὶ μία γέφυρα. Ἐὰν ἡ παράδοσις δὲν κάμνει σύγχυσιν τότε ὁ κτίτωρ τῆς μονῆς Πέτρας (εἰκ. 4) πρέπει νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν Μορφέσῃν τῆς εἰκόνης 21.

Ὑπὲρ τὴν ὅλην κτιτορικὴν εἰκόνα ἐκτείνεται ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή, βεβλαμμένη, δυστυχῶς εἰς καίρια σημεῖα, ἅτινα ἐντούτοις εὐκόλως συμπληροῦνται:

Ἰστορήθη ὁ θεῖος οὗτος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου διὰ ξόδου τοῦ τιμωτάτου καὶ εὐγενεστάτου ἀρχοντος κυροῦ [Παναγιώτη Μορφέση] τοῦ ἀπὸ χώρας Μέγα Νεοχώριον, ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου

ἀρχιεπισκόπου Εὐ[θυμίου]. Χεῖρ εὐτελοῦς Σαμουήλ ἱερομονάχου. Ἔτους ΖΡΝΕ (=1657) ινδ. ιε'.

Καὶ ἡ μὲν συμπλήρωσις τοῦ ὀνόματος τοῦ κτίτορος εὐοδοῦται διὰ τῆς ἐπὶ τῆς κάτωθεν κτιτορικῆς εἰκόνος πρόσγεγραμμένης ἐπιγραφῆς, ἣτις ἀναγράφει τὸ ὄνομα τοῦ Παναγιώτη Μορφέση, προσθέτουσα μάλιστα καὶ τὴν πατρίδα του Μέγα Νεοχώριον, ἣτις συμπίπτει πρὸς τὴν ἐν τῇ ἄνω ἐπιγραφῇ ἀναφερομένην. Ἡ δὲ συμπλήρωσις τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀρχιερέως Εὐθυμίου ἐπιτυγχάνεται διὰ τῶν σωζομένων δύο ἀρχικῶν καὶ δύο τελικῶν αὐτοῦ γραμμάτων (Εὐ . . . ου) καὶ τῆς ὁρθῆς ἀναγνώσεως τῆς χρονολογίας τῆς ἐπιγραφῆς (ΖΡΝΕ'), ἣτις δὲν ἀντιστοιχεῖ, ὡς ἐγράφη¹, πρὸς τὸ ἔτος 1675, ἀλλὰ πρὸς τὸ 1647, ὅπερ καὶ πράγματι συμπίπτει πρὸς τὴν ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἀναγραφομένην 15^{ην} Ἰνδικτιῶνα, ἐν ᾗ τὸ 1675 ἀντιστοιχεῖ πρὸς 10^{ην}. Καθορισθείσης οὕτω τῆς χρονολογίας εἰς 1647, προκύπτει, ὅτι ὁ ἀρχιερεὺς Εὐθύμιος εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν ἐν ταῖς κτιτορικαῖς ἐπιγραφαῖς: ναοῦ Προδρόμου Σιάμου² καὶ Μ. Βλασίου³ διὰ τὰ ἔτη 1641 καὶ 1644 ἀναφερόμενον ἀρχιερέα Φαναρίου καὶ Νεοχωρίου Εὐθύμιον. Κατὰ ταῦτα ὁ εἰς τὸ ἔτος 1675 τῶν καταλόγων ἀρχιεπισκόπων Φαναρίου καὶ Νεοχωρίου ἀναγραφόμενος Εὐθύμιος (δ Γ'), ὃν ἐδέχθησαν ὁ τε Σεβ. Θεσσαλιώτιδος⁴ καὶ ὁ Σεβ. πρώην Παραμυθίας κ. Ἀθηναγόρας⁵, οὐδέποτε ὑπῆρξε καὶ πρέπει διὰ τοῦτο νὰ ὀβελισθῇ ἐκ τῆς σειρᾶς τῶν ἀρχιερέων Φαναρίου καὶ Νεοχωρίου.

Τὰ καθολικὰ τῶν μονῶν τῆς Πίνδου δὲν στολίζονται μόνον με ὠραίας τοιχογραφίας ἀλλὰ καὶ με πλούσια ξυλογλυπτικὰ ἔργα: τέμπλα, δεσποτικοὶ θρόνοι, ἄμβωνες, ἀναλόγια ψαλτῶν, προσκνητάρια, πολυέλεοι (χοροὶ) σκαλισμένα προσεκτικὰ ἀπὸ καλλιτέχνας ταλιαδούρους⁶ καὶ ἐπιχρυσωμένα πολλάκις με ἀληθινοῦ χρυσοῦ φύλλα, προσθέτουν τὴν ἀπαλὴν των λάμπιν εἰς τὰ θεορὰ καὶ ἁρμονικὰ τῶν τοιχογραφιῶν χρώματα. Ὡραῖον δεῖγμα θεσσαλικῆς ξυλογλυπτικῆς τοῦ 17^{ου} ἢ 18^{ου} αἰῶνος παρέχει ὁ ὀπισθεν εἰκονιζόμενος ἄμβων τοῦ ἐντὸς τῆς κωμοπόλεως Καρδίτσης εὕρισκομένου ναοῦ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς τῶν Καμινάδων. Τὸ ἡμιεξάγωνον κύριον σῶμα του (εἰκ. 23), ἠρθρωμένον με ροδοσκηντήτους κιονίσκους ὑποβαστάζεται ἀπὸ μίαν πολὺπλευρον ἀντεστραμμένην κόλουρον πυραμίδα, τῆς ὁποίας ἐκάστη πλευρὰ κοσμεῖται

¹ Θεολογία Ζ', 247.

² Θεολογία Γ', 142.

³ Θεολογία Γ', 141.

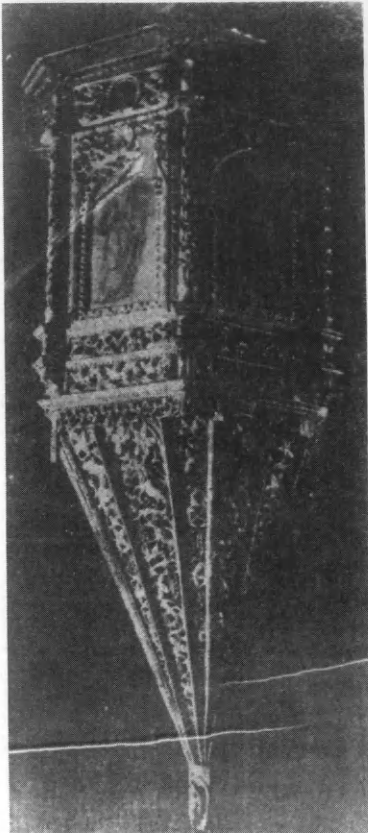
⁴ Θεολογία Ζ', 247.

⁵ Θεολογία Η', 83.

⁶ Ἡ λέξις εἶναι ἰταλική: tagliatore σημαίνει τὸν λαξευτὴν, σκαλιστὴν. Ἐν Θεσσαλίᾳ συχνὰ τὸ ἐπίθετον ταλιαδούρος κατήντησε καὶ κύριον ὄνομα. Ἐν χρήσει ἐπίσης ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸν 18^{ον} αἰῶνα ἦτο καὶ τὸ ῥῆμα ταλιάρω (tagliare) ὡς μᾶς διδάσκει πλὴν ἄλλων καὶ ἡ ἐκ Σοφικοῦ ἐπιγραφὴ (Ἀρχεῖον Βυζαντ. Μνημ. Ἑλλάδος Α', 65) λέγουσα «ἰταλιάριστὴ τὸ παρὼν (τέμπλον) διὰ χειρὸς Σπυργήδου ἱερέως».

μέ λεπτότατα, διάτρητα διακοσμητικά θέματα-πιτηνά, κατὰ τὸ πλεῖστον, ραμφίζοντα βότρες ἢ δάκνοντα ὄφεις καὶ ἄλλα ζῶα ἐλισσόμενα με χάριν διὰ μέσου τῶν πλουσίων ἐλικοειδῶν κλιματίδων.

Ἡ πυραμιδοειδὴς κάτω ἀπόληξις, χαρακτηριστικὴ δι' ἄμβωνας τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας, εἶναι προφανῶς ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν τόσο ἀγαπῶσαν τὰ αὐστηρὰ γεωμετρικὰ σχήματα μουσουλμανικὴν τέχνην, ἐν ᾧ τὸ κύριον σῶμα, με τοὺς συγκεκαμμένους θριγκοὺς τῶν κιονίσκων καὶ τοὺς ἐπαλλήλους κλιβάντας τῶν βάσεων, μαρτυρεῖ ἐπίδρασιν τοῦ ἰταλικοῦ barocco. Μόνον ἡ διακόσμησις τοῦ ἄμβωνος μένει ἀκόμη πιστὴ εἰς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, τοῦλάχιστον ἀπὸ θεματικῆς ἀπόψεως· διότι ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεώς της, με τὴν πλαστικότητα πού ἐμφανίζει, ἀπομακρύνεται κάπως ἀπὸ τὴν αὐστηρὰν βυζαντινὴν σχηματοποίησιν καὶ ἐπιτεδοποίησιν.

Εἰκ. 23. Ξυλόγλυπτος ἄμβων.

Περαίνοντες τὸν περὶ τῶν Μονῶν τῆς Πίνδου λόγον θεωροῦμεν χρήσιμον νὰ ἐπισυνάψωμεν πίνακα τῶν ἐν αὐταῖς ἐργασθέντων τεχνιτῶν ζωγράφων, χρυσοχόων κλπ. τοῦ 17^{ου} καὶ 18^{ου} αἰῶνος, ὃν συνετάξαμεν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπὸ τοῦ Σεβ. μητροπολίτου Θεσσαλιώτιδος δημοσιευθεῖσων ἐπιγραφῶν (Θεολογία τ. Γ' καὶ Ζ').

Ὡς θὰ παρατηρήσῃ ὁ ἀναγνώστης ἐκ τοῦ ἔναντι πίνακος τούτου χαρακτηριστικὴ διὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους εἶναι ἡ ἀγιογράφησις τῶν ναῶν ὑπὸ τεχνιτῶν ἐχόντων ποικίλους βαθμοὺς ἱερωσύνης (ἀναγνώστων, ἱερέων, μοναχῶν, ἱερομονάχων). Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται καὶ τὸ βαθύ θρησκευτικὸν αἶσθημα, ὃπερ διαπνέει τὰ παλαιότερα ἀγιογραφικὰ ἔργα. Ὁ βυζαντινὸς ἀγιογράφος εἶχε θερμὴν καὶ βαθεῖαν πίστιν· πρὶν ἀρχίσῃ τὸ ἔργον τοῦ ὑπεβάλλετο εἰς νηστείαν, προσηύχετο καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐκτελέσεως ἐψάλλε τὰ σχετικὰ τροπάρια. Ἡ ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης¹ μᾶς διέσωσε μάλιστα

¹ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης. Ἐκδ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Περτρούπολις 1909 σ. 5-6.

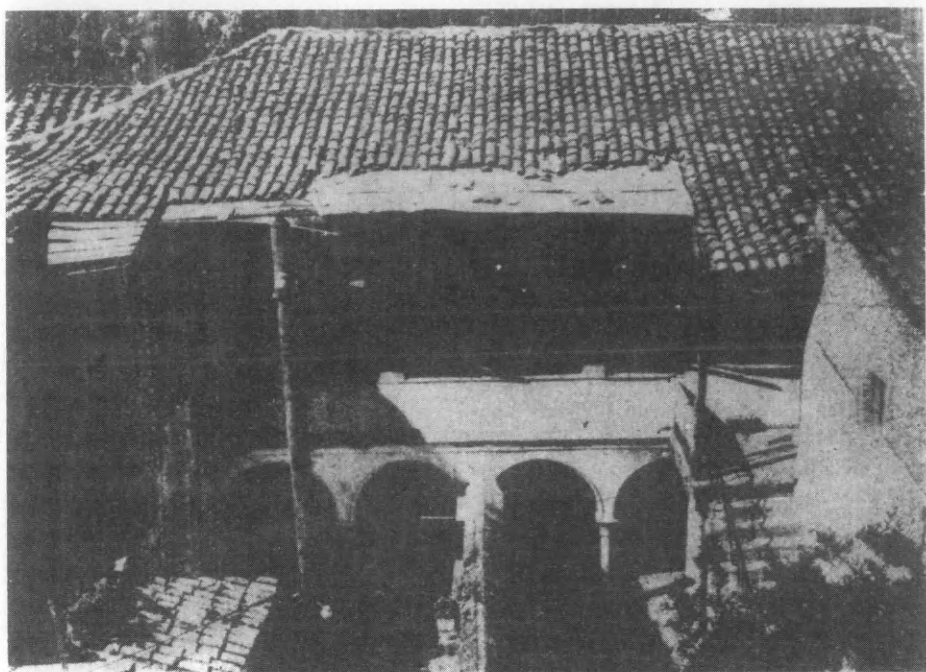
καὶ τὴν «εὐχὴν τε καὶ δέησιν», ἦν «ἐμπροσθεν τῆς εἰκόνης τῆς Θεοτόκου Ὁδηγητρίας» ἀπήγγελλεν εἰς τὸν ἱστοριστὴν ὁ ἱερεὺς πρὶν ἢ οὗτος ἀρχίσῃ τὸ ἔργον του.

ΠΙΝΑΞ ΑΓΙΟΓΡΑΦΩΝ ΤΩΝ ΜΟΝΩΝ ΤΗΣ ΠΙΝΔΟΥ

Ἔτος	Ὄνομα	Ἰδιότης	Πατρίς	Μνημεῖον ἐν ᾧ εἰργάσθη
1587	Δανιήλ	μοναχὸς	—	Μονὴ Κορώνης
1641	Ἰωάννης	λαϊκὸς ζωγράφος	—	N. Προδρόμου Σιάμου
1661	»	»	—	Φορητὴ εἰκὼν Μ. Κατουσίου
1662	»	»	—	M. Ρενδίνης
1668	»	»	—	M. Κατουσίου
1678	»	»	—	Παρεκκλ. Μ. Πέτρας
1676	»	»	—	Παρεκκλ. Μ. Ρενδίνης
1647	Σαμουήλ	ἱερομόναχος	—	Ἐξωκκλ. Ζ. Πηγῆς καὶ Μεσε- νικόλα
1663	Ἀναστάσιος	ἱερεὺς	—	Καθολ. Μ. Κατουσίου
1664	Χρυσάνθος	λαϊκὸς χρυσοχόος	—	Σταυρὸς Μ. Κορώνης
1717	Θεόδωρος	ἀγιογράφος	Βουκουρέστι	Μ. Σπηλιᾶς
1719	Σεραφεῖμ	ἱερομόναχος	Χίος	Ἀγ. Γεώργιος Ρενδίνης
1719	Δημήτριος	ἀναγνώστης	Μέτζοβον	Ἀγ. Γεώργιος Ρενδίνης
1758	Θεόδωρος Οὐρίας	λαϊκὸς ζωγράφος	Ἀγνιά	Ἀγ. Τριάς Σκλαταίνης
1784	Κωνσταντῖνος	λαϊκὸς ζωγράφος	Βρεστένιτσα	Παρεκκλ. Μ. Κατουσίου
1786	»	»	»	Νάρθηξ Μ. Κατουσίου
1786	Γεώργιος	λαϊκὸς ζωγράφος	Μαυρέλη	Κοίμησις Θεοτόκου Δεμερλή
1786	Γεώργιος	λαϊκὸς ζωγράφος	Φουρνᾶ	Κοίμησις Θεοτόκου Δεμερλή
1787	Γιάννης Χατσόγλου	λ. μεταλλοτέχνης	—	Μ. Κοπλεσίου
1789	Δημήτριος	λαϊκὸς ζωγράφος	Δομιανὰ	Ἀγ. Γεώργιος Ρενδίνης
1789	Ἰωάννης	λαϊκὸς ζωγράφος	Δομιανὰ	Ἀγ. Γεώργιος Ρενδίνης
1789	Κωνσταντῖνος	ἱστοριστὴς	—	Νάρθηξ Μ. Πέτρας
1797	Θεόδωρος	λαϊκὸς ζωγράφος	Πινάσα	Μ. Βραγιανῶν
1797	Ἀθανάσιος	λαϊκὸς ζωγράφος	Πινάσα	Μ. Βραγιανῶν

ΑΘΗΝΑΪΚΟΝ ΑΡΧΟΝΤΟΣΠΙΤΟ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Ἀπὸ τὰ ἀρχοντικά σπίτια τῶν Ἀθηνῶν τῆς Τουρκοκρατίας τὸ μόνον, ὅπερ διετήρησε τὴν παλαιάν του μορφήν, μὲ σχετικῶς ὀλίγας μεταβολάς, εἶναι

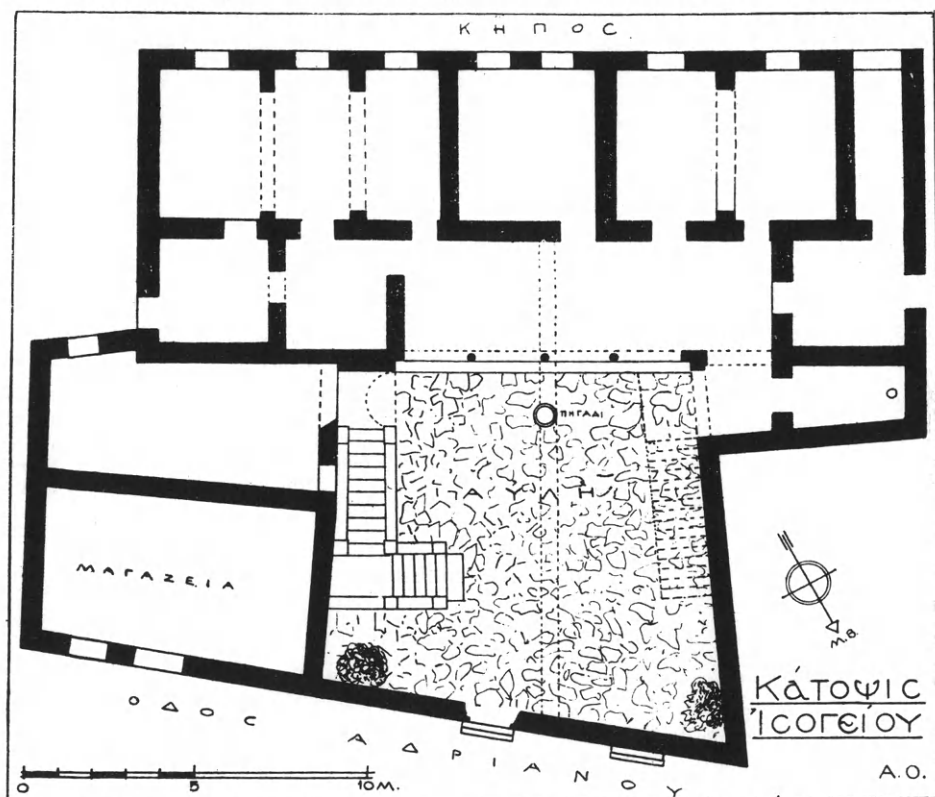

Εἰκ. 1. Σημερινή ἄποψις τῆς πρὸς τὴν αὐλὴν ὄψεως τοῦ ἀρχοντικοῦ.

τὸ ἐν ὁδῷ Ἀδριανοῦ 96 εὗρισκόμενον (εἰκ. 1). Τὸ σπίτι αὐτό, ὑπαγόμενον ἄλλοτε εἰς τὴν ἐνορίαν τοῦ Γοργοπήκου, θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ κ. Δημ. Καμπούρογλου, ὅτι ἀνήκεν εἰς τινὰ τῶν Ἀθηναίων ἀρχόντων Μπενιζέλων¹, εἶναι δέ, περιέργως, περισσότερον γνωστὸν εἰς τοὺς ζωγράφους καὶ καλλιτέχνας ἢ εἰς τοὺς ἱστορικοὺς τῆς τέχνης. Πράγματι, ἔξαιρέσει μιᾶς φωτογραφίας του

¹ Ὅρα περὶ αὐτῶν Δ. Καμπούρογλου, Ἀθηναϊκὸν ἀρχοντολόγιον, Ἀθ. 1921.

δημοσιεύσεις εἰς τὴν ἐφημερίδα «Πρωτὰν»¹, αἱ λοιπαὶ ἀπεικονίσεις τοῦ εἶναι ἐντελῶς : ἀλλιτεχνικῆς φύσεως². Ἐπειδὴ δὲ οὔτε λεπτομερὴς περιγραφή τοῦ εἶδε μέχρι σήμερον τὸ φῶς, οὔτε καὶ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια κατόψεως, προσόψεως καὶ τομῶν τοῦ ἐγένοντο γνωστὰ μέχρι τοῦδε, ἐθεώρησα καλὸν νὰ τὸ καταμε-

Εἰκ. 2. Κάτοψις τοῦ ἰσογείου τοῦ ἀρχοντικοῦ.

τρέσω λεπτομερῶς καὶ τὸ σχεδιάσω διὰ νὰ τὸ παρουσιάσω, εἰς τοὺς ἀναγνώστας τοῦ Ἀρχείου συνωδευμένον μὲ τὴν σχετικὴν ἀνάλυσιν.

Τὸ κύριον σῶμα τοῦ σπιτιοῦ ἔχει τὰ σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου (22.80×9.40), τοῦ ὁποῖου αἱ μακραὶ πλευραὶ εἶναι, ὀρθῶς, πρὸς νότον καὶ πρὸς βορρᾶν ἐστραμμέναι. Τὸ κτήριο (εἰκ. 2) δὲν εἶναι ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τοποθετημένον, ἀλλὰ μεσολαβοῦσι μεταξὺ τῶν δύο ἀφ' ἑνὸς μὲν τετράγωνος πλακόστρωτος αὐλῇ, κλεισμένη πρὸς τὸν δρόμον δι' ὑψηλοῦ μανδροτοίχου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ πρὸς τὴν ὁδὸν βλέποντα μαγαζεῖα (εἰκ. 2).

¹ Φύλλον τῆς 2 Δεκεμβρίου 1934.

² Πβλ. τὴν ὑδατογραφίαν τοῦ ζωγράφου κ. Ι. Τσαρούχη εἰς τὸ λεύκωμα «Παλιὰ Ἀθήνα», ἔκδοσις Ἀσύλου τέχνης, Ἀθῆναι 1931 σ. 174 εἰκ. 198.

Ἡ αὐλὴ εἶχεν εἴσοδον ἀπὸ τὸν δρόμον, τὴν *ἐμβασίαν*¹ ἢ *μπασιάν*², ἐστολίζετο δὲ μὲ δένδρα. Εἰς παλαιὰ πωλητήρια συμβόλαια καὶ προικοδοσίας ἀναφέρονται αὐλαὶ μὲ μωρέας³, νεραγκέας⁴ καὶ κλήματα⁵ καὶ γενικῶς μὲ καρποφόρα καὶ ἄκαρπα δένδρα⁶. Τοιαῦτα δένδρα εἶχε καὶ ὁ ὀπισθεν τοῦ σπιτιοῦ ἦτοι πρὸς νότον ἐκτεινόμενος *κῆπος*⁷. Ἡ αὐλὴ καὶ ὁ κῆπος ἦσαν οἱ δύο πνεύμονες τῆς κατοικίας. Ἐκεῖ ἡ οἰκογένεια διήρχετο τὸ πλεῖστον τῆς ἡμέρας ἀπομονωμένη ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμον. Τὴν αὐλὴν τῶν σπιτιῶν τῆς Τουρκοκρατίας ἀναφέρουσι συχνὰ οὐ μόνον παλαιοὶ περιηγηταὶ⁸ ἀλλὰ καὶ πωλητήρια ἔγγραφα καὶ προικοδοσίαι τοῦ 18^{ου} καὶ 19^{ου} αἰῶνος⁹. Οἱ Ἕλληνες τῆς Τουρκοκρατίας τὴν ἐκληρονόμησαν ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς προγόνους τῶν, οἵτινες τὴν ὠνόμαζον ἐνίοτε καὶ *ἐξάερον*¹⁰ καὶ οὗτοι πάλιν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας¹¹.

Ἐντὸς τῆς αὐλῆς ὑπάρχει καὶ τὸ ἀπαραίτητον *πηγάδι*¹² μὲ τὸ στρογγύλον του προστομιαῖον (*φρόσομα*). Ἐνταῦθα μάλιστα τὸ πηγάδι εἶναι τοποθετημένον πλησίον εἰς τὸ κτήριον καὶ δὴ κατὰ τὸν ἄξονα τῆς αὐλῆς (εἰκ. 1) ὥστε, ὅταν ἀργότερον, λόγῳ κληρονομίας, ἐμοιρασθῇ τὸ ἀκίνητον εἰς τοὺς δύο κληρονόμους τοῦ ἀρχικοῦ ἰδιοκτήτου, ὁ κατασκευασθεὶς διαχωριστικὸς τοῖχος (εἰκ. 1) ἀφηνεν ἐλεύθερον τὸ ἥμισυ τοῦ πηγαδιοῦ δ' ἕκαστον τμήμα. Συχνὰ πλὴν τοῦ πηγαδιοῦ ὑπῆρχεν εἰς τὴν αὐλὴν καὶ *βρύσις*¹³ τρέχοντος ὕδατος ὡς καὶ *γούρνα*¹⁴

¹ Πωλητήριοι τοῦ 1770 Στ. Κορρές, Ἡμερ. Μ. Ἑλλάδος 1930, 290. Προικοπαράδοσις τοῦ 1754 (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 3, 41). Προικοπαράδοσις τοῦ 1770 (Μνημ. 3, 108 καὶ 105).

² Πωλητήριοι τοῦ 1774 (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 3, 116).

³ Προικοπαράδοσις 1770 (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 3, 103).

⁴ Πωλητήριοι 1770 (Θ. Φιλαδελφεύς, Ἱστορ. Ἀθηνῶν Α', 307).

⁵ Προικοπαράδοσις 1770 (Μνημ. 3, 103) 1762 (3, 187). πωλητήριοι 1770 (Φιλαδελφεύς, Ἱστορ. Ἀθην. Α', 307).

⁶ Πωλητήριοι 1742 (Μνημ. 3, 186), 1804 (3, 212), 1811 (1, 347) 1812 (1, 348).

⁷ Πωλητήριοι 1812 (Καμπ. Μνημ. 1, 348). Πβλ. καὶ τὸ βυζαντινὸν *μεσοκήπιον* Κ Πορφυρογέννητος, Περὶ βασιλείου τάξεως II, 15, 585 (Βόννης).

⁸ Bern. Randolph, The present state of the Morea together with a description of the city of Athens. London 1687.

⁹ Πωλητήριοι 1716 (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 3, 183), 1742 (3, 186) 1762 (3, 187) 1770 (3, 105), 1796 (3, 210), 1801 (3, 191). Πωλητήριοι 1770 (Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, Ἱστορ. Ἀθηνῶν Α. 307).

¹⁰ Κ. Πορφυρογέννητος, Περὶ βασιλ. τάξεως I, 1 σ. 15, 20, 29 πβλ. Συνεχ. Θεοφάνη III, 43, 141. Du Cange gloss. gr. ἐν λ.

¹¹ Ὁρλάνδος, Ἡ οἰκία τῶν κλασσικῶν χρόνων (Κλασσικαὶ σπουδαὶ 1923 σ. 19).

¹² Πωλητήριοι τοῦ 1742 (Μνημεῖα 3, 186) 1762, (3, 187 ἔνθα μάλιστα ἀναφέρεται «ἥμισυ φρέαρ») προικοπαράδοσις 1774 (3, 116), 1796 (3, 210), 1801 (3, 191).

¹³ Πωλητήριοι 1716 (Μνημ. 3, 183), 1811 (1, 347), 1812 (1, 348).

¹⁴ Πωλητήριοι 1774 (Μνημ. 3, 116), 1811 (1, 347), 1812 (1, 348).

κτιστή ἢ μαρμαρίνη, δεξαμενὴ δηλαδή μετ' ἀναβρυτηρίου πίδακος, ὅπως τὴν βλέπομεν εἰς παλαιὰν εἰκόνα τοῦ Stackelberg¹.

Τὸ ἐξεταζόμενον ἀρχοντικὸν δὲν εἶναι κανὲν *χαμόσπιτον*² ἢ *μονόρικτον*³ σπίτι, δηλαδή χαμηλὸν μόνον ἰσόγειον, *κατῶγι*⁴, ἀλλὰ φέρει πλὴν τοῦ ἰσογείου καὶ ὄροφον—τὸ *ἀνωγι*⁵. Εἶναι λοιπὸν *ἀνωγοκάτωγον*⁶. Τὸ ὀρθογώνιον σχῆμα τοῦ συναντῶμεν συχνὰ καὶ εἰς ἄλλα σπίτια τῆς Τουρκοκρατίας (*Ἄρτης*⁷, *Θεσσαλίας*⁸ κλπ.).

Τὸ ἰσόγειον εἶναι διαμορφωμένον κατὰ τὸ πρὸς τὴν αὐλὴν τμήμα τοῦ ὡς στοὰ μὲ ἱκανὸν βάθος (3. 90). Ἡ στοὰ αὕτη ἀποτελεῖ τρόπον τινὰ ἐστεγασμένην προέκτασιν τῆς αὐλῆς διὰ τοῦτο δὲ εἶναι καὶ πλακόστρωτος. Ἡ στοὰ ἀποτελεῖται ὑπὸ τρεῖς κίονας συνδεομένους πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τὰς ἐκατέρωθεν παραστάδας δι' ἡμικυκλικῶν τόξων (*καμάρες*)⁹. Οἱ κίονες εἶναι μαρμαρίνοι, ἀπαρτιζόμενοι ἀπὸ λεπτὸν ἀρράβδωτον, κυλινδρικὸν κορμὸν (διαμ. 0. 20) καὶ ἀπὸ ὑψηλὸν καλαθοειδὲς κιονόκρανον μὲ ἀπλοῦν δωρικὸν ἄβακα. Ὁ καλάθος κοσμεῖται κάτω μὲν ὑπὸ σειρᾶς ἐξέργων φύλλων ἀκάνθης, ἄνω δὲ ὑπὸ δευτέρας σειρᾶς χαρακτῶν φύλλων καλάμου. Ὁ τύπος οὗτος εἶναι συνηθέστατος εἰς κτήρια τῆς Τουρκοκρατίας, ἀπομιμείται δὲ προφανῶς τὸν τοῦ κιονοκράνου τοῦ γειτονικοῦ Πύργου τῶν ἀνέμων.

Εἰς τὴν ἀνοικτὴν στοὰν τοῦ ἰσογείου ἐκβάλλουσιν αἱ θύραι τῶν ὀπισθεν καὶ ἐκατέρωθεν διατεταγμένων διαμερισμάτων, ἅτινα πάντως δὲν ἦσαν οὔτε ὑποδοχῆς οὔτε ὕπνου δωμάτια ἀλλὰ χῶροι βοηθητικοὶ (μαγειρεῖον, ἀποθήκη, κελλάρια κλπ.). Στενὴ δίοδος κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ ἰσογείου, (εἰκ. 2) ὁδηγεῖ εἰς τὸν ὀπισθεν εὐρισκόμενον κήπον, ὅστις ἐφράσσετο διὰ τοίχου ἀπὸ τὴν πρὸς νότον διερχομένην ὁδόν.

Πολλὰ τῶν ἰσογείων διαμερισμάτων εἶναι ἐφωδιασμένα καὶ μὲ ἐγκαρσίους κτιστὰς καμάρας (εἰκ. 3), αἵτινες φραχθεῖσαι βραδύτερον μετεσχηματίσθησαν εἰς μεσοτοιχοὺς δωματίων τῆς νεωτέρας κατοικίας. Αἱ καμάραι αὗται δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς τὰ τελευταῖα λείψανα τῶν ἰσογείων θόλων, οὓς

¹ Ὅρα τὴν σχετικὴν εἰκόνα παρὰ Καμπούρογλου, *Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων* τ. 3 πίν. 1.

² Προικοδοσία 1770 (Καμπούρογλου, *Μνημ.* 3, 41 καὶ 3, 105).

³ Πωλητήριον 1770 (Κορρές, *Ἡμερολ. Μ.* Ἑλλάδος 1930, 290). ἕτερον τοῦ 1770 (Καμπούρογλου, *Μνημ.* 3, 105). Ὁ Κορρές τὸ *μονόρικτον* ἐξηγεῖ «μὲ ἐν μόνον δωματίον».

⁴ Προικοδοσία 1770 (*Μνημ.* 3, 103), 1796 (3, 210), 1804 (3, 212).

⁵ Προικοδοσία 1770 (*Μνημ.* 3, 103), 1762 (αὐτόθι 3, 187) 1804 (3, 212).

⁶ Προικοδοσία 1774 (Καμπούρογλου, *Μνημεῖα* 3, 116). Ὁ ὄρος εἶναι βυζαντινὸς πβλ. Κουκουλέν, *Ἐπετ.* Ἐτ. Βυζ. Σπουδ. IB, 88.

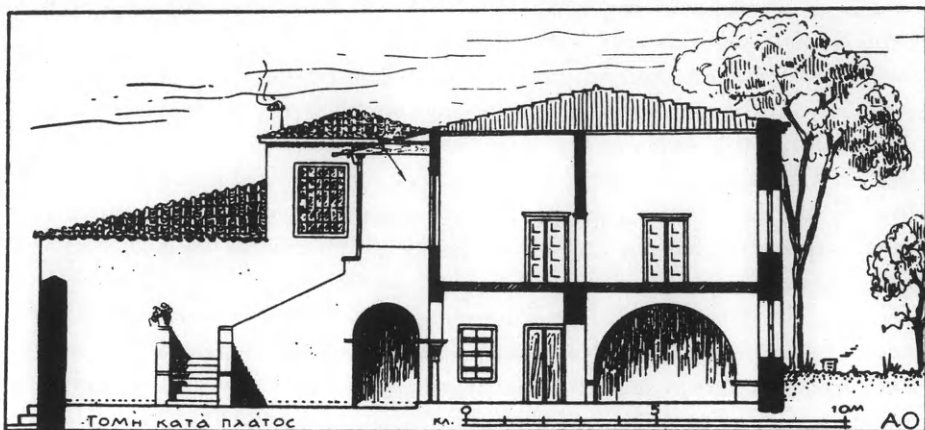
⁷ Ἀρχεῖον τῶν βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος Β' (1936) σ. 186 εἰκ. 8 καὶ 188 εἰκ. 11.

⁸ Σπίτι Τυρνάβου, ἀδημοσίευτον εἰσέτι κλπ.

⁹ Πωλητήριον τοῦ 1770 (Θ. Φιλαδελφεύς, *Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων* Α', 307).

συναντῶμεν εἰς τὰ βυζαντινὰ σπίτια ¹. Ἐνταῦθα ἐχρησίμευον ὅπως ἐπ' αὐτῶν στηρίζονται τὰ πατόξυλα δηλ. τὰ ξύλα τῶν πατωμάτων τοῦ ἀνωγείου.

Ἡ εἰς τὸ ἀνώγειον ἀνοδος ἐγένετο ἀρχικῶς διὰ μιᾶς καὶ μόνης ἐπικαμποῦς λιθίνης κλίμακος, εὐρισκομένης ἀριστερᾷ (εἰκ. 1, 2). Σήμερον πλὴν αὐτῆς ὑπάρχει καὶ δευτέρα κλίμαξ δεξιᾷ (εἰκ. 1), ἣτις προσετέθη ὅταν τὸ ἀρχοντικὸν ἐχωρίσθη εἰς δύο ὀσπιτοκαθίσαις ² (κατοικίας). Ἡ δευτέρα αὕτη κλίμαξ εἶναι εὐθεῖα καὶ ἀπότομος στηρίζεται δ' ἐπὶ μεγάλου μαρμαρίνου κιόνος καὶ ἀποκρύπτει διὰ τοῦ ὄγκου της τὴν τελευταίαν πρὸς δυσμὰς καμάραν τοῦ ἰσογείου ³. Ἡ παλαιὰ σκάλα ⁴, ἀναπαυτική ἅμα καὶ γραφικὴ, θλάται κατ' ὀρθὴν γωνίαν

Εἰκ. 3. Τομή κατὰ πλάτος τοῦ ἀρχοντικοῦ.

εἰς δύο σκέλη. Τὰ σκαλοπάτια της εἶναι κατεσκευασμένα ἀπὸ σκληρὸν ἐρυθρῶ-
πὸν λίθον, κλείονται δ' ἐκατέρωθεν ἀπὸ κτιστὰ χαμηλὰ πεζούλλια, εἰς τὰ ἄκρα
τῶν ὁποίων ἐτοποθετοῦντο αἱ εὐωδιάζουσαι γάστραι τῶν βασιλικῶν καὶ τῶν
γερανίων. Τὸ δευτερον σκέλος της, μακρότερον τοῦ πρώτου, ὠδήγει εἰς ἐστε-
γασμένον πλατύσκαλον, εἰς τὸ βάθος τοῦ ὁποίου εὐρίσκετο ἡ θύρα τῆς εἰσόδου
εἰς τὸ ἀνώγειον (εἰκ. 1).

¹ Π. χ. τοῦ Μυστρᾶ Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τοῦ βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος Γ' (1937) σ. 58.

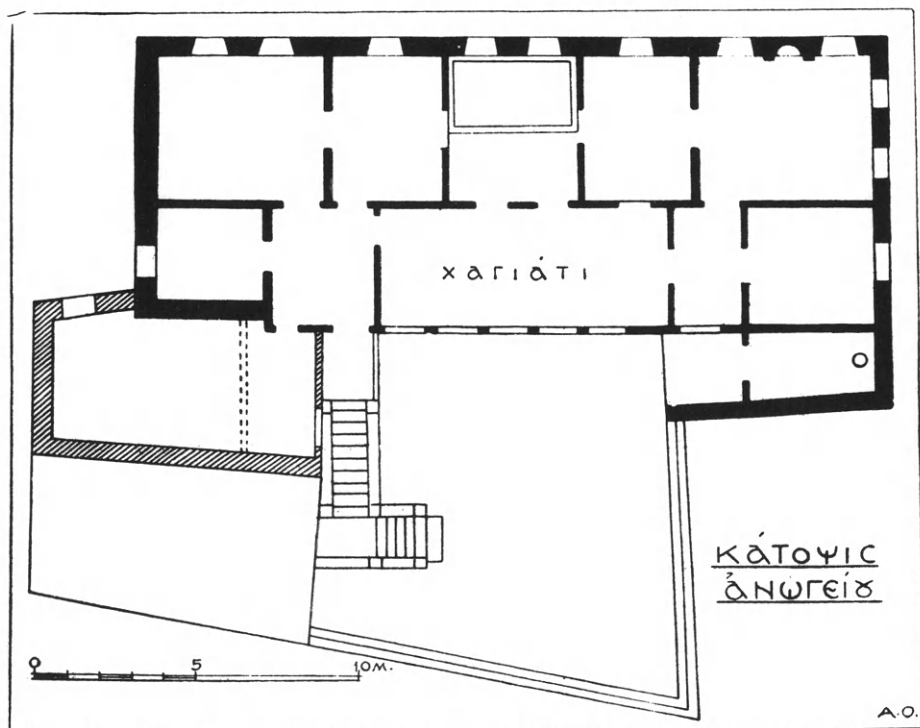
² Πωλητήριον τοῦ 1770 (Κορρές, Ἡμερ. Μ. Ἑλλάδος 1930, 290), προικοδοσίαι: 1754 (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 3, 42), 1755 (3, 46), 1762 (3, 56), 1764 (3, 63), 1766 (3, 83), 1768 (3, 96), 1770 (3, 102), 1770 (3, 103), 1774 (3, 113), 1774 (3, 116).

³ Τούτου ἕνεκα δὲν περιελήφθη εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τῆς εἰκόνης δ, ἣτις μόνον τὴν ἀρχικὴν μορφήν τοῦ ὀσπιτίου ἀποδίδει.

⁴ «Σκάλα πέτρινη»: Πωλητήριον τοῦ 1770. (Θ. Φιλαδελεφεύς, Ἱστορ. Ἀθηνῶν Α' 307). «Σκάλα μαρμαρένια»: Προικοδοσία 1770 (Καμπ. 1, 347), 1815 (1, 349). Ἀπλῶς «σκάλα» προικοδοσία 1774 (Καμπούρ. Μνημεῖα 3, 116).

Ἡ διάταξις τοῦ ἀνωγείου (εἰκ. 4) εἶναι ὁμοία τῆς τοῦ ἰσογείου μετὰ τὴν διαφοράν, ὅτι ἐδῶ τὰ χωρίσματα τῶν δωματίων εἶναι ἰσχνά.

Ὑπεράνω τῆς στοᾶς τοῦ ἰσογείου ἔχομεν εἰς τὸ ἀνώγειον τὸ εὐρύχωρον *χαγιάτι*¹, αὐτὸ τοῦτο δηλαδὴ τὸ διαμέρισμα, ὅπερ εἰς τὰ σπίτια τῆς βορείου Ἑλλάδος ὀνομάζεται *ἡλιακὸς*², *κρεββάτα* ἢ *δοξᾶτος*³. Τὸ χαγιάτι βλέπει πρὸς τὴν αὐλὴν διὰ πέντε κατὰ παράταξιν παραθύρων (εἰκ. 3, 5) ἐφωδιασμένων μετὰ ἀνεβοκατεβαίνοντα ὑαλοστάσια. Τὰ παράθυρα χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων διὰ

Εἰκ. 4. Κάτοψις τοῦ ἀνωγείου τοῦ ἀρχοντικοῦ.

πλατειῶν ξυλίνων παραστάδων, αἵτινες βαστάζουσιν ἐπιστύλιον στεφόμενον ὑπὸ ἐλαφροῦ κυματίου Ἡ γενικὴ ἐμφάνισις τῆς πρὸς τὴν αὐλὴν ὄψεως τοῦ

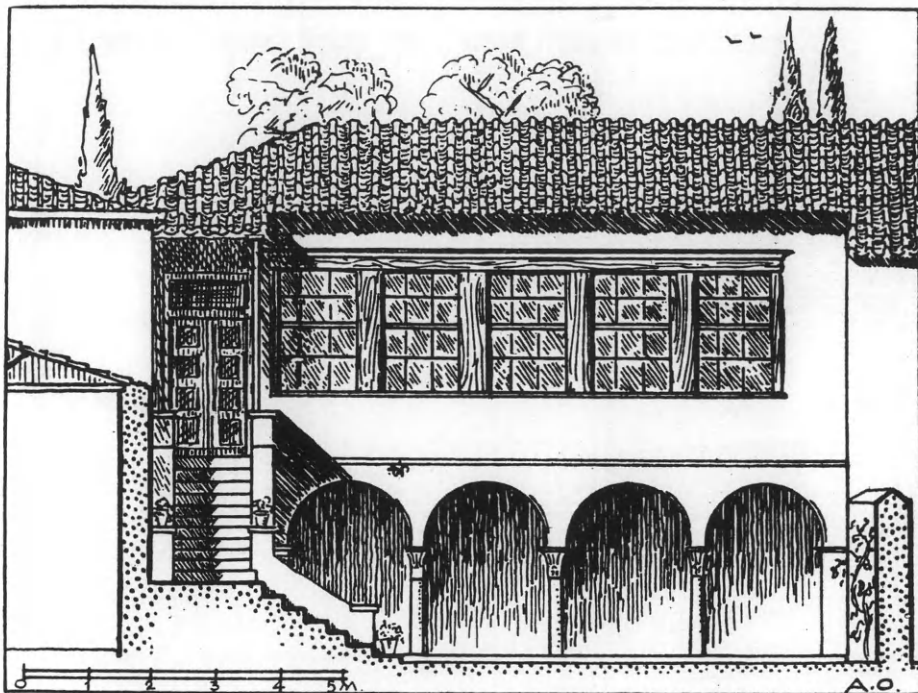
¹ Πωλητήριον τοῦ 1716 (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 3, 183), προικοπαράδοσις 1774 (ὁ αὐτὸς 3, 116), χοτζέτι τοῦ 1811 (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 1, 347), 1812 (1, 348). Πωλητήριον 1808 (3, 270). Πωλητήριον 1770 (Θ. Φιλαδελφεύς, Ἱστορ. Ἀθηνῶν Α' 307).

² Ἀρχεῖον τῶν βυζ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος Δ' (1938) σ. 301.

³ Ἀρχεῖον τῶν βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Β' (1936) σ. 188.

χαγιατιού (είκ. 5) ὁμοιάζει καταπληκτικῶς πρὸς τὴν τῶν ἀττικῶν τῶν ἐλληνιστικῶν οἰκιῶν, ἐν συνδυασμῷ δὲ πρὸς τὴν κάτωθεν κιονοστήρικτον στοάν, πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν οἰκίαν¹. Ἡ τελευταία δ' αὕτη ὁμοιότης καθίσταται ἔτι μᾶλλον αἰσθητὴ ὅταν εἶναι ἀνοικτὰ τὰ τζαμιλίκια: "Ἀξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι αἱ παραστάδες τοῦ χαγιατιού δὲν εἶναι συμμετρικῶς πρὸς τοὺς κάτωθεν κίονας τοποθετημέναι.

Τὸ χαγιατί συγκοινωνεῖ διὰ θυρῶν πρὸς τοὺς περίξ αὐτοῦ διατεταγμένους

Εἰκ. 5. Ἀναπαράστασις τῆς πρὸς τὴν αὐλὴν ὄψεως τοῦ ἀρχοντικοῦ.

χώρους, ἐξ ὧν ἄλλοι μὲν θὰ ἐχρησίμευον ὡς ὑπνοδωμάτια ἄλλοι δὲ ὡς αἵθουσαι ὑποδοχῆς ἢ παραμονῆς τῆς οἰκογενείας. Εἰδικῶς ὁ ἐν τῷ μέσῳ τῆς νοτίας πλευρᾶς χώρος, (είκ. 4) ἔχων τὴν ὀροφὴν κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ ἐμβαδοῦ του κατὰ 0.40 χαμηλοτέραν τῆς τοῦ ἐτέρου ἡμίσεος, ὑποδηλοῖ, ὅτι τὸ διαμέρισμα αὐτὸ θὰ εἶχε πιθανώτατα ὀρτά-σοφάν, οἷον ἀναφέρουσι τὰ πωλητήρια συμβόλαια². Ἀφ' ἐτέρου τὸ κατὰ τὴν δυτικὴν γωνίαν δωμάτιον, τὸ μόνον, ὅπερ εἶναι ἐφω-

¹ Πβλ. τὴν ἀναπαράστασιν τῆς κλασσικῆς οἰκίας, ἣν ἐδημοσίευσεν εἰς τὸ περιοδικὸν Κλασσικαὶ σπουδαί, τεῦχος Μαΐου 1923 σ. 19.

² Πωλητήριον 1770 (Θ. Φιλαδελφεύς, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν Α', 307).

διασμένον με *δτζάκι*¹, θὰ ἦτο τὸ *χειμωνιάτικο* τοῦ σπιτιοῦ. Τέλος τὸ ἀποχωρητήριον ἢ *πόρευσις*² ἢ τὸ *ἀναγκαῖον*³ ἢ ἡ *χρεία*⁴, εὐρίσκετο, ὡς συνήθως, ἔξω τοῦ ἐμβαδοῦ τοῦ κτιρίου εἰς εἶδος τι πύργου προσηρτημένου εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον (πβλ. εἰκ. 24).

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ παντελὴς ἀπουσία προκρεμαμένων ἐξωστῶν (*ἐξώστεγα, σαχισιά*). Ἀντὶ τούτων εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν κατεσκευάσθη, ἀριστερῶς, προέχουσα πτέρυξ, ἔνθα ἐγκατεστάθησαν τὸ μαγειρεῖον καὶ τὸ ἀποχωρητήριον τοῦ ἐτέρου ἡμίσεος τῆς κατοικίας. Χαρακτηριστικὴ, ἐπίσης, εἶναι καὶ ἡ ἀπουσία τῶν μικρῶν φωτιστικῶν παραθύρων, ἅτινα συνηθίζοντο ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἄνωθεν τῶν παρακυπτικῶν. Ἐλλείπουσιν ἐπίσης ἀπὸ τὰ ὑποδαμάτια καὶ αἱ *μουσάνδραι* τῶν σπιτιῶν τῆς Β. Ἑλλάδος⁵, ἥτοι τὰ χωνευτὰ εἰς τὸν τοῖχον ντουλάπια. Τὰ ταβάνια τῶν ὅμως διασώζουσιν ἐν μέρει τὸ ἐπὶ Τουρκοκρατίας συχνὰ ἐφαρμοζόμενον *μπακλαβαδωτὸν* σύστημα διακοσμήσεως ἥτοι τὸ διὰ ρομβοειδῶς ἐπὶ τῆς ξυλίνης ὀροφῆς προσηλωμένων ξυλίνων πήχεων.

Ἡ ὅλη οἰκία στεγάζεται δι' ὑψηλῆς ξυλίνης κεραμοσκεποῦς στέγης (κλίσις 1:4), ἥτις κατὰ μὲν τὴν πρὸς τὴν αὐλὴν ὄψιν προεκτείνεται πέραν τῆς προσόψεως κατὰ 1,35 μ. προστατεύουσα τὸ ὑαλωτὸν διάφραγμα τοῦ χαγιατιοῦ ἀπὸ τὸ βορεινὸν ἀνεμόβροχον, κατὰ δὲ τὰς λοιπὰς τρεῖς πλευρὰς σταματᾷ εἰς τὸ γεῖσον, ὅπερ εἶναι ἐκτελεσμένον διὰ διπλῆς σειρᾶς ὀδοντωτῶν μεγάλων ταινιῶν ἐκ μεγάλων πλίνθων, ὡς εἰς τόσα ἄλλα κτήρια τῆς Τουρκοκρατίας.

¹ Εἰς ἔγγραφον τοῦ 1716 ἀναφέρεται δωμάτιον μετὰ *δτζακίου* (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 3, 183).

² Προικοπαράδοσις τοῦ 1770 (Μνημεῖα 3, 103). Πωλητήριον τοῦ 1770 Κορρές, ἔ. ἀ. σ. 290 (ἔνθα ἐσφαλμένως ἡ πόρευσις ἐρμηνεύεται ὡς δρόμος). Πωλητήριον 1774 (Μνημεῖα 3, 113).

³ Πωλητήριον 1811 (Καμπούρογλους, Μνημ. 1, 347), 1812 (1, 348), 1815 (1, 349).

⁴ Πωλητήριον 1770 Θ. Φιλαδελεφεύς, Ἱστορία Ἀθηνῶν Α', 307.

⁵ Ἀγγ. Χατζημιχάλη, Ἑλληνικὴ Λαϊκὴ Τέχνη, Ἀθῆναι 1931 σ. 140. Τῆς αὐτῆς: Σκυρος, 1925, σ. 38, 46, 47. Ἐν Ἀθηναϊκῷ πωλητηρίῳ τοῦ 1808 ἀναφέρεται «ὀρετάσσοφα ὄντὰς μέγας, καλοκαιρινός, μετὰ τὴν μουσάνδραν καὶ μετὰ τὸ χαγιατί» (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 3, 270).

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ὑπὸ τῆς ἐν τῷ Ὑπουργείῳ Παιδείας ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου τελούσης Ὑπηρεσίας ἀναστηλώσεως καὶ συντηρήσεως ἀρχαίων καὶ βυζαντινῶν μνημείων ἐξετελέσθησαν κατὰ τὰ ἔτη 1938 - 1940 αἱ κάτωθι ἐργασίαι ἀναστηλώσεως μεσαιωνικῶν μνημείων :

1) Ἐν *Καστορίᾳ* ὑπεστηρίχθησαν δι' ἐξωτερικῶν ἀντηρίδων οἱ ναοὶ Ἀγ. Ἀναργύρων καὶ Ταξιαρχῶν.

2) Ἐν *Μυστρά* ἀποκατεστάθη εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῆς μορφήν ἡ στοὰ τοῦ νάρθηκος τοῦ Ἀγ. Δημητρίου (Μητροπόλεως) ἀφαιρεθέντος τοῦ δώματος, ὅπερ τὴν ἐκάλυπτε καὶ ἀντικατασταθέντος διὰ τριπλῆς κυλινδρικῆς στέγης μετὰ κεράμων. Τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ λεγομένου ἐπισκοπικοῦ μεγάρου ἠλευθερώθη ἀπὸ τοῦ ἐπικαθημένου νεωτέρου οἰκήματος, ἡ δὲ ἀνακατασκευασθεῖσα τετρακλινὴς παλαιὰ στέγη ἐκάλυψε τὸν ἐσωτερικὸν ἀνακατασκευασθέντα σφαιρικὸν θόλον τοῦ ὑπὲρ τὸ ἄκρον μεταστύλιον χώρου.

3) Ἐν *Χριστιάνου* τῆς Τριφυλίας ἀνεκτίσθη ὁλόκληρος ἡ ὑπὸ τῶν σεισμῶν καταπεσοῦσα νοτιὰ πλευρὰ τοῦ ὀκταγωνικοῦ τύπου ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος. Ἀνακατεσκευάσθησαν ὡσαύτως οἱ ἐσωτερικοὶ πεσσοὶ ὥς καὶ οἱ καλύπτοντες τὸ ἰσόγειον καὶ τὸν γυναικωνίτην θόλοι (ἀσπίδες) συμφώνως πρὸς τὸ ἀρχαῖον σχέδιον.

4) Ἐν *Μ. Μυρτιάς* τῆς Αἰτωλίας, ἐν ἣ ἑμόνασεν Ἰωαννούλιος ὁ Αἰτωλός, ἐστερεώθη τελείως τὸ καθολικὸν καὶ ἐκαθαρίσθησαν αἱ ἐσωτερικαὶ τοιχογραφίαι τοῦ τε κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ, αἵτινες ἀπεδείχθησαν ἀρχαιότεραι. Περὶ τούτων θέλομεν διαλάβει προσεχῶς ἐν ἰδιαιτέρᾳ μελέτῃ.

5) Ἐν *Ὀσίῳ Λουκᾷ* τῆς Φωκίδος ἐπανήχθη εἰς τὴν κατακόρυφον αὐτοῦ θέσιν τὸ ἰσχυρῶς ἀποκλῖναν αὐτῆς ἐξωτερικὸν (βόρειον) πρόπυλον τοῦ γυναικωνίτου τοῦ καθολικοῦ. Ταυτοχρόνως ἐστερεώθησαν διὰ τῆς μουσιωτρίας Δ^{80ς} Ἑλλης Βοῦλα τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Πλατυτέρας καὶ τῆς Πεντηκοστῆς.

6) Ἐν τῇ νησίδι τῶν *Ἰωαννίνων* ἐστερεώθη τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς τῶν Φιλανθρωπινῶν, ὥς καὶ ἡ οἰκία, ἐν ἣ ἐφονεύθη ὁ Ἀλῆ - Πασσᾶς.

7) Ἐν *Συκαμίνῳ* ἐστερεώθη ὁ ὑπὸ τῶν τελευταίων σεισμῶν διαταραχθεὶς ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

8) Ἐν *Σερίφῳ* ἐξησφαλίσθη ἡ στεγανότης τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

9) Ἐν Σπέτσαις ἐπεσκευάσθη πολλαχῶς ὁ ναὸς τῆς Ἀγ. Τριάδος.

10) Ἐν Ζαρούχλῃ, τῆς περιφερείας Καλαβρύτων, ἐπεσκευάσθη ὁ παλαιὸς ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

11) Ἐν Ἀθήναις, ἀποξεσθέντων τῶν μεταγενεστέρων κονιαμάτων, ἅτινα ἐκάλυπτον τοὺς τοίχους τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Πιερᾶς (εἰκ. 1) ἀπεδόθη εἰς τὸ μνημεῖον ἡ ἀρχικὴ αὐτοῦ ὄψις (εἰκ. 2), ἐκαθαρίσθησαν δ' ὡσαύτως καὶ αἱ ἐσωτερικαὶ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ, ἔργα τοῦ Γεωργίου Μάρκου (1719). Σχετικὰς παρατηρήσεις περὶ τοῦ ναοῦ θὰ δημοσιεύσωμεν προσεχῶς.

12) Ἐν Ἀθήναις, ὡσαύτως, ἀποξεσθέντων τῶν κονιαμάτων τοῦ ἱεροῦ τῆς Σωτείρας Κοττάκη ἀπεκαλύφθη ἡ ὡραία ἰσόδομος τοιχοδομία του ὡς καὶ μέγα, τρίλοβον παράθυρον μετὰ μαρμαρίνων διαχωριστικῶν κιονίσκων.

13) Ἐν Σέρραις ἐκαθαρίσθη τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Θεοδώρων ἀπὸ τῆς καλυπτούσης αὐτὸ ἐπιχώσεως, ἐστερεώθη δ' νότιος αὐτοῦ τοῖχος καὶ συνεκρατήθη τὸ ἐκ πλίνθων ἀνατολικὸν ἀέτωμα. (Ὅρα τὴν σχετικὴν μελέτην ἐν σελ. 153 ἑ. τοῦ παρόντος τόμου τοῦ Ἀρχείου).

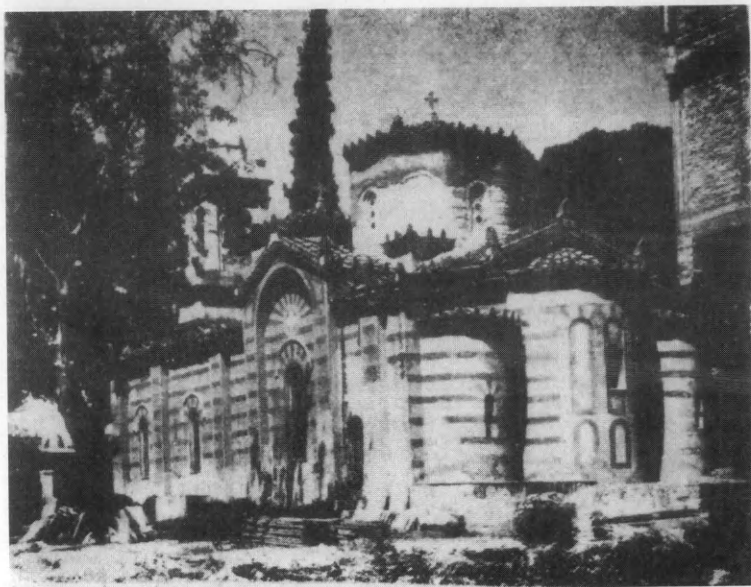
14) Ἐν Σέρραις, ὡσαύτως, ἐστερεώθη καὶ ἐξησφαλίσθη τὸ θανατάσιον τουρκικὸν κτήριο τοῦ Μπεξεστενίου, ὅπερ κατωρθώσαμεν νὰ περισώσωμεν ἐκ τῆς κατεδαφίσεως, εἰς ἣν εἶχον καταδικάσει αὐτὸ οὐ μόνον αἱ διωκτικαὶ ἀρχαὶ τῆς πόλεως ἀλλὰ καὶ αὕτη αὕτη ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία Μακεδονίας!

Περὶ τοῦ ἀξιολόγου τούτου κτηρίου, (εἰκ. 3) ὅπερ δὲν εἶχε μελετηθῇ μέχρι τοῦδε, ἐνομίσαμεν κατάλληλον νὰ κάμωμεν ἐνταῦθα ἐκτενέστερον λόγον, προσάγοντες καὶ τὰ οἰκεία σχέδια κατόψεως καὶ τομῶν κατὰ μήκος καὶ πλάτος (εἰκ. 4 - 6).

Τὸ Μπεξεστένι τῶν Σερρῶν εἶναι μεγάλη, ὀρθογώνιος, σκεπαστὴ ἀγορὰ¹ (ἐξωτερικῶν διαστάσεων 20,60×31,45 μ.) καλυπτομένη, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν τζαμιῶν², ὑπὸ ἑξ τυφλῶν σφαιρικῶν θόλων στηριζομένων ἐσωτερικῶς, τῇ βοήθειᾳ ἐλαφρῶς τεθλασμένων τόξων, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπὶ δύο μεγάλων τετραγώνων κτιστῶν πεσσῶν (3.17×3.28), ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπὶ τῶν παχέων ἐξωτερικῶν τοιχωμάτων (εἰκ. 4, 5). Τὸ κτήριο ἐφερε τέσσαρας μεγάλας εἰσόδους τοποθετημένας εἰς τὸ μέσον ἐκάστης πλευρᾶς τοῦ ὀρθογωνίου ἥτοι κατὰ τοὺς δύο κυρίους ἄξονας καὶ χαρακτηριζομένας ἐξωτερικῶς δι' ἐξεχόντων κτιστῶν πλαισίων. Αἱ εἰσοδοὶ αὗται ἐκλείοντο διὰ σιδηρεπενδύτων θυρῶν. Ἰσόγεια περίπου ἀνοίγματα ὑπῆρχον πολλὰ ἐκατέρωθεν τῶν θυρῶν, ἔχοντα ὅμως τὰ τοιχώματά των οὐχὶ εὐθέα ἀλλὰ τεθλασμένα (εἰκ. 4) οὕτως, ὥστε νὰ εἰσέρχεται μὲν δι' αὐτῶν ὁ αἶθρ, νὰ μὴ δύναται δ' ὁ ἔξωθεν διερχόμενος νὰ βλέπῃ

¹ Κατὰ τὸν κ. Νικηφ. Μοσχόπουλον (Ἑπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΣ', 345 σημ. 1) ἡ λέξις μπεξεστένι εἶναι ἀραβοπερσικὴ (μπεζάζ - ιστάν) σημαίνουσα ἀγορὰν ὑφασμάτων. Ἀργότερον καὶ πᾶσα ἀγορὰ ὠνομάζετο μπεξεστένι.

² Ἀναφέρω προχείρως τὰ τζαμιά τῆς Σόφιας καὶ τῆς Φιλιππουπόλεως A. Pro-titch, Ὁδηγὸς τοῦ Μουσείου Σόφιας (βουλγ.) Σόφια 1932 σ. 23 εἰκ. 2 καὶ σ. 47 εἰκ. 23.

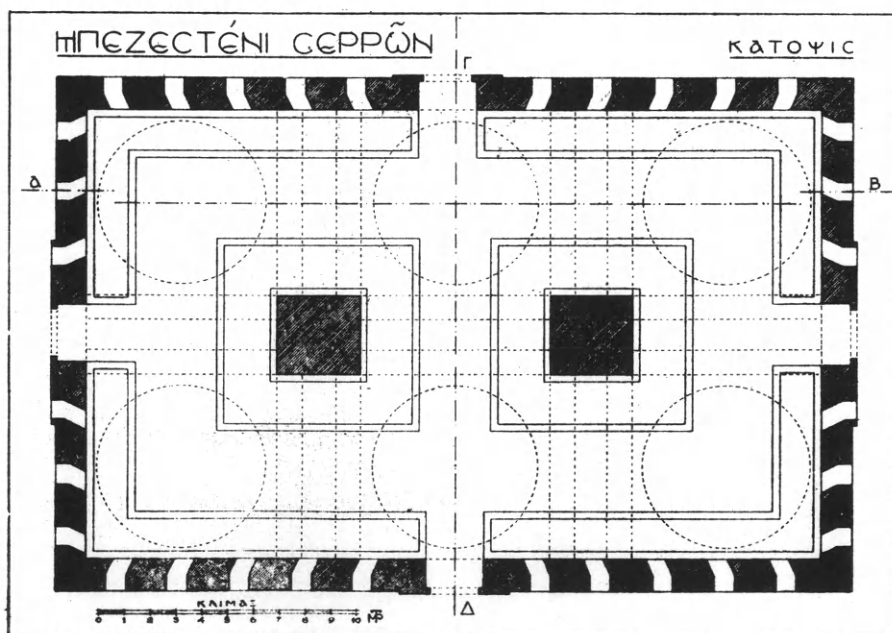
Είχ. 1. Ὑπόψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Πετράκη πρὸ τῶν ἐργασιῶν.

Είχ. 2. Ὑπόψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Πετράκη μετὰ τὰς ἐργασίας.

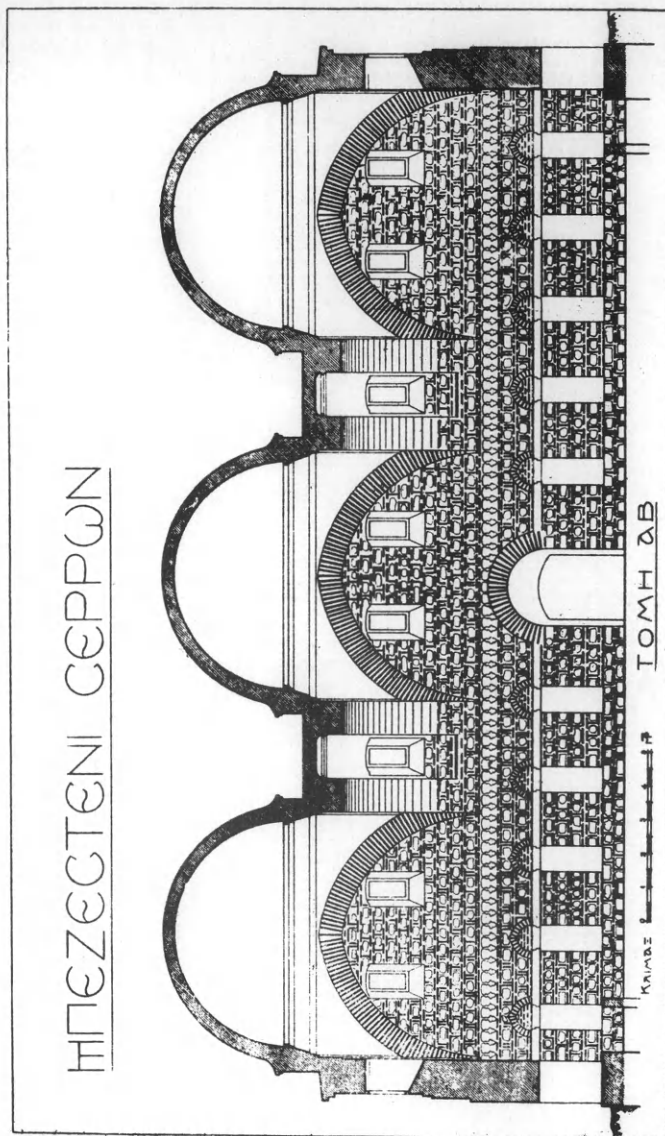

Εικ. 3. Ἀποψις τοῦ μεζεστενίου τῶν Σεραφῶν μετὰ τὰς ἐπισκευάς.

Εικ. 4. Κάτοψις τοῦ μεζεστενίου τῶν Σεραφῶν.

ἀπ' εὐθείας εἰς τὸ ἐσωτερικόν¹. Ἑτέρα σειρά ὀρθογωνίων φωτιστικῶν ἀνοιγμάτων εὐρίσκεται εἰς πολὺν μεγαλύτερον ὕψος, ἥτοι εἰς τὰ τύμπανα τῶν ἀνε-

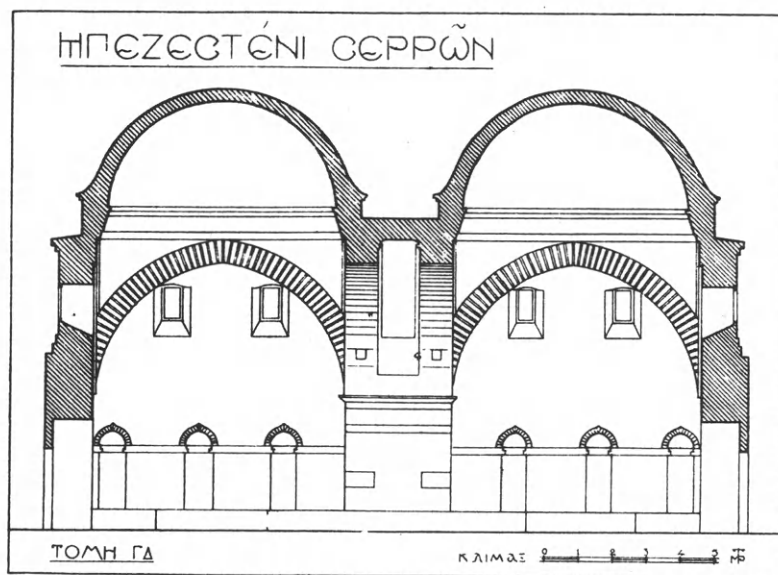

Εἰκ. 5. Κατὰ μῆκος τομή τοῦ μυζεστενίου τῶν Σεραφῶν.

χόντων τοὺς τρουλλοὺς τόξων (εἰκ. 3 5). Οἱ τρουλλοὶ εἶναι, ὥς εἵπομεν, τυφλοί,

¹ Πρὸς ἀποφυγὴν τῆς δημιουργίας ἐστίας ὀκαθαρωσιῶν τὰ ἀνοίγματα ταῦτα ἐφράχθησαν κατὰ τὰς γενομένας ἐργασίας στερεώσεως τοῦ κτηρίου ὅπερ κλεισθὲν ἀποτελεῖ ἐφεξῆς ἀρχαιολογικὸν μνημεῖον.

ἀναδύονται δ' ἐκ ταπεινῶν τυμπάνων (ὑψ. 1.00 μ.). Ἐκαλύπτοντο ἄλλοτε ἐξωτερικῶς διὰ φύλλων μολύβδου, ἅτινα ἀργότερον ἀντικατεοτάθησαν διὰ κοίλων κεράμων (εἰκ. 3). Παραλλήλως πρὸς τὰ ἐξωτερικὰ τοιχώματα τοῦ κτηρίου καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.30 ἀπ' αὐτῶν, ὡς καὶ πέριξ τῶν δύο κεντρικῶν πεσσῶν, εἶναι ἐκτισμένον χαμηλὸν τοίχιον (ὑψ. 0.60) χρησιμεῦον προφανῶς πρὸς στήριξιν ξυλίνου πατώματος, ὅπερ θὰ ἠρείδετο ἐσωτερικῶς ἐπὶ ἐπίτηδες

Εἰκ. 6. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ μπεζεστενίου τῶν Σερρῶν.

κατεσκευασμένης ἐξοχῆς τοῦ τοίχου (πατούρας) (εἰκ. 5, 6). Τὰ πατώματα ταῦτα, χρησιμεύοντα προφανῶς διὰ τὴν ἔκθεσιν τῶν ἐν τῇ ἀγορᾷ πωλουμένων εἰδῶν, διακόπτονται πρὸ ἐκάστης κυρίας θύρας, ἵνα μὴ παρακωλύεται ἡ κίνησις.

Ἀξιόλογος εἶναι ἡ ἐπιμέλεια τῆς τε κατασκευῆς καὶ τῆς διακοσμῆσεως τοῦ μπεζεστενίου. Τὰ ἐξωτερικὰ τοῦ τοιχώματα, ἔχοντα κλιμακωτὴν ἐξωτερικῶς τομὴν (εἰκ. 5, 6) καὶ καταλήγοντα ἄνω εἰς γείσον ἐκ τριπλῆς σειρᾶς ὀδοντωτῶν πλινθίνων ταινιῶν, εἶναι ἐκτισμένα κατ' ἀμφοτέρας τὰς ὄψεις των ἰσοδόμως διὰ σχετικῶς μεγάλων κροκαλῶν, περικλειομένων δι' ὀριζοντίων στρώσεων πλινθίων καὶ κατακορύφων πλινθίνων ἁρμῶν. Ἰδιαιτέρως ἐπιμελὴς ἐξετελέσθη ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῶν τοιχωμάτων. Ἐνταῦθα εἰς τὸ ὕψος τῶν ὑπερθύρων τῶν κάτω ἀνοιγμάτων τρέχει, καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῶν τοίχων, ζώνη ἐκ λείου πορολίθου, σχηματίζουσα καὶ τὰ ὑπερθύρα τῶν ἀνοιγμάτων ὡς ἐπιπεδους θόλους μετὰ πελεχομόρφων θολιτῶν (εἰκ. 5), ὑπερθεν δ' ἐκάστου ἀνοιγματος εἶναι ἐκτισμένον πλινθινὸν ἀνακουφιστικὸν τόξον διπλῆς καμπυλότητος (en accolade). Ἐτι ὑψηλότερον περιθίει ἐσωτερικῶς τὸ ὅλον κτήριον καὶ τοὺς

πεσσοὺς διακοσμητικὴ ζώνη ἐξ ἀντεστραμμένων ἀνθεμίων (εἰκ. 5) κατεσκευασμένων ἐκ σκληροῦ κονιάματος. Τέλος καὶ αὐτῶν τῶν μεγάλων τόξων, αἵτινα ἀνέχουσι τοὺς τρούλλους, ἡ ἐπιφάνεια διεμορφώθη διακοσμητικῶς διὰ τῆς τοποθετήσεως σειρᾶς μικροτέρων ἐξεχουσῶν πλίνθων κατὰ τὸ ἐξωρράχιον,

Εἰκ. 7. "Αποψὶς τῶν ἐσωτερικῶν πεσσῶν τοῦ μπεξεστενίου.

ἐν ᾧ ἀφ' ἐτέρου ὠραῖοι σταλακτίται πληροῦσι τὰ μεταξὺ τῶν τόξων καὶ τῆς βάσεως τῶν τρούλλων δημιουργούμενα λοφία (εἰκ. 7).

Σκεπασταὶ ἀγοραὶ (μπεξεστένια) ἦσαν λίαν ἀγαπηταὶ καὶ συνήθεις εἰς τὰς μουσουλμανικὰς πόλεις, κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν ὁποίων ἀπέκτησαν τοιαύτας καὶ αἱ κατακτηθεῖσαι βυζαντινὰ πόλεις. Ὁ Τούρκος περιηγητὴς τοῦ 17ου αἰῶνος Ἐβλιγιά - Τζελεπῆς ἀναφέρει ἐν τῷ συγγράμματί του πλείστας τοιαύτας, εἰδικῶς δὲ διὰ τὴν πόλιν τῶν Σερρών¹ λέγει ὅτι «ὑπάρχει θαυμάσιον λιθόκτιστον κτίριον, μολυβδοσκέπαστον καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ βεξεστένιον». Σήμερον μπεξεστένια σώζονται ἐν Ἑλλάδι, καθόσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, μόνον δύο: τὸ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὸ τῶν Σερρών, πολὺ μεγαλοπρεπέστερον τοῦ πρώτου.

Τὸ ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον τοῦ μπεξεστενίου τῶν Σερρών διαφέρει τῶν ἐν Κωνσταντινου-

πόλει σωζομένων, ὧν τὰς κατόψεις ἐδημοσίευσεν ὁ Gurlitt², διότι ἐκεῖνα ἔχουσιν ἐσωτερικῶς περισσότερα στηρίγματα καὶ ἀντιστήκας περισσώτερους τρούλλισκους.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς ἂν κρίνωμεν ἀπὸ τὴν ἐπιμελῆ τοιχοδομίαν καὶ διακόσμησιν καὶ ἀπὸ τὴν καθ' ὅλου ἐμφάνειν, ἥτις εἶναι ὅμοια πρὸς τζαμιῶν χρονολογούμενων ἀπὸ τοῦ 15ου αἰῶνος³, θὰ πρέπει νὰ

¹ Ἐπετηεὶς Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΣΤ 356.

² Die Baukunst Konstantinopels Berlin 1912 σ. 49 εἰκ. 101, 102.

³ Μπουγιοῦκ-τζαμί Σόφρας (1491) καὶ Τζιμαρ-τζαμί Φιλιππουπόλεως (Α. Protitch ἑ. ἀ. εἰκ. 2 καὶ 23). Μπεξεστένι καὶ τζαμί Ἀθριανουπόλεως, Οὐλὸν-τζαμί Προάσης (1415).

δεχθῶμεν, ὅτι κατὰ τοὺς αὐτοὺς περίπου χρόνους (τέλη 15^{ου} ἢ ἀρχὰς 16^{ου} αἰ.) θὰ συνετελέσθη καὶ ἡ οἰκοδομὴ τῆς ἐν Σέρραις μεγάλης ἀγορᾶς, περὶ ἧς περιέργως ὁ ἀείμνηστος Παπαγεωργίου οὐδὲν ἔγραψεν, ἐν ᾧ ἐπραγματεύθη περὶ ἄλλων τουρκικῶν κτισμάτων τῆς πόλεως Σερρών¹.

ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ ΕΙΣ ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ Μ. ΟΣ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ

Σελ. 83. Εἰκονογραφικὸς τύπος ὁσ. Μελετίου ὁμοῖος τῷ τοῦ νάρθηκος τῆς Μονῆς ἥτοι σγουρομάλλης εὔρηται καὶ ἐν τῷ νάρθηκι τῆς Μ. Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων. (ἀδημοσίευτος εἰσέτι)

Σελ. 92. Ἡ ἐνθύμησις τῆς εἰκόνης 38 ἀναγνωστέα ὡς ἑξῆς: 1721 ἦλθα εἰς Μητροφάνης ιερομοναχὸς Πατουσας.

Σελ. 92. Ἡ ἄνω δεξιὰ τοῦ χαράγματος πλοίου τῆς εἰκ. 39 ἐπιγραφὴ λέγει: γαλονη ἥτοι γαλιόνι (πβλ. Ἀθ. Κομνηνοῦ Ὑψηλάντου, Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν σ. 390, 760, 764. Σομαβέρα, Λεξικὸν σ. 78 γαλοῦνι = galeone). Οἱ βυζαντινοὶ εἶχον τὰς γαλέας, ἃς ἀργότερον οἱ Ἑνετοὶ ὠνόμασαν galera, galeazza, galeotta (πβλ. ἔκθεσιν Ἑνετοῦ προνοητοῦ Πελοποννήσου ἐν Δελτ. Ἰστ. Ἑθνολ. Ἑταιρ. τ. 5 σ. 615) καὶ galeone.

Σελ. 110. Εἰς τὰ μετ' ἐξωτερικῶν τοξωτῶν ἀντηρίδων παραδείγματα ἐκκλησιῶν προσθετέον καὶ τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Πετράκη (Εὐρετήρ. μεσαιων. μνημ. Γ' σ. 126 εἰκ. 158).

Σελ. 114. Εἰς τὰ παραδείγματα σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων μετὰ τρούλου ναῶν, ὧν τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα εἶναι πεπληρωμένα διὰ τοιχοποιίας προσθετέα καὶ τὰ ἑξῆς: Ἐκκλησία Νερῆς (1180) (Konda kof, Makedonija σ. 174 εἰκ. 109). Ἐκκλησία παρὰ τὴν Νικόπολιν Βουλγαρίας (A. Protitch, L'architecture religieuse en Bulgarie, Sofia 1924 σ. 32 εἰκ. 27). Ἁγ. Γεώργιος παρὰ τὸν Γέρακον (Ἀττικῆς) (Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον Γ' σ. 178 εἰκ. 237) καὶ τέλρς τὸ παραλαίριον τοῦ Ἁγ. Νικολάου (Ἀρχεῖον Ε' εἰκ. 58) καὶ ὁ Ἁγ. Ἰωάννης τοῦ Νεκροταφείου τῆς Μονῆς (Ἀρχεῖον Ε' εἰκ. 62).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ Ε΄

	Σελ.
Ἡ Ἁγία Τριάς τοῦ Κριεζώτη	3
Ἡ «ἐπισκοπή» τοῦ Δαμαλᾶ	17
Ἡ μονή Ὁσίου Μελετίου καὶ τὰ παραλεύρια αὐτῆς	35
Γλυπτὰ τοῦ μουσείου Θηβῶν	119
Γλυπτὰ ἐν τῇ πόλει τῶν Θηβῶν	141
Ἡ Ἁγία Φωτεινὴ τῶν Θηβῶν	144
Δύο βυζαντιναὶ ἐκκλησίαι παρὰ τὸ Κακοσάλεσι	148
Ἡ μητρόπολις τῶν Σερρῶν	153
Σταχυολογήματα ἐκ μονῶν τῆς Πίνδου	167
Ἀθηναϊκὸν ἀρχοντόσπιτο τῆς Τουρκοκρατίας	198
Ἐργασίαι ἀναστηλώσεως μεσαιωνικῶν μνημείων	206
[ἐν Καστορίᾳ, Μυστρᾷ, Χριστιάνου Τριφυλίας, μονῇ Μυρτιᾶς Αἰτωλίας, Ὁσίῳ Λουκᾷ Φωκίδος, νησίδι τῶν Ἰωαννίνων, Συκαμίνῳ, Σερίφῳ, Σπέτσαις, Ζαρούχλᾳ Καλαβρύτων, Ἀθήναις (μονὴ Πετράκη, Σώτειρα Κοττάκη), Σέρραις (Ἁγιοὶ Θεόδωροι, τουρκικὸν κτήριον Μπεζεστενίου)]	
Προσθήκαι εἰς τὰ περὶ τῆς μονῆς Ὁσίου Μελετίου	213

Μετὰ ὀκτὼ ἐτῶν διακοπὴν, ὀφειλομένην εἰς τὴν κατηραμένην
ξενικὴν κατοχὴν τῆς χώρας μας καὶ εἰς τὰ ἐπακολουθήσαντα αὐτὴν
θλιβερὰ ἐσωτερικὰ γεγονότα, τὸ Ἀρχεῖον τῶν *Βυζαντινῶν μνημείων*
τῆς Ἑλλάδος ἐπαναλαμβάνει τὴν ἔκδοσιν αὐτοῦ, εἶναι δ' εὐτυχές,
διότι, ὡς ἀπαρχὴν τῆς δευτέρας ταύτης περιόδου του, προσφέρει
εἰς τὴν ἐπιστήμην τὰ παλαιοχριστιανικὰ καὶ τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα
τῆς προσφάτως ἀπὸ τοῦ ξενικοῦ ζυγοῦ ἀπελευθερωθείσης καὶ εἰς
τοὺς κόλπους τῆς μητρὸς Ἑλλάδος ἐπανελθούσης μαρτυρικῆς
Δωδεκανήσου.

Α. Κ. Ο.

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΛΕΙΨΑΝΑ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

Ἐκ τῶν γειτονικῶν πρὸς τὰς ἀκτὰς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μεγαλονήσων τοῦ Αἰγαίου — Λέσβου, Χίου, Σάμου, Ρόδου — αἱ ὁποῖαι, ὡς ἀλλαχοῦ μακροτερον ἀνέπτυξα¹, ἔχουσι μεγάλην σπουδαιότητα ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῶν πρώτων ἐκδηλώσεων τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἢ ὀλιγότερον ἢ μᾶλλον οὐδόλως μέχρι σήμερον ἔξετασθεῖσα ἀπὸ τῆς πλευρᾶς παλαιοχριστιανικῶν λειψάνων, εἶναι ἡ Ρόδος. Πράγματι ἐν ᾗ ἡ Λέσβος παρέσχε μέχρι σήμερον ἕξ παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς², ἡ Χίος δύο³ καὶ ἡ Σάμος πέντε⁴, περὶ τῆς Ρόδου ἡ ἐπιστήμη γνωρίζει μόνον ἕξ ἀπλῆς μνείας⁵ τὴν ὑπαρξιν παλαιοχριστιανικῆς τινὸς βασιλικῆς, ἰδρυθείσης ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ ἐπὶ τῆς ἀρχαίας Ἰαλυσοῦ — τοῦ μεσαιωνικοῦ Φιλερήμου — ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς. Τίποτε ἄλλο σχετικὸν πρὸς τὴν παλαιοχριστιανικὴν τέχνην τῆς μεγάλης καὶ ἐνδόξου ταύτης νήσου δὲν ἐδημοσιεύθη μέχρι σήμερον⁶.

Καὶ ὅμως ἡ Ρόδος εἰς τὴν ὁποίαν προσήγγισε⁷ καὶ πιθανώτατα ἀπεβι-

¹ Ἴδε σχετικῶς ὅσα ἔγραψα ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τῆς περὶ τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν τῆς Λέσβου μελέτης μου ἐν Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 1 ἔξ.

² Βασιλικαί: Ὑψηλομετώπου, Ἐρεσοῦ καὶ Ἀφεντέλλῃ (Α. Ὁρλάνδος, Πρακτικά Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 1928 σ. 322 καὶ Ἀρχαιολ. Δελτ. 12 [1929] σ. 1-82). Ἀργάλων (Δ. Εὐαγγελίδης, Ἀρχ. Δελτ. 13 [1930-31] σ. 1-33) Χαλινάδου (Α. Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος Γ' [1937] σ. 115-127). Ἀχλαδερῆς Πρωτοσ. Ἰακ. Κλεόμβροτος, Ποιμὴν ἔτ. Ζ' [1939] σ. 125-128). Περὶ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀχλαδερῆς, τῆς ὁποίας τὴν ἀνασκαφὴν συνεπλήρωσα ἐν ἔτει 1947, θέλω πραγματευθῆ λεπτομερῶς εἰς προσεχὲς τεῦχος τοῦ Ἀρχείου τῶν Βυζ. Μνημείων.

³ Βασιλικαί: Ἀγ. Ἰσιδώρου παρὰ τὴν πόλιν τῆς Χίου (Α. C. Orlandos, Monuments byz. de Chios II Athènes 1930 πίν. 1), Φανῶν (Α. Orlandos ἔ.δ. πίν. 6).

⁴ Βασιλικαί: Τηγανίου (Κάστρου Παναγίτσας καὶ Ἡραίου Α. M. Schneider, Ath. Mitth. 54 [1929] 110-126), Μεσοκάμπου (W. Wrede, Ath. Mitth. 54 [1929] 67-69 XXXI), Κέδρου (Ε. μ. Βαμβουδάκης, Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. Θ' [1932] σ. 431-32).

⁵ Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 2 σμ. 1.

⁶ Κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς Ἰταλικῆς κατοχῆς ἀπεκαλύφθη ἐν Κολυμβίᾳ (San Benedetto) παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, ἣτις ὅμως δὲν ἐδημοσιεύθη εἰσέτι, καθόσον τοῦλάχιστον γνωρίζω. Περὶ ταύτης οὐδόλως θὰ κάμω ἐνταῦθα λόγον, ἐπειδὴ εἰς ἄλλους ἀνήκει ἡ δημοσιεύσις τῆς.

⁷ Πράξ. Ἀποστ. κα', 2.

βάσθη ἐπ' ὀλίγον αὐτὸς οὗτος ὁ Παῦλος¹, ἡ Ρόδος ἐν τῇ ὁποίᾳ ὑφίστατο Χριστιανικὴ κοινότης ἤδη πρὸ τοῦ θριάμβου τῆς Ἐκκλησίας² ἡ Ρόδος ἦτις διετέλεσε πρώτη πόλις τῆς ἐπαρχίας τῶν Νήσων τοῦ Αἰγαίου³ καὶ τόσον ἐνεργῶς μετέσχε τῆς ἐκκλησιαστικῆς κινήσεως τῶν πρώτων αἰώνων⁴, πιθανώτατα ἀπὸ τοῦ 300⁵, ἀσφαλῶς δὲ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰῶνος μητροπολις τῶν πέριξ νήσων μὲ δώδεκα⁶ ὅλας ἐπισκοπὰς ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν

¹ Οἱ κάτοικοι τῆς Λίνδου δεικνύουν σήμερον καὶ τὸν λιμενίσκον τοῦ Ἀη Ποστόλου ἔνθα, κατὰ τὴν παράδοσιν, ἀπεβίβάσθη ὁ Ἀπόστ. Παῦλος. Πβλ. καὶ Μπιλλιότη-Κοττρε, Ἡ νῆσος Ρόδος 1881 σ. 246, Α. Βρόντη, Ρόδος, τὸ νησί τῶν Ρόδων, 1948 σ. 29.

² Τοῦτο μανθάνομεν ὅχι τόσον ἐκ τῶν ὀλίγων χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν τῆς νήσου (Achelias, Zeitschr. für Neut. Wiss. I 1900 σ. 87) H. Grégoire, Recueil des inscr. grecques chrét. d'Asie Mineure, Paris 1922 ἀρ. 124 καὶ 129) — διότι τούτων ἀμφισβητεῖται ἡ πρῶτος χρονολογία (πβλ. A. Harnack, Mission und Ausbreitung des Christentums, Leipzig 1924 σ. 785) ὅσον ἐκ τοῦ ὑπὸ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου συνταχθέντος βίου τοῦ ἐπὶ Διοκλητιανοῦ μαρτυρήσαντος ἱερομάρτυρος Κλήμεντος τῆς Ἀγκύρας (Migne, P. G. τ. 114 στ. 849) ἐξ οὗ παραθέτω σχετικὸν ἀπόσπασμα: *ΜΑ'.* *Συχναὶ γοῦν ἐτρίβησαν αὐτοῖς κατὰ τὸν πλοῦν ἡμέραι καὶ εἰς τὴν Ρόδον κατασχόντες, οἱ μὲν ἄλλοι πάντες ἐπισιτίσασθαι βουληθέντες τοῦ πλοίου ἀπέβησαν, τοῖς δὲ γε φυλακῆς χάριν τῶν ἁγίων (Κλήμεντος καὶ Ἀγαθαγγέλου) ὑπολειφθεῖσι προσέκειντο λιπαροῦντες αὐτοὶ καὶ δεόμενοι, ἐξεῖναι τε αὐτοῖς τῇ τῶν Χριστιανῶν ἐκκλησίᾳ παραβαλεῖν καὶ τῶν ἀχράντων μετασχεῖν μυστηρίων. Κυριακὴ μὲν οὖν τηνικαῦτα ἡμέρα ἦγετο καὶ πάντες ὅσοι κατὰ τὴν νῆσον Χριστιανοὶ (ὀλίγοι δὲ οὗτοι) πρὸς τὸν ναὸν συνέτρεχον. Τούτων δὲ τις ἀκριβῶς ὅπως εἶχε τὰ κατὰ τοὺς ἁγίους μαθὼν, μηνύει πάντα τῷ τῆς Ρόδου Προέδρῳ, Φωτεινὸς τῷ ἐπισκόπῳ ὄνομα. Κακεῖνος οὐδὲν ἔτι διαμελλήσας, παραλαβὼν αὐτίκα μάλα συγχρὺς τῶν παρόντων Χριστιανῶν εἰς τὸν αἰγιαλὸν ἀφικνεῖται, ὃ γε ἡ τοὺς ἁγίους ἔχουσα ναὺς προσωρμιζέτο καὶ πολὺς ἦν τῶν φυλάκων δεόμενος, ὥστε λυθῆναι τοὺς μάρτυρας τῶν δεσμῶν καὶ τὴν ἐπὶ τῆς ἐκκλησίας αὐτοῖς ἀνεθῆναι πάροδον.*

³ Ἱεροκλέους, Συνέκδημος 395 (Βόννης) «Ἐπαρχία Νήσων ὑπὸ ἡγεμόνα, πόλεις κ': Ρόδος, Κῶς, Σάμος, Χίος, Μιτυλήνη, Μέθυμνα, Πέτελος, Τένεδος, Προσελήνη, Ἄνδρος, Τήνος, Νάξος, Πάρος, Σίφνος, Μῆλος, Ἴος, Θήρα, Ἀμοργός, Ἀστυπάλαια».

⁴ Ἀξίον σημειώσεως εἶναι, ὅτι ἀρκεταὶ αἰρέσεις τῶν πρώτων αἰώνων εὔρον γόνιμον ἔδαφος ἀναπτύξεως ἐν Ρόδῳ. Οὕτω π. χ. φαίνεται ὅτι ἡ ὑδοκίμησεν ἐκεῖ ἡ Σευηριανὴ αἵρεσις, κατὰ τῆς ὁποίας ἀντετάχθη ὁ Ἐπίσκοπος Ρόδου Εὐφρόσυνος [ἢ Εὐφράνῳ] (Praedestinatus I, 24 = Migne, P.L. 53 στ. 595), ὅστις καὶ ἀφώρισε τοὺς ὁπαδούς της, ἔπειτα δὲ καὶ ἡ Πελαγιανή, περὶ τὸ 415 (Hieronymus εἰς Ἱερεμίαν IV πρόλ.) Δὲν στερεῖται ἐπίσης σημασίας ἡ πληροφορία τοῦ Σωκράτους Ἐκκλ. Ἰστ. VII, 25 = Migne P. G. 66, 796) καθ' ἣν ὁ αἰρεσιάρχης Σαββάτιος ἀπέθανεν ἐξόριστος ἐν Ρόδῳ. Χαρακτηριστικὴ δὲ εἶναι καὶ ἡ παρὰ Μάρκῳ τῷ Διακόνῳ (Βίος Πορφυρίου 56, 14, ἔκδ. Grégoire-Kugener σελ. 46) εἰδησις, καθ' ἣν ὁ ναύκληρος τοῦ πλοίου τοῦ ὁδηγήσαντος ἐκ Ρόδου εἰς Κ/πολιν τὸν ἐπίσκοπον Γάζης Πορφύριον, ἦτο Ἀρειανός.

⁵ Harnack, ἔ. ἀ. σ. 6.

⁶ Μέχρι τοῦ 400 μ. Χ. οἱ ἐπίσκοποι Ρόδου ἦσαν ἰσοτίμοι πρὸς τοὺς τῶν ἄλλων νήσων, ἔκτοτε ὅμως ἀπέβησαν μητροπολίται τῆς ἐπαρχίας τῶν Νήσων, ἦτις περιελάμβανε τὰς ἐξῆς δώδεκα ἐπισκοπὰς: Ρόδου, Σάμου, Χίου, Κῶ, Νάξου, Θήρας, Πάρου, Λέρου, Ἄνδρου, Τήνου, Μήλου καὶ Πισύνης. Ἀργότερον ἦτοι κατὰ τὰ τέλη τοῦ 9ου αἰ.

της, δὲν ἦτο δυνατόν βέβαια νὰ μὴ εἶχε πολλὰ καὶ σπουδαῖα παλαιοχριστιανικά μνημεῖα, πολλοὺς καὶ εὐρυχώρους ναοὺς, ἐκτισμένους μὲ τὸ ἐν χρήσει κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον τῆς βασιλικῆς.

Ἡ τύχη ἐν τούτοις δὲν τῆς ἐπεφύλαξεν — ὡς ἔκαμε π. χ. διὰ τὴν Θεσσαλονίκην — νὰ διατηρήσῃ ὅρθια ἕως σήμερον τὰ μεγάλα καὶ πολυτελῆ ἐκεῖνα κτήρια· διότι ἀφ' ἐνὸς μὲν οἱ συνταράξαντες τὴν νῆσον σεισμοὶ¹ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ καταστρεπτικὴ μανία τῶν Σαρακηνῶν ἐπιδρομῶν, οἵτινες ἐλυμαίνοντο τὴν νῆσον ἀπὸ τοῦ 7^{ου} μέχρι τοῦ 9^{ου} αἰ.,² οὐδενὸς αὐτῶν ἐφείσθησαν.

ἡ ἐπαρχία τῶν Νήσων περιελάμβανε 15 ἐπισκοπὰς· διότι προσετέθησαν αἱ ἐπισκοπαί: Ἰκαρίας, Ἀστυπалаίας, Τραχείας καὶ Νισύρου, ἀπεσπάσθη δ' ἡ Ἄνδρος. Καὶ κατὰ μὲν τὴν ἀρχαιότεραν περίοδον ἡ μητρόπολις Ρόδου κατεῖχε τὴν 26^{ην} θέσιν, ἀπὸ δὲ τῆς ἐν Χαλκηδόνι Συνόδου τοῦ 451 τὴν 28^{ην}, ἀπὸ Ἰουστινιανοῦ τὴν 30^{ην} καὶ ἀπὸ τοῦ 733 καὶ ἑξῆς τὴν 33^{ην} (Κ. Πορφυρογέννητος, I, 793, Βόν.). Πβλ. τὸν ἔναντι τῆς σ. 27 τοῦ ἔργου τοῦ Γ. Κορνιδάρη, Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ οἴκου. Πατριαρχείου, Ἀθήναι 1934, πίνακα). Ἐπίσκοποι δὲ καὶ μητροπολίται Ρόδου γνωστοὶ κατὰ τὴν ἀπασχολοῦσαν ἡμᾶς ἡτοὶ τὴν μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ περίοδον εἶναι διὰ μὲν τὴν πρὸ τοῦ θριάμβου τῆς Ἐκκλησίας ὁ Φωτεινός, ἀρχιερατεύσας ἐπὶ Διοκλητιανοῦ (Συμεῶν ὁ Μεταφράστης Migne, P.G 114, 843), διὰ δὲ τὴν ἀπὸ τοῦ θριάμβου τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἑξῆς οἱ κάτωθι: 1) Εὐφρόσυνος (ἢ Εὐφράνωρ) παρακαθῆσας εἰς τὴν Α' ἐν Νικαίᾳ Οἴκουμ. Σύνοδον (325 μ. Χ.) (Mansi, Conc. ampl. collectio II, 695, 700). 2) Ἑλλάνικος παρευρεθεὶς εἰς τὴν Γ' ἐν Ἐφέσῳ οἰκουμέν. Σύνοδον τοῦ 431 (Mansi, ἔ. ἀ. IV 1124, 1141, 1213, 1364, V, 612). 3) Ἰωάννης, παρὼν κατὰ τὴν ἐν ἔτει 449 σύνοδον, τὴν κοινῶς γνωστὴν ὡς λαθραίαν. Ἀντιπροσωπεύθη κατὰ τὴν ἐν Χαλκηδόνι σύνοδον τοῦ 451 ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Χίου Τρύφωνος (Mansi, VI, 568, 608, 854, 871, 914, 977, 1054, 1084, VII, 432). 4) Ἀγαπητός. Τοῦτον συνεβουλεύθη ἐπὶ ἐκκλησ. ζητημάτων ὁ αὐτοκράτωρ Λέων ὁ Α' (457-474) (Mansi, VII, 523, 580, 917). 5) Ἡσαΐας. Συνυπέγραψε μετ' ἄλλων τὸ 520 ἐπιστολὴν συνοδικὴν πρὸς τὸν Πάπαν Ρώμης Ὁρμίσσαν, ἀγγέλλουσαν τὴν ἐκλογὴν τοῦ Ἐπιφανίου ὡς Πατριάρχου Κ/πόλεως. Τὸ 528 ἐπέσυρε, λόγῳ τῶν ἀκολασίων του, τὴν μὴνιν καὶ τὴν τιμωρίαν τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ (Mansi, VIII, 492, — Θεοφάνης I, 271 (Βόννης). Μαλάλας, 436, (Βόννης) Κεδρηνός I 645, (Βόννης) 6) Θεοδόσιος. Παρεκάθησεν εἰς τὴν ἐν Κ/πόλει σύνοδον τοῦ 553 (Mansi, IX, 174, 192, 390).

¹ Μέγας, νυκτερινὸς μάλιστα, σεισμὸς προξενήσας μεγάλας ἀπωλείας εἰς ἔμψυχον ὑλικὸν μαρτυρεῖται διὰ τὸ 515 μ.Χ. Καὶ παρέσχε μὲν ὁ αὐτοκράτωρ Ἀναστάσιος μεγάλα ποσὰ δι' ἀνοικοδόμησιν τῶν ἐρειπίων πλὴν οὔτε αὐτὸς οὔτε οἱ σύγχρονοὶ τοῦ Ρόδιοι ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ἀνακτίσουν μὲ τὴν προτέραν των λαμπρότητα τὰ καταπεσόντα κτήρια (Μαλάλας 406, (Βόννης), Εὐάγγελος III, 43, Νικηφόρος Κάλλιστος XVI, 28). Ἀργότερον μαρτυροῦνται καὶ ἄλλοι σεισμοὶ ὡς π. χ. ὁ τοῦ ἔτους 1304 (Παχυμέρης II 393, (Βόν.) καὶ ὁ τοῦ 1364 (*Eclogium historiarum* σ. 237-239) καὶ τέλος ὁ μέγιστος σεισμὸς τοῦ 1481, ὅστις κατέστρεψε καὶ τὸ παλάτιον τῶν Μ. Μαγίστρων (Caoursin, De terraemotus labe).

² Ἡ κατάκτησις τῆς Συρίας ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν τὸ 637 ἐνεφάνισε νέαν ναυτικὴν δύναμιν ἐν τῇ Μεσογείῳ, τῆς ὁποίας ὁ στόλος ὑπὸ τὸν Ἀβουλαβάρ, ὑπαρχον τοῦ καλῖφου τῆς Συρίας Μαυῖα, κατέλαβε τὸ 653 τὴν Ρόδον, μετὰ μακρὰν ἀντίστασιν. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην οἱ Σαρακενοὶ τεμαχίσαντες τὸν ἀπὸ μακροῦ καταπεσόντα περίφημον

Ἄν ὅμως δὲν σώζονται μέχρι σήμερον αὐτούσια τὰ παλαιὰ κτήρια διετηρήθησαν ἐν τούτοις ἀρκετὰ λείψανά των — θεμέλια, ἀρχιτεκτονικά μέλη καὶ διακοσμητικά γλυπτὰ — *membra disjecta* καταπεσόντων γιγάντων. Τὰ λείψανα ταῦτα οὐδεμιᾶς μέχρι σήμερον ἀξιωθέντα προσοχῆς οὔτε ἐπὶ τῆς Τουρκικῆς οὔτε ἐπὶ τῆς Ἰταλικῆς κατοχῆς τῆς νήσου ἀνέλαβον νὰ ἐρευνήσω κατὰ τὴν περυσινὴν τρίμηνον παραμονήν μου εἰς τὴν ἀπελευθερωθεῖσαν Ρόδον, δημοσιεύω δ' ἐφέτος διὰ τοῦ ἐπανεκτιδομένου, μετὰ ὀκταετῆ διακοπῆν, Ἀρχείου τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος.

Ὅτι δὲ ἐν ὅλῳ παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν ἡδυνήθη νὰ ἐπισημάνω τὴν ἀκριβῆ θέσιν ἐν τῇ ὑπαίθρῳ τῆς Ρόδου. Εἶναι δ' αὗται κατεσπαρμέναι ἀπὸ τοῦ βορειοτάτου μέχρι τοῦ νοτιωτάτου ἄκρου τῆς νήσου¹ (εἰκ. 1). Αἱ πλεῖσται εὐρίσκονται κατὰ τὴν βλέπουσαν πρὸς τὴν Μ. Ἀσίαν, ἀνατολικὴν ἀκτὴν, ἥτις, κατὰ ταῦτα, ἦτο καὶ κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους, ὡς καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἡ περισσότερον κατοικημένη.

Θὰ φανῇ ἴσως ἐκ πρώτης ὄψεως παράδοξον, ὅτι ὅλαι αἱ βασιλικαὶ τὰς ὁποίας ἀνίχνυσσα εὐρίσκονται ἐν τῇ ὑπαίθρῳ καὶ ὅτι ἐντὸς τῆς πόλεως Ρόδου οὐδεμιᾶς ἡδυνήθη νὰ προσδιορίσω τὴν ἀκριβῆ θέσιν. Τὸ πρῶγμα εἶναι ἐν τούτοις εὐεξήγητον, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν πόσον πυκνὰ κατοικημένη ἦτο καὶ εἶναι ἢ ἄλλως μικρὰ περιοχὴ τοῦ Κάστρου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εὐρίσκετο καὶ ἡ ἀρχαία καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ καὶ ἡ μεσαιωνικὴ, ἐν μέρει δ' ἀκόμη καὶ ἡ σημερινὴ πόλις τῆς Ρόδου. Εἶναι πολὺ φυσικὸν αἱ ἀλλεπάλληλοι οἰκοδομίαι τοῦ Κάστρου νὰ μὴ ἀφῆκαν ἐλεύθερον οὐδένα χώρον, ὅπου θὰ διετηρεῖτο ἕως σήμερον λείψανόν τι παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Ἄν ὅμως, ἐπὶ τοῦ παρόντος, δὲν δύναται ἄνευ ἀνασκαφῶν νὰ ὁρισθῇ ἡ ἀκριβὴς θέσις τῶν βασιλικῶν τῆς πόλεως, ἔχομεν ἐν τούτοις ἱκανὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά των μέλη καὶ διακοσμητικά γλυπτὰ, τὰ ὁποῖα κατὰ καιροὺς συνεκεντρώθησαν εἰς

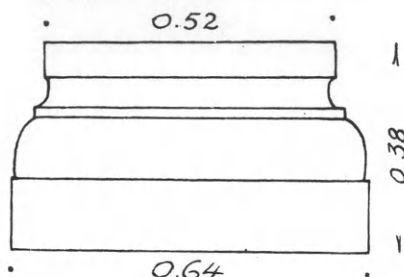
χαλκοῦν κολοσσόν, ἔργον τοῦ μαθητοῦ τοῦ Λυσίππου Χάρητος, μετέφεραν τὸ μέταλλον αὐτοῦ εἰς Συρίαν δι' ἑπτακοσίων ἢ κατ' ἄλλους ἐνακοσίων καμήλων, ἐκεῖ δὲ ἐδημοπράτησαν αὐτὸ εἰς τινα Ἰουδαῖον ἔμπορον ἐξ Ἑδέσσης ἢ κατ' ἄλλους ἐξ Οὐρ τῆς Χαλδαίας (Θεοφάνης I σ. 527, ²⁰, Κεδρηνός I σ. 755, ⁸ 756, ¹. Λέων ὁ Γραμματικός, 157, ¹⁷, Ἀμαρτωλός IV, 234. Κ. Πορφυρογέννητος III σ. 95, ²³ καὶ 99, ⁴ (Βόννης), Ζωναράς XIV, 19 Βόννης). Οἱ Βυζαντινοὶ ἐπειράθησαν νὰ ἀνακτήσουν τὴν νῆσον πλὴν ὅμως ὁ στόλος των κατεστράφη παρὰ τὸν Φοίνικα τῆς Λυκίας, ἡ δὲ Ρόδος παρέμεινε εἰς χεῖρας τοῦ Σαρακηνοῦ μέχρι τῆς εἰρήνης τοῦ 658. Κατ' ἄλλην πηγὴν οἱ Σαρακηνοὶ παρεσκεύαζον ἐν Ρόδῳ στόλον ἵνα ἐπιτεθῶσι κατὰ τῆς πρωτευούσης· ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ νῆσος θὰ ἔμεινεν ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν των μέχρι τοῦ 678. Πάντως τὸ 678 ἡ Ρόδος ἐξεχωρήθη ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν εἰς τὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου Κ/τίνον IV τὸν Πωγωνάτον (668 - 685). Ὑπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς δ' ἡ νῆσος ἔμεινε μέχρι τοῦ 717, ὅτε καὶ πάλιν κατελήφθη ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν. Τέλος τὸ 807 ὁ στόλος τοῦ τρομεροῦ ἄραβος χαλίφου Χαροῦν· αλ - Ρασὶδ ἐπέδραμεν κατὰ τῆς Ρόδου καὶ τὴν ἐλεηλάτησε.

¹ Τὰ μέρη ἐνθα ἐπισημάνθησαν παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ σημειοῦνται ἐπὶ τοῦ παρατιθεμένου χάρτου (εἰκ. 1) διὰ μικρῶν τριγώνων.

τινα ξωτερικὴν αὐλὴν τοῦ μουσείου ὥς καὶ εἰς τὸν ὀπισθεν αὐτοῦ κῆπον. Ταῦτα ὅμως, μὴ ἀξιωθέντα τῆς δεούσης προσοχῆς, δὲν κατεγράφησαν εἰς τὸ

μούς και κιονόκρανα) και παραθύρων (ἀμφικιονίσκους και ἐπιθήματα αὐτῶν), ἀφ' ἑτέρου δὲ τμήματα τέμπλων, ἀμβώνων, σαρκοφάγων κλπ.

Κίονες. Ἐκ τῶν μελῶν τῶν κίωνων παρουσιάζω πρῶτον μίαν βάσιν

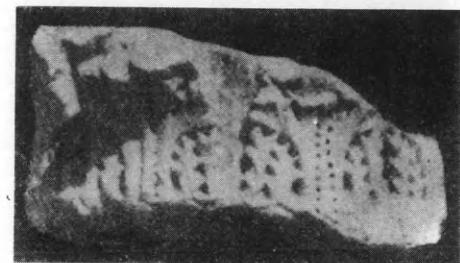

Εἰκ. 2. Βάσις παλαيوχριστιανικοῦ κίονος.

τύνσεως. Οὕτω π.χ. εἰς τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς παράδειγμα ἡ μὲν ἄνω ταινία ἔχει διάμετρον 0.52 μ., ἡ δὲ κάτω μόνον 0.64, ἐν ᾧ εἰς τὰ κλασσικὰ καὶ τὰ ἑλληνιστικὰ παραδείγματα ἡ διάμετρος τῆς σπείρας εἶναι περίπου 1 1/2 φορὰν μεγαλυτέραν τῆς ἄνω.

Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς κορμούς τῶν κίωνων, οὗτοι ἦσαν μονόλιθοι μὲ ἀπόθεσιν κάτω καὶ ἐπίπεδον ταινίαν εἰς τὸ ἄνω μέρος. Ἐκ τῶν κιονοκράνων ἄξια προσοχῆς εἶναι δύο τεμάχια τοῦ Θεοδοσιανοῦ καλουμένου τύπου (εἰκ. 3) μὲ πλαστικῶς ἀκόμη εἰργασμένα τὰ φύλλα τῆς πριονωτῆς ἀκάνθης αὐτῶν² καὶ τὰ νεῦρα δεδηλωμένα διὰ σειρᾶς ὀπῶν τοῦ τρυπάνου. Τὰ σωζόμενα τεμάχια προέρχονται ἐκ μεγάλων διαστάσεων κιονοκράνου (κάτω διάμετρος 0.48 μ.).

Πολὺ ἀφθονώτερα διετηρήθησαν ἰωνικὰ μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος κιονόκρανα. Ταῦτα παρουσιάζουσι κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκφυλισμένας καὶ ἀτροφικὰς ἑλικας, μεταξὺ δ' αὐτῶν ἔχινον κοσμούμενον ἄλλοτε μὲ ἐν μόνον «φόν», συνηθέστερον ὅμως μὲ τρίφυλλα (εἰκ. 4 Β) ἢ ἐλικοειδῆ βλαστόν, (εἰκ. 4 Α) ἢ καὶ σειρὰν

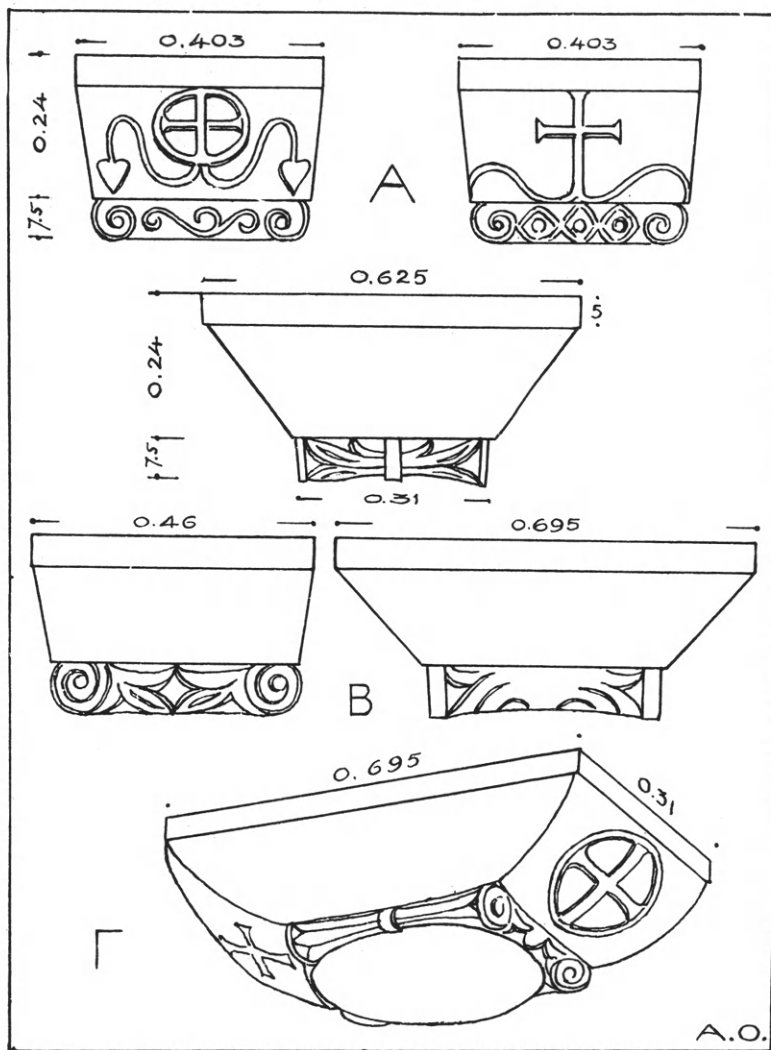

Εἰκ. 3. Τμήμα «Θεοδοσιανοῦ» κιονοκράνου.

¹ Περί τῆς βυζαντινῆς ταύτης ἐκκλησίας, ἣτις μετασκευασθεῖσα ὑπὸ τῶν Ἱπποτῶν μετετράπη ἐπὶ τουρκοκρατίας εἰς τζαμί (Ἐντεροῦν ἢ Καντουρὶ τζαμί) θέλω διαλάβει λεπτομερῶς εἰς τὸ περὶ τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ρόδου κεφάλαιον.

² Ὅρα ἀνάλογα κιονόκρανα παρὰ R. K a u t z s c h, Kapitellstudien, Berlin - Leipzig 1936, πίν. 25.

ρόμβων (εἰκ. 4, Α). Τὰ προσκεφάλαιά των διακοσμοῦνται συνήθως διὰ λογοχοειδῶν φύλλων (καλάμου) (εἰκ. 4). Τὸ ἐπίθημά των, σχήματος ἀντεστραμ-

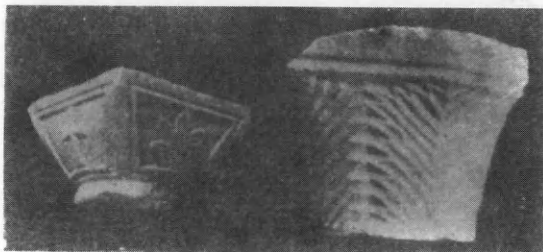

Εἰκ. 4. Ἵωνικά μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα τοῦ μουσείου Ρόδου.

μένης κολούρου πυραμίδος, ἔχει ἄλλοτε ἐπιπέδους καὶ ἄλλοτε ἐλαφρῶς καμπύλας τὰς πλευρὰς, παρουσιάζει δὲ κεκοσμημένην μόνον τὴν στενὴν πλευρὰν του, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μὲν δι' ἁπλοῦ, ἐλαφρῶς ἀναγλύπτου « λατινικοῦ » σταυροῦ, ἐνίστε δὲ καὶ διὰ σταυροῦ ἐγγεγραμμένου ἐντὸς κύκλου (εἰκ. 4, Α), σπα-

νιώτερον δὲ συνδεδυσμένον πρὸς ἑλικοειδεῖς βλαστοὺς ἀπολήγοντας εἰς κισσόφυλλα (εἰκ. 4, Α). Αἱ διαστάσεις τῶν κιονοκράνων τοῦ περιγραφέντος τύπου εἶναι μέτραι· τοῦ ἐπιθήματός των π. χ. αἱ πλευραὶ δὲν εἶναι μεγαλύτεραι τῶν 0.50×0.70 μ.

Τελευταῖον δείγμα παλαιοχριστιανικοῦ κιονοκράνου ἐκ τῆς συλλογῆς τοῦ μουσείου προσάγω ἐν «τεκτονικόν» ἦτοι ἐν σχήματι τετραπλεύρου, ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος. Ἐφ' ἐκάστης τῶν τεσσάρων αὐτοῦ πλευρῶν εἰκονίζονται, ἐντὸς πλαίσιου, ἐναλλὰξ ἀνάγλυπτοι «λατινικοὶ» σταυροὶ καὶ φύλλα ἀμπέλου (εἰκ. 5 ἀριστερὰ). Τόσον τὸ σχῆμα ὅσον καὶ ἡ ἐργασία τοῦ κιονοκράνου

Εἰκ. 5. Κιονόκρανα «τεκτονικά» τοῦ μουσείου Ρόδου.

τούτου τάσσουσιν αὐτὸ μεταξὺ τοῦ 6^{ου} καὶ τοῦ 8^{ου} μ. χ. αἰῶνος¹. Λόγω δὲ τῶν σχετικῶς μικρῶν διαστάσεων αὐτοῦ εἶναι λίαν πιθανόν, ὅτι τὸ ὑπ' ὀψιν κιονόκρανον προέρχεται ἐκ κιβωρίου τῆς Ἀγ. Τραπέζης.

Πρὶν ἢ τελειώσω τὸν περὶ τῶν κιονοκράνων λόγον κρίνω σκόπιμον νὰ ὁμιλήσω καὶ περὶ ἑνὸς ἄλλου μικροῦ κιονοκράνου (ὑψ. 0.26, διαστ. ἄβακος 0.25×0.26) φυλασσομένου σήμερον ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Ἱστοριοκαρχαιολογικοῦ Ἰδρύματος Ρόδου. Τὸ κιονόκρανον τοῦτο (εἰκ. 6 δεξιὰ) ἔχει τὴν μορφήν κορινθιακοῦ καλάθου μετὰ τετραγώνου ἄβακος. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ καλάθου ἀπλοῦνται τέσσαρα μεγάλα φύλλα ἀκάνθης φέροντα πολλὰς καὶ ὀξείας αἰχμὰς. Εἰργασμένα ἄνευ πλαστικότητος τὰ φύλλα ταῦτα φαίνονται μᾶλλον ὡς προσκεκολλημένα ἐπὶ τοῦ πυρήνος. Τὰ νεῦρα των, ἐλαφρῶς ἔσκαμ-

¹ Ὅμοια κιονόκρανα εὐρίσκονται καὶ ἄλλαχού. Ἀναφέρω προχείρως τὸ τῆς Κων/πόλεως Pétridès, *Échos d'Orient* V (1901 - 03) σ. 229 - 221 καὶ τὰ μετὰ μονογραφήματων τοῦ Βυζ. Μουσείου Ἀθηνῶν (G. Sotiriou, *Guide du musée byzantin d'Athènes* 1932 σ. 50 Νο 216 - 217). Ὅμοίως τὸ τῆς Πάλιανης Κρήτης (Gerola, *Monumenti Veneti nell'isola di Creta* II σ. 185 εἰκ. 126). τοῦ μουσείου τῆς Πάλμας (Puig - i - Cadafalch, *Byzantion* I σ. 526 σημ. 7), τοῦ Παρεντίου (Parenzo) (Riviera, *Le origini della architettura Lombarda* I (1901) εἰκ. 89 καὶ 137) τῆς Καρχηδόνας (τσαμί Sidi Okba τοῦ Kairouan Diehl, *Justinien et la civil. byz. au VIe s.* Paris 1901 εἰκ. 66), τῆς Κ/πόλεως (Ὁθωμ. Μουσείου Ebersolt, *Mission Archéol. de C/ple.* Paris 1921 σ. XXIV εἰκ. 2) κλπ.

μένα, δὲν ἀποδίδουσι τὴν φυσικὴν διάπλασιν τῶν φύλλων ἀλλ' ἀποτελοῦσι σύνολον διακοσμητικῶν γραμμῶν συντεθειμένων κατὰ ἓνα ὁρισμένον νόμον. Τόσον τὸ τεκτονικὸν σχῆμα, ὅσον καὶ ἡ λίαν ἐσχηματοποιημένη διακόσμησις τάσσουσι τὸ ὑπ' ὅψιν κιονόκρανον εἰς τὸν 7^{ον} ἢ τὸν 8^{ον} μ. Χ. αἰῶνα¹. Ὡς λίαν συγγενὲς λοιπὸν πρὸς τὰ παλαιοχριστιανικὰ τὸ περιέλαβον εἰς τὸ περὶ τούτων κεφάλαιον.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν προσρισμὸν τοῦ περιγραφέντος κιονοκράνου, τοῦτον

Εἰκ. 6. Ἐπιγραφαὶ χαραγμέναι ἐπὶ τοῦ ἄβακος τοῦ κιονοκράνου τῆς εἰκόνης 5 (ἀριστερά).

διδασκόμεθα ἐκ τῆς ἐπὶ τῶν τεσσάρων καθέτων πλευρῶν τοῦ διμεροῦς των ἄβακος χαραχθεισῶν ἐπιγραφῶν — δυστυχῶς ἀρκετὰ κολοβῶν — (εἰκ. 5 καὶ 6) αἵτινες, ἀποτελοῦσαι συνέχειαν, λέγουσιν :

†] Ὅροι διαφέρων[τες]
]τοῖς κλι[.]
 μά]ρτυρες Χριστοφό
 Ρ.φ καὶ Γεωργίω

Ὑψ. γραμμ. 0.015 μ.

Ἐκ τοῦ κειμένου τῆς ἐπιγραφῆς προκύπτει σαφῶς, ὅτι τὸ περιγραφέν

¹ Ὁμοία περίπου εἶναι καὶ τὰ κιονόκρανα τῆς βασιλικῆς τῆς Μέντζενας (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Α' (1935) σ. 102 εἰκ. 3) καὶ τὸ τῆς Λευκωσίας Κύπρου (Σωτηρίου, Βυζαντ. μνημεῖα τῆς Κύπρου πίν. 135).

κιονόκρανον ἀπετέλει ποτὲ τὴν στέψιν κιονίου χρησιμεύοντος ὡς ὁρόσημον (ὄρος) μεταξύ γειτονικῶν κτημάτων ἀνηκόντων εἰς τина Χριστόφορον καὶ τина Γεώργιον. Ἐκ τοῦ πληθυντικοῦ δὲ μάλιστα (ὄροι) πρέπει νὰ συναγάγωμεν, ὅτι πλὴν τοῦ διασωθέντος θὰ ὑπῆρχον καὶ ἄλλοι ὅμοιοι ὄροι, διαφέροντες¹ ἥτοι ἀνήκοντες εἰς τὰ αὐτὰ γειτονικά κτήματα, ἰδρυμένοι δὲ βεβαίως εἰς τὰς γωνίας ἢ τὰς καμπὰς αὐτῶν καὶ χρησιμεύοντες ὡς μάρτυρες τῆς ἰδιοκτησίας².

Σημειωτέον, ὅτι τὸ ρῆμα διαφέρειν (=ἀνήκειν) εἶναι ἐδῶ συντεταγμένον κατὰ τὸν ἀρχαῖον τρόπον ἥτοι μετὰ δοτικῆς καὶ ὄχι μετὰ γενικῆς, ὡς ἀπαντᾷ συνήθως εἰς ἐπιτυμβίους χριστιανικὰς ἐπιγραφάς.

Ὁρόσημα ἰδιωτικῶν καὶ ἰδίᾳ ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων ἔχουσιν εὐρεθῆ ἀρκετὰ μέχρι τοῦδε. Ἐχουσι δὲ ταῦτα ἄλλοτε μὲν τὴν μορφήν κιονίου³, ἄλλοτε δὲ σταυροῦ⁴. Εἰς τὴν περιπτῶσιν τοῦ κιονίου ἡ σχετικὴ ἐπιγραφή χαράσσεται συνήθως ἐπὶ τοῦ κορμοῦ, ἐνταῦθα ὅμως ἐγράφη ἐπὶ τοῦ ἄβακος τοῦ κιονοκράνου⁵.

Παράθυρα. Ἰδιαιτέρως πλουσία εἶναι ἡ συγκομιδὴ κορμῶν ἀμφικιονίσκων διλόβων ἢ πολυλόβων παραθύρων, ποικίλων μεγεθῶν. Ἡ ἀφθονία των — ἐμέτρησα ἄνω τῶν 50 ἐν τῷ ὀπισθεν τοῦ μουσείου κήπῳ — μαρτυρεῖ περὶ τῆς ἐν τῷ Κάστρῳ ὑπάρξεως τριῶν ἢ δύο τοῦλάχιστον βασιλικῶν. Ἰδιαιτέρας μνείας ἄξιοι εἶναι δύο μεγάλοι τοιοῦτοι κορμοὶ ἀμφικιονίων, ἰδρυμένοι σήμερον εἰς τина γωνίαν τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς τοῦ προσφάτως ὑπὸ τῶν

¹ Περί τῆς ἐκφράσεως διαφέρειν τινὶ ἢ τινὸς ὄρα κυρίως Γ. Ν. Χατζηδάκιν ἐν Glotta 2, (1909-10) 300 καὶ Ἀθηνᾶ 21 (1909) 463-4. Πβλ. καὶ Ν. Βέη-ν, Ἀναγνώσεις Χριστ. Ἐπιγραφῶν σ. 21-22.

² Ὁμοίως ἀκριβῶς φύσεως ὄροι εὐρέθησαν καὶ εἰς Πάντερμα τῆς Μ. Ἀσίας: *† ὄροι διορίζοντες τὰ δίκ(αι)α μεταξύ Μακεδονίου τοῦ ἐνδοξ(οτάτου) κ(αι) Ἀνδρέου τοῦ εὐλαβ(εστάτου) †* H. Grégoire, Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure σ. 11 ἀρ. 27.

³ Κολοβὸν τεμάχιον ὁροσήμου κιονίου ὁρίζεται καὶ ἐν τῷ Μουσείῳ Μυτιλήνης, προερχόμενον ἐκ Θεσμῆς. Ἡ ἐπ' αὐτοῦ χαραγμένη ἀδημοσίευτος ἐτι ἐπιγραφή λέγει: *† ὄροι τῶν / ἐνδῶξων / ἀρχαγγέλων / Μιχαήλ καὶ Γ[α]βριήλ. Ψψ. γραμ. 0.03-0.036* Ὁμοίου προφορισμοῦ ἦτο πιθανῶς καὶ τὸ ἐν Ἀττικῇ ἐν θέσει Σταυρὸς σωζόμενον κιόνιον τοῦ Νεοφύτου περὶ οὗ βλ. Δ. Καμπούρογλου, Μελέται καὶ Ἐρευναι - Τὰ Ἀττικά σ. 130 ἐ. καὶ Φ. Κουκουλέν, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. Η' σ. 148 ἐ.

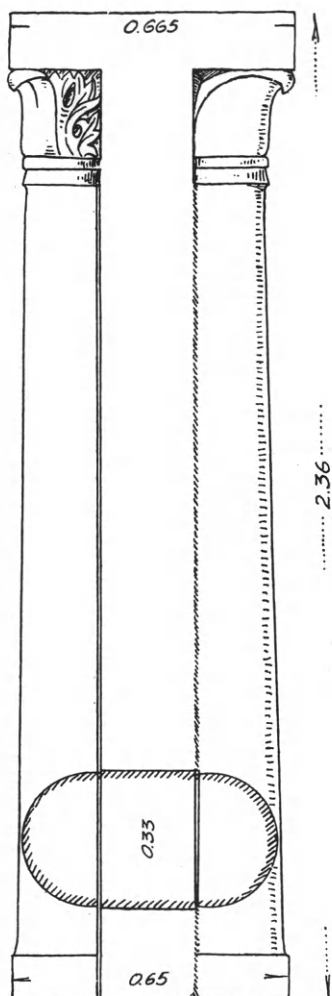
⁴ Ὁρόσημον σχήματος σταυροῦ εὐρίσκεται ὡσαύτως εἰς τὸ Μουσεῖον Μυτιλήνης, φέρον τὴν ἐπιγραφὴν: *Ὁροι τοῦ ἀγ[ίου] ἀρχαγγέλου Μιχαήλ*. Ἐν Ρόδῳ γνωστοὶ μέχρι τοῦδε εἶναι τρεῖς ἄλλοι ὄροι (IG XII, 1, 130-674-675). Ἐκ τούτων ὁ πρῶτος ἔχει τὸ σχῆμα σταυροῦ.

⁵ Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι οἱ ὄροι δὲν ἐτίθεντο πάντοτε πρὸς προάσιπιν δικαιωμάτων ἰδιοκτησίας ἀλλὰ καὶ ὡς σύνορα τοῦ δικαιώματος τῆς ἀσπλίας, ἧς ἔχαιρον οἱ καταφεύγοντες εἰς ναοὺς ἢ εἰς ἄλλας ἱεράς περιοχάς. Τοιοῦτος εἶναι π. χ. ὁ τὸ 1909 εὐρεθεὶς ὄρος τῆς βασιλικῆς τῆς Δαμασκοῦ, βλ. Leclercq, D. A. C. L. ἐν λ. Damas σπ. 137.

Ἰταλῶν ἀνακτισθέντος Καστέλλου, ἦτοι τοῦ Παλατίου τῶν Μεγάλων Μαγίστρων τοῦ τάγματος τῶν Ἰωαννιτῶν τῆς Ἱερουσαλήμ, εἰς τὸ ὁποῖον καὶ πολλὰ ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ γλυπτὰ ἐνεκτίσθησαν, χρησιμοποιηθέντα ἀνηλεῶς εἴτε ὥς ἀπλοῦν, εἴτε ὥς διακοσμητικὸν οἰκοδομικὸν ὑλικόν. Τὸ μέγα ὕψος (2.36 μ.) τῶν κορμῶν τῶν διαχωριστικῶν τούτων ἀμφικιόνων (εἰκ. 7)· μαρτυρεῖ, ὅτι προέρχονται ἐκ βασιλικῆς μεγάλων διαστάσεων¹, ἴσως αὐτοῦ τούτου τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς πόλεως Ρόδου.

Οἱ σωζόμενοι κορμοὶ ἀμφικιονίσκων φέρουσι γενικῶς κάτω ἀπλὴν τινά, ἐλαφρῶς ἐξέχουσιν καὶ ὑψηλὴν ταινίαν (εἰκ. 7). Εἶναι πάντοτε ἀρράβδωτοι — παρουσιάζοντες ἐνίοτε καὶ ἐλαφρὰν μείωσιν — τὰ δὲ συμφυᾶ πρὸς τὸν κορμὸν κορινθιάζοντα συνήθως κιονόκρανα, ἅτινα στέφουσι τὰ ἡμικυκλικά των μέρη, κοσμοῦνται μὲ 2 ἄλλοτε ἀπλοποιημένα (εἰκ. 7 δεξιὰ) καὶ ἄλλοτε λεπτομερῶς εἰργασμένα φύλλα ἀκάνθης (εἰκ. 7 ἀριστερά). Κατ' ἀμφοτέρας τὰς μακρὰς πλευρὰς τῶν ἀμφικιονίσκων καταλείπεται πάντοτε ἐπίπεδος ταινία κατακόρυφος, διήκουσα καθ' ὅλον τὸ ὕψος καὶ χρησιμεύουσα εἰς τὴν διευκόλυνσιν τῆς προσαρμογῆς τοῦ τετραξύλου (κάσσας) τοῦ ὑαλοστασίου. Ἡ ταινία αὕτη κατελείπετο βεβαίως ἀκόσμητος, ἀφ' οὗ ἐπ' αὐτῆς προσηρμόζετο τὸ τετράξυλον.

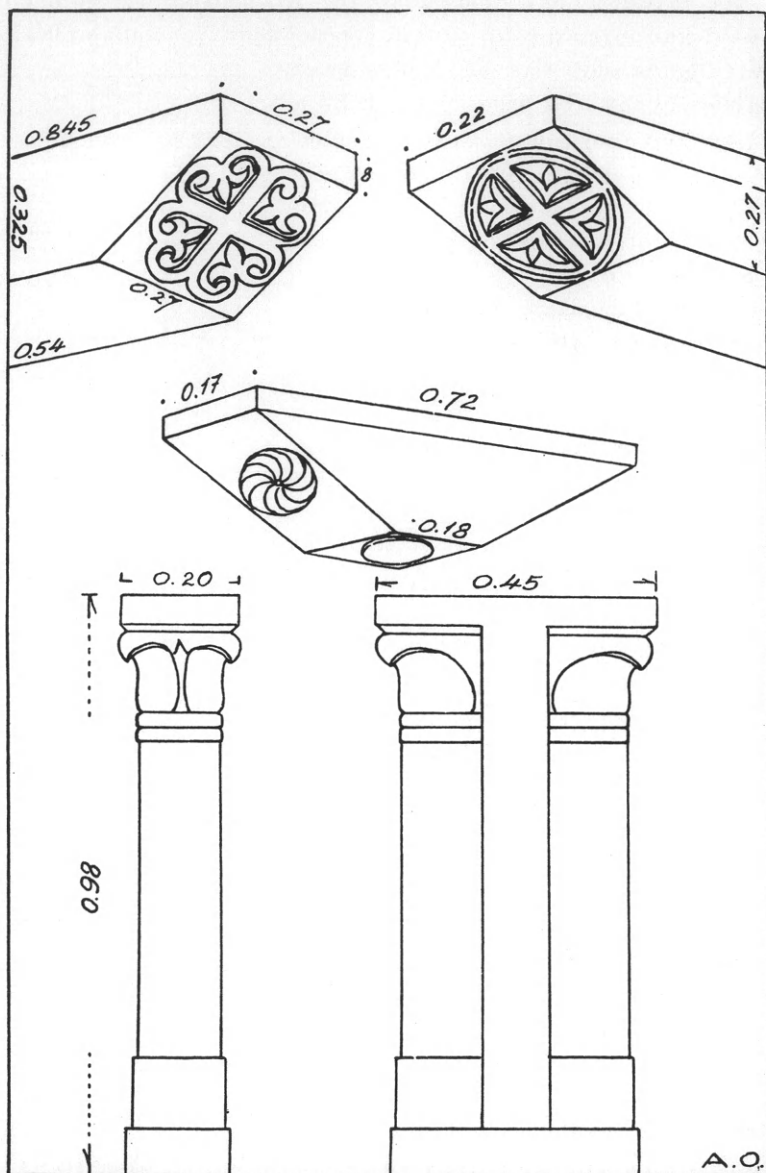
Ὑπεράνω τῶν ἀμφικιονίσκων ἐτίθεντο, ἐπὶ χωριστοῦ τεμαχίου λαξευόμενα, πρισματικά ἢ κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα, διὰ τῶν ὁποίων ἐπετυγχάνετο ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ σχετικῶς στενοῦ κορμοῦ τοῦ ἀμφικιόνος πρὸς τὸν πολὺ παχύτερον τοῖχον τοῦ τόξου τοῦ λοβοῦ τῶν παραθύρων. Ἐπὶ τῶν στενῶν κεκλιμένων παρειῶν τῶν ἐπιθημάτων ἐλαξεύθησαν σταυροὶ ἄλλοτε ἐλεύθεροι μετ' ἀγκυρωτῶν ἀποφύσεων καὶ ἀνθεμίων (εἰκ. 8, ἄνω ἀριστερά), ἄλλοτε δ' ἐγγεγραμ-

Εἰκ. 7. Ὁ ἕτερος τῶν μεγάλων ἀμφικιόνων τῆς αὐλῆς τοῦ «Καστέλλου».

¹ Χάριν συγκρίσεως σημειῶνω, ὅτι οἱ κορμοὶ τῶν μὲν ἀμφικιόνων τῆς ἀψίδος τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Θ/νίκης, οἵτινες εἶναι καὶ οἱ μεγαλύτεροι, ἔχουν ὕψος 2.82, τῶν δὲ βορείων παραθύρων τοῦ γυναικωνίτου τῆς Ἀχειροποιήτου 1.345 μ.

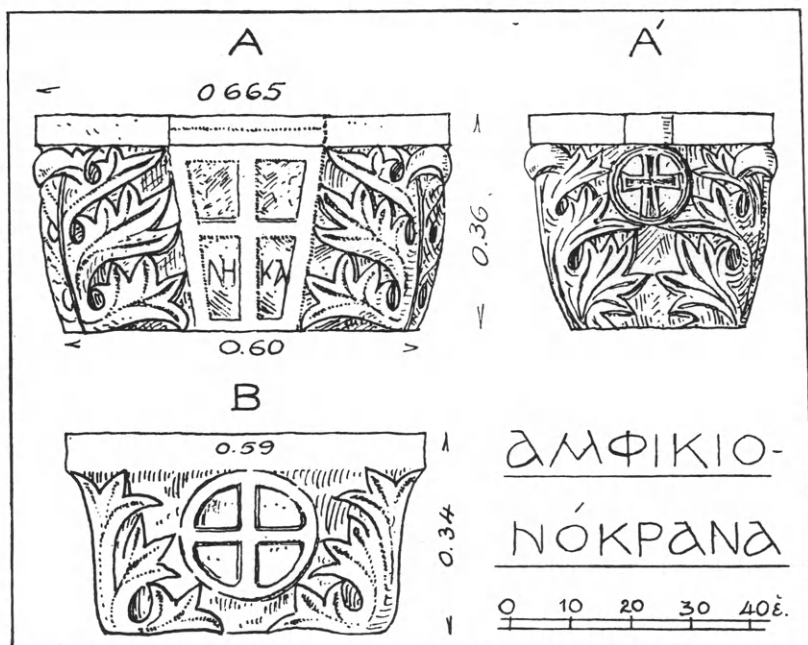
μένοι ἐντὸς κύκλων (εἰκ. 8 Β, ἄνω δεξιά). Διεσώθη δὲ καὶ ἐπιθήμα ἄπλοῦ, κυλιν-

Εἰκ. 8. Διαχωριστικοὶ κιονίσκοι παραθύρων καὶ ἐπιθήματα αὐτῶν.

δρικοῦ κιονίσκου, φέρον ἐπὶ τῆς στενῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνάγλυπτον πυροστροφίλον (εἰκ. 8 ἐν τῷ μέσῳ). Εἰς τὰ μνημονευθέντα παραδείγματα ἐπιθημάτων ἢ

ταινία τοῦ τετραξύλου δὲν συνεχίζεται καὶ ἐπ' αὐτῶν, εἰς ἄλλα ὅμως πάλιν τὴν συναντῶμεν διακεκοσμημένην, ὁπότε πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ὁ σχετικὸς ἀμφικίων ἐχρησιμοποιήθη ὅχι εἰς παράθυρον ἀλλ' εἰς ἀνοικτὴν τινα στοάν. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἀνήκει μέγα κιονόκρανον ἢ ἐπίθημα ἀμφικίονος, χρησιμοποιηθὲν ὑπὸ τῶν Ἱταλῶν εἰς τὴν ἄνω στοάν τῆς αὐλῆς τοῦ Καστέλλου (εἰκ. 9. Α). Ἔχει ὕψος 0.36 μ. καὶ ἄνω πλευρὰν 0.665. Τὰ δύο ἡμικυκλικὰ του

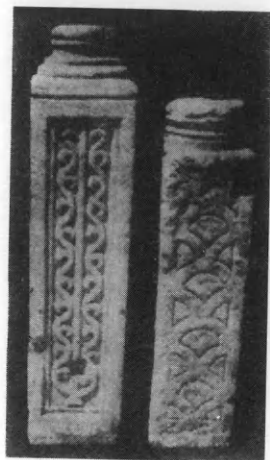
Εἰκ. 9. Κιονόκρανα ἀμφικίωνων.

τμήματα κοσμοῦνται διὰ βαθέως γεγλυμμένων φύλλων ἀκάνθης καὶ σταυροῦ ἐγγεγραμμένου ἐντὸς κύκλου, τὸ δὲ μεταξὺ αὐτῶν ἐπίπεδον τμήμα τῆς μακρᾶς πλευρᾶς δι' ἀναγλύπτου σταυροῦ, εἰς τὰς 4 γωνίας τοῦ ὁποίου ἐχαράχθη ἡ γνωστὴ συντετμημένη ἐπιγραφή [IC] [XC] NH-KA (εἰκ. 9, Α) Ἰησοῦς Χριστὸς Νηκᾶ, τῆς ὁποίας ὅμως τὰ δύο ἄνω πρῶτα μέλη ἀπεξέσθησαν ἀργότερον ὑπὸ τῶν Τούρκων.

Ἄλλο ὁμοίας φύσεως κιονόκρανον ἀμφικίονος, μικροτέρων κάπως διαστάσεων (ὕψ. 0.34, μῆκος ἄνω πλευρᾶς 0.59) εἶνε ἐντειχισμένον εἰς τὴν βόρειον τυφλὴν ἀψίδα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Φανουρίου (πρώην τζαμί Πεγιάλ—εδ—Ντίν). Τοῦτο μεταξὺ τῶν πλουσίως γεγλυμμένων φύλλων ἀκάνθης τῶν ἡμικυκλικῶν τμημάτων του, φέρει ἀνάγλυφον ἰσοσκελῆ σταυρόν, ἐγγεγραμμένον ἐντὸς κύκλου (εἰκ. 9, Β).

Τέμπλα. Μαρμαρίνων παλαιοχριστιανικῶν τέμπλων ἦτοι φραγμάτων χωριζόντων τὸ πρεσβυτέριον ἀπὸ τοῦ διὰ τοὺς λαϊκοὺς προοριζομένου χώρου (τοῦ quadratum populi) ὑπάρχουσιν εἰς τινὰ αὐλὴν τοῦ μουσείου Ρόδου εὐάριθμα τεμάχια, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλα ἀνήκουσιν εἰς πεσσίσκους ἦτοι χαμηλοὺς ὀρθογωνίους στύλους, ἄλλα δὲ εἰς τὰ μεταξὺ τῶν πεσσίσκων παρεμβалλόμενα θωράκια.

Ἐκ τῶν πεσσίσκων δύο κυρίως παρουσιάζουσιν ἐνδιαφέρον (εἰκ. 10) ἐπειδὴ ἀμφότεροι ἔχουσιν τὴν προσθίαν ἦτοι τὴν πρὸς τὸ ἐκκλησίασμα βλέπουσαν πλευρὰν αὐτῶν κεκοσμημένην οὐχὶ διὰ τῶν συνήθων κατακορύφων συνεχῶν γλυφῶν—τοιαύτας φέρει ἡ ὀπισθία πλευρὰ τοῦ ἀριστερῶ εἰκονιζομένου πεσσίσκου—ἀλλὰ διὰ γλυπτοῦ κοσμήματος¹, ὃπερ εἰς μὲν τὸν πρὸς τ' ἀριστερὰ τῆς εἰκόνος πεσσὸν ἀποτελεῖται ἐκ δύο συμμετρικῶς ἐκατέρωθεν ἄξονικοῦ στελέχους ἀνερχομένων καὶ ζωηρῶς ἀναγλύφων ἐλικοειδῶν βλαστῶν περιβαλλομένων ὑπὸ πλαίστιον, εἰς δὲ τὸν πρὸς τὰ δεξιὰ ἐξ ἐπαλλήλων χαρακτῶν καμπυλοπλευρῶν τριγώνων. Ἀμφότεροι οἱ πεσσίσκοι ἔχουσι συμφυεῖς εἰς τὸ ἄνω μέρος των ἰωνικὰς βάσεις, φέρουσι δὲ κατὰ τὰς πλαγίας παρεμβалλόμενων πλακῶν τῶν θωρακίων. Τὸ ὕψος τοῦ ἀριστερῶ εἰκονιζομένου πεσσίσκου εἶνε 0.925 μ., μετὰ δὲ τῆς βάσεως 1.03 μ. Ἡ ὀριζοντία του διατομὴ εἶνε ὀρθογώνιος (0.24×0.185). Ἡ ἄνω σπείρα

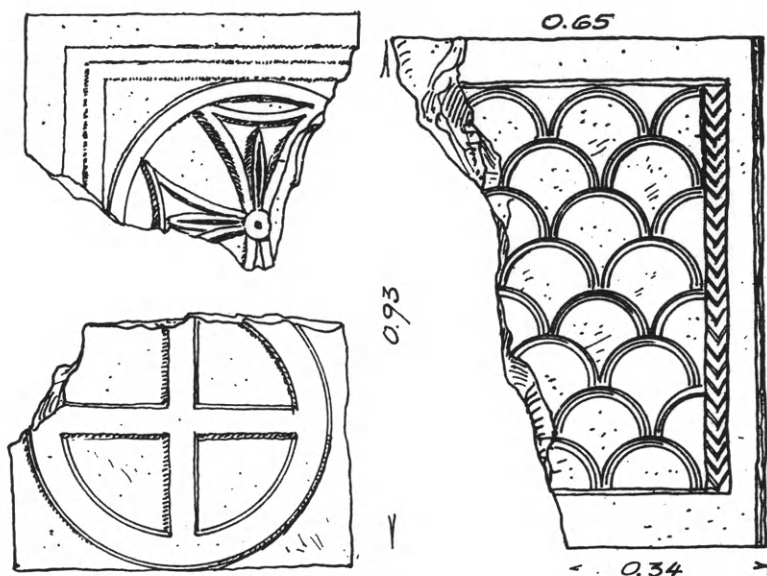
Εἰκ. 10. Πεσσίσκοι τέμπλων.

τῆς πρὸς τὸν πεσσίσκον συμφυοῦς βάσεως ἔχει διάμετρον 0.15, κατὰ τὸ λοιπὸν μικροτέραν πρέπει νὰ δεχθῶμεν καὶ τὴν διάμετρον τοῦ κιονίσκου, ὅστις ἔβαινέ ποτε ἐπὶ τοῦ πεσσίσκου. Ἐπειδὴ δὲ ἡ μετὰ κιονίσκων ἐπὶ πεσσίσκων μορφὴ τοῦ τέμπλου ἐφηρημόσθη κατὰ τὸν 5^{ον} καὶ τοὺς ἐφεξῆς αἰῶνας, πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι καὶ οἱ σωζόμενοι πεσσίσκοι δὲν εἶναι ἀρχαῖοτεροι τοῦ 5^{ου} αἰῶνος.

Εἰς τοὺς μετὰ τὸ 400 χρόνους ἀνήκουσιν ἐπίσης καὶ τὰ ὀλίγα σωζόμενα θωράκια· διότι οὐδὲν ἐξ αὐτῶν παρουσιάζει τὴν κατὰ τὸν 4^{ον} αἰῶνα ἐν χρήσει διάτρητον διακόσμησιν. Ἐν τούτοις μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ ἐμφανίζουσιν, ἀνάγλυ-

¹ Πεσσίσκοι μὲ πλουσίαν διακόσμησιν τῆς ἐμπροσθίας των ἐπιφανείας εὐρέθησαν καὶ ἀλλαχοῦ ὡς π. χ. ἐν Θήβαις (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Τ. Β' (1939—40) σ. 124 εἰκ. 3), ἐν ἁγ. Κλήμεντι τῆς Ρώμης (Br. Schulz, Die Kirchenbauten auf der Insel Torcello, Berlin und Leipzig 1927 Πίν. I, Α. C.) ἐν τῇ βασιλικῇ τοῦ ὄρους Ναβαῦ (Nebo) (S. Saller, The Memorial of Moses on mount Nebo, Jerusalem 1941 Πίν. 132. 1, 2) καὶ ἀλλαχοῦ.

πτα ὅμως, διακοσμητικὰ θέματα ἀπαντῶντα συχνάκις ἐπὶ διατρήτων θωρακίων τοῦ 4^{ου} αἰῶνος. Οὕτω π. χ. τὸ δεξιᾶ τῆς εἰκόνος 11 εἰκονιζόμενον θωράκιον, (ὑψ. 0.93 καὶ πᾶχος 0,145) φέρει ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον φολιδωτὸν κόσμημα, ὅπερ προφανῶς ἀπομιμεῖται ὀρειχάλκινα ὑποδείγματα κιγκλίδων

Εἰκ. 11. Τεμάχια θωρακίων τέμπλων.

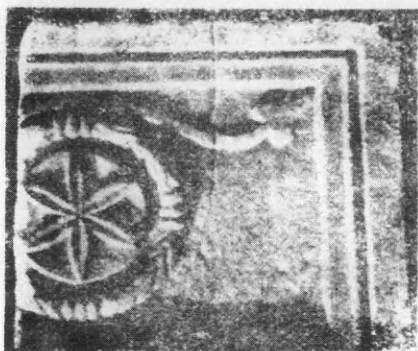
ἐν χρήσει ἤδη ἀπὸ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Τὸ φολιδωτὸν τοῦτο κόσμημα πλαισιοῦται ἐνταῦθα ὑπὸ 2 κατακορύφων ράβδων μὲ διακόσμησιν ἐξ ἐπαλλήλων γωνιῶν (ψαροκόκκαλο).

Τὸ παλαιὸν ἐπίσης δικτυωτὸν θέμα, ὅπερ εὗρισκομεν ἤδη εἰς τὰ ἑλληνικὰ θωράκια ἄνω στοῶν τοῦ 4^{ου} καὶ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος¹ κοσμεῖ τὴν προσθίαν ἐπιφάνειαν ἐτέρου θωρακίου τοῦ μουσείου τῆς Ρόδου (εἰκ. 12) μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι ἐνταῦθα τὸ δικτύωμα ἀφ' ἐνὸς μὲν διακόπτεται ὑπὸ κύκλου φέροντος 4 ἑλλειψοειδῆ φύλλα κατὰ τὴν περιφέρειαν αὐτοῦ χιαστί ἐνούμενα, ἀφ' ἐτέρου δὲ περιβάλλεται ὑπὸ πλαισίου ἐκ φύλλων δάφνης.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω μετ' «ἀρχαϊζόντων» θεμάτων θωρακίων ὑπάρχουσι καὶ δύο ἄλλα τῶν ὁποίων τὸ μὲν (εἰκ. 11, ἄνω ἀριστερὰ) παρουσιάζει ἐντὸς

¹ Πρβλ. τὰ στηθαῖα τοῦ ἄνω ὀρόφου τῆς ἐν Ἀθήναις Στοᾶς τοῦ Ἀττάλου (F. Adler, Die Stoa des Königs Attalos, Berlin 1875 πίν. 6) ὡς καὶ τὰ τῆς Ἐπιδαύρου (Lechat - Defrasse, Epidaure σ. 139), τῆς Πελλήνης (Ὁρλάνδος, Πρ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1932 σ. 62 εἰκ. 1) κλπ.

πλαisiού ισοσκελῆ σταυρὸν μὲ πεπλατυσμένα τὰ ἄκρα (crux hastata), τὸ δὲ (εἰκ. 12) ἑξάφυλλον ρόδακα περιβαλλόμενον ὑπὸ ζωηρῶς ἑξέργου στεφάνου

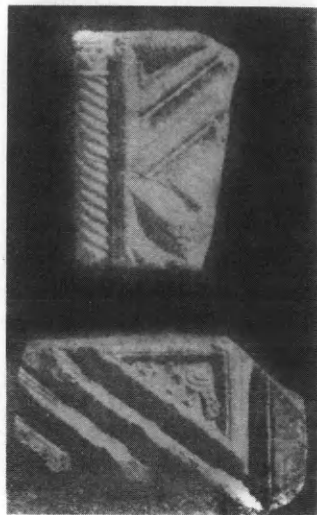
Εἰκ. 12. Θωράκιον τέμπλου.

δάφνης, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύεται ἑκατέρωθεν ἑλιξ καταλήγουσα εἰς κισσόφυλλον. Ἀμφότερα τὰ θωράκια ταῦτα εἶναι κολοβά.

Ἄλλα τέλος θωράκια, κολοβά καὶ αὐτά, παρουσιάζουσι τὸ θέμα τοῦ ἐντὸς ὀρθογωνίου (εἰκ. 13, κάτω) ἢ τετραγώνου (εἰκ. 13, ἄνω) πλαisiού ἐγγεγραμμένου ρόμβου. Καὶ τὸ πλαίσιον καὶ ὁ ρόμβος ἐδηλώθησαν μὲ βαθείας, πλαστικὰς γλυφάς. Εἰς τὰ μεταξὺ τοῦ ρόμβου καὶ τοῦ πλαisiού δημιουργούμενα μικρὰ τρίγωνα ἐγλύφησαν εἰς τὸ κάτω παράδειγμα τῆς εἰκόνος 13 ἐλαφρῶς

ἐκτυποι παραστάσεις, ἐκ τῶν ὁποίων ἀκεραία διητηρήθη μόνον μία, εἰκονίζουσα παγώνιον κατὰ κρόταφον, βαδίζον πρὸς τ' ἀριστερά, ἵνα ραμφίσῃ τρίφυλλον. Ἰδιότυπος εἶναι ὁ συνδυασμὸς τοῦ ἄνω θωρακίου τῆς εἰκόνος 13 μετὰ κιονίσκου κορινθιακοῦ, ἔχοντος τὸν κορμὸν κεκοσμημένον δι' ἐλικοειδῶν ραβδώσεων.

Ἐπισκοπικὸς θρόνος; Τριγωνικόν τι, κολοβὸν δυστυχῶς καὶ τοῦτο τεμάχιον, φέρει ἐπὶ τῆς ἐτέρας τῶν παρειῶν αὐτοῦ ἀνάγλυπτον παράστασιν ἐλικοειδῶν βλαστῶν ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐκφύονται κισσόφυλλα καὶ ὄστλιγγες (εἰκ. 14, δεξιὰ). Οἱ βλαστοὶ περιβάλλουσι κύκλον ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίζετο ἰδιότυπον τετράφυλλον, ὥς ἐκ τῶν σωζομένων λειψάνων συνάγω. Μεταξὺ τῶν βλαστῶν καὶ τοῦ κύκλου ἐσχεδιάσθη κατὰ κρόταφον παχύ τι πτηνὸν (πέρδιξ;) ραμφίζον κισσόφυλλον. Λόγῳ τῆς ὀξείας γωνίας, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει τὸ περιγραφέν τεμάχιον, εἶναι πιθανόν, ὅτι προέρχεται ἐκ τῆς ἐτέρας τῶν πλαγίων πλευρῶν ἐπισκοπικοῦ θρόνου, ὥς ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων συνάγομεν.

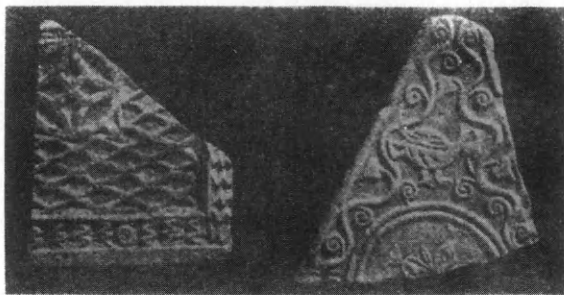
Εἰκ. 13. Τεμάχια θωρακίων τέμπλου.

Τράπεζα προθέσεως. Ἐρευνῶν εἰς τὰς ἀποθήκας τοῦ μουσείου ἀνεῦρον μαρμαρίνιον στρογγύλον δίσκον (εἰκ. 15) ἀπαρτιζόμενον ἐκ πλειόνων τεμαχίδων συγκολληθέντων πάλαι ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν διὰ γύψου. Ὁ ἐλαφρῶς

κοῖλος δίσκος οὗτος ἀπετέλει ποτὲ τὸ κάλυμμα μονόποδος τραπέζης προθέσεως ἢ προσφορῶν. Τοιαῦται τράπεζαι ἔλκουσαι τὴν καταγωγὴν των ἐξ ἐλληνιστικῶν προτύπων¹ ἐχρησιμοποιήθησαν συχνὰ καὶ ὑπὸ τῶν χριστιανῶν, τοποθετούμεναι εἴτε ἐν τῷ διακονικῷ εἴτε πρὸς βορρᾶν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἢ —ὅταν ὁ ναὸς εἶχε παστοφόρια— εἰς τὸ βόρειον παστοφόριον.

Οἱ «καρποφοροῦντες» πιστοὶ ἀπέθετον ἐπ' αὐτῶν τὰς προσφοράς των, αἵτινες ἔπειτα ἐκομίζοντο ὑπὸ τῶν διακόνων εἰς τὴν Ἀγ. Τράπεζαν, ἵνα εὐλογηθῶσιν ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου ἢ τῶν πρεσβυτέρων.

Ἡ τράπεζα τοῦ μουσείου Ρόδου, ἔχουσα διάμετρον 1,05 μ., φέρει πλατὺ ἐξέχον χεῖλος, πλατύς 0.13, περιβαλλόμενον ἐξωτερικῶς ὑπὸ ἀστραγάλου ἀπο-

Εἰκ. 14. Θωράκια τέμπλου καὶ ἐπισκοπικοῦ θρόνου (·)

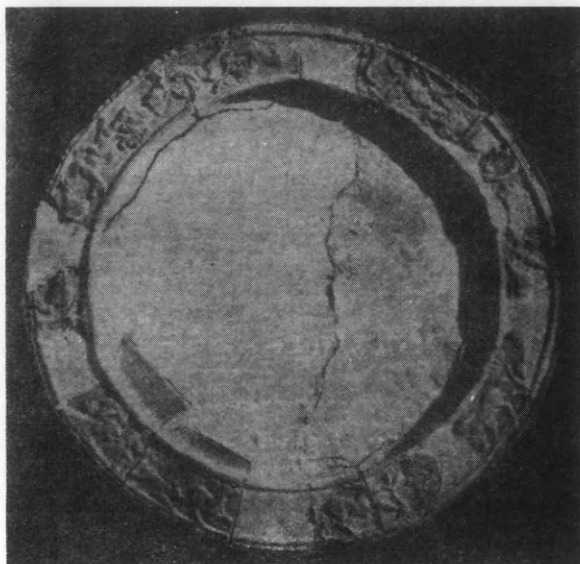
τελουμένου ἐκ μακρῶν ἀτράκτων ἐναλλασσομένων πρὸς δύο στρογγύλα κομβία, κοσμουμένου δ' ἐπὶ τοῦ πλατέος αὐτῆς τμήματος διὰ μικρογλαφύρων, ἐλαφρῶς ἀναγλύπτων παραστάσεων δύο εἰδῶν ἥτοι α) ἀνθρωπίνων κεφαλῶν καὶ β) κυνηγετικῶν σκηνῶν.

Ἐκ τῶν κεφαλῶν διεσώθησαν μόνον δύο: μία γυναικεία κατὰ κρόταφον βλέπουσα πρὸς δεξιὰ (εἰκ. 15) καὶ μία ἀνδρική γενειοφόρος (Διὸς ἢ Ποσειδῶνος) ὥσαύτως κατὰ κρόταφον, βλέπουσα πρὸς ἀριστερά (εἰκ. 15). Ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων² γνωρίζομεν, ὅτι εἰς τοιοῦτου εἴδους τραπέζας αἱ ἐλληνιστικαὶ κεφαλαὶ εἶναι ἐν συνόλῳ τέσσαρες, διατάσσονται δὲ κατὰ τὰ ἄκρα δύο κατ' ὀρθὰς γωνίας τεμνομένων διαμέτρων τοῦ δίσκου. Τοῦτο ὅμως δὲν συμβαίνει εἰς τὸν ἐξεταζόμενον δίσκον, ἔνθα αἱ δύο κεφαλαὶ ἐτοποιητήθησαν κατὰ τὴν ἀνασύνθεσιν εἰς ἀπόστασιν μικροτέραν τετάρτου κύκλου, ἄρα πλημμελῶς.

¹ Ἀναφέρω προχείρως τὴν στρογγύλην τράπεζαν τοῦ μουσείου Δήλου, ἧς εἰκόνα ἐδημοσίευσεν ὁ W. D e o n n a ἐν Mobilier Délien (Expl. Arch. de Délos 18) Paris 1938 σ. 57 καὶ πίν. XXI εἰκ. 148 κλπ.

² Π.χ. τοῦ ἀργυροῦ δίσκου τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου D a l t o n, Catalogue of the early christ. antiqu. in the Brit. Museum σ. 79 Νο 356 κλπ.

Ἡ κόμμωσις τῆς κεφαλῆς παρουσιάζει τύπον συναντώμενον εἰς πλαστικά ἔργα τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου¹. Αἱ δὲ κυνηγετικαὶ σκηναὶ ποὺ μὲν εἰκονίζουσι κυνηγὸν μὲ βραχὺν χιτῶνα ἀκολουθοῦντα τὸν πρὸ αὐτοῦ διὰ λωρίου δεδεμένον κύνα σπεύδοντα νὰ ἐπιτεθῇ ἐκ τῶν ὀπισθεν ἐναντίον δορκάδος (εἰκ. 15 ἀριστερὰ κάτω), ποὺ δὲ πάλιν λέοντας διώκοντας ἢ σπα-

Εἰκ. 15. Τράπεζα προθέσεως.

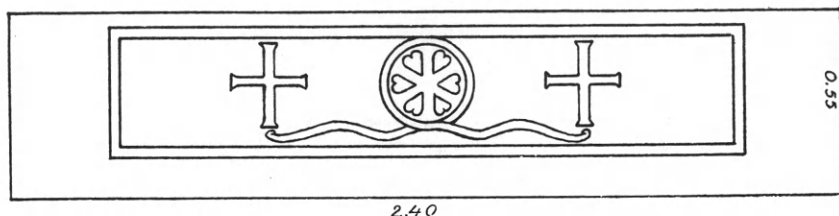
ράσσοντας ἀντιλόπας ἢ ἐλάφους, ἐντὸς δάσους συμβολιζομένου δι' ἀραιῶς εἰκονιζομένων δένδρων (εἰκ. 15, ἄνω).

Τοιαῦται κυνηγετικαὶ σκηναὶ εἶναι τυπικαὶ σχεδὸν εἰς τὰς τοιούτου εἵδους τραπέζας, συμφωνοῦσι δὲ πλήρως καὶ πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ 4^{ου} αἰῶνος, ὅστις τόσον ἡσμένιζεν εἰς τὴν ἀπεικόνισιν εἰδυλλιακῶν ἐν γένει σκηνῶν (κυνηγετικῶν, βουκολικῶν, ἀλιευτικῶν κλπ). Ὅμοίαν σχεδὸν ἄλλ' ἀρτίως ταύτην διατηρουμένην τράπεζαν, προερχομένην ἐκ Θήρας, κατέχει τὸ βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν².

¹ Περὶ τῆς κομμώσεως ὄρα Albizzati, *Historia* III (1929) σ. 401 ἔ. καὶ C. Cecchelli, *Aquileja*, Bologna 1933 σ. 180.

² Κατάλογον χριστιανικῶν στρογγύλων τραπεζῶν μετ' ἀναγλύφων παραστάσεων παρέσχε παλαιότερον ὁ Ét. Michon (*Bull. de la Sté N^{le} des Antiquaires de France* 1908 σ. 268). Ἀργότερον ἄλλας τοιαύτας τραπέζας ἐδημοσίευσεν ὁ Α. Ξυγούπουλος ἐν Α.Ε. 1914 σ. 70 ἔ. δύο δὲ τεμάχια τοιούτων τραπεζῶν τοῦ μουσείου, Ἡρακλείου Κρήτης ὁ γράφων (*Byz.-Neugr. Jahrbücher* (1928) σ. 160-163). Πβλ.

Σαρκοφάγος. Παλαιοχριστιανικῶν σαρκοφάγων διετηρήθη ἓν καὶ μόνον, ἀκέραιον μάλιστα, δεῖγμα. Εἶναι δὲ τοῦτο τὸ μόνον παλαιοχριστιανικὸν

Εἰκ. 16. Παλαιοχριστιανικὴ σαρκοφάγος.

τεμάχιον, ὅπερ ἤξιώθη προσοχῆς. Πρῶτος ἀπεικόνισεν αὐτὸ ἀτελῶς ὡς τῷ 1854 ὁ Joh. Hedenborg εἰς τὴν ἱστορίαν του τῆς νήσου Ρόδου¹, ἥς τὸ

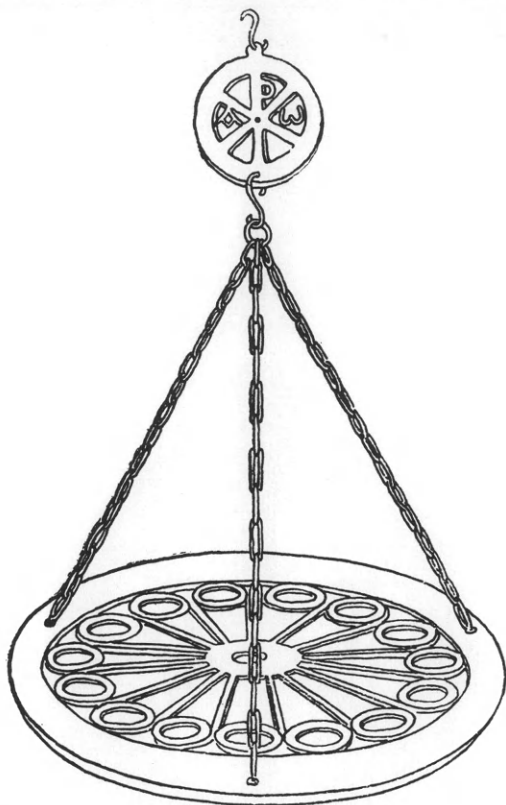
Εἰκ. 17. Χαλκῇ λαβὴ πολυκανδήλου.

χειρόγραφον ἀπόκειται σήμερον εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ ἐν Ρόδῳ Ἱστορικοῦ καὶ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰδρυάτος Αἰγαίου. Εἰς τοῦτο κάτωθεν τοῦ σχεδίου τῆς σαρκοφάγου (πίν. XX) ἀναγράφεται γαλλιστί: «σαρκοφάγος χρησιμεύουσα ὡς

καὶ τὰ ὑπὸ Wulff, Altchr. und Mittelalt. Bildwerke I (πιν. III) ἀρ. 1637 κλπ. ἀναφερόμενα παραδείγματα, ὡς καὶ τὸν ἐκ Καρχηδόνης ἀργυροῦν δίσκον τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (Dalton, Catalogue of the early chr. Antiqu. in the Br. Mus. σ. 79 ἀρ. 356).

¹ Geschichte der Insel Rhodos, 1854,

δεξαμενή εἰς μικρὸν τζαμί τῆς πόλεως». Ἀργότερον, τὸ 1923, ἡ αὐτὴ σαρχοφάγος ἐμνημονεύθη ὑπὸ τοῦ G. Gerola¹, κατόπιν δὲ ἀπεικονίσθη ὑπὸ τοῦ A. Gabriel², ὅτε ἀκόμη εὐρίσκετο εἰς τὴν ἀρχικὴν τῆς θέσιν, ἥτοι εἰς τὸ τζαμί

Εἰκ. 18. Ἀναπαράστασις πολυκανδήλου μετὰ τῆς λαβῆς αὐτοῦ.

Χουδαί-Μεσιζίδ. Σήμερον μετεφέρθη καὶ αὐτὴ διὰ «λόγους διακοσμητικούς» εἰς τὴν ἐσωτερικὴν αὐλὴν τοῦ παλατίου τῶν Μ. Μαγίστρων (Καστέλλο). Ὡς συνήθως εἰς τὰς σαρχοφάγους, κεκοσμημένη εἶναι μόνον ἡ μία τῶν μακρῶν πλευρῶν (διαστάσεις 2.40X0.55 μ.). Συνίσταται δὲ ἡ διακόσμησις τῆς ἐκ δύο «λατινικῶν» σταυρῶν ἰσταμένων εἰς τὰ ἄκρα ἐλικοειδοῦς ὄρθηκος ἐκτυλισσομένου ἐκατέρωθεν κύκλου, ὅστις φέρει γεγλυμμένον ἐντὸς τὸ γράμμα Χῖ (= Χριστός) ἐν συνδυασμῷ πρὸς καρδιόσχημα φύλλα (εἰκ 16).

¹ La Cité de Rhodes, Paris 1923, σ. 201 εἰκ. 148.

² Annuario della Sc. Italiana di Atene I σ. 246.

Χαλκά. Μετὰ τὰ μαρμάρινα λείψανα θὰ ἐξετάσωμεν καὶ δύο ἄλλα τεμάχια ἐκ διαφόρου ὕλης. Καὶ δὴ πρῶτον ἓνα ὀρειχάλκινον δίσκον, (εἰκ. 17), τὸν ὁποῖον ἀπέστυρα ἔκ τινος ἀποθήκης τοῦ ἄνω ὀρόφου τοῦ μουσείου, ὅπου ἦτο παραπεταγμένός μεταξὺ θραυσμάτων μυκηναϊκῶν ἀγγείων καὶ ἄλλων νεωτέρων ἀντικειμένων. Ἔχει διάμετρον 0.175 μ. καὶ πάχος 0,002 μ. καὶ παρουσιάζει ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ Χρῖσμα ἦτοι τὸ μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ ✠, ἀφ' ἑτέρου δὲ—μεταξὺ τῶν σκελῶν τοῦ Χ κάτω—τὰ γράμματα τῆς Ἀποκαλύψεως Α καὶ Ω. Τέλος ἐπὶ τῆς παρυφῆς του εἶναι χαραγμένος ἐλικοειδὴς βλαστὸς μὲ βότρες ἀμπέλου. Πόθεν προέρχεται ὁ δίσκος μᾶς ἐξηγοῦν 2 ὁπαί, τὰς ὁποίας φέρει εἰς τὸ ἄνω καὶ τὸ κάτω του μέρος.

Πράγματι, ὡς ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων συμπεραίνομεν, ὁ δίσκος¹ πρέπει ν' ἀπετέλει ποτὲ τὴν διακοσμητικὴν «λαβὴν» πολυκανδήλου τινός· καὶ ἡ μὲν κάτω του ὀπὴ θὰ ἐδέχετο τὸ συνάπτον τὰ βαστάγια (=ἀλύσεις) τοῦ πολυκανδήλου ἄγκιστρον, ἡ δὲ ἄνω ἄλλο ἄγκιστρον, διὰ τοῦ ὁποίου ἀνηρτᾶτο τὸ ὅλον πολυκανδήλον, ὡς ἡ παρατιθεμένη ἀναπαράστασις δεικνύει (εἰκ. 18).

Πήλινα. Τὸ δὲ δεύτερον ἀντικείμενον εἶναι παλαιὸς λύχνος τοῦ συνήθους σχεδίου καὶ ἄνευ λαβῆς, (εἰκ. 19) ἐνδιαφέρων διὰ τὴν ἐπὶ τοῦ ἄνω μέρος αὐτοῦ παράστασιν ἀμφορέως (ἁγίου ποτηρίου) θέματος λίαν ἀγαπητοῦ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν, ἀφ' οὗ τὸ συναντῶμεν τόσον εἰς ψηφιδωτὰ δάπεδα², ὅσον καὶ εἰς ἀνάγλυφα θωράκια³ ἀκόμη δὲ καὶ ἐπὶ σαρκοφάγων⁴ καὶ κιονοκράνων⁵.

Εἰκ. 19. Πήλινος λύχνος.

¹ Πβλ. ὅμοιον δίσκον τοῦ Βρετανικοῦ μουσείου, μὲ ἀπλοῦν ὅμως σταυρὸν, παρὰ Dalton Cat. of the early christ. antiqu. in the Br. Mus καὶ (Lethaby-Swainson, Sta Sophia C/ple 1894 σ. 112 εἰκ. 16). Ὁμοίως ἕτερον τοῦ μουσείου Βουδαπέστης (Atti del III Congresso intern. di archeol christiana, Roma 1934, σ. 305 εἰκ. 13) καὶ τέταρτον ἐξ Ἀκυλίας, (XI Supplementheft der Röm. Quartalschrift 1913 σ. 296).

² Περί τοῦ διακοσμητικοῦ θέματος τοῦ ἀμφορέως ὅρα ὅσα ἔγραψα ἐν Ἀρχαιολ. Δελτ. 1929 σ. 36, ἐνθα προσάγω καὶ εἰκόνας χρήσεως αὐτοῦ εἰς τὰ χριστιανικὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα: Ἐρεσὺ Λέσβου (Ἀρχ. Δελτ. 1920 σ. 34 εἰκ. 36) καὶ Ἀφεντέλλη Λέσβου (Ἀρχ. Δελτ. σ. 63 εἰκ. 70 καὶ σ. 66 εἰκ. 73). Εἰς ταῦτα νῦν προσθετέα καὶ τὰ τοῦ Ὁρους Ναβαῦ (S. Saller, The memorial of Moses κλπ. πίν. 82) Καπύης (Carpia), (Garrucci, Storia dell' arte II πίν. 277,1) II. Κορίνθου (Shear, A. J. A. 1925 378) καὶ Ἀκυλίας (C. Cecchelli, Aquileia, Bologna 1933, πίν. XXI καὶ XXIV).

³ Ἀνάγλυφον ἐκ τῆς προσεχῶς δημοσιευομένης βασιλικῆς τῆς Θάσου, ἀποκείμενον ἐν τῷ μουσεῖῳ τῆς νήσου.

⁴ Σαρκοφάγος Philippeville (St. Gsell, Musée de Philippeville, Paris 1898 πίν. III 2).

⁵ Κιονόκρανον Φθιωτῶν Θηβῶν (Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 53) καὶ ἀνέκδοτον, νεωστὶ εὑρεθὲν λεβητοειδὲς κιονόκρανον τοῦ μουσείου Θάσου.

ΒΑΣΙΛΙΚΑΙ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ

1. ΑΦΑΝΤΟΥ

Ἐξερχόμενοι τῆς πόλεως καὶ ἀκολουθοῦντες τὴν μεγάλην ἀρτηρίαν, ἣ ὁποία διασχίζει τὴν νῆσον παραλλήλως περίπου πρὸς τὴν ἀνατολικήν της ἀκτὴν ἀπὸ τοῦ βορειοτάτου μέχρι τοῦ νοτιωτάτου τῆς ἄκρου (εἰκ. 1) θὰ συναντήσωμεν, εἰς ἀπόστασιν 21 χιλιομέτρων ἀπὸ τῆς πόλεως Ρόδου, τὸ χωρίον Ἀφάντου μὲ τὰ κάτασπρα καὶ γραφικὰ του σπίτια. Τρία τέταρτα περίπου τῆς ὥρας πρὸς τὰ ΝΔ αὐτοῦ, ἥτοι πρὸς τὴν θάλασσαν, ὁρθοῦται ἐν μέσῳ καταφύτου περιοχῆς ναῖσκος, τοῦ 17 αἰῶνος, σταυρικοῦ σχεδίου¹ (εἰκ. 20) τιμώμενος εἰς μνήμην Παναγίας τῆς Καθολικῆς, ² μνημεῖον ἀπολαῦτον μεγάλου σεβασμοῦ ὑπὸ τῶν περιοίκων. Εἰς τὸν βόρειον καὶ τὸν νότιον τοῖχον τοῦ ναῖσκου αὐτοῦ εἶναι ἐντοιχισμένοι 5 μεγάλοι, ἀρράβδωτοι κορμοὶ μαρμαρίνων κιόνων, διαμέτρου 0,45 μ. χρησιμοποιηθέντες ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικὸν³ (εἰκ. 20). Τῶν κιόνων αὐτῶν, οἵτινες προφανῶς ἀνήκουν εἰς παλαιοχριστιανικὴν βασιλικήν, σώζονται εὐτυχῶς ἀκόμη καὶ τὰ κιονόκρανα, κατεσπαρμένα εἰς τὸν ἀδλόγηρον τῆς ἐκκλησίας. Ἐμέτρησα ἕξ αὐτῶν τέσσαρα. Οἱ σύγχρονοι πιστοὶ τὰ ἔχουν δυστυχῶς ἀσβεστοχρίσει, μερικὰ δὲ μάλιστα ἕξ αὐτῶν τὰ χρησιμοποιοῦν καὶ ὡς τραπέζια κατὰ τὰς σχετικὰς πανηγύρεις.

Τὰ ἐκ φαιοκυάνου μαρμάρου κιονόκρανα αὐτὰ εἶναι ἰωνικὰ μετ' ἐπιθήματος (εἰκ. 21), τοῦ ὁποίου ἡ ἄνω ἐπιφάνεια ἔχει διαστάσεις 0,65—0,68 × 0,89—0,995, ἡ δὲ διάμετρος τοῦ ἔξινου των συμφωνεῖ πρὸς τὴν διάμετρον τῶν ἐντοιχισμένων κορμῶν. Ἐπὶ τῶν στενῶν κεκλιμένων πλευρῶν τοῦ 0,28 ὑψηλοῦ ἐπιθήματός των ἄλλα μὲν ἔχουν ἀναγλύφους «λατινικοὺς», σταυροὺς

¹ Περὶ τοῦ σχεδίου καὶ τῆς διακοσμήσεως τοῦ ναῖσκου τούτου θὰ ὁμιλήσωμεν λεπτομερέστερον εἰς τὸ δεῦτερον μέρος τῆς μελέτης ταύτης, τὸ πραγματευόμενον περὶ τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ρόδου.

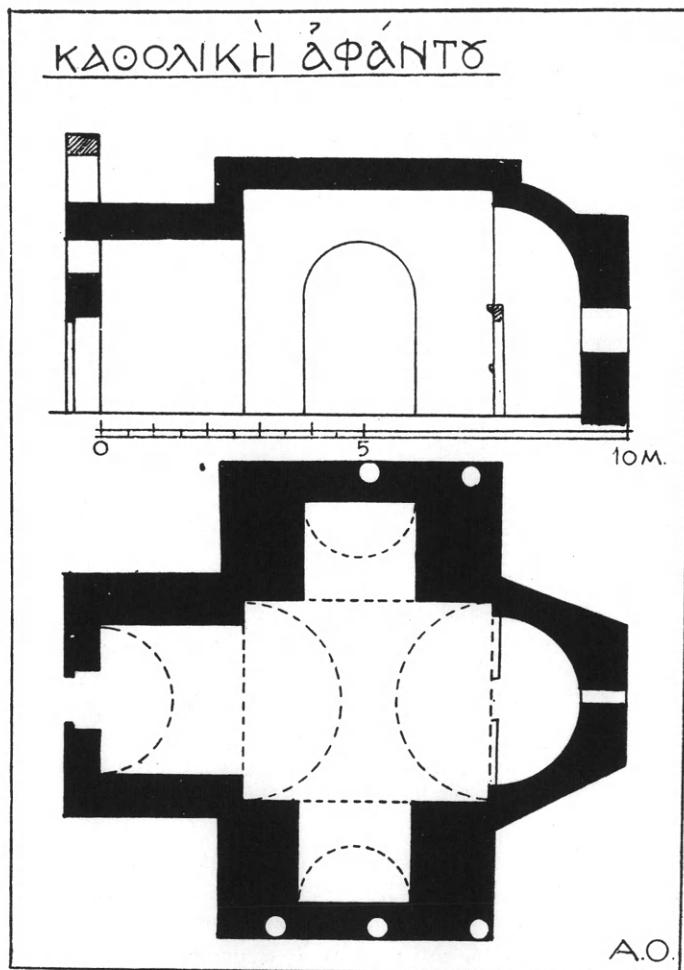
² Μὲ τὸ ἐπίθετον τοῦτο τιμᾶται ἡ Παναγία καὶ εἰς ἄλλα μέρη τῆς Ρόδου (ὡς π.χ. εἰς Λάρδον, Κρεμαστόν, Σορωνήν κ.λ.π.) θεωρουμένη ὡς ἡ γενικὴ (καθολικὴ) προστάτις, ἡ πολιούχος τρόπον τινὰ τῆς νήσου. Πβλ. Ἀν. Ἀναστασιάδης, (Βρόντη) ἡ Πολιούχος τῆς Ρόδου Παναγία ἡ Καθολικὴ, Ρόδος 1921. Τὴν βοήθειάν της ἐπικαλεῖται συχνὰ καὶ ἡ λαϊκὴ ἐρωτικὴ μῦθος. Παραθέτω δύο σχετικὰ δίστιχα τὰ ὁποῖα ἐρανίζομαι ἀπὸ τὰ «Δημοτικὰ τραγούδια τῆς Ρόδου» τοῦ Πάλου Γνευτοῦ (Ἀλεξάνδρεια 1926).

σελ. 134 Ὡ Παναγιά Καθολικὴ μὲ τὰ κατὸ καντήλια
Βλέπε με τὴν ἀγάπη μου νὰ σοῦ τὰ κάνω χίλια.

σελ. 134 Ὡ Παναγιά Καθολικὴ κι' ὦ Παναγιά Λεοῦσα
τὴν κόρην ὅπου ἀγαπῶ νὰ μοῦ τὴν εὐλοῦσα!

³ Ἐκ τῶν πέντε τούτων κορμῶν οἱ μὲν δύο τῆς βορείου πλευρᾶς σώζονται ἀκόμη εἰς τὰς θέσεις των, οἱ δὲ τῆς νοτίας ἔχουν ἀφαιρεθῆ, διατηροῦνται ὁμως σαφέστατα καθ' ὅλον τὸ ὕψος αἱ ἡμικυλινδρικοὶ κοιλότητες τῆς ἐντοιχισεώς των.

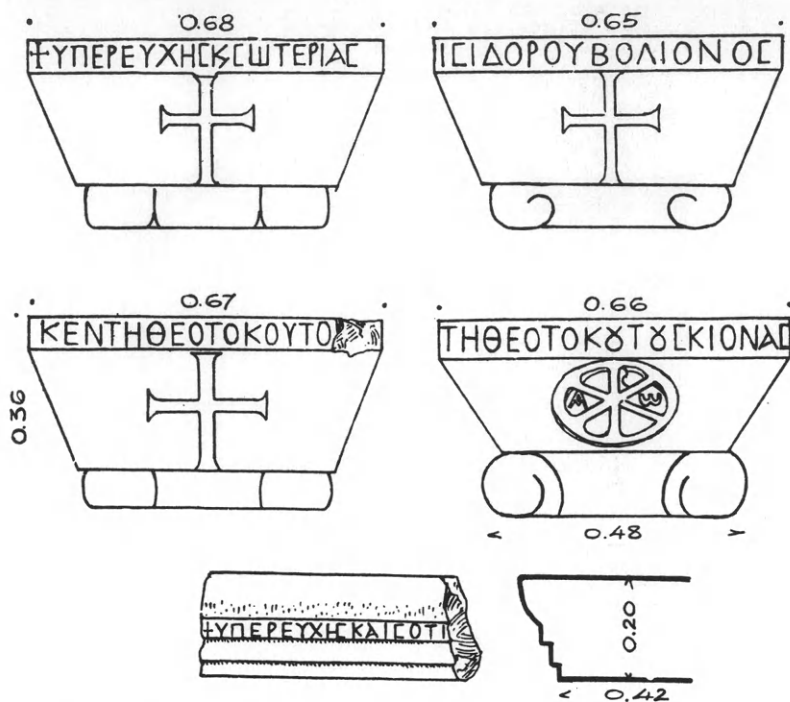
(εἰκ. 21) ἀλλὰ δὲ κύκλους μὲ τὸ χρῖσμα καὶ τὰ γράμματα τῆς Ἀποκαλύψεως Α καὶ Ω (εἰκ. 21 δεξιὰ). Ἀλλὰ τὸ μᾶλλον ἐνδιαφέρον στοιχεῖον τῶν κιονοκράνων αὐτῶν εἶναι αἱ ἐπιγραφαί, τὰς ὁποίας φέρουν χαραγμένας ἐπὶ τῆς ἄνω

Εἰκ. 20. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομή τῆς Καθολικῆς Ἀφάντου.

ταινίας τῆς ἐτέρας τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ ἐπιθήματος, ἀναμφιβόλως τῆς βλεπούσης πρὸς τὸ μέσον κλίτος. Ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν αὐτῶν αἱ 3 πρώται ἀπετέλουν προφανῶς συνέχειαν, λέγουσι δὲ ἡ μὲν πρώτη *ὑπὲρ εὐχῆς καὶ σωτερίας*, ἡ δὲ δευτέρα *Ἰσιδόρου Βολίονος*, ἡ τρίτη *ἀνέθηκεν τῇ Θεοτόκῳ το[ύς]* καὶ ἡ τετάρτη *τῇ Θεοτόκῳ τοὺς κίονας*. Ἡ τετάρτη λοιπὸν συμπληρῶνει τὴν τρίτην.

Πρόκειται προφανῶς περὶ ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς ἐξ ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι συνηθίζετο κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν νὰ χαρασσώνται ἐπὶ θωρακίων τέμπλων, ἀμβώνων καὶ ἄλλων μελῶν. Ἐνταῦθα ἡ ἐπιγραφή ἐχαράχθη ἐπὶ τῶν κιονοκράνων τῶν κιόνων τοῦ μέσου κλίτους, ὅπερ εἶναι κάπως

Εἰκ. 21. Ἵωνικά μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα καὶ ἐπιστύλιον τέμπλου τῆς βασιλικῆς Ἀφάντου.

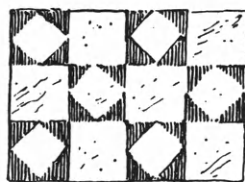
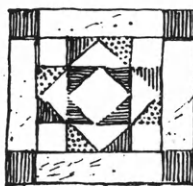
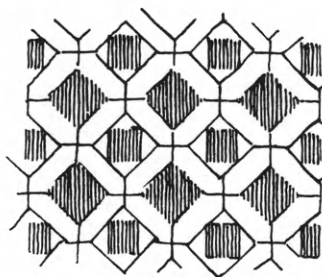
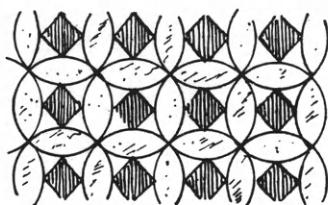
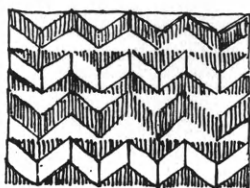
σπανιώτερον¹. Ὡς ἐκ τῆς ἐπαναλήψεως δὲ τῆς τελευταίας συνάγεται ὅτι ἡ αὐτὴ ἐπιγραφή θὰ ἦτο χαραγμένη συμμετρικῶς—μὲ τὸ αὐτὸ ἢ διάφορον ὄνομα δωρητοῦ—καὶ ἐπὶ τῆς ἐτέρας τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ μέσου κλίτους.

Ἡ ἐπιγραφή ἤρχιζε μὲ τὴν συνήθη εἰς ἀναθηματικὰς ἐπιγραφὰς ἔκφρασιν † Ὑπὲρ εὐχῆς καὶ σωτηρίας. Ὁ δωρητὴς ὠνομάζετο Ἰσίδωρος ἦτο δὲ υἱὸς τοῦ Βολίωνος. Ἐκ Ρόδου γνωστὸς μέχρι τοῦδε ἦτο ὁ Βώλιος Ἀρχικύδεος (IG, XII 1,341) οὐχὶ ὅμως καὶ Βολίων. Περαιτέρω ἡ ἐπιγραφή διδάσκει, ὅτι ὁ Ἰσίδωρος ἀνέθηκε τῇ Θεοτόκῳ τοὺς κίονας. Ἡ μετὰ γενικῆς ἀντὶ

¹ Ἄλλα παραδείγματα μὲ ἀναθηματικὴν ἐπιγραφὴν ἐπὶ κιονοκράνου εἶναι εἰς ἐμὲ γνωστὰ μόνον 1) τὸ ἐν τῷ μουσεῖῳ Αἰγίνης ἀδημοσίευτον εἰσέτι ἐπίθημα μὲ τὴν ἐπιγραφὴν οἶδες τὸ ὄνομα ἀμὴν καὶ 2) τὸ ἐν τινὶ οἰκίᾳ τοῦ λιμένος Θάσου, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν † Κύριε βο(ηθεῖ)ον υδὲ ω θεως [τὸ ὄνομα] (ἀδημοσίευτος εἰσέτι).

δοτικῆς σύνταξης τοῦ ἀνέθηκε, δύναται νὰ ἀποδοθῇ· εἰς συμφυρμὸν τοῦ «τῆ Θεοτόκου» καὶ τοῦ «τῆς Θεοτόκου».

Ἄξιοπαράτητος εἶναι ἡ χρῆσις τοῦ μακροῦ *E* ἀντὶ τοῦ *H* εἰς τὴν λέξιν *Σωτερίας*. Τοῦναντίον εἰς θραῦσμα ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου (εἰκ. 21 κάτω)

Εἰκ. 22. Μαρμοροθετήματα τῆς βασιλικῆς Ἀφάντου.

ἡ αὐτὴ λέξις φαίνεται ὅτι εἶχε γραφῇ διὰ ἰῶτα ἢ ἦτα. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφὴ μᾶλλον ἀρχαῖζει· διότι κάμνει χρῆσιν τοῦ γωνιώδους ἔψιλον καὶ τοῦ γωνιώδους σῖγμα ἀντὶ τῶν ἡμικυκλικῶν. Ἐν τούτοις ἡ τεχντροπία καὶ ἡ τεχνικὴ τῶν ὑπ' ὄψιν χιονοκράνων τάσσει αὐτὰ εἰς τὸν 6^{ον} μᾶλλον ἢ τὸν 5^{ον} μ. Χ. αἰῶνα.

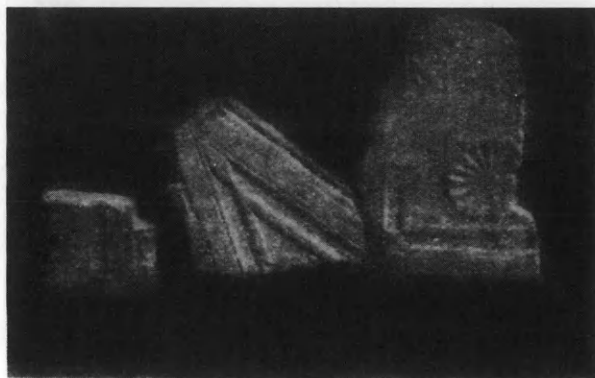
Ἡ βασιλικὴ εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν τὰ ἐξετασθέντα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ὥς καὶ τινὰ θραύσματα παλαιοχριστιανικῶν θωρακίων, ἐντειχισμένα παρὰ τὴν πρόσοψιν τοῦ ναΐσκου, ἔκειτο ἀμέσως ὑπὸ τὸν ναΐσκον τῆς Παναγίας, ὅστις φαίνεται ὅτι κατέλαβε τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ μέσου αὐτῆς κλίτους, ὡς τοῦτο συνέβη καὶ εἰς ἄλλας παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς¹. Συνάγομεν δὲ τὴν

¹ Π.χ. Φανῶν Χίου (Orlando, *Monuments byz. de Chios*, Athènes 1930 πίν. 6) Γλυφάδας (Orlando, *Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν* 5 (1930) 260), Ἐπιδαύρου

εὐθὺς ὑπὸ τὸν ναῖσκον ὑπαρξιν τῆς βασιλικῆς ἐκ τῆς παρουσίας ἀρκετῶν ποικιλοχρῶμων μαρμαροθετημάτων, (εἰκ. 22) εὐθὺς πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ ναῖσκου διατηρηθέντων καὶ προερχομένων προφανῶς ἐκ τοῦ δαπέδου τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς¹, τῆς ὁποίας τὸ σχέδιον καὶ τὰς λοιπὰς λεπτομερείας θὰ καθορίσῃ μελλοντικὴ σκαφικὴ ἔρευνα.

2. ΛΑΡΔΟΣ

Ἐπιστρέφοντες εἰς τὴν κεντρικὴν ἀρτηρίαν καὶ συνεχίζοντες πρὸς νότον τὴν πορείαν μας θὰ συναντήσωμεν εἰς τὸ 57^{ον} χιλιόμετρον τὸ χωρίον Λάρδος².

Εἰκ. 23. Τεμάχια ἄμβωνος Λάρδου.

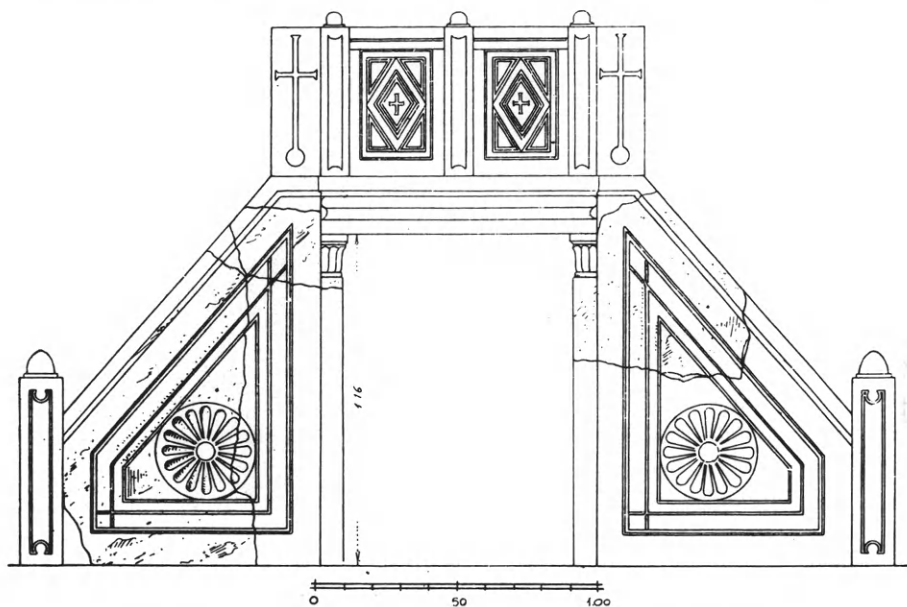
Ἐν περίπου χιλιόμετρον νοτίως τοῦ χωρίου τούτου ὀρθοῦται ἐντὸς ἀμπελώων ὁ μονοκάμαρος ναῖσκος Παναγίας τῆς Καθολικῆς, φέρων ἐσωτερικῶς καλῆς ὁπωσδήποτε τέχνης τοιχογραφίας τοῦ 17^{ου} ἢ 18^{ου} αἰῶνος. Πέριξ τοῦ ναῖσκου διακρίνονται ἐντὸς τοῦ ἀμπελώνος λείψανα τοίχων, οἱ ὅποιοι βαίνουν παραλλήλως πρὸς τοὺς τοίχους τοῦ ναῖσκου ἥτοι ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς

(Κ α β β α δ ί α ς, Ἀρχ. Ἐφημ. 1918 σ. 173 εἰκ. 13) Καλυβίων Κουβαρᾶ Ἀττικῆς (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀθηνᾶ τ. 35 σ. 171 εἰκ. 5 καὶ Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδ. τ. Θ' (1932) σ. 443 εἰκ. 5), Ἀρκασίας Καρπάθου (G. J a c o p i c h, Edifici bizantini di Scarpanto, Rodi 1925 σ. 8. εἰκ. 2).

¹ Τὰ ἐν λόγῳ μαρμαροθετήματα εἶχε παρατηρήσει καὶ ὁ G. G e r o l a (Annuario della Sc. Ital. di Atene I σ. 167), τὸν ὁποῖον ὁμως διέφυγον τὰ κιονόκρανα καὶ πρὸ πάντων αἱ ἐπὶ τῶν τελευταίων τούτων ἐπιγραφαί.

² Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ ἀντίστοιχος πόλις θὰ ἔκαλεῖτο Λάρτος ἥτοι δὲ ὀνομαστὴ διὰ τὸν παρ' αὐτὴν ἐξαγόμενον ὑποκύανον μαρμαρώδη *λάρτιον λίθον*, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐκτίσθησαν πολλὰ κτίρια τῆς νήσου. Ὁ *λάρτιος λίθος* ἀναφέρεται καὶ εἰς ἐπιγραφὰς Ρόδου, Καρπάθου καὶ Κρήτης (I. G. XII, 1, 2, 677 καὶ 1033, SIG 581, 98). Κατὰ τὸν Fick (Vorgr. Ortsnamen 47) τὸ ὄνομα <Λάρτος> εἶναι προελληνικόν, πρβλ. καὶ H. v. Gärtringen A. M 17 (1892) 309.

καὶ ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον. Οἱ τοῖχοι αὐτοὶ εἶναι πιθανώτατα τὰ θεμέλια βασιλικῆς εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ἀνήκουν καὶ τρία γλυπτὰ τεμάχια (εἰκ. 23) ἐκ λίθου ὑποκιτρίνου μετ' ἐρυθρῶν φλεβῶν ἀποκείμενα παρὰ τὸν ναῖσκον. Ἐκ τῶν τεμαχίων αὐτῶν τὰ δύο ἔχουν ἀσβεστοχρυσθῇ, συμφώνως πρὸς τὴν μέχρι ψυχρώσεως φθάνουσαν νησιωτικὴν συνήθειαν, δι' αὐτὸ δὲ καὶ αἱ γλυφαὶ των

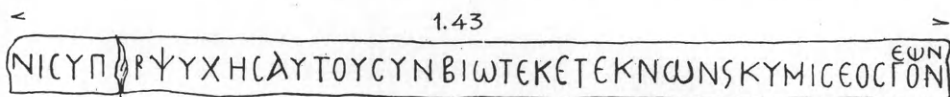

Εἰκ. 24. Ἀναπαράστασις τοῦ ἁμβωνοῦ τῆς βασιλικῆς Λαρόδου.

εἶναι κάπως δυσδιάκριτοι. Ἐκ τοῦ σχήματός των ὅμως καὶ ἐξ ἄλλων λεπτομερειῶν συνάγεται ἀσφαλῶς, ὅτι ταῦτα ἀνήκον ποτὲ εἰς τὰς πλαγίας πλευρὰς παλαιοχριστιανικοῦ ἁμβωνοῦ. Ὁ ἁμβων αὐτὸς θὰ εἴχε τὴν μορφήν τὴν ὁποίαν συχνὰ βλέπομεν εἰς ἁμβωνας τοῦ 5^{ου}, ἰδίᾳ ὅμως τοῦ 6^{ου} μ.Χ. αἰῶνος. Θὰ ἔφερε δηλαδὴ ἐκατέρωθεν ἀνὰ μίαν κλίμακα, ἥτοι μίαν πρὸς Ἀνατολὰς καὶ μίαν πρὸς Δυσμὰς, αἱ ὁποῖαι ὠδήγουν εἰς ὑψωμένον ἡμικυκλικὸν δάπεδον. Τὸ δάπεδον τοῦτο, ὅπερ δὲν ἐσώθη ἐδῶ, θὰ ἐπάτει ἐκατέρωθεν ἐπὶ δύο κιονίσκων συμφυῶν πρὸς τὰς πλαγίας πλευρὰς (εἰκ. 23). Τῶν κιονίσκων τούτων ἐσώθησαν τὰ κιονόκρανα (εἰκ. 23) ὡς καὶ τμῆμα τοῦ κορμοῦ. Ἐκ τῶν διαστάσεων καὶ τοῦ σχήματος τῶν περισωθέντων τεμαχίων τῶν πλευρῶν συνάγομεν, ὅτι τὸ ὕψος τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ κυκλικοῦ δαπέδου τοῦ ἁμβωνοῦ ὑπὲρ τὸ δάπεδον ἦτο 1.16 μ. ἀγνοοῦμεν ὅμως πόσον θὰ ἦτο τὸ πλάτος τοῦ μεταξὺ τῶν δύο κιονίσκων τῶν πλευρῶν κενοῦ. Εἰς τὴν ἀναπαράστασιν (εἰκ. 24) τὸ ἐδέχθημεν ἴσον πρὸς 0.80 μ. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου θὰ ὑπῆρχον κατὰ τὰ

ἡμικυκλικὰ αὐτοῦ τμήματα θωράκια, ὡς ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων συνάγομεν¹. Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 24 παρέχει ἀναπαράστασιν τοῦ ἄμβωνος, ἐν τῇ ὁποίᾳ τὰ μὲν σωζόμενα τεμάχια ἐδηλώθησαν διὰ προσθέτων ἐσωτερικῶν γραμμῶν, τὰ δὲ ἀναπαριστώμενα ἀφέθησαν ἐσωτερικῶς λευκά.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω τεμαχίων τοῦ ἄμβωνος φυλάσσεται ἐν τῷ ναΐσκῳ καὶ μικρὸν κορινθιαῖον κιονόκρανον προερχόμενον ἀναμφιβόλως ἐκ τοῦ τέμ-

Εἰκ. 25. Ἐπιγραφή ἐκ θωρακίου τέμπλου.

πλου τῆς αὐτῆς βασιλικῆς. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ δὲ τέμπλου προέρχεται ἀσφαλῶς καὶ στενὴ μαρμαρίνη λωρὶς, μήκους 1.43 μ., ἐντειχισμένη εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναΐσκου, δυτικῶς τῆς θύρας. Ἡ λωρὶς αὕτη φέρει χαραγμένην τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν: (εἰκ. 25) Ἰωάννης ὑπὲρ ψυχῆς αὐτοῦ συνβίω τε καὶ τέκνων καὶ κυμίσσεος γονέων².

Παρομοίου περιεχομένου ἐπιγραφὴ ἐχαράχθη εἰς τὸ ἄνω μέρος θωρακίου ἐτέρας βασιλικῆς, τὸ ὁποῖον θὰ γνωρίσωμεν κατωτέρω (σελ.). Εἶναι λοιπὸν λίαν πιθανόν, ὅτι καὶ ἡ ἡμετέρα ἐπιγραφὴ, λόγῳ καὶ τοῦ μήκους τῆς, θὰ ἦτο ποτὲ χαραγμένη εἰς τὴν ἄνω παρυφὴν θωρακίου τοῦ τέμπλου ἢ καὶ τῶν κιονοστοιχιῶν.

Εἰς τὸν αὐτὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ ναΐσκου εἶναι ἐντειχισμένον καὶ γλυπτὸν εἰκονίζον ἐλικοειδῇ κλιματίδα μὲ βότρυν. Τέλος ὡς ὑπέρθυρον τῆς εἰσόδου τοῦ ναΐσκου ἐκρησιμοποιήθη κορμὸς ἀρραβδώτου κίονος προερχόμενος καὶ αὐτὸς προφανῶς ἐκ τῆς βασιλικῆς.

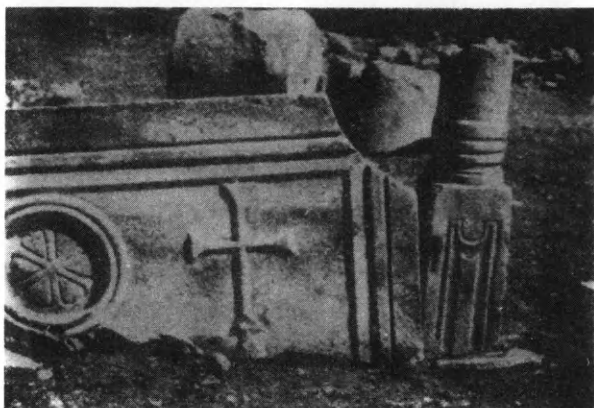
3. ΓΕΝΝΑΔΙ

Ἐπανερχόμενοι εἰς τὴν κεντρικὴν ἀρτηρίαν καὶ συνεχίζοντες τὴν πρὸς νότον διαδρομὴν θὰ συναντήσωμεν περὶ τὸ 70ὸν χ)μετρον τὸ εὐπορον χωρίον Γεννάδι. Εἰς τὴν ἐκκλησίαν του εἶναι ἐντοιχισμένη ἡ ἐξῆς παλαιοχριστιανικὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ μακροῦ γνωστὴ καὶ καταχωρισμένη εἰς τὸ Corpus (IG XII, 1) ὑπ' ἀριθμ. 911: ὑπὲρ εὐχῆς Κοστ[αν]τίνου Μαγιστριανοῦ.

¹ Ἀμβων Δήλου Orlandos, Délos chrétienne B.C.H., 1936 σ. 81 εἰκ. 12, Ἀγ. Τίτου Γορτύνης Κρήτης Ὁρλάνδος, Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν τ. Γ' (1926) σ. 313 εἰκ. 9 ἄμβων Ἀγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου Ch. Diehl, Ravenne, Paris 1907 σ. 47 κλπ.

² Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ἀντεγράφη καὶ ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ L. Ross, (Reisen nach Kos, 1852 σ. 68) ἔπειτα δὲ κατεχωρίσθη καὶ εἰς τὸ Corpus τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Ρόδου (I.G. XII, 1) ὑπ' ἀριθ. 920.

Ὀλίγον ἔξω τοῦ χωρίου, πρὸς τὰ ΒΔ, εὐρίσκεται τὸ νεκροταφεῖον ἢ ἐκκλησία τοῦ ὁποίου, τιμωμένη εἰς μνήμην τῆς Ἀγ. Ἀναστασίας (παλαιότερον ἀναμφιβόλως τῆς Ἀναστάσεως) εἶναι ἐσωτερικῶς κατάγραφος διὰ μεταγενεστέρων τοιχογραφιῶν καὶ φέρει ἐντειχισμένα εἰς τὸ βόρειον ἰδίᾳ προστῶον αὐτῆς ἀρκετὰ παλαιοχριστιανικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἰδίως κορινθιακὰ κιονόκρανα. Φαίνεται λοιπόν, ὅτι καὶ ἡ ἐκκλησία αὕτη ἀντικατέστησε παλαιοτέραν παλαιοχριστιανικὴν βασιλικὴν ὅχι μόνον διότι φέρει ἐντειχισμένα τοιαύ-

Εἰκ. 26. Γλυπτὰ μέλη τέμπλου εἰς Γεννάδι.

της ἐποχῆς μέλη ἀλλὰ κυρίως διότι εὐρέθησαν, πρὸς ἀνατολὰς τοῦ μεταγενεστέρου ναοῦ, καθ' ὃν χρόνον εὐρισκόμεν ἔς Ρόδον, τὰ θεμέλια παλαιότερου, τὰ ὁποῖα οἱ ἐπίτροποι τοῦ νεκροταφείου κατέστρεψαν, ἐν ἀγνοίᾳ των βέβαια, ἐπειδὴ ἠμποδίζον τὴν ἰσοπέδωσιν τοῦ χώρου τὸν ὁποῖον ἀπεχωμάτωσαν. Εὐτυχῶς εἶχον τοῦλάχιστον τὴν πρόνοιαν νὰ περισυλλέξουν τὰ ταυτοχρόνως μὲ τὰ θεμέλια ἀνευρεθέντα ποικίλα παλαιοχριστιανικὰ μέλη—κορμούς κιόνων, ἐπιθήματα κιονοκράνων κλπ.—τῶν ὁποίων τινὰ παρέχει ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 26. Πάντα τὰ ἐν λόγῳ μέλη εἶναι ἐξ ὠραίου λευκοῦ μαρμάρου κατεσκευασμένα, αἱ δ' ἐπ' αὐτῶν γλυφαὶ εἶναι ἐπιμελοῦς ἐργασίας τοῦ 5ου αἰῶνος. Τὸ μέγα μήκος τοῦ θωρακίου, ὅπερ σημειωτέον εἶναι ἀμφίγλυφον, ὡς φέρον καὶ ἐπὶ τῆς ἐτέρας του παρειᾶς σταυρὸν ἐντὸς κύκλου, καθιστᾷ πιθανὴν τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι θὰ προέρχεται ἐκ τοῦ μεταξὺ τῶν κιονοσοικιῶν φράγματος. Οἱ πεσσίκοι ἔχουν ὕψος 1,11 μ. καὶ διατομὴν 0.22×0.22¹.

¹ Μίαν ὥραν πρὸς Ν. τοῦ χωρίου εἰς θέσιν Μπουδρὸν - Καρατά, ὁ Guérin (L'île de Rhodes, Paris 1880 σ. 256) ἀναφέρει, ὅτι εἶδε σωροὺς τεθραυμένων μαρμάρων καὶ κορμῶν κιόνων προερχομένων, ὡς λέγει, ἐξ ἀρχαίου ναοῦ, ὅστις ἀργότερον θὰ μετεβλήθη εἰς ἐκκλησίαν. Τῆς σήμερον ἐρειπωμένης ταύτης ἐκκλησίας ὁ Guérin διέκρινε καὶ τὸ σχέδιον. Οἱ περίοικοι τὸν ὀνομάζουν Ἀγ. Δημήτριον. Πρόκειται καὶ ἐδῶ πιθανότατα περὶ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τὴν ὁποίαν ὅμως δὲν ἠνέκαίρησα δυστυχῶς νὰ ἐπισκεφθῶ.

4. ΑΡΝΙΘΑ

Ἐγκαταλείποντες ἀπὸ τὸ Γεννάδι τὴν κεντρικὴν ἀρτηρίαν καὶ τρεπόμενοι πρὸς Δυσμὰς θὰ φθάσωμεν μετὰ μιᾶς περιήπου ὥρας ἐπὶ λόφων διαδρομὴν εἰς εὐρὺ ὁροπέδιον ἐκτεινόμενον πρὸς Βορρᾶν τοῦ χωρίου Ἀρνίθας. Εἰς ἀπόστασιν τετάρτον τῆς ὥρας ἀπὸ τοῦ χωρίου αὐτοῦ ὁρθοῦνται, ἐντὸς ἐρήμων ἀγρῶν, καὶ εἰς ὕψος 3 περιήπου μέτρων, τὰ λείψανα τριῶν ἡμικυκλικῶν πλινθοκτίστων ἀψίδων ἱεροῦ παλαιᾶς βασιλικῆς, ἣτις ὑπὸ τῶν περιόικων τιμᾶται εἰς μνήμην τῆς Ἀγ. Εἰρήνης. Ἐξαιρέσει τῶν τριῶν ἀψίδων τῆς τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ σχέδιον τῆς ἐκκλησίας ταύτης δὲν φαίνεται σήμερον, ἐπειδὴ ἡ ὑπόλοιπος ἑκτασις αὐτῆς εἶναι κεκαλυμμένη ὑπὸ γαιῶν, αἱ ὁποῖαι καλλιεργοῦνται. Ὁ Guérin, ὁ ὁποῖος ἐπεσκέφθη τὸ μνημεῖον ὀλίγον πρὸ τοῦ 1880 διέκρινε ἀκόμη εἰς τὸ ἐσωτερικόν του τεθραυσμένους μαρμαρίνους κίονας καὶ κιονόκρανα «ἔχοντα σχῆμα κανίστρου μὲ διακόσμησιν ἐκ πλέγματος σχοινίων¹. Δύο ὅμοια κιονόκρανα τοῦ αὐτοῦ τύπου, γράφει ὁ αὐτὸς Guérin, ὅτι εἶδε καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ 20' λεπτά τῆς ὥρας ἀπέχοντος χωρίου Ἀπολακκιάς, ἄλλα δὲ πάλιν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη λέγει ὅτι «ἐπλούτισαν τὸ μικρὸν γειτονικὸν μοναστήριον τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ». Τέλος ὁ αὐτὸς περιηγητὴς προσθέτει, ὅτι ἐντὸς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγ. Εἰρήνης διεσώζοντο ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του καὶ τὰ λείψανα «ἄμβωνος ἐκ λευκοῦ μαρμάρου».

Πάντα τ' ἀνωτέρω στοιχεῖα καθιστῶσι φανεράν τὴν ἐνταῦθα ὑπαρξιν παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας τὸ σχέδιον θέλει φέρει εἰς φῶς ἡ σκαπάνη. Ἐν τούτοις ἂν κρίνωμεν ἐκ τῶν τριῶν ἡμικυκλικῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ τῆς δυνάμεθα ἀπὸ τοῦδε νὰ εἰπώμεν, ὅτι ἡ ὑπ' ὄψιν βασιλικὴ δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀρχαιότερα τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 6^{ου} μ.Χ. αἰῶνος. Ἀκριβῶς δὲ εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ αἰῶνος τούτου ὁδηγοῦν ἡμᾶς καὶ τινὰ κιονόκρανα, τὰ ὁποῖα οἱ Ἰταλοὶ μετεκόμισαν ἐκ τῆς ἐκκλησίας ταύτης εἰς τὴν πρωτεύουσαν χρησιμοποίησαντες αὐτὰ ὡς στέψεις τῶν ἐσωτερικῶν κιόνων τῶν δυτικῶν αἰθουσῶν τοῦ ἄνω ὁρόφου τοῦ ἀνακτισθέντος παλατίου τοῦ Μ. Μαγίστρου (Καστέλλου). Λόγω δὲ τοῦ μεγάλου ὕψους εἰς τὸ ὁποῖον ἐτοποθετήθησαν μετὰ πολλοῦ κόπου καὶ δι' εἰδικῶν ἱκριωμάτων ἠδυνήθησαν νὰ τὰ καταμετρήσω καὶ φωτογραφήσω (εἰκ. 27). Ἔχουσι λοιπὸν τὰ κιονόκρανα ταῦτα ὕψος μὲν σωζόμενον 0,49, πλευρὰν δὲ ἄβακος 0,71. Ὁ τύπος των ἀντιγράφει πιστῶς τὸν τύπον τῶν κιονοκράνων τῆς Ἰουστινιανείου Ἀγ. Σοφίας τῆς Κων/πόλεως. Εἶναι δηλαδή καὶ αὐτὰ λεβητοειδῆ, μὲ ἐπίπεδον ἄβακα ἄνω καὶ μικρὰν σπειραν εἰς τὸ κάτω μέρος. Ὅπως δὲ εἰς τὴν Ἀγ. Σοφίαν, οὕτω καὶ ἐδῶ μικραὶ ἰωνικαὶ ἐλιξες ἐλαξύθησαν ὑπὸ τὰς γωνίας τοῦ ἄβακος συνεχιζό-

¹ L'île de Rhodes 1880 σ. 265.

μεναι εἰς τὰς πλαγίας πλευρὰς διὰ προσκεφαλαίων. Ἐξαιρέσει τῶν ἐλίκων ὅλη ἡ ὑπόλοιπος ἐπιφάνεια τῶν κιονοκράνων διεκοσμήθη διὰ φυτικῆς διακοσμῆσεως. Οὕτω ὁ μὲν ἄβαξ καὶ ἡ σπεῖρα φέρουσι σειρὰν φύλλων (δάφνης;) διατεταγμένων συμμετρικῶς ἐκατέρωθεν ἄξονικοῦ στελέχους, τὰ προσκεφάλαια

Εἰκ. 27. Κιονόκρανα ἀπὸ τὴν βασιλικὴν Ἁγ. Εἰρήνης Ἀρνίθας.

τῶν ἐλίκων καλύπτονται διὰ πλαγιαστῶν φύλλων πριονωτῆς ἀκάνθης (εἰκ. 27 ἄνω ἀριστερὰ) καὶ τέλος ὁ «λέβης» κοσμεῖται κατὰ μὲν τὰς φερούσας τὰς ἑλικας πλευρὰς διὰ δύο λιγυρῶν φύλλων ἀκάνθης περιβαλλόντων κατεστραμμένον σήμερον ἡμισφαιρικὸν κομβίον (εἰκ. 27) κατὰ δὲ τὰς κάτωθεν τῶν προσκεφαλαίων πλευρὰς διὰ σειρᾶς ἐπαλλήλων ὀριζοντίων φύλλων ἀκάνθης ἀναχωρούντων ἐκατέρωθεν κύκλων τοποθετημένων κατὰ τὸν ἄξονα. Ὅλη ἡ διακόσμησις τοῦ λέβητος εἶναι ἐκτελεσμένη κατὰ τὸν διάτρητον τρόπον δι' ἀφαιρέσεως δηλ. τοῦ κάμπου τῶν κοσμημάτων εἰς ἀρκετὸν μάλιστα βάθος, ὥστε νὰ καταστῇ οὗτος σκιερὸς διὰ νὰ ἐξαρθῶσι τὰ περιγράμματα τῶν φύλλων, τὰ νεῦρα τῶν ὁποίων ἐγλύφησαν ἐλαφρῶς.

Τόσον λοιπόν ὡς πρὸς τὸ σχῆμα ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὰ διακοσμητικὰ θέματα καὶ τὴν τεχνικὴν τὰ κιονόκρανα τῆς Ἀγ. Εἰρήνης μιμοῦνται τὰ τῆς Ἀγίας Σοφίας Κ/πολεως χωρὶς ὅμως νὰ ἔχουν καὶ τὴν λεπτότητα τῆς ἐκτελέσεως ἐκείνων. Εἶναι ἀδαέστερα ἐπαρχιακὰ ἔργα, ὠχραὶ ἀνταύγειαι τῶν πρωτοτύπων τῆς πρωτευούσης.

Ἐπὶ τῶν κομβίων θὰ ὑπῆρχον ἀναμφιβόλως—ὡς ἐν Ἀγ. Σοφίᾳ—μονογραφήματα, πιθανώτατα αὐτοκρατόρων ἐνισχυσάντων ὑλικῶς τὴν οἰκο-

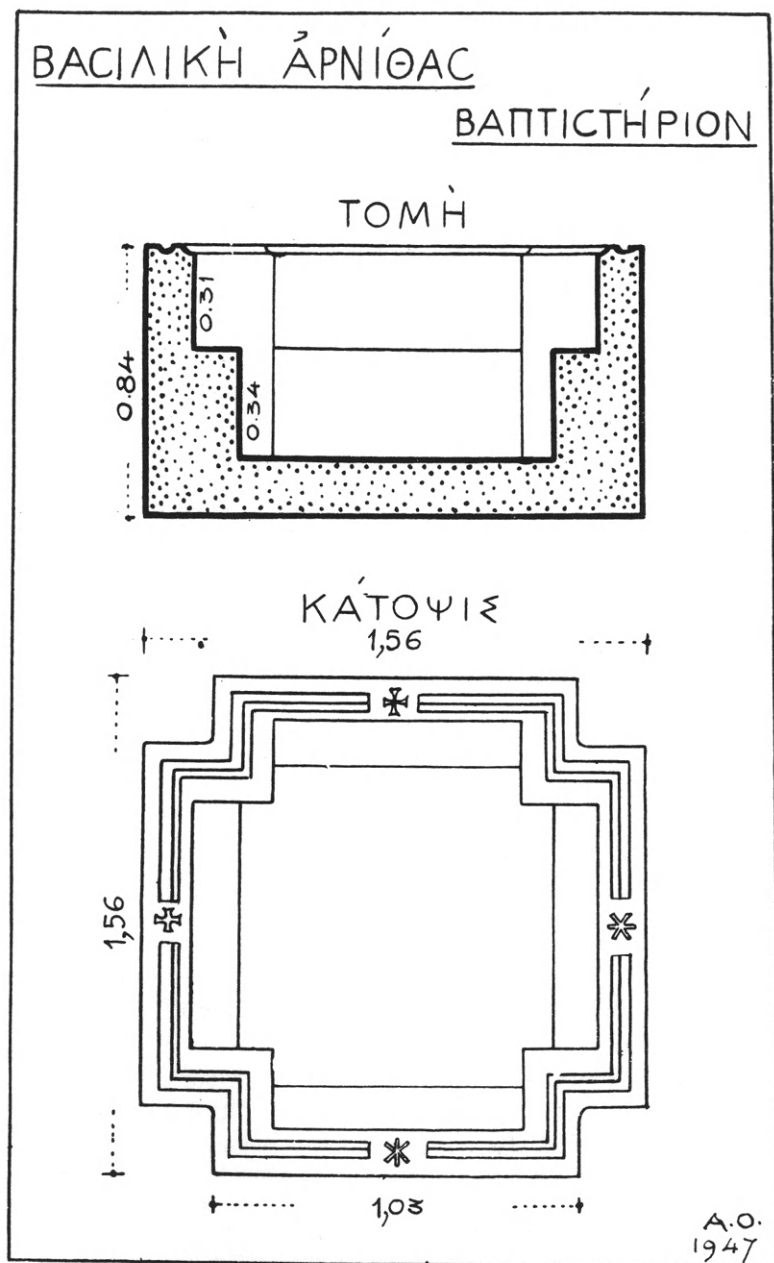
Εἰκ. 28. Κολυμβήθρα ἐξ Ἀρνίθας.

δομὴν τῆς ἐκκλησίας, ἴσως μάλιστα αὐτοῦ τούτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῆς Θεοδώρας. Ταῦτα ὅμως οἱ κατὰ καιροὺς κατακτιηταὶ ἐφρόντισαν νὰ ἐξαφανίσουν (εἰκ. 27).

Ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀγ. Εἰρήνης θὰ εἶχε, παραπλεύρως καὶ βαπτιστήριον. Ἐκ τούτου δὲ προέρχεται¹ ἡ ὠραία κολυμβήθρα ἡ κοσμοῦσα σήμερον τὴν μικρὰν πρὸ τοῦ ἐν Ρόδῳ Ἱστορικο - Ἀρχαιολογικοῦ Ἰδρύματος πλατεῖαν (εἰκ. 28) Κατεσκευασμένη ἐξ ἑνὸς μόνον πορφυροφλεβοῦς λίθου (διαστάσεων $1.56 \times 1.56 \times 0.84$) ἡ κολυμβήθρα αὕτη ἔχει ἐν κατόψει τὸ σχῆμα ἑλευθέρου σταυροῦ², ἐκάστη τῶν κατακορύφων πλευρῶν τοῦ ὁποίου κοσμεῖται διὰ διαφόρου ἐκάστοτε σχεδίου ἀναγλύπτου σταυροῦ (εἰκ. 30) καθ' ὅλην δὲ τὴν διαδρομὴν τοῦ χεῖλους τῆς ὑπάρχει μικρὰ αὐλαξ διακοπτομένη κατὰ τὸ μέσον

¹ G. Gerola, Annuario I σ. 335. Ἐλευθέραν ἀπεικόνισιν τῆς κολυμβήθρας αὐτῆς παρέσχε καὶ ἡ κ. Ἀθ. Ταρσοῦλη (Δωδεκάνησα τ. 1 σελ. 33 εἰκ. 10).

² Ἐκ τῶν πολυπληθῶν σχεδίων μαρμαρίνων κολυμβηθρῶν τὸ συνηθέστερον εἶναι τὸ τοῦ ἑλευθέρου σταυροῦ (ὅρα κατωτέρω, σ. 39, σχέδιον κολυμβήθρας Μεσαναγροῦ). Τοῦτο δὲ τὸ σχέδιον συναντῶμεν συχνὰ καὶ εἰς βυζαντινὰς τοιχογραφίας, αἱ π.χ. εἰς τοιχογραφίαν τοῦ ἐν Θῳνίκῃ Ἀγ. Εὐθυμίου (παρεκκλησίου τοῦ Ἀγ. Δημητρίου) (Σωτηρίου, Χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Μ. Ἀσίας, Ἀθῆναι 1920, πίν. Γ' εἰκ. 2).

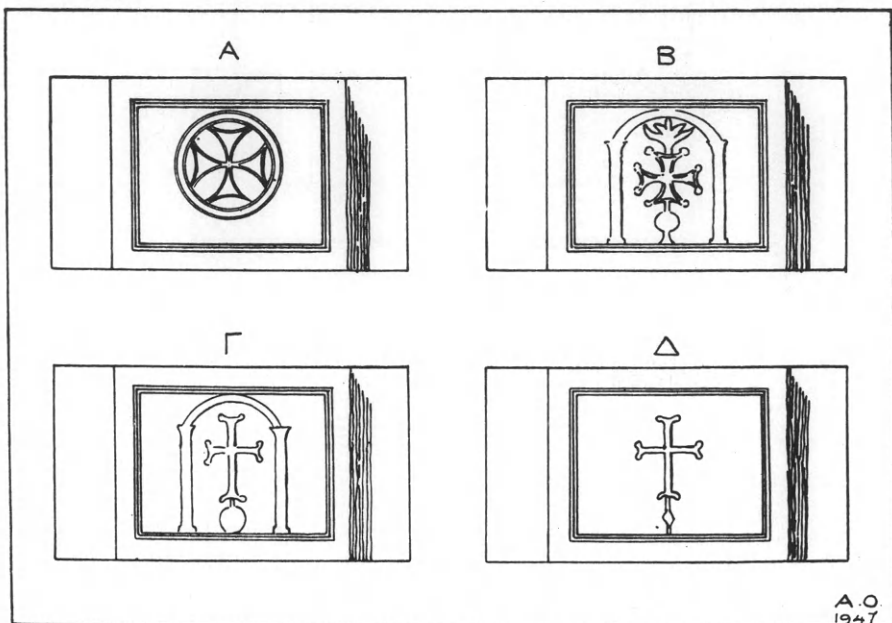

Εἰκ. 29. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς ἐξ Ἀρνίθας κολυμβήθρας.

ἐκάστης κεραίας τοῦ σταυροῦ δι' ἀναγλύπτου ἰσοσκελοῦς σταυροῦ ἢ διὰ μονογραφήματος τοῦ Χριστοῦ (εἰκ. 29).

5. ΜΕΣΑΝΑΓΡΟΣ

Ἐπιστρέφοντες εἰς τὴν κεντρικὴν ἀρτηρίαν καὶ προχωροῦντες ἀκόμη ἀρκετὰ πρὸς νότον θὰ κάμψωμεν πάλιν πρὸς Δυσμὰς διὰ νὰ φθάσωμεν μετὰ δαιδαλώδη διαδρομὴν διὰ μέσου λοφώδους περιοχῆς εἰς τὸ παλαιικὸν¹ χωρίον Μεσαναγρὸς². Τοῦ χωρίου λοιπὸν αὐτοῦ ἡ παλαιὰ κεντρικὴ ἐκκλησία τιμω-

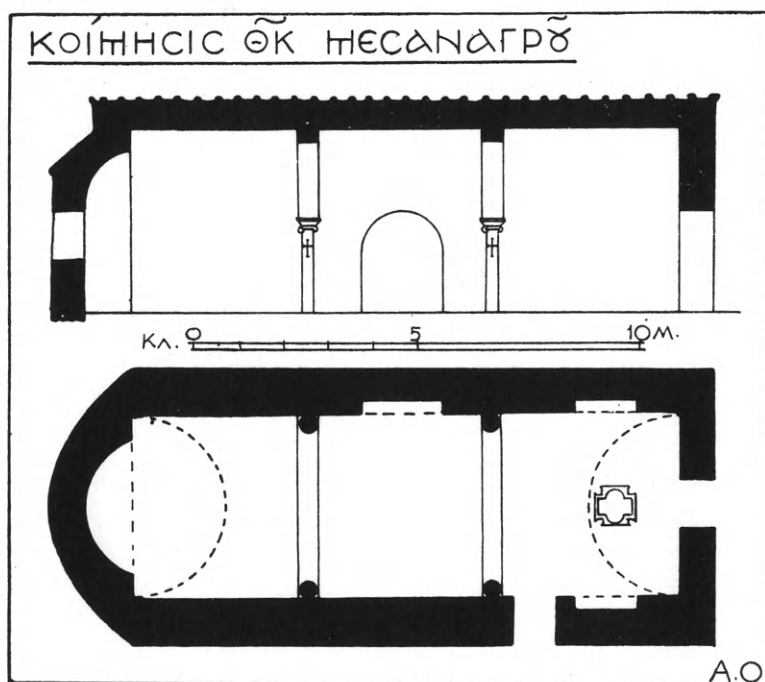
Εἰκ. 30. Ὅψεις τῶν 4 πλευρῶν τῆς ἐξ Ἀρνίθας Κολυμβήθρας.

μένῃ εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἐκτίσθη ἐπὶ τοῦ μέσου κλίτους μεγάλης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας εἶναι ἀκόμη ὁρατὴ εἰς ἀπόστασιν ὀλίγων μέτρων πρὸς ἀνατολὰς τοῦ ἱεροῦ τῆς μεταγενεστέρως ἐκκλησίας, ἡ μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ, σώζεται δὲ προσέτι καὶ τμήμα τοῦ νοτίου μακροῦ τοίχου ἐκτισμένον διὰ μελαψῶν λίθων καὶ τεμαγίων πλίνθων μετὰ κορασανίου. Τῆς παλαιᾶς δὲ ταύτης βασιλικῆς δὲν ἔχομεν μόνον θεμέλια

¹ Περί τοῦ τύπου τῶν σπιτιῶν τοῦ Μεσαναγροῦ ἔγραψα ἤδη εἰς τὸν *Hellénisme Contemporain* τοῦ 1947 σ. 231 ἑ., ὅπου καὶ παραπέμπω τὸν ἐνδιαφερόμενον ἀναγνώστην.

² Τὴν ὀνομασίαν ταύτην ὑπὸ τὸν τύπον Μεσαναγρὸς συναντῶμεν καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος (π.χ. εἰς Αἴγινα, Χίον, Λέσβον, Νάξον, Θήραν, Κάρπαθον). Ὁ μέσα-αγρὸς ἔγινεν εἰς τὴν Ρόδον, μετὰ τὴν ἰδιάζουσαν εἰς τὰς νήσους ἀνάπτυξιν τοῦ νῦ, μέσαν-αγρὸς.

τοιχων ἀλλὰ καὶ πολλὰ μέλη ἀρχιτεκτονικὰ καὶ ἄλλα ἀκόμη στοιχεῖα. Οὕτω ἐντὸς τοῦ μεταγενεστέρου ναῦσκου ἴστανται, ἐφαπτόμενοι τῶν μακρῶν αὐτοῦ τοίχων, ἀνὰ δύο ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς ἀρράβδωτοι κίονες φέροντες ἐπ' αὐτῶν τὰ παλαιὰ τῶν κιονόκρανα (εἰκ. 31). Οἱ κίονες αὐτοὶ ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς στηρίγματα τῶν δύο ἐνισχυτικῶν ζωνῶν τῆς κυλινδρικῆς καμάρας διὰ τῆς ὁποίας ἐκαλύφθη ὁ μεταγενέστερος (16^{ου} ἢ 17^{ου} αἰῶνος) ναῦσκος τῆς Παναγίας¹

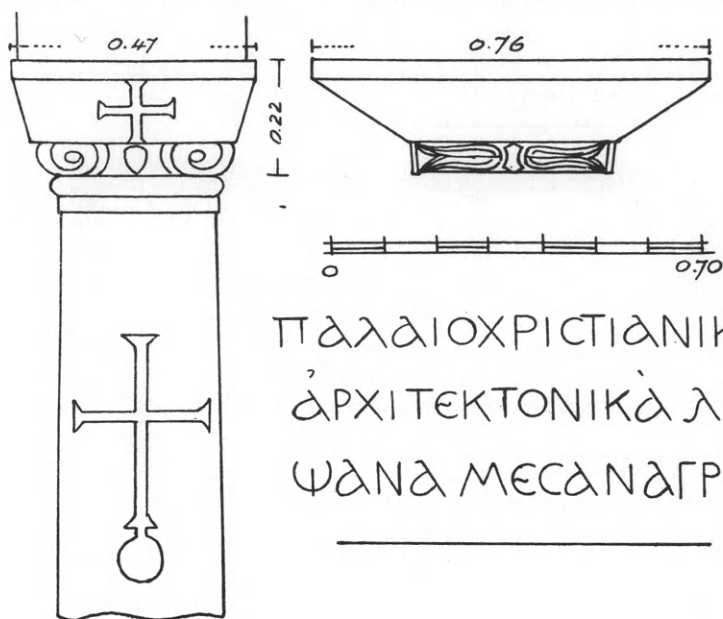
Εἰκ. 31. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Μεσαναγροῦ.

(εἰκ. 31) Ἄλλος δὲ πάλιν κορμὸς κίονος ἐχρησιμοποιήθη ὡς ὑπέρθυρον τῆς βορείου θύρας εἰσόδου. Πλὴν τῶν ἐπὶ τῶν κίωνων ἴσταμένων κιονοκράνων δύο ἄλλα διατηροῦνται ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ ναῦσκου, ὧν τὸ ἐν εὗρηται ὑπὸ τὴν Ἀγίαν Τράπεζαν, τὸ δ' ἄλλο χρησιμεύει ὡς τράπεζα προθέσεως. Ἐχομεν λοιπὸν ἐν συνόλῳ 5 μὲν κορμοὺς κίωνων (διαμέτρου 0.32 μ.) καὶ 6 ἰωνικὰ μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα, πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἐν μικρὸν κορινθιάζον κιονόκρανον, ὕψ. 0.245, προερχόμενον πιθανώτατα ἐκ τοῦ κιβωρίου τῆς παλαιο-

¹ Χαρακτηριστικαὶ τῆς παλαιότητος τοῦ μεταγενεστέρου ναῦσκου εἶναι αἱ μεγάλαι, ἐλαφρῶς κοῦλαι καὶ ἐλαφρῶς τραπεζιόσχημοι κέραμοί του, αἱ ὁποῖαι ἔχουν διαστάσεις 0.42×0.735 καὶ πάχος 0.03 μ.

χριστιανικῆς Ἀγ. Τραπεζῆς καὶ χρησιμεῖον σήμερον ὡς βᾶσις τοῦ Ἑσταυρωμένου.

Ἰδιάζον χαρακτηριστικὸν τῶν κορμῶν τῶν κίωνων εἶναι, ὅτι φέρουν εἰς τὸ ἄνω μέρος των καὶ κατὰ τὸ τμήμα του τὸ βλέπον πρὸς τὸ μέσον κλίτος

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ
 ἈΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΛΕΙΨΑΝΑ
 ΜΕΣΑΝΑΓΡΟῦ

Εἰκ. 32. Κίων τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς Μεσαναγοῦ.

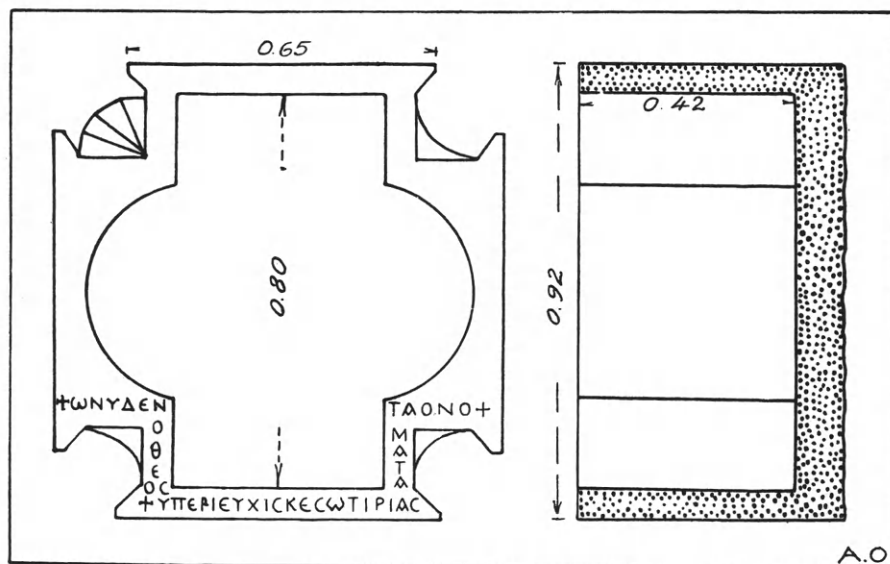
μέγαν ἀνάγλυπτον «λατινικὸν» σταυρὸν (ὑψ. 0.38) βαίνοντα ἐπὶ σφαίρας¹ (εἰκ. 32). Τὰ ἰωνικὰ κιονόκρανα, φέρουσι τὰς ἐκφυλισμένας, συμπεπιεσμένας ἑλικας, εἰς τὸν μεταξὺ δ' αὐτῶν ἔχινον ἓν μόνον «ὦν» (εἰκ. 32). Ἡ στενὴ πλευρὰ τοῦ ὀρθογωνίου κολουροπυραμιδοειδοῦς ἐπιθήματός των (διαστάσεις ἄνω ὀρθογωνίου 0.47×0.76) κοσμεῖται δι' ἑλληνικοῦ ἀναγλύπτου σταυροῦ. Τέλος τὰ προσκεφάλαια τῶν ἐλίκων φέρουσιν ἀνάγλυφα ἐκφυλισμένα φύλλα καλάμου (εἰκ. 32).

Ἀλλὰ τὸ πλεόν ἐντυπωσιακὸν λείψανον τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς ἀποτελεῖ μεγάλη μονόλιθος κολυμβήθρα, λαξευθεῖσα ἐπὶ τεμαχίου λευκοῦ μαρμάρου διαστάσεων 0.92×0.89×0.40 μ. Ἡ κολυμβήθρα αὕτη, ἀπολαμβάνουσα μεγά-

¹ Ὁμοίους σταυροὺς ἐπὶ τοῦ κορμοῦ συνήντησα καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἀγ. Στεφάνου καὶ τοῦ Μαστιχάρη τῆς Κῶ, ἣν ἀνέσκαψα τὸ 1947, ἐσημειώθησαν δὲ παλαιότερον καὶ εἰς τὰς βασιλικὰς τῶν Φθ. Θηβῶν (Ἀρχ. Ἐφ. 1929 εἰκ. 41) καὶ τῆς Χερσῶνος, (Pamjatnikichristianskago Chersonesa, Moskba 1905 σ. 93 εἰκ. 67).

λου σεβασμοῦ ὑπὸ τῶν φιλοθρήσκων κατοίκων, ἵσταται σήμερον εἰς τὸ μέσον τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ ναΐσκου (ᾶρα εἰκόνα 31). Ἐχει ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ, μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐν ᾧ ἐξωτερικῶς ὅλα τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ εἶναι εὐθύγραμμα, ἐσωτερικῶς τὰ δύο πλάγια εἶναι ἡμικυλινδρικά. Περισσότερας λεπτομερείας τοῦ σχεδίου βλέπει ὁ ἀναγνώστης εἰς τὰ παρατιθέμενα σχέδια (εἰκ. 33).

Τὴν κολυμβήθραν ἀφιέρωσαν εἰς τὴν βασιλικὴν εὐλαβεῖς πιστοί, οἵτινες ἠθέλησαν νὰ μείνωσιν ἀνώνυμοι. Τοῦτο μᾶς διδάσκει ἡ ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφα-

Εἰκ. 33. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς κολυμβήθρας Μεσαναγοῦ.

νείας τοῦ χείλους ¹ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς κολυμβήθρας χαραχθεῖσα, ἀθησαύριστος δὲ μέχρι τοῦδε ἐπιγραφή, τῆς ὁποίας τὸ κείμενον ἔχει ὡς ἑξῆς:

† ὑπερὶ εὐχῆς καὶ σωτηρίας

† ὧν ὕδεν ὁ Θεὸς τὰ ὀνόματά

Τὸ ὑπερὶ τοῦ πρώτου στίχου προέρχεται, ὡς ἤδη πρὸ πολλοῦ ὑπεστήριξεν ὁ Grégoire ², σχολιάζων ὁμοίαν περίπτωσιν, ἐκ συμφυρμού τῶν προθέσεων ὑπὲρ καὶ περὶ.

¹ Ἐπιγραφαὶ παρὰ τὸ χεῖλος τῆς κολυμβήθρας συναντῶνται ἰδίως ἐν Παλαιστίνῃ καὶ Ὑπεριορδανίᾳ. Οὕτω π.χ. ἐν τῇ κολυμβήθρᾳ τῆς Βηθλεὲμ (De Vogüé, Les églises de la Terre - Sainte pl. V n 2, 3) τοῦ ὄρους Ναβαῦ (Nebo) (S. Saller, The memorial of Moses on mount Nebo, Jerusalem 1941, πιν. 47 εἰκ. 2), τῆς Malekatha (Revue Biblique 1896 σ. 272) κλπ.

² Πβλ. Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure σ. 4

Ἡ μορφή τῶν κιονοκρανῶν, ἡ τέχνη τῶν, ὡς καὶ τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς τῆς κολυμβήθρας¹, τάσσουν τὴν βασιλικὴν ἐκ τῆς ὁποίας προέρχονται εἰς τὸν 5^{ον} μ. Χ. αἰῶνα.

6. ΠΛΗΜΜΥΡΙ

Ἐπιστρέφοντες καὶ πάλιν εἰς τὴν κεντρικὴν ἀρτηρίαν καὶ προχωροῦντες ὀλίγον ἐπ' αὐτῆς πρὸς Νότον θὰ συναντήσωμεν τὸ μικρὸν χωρίον Λαχανιά. Εἰς τὸ χωρίον αὐτὸ ὑπάρχοντα δύο ἐξωκκλήσια. Τὸ ἐν ἐξ αὐτῶν κείμενον δέκα λεπτά τῆς ὥρας πρὸς Ἀνατολάς, τιμᾶται εἰς μνήμην τῆς Ἀγ. Εἰρήνης· τὸ ἄλλο, ἀπέχον τῆς Λαχανιάς ἱκανὰ χιλιόμετρα πρὸς τὰ Ν.Δ., εὐρίσκεται οὐχὶ μακρὰν τῆς θαλάσσης, παρὰ τὴν ἄκραν τῆς ἀρχαίας Σαλαμῖνος, τιμᾶται δὲ εἰς μνήμην τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς· διότι ὑπάρχει εἰς τὸν νάρθηκα αὐτοῦ θαυματουργὸν ἁγίασμα προσελκῶν πολλοὺς προσκυνητάς, ὀνομαζόμενον Πλημμύρι. Τὸ δεύτερον τοῦτο ἐξωκκλήσιον ἀπετέλει ἄλλοτε τὸ καθολικὸν μικρᾶς μονῆς, σήμερον ἐγκαταλελειμένης. Ἐκ τῶν δύο ἀνωτέρω ἐξωκκλησιῶν τὸ πρῶτον παρουσιάζει τοῦτο μόνον τὸ ἐνδιαφέρον: ὅτι εἰς τὴν αὐλὴν αὐτοῦ διασώζεται μονόλιθος ἐκ λευκοῦ μαρμάρου κολυμβήθρα, ἔχουσα ἐξωτερικῶς μὲν σχῆμα κυλίνδρου στενουμένου κατὰ τι περὶ τὴν βάσιν, ἐσωτερικῶς δὲ σχέδιον τετράφυλλον (εἰκ. 34 καὶ 35)². Ἡ διάμετρος τοῦ λίθου εἶναι 1.15 μ. τὸ δὲ ὕψος 0.60 μ. Ἐν ἀντιθέσει δὲ πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν τῆς ἐπιφάνειαν, ἣτις ἐλαφεύθη λεία, ἡ ἐξωτερικὴ εἶναι ἀδρότερον ἐργασμένη (εἰκ. 35).

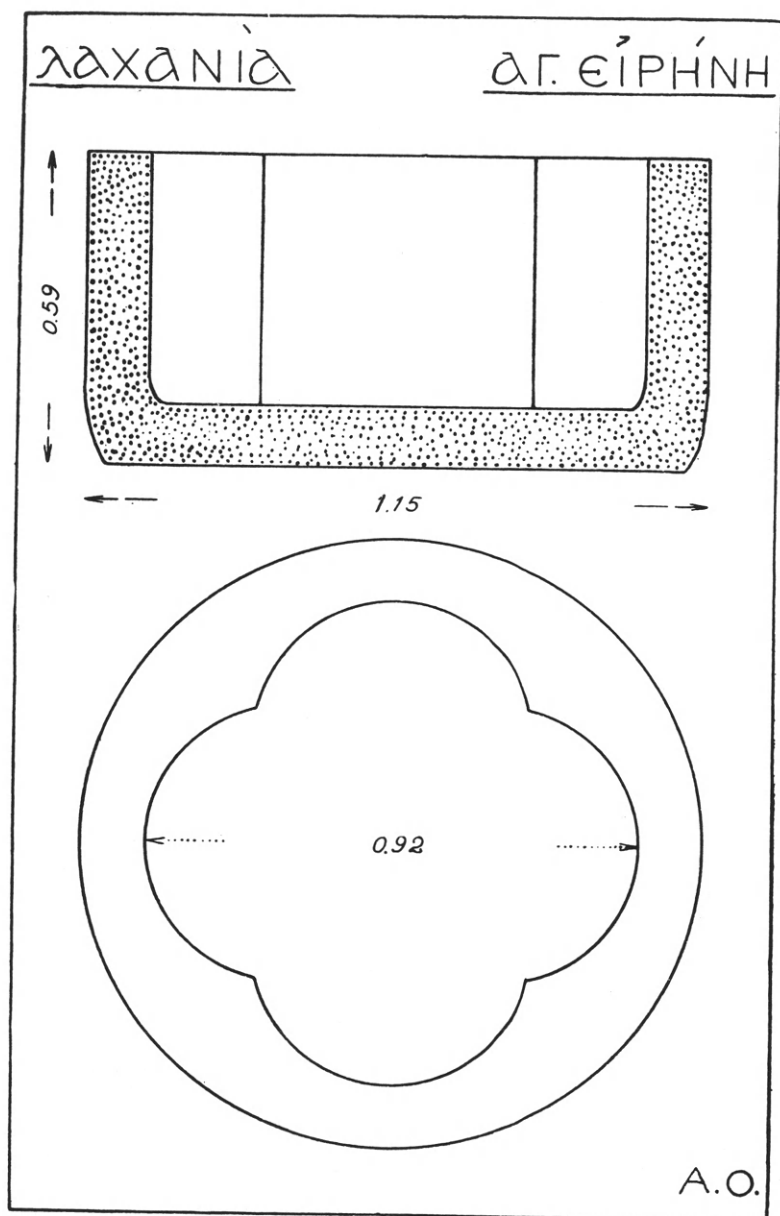
Λόγῳ τῆς ἀπουσίας ἄλλων ἀρχιτεκτονικῶν ἢ γλυπτικῶν μελῶν δὲν δύναμαι νὰ βεβαιώσω, ὅτι ἡ νεωτέρα ἐκκλησία ἔχει κτισθῇ ἐπὶ τῆς θέσεως παλαιᾶς τινος βασιλικῆς. Τοῦναντίον ὅμως συμβαίνει εἰς τὸ Πλημμύρι, ὅπου ὄχι μόνον πολυάριθμα ἀρχιτεκτονικὰ καὶ γλυπτὰ σώζονται ἐπὶ τόπου ἀλλὰ καὶ ἱκανὰ μῆματα τῶν θεμελίων τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἣτις ἦτο ἰδρυμένη ἐνταῦθα. Εἶναι δὲ ταῦτα ἀφ' ἐνὸς μὲν τὰ τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῶν μακρῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, ὅστις καὶ αὐτὸς φαίνεται, ὅτι εἶχεν ἰδρυθῇ ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀρχαιότερου ρωμαϊκοῦ κτίσματος³.

ἀρ. 2 πβλ. καὶ ἀριθμοὺς 15 (σ. 9) καὶ 40 (σ. 13). Ὁ αὐτὸς τύπος (ὑπερὶ εὐχῆς) ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλην παλαιοχριστιανικὴν ἐπιγραφὴν τῆς Ρόδου (I.G.XII, 1, 911) εὐρισκομένην εἰς τινὰ ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου μεταξὺ Γενναδίου καὶ Λαχανιάς.

¹ Τὴν κολυμβήθραν τοῦ Μεσαναγροῦ ἀναφέρει καὶ ὁ Guérin (ἔ. ἀ. σ. 258) οὐχὶ ὅμως καὶ τὴν ἐπ' αὐτῆς ἐπιγραφὴν. Ὁ Gerola φαίνεται ὅτι δὲν ἐπισκέφη τὸν Μεσαναγρόν· διότι ἄλλως δὲν θὰ ἔγραφε περὶ αὐτοῦ ξηρῶς «Non mi consta trovarvisi nulla di notevole» (Annuario I σ. 353).

² Ὅμοιον ἀκριβῶς σχέδιον ἔχουσι καὶ ἄλλαι κολυμβήθραι ἰδίᾳ τῆς Ὑπεριορδανίας καὶ Συρίας. ὡς π.χ. ἡ τῆς βασιλικῆς τοῦ ὄρους Ναβαῦ (S. Saller, The memorial of Moses on mount Nebo, Jerusalem 1941, ἐνθα καὶ ἄλλα ὅμοια παραδείγματα ἀναφέρονται).

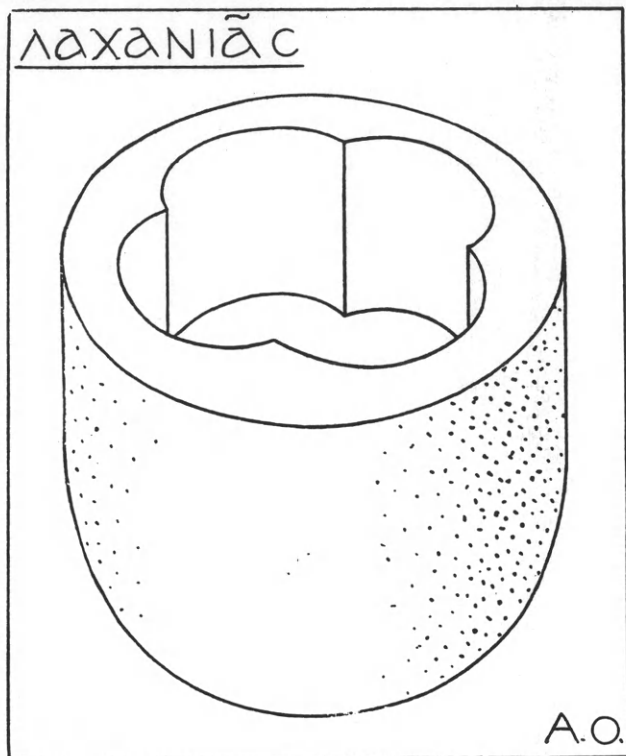
³ Τοῦτο εἶχεν ἤδη παρατηρήσει καὶ ὁ Guérin ἔ. ἀ. σ. 259.

Εικ. 34. Κάτοψις και τομή της κολυμβήθρας Ἀγ. Εἰρήνης Λαχανιάς.

Ὡς δ' εἰς πολλὰς περιπτώσεις, οὕτω καὶ εἰς τὴν προκειμένην, ὁ μεταγενέστερος ναὸς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ἐκτίσθη ἐπὶ τοῦ μέσου κλίτους τῆς παλαιᾶς

βασιλικῆς. Ἔχει δ' οὗτος τὸν τύπον μονοκλίτου θολωτῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας ἡ καμάρα στηρίζεται ἐν τῷ μέσῳ δι' ἐνισχυτικῆς ζώνης. Πολυάριθμα ἀρχιτεκτονικὰ καὶ γλυπτὰ μέλη τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς εἶναι ἐντειχισμένα εἰς τὸν μεταγενέστερον ναὸν καὶ εἰς τὸν πρὸ αὐτοῦ ἔτι νεώτερον σταυροθολοσκεπῇ νάρθηκα. Οὕτω εἰς μὲν τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ μονόλιθοι κορμοὶ ἀρραβδών-

Εἰκ. 35. Προοπτικὴ ἄποψις τῆς Κολυμβήθρας ἀγ. Εἰρήνης Λαχανιάς.

των κιόνων, διαμέτρου 0.44 μ., στεφόμενοι ὑπὸ μεγάλων κορινθιακῶν κιονοκράνων, ἐκρησιμοποιήθησαν ὡς στηρίγματα τῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης τῆς καλυπτούσης τὸν ναὸν καμάρας, ἄλλοι δὲ πάλιν ὅμοιοι κορμοὶ καὶ κιονόκρανα ἀπετέλεσαν τὰ στηρίγματα τοῦ καλύπτοντος τὸν ἐξωνάρθηκα βεργωτοῦ σταυροθολίου. Ἀξίον προσοχῆς εἶναι, ὅτι ἐπὶ τῶν τεσσάρων ἐκ τῶν ἔξ σωζομένων κορμῶν κιόνων, ἐλαξεύθησαν ἀφιερωτικαὶ ἢ ἀναμνηστικαὶ ἐπιγραφαί, αἵτινες ἀντεγράφησαν, ἤδη πρὸ ἑνὸς περίπου αἰῶνος, ὑπὸ τοῦ L. Ross¹ κατεχωρίσθησαν δ' ἔπειτα ὑπὸ τοῦ Kirchhoff κατ' ἀρχὰς καὶ τοῦ Hiller von Gär-

¹ L. Ross, Reisen nach Kos 1852 σ. 66.

tringen ἀργότερον εἰς τὸ Corpus. Οὕτω εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἐν τῷ ναῷ νοτίου κίονος ἐλαξεύθη δέλτος μετὰ λαβῶν (tabella ansata), ὕψ. 0.185, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐχαράχθη ἡ ἐπιγραφή¹.

ὑπὲρ εὐχῆς Στε-
φάνου καὶ τῆς συν-
βίου αὐτοῦ. Ἀμήν ὕψ. γρ. 0.035 μ.

Ἐπὶ δὲ τοῦ ἀντιστοίχου βορείου κίονος ἐχαράχθη ἐπὶ τῆς ἄνω ταινίας τοῦ κορμοῦ ἡ ἐπιγραφή² ὑπὲρ εὐχῆς Ἀγερουχίου Α(μίν).

Τὸ ὄνομα Ἀγερώχιος συνηθίζετο, ὡς φαίνεται, κατὰ τὸν 4^{ον} Ἰερω-μ. Χ. αἰῶνα, ὑπὸ τὸν τύπον Ἀγερούχιος. Οὕτω τουλάχιστον τὸ συναντῶμεν παρὰ Γρηγορίῳ τῷ Ναζιανζηνῷ³, τὸ δὲ θηλυκὸν του (Ἀγερουχία) παρὰ νύμφῃ⁴.

Πλὴν ὅμως τῶν ἐσωτερικῶν κίωνων ἐπιγραφὴν φέρει καὶ εἰς τῶν κίωνων τοῦ νότου, ἥτις περιέργως διέφυγε τὸν Ross οὐχὶ ὅμως καὶ τὸν Hiller. Εἶναι δὲ αὕτη χαραγμένη ὁμοίως εἰς τὸ ἄνω μέρος κορμοῦ κίονος καὶ λέγει⁵.

ὑπὲρ εὐχῆς
Χρυσανθίου
ἀναγνώστου ὕψ. γραμ. 0.022

Τὰ στέφοντα τοὺς κορμούς κιονόκρανα εἶναι κορινθιακοῦ τύπου, λαξευμένα ὅμως ἀμελῶς⁶. Τὸ ὕψος των εἶναι 0.50 μ. ἡ δὲ πλευρὰ τοῦ ἄβρακός των 0.69. Δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ προέρχωνται ἐκ τοῦ προϋπάρχοντος ἐκεῖ μεταγενεστέρου ρωμαϊκοῦ κτίσματος. Πλὴν τῶν ἐπὶ τῶν κίωνων ἱσταμένων σώζονται ἐν τῷ ἱερῷ καὶ δύο ἄλλα εἰσέτι, ἐλεύθερα, τοῦ αὐτοῦ τύπου κιονόκρανα, ἐξ ὧν τὸ ἐν χρησιμεύει σήμερον ὡς στήριγμα τῆς ἀγ. Τραπέζης.

Ἐκτὸς τῶν μνημονευθέντων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ὑπάρχουν εἰς τὸ Πλημμύρι καὶ πολλὰ διακοσμητικὰ γλυπτά, προερχόμενα ἐκ τοῦ τέμπλου καὶ τοῦ ἁμβωνος τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς. Εἶναι δὲ πάντα ἐκ μαρμάρου οὐχὶ Ροδίου. Ἐκ τούτων ἀναφέρω ἐν πρώτοις πλάκα τετραγώνου θωρακίου, ἐντειχισμένου ἐξωτερικῶς εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ κατὰ τὸ εἰωθός, ἀσβεστωμένην. Ἡ πλάξ αὕτη φέρει ἀνάγλυφον τὸ σύνθημα κατὰ τὸν 5^{ον} αἰῶνα θέμα (εἰκ. 36) τοῦ ἐντὸς κύκλου ἐγγεγραμμένου μονογραφήματος τοῦ

¹ L. Ross, *É. d. C. I. G.* IV 8877=IG XII 1, 902, Grégoire, *Recueil* ἀρ. 132.

² C. I. G. IV 8878=IG XII 1, 903=Grégoire, *Recueil* ἀρ. 133.

³ Migne, P. G. τ. 35.

⁴ Ἐπιστολὴ CXXIII ad Ageruchiam, Migne P. L. 22 στ. 1046.

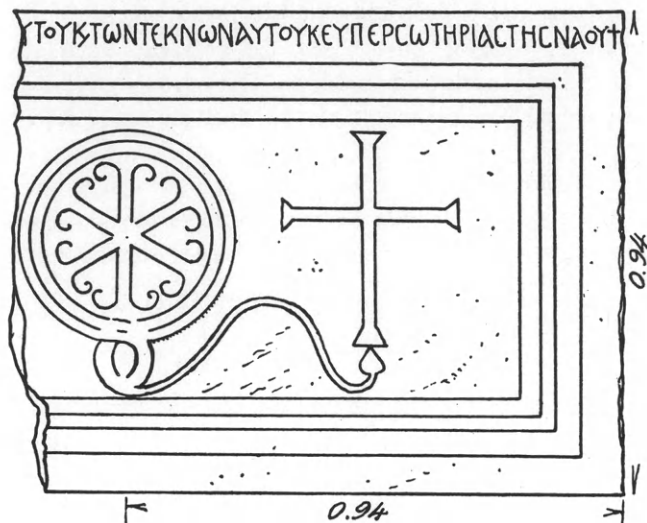
⁵ IG XII 1, 674—Grégoire, ἀρ. 130.

⁶ Βλέπε ὅμοια κιονόκρανα παρὰ Mendel, *Catalogue des sculpt. du musée impérial ottoman* t. III ἀρ. 452 ἕως 457 καὶ παρὰ Kautzsch, *Kapitellstudien* πίν. 6 εἰκ. 88, 8 εἰκ. 107 κλπ.

Χριστοῦ ✠ ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύεται ἀνὰ εἰς ἑκατέρωθεν ἑλικοειδῆς βλαστὸς καταλήγων εἰς κισσόφυλλον, ὑπὲρ τὸ ὁποῖον ἴσταιται σταυρός. Ἐπὶ τῆς ἄνω ταινίας τοῦ πλαισίου τοῦ θωρακίου τούτου¹ ὑπάρχει ἡ ἑξῆς ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή².

(ὁ δεῖνα) ὑπὲρ εὐχῆς ἐὰν]τοῦ κ(αί) τῶν τέκνων αὐτοῦ καὶ ὑπὲρ σωτηρίας τῆς νάου. ὕψ. γραμ. 0.04 μ.

Ἡ ἐν τέλει τῆς ἐπιγραφῆς λέξις *ναου* εἶναι, κατὰ τὸν Grégoire³ γενικὴ

Εἰκ. 36. Θωράκιον τέμπλου.

«μεταπλαστική» τῆς λέξεως *ναῦς*. Ἀντὶ δηλαδὴ ναὸς ἐγράφη *νάου*. Κατὰ ταῦτα νομίζω, ὅτι ὁ ἀναθέτης τοῦ θωρακίου θὰ ἦτο πιθανώτατα ναύκληρός τις. Συχνὰ ἄλλως τε εἰς τὰς νήσους συναντῶνται ἀφιερωτικαὶ ἐπιγραφαὶ ναυκλήρων. Καὶ ἐξ αὐτῆς δὲ τῆς Ρόδου ἔχομεν μίαν, εὑρεθεῖσαν ἐν τινὶ ἡρειπωμένῳ ναύσῳ τῆς Παναγίας παρὰ τὸ χωρίον Βάτοι, δημοσιευθεῖσαν δὲ τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ch. Diehl ἐν B. C. H. 9 (1885) σ. 124 ἀρ. 30=IG XII, 1,912 καὶ Recueil σ. 51 ἀρ. 135

Τὸ θωράκιον τῆς εἰκόνος 35 θὰ εἰσέδυνεν ἑκατέρωθεν ἐντὸς ὀρθογωνίων

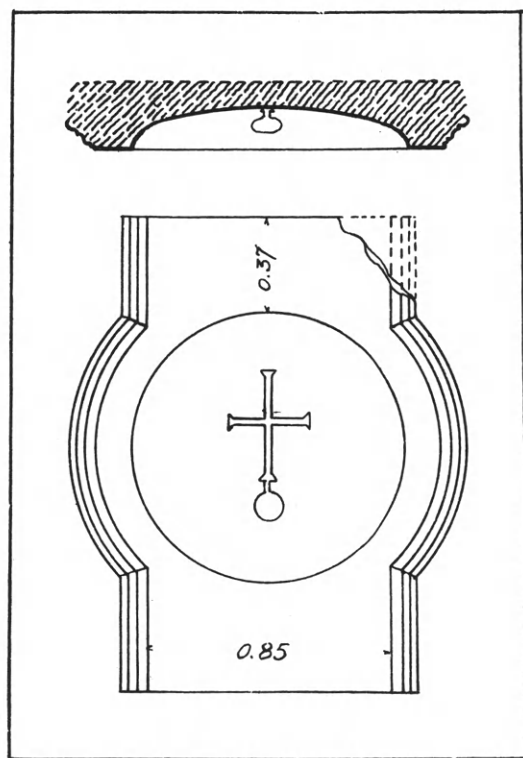
¹ Ἀνάλογος ἐπὶ θωρακίου τέμπλου ἐπιγραφή εὑρεται 1) ἐπὶ τοῦ ἐξ Ἐφέσου θωρακίου τοῦ μουσείου Σμύρνης Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Γ' (1937) σ. 134 εἰκ. 6, καὶ Recueil σ. 51 ἀρ. 135 καὶ 2) ἐπὶ θωρακίου τῆς βασιλικῆς τῆς Πριήνης Grégoire, Recueil σ. 44 ἀρ. 119.

² Recueil σ. 50 ἀρ. 133 bis.

³ Recueil σ. 50 ἀρ. 133 bis.

ἐγκοπῶν πεσσίσκων ἀναλόγων πρὸς τὸν σήμερον παρὰ τὴν νοτίαν εἴσοδον τῆς μονῆς ἐντειχισμένον, ὅστις ἔχει ὕψ. 1.02 καὶ πλευρὰς 0.20 καὶ 0.23.

Ἐκτὸς τῶν τεμαχίων τοῦ τέμπλου διεσώθησαν εἰσέτι καὶ δύο μέλη τοῦ μαρμαρίνου ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς. Τὸ ἐν ἐξ αὐτῶν εἶναι σήμερον ἐσφηνωμένον εἰς τὸ δάπεδον τοῦ νάρθηκος τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς παρὰ τὸ στόμιον

Εἰκ. 37. Δάπεδον ἄμβωνος, ἄνοιψις καὶ τομή.

τῆς κινστέρας, εἰς τὴν ὁποίαν συλλέγεται τὸ θαυματουργὸν ὕδωρ τοῦ ἱαματικοῦ ἀγιάσματος· τὸ ἄλλο εἶναι ἐντειχισμένον ὑπὲρ τὴν θύραν εἰσόδου τοῦ κυρίως ναοῦ. Τὸ πρῶτον τεμάχιον (εἰκ. 37) ἀπετέλει ἄλλοτε τὸ ὑψωμένον μονόλιθον δάπεδον ἄμβωνος κυκλικῶν ἐν τῷ μέσῳ καὶ φέροντος ἑκατέρωθεν δύο εὐθυγράμμους ἀποφύσεις, εἰς αἷς κατέληγον ἀνὰ μία ἑκατέρωθεν κλίμαξ ἐκ 4 ἢ 5 ὑψηλῶν βαθμίδων. Ὅτι δὲ πράγματι τὸ τεμάχιον αὐτὸ προέρχεται ἐκ τοῦ δαπέδου ἄμβωνος, ἀποδεικνύει ὄχι μόνον τὸ σχῆμα του ἀλλὰ καὶ αἱ χαρακτηριστικαὶ «ἰώνικαι» γλυφαὶ τὰς ὁποίας φέρει εἰς τὰς δύο ἐλευθέρως πλευράς του (εἰκ. 37) ἀκόμη δὲ καὶ ἡ σφαιροειδὴς κοιλότης, ἣν φέρει κάτωθεν τὸ κυκλικόν του τμήμα καὶ ἣτις ἐδῶ εἶναι κεκοσμημένη δι' ἀναγλύπτου σταυ-

ροῦ βαίνοντος ἐπὶ σφαίρας (εἰκ. 37). Ἡ ἔνσταυρος αὕτη κοιλότης¹ ἦτο ὁρατὴ ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ κεντρικοῦ μέρους τοῦ ἄμβωνος, ὅπερ ἦτο ὑπόκενον.

Τὸ δὲ δεύτερον τεμάχιον εἶναι θωράκιον ἀνῆκον εἰς τὸ κυκλικὸν τμήμα τοῦ ἄμβωνος, ὡς ἀποδεικνύει ἡ καμπυλότης του, ἥτις εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν καμπυλότητα τοῦ κυκλικοῦ μέρους τῆς βάσεως. Τὸ θωράκιον δὲ τοῦτο κοσμεῖ-

Εἰκ. 38. Παλαιοχριστιανικὰ γλυπτὰ Καταβιᾶν.

ται περίξ διὰ γλυφῶν ἐν ὀρθογωνίῳ πλαισίῳ καὶ φέρει ἐν τῷ ἐσωτερικῷ αὐτοῦ ἀνάγλυπτον σταυρὸν βαίνοντα ἐπὶ σφαίρας.

7. ΚΑΤΑΒΙΑ

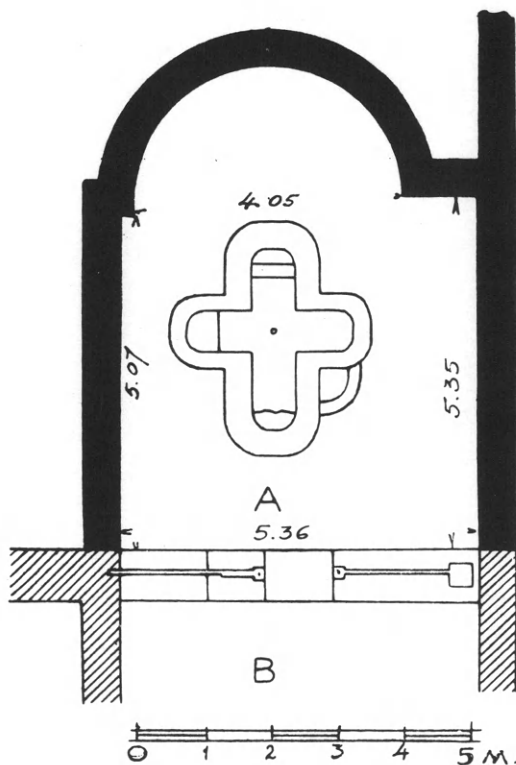
Τὸ νοτιώτατον χωρίον τῆς νήσου εἶναι ἡ Καταβία (91^{ον} χ/μετρον). Εἰς τὸ ἀπέρριτον νεκροταφεῖον της ὀρθοῦται παλαιὰ σταυρικὴ ἐκκλησία μὲ βαρεῖας, ἀρχαϊκὰς ἀναλογίας, τιμωμένη εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Ἀρκετὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ γλυπτὰ — ἰωνικὰ κιονόκρανα μετ' ἐπιθήματος πεσίσκοι (εἰκ. 38), μικρὰ κορινθιάζοντα κιονόκρανα τέμπλου κλπ. — ἐχρησιμοποιήθησαν ἐν μέρει εἰς τὰ νεώτερα μνήματα, ἐν μέρει δ' ἐνετειχίσθησαν εἰς τὸν ναὸν τῆς Παναγίας.

Ἡ ὑπαρξὶς τῶν μελῶν τούτων ἐνταῦθα μαρτυρεῖ, ὅτι καὶ ἡ ἐκκλησία τοῦ νεκροταφείου τῆς Καταβιάς εἶναι πιθανώτατα ἰδρυμένη ἐπὶ τῆς θέσεως παλαιοχριστιανικῆς τινος βασιλικῆς, τῆς ὁποίας ὅμως σήμερον δὲν διακρίνεται τὸ σχέδιον.

¹ Ὁμοίας κοιλότητος, κεκοσμημένας διὰ κογχυλίων ἢ καὶ διὰ τοῦ χρίσματος, συναντῶμεν εἰς ἄμβωνας ἄλλων βασιλικῶν ὡς π.χ. τοῦ Ἁγίου Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου τῆς Ραβέννας, τῆς βασιλικῆς τῶν Θεομῶν τῆς Κῶ (Ὁρλάνδος, Δωδεκ. Ἐπιθ. τόμ. 2 (1948) σ. 73 εἰκ. 2) κλπ. Καὶ τῆς Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως τὸ δάπεδον τοῦ ἄμβωνος ἦτο κάτωθεν κοῖλον (Π. Σιλενταρίου, Ἐκφρασις στ. 116 ἔκδ. Friedländer).

8. ΙΑΛΥΣΟΣ (Φιλέρημος)

Ἡ τελευταία βασιλική τὴν ὁποίαν θὰ ἐξετάσω ἐνταῦθα εὐρίσκεται, εἰς τὸ ἐκ διαμέτρου ἀντίθετον πρὸς τὴν Καταβιὰν σημεῖον τῆς νήσου ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῆς ἀρχαίας Ἰαλυσοῦ (μεσαιωνικοῦ Φιλερήμου). Ὅπως ἀπέδει-

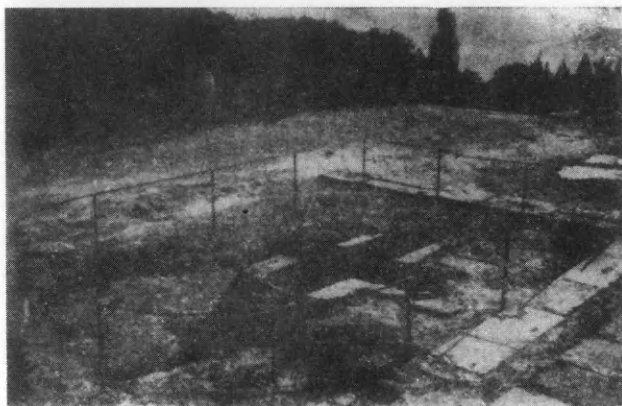
Εἰκ. 39. Κάτοψις τοῦ βαπτιστηρίου τῆς Ἰαλυσοῦ.

ξαν αἱ ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν ἐνεργηθεῖσαι ἀπὸ τοῦ 1927 ἀνασκαφαὶ ὑπῆρχεν ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως ταύτης εἰς ἑλληνικοὺς χρόνους ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς¹. Ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ ναοῦ τούτου ἐκτίσθη εἰς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους βασιλική, τῆς ὁποίας τοῦ μὲν κυρίου σώματος τὸ σχέδιον εἶναι σήμερον δυσδιάκριτον, λόγῳ τῶν μεσαιωνικῶν ἐποικοδομήσεων τοῦ χώρου, τοῦ δὲ κατὰ τὴν Ν.Α. πιθανώτατα γωνίαν τῆς βασιλικῆς προσηρητημένου βαπτιστηρίου εἶναι, κατὰ τὸ σπουδαιότερον αὐτοῦ τμῆμα, λίαν εὐκρινές. Τὸ βαπτιστήριον λοιπὸν τοῦτο

¹ Ὅρα περὶ τῆς ἀνασκαφῆς ταύτης A. m. Maiuri, Clara Rhodos I (1928) σ. 74 ἐξ., ὅστις περιέργως οὐδὲν περὶ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐκκλησίας ἀναφέρει.

ἀπετελεῖτο ἐξ ἑνὸς ὀρθογωνίου χώρου, ὅστις διηρεῖτο δι' ἐγκαρσίου διαφράγματος εἰς δύο διαμερίσματα: ἐν ἀνατολικόν, (Α εἰκ. 39) ὅπερ καὶ περιεσώθη, καὶ ἐν δυτικόν (Β) τοῦ ὁποίου δὲν διετηρήθησαν οἱ τοῖχοι. Τὸ ἐγκάρσιον διάφραγμα εἶχε τὴν μορφήν χαμηλοῦ τέμπλου, ἀπετελεῖτο δηλαδὴ ἐκ πεσσίσκων καὶ θωρακίων μὲ μίαν θύραν διόδου¹ ἐν τῷ μέσῳ. Ἡ σύνθεσις τοῦ αὐτῆ ἀποδεικνύεται σαφῶς ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου αὐτοῦ σωζομένων σχετικῶν ἐγχοπῶν (εἰκ. 39).

Τὸ ἀνατολικόν διαμέρισμα, ὅπερ ἦτο καὶ τὸ κυρίως βαπτιστήριον, ἔχει σχῆμα περὶπου τετράγωνον (5.36×5.07) φέρει δὲ κατὰ μὲν τὴν ἀνατολικήν

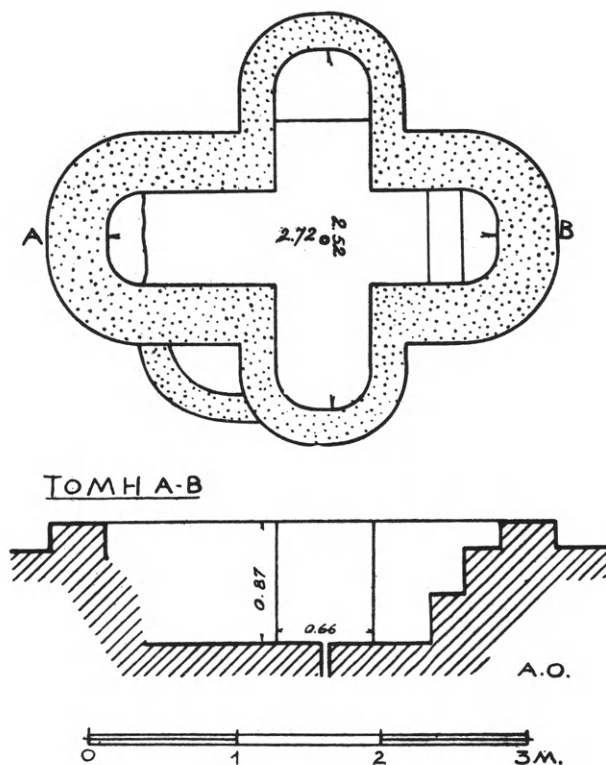
Εἰκ. 40. Ἀποψὶς τῆς κολυμβήθρας τῆς Ἰαλουσού ἀπὸ Β.Α.

αὐτοῦ πλευρὰν μεγάλην, ἐξέχουσαν ἡμικυκλικὴν κόγχην ἀσυμμέτρως πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ χώρου τοποθετημένην (εἰκ. 39) καὶ χρησιμεύουσαν, ἵνα ἐν αὐτῇ παραμένῃ ὁ ἐπίσκοπος κατὰ τὴν ὥραν τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου, ἐν τῷ μέσῳ δὲ κτιστὴν κολυμβήθραν σχήματος σταυροῦ, μὲ καμπύλα τὰ ἄκρα τῶν κεραίων (εἰκ. 40, 41). Ἡ κολυμβήθρα αὕτη ἐξέχουσα κατὰ 0.20 μ. τοῦ ἐδάφους ἔχει τὸ δάπεδόν της εἰς βάθος 0.67 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, κατήρχοντο δ' εἰς αὐτὸ διὰ βαθμίδων κατεσκευασμένων εἰς τὸ ἀνατολικόν καὶ τὸ δυτικόν σκέλος τοῦ σταυροῦ². Ἐσωτερικῶς τὸ δάπεδον καὶ αἱ παρειαὶ τῆς κολυμβήθρας ἦσαν ἐπενδεδυμένοι διὰ στενῶν πρασίνων μαρμαρίνων πλακῶν, τῶν ὁποίων διετηρήθησαν τεμάχια τινα κατὰ χώραν, φαίνονται δὲ καὶ τῶν ἐλλειπουσῶν οἱ κατακόρυφοι ἄρμοι ἀποτυπωμένοι ἐπὶ τοῦ κονιάματος, τὸ ὁποῖον συνεκράτει

¹ Τοιαῦτα διαφράγματα ἀπαντῶσι καὶ εἰς ἄλλα βαπτιστήρια ὡς π.χ. εἰς τὸ τῆς βασιλικῆς τοῦ ὄρους Ναβαῦ Sylv. Saller, *The memorial of Moses on mount Nebo, Jerusalem* 1941 Γενικὴ κάτοψις).

² Αἱ κλίμακες αὗται εἶναι λοιπὸν ἡ *descensio* καὶ ἡ *ascensio fontis* τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Galvulus (De Rossi, *Inscriptiones christianae urbis Romae* II σ. 240).

τὰς πλάκας ἐπὶ τῶν τοίχων. Ἄξιοπαρατήρητος εἶναι ἡ κατὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν τοῦ σταυροῦ τῆς κολυμβήθρας ὕπαρξις ἀβαθοῦς κτιστῆς κοιλότητος, σχήματος τετάρτου κύκλου, ὁμοίαν τῆς ὁποίας συναντῶμεν καὶ εἰς τινὰς κολυμβήθρας τῆς Κῷ. Ποῖος δ' σκοπὸς τῆς κοιλότητος ταύτης δὲν δύναμαι κατηγορηματικῶς νὰ εἶπω. Ἴσως νὰ προωρίζετο πρὸς ἐναπόθεσιν τῶν ὑδριῶν, δι' ὧν ἐκομί-

Εἰκ. 41. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς κολυμβήθρας τοῦ βαπτιστηρίου τῆς Ἱαλυσοῦ.

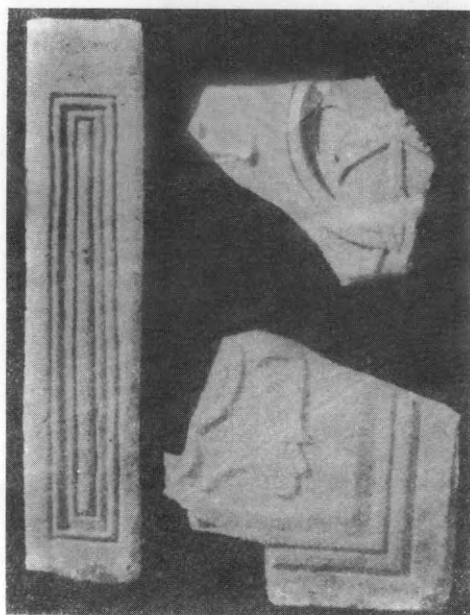
ζετο τὸ πρὸς τὸ βάπτισμα ὕδωρ. Ἀναφέρω ἐν τέλει, ὅτι τὸ ὕδωρ τοῦ βαπτίσματος ἀπωχετεύετο διὰ σωλῆνος, τοῦ ὁποίου τὸ στόμιον σώζεται εἰσέτι εἰς τὸ μέσον τοῦ δαπέδου τῆς κολυμβήθρας.

Ἐκ τῆς κυρίως βασιλικῆς διεσώθησαν εὐτυχῶς ἀρκετὰ γλυπτὰ μαρμάρινα τεμάχια, ἅτινα ἀνεῦρον παρερριμμένα εἰς μίαν ὀπισθεν τοῦ ἀναστηλωθέντος φραγκικοῦ ναοῦ αὐλήν. Εἶναι δὲ ταῦτα:

1) Τετραγώνου τομῆς πεσσίσκος (εἰκ. 42 ἀριστερὰ) ὕψους 1.16 μ. καὶ πλευρᾶς 0.20 φέρων κατὰ τὰς ὁρατὰς κατακορύφους αὐτοῦ ἐπιφανείας τὰ συνήθη ἀνάγλυφα ὀρθογώνια πλαίσια καὶ ἐπὶ μιᾶς μόνον πλευρᾶς ὀρθογώνιον ἐγκοπὴν.

2) Τεμάχια πλακῶν θωρακίων τέμπλου (εἰκ. 42) μὲ τὸ ἐπίσης σύνηθες θέμα τοῦ μονογραφήματος τοῦ Χριστοῦ ἐγγεγραμμένον ἐντὸς κύκλου, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἐλικοειδεῖς ταινίαι καταλήγουσαι εἰς κισσόφυλλα ἐπὶ τῶν ὁποίων ἴστανται σταυροὶ (εἰκ. 42 δεξιά).

3) Τεμάχια ἄμβωνος, τοῦ μετὰ δύο ἐκατέρωθεν κλιμάκων τύπου, τὸν ὁποῖον ἐγνώρισamen ἐν Λάρδω (δρα ἄνωτέρω σελ. 29) ἥτοι θωράκια ἀνή-

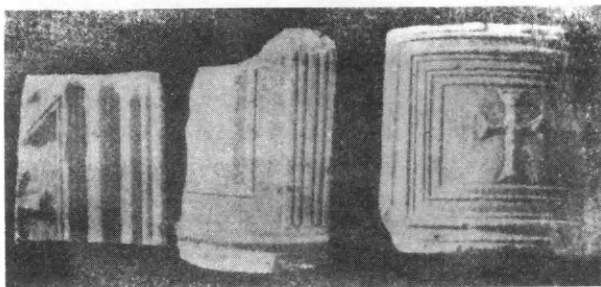
Εἰκ. 42. Πεσσίσχος καὶ θωράκια ἐκ τοῦ τέμπλου τῆς βασιλικῆς τῆς Ἱαλυσσοῦ.

κοντα ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὰς τριγωνικὰς παρειὰς τῶν κλιμάκων (εἰκ. 43 ἀριστερὰ) ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸ μέσον ἡμικυκλικὸν τμήμα (εἰκ. 43 δεξιὰ) ἢ εἰς τὰς δύο μικρὰς εὐθυγράμμους ἀποφύσεις τοῦ κυκλικοῦ τμήματος (εἰκ. 43 μέσον).

Καὶ τῶν τριῶν τούτων εἰδῶν θωρακίων ἡ διακόσμησις συνίσταται ἐκ πλαισίων, ἄλλων ζωηρῶς ἀναγλύφων (τριγωνικὰ πλαίσια παρειῶν κλιμάκων), ἄλλων δ' ἐπιπεδωτέρων, ἐντὸς τῶν ὁποίων ὑπάρχει ἀνάγλυφος σταυρὸς (εἰκ. 43). Τὸ καμπύλον θωράκιον τοῦ μέσου τμήματος ἔχει ὕψος 1.05 ἀντιστοιχεῖ δὲ πρὸς διάμετρον κύκλου 1.50 μ.

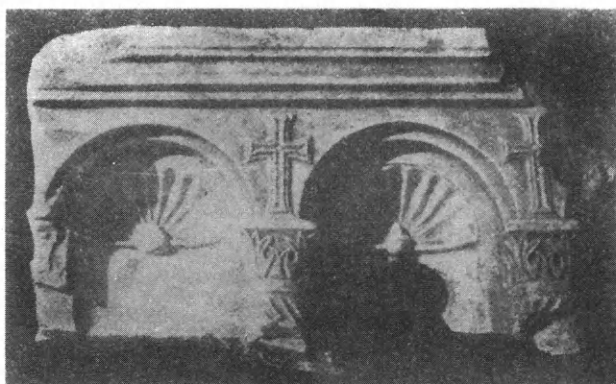
Τὸ σπουδαιότερον ὅμως τῶν γλυπτῶν τῆς Ἱαλυσσοῦ εἶναι ἀναμφιβόλως τὸ ἐν εἰκόνι 44 παριστάμενον, δυστυχῶς τεθραυσμένον, τεμάχιον ἐξ ὑποκυάνου μαρμάρου. Τὸ γλυπτὸν τοῦτο παρουσιάζει τρεῖς κιονίσκους τοποθετημένους εἰς κανονικὰς ἀπ' ἀλλήλων ἀποστάσεις, μὲ κορμούς φέροντας

ἑλικοειδεῖς ραβδώσεις καὶ στεφομένους ὑπὸ κορινθιαζόντων κιονοκρανών. Οἱ κιονίσκοι αὐτοὶ συνάπτονται πρὸς ἀλλήλους διὰ τόξων, τὸ βάθος τῶν ὁποίων κατεσκευάσθη κοῖλον καὶ ἐγλύφη διακοσμητικῶς ἐν εἵδει κογχυλίου (εἰκ. 44).

Εἰκ. 43. Τεμάχια ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῆς Ἰαλυσοῦ.

Τὰ μεταξὺ τῶν τόξων καταλειπόμενα ἐξωτερικῶς καμπυλόπλευρα τρίγωνα ἐκοσμήθησαν διὰ ζωηρῶς ἀναγλύφων σταυρῶν. Ἔχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα

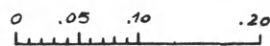
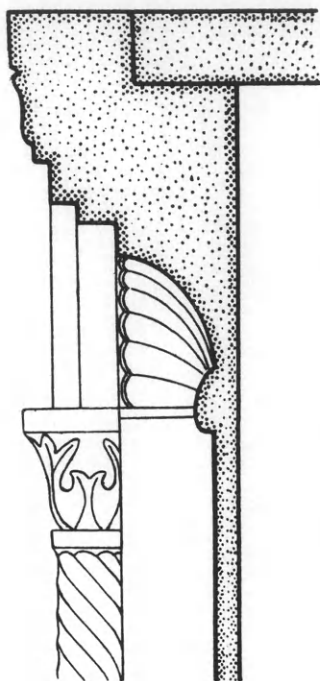

Εἰκ. 44. Τεμάχιον σαρκοφάγου μετ' ἀρχιτεκτονικῆς διακοσμήσεως.

τμήμα μικρᾶς ἀναγλύφου τοξοστοιχίας, τῆς ὁποίας ἡ στέψις ἐσχηματίζετο δι' ἐπαλλήλων, ἐλαφρῶς ἐξεχόντων, κυματίων. Τοιαῦται ἀνάγλυφοι τοξοστοιχίαι, ἀπομιμούμεναι στοὰς κτιρίων καὶ φέρουσαι κατὰ τὰ μετακίονια ἀναγλύφους μορφάς, ἄλλοτε ἀπλᾶς καὶ ἄλλοτε ἐν συνθέσει, συνηθίζοντο κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν ὡς διακόσμησις σαρκοφάγων τοῦ λεγομένου Μικρασιατικοῦ ἢ Ἀντιοχειανοῦ τύπου¹. Ἐκ σαρκοφάγου δ' ἀναμφιβόλως προέρχεται

¹ Ὅρα σχετικῶς O. Wulff, *Altchristliche und byz. Kunst*, Berlin-Neubabelsberg, 1914, σ. 108 ἐξ.

καὶ τὸ ἡμέτερον τεμάχιον, ὡς ἀποδεικνύει ἡ κατὰ τὸ ὀπισθεν μέρος τῆς στέψεως αὐτοῦ ὑπάρχουσα ὀρθογώνιος ἐγκοπὴ (πατοῦρα) (εἰκ. 45), ἣτις προωρίζετο, ἵνα

Εἰκ. 45. Τομή κατακόρυφος τοῦ τεμαχίου τῆς σαρκοφάγου.

εἰς αὐτὴν προσαρμόζεται ἡ ὀριζόντιος καλυπτήριος πλάξ τῆς λάρνακος, τὴν προσθίαν παρειὰν τῆς ὁποίας ἐκόσμει ἡ περιγραφεῖσα μικρὰ τοξοστοιχία (εἰκ. 46). Πάντως τὸ τεμάχιον τῆς Ἰαλῦσου, καίπερ μὴ διακοσμούμενον δι' ἀναγλύπτων μορφῶν, ὡς τὰ μνημονευθέντα εἶδη τῶν σαρκοεῖναι κατὰ τοῦτο πολῦτιμον, διότι ἀποτελεῖ τὸ φάγων, μόνον μέχρι τοῦδε εὐρεθὲν ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους λείψανον σαρκοφάγου τοῦ τύπου τῶν Μικρασιατικῶν ἢ Ἀντιοχειανῶν ¹.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω κυρίων γλυπτῶν σώζονται ἐν Φιλερήμῳ καὶ πλεῖστα ἄλλα δευτερεύοντα ἀρχιτεκτονικὰ ἰδίως μέλη, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κιονόκρανα κιόνων ἢ διαχωριστικῶν κιονίσκων παραθύρων. Ἐκ τῶν τελευταίων τούτων μνημονεύει ἰδιαίτερος δύο λόγῳ τῶν ἰδιαζόντων διακοσμητικῶν θεμάτων τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν (εἰκ. 47). Ἐκ τούτων τὸ μὲν (εἰκ. 47 δεξιὰ) εἶναι μικρὸν ἐπίθημα διαχωριστικοῦ κιονίσκου παραθύρου, φέρον γεγλυμμένον ἐπὶ τῆς ἐτέρας τῶν στενῶν κεκλιμμένων αὐτοῦ πλευρῶν ἀγγεῖον σχήματος ἀμφορέως ἀπὸ τοῦ στομίου τοῦ ὁποίου προβάλλει τρίφυλλον. Τὸ δὲ δεύτερον (εἰκ. 47 ἀριστερὰ) δυστυχῶς ἀρκετὰ κολοβωμένον, ἀπετέλει πιθανώτατα τὴν στέψιν ἐνὸς τῶν τεσσάρων κιόνων τοῦ κιβωρίου τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς τῆς Ἰαλῦσου. Τὸ κιονόκρανον λοιπὸν

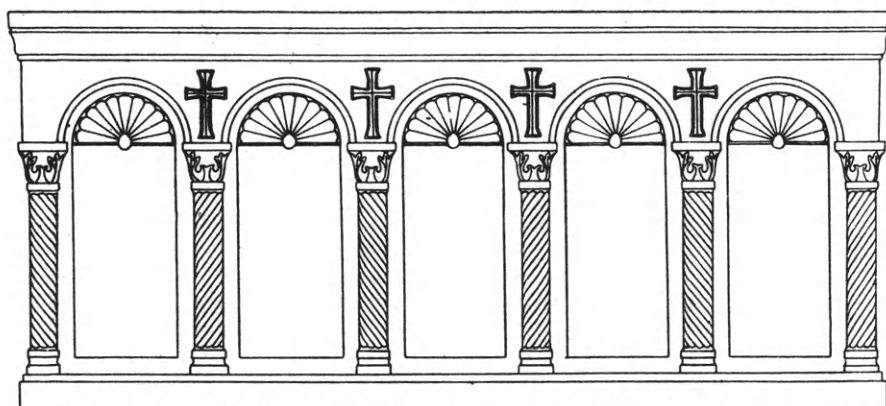
τοῦτο ἔχει τὸ σῶμά του λεβητοειδὲς (εἰκ. 47) στεφόμενον ὑπὸ ὑψηλοῦ ἄβακος κοσμουμένου διὰ σειρᾶς ὀρθίων φύλλων ἀκάνθης. Τὸ δὲ κάτω του μέρος περιεσφίγγετο ὑπὸ μικρᾶς σπείρας, κοσμουμένης πιθανώτατα διὰ φύλλων δάφνης, ἅτινα σήμερον δυσκόλως διακρίνονται.

Τὸ λεβητοειδὲς σῶμα τοῦ κιονοκράνου κοσμεῖται ἐφ' ἐκάστης τῶν 4 αὐτοῦ πλευρῶν δι' ἐνὸς μεγάλου, ἐσχηματοποιημένου φύλλου ἀμπέλου, ἀπὸ τῆς ρίζης τοῦ ὁποίου ἐκφύεται ἑκατέρωθεν ἀνὰ ἓν ἡμίφυλλον ἀμπέλου παι-

¹ Τὰ ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ Ἀθηνῶν σωζόμενα τεμάχια παλαιοχρ. σαρκοφάγων τοῦ τύπου Sidamara ἔκτὸς τοῦ ὅτι ἀνήκουσιν εἰς διάφορον κατηγορίαν δὲν εἶναι χριστιανικὰ ἀλλὰ προγενέστερα.

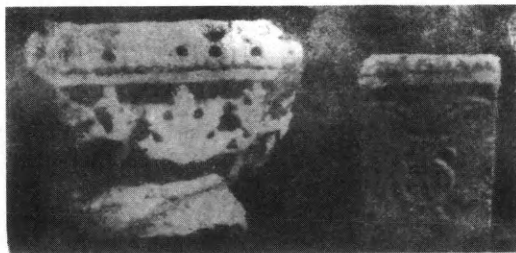
σιῶνον τοὺς κατὰ τὰς γωνίας γεγλυμμένους κώνους πίτυος, οἷτινες, κατὰ τὸν Strzygowski¹ εἶναι περσικῆς καταγωγῆς.

Ἡ διακόσμησις τοῦ λέβητος ἐξετελέσθη κατὰ τὸν ἡμιδιάτρητον τρόπον ἥτοι δι' ἀφαιρέσεως, εἰς ἱκανὸν βάθος, τοῦ κάμπου τῶν φύλλων, οὕτως

Εἰκ. 46. Ἀναπαράστασις τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἰαλυσοῦ.

ὥστε ταῦτα νὰ προβάλλωνται ἐπὶ σκοτεινοῦ ἀέρος, παραγομένης οὕτω ἐντόνου ἀντιθέσεως φωτὸς καὶ σκιᾶς (chiaroscuro) καὶ ἐπομένως ζωγραφικῆς

Εἰκ. 47. Κιονόκρανον καὶ ἐπίθημα ἐξ Ἰαλυσοῦ.

μᾶλλον ἢ πλαστικῆς ἐντύπώσεως, οἷα ἐπεκράτησε κατὰ τὸν 6^{ον} μ.Χ. αἰῶνα, εἰς τὸν ὁποῖον πρέπει νὰ ταχθῇ καὶ λόγῳ τοῦ τεκτονικοῦ του σχήματος τὸ ἡμέτερον κιονόκρανον.

Με ὁμοίαν διὰ φύλλων ἀμπέλου διακόσμησιν ἔχουσιν ἤδη σημειωθῇ² καὶ

¹ Mschatta, Jahrb. der Kg. Kunstsammlungen 1904 σ. 361.

² B. Filow, Mélanges Diehl, II σ. 11. Γ. Σωτηρίου Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΑ' σ. 449 ἑ.

ἄλλα κιονόκρανα ἀνήκοντα εἰς διαφόρους περιόδους τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Ἐκ τούτων τὸ ἡμέτερον παρουσιάζει μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὸ τῆς Χίου¹ (εἰκ. 48), τοῦ ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης² καὶ τοῦ Καΐρου³. Ἄλλ' ὁ σχηματισθεὶς κατάλογος τῶν μετ' ἀμπελοφύλλων κιονοκρανῶν ὁλονὲν πλουτίζεται διότι

Εἰκ. 48. Κιονόκρανον τοῦ μουσείου Χίου.

πλὴν τοῦ ἐνταῦθα δημοσιευομένου καὶ τῶν ὧσων ὑπέδειξα ἤδη ἐν τῷ Ε' τόμῳ τοῦ Ἀρχείου⁴, θὰ πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ τὸ σπουδαῖον καὶ ἄριστα διατηρούμενον ἐκ τῆς Πριγκιπωννήσου Ἀντιγόνης κιονόκρανον⁵, ὅπερ, λόγῳ τοῦ τόπου τῆς εὐρέσεώς του, ἔρχεται νὰ στηρίξῃ τὴν γνώμην, καθ' ἣν καὶ ὁ μετὰ φύλλων ἀμπέλου τύπος κιονοκρανοῦ θὰ ἐδημιουργήθῃ ἐν Βυζαντίῳ κατὰ τὸν 5^{ον} ἢ τὸν 6^{ον} μ. Χ. αἰῶνα.

Ἐνδιαφέρουσα ἐπίσης εἶναι καὶ μικρὰ ὀρθογώνιος ἔξ ὑπερύθρου μαρμάρου πλάξ με χαρακτὴν παράστασιν δελφῖνος, τοποθετηθεῖσα εἰς τὴν στρώσιν τοῦ ἀνοικοδομηθέντος ὑπὸ τῶν Ἱταλῶν φραγκικοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

Ἀναφέρω ἐν τέλει, ὅτι καὶ ἐκ τοῦ δαπέδου τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς διεσώθη τμῆμα τοῦ μαρμαροθετήματος, παρουσιάζον γεωμετρικὸν συνδυασμὸν τετραγώνων καὶ ἑξαπλεύρων, λευκῶν καὶ χρωματιστῶν μαρμαρίνων πλακιδίων.

¹ Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδ. ΙΑ' σ. 453 εἰκ. 5.

² Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδ. ΙΑ' σ. 452 εἰκ. 4.

³ Kautzsch, Kapitellstudien πίν. 41 εἰκ. 686.

⁴ Τόμ. Ε' σ. 76 σημ. 2.

⁵ J. Parapodopoulos, Byz.-Neugr. Jahrb. V (1927) σ. 83 καὶ 84. Ὁ συγγραφεὺς ἐξέλαβε τὰ φύλλα ὡς δρυὸς (σ. 88) ἐν ᾧ εἶναι ἀμπέλου.

BYZANTINA KAI METABYZANTINA MNHMEIA THS ΡΟΔΟΥ

Οἱ σκοτεινοὶ αἰῶνες, ἀπὸ τοῦ 7ου μέχρι καὶ τοῦ 9ου, δὲν ἀντιπροσωπεύονται ἐν Ρόδῳ διὰ μνημείων, ὅπως ἄλλως τε καὶ ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι. Καὶ εἶναι τοῦτο φυσικόν, ἀφ' οὗ κατὰ τε τὸν 7ον καὶ τὸν 8ον αἰῶνα οἱ Ἀγαρηνοὶ ἐνήργουν διαρκῶς ἐπιδρομὰς κατὰ τῆς νήσου, τὴν ὁποίαν πρὸς καιρὸν καὶ κατελάμβανον διὰ νὰ τὴν ἀποδώσουν πάλιν μετ' ὀλίγον εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς¹. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς ἀκόμη τοῦ 9ου αἰῶνος (807) ὑπέστη ἡ νῆσος οὐχὶ μικρὰν λεηλασίαν ὑπὸ τοῦ στόλου τοῦ περιφήμου Ἀραβος ἄββασίδου χαλίφου Χαροῦν - αλ - Ρασίδ. Οὕτω ἐπὶ δύο ὅλους αἰῶνας ὁ βυζαντινὸς στόλος τοῦ θέματος τῶν Κιβυρραιωτῶν, εἰς τὸ ὁποῖον ὑπήγετο ἡ Ρόδος ἤδη πρὸ τοῦ 700 μ.Χ.², ἦτο διαρκῶς ἀπασχολημένος εἰς ναυμαχίας κατὰ τῶν Ἀγαρηνῶν, κατὰ τὰς ὁποίας οἱ Ρόδιοι ναῦται ἐπολέμησαν γενναίως.

Μία τοιαύτη τεταραγμένη ἐποχὴ φυσικὸν εἶναι, ὅτι δὲν παρήγαγεν ἔργα τέχνης ἢ μνημεῖα. Μόλις ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 10ου αἰῶνος, ὅτε ἐπῆλθε ποιά τις ἡρεμία καὶ ἀσφάλεια εἰς τὴν νῆσον, λόγῳ ἐμπεδώσεως τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας, ἔχομεν εἰδήσεις τινὰς καὶ λείψανα ἀκόμη τινῶν μνημείων. Συγκεκριμένως ἐξ ἐπιγράμματος Κωνσταντίνου τοῦ Λινδίου³ — τοῦ γνωστοῦ συνθέτου τῆς «ἐκφράσεως» τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως — μανθάνομεν τὴν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 10ου αἰῶνος ὑπαρξίν ἐν Λίνδῳ ναοῦ τῆς Παναγίας, μακρυνοῦ προγόνου τῆς σήμερον σωζομένης ὁμωνύμου ἐκκλησίας⁴. Ἀφ' ἐτέρου ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Ἰαλυσοῦ, τοῦ μεσαιωνικοῦ Φιλερῆμου, ἀπεκαλύφθησαν τὰ θεμέλια ναοῦ, ἀγνώως βυζαντινοῦ τύπου, ἅτινα δύνανται νὰ ἀναχθῶσιν εἰς τὸν 10ον αἰῶνα.

Ἡ βυζαντινὴ ἐπὶ τῆς Ρόδου κυριαρχία ὑπῆρξεν ἀπόλυτος κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα⁵. Τότε πιθανώτατα ὥχύρωσαν οἱ Βυζαντινοὶ τὴν Ρόδον κτίσαντες κάστρα πλὴν τῆς πρωτευούσης καὶ εἰς τρία ἄλλα στρατηγικὰ σημεῖα

¹ Ὅρα τὰ ἐν σελίδι 6 (σημ.) τοῦ παρόντος τεύχους λεχθέντα.

² Κ. Πορφυρογέννητος, Περί θεμάτων III σ. 37₁₁ (Βόννης).

³ Παλατινὴ Ἀνθολογία XV, 15 - 17.

⁴ Ὅρα σχετικῶς κατωτέρω.

⁵ Ἐμπορικά τινα προνόμια μόνον παρεχωρήθησαν ἐν Ρόδῳ εἰς τοὺς Ἑνετοὺς διὰ χρυσοβούλλου τοῦ ἔτους 1082, τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου τοῦ Α' τοῦ Κομνηνοῦ.

τῆς νήσου, ὧν δύο, τὸ τοῦ Φαράκλου¹ καὶ τὸ τῆς Λίνδου, εὐρίσκονται ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τὸ δὲ τρίτον—τοῦ Φιλερήμου—πλησίον τῆς δυτικῆς². Εἶναι αὐτὰ ταῦτα τὰ φρούρια τὰ ὁποῖα κατέλαβον καὶ περαιτέρω ὠχύρωσαν οἱ Ἰωαννῖται Ἰππῶται μετὰ τὴν ὑπ' αὐτῶν, τὸ 1309, κατάληψιν τῆς νήσου.

Πλὴν ὁμως τῶν φρουρίων αἱ πηγαὶ καὶ τὰ σωζόμενα λείψανα πιστοποιοῦσι τὴν ἐν Ρόδῳ ὑπαρξιν καὶ ἄλλων πολλῶν μνημείων. Οὕτω π.χ. τὸ Ὀδοιπορικὸν τοῦ βασιλέως Ριχάρδου³ ἀναφέρει, ὅτι οἱ Ἄγγλοι σταυροφόροι εὗρον τὸ 1190 ἐν Ρόδῳ « πολλὰς καὶ ἀνθούσας εἰσέτι μονάς, ἃν καὶ οὐχὶ τόσον πλήρεις μοναχῶν, ὅσον ἦσαν πρότερον ». Ἀφ' ἐτέρου ἐπὶ τοῦ ὅρους Παραδείσου, κειμένου παρὰ τὴν δυτικὴν ἀκτὴν τῆς νήσου, διεσώθησαν τὰ λείψανα πολλῶν ἐντὸς βράχων ναῶν, μὲ τοιχογραφίας χρονολογουμένας ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος⁴. Καὶ γλυπτὰ δὲ λείψανα μαρμαρίνων τέμπλων τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος, μετὰ πλουσίων κοσμημάτων, διετηρήθησαν ἄφθονα εἰς τε τὸ κάστρον τῆς Ρόδου καὶ εἰς τὸν Φιλέρημον⁵. Τέλος μολυβδόβουλλα, χρονολογούμενα ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἐποχῆς⁶, ὡς καὶ ἐπιγραφαὶ διατηρηθεῖσαι ἐπὶ λίθων καὶ μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, μαρτυροῦσι περὶ τῆς ἀκμῆς τῆς νήσου κατὰ τοὺς αὐτοὺς αἰῶνας⁷.

Ἀκρόμη ἀφθονώτερα λείψανα μνημείων τέχνης περιεσώθησαν προερχόμενα ἐκ τοῦ 13ου αἰῶνος. Ἐκ τούτων ἄλλα μὲν χρονολογούνται ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ αἰῶνος, ὅτε ἐδέσποζον τῆς νήσου οἱ Γαβαλάδες⁸, ἄλλα

¹ Λείψανα βυζαντινοῦ κάστρου ἐν Φαράκλῳ ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ Cecil Torr (Rhodos in modern times, Oxford 1887 σ. 44) ἐκκλησιῶν δὲ ὑπὸ τοῦ Hiller von Gärtringen Ath. Mitt. 17 (1892) σ. 315.

² Τὰ φρούρια τοῦ Φιλερήμου καὶ τῆς Λίνδου ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ Ἀκροπολίτου (σ. 86, 87 Heis.), τοῦ Εὐφραΐμ (στ. 8637, Βόννης) καὶ τοῦ Ἀνωύμου (σ. 499¹¹⁵). Ὁ Βατικανὸς κώδιξ 166 τοῦ Ἀκροπολίτου γράφει, προφανῶς κατὰ παρανόγησιν, Ληϊτὸν ἀντὶ Λίνδου.

³ Itinerarium Regis Richardi II, 27.

⁴ Ὅρα σχετικῶς C. Brandi ἐν Memorie dell' Istituto storico archeologico τ. III (1938) σ. 9 - 18.

⁵ Ὅρα περὶ τούτων λεπτομερέστερον εἰς τὸ περὶ γλυπτικῆς διακοσμήσεως τῶν βυζαντινῶν ναῶν τῆς Ρόδου κεφάλαιον.

⁶ Ν. Δ. Χαβιαράς, Journ. Intern. d'arch. Numismatique XII (1910) σελ. 149 - 152.

⁷ Τὸ κείμενον τῶν ἐπιγραφῶν τούτων δημοσιευθῆσεται ἐν τέλει τῆς μελέτης ταύτης.

⁸ Μεταξὺ τῶν τοπαρχῶν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἡ καὶ προυχόντων πόλεων, οἵτινες, ἐπωφελοῦμενοι τῆς ἐπικρατησάσης μετὰ τὴν ἐν ἔτει 1204 κατάληψιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων ἀναρχίας, ἀνεκήρυξαν ἑαυτοὺς ἡγεμόνας τῶν χωρῶν, τὰς ὁποίας διόκουν ἐν ὀνόματι τοῦ αὐτοκράτορος, ἦσαν καὶ οἱ ἐκ Κρήτης πιθανώτατα ἔλκοντες τὴν καταγωγὴν Γαβαλάδες. Ἐκ τούτων ὁ Λέων Γαβαλάς, ἵνα ἀποφύγῃ καὶ τὴν ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν κατάληψιν τῆς Ρόδου, ἐκήρυξεν ἑαυτὸν ἀνεξάρτητον ἀπὸ τοῦ εἰς Νίκαιαν καταφυγόντος αὐτοκράτορος Θεοδώρου τοῦ Α' τοῦ Λασκάρεως, ἐπιτιλοφορεῖτο δὲ « καῖσαρ » (Ἀκροπολίτης σ. 45, Ἐκδ. Heisenberg, Εὐφραῖμ στ. 8147 καὶ 8630.

δὲ ἐκ τοῦ δευτέρου ⁵. Ἐκ τῆς τελευταίας δὲ ταύτης περιόδου χρονολογῶνται ἀσφαλῶς ἱκανοὶ ναοὶ τῆς Ρόδου, ἐμφανίζοντες, ἀγνῶς βυζαντινὸν τύπον ὡς π. χ. ἡ Παναγία τοῦ κάστρου Ρόδου, ὁ ἐξαφανισθεὶς Ἀγ. Στέφανος, κείμενος

Νικηφ. Βλεμμύδης Διήγησις μερικὴ Χ, σ. 61, 62 ἐκδ. Heisenberg. Ὁ Χωνιάτης [σ. 842 Βόννης] τὸν ἀποκαλεῖ τύραννον). Τὸν τίτλον δὲ τοῦ καίσαρος ἐχάραξεν ὁ Γαβαλᾶς καὶ ἐπὶ τῶν νομισμάτων, ἅτινα ἔκοψε (Π. Λάμπρος Πανδώρα IB' [1861 - 62, σ. 98). Καὶ ὁ μὲν αὐτοκράτωρ τῆς Νικαίας ἀφῆκε τὸν Γαβαλᾶν ἀνενόχλητον, δὲν ἔπραξεν ὅμως τὸ αὐτὸ καὶ ὁ διάδοχός του Ἰωάννης Δούκας ὁ Βατάτζης, ὅστις χαρακτηρίσας τὸν Γαβαλᾶν ὡς ἀποστάτην, (Ἀκροπολίτης σ. 41 Εὐφραίμ στ. 8147, 8151] 8154), ἔστειλε κατ' αὐτοῦ τὸ 1224 ἰσχυρὸν στόλον, ὁ ὁποῖος καὶ κατέλαβε τὴν Ρόδον, καθ' ὅδον δὲ καὶ τὰς ἄλλας γειτονικὰς πρὸς τὴν Μ. Ἀσίαν μεγαλονήσους — Λέσβον, Χίον, Σάμον καὶ Κῶ — (Νικηφ. Γρηγορᾶς I σ. 29 Βόννης). Ἐν τούτοις ὁ Βατάτζης ἀφῆκε καὶ πάλιν τοπάρχην ἐν Ρόδῳ τὸν Λέοντα Γαβαλᾶν, τοῦ ἐπέτρεψε δὲ μάλιστα νὰ ἐξακολουθῇ νὰ φέρῃ τὸν τίτλον τοῦ καίσαρος, ἀρκεσθεὶς εἰς μόνον τὸν ὄρκον ὑποτελείας. Τοῦτο τοῦλάχιστον συνάγεται ἀπὸ τὰ νομίσματα, τὰ ὁποῖα ἔκοψε τότε ὁ Γαβαλᾶς, τὰ ὁποῖα ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς ὀψευς φέρουν τὴν ἐπιγραφὴν *Kaisar o Gabalas*, ἐπὶ δὲ τῆς ἐτέρας ὁ δούλος τοῦ βασιλέως (Π. Λάμπρος ἔ. ἀ., Schlumberger Rev. Arch. XVII 1876 - 77). Μετὰ ἑννέα ἐτῶν ὑποταγὴν ὁ Λέων Γαβαλᾶς ἔπαυσε καὶ πάλιν νὰ ἀναγνωρίζῃ τὸν Βατάτζην ὡς ἐπακυρίαρχον. Τούτου δ' ἕνεκα ὁ αὐτοκράτωρ ἔστειλεν ἐκ νέου κατ' αὐτοῦ στόλον (1233) μὲ ἐπαρκῆ στρατὸν ὑπὸ τὸν μ. δομέστικον Ἀνδρόνικον Παλαιολόγον (Εὐφραίμ, 8149. Ν. Βλεμμύδης, Διήγησις μερικὴ Χ σ. 62 Heisenberg), ὅστις ὅμως δὲν κατώρθωσε νὰ κυριεύσῃ τὸ ἰσχυρὸς ὠχυρωμένον ἄστυ τῆς Ρόδου, ἠρκέσθη δὲ μόνον εἰς λεηλασίαν τῆς ὑπαίθρου (Βλεμμύδης, Διήγησις Χ σ. 62 Heis.). Ὅργανοις διὰ τὴν ἔχθραν ταύτην τοῦ Βατάτζη ὁ Γαβαλᾶς ἔσπευσε νὰ ζητήσῃ τὴν βοήθειαν τῆς Βενετίας, ἣτις καὶ τοῦ ἐδόθη (A. Dandolo, *Chronicon* παρὰ Muratori XII σ. 349), τὸ ἐπόμενον δὲ μάλιστα ἔτος (1234) συνῆψε καὶ συνθήκην μετὰ τοῦ δόγη Ἰακώβου Tiepolo, δι' ἧς ὑπεχρεοῦτο νὰ βοηθήσῃ τοὺς Ἑνετοὺς ἐναντίον τοῦ Βατάτζη καὶ νὰ προσφέρῃ κατ' ἔτος μεταξωτὸν χρυσοκέντητον ὕφασμα εἰς τὸν ἐν Βενετίᾳ ναὸν τοῦ Ἀγ. Μάρκου (Tafel-Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig* B', 231 — Heyd, *Histoire du commerce du Levant* A' 386). Ἀπολύτως εὐπειθὴς πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Νικαίας ὑπῆρξε, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Λέοντος ἐπισυμβάντα τὸ 1240 (C. Hopf, *Geschichte Griechenlands* I σ. 311), ὁ διαδεχθεὶς αὐτὸν εἰς τὴν διοίκησιν τῆς Ρόδου ἀδελφός του Ἰωάννης Γαβαλᾶς, ὅστις ἄλλως τε ἐγένετο καὶ γαμβρὸς τοῦ βασιλέως, ὡς μανθάνομεν ἐξ ἐπιστολῆς περιεχομένης εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. 367 παλατινὸν κώδικα τοῦ Βατικανοῦ (φ. 110β - 111α) ἐν τῇ ᾗ ὁποῖα ὁ Ἰωάννης ἀποκαλεῖται «*πανσέβαστος, σεβαστός, μέγας δούξ καὶ περιπόθητος γαμβρὸς τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου βασιλέως καὶ ἐξουσιαστῆς τῆς θεοφρονήτου νήσου Ρόδου καὶ τῶν Κυκλάδων νήσων*» (Σπ. Λάμπρος, Νέος Ἑλληγ. 6,32). Κατὰ τινὰ προυσίαν τοῦ Ἰωάννου τούτου ἐκ Ρόδου, σπεύσαντος εἰς Νικομήδειαν, ἵνα βοηθήσῃ τὸν Βατάτζην κατὰ τῶν Λατίνων, οἱ Γενοῶται κατώρθωσαν «*ρυκτὸς κλοπῇ*» (Ἀκροπολίτης σ. 86 H.) νὰ καταλάβουν τὸ κάστρον τῆς Ρόδου, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου μετὰ πολλῆς δυσκολίας κατώρθωσαν νὰ τοὺς ἐκδιώξουν, τὸ 1248, ὁ ἐπίτηδες σταλεὶς κατ' ἀρχάς εἰς Ρόδον Ἰωάννης Καντακουζηνός (Ἀκροπολίτης σ. 86 Heis. Εὐφραίμ στ. 8634) ἀργότερον δὲ ὁ πρωτοσέβαστος Θεόδωρος Κοντοστέφανος (Ἀκροπολίτης σ. 87 Heis. Εὐφραίμ στ. 8647).

ὀλίγον ἔξω τοῦ κάστρου¹, ἡ μικρὰ μὲν ἀλλὰ πολῦτιμος διὰ τὰς ἐν αὐτῇ καλῶς ὁπωσδήποτε διατηρουμένας τοιχογραφίας της θολωτῇ βασιλικῇ Ἀγ. Γεωργίου τοῦ Βάρδα, παρὰ τὸ χωρίον Ἀπολακκιάν κλπ. Ὑφίστατο δ' ἐπίσης τότε καὶ ἡ κατὰ τὰς ὑπωρείας τοῦ ὄρους Ἀταβύρου πλουσία εἰς βιβλία μονὴ τοῦ Ἀρταμίτου, ἐν τῇ ὁποία ἐμόνασεν ἐπὶ τινας μῆνας καὶ ὁ πολυπαθὴς λόγιος μοναχὸς Νικηφόρος ὁ Βλεμμύδης².

Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ἱπποτῶν τοῦ τάγματος Ἀγ. Ἰωάννου τῆς Ἱερουσαλήμ, μετὰ κρατερὰν ἀντίστασιν, γενομένην κατάληψιν τῆς νήσου ἐν ἔτει 1309 καὶ τὴν ἐν τῇ νήσῳ ἰδρυσιν λατινικῆς ἐπισκοπῆς, οἱ ὀρθόδοξοι ἐτέλουν ἀνενόχλητοι τὰ θρησκευτικὰ των καθήκοντα¹, οὐκ ὀλίγοι δὲ καὶ τότε ἀνηγέρθησαν ἢ διεκοσμήθησαν ναοὶ τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος τόσον ἐν τῷ

¹ Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰωάννου Γαβαλᾶ ἡ Ρόδος φαίνεται ὅτι ἐκυβερνήθη ἐπὶ τι διάστημα ἀπ' εὐθείας ἐκ Βυζαντίου. Εἶχεν ἄλλως τε ἡ νήσος παραχωρηθῇ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ VIII τοῦ Παλαιολόγου ὡς τιμᾶριον εἰς τὸν ἀδελφόν του Ἰωάννην (G. Schlumberger, Rev. Arch. XVII (1876) I σ. 315), ὅστις καὶ τὴν ἐκράτησε μέχρι τοῦ 1275, ὅτε, ὑποπέσας εἰς τὴν δυσμένειαν τοῦ ἀδελφοῦ του, τὴν ἐπέστρεψεν εἰς αὐτόν. Πάντως κατὰ τὸ μεταξὺ 1240 καὶ 1275 διάστημα καὶ ἀκόμη ἀργότερον ἡ νήσος διωκεῖτο ἐν ὀνόματι τοῦ αὐτοκράτορος ὑπὸ διοικητῶν στελλομένων ἐκ Βυζαντίου. Παραδίδεται δὲ μάλιστα καὶ τὸ ὄνομα ἐνὸς τούτων, τοῦ Κριβικιώτη διὰ τὸ ἔτος 1278 (Tafel-Thomas, Urkunden III, 161, 196, 197). Κατὰ τὸ αὐτὸ διάστημα ἐκόπησαν ἐν Ρόδῳ καὶ χαλκὰ νομίσματα φέροντα τὸ ἔμβλημα τῶν Παλαιολόγων, ἥτοι ἄλλοτε μὲν ἀπλοῦν Β ἄλλοτε δὲ τέσσαρα Β τεταγμένα κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας σταυροῦ

Β
Β

 (πρβλ. Κωδινὸν Ε', 28 Βόννης). Μερικὰ μάλιστα τῶν νομισμάτων αὐτῶν

Β
Β

 φέρουν καὶ τὴν μορφήν αὐτοκράτορος καὶ λείψανα τῶν λέξεων ΠΑΛΕΟΛΟΓΟΣ καὶ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡ (Schlumberger, Rev. Arch. XXXI πίν. IX, 5, 6, I. Σβορώνος, Journ. Intern. d'Arch. Num. II (1899) σ. 394).

Μετὰ τὸ 1278 οἱ αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου διετήρησαν μὲν τὴν ἐπικυριαρχίαν των ἐπὶ τῆς Ρόδου ὡς τρανῶς ἀποδεικνύει καὶ ἡ μνημονεύουσα τὸν «*βασιλεῖα Ἀνδρόνικον*» ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ Ἀγ. Γεωργίου τοῦ Βάρδα, τοῦ ἔτους 1290, παρεχώρησαν ὅμως τὴν διοίκησίν της ὡς καὶ τῶν περὶ αὐτὴν νήσων εἰς ὑπηκόους των Γενοάτας, τοὺς ὁποίους καὶ διώρισαν μεγάλους δοῦκας (= ναυάρχους) των ἐν τῷ νοτίῳ Αἰγαίῳ. Τοιοῦτοι διοικηταὶ ἀναφέρονται ὁ Dello Cavo, οἱ Moresco καὶ ὁ Vignolo (Schlumberger, R. A. XVII σ. 316). Οὗτοι ὅμως δὲν κατεῖχον ἐξ ὁλοκλήρου τὴν νήσον, διότι ἐν τῷ μεταξὺ οἱ Τοῦρκοι τῆς ἀπέναντι ἡπείρου εἶχον καταλάβει ἄλλο αὐτῆς τμήμα.

Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ προστεθῇ, ὅτι ὅπως κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν οὕτω καὶ κατὰ τὸν 13^{ον} αἰῶνα, ἡ Ρόδος παρέσχε πρόσφορον ἔδαφος δράσεως αἰρετικῶν. Οὕτω εἰς τῶν ἐνθερμοτέρων ὁπαδῶν τοῦ Πατριάρχου Ἀρσενίου ὑπῆρξεν κατὰ Παχυμέρη (II σ. 295 Βόννης) ὁ Ρόδιος μοναχὸς Ἰγνάτιος. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ δὲ ἱστορικοῦ πληροφοροῦμεθα (II σ. 230), ὅτι ἀπὸ τοῦ 1291 μέχρι τοῦ 1293 ἐμόνασεν ἐν Ρόδῳ ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Ἀθανάσιος κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐριδος αὐτοῦ πρὸς τὸν δμώνυμόν του Πατριάρχην Κ/πόλεως. Ἀργότερον τοὺς Ἑλληνας τῆς Ρόδου συνετάραξε καὶ ἡ Παλαμικὴ αἵρεσις, ὅτε ἡ ἐκκλησία τῆς Ρόδου ἀνεθεμάτισε τὸν Παλαμᾶν καὶ τοὺς ὁπαδούς του (Νικ. Γρηγορᾶς II σ. 787 Βόννης) ἂν καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ μητροπολίτης Ρόδου ἦτο παλαμίτης.

² Νικηφ. Βλεμμύδου, Μερικὴ διήγησις XI σ. 62₁₁ ἔκδ. Heisenberg.

κάστρω ὅσον καὶ εἰς τὴν ὑπαιθρον, τοὺς ὁποίους θέλομεν γνωρίσει κατωτέρω. Ἀκόμη δὲ καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἤτοι ἀπὸ τοῦ 1522 καὶ ἔξῃς ἀνηγέρθησαν ὑπὸ εὐλαβῶν ὀρθοδόξων πολλαὶ μικρότεραι ἐκκλησίαι, αἵτινες συνετέθησαν καὶ διεκοσμήθησαν κατὰ τὴν πατροπαράδοτον βυζαντινὴν τεχνοτροπίαν. Τὴν ἰδρυσιν τῶν ναῶν τούτων μαρτυροῦσι πολλαὶ κτητορικαὶ ἐπιγραφαὶ σωζόμεναι ἀκόμη ἐντὸς αὐτῶν, τὰς ὁποίας καὶ θὰ ἀναφέρωμεν λεπτομερῶς ὅταν ἔλθωμεν εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν σχετικῶν μνημείων.

Ἐκ τῆς γενομένης βραχείας ἐπισκοπήσεως συνάγεται ἀσφαλῶς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἀπὸ τοῦ 10^{ου} αἰῶνος καὶ ἔξῃς ἡ Ρόδος ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ μνημεῖα πολιτισμοῦ ἀποδεικνύοντα τρανῶς ὅτι πᾶν ἄλλο ἢ « σχεδὸν ἐγκαταλελειμμένη καὶ παντελῶς λησμονημένη ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων » ὑπῆρξεν ὡς φρογεῖ ὁ Balducci¹ καὶ ὅτι ἡ ἱστορία της δὲν « εἶναι σχεδὸν βωβὴ » καὶ δὲν ὁμιλεῖ μόνον περὶ ἐπιδρομῶν τῶν Περσῶν, Ἀράβων καὶ τῶν Τούρκων ὡς καὶ τῶν συχνῶν διαβάσεων τῶν Χριστιανῶν περιγίπων μεταβαίνοντων εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις τῶν Ἀγ. Τόπων, ὡς γράφει ὁ Gerola². Ἡ ἱστορία της δυνατὸν νὰ μὴ ἀναφέρῃ σπουδαῖα γεγονότα καὶ κατορθώματα, ὅμως γράφεται συνεχῆς καὶ ἀδιάλειπτος καὶ πάντοτε ἑλληνικὴ διὰ τῶν πολυπληθῶν μνημείων της, τὰ ὁποῖα ἀποδεικνύουν, ὅτι οἱ Ἕλληνες καὶ ὀρθόδοξοι κάτοικοι τῆς νήσου δὲν ὑστεροῦν εἰς πολιτισμὸν τῶν λοιπῶν χωρῶν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, οὐδὲ ἀπέβαλον ποτὲ τὸν ἐθνισμὸν καὶ τὴν θρησκείαν των.

Βιβλιογραφία.

Αἱ περὶ τῶν βυζαντινῶν καὶ τῶν μεταβυζαντινῶν μνημείων τῆς Ρόδου εἰδήσεις μας εἶναι σχετικῶς πολὺ πενιχραὶ καὶ τοῦτο, διότι τὸ ἐνδιαφέρον τῶν παλαιῶν λογίων εἴλκυσαν περισσότερον ἀφ' ἐνὸς μὲν τὰ πλήρη αἰγλῆς λείψανα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ πολυπληθέστερα καὶ ἐντυπωτικώτερα ἱπποτικὰ μνημεῖα τῆς νήσου. Οὕτω ἐκ τῶν παλαιοτέρων περιηγητῶν καὶ λογίων ὁ μὲν Buondelmonti³ (σ. 15), ἀναφέρει μόνον τὸν Ἀγ. Στέφανον τῆς πόλεως Ρόδου (σ. 26) καὶ τὴν Παναγίαν τοῦ Φιλερήμου (σ. 28), πολὺ δὲ περισσότερα ὁ ἱστορικὸς Bosio⁴, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὴν Παναγίαν τοῦ Κάστρου τῆς Ρόδου καὶ τὴν Παναγίαν τῆς Λίνδου (II, 506). Περισσότερας σχετικῶς εἰδήσεις παρέσχον περὶ τῶν ὀρθοδόξων μνημείων τῆς νήσου οἱ κατὰ τὸν 19^{ον} καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 20^{ου} αἰῶνος περιηγηθέντες αὐτὴν λόγιοι, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλοι μὲν ἁπλῶς μνημονεύουσιν ἢ καὶ συντόμως περιγράφουσιν αὐτά, ὡς ὁ Guérin⁵,

¹ Architettura Turca in Rodi, Milano (1933;) σ. 7.

² Annuario della scuola Italiana di Atene I σ. 24.

³ Description des îles de l'Archipel. Ἔκδοσις E. Legrand 1897.

⁴ Istoria del sacro militare ordine Gerosolimitano (1594 - 1602) Τόμ. I καὶ II.

⁵ Voyage dans l'île de Rhodes, Paris, 1880.

οἱ Biliotti-Cottret¹ καὶ ὁ Sommi Picenardi², ἄλλοι δὲ πάλιν παρέχουσι καὶ χαλκογραφικὰς ἀπόψεις τινῶν ἐξ αὐτῶν, ὡς ὁ Rottiers³, ὁ Alb. Berg⁴ ὁ L. de Launey⁵ καὶ ὁ Belabre⁶.

Συστηματικώτερον περιγραφικὸν κατάλογον τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μνημείων τῆς νήσου, μετὰ φωτογραφικῆς ἀπεικονίσεως τινῶν ἐξ αὐτῶν—οὐχὶ ὅμως, δυστυχῶς, καὶ σχεδίων—παρέσχε, τὸ 1914, ὁ G. Gerola⁷, ὀλίγα δ' ἔτη ἀργότερον (1923) ὁ A. Gabriel⁸ περιέλαβεν εἰς τὸ δίτομον αὐτοῦ περὶ τῶν στρατιωτικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἱπποτικῶν κτισμάτων τῆς πόλεως Ρόδου ἔργον του, κατόψεις, τομὰς καὶ ἀπόψεις τῶν σπουδαιότερων βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τοῦ κάστρου, συνοδεύσας αὐτὰς καὶ διὰ συντόμου κειμένου. Τέλος κατὰ τὰ τελευταῖα πρὸ τοῦ παγκοσμίου πολέμου ἔτη ἡ μὲν Mar. Montessanto ἐδημοσίευσεν ἀπεικονίσεις τινὰς τῶν μεταβυζαντινῶν τοιχογραφιῶν τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου⁹, ὁ δὲ C. Brandi λεπτομερῶς ἀνέλυσε τὰ βυζαντινὰς τοιχογραφίας τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς τοῦ ὄρους Παραδείσι¹⁰.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταφαίνεται πόσα καὶ ποῖα κενὰ ὑφίστανται ἀκόμη εἰς τὰς περὶ τῶν βυζαντινῶν καὶ τῶν μεταβυζαντινῶν μνημείων τῆς Ρόδου γνώσεις μας. Πράγματι, ὅσον μὲν ἀφορᾷ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, ἂν ἐξαιρήσῃ τις τὰς κατόψεις καὶ τομὰς τῶν ναῶν τοῦ κάστρου τῆς Ρόδου τὰς ὁποίας ἐδημοσίευσεν ὁ Gabriel, (ἔ. ἀ.) οὐδενὸς ἄλλου ἐκ τῶν πολυπληθῶν ναῶν τῆς ὑπαίθρου τὸ σχέδιον γνωρίζει μέχρι σήμερον ἡ ἐπιστήμη. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ζωγραφικὴν ἐλάχιστα καὶ αὐτῆς ὡς εἵπομεν γνωρίζομεν δείγματα ἕως τώρα, ἐν ᾧ πλῆθος αὐτῶν ὑφίσταται, ἰδίᾳ εἰς ναοὺς τῆς ὑπαίθρου, πολλὰ δ' ἄλλαι ἀπεκαλύφθησαν εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ κάστρου μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς νήσου ἀπὸ τοῦ ξενικοῦ ζυγοῦ, ὅποτε καὶ αἱ ἀπὸ τοῦ 1522

¹ L'île de Rhodes, Rhodes 1881. Τὸ βιβλίον τοῦτο μετεφράσθη καὶ εἰς τὴν ἐλληνικὴν, περιέχει δὲ σοβαρὰ χρονολογικὰ σφάλματα.

² Itinéraire d'un chevalier dans l'île de Rhodes, Lille 1900 (σ. 186 Παναγία Λίνδου, σ. 205 Φουντουκλή, σ. 214 Φιλέρημος).

³ Monuments de Rhodes, Bruxelles 1828, Atlas (πίνακες, ἐν οἷς οἱ L. ἕως LIII ἀπεικονίζουσιν τὸν Ἀγ. Στέφανον) καὶ Description des monuments de Rhodes, Bruxelles 1830.

⁴ Die Insel Rhodus, Braunschweig 1862 (Προφ. Ἡλίας Φουντουκλή II πίν. 59, Ἀγ. Ἰωάννης Λίνδου II πίν. 10).

⁵ L'île de Rhodes ἐν τῷ περιοδικῷ «Tour du monde» VI (1900) (σ. 478 ἐσωτερικὸν τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου).

⁶ Rhodes of the Knights, Oxford 1908, (εἰκ. 161 καὶ 162 Χουρμαλὶ Μεδρεσέ).

⁷ Annuario della Scuola archeologica Italiana di Atene I (1914) σ. 265, 268, 269 καὶ 321.

⁸ La cité de Rhodes, Paris 1923. Αἱ βυζαντινὰ ἐκκλησίαι τοῦ κάστρου Ρόδου ἀπὸ σ. 182. μέχρι σ. 210.

⁹ La città sacra. (1930).

¹⁰ Memorie dell'Istituto storico - archeologico, τόμ. III (1938) σ. 9-18 καὶ πίν. I - XXII.

εἰς τζαμιά μετατραπεῖσαι ἐκκλησίαι, παρεδόθησαν καὶ πάλιν εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν¹. Ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς γλυπτῆς διακοσμῆσεως καὶ τῶν ἀγγείων καὶ τῶν ἐπιγραφῶν οὐδὲν ἐγράφη μέχρι σήμερον. Τούτων λοιπὸν πάντων τῶν κενῶν τὴν πλήρωσιν σκοπεῖ ἡ παρούσα μελέτη, γενομένη κατὰ τὴν τρίμηνον ἐν τῇ νήσῳ παραμονὴν μου κατὰ Μάρτιον, Ἀπρίλιον καὶ Ἰούλιον τοῦ 1947.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΝΑΩΝ

Οἱ βυζαντινοὶ καὶ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ ὅλων τῶν ἀνωτέρω κατηγοριῶν κατασκευάζονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, μέχρις αὐτοῦ ἀκόμῃ τοῦ 19^{ου} αἰῶνος ἐκ τοῦ ἐγχωρίου, μαλακοῦ, σιτόχρου πωρολίθου. Καὶ τῶν μὲν εὐτελεστέρων ἐξ αὐτῶν οἱ τοῖχοι κτίζονται διὰ κοινῆς, ἀκανονίστου τοιχοποιίας καὶ κονιάματος, τῶν δὲ σπουδαιότερων κατὰ τὸ ἐν Ἀνατολῇ (Μ. Ἀσίᾳ, Συρίᾳ, Κύπρῳ) ἐπικρατοῦν ἰσοδόμον σύστημα, ἥτοι διὰ λίθων πελεκητῶν, τιθεμένων κατ' ἰσοῦψεῖς περίπου στρώσεις, ἄνευ τῆς παρεμβολῆς πλίνθων κατὰ τοὺς ἄρμους². Ἡ ὁπτὴ πλίνθος, κατὰ κανόνα, ἀποφεύγεται ἐν Ρόδῳ καὶ ὡς ὑλικὸν κατασκευῆς καὶ ὡς μέσον διακοσμῆσεως. Οὕτω ὄχι μόνον τὰ τόξα ἀλλὰ καὶ οἱ κυλινδρικοὶ θόλοι τῶν ναῶν κατασκευάζονται γενικῶς ἐκ κανονικῶν πωρολίθων, λόγῳ δὲ τῆς ἐλλείψεως κεραμοπλαστικῆς ἢ ἄλλης διακοσμῆσεως³, αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τῶν τοίχων παρουσιάζονται ἄχρωμοι, γυμναὶ καὶ αὐστηραί. Τὴν αὐστηρότητα των δὲ ταύτην ἐνισχύει καὶ ἡ χρῆσις ὀλίγων καὶ στενῶν παραθύρων, λόγῳ τῆς ὁποίας τὰ πλήρη ὑπερτεροῦσι τῶν κενῶν. Μόνον οἱ τροῦλλοι ναῶν τινῶν τοῦ 14^{ου} αἰῶνος παρουσιάζουσι πολλαπλότητα καὶ πλαστικότητα.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἐσωτερικὸν ἀξία ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι ἡ ἀποφυγὴ τῆς χρήσεως μαρμαρίνων κιόνων⁴, ἀντὶ τῶν ὁποίων προτιμῶνται ὡς ἐλεύθερα στηρίγματα οἱ ὀρθογώνιοι, κτιστοὶ πεσσοί.

¹ Τινὰς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἐν τῷ κάστρῳ ναοῦ (τζαμιὺ) Ἰλκ-Μιχράμπ εἶχα τὴν εὐτυχίαν νὰ ἀπαλλάξω ἰδιοχείρως ἀπὸ τῶν ἀσβεστωμάτων τὰ ὁποῖα τὰς ἐκάλυπτον.

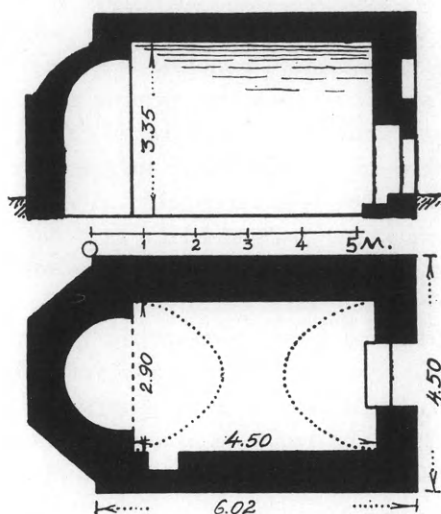
² Ἐλάχισται ἐξαιρέσεις τοῦ κανόνος τούτου ἐμφανίζονται. Οὕτω π.χ. ὁ ἐν Φιλερῇμ τετρακίονιος ναὸς (περὶ οὗ κατωτέρω) παρουσιάζει τοιχοποιίαν ἐξ ἀργόλιθοδομῆς εἰς τὴν ὁποίαν παρεμβάλλονται καὶ πλίνθοι. Ἐπίσης εἰς τὸν ἐπὶ τοῦ κάστρου τῆς Λίνδου ναὸν τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου παρεμβάλλονται μεταξὺ τῶν πελεκητῶν λίθων τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ μικρὰ τεμάχια ὀπτοπλίνθων. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸν Ταξιάρχην τοῦ Θάρι. Τέλος εἰς τὸ Ἰλκ-Μιχράμπ, τοῦ κάστρου τῆς Ρόδου, μικρὰ τεμάχια κεράμων παρενεύρονται κατὰ τοὺς ἄρμους τῶν σχετικῶς ἀκανονίστων πωρολίθων.

³ Εἰς ὀλίγους μόνον ναοὺς συναντῶμεν ἐντειχισμένα ἐξωτερικῶς «ρόδια», διακοσμητικὰ σκυφία ὡς π.χ. εἰς τὸ Ντολαπλῇ-τζαμί τῆς Ρόδου, τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου Ἀσκληπιοῦ, τὸν Ἀγ. Γεώργιον τῆς Λίνδου, τὴν Καθολικὴν τῆς Κατταβιάς κλπ.

⁴ Τὸ μόνον καὶ ἀρχαιότατον βυζαντινὸν παράδειγμα χρήσεως κιόνων εὐρίσκεται εἰς τὸν κάτω ναὸν τοῦ Φιλερῆμου (δρᾶ κατωτέρω).

Πρὸς τὴν γενικῶς ἐπικρατοῦσαν λιτότητα καὶ αὐστηρότητα τοῦ ἐξωτερικοῦ συμβιβάζεται καλῶς καὶ ἡ σημερινὴ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις τῶν καλυπτόντων θόλων, οἵτινες, εἰς πολλοὺς ναοὺς, κατ' ἐπίδρασιν τῆς μουσουλμανικῆς καὶ τῆς ἐγχωρίου ἀρχιτεκτονικῆς, δὲν ἐπενδύονται διὰ κεράμων ἀλλὰ δι' ἀπλῆς ἐπαλείψεως δι' ὑδραυλικῆς, στεγανῆς κονίας ἐξ ἐγχωρίας ἀργιλῶδους γῆς. Οὕτω ἀντὶ τῆς συνήθους εἰς τοὺς ναοὺς τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος ἐναλλαγῆς ἐρυ-

ἍΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΑΡΔΑΣ

Εἰκ. 49. Κάτοψις καὶ τομὴ ἁγ. Γεωργίου τοῦ Βάρδα.

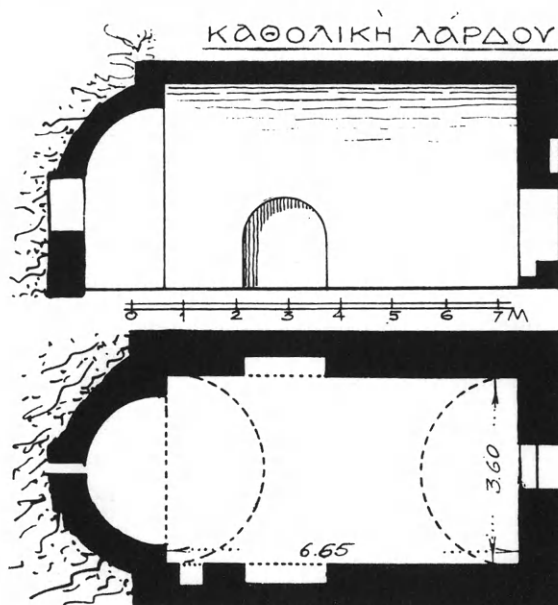
θρῶν στρωτήρων καὶ καλυπτήρων κεράμων, οἵτινες προσδίδουσι χρῶμα, κίνησιν καὶ πολλαπλότητα εἰς τὰς στέγας, ἐμφανίζονται εἰς τὴν Ρόδον—οὐχὶ βέβαια ἄνευ ἐξαιρέσεων¹—λίται καὶ ἥρεμοι, αὐστηρῶς γεωμετρικαὶ μορφαὶ στεγῶν—ἡμικυλινδρικῶν, ἡμισφαιρικῶν, τεταρτοσφαιρικῶν—ἦτοι μία ἀπλὴ καὶ εἰλικρινῆς κατασκευή, στερουμένη ὅμως χρωματικοῦ καὶ γραφικοῦ θελγήτρου.

1. ΒΑΣΙΛΙΚΑΙ

Οἱ βασιλικοῦ τύπου ναοὶ διακρίνονται εἰς μονοκλίτους καὶ εἰς τρικλίτους. Πολυπληθέστεροι εἶναι οἱ μονόκλιτοι. Ἐκ τούτων οἱ μικρότεροι ἔχουσι σχῆμα ὀρθογώνιον καὶ φέρουσι πρὸς ἀνατολὰς ἐξέχουσιν ἀψίδα, ἡμικυκλικὴν ἐσωτερικῶς, ἐξωτερικῶς δὲ ἄλλοτε τρίπλευρον (εἰκ. 49), ἄλλοτε τετράπλευρον καὶ ἄλλοτε ἡμικυκλικήν, ἅπαξ δὲ καὶ ὀρθογώνιον (Προφ. Ἀβακοῦμ Βιλλανόβας).

¹ Π. χ. εἰς τὸν ναὸν τῆς Διμυλιάς (Φουντουκλή), εἰς τὸ Χουρμαλί μεδρεσέ, εἰς τὴν Παναγίαν τῆς Λίνδου, εἰς τὸν Ταξιάρχην τοῦ Θάρι καὶ ἀλλαχοῦ.

Τὸ ὀρθογώνιον τοῦ κυρίως ναοῦ καλύπτεται πάντοτε διὰ κυλινδρικήσ καμάρας, ἥ δὲ ἄψις τοῦ ἱεροῦ διὰ τεταρτοσφαιρίου. Πλὴν ἐνὸς στενοῦ καὶ χαμηλοῦ παραθύρου, διατρυπῶντος τὴν ἄψίδα εἰς τὸ μέσον της, οὐδὲν ἄλλο φωτιστικὸν ἀνοιγμα ὑπάρχει. Μικρόν τι μόνον καὶ στενὸν παράθυρον ἀνοίγεται ἐνίστε ὑπεράνω τῆς κατὰ τὴν δυτικὴν, στενὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ ἀνοιγομένης θύρας εἰσόδου (εἰκ. 52). Εἷς τινὰς περιπτώσεις τὴν μονοτονίαν τῶν μακρῶν ἐσωτερι-

Εἰκ. 50. Καθολικὴ Λάρδου. Κάτοψις καὶ κατὰ μήκος τομή.

κῶν πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου διακόπτουσι τυφλαὶ ἄψιδες, ἀνοιγόμεναι εἰς τὸ πᾶχος τῶν τοίχων (εἰκ. 50 καὶ 51), οἷτινες, ἵνα ἀντιστῶσιν εἰς τὰς ὠθήσεις τῆς καμάρας κατασκευάζονται μὲ μέγα πᾶχος (εἰκ. 49).

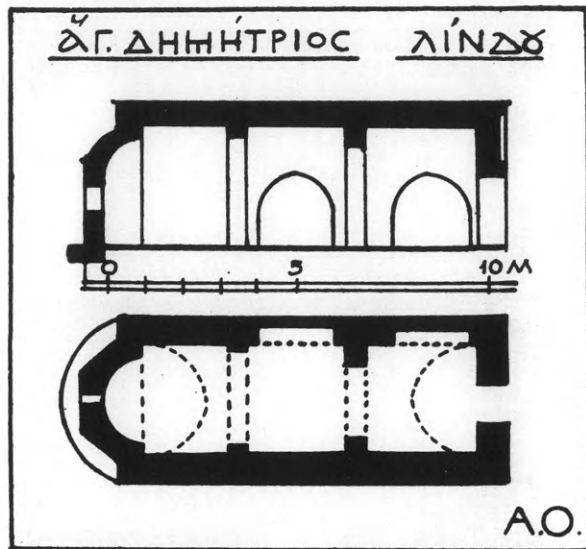
Αἱ κάπως μεγαλύτεραι μονόκλιτοι βασιλικαὶ φέρουσιν, ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ, παράθυρα εἰς τὰς μακρὰς πλευράς των, ἥ δὲ καλύπτουσα αὐτὰς κτιστὴ καμάρα ἐνισχύεται ἀναλόγως τοῦ μήκους της, διὰ μιᾶς, δύο ἢ τριῶν ζωνῶν αἱ ὁποῖαι βαίνουσιν ἄλλοτε μὲν ἐπὶ παραστάδων (εἰκ. 51) ἄλλοτε δ' ἐπὶ ἡμικιόνων (εἰκ. 52) καὶ ἄλλοτε ἐπὶ ὀλοκλήρων κορυμῶν μαρμαρίνων κιόνων, προερχομένων ἐξ ἀρχαιοτέρων κτηρίων, ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ἐκκλησίας τοῦ Μεσαναγροῦ (σελ. 38 εἰκ. 32) καὶ τοῦ Πλημμυρίου (σ. 42). Ὡς ὑφαψίδια τῶν ζωνῶν χρησιμοποιοῦνται ἐνίστε καὶ ὀλόκληρα ἀρχαῖα κιονόκρανα — δωρικά, ἰωνικά¹ ἢ κορινθιακά².

¹ Ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου Μεσαναγροῦ (σ. 37 εἰκ. 31).

² Ναὸς Ζωοδόχου Πηγῆς Πλημμυρίου (σ. 42).

Τὸ σχῆμα τῆς καλυπτούσης καμάρας εἶναι ἐν τομῇ ἄλλοτε ἡμικυκλικὸν καὶ ἄλλοτε ἐλαφρῶς τεθλασμένον. Θὰ ἐνόμιζέ τις ὅτι τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶναι ἀποτέλεσμα ἐπιδράσεως τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν Ἱπποτῶν. Ἐν τούτοις ἡ εὐρεσίς του εἰς ναὸν χρονολογούμενον ἀσφαλῶς πρὸ τῆς ἐλεύσεως τῶν Ἱπποτῶν¹ ἀποκλείει τοιαύτην παραδοχὴν.

Εἰς τὰς μονοκλίτους βασιλικὰς μετὰ τυφλῶν ἀψίδων καὶ ἐνισχυτικῶν ζωνῶν πρέπει νὰ ὑπαχθῇ καὶ ἡ τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς ἐπὶ τοῦ ὄρους Παρα-

Εἰκ. 51. Κάτοψις καὶ τομὴ ναοῦ ἁγ. Δημητρίου Λίνδου.

δεῖσι, κειμένου κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν τῆς νήσου (12^{ον} αἰῶνος). Αὕτη (εἰκ. 53) παρουσιάζει σχέδιον παρεκκλίνον τοῦ συνήθους· διότι ἀντὶ νὰ στεγάζεται διὰ καμάρας, καλύπτεται διὰ σταυροθολίων βαινόντων ἐπὶ τόξων μετώπου, ἐκτὸς δὲ τούτου καὶ αἱ πλευρικαὶ τῆς τυφλαὶ κόγχαι εἶναι βαθύτεραι, διατρυνώμεναι ὑπὸ στενῶν, πολεμιστροειδῶν παραθύρων. Πρὸ τοῦ διμεροῦς κυρίως ναοῦ ἡ μικρὰ αὕτη βασιλικὴ εἶχε καὶ τετράγωνον νάρθηκα· ἐπίσης παραπλευρῶς τῆς μεσαίας κόγχης τοῦ ἱεροῦ παρουσιάζει καὶ δευτέραν, μικροτέραν κόγχην (προθέσας), ἐν ᾗ εἰς τοὺς ὑπολοίπους ναοὺς ἡ κόγχη τῆς προθέσεως εἶναι συνήθως ὀρθογώνιος, ἀνοίγεται δ' ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου, παρὰ τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ ἱεροῦ.

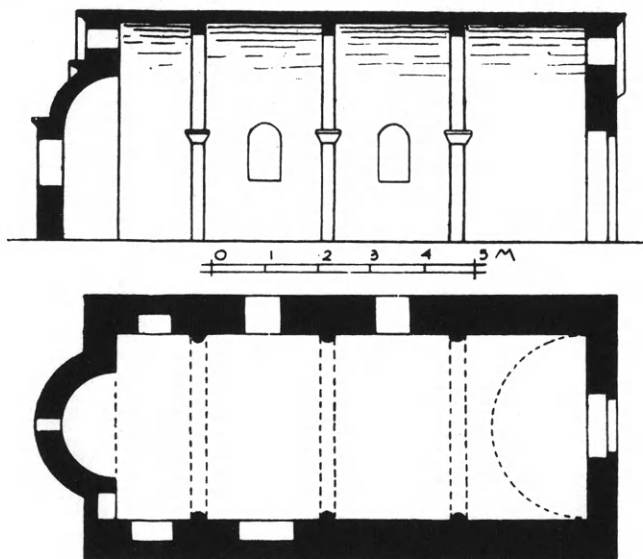
Ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις τῶν μονοκλίτων βασιλικῶν εἶναι ἀπλὴ καὶ ἀπεριττος. Ὅλοι οἱ τοῖχοι των εἶναι ἐπίπεδοι. Μικρὰ τις ἡμικυκλικὴ κόγχη μόνον

¹ Ναὸς ἁγ. Γεωργίου τοῦ Βάρδα, παρὰ τὴν Ἀπολακκίαν, μὲ τοιχογραφίας τοῦ 1290.

κατασκευάζεται ἐνίοτε ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου, (εἰκ. 49, 50, 51) εἰς τὸ βάθος δ' αὐτῆς ζωγραφεῖται ἡ εἰκὼν τοῦ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένου ἁγίου.

Τὰ παραδείγματα τῶν ἀπλοῦ τύπου μονοκλίτων βασιλικῶν εἶναι πάμπολλα, ἀνήκουνσι δὲ εἰς τε τὴν βυζαντινὴν καὶ τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδον. Ἀρκοῦμαι ν' ἀναφέρω μερικά μόνον ἐξ αὐτῶν.

α) **Μονόκλιτοι ἀπλαῖ.** 1) Ἐντὸς τοῦ κάστρου τῆς Ρόδου: Βαβ-ου-μεστοῦδ¹, — Ἀλεμνάκι μεστζίδ² — Μπαρουτζάν μεστζίδ — Χουδαῖ μεστζίδ³ —

Εἰκ. 52. Ναὸς τοῦ νεκροταφείου τοῦ χωρίου ἁγ. Ἰσιδώρος.

Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής (Κυζιλ - καποῦ μεστζίδ) 2) Ὑπαίθρου: Ἁγ. Ἰωάννης καὶ Ἁγ. Λουκάς Κοσκινοῦς, Ἁγ. Ἐλεοῦσα Καλυθιῶν, Ἁγ. Μερκούριος, Ἁγ. Γρηγόριος καὶ προφήτης Ἀβακοὺμ Βιλλανόβας, Ἁγ. Σύλλας Σορωνῆς, Ἁγ. Γεώργιος ὁδοῦ πρὸς Σιάνα, Ἁγία Κυρὰ Πυλῶνας, Ἁγ. Γεώργιος Βάρδας 1 ὥραν βορείως Ἀπολακκιᾶς (εἰκ. 49), Ἁγ. Παντελεήμων τοῦ κάστρου Μονολίθου, Ἁγ. Ἀναστασία Β. Α. τοῦ Μονολίθου, Παναγία ἡ Ἀλεμονίτρα περιφερείας Ἀρχαγγέλου, Παναγία ἡ Καμινारीώτισσα παρὰ τὴν Μαλῶναν κ.λ.π.

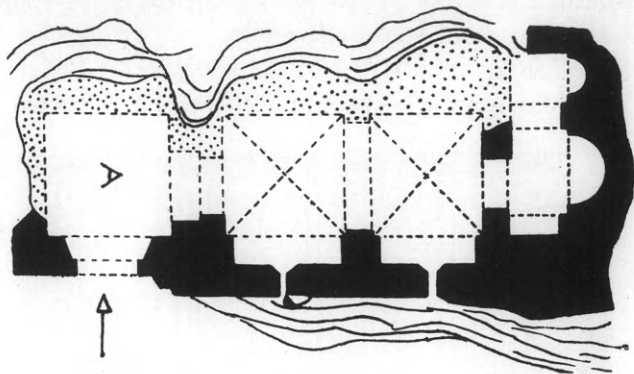
β) **Μονόκλιτοι μετὰ τυφλῶν ἀψίδων:** Καθολικὴ Λάρδου (εἰκ. 50). Ἁγ. Ἰωάννης νοτίως Λάρδου, Προφήτης Ἀμῶς, ἐν τοποθεσίᾳ Μητροπολίτης, Ἁγ. Δημήτριος Λίνδου (εἰκ. 51) κ.λ.π.

¹ Κάτοψις παρὰ Gabriel, Cité de Rhodes σ. 199 εἰκ. 145.

² Κάτοψις παρὰ Gabriel ἔ. ἀ. σ. 200 εἰκ. 146.

³ „ „ „ σ. 201 εἰκ. 147.

γ) **Μονόκλιτοι μετ' ἐνισχυτικῶν ζωνῶν**: Ἀγ. Μαρίνα Βιλλανόβας (2 ζῶναι ἐπὶ παραστάδων), Ἀγ. Παντελεήμων χωρίου Σιάνα, ναὸς νεκροταφείου χωρίου Ἀγ. Ἰσίδωρος κατὰ τὰς ὑπωρείας τοῦ Ἀταβύρου (τρεῖς ζῶναι

Εἰκ. 53. ἁγ. Παρασκευὴ Ὁρους Παραδείσι (κατὰ Brandi)

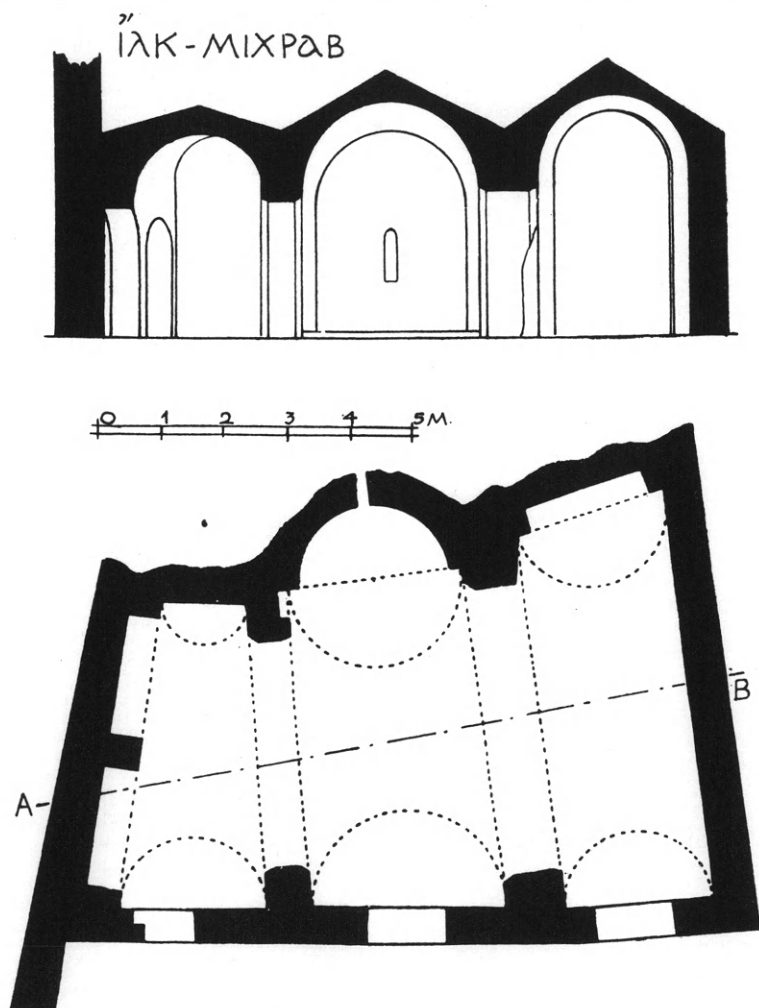

Εἰκ. 54. Κατὰ μήκος τομὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἰλκ - Μιχράμπ.

ἐπὶ ἡμικιόνων εἰκ. 51), Ναὸς εἰς θέσιν Κιοτάρι ἐπὶ τῆς μεταξύ Λάρδου καὶ Γενναδίου οδοῦ (2 ζῶναι ἐπὶ μαρμαρίνων κιόνων), Ζωοδόχος Πηγὴ Πλημμυρίου (2 ζῶναι ἐπὶ μαρμαρίνων κιόνων). Ἀγ. Δημήτριος Λίνδου (εἰκ. 51).

Τρίκλιτοι βασιλικάι. Αὗται εἶναι σπανιώτεραι τῶν μονοκλίτων, ἐσημειώθησαν δὲ μέχρι τοῦδε μόνον ἐντὸς τοῦ κάστρου τῆς Ρόδου καὶ ἔχουσι τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά: 1) Τὸ σχῆμα των πλησιάζει τὸ τετράγωνον ἢ μᾶλλον τὸ πλαγιαστὸν ὀρθογώνιον. 2) Ἐν ᾧ τὸ μέσον κλίτος των εἶναι εὐρύτερον τῶν ἁκρῶν, ὅμως δὲν ὑψοῦται ὑπερ τὰ πλάγια, ἀλλὰ στεγάζεται καὶ αὐτὸ διὰ

κυλινδρικής καμάρας ισούψους πρὸς τὰς καλυπτούσας τὰ πλάγια κλίτη. 3) Τὰ κλίτη των δὲν χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων διὰ κιονοστοιχιῶν ἢ πεσσοστοιχιῶν

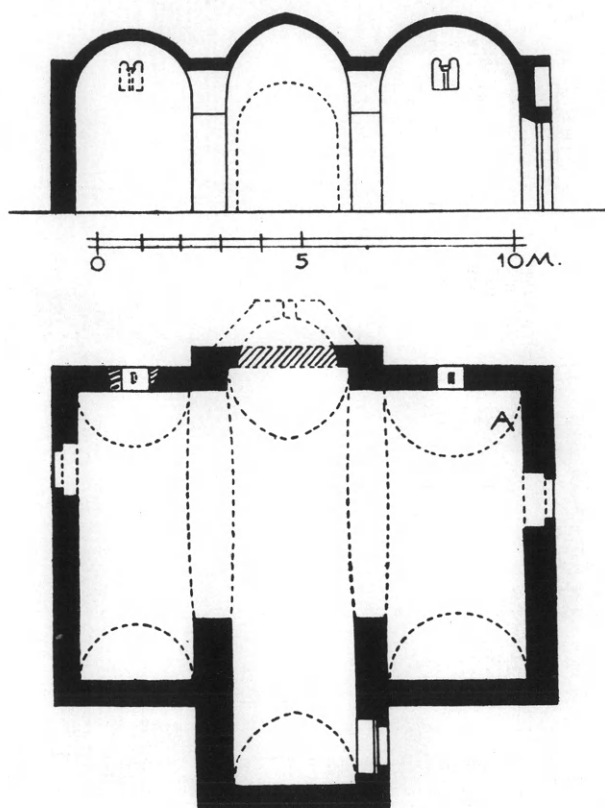
Εἰκ. 55. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἰλκ - Μιχράμπ.

ἀλλὰ δι' ἑνὸς μόνον μεγάλου ἡμικυκλικοῦ ἢ χαμηλωμένου τόξου εἰσδύοντος ὀλίγον παρὰ τὴν κλεῖδα του ἐντὸς τῆς καμάρας τοῦ μέσου κλίτους (Καδὶ - Μεσζιδ). 4) Στεροῦνται νάρθηκος. Ὅπως δὲ εἰς τὰς μονοκλίτους οὕτω καὶ εἰς τὰς τρικλίτους τυφλαὶ ἀψίδες ἀνοίγονται ἐνίοτε εἰς τὰ ἐσωτερικὰ πλευρικά των τοιχώματα (Ἰλκ - Μιχράμπ εἰκ. 55).

Ἐξωτερικῶς αἱ τρίκλιτοι βασιλικαὶ ἐμφανίζουσι τρεῖς ἰσοῦσῃ περίπου ἀετώματα, διατρυπώμενα ὑπὸ μικροῦ τοξωτοῦ παραθύρου.

Παραδείγματα τρικλίτων βασιλικῶν: Ἰλκ - Μιχράμπ¹ (εἰκ. 55), Καδὶ - Μεστζίδ (εἰκ. 56), βασιλικὴ τῆς ὁδοῦ Πυθαγόρα (Κιζιλ - καπὺν - Μεστζίδ),

ΚΑΔΙ - ΜΕΣΤΖΙΔ

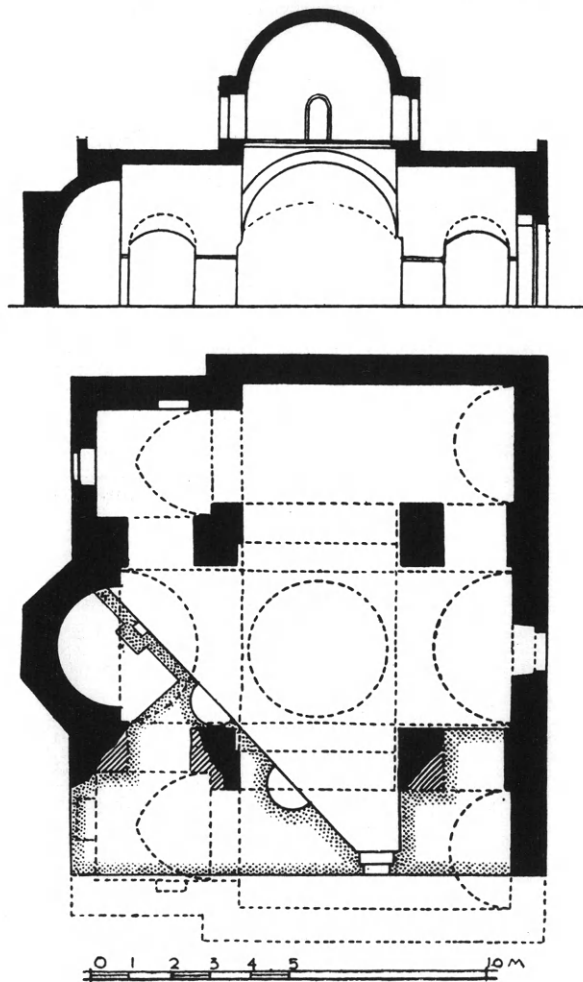
Εἰκ. 56. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς τρικλίτου βασιλικῆς τοῦ Καδὶ - Μεστζίδ.

Ἀβδούλ - Δζελλίλ - Μεστζίδ. Ἡ τελευταία αὕτη παρουσιάζεται σήμερον ὡς δίκλιτος, θὰ ἦτο ὅμως ἄλλοτε τρίκλιτος τοῦ νοτίου κλίτους τῆς μετασχηματισθέντος ὑπὸ τῶν Ἱπποτῶν εἰς ἀνοικτὴν κιονοστήρικτον στοὰν ἢ παρανάρθηκα, καλυφθέντα διὰ σταυροθολίων, ὧν ἐσώθησαν ἐπὶ τοῦ νοτίου

¹ Ἰλκ - Μιχράμπ σημαίνει πρῶτον προσκύνημα. Κατὰ τὴν παράδοσιν ὁ ναὸς οὗτος ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος, ὅστις μετεβλήθη εἰς τζαμί μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων κατάκτησιν τῆς Ρόδου (1522).

τοιχίου οἱ ὑφαψίδιοι κιλλίβαντες. Ὁ ναὸς οὗτος ἀπετέλει ἄλλοτε τὸ καθολικὸν μονῆς, τῆς ὁποίας ἐσώζοντο μέχρι πρό τινας κελλία τινά¹.

¹ Ἡ συγγένεια τῶν τρικλίτων βασιλικῶν τῆς Ρόδου πρὸς ἀναλόγους ἀνα-

Εἰκ. 57. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Καβακλίου - Μεσσιζίδ.

τολικάς εἶναι προφανές. Ἀρκεῖ νὰ παραβάλλῃ τις τὴν κατὰ πλάτος τομὴν τῶν (εἰκ. 55 καὶ 56) πρὸς τὴν τῶν βασιλικῶν τοῦ Μπίν - μπὶρ κίλισσέ τῆς Μ. Ἀσίας² καὶ τοῦ Ἀναζάρβου τῆς Κιλικίας³, ἵνα πεισθῇ.

¹ Ὅρα τὴν παρὰ Gabriel, Cité de Rhodes σ. 209 εἰκ. 150 γενικὴν κάτοψιν.

² Strzygowski, Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte, N° VI.

³ G. Lowthian Bell, Rev. Arch., 1906 I p. 24-27.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς των τὰ δύο πρῶτα παραδείγματα, λόγῳ τῶν τοιχογραφιῶν τὰς ὁποίας διασώζουσιν ἐσωτερικῶς, δὲν δύνανται νὰ εἶναι μεταγενέστερα τοῦ 14^{ου} αἰῶνος.

Εἰς μεταβατικὸς τύπος μεταξὺ βασιλικῆς καὶ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ μᾶς ἐμφανίζεται εἰς μίαν μόνον ἐκκλησίαν τοῦ κάστρου τῆς Ρόδου τὸ Καβακλί-Μεστζίδ¹. Πρόκειται πιθανώτατα περὶ μιᾶς βασιλικῆς μετὰ τρούλλον τοῦ ἐλαφρῶς προχωρημένου τύπου. Πράγματι ὁ ναὸς οὗτος (εἰκ. 57) παρουσιάζει τὸ χαρακτηριστικὸν διὰ τὰς τρουλλαίας βασιλικὰς τετράγωνον περιῖπου σχῆμα, ἔχει τριμερὲς ἱερὸν κάπως στενότερον τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τρούλλον ἐν τῷ κέντρῳ στηριζόμενον ἐπὶ 4 ὀγκωδῶν πεσσῶν βαίνοντα δὲ πρὸς μὲν ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς ἐπὶ κυλινδρικῶν καμαρῶν, πρὸς βορρᾶν ὅμως καὶ νότον ἐπὶ δύο στενῶν κυλινδρικῶν λωρίδων εἰσχωρουσῶν εἰς τὸ σῶμα τῶν πεσσῶν. Ἐκ τῶν πλαγίων κλιτῶν (διαδρόμου), σώζεται μόνον τὸ βόρειον, καλυπτόμενον, ὅπως εἰς τὰς τρουλλαίας βασιλικὰς, διὰ χαμηλῆς κυλινδρικῆς καμάρας, συγκοινωνούσης πρὸς τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ διὰ τοξωτοῦ ἀνοίγματος. Ὁμοία θὰ ἦτο ἡ διάταξις καὶ τοῦ νοτίου κλίτους, ὅπερ ὅμως δὲν διεσώθη, ὡς καλυφθὲν ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων τουρκικῶν κτισμάτων.

2. ΝΑΟΙ ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΙ

Οἱ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ναοὶ τῆς Ρόδου ἐμφανίζονται ἅπαξ μὲν μετὰ τὸν ἐγγεγραμμένον σταυρὸν ἰσοσκελῆ καὶ μετὰ προσθήκην νάρθηκος², τρις δὲ μετὰ τὸν σταυρὸν ἔχοντα τὸ δυτικὸν σκέλος μακρότερον τῶν λοιπῶν καὶ ἐστερημένοι νάρθηκος².

Ὁ πρῶτος τύπος (εἰκ. 58) εἶναι ἀσφαλῶς ἀρχαιότερος, ἀνερχόμενος πιθανώτατα μέχρις αὐτοῦ τοῦ 10^{ου} αἰῶνος, ὡς προκύπτει ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐκ τοῦ συστήματος τῆς τοιχοδομίας του, ὅπερ εἶναι ἀκανόνιστον μετὰ παρεμβολὴν πλίνθων μεταξὺ τῶν λίθων, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ τῶν τριῶν ἡμικυκλικῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ του, αἵτινες, ὡς γνωστόν⁴, προτιμῶνται κατὰ τοὺς πρὸ τοῦ 11ου αἰῶνας ἀντὶ τῶν ἡμιεξαγωνικῶν, αἱ ὁποῖαι συνηθίζονται ἀπὸ τοῦ 1000 καὶ ἐξῆς.

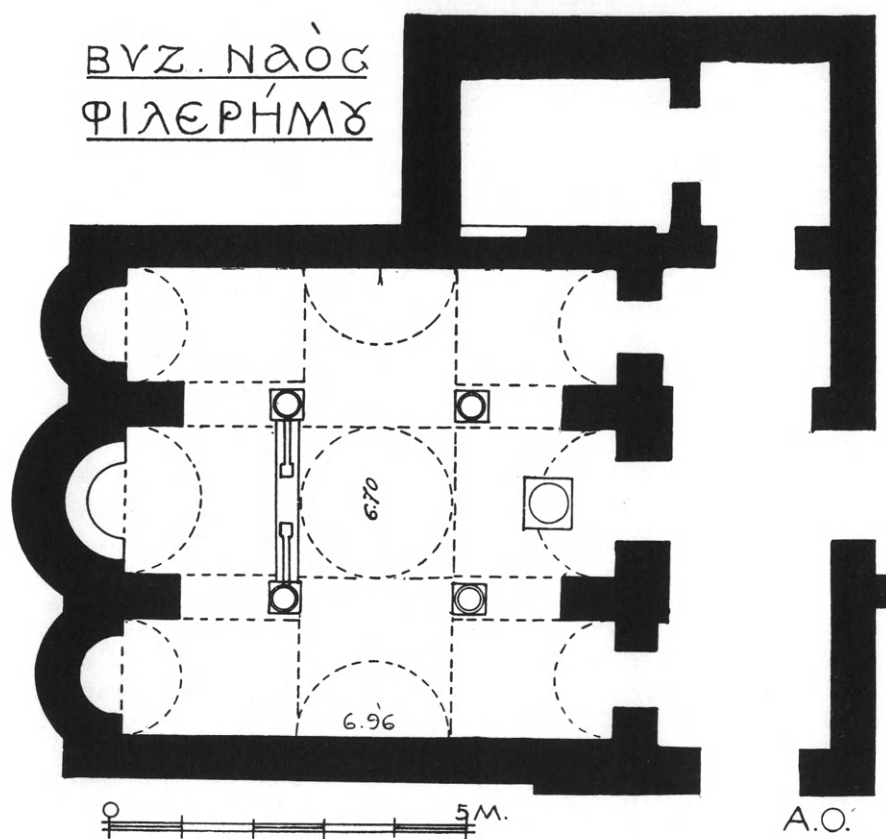
¹ Gabriel, Cité de Rhodes σ. 189 εἰκ. 134.

² Κάτω ναὸς Φιλερήμου. (Δὲν πρόκειται περὶ τοῦ περιφήμου ναοῦ τῆς Παναγίας, ὅστις διεδέχθη τὴν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῆς Ἰαλυσοῦ ἰδρυθεῖσαν παλαιοχριστιανικὴν βασιλικήν, ἀλλὰ περὶ ἄλλου, εὗρισκομένου παρὰ τὴν δυτικὴν κλιτὺν τῆς Ἀκροπόλεως, ἀνασκαφέντος δ' ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν.

³ Ναοὶ: Παναγίας τοῦ Κάστρου Ρόδου, Δεμιρλί τζαμί (καταστραφέν ὑπὸ βόμβας κατὰ τὸν τελευταῖον πόλεμον) καὶ Ἀγ. Ἰωάννης τοῦ Κάστρου Λίνδου.

⁴ Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σελ. 181.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν ἐσωτερικὴν τοῦ διάταξιν, ἣτις χρησιμοποιεῖ τέσσαρας μαρμαρίνους κίονας πρὸς στήριξιν τοῦ τρούλλου, αὕτη ἔλκει ἀναμφι-

Εἰκ. 58. Κάτοψις τοῦ ἐν Φιλερήμῳ κάτω ναοῦ.

βόλως τὴν καταγωγὴν τῆς ἐκ Βυζαντίου, ὅπου καὶ τόσοι ἄλλοι ὁμοίου τύπου, ναοὶ ὑπῆρχον¹. Σημειωτέον δ' ὅτι τοῦ ναοῦ τούτου ἐσώθησαν κατὰ χώραν

¹ Millet, ἔ. ἀ. σ. 57 ἐξ. Βλέπων τις μόνον τὴν κάτοψιν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 1) θὰ ἠδύνατο νὰ ἐκλάβῃ αὐτὸν καὶ ὡς βασιλικὴν τρίκλιτον ἔχουσιν καὶ τὰ τρία κλίτη κεκαλυμμένα διὰ κτιστῶν καμαρῶν. Ἐν τούτοις ἡ ἐν τετραγώνῳ τοποθέτησις τῶν κίωνων, ἂν καὶ δὲν ἀποτελεῖ ἀναντίρρητον τεκμήριον ὑπάρξεως τρούλλου — ὡς ἀποδεικνύει ἡ Ἀγ. Σοφία τῆς Ἀχρίδος — ὁμῶς εἶναι ἐνδεικτικὴ, ὅτι μᾶλλον περὶ τρουλλωτοῦ ναοῦ ἢ περὶ βασιλικῆς πρόκειται. Ὅμοιαν ἀκριβῶς κάτοψιν πρὸς τὴν τοῦ Φιλερήμου καὶ ὡς πρὸς τὴν μορφήν καὶ ὡς πρὸς τὰς διαστάσεις ἐμφανίζει καὶ ὁ ἐν Κύπρῳ ναὸς τοῦ Λαμπαδιοῦ, οὗ τὴν κάτοψιν ὄρα παρὰ Γ. Σωτηρίου, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου, Ἀθῆναι 1935 εἰκ. 17 σελ. 27.

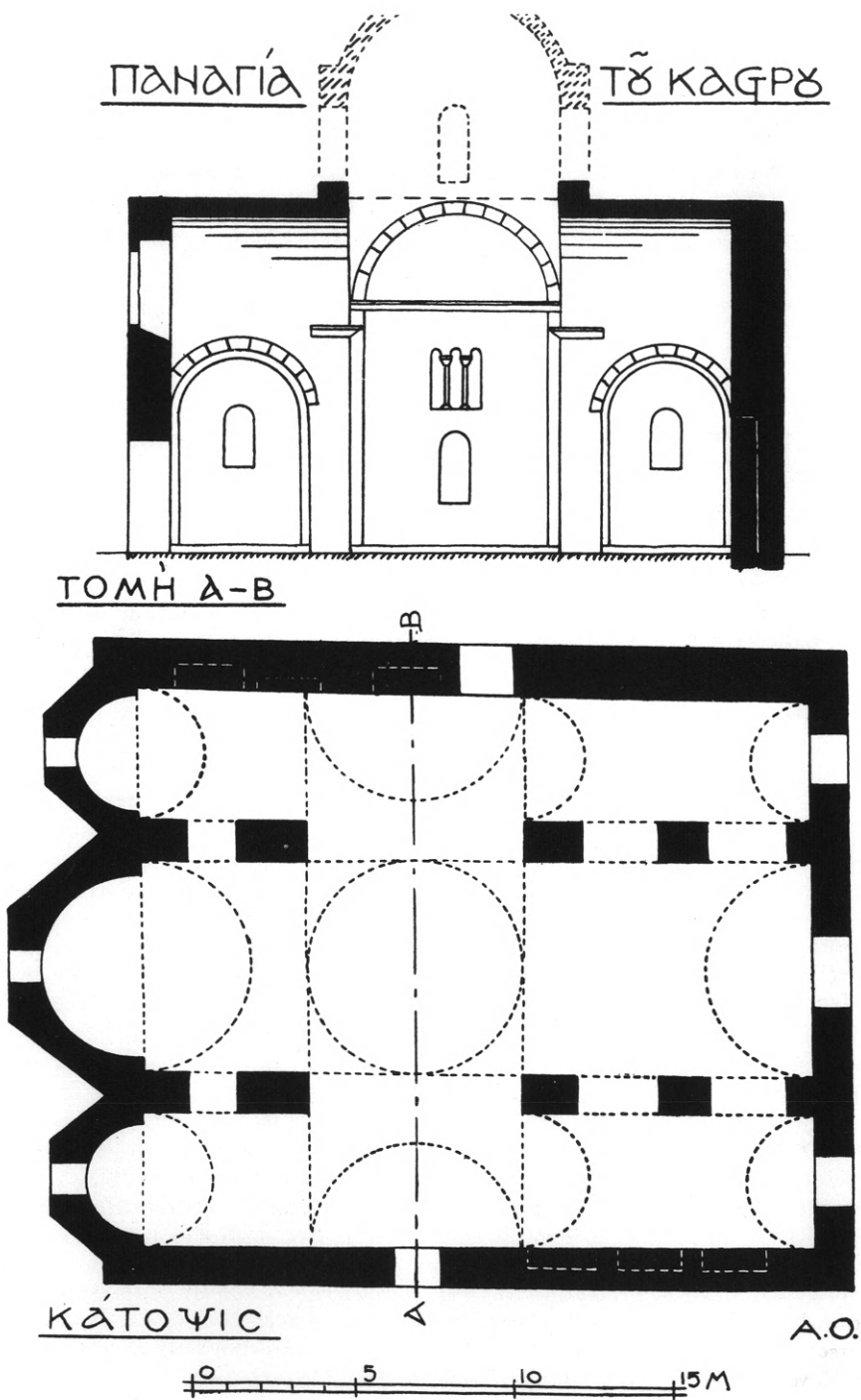
καὶ τὰ ἐδάφη κατασκευῆς τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου, ὅπερ, περιέργως, ἐξετείνετο μόνον μεταξύ τῶν δύο ἀνατολικῶν κιόνων οὐχὶ δὲ καὶ πέραν αὐτῶν πλαγίως μέχρι τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων, πράγμα τὸ ὁποῖον πρέπει νομίζω, νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀρχαϊσμός. Ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου δὲ διασωζομένων ἐγκοπῶν συνάγεται, ὅτι τὸ τέμπλον εἶχε μίαν μόνον θύραν ἐν τῷ μέσῳ, ἐκατέρωθεν δ' αὐτῆς ἀνὰ ἓνα πεσσίσκον φέροντα ἄνωθεν κιονίσκον καὶ περαιτέρω ἐν θωράκιον διῆκον ἀντιστοιχίως μέχρι τοῦ Β. Α. καὶ τοῦ Ν. Α. κίονος. (εἰκ. 58) Διεπιστώθη ἐπίσης κατὰ τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ καὶ τμήμα τοῦ μαρμαροθετήματος τοῦ δαπέδου του, ἐμφανίζον λευκὸν δίσκον, διαμέτρου 0. μ., περιβαλλόμενον ὑπὸ στεφάνης ἐκ πολυχρῶμων τριγωνιδίων.

Ὁ τύπος τοῦ ἐν Φιλερήμῳ κάτω ναοῦ ἀνήκει εἰς τὴν ὑπὸ στοιχεῖον Γ κατηγορίαν τετρακιονίων ναῶν, περὶ τῶν ὁποίων ἔγραψα εἰς ἄλλην μελέτην μου, καταχωρισθεῖσαν εἰς τὸν Ε' τόμον τοῦ Ἀρχείου τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος (σ. 7 εἰκ. 4).

Τὰ τέσσαρα ἀκραῖα διαμερίσματα φαίνεται πιθανώτερον, ὅτι θὰ καλύπτοντο διὰ κυλινδρικών καμαρῶν. Ἀκολουθεῖ λοιπὸν ὁ ὑπ' ὅψιν ναὸς κατὰ τοῦτο τὴν Ἑλλαδικὴν σχολήν, ἥτις σχετίζεται μᾶλλον πρὸς τὴν Ἀνατολήν.

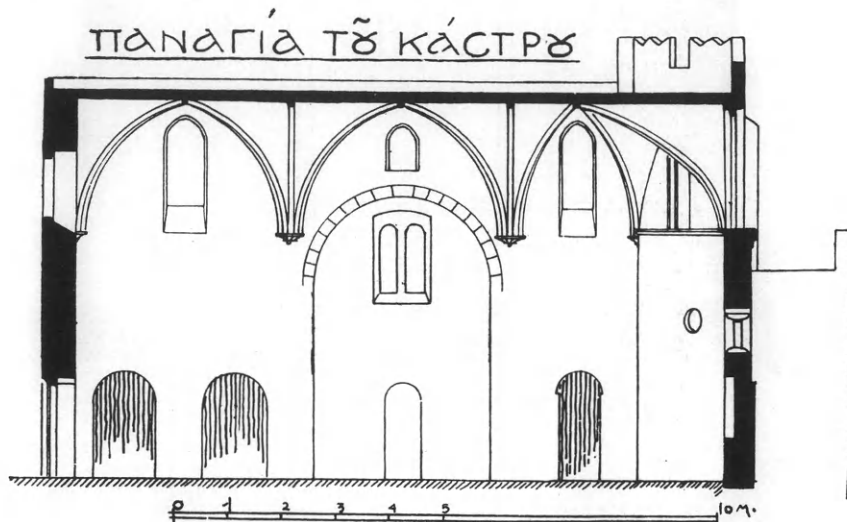
Ἐκ τοῦ δευτέρου τύπου τῶν ἐγγεγραμμένων σταυροειδῶν ἡ Παναγία τοῦ Κάστρου Ρόδου¹ (εἰκ. 59) παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον καὶ λόγῳ

¹ Ὁ ὑπ' ὅψιν ναὸς φαίνεται ὅτι ἦτο ἀνέκαθεν ἀφιερωμένος εἰς τὴν Παναγίαν λόγῳ δὲ τοῦ μεγέθους του θὰ ἐχρησίμευεν ὡς μητροπολιτικὸς ναὸς ἤδη ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν. Ὡς μητρόπολιν ἄλλως τε τὸν ἐχρησίμοποίησαν ἀργότερον καὶ οἱ καταλαβόντες αὐτὸν Λατίνοι. Πράγματι παπικὴ βούλλα τοῦ 1322 ἀναφέρει «ecclesiam cathedralem positam in civitate seu castro Rhodi» (Archives de l'Orient Latin I, 269, XXXVII, Gabriel, ἔ. ἀ. σ. 170 σημ. 1). Ἄλλο δὲ πάλιν κείμενον τοῦ ἔτους 1476 καθορίζει καὶ τὴν θέσιν τῆς καὶ τὸ ὄνομά της· διότι ἀναφέρει ὅτι «ἔπεσε τμήμα τι τοῦ περὶ τὸν λιμένα τῆς Ρόδου τείχους, κείμενον ὀπισθεν τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Μαρίας τοῦ Κάστρου Ρόδου (Sancte Marie Castelli Rhodi)» (Gabriel σ. 170). Προσθέτει δὲ τὸ αὐτὸ ὡς ἄνω ἐγγραφον, ὅτι τὸ καταπεσὸν τμήμα τοῦ τείχους «ἀνακατεσκευάσθη μὲ πάχος 12 ποδῶν» ἥτοι 3.15 μ. Ὑφίσταται δ' ὄντως τοιοῦτον πάχους τείχος ἀκριβῶς ὀπισθεν τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ (πβλ. Gabriel, ἔ. ἀ. σ. 172) ὥστε δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, ὅτι πρόκειται περὶ ναοῦ τῆς Παναγίας. Ἀφ' ἐτέρου ἐν τῇ μνημονευθείσῃ βούλλᾳ τοῦ 1322 καθορίζεται ὡσαύτως, ὅτι οἱ Λατίνοι ἀρχιεπίσκοποι «θὰ καταλάβουν καὶ τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν οἶκον, ὅπου συνήθιζε νὰ κατοικῇ ὁ Ἑλλήν ἀρχιεπίσκοπος, ὄντα ἀνώγειον καὶ κατώγειον, μετὰ τοῦ ἐν αὐτῷ εὐρισκομένου κλιβάνου καὶ λουτροῦ» (Archives de l'Orient Latin I, 269. XXXVII). Κατὰ τὸ κείμενον ὁμῶς τοῦ 1476 ἡ οἰκία αὕτη ἐγεινίαζε πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας. Ὁ σήμερον ὑφιστάμενος ναὸς τῆς Παναγίας συνέχεται πρὸς Βορρᾶν πρὸς ὀλοσχερῶς ἀνακαινισθεῖσαν οἰκίαν, ἥς ὁ ἄνω ὄροφος ἐξετείνεται ἄλλοτε μέχρις ὑπεράνω τοῦ Β. Α. διαμερίσματος τοῦ σταυροῦ τῆς ἐκκλησίας (Gabriel, ἔ. ἀ. σ. 174) Πρέπει λοιπὸν νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι παλαιότερον ἡ οἰκία αὕτη θὰ ἦτο ὁ οἶκος τοῦ Ἑλλήνος ἀρχιεπισκόπου καὶ ἐπομένως ἡ συνεχόμενη πρὸς αὐτὸν ἐκκλησία ἦτο ἡ μητρόπολις τῶν ὀρθοδόξων κατοίκων τῆς νήσου πρὸ τῆς ὑπὸ τῶν Λατίνων καταλήψεως αὐτῆς.

Εἰκ. 59. Κάτοψις καὶ κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου Ρόδου ἐν ἀναπαραστάσει.

τῆς ἐπιμελοῦς κατασκευῆς τῆς. Ὡς ἔχει σήμερον ὁ ναὸς οὗτος εἶναι κατὰ μὲν τὰ κάτω αὐτοῦ μέρη ἀγνώως βυζαντινός, κατὰ δὲ τὰ ἄνω ἦτοι τὴν στέγην καὶ τὰ ὑπ' αὐτὴν παράθυρα γοθτικὸς (ἱπποτικὸς). Πόθεν προῆλθε τὸ μείγμα τοῦτο; Δύο ὑποθέσεις εἶναι δυναταί: ἢ ὅτι ὁ ναὸς δὲν εἶχεν εἰσέτι τελειώσεισθαι ὅταν ἡ Ρόδος κατελήφθη ὑπὸ τῶν Ἱπποτῶν (1309), οὗτοι δὲ σφετερισθέντες αὐτὸν τὸν ἐστέγασαν διὰ τῶν οἰκείων τῶν γοθτικῶν σταυροθολίων, ἢ — ὅπερ πιθανώτερον — ὅτι εἶχε μὲν περατωθῇ ἤδη ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν

Εἰκ. 60. Κατὰ μῆκος τομὴ τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου Ρόδου.

ἡ ἐκκλησία ἀλλ' ὁ τροῦλλος τῆς καὶ αἱ κατὰ μῆκος καμάραι τῆς κατέπεσαν ἔνεκα τινὸς τῶν συχνῶν σεισμῶν, οἱ ὅποιοι συνταράσσουν τὸ ἔδαφος τῆς Ρόδου, ἀργότερον δ' οἱ κατακτεταὶ ἱππῶται καταλαβόντες αὐτὴν ἐστέγασαν ἐκ νέου, διὰ γοθτικῶν ὅμως πλέον θόλων. Ὅπωςδὴποτε ἡ ἀρχὴ τῆς οἰκοδομίας τοῦ ναοῦ πρέπει νὰ τεθῇ εἰς τὸν 13ον αἰῶνα¹.

¹ Ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας μετεβλήθη, ὅπως καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι ναοὶ τοῦ Κάστρου, εἰς τζαμί, ὀνομασθὲν Ἐντεροῦν ἢ Καντουρι τζαμί. Λόγῳ τῆς δευτέρας ταύτης ὀνομασίας ὑπετέθη ἐσφαλμένως ὑπὸ τινων, ὅτι ὁ ναὸς ἦτο ἀφιερωμένος εἰς τὴν ἁγ. Αἰκατερίνην (πβλ. Rottiers ἔ. ἀ. σ. 278). Κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν προσετέθη πρὸς δυσμὰς ἀνοικτὴ κιονοστήρικτος στοὰ (ρεβὰκ) φέρουσα ὑπεράνω ἐκάστου τῶν τριῶν διαμερισμάτων τῆς ἀνὰ ἓνα ἡμισφαιρικὸν θόλον. Κατὰ δὲ τὴν Ν.Δ. γωνίαν τοῦ ναοῦ προσετέθη καὶ μιναρές. Στοὰ καὶ μιναρές δὲν ὑφίστανται σήμερον κατεδαφισθέντα ὑπὸ τῶν Ἱταλῶν, οἵτινες ἐξετέλεσαν καὶ τινὰς ἀνασθηλωτικὰς ἐργασίας ἐν τῷ ναῷ· τὸ σχέδιον τῆς κατόψεώς των ὅμως μᾶς διέσωσεν ὁ Gabriel (Cité de Rhodes σ. 170 εἰκ. 113) καὶ ὁ Balducci (Architettura turca in Rodi σ. 71 εἰκ. 42.).

Μέχρις ἀκόμη τοῦ 1826, ὅτε ἐπεσκέφθη τὸν ναὸν ὁ Rottiers, ἐσώζοντο

Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη πλησιέστερον τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ. Καὶ ἡ κάτοψις του καὶ ἡ μέχρι τῆς βάσεως τοῦ τρούλλου ἀσφαλῶς ἀποκαθισταμένη ἀρχικὴ τομὴ του παρουσιάζουν τὸν ἀγνῶς βυζαντινὸν τύπον. Ὁ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ὀρθογωνίῳ ἐγγεγραμμένος «λατινικὸς» σταυρὸς διαγράφεται σαφῶς ἐν τῷ ἐσωτερικῷ καταλείπων εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τὰ συνήθη τέσσαρα παρά- πλευρα διαμερίσματα. Ἐκ τούτων τὰ δύο ἀνατολικά μετὰ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, προεκτεινόμενα καὶ δι' ἡμικυκλικῶν ἐσωτερικῶς καὶ τριπλεύρων ἐξωτερικῶς ἀψίδων, ἀπαρτίζουν τὸ πρεσβυτέριον. Ἡ μεταξὺ τῶν πλαγίων διαμερισμάτων καὶ τοῦ μέσου κλίτους ἐπικοινωνία τελεῖται κατὰ μὲν τὸ ἀνατολικὸν τμήμα δι' ἐνὸς ὑψηλοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος, κατὰ δὲ τὸ δυτικὸν διὰ δύο¹ χαμηλοτέρων χωριζομένων διὰ τετραγώνου πεσσού (εἰκ. 59).

Εἰς ἕκαστον τῶν τριῶν δυτικῶν κλιτῶν ἀντεστοίχει καὶ ἀνὰ μία θύρα εἰσόδου (εἰκ. 59). Ἀνὰ μία δὲ ἄλλη θύρα θὰ εἶχε προβλεφθῇ εἰς τὸ μέσον ἐκάστης τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν τοῦ σταυροῦ. Ἐκ τούτων ὅμως μόνον ἡ βόρειος ὑφίσταται², τῆς νοτίας μετατραπείσης ἀργότερον εἰς βαθεῖαν κόγχην, λόγῳ γειτνιάσεως πρὸς ἄλλαν οἰκοδομήν.

Ὅλα γενικῶς τὰ διαμερίσματα τοῦ ναοῦ ἐκαλύπτοντο διὰ κυλινδρικών καμαρῶν, πλὴν βεβαίως τῶν τριῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ, αἱ ὁποῖαι ἐστεγάζοντο διὰ τεταρτοσφαιρίων. Ἐκ τῶν καμαρῶν αἱ τοῦ μεσαίου κλίτους εἶτε δὲν προέλαβαν νὰ γίνουν εἶτε ἀντικατεστάθησαν ἀργότερον διὰ σειρᾶς βεργω- τῶν σταυροθολίων στηριχθέντων ἐπὶ κιλλιβάντων· τοῦτ' αὐτὸ ἐγινε καὶ διὰ τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς μεσαίας ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ.

Τὰ παράθυρα τῶν πλαγίων κλιτῶν τοῦ ναοῦ θὰ ἦσαν ἀρχικῶς χαμη- λότερα, οἱ δὲ ἱππῶται τὰ ἐποποθέτησαν ὅπου ἀνοίγονται σήμερον (εἰκ. 60). Ὁ Gabriel (σ. 173) διέκρινε παλαιότερον λείψανα διλόβου παραθύρου μετὰ διαχωριστικοῦ κιονίσκου εἰς τὸ τύμπανον τῆς βορείου κεραίας τοῦ σταυροῦ, τὸ ὅποιον ἔφραξαν οἱ ἱππῶται, ὡς ἔπραξαν καὶ διὰ μέγα τρίλοβον παράθυρον τῆς μεγάλης κόγχης τοῦ ἱεροῦ μετὰ μαρμαρίνων διαχωριστικῶν κιονίσκων.

Ὅχι μόνον τὰ περίτεχνα γοθτικὰ ὑαλοστάσια τῶν παραθύρων (15ου αἰῶνος ἢ ἀρχῶν 16ου) ἀλλὰ καὶ αὐταὶ ἀκόμη αἱ ἐγχρωμοὶ ὑαλοὶ αὐτῶν, αἱ ποικιλλόμεναι διὰ παρα- στάσεων καὶ ἱπποτικῶν ἐμβλημάτων. (Ὅρα τὰ σχέδια καὶ τὴν περιγραφὴν των παρὰ Rottiers, Atlas πίν. XXXV, XXXVII καὶ LXXIII 17 καὶ 28 καὶ Gabriel ἔ. ἀ. σ. 174).

¹ Εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Gabriel (Cité σ. 172 εἰκ. 116) σχεδιάζεται ἐν καὶ μόνον, χαμηλωμένον μάλιστα, τόξον συνδέον τὸν κεντρικὸν πεσσὸν πρὸς τὴν παραστάδα τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Κατὰ τὴν γενομένην ὑπὸ τῶν Ἱταλῶν ἀναστήλωσιν ἀπεδόθη ἡ ὀρθὴ βυζαντινὴ διάταξις τῶν δύο τόξων, προφανῶς ἐπὶ τῇ βάσει οἰκοδομικῶν ἐνδείξεων καὶ ἄλλων σωζομένων ἀναλόγων παράδειγμα των. Ὁμοίως καὶ τὸ χαμηλωμένον τόξον τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος ἀνεστηλώθη ὀρθῶς ἡμικυκλικὸν καὶ ὑψηλότερον.

² Εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Gabriel (Cité σ. 170 εἰκ. 113) ἡ θύρα τῆς πλαγίας πλευρᾶς οὐδόλως σημειοῦται.

Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἀπεκαλύφθη καὶ ἀποκατεστάθη κατὰ τὰς γενομένας ἀναστηλωτικὰς ἐργασίας (εἰκ. 61). Ἀντὶ τοῦ φραγθέντος βυζαντινοῦ τριλόβου παραθύρου ἠνοίχθησαν ἑκατέρωθεν δύο στρογγύλοι φεγγῖται ἄγνωστον ἂν ὑπὸ τῶν Ἰπποτῶν ἢ τῶν Τούρκων. Πάντως βέβαιον πρέπει νὰ θεωρηθῇ, ὅτι

Εἰκ. 61. Τὸ ἀποκαλυφθὲν τριλόβον παράθυρον τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου Ρόδου.

τὰ ἐπὶ τοῦ βορείου καὶ νοτίου τοίχου ἀνοιχθέντα ἀρκοσόλια εἶναι ἔργα τῶν Ἰπποτῶν, οἵτινες ἔθαψαν ὑπ' αὐτὰ σημαίνοντα πρόσωπα.

Τὸ δεύτερον παράδειγμα σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ ἀποτελεῖ μεγάλη ἐκκλησία κειμένη εἰς ἱκανὴν ἀπόστασιν πρὸς νότον τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου, γνωστὴ δὲ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ τζαμίου εἰς τὸ ὁποῖον μετεβλήθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἦτοι ὡς Δεμιρλί - τζαμί¹.

¹ Δεμιρλί τζαμί σημαίνει τὸ τζαμί μὲ τὰ σίδερα. Ὡνομάσθη δ' οὕτω λόγῳ τῶν σιδηρῶν κινκλιδωμάτων τὰ ὁποῖα ἔφερεν εἰς τὰ παράθυρα αὐτοῦ.

Ἡ ἐκκλησία αὕτη, σωζομένη ἐν καλῇ καταστάσει μέχρι τοῦ τελευταίου πολέμου, κατεστράφη δυστυχῶς τὸ 1943 (;) σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου ὑπὸ βόμβας. Σήμερον σώζονται ἐξ αὐτῆς μόνον τὰ ἐδάφη κατασκευῆς τῶν τοίχων τῆς καὶ αἱ εἰς ὀλίγων μόνον μέτρων ὕψος διατηρούμεναι τρεῖς ἀψίδες τοῦ ἱεροῦ τῆς, (εἰκ. 62) ἐσωτερικῶς τῶν ὁποίων διακρίνονται τοιχογραφίαι τινές, περὶ τῶν ὁποίων θέλομεν ὁμιλήσει εἰς τὸ περὶ τῆς ζωγραφικῆς διακοσμῆσεως τῶν ναῶν τῆς Ρόδου κεφάλαιον. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ὀλίγων σωζομένων λειψάνων δύναται τις νὰ ἐκτιμῇσῃ τὴν ἐπιμέλειαν τῶν διὰ κανονικῶν, ἰσοδόμως τεθεμελιωμένων παρολίθων τοιχοδομίαν τοῦ παλαιοῦ κτηρίου, τοῦ ὁποῦ τὴν τομὴν μᾶς διέσωσεν εὐτυχῶς ὁ Gabriel¹. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ ὁμοιότης τῆς κατόψεως τοῦ Δεμιρλί - τζαμίου (εἰκ. 62) πρὸς τὴν τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου (εἰκ. 59). Ἡ μὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο ἔγκειται ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὰς κάπως μικρότερας διαστάσεις τοῦ Δεμιρλί² καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν ἀποκοπὴν τῆς Β. Δ. γωνίας τοῦ τελευταίου προκληθεῖσαν λόγῳ τῆς παρ' αὐτὴν ὑπάρξεως ἐπικαμποῦς ὁδοῦ. Κατὰ τὰ λοιπὰ ἔχομεν καὶ ἐδῶ τὸν ἐγγεγραμμένον σταυρὸν μὲ τὸ δυτικὸν σκέλος πολὺ μακρότερον τῶν ἄλλων καὶ συγκοινωνοῦν πρὸς τὰ παράπλευρα διαμερίσματα διὰ δύο τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, τὰ ὁποῖα ἐδῶ, ἔνεκα τῆς μνημονευθείσης ἀποκοπῆς τῆς Β. Δ. γωνίας, περιωρίσθησαν πρὸς βορρᾶν εἰς ἓν καὶ μόνον (εἰκ. 62). Καὶ ἐδῶ ἀκόμη ἕκαστον τῶν κλιτῶν τοῦ ναοῦ καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς εἰς μίαν ἡμικυκλικὴν ἐσωτερικῶς, τρίπλευρον δ' ἐξωτερικῶς ἀψίδα (εἰκ. 62). Ἡ μεσαία ὁμως κόγχη εἶναι εἰς τὸ Δεμιρλί πολὺ μεγαλυτέρα ἐν σχέσει πρὸς τὰς πλαγίας παρ' ὅσον εἶναι εἰς τὴν Παναγίαν τοῦ Κάστρου (πβλ. εἰκ. 59 καὶ 62).

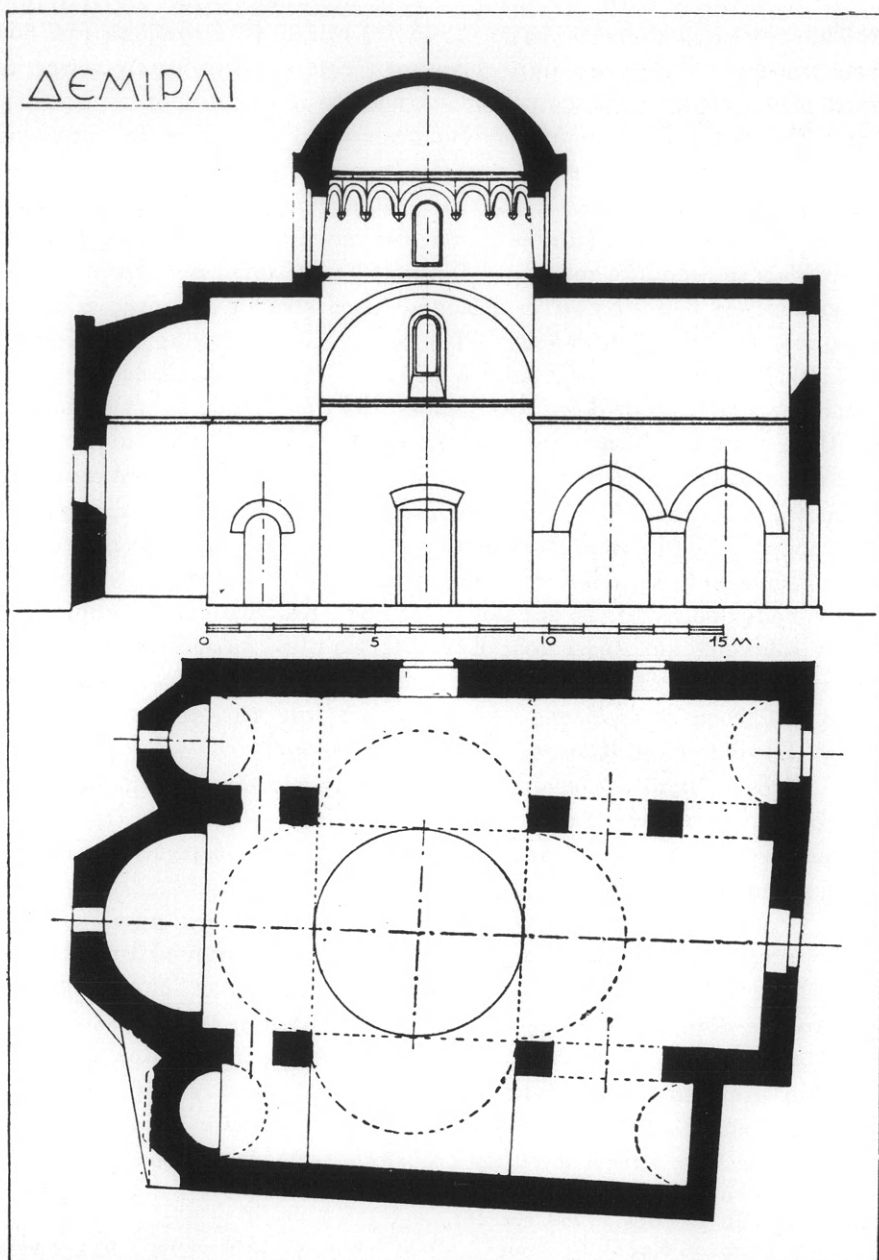
Τόσον τὰ κατὰ μῆκος, ὅσον καὶ τὰ ἐγκάρσια σκέλη τοῦ σταυροῦ ἐκαλύπτοντο δι' ἡμικυκλικῶν καμαρῶν ἐμφανιζομένων πλαγίως διὰ τριγωνικῶν ἀετωμάτων· τοὺναντίον τὰ παράπλευρα διαμερίσματα ἐστεγάζοντο δι' ἐλαφρῶς τεθλασμένων θόλων³.

Ὁ ναὸς ἦτο προσιτὸς ἐκ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς διὰ μεγάλης θύρας ἀνοιγομένης εἰς τὸ μέσον κλίτος καὶ ἐτέρας κατὰ τὸ νότιον κλίτος. Ἡ μέση θύρα ἔφερε ποτὲ περιθῦρον μὲ γλυφὰς καὶ ἀρχαῖζουσαν διακόσμησιν ἐκ τετρακτίνων ἀστέρων· ἄνωθεν δ' αὐτῆς ὑπῆρχε κόγχη μὲ ἡμικυκλικὴν ἄνω ἀπόληξιν. Ἀργότερον πρὸ τῆς θύρας κατεσκευάσθη τετράγωνον προστώον μετὰ δύο στηριγμάτων ὑποβασταζόντων γοτθικὸν θόλον. Πλὴν δὲ τῆς δυτικῆς ὑπῆρχε καὶ ἄλλη θύρα ἀνοιγμένη εἰς τὸ νότιον σκέλος τοῦ σταυροῦ, διὰ τῆς ὁποίας ὁ ναὸς ἐπεκοινώνει πρὸς αὐτὴν ἐκτεινομένην νοτίως τοῦ ναοῦ.

¹ Cité de Rhodes σ. 186, εἰκ. 131.

² Ἐσωτερικαὶ διαστάσεις Δεμιρλί: μῆκος ἐσωτερικὸν ἀπὸ δυτικοῦ τοίχου μέχρι τῆς ἀψίδος 17 μ., πλάτος 14.60 μ. ἐναντι ἀντιστοιχῶν τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου 20,95 καὶ 17.50 μ.

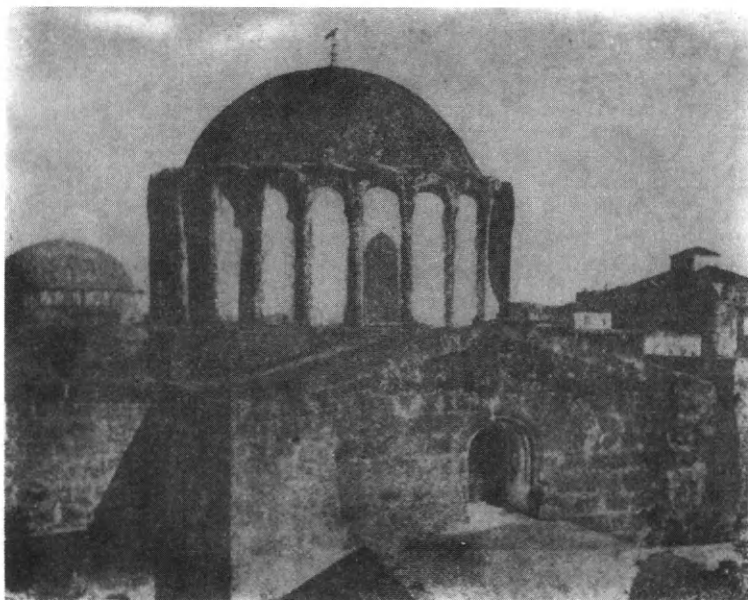
³ Gabriel, Cité de Rhodes σ. 187.

Είχ. 62. Κάτοψις και κατά μήκος τομή του Δεμιρλί - τζαμιού (σχέδιον Paolini).

Καὶ ἡ δευτέρα δ' αὕτη θύρα ἐπροστατεύθη ἀργότερον διὰ θολωτοῦ προ-
στώου. Δὲν εἶναι ἀπίθανον τὰ σήμερον νοτίως καὶ νοτιοανατολικῶς τοῦ
ναοῦ σωζόμενα κελλία μεταγενεστέρου τουρκικοῦ μεδρεσέ ν' ἀντικατέστησαν
παλαιότερα κελλία· βυζαντινῆς μονῆς, τῆς ὁποίας τὸ καθολικὸν ἀπετέλει ὁ
ἔξετασθεὶς ναός.

Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιος ἦτο ὁ κεντρικὸς τροῦλλος τοῦ ναοῦ (εἰκ. 62
καὶ 63). Οὗτος φέρων τέσσαρα μόνον παράθυρα κατὰ τοὺς κυρίους ἄξονας

Εἰκ. 63. Ὁ διὰ βόμβας καταστραφεὶς τροῦλλος τοῦ Δεμιρλί-τζαμιού (Φωτογρ. Gabriel).

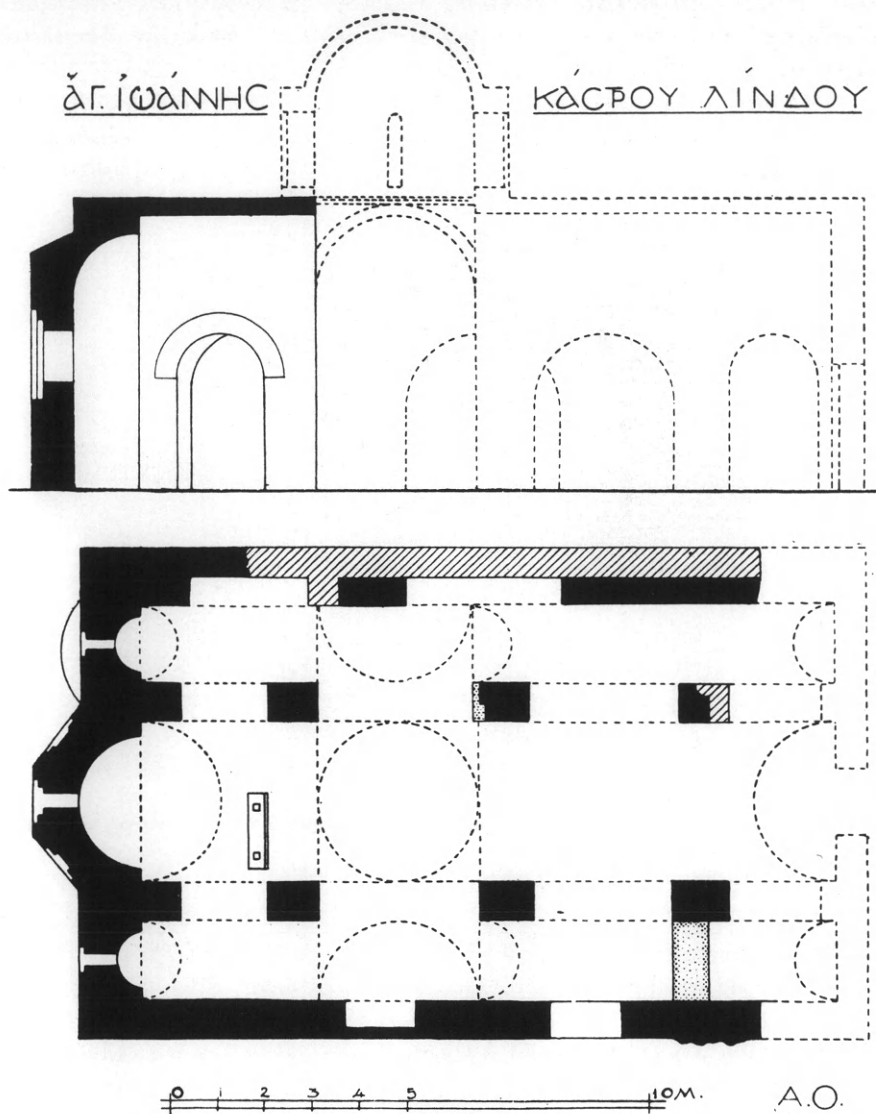
διεκοσμεῖτο ἐξωτερικῶς διὰ 24 λεπτῶν παρῶν κιονίσκων συνδεομένων ἄνω
δι' ἡμικυκλικῶν λαξευτῶν τόξων. Ἐσωτερικῶς ὁ τροῦλλος παρουσιάζει εὐθύς
ὑπὸ τὰς γεννήσεις τοῦ ἡμισφαιρικοῦ του θόλου 16 τόξα βαίνοντα ἐπὶ κιλλι-
βάντων (εἰκ. 62), σχηματίζοντα δὲ πρῶσμα δεκαεξάγωνον. Εἶναι προφανὲς ὅτι
ἡ τοιαύτη διάταξις τοῦ τροῦλλου ἔχει ἐπηρεασθῇ ἐκ τῆς ἱπποτικῆς ἀρχιτεκτο-
νικῆς· δι' ὃ καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ Δεμιρλί τζαμίου θὰ πρέπη νὰ τεθῇ εἰς τὸν
14^{ον} αἰῶνα.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἅγιον εἰς τὸν ὁποῖον ἦτο ἀφιερωμένος ὁ ἔξεταζό-
μενος ναὸς ὁ μὲν Guerin¹ ὑπέθεσε παλαιότερον, ὅτι θὰ ἦτο ὁ ἅγ. Αὐγου-
στίνος, ὁ δὲ Gabriel² ὀρθότερον φρονεῖ, ὅτι τὸ Δεμιρλί - τζαμί θὰ ἐκτίσθη

¹ L'île de Rhodes σ 139.

² Cité de Rhodes σ. 188.

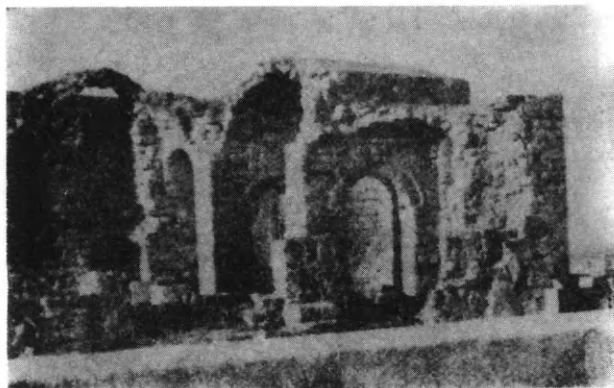
ὡς δεύτερος μητροπολιτικὸς ναὸς τῶν Ἑλλήνων ματὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ἱπποτῶν κατάληψιν τοῦ πρώτου ἦτοι τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου.

Εἰκ. 64. Κάτοψις καὶ τομὴ (ἐν ἀναπαραστάσει) τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ κάστρου Λίνδου.

Ἐὰς ἐξετάσωμεν ἤδη τὸ τρίτον παράδειγμα σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ δηλ. τὸν ἅγιον Ἰωάννην τῆς ἀκροπόλεως τῆς Λίνδου. Ὁ ναὸς αὐτὸς

ἐκτίσθη εὐθὺς πρὸ τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος τῆς μεγάλης κάτω στοᾶς τῶν ἀρχαίων Προπυλαίων τῆς Λινδίας ἀκροπόλεως, ὅταν πιθανῶς ταῦτα δὲν ὑφίσταντο πλέον. Ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν παλαιότερων περιηγητῶν¹ ὑπὸ τὴν προσωνομίαν τοῦ ἁγ. Ἰωάννου, ὑπὸ τοῦ Berg² δὲ μάλιστα ἀπεικονίσθη ἐν σμικρῷ ἢ ἀνατολικῇ πλευρᾷ του, ἣτις καὶ μόνη διατηρεῖται μέχρι σήμερον μετὰ τῶν συνεχομένων πρὸς αὐτὴν καμαρῶν τοῦ ἱεροῦ. Πάντα τὰ ὑπόλοιπα τμήματά του ἔχουν καταπέσει, χαμηλὰ δὲ μόνον τμήματα τῶν τοίχων διασωθέντα ἐπιτρέπουσι τὴν συμπλήρωσιν τοῦ σχεδίου τῆς κατόψεως, καὶ ταύτης ὁμως οὐχὶ ἔξ ὀλοκλήρου.

Εἰκ. 65. Ὁ ἁγ. Ἰωάννης τοῦ κάστρου Λίνδου ἀπὸ Ν.Α.

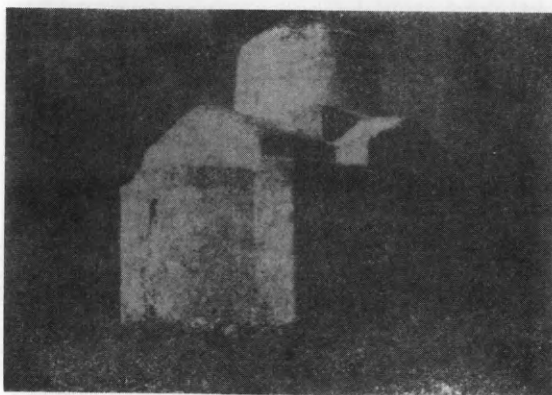
Οὕτω π.χ. δὲν διακρίνεται καλῶς τοῦ ἀκριβοῦς ἔκειτο ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ, δι' ὃ καὶ ἐν τῷ παρατιθεμένῳ σχεδίῳ (εἰκ. 64) ἀπεδόθη αὕτη δι' ἐστιγμένων γραμμῶν. Ὁ ναὸς εἶναι κατὰ τὴν ἀνατολικήν, τὴν νοτίαν καὶ τὴν δυτικὴν αὐτοῦ πλευρὰν ἐλεύθερος, κατὰ τὴν βόρειον ὁμως συνέχεται πρὸς μέγα ἵπποτικὸν κτήριο, μεθ' οὗ καὶ συγκοινωνεῖ διὰ θύρας (εἰκ. 64).

Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου ἠνοίγοντο ἐσωτερικῶς δύο τυφλαὶ ἀψίδες (εἰκ. 64). Πάντως καὶ ἐδῶ ὁ ἐγγεγραμμένος σταυρὸς εἶχε τὸ δυτικὸν αὐτοῦ σκέλος πολὺ μακρότερον τῶν ἄλλων, ὅλα δὲ τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ ὥς καὶ τὰ τέσσαρα παράπλευρα διαμερίσματα, ἐκαλύπτοντο διὰ κυλινδρικών καμαρῶν ἡμικυκλικῆς τομῆς, ἐκτισμένων διὰ μεγάλων πελεκητῶν πωρολίθων. Τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν σώζονται σήμερον σαφῶς αἱ γεννήσεις τοῦ βορείου σκέλους, ὥστε δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, ὅτι ὁ ναὸς ἔφερε τρούλλον ἐν τῷ μέσῳ. Ποία ὁμως ἦτο ἡ μορφή καὶ ποῖαι αἱ ἀναλογίαι τοῦ τρούλλου τούτου ἀγνοοῦμεν.

¹ V. Guérin, Voyage dans l'île de Rhodes Paris 1830 σ. 228. Biliotti - Cottret, L'île de Rhodes, 1881 σ. 386.

² Die Insel Rhodus, Braunschweig 1862, πίν. 10.

Τὰ πλάγια κλίτη συνεκoinώνουν πρὸς τὸ μέσον κατὰ μὲν τὸ ἀνατολικὸν τμήμα δι' εὐρέος τοξωτοῦ ἀνοίγματος με τονισμένην ἐξωτερικῶς τὴν ἄντυγα (εἰκ. 65), κατὰ δὲ τὸ δυτικὸν διὰ, δύο πιθανώτατα, τοξωτῶν, ἀνίσων ἀνοιγμάτων, τὰ ὅποια ἐν τῇ παρατιθεμένη τομῇ (εἰκ. 64) ἀποκατέστησα ἰσοῦψῃ πρὸς τὸ σωζόμενον τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ δύο πρῶτα παραδείγματα, ὁ ἁγ. Ἰωάννης τῆς Λίνδου εἶχε μόνον τὴν κόγχην τοῦ μέσου κλίτους ἐξέχουσιν, τὰς δὲ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ ἀνοιγμένας εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Φαίνεται ὅμως, ὅτι καὶ αἱ κόγχαι

Εἰκ. 66. Ἀποψις τοῦ ἁγ. Γεωργίου στὸ Καπὶ ἀπὸ Β.Α.

αὗται εἶχον σχεδιασθῇ με ἐξοχήν· τοῦτο τοῦλάχιστον συνάγεται ἐκ τῆς ὑπάρξεως καμπύλου ἐξέχοντος θεμελίου πρὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ διακονικοῦ (εἰκ. 64). Δὲν εἶναι ὅμως ἀπίθανον τὸ θεμέλιον τοῦτο νὰ ἀνήκῃ καὶ εἰς προϋπάρχοντα ἐπὶ τῆς αὐτῆς θέσεως ναόν, ἵσως αὐτὸν ἐκείνον εἰς τὸν ὁποῖον Κωνσταντῖνος ὁ Λίνδιος ἀνέθεσε τὴν εἰκόνα, περὶ ἧς τὸ σχετικὸν ἐπίγραμμα τῆς Παλατίνης Ἀνθολογίας.

Ἡ ἐξωτερικὴ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ δύναται νὰ κριθῇ μόνον ἐκ τῆς εἰς ὕψος σωζομένης κόγχης του καὶ τῶν γειτονικῶν τῆς τοίχων.

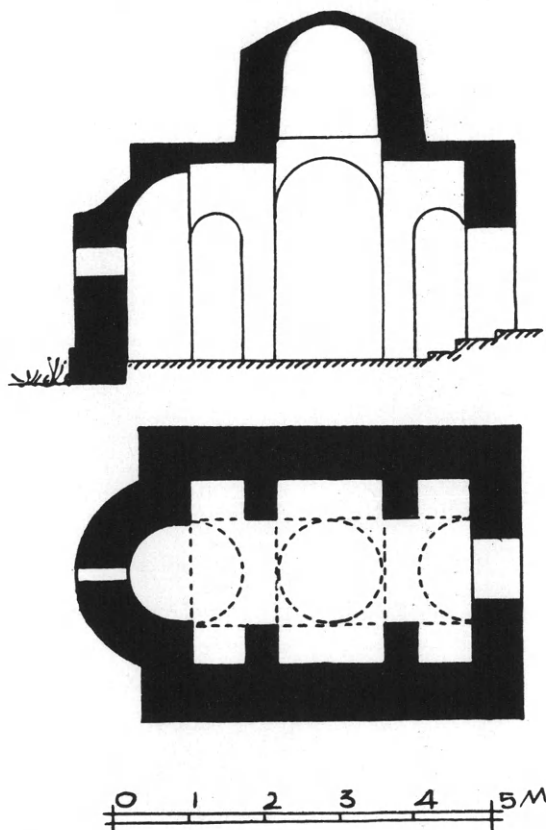
Ἐνταῦθα λοιπὸν οἱ κανονικοὶ παρόλῃθι παρoυσιάζουσι κατὰ τοὺς ἁρμούς των μικρὰ τεμάχια ὠχρευθρῶν πλίνθων, ἐφ' ἑκάστης δὲ πλευρᾷ τῆς τριπλείρου ἐξωτερικῶς μέσης κόγχης ἀνοίγονται ἀβαθεῖς βαθμιδῶται ἀψίδες, αἵτινες ἐνθυμίζουσι τὰς ἀναλόγους κόγχας τῶν ναῶν τῆς Παλαιολογείου περιόδου¹.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ ἁγ. Ἰωάννου αὕτη πρέπει νὰ τεθῇ μᾶλλον εἰς τὸν 13^{ον} αἰῶνα ἢτοι πρὸ τῆς ἀφίξεως τῶν Ἱπο-

¹ Π. χ. τῆς παρὰ τὸ Βουργαρέλι Παναγίας Βελλᾶς (Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ Β' σ. 158 εἰκ. 6) κλπ.

τῶν, οἵτινες ἀναμφιβόλως δὲν θὰ ἐπέτρεπον ἐντὸς τοῦ ὀχυροτέρου ἴσως κάστρου, ὅπερ ἐκ τῶν πρώτων κατέλαβον, τὴν ἀνίδρυσιν τόσον μεγάλου μάλιστα ναοῦ ὑπὸ τῶν ὀρθοδόξων.

Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἐγγεγραμμένων μετὰ τρουύλλου ναῶν τῆς Ρόδου ὑπάγεται καὶ εἷς τύπος, ὃ ὁποῖος ἐφηρμόσθη εἰς ναοὺς μικρότερας

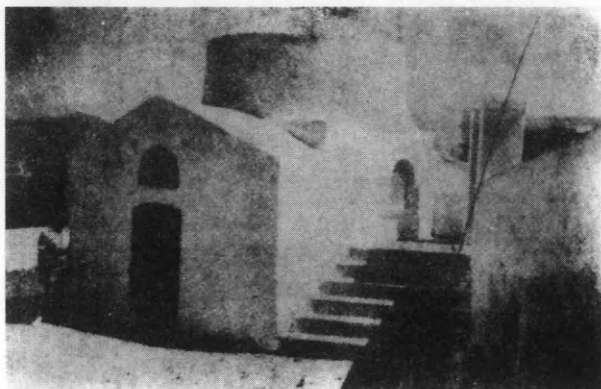
Εἰκ. 67. Κάτοψις καὶ τομὴ ἁγ. Γεωργίου στὸ Καπί.

κλίμακος, ὥς π. χ. εἰς τὸν ἁγ. Γεώργιον στὸ Καπί (= Κηπί[ον]) (εἰκ. 66 καὶ 67 κείμενον παρὰ τὴν μεταξὺ τοῦ ἀεροδρομίου Καλάθου καὶ τοῦ χωρίου Καλάθου ἀμαξιτόν. Ο τύπος οὗτος, ὅστις συναντᾶται καὶ εἰς ἀρκετοὺς ναοὺς τῆ Κύπρου¹ καὶ τῆς Κρήτης² δύναται νὰ ὀνομασθῇ μονόκλιτος σταυροειδῆς ἐγγε

¹ Παναγία Καρδακιώτισσα (Σωτηρίου, Βυζ. μνημεῖα τῆς Κύπρου εἰκ. 3 σ. 47), Παναγία Ὑπάτη (ἔ. ἀ. εἰκ. 36 σ. 47), Παναγία τοῦ Κάμπου (ἔ. ἀ. σ. 43 εἰκ. 32

² G. Gerola, Monumenti veneti nell'isola di Creta II Venezia 1908 εἰ: 226 ἁγ. Νικόλαος παρὰ τὰ Κυριακόσεια, εἰκ. 227 ἁγ. Σωτὴρ Πρινε Μυλοποτάμου κλ.

γραμμένος μετὰ τρούλλου· διότι εἰς αὐτὸν τὰ τέσσαρα στηρίγματα τοῦ τρούλλου ἀντὶ νὰ ἴστανται ἐλεύθερα ἐν τῷ ἐσωτερικῷ προσεκολλήθησαν, δίκην μεγάλων παραστάδων, εἰς τοὺς δυὸ μακροὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους, μεθ' ὧν ἀπετέλεσαν, κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας, ἀβαθεῖς κόγχας καλυφθείσας δι' ἐγκαρσίως βαινουσῶν καμαρῶν (εἰκ. 67) Ἐννοεῖται δ' ὅτι μὴ ὑπαρχόντων πλαγίων κλιτῶν μία καὶ μόνη κόγχη ἱεροῦ ὑπάρχει, προβάλλουσα πρὸς ἀνατολὰς ἐν σχήματι ἡμικυλίνδρου, ἁρμονιζομένη δὲ κατὰ τὸ σχῆμα καὶ πρὸς τὸν τρούλλον, ὅστις σημειωτέον παρουσιάζει καὶ τὴν χαρακτηριστικὴν διὰ πολλοὺς Ροδίους καὶ τινὰς Κυπρίους ἀκόμη ναοὺς¹ ἐλαφρὰν στένωσιν πρὸς τ' ἄνω, ἣν

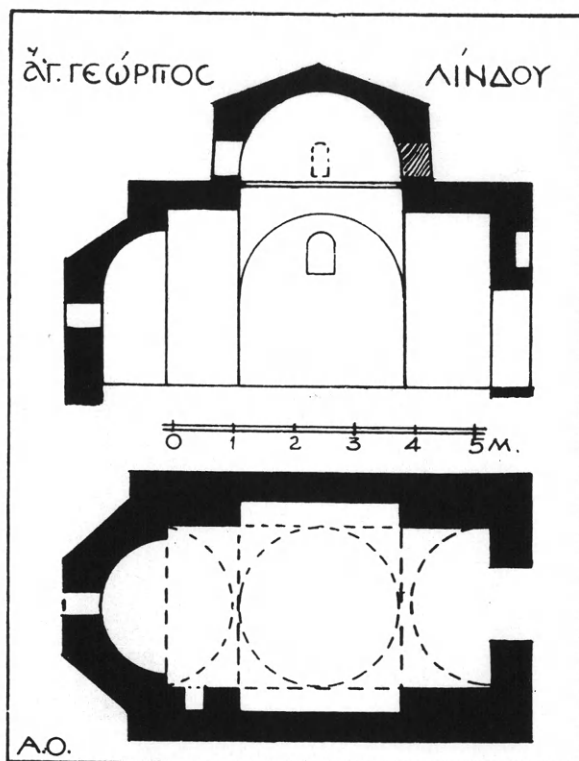
Εἰκ. 68. "Ἀγ. Γεώργιος τῆς Λίνδου" Ἀποψὺς ἀπὸ Ν.Δ.

συνηγήσαμεν καὶ εἰς τὸ Δεμιρλί τζαμί. Πάντως ὁ ναῖσκος τοῦ ἁγ. Γεωργίου ἐμφανίζει ἐξωτερικῶς λίαν ἱκανοποιητικὴν ἁρμονίαν τῶν μαζῶν του. Λόγῳ ὅμως τῆς ὀλοσχεροῦς δι' ἀσβέστου ἐξωτερικῆς του ἐπιχρίσεως, τὸ σύστημα τῆς τοικοποιίας του δὲν φαίνεται, οὔτε δὲ καὶ ἄλλο τι στοιχεῖον ὑπάρχει ἀσφαλοῦς χρονολογήσεώς του.

Μίαν τελευταίαν παραλλαγὴν τοῦ μονοκλίτου μετὰ τρούλλου ναοῦ μᾶς παρουσιάζει ὁ ἁγ. Γεώργιος τῆς Λίνδου (εἰκ. 68 καὶ 69). Ἐνταῦθα αἱ μὲν ἐγκάρσιαι κεραῖαι τοῦ σταυροῦ μόλις διαφαίνονται, εἰσδύουσαι ἐλαφρῶς εἰς τὸ πάχος τῶν τοίχων τῶν μακρῶν πλευρῶν, οἱ δὲ κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας μυχοὶ τῆς προηγουμένης περιπτώσεως (εἰκ. 67) καταρροῦνται, συγχωνευόμενοι εἰς τὸ πάχος τῶν τοίχων. Φθάνομεν οὕτω εἰς τὴν ἀπλουστάτην μορφήν τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ τρούλλου ναοῦ, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν

¹ Σωτηρίου, (Βυζαντινά μνημεῖα τῆς Κύπρου εἰκ. 16, 23, 26).

ἀρκετὰ συχνὰ καὶ εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα¹ καὶ εἰς τὴν Κύπρον², ἐφηρμο-

Εἰκ. 69. Κάτοψις καὶ τομὴ ἀγ. Γεωργίου Λίνδου.

σμένην, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς παρεκκλήσια ἢ εἰς μικρῶν διαστάσεων ναοὺς, ὅπως εἶναι καὶ ὁ ἀγ. Γεώργιος τῆς Λίνδου.

3. ΝΑΟΙ ΣΧΗΜΑΤΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ

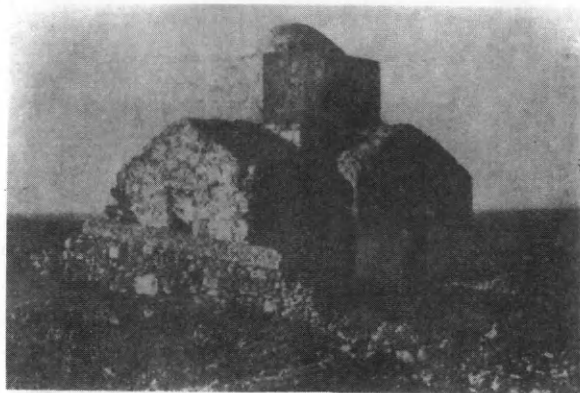
Ὁ τύπος τοῦ ἐλευθέρου μετὰ τρούλλου σταυροῦ, ἀγαπητὸς ἤδη λίαν ἔνωρὶς λόγῳ τοῦ συμβολικοῦ του σχεδίου, ἐφηρμόσθη ἐν Ρόδῳ συχνότερον

¹ Π. χ. εἰς τὸ παρεκκλήσιον ἀγ. Βαρβάρας τῆς Καπνικαρέας Ἀθηνῶν (Εὐρετήριον τῶν Μεσ. μνημείων Β' σ. 69 εἰκ. 57) εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ καθολικοῦ τῆς ἐπὶ τοῦ Κιθαιρώνος Μ. τοῦ ὁσ. Μελετίου ('Ο ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Ε' σ. 59 εἰκ. 12), εἰς τὴν ἀγ. Τριάδα καὶ τὸν Ταξιάρχην Καμαρίου τῆς Πεντέλης (Εὐρετήριον Γ' σ. 193 εἰκ. 258 καὶ σ. 195 εἰκ. 260), εἰς τὴν Παναγίαν Μεσοσπορίτισσαν τῶν Καλυβίων Κουβαρά ('Ο ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀθηνᾶ τ. 35 σ. 117 εἰκ. 9) κλπ.

² Παλαιὸν Καθολικὸν τῆς Μ. Χρυσοστόμου τοῦ Κουτσοβέντη (Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου εἰκ. 33 σ. 44).

παντός ἄλλου. Συγγενεῦει λοιπὸν ἡ Ρόδος καὶ ὡς πρὸς τοῦτο πρὸς τὴν Ἀνατολήν, τὴν Κύπρον καὶ τὴν Κρήτην, ὅπου ὁ σταυρικός τύπος ἐμφανίζεται συχνά, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κυρίως Ἑλλάδα, ὅπου ὑπερτερεῖ ὁ σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος μετὰ τρουλλοῦ ναός. Λόγω τῆς τόσον συχνῆς αὐτοῦ χρήσεως ἐν Ρόδῳ φυσικὸν εἶναι ὁ σταυρικός ναὸς νὰ ἐφηρμόσθῃ ὑπὸ πλείονας παραλλαγάς, αἱ ὁποῖαι προκύπτουν εἴτε ἐκ τῆς διαφόρου ἐκάστοτε ἀναλογίας μήκους τῶν σκελῶν τοῦ πρὸς ἄλληλα, εἴτε καὶ ἐκ τοῦ εἶδους τοῦ ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἰσταμένου τρουλλοῦ. Ἄς γνωρίσωμεν λοιπὸν τὰς παραλλαγὰς ταύτας:

1η Παραλλαγή. Τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ κατασκευάζονται ἰσομήκη καὶ μὲ μικρὰν ἐξοχήν, σχηματίζουν δηλαδὴ τὸν λεγόμενον «ἐλληνικὸν»

Εἰκ. 70. Ἁγ. Εἰρήνη Κοσκινοῦς. Ὅψις Ν Δ.

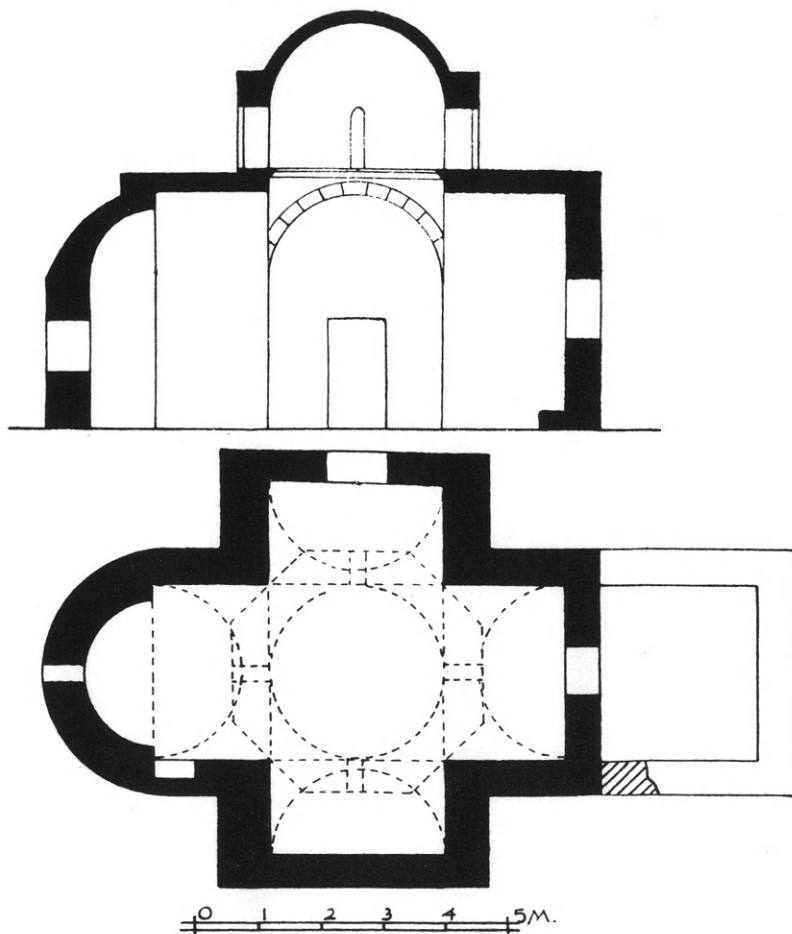
σταυρόν. Τὰ παραδείγματα τῆς κατηγορίας ταύτης εἶναι ὀλίγα ἐν Ρόδῳ: Ἀναφέρω προχείρως τὴν ἁγ. Εἰρήνην τοῦ χωρίου Κοσκινοῦς (εἰκ. 70 καὶ 71). Ἀντιθέτως ἐν Ἑλλάδι ὁ ἰσοσκελὴς σταυρὸς συναντᾶται συχνότερον¹.

2α Παραλλαγή. Τὰ τρία σκέλη τοῦ σταυροῦ — Ἀνατολικόν, Βόρειον καὶ Νότιον — κατασκευάζονται περίπου ἰσομήκη καὶ μὲ μικρὰν σχετικῶς ἐξοχήν, τοῦ δυτικοῦ ὅμως τὸ μήκος ἀυξάνεται κατὰ πολὺ, ὁπότε σχηματίζεται ὁ λεγόμενος «λατινικὸς» σταυρός. Τὸ μήκος τοῦ δυτικοῦ σκέλους ἐν σχέσει πρὸς τὸ τῶν λοιπῶν γίνεται τώρα ἄλλοτε διπλάσιον (ἁγ. Γεώργιος παρὰ τὴν Λάρδον, (εἰκ. 72 καὶ 73), ἁγ. Ἰωάννης Ἀσγούρου, (εἰκ. 74 καὶ 75), Παναγία Καταβιάς (εἰκ. 77), ἀρχικὸς² ἁγ. Φανούριος Κάστρου Ρόδου (Περγιάλ -

¹ Ἁγ. Νικόλαος Πάρνηθος (Εὐρετήριο μεσ. μνημείων τευχ. Γ' σ. 207 εἰκ. 276), Παναγία Βαραμπά Μεσογείων, Ἁγ. Πέτρος Πύργου Μάνης (B.S.A. 1908-9 πίν. XI) κλπ.

² Ἐνταῦθα ἡ μετὰ τυφλῶν ἀψίδων προέκτασις τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ εἶναι προφανῶς μεταγενεστέρα προσθήκη, ὡς μαρτυρεῖ σαφῶς καὶ ἡ σχετικὴ θλάσις τοῦ κυλινδρικοῦ θόλου (εἰκ. 78).

εδ - Ντίν) (εἰκ., 78) ἁγ. Ἰωάννης Ν Δ χωρίου Τριάντα κλπ., ἄλλοτε δὲ πάλιν τριπλάσιον καὶ πλέον τῶν πλαγίων (Ἀσκληπιῶς εἰκ. 79). Εἰς τὴν παραλλαγὴν ταύτην πρέπει νὰ ὑπαχθῇ, συμφώνως πρὸς τὰ σχέδια τοῦ Rottiers¹, καὶ

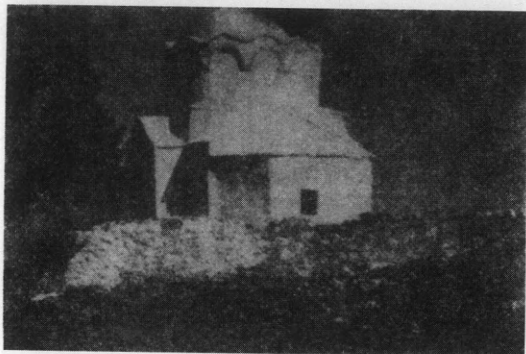
Εἰκ. 71. Κάτοψις καὶ τομὴ Ἁγ. Εἰρήνης Κοσκινού.

ὁ ἔξαφανισθεὶς λόγῳ κατεδαφίσεως ναὸς τοῦ ἁγ. Στεφάνου παρὰ τὴν πόλιν τῆς Ρόδου (εἰκ. 100).

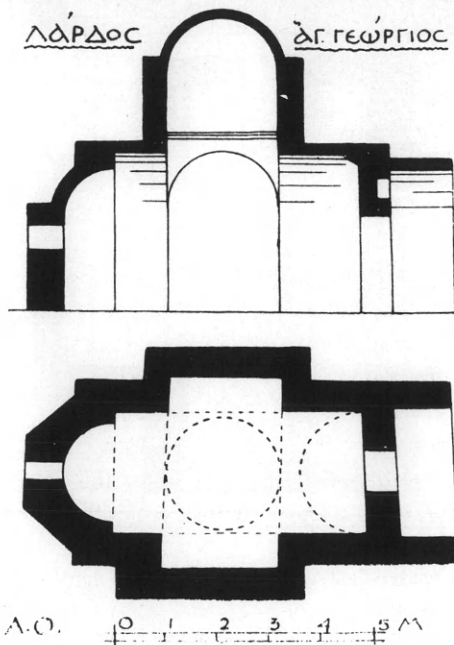
3η Παραλλαγή. Τὸ ἀνατολικὸν σκέλος παραμένει βραχὺ αὐξάνονται ὅμως ὑπερμέτρως τὰ δύο πλάγια σκέλη τείνοντα νὰ φθάσουν εἰς μῆκος τὸ

¹ Monuments de Rhodes, Bruxelles 1828 πίν. L καὶ LI.

ἤδη λίαν ἐπίμυκτες δυτικόν¹. Παραδείγματα: Ντολαπλί τζαμί Ρόδου (εἰκ. 80), παρεκκλήσιον ὑπ' ἀριθ. 26 τοῦ κάστρου Ρόδου (εἰκ. 81).

Εἰκ. 72. Ἅγιος Γεώργιος παρὰ τὴν Λάρδον. Ὅψις ἀπὸ Ν.Α.

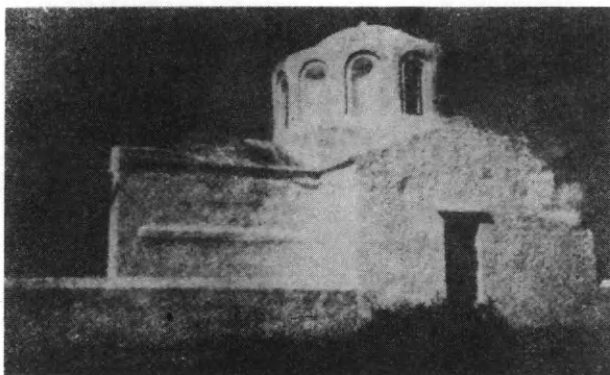

Εἰκ. 73. Κάτοψις καὶ τομὴ Ἁγ. Γεωργίου παρὰ τὴν Λάρδον.

¹ Εἰς τὴν Ἀττικὴν ἔχομεν ἓν καὶ μόνον τοιοῦτο παράδειγμα ὃχι ὅμως μὲ τόσον ὑπερβολικὴν ἐξοχὴν τῶν πλαγίων κατόψων, ὅσον βλέπομεν ἐν Ρόδῳ. Εἶναι δὲ τοῦτο ἡ Παναγία εἰς Τράχωνες (Εὐρυετήριον μεσ. μνημείων τεύχ. Γ' σ 156 εἰκ. 204). Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι ὁ τύπος οὗτος δὲν εὐρίσκεται οὔτε ἐν Κρήτῃ οὔτε ἐν Κύπρῳ.

4η Παραλλαγή. Τὰ πλάγια σκέλη μένουν μὲ μικρὰν ἑξοχήν, τὸ μῆκος τοῦ δυτικοῦ γίνεται μέγα, αὐξάνει ὅμως τώρα ἀντιστοίχως καὶ τὸ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ, ὅπερ καὶ πλουτίζεται διὰ πλευρικῶν κογχῶν. Οὕτω τὸ γενικὸν σχῆμα πλησιάζει τὸ τῆς ἐπιμήκους μονοκλίτου βασιλικῆς. Παράδειγμα: ὁ ἁγ. Ταξιάρχης τοῦ Θάρι¹ (εἰκ 83).

Εἰς πάσας τὰς ἀνωτέρω μνημονευθείσας παραλλαγὰς τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ καλύπτονται δι' ἰσοῦσῶν καμαρῶν, ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν ὁποίων ἴσταται τρούλλος, ἥτοι ἡμισφαιρικός θόλος βαίνων ἐπὶ ὑψηλοῦ τυμ-

Εἰκ. 74. Ἁγ. Ἰωάννης Ἀσκούρου. Ὅπισ ἀπὸ Νότου.

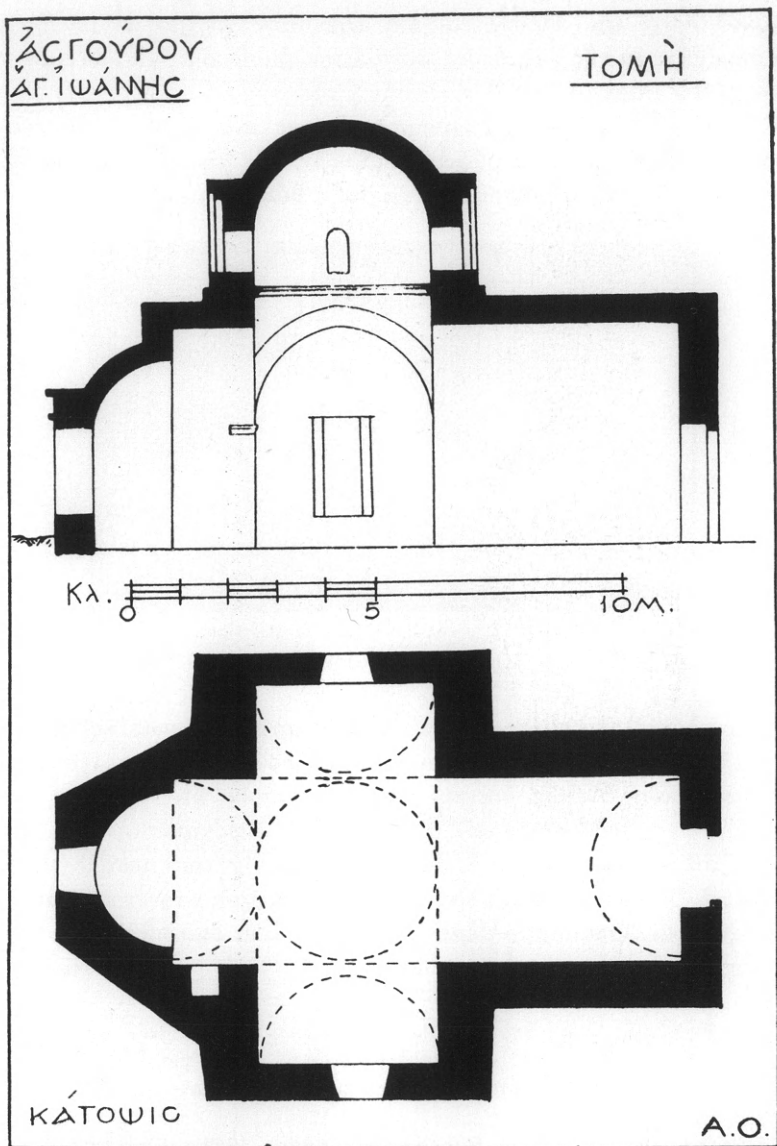
πάνου (σφενδόνης) ποικίλων σχημάτων. Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ τινες ἄλλοι σταυρικοί ἐν κατόψει ναοί, οἱ ὅποιοι ἀντὶ διὰ τρούλλου καλύπτονται, ὑπὲρ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν, διὰ κυλινδρικῆς καμάρας, ἥτις, ἂνευ βεβαίως τῆς παρεμβολῆς σφαιρικῶν τριγώνων, βαίνει παραλλήλως πρὸς τὸν κύριον ἄξονα τοῦ ναοῦ ἥτοι ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς—Σατρι Τσελεμπὶ μεστζίδ (εἰκ. 82, 84)—Καθολικὴ Ἀφάντου (σ. 25 εἰκ. 20). Τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ τρούλλου ἀπεκάλεσα ἄλλοτε τρουλλοκαμάραν², ἐμελέτησα δὲ ἐν ἰδίᾳ διατριβῇ, ἔνθα κατέλεξα καὶ τὰ ἕως τότε γνωστά μου παραδείγματα⁴. Οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες

¹ Εἰς τὴν διὰ μηχανοκινήτου μέσου προσπέλασιν τοῦ μακρινοῦ αὐτοῦ ναοῦ (κειμένου πέραν τοῦ Ἀλαέρμων) ὥς καὶ τὴν καταμέτρησιν αὐτοῦ, μεγάλως μὲ ἐβοήθησεν ὁ φίλος ταγματάρχης τοῦ πεζικοῦ Κ. Κριεκούκας, τὸν ὁποῖον καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης θερμῶς εὐχαριστῶ.

² Α. Ὁρλάνδου, Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας. Ἀθῆναι 1922 σ. 37 ἐξ.

³ Α. Orla ndos, Eine unbeachtete Kuppelform ἐν Byzant. Zeitschrift τοῦ 1930 τ. XXX σ. 377 ἐξ.

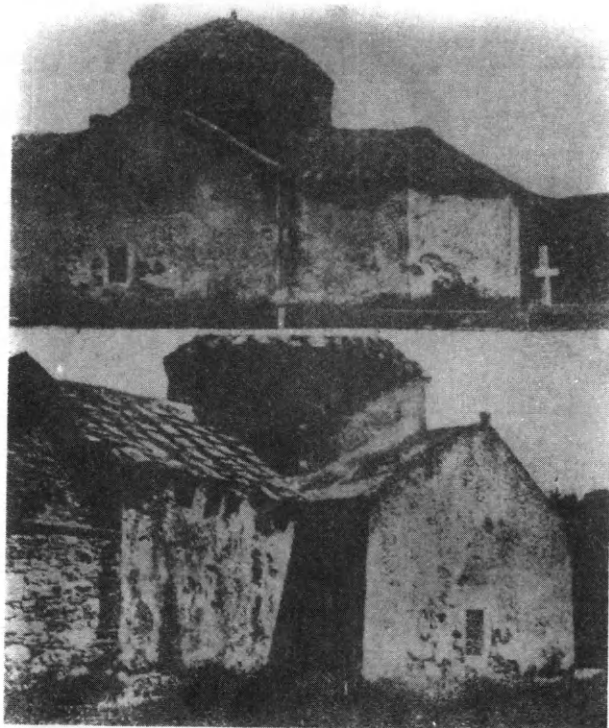
⁴ Εἰς ταῦτα προσέθεσα ἀργότερον καὶ τὸ τοῦ Ταξιάρχου Πολυγώνου Ἀθηνῶν (Εὐρετήριον μεσ. μνημερίων τευχ. Γ' ο. 132 εἰκ. 169), ὅπερ παρουσιάζει μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὰ ἀντίστοιχα ροδιακά.

Εἰχ. 75. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ Ἀγ. Ἰωάννου Ἀσγούρου.

ναοὶ τῆς Ρόδου ἔρχονται ἤδη ν' αὐξήσουν κατὰ δύο τὸν ἀριθμὸν τῶν γνωστῶν παραδειγμάτων τρουλλοκαμαρῶν.

Μίαν ὅλως ἰδιότυπον μορφήν ἡμιλευθέρου σταυρικοῦ τύπου παρουσιάζει ὁ ἐν Νεοχωρίῳ τῆς Ρόδου ναὸς τοῦ Ταξιάρχου (εἰκ. 85). Ὁ ναὸς οὗτος θὰ

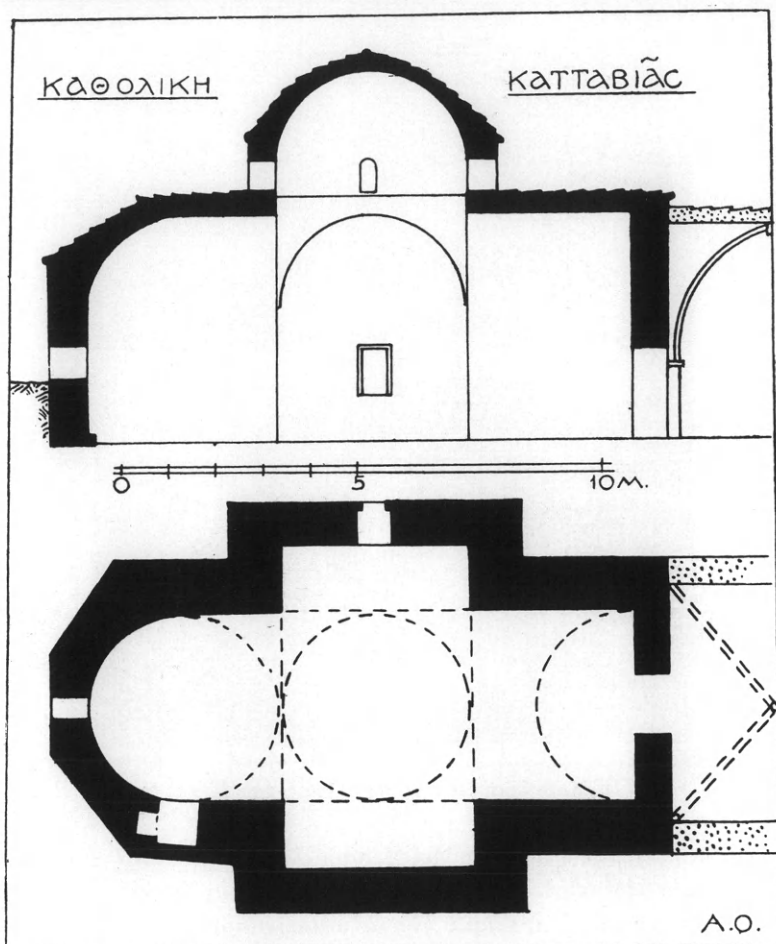

Εἰκ. 76. Καθολικὴ Κατταβιάς. Ὅψεις ἀπὸ Ν. καὶ Ν.Δ.

ἡδύνατο νὰ ὑπαχθῇ εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. 2 παραλλαγὴν, ἥτοι τὴν τοῦ λατινικοῦ σταυροῦ, ἂν δὲν παρουσίαζε τὰς ἐξῆς δύο σημαντικὰς ἀποκλίσεις εἰς τὸ σχῆδιον τῆς κατόψεως καὶ τὸ σύστημα τῆς καλύψεως αὐτοῦ. Ἐμφανίζει πράγματι:

α) *τριμερὲς ἱερόν*, δηλαδὴ ἐκατέρωθεν τῆς μιᾶς καὶ μόνης εἰς πάντα τὰ λοιπὰ παραδείγματα ὑφισταμένης κόγχης τοῦ ἱεροῦ, φέρει ἀνὰ ἐν παράπλευρον διαμέρισμα (πρόθεσιν καὶ διακονικόν), ὅπερ ἐξωτερικῶς μὲν ἐμφανίζεται ὑπὸ μορφήν τεταρτοκυκλίου, ἐσωτερικῶς δὲ δημιουργεῖ ἀνὰ ἓνα τετράγωνον πεσσὸν (εἰκ. 85). β) *ἐπιμήκη, ὑψηλὴν καὶ συνεχῆ κυλινδρικήν καμάραν* καλύπτουσιν τὸν ναὸν ἀπ' ἀνατολῶν μέχρι δυσμῶν, καλύπτουσιν δηλαδὴ μόνον τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ δυτικὸν σκέλος ὥς καὶ τὸν κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν χώρον, ἐν ᾧ τὸ βόρειον καὶ τὸ νότιον σκέλος τοῦ σταυροῦ καλύπτονται διὰ

χαμηλοτέρων ἐγκαρσίων καμαρών, αἵτινες ἐκβάλλουσιν εἰς τὴν κατὰ μῆκος (εἰκ. 85). Ὁμοία περίπτωσις ἐμφανίζεται καὶ εἰς τὴν Καθολικὴν τοῦ Ἀφάντου (εἰκ. 20 σ. 25). Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν, ἀλλ' ἄνευ τριμεροῦς ἱεροῦ, ὑπάγεται καὶ ὁ ἅγ. Παντελεήμων τῆς πόλεως Ρόδου¹.

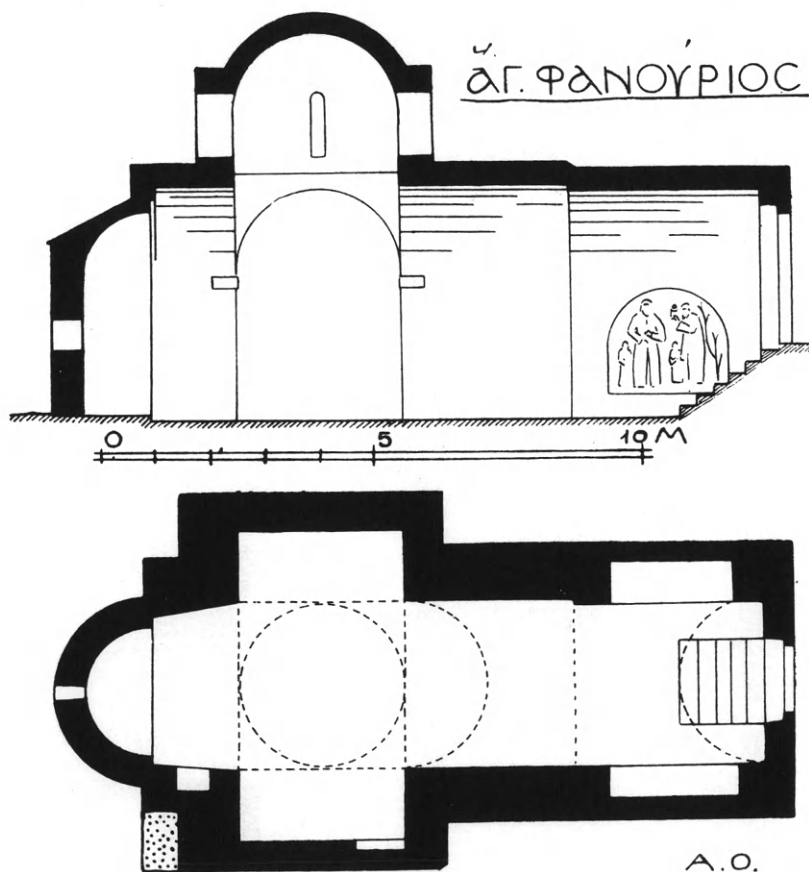

Εἰκ. 77. Κάτοψις καὶ τομὴ Καθολικῆς Κατταβιάς.

Γενικῶς τὸ πλάτος (ἄνοιγμα) τῶν πλαγίων σκελῶν (Βορείου καὶ Νοτίου) κατασκευάζεται ἴσον πρὸς τὸ τῶν κατὰ μῆκος (Ἀνατολικοῦ καὶ Δυτικοῦ). Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ περιπτώσεις, ὡς ἡ τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου, ὅπου τὸ πλάτος τῶν πλαγίων σκελῶν εἶναι μικρότερον τοῦ τῶν κατὰ μῆκος (εἰκ. 86). Ἐν

¹ Gabriel, Cité de Rhodes σ. 198 εἰκ. 144. Εἰς τὴν Κρήτην ἡ αὐτὴ διάταξις ἀπαντᾷ εἰς Ἀϊστράτηγον (Gerola, Monumenti Veneti II εἰκ. 178).

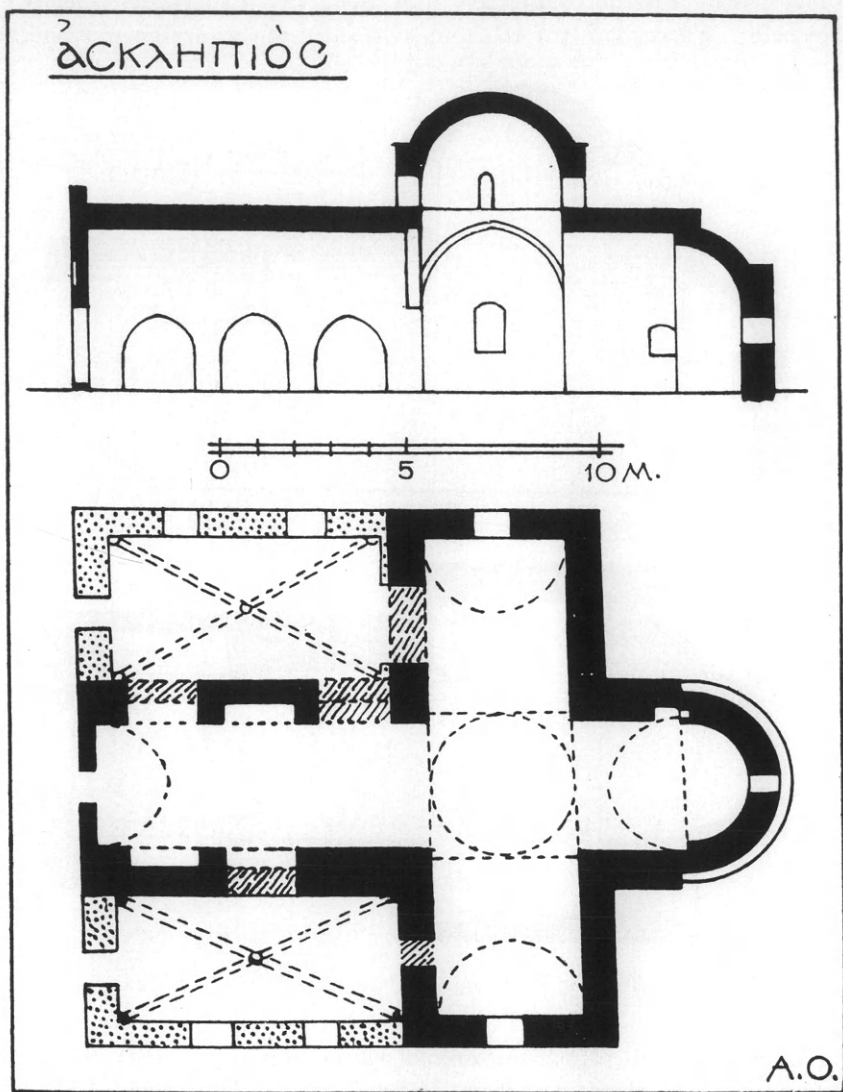
τοιαύτη ὁμως περιπτώσει κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν ἀντὶ νὰ δημιουργηθῇ τετράγωνον προκύπτει σχῆμα ὀρθογώνιον. Ἐπειδὴ δὲ ὁ τρούλλος κατασκευάζεται τότε μὲ διάμετρον ἴσην πρὸς τὴν μικροτέραν πλευρὰν τοῦ ὀρθογωνίου, ἡ διαφορὰ τοῦ πλάτους τῶν κατὰ μῆκος σκελῶν ἐξαγοράζεται

Εἰκ. 78. Κάτοψις καὶ τομὴ Ἀγ. Φανουρίου Κάστρου Ρόδου.

διὰ δύο βοηθητικῶν τόξων κατασκευαζομένων ὁμολόγως πρὸς τὰ μέτωπα τῶν καμαρῶν τῶν πλαγίων σκελῶν, ἐν ἐξοχῇ πρὸς τὸ ἐσωτερικόν. Τὰ βοηθητικὰ ταῦτα τόξα ἄλλοτε σβύνουν κατὰ τὰς γεννήσεις των καὶ ἄλλοτε στηρίζονται ἐπὶ ὀριζοντίων λιθίνων ἐξεχουσῶν πλακῶν πακτουμένων εἰς τὸ ὕψος τῶν γεννήσεων τῶν καμαρῶν. Χρήσις ὁμοίων βοηθητικῶν τόξων ἔγινε ἐνίστε καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς τοῦ τετραγώνου τῆς διασταυρώσεως ὡς π. χ. εἰς τὸν Ταξιάρχην τοῦ Θάρι (εἰκ. 83). Ἐνταῦθα ὄχι μόνον τὰ πλάγια σκέλη ἦσαν

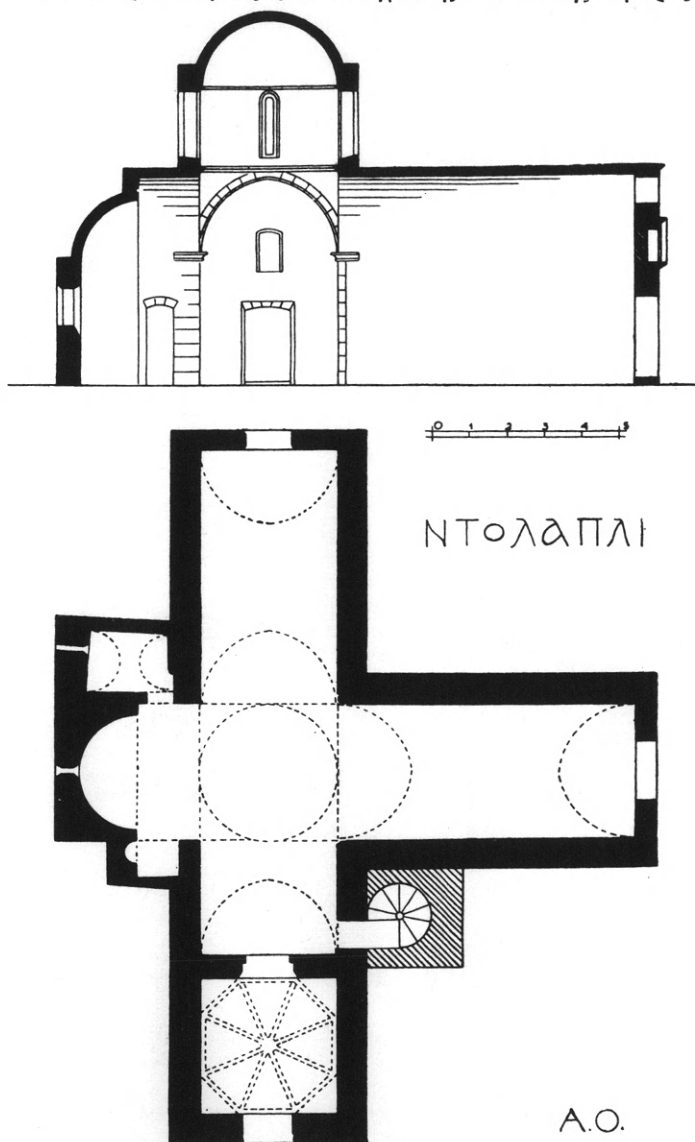
στενότερα τοῦ δυτικοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀνατολικὸν ἦτο πολὺ πλατύτερον τοῦ δυτικοῦ. Πρὸς ἐπίτευξιν λοιπὸν ποιᾶς τινος συμμετρίας διὰ τὴν στήριξιν τοῦ τρούλ-

Εἰκ. 79. Κάτοψις καὶ τομὴ Κοιμήσεως Θεοτόκου χωρίου Ἀσκληπίος.

λου κατεσκευάσθησαν εἰς τὰς γωνίας τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν 4 ἑσοχαί, ἐξ ὧν αἱ μὲν 2 δυτικαὶ ἐπετεύχθησαν δι' ἀποκοπῆς τῶν ἀκμῶν τῶν πλαγίων σκελῶν καὶ τοῦ δυτικοῦ, αἱ δὲ 2 ἀνατολικαὶ διὰ κατασκευῆς δύο ποδαρικῶν

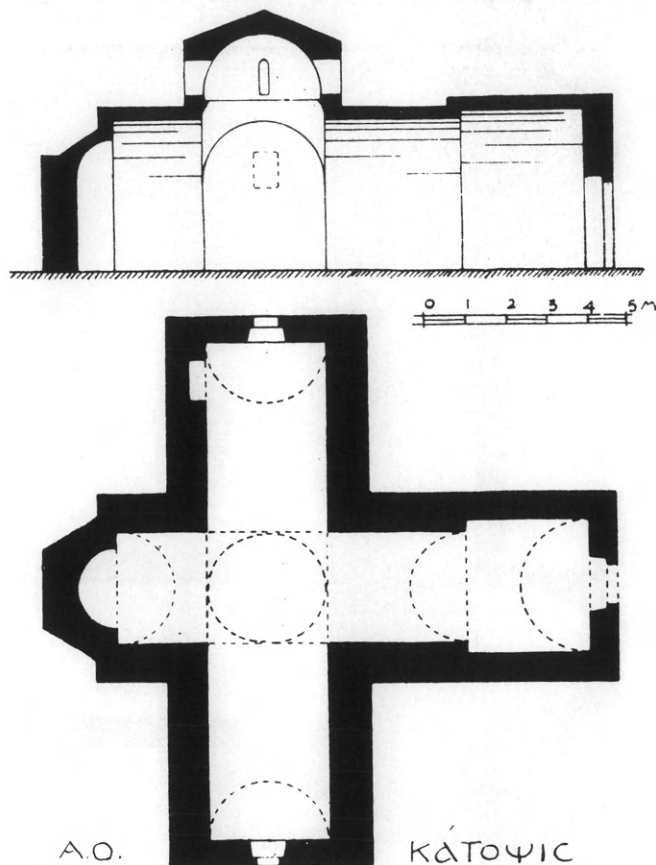
κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους. Διεμορφώθη οὕτω ἐν βασικὸν τετράγωνον μὲ πλευρὰν ἴσην πρὸς τὸ ἀνοιγμα τῆς ἀνατολικῆς καμάρας. Ἐπὶ τοῦ

Εἰκ. 80. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Ντολαπλὶ τζαμίου Ρόδου.

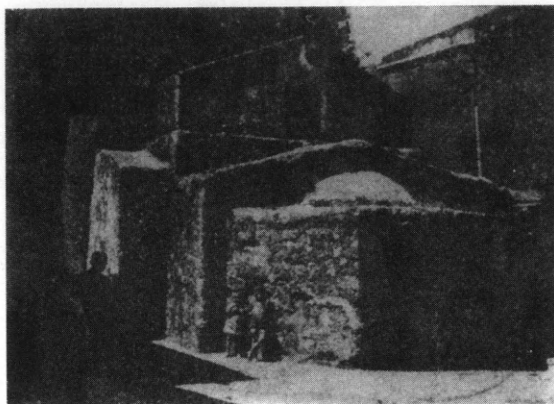
τετραγώνου δὲ τούτου κατεσκευάσθησαν τὰ διαδοχικὰ τόξα, δι' ὧν ἐμειώθη ἡ διάμετρος τοῦ τρούλλου, ὅστις ἔλαβεν ἐδῶ ἐν κάπως συμπεπιεσμένον σχῆμα (εἰκ. 83).

Περαίνοντες τὸν περὶ τῶν σταυρικῶν ναῶν λόγον θὰ προσθέσωμεν, ὅτι πλείστων ἐξ αὐτῶν τὸ ἀρχικὸν σχέδιον ἡλλοιώθη διὰ μεταγενεστέρων προσθηκῶν, αἵτινες, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐγένοντο ἐπὶ χρόνων ὑστερωτέρων τῆς ὑπὸ τῶν Ἱπποτῶν κατακτίσεως τῆς Ρόδου, ὡς ἐμφαίνεται κυρίως ἐκ τῶν γοτθικῶν μετὰ βεργίων σταυροθολίων, δι' ὧν ἐκαλύφθησαν αἱ προσθήκαι.

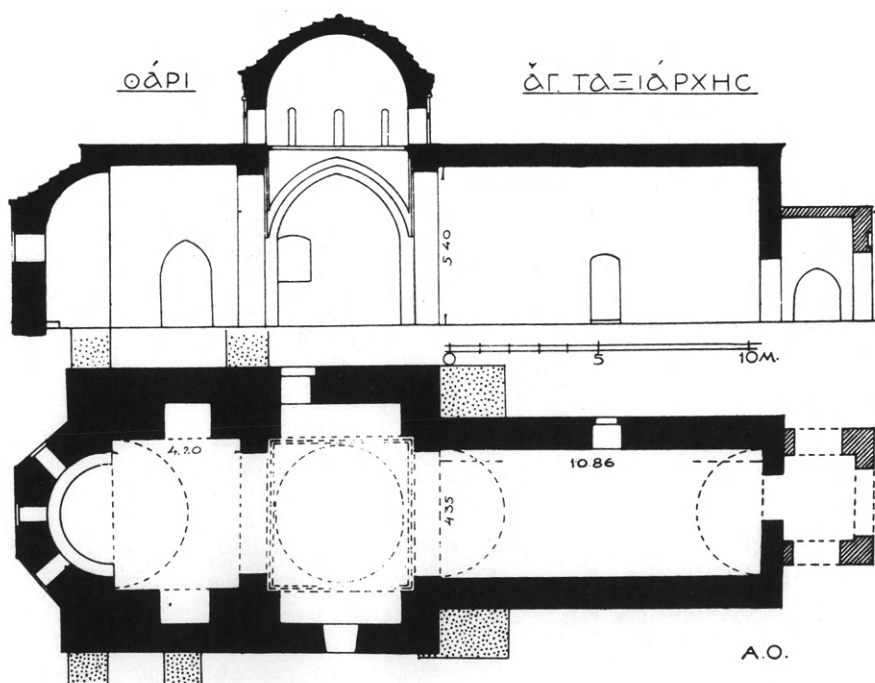

Εἰκ. 81. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ὑπ' ἀρ. 26 παρεκκλησίου.

Οὕτω π.χ. εἰς τὸ Ἀσκληπιός, προσετέθησαν ἐκατέρωθεν τοῦ δυτικοῦ σκέλους δύο ἰσομήκη διαμερίσματα καλυφθέντα διὰ βεργωτῶν σταυροθολίων (εἰκ. 79). Χάριν δὲ τῆς συγκοινωνίας αὐτῶν πρὸς τὸ σκέλος τοῦ σταυροῦ ἐδέησε νὰ κατεδαφισθῶσι τμήματά τινα τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ δυτικοῦ σκέλους, ὡς ἐν τῷ σχεδίῳ ἐμφαίνεται. Συνηθεστέρα προσθήκη εἶναι ἡ τοῦ ἀνοιχτοῦ ἐξω-νάρθηκος, τοποθετουμένου κατὰ προέκτασιν τοῦ δυτικοῦ σκέλους, καλυπτο-

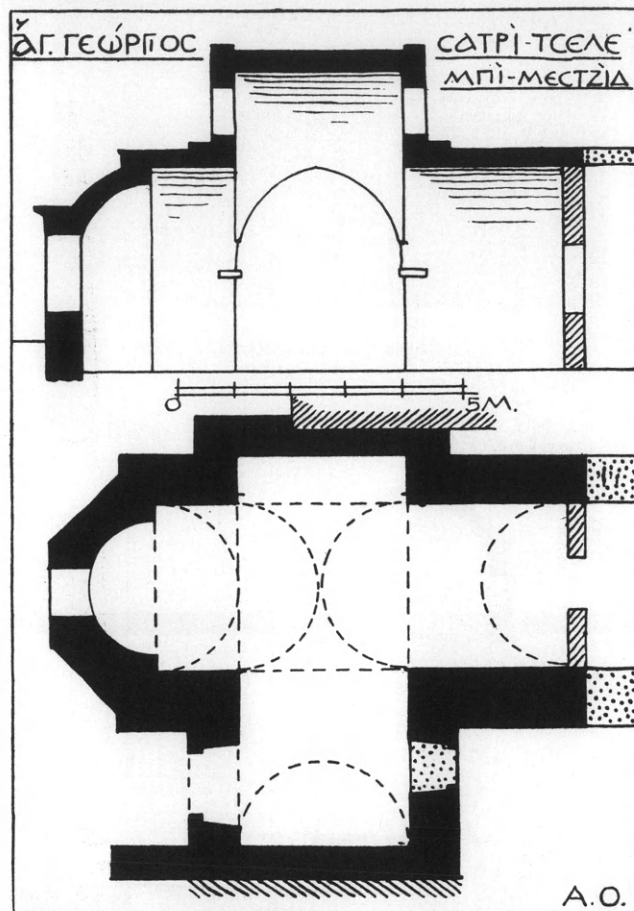

Είκ. 82. Σατρί Τσελεμπί Μεσσιζίδ Ρόδου.

Είκ. 83. Κάτοψις και τομή Ἀγ. Ταξιάρχου Θάυρι.

μένου δ' ὡσαύτως διὰ βεργωτοῦ σταυροθολίου. Τοιούτους μεταγενεστέρους νάρθηκας συναντῶμεν π. χ. εἰς τὴν Παναγίαν τῆς Λίνδου (εἰκ. 86), εἰς τὴν Καθολικὴν τῆς Κατταβιάς (εἰκ. 77), εἰς τὸν Ταξιάρχην τοῦ Θάρι (εἰκ. 83) κλπ.

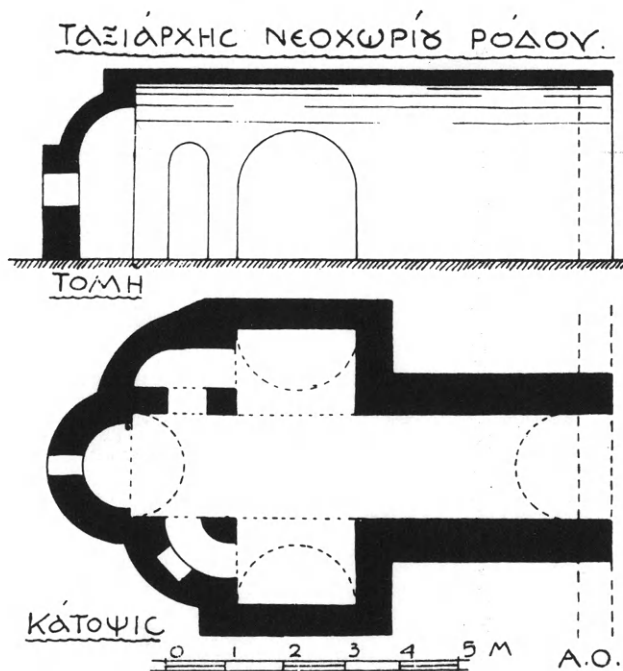

Εἰκ. 84. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Σατρί Τσελεμπι Μεστζίδ.

Οἱ Τοῦρκοι ἐπίσης μετατρέψαντες τοιούτους ναοὺς εἰς τζαμιά προσέθηκαν στοιχεῖα τινὰ ὡς π. χ. τὸν μιναρὲν παρὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν τοῦ Ντολαπλί τζαμίου (εἰκ. 80) κλπ.

4. ΤΕΤΡΑΚΟΓΧΟΙ ΝΑΟΙ

Ὁ γενικῶς σπάνιος τύπος τοῦ τετρακόγχου ναοῦ¹ ἀπαντᾷ ἐν Ρόδῳ εἰς τρία παραδείγματα. Τὸ ἐν τούτων εὐρίσκεται ἐντὸς τοῦ κάστρου Ρόδου, ἀπε-

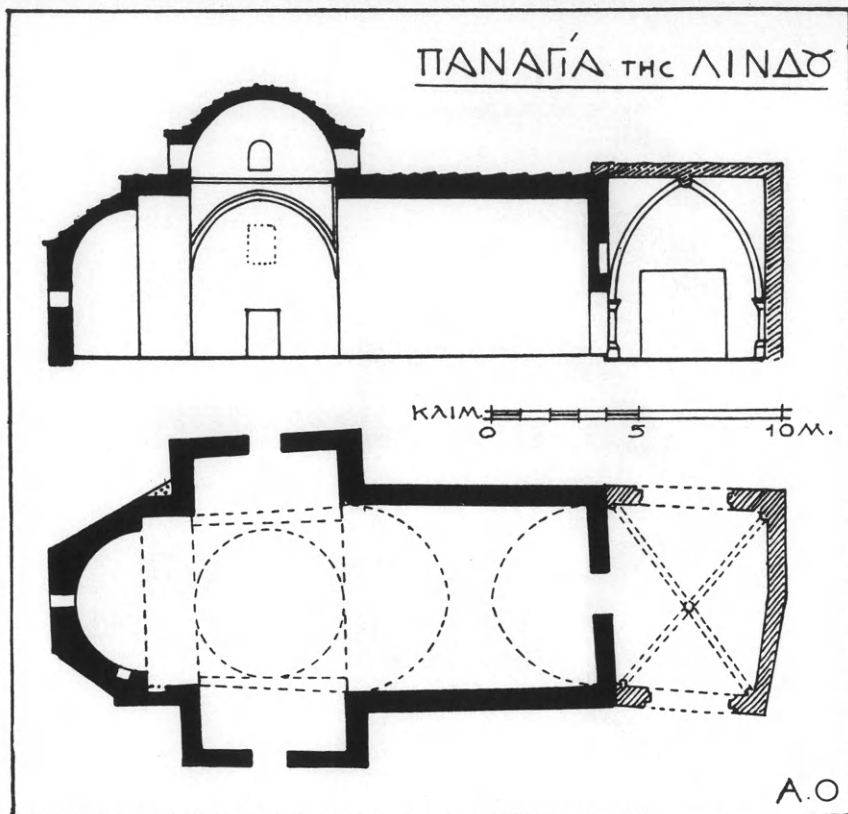
Εἰκ. 85. Κάτοψις καὶ τομὴ Ταξιάρχου Νεοχωρίου Ρόδου.

τέλει δὲ ἄλλοτε τὸ καθολικὸν βυζαντινῆς μονῆς ἀγνώστου ἐπωνύμου. Ἐπὶ τουρκοκρατίας ἡ μονὴ αὕτη μετεβλήθη εἰς μεδρεσὲν ὑπὸ τὸ ὄνομα Χουρμαλ-μεδρεσέ. Τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ ἐδημοσιεύθη παλαιότερον ὑπὸ τοῦ H. Rott²,

¹ Ἐν Ἑλλάδι ὁ ἄστυλος, μονόκλιτος τετράκογχος τύπος εὐρίσκεται μόνον εἰς τὸν ἁγ. Γεώργιον τῶν Λουκισίων τῆς Βοιωτίας (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Γ' (1937) σ. 166 ἐξ.) μετὰ τεσσάρων δὲ ἐσωτερικῶν κιόνων εἰς τοὺς ἁγ. Ἀποστόλους Σολάκη Ἀθηνῶν (Choisy, Hist. de l'architecture II σ. 34, ὁ αὐτὸς L'art de bâtir chez les Byzantins σ. 132, *Εὐρετήριο* Μεσ. Μνημ. Ἑλλάδος σ. 79 εἰκ. 72). Συνηθέστερον ἀπαντᾷ εἰς τὴν ζώνην Κων/πόλεως (Van Millingen, Byz. churches in C/pel εἰκ. 96) καὶ ἐν Ἀρμενίᾳ (Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918 I εἰκ. 91, 95, 97).

² Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig 1908 σ. 344 εἰκ. 129.

ἀργότερον δὲ ὑπὸ τοῦ Α. Gabriel μετὰ τῶν σχετικῶν λεπτομερειῶν¹. Τὰ δὲ δύο ἄλλα παραδείγματα εὐρίσκονται τὸ μὲν εἰς τὰς κλιτύς τοῦ ὄρους Προφήτης Ἡλίας ἐν θέσει Φουντουκλί, τὸ δὲ εἰς τὰς ὑπωρείας τοῦ αὐτοῦ ὄρους ἐντὸς τοῦ χωρίου Σάλακος. Ὁ ἐπὶ τῆς κλιτύς ναὸς διατηρεῖται σχεδὸν ἀλώβητος (εἰκ.

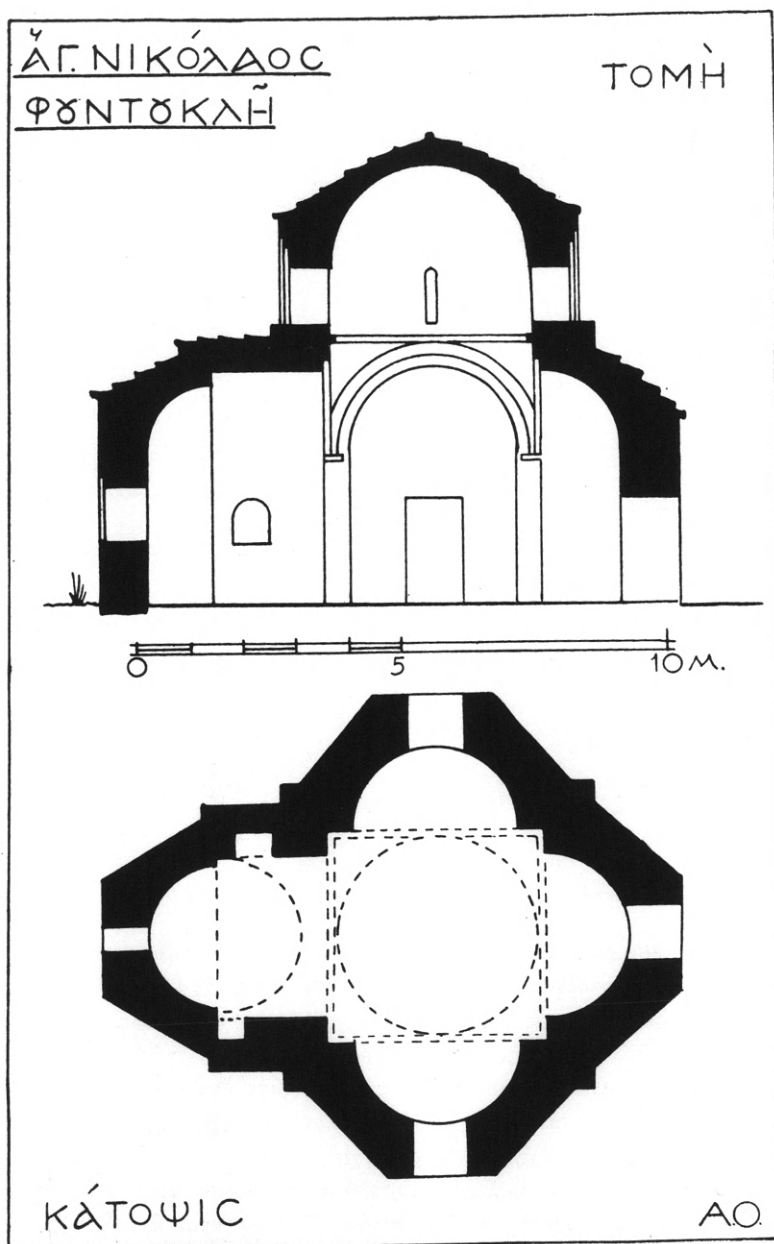

Εἰκ. 86. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου.

88), φέρει ἐσωτερικῶς πολλὰς τοιχογραφίας, τιμᾶται δὲ εἰς μνήμην τοῦ ἁγ. Νικολάου². ὁ δὲ ἐντὸς τοῦ Σαλάκου ναὸς, τιμώμενος εἰς μνήμην τῆς Κοιμῆ-

¹ La cité de Rhodes, Paris 1923 σ. 203-207. Ὁ Gerola (Annuario I σ. 268 καὶ 269) παρέσχε μόνον 2 φωτογραφίας τοῦ ἐξωτερικοῦ.

² Ὁ ναὸς τοῦ Φουντουκλὶ εἴλκυσεν ἀπὸ μακροῦ τὴν προσοχὴν τῶν ἐρευνητῶν καὶ λόγῳ τοῦ σχεδίου τοῦ καὶ λόγῳ τῶν τοιχογραφιῶν, δι' ὧν κοσμεῖται καὶ λόγῳ τῆς καλῆς διατηρήσεώς του. Ὁ Berg (Die Insel Rhodus, Braunschweig 1862 πίν. 59) παρέσχε 2 χαλκογραφίας τοῦ ἐξωτερικοῦ του. Ἀργότερον ὁ Gerola (Annuario I σ. 321 εἰκ. 97) παρέσχε ἐπίσης φωτογραφίαν τοῦ ἐξωτερικοῦ του. Ἡ κάτοψις ὅμως καὶ ἡ τομὴ του δημοσιεύονται τὸ πρῶτον ἐνταῦθα.

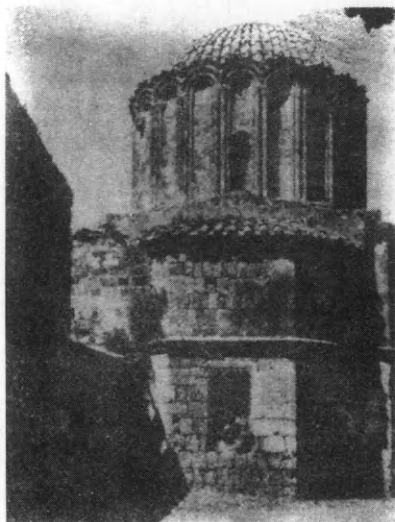

Εικ. 87. Κάτοψις καὶ τομή Ἁγ. Νικολάου Φουντουκλὶ (Διμυλιᾶς).

σεως τῆς Θεοτόκου ἀσβεστοχρυσθεῖς ἐξωτερικῶς (εἰκ. 90) καὶ ἐσωτερικῶς, ὑπέστη κατὰ τὸ 1843 σημαντικὴν ἀλλοίωσιν, κατεδαφισθείσης σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου τῆς δυτικῆς κόγχης, ἵνα δημιουργηθῇ ἐπικοινωνία τοῦ κυρίως ναοῦ πρὸς μεταγενέστερον τετράγωνον ἐξωνάρθηκα, καλυφθέντα διὰ βεργωτοῦ σταυροθολίου (εἰκ. 91) καὶ ἐφοδιασθέντα διὰ γυναικωνίτου. Νάρθηξ ὀρθογώνιος προσετέθη καὶ εἰς τὸ Χουρμαλί, πιθανώτατα κατὰ τὸν 15^{ον} αἰῶνα, οὗτος ὁμως συγκοινωνεῖ πρὸς τὸν κυρίως ναὸν δι' ἀπλῆς μόνον θύρας (εἰκ. 92). Εἰς τὸν τελευταῖον τοῦτον ναὸν κατεσκευάσθη ἀργότερον ἐξώθεν τῆς βορείου κόγ-

Εἰκ. 88. "Αγ. Νικόλαος Φουντουκλί
ἀπὸ Δυσμῶν.

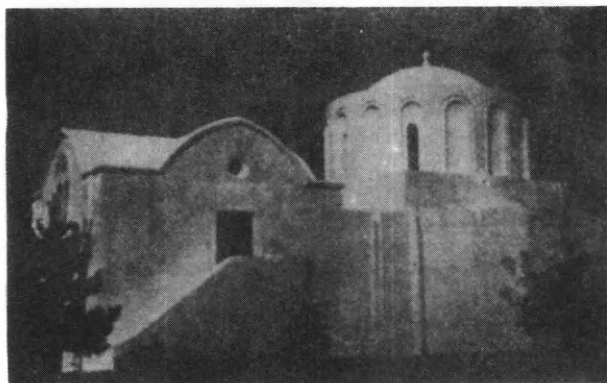

Εἰκ. 89. Τὸ Χουρμαλί μεδρεσέ ἀπὸ
Ἀνατολῶν.

χης καὶ ἀνοικτὸν κιονοστήρικτον προστῶον καλυφθὲν διὰ βεργωτοῦ σταυροθολίου, πρὸς νότον δὲ καὶ ἄλλα βοηθητικὰ προσκτίσματα (εἰκ. 92).

Ἄν παραβάσωμεν τὰς κατόψεις τῶν τριῶν ροδιακῶν τετρακόγχων — Χουρμαλί, Φουντουκλί καὶ Σαλάκου — θὰ ἴδωμεν, ὅτι καὶ τῶν τριῶν ἡ γενικὴ διάταξις εἶναι ἀκριβῶς ὁμοία· καὶ εἰς τοὺς τρεῖς δηλαδὴ ὑπάρχει κεντρικὸς τετράγωνος χῶρος καλυπτόμενος διὰ τρούλλου, ἐφ' ἑκάστης δὲ τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ τετραγώνου ἀνοίγονται κόγχαι διαμέτρου κατὰ τι μικροτέρας τῆς πλευρᾶς τοῦ τετραγώνου, καλυπτόμεναι διὰ τεταρτοσφαιρίων· ἀλλ' ἐν ᾧ εἰς τὴν Παναγίαν τοῦ Σαλάκου καὶ αἱ 4 κόγχαι ἀνοίγονται ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν πλευρῶν, εἰς τὰς δύο ἄλλας — Χουρμαλί καὶ Φουντουκλί, — αἱ μὲν τρεῖς κόγχαι — Βόρειος, Δυτικὴ καὶ Νοτιά — ἀνοίγονται ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν πλευρῶν τοῦ τετραγώνου, εἰς τὴν ἀνατολικὴν ὁμως παρεμβάλλεται μεταξὺ τετραγώνου καὶ

κόγχης μικρὰ κυλινδρική καμάρα (εἰκ. 87, 92). Διὰ τῆς καμάρας ταύτης ὁ ναὸς χάνει μὲν τὸ ἀγνῶς περίκεντρον σχῆμα του, ἀποκτᾷ ὅμως εἰς ἀντάλλαγμα ἀφ' ἑνὸς μὲν μεγαλύτερον χώρον διὰ τὸ πρεσβύτεριον¹, ἀφ' ἑτέρου δὲ κατεύθυνσιν ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς, κύριον δηλαδὴ ἄξονα. Ὁμοία διάταξις, πλουτισμένη ὅμως καὶ μὲ ἰδιαιτέραν πρόθεσιν καὶ διακονικόν, εὑρεται καὶ εἰς τὸν ἐν τῇ νήσῳ Χάλκῃ, παρὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ναὸν τῆς Παναγίας,

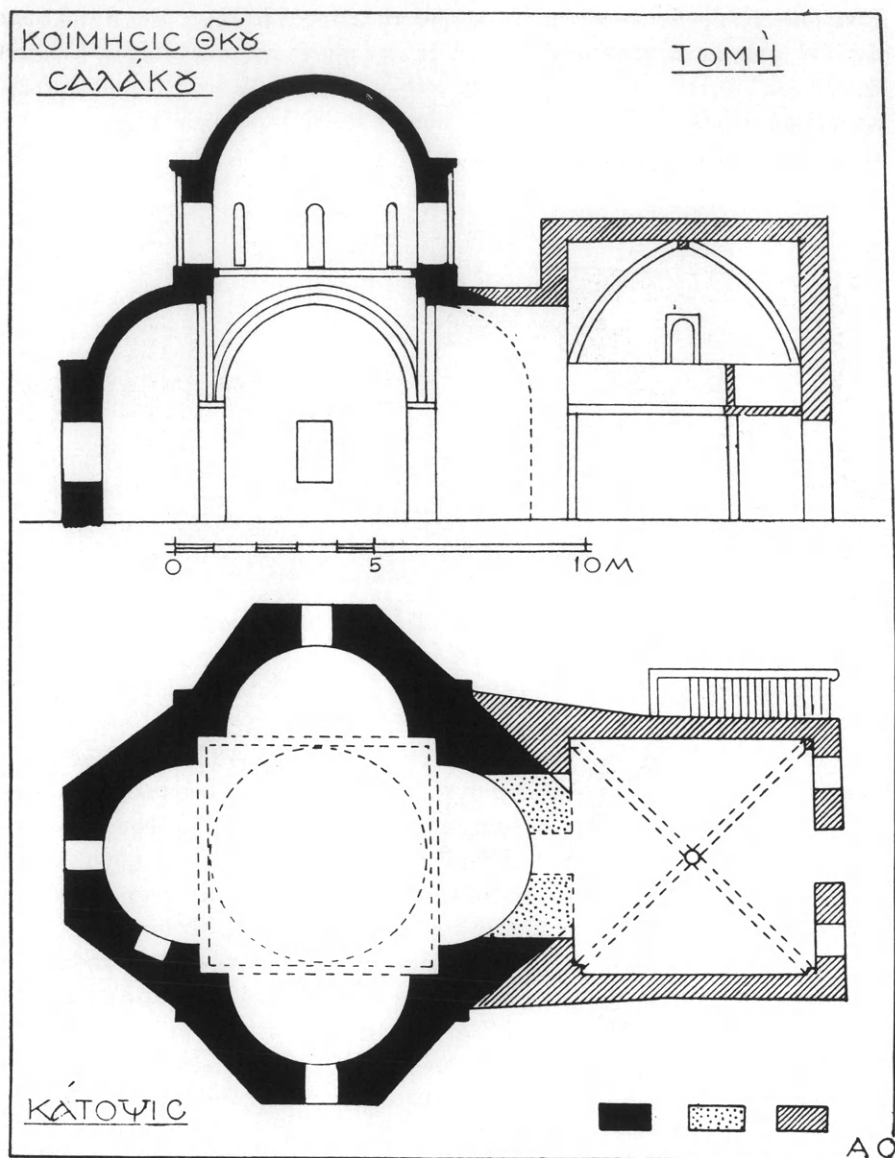
Εἰκ. 90. Κοίμησις Θεοτόκου Σαλάκου. Ὁψις ἀπὸ Νότου.

τοῦ ὁποίου τὴν κάτοψιν ἐδημοσίευσεν ὁ Brounoff², συσχετίσας αὐτὴν πρὸς παλαιότερα πρότυπα ἐξ Ἀρμενίας καὶ Κανκᾶσου.

Καὶ εἰς τὰ τρία σωζόμενα παραδείγματα αἱ κόγχαι εἶναι ἐξωτερικῶς ἡμιεξάγωνοι καὶ ἐσωτερικῶς καμπύλαι· ἀλλ' εἰς μὲν τὸ Χουρμαλί ἡ καμπύλη τῆς κόγχης εἶναι μικροτέρα ἡμικυκλίου (εἰκ. 92) ἐν ᾧ εἰς τὸ Φουντουκλί καὶ εἰς τὸν Σάλακον αἱ κόγχαι εἶναι ἀκριβῆ ἡμικύκλια (εἰκ. 87, 91). Τὰ δύο δὲ τελευταῖα ταῦτα παραδείγματα ἔχουσι καὶ τοῦτο τὸ κοινόν: ὅτι αἱ γωνίαι τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου προβάλλουν ἐξωτερικῶς (εἰκ. 87, 91), ἐν ᾧ δὲν συμβαίνει τοῦτο καὶ εἰς τὸ Χουρμαλί (εἰκ. 92). Ἄξιος ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι ὁ τρόπος τῆς στηρίξεως τοῦ τρούλλου, ἥτις γίνεται μὲν καὶ ἐδῶ τῇ μεσολαβήσει 4 σφαιρικῶν τριγώνων (λοφίων), ἀλλ' οὕτως, ὥστε νὰ μειοῦται ἡ διάμετρος αὐτοῦ. Ἐπιτυγχάνεται δὲ τοῦτο καὶ ἐδῶ, καθ' ὃν τρόπον εἶδομεν καὶ εἰς τοὺς σταυρικοὺς (σ. 93). Τοποθετοῦνται δηλαδὴ εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ

¹ Πράγματι εἰς τὰς πλευράς τοῦ ὀρθογωνίου χώρου τοῦ πρὸ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ ἀνοίγονται μικραὶ κόγχαι προθέσεως (εἰκ. 87, 92), ἐν ᾧ εἰς τὴν Παναγίαν τοῦ Σαλάκου, ἥτις στερεῖται τοῦ ὀρθογωνίου χώρου, ἡ κόγχη τῆς προθέσεως ἀνοίγεται κατὰ τρόπον ἀνόργανον ἐντὸς τῆς ἡμικυκλικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 91).

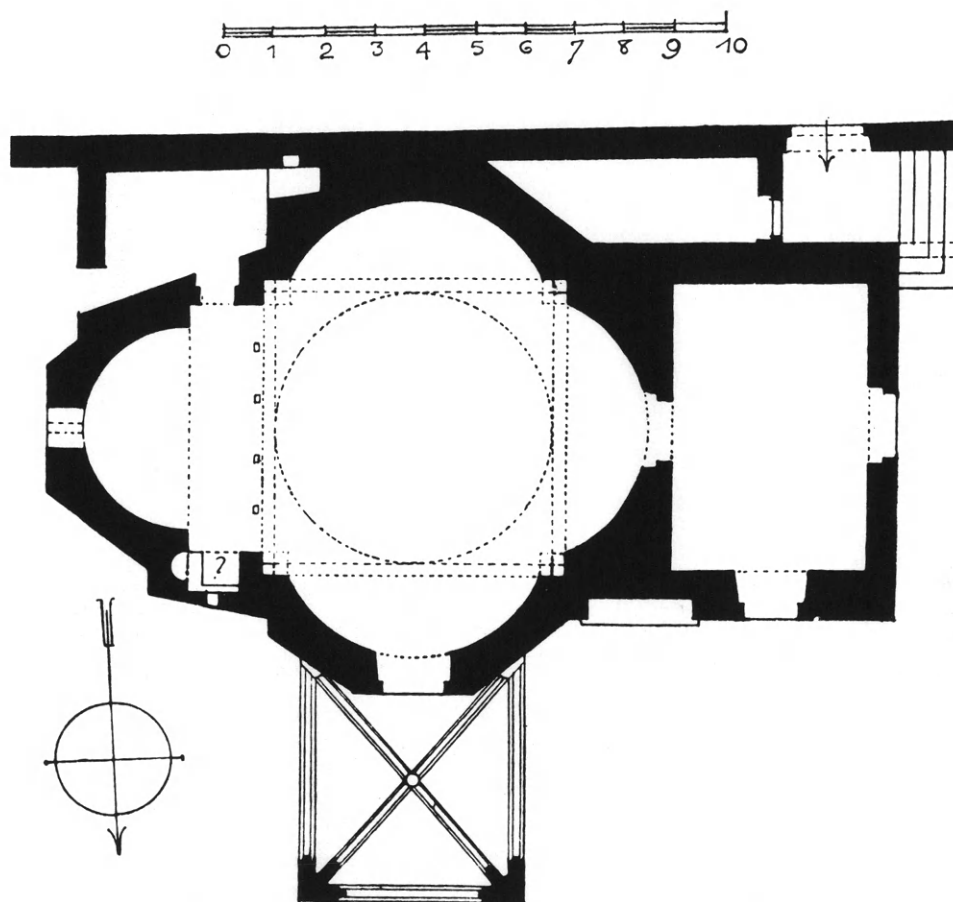
² Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher VI (1927 - 1928) σ. 510.

Εικ. 91. Κάτοψις και τομή Κοιμήσεως Θεοτόκου Σαλάκου.

τετραγώνου δριζόντιαι πλάκες, πακτούμεναι εἰς τὸ ὕψος τῶν γεννήσεων τῶν καμαρῶν καὶ ἐξέχουσαι δριζοντίως πρὸς τὸ ἐσωτερικόν. Καὶ εἰς μὲν τὸ Φουν-

τουκλί καὶ τὸν Σάλακον αἱ ἐν λόγῳ πλάκες κατεσκευάσθησαν ἀπλαῖ, εἰς τὸ Χουρμαλί ὅμως αἱ μὲν κατακόρυφοι αὐτῶν πλευραὶ ἐφωδιάσθησαν διὰ κυματίων, ἡ δὲ κάτω ἐπιφάνεια διεμορφώθη φατνωματικῶς. Ἐπὶ τῆς πακτωμένης

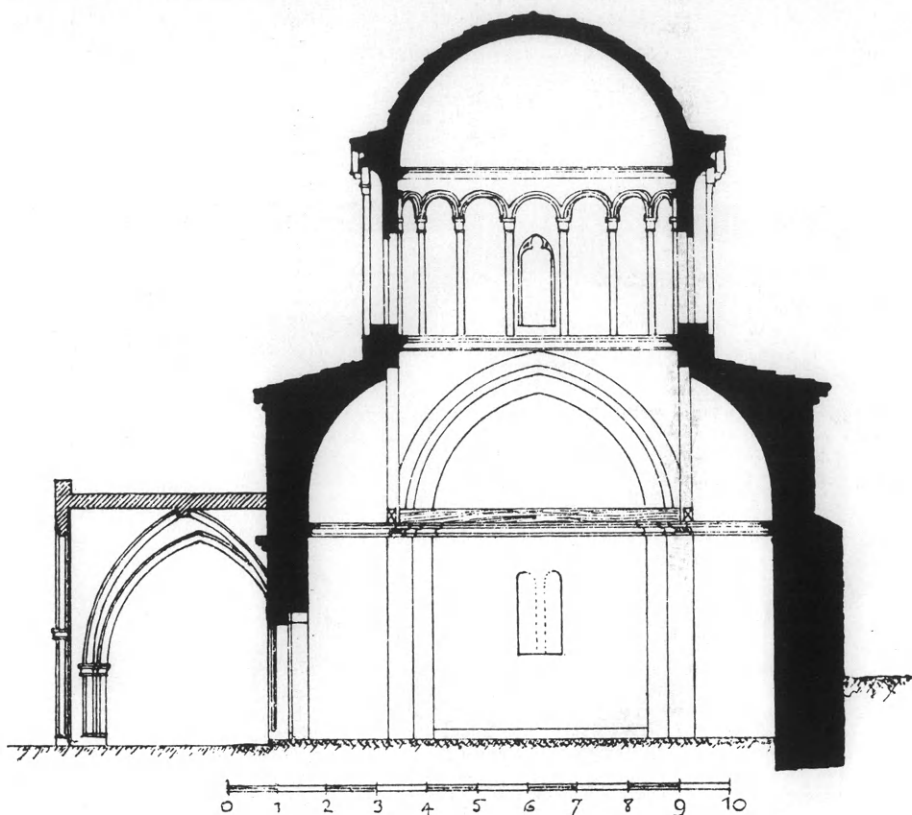

Εἰκ. 92. Κάτοψις τοῦ Χουρμαλί Μεδρεσῆ τοῦ κάστρου Ρόδου.

λοιπὸν πλακὸς ταύτης ἔρχονται νὰ στηριχθῶσι τόξα ὁμόκεντρα πρὸς τὰ μέτωπα τῶν τεταρτοσφαιρίων, ἐφ' ὧν ἐδράζονται τὰ φέροντα τὸν τροῦλλον λοφία.

Εἶναι προφανές, ὅτι ἡ διάταξις αὕτη ἀποτελεῖ ἀπλοποίησιν ἄλλης μνημειωδεστέρας, χρησιμοποιοῦσης κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας κίονας, ἐφ' ὧν βαίνουνσι τὰ βοηθητικὰ τόξα, ὡς συμβαίνει τοῦτο π.χ. εἰς τὴν ἐν Κ/πόλει

Παναγίαν τὴν Μουχλιώτισσαν¹ ἢ ὀρθότερον Παναγιώτισσαν². Ἐνταῦθα αἱ πακτωμέναι πλάκες ἀντικατέστησαν τοὺς κάτωθεν μαρμαρίνους κίονας, ὧν ἡ

Εἰκ. 93. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ Χουρμαλί Μεδρεσέ τῆς Ρόδου.

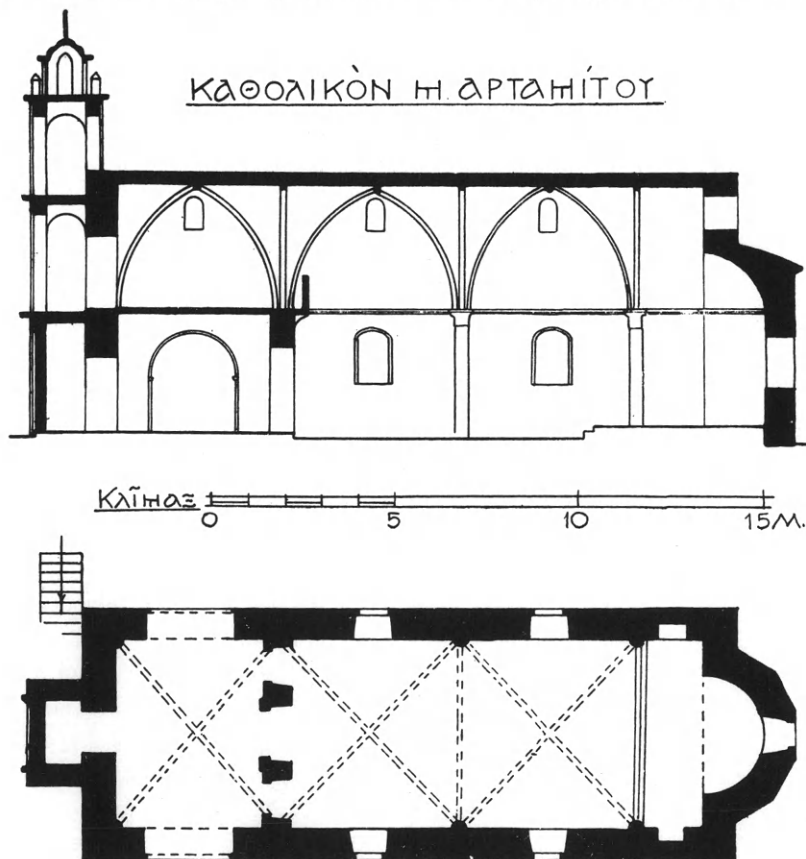
ἔξωθεν προμήθεια καὶ μεταφορὰ εἰς Ρόδον ἦτο ἀναμφιβόλως πολυδάπανος. Καὶ ναὶ μὲν διὰ τῆς ἐνταῦθα ἐφαρμοσθείσης λύσεως ἐκερδήθη εἰς τὸ βασικὸν τετράγωνον ὠφέλιμος χῶρος κατὰ τὰς γωνίας, λόγῳ παραλείψεως τῶν κίωνων, ἐμειώθη ὅμως σημαντικῶς ἡ μνημειώδης ἐμφάνισις τοῦ ἐσωτερικοῦ, λόγῳ τῆς ἀπουσίας τῶν κίωνων.

¹ A. van Millingen, *Byzantine churches in C/pel* London 1912 σ. 279 εἰκ. 96. Ἡ ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως παρὰ Brounoff, *Byz. - Neugriechische Jahrb.* 6 (1927 - 28) σ. 515.

² A. M. Schneider, *Byzanz*, Berlin 1936, σ. 67 2) ἔ. ἀ. σ. 68.

5. ΝΑΟΙ ΜΕ ΦΡΑΓΚΙΚΗΝ ΕΠΙΔΡΑΣΙΝ

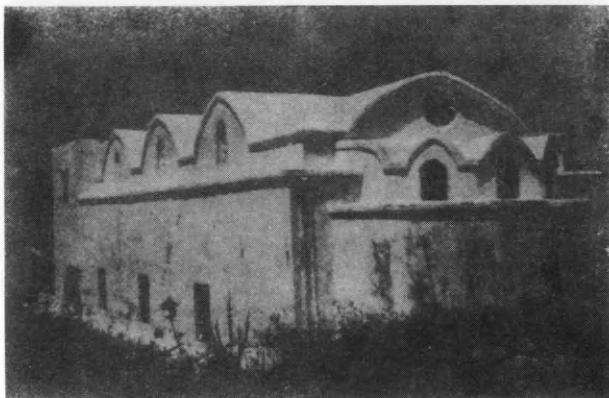
Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω περιγραφέντων τύπων βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ναῶν, οἵτινες τηροῦνται αὐστηρῶς ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς ὀρθοδόξου ἀρχιτεκτονικῆς παραδόσεως, ἐμφανίζεται ἐν Ρόδῳ συχνότατα καὶ εἰς ἄλλος

Εἰκ. 94. Κάτοψις καὶ κατὰ μήκος τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ἀρταμίτου.

ἰσχυρῶς ἐπηρεασμένος ἐκ τῆς Ἱπποτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ὁ τύπος οὗτος ἐφηρμόσθη βεβαίως κατ' ἀρχὰς ὑπὸ τῶν κατακτησάντων τὴν νῆσον Ἱπποτῶν, ἀλλ' ἡ χρῆσις του ἐσυνεχίσθη ὑπὸ τῶν χριστιανῶν κατοίκων τῆς νήσου καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἐξακολουθεῖ δὲ ἀκόμη καὶ μέχρι τῆς σήμερον. Οἱ κατ' αὐτὸν ἐκτισμένοι ναοὶ ἔχουσι τὸ σχέδιον ὀρθογωνίου βασιλικῆς, ἄλλοτε μονοκλίτου καὶ ἄλλοτε τρικλίτου. Καὶ ἡ μὲν κάτοψις των οὐδόλως διαφέρει τῆς συνήθους

κατόψεως τῶν βασιλικῶν· ἐκεῖνο ὅμως τὸ ὁποῖον διαστέλλει τοὺς ναοὺς τούτους ἀπὸ τῶν λοιπῶν ὀρθοδόξων βασιλικῶν εἶναι τὸ σύστημα τῆς θολωτῆς ὀροφῆς, ὅπερ χρησιμοποιεῖ ἀποκλειστικῶς τὰ ἐπὶ διαγωνίων βεργίων (νευρώσεων) βαίνοντα ὀξυκόρυφα σταυροθόλια τῆς Δύσεως. Τὰ σταυροθόλια ταῦτα, κατασκευαζόμενα ἐπιμελῶς διὰ πωρολίθων, τοποθετοῦνται, ὅπως καὶ εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Δύσεως, τὸ ἐν παρὰ τὸ ἄλλο ὑπεράνω τοῦ κυρίως ναοῦ¹. Τὸ σχῆμα τῶν εἶναι ὀρθογώνιον, (εἰκ. 94) τοῦ ὁποῖου ὁ μέγας ἄξων τοποθετεῖται καθέτως πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ, τὰ δὲ διαγώνια βεργία τῶν ἄλλοτε μὲν

Εἰκ. 95. Ὁ ναὸς τῆς Ἀπολακκιάς ἀπὸ Ν.Α.

καταλήγουσιν εἰς κίλβαντας κατὰ τὰς γεννήσεις, ἄλλοτε δὲ βαίνουνσιν ἐπὶ ἡμικιόνων προσκεκολλημένων εἰς τοὺς τοίχους ἢ τοὺς πεσσοὺς τοῦ μέσου κλίτους ἐν τῇ περιπτώσει τῶν τρικλίτων ναῶν. Οὕτω τὸ ὅλον μῆκος τοῦ ναοῦ διαιρεῖται εἰς ἀριθμὸν τινὰ διαμερισμάτων ἴσον πρὸς τὸν τῶν σταυροθολίων (εἰκ. 94).

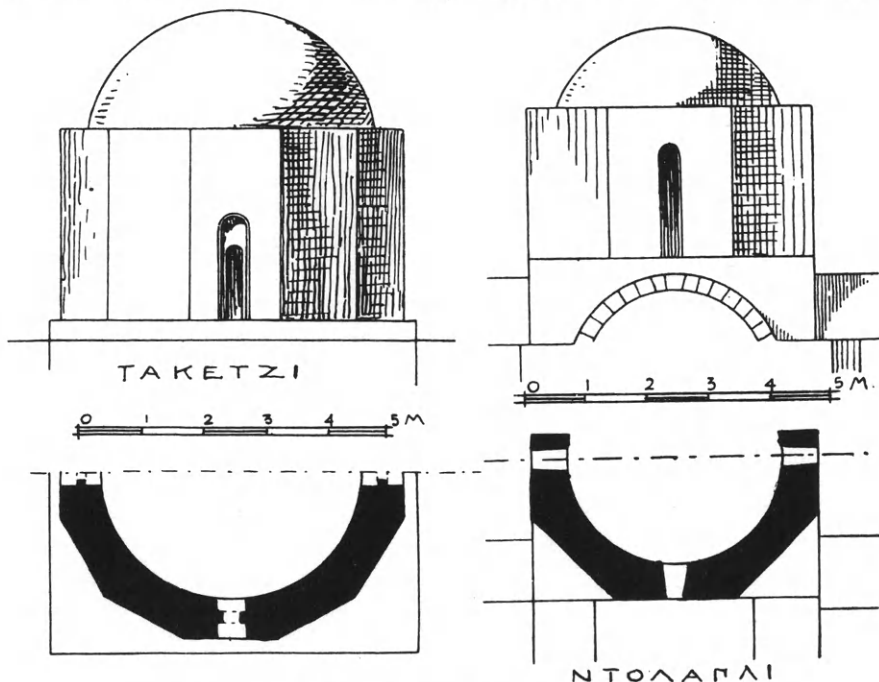
Τὸ εἰρημένον σύστημα στεγάσεως ἐπέδρασε σημαντικῶς ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς διαπλάσεως τῶν ναῶν· διότι τὰ σταυροθόλια δὲν κρύπτονται κάτωθεν στέγης, ἀλλ' ἐμφανίζουσιν εἰλικρινῶς τὸ γεωμετρικόν των σχέδιον εἰς τὸ διάστημα. Οὕτω αἱ πλάγαι, μακραι πλευραὶ τῶν σχετικῶν ναῶν ἐμφανίζονται στεφόμεναι ἄνω ὑπὸ σειρᾶς ἡμικυκλικῶν τόξων, τὰ τύμπανα τῶν ὁποίων διατρυπῶνται ὑπὸ τοξωτῶν ἀνοιγμάτων (εἰκ. 95). Εἰς τινας μάλιστα περιπτώσεις καὶ αὐτὸ τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ διαμορφοῦται μετ' ἐσωτερικῶν βεργίων, ὁπότε ἐξωτερικῶς ἐμφανίζεται καὶ αὐτὸ πλαστικώτερον ἢτοι μὲ σειρὰν ἡμικυκλικῶς διατεταγμένων τόξων, διατρυπωμένων ὑπὸ τοξωτῶν ἀνοιγμάτων ὡς π. χ. εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἀπολακκιάς (εἰκ. 95).

Η ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΩΝ ΤΡΟΥΛΛΩΝ

Εἵπομεν εἰσαγωγικῶς (σ. 61), ὅτι οἱ ναοὶ τῆς Ρόδου παρουσιάζουσιν ἐξωτερικῶς μεγάλην λιτότητα ἐπιφανειῶν, ὀφειλομένην προφανῶς εἰς τὸ ὕλικόν, ἐξ οὗ εἶναι κατεσκευασμένοι. Ἐξαίρεσιν τοῦ κανόνος τούτου κάμνουν μόνον

¹ Πβλ. τὴν φραγκικὴν ὀροφὴν τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου Ρόδου εἰκ. 60 σ. 74.

οἱ τροῦλλοι, καὶ αὐτοὶ ὄχι πάντοτε. Ὑπάρχουσι πράγματι πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἐντελῶς ἀδιάρθρωτοι ἐμφανίζοντες αὐστηρῶς γεωμετρικὰ (πρισματικά) σχήματα ἢτοι ἄλλοτε μὲν ὀκτάπλευρον (Ντολαπλὶ τζαμί εἰκ. 97, Ἀγ. Εἰρήνη Κοσκινούς εἰκ. 71 κλπ.), ἄλλοτε δὲ δωδεκάπλευρον (Τακετζὶ Μεσσιζὶδ Ρόδου εἰκ. 96), ἄλλοτε πάλιν δεκαεξάπλευρον ἢ εἰκοσάπλευρον (Καβακλή Μεσσιζὶδ Ρόδου) καὶ τέλος κυλινδρικόν, ἐλαφρῶς πρὸς τ' ἄνω στενούμενον (Ἀγ. Γεώργιος στὸ Καπὶ εἰκ. 98, Ἀγ. Γεώργιος Λίνδου εἰκ. 68 κλπ.) Παραλ-

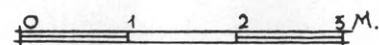
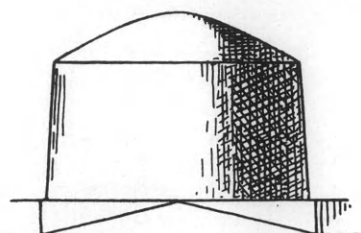
Εἰκ. 96 καὶ 97. Τροῦλλοι ὀκτάπλευροι καὶ δωδεκάπλευροι.

λήλως ὁμως πρὸς τ' ἄνωτέρω ἀπλᾶ σχέδια παρουσιάζονται συχνότατα καὶ ἄλλα ἔχοντα πολὺ μεγαλυτέραν πλαστικότητα καὶ διακόσμησιν, ἰδίᾳ διὰ κογχῶν καὶ ἀψιδωμάτων, συμφώνως πρὸς τὴν ἐν τῇ Χριστιανικῇ Ἀνατολῇ ἐπικρατοῦσαν συνήθειαν ¹.

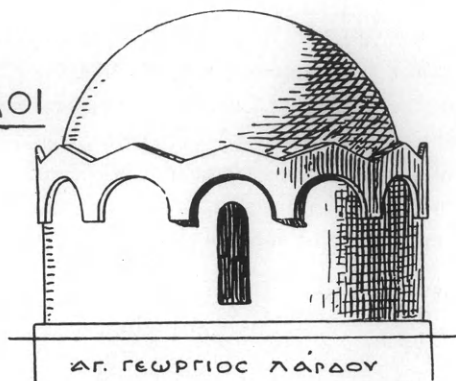
Τὸ ἀπλούστερον ἐκ τῶν σχεδίων αὐτῶν ἐμφανίζει τὸ τύμπανον ἀνάγλυφον διὰ σειρᾶς κλιμακωτῶν κογχῶν — ἡμικυκλικῶν καὶ ὀρθογωνίων — μὴ συνδεομένων πρὸς ἀλλήλας, ὥς π.χ. εἰς τὸν Ἀγ. Ἰωάννην τοῦ Ἀσγούρου

¹ Τοιαῦτα ἀψιδώματα συναντῶμεν πράγματι καὶ εἰς ναοὺς τῆς Κρήτης (Gerola, Mon. Veneti nell'isola di Creta 220, 254), Μ. Ἀσίας (Rott, Kleinasiatische Denkmäler σ. 95, 149, 260) Τραπεζοῦντος (Millet, B. C. H. 1895, 456 πβλ. καὶ 453), Ἀρμενίας (Strzygowski, Die Baukunst der Armenier) Καυκάσου, Γεωργίας κλπ.

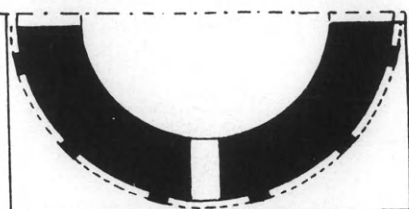
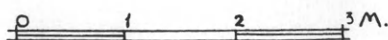
ΡΟΔΙΑΚΟΙ ΤΡΩΛΛΟΙ

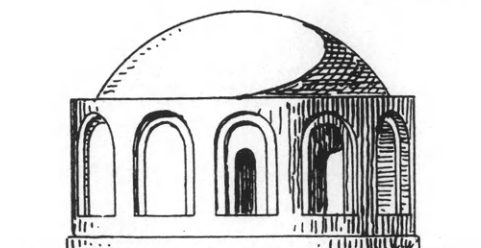
ἉΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤὸ ΚΑΠΙ

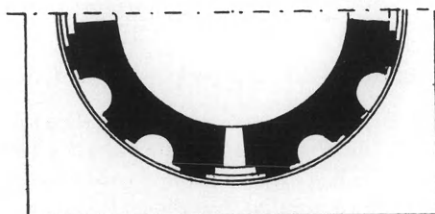
ἉΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΑΡΔΟΥ

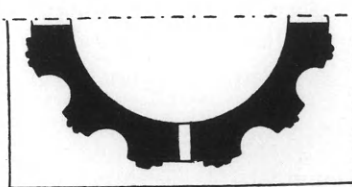
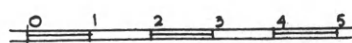
Εἰκ. 98. Κυλινδρικοὶ τρωῦλλοι Ἁγ. Γεωργίου στὸ Καπί καὶ Ἁγ. Γεωργίου παρὰ τὴν Λάρδον.

ἉΓ. ἸΩΑΝΝΗΣ ἈΣΓΟΥΡΟΥ

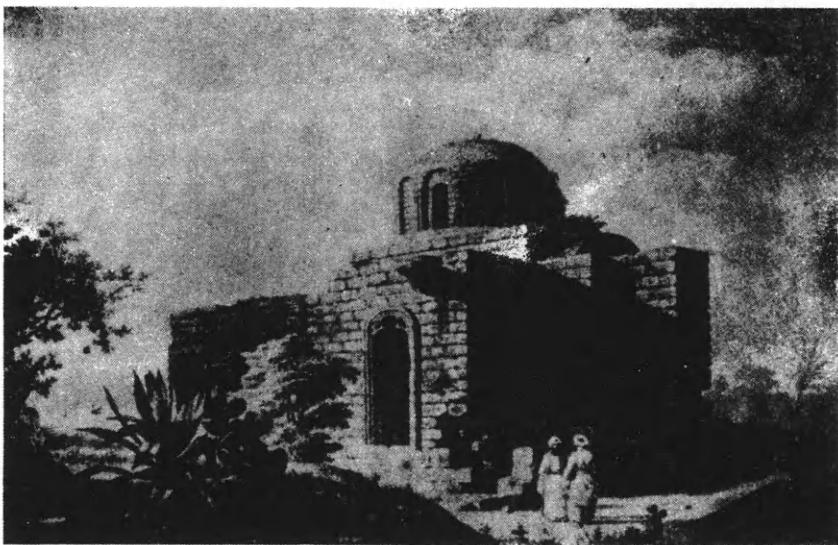

ΦΟΥΝΤΟΥΚΛΙ

Εἰκ. 99. Τρωῦλλοι μετὰ κογχῶν : Ἁγ. Ἰωάννου Ἀσγούρου καὶ Φουντουκλί.

(εἰκ. 99) καὶ τὴν Κοίμησιν τοῦ Σαλάκου (εἰκ. 90) εἰς ἄλλα ὅμως παραδείγματα αἱ κόγχαι δὲν παρατάσσονται ἀπλῶς, ἀλλὰ συνδέονται ὁργανικῶς περιβαλλόμεναι ὑπὸ ἀψιδωμάτων, ἅτινα ἄλλοτε μένουσιν ἀστήρικτα καλυπτόμενα διὰ τριγωνικῶν ἀετωμάτων ("Αγ. Γεώργιος παρὰ τὴν Λάρδον εἰκ. 98) καὶ ἄλλοτε βαίνουνσιν ἐπὶ λεπτῶν, κυλινδρικῶν κιονίσκων. Οἱ κιονίσκοι δ' οὗτοι πότε μὲν κατασκευάζονται ἀπλοῖ (Δεμιρλί Τζαμί εἰκ. 63, "Αγ. Στέφανος εἰκ. 100), πότε δὲ δίδυμοι, συνδεόμενοι διὰ κόμβου περὶ τὸ μέσον τοῦ ὕψους των, οἷους

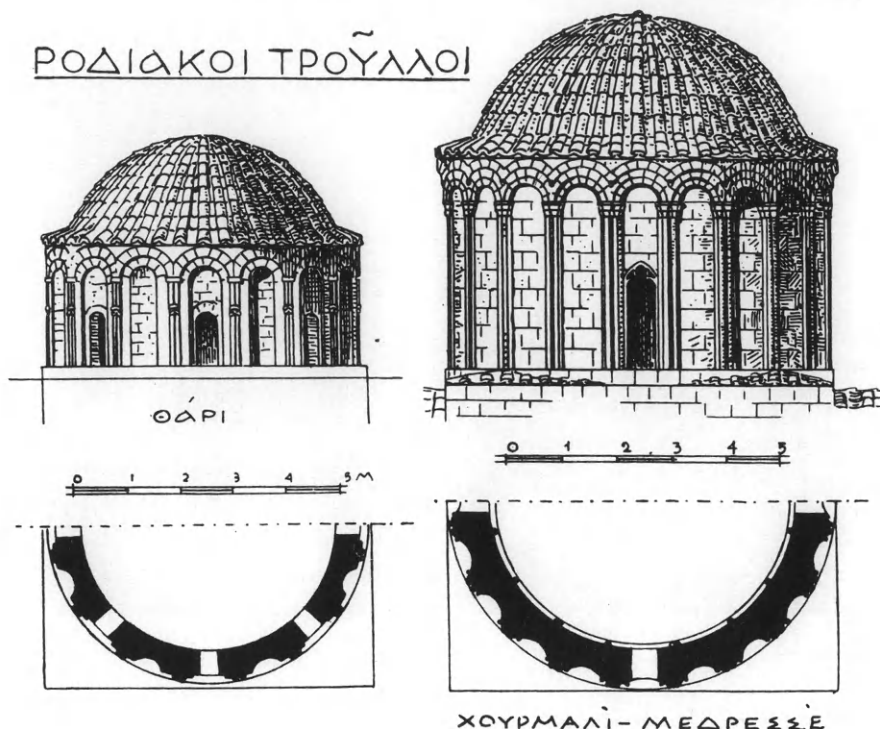
Εἰκ. 100. Ὁ κατεδαφισθεὶς ναὸς τοῦ "Αγ. Στεφάνου Ρόδου κατὰ τὸν Rottiers.

τοὺς βλέπομεν εἰς βυζαντινὰ τέμπλα τῆς κυρίως Ἑλλάδος¹ (Φουντουκλὶ εἰκ. 99, Θάρι εἰκ. 101) καὶ ἄλλοτε τέλος πολλαπλοῖ, ὅπως εἰς τὸ Χουρμαλί Μεδρεσέ (εἰκ. 101). Μεταξὺ τῶν μνημονευθεισῶν παραλλαγῶν ἡ μετὰ ἀπλῶν κογχῶν καὶ ἡ μετὰ διδύμων κιονίσκων τηροῦνται αὐστηρῶς ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως, ἐνθυμίζουσαι ζωηρῶς ἀνάλογα Κωνσταντινουπολιτικὰ πρότυπα², ἐν ᾧ ἡ μετὰ πολλαπλῶν κιονίσκων παραλλαγή ἔχει προφανῶς ὑποστῇ Φραγκικὴν (ἱπποτικὴν) ἐπίδρασιν, ὡς μαρτυρεῖ ἡ τε διάπλασις τῆς δέσμης τῶν κιονίσκων καὶ τῶν κονιοκρανίων των καὶ αἱ πολὺ ραδιναὶ ἀναλογίαι τῶν κορμῶν των. Κατὰ ταῦτα αἱ μὲν πρῶται παραλλαγαὶ δυνατόν νὰ ἐφηρμοσθῇ-

¹ Π. χ. εἰς τὴν Πόρτα Παναγιᾶν τῶν Τρικάλων (Ὁ ρ λ α ν δ ο ς "Αρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Α, 25).

² Ναοὶ: Παμμακαρίστου (Van Millingen, Byz. churches in C/ple σ. 162 εἰκ. 52) Μυρελαίου (ὁ αὐτὸς σ. 196 πίν. LII), "Αγ. Ἰωάννου ἐν Τρούλλῳ (ὁ αὐτὸς σ. 202 πίν. LV "Αγ. Θεοδώρου τοῦ Τίρωνος (ὁ αὐτὸς σ. 252 εἰκ. 86 καὶ 87) κλπ.

σαν ἤδη πρὸ τῆς ἱπποτικῆς κατακτήσεως τῆς νήσου, ἡ δὲ τελευταία μετά. Ἡ φραγκικὴ ἄλλωστε ἐπὶ ταύτην ἐπίδρασις ἐμφανίζεται ὡσαύτως καὶ εἰς τὴν διὰ κιονίσκων καὶ τοξυλλίων διαμόρφωσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τυμπάνου, οἷαν τὴν βλέπομεν εἰς τὸ Δεμιρλί (εἰκ. 62) καὶ τὸ Χουρμαλί Μεδρεσέ (εἰκ. 93) ἐν ᾧ οἱ ἀκολουθοῦντες τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν ναοὶ ἔχουσιν ἐλευθέραν

Εἰκ. 101. Τρούλλοι μεθ' ἀψιδωμάτων ἐπὶ διδύμων ἢ πολλαπλῶν κιονίσκων

ἀρχιτεκτονικῆς διακοσμήσεως τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ τυμπάνου των.

Παρατηροῦμεν ἐν τέλει, ὅτι οἱ τρούλλοι τῶν ναῶν τῆς Ρόδου φέρουσι κατὰ κανόνα 4 μόνον, καὶ ταῦτα μικρά, παράθυρα, ἀνοιγόμενα εἰς τὰς ἀντιστοιχοῦς πρὸς τὰ 4 κύρια σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος πλευρὰς τοῦ τυμπάνου. Ὑπάρχουν μάλιστα καὶ μερικοὶ τρούλλοι στερούμενοι ἐντελῶς παραθύρων (π. χ. ὁ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὸ Καπὶ εἰκ. 98, ὁ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου παρὰ τὴν Λάρδον εἰκ. 98) ἀλλ' εἰς τούτους πιθανῶς τὰ παράθυρα ἐφράχθησαν εἰς μεταγενεστέρους χρόνους. Νὰ ὀφείλεται ἄραγε ἡ φειδῶ αὕτη τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ τρούλλου, — ἥτις ἄλλως τε ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὸ ὑπόλοιπον τοῦ ναοῦ — εἰς τὸ ὑπερβολικόν, μεσημβρινὸν φῶς τῆς μεγαλονήσου;

BYZANTINOI KAI METABYZANTINOI NAOI THΣ ΡΟΔΟΥ

ΜΕΡΟΣ Β' ΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ

Οἱ ναοὶ τῆς Ρόδου, τῶν ὁποίων ἐξητάσαμεν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν εἰς τὸ προηγούμενον κεφάλαιον, ἐκαλύπτοντο ἐσωτερικῶς διὰ τοιχογραφιῶν, ἐκ τῶν ὁποίων γνωσ-αὶ μέχρι σήμερον εἰς τὴν ἐπιστήμην ἦσαν μόνον αἱ τοῦ Ἀγίου Νικήτα (ἢ Ἀγίας Παρασκευῆς) ἐπὶ τοῦ ὄρους Παραδείσι. Τὰς τοιχογραφίας αὐτὰς ἐδημοσίευσεν λεπτομερῶς ὁ Brandt ἐν τῷ 3ῳ τόμῳ τῶν *Memorie* τοῦ Ἱστοριοαρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ρόδου· τούτου ἕνεκα δὲν θὰ κάμωμεν περὶ αὐτῶν λόγον ἐνταῦθα, ἐπειδὴ μόνον τὰ ἀνέκδοτα μνημεῖα τῆς Ρόδου πραγματευόμεθα.

Ἐκτὸς ὅμως τῶν τοῦ Ἀγίου Νικήτα περιεσώθησαν εἰς ναοὺς τοῦ Κάστρου καὶ τῆς ὑπαίθρου τῆς Ρόδου πολλαὶ ἄλλαι τοιχογραφίαι, αἱ ὁποῖαι δὲν ἐμελετήθησαν μέχρι τοῦδε. Καὶ ἄλλαι μὲν ἐξ αὐτῶν παρέμειναν σχεδὸν ἀνέπαφοι—ὥς π.χ. τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Βάρδα παρὰ τὴν Ἀπολακκιάν, αἱ τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου, τῆς Ἀγίας Ἐλεούσης Καλυθιῶν, τῆς Παναγίας τῆς Κατταβιάς, τοῦ Ταξιάρχου τοῦ Θάρι, τῆς Ἀγίας Ἀναστασίας παρὰ τὸν Μονόλιθον κλπ.—ἄλλαι δ' ἐπεσκευάσθησαν ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει ὑπὸ τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας τῆς ἰταλικῆς κατοχῆς—ὥς π.χ. αἱ τοῦ Φουντουκλὶ (Διμυλιᾶς), αἱ τοῦ Ἀγίου Φανουρίου τοῦ Κάστρου Ρόδου καὶ τοῦ Ντολαπλὶ τζαμίου—καὶ τέλος ἄλλαι ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον εὐκρινῶς μετὰ τὴν ἀπὸ τῆς ξενικῆς κατοχῆς ἀπελευθέρωσιν τῆς νήσου, ὅτε οἱ χριστιανοὶ καταλαβόντες τὰς ἐπὶ τουρκοκρατίας εἰς τζαμιά μεταβληθείσας ἐκκλησίας, ἀπέξεσαν τὰ ἀσβεστοκονιάματα διὰ τῶν ὁποίων οἱ Τοῦρκοι εἶχον καλύψει τὰς τοιχογραφίας ἀπὸ τοῦ 1523 καὶ ἐντεῦθεν. Εἰς τὴν τελευταίαν αὐτὴν κατηγορίαν ὑπάγονται αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἰλκ-Μιχράμπ, τοῦ Δεμιρλί, τοῦ Καδὶ - Μεστῆιδ κλπ. Πάσας σχεδὸν τὰς ἀνωτέρω μνημονευθείσας τοιχογραφίας θέλομεν ἐξετάσει κατωτέρω ἀπὸ εἰκονογραφικῆς καὶ τεχνοτροπικῆς ἀπόψεως καὶ θέλομεν προσπαθῆσαι νὰ συναγάγωμεν τὰ σχετικὰ περὶ τῆς τέχνης τῶν καὶ τῆς χρονολογίας κατασκευῆς τῶν συμπεράσματα.

1) ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ο ΒΑΡΔΑΣ

Τὸ ναῦδριον τοῦ Ἀγίου Γεωργίου — ὅστις ἐνταῦθα φέρει τὴν καθαρῶς βυζαντινὴν ἐπίκλησιν ὁ Βάρδας¹ — ἀναμφιβόλως ἀπὸ τινος ἰδιοκτητοῦ τῆς περιοχῆς, φροντίδι καὶ δαπάναις τοῦ ὁποίου θ' ἀνηγέρθη — εὐρίσκεται ἐπὶ δενδροφύτου κλιτύος μίαν περίπου ὥραν πρὸς βορρᾶν τοῦ χωρίου Ἀπολακκιᾶς. Εἶναι μικρὰ μονόκλιτος βασιλικὴ ἐκτισμένη δι' ἀκανονίστων ἀσβεστολιθικῶν πετρῶν, εἰς τοὺς ἄρμους τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται μικρὰ τεμάχια πλίνθων καὶ κεράμων. Πρὸς ἀνατολὰς καταλήγει εἰς τρίπλευρον ἀψίδα ἱεροῦ, (ὄρα τὴν ἀτόπιν αὐτῆς ἐν εἰκόνι 49) στεγαζομένην διὰ τεταρτοσφαιρίου, ἐν ᾧ τὸ κύριον σῶμά της καλύπτεται ὑπὸ ἐλαφρῶς τεθλασμένης κυλινδρικής καμάρας, εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τῆς ὁποίας εἶναι ἐντειχισμένα ἡχητικὰ ἀγγεῖα², τῶν ὁποίων διακρίνεται τὸ ἀνοικτὸν στόμιον. Ἡ ἀπὸ τῆς

¹ Τὸ ὄνομα Βάρδας ἔφερον συχνὰ βυζαντινοὶ στρατιωτικοὶ ἐξ ἡγεμονικῶν οἰκῶν καταγόμενοι, ἐνίοτε ὅμως καὶ ἀπλοὶ μοναχοὶ καὶ λαϊκοί, ὡς ὁ κάτωθι πίναξ διδάσκει.

α) Βάρδας, πατρίκιος, πατὴρ Λέοντος τοῦ Ε' τοῦ Ἀρμενίου (813 — 820), (Θεοφάνης 725, Γενέσιος 36 (Βόννης)).

β) Βάρδας Καῖσαρ, θεῖος τοῦ Αὐτοκράτορος Μιχαὴλ τοῦ Γ' (842 — 867) καὶ ἀδελφὸς τῆς Αὐγούστας Θεοδώρας, (Γεωργ. Μοναχός 821, Γενέσιος 94, Συνεχ. Θεοφ. 137-238, Συμεὼν ὁ μάγιστρος 657-678, Κεδρηνός II 155-180 (Βόννης), Κ. Μανασσῆς 5094, Λέων ὁ Γραμματικὸς 228-244, Μιχ. Γλυκᾶς 543-545, Εὐφραῖμ στ. 1014 [Ψευδο] Κωδινός, Migne 157, 492, Κῶδ. Κουτλουμουσίου 220, φ. 139β Ν. Ἑλλην. ΙΖ', 17).

γ) Βάρδας ὁ Φωκάς, πατρίκιος, πατὴρ τοῦ Αὐτοκρ. Νικηφόρου Φωκά (963-969), (Λέων ὁ διάκονος 46-185 (Βόννης)).

δ) Βάρδας ὁ Φωκάς, ἔγγονος τοῦ πρώτου (Συνεχ. Θεοφ. 389-459, Συμεὼν ὁ μάγ. 747, Λέων ὁ διάκονος 41).

ε) Βάρδας ὁ Φωκάς, δοῦξ, υἱὸς Λέοντος τοῦ Κουροπαλάτη, (Λέων ὁ διάκ. 96-174, Λέων ὁ Γραμμ. 295, Κ. Μανασσῆς 5630).

ς) Βάρδας ὁ Σκληρός, μάγιστρος καὶ στρατηγὸς τῶν Ἀνατολικῶν, (Βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, Migne P.G. 113 στ. 981 καὶ Λάμπρου, Ν. Ἑλλην. Γ', 174, Λέων ὁ διάκονος 107-169, Ζωναρᾶς II 541-546, Κεδρηνός II 429, 433, Μανασσῆς 5112, 5159).

ζ) Βάρδας Πλατυπόδης, πρωτοσπαθᾶριος καὶ στρατηγὸς Πελοποννήσου, (Κ. Πορφυρογ. Περί θεμάτων 223 (Βόννης)).

η) Βάρδας Βοήλας, στρατηγὸς Χαλδίας, (Γ. Μοναχός 896, Συνεχ. Θεοφ. 404, Συμεὼν μάγ. 734, Λέων ὁ Γραμμ. 309 (Βόννης)).

θ) Βάρδας Καβαλλάριος, ἐκ τῶν οἰκειοτάτων τοῦ αὐτοκρ. Ἀνδρονίκου τοῦ Γέροντος (1282 — 1328), (Καντακουζηνός I, 71 καὶ 257).

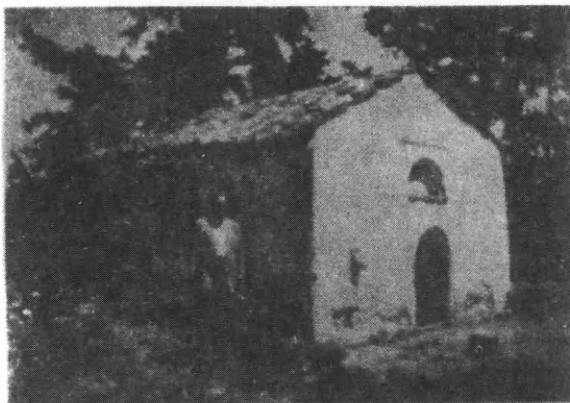
ι) Βάρδας μοναχός, (Θεοφ. Χρονογρ. 173, Βιενναῖος Κῶδιξ Phil. gr. 342 φ. 48β-51β).

ια') Βάρδας Καπαδόκης (Grégoire, B. C. H. 33 (1909) σ. 100).

² Περί τῶν ἡχητικῶν ἀγγείων ἔγραψε παλαιότερον ὁ Α. Brykezyński ἐν Revue de l'art chrétien 1898, 130, προσφάτως δὲ καὶ ὁ P. Thielscher ἐν Akustische Zeitschrift τοῦ 1938.

δυτικῆς πλευρᾶς εἴσοδος τῆς εἶναι λίαν χαμηλή, φέρει δ' ὑπεράνω ἀβαθῆ ἀνακουφιστικὴν ἄμα καὶ διακοσμητικὴν κόγχην (εἰκ. 102), ἣτις ἄλλοτε θὰ ἐκοσμεῖτο δι' εἰκόνας μὴ σωζομένης πλέον σήμερον, ὅτε τὸ ὅλον ἐξωτερικὸν τοῦ ναοῦ ἔχει ἀσβεστοχρυσθῆ. Ἐνδεικτικαὶ τῆς παλαιότητος τοῦ ναυδρίου εἶναι καὶ αἱ μεγάλαι, κοῖλαι κέραμοι διὰ τῶν ὁποίων καλύπτεται ἐξωτερικῶς ἡ καμάρα· αἱ διαστάσεις τῶν στρωτήρων τῆς εἶναι: μῆκος 0,83 μ. πλάτος 0,32 μ., τὸ δὲ βέλος τῆς καμπυλότητός των ἀνέρχεται εἰς 0,04 μ.

Ἡ Πλατυτέρα. Εἰς τὸ τεταρτοσφαιρίον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζετο ἡ Παναγία ἐνθρονος μεταξὺ τῶν δύο ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ. Ἐκ

Εἰκ. 102. Ὁ ἅγ. Γεώργιος ὁ Βάρδας ἀπὸ Β.Δ.

τῆς παραστάσεως ταύτης σώζεται σήμερον μόνον τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ ἡμίσεος, τοῦ ὑπολοίπου ἀσβεστοχρυσθέντος. Ἡ Παναγία ἐνδεδυμένη κυανοῦν χιτῶνα καὶ ἐρυθρὸν ἱμάτιον (μαφόριον), κάθηται ἐπὶ ἀνακλίντρου φέροντος τὸ σύνθητες κυλινδρικὸν καὶ εἰς κώνους ἀπολῆγον προσκεφάλαιον. Ἐκράτει εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς τὸ παιδίον Ἰησοῦν, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς διασωθείσης ἄκρας δεξιᾶς χειρὸς αὐτοῦ, σωζομένης εἰς σχῆμα εὐλογίας. Ὁ ἀριστερὰ εἰκονιζόμενος ἀρχάγγελος Μιχαὴλ—ρητῶς διὰ συντετμημένης ἐπιγραφῆς κατονομαζόμενος—βηματίζει πρὸς δεξιὰ καὶ προσκλίνων τείνει εὐλαβῶς τὴν δεξιὰν πρὸς τὴν Θεοτόκον. (εἰκ. 103) Φορεῖ κόκκινον ἐσωτερικὸν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἀνοικτόχρωμον μανδύαν μετ' ἐρυθρῶν σημείων (clavi). Ἡ κόμη του συγκρατεῖται ὀπισθεν διὰ λευκῶν, λεπτῶν ταινιῶν, τῶν ὁποίων τὰ ἄκρα ἀνεμίζονται.

Εὐθὺς κάτωθεν τῆς Πλατυτέρας ἦτοι κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ τεταρτοσφαιρίου, εἶναι ἀναγεγραμμένη διὰ μεγάλων (ὑψ. 0,07) μελανῶν γραμμάτων εἰς δύο ἐπαλλήλους στίχους ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή (εἰκ. 104) τῆς ὁποίας δυστυχῶς σώζεται μόνον ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος. Ἡ εἰς τὴν ὅλως ἀσυνήθη

ταύτην θέσιν γεγραμμένη ἐπιγραφή, συμπληρουμένη ὡς κάτωθι, λέγει:

Ἀνοικοδομήθη ἐκ βάθρων ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος οὗτος ναὸς
τοῦ μεγαλομάρτυρος τοῦ κλινοῦ καὶ τροπεωφόρου Γε(ωργί)ου
ἐπὶ τῆς βασιλείας κυροῦ Ἀνδρονίκου τ[οῦ Παλαιολόγου]
τῷ ΨΩΗ ἔτι ἰνδ(ικτιῶνος) [ΙΔ']

Εἰκ. 103. Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ.

Κατὰ ταῦτα ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἀνηγέρθη ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου κατὰ τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος 6798, ὅπερ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως 1289) 1290, ὁπότε αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου ἦτο Ἀνδρόνικος ὁ Γέρων, ὅστις ἐβασίλευσεν ἀπὸ τοῦ 1282 μέχρι τοῦ 1328.

Ἡ ἐπιγραφή εἶναι σπουδαία ὄχι μόνον διότι χρονολογεῖ ἀκριβῶς τὰς τοιχογραφίας τοῦ ναυδρίου ἀλλὰ καὶ διότι μαρτυρεῖ, ὅτι καὶ κατ' αὐτὰ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνος ἡ νῆσος ὑπήγετο καὶ ἀνεγνώριζεν ὡς κυρίαρχον τὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου οὐχὶ δὲ τοὺς κατὰ καιροὺς τυχοδιώκτας πειρατάς, οἵτινες, ἐπωφελοῦμενοι τῶν ἀνωμαλιῶν, τὴν κατέκτων παροδικῶς ¹.

Εἰκ. 104. Τμήμα τῆς ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ κτητορικῆς ἐπιγραφῆς.

Ἄς ἐπανέλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ὑπολοίπου εἰκονογραφίσεως.

Ἡ καλύπτουσα τὸν ναὸν καμάρα κοσμεῖται ἀπὸ τῶν γεννήσεων καὶ ἄνω διὰ τῶν παραστάσεων τῶν λεγομένων «δεσποτικῶν» ἑορτῶν. Ὡς τὸ παρατιθέμενον σχέδιον (εἰκ. 105) δεικνύει, ἡ ὅλη ἐπιφάνεια τοῦ κυλίνδρου διηρέθη ἐγκαρσίως εἰς 5 λωρίδας ἐκ τῶν ὁποίων πάλιν αἱ 4 δυτικαὶ ἐχωρίσθησαν ἐκάστη εἰς δύο διὰ γραμμῆς ἀκολουθούσης τὴν κλεῖδα τῆς καμάρας, μόνη δ' ἡ πέμπτη, ἡ πρὸς ἀνατολάς, ἔμεινεν ἀδιαίρετος. Κατὰ ταῦτα ἡ ὅλη ἐπιφάνεια τῆς καμάρας κατετμήθη δι' ἐρυθρῶν ταινιῶν εἰς 9 ἐν ὧν πίνακας, οἱ ὅποιοι, λόγῳ τῶν περιορισμένων διαστάσεων τοῦ ναυδρίου, (μῆκος 4,50 μ.) ἔγιναν κατ' ἀνάγκην πολὺ στενοί, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἠνάγκασεν, ὡς θὰ ἴδωμεν, τὸν ζωγράφον ὄχι μόνον νὰ συμπτύξῃ τὰς συνθέσεις του ἀλλὰ καὶ τὰ ἀποτελοῦντα αὐτὰς πρόσωπα καὶ ζῶα ν' ἀπεικονίσῃ πολὺ ραδινώτερα τοῦ φρυσικοῦ.

Ἄς ἴδωμεν τώρα ποῖα θέματα εἰκονίσθησαν εἰς τὰ 9 μνημονευθέντα διαμερίσματα καὶ ποίαν τάξιν ἠκολούθησεν ἐν τῷ συνόλῳ τῆς ἡ εἰκονογραφίσεως τοῦ ναυδρίου. Ἀντιθέτως πρὸς τὴν κρατοῦσαν εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς συνήθειαν, κατ' ἣν τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα ἀρχίζουσιν ἀπὸ τὴν Β. Α. ἢ τὴν Ν. Α. γωνίαν, ἥτοι παρὰ τὸ ἱερόν, καὶ βαίνοντα ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ, δηλαδὴ κατὰ τὴν φορὰν τῆς γραφῆς, κάμνουν τὸν γῦρον τῆς ἐκκλησίας εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον ἀρχὴ τῆς εἰκονογραφίας ἔγινεν ἀπὸ τὴν Ν. Α. γωνίαν, ἥτοι εὐθὺς δεξιᾷ τῆς εἰσόδου, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ὑπ' ἀριθ. 1 διαμέρισμα (εἰκ. 105)

¹ Ὅρα τὰ ἀνωτέρω (σελ. 58 σημ. 1) λεχθέντα.

ἐνθα εἰκονίσθη ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου. Ἡ δευτέρα ὁμῶς εἰκὼν, ἥτοι ἡ τῆς Γεννήσεως, δὲν ἐτέθη, ὥς θ' ἀνέμενέ τις, παραπλεύρως πρὸς τὴν πρώτην, ἀλλὰ συμμετρικῶς πρὸς αὐτήν, ἥτοι εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 2 διαμέρισμα. Ἀκολουθῶς ἡ τρίτη παράστασις, ἡ Ὑπαπαντή, ἐτέθη παραπλεύρως ἥτοι πρὸς ἀνατολὰς τῆς πρώτης, εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 3 διαμέρισμα, συμμετρικῶς δὲ πάλιν πρὸς αὐτήν ἡ τετάρτη, ἥτοι ἡ Βάπτισις, εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 4 διαμέρισμα. Αἱ ὑπόλοιποι ἐν τούτοις, τέσσαρες παραστάσεις δὲν ἀκολουθοῦν τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς

Εἰκ 105.

σύστημα διαδοχῆς· διότι ἐν ᾧ θὰ ἔπρεπε νὰ εἰς τὸ παραπλεύρως τοῦ 3, ἥτοι εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 6 διαμέρισμα, νὰ τεθῇ ἡ χρονικῶς προηγούμενη τῆς Βαϊοφόρου παράστασις τῆς Ἐγέρσεως τοῦ Λαζάρου, ἐτέθη εἰς αὐτὸ ἡ Βαϊοφόρος, τοῦ Λαζάρου μετατεθέντος εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 5. Τὴν νέαν ταύτην τάξιν ἠκολούθησαν ἔπειτα καὶ αἱ δύο τελευταῖαι παραστάσεις, τεθείσης τῆς μὲν Σταυρώσεως εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 7 διαμέρισμα, τῆς δὲ εἰς Ἄδου καθόδου εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 8. Τέλος εἰς τὴν ἀμέσως πρὸ τοῦ Ἱεροῦ μακρὰν καὶ πλατυτέραν λωρίδα εἰκονίσθη, ὥς συνήθως ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος, ἡ Ἀνάληψις¹.

1. *Εὐαγγελισμός*. Λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ πίνακος τὰ δύο πρόσωπα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ — ὁ ἀρχάγγελος Γαβριὴλ καὶ ἡ Παναγία — παρεστάθησαν παραπλεύρως ἀλλήλων ἄνευ οὐδενὸς ἀρχιτεκτονικοῦ βάθους καὶ δὴ ὁ μὲν ἀρχάγγελος ἀριστερά, ἡ δὲ Παρθένος δεξιὰ. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ὁ ἀρχάγγελος δὲν εἰκονίσθη,

ὥς συνήθως, μὲ ἀνοικτὰς τὰς πτέρυγας, ἐλαφρὰν κλίσιν καὶ κεκαμμένους εἰς τὰ γόνατα τοὺς πόδας, πρὸς δὴλωσιν τῆς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ὁρμητικῆς καθόδου του, ἀλλὰ παρεστάθη ἐντελῶς ὄρθιος καὶ κατὰ κρόταφον μὲ κλειστὰ τὰ πτερά του καὶ μὲ τοὺς πόδας ἁπλῶς ἀνοικτούς, ὥς νὰ βαδίξῃ.

Ἐνδεδυμένος κόκκινον ἱμάτιον καὶ ἐπ' αὐτοῦ σκοτεινόχρωμον χιτῶνα τείνει τὴν δεξιάν του εἰς σχῆμα προσφωνήσεως ἢ εὐλογίας πρὸς τὴν Παρ-

¹ Τοὺς λόγους, δι' οὓς ἡ παράστασις, τῆς Ἀναλήψεως τοποθετεῖται εὐθὺς πρὸ τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ ἥτοι ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τῆς καμάρας ἀνέπτυξε λεπτομερῶς ὁ Α. Ξυγγόπουλος ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. τοῦ 1938 σ. 42.

θένον. Αὕτη, κατά τι ὑψηλοτέρα τοῦ Γαβριήλ, εἰκονίζεται κατενώπιον ἐλαφρῶς ἐστραμμένη πρὸς τὸν ἄγγελον, περιτυλιγμένη εἰς τὸ πατροπαράδοτον ἀπὸ κεφαλῆς καταπίπτον συριακόν, ἐρυθρὸν μαφόριον, ἀπὸ τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ ὁποίου προβάλλει ἐλαφρῶς, πολὺ πλησίον εἰς τὸ πρόσωπον ἢ δεξιὰ τῆς ἄκρας χεῖρ, εἰς ἔνδειξιν οὐχὶ πλέον ἀρνήσεως, ὥς κατὰ τῶν 11^{ου} αἰῶνα, ἀλλὰ συζητήσεως καὶ τελικῆς ὑποταγῆς εἰς τὰ ὑπὸ ἀγγέλου μηνυόμενα, ὥς συνηθίζετο ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος καὶ ἔξῃς¹. Τοῦτο ἄλλως τε ὑποδηλώνουν καὶ αἱ ἄνωθεν τοῦ φωτοστεφάνου ἑκατέρου τῶν προσώπων ἐπὶ σκοτεινοῦ γαλάζιου βάθους διὰ λευκῶν γραμμῶν εἰς δύο στίχους γεγραμμένοι ἐπιγραφαί, ἐξ ὧν τῆς μὲν ὑπὲρ τὸν ἀρχάγγελον διατηρεῖται μόνον τὸ δεξιὸν ἄκρον....] *ριτω*,
..... *σου*

ὅμως ἀρκετὸν ἵνα συμπληρωθῇ διὰ τῆς ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου (Α', 28) γνωστῆς φράσεως: *χαῖρε κεχα/ριτω-*

μένη ὁ Κύριος μετὰ/ σου, ἡ δὲ ὑπὲρ τὴν Παναγίαν, πλέον εὐδιάκριτος, ἀναγράφει τὴν ἐπίσης ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου (Α', 38) εἰλημμένην φράσιν: *Ἴδὸν ἡ δούλη τοῦ Κυρίου/ γένοι-*
τό μοι κατὰ τὸ ρῆμα σου.

Λόγῳ τῆς ἐκ τῶν ὑδάτων τῶν βροχῶν ἀλλοιώσεως τοῦ πίνακος εἰς τὰ κάτω μέρη δὲν καθίσταται δυνατόν νὰ ἐξακριβωθῇ ἂν ἡ Παναγία ἐκράτει διὰ τῆς ἀριστερᾶς τῆς, ὥς συνήθως, τὴν ἡλακάτην ἢ ἄλλο τι.

2. *Ἡ Γέννησις*. Ἐνεκα τῶν πολλῶν προσώπων τῆς σκηνῆς ταύτης ὁ ζωγράφος ἠναγκάσθη νὰ ἐλαττώσῃ τὴν κλίμακα τῆς ἐκτελέσεως, καί, λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ πίνακος, νὰ τοποθετήσῃ τὰ πρόσωπα εἰς τρεῖς ἐπαλλήλους ζώνας. Οὕτω εἰς μὲν τὴν ἀνωτάτην παρέστησε τὴν ὑπὸ τῶν ἀγγέλων εἰς τοὺς « ἀγραυλοῦντας » ποιμένας ἀγγελίαν τοῦ χαρμοσύνου γεγονότος, εἰς τὴν μέσσην τὴν ἐπὶ κλίνης ἀνακεκλιμένην Παναγίαν καὶ δεξιὰ αὐτῆς τὸ βρέφος καὶ τέλος εἰς τὴν κάτω τὸν σκεπτικὸν Ἰωσήφ καὶ τὴν σκηνὴν τοῦ λουτροῦ τοῦ νεογνοῦ.

α) Ἀνωτάτη ζώνη. Εἰς τὸ ἀριστερὸν ἡμισυ τοῦ πίνακος παρίστανται κατὰ κρόταφον δύο ποιμένες ἄνευ τῶν προβάτων των: εἰς νέος ἐμπρὸς καὶ εἰς γέρον ὀπισθεν. Ἀμφότεροι ἀσκεπεῖς καὶ μὲ φωτοστεφάνους εἶναι ἐστραμμένοι πρὸς τὰ δεξιὰ, ἔνθα εἰκονίζονται κατὰ κρόταφον, ὁ εἰς ὀπισθεν τοῦ ἄλλου, δύο ἄγγελοι μὲ φωτοστεφάνους, ἐξ ὧν ὁ πρὸς τοὺς ποιμένας πλησιέστερος κάμνει τὴν χειρονομίαν τῆς ἀγγελίας. Τὰ τέσσαρα ταῦτα πρόσωπα εἶναι τοποθετημένα ἐντὸς τοῦ πίνακος μὲ ἀπόλυτον ἰσορροπίαν μάξης. Οἱ φωτοστέφανοί των ἐγγράφονται νοερῶς ἐντὸς χαμηλοῦ τόξου κύκλου, ἄνωθεν τοῦ ὁποίου εἶναι γεγραμμένη, ἐπὶ τοῦ βαθυγαλάνου κάμπου, διὰ λευκῶν γραμμῶν ἢ ἐπιγραφῇ: *Ἡ Χριστοῦ γέννησις*. Λόγῳ τῆς ὑγρασίας καὶ τῶν ἀλάτων, τὰ ὁποῖα καλύπτουν τὸ ἀνώτατον τμήμα, δὲν δύναμαι νὰ βεβαιώσω

¹ Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Evangile* Paris, 1916 σ. 73.

ἀν εἰκονίζονται ἢ ὄχι ἄνωθεν καὶ εἰς πολὺ μικροτέραν κλίμακα, οἱ τρεῖς μάγοι ἀφικνούμενοι ἐφ' ἵππων.

β) Μέση ζώνη. Ἐπὶ κλίνης τοποθετημένης διαγωνίως ἐκ τῶν κάτω δεξιῶν πρὸς τὰ ἄνω ἀριστερὰ τοῦ σπηλαίου εἰκονίζεται ἐξηλωμένη ἡ λεχὼ Παναγία. Τὸ πρόσωπόν της εἶναι δυστυχῶς κατεστραμμένον ἀλλ' ἡ διάταξις τοῦ σώματός της μαρτυρεῖ σαφῶς, ὅτι ἦτο ἐστραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ προσβλέπουσα τὸ παρ' αὐτήν, ἐπὶ ἰσοδόμως ἐκτισμένης φάτνης εἰκονιζόμενον βρέφος¹. Αἱ συνήθως παρ' αὐτὸ εἰκονιζόμεναι κεφαλὰὶ βοῶς καὶ ὄνου εἶναι ἐδῶ κατεστραμμέναι.

γ) Κάτω ζώνη. Σχετικῶς καλύτερον διατηρήθη ἡ κάτω ζώνη, εἰς τὴν ὁποίαν εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μὲν ὁ Ἰωσήφ μὲ φωτοστέφανον, καθήμενος, ὡς συνήθως, σκεπτικός, ἥτοι ἔχων ἀκκουμβισμένην τὴν ἀριστερὰν χεῖρα ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ του μηροῦ, ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς στηρίζει τὴν κεφαλὴν του. Ὁ Ἰωσήφ στρέφει τὰ νῶτα πρὸς τὴν παραπλεύρως εἰκονιζομένην σκηνὴν τοῦ λουτροῦ, ἔχουσιν τὴν ἐξῆς σύνθεσιν: Ἐκατέρωθεν κυλινδρικής λεκάνης βαινούσης ἐπὶ κωνικοῦ ποδὸς εἰκονίζεται ἀνὰ μία γυνή· ἐκ τούτων ἡ μὲν πρὸς τὰ δεξιὰ εἶναι νεαρά, ἐνδεδυμένη μακρὸν χιτῶνα καὶ φέρουσα ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν λευκὸν μανδήλιον (σάρπαν) κάτωθεν τοῦ ὁποίου προβάλλει ἡ μὲ στέφος διαδεδεμένη κεφαλὴ. Ἡ μορφὴ αὕτη ἀσχολεῖται εἰς τὸ νὰ χύνη διὰ πρόχου ὕδωρ ἐντὸς τῆς λεκάνης. Ἡ δὲ πρὸς τ' ἀριστερὰ γυνὴ εἶναι γηραιότερα, φορεῖ ἀχειριδωτὸν χιτῶνα κάθηται δὲ βαστάζουσα ἐπὶ τῶν γονάτων της τὸ ὀλόγυμνον νεογνόν, τοῦ ὁποίου τὴν κεφαλὴν περιβάλλει φωτοστέφανος. Ἡ γυνὴ αὕτη φέρει τὴν προτεταμένην ἀριστερὰν της χεῖρα ἐντὸς τῆς λεκάνης, προφανῶς ἵνα δοκιμάσῃ τὴν θερμοκρασίαν τοῦ ἐν τῇ λεκάνῃ θερμοῦ ὕδατος, τὴν ὁποίαν κανονίζει ἡ ἔναντι ἱσταμένη νεαρὰ γυνὴ ρίπτουσα ψυχρὸν ὕδωρ διὰ τῆς πρόχου². Κατὰ ταῦτα ἔχομεν ἐδῶ οὐχὶ αὐτὴν ταύτην τὴν σκηνήν³ τοῦ λουτροῦ ἀλλὰ τὴν ἀμέσως πρὸ αὐτῆς³.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς δύο γυναῖκας, αὗται, ὡς ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων διδασκόμεθα, εἶναι ἡ μὲν γηραιά, ἡ πρὸς τ' ἀριστερὰ καθημένη, ἡ *μαῖα*, ἡ δὲ δεξιὰ νεαρά, ἡ *Σαλώμη*, (Πρβλ. τὸ ἀπόκρυφον Πρωτευαγγέλιον τοῦ

¹ Ἡ διάταξις αὕτη συνηθίζεται εἰς τε τὴν Καππαδοκίαν καὶ τὸ Βυζάντιον. Πρβλ. Millet, *Recherches* σ. 101.

² Τοῦτο ἐκφράζει σαφέστατα ἐπιγραφὴ προσγεγραμμένη εἰς ὁμοίαν παράστασιν τοῦ Ἀγ. Βλασίου τῆς Κάτω Ἰταλίας (14^{ου} αἰ.), ἥτις λέγει: *Θές κρείο Σαλώμη [δ]ιὰ τὸ πεδ[ί]ον* (Diehl I, *L'art byzantin dans l'Italie méridionale* σ. 60).

³ Ὅμοιαι παραστάσεις δοκιμῆς τῆς θερμοκρασίας τοῦ ὕδατος τοῦ λουτροῦ ἀπαντοῦν καὶ εἰς ἄλλα σύγχρονα ἢ μεταγενέστερα μνημεῖα, ὡς π. χ. εἰς Ἀρῶλε τῆς Π. Σερβίας (13^{ου} αἰ.), εἰς Ἀγ. Σοφίαν Τραπεζοῦντος, εἰς Ἀγ. Εὐστάθιον τοῦ Ἀθῶ (Konidakof, *Pamjatniki christianskago iskusstva na Afonje* σ. 138 εἰκ. 55), εἰς Ἀγ. Παῦλον Ἀγ. Ὄρους (1423;) (*Hautes Études* C 311) εἰς Μ. Μεταμορφώσεως Μετεώρων (1552) (Φωτογρ. Messbildanstalt 1871, 6) κλπ.

Ἰακώβου (19, 20) ὡς καὶ τὴν ἀνωτέρω παρατεθεῖσαν ἐπιγραφὴν τοῦ Ἁγίου Βλασίου).

3) Ἡ Ὑπαπαντή. (εἰκ. 106 δεξιᾷ) Εἰς τὸν πίνακα τῆς Ὑπαπαντῆς τὰ τέσσαρα πρόσωπα—Ἰωσήφ, Παναγία, Συμεὼν καὶ Προφήτις Ἄννα—εἰκο-

Εἰκ. 106. Τμήμα τῆς Βαΐουόρου (ἀριστερά) καὶ τῆς Ὑπαπαντῆς (δεξιᾷ).

νίσθησαν κατὰ παράταξιν ἀλλ' οὕτως, ὥστε τὰ δύο μεσαῖα καὶ κυριώτερα ἦτοι ἡ Παναγία καὶ ὁ Συμεὼν, παρασταθέντα εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων, ν' ἀποκρύπτωσι τὰ δύο ἄλλα, σχεδὸν κατὰ τὸ ἥμισυ, λόγῳ βεβαίως τῆς στενότητος τοῦ χώρου. Ὅπισθεν τῶν 4 προσώπων ἀλλ' ὑψηλότερον καὶ ἀκριβῶς κατὰ τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνης παρεστάθη διαγωνίως, κιβώριον βαῖνον ἐπὶ κιόνων καὶ στεφόμενον ὑπὸ πυραμιδοειδοῦς στέγης. Κατὰ τὴν διάμετρον τῶν τόξων τοῦ κιβωρίου αὐτοῦ εἰκονίζονται ράβδοι, ἀπὸ τῶν ὁποίων κρέμονται κανδηλαί. Τὸ κιβώ-

ριον ἐστέγαζεν ἁγίαν Τράπεζαν, τῆς ὁποίας φαίνεται κάτω, μεταξύ τοῦ Συμεῶν καὶ τῆς Παναγίας, τμήμα τῆς ποδῆας, κοσμούμενον διὰ χιαστοῦ κοσμήματος (εἰκ. 106).

Ἐκ τῶν προσώπων ὁ εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὸν εἰκονιζόμενος Ἰωσήφ, κρυπτόμενος κατὰ τὸ ἥμισυ σχεδὸν ὑπὸ τῆς Παναγίας, παρестάθη μὲ ἐξαιρετικὰ ραδιναὶς ἀναλογίας. Ἡ πρὸ αὐτοῦ Παναγία, περιβεβλημένη μέλαν μαφόριον, ἔχει τὰς χεῖρας χιαστὶ πρὸ τοῦ στήθους, προσβλέπει δὲ τὸν πρὸ ὀλίγου ὑποδεχθέντα τὸν Χριστὸν «*θεοδόχον*» Συμεῶν. Ὁ μὲ λευκὴν κόμην εἰς δύο χωρισμένην καὶ λευκὴν γενειάδα πρεσβύτης οὗτος, ἐνδεδυμένος ἀνοικτόχρωμον χιτῶνα καὶ κόκκινον ἱμάτιον, περιπτύσσεται τὸν Χριστόν, φέρων τὴν κεφαλὴν του εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὴν τοῦ Παιδίου, ὅπερ ἐν τούτοις τείνει τὴν δεξιὰν πρὸς τὴν μητέρα του, οἶονεὶ μὴ θέλον ν' ἀποχωρισθῇ αὐτῆς. Ὅπισθεν τοῦ Συμεῶν φαίνεται ὁ κορμὸς καὶ ἡ ἐν προφητικῇ ἐκστάσει κεφαλὴ τῆς «*θυγατρὸς τοῦ Φανουὴλ ἐκ φυλῆς Ἀσὴρ*» (Λουκ. Β, 36) προφήτιδος Ἀννης, ἣτις, φοροῦσα καστανὸν ἱμάτιον, κρατεῖ ἀνεπτυγμένον εἰλητὸν μὲ τὴν ἐπιγραφὴν: «*τοῦτο τὸ βρέφος οὐρανὸν καὶ γῆν ἐστερέωσε*». Τὸ πρόσωπον τῆς Ἀννης «*χῆρας ὡς ἐτῶν ὀγδοήκοντα τεσσάρων*» κατὰ Λουκᾶν (Β, 37) εἰκονίσθη μετὰ πολλῶν ρυτίδων.

Ὁ τύπος τῆς Ὑπαπαντῆς, καθ' ὃν ὁ Συμεῶν κρατεῖ εἰς τὰς ἀγκάλας του τὸν Χριστὸν ἐπεκράτησεν εἰς τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν κατὰ τοὺς ὑστέρους βυζαντινοὺς καὶ τοὺς μετὰ τὴν Ἀλωσιν αἰῶνας, ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ ὀλίγα τινὰ παραδείγματα αὐτοῦ χρονολογούμενα πρὸ τοῦ 14ου αἰῶνος¹, εἰς τὰ ὁποῖα ἔρχεται ἤδη νὰ προστεθῇ καὶ τὸ ἡμέτερον.

4. *Ἡ Βάπτισις*. (εἰκ. 107) Κατ' ἐξοχὴν ραδιναὶ παρестάθησαν τὰ ἀποτελοῦντα τὴν σκηνὴν τῆς βαπτίσεως πρόσωπα, ἰδίᾳ δὲ ὁ κατὰ τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνος γυμνὸς Χριστός, ὅστις φέρων φωτοστέφανον, εἰκονίσθη ὡς ἀρχαῖον ἄγαλμα ἐντελῶς κατενώπιον, μὲ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα κρεμαμένην παρὰ τὸ σῶμα καὶ τὴν δεξιὰν ἐλαφρῶς ὑψουμένην εἰς σχῆμα εὐλογίας². Τὸ ὕδωρ τοῦ Ἰορδάνου ἀπεδόθη διὰ πολλῶν ἐπαλλήλων λευκῶν, ὀριζοντίων γραμμῶν, καλύπτει δὲ τὸν Ἰησοῦν περίπου μέχρι τῶν ὠμῶν. Ἐπὶ τῶν δύο ἀποτόμων, σχεδὸν κατακορύφων, βραχυδῶν ὀχθῶν τοῦ ποταμοῦ ἴστανται ἀριστερὰ μὲν ὁ Βαπτιστὴς Ἰωάννης, ἐντελῶς ὄρθιος, γυμνὸς ἀπὸ τῶν γονάτων καὶ κάτω, περιβεβλημένος βραχεῖαν ἀχειρίδωτον μηλωτὴν καὶ ἐξωμίδα. Τὴν δεξιὰν του χεῖρα θέτει

¹ Τὰ παραδείγματα ταῦτα κατέλεξεν ὁ Α. Ξυγγόπουλος, ἐν Ἑπετηρίδι Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τ. Γ' (1929) σ. 336, σημ. 1.

² Οὗτω ἐρμηνεύεται καὶ ἡ ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ φιλολογίᾳ καὶ τῇ λειτουργίᾳ συνήθης δοξασία, καθ' ἣν τὴν ἡμέραν τῆς βαπτίσεως αὐτοῦ ὁ Ἰησοῦς καθηγίασε τὰ ὕδατα, καὶ ἔδωκεν εἰς αὐτὰ τὴν δύναμιν τοῦ καθαρμοῦ τῶν ἁμαρτημάτων (Λειτουργία τῆς 6 Ἰανουαρίου Περβλ. καὶ (Ψευδο) Χρυσόστομον *Migne*, P. G. 50, 804).

ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἰησοῦ¹, ἐν ᾧ ἡ ἀριστερά του καταπίπτει ἀδρανῆς παρὰ τὸ σῶμα του. Δεξιὰ δὲ εἰκονίζεται εἷς καὶ μόνος ἄγγελος² περιβεβλημένος πλαστικά δεδηλωμένον χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, κρατῶν δὲ δι' ἀμφοτέρων τῶν

Εἰκ. 107. Ἡ Βάπτισις.

κεκαλυμμένων χειρῶν του τὸ λέντιον, διὰ τοῦ ὁποίου θὰ σπογγίσῃ τὸ σῶμα

¹ Κατὰ τὸν (Ψευδο) Χρυσόστομον, (ἔ. ἀ. στ. 808) ὁ Ἰωάννης « ἤψατο τῆς κεφαλῆς τοῦ δεσπότου σύντρομος. ». Πρβλ. καὶ Μηναιῖον Ἰανουαρίου, ἔκδ. Ἀθηνῶν, 1904, σ. 54.

² Ἐνα καὶ μόνον ἄγγελον συναντῶμεν ἐνίοτε καὶ ἐν Καππαδοκίᾳ (ἀρχαιοτέρα ἐκκλησία Τοκάλ G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce πίν. 65) καὶ ἐν Καρανλέκ (ἐνθ. ἀν. πίν. 103, 3).

τοῦ Ἰησοῦ, ἅμα τῇ ἐκ τοῦ ὕδατος ἐξόδῳ του¹. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ πίνακος εἶναι βεβλαμμένον ἐκ τῆς ὑγρασίας, ὥστε δὲν διακρίνεται οὔτε « τὸ ἅγιον πνεῦμα καταβαῖνον ἐν εἰδει περιστερᾶς » οὔτε ἡ εὐλογοῦσα χεὶρ τοῦ Κυρίου καὶ ἡ δέσμη τῶν ἑξ οὐρανοῦ ἀκτίνων, τὰ ὁποῖα θὰ εἰκονίζοντο ἐκεῖ.

Ἀξιοπαρατήρητος εἶναι ἐνταῦθα ἡ παρουσία πολλῶν γραφικῶν στοιχείων ὡς π. χ. τῆς παρὰ τὸν ἀριστερὸν πόδα τοῦ Χριστοῦ εἰκονιζομένης μικρᾶς ἀνδρικής μορφῆς μὲ ἐξωγκωμένην κεφαλὴν, ἣτις εἰκονίζεται καθήμενη καὶ διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς δεικνύουσα τὸν Χριστὸν διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς κρατοῦσα ἀνεστραμμένην ὑδρίαν ἀπὸ τῆς ὁποίας τρέχει ὕδωρ. Πρόκειται περὶ τῆς προσωποποίησης τοῦ Ἰορδάνου, στοιχείου ἑλληνιστικοῦ, ὅπερ βλέπομεν ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων. Ἄλλο γραφικὸν στοιχεῖον παρουσιάζουσιν ἐπίσης καὶ αἱ ἀνώμαλοι ὄχθαι τοῦ ποταμοῦ, μάλιστα δὲ μεγάλαι κεφαλαὶ ἰχθύων τεταγμέναι ἀνὰ τρεῖς ἐφ' ἐκάστης ὄχθης, ἀπὸ τῆς ὁποίας προβάλλουσι. Τὰ χαίνοντα στόματα τῶν ἰχθύων αὐτῶν, ὠπλισμένα διὰ πολλῶν λευκῶν ὀδόντων, μαρτυροῦν, ὅτι περὶ καρχαριῶν πιθανώτατα πρόκειται.

5. *Ἡ Βαῖοφόρος*. (εἰκ. 106 ἀριστερᾷ) Καὶ εἰς τὴν συνήθως πολυπρόσωπον παράστασιν τῆς Βαῖοφόρου, ὃ τέχνης μας ἐπέφερε γενναίως συντμήσεις καὶ περικοπὰς, σεβασθεὶς ὅμως τὴν γενικὴν διάταξιν καὶ διατηρήσας τὸ πνεῦμα τῆς συνθέσεως. Ὅλίγα μόνον καὶ μεγάλα εἰκονίσθησαν τὰ κύρια πρόσωπα τῆς συνθέσεως. Ὁ Χριστὸς καθήμενος κατὰ τὸν συνήθη ἐν Ἀνατολῇ « γυναικεῖον » τρόπον, ἐπὶ λευκοῦ πώλου (συμφώνως πρὸς τὴν προφητείαν τοῦ Ζαχαρίου²) ἔρχεται ἐκ δεξιῶν (εἰκ. 106). Ἐστραμμένος κατὰ τὰ 3)4 πρὸς τὸν θεὰ τὴν βλέπει γαλήνιος ἐμπρὸς του. Φορεῖ καστανὸν χιτῶνα καὶ σκοτεινόχρωμον ἱμάτιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου πολλὰ λευκαὶ γραμμαὶ δηλώνουν τὰ φῶτα τῶν πτυχώσεων. Καὶ διὰ μὲν τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς χειρὸς του εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ συγχρόνως τὸν χαλινὸν τοῦ πώλου καὶ συνεπτυγμένον εἰλητὸν (κύλινδρον). Ὁ πῶλος εἰκονιζόμενος καὶ αὐτὸς κατὰ τὰ 3)4 ἔχει, κατ' ἀρχαῖκόν τρόπον, τὴν κεφαλὴν ὑψηλὰ καὶ τὰ ὦτα ἀνωρθωμένα. Ἡ κίνησις του δηλοῦται διὰ τῶν κεκαμμένων δύο δεξιῶν ποδῶν του. Ὅπισθεν τοῦ πώλου δεξιὰ εἰκονίζεται, συνοδεύων τὸν διδάσκαλον, εἷς καὶ μόνον μαθητής, τοῦ ὁποίου ἡ κεφαλὴ εἶναι ὀλοσχερῶς κατεστραμμένη. Μία πολὺ γραφικὴ σκηνὴ εἰκονίζεται εἰς τὸ κάτωθεν τοῦ πώλου ἔδαφος τῆς εἰκόνης, εἰς πολὺ μικροτέραν κλίμακα τῆς ὅλης παραστάσεως. Πέριξ χονδροῦ κορμοῦ φοίνικος τρεῖς « παῖδες τῶν Ἑβραίων » κατὰ παράταξιν, σχηματίζουν ζωφόρον. Ὁ πρῶτος ἐξ

¹ Ὁ ἄγγελος ἐνταῦθα ἔχει λειτουργικὸν λόγον ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται καὶ ἡ κάλυψις τῶν χειρῶν αὐτοῦ δι' ὑφάσματος, ἣτις συχνὰ γίνεται καὶ εἰς τὴν λειτουργίαν. Πράγματι εἰς τὸν ὀρθρον τῆς 5 Ἰανουαρίου (Μηναῖον Ἰανουαρίου σ. 53) λέγεται « Μετὰ ἀγγέλων μοι λειτούργησον ».

² Θ', 9. Ἰδοὺ ὁ βασιλεὺς σου ἔρχεται σοι πρὸς καὶ ἐπιβεβηκὼς ἐπὶ ὑποζύγιον καὶ πῶλον νέον ».

αὐτῶν ἐνδεδυμένος βραχύν, λευκόν, διάστικτον χιτῶνα, βοηθεῖ τὸν δεύτερον ἵνα ἐκβάλῃ τὸν ὁμοίως λευκὸν καὶ διάστικτον χιτῶνα του, ἵνα τὸν στρώσουν κατὰ τὴν διέλευσιν τοῦ Σωτῆρος, ἐν ᾧ ὁ τρίτος παῖς ἀπλώνει ἤδη εἰς τὸ ἔδαφος πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἄλλο ὕφασμα.

Ἀντὶ τῶν συνήθως εἰκονιζομένων πολλῶν πρὸ τῶν τειχῶν τῆς πόλεως Ἑβραίων εἰκονίσθη ἐνταῦθα, ἐλλείψει χώρου, εἰς μόνον ἀντιπρόσωπος αὐτῶν, γενειοφόρος, κεκαλυμμένος τὴν κεφαλὴν διὰ πέπλου, ἐνδεδυμένος βαθέως στακτόχροον, ὀρθοστάδιον χιτῶνα. Τὸ κατεστραμμένον ἄνω μέρος τοῦ πίνακος δὲν ἐπιτρέπει νὰ βεβαιώσωμεν ἂν εἰκονίζοντο ἐκεῖ τὰ τεῖχη μὲ τοὺς πύργους τῆς πόλεως ἢ ἄλλα ἀρχιτεκτονήματα εἰς τὸ βάθος.

6. Ἡ Ἑγερσις τοῦ Λαζάρου. Εἰς τὸν ἄξονα περιήπου τοῦ πίνακος εἰκονίζεται εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων ἐρχόμενος ἕξ ἀριστερῶν, ὁ Χριστός. Ἐνδεδυμένος βαθύχρωμον, μακρὸν ἱμάτιον εὐλογεῖ διὰ τῆς προβαλλομένης δεξιᾶς του τὸν εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον νεκρὸν Λάζαρον, εἰκονιζόμενον ὀρθιον πρὸ τοῦ ἀετωματοειδοῦς μνημείου του.

Τὸν Χριστὸν ἀκολουθοῦσι δύο τῶν μαθητῶν αὐτοῦ: ὁ γηραιὸς Πέτρος μὲ καστανόχροον ἱμάτιον καὶ εἰς ἄλλος ἀγένειος, ἐνδεδυμένος κόκκινον ἱμάτιον· ὁ τελευταῖος οὗτος θὰ εἶναι ἀναμφιβόλως ὁ Θωμᾶς, ὅστις εἰς πολλὰς τοιχογραφίας τῆς Καππαδοκίας δηλοῦται ρητῶς διὰ τοῦ ὀνοματός του². Ἡ παρουσία του ἄλλως τε ἐνταῦθα δικαιολογεῖται πλήρως καὶ ὑπὸ τῆς ἐν τῷ κατὰ Ἰωάννην (ΙΑ, 16) εὐαγγελίῳ ἀναφερομένης προτάσεως αὐτοῦ: «ἀλλ' ἄγωμεν πρὸς αὐτὸν (τὸν Λάζαρον) ἵνα ἀποθάνωμεν μετ' αὐτοῦ». Καὶ τῶν δύο μαθητῶν αἱ κεφαλαὶ περιβάλλονται ὑπὸ φωτοστεφάνου, ὅπισθεν δὲ μάλιστα τοῦ Πέτρου εἰκονίζεται καὶ τριγωνικὸν ἀέτωμα, ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ μνημείου, πρὸ τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ὁ Λάζαρος³. Ὁ νεκρὸς οὗτος παρίσταται «δεδεμένος τοὺς πόδας καὶ τὰς χεῖρας κειρίαις» (Ἰω. ΙΑ, 44) ἥτοι διὰ χιαστὶ τεθειμένων λωρίδων ὑφάσματος. Τῆς κεφαλῆς του περιεσώθη μόνον τὸ ἄνω τμήμα τῆς κόμης μετὰ τοῦ περιβάλλοντος αὐτὴν φωτοστεφάνου. Ἄν καὶ τὸ κάτω δεξιὸν τμήμα τοῦ πίνακος εἶναι λίαν βεβλαμμένον,

¹ Τὸ κατὰ *Ματθαῖον* κανονικὸν Εὐαγγέλιον μνημονεύει τὰ παιδιά (ΚΑ', 8-9) καθ' ἣν στιγμὴν, ὁ Ἰησοῦς φθάνει εἰς τὸν ναόν, ἥτοι ἐντὸς τῆς πόλεως. Οἱ εἰκονογράφοι ὅμως ἀκολουθοῦσι τὸ ἀπόκρυφον Εὐαγγέλιον τοῦ Νικοδήμου (Ι, 1, 3, Tischendorf σ. 210), τὸ συναξάριον τῆς Κυριακῆς τῶν Βαΐων (*Τριώδιον*, ἔκδ. Ἀθηνῶν σ. 361 Β) καὶ τὰ λειτουργικὰ ἄσματα (*Τριώδιον* σ. 356 Β καὶ 359 Β) τὰ ὅποια ἀναφέρουν τὰ παιδιά κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς εἰσόδου τοῦ Χριστοῦ εἰς Ἱεροσόλυμα, ὡς συμβαίνει καὶ εἰς τὴν εἰκόνα μας.

² G. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce* I, 1 (1925) σ. 84 καὶ 219—I, 2 (1932) σ. 343 καὶ 412 *Album* πίναξ 48₂ (Κελετζιάρ), 79₁ (Τοκάλ, νεωτέρα ἐκκλησία)—103₂ (Καρανιέκ)—119₃ (Ἐλμαλὲ κλησέ).

³ Ὁμοίος ναῖσκος συνήθιζεται καὶ εἰς τὰς ἀρχαϊκὰς τοιχογραφίας τῆς Καππαδοκίας Jerphanion ἔ. ἀ. Ι. 2 (1932) σ. 387.

ὅμως δὲν φαίνεται νὰ εἰκονίζοντο ἐκεῖ, ὡς συνήθως, αἱ δύο ἀδελφαὶ τοῦ Λαζάρου προσπίπτουσαι εἰς τοὺς πόδας τοῦ Ἰησοῦ. Ἡ παράλειψις ὅμως αὕτη δὲν εἶναι μοναδική, ὡς μαρτυρεῖ ὁ ἐν Λονδίνῳ Κῶδιξ Harley 1810, ὅστις ἐπίσης εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ Λαζάρου (φ. 239) δὲν εἰκονίζει τὴν Μάρθαν καὶ τὴν Μαρίαν¹. Λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ χώρου παρελείφθη ἐπίσης καὶ ἡ ἀπεικόνισις τῶν δύο Ἰουδαίων ἐργατῶν, οἵτινες ἀφαιροῦσι τὸν « λίθον » ἀπὸ τοῦ μνημείου, πρᾶγμα, ὅπερ ἐπίσης συμβαίνει ἐνίοτε, ὡς π.χ. εἰς τὸ τετραεὺς ἀγγελον τοῦ Κιέβου² (φ. 292v).

7. Ἡ Σταύρωσις (εἰκ. 108). Εἰς τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνος ὁ ἐσταυρωμένος Χριστὸς καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ, ἰσορρόπως, ἀνὰ δύο πρόσωπα: ἡ Παναγία καὶ μία Μυροφόρος³ ἀριστερᾷ, ὁ Ἰωάννης καὶ ὁ Ἐκατόνταρχος δεξιᾷ. Ἐπὶ τοῦ βαθέως κυανοῦ ἀέρος τῆς εἰκόνος διακρίνεται μόνον, παρὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἰωάννου, ἡ διὰ λευκῶν γραμμάτων ἐξωγραφημένη ἐπιγραφή: Ὁ Ἅγιος Ἰω-
(άννης) ὁ Θεολόγος.

Ὁ Χριστὸς, γυμνὸς κατὰ τὰ λοιπά, φέρει μόνον ἀπὸ τῆς ὀσφύος μέχρι τῶν γονάτων λευκὸν μὲ ἐρυθρὰς γραμμάς κοσμούμενον κολλόβιον. Ἡ κεφαλὴ του εἶναι δυστυχῶς ἐξ ὀλοκλήρου κατεστραμμένη, μόλις δὲ διακρίνονται καὶ αἱ ὀριζοντίως ἐκτεταμέναι χεῖρές του. Τὸ σῶμα του παρουσιάζει ἀκόμη τὴν ἥρεμον γραμμὴν τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, τὴν ἐλαφρῶς δηλαδὴ κυματοειδῆ καμπύλην μὲ τὴν κοιλότητα κατὰ τὸ στήθος καὶ τὴν ἐξοχὴν κατὰ τὸ ἰσχίον. Οἱ πόδες πατοῦσι σταθερῶς καὶ εἶναι καθηλωμένοι ἐπὶ τοῦ τετραγώνου ὑποποδίου. Ὁ σταυρὸς ὀρθοῦται ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Γολγοθᾶ, κοιλουμένου εἰς σπήλαιον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται τὸ λευκὸν κranίον τοῦ Ἀδάμ⁴.

Ἡ ἀριστερᾷ εἰκονιζομένη Παναγία ἵσταται ὀρθία καὶ ἀλύγιστος, προσβλέπουσα ἀτενῶς πρὸς τὸν μόλις ἐκπνεύσαντα υἱὸν της. Φέρει, κατὰ τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφικὴν συνήθειαν, τὴν δεξιὰν ὑψωμένην χιαστὶ πρὸ τοῦ στήθους, εἰς ἔνδειξιν σεβασμοῦ. Ἐνδεδυμένη σκοτεινόχρωμον χιτῶνα φέρει ἐπ' αὐτοῦ τὸ πατροπαράδοτον κόκκινον μαφόριον. Τὰ κόκκινα σανδάλια της εἶναι μαργαριτοκόσμητα. Ἀμέσως ὀπισθεν τῆς Παναγίας ἵσταται μία μόνον Μυροφόρος, φοροῦσα κόκκινον χιτῶνα καὶ σκοτεινόχρωμον ἱμάτιον.

Ἐκ τῆς συμμετρικῆς ομάδος ὁ μὲν ἡγαπημένος τοῦ Χριστοῦ μαθητής, νεαρὸς Ἰωάννης, ἐνδεδυμένος λευκὸν χιτῶνα καὶ κόκκινον ἱμάτιον, εἰκονίζεται κατὰ τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφικὴν συνήθειαν, φέρων τὴν δεξιὰν παλάμην εἰς τὴν παρειάν, ἐν ᾗ ἡ ἀριστερά του χεὶρ καταπίπτει ἀδρανῆς, χωρὶς νὰ κρατῇ τὸ τόσον εἰς τὰς Συριακὰς καὶ τὰς Καππαδοκικὰς τοιχογραφίας

¹ Ὅρα εἰκόνα του προχείρως παρὰ Millet, Recherches κλπ. 253 εἰκ. 233.

² Εἰκὼν παρὰ Millet ἔ. ἀ. εἰκ. 234.

³ Πιθανώτατα ἡ Μαρία τοῦ Κλωπᾶ (Ἰω. ΙΘ, 25).

⁴ Κρανίου τόπος (Ἰωάν. ΙΘ', 17: ἐξῆλθεν εἰς τὸν λεγόμενον κranίου τόπον, ὃς λέγεται ἐβραϊστὶ Γολγοθᾶ» πβλ. καὶ Ματθ. ΚΖ', 33).

συνηθιζόμενον βιβλίον. Ἐλαφρὰ σύσπασις τῶν ὀφρύνων του καὶ βαθεῖα αὐ-
λαξ κάτωθεν τοῦ ὀφθαλμοῦ δηλώνουν τὴν ζωηρὰν θλίψιν ὑπὸ τῆς ὁποίας
κατέχεται.

Ὅπισθεν τοῦ Ἰωάννου εἰκονίζεται γενειοφόρος ὁ Ἐκατόνταρχος (Λουκ.

Εἰκ. 108. Ἡ σταύρωσις.

ΚΓ', 47 *Ματθ.* ΚΖ', 54). Φέρει ἐπὶ μὲν τῆς κεφαλῆς πάνινον κάλυμμα¹, εἰς
δὲ τὸ σῶμα ἐπὶ κοκκίνου ἐσωτερικοῦ χιτῶνος, κατερχομένου μέχρι καὶ κάτω

¹ Ὅμοιον κάλυμμα φέρει ὁ Ἐκατόνταρχος καὶ εἰς τὴν σταύρωσιν τοῦ ναοῦ τῆς
Μπογιάνας (1259) (G r a b a r, L'église de Bojana, Sofia 1924 πίν. XIII).

τῶν γονάτων¹, μακρὸν φολιδωτὸν θώρακα καὶ τέλος εἰς τοὺς πόδας κόκκινα, ὑψηλὰ ὑποδήματα, ἄνωθεν τῶν ὁποίων φαίνονται γυμναὶ αἱ κνήμαι. Βλέπων πρὸς τὸν ἐσταυρωμένον ὑψώνει τὸν δείκτην τῆς δεξιᾶς κατακορύφως πρὸς τὰ ἄνω (ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἰωάννου) καὶ δὴ οὕτως, ὥστε ὁ ἀντίχειρ νὰ συνάπτεται πρὸς τὸν τέταρτον δάκτυλον. Εἰκονίζεται λοιπὸν εἰς σχῆμα «μαρτυρίας» συμφώνως πρὸς τὸ κατὰ Λουκᾶν (ΚΓ', 47) Εὐαγγέλιον, καθ' ὃ ὁ Ἑκατόνταρχος φέρεται εἰπών: *ὄντως ὁ ἄνθρωπος οὗτος δίκαιος ἦν*» Διὰ τοῦτο δὲ καὶ τὴν κεφαλὴν του περιβάλλει φωτοστέφανος.

8. *Ἡ εἰς Ἄδου κάθοδος*. Ὁ πίναξ οὗτος εἶναι πολὺ κατεστραμμένος ὑπὸ τῶν ἀλάτων. Μόλις διακρίνεται κατὰ τὸν ἄξονα ὁ Χριστὸς δίδων τὴν χεῖρα εἰς τὸν δεξιᾶ εἰκονιζόμενον Ἀδάμ, παρὰ τὸν ὁποῖον ἴσταται ἡ Εὐα, ἐν ᾧ εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον φαίνεται ὁ προφητάναξ Δαυὶδ καὶ παρ' αὐτὸν ὁ Σολομών, ὑπεράνω δὲ τούτων μία ἄλλη μορφή, πιθανώτατα ὁ Ἄβελ.

9. *Ἡ Ἀνάληψις* (Εἰκ. 109, 110) καταλαμβάνει, ὡς ἤδη εἵπομεν, ὁλόκληρον τὴν πρὸ τοῦ τεταρτοσφαιρίου τοῦ ἱεροῦ ἐγκαρσίαν λωρίδα 9. Ἡ θέσις τῆς ἄλλως τε αὕτη εἶναι τυπικὴ ἀπὸ τοῦ 10^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς². Ὡς δὲ συμβαίνει συνήθως εἰς τοὺς μεγάλους βυζαντινοὺς ναοὺς, ἡ παράστασις τῆς Ἀναλήψεως, ἡ ὁποία ἀρχικῶς προωρῖζετο νὰ κοσμήῃ τὸν κεντρικὸν ἡμισφαιρικὸν τροῦλλον³, μετετέθη κατ' ἀνάγκην, μετὰ τὴν εἰς τὸν τροῦλλον ἐπικράτησιν τοῦ Παντοκράτορος, εἰς τὴν πρὸ τοῦ ἱεροῦ καμάραν, ὅπου, λόγῳ τοῦ σχήματος τοῦ θόλου, ἔχασε τὴν προτέραν περιφερειακὴν συνοχήν τῆς καὶ διηρέθη εἰς δύο ἡμιχόρια, τεταγμένα συμμετρικῶς ἐκατέρωθεν τοῦ εἰς τὴν κλεῖδα τῆς καμάρας εἰκονιζομένου Χριστοῦ. Οὗτος παρεστάθη ἐνταῦθα ἐντὸς λευκοῦ δίσκου, καθήμενος ἐπὶ τοῦ οὐρανίου τόξου⁴ καὶ εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς. Τὸν δίσκον ἀνέχουσι δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τέσσαρες λευκὰ ἐνδεδυμένοι ἄγγελοι, ἐξ ὧν

¹ Τὸ στρατιωτικὸν τοῦτο ἔνδυμα συναντᾶται ἤδη κατὰ τὸν 12ον αἰ. εἰς τὰς μικρογραφίας τῶν δύο χειρογράφων (Ἑθν. Βιβλ. Παρισίων ἀρ. 1208 καὶ Βατικανῆς 1162), τὰ ὁποῖα εἰκονίζουν τὰς ὁμιλίας εἰς τὴν Θεοτόκον τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου τῆς ἐν Βιθυνίᾳ μονῆς τοῦ Κοκκινόβαφου. Εἰς τὰς μικρογραφίας ὁμοῦς αὐτὰς ὁ κάτωθεν τοῦ θώρακος χιτὼν εἶναι ποδήρης (C. Stornajolo, *Miniature delle omilie di Giacomo*, monaco... Roma, 1910 πίν. 26 καὶ 32). Ἀποτελεῖ ἐπομένως ἡ ἡμετέρα εἰκὼν ἓνα μεταβατικὸν τύπον μεταξὺ τοῦ 12ου αἰῶνος καὶ τῶν μετὰ τὴν Ἀλωσιν χρόνων, ὅτε ὁ ἐσωτερικὸς χιτὼν εἶναι ἀκόμη περισσότερον βραχύς.

² Τοὺς λόγους, δι' οὓς ἡ Ἀνάληψις εἰκονίζεται ἐπὶ τῆς πρὸ τοῦ ἱεροῦ καμάρας ἀνέπτυξε λεπτομερῶς ὁ Α. Εὐγγόπουλος, ἐν Ἀρχ. Ἑφημ. τοῦ 1939 σ. 42.

³ Ὡς π. χ. τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Ἀγ. Σοφίας, Θεσσαλονίκης, τοῦ Ἀγ. Μάρκου τῆς Βενετίας, ἡ ναὼν τῆς Καππαδοκίας (Ἑλ-Ναζάρ, Κελετζιάρ καὶ Νταμισά) κλπ.

⁴ Τὸ οὐράνιον τόξον συμβολίζει τὸν οὐρανόν, ἡ εἰκὼν λοιπὸν τοῦ ἐπ' αὐτοῦ εἰκονιζομένου Χριστοῦ ἐρμηνεύει τρόπον τινὰ τὴν προφητείαν τοῦ Ἡσαΐου (ΞΓ', 1): *Ὁ οὐρανός μοι θρόνος*. Πρβλ. καὶ Πράξ. Ἀποστ. Ζ', 49.

οἱ μὲν κρατοῦντες τὸ κάτω αὐτοῦ μέρος πετῶσιν ὀρμητικῶς ἔχοντες τοὺς πόδας κεκαμμένους πρὸς τὰ ἄνω καὶ φαίνονται ὁλόκληροι, ἐν ᾧ τῶν δύο ἄλλων, τῶν κρατούντων τὸ ἄνω μέρος τοῦ δίσκου, φαίνονται μόνον αἱ διὰ φωτοστεφάνων περιβαλλόμεναι κεφαλαὶ καὶ αἱ ἄκραι χεῖρες. Ἐκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ βορείου ἡμίσεος τῆς καμάρας ἐν τῷ μέσῳ ἡ Παναγία κατ' ἐνώπιον, ἐνδεδυμένη τὸ μαφόριον καὶ σκοτεινόχρωμον χι-

Εἰκ. 109. Τὸ βόρειον ἡμιχόριον τῆς Ἀναλήψεως.

τῶνα, ἐφ' οὗ σημειοῦνται τὰ λευκὰ φῶτα τῶν ἐξεχουσῶν πτυχώσεων. Ἀκίνητος ὑψώνει ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὰς παλάμας πρὸς τὰ ἔξω, εἰς σχῆμα κατανύξεως. (Εἰκ. 109).

Ἐκατέρωθεν τῆς Θεοτόκου ἵσταται ἀνὰ εἰς ἄγγελος¹, ἐξ ὧν ὁ πρὸς τ' ἀριστερὰ φέρει ὑπόλευκον χιτῶνα καὶ καστανὸν ἱμάτιον, εἰς δὲ τὴν κόμην στέφος μαργαριτῶν καὶ τὰς συνήθεις, ἀνεμιζόμενας, λευκὰς ταινίας. Ὁ μὲ τὸ ὠραῖον, παρθενικὸν πρόσωπον ἄγγελος αὐτὸς εἰκονίζεται ὑψὼν τὴν δεξιὰν κατακορύφως καὶ δεικνύων διὰ τοῦ δείκτου εἰς τοὺς ἀποστόλους

¹ Οἱ ἄγγελοι αὐτοὶ εἶναι προφανῶς οἱ « δύο ἄνδρες » οἵτινες, « παρεστήκεισαν τοῖς Ἀποστόλοις ἐν ἐσθῇ λευκῇ » (Πράξ. Ἀποστόλων Α', 10).

τὸν ἀναλαμβανόμενον Χριστόν. Διὰ τῆς ἀριστερᾶς του κρατεῖ εἰλητόν. Ὁ ἄλλος ἄγγελος, ἐνδεδυμένος ὁμοίως πρὸς τὸν πρῶτον, δὲν φαίνεται ἀκριβῶς τί κρατεῖ. Ἐκατέρωθεν τῆς περιγραφείσης Τριάδος — Παναγίας καὶ Ἀγγέλων — εἰκονίζονται ἀπόστολοι, δηλούμενοι ἕκαστος διὰ τῶν παρὰ τοὺς φωτοστεφάνους τῶν προσγεγραμμένων ἀρχικῶν τοῦ ὀνόματός των γραμμάτων. Οὕτω ἀριστερᾷ μὲν εἰκονίζεται ὁ φαλακρὸς Παῦλος (Π), ἐνδεδυμένος σκοτεινόχρωμον ἱμάτιον καὶ κρατῶν βιβλίον, ὅπισθεν δ' αὐτοῦ ὁ Βαρθολομαῖος (Β) μὲ κόκκινον ἱμάτιον. Μεταξὺ τῶν κεφαλῶν τῶν δύο τούτων ἀποστόλων εἰκονίζεται τὸ ἄνω μέρος δένδρου μετὰ μικρῶν, λευκῶν καρπῶν, προφανῶς ἐλαίας, πρὸς δὴλωσιν τοῦ τόπου ἐνθα ὑπόκειται ἡ σκηνὴ ἥτοι τοῦ Ὁροῦς τῶν ἐλαιῶν. Εἰς δὲ τὸ δεξιὸν μέρος τῆς τριάδος εἰκονίζονται δύο ἄλλοι ἀπόστολοι, πολὺν βεβλαμμένοι ὑπὸ τῆς ὑγρασίας. Ἐκ τούτων ὁ πλησιέστερος πρὸς τὸν ἄγγελον κρατεῖ βιβλίον (εὐαγγέλιον) καὶ θὰ εἶναι πιθανώτατα ὁ Λουκᾶς, ὡς συνάγεται ἀπὸ τὸ σχῆμα καὶ τὸ χρῶμα τοῦ γενείου καὶ τῆς κόμης του.

Ἄς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὸ νότιον ἡμιχόριον. (Εἰκ. 110) Ἐνταῦθα εἰκονίζονται, συμμετρικῶς ἑκατέρωθεν τοῦ ἄξονος, ἀνὰ τέσσαρες ἀπόστολοι, εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων. Ἀμφοτέρων τῶν ομάδων τὰ πρόσωπα στρέφονται πρὸς τὸ μέσον τοῦ πίνακος. Τῆς ἀριστερᾶς ομάδος ἡγεῖται λευκογένειος ὁ Ἰωάννης (ΙΩ) φορῶν κυανοῦν χιτῶνα καὶ κόκκινον ἱμάτιον κρατῶν δὲ διὰ τῆς δεξιᾶς βιβλίον (εὐαγγέλιον) ἑσταχόμενον καὶ λιθοκόσμητον, ἐν ᾧ τὴν ἀριστερὰν ἔχει κατακορύφως ὑψωμένην, δεικνύων τὸν ἀναλαμβανόμενον Χριστόν. Ὅπισθεν τοῦ Ἰωάννου εἰκονίζεται, εἰς τὸ δεύτερον ἐπίπεδον, ἀγένειος ὁ Φίλιππος (Φ) φορῶν κόκκινον ἱμάτιον καὶ ἀνοικτοκύανον χιτῶνα. Δένδρον ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ ἄλλου ἡμιχορίου εἰκονίζεται ὅπισθεν τοῦ Φιλίππου. Ἐρχεται κατόπιν εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον, ὁ μυυρογένειος Ἰάκωβος (Ι) μὲ πορτοκαλλί ἱμάτιον καὶ ἀνοικτοκύανον χιτῶνα καὶ ἀμέσως μετ' αὐτὸν Σίμων ὁ Ζηλωτῆς (C). Καὶ οἱ τέσσαρες ἀπόστολοι τῆς ἀριστερᾶς ομάδος δὲν στρέφουσι τὰς κεφαλὰς πρὸς τὰ ἄνω ἥτοι πρὸς τὸν Χριστόν, ἐν ᾧ ἀντιθέτως οἱ τῆς δεξιᾶς ομάδος κλίνουσιν ἐλαφρῶς τὰς κεφαλὰς τῶν πρὸς τὰ ἄνω. Τῆς δεξιᾶς ταύτης ομάδος ἡγεῖται ὁ Πέτρος φορῶν ἀνοικτόχρωμον, πολὺ πλαστικῶς δεδηλωμένον ἱμάτιον καὶ ἔχων τὴν μὲν ἀριστερὰν χεῖρα κρεμασμένην πρὸς τὰ κάτω, ἐν ᾧ τὴν δεξιὰν ἐξάγει λοξῶς πρὸς τὰ ἔμπρὸς ἐκ τοῦ ἱματίου του. Τῶν ὅπισθεν τοῦ Πέτρου ἀποστόλων (Μάρκου καὶ ἄλλου τινος ἀδιαγνώστου) αἱ κεφαλαὶ εἶναι δυστυχῶς κατεστραμμέναι ἐκ τῶν ἀλάτων. Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ διὰ τὰ κάτω μέρη τῶν ἀποστόλων τῆς ἀριστερᾶς ομάδος.

Εἰς τὸν βαθυγάλαζόν κάμπον τῆς εἰκόνος, εὐθὺς ὑπὲρ τὰς κεφαλὰς τῶν ἀποστόλων εἶναι γεγραμμένη διὰ μεγάλων λευκῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή οὗτ[ος] ἐστὶ Χ(ριστὸς) ὁ Θ(εὸς) ὁ ἀναληφθεὶς εἰς τὸν οὐρανόν, ἥτις διαφέρει ἐν τισὶ τῆς εἰς τὰς πράξεις τῶν Ἀποστόλων (Α, 11) ἀναφερομένης, ἐχούσης οὕτω: Οὗτος ὁ Ἰησοῦς ὁ ἀναληφθεὶς ἀπ' ἡμῶν εἰς τὸν οὐρανόν.

Ἐκ τῆς γενομένης περιγραφῆς προκύπτει σαφῶς, ὅτι ὁ ἡμέτερος ἀγιογράφος ἠκολούθησε κατὰ πάντα τὴν ἀφήγησιν τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων, προσέθηκε δὲ μόνον τὴν Παναγίαν, ἣτις δὲν ἀναφέρεται μὲν ὑπὸ τῶν Πράξεων, φέρεται ὁμως παρούσα εἰς τὸ Ὅρος τῶν Ἑλαιῶν ὑπὸ τῆς Λειτουργίας τῆς Ἀναλήψεως, ἣτις λέγει: Ἦλθες μετὰ τῶν μαθητῶν σου ἐν τῷ

Εἰκ. 110. Τὸ νότιον ἡμιχώριον τῆς Ἀναλήψεως.

ὄρει τῶν ἐλαιῶν, ἔχων τὴν τεκοῦσαν σε. (Μέγας ἑσπερινὸς τῆς προτεραίας τῆς Ἀναλήψεως, *Πεντηκοστήριον* ἔκδ. Ἀθηνῶν 1902 σ. 166).

Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Ἐπὶ τοῦ ἄνωθεν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου ἡμικυκλικοῦ τυμπάνου εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Ἡ σύνθεσις αὕτη ἀφ' ἑνὸς λόγῳ τῶν ἀφθόνων ἀλάτων καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς ἀσβεστοχρίσεως τοῦ κάτω αὐτῆς μέρους (ὑπερθύρου), εἶναι κατὰ τὸ ἡμῖς κατεστραμμένη καὶ δυσδιάκριτος. Ἐπὶ κλίνης ἐφωδιασμένης δι' ὀλοκεντήτου ποδεάς μὲ δικτυωτὸν κόσμημα εἶναι ἐξηπλωμένη ἡ νεκρὰ Παναγία ἔχουσα τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους. Ὅπισθεν τῆς κλίνης, κατὰ τὸν κατακό-

ρυφον ἄξονα τοῦ πίνακος, ἵσταται κατενώπιον ὁ λευκὰ ἐνδεδυμένος Χριστός, προσβλέπων ἐμπρὸς καὶ κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς βρόχος ἐσπαργανωμένον μετὰ φωτοστεφάνου, συμβολίζον τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας. Τὴν ψυχὴν ταύτην ἐτοιμάζονται νὰ παραλάβουν εἰς τοὺς οὐρανούς δύο ἄγγελοι πετῶντες συμμετρικῶς καὶ ὀριζοντίως ἐκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ καὶ ἔχοντες τὰς χεῖρας κεκαλυμμένας δι' ὑφάσματος εἰς ἐνδειξιν σεβασμοῦ πρὸς τὸ ἀντικείμενον, ὅπερ θὰ κρατήσουν. Δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ τῆς κλίνης ἵστανται ἀνὰ ἕξ ἀπόστολοι ἐν χιτῶνι καὶ ἱματίῳ μὲ ἐλαφρὰν κλίσιν πάντες πρὸς τὴν νεκρὰν Παναγίαν καὶ μὲ χειρονομίας θλίψεως, ἥτοι ἄλλοι μὲν φέροντες τὴν χεῖρα εἰς τὴν παρεῖαν καὶ ἄλλοι σπογγίζοντες τὰ δάκρυά των. Εὐκρινέστεροι ἔξ αὐτῶν εἶναι οἱ τῆς δεξιᾶς ὁμάδος. Ὁ ἡγούμενος τῆς ἀριστερᾶς ὁμάδος Πέτρος ἐκράτει θυμιατόν, ὅπερ διακρίνεται προβαλλόμενον ἐπὶ τῆς ποδέας τῆς κλίνης. Τὸ ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν εἰκονιζόμενον πρὸ τῆς κλίνης ἐπεισόδιον τοῦ ἀγγέλου καὶ τοῦ Ἑβραίου Ἰεφωνίου δὲν παρεστάθη ἐνταῦθα. Εἰς τὸ κυανοῦν βάθος τῆς εἰκόνος εἶναι ἀναγεγραμμένη διὰ λευκῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή: *Ἡ κοίμησις / τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου.*

Μεμονωμένοι ἅγιοι. Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς διακοσμήσεως τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τοῦ ναύσκου. Τὸ ἀπὸ τοῦ ἐδάφους μέχρι τῆς γεννήσεως τῆς καμάρας ὕψος τῶν τοίχων διαιρεῖται εἰς δύο ζώνας, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ ἄνω εἶναι στενωτέρα, περιλαμβάνουσα σειρὰν ἁγίων ἀνδρῶν ἐν προτομῇ καὶ κατ' ἐνώπιον, ἡ δὲ κάτω ὑψηλοτέρα, ἁγίους καὶ ἱεράρχας ὁλοσώμους ἐπίσης κατ' ἐνώπιον. Καὶ εἰς μὲν τὴν ἄνω ζώνην τοῦ βορείου τοίχου εἰκονίσθησαν οἱ ἑξῆς κατὰ σειρὰν ἅγιοι, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ τῆς Β. Δ. γωνίας: Ἅγιος Μάμας, Ἅγιος Προκόπιος, Ἅγιος Θεόδωρος ὁ Τήρων καὶ Ἅγιος Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης. Καὶ οἱ τέσσαρες οὗτοι ἅγιοι, τῶν ὁποίων οἱ τρεῖς εἶναι στρατιωτικοὶ ἀλλὰ μὲ ἀστικὴν στολὴν, διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς χειρὸς κρατοῦσι τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος τὴν δὲ ἀριστερὰν φέρουσιν ὑψωμένην πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω: Ὁ στέφανος τοῦ μαρτυρίου περιβάλλει τὰς κεφαλὰς των. Τὰ πρόσωπά των εἶναι δυστυχῶς πολὺ βεβλαμμένα. Τοὺς στρατιωτικὸς ἁγίους ἀκολουθεῖ ἡ τριάς τῶν ἱατρῶν ἁγίων: Κοσμά, Παντελεήμονος καὶ Δαμιανοῦ (εἰκ. 111). Ὁ πρῶτος καὶ ὁ τρίτος ἔξ αὐτῶν κρατοῦσι δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν κύλινδρον. Νεαροὶ καὶ ἀγένειοι εἶναι καὶ οἱ τρεῖς, πλουσίως ἐνδεδυμένοι διὰ μαργαριτοκοσμήτων ἐνδυμάτων μὲ πολλὰ κεντητὰ ἐξόμπλια. Τὴν κεφαλὴν των κοσμεῖ στέφος ἐκ μαργαριτῶν. Εἰς τὴν πρὸς τὸ ἱερὸν προέκτασιν τῆς αὐτῆς ζώνης εἰκονίζεται, ἄνωθεν τῆς μικρᾶς τετραγώνου προθέσεως, *Ρομανὸς ὁ μελοδός*, ἐν προτομῇ, ἐνδεδυμένος τὴν λευκὴν στολὴν τοῦ διακόνου. (εἰκ. 112). Κάτωθεν αὐτοῦ εἰς τὸ βάθος τῆς προθέσεως προβάλλει ἡ νεαρὰ μορφή τοῦ πρωτομάρτυρος Στεφάνου, ἐνδεδυμένου ὡσαύτως τὴν στολὴν τοῦ διακόνου (εἰκ. 113).

Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ τῆς Ν. Δ. γωνίας, εἰκονί-

Εικ. 111. Οί ἅγιοι Παντελεήμων καὶ Δαμιανός.

Εικ. 112. Ὁ ἅγιος Ρωμανός ὁ Μελωδός.

ζονται εἰς τὴν ἄνω ζώνην τέσσαρες ὁσιομάρτυρες γυναῖκες ἦτοι ἡ Ἁγ. Παρασκευή, ἡ Ἁγ. Βαρβάρα (εἰκ. 114), ἡ Ἁγ. Εἰρήνη καὶ ἡ Ἁγ. Κυριακὴ (εἰκ. 115). Καὶ αἱ τέσσαρες εἰκονίζονται ἐν προτομῇ καὶ μὲ τὴν αὐτὴν στάσιν ἦτοι διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς χειρὸς κρατοῦσαι τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, τὴν δὲ ἀριστερὰν φέρουσαι πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ μόνη καλῶς ὁπωσδήποτε διατηρουμένη ἐκ τῶν γυναικῶν εἶναι ἡ Ἁγ. Βαρβάρα (εἰκ. 114), ἥτις ἐνδεδυμένη περίκοσμον μανδύαν, φέρει εἰς τὴν κεφαλὴν ἀνοι-

Εἰκ. 113. Ο ἅγ. Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς.

κτόχρωμον φακιόλιον. Διακρίνεται ἐπίσης καὶ τὸ ὀπισθεν τῆς κεφαλῆς τῆς Ἁγ. Κυριακῆς καταπίπτον λευκὸν μανδήλιον, τὸ μαρτυροῦν περὶ τῆς βασιλικῆς καταγωγῆς της. (Εἰκ. 115) Πέραν τῶν μνημονευθεισῶν ἁγίων γυναικῶν καὶ μέχρι τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου, εἶναι ἐπικεχρισμένη δι' ἀσβέστου.

Ἄς ἐξετάσωμεν τώρα τὰς εἰκόνας τῆς κάτω ζώνης. Ἐν πρώτοις ἀριστερὰ τῷ εἰσερχομένῳ εἰκονίζεται ἡ Ἁγ. Μαρίνα μὲ τὴν αὐτὴν καὶ αἱ ἄλλαι ὁσιομάρτυρες στάσιν, παρ' αὐτὴν δὲ ὁ τοπικός, νεαρὸς ἅγιος *Φιλήμων*¹,

¹ Εἰς μνήμην τοῦ ἁγίου τούτου τιμᾶται καὶ ἡ σύγχρονος ἐκκλησία τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Ἀρνίθας.

σγουρομάλης, ἐν στολῇ ἐπισκόπου, κρατῶν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸ Εὐαγγέλιον, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς εὐλογῶν. (Εἰκ. 116) Πρόκειται περὶ τοῦ ἀγαπητοῦ μαθητοῦ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, πρὸς ὃν οὗτος ἀπηύθυνε καὶ τὴν διασωθεῖσαν ἐπιστολήν. Ἡ ἐκκλησία κατέταξε τὸν ἅγιον Φιλήμονα εἰς τοὺς 70 ἀποστόλους, παλαιὰ δὲ ἀδέσποτος παράδοσις φέρει αὐτὸν ὡς πρῶτον ἐπίσκοπον Γάζης. Ταύτην δ' ἀκριβῶς τὴν παράδοσιν ἀκολουθεῖ καὶ ὁ ἡμέτερος ἀγιογράφος εἰκονίσας τὸν ἅγιον μὲ τὸ διὰ μεγάλων σταυρῶν κοσμούμενον ὠμοφόριον. Μετὰ τοὺς ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου εἰκονιζομένους ἁγ. Μαρίναν καὶ ἁγ. Φιλήμονα ἔπονται ἐπὶ τοῦ βορείου οἱ ἅγιοι: *Τρύφων* καὶ *Νικήτας* γενειοφόροι καὶ παρ' αὐτοὺς πιθανώτατα¹ ὁ ἁγ. Δημήτριος, ἀγένειος. (Εἰκ. 117). Ὁ πρῶτος κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, οἱ δὲ δύο τελευταῖοι φέρουσι τὴν στρατιωτικὴν στολὴν μὲ τὸν ἐπὶ χειριδωτοῦ χιτῶνος τεθειμένον σιδηρόπλεκτον (ἁγ. Δημήτριος) ἢ λιθοκόλλητον (ἁγ. Νικήτας) θώρακα — τὸ κλιβάνιον τῶν Βυζαντινῶν καὶ ὑπεράνω αὐτοῦ τὴν ἐμπρὸς πορπουμένην καὶ ὀπισθεν καταπίπτουσαν χλαμύδα, ἣτις εἰς τὸν ἁγ. Νικήταν εἶναι πορτοκαλεόχρους εἰς δὲ τὸν ἅγιον Δημήτριον κοκκίνη. Ἀμφότεροι κρατοῦσι διὰ τῆς δεξιᾶς τὸ δόρυ. Τῶν δύο τελευταίων ἁγίων τὴν κεφαλὴν κοσμεῖ στέφος ἐκ διπλῆς σειρᾶς μαργαριτῶν.

Εἰκ. 114. Ἡ ἁγ. Βαρβάρα.

Ἐναντι τῶν περιγραφέντων στρατιωτικῶν ἁγίων εἰκονίζονται ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου, παρὰ μὲν τὴν Ν. Δ. γωνίαν, ὁ λίαν προσφιλὴς ἐν Ἀνατολῇ ἅγιος Βλάσιος καὶ μετ' αὐτὸν ὁ ἁγ. Ὑπάτιος. Ἀμφότεροι μὲ λευκὴν μακρὰν γενειάδα, εἶναι ἐνδεδυμένοι στολὴν ἐπισκόπου καὶ διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κρατοῦσιν Εὐαγγέλιον, ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς εὐλογοῦσι. Παρὰ τὸν ἅγιον Ὑπάτιον θὰ εἰκονίζετο — χωριζόμενος ἀπ' αὐτοῦ διὰ παχείας κατακορύφου ταινίας — ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, οὗτινος διεσώθη μόνον ἡ τὴν γῆνιν σφαῖραν κρατοῦσα ἀριστερὰ χεὶρ, τοῦ ὑπολοίπου σώματος ἀσβεστοχρισθέντος.

Αἱ μνημονευθεῖσαι εἰκόνες ἁγίων τῆς κάτω ζώνης τῶν δύο πλευρῶν συνεχίζονται ἐκατέρωθεν πρὸς τὸ ἱερὸν δι' ἁγίων, τῶν ὁποίων αἱ εἰκόνες τοποθετοῦνται εἰς τὸ τέμπλον. Οὕτω ἐπὶ μὲν τοῦ βορείου τοίχου, μετὰ τὸν ἁγ. Δημήτριον εἰκονίζετο ὁ ἁγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, τοῦ ὁποίου δὲν διε-

¹ Ἡ ἐπιγραφή του δὲν σώζεται.

σώθη εἰμὴ μόνον ἢ μία χεὶρ εἰς σχῆμα κηρύγματος, παρ' αὐτὸν δὲ ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα ἐν προτομῇ. Ἐναντι δ' ἀκριβῶς τῶν εἰκόνων τούτων ἦτοι ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου εἰκονίζεται ὁ εἰς οὗ τὴν μνήμην τιμᾶται ὁ ναὸς Ἅγιος Γεώργιος, παρ' αὐτὸν δὲ πιθανώτατα ὁ Χριστός, μὴ σωζόμενος πλέον σήμερον. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι αἱ τέσσαρες αὗται εἰκόνες τοῦ τοίχου ἀντικα-

Εἰκ. 115. Ἡ ἁγία Κυριακή.

τέστησαν ἐνταῦθα τὰς ἀντιστοιχοῦς τοῦ τέμπλου, ὅπερ, λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ ναυδρίου, δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχε.

Ἄς ἐξετάσωμεν λοιπὸν τῶρα τὰς δύο διασωθείσας εἰκόνας τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου.

Ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα (εἰκ. 118). Ἡ Παναγία περιβεβλημένη ἀπὸ κεφαλῆς τὸ μαφόριον, κάτωθεν τοῦ ὁποίου διακρίνεται εἰς τὸ μέτωπον τὸ ἐσώτερον κάλυμμα, εἰκονίζεται ἐν προτομῇ στρέφουσα ἐλαφρῶς πρὸς τὰ δεξιὰ μὲ ἔκφρασιν ἐσωτερικῆς συγκεντρώσεως. Κρατεῖ τὸν ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς της καθήμενον μικρὸν Χριστόν, τὴν δεξιάν της φέρει ἔμπρὸς πρὸ τοῦ στήθους. Ὁ Ἰησοῦς, ἐνδεδυμένος βραχύν, ἀνοικτόχρωμον, ἀχειρίδωτον χιτῶνα εἰκονίζεται ἀκκουμβῶν τὸ πρόσωπόν του ἐπὶ τῆς παρειᾶς τῆς Θεοτόκου καὶ τείνων τὴν ἀριστεράν του χεῖρα ἵνα τὴν ἐναγκαλισθῇ. Τὴν κεφαλὴν του περιβάλλει φωτιστέφανος μετὰ μεγάλου λιθοκοσμίου σταυροῦ. Ὅλον τὸ δεξιὸν ἡμισυ

τοῦ σώματός του ἔχει δυστυχῶς ἀσβεστοχρισθῇ, διακρίνονται ὁμως σαφῶς οἱ κεκαμμένοι κατὰ τὰ γόνατα πόδες του. (εἰκ. 118) Ἔχομεν κατὰ ταῦτα ἐδῶ ἓνα τύπον Ἐλεούσης ἢ καὶ Ὁδηγητρίας, τοῦ ὁποίου ὡραῖον παλαιὸν παράδειγμα παρέχει ἡ ἐν τῷ ἱστορικῷ μουσεῖῳ τῆς Μόσχας εἰκὼν τῆς Παναγίας τοῦ Βλαδιμήρου, ἥτις μετηνέχθη ἐκ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ρωσίαν κατὰ τὸ

Εἰκ. 116. Ἡ ἀγ. Μαρίνα καὶ ὁ ἀγ. Φιλήμων.

πρῶτον ἡμῖς τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, ὡς διδάσκουσι τὰ σχετικὰ χρονικά¹. Διαφορὰ παρουσιάζεται μόνον εἰς τὸ ὅτι ἡ Παναγία τοῦ Βλαδιμήρου κρατεῖ τὸν Χριστὸν διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρός, οὗτος δὲ τὴν ἐναγκαλίζεται. Περισσότεραν ὁμοιότητα παρουσιάζει ἡ εἰκὼν μας πρὸς τὴν βρεφοκρατοῦσαν τῆς δευτέρας ἐκκλησίας τοῦ Τοκάλ ἐν Καππαδοκίᾳ² καὶ ἰδίᾳ πρὸς τὴν μαρμαρίνην Ἐλεοῦσαν τοῦ Ἀγ. Μάρκου τῆς Βενετίας, ἥτις φέρει καὶ ἐπιγραφὴν Παλαιολογείων χρόνων καὶ ἀντιπροσωπεύει τὴν τεχνοτροπίαν τῆς νεωτέρας ζωγραφικῆς εἰκονογραφίας³. Τέλος ὁ ἡμέτερος εἰκονογραφικὸς τύπος εὐρίσκεται ἀπα-

¹ A. Anisimov, Our Lady of Vladimir, Prague 1928 σ. 15.

² G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, Λεύκωμα πίν. 81, 3.

³ Εἰκὼν τῆς προχείρου παρὰ Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst εἰκ. 518.

ράλλακτος εἰς φορητὴν εἰκόνα Θεοφάνους τοῦ Γραικοῦ (περὶ τὸ 1380) τοῦ τέμπλου τῆς ἐν Μόσχα ἐκκλησίας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ¹, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν, ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι ἐκεῖ ἀριστερᾷ. Ἐπὶ τοῦ βαθυκυάνου βάθους τῆς ἡμετέρας εἰκόνης ἐγράφη: *Μ(ή)τηρ Θ(εο)ῦ ἡ Σκη[α]διώ[τισσα]*. Πρόκειται ἄραγε περὶ τῆς εἰς τὸ Σκιαδί (κατὰ τὰ ΝΔ τῆς νήσου) τιμωμένης Παναγίας;

Εἰκ. 117. Οἱ ἅγιοι: Τρύφων, Νικήτας καὶ Δημήτριος (·)

Ἅγιος Γεώργιος. Ὁ ἔναντι τῆς βρεφοκρατούσης Θεοτόκου, κάτωθεν ἡμικυκλικοῦ τόξου, εἰκονιζόμενος Ἅγιος Γεώργιος, παρίσταται ἱππεύων λευκόν, καλπάζοντα ἵππον μὲ χρυσοῦν ἐφίππιον² καὶ χαλινούς. Περιβεβλημένος στρατιωτικὴν στολὴν ἤτοι ὑψηλὰ ὑποδήματα, θώρακα καὶ χλαμύδα κοκκίνην, πορπουμένην πρὸ τοῦ στήθους καὶ ἀνεμιζομένην πρὸς τὰ ὀπίσω, κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς δόρυ, τὸ ὁποῖον ἐμπηγνύει εἰς τὸ στόμα τοῦ μὴ σωζομένου πρὸ

¹ Ὁρα εἰκόνα της παρὰ P. Muratoff. *La peinture byzantine Paris 1928* πίν. 214.

² Πβλ. τὴν σχετικὴν ποιητικὴν περιγραφὴν τοῦ λαϊκοῦ εἰς Ἅγ. Γεώργιον ροδισκού ἄσματος.

*Νά σου καὶ τὸν Ἅη Γιώργη μας ποὺ τὴν Καππαδοκία
πάνω στὴ σέλλα τὴ χρονσὴ τ'ἀλόγλου του σὰ ρήγας.*

(Ἀναστ. Βρόντη, ὁ Ἅγ. Γεώργιος στὴ Ροδίτικη λαογραφία, Θεσσαλονίκη 1934 σ. 3).

τῶν ποδῶν τοῦ ἵππου δράκοντος. Εἰς τὸ κυανοῦν βάθος τῆς εἰκόνος διακρίνονται ἄνω ἀστέρες καὶ μεταξύ αὐτῶν ἡ ἐπιγραφή "Ἁγιος Γεώργιος ὁ Ἐλεήμων". Ἄλλη τέλος ἐπιγραφή διὰ μικροτέρων λευκῶν γραμμάτων κάτωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ ἵππου γεγραμμένη μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ἡ εἰκὼν αὕτη εἶναι

Εἰκ. 118. Ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα.

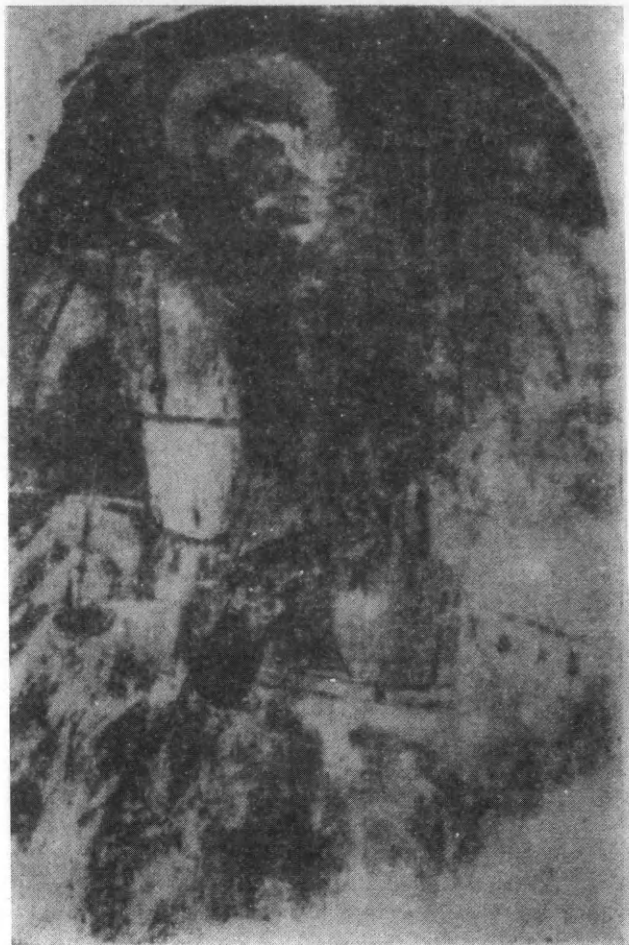
ἀφιέρωμα (δέησις) ἱερομονάχου τινος Σωφρονίου: Δε]ησις τοῦ δ(ούλ)ου τοῦ Θ(εο)ῦ Σωφρόνου τάχα καὶ ἱερομονάχου.

Η ΤΕΧΝΙΚΗ ΚΑΙ Η ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΑ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ

Μετὰ τὴν ἀνωτέρω γενομένην εἰκονογραφικὴν ἐξέτασιν τῶν τοιχογραφιῶν ὑπολείπεται νὰ γνωρίσωμεν τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν τεχνοτροπίαν τῶν.

Αἱ μορφαὶ γενικῶς τῶν ἡμετέρων τοιχογραφιῶν παρουσιάζουσι μεγάλους, ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμούς, οἱ ὅποιοι γίνονται ἀκόμη ζωηρότεροι λόγῳ τῆς ἀντιθέσεως τοῦ λευκοῦ τοῦ βολβοῦ πρὸς τὸ ἐντόνως μέλαν τῆς κόρης. Τὰ

περιγράμματά των διαγράφονται σταθερά καὶ ἔντονα διὰ λεπτῆς σκοτεινῆς γραμμῆς. Αἱ σάρκες ἐμφανίζονται μὲ ἓνα ἐνιαῖον ἀνοικτοκίτρινον τόνον, ὅστις, εἰς τὰ σκιαζόμενα μέρη καλύπτεται διὰ πρασινοφαίου ἢ καὶ ἐντελῶς

Εἰκ. 119. Ὁ ἁγ. Γεώργιος ὁ Ἐλεήμων.

πρασίνου χρώματος. Εἰς τὰ φωτιζόμενα μέρη — μέτωπον, ὀφθαλμούς, παρειάς, λαιμὸν — τίθενται ὀλίγαι, μικραὶ λευκαὶ γραμμαὶ (ψιμμυθίές). Οὕτω τὰ πρόσωπα δὲν παρουσιάζουσι γενικῶς ἀποτόμους, ἀνατομικὰς λεπτομερείας, ἀλλὰ παρίστανται ἥρεμα καὶ ἀπαλὰ μὲ ἄβρᾶ, καλογραμμένα χαρακτηριστικὰ καὶ πυκνά, καμαρωτὰ ὀφρύδια. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν κόμην, αὕτη εἶναι πάντοτε ἐπι-

μελημένη, οἱ δὲ βόστρυχοί της δηλοῦνται μὲ λεπτὰς παραλλήλους γραμμάς, εἶναι δηλαδή ἐσχηματοποιημένη.

Ἀντιθέτως πρὸς τὰ γυμνὰ μέρη, τὰ ἐνδύματα ἀποδίδονται μὲ ἰσχυρὰν πλαστικότητα ὅχι τόσο εἰς τὰς μεμονωμένας μορφάς, ὅσον εἰς τὰς συνθέσεις. Ὅπου ὁ τόνος τοῦ ὑφάσματος εἶναι σκοτεινὸς αἱ πτυχαὶ διαγράφονται φωτειναὶ καὶ τὰνάπαλιν. Ἀποδίδονται δ' αἱ πτυχαὶ λεπτολόγως ἥτοι διὰ πολλῶν καὶ ποικίλων γραμμῶν παρὰ τὰς ὁποίας ὁ τόνος διαβαθμίζεται. Μεγάλα ἐπίπεδα καὶ κηλίδες—στοιχεῖα ἐμπρεσσιονιστικῆς τεχνοτροπίας—δὲν παρουσιάζονται ἐνταῦθα. Ἡ πτυχολογία γενικῶς δὲν παρουσιάζει οὐσιώδη ὀργανικὰ σφάλματα ἂν καὶ εἰς τινὰ σημεῖα, λόγῳ τῆς συμπτύξεως τῶν μορφῶν, αἱ πτυχαὶ ἀποβαίνουν ὅχι μόνον πυκναὶ ἀλλὰ καὶ στεγναὶ καὶ μονότονοι. Πάντως ὁ ζωγράφος μας φαίνεται ὅτι ἀντιγράφει καλὰ κωνσταντινουπολικά πρότυπα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐνταῦθα ἡ παράστασις τῶν ἱματίων μὲ τὴν κάτω παρυφὴν πάντοτε ἀναδιπλωμένην.

Τὰ σώματα ἐμφανίζονται εἰς τὰς περισσότερας συνθέσεις μὲ πολὺ ραδινὰς ἀναλογίας· τοῦτο βεβαίως ὀφείλεται, ὥς ἤδη εἵπομεν, εἰς τὴν στενότητα τῶν πινάκων. Καὶ εἰς μὲν τὰς ἐνδεδυμένας μορφάς ἡ ραδιότης αὕτη δὲν ἐνοχλεῖ, εἰς τὰς γυμνὰς ὅμως εἶναι ἀποκρουστικὴ, ὅπως συμβαίνει π.χ. μὲ τὸν γυμνὸν Χριστὸν εἰς τὴν Βάπτισιν, ἔνθα οὗτος φαίνεται ὥς χάρτινος.

Αἱ κεφαλαὶ κατασκευάζονται γενικῶς μεγάλαι, ἐνίοτε δὲ καὶ λίαν ἐξωγκωμέναι, ὥς εἶναι π.χ. ἡ τοῦ προσωποποιημένου Ἰορδάνου εἰς τὴν Βάπτισιν. Καὶ αἱ χεῖρες δὲ συχνὰ εἶναι μακροδάκτυλοι (π.χ. τοῦ Ἀγ. Τρύφωνος καὶ τοῦ Ἀγ. Πέτρου εἰς τὴν Ἀνάληψιν) καὶ προχείρως ἐσχεδιασμένοι (Ἀγ. Νικήτα καὶ Ἀγ. Δημητρίου).

Γενικῶς ἀποφεύγονται αἱ βίαιαι κινήσεις καὶ αἱ ζωηραὶ χειρονομίαι, ὥς π.χ. εἰς τὴν Σταύρωσιν καὶ εἰς τὴν Ἀνάληψιν, ὅπου μόνον ὁ Παῦλος ἔχει ζωηρῶς ἐστραμμένην τὴν κεφαλὴν τοῦ πρὸς τὸν Χριστόν. Διατηροῦσι λοιπὸν αἱ συνθέσεις ἀκόμη κατὰ τὴν αὐστηρότητα καὶ τὴν ἐπισημότητα τοῦ 12^{ου} αἰῶνος. Χαρακτηριστικὴ τέλος εἶναι ἡ ἀδεξιότης τοῦ τεχνίτου μας περὶ τὴν ἀπόδοσιν τῶν ζώων, ὥς π.χ. τοῦ πώλου εἰς τὴν Βαῖοφόρον καὶ ἐν μέρει τοῦ ἵππου εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ Ἀγίου Γεωργίου.

Ὡς πρὸς τὰ χρώματα παρατηροῦμεν, ὅτι τὸ γενικὸν βάθος εἶναι σκοτεινὸν κυανοῦν, τὸ ὁποῖον μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου, ἐμφανίζεται εἰς πολλὰ σημεῖα μέλαν. Ποικιλία χρωμάτων ἐμφανίζεται εἰς τὰ ἐνδύματα. Ὑπάρχει πάντοτε ἀντίθεσις τόνων μεταξὺ χιτῶνος καὶ ἱματίου. Τὰ ἐπικρατοῦντα χρώματα εἶναι τὸ ὑπόλευκον, τὸ κόκκινον, τὸ γαλάζιο, τὸ καστανὸν καὶ τὸ πορτοκαλλεόχρουν, διὰ τὰ ἐνδύματα, διὰ δὲ τὰ γυμνὰ μέρη τὸ λευκόφαιον, τὸ κίτρινον καὶ τὸ πράσινον (σκιαί).

Εἰς τὰς μεμονωμένας μορφάς ἁγίων τὰ κοσμήματα ἀποδίδονται μὲ μεγάλην-λεπτομέρειαν (πρβλ. ἱατροὺς ἁγίους (εἰκ. 111) Ἀγ. Βαρβάραν (εἰκ. 114)

Οἱ ἐπ' αὐτῶν μαργαρίζται ὥς καὶ οἱ τῶν στεφῶν δηλοῦνται διὰ πηκτοῦ ὑπολεύκου χρώματος. Διακοσμητικοῦ κοσμήματος ἐλαχίστη ἔγινε χρῆσις. Οὕτω μόνον παρὰ τὴν Ἀγ. Κυριακὴν (εἰκ. 115) καὶ τὴν βρεφοκρατοῦσαν Παναγίαν παρουσιάζονται δύο μικρὰ τμήματα κοσμήματος τοῦ ἐν εἰκόνι πολυπλόκου σχεδίου.

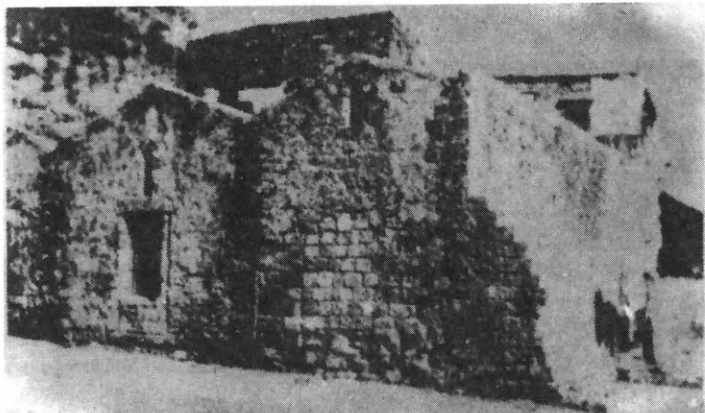
Ὡς εἵπομεν ἀνωτέρω, ὁ ζωγράφος τοῦ Βάρδα ἀντιγράφει πιθανώτατα καλὰ Κωνσταντινουπολιτικὰ πρότυπα. Ἐνδειξιν ἄλλως τε σχέσεώς τινος πρὸς τὴν πρωτεύουσαν ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἐν τῇ κτιτορικῇ ἐπιγραφῇ μνεῖα τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου τοῦ γέροντος. Ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου καὶ ἡ εἰκονογραφία τοῦ ναοῦ μας συμφωνεῖ πρὸς τοῦτο· ἀρκοῦμαι νὰ ἀναφέρω, ὅτι εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται, κατὰ τὴν βυζαντινὴν συνήθειαν, ἡ Παναγία, ἐν ᾗ ἐν Ἀνατολῇ καὶ εἰς τοὺς ἄλλους ναοὺς τῆς Ρόδου, τοὺς ὁποίους θὰ γνωρίσωμεν κατωτέρω, παρίσταται ἐκεῖ κατὰ κανόνα ἡ Δέησις. Ἡ μόνη ὁμοιότης πρὸς ἀνατολικὰς τοιχογραφίας ἔγκειται εἰς τὴν παράστασιν τῶν μεγάλων ὀφθαλμῶν, οἷους τοὺς εὐρίσκομεν εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ ἰδίᾳ εἰς τὰς καππαδοκικὰς τοιχογραφίας.

Δύναται τις λοιπὸν νὰ εἴπῃ, ὅτι ὁ ζωγράφος μας ἐκαινοτόμησε μόνον ὥς πρὸς τὴν ἀπόδοσιν τῶν προσώπων, ὅπως ἐπίσης κατ' ἀνάγκην προσήρμοσε τὰς μορφάς του εἰς τὰ στενὰ πλαίσια, τὰ ὁποῖα τοῦ ἐπέτρεπεν ὁ πρὸς διακόσμησιν χώρος. Κατὰ τὰ λοιπὰ αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Βάρδα ἀποτελοῦν ἀπλήν, ἐπαρχιακὴν διασκευὴν ἀκαδημαϊκοῦ τινος προτύπου τῆς μεγάλης τέχνης τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

2. ΙΛΚ - ΜΙΧΡΑΜΠ

Ἡ ἐντὸς τοῦ κάστρου τῆς Ρόδου καὶ κατὰ τὴν συνοικίαν τῆς Ὀβριακῆς κειμένη ἐκκλησία αὕτη ἀγνοοῦμεν εἰς τίνα ἅγιον ἦτο ἄλλοτε καθιερωμένη. Κατὰ τὴν παράδοσιν εἶναι ἡ πρώτη χριστιανικὴ ἐκκλησία τῆς Ρόδου, ἣτις μετεβλήθη εἰς τζαμί μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν τοῦ 1523, ἐντεῦθεν δὲ προέρχεται καὶ ἡ ὀνομασία τῆς — Ιλκ Μιχράμπ — ἣτις σημαίνει: « ἡ πρώτη (χρονικῶς) κόγχη προσευχῆς ». Εἶναι μικρὰ τρίκλιτος βασιλική, ἀκανονίστου μᾶλλον σχεδίου (ὅρα τὴν κάτοψιν αὐτῆς εἰς εἰκ. 55) συνεχιζομένη πρὸς ἀνατολὰς, νότον καὶ βορρᾶν πρὸς ἰδιωτικὰ κτίσματα, λόγῳ τῆς ὑπάρξεως τῶν ὁποίων τὸ ἑξωτερικὸν σχῆμα τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐξακριβωθῇ ἂν εἶναι ἡμικυκλικὸν ἢ — ὅπερ πιθανώτερον — ἡμιεξάγωνον. Ἐκτισμένη διὰ κανονικῶν ὁπωσδήποτε, ἰσοδόμων παρολίσθων (εἰκ. 120) φερόντων κατὰ τὰς ἀρμούς μικρὰ τεμάχια πλίνθων ἢ κεράμων, καλύπτεται διὰ τριῶν περίπου ἰσοῦσῶν, τυφλῶν καμαρῶν, αἱ ὁποῖαι καταλήγουν εἰς τὴν πρόσοψιν εἰς 3 ἀετώματα διατρυπώμενα ὑπὸ στενῶν παραθύρων (εἰκ. 120). Ἡ δυτικὴ αὕτη πρόσοψις φαίνεται ὅτι ἦτο ἄλλοτε ἐπικεχωρισμένη δι' ἀσβε-

στοκοκονιάματος με ἔγχρωμον ἀπομίμησιν ἰσοδόμου τοιχοποιίας καὶ ὀδοντωτῆς ταινίας πέριξ τοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου τῆς μεσαίας θύρας. Λείψανα τοῦ ἀσβεστοκονιάματος τούτου ἐπρόφθασεν ὁ Gabriel¹. Σήμερον ἐλάχιστα ἴχνη των διατηροῦνται. Ἐκαστον κλίτος ἐπεκοινώνει πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν διὰ μιᾶς θύρας. Αἱ δύο ἐξ αὐτῶν εἶναι σήμερον φραγμέναι διὰ λίθων (εἰκ. 120). Ἐσωτερικῶς τὰ κλίτη χωρίζονται διὰ δύο μεγάλων ἡμικυκλικῶν τόξων βαινόντων ἐπὶ ἰσχυρῶν ποδαρικῶν. Παλαιότερον ἀντὶ τῶν ἀπλῶν μεγάλων τόξων φαίνεται, ὅτι ὑπῆρχον περισσότερα καὶ μικρότερα ἡμικυκλικά (2 ἢ 3) βαίνοντα ἐπὶ ἐνδιαμέσων πεσσῶν. Τοῦτο τοῦλάχιστον συνάγεται ἐκ τμήματος τόξου

Εἰκ. 120. Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἱλκ Μεχράμπ.

μικροτέρας ἀκτῆνος ἀποκαλυφθέντος ἐσχάτως ἐπὶ τῆς νοτίας παρειᾶς τοῦ χωρίζοντος τὸ μέσον ἀπὸ τοῦ νοτίου κλίτους τόξου. Εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τῆς καμάρας τοῦ μέσου κλίτους ἐτοποθετήθησαν ἡχητικὰ ἀγγεῖα, ὧν διακρίνεται τὸ στόμιον ἑνὸς κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν. Ὁ ναὸς εἶναι ἐσωτερικῶς κατάγραφος διὰ τοιχογραφιῶν, αἱ ὁποῖαι εἶχον καλυφθῇ ὑπὸ τῶν Τούρκων δι' ἀσβεστοκονιάματος, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ 1947, ὅτε ἐγένετο ἡ προσάρτησις τῆς Δωδεκανήσου εἰς τὴν Ἑλλάδα, οἱ χριστιανοὶ κάτοικοι μετὰ ζήλου ἐπεδόθησαν εἰς τὴν ἀπόξωσιν τῶν κονιαμάτων τούτων.

Ἡ ἄψις τοῦ ἱεροῦ. Εἰς τὴν ἄψίδα τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζετο κατὰ μὲν τὸ τεταρτοσφαίριον ἢ ἀποκαλυπτικὴ σκηνὴ τῆς Δεήσεως (Τριμόρφου), κάτωθεν δ' αὐτῆς ἱεράρχαι συλλειτουργοῦντες. Εἰς τὴν Δέησιν ὁ Χριστὸς, ἐνδεδυμένος κόκκινον ἱμάτιον, παρίσταται ἔνθρονος εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν ἀνοικτὸν Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ διακρίνονται τμήματα τῶν λέξεων: *οὐτι... γὰρ... πατε/ρα*. Ἀριστερᾷ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἑλαφρῶς πρὸς

¹ A. Gabriel, La cité de Rhodes, Paris 1923, σ. 185 καὶ εἰκ. 129.

αὐτὸν προσκλίνουσα εἰκονίζεται ἡ Παναγία, φέρουσα κίτρινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ κόκκινον μαφόριον. Τοῦ ἄλλοτε δεξιᾶ τοῦ Χριστοῦ εἰκονιζομένου Προδρόμου σώζονται σήμερον μόνον τὸ κάτω ἄκρον τοῦ κιτρίνου ἐνδύματος καὶ οἱ πόδες. Ἡ ὅλη σύνθεσις εἶναι δυστυχῶς πολὺ βεβλαμμένη ὑπὸ τῆς ὑγρασίας, ὥστε δὲν δύναται τις νὰ διακρίνῃ περισσοτέρας λεπτομερείας.

Ἡ παράστασις τῆς Δεήσεως ἀπαντᾶται συνηθέστατα εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ τῶν ναῶν τῆς Καππαδοκίας¹. Συχνὰ ἐπίσης εὐρίσκεται καὶ εἰς τὰς κορύπτας τῶν ἐξ ἀνατολῆς εἰς νότιον Ἰταλίαν ἐλθόντων βασιλειανῶν μοναχῶν, ἰδίᾳ τῶν περιοχῶν τοῦ Brindisi καὶ τοῦ Τάραντος². Τὴν ἀνευρίσκομεν ὡσαύτως κατὰ τὸν 12ον αἰ. εἰς τὰς ἐν Ρωσίᾳ ἐκκλησίας τοῦ Νερεδίτσι καὶ τοῦ Πσκῶφ³. Ἀργότερον (15ον αἰ.) οἱ ναοὶ τῆς Τραπεζοῦντος⁴ καὶ τῆς Κρήτης⁵ συνεχίζουν τὴν παλαιὰν ταύτην ἀνατολικὴν παράδοσιν.

Οἱ κάτωθεν τῆς Δεήσεως ἱεράρχαι μὲ τὰ λευκὰ πολυσταύρια φελόνιά των εἰκονίζονται ὁλόσωμοι εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων, κρατοῦσι δὲ πάντες ἀνοικτὰ εἰλητάρια μὲ ἐπιγραφὴν εἰλημμένην ἐκ τῆς λειτουργίας.

Μέσον κλίτος. Ὅπως εἰς τὸν Ἀγ. Γεώργιον οὕτω καὶ ἐδῶ ἡ καμάρα τοῦ μέσου κλίτους εἶναι διηρημένη εἰς 9 πίνακας. Χωρίζεται δηλ. κατ' ἀρχὰς εἰς δύο διὰ μιᾶς πλατείας ταινίας βαινούσης κατὰ μῆκος τῆς κλειδὸς καὶ κοσμουμένης δι' ὠραίου κυματοειδοῦς κοσμήματος (εἰκ. 121), ἔπειτα δὲ διὰ στενῶν λωρίδων εἰς μικρότερα διαμερίσματα ἢ πίνακας, ἕκαστος τῶν ὁποίων περιέχει ἀνὰ μίαν δεσποτικὴν ἐιορτήν. Τὸ σύστημα ὅμως διαδοχῆς τῶν θεμάτων εἶναι ἐδῶ διάφορον· διότι ναὶ μὲν γίνεται καὶ ἐδῶ ἀρχὴ ἀπὸ τῆς Ν.Δ. γωνίας μὲ τὸν Εὐαγγελισμόν ἀλλὰ τὰ θέματα ἔπειτα παρατάσσονται κατὰ τὸ νότιον ἡμιόριον καὶ ἔπειτα συνεχίζονται κατὰ τὸ βόρειον ἀρχίζοντα πάλιν ἀπὸ τὴν ΒΔ γωνίαν. Εἶναι δὲ τὰ εἰκονιζόμενα θέματα κατὰ σειρὰν τὰ ἑξῆς:

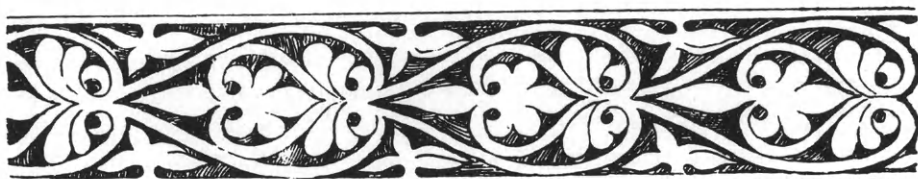
¹ G. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce* I, 1 (1925) σ. 122 (Ναὸς Θεοτόκου), I, 2 (1932) σ. 397 Κάρανλὲκ (πίν. 98,1) — I, 2 σ. 433 πίν. 114 Ἐλμαλὲ κλησέ. — I, 2 σ. 456 καὶ πίν. 126, 1 Τσαρεκλὲ κλησέ, I, 2 σ. 475 παρεκκλήσιον ὑπ' ἀρ. 21 — I, 2 σ. 482, παρεκκλήσιον ὑπ' ἀρ. 28. — II, 1 (1936) σ. 189 καὶ πίν. 166, 1 Ταγκάρ, II, 1 σ. 366 Τζεναβάρ κλησέ κλπ. Ὁ αὐτὸς ἐν *Orientalia christiana periodica* 28, 245 (Ἐρὲνκιοῦ).

² Alba Medea, *Gli affreschi delle cripte eremitiche Pugliesi*, Roma 1939 σ. 39-41. Περιοχὴ Brindisi: Fasano Ἀγ. Λαυρέντιος album εἰκ. 26, S. Vito dei Normanni Ἀγ. Ἰωάννης εἰκ. 48 Περιοχὴ Τάραντος: Mottola, Ἀγ. Νικόλαος εἰκ. 137, Ἀγ. Μαργαρίτα εἰκ. 155.

³ Ch. Diehl, *Manuel d'art Byzantin*², Paris 1926, σ. 572. Ph. Schweinfurt, *Geschichte der Russischen Malerei*, Haag 1930, σ. 114.

⁴ G. Millet - D. Talbot Rice, *Byzantine painting at Trebizond*, London 1936, σ. καὶ

⁵ Ναὸς Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Μέσα Μουλιανῶν Σητείας (ἀνακοίνωσις Στ. Βασιλάκη). Ναοὶ Ἀγ. Ἰωάννου Σπηλιοῦ Ἀμαρίου καὶ Ἀγ. Γεωργίου Σκλαβοπούλας Σελίνου Gerola, *Mon. Ven. di Creta* 2 εἰκ. 377 καὶ σ. 322 σμ. 6.

Εἰκ. 121. Τὸ κατὰ τὴν κλεῖδα τῆς μέσης καμάρας τοῦ Ἰλκ-Μικράμπ γραπτὸν κόσμημα.

Νότιος πλευρά: 1) Εὐαγγελισμός 2) Γέννησις 3) Ὑπαπαντή 4) Βάπτισις. Βόρειος πλευρά: 5) Μετάμρφωσις 6) Βαΐοφόρος 7) Σταύρωσις 8) Εἰς Ἄδου κάθοδος. Τὸ 9ον διαμέρισμα ἀπλούμενον καθ' ὅλον τὸ πλάτος τῆς καμάρας εὐθὺς πρὸ τοῦ ἱεροῦ, καταλαμβάνει καὶ ἐδῶ ἡ Ἀνάληψις. Λόγῳ τοῦ ὁπωσδήποτε μεγαλυτέρου μήκους τοῦ μέσου κλίτους (5,30) αἱ συνθέσεις τῶν καθ' ἕκαστον πινάκων παρουσιάζουν ἐδῶ κάπως μεγαλυτέραν ἄνεσιν (μέσον πλάτος πίνακος 1.05 μ.).

1. Ὁ Εὐαγγελισμός. Ἀριστερᾷ εἰκονίζεται κατὰ κρόταφον ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ. Ἡ κίνησις του δὲν εἶναι ὀρμητικὴ μόλις ἔχει πατήσει ἐπὶ τῆς γῆς. Τείνει τὴν δεξιὰν εἰς σχῆμα ὁμιλίας (ἢ εὐλογίας) πρὸς τὴν ἔναντι αὐτοῦ ἵσταμένην Παρθένον. Ἡ Θεοτόκος ἐνδεδυμένη ὑπόλευκον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ πορφυροῦν μαφόριον ἵσταται πρὸ χαμηλοῦ θρανίου φέροντος προσκεφάλαιον. Κλίνουσα ἐλαφρῶς τὴν κεφαλὴν εἰς ἐνδειξιν ὑποταγῆς εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου λεγόμενα, προβάλλει διαγωνίως ἄνω τὴν ἄκραν χεῖρα, ἐν ᾗ ἡ ἀριστερὰ τῆς κρέμαται πρὸς τὰ κάτω. Ἄνωθεν τοῦ ἀγγέλου καὶ τῆς Παρθένου εἰκονίζονται, ἐπὶ τοῦ βαθέως κυανοῦ ἀέρος, οἰκίαι.

2. Ἡ Γέννησις. Εἰς τὸ ἄνω ἥμισυ ἐν τῷ μέσῳ ἡ Παναγία ἐξηπλωμένη ἐπὶ κλίνης διαγωνίως τοποθετημένης, προσβλέπει τὸ παρ' αὐτὴν βρέφος. Κάτω ἀριστερὰ ὁ Ἰωσήφ εἶναι ἐστραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ, ὅπου εἰκονίζεται ἡ σκηνὴ τοῦ λουτροῦ τοῦ νεογνοῦ. Τοῦτο εἰκονίζεται ἐντὸς πολυγωνικῆς λεκάνης φερόμενης ἐπὶ ποδός. Δεξιὰ τῆς λεκάνης κάθεται ἡ μαῖα, ἀριστερὰ δ' αὐτῆς ἡ Σαλώμη ὀρθία χύνει κρύον ὕδωρ.

3. Ἡ Ὑπαπαντή. Εἰς τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνος βημόθυρα τέμπλου καὶ ἐκατέρωθεν αὐτῶν ἀνὰ δύο πρόσωπα. Ἀριστερᾷ ἡ Παναγία μὲ πορφυροῦν μαφόριον καὶ ὀπισθεν αὐτῆς ὁ Ἰωσήφ μὲ κίτρινον ἱμάτιον. Δεξιᾷ ὁ γηραιὸς Συμεὼν κρατεῖ εἰς τὰς ἀγκάλας του τὸ παιδίον Ἰησοῦν. Εἶναι ἐνδεδυμένος λευκὸν χιτῶνα μόλις διαφαινόμενον κάτωθεν μακροῦ πορφυροῦ ἱματίου μὲ βαθυτέρου τόνου παρυφάς, τονιζόμενας διὰ τῶν παρ' αὐτὰς τεθειμένων ἐλαφρῶν, λευκῶν γραμμῶν. Ὅπισθεν τοῦ Συμεὼν ἐν κίτρινῳ ἱματίῳ ἡ προφητὴς Ἄννα, μὲ τὴν κεφαλὴν ἀνακαμμένην εἰς προφητικὴν ἔκστασιν.

4. Ἡ Βάπτισις. Τὸν κατακόρυφον ἄξονα τοῦ πίνακος σχηματίζει ὁ κατ' ἐνώπιον εἰκονιζόμενος γυμνὸς Χριστός, φορῶν ἀπὸ τῆς ὁσφύος βραχὺ κολόβιον.

Ἐπὶ τῶν λίαν ἀποτόμων ὀχθῶν τοῦ Ἰορδάνου εἰκονίζονται ἀριστερᾷ μὲν ὁ βαπτιστὴς Ἰωάννης μὲ πρασινοκύανον ἔνδυμα, θέτων τὴν δεξιὰν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ Χριστοῦ, δεξιᾷ δὲ τρεῖς ἄγγελοι μὲ κόκκινον ἱμάτιον, ἱστάμενοι ὁ εἰς ὀπισθεν τοῦ ἄλλου.

5. *Ἡ Μεταμόρφωσις.* Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πίνακος εἰκονίζεται ἄνω, ἐντὸς λευκοῦ δίσκου, ὁ Χριστὸς ὄρθιος, κατ' ἐνώπιον, ἐνδεδυμένος λευκὸν χιτῶνα καὶ ἱμάτιον¹ μὲ πρασίνας πτυχάς, εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν διπλωμένον εἰλητόν. Ὁ κυκλικὸς δίσκος προβάλλει δίκην ἡλίου ἄνωθεν τοῦ ὄρους Θαβὼρ, εἰκονισθέντος ἐδῶ κατὰ τὸν συνήθη συμβατικὸν τρόπον, διὰ λευκορροδίων βαθμιδωτῶν βράχων. Ἐκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ ἴσταται, ἐστραμμένος πρὸς αὐτόν, ἀνὰ εἰς προφήτης: ἀριστερᾷ ὁ Ἡλίας καὶ δεξιᾷ ὁ Μωυσῆς μὲ σκοτεινοπράσινον ἐναλλάσσοντος τόνου ἱμάτιον ἥτοι μὲ λευκὰ φῶτα παραπλεύρως μελανῶν σκιῶν. Εἰς τὸ κάτω ἡμῖς τοῦ πίνακος οἱ τρεῖς μαθηταί: Πέτρος, Ἰωάννης καὶ Ἰάκωβος, ἕκαστος μὲ διάφορον στάσιν φρέικης καὶ θάμβους, ἥτοι ἀριστερᾷ μὲν ὁ Πέτρος γονατιστὸς πρὸς τ' ἀριστερά, στηρίζων τὴν μίαν χεῖρα εἰς τὸ ἔδαφος καὶ στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν Χριστόν, ἐν ᾧ τὸ κίτρινον ἱμάτιόν του ἀνεμίζεται πρὸς τὰ ὀπίσω· ἐν τῷ μέσῳ ὁ Ἰωάννης μὲ πράσινον ἱμάτιον εἰκονίζεται προύμυτα διαγωνίως, ὥς νὰ κατακυλᾷ ἐπὶ ἀποτόμου τινὸς κλιτύος μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ κάτω² καὶ τέλος δεξιᾷ ὁ Ἰάκωβος μὲ βαθυπόφυρον ἱμάτιον πεσμένος ἀνάσκελα καὶ ἡμικάθιστος, στηρίζει τὸν ἀριστερὸν ἀγκῶνα του κατὰ γῆς στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν Χριστόν³. Τὸ βάθος τῆς εἰκόνος ἄνω εἶναι σκοτεινοκύανον. Κάτω οἱ ἀπόστολοι προβάλλονται ἐπὶ τῆς λευκορροδίνης ἐπιφανείας τοῦ ὄρους.

6. *Ἡ Βαῖοφόρος.* Ἀριστερᾷ ἐπὶ λευκοῦ πώλου ὄνου βαίνοντος πρὸς δεξιᾷ καὶ κύπτοντος τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸ ἔδαφος, ἵνα φάγη χόρτον, κάθεται, κατὰ τὸν συνήθη γυναικεῖον τρόπον, ὁ Ἰησοῦς, ἐνδεδυμένος γαλαζῖον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ κόκκινον ἱμάτιον. Ὁπισθεν τοῦ Χριστοῦ ἴσταται ὁ Πέτρος, μὲ λευκὸν ἱμάτιον. Εἰς τὸ δεξιὸν τῆς εἰκόνος ἄνω, τεύχη μὲ πύργους καὶ ἐπάλξεις καὶ πρὸ αὐτῶν κάτω Ἰουδαῖοι μὲ πορφυροῦς καὶ γαλανοῦς χιτῶνας, φέροντες εἰς τὴν κεφαλὴν φακιόλια (σαρίκια).

¹ Περβ. Ματθ. ΙΖ', 2. «Τὰ δὲ ἱμάτια αὐτοῦ ἐγένοντο λευκὰ ὡς τὸ φῶς».

² Ματθ. ΙΖ', 6: Οἱ μαθηταὶ ἔπεσον ἐπὶ πρόσωπον αὐτῶν.

³ Περὶ τῶν δύο τελευταίων μαθητῶν ὁ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12 αἰ. συγγράψας τὴν ἔκφρασιν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων Κωνσταντινουπόλεως Νικόλαος Μεσσαρίτης, περιγράφων τὴν σχετικὴν εἰκόνα λέγει ὅτι «πρηνεῖς κατέπεσον ἐπὶ γῆς καὶ τῷ ἐδάφει προσεκολλήθησαν» Α. Heisenberg, Grabeskirche und Apostelkirche in K/pel, σ. 33, 8. Πβλ. καὶ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεῖα τῶν ζωγράφων, ἔκδ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Πετρούπολις 1909 σ. 97 κείμενοι προύμυτα καὶ βλέποντες ἄνω ἐξεστηκοί.

7. *Ἡ Σταύρωσις.* Κατὰ τὸν κατακόρυφον ἄξονα τοῦ πίνακος χονδρὸς, ἐπὶ ὑψηλοῦ ποδὸς βαίνων σταυρὸς μὲ δύο ἐγκαρσίας κεραίας, μίαν μικρὰν ἄνω καὶ μίαν πολὺ μακρὰν κάτωθεν αὐτῆς, εἶναι ἐμπεπηγμένος ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Γολγοθᾶ, ὅστις εἰκονίζεται ὡς ρόδιον, κρυσταλλικὸν ἔξαρμα μὲ κοιλότητα, ἐντὸς τῆς ὁποίας διακρίνεται τὸ λευκὸν κρανίον τοῦ Ἀδάμ. Ὁ σταυρὸς ἐσχεδιάσθη προοπτικῶς, ὥστε νὰ φαίνεται τὸ πάχος αὐτοῦ. Ἐσχεδιάσθησαν ἀκόμη καὶ αἱ ἴνες τοῦ ξύλου. Ὅπισθεν τοῦ σταυροῦ τεῖχη μὲ ἐπάλξεις προοπτικῶς ἐσχεδιασμένας. Εἰς τὰς δύο ἄνω γωνίας ἀνὰ εἰς ἄγγελος καθιπτάμενος κρύπτει διὰ τῶν χειρῶν τὸ πρόσωπόν του. Ὁ δεξιὸς φορεῖ κόκκινον χιτῶνα. Ὁ Ἐσταυρωμένος Χριστὸς φέρει μόνον βαθυγάλαζον, βραχὺ κολόβιον. Αἱ ἐπὶ τοῦ ξύλου καθηλωμέναι χεῖρες του διαγράφουν τόξον κύκλου ἐστραμμένον πρὸς τὰ κάτω καὶ διακοπτόμενον ὑπὸ τῆς πρὸς τ' ἄριστερὰ ἐπὶ τοῦ ὤμου κεκλιμένης κεφαλῆς. Τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ διαγράφει κοιλόκυρτον καμπύλην πολὺ ἐντονωτέραν ἢ εἰς τὸν Βάρδαν, οἱ δὲ ἄκροι πόδες πατοῦσιν ἐπὶ εὐρέος ὑποποδίου. Λόγῳ βλάβης τοῦ ἄνω μέρους τῆς παραστάσεως τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ δὲν διακρίνονται. Ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ θέματος τοῦ Ἐσταυρωμένου εὗρηνται δύο ὁμάδες προσώπων ἐν ἰσορροπῇ διατάξει ἥτοι ἄριστερᾷ μὲν, εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον, ἡ Παναγία, καὶ ὅπισθεν αὐτῆς δύο ἄλλαι γυναῖκες, δεξιᾷ δὲ ὁ Ἰωάννης καὶ ὅπισθεν αὐτοῦ ὁ Ἐκατόνταρχος. Ἡ Παναγία, ἐνδεδυμένη τὸ σύννηθες βαθυπόρφυρον μαφόριον καὶ κάτωθεν αὐτοῦ λευκὸν χιτῶνα, ἵσταται προσβλέπουσα μετὰ θλίψεως τὸν νεκρὸν υἱὸν τῆς. Ἐχει τὰς ἄκρας χεῖρας ἔξω τοῦ ἱματίου καὶ δὴ τὴν μὲν δεξιὰν ἄνω ἐμπρὸς διαγωνίως, ὥς νὰ δεικνύῃ τὸν Χριστόν, τὴν δὲ ἄριστεράν σταυρωτὰ πρὸς τὴν πρώτην καὶ ὀλίγον ὅπισθεν αὐτῆς διακρινομένην. Ἡ ὅπισθεν τῆς Παναγίας ἱσταμένη ἄλλη Μαρία φορεῖ καὶ αὐτὴ πορφυροῦν μαφόριον ἐπὶ κιτρινωποῦ χιτῶνος. Τῆς τρίτης γυναικὸς διακρίνεται μόνον ἡ μετὰ φωτοστεφάνου κεφαλὴ. Ὁ δεξιᾷ ἱστάμενος Ἰωάννης ἐνδεδυμένος χιτῶνα λευκὸν καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἰώδες ἱμάτιον, εἰκονίζεται μὲ ἐλαφρῶς κεκαμμένα ὑπὸ τῆς θλίψεως τὰ γόνατα. Φέρει τὴν δεξιὰν χεῖρα εἰς τὴν παρειάν, ἐν ᾗ ἡ ἄριστερά του καταπίπτει ἀδρανῆς. Τέλος ὁ ὅπισθεν τοῦ Ἰωάννου εὐρισκόμενος Ἐκατόνταρχος φορεῖ στολὴν στρατιωτικὴν ἥτοι θώρακα ἐπὶ χιτῶνος καὶ ὑψηλά, κίτρινα, μὲ σταυρωτοὺς ἱμάντας ὑποδήματα, ἄνωθεν τῶν ὁποίων διακρίνονται γυμναὶ αἱ κνήμαι. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς αὐτοῦ χειρὸς δεικνύει τὸν Χριστόν, διὰ δὲ τῆς ἄριστερᾶς κρατεῖ ρομβοειδῇ ἀσπίδα, τῆς ὁποίας ἡ κατὰ τὸ ἥμισυ ὁρατὴ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια κοσμεῖται κατὰ μὲν τὴν παρυφὴν δι' ὠραίου ἐλικοειδοῦς κοσμήματος κατὰ δὲ τὸ μέσον δι' ἡμίσεος ἀετοῦ, πιθανώτατα δικεφάλου. Εἰς τὴν κεφαλὴν φέρει ὁ Ἐκατόνταρχος

τὸ σύννηθες λευκὸν πάνινον στρατιωτικὸν κάλυμμα, ὅπερ καταπίπτει ἐπὶ τῶν ὤμων του. Τὸ σῶμα τοῦ Ἰωάννου ἀποκρύπτει τμήμα τοῦ προσθίου ποδὸς τοῦ

Εἰκ. 122. Τὸ κάτω ἀριστερὸν τμήμα
τῆς εἰς Ἄδου καθόδου.

Ἐκατοντάρχου, τὸ δὲ πλαίσιον τῆς εἰκόνος ἀποκόπτει κατὰ τὸ ἡμῖς τὸν ὀπίσθιον αὐτοῦ πόδα.

Αἱ σάρκες καὶ τὰ γυμνά ἐν γένει μέρη παρεστάθησαν μὲ σιτόχρουν ἀπόχρωσιν, αἱ δὲ σκιαὶ τῶν πράσιναι.

8. Ἡ εἰς Ἄδου καθόδος.

Εἰς τὸ ἄνω μέρος εἰκονίζονται καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ πίνακος ἄδριοι κρυσταλλικοὶ βράχοι, κάτωθεν τῶν ὁποίων ἀνοίγεται, εἰς σχῆμα θόλου, ἡ σκοτεινὴ κοιλότης τοῦ Ἄδου. Εἰς τὸ μέσον τῆς κοιλότητος αὐτῆς παρίσταται ὄρθιος ὁ Χριστὸς βαίνων πρὸς δεξιὰ. Φορεῖ καστανέρυθρον χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, ὅπερ ἀνεμίζεται ἀριστερὰ πρὸς τὰ ὀπίσω (ἀναπεταίρειν). Στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω ὁ Χριστὸς τείνει τὴν δεξιὰν χεῖρα πρὸς τὸν κάτω ἀριστερῶν εἰκονιζόμενον, πολὺν Ἀδὰμ, τὸν ὁποῖον ἀνεγείρει ἐκ τῆς λευκῆς ὀρθογωνίου σαρκοφάγου ἐπὶ τῆς ὁποίας οὗτος κά-

θεται, στηρίζων τὸν μὲν δεξιὸν πόδα ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, τὸν δὲ ἀριστερὸν ἀνακάμπτων ἐπὶ τοῦ χεῖλους τῆς σαρκοφάγου (εἰκ. 122). Φορεῖ δ' ὁ Ἀδὰμ ἱμάτιον ἰώδες, μὲ σκοτεινότερον ἰώδες περίγραμμα καὶ πτυχάς, τὰ φῶτα τῶν ὁποίων τονίζονται διὰ παραθέσεως παραπλεύρως πρὸς τὴν σκοτεινὴν καὶ μιᾶς λευκῆς γραμμῆς. Ὁ χιτὼν εἶναι πράσινος μὲ κόκκινα περιγράμματα καὶ φῶτα χρώματος ὤχρας. Τὸ ἐκφραστικώτατόν του πρόσωπον εἶναι ὠχροκίτρινον μὲ σκιάς στακτοπρασίνους. Ἡ κόμη καὶ τὸ γένειον ἀπεδόθησαν μὲ παραλλήλους λευκὰς καμπύλας. Ὅπισθεν τοῦ Ἀδὰμ ἵσταται, καλυπτομένη ἐν μέρει ὑπ' αὐτοῦ, ἡ Εὐά, ἐνδεδυμένη πορφυροῦν μαφόριον καὶ τείνουσα τὴν χεῖρα πρὸς τὸν Χριστόν. Μιὰ ἄλλη μορφή μὲ μέλαιναν κόμην καὶ φωτοστέφανον διακρινομένη ὀπισθεν τῆς Εὐας θὰ εἶναι πιθανώτατα ὁ Ἀβελ.

Συμμετρικῶς πρὸς τὰ τρία μνημονευθέντα πρόσωπα εἰκονίζονται δεξιὰ

ἄλλα τρία ἦτοι κάτω μέν, ἱστάμενος ἐντὸς λευκῆς σαρκοφάγου, ὁ πολὺς προφητάναξ Δαβὶδ, ἐνδεδυμένος τὴν βασιλικὴν στολὴν ἦτοι λευκὸν χιτῶνα μὲ πλατεῖαν, χρυσῇν, μαργαριτοκόσμητον παρυφὴν καὶ ἐπ' αὐτοῦ γλαμύδα κοκκίνην καὶ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς στέμμα, παρ' αὐτὸν δ' ὀπισθεν ὁ προφητάναξ Σολομών, φορῶν ὁμοίως βασιλικὴν στολὴν, ἧς διακρίνεται ὁ πλατὺς χρυσοῦς, μαργαριτοκόσμητος λῶρος καὶ τέλος ἔτι περαιτέρω τρίτη μορφὴ λίαν δυσδιάκριτος. Τὴν ὕλην σύνθεσιν κλείουσιν κάτω πάλιν κρυσταλλικοὶ βράχοι.

9. Ἀνάληψις. Ἡ παράστασις τῆς Ἀναλήψεως διακρίνεται ἀμυδρώτατα χωρισμένη εἰς δύο ἡμιχόρια, ὧν τὸ πρὸς βορρᾶν ἐμφανίζει τὴν Παναγίαν κατ' ἐνώπιον ἐν στάσει δεήσεως, δεξιᾷ δὲ καὶ ἀριστερᾷ αὐτῆς ἀνὰ ἓνα λευκὰ ἐνδεδυμένον ἄγγελον καὶ ἀποστόλους.

Ὁ δυτικὸς τοῖχος. Εἰς τὸ ἄνωθεν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου τύμπانون δὲν διακρίνεται σήμερον παρ᾽ ἡμῶν. Ἰσως νὰ εἰκονίζετο ἄλλοτε ἐδῶ, ὡς συνήθως, ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Ἐκατέρωθεν ὁμῶς τῆς θύρας διετηρήθησαν, κάτωθεν τόξου φερομένου ὑπὸ λεπτῶν κινίσκων αἱ ραδιναί, ὁλόσωμοι μορφαὶ τῶν δύο κορυφαίων ἀποστόλων, ἦτοι δεξιᾷ μὲν τῷ εἰσερχομένῳ τοῦ Πέτρου εὐλογοῦντος, ἀριστερᾷ δὲ τοῦ Παύλου κρατοῦντος εὐαγγέλιον. Ἀμφοτέρω εἰκονίζονται εἰς στάσιν 3/4 ἐστραμμένοι πρὸς τὴν εἴσοδον. Καὶ ὁ μὲν Πέτρος φορεῖ κυανοῦν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ ὑπέρυθρον ἱμάτιον, μὲ τὰς πτυχὰς δηλουμένας διὰ βαθυτέρου ἐρυθροῦ χρώματος, ὁ δὲ Παῦλος ἰώδες ἱμάτιον μὲ σκοτεινότερας ἰώδεις ἐπίσης πτυχὰς. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κεφαλὴν τοῦ Παύλου, ἣτις εἶναι κατεστραμμένη ἢ τοῦ Πέτρου διετηρήθη ὅπως δὴποτε καλῶς (εἰκ. 123) ζωντανῇ εἰς ἔκφρασιν, μὲ ἔντονον τὸ βλέμμα κάτωθεν καστανῶν καμπυλωτῶν ὀφρῶν, λευκὴν κόμην, μύστακα καὶ γενειάδα κάπως ἄτακτον.

Τὸ κατώτατον μέρος ἀμφοτέρων τῶν εἰκόνων κοσμεῖται διὰ πλατέος,

Εἰκ. 123. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου.

οὐχὶ πολὺ ἐντέχνου κοσμήματος ἐξ ἀνθεμίων ὀρθῶν καὶ ἀντεστραμμένων, ὅπερ φθάνει μέχρι τοῦ ἐδάφους.

Πλάγια τοιχώματα. Τὸ βόρειον καὶ τὸ νότιον τοίχωμα τοῦ μέσου κλίτους ὀλίγας ἔφερον τοιχογραφίας· διότι τὸ μεγαλύτερον μέρος των ἀποκόπτεται ὑπὸ τῶν ἡμικυκλικῶν τόξων, δι' ὧν τὸ μέσον κλίτος συνεκoinώνει πρὸς τὰ πλάγια. Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ νοτίου δὲν φαίνεται σήμερον οὐδεμία εἰκόν, ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ τῆς ΒΔ γωνίας, διεσώθησαν αἱ ἐξῆς κατὰ σειρὰν παραστάσεις :

1) Ὀλόσωμος εἰκὼν τῆς Ἀγ. Εἰρήνης¹, (εἰκ. 124) τὴν ὁποίαν ὀνομάζει ἐπιγραφὴ προσγεγραμμένη παρὰ τὸν φωτοστέφανον τῆς Ἀγίας. Ὡς κόρη τοῦ βασιλίσκου Λικινίου², εἰκονίζεται ἡ Ἀγ. Εἰρήνη μὲ μαργαριτοκόσμητον βασιλικὴν στολήν, διαλίθους λώρους καὶ στέμμα, ὅπισθεν τοῦ ὁποίου πίπτει τετράγωνον, περίκοσμον κρήδεμνον. 2) Προτομαὶ τῶν δύο ἱατρῶν ἁγίων Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ. 3) Προτομὴ ἀρχαγγέλου κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ τόξου, κρατοῦντος διὰ τῆς δεξιᾶς τὸ λάβαρον. Ἀξιοπαρατήρητος εἶναι ἡ εἰς τὰς ροδαλὰς παρειὰς τῆς Ἀγίας Εἰρήνης καὶ τοῦ Ἀρχαγγέλου ἀπαλὴ μετάβασις ἀπὸ τῆς φωτιζομένης ἐπιφανείας πρὸς τὴν σκιάν, χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων.

Ἐπὶ τῆς ἄντυγος τῆς νοτίας καμάρας εἰκονίζονται τέσσαρες ὀλόσωμοι ἄγιοι κατενώπιον, ἐκ τῶν ὁποίων εἰς φέρει ἱμάτιον ἰῶδες. Ἡ λοξὴ ἀποτεμνημένη ἀκμὴ τῆς ἄντυγος ταύτης φέρει κόσμημα ἀπομιμούμενον ὀρθομαρμάρῳσιν καὶ ἀποτελούμενον ἀπὸ ἐξάγωνα ἐρυθροῦ καὶ βαθυπρασίνου χρώματος φέροντα ἐντὸς τετράφυλλον.

Νότιον κλίτος. Εἰς τὸ νότιον κλίτος διακρίνονται δύο στρώματα τοιχογραφιῶν. Τὸ πρῶτον θὰ ᾔτο σύγχρονον πρὸς τὸ τοῦ μέσου κλίτους, τὸ δὲ δευτερον κατὰ ἓνα καὶ πλέον αἰῶνα μεταγενέστερον. Οἱ χρωματικοὶ τόνοι καὶ τὰ ὑλικά κατασκευῆς τοῦ δευτέρου εἶναι πολὺ διάφορα ἀκόμη δὲ καὶ ἡ πρόσφυσις αὐτοῦ πρὸς τὰ τουρκικὰ ἐπιχρίσματα ἐντονωτέρα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον κάμνει τὰς τοιχογραφίας ταύτας δυσδιακρίτους. Ἐφ' ὅσον ἡδυνήθην νὰ διακρίνω ἐπὶ τοῦ νοτίου κλίτους ὑπῆρχον αἱ ἐξῆς παραστάσεις, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ τῆς ΒΔ γωνίας. 1) Ὀλόσωμος ἅγιος κατ' ἐνώπιον. 2) Ἀρχάγγελος ἐνθρονος κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς τὸ σκήπτρον διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ἀνεπτυγμένον εἰλητὸν μὲ τὴν δυσανάγνωστον ἐπιγραφὴν : *Τῶν ἄρτι κατιώντων[ων] τηνᾶς καθάριος μηδὲ χορὶς / σπιλάδων. Πρόσχωμεν οὐκοῦν μηδὲ χάρις Θεοῦ μὴ φίλερ. . .* 3) Τρεῖς πτερωταὶ μορφαὶ καθήμεναι, ἐξ ὧν ἡ ἐν τῷ μέσῳ κατενώπιον, αἱ δὲ ἑκατέρωθεν αὐτῆς κατὰ κρόταφον. Πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ τῆς φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ. 4) Ὁ Μυστικὸς δεῖπνος. Τούτου διακρίνεται καλῶς ἡ μετὰ

¹ Ἡ ἐκ Περσίας ἔλκουσα τὴν καταγωγὴν καὶ ἐν Ἐφέσῳ ταφεῖσα ὀσιομάρτυς Εἰρήνη, ἣτο ἐν Ρόδῳ δημοφιλεστάτη. Τοῦτο τοῦλάχιστον ἀποδεικνύουσιν τόσον αἱ συχναὶ εἰς ναοὺς τῆς νήσου ἀπεικονίσεις της (Πρβ. Ἀγ. Γεώργιον Βάρδαν, Ἀγ. Ταξιάρχην Θάρι κλπ.), ὅσον καὶ αἱ εἰς αὐτὴν ἀφιερώσεις ναῶν, ὡς π.χ. τῆς Κοσκινού (ὄρα ἀνωτ. σ. 87, εἰκ. 71), τῆς Ἀρνίθας (σ. 32), τῆς Λαχανιάς (σ. 40), τοῦ Μάσαρη κλπ.

² Πβλ. τὸν Συναξαριστὴν τοῦ Νικοδήμου, τ. II, Ἀθήνησιν 1868, σ. 130.

λευκῆς κεντητῆς ποδέας τράπεζα καὶ τὰ ἐπ' αὐτῆς ἐδέσματα. Τέλος 5) Δύο μορφαὶ δυσδιάγνωστοι. Ἐπὶ δὲ τοῦ νοτίου τοιχώματος τοῦ αὐτοῦ κλίτους ἔχομεν σειρὰν ὁλοσώμων ἁγίων, ἐξ ὧν σαφῶς κατονομάζεται ὁ 2ος ἀπὸ τῆς

Εἰκ. 124. Ἡ ἁγία Εἰρήνη.

Ν. Δ. γωνίας ἅγιος Νικόλαος. Εἰς τὸ ἐνταῦθα διαφαινόμενον τμῆμα τοῦ παλαιότερου στρώματος εὗρηται ἐπὶ κίτρινου βάθους διὰ λευκῶν γραμμάτων γεγραμμένη ἐπιγραφή λέγουσα: Δ(έσις) τῆς δούλ(ης) τοῦ Θεοῦ [Α]ναστα-

σίας. Τοῦ θόλου αἱ τοιχογραφίαι, ὡς καὶ τῶν ἐκατέρωθεν τυμπάνων τῶν στενῶν πλευρῶν, δὲν ἐκαθαρίσθησαν εἰσέτι.

Βόρειον κλίτος. Ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ βορείου κλίτους τοιχογραφιῶν, ἡ παρὰ τὴν εἴσοδον, δεξιᾷ τῷ εἰσερχομένῳ ἀνήκει εἰς τὸ παλαιότερον στρώμα. Εἰκο-

Εἰκ. 125. Ἡ ἁγία Μαρίνα (;)

νίζει δ' αὕτη γυναῖκα φέρουσαν ἀπὸ τῆς κεφαλῆς σκοτεινόχρωμον μαφόριον. Εἰς τὴν μὴ σφριζομένην δεξιάν χεῖρα θὰ ἐκράτει τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, τὴν δὲ ἀριστερὰν φέρει ἔμπρὸς πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω (εἰκ. 125). Εἶναι πιθανώτατα ἡ ἁγ. Μαρίνα ἢ ἡ ἁγ. Παρασκευή, αἵτινες συνήθως εἰκονίζονται παρὰ τὴν εἴσοδον. Ἡ πλατεῖα ἐκτέλεισις τῆς εἰκόνης ταύτης εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ μέσου κλίτους. Περαιτέρω ἐπὶ τοῦ ἰδίου τοιχώματος εἰκονίζεται κατὰ τὴν κλεῖδα τοῦ τόξου καθήμενος κατὰ κρόταφον πρὸς δεξιᾷ, ὁ ἀρχιερεὺς Ἀαρὼν κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς ἀνεπτυγμένον εἰλητόν, ἔφ' οὗ ἐπιγραφή: [εὐ]ρήκαμεν τὸν ποθοῦμενον. Τέλος εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ τόξου εἰκονίζονται παραλλήλως ὄρθιοι

καὶ κατενώπιον οἱ ἅγιοι Θεόδωρος καὶ Δημήτριος μὲ ἀστικήν στολὴν μάρτυρος. Τοῦ ἁγ. Θεοδώρου μέγα μέρος ἀποκόπτεται ὑπὸ τῆς καμπύλης τοῦ τόξου.

Τὸν τοῖχον τῆς ἀνατολικῆς στενῆς πλευρᾶς καταλαμβάνει ὁλόκληρον μεγάλη εἰκὼν τοῦ Ἀσχαγγέλου Μιχαὴλ κατενώπιον κρατοῦντος διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὴν σφαῖραν τοῦ κόσμου. Τέλος ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς διασώζεται ἄνω μὲν ἡ εἰκὼν τοῦ Προδρόμου περρωτοῦ ἔχουσα ἀνάγλυφον μετ' ἐγκοίλων ἀκτίνων φωτοστέφανον, εἰς δὲ τὴν παρὰ τὴν εἴσοδον τυφλὴν ἀψίδα ὁ ἁγ. Γεώργιος, ὅστις φέρει ἐδῶ τὴν ἐπωνυμίαν ὁ *Καμαριώτης*¹. Ὁ Ἅγιος ἱππεύει

¹ Τὸ ἐπίθετον τοῦτο ἦτο μέχρι τοῦδε γνωστὸν μόνον διὰ τὴν Παναγίαν. Οὕτω π.χ. εἰς ἀφιερωτήριον ἔγγραφον τοῦ 1356 τῆς Μ. Βατοπεδίου (Γρηγόριος Παλαμᾶς 11 (1927)

λευκὸν ἵππον μὲ κόκκινα λωρία, βαίνοντα πρὸς δεξιὰ (εἰκ. 126). Βλέπων κατενώπιον εἶναι ἐνδεδυμένος ἀνοιχτόχρωμον χιτῶνα μετὰ κυανῶν χειρίδων καὶ ἐπ' αὐτοῦ χλαμύδα κοκκίνην ἀνεμιζομένην πρὸς τὰ ὀπίσω (ἀναπετάριν). Κρατεῖ

Εἰκ. 126. Ἀγ. Γεώργιος ὁ Καμαριώτης.

διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τετράπλευρον, ἐλαφρῶς κυρτὴν ἀσπίδα, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς ἀφ' ἑνὸς δόρου τοποθετημένον διαγωνίως, ἀφ' ἑτέρου δὲ μικρὸν παιδίον,

σ. 366) ἀναφέρεται ἐν Θεσσαλονίκη ναὸς «εἰς τὸ ὄνομα τιμώμενος τῆς πανυπεράγνου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἐπωνυμιουμένης τῆς Καμαριωτίσσης». Ὡσαύτως τὸ καθολικὸν τῆς ἄλλοτε περιφίμου μονῆς τῆς νήσου Χάλκης (Πριγκιπωνήσου) τιμᾶται εἰς μνήμην Παναγίας τῆς Καμαριωτίσσης (Σκ. Βυζαντίου. Ἡ Κωνσταντινούπολις II Ἀθῆναι 1862 σ. 303). Εἰκόνα τοῦ ναοῦ τούτου ὄρα παρὰ Γ. Σωτηρίου, (Χριστ. καὶ Βυζ. ἀρχαιολογία Α' (1941) σ. 407) Τὸ ὄνομα τῆς ἐν Θεσσαλονίκη Καμαριωτίσσης ὁ Α. Ξυγγόπουλος θεωρεῖ σχετιζόμενον πρὸς τὸ ἐπίθετον τοῦ κτήτορος Ματθαίου Καμαριώτου, ἀκμάσαντος κατὰ τοὺς περὶ τὴν Ἀλωσιν χρόνους (Συμβολὴ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς Βυζ. Θεσσαλονίκης 1949 σ. 15 σημ. 2). Ὁ αὐτὸς ἀναφέρει, κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Ἀνδριώτου, ὅτι λιμὴν τις τῆς Σαμοθράκης καὶ ἐκκλησία τιμᾶται εἰς μνήμην Παναγίας τῆς Καμαριωτίσσης. Τέλος μὲ τὸ ἐπίθετον Καμαριωτίσσα χαρακτηρίζεται ἡ Παναγία καὶ εἰς φορητὴν εἰκόνα τῆς Κύπρου (D. Talbot Rice, *The icons of Cyprus*, London 1937 σ. 68).

καθήμενον εἰς τὰ ὀπίσθια τοῦ ἵππου (πισοκάπουλα). Κάτωθεν τοῦ ἵππου εἰκονίζετο διὰ κυματοειδῶν γραμμῶν θάλασσα. Τὸ παιδίον, ὅπερ εἰκονίζεται ἐνταῦθα μεταφέρων διὰ τοῦ ἵππου του ὁ Ἀγ. Γεώργιος, φορεῖ κωνικὸν πῖλον, ἔχει δ' ἀνηρτημένον παρ' αὐτὸ στενόλαιμον ἄγγειον. Ἡ παράστασις ἀπεικονίζει παλαιὸν θαῦμα καθ' ὃ ὁ «αἰχμαλώτων ἐλευθερωτής», ἅγιος Γεώργιος ἐπανεφέρεν εἰς τοὺς γονεῖς του τὸν ὑπὸ τῶν πειρατῶν κατὰ τινα ἐορτὴν ἀρπαγέντα καὶ ὡς θερμοδότην αὐτοῖς διακονήσαντα νεαρὸν υἱὸν των¹. Τοῦ θερμοδότου δὲ τὸ ἔργον ὑποδηλοῖ καὶ τὸ ἄγγειον (κουκούμιον ἢ χέρνιβον), ὅπερ φέρει ἀνηρτημένον τὸ παιδίον. Ἡ μετὰ τοῦ παιδίου παράστασις τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ἀπαντᾷ συχνὰ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰῶνος. Τὴν ἐπανευρίσκομεν π.χ. εἰς τὴν Τράπεζαν τῆς ἐν Ἀθῶ Μονῆς Διονυσίου² (τέλους 16ου ἢ ἀρχῶν 17ου αἰ.) καὶ ἐν τῷ τρικόγχῳ τοῦ Ὁρτάκιοι τῆς Καππαδοκίας³. Ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων, περιέργως, οὐδόλως τὴν ἀναφέρει.

Γενικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τεχνοτροπία

Αἱ συνθέσεις τῆς καμάρας τοῦ μέσου κλίτους παρουσιάζουν γενικῶς ἐπιτυχή ἐκτέλεσιν. Ἀποσπώμεναι ἀπὸ βαθέως κυανοῦ κάμπου ἔχουν ζωὴν καὶ κίνησιν. Αἱ ἀπαρτίζουσαι αὐτὰς μορφαὶ εἰκονίζονται ραδιναὶ καὶ εὐκαμπτοί. Τὰ πρόσωπα καὶ τὰ γυνὰ μέρη παρουσιάζουν ὠχροκίτρινον προπλάσμον⁴ μὲ ἐλαφρὰς καστανοχρόους σκιάς καὶ στακτοπρασίλους ἐνδιαμέσους τόνους. Τὰ ἐνδύματα ἔχουν πρόσχαρους, ἀνοικτοὺς χρωματισμοὺς — ροδοχρόους, ἰώ-

¹ Εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ J. B. Aufhauser ἐκδοθέντα θαύματα τοῦ Ἀγ. Γεωργίου (Miracula S^{ti} Georgii, Leipzig 1913 Teubner) ὁ ἅγιος φέρεται τελέσας τρεῖς τὸ αὐτὸ περίτου θαῦμα ἥτοι τῆς εἰς τοὺς γονεῖς του ἐπαναφορᾶς νέου αἰχμαλωτισθέντος ἢ ὑπὸ Ἀγαρηνῶν ἀρπαγέντος καὶ δὴ 1) Νέου τινος Παφλαγόνης (ἔ.ἀ.σ. 13 - 18) 2) Τοῦ υἱοῦ τοῦ στρατιώτου Λέοντος καὶ τῆς Θεοφανοῦς (ἔ.ἀ.σ. 18-44) καὶ 3) Μυτιληναίου τινος νέου (σ. 100 - 103). Ὁ ζωγράφος τῆς ἐξεταζομένης ἐδῶ εἰκόνος φαίνεται ἀντλῶν στοιχεῖα ἐκ τοῦ ὑπ' ἀρ. 2 θαύματος, εἰκονίζει δηλαδὴ τὸν υἱὸν τοῦ Λέοντος καὶ τῆς Θεοφανοῦς· διότι παριστάνει τὸ παιδίον «κομιδῇ μειράκιον» (σ. 33) καὶ κρατοῦν χέρνιβον ἥτοι «τὸ τοῦ θερμοῦ ἄγγειον, ὅπερ εἶωθεν ἢ ἐπιχώριος διάλεκτος καλεῖν κουκούμιον, καχλάζον καὶ ὑπερβλύζον» (σ. 33), ἐν ᾧ εἰς τὸ 3ον θαῦμα ὁ νέος καθ' ἣν στιγμὴν ἠρπάγη ὑπὸ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ἐκράτει «κύλικα πλήρη οἴνου πρὸς τὸ δοῦναι τῷ ἀμρεᾷ ἐν Κρήτῃ» (σ. 102) δηλαδὴ ἐντελῶς διαφόρου σχήματος ἄγγειον. Ἀλλὰ καὶ ἡ στολὴ καὶ ὁ κωνικὸς πῖλος, τὸν ὅποιον φορεῖ τὸ παιδίον τῆς ἡμετέρας εἰκόνος, εἰς τὸ αὐτὸ συμπτέρωσμά ἄγει, ὅτι δηλ. ὁ ζωγράφος ἀντλεῖ ἀπὸ τοῦ 2ου θαύματος· διότι τοῦτο λέγει ὅτι «ὁ ἐνδοξος τοῦ Χριστοῦ μάρτυς Γεώργιος ἄρας αὐτὸν (τὸν νέον) ἐκεῖθεν καὶ μετάρσιον ἐν ριπῇ ὀφθαλμοῦ φέρων, ἔστησεν ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ... Θεασάμενοι δὲ οἱ τε γονεῖς καὶ πάντες οἱ παρατυχόντες βουλγαρικὴν στολὴν ἡμφιεσμένον καὶ τὸ κουκούμιον ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ κρατοῦντα κλπ.».

² G. Millet, Athos. Les peintures. Paris 1927. Πίν. 211,3.

³ G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce II, 1 (1936) σ. 241.

⁴ Εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν ὁ προπλάσμος εἶναι σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου πράσινος.

δεις, ανοικτοπρασίνους, καστανούς — πλατειὰν καὶ ἄνετον ἐκτέλεσιν καὶ πτυχαὺς μὲ ἐντόνους σκιοφωτισμούς. Εἰς τὰς ἀκινήτους ἰδίᾳ μορφὰς τὰ ἐνδύματα ποὺ τὰς περισφίγγουν τοὺς δίδουν χάριν καὶ κομψότητα (ἄγ. Πέτρος Δ. τοίχου). Ἐν καὶ ἀρκετὰ κατεστραμμένα διατηροῦν ἀκόμη πολλὰ ἀπὸ τὰ πρόσωπα ἐντονὸν τὴν ἔκφρασιν τοῦ αἰσθήματος ποὺ δοκιμάζουν. Κοντὰ εἰς σκηναὺς συγκρατημένης θλίψεως (Σταύρωσις) ἔχομεν ἄλλας μὲ πολὺ πάθος καὶ δραματικότητα (Μεταμόρφωσις). Τὰ ἀρχιτεκτονήματα τοῦ βάθους (Εὐαγγελισμός, Σταύρωσις) συμβάλλουν εἰς τὴν ἑξαρσιν τῆς γραφικότητος. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς συνθέσεις τῆς καμάρας αἱ μεμονωμένοι μορφαὶ ποὺ εἰκονίζονται ἐπὶ τοῦ βορείου τόξου (Ἄγγελος μὲ τὸ λάβαρον, ἄγ. Εἰρήνη, ἄγ. Κοσμάς καὶ Δαμιανός), ἔχουσαι αὐστηρῶς μετωπικὴν στάσιν, ἀπεδόθησαν ἡρεμοὶ καὶ εὐγενεῖς, οἷον εἰ ἐξιδανικευμένοι. Τὸ ἀπαλὸν πλάσιμον τῶν ῥοδαλῶν προσώπων των παρουσιάζει μίαν μαλακὴν διαβάθμισιν ἀπὸ τῶν φωτεινῶν πρὸς τοὺς σκιερὺς τόνους, χωρὶς ἀποτόμους ἱμπερσιονιστικὰς ἀντιθέσεις. Ἴσως ταῦτα εἶναι ἔργα ἄλλου τεχνίτου, συγχρόνου ἢ κατὰ τι μεταγενεστέρου τοῦ ζωγραφήσαντος τὴν καμάραν.

Εἰκονογραφικῶς αἱ τοιχογραφίαι τοῦ μέσου κλίτους παρουσιάζουν πολλὰ Καππαδοκικὰ στοιχεῖα. Ἡ Δέσις τοῦ τεταρτοσφαιρίου τοῦ ἱεροῦ καὶ ἡ ἀπουσία τοῦ Προδρόμου ἀπὸ τὴν εἰς Ἄδου Κάθοδον, ἀποτελοῦν δύο ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικώτερα. Κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως ὁ ἀγιογράφος μας τηρεῖται ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς ἀγνῆς Βυζαντινῆς λειτουργικῆς παραδόσεως καὶ τεχνοτροπίας (Πβλ. ἰδίᾳ τὴν Σταύρωσιν).

Ὡς πρὸ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ μέσου κλίτους ἡ κίνησις καὶ ἡ χάρις τῶν μορφῶν, τὰ ἀρχιτεκτονήματα τοῦ βάθους, ἡ πλατεία ἐκτέλεσις τῶν ἐνδυμάτων, τὰ φωτεινά, μελωδικὰ των χρώματα καὶ ἡ ἐξαύλωσις των, ἡ δραματικότης τῶν στάσεων¹, τὸ κατάκοσμον τῆς στολῆς τῆς Ἄγ. Εἰρήνης καὶ ἡ διὰ βαθμιαίας ἐξασθενήσεως τῶν τόνων ἐπιδίωξις τοῦ ὅγκου, μαρτυροῦν ἀσφαλῶς παλαιολογίους χρόνους, πιθανώτατα δὲ τὸ δευτερον ἡμῖς τοῦ 14^{ου} αἰῶνος· διότι αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων ἀρχίζουν ἤδη νὰ ἔχουν κάποιαν ἐπιτήδευσιν. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς τοιχογραφίας τῶν ἄκρων κλιτῶν αὗται ἐξαιρέσει ὀλίγων (π.χ. τῆς ἄγ. Μαρίνας), αἵτινες δεικνύουσι τὴν αὐτὴν πρὸς τὰς τοῦ μέσου κλίτους τεχνοτροπίαν, φαίνονται νὰ εἶναι κατὰ ἓνα αἰῶνα μεταγενέστεραι. Ἐξετελέσθησαν λοιπὸν αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἰλκ-Μιχράμπ ἐν πλήρει Ἱπποτοκρατίᾳ, χωρὶς ἐν τούτοις νὰ παρουσιάζουν οὐδὲ τὴν παρα-

¹ Πβλ. τοὺς Ἀποστόλους τῆς Μεταμορφώσεως, οἵτινες ἀντὶ νὰ εἶναι γονατιστοί, ὡς εἰκονίζοντο πρότερον, ἔχουν τώρα πέσει πρηνεῖς. Ὅλος ἰδιαιτέρας μνείας ἀξία εἶναι ἡ στάσις τοῦ Ἰακώβου, ὁ ὁποῖος, ἂν καὶ πεσμένος ἀνάσκελα, ὅμως ἀνασηκώνεται στηριζὼν τὸν ἀριστερὸν ἀγκῶνα του ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ὅπως περίπου καὶ εἰς τὴν Περίβλεπτον τοῦ Μυστρά (Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910 πιν. 119,9) ἔχει δηλαδὴ στάσιν ἀρκετὰ σπανίαν.

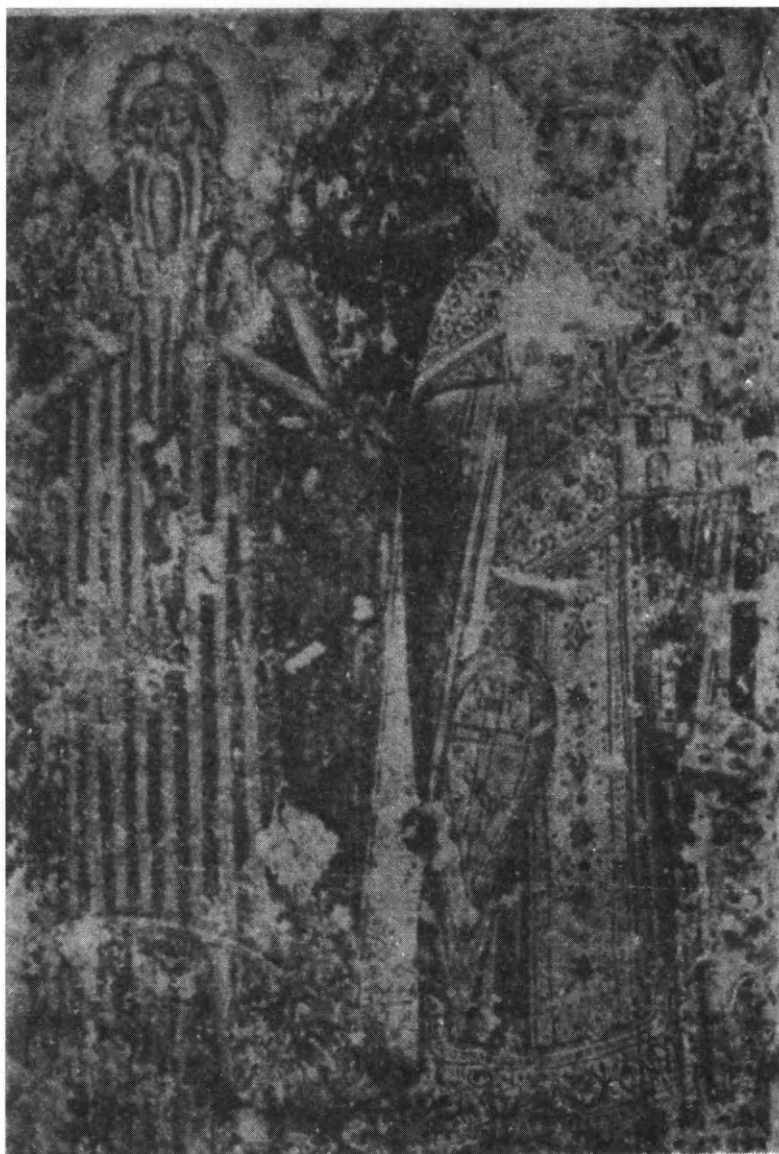
μικρὰν ἐπίδρασιν φραγκικῆς τέχνης· πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἔρχεται νὰ διαπιστώσῃ τὴν καὶ ἄλλοθεν μαρτυρουμένην ἐλευθερίαν, τῆς ὁποίας ἔχαιρον ἐπὶ Ἰπποτῶν οἱ ὀρθόδοξοι κάτοικοι τῆς νήσου κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν θρησκευτικῶν τῶν ἔργων.

3. ΚΑΔΙ ΜΕΣΤΖΙΑ

Ἡ κατὰ τὴν σημερινὴν ὁδὸν Μενεκλέους καὶ παρὰ τὸ τζαμί Σουλτάν Μουσταφᾶ κειμένη τρίκλιτος βασιλικὴ τοῦ Καδὶ - Μεστζίδ ἐκτείνεται καὶ αὐτὴ κατὰ πλάτος, ὅπως καὶ ἡ τοῦ Ἰλκ - Μιχράμπ, κατ' ἀνατολικὴν προφανῶς ἐπίδρασιν. Τὸ μέσον τῆς κλίτος, καλυπτόμενον δι' ἐλαφρῶς τεθλασμένης καμαράς ἐξέχει τῶν πλαγίων, ὀλίγον μὲν πρὸς ἀνατολὰς, πολὺ δὲ περισσότερον πρὸς δυσμὰς. Τὰ πλάγια κλίτη ἔχουν τὸ αὐτὸ περίπου πρὸς τὸ μέσον πλάτος, καλύπτονται δὲ δι' ἡμικυλινδρικών, ἰσοϋψῶν πρὸς τὴν μέσσην καμαρῶν. (Βλέπε τὴν σχετικὴν κάτοψιν καὶ κατὰ πλάτος τομὴν εἰς τὴν σελ. 68 εἰκ. 56). Ἡ ἐπικοινωνία τῶν ἄκρων πρὸς τὸ μέσον κλίτος γίνεται διὰ μεγάλων χαμηλωμένων τόξων, ὅπως δηλαδὴ καὶ εἰς τὸ Ἰλκ - Μιχράμπ. Τὰ τόξα ταῦτα φαίνεται ὅτι κατεσκευάσθησαν καὶ ἐδῶ μεταγενεστέρως, ὅταν ὁ χριστιανικὸς ναὸς μετετράπη εἰς τζαμί ἢ μᾶλλον μασγίδιον (εὐκτήριον), ὁπότε ἔγιναν καὶ ἄλλαι τινὲς μεταβολαί, ὡς π. χ. ἡ κατεδάφισις τῆς πρὸς ἀνατολὰς τοῦ μέσου κλίτους κόγχης τοῦ χριστιανικοῦ ἱεροῦ καὶ ἡ κατασκευὴ νέας κόγχης προσευχῆς (μιχράμπ) κατὰ τὴν Ν.Α. γωνίαν (εἰς τὸ σήμερον Α τῆς εἰκόνης 56). Ὁ ναὸς ἔφερε τρεῖς θύρας εἰσόδου: μίαν ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς πρὸς δυσμὰς προεξοχῆς τοῦ μέσου κλίτους καὶ δύο ἄλλας κατὰ τὰ πλάγια κλίτη. Ἐκ τούτων ἡ ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς ἀνοιγομένη καὶ σήμερον ἐντειχισμένη ἦτο, φαίνεται, ἡ κυρία εἴσοδος ἀπὸ τῆς ὁδοῦ· διότι φέρει ὑπεράνω ἀναγλύπτου ὑπερθύρου τόξον ἀνακουφιστικὸν περιβάλλον ἀβαθῆ κόγχην, καὶ στηριζόμενον ἐπὶ δύο κιλιβάντων φερόντων ἀναγλύπτους σταυροὺς. Ἐν τῇ κόγχῃ θὰ ἦτο ἐξωγραφημένη ἡ εἰκὼν τοῦ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένου ἁγίου, ὃν ἀγνοοῦμεν. Ὁ ναὸς ἐφωτίζετο δι' ὑψηλὰ τοποθετημένων μικρῶν παραθύρων, ἐκ τῶν ὁποίων διεσώθη ἓν δίλοβον κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ νοτίου κλίτους. Κάτωθεν ἀκριβῶς τοῦ παραθύρου αὐτοῦ κατεσκευάσθη ὀρθογώνιος, ἀβαθὴς κόγχη φέρουσα πλαίσιον μετὰ γλυφῶν.

Ἀμα τῇ ἀπελευθερώσει τῆς νήσου (1947) οἱ ὀρθόδοξοι κάτοικοι τῆς νήσου ἔσπευσαν νὰ κατεδαφίσωσι τὸ μουσουλμανικὸν μιχράμπ, ὅπισθεν τοῦ ὁποίου ἀπεκαλύφθησαν τοιχογραφίαι τινὲς τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ, αἱ μόναι σήμερον ἐν αὐτῷ σωζόμεναι, αἵτινες κατὰ ταῦτα εἶναι ἀρχαιότεραι τοῦ 1523 ἔτους τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως, ὁπότε ὅλοι οἱ χριστιανικοὶ ναοί, παρὰ τὸν σχετικὸν ὅρον τῆς συνθήκης, μετετράπησαν ἀμέσως εἰς τζαμιά.

Αἱ εὐρεθεῖσαι τοιχογραφίαι εἰκονίζουσιν δύο μὲν ὁλοσώμους ἁγίους κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν—τὴν ἁγίαν Ἐλένην καὶ ἓνα ἀναχωρητὴν, (εἰκ. 127) ἓνα δ' ἄλλον, πολὺ ὅμως κατεστραμμένον, ὁσιομάρτυρα, κατὰ τὴν ἀνατολικὴν.

Εἰκ. 127. Ὁ ἀναχωρητὴς Παῦλος ὁ Θηβαῖος καὶ ἡ Ἁγ. Ἑλένη.
Τοιχογραφία τοῦ Καδὶ - Μεσάζιδ

“Ολοι παριστάνοντο εἰς φυσικὸν περίπου μέγεθος καὶ πατοῦντες σχεδὸν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους.

Ἡ ἁγία Ἑλένη εἰκονίζεται διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογοῦσα, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατοῦσα ὁμοίωμα πόλεως, πιθανώτατα τῆς Ἱερουσαλήμ, ἐν τῇ ὁποίᾳ τόσον εὐεργετικῶς εἶχε δράσει ἡ ἁγία τοῦ Κωνσταντίνου μήτηρ. Τῆς πόλεως εἰκονίζεται ὁ μετὰ πυλῶν καὶ πύργων μετ’ ἐπάλξεων περίβολος, ἐσωτερικῶς τοῦ ὁποίου διακρίνεται μέγα ἡμικυκλικὸν κτήριον στηριζόμενον ἐπὶ πολλῶν κιόνων. Πλουσιωτάτη εἶναι ἡ βασιλικὴ στολή, τὴν ὁποίαν φέρει ἡ Αὐγούστα. Ἐσωτερικῶς μακρὸς χιτῶν μὲ φαρδεῖα πράσινα μανίκια πλαισιοῦται κάτω ἀπὸ πλατεῖαν κατάκοσμον παρυφήν· ἐπὶ τοῦ χιτῶνος ἀφ’ ἐνὸς μὲν ὁ λιθοκόλλητος *μανιάκης* (λαιμός) καὶ οἱ ἐπίσης λιθοκόλλητοι πλατεῖς *λῶροι*, ἀφ’ ἑτέρου δὲ ἀριστερᾶ μὲν τὸ τετράγωνον ἐπιγονάτιον δεξιᾷ δὲ τὸ χαρακτηριστικὸν διὰ τὰς αὐτοκρατείας καρδιόσχημον ἔμβλημα, τὸ λεγόμενον *θωράκιον*¹, φέρον ὡς ἐπίσημα τὸν ὑπὸ τῆς ἁγίας Ἑλένης εὐρεθέντα τίμιον σταυρὸν τῆς σταυρώσεως καὶ μεταξὺ τῶν κεραιῶν αὐτοῦ τὰ ἀρχικὰ γράμματα τῶν ἐκ τῆς λειτουργίας τῶν προσηγιασμένων εἰλημμένων φράσεων ΙC (Ἰησοῦς) ΧC (Χριστὸς) Ν (νι)-Κ (κᾶ) καὶ Φ (ῶς) — Χ (ριστοῦ) Φ (αίνει) Π (ᾶσιν). Τέλος ὑπεράνω τοῦ χιτῶνος καὶ τῶν λῶρων εἶναι τεθειμένος ὁ κατάκοσμος ἀπὸ *ἐξόμπλια* αὐτοκρατορικὸς μανδύας, ὅστις πορπούμενος πρὸ τοῦ στήθους, ἀναδιπλοῦται ἐπὶ τῶν νώτων ἀφίνων νὰ φαίνεται ἐμπρὸς ἡ ροδινὴ ἐσωτερικὴ του σηρικὴ φόδρα, εἰς ὥραϊαν χρωματικὴν ἁρμονίαν πρὸς τὰ ἀνοικτοπράσινα μανίκια τοῦ ἐσωτερικοῦ χιτῶνος. Τοῦ προσώπου τῆς ἁγίας δὲν διετηρήθησαν τὰ χαρακτηριστικά. Τῆς κόμης μόνον διακρίνεται τὸ συγκατοῦν τὸ κανονικόν της σχῆμα πλεκτὸν δίκτυον, ὡς καὶ τὸ μέγα λιθοκόλλητον στέμμα, ὅπισθεν τοῦ ὁποίου καταπίπτει τὸ χαρακτηριστικὸν διὰ τὰς βασιλικῆς καταγωγῆς ἁγίας, λευκόν, ὀρθογώνιον κρήδεμνον, προβαλλόμενον ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ φωτοστεφάνου, παραπλευρῶς τοῦ ὁποίου, ἀριστερᾶ διακρίνεται τὸ διὰ λευκῶν γραμμάτων ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ βάθους γεγραμμένον ὄνομα *Ἑλένη*.

Ζωηρὰν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν πλουσίως ἐνδεδυμένην αὐτοκράτειραν κύμνει ὁ ἀριστερᾶ αὐτῆς εἰκονιζόμενος ἀπέριτος ἀναχωρητὴς ἅγιος, ὁ περιβεβλημένος τὸν μακρὸν καὶ σκληρὸν τρίχινον σάκκον. Ὁ μὲ λευκὴν κόμην καὶ λευκὴν, μακρὰν γενειάδα ἅγιος οὗτος εἰκονίζεται εἰς στάσιν προσευχῆς μὲ τὰς δύο χεῖρας διαγωνίως πρὸ τοῦ στήθους τεθειμένας καὶ τὰς παλάμας πρὸς τὰ

¹ Τὴν ταύτισιν τοῦ παρὰ Κ. Πορφυρογεννήτῳ (τ. II σ. 63 ἐκδ. Vogt) ἀναφερομένου θωρακίου πρὸς τὸ ὑπὸ τῶν αὐτοκρατειρῶν κυρίως φερόμενον θυρεόσχημον ἔμβλημα ἐπέτυχε πρῶτος ὁ J. Ebersolt (*Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantine*, Paris 1917 p. 65 καὶ *Les arts somptuaires de Byzance*, Paris 1923 σ. 75), αὐτὸ δὲ τοῦτο τὸ ἔμβλημα ἐμελέτησεν ἰδιαίτερος ὁ G. de Jerphanion κατ’ ἀρχὰς ἐν *Mélanges Ch. Diehl* τ. II Paris 1930 σ. 71-79 καὶ εἶτα ἐν *Voix des monuments*, Paris - Roma 1938 σ. 263 κ.ἐξ.

ἔξω. Ὁ πλεκτός, μακρὸς σάκκος, τὸν ὁποῖον φορεῖ, ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλὰς στενὰς κατακορύφους λωρίδας ἐναλλάξ ἐρυθρᾶς καὶ κιτρίνας, φθάνει δὲ κάτω μέχρι τοῦ μέσου τῶν κνημῶν ἀφίνων νὰ φαίνωνται οἱ γυμνοὶ ἄκροι πόδες τοῦ ἁγίου. Αἱ σάρκες γενικῶς εἰκονίζονται ρόδινα μὲ περιγράμματα βαθέως ἐρυθρᾶ (grenat). Ἀλλὰ περὶ τίνος ἀναχωρητοῦ πρόκειται; Νομίζω περὶ Παύλου τοῦ Θηβαίου, ἃν κρίνωμεν ἀπὸ ἀναλόγους παραστάσεις¹ τοῦ ἁγίου τούτου. Διακρίνονται ἄλλως τε καὶ δύο ἢ τρία γράμματα ΙΟC τῆς σχετικῆς λευκῆς ἐπὶ τοῦ βαθυγαλίου κάμπου ἐπιγραφῆς.

Τέλος τοῦ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν πολὺ κατεστραμμένου ἁγίου διακρίνεται μόνον τὸ κουκούλιον—ὥστε περὶ ἀσκητοῦ καὶ ἐδῶ πρόκειται—καὶ ἡ εὐλογοῦσα δεξιὰ χεὶρ.

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Καδὶ Μεστιζιδ ἀνήκousι πιθανώτατα εἰς τὰ τέλη τοῦ 14^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 15^{ου} αἰῶνος.

4. ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ

Εἰς τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου² τοιχογραφίαι διετηρήθησαν μόνον εἰς τὰ κατακόρυφα τοιχώματα τῶν βορείων πεσσῶν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σ-αυροῦ³. Αἱ τοιχογραφίαι αὗται ἀνήκousιν εἰς δύο ἐποχάς· οὕτω αἱ μὲν ἐπὶ τῶν πεσσῶν τοῦ ἀνατολικοῦ τόξου εἶναι βυζαντιναί, αἱ δὲ ὑπόλοιποι φραγκικαί, ἐκτελεσθεῖσαι ὅταν ἡ ἐκκλησία κατελήφθη ὑπὸ τῶν Ἰπποτῶν, ὅποτε καὶ ἡ ὁροφή της ὁλόκληρος μετεσκευάσθη κατὰ φραγκικὸν ρυθμόν⁴.

Αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τοῦ ἀνατολικοῦ τόξου εἶναι δυστυχῶς πολὺ βεβλαμμέναι ἐκ τῶν κτυπημάτων τῆς σφύρας, ἅτινα ἐδέχθησαν ἵνα ἐπικολλήσῃ ἐπ' αὐτῶν τὸ μεταγενέστερον κονίαμα (εἰκ. 128). Παρὰ ταῦτα διακρίνονται ἀρκετὰ στοιχεῖα των. Οὕτω ἐπὶ τῆς δυτικῆς παρεῖας τοῦ πρὸς τὸν ἄλλοτε ὑπάρξαντα τροῦλλον πεσσοῦ εἰκονίζονται δύο ὁλόσωμοι ἄγιοι (εἰκ. 128), ἔξ· ὧν ἡ ἀριστερᾶ τῷ θεατῇ, βραχυτέρα τῆς ἄλλης, φορεῖ ποδήρη χειριδωτόν, κυανοῦν χιτῶνα, ἔχοντα κατακόσμους τὰς παρυφάς τῶν χειρίδων καὶ ἐπ' αὐτοῦ

¹ Π. χ. εἰς Βαζκονο τῆς Βουλγαρίας (12^{ος} αἰ.) (Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie* πίν. V, c). — Πρωῦτον τοῦ Ἀγ. Ὁρους (14^{ος} αἰ.) (Millet, *Athos Les peintures* πίν. 46, 2), Ρογανο τοῦ Βουλγαρίας (1500) (*Izvestija Boulg.* Ἰνστιτούτου τ. IV πίν. 40, 2). — Μονὴ Βαβλαὰμ Μετῶρων (16^{ος} αἰ.) (ἀδημοσίευτος εἰσέτι).

² Ὅρα τὴν σχετικὴν κάτοψιν καὶ τομὴν τοῦ ναοῦ εἰς σελ. 73 καὶ 74 τοῦ παρόντος τόμου.

³ Μέχρι πρὸ ὀλίγων ἀκόμη ἐτῶν λείψανα τοιχογραφιῶν διετηροῦντο καὶ ἐπὶ τῆς δυτικῆς προσόψεως, ὑπεράνω τῆς μέσης θύρας εἰσόδου. Σήμερον ἀμυδρὰ μόνον ἔχνη των διαφαίνονται.

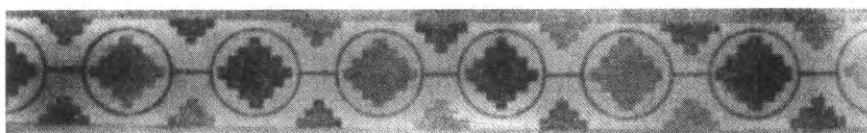
⁴ Βλέπε ὅσα ἐλέχθησαν ἀνωτέρω εἰς σελ. 74.

ἐρυθρὸν μαφόριον, ἡ δὲ δεξιὰ χιτῶνα πορτοκαλόχρουν καὶ χλαμύδα πρασίνην. Ἀμφοτέραι κρατοῦσι διὰ τῆς ἐλαφρώς πρὸ τοῦ στήθους ὑψουμένης δεξιᾶς

Εἰκ. 128. Δύο βυζαντιναὶ ἄγαι τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου.

χειρὸς ἡ μὲν ἀριστερὰ τὸν σταυρὸν τῆς μάρτυρος, ἡ δὲ δεξιὰ βιβλίον (εὐαγγέλιον). Καὶ αἱ δύο ἐπίσης ἔχουσι τὴν ἀριστερὰν χεῖρα ὑψωμένην μετὰ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω. Αἱ συνοδεύουσαι ποτὲ αὐτὰς ἐπιγραφαὶ δὲν σώζονται.

Εἰκ. 129. Κόσμημα τῶν βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου.

Δύο ἄλλαι ὁλόσωμοι μορφαὶ ἁγίων γυναικῶν εἰκονίζονται ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς παρειάς τοῦ γειτονικοῦ πρὸς δυσμῶς πεσσοῦ, ἀκριβῶς ἔναντι τῶν πρώτων. Ἐξ αὐτῶν καλύτερον διατηρεῖται ἡ δεξιᾷ τῷ θεατῇ, ἃν καὶ ἡ κεφαλὴ τῆς εἶναι κατεστραμμένη. Ἀμφότεραι εἰκονίζονται εἰς φνυσικὸν μέγεθος καὶ ἐστραμμέναι κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς τὸν θεατὴν.

Ἡ πρὸς τὰ δεξιὰ μορφή κρατεῖ διὰ μὲν τῆς πρὸς τὰ ἔξω καὶ παραλλήλως πρὸς τὸ σῶμα ὑψομένης δεξιᾶς χειρὸς ἰσοσκελῆ, πολυτελεῆ σταυρὸν μετὰ μακρᾶς λαβῆς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς βιβλίον (εὐαγγέλιον). Εἶναι ἐνδεδυμένη πολυτελεῆ στολὴν ἣτοι ἐσωτερικῶς μὲν χιτῶνα πράσινον μὲ πλατείας παρυφᾶς κοσμουμένης δι' ἐλικοειδῶν κοσμημάτων κατὰ τὸν λαιμὸν καὶ τὸν ἄξονα τοῦ σώματος, ἐξωτερικῶς δὲ μανδύαν ἰόχρουν, ὅστις καλύπτων τὰ νῶτα ἐμφανίζεται ἔμπρὸς κατὰ τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ σώματος κοσμούμενος δι' ἀνθεμίων κατὰ τὸν ποδόγυρον. Τὰ ἐλικοειδῆ κοσμήματα καὶ τὰ ἀνθέμια τοῦ ποδογύρου προβαλλόμενα ἐπὶ σκοτεινοῦ βάθους ἔχουσι χρῶμα κίτρινον.

Ἡ πρὸς τ' ἀριστερὰ μορφή κρατοῦσα σταυρὸν πρὸ τοῦ στήθους φορεῖ κυανοῦν χιτῶνα καὶ καστανὸν μαφόριον.

Αἱ ἄνω περιγραφεῖσαι μορφαὶ πλαισιοῦνται κάτω διὰ 0.40 πλατέος κοσμήματος συνισταμένου ἐκ κύκλων ἐντὸς τῶν ὁποίων εἶναι τεθειμένα διαγωνίως ὀδοντωτὰ τετράγωνα ἐναλλάξ κόκκινα καὶ μαῦρα (εἰκ. 129). Ἐκ τῆς πάλαι ποτὲ προσγεγραμμένης ἐπιγραφῆς διακρίνεται ἐν μόνον λευκὸν ἄλφα ἐπὶ τοῦ χρώματος κυανοῦ κοβαλτίου βάθους.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνικὴν τῆς ἐκτελέσεώς των αἱ τοιχογραφίαι τῶν πεσσῶν παρουσιάζουσι κίτρινον προπλάσμον εἰς τὰ γυμνὰ μέρη (πρόσωπα καὶ χεῖρας). Ἐπὶ τοῦ προπλάσμου αὐτοῦ τὰ μὲν χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου διαγράφονται διὰ βαθέος ἰώδους ἢ καστανοῦ χρώματος, αἱ δὲ σκιαί διὰ πρασίνου διαβαθμιζομένου τόνου (sfumato). Τεχνοτροπικῶς αἱ 4 εἰκόνες δύνανται νὰ ἀναχθῶσιν εἰς τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14^{ου} αἰῶνος.

Εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀνήκει πιθανῶς καὶ ἡ ἐπὶ τῆς νοτίας παρειάς τοῦ δευτέρου πεσσοῦ ὑψηλὰ εἰκονιζομένη Παναγία (εἰκ. 130). Ἐστραμμένη κατὰ τὰ $\frac{3}{4}$ κάθηται ἐπὶ θρόνου (οὔτινος διακρίνεται τὸ μαξιλλάριον) κρατοῦσα διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τὸ πεδίον Ἰησοῦν, οὔτινος διασώζεται μόνον τὸ ἐπὶ κυανοῦ χιτῶνος κόκκινον ἱμάτιον καὶ τμῆμα τοῦ περιβάλλοντος τὴν κεφαλὴν

φωτοστεφάνου. Ἡ Παναγία κλίνειυσα ἑλαφρῶς τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸ παιδίον φορεῖ ὑπεράνω κυανοῦ χιτῶνος ἐρυθρὸν μαφόριον κάτωθεν τοῦ ὁποίου διακρίνεται κατὰ τὴν κεφαλὴν λευκὸν μανδήλιον μὲ γαλάνην οὐγίαν (εἰκ. 130). Αἱ μεγάλαι, καμπύλαι ὀφρῦες καὶ ὁ κατ' ὀξείαν γωνίαν σχεδιαζόμενος κανθὸς

Εἰκ. 130. Παναγία βρεφοκρατοῦσα.

τοῦ ὀφθαλμοῦ ξενίζουσι κάπως ἐκ πρώτης ὄψεως· δὲν εἶναι ἐν τούτοις ἀσυνήθη καὶ εἰς ἄλλα σύγχρονα περίπου βυζαντινὰ ἔργα¹.

Ὅπως διάφορον τεχνοτροπίαν καὶ τεχνικὴν πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἐξετασθείσας τοιχογραφίας παρουσιάζει ἡ κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν παραστάδα εἰκονιζομένη ἁγία (εἰκ. 131), ἥτις, κατὰ τὴν συνοδευούσαν αὐτὴν λατινικὴν ἐπιγραφὴν: *S(ancta) Lucia V(ir)go*, εἰκονίζει τὴν ἰδιαιτέρως ὑπὸ τῶν καθο-

¹ Ἀναφέρω προχείρως τὴν ὡραίαν Παναγίαν τῆς κτητορικῆς εἰκόνης τοῦ ἐν Λογκανίκῃ τῆς Λακωνίας ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Ἑπετηρὶς Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. ἸΔ' (1938) σελ. 48ῃ εἰκ. 16).

λικῶν ἀγαπωμένην ἁγ. Λουκίαν. Ἡ παρθενομάρτυς ἐξωγραφήθη ἐδῶ ἐπὶ ἀνοικτοῦ κυανοῦ κάμπου, ἐντὸς πλαισίου καταλήγοντος ἄνω εἰς ἀέτωμα ἐκ τριχρώμου (ἐρυθρᾶς, κιτρίνης καὶ πρασίνης) ταινίας. Φέρουσα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς χρυσοῦν, μὲ ἐρυθροὺς καὶ πρασίνους λίθους στέμμα, προβαλλόμενον ἐπὶ φωτο-

Εἰκ. 131. Φραγκικὴ τοιχογραφία τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου.

στεφάνου μετ' ἐγκοίλων ἀκτίνων, διὰ μὲν τῆς πλαγίως ὑψωμένης δεξιᾶς εὐλογεῖ, ἐν ᾗ διὰ τῆς ἀριστερᾶς¹, ἣν φέρει ὀριζοντίως πρὸ τοῦ στήθους, κρατεῖ ἀντικείμενόν τι, πιθανώτατα ποτήριον. Τὸ ὑπὸ πλουσίας ξανθῆς κόμης περιβαλλόμενον πρόσωπόν της, μὲ τοὺς ὡραίους ὀφθαλμούς, τὴν εὐθεῖαν ρίνα καὶ τὸ μικρὸν στόμα, παρίσταται ἐντελῶς κατενώπιον, μόνον δ' αἱ κόραι τῶν ὀφθαλμῶν στρέφονται πρὸς τὴν ἀριστερὰ προσδίδουσαι οὕτω κίνησιν εἰς τὴν μορφήν. Ἡ ἁγία φορεῖ λευκὸν χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ μανδύαν πίπτοντα ἐπὶ τῶν νώτων καὶ συγκρατούμενον διὰ ταινιῶν ἀπὸ τῶν μασχαλῶν.

¹ Ἡ ἄκρα ἀριστερὰ χεὶρ ἐσχεδιάσθη δυσαναλόγως χονδρά.

Τὸ πλάσιμον τοῦ προσώπου εἶναι μαλακόν, ἐπιτυγχανόμενον δι' ἐλαφρῶς διαβαθμιζομένων ὑποπρασίνων τόνων. Ἡ ἐπ' αὐτοῦ κατανομή τῶν φώτων, ἡ διαμόρφωσις τῶν ὀφθαλμῶν καὶ ἡ καθόλου γλυκερὰ ἔκφρασις τῆς μορφῆς ἐνθυμίζουσιν ἔργα τῆς σχολῆς τοῦ Μιλάνου· δύναται δι' αὐτὸ νὰ θεωρηθῇ πιθανὴ ἡ ἐκτέλεσίς της κατὰ τὰ τέλη τοῦ 15^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 16^{ου} αἰῶνος.

5. ΑΓΙΟΣ ΦΑΝΟΥΡΙΟΣ

Ὁ ἐν σήματι ἑλευθέρου σταυροῦ μετὰ τρούλλου μικρὸς ναὸς τοῦ Ἀγ. Φανουρίου¹ συνωθούμενος ἐν μέσῳ τῶν οἰκιῶν τοῦ πυκνοκατωκημένου

¹ Ὁ «μέγας τῆς ἀληθείας μάρτυς τοῦ Χριστοῦ Φανούριος» ἐτύγγανε παλαιόθεν μεγάλου σεβασμοῦ καθ' ὅλην τὴν νήσον Ρόδον. Κατὰ τὸ ὑπ' ἀριθ. 1190 (φ. 1091) ἔγγραφον τῆς Βατικανῆς βιβλιοθήκης δημοσιευθὲν εἰς τὰ Acta Sanctorum (Parisiis 1866 T. VI [Μαΐου 27] σ. 686) «εἰσρηταὶ καὶ εἰκόνες (του) ἐν ὅλῃ τῇ νήσῳ Ρόδῳ προσκυνούμεναι καὶ σεμνινόμεναι, θαυμάσαι». Ἀλλὰ καὶ μονὴ δόλοκληρος τιμωμένη εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Φανουρίου ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἐγγράφου ὡς ὑπάρξασα ἐν Ρόδῳ, εἰς τὴν ὁποίαν κατέφυγε Κρής ἱερωμένος, ἵνα δεηθῇ τοῦ ἁγίου ὑπὲρ ἀπελευθερώσεως συναδέλφων του ἱερέων αἰχμαλωτισθέντων ἐν Κρήτῃ «παρὰ τῶν ἀθέων Ἰσλαμικῶν» (= Σαρακηνῶν). Μετέβη δ' ὁ κρής ἱερεὺς εἰς τὴν ἐν λόγῳ μονὴν — κατὰ τὸ αὐτὸ πάντοτε ἔγγραφον — τῇ προτροπῇ Ροδίου τινὸς ἱερέως Ἀντωνίου καὶ δὴ καὶ τοῦ ἁγιοτάτου μητροπολίτου κτὼ Νεῖλου. «Προσκινήσας δὲ μετὰ πάσης ἀγάπης, ἔταξεν τῷ ἁγίῳ» καὶ παρεκάλεσεν αὐτὸν νὰ τὸν πληροφορήσῃ ταχέως περὶ τῆς τύχης τῶν ἀπαχθέντων ἱερέων. «Μετὰ (δὲ) ταῦτα ἐξελθὼν τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου . . . ὁρᾷ νῦν αἰχμαλώτων . . . καὶ μαθὼν ὅτι νεωστὶ ἦν ἂν ἐλθὼν ἐκ τῶν Παλατίων (= Ἰσπανίας, ἐνθα εἶχον ὀδηγηθῇ οἱ ἀπαχθέντες) «ἠρώτησε περὶ τῶν αἰχμαλώτων ἱερέων» Μαθὼν δὲ ὅτι οὗτοι ἦσαν ἐν ζωῇ καὶ ὅτι ὁ ἄρχων τῆς Ρόδου Πετρινῆς εἶχε μέγαν πόθον νὰ ἐξαγοράσῃ αὐτοὺς ἀπέδωκε τοῦτο εἰς θάψαμα τοῦ ἁγίου· περιχαρὴς δὲ γενόμενος «καὶ τὸ ταχὺν τοῦ ἁγίου ὁλοπύχως τελέσας ὡς εἰκός . . . τὴν τοῦτου εἰκόνα ἱστορήσας πρὸς τὴν Κρήτην μετ' αὐτοῦ ἔφερεν». Ἐκτότε ὁ τέως ἄγνωστος ἐν Κρήτῃ Φανούριος «ἤδη καὶ τοῖς ἐν Κρήτῃ γνώριμος ἐγεγόνει, οὐκ ἀπὸ τῆς εἰκόνης ἢ τῶν ἐν Ρόδῳ θαυμάτων ἀλλ' ἀπὸ τῶν ἐνθεν ἐκεῖ γεγονότων» ἅμα γὰρ τῷ ἐλθεῖν παραντίκα θαυματουργὸς ἐγεγόνει» (Acta Sanctorum ἔ.δ. σ. 689). Πολλὰ θαύματα τοῦ ἁγίου ἐν Κρήτῃ ἀναφέρονται περαιτέρω ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἐγγράφου, εἰς ὃ παραπέμπω τὸν ἐνδιαφερόμενον, ἀρκούμενος ἐνταῦθα τοῦτο μόνον νὰ σημειώσω: ὅτι λόγῳ τῆς ἐν τῇ ἀνωτέρῳ διηγῆσει μνείας τοῦ μητροπολίτου Ρόδου Νεῖλου, τοῦ γνωστοῦ ἁγιογράφου καὶ ὁπαδοῦ τοῦ Γρηγορίου Παλαμά, δράσαντος κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ 14^{ου} αἰῶνος (Krumbacher, Gesch. der byz. Lit., München 1897, σ. 109 καὶ 205) πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ ἐν Ρόδῳ μονὴ τοῦ ἁγ. Φανουρίου ὑφίστατο ἤδη κατὰ τοὺς χρόνους τούτους καὶ ἄρα καὶ ἡ λατρεία τοῦ ἁγίου εἶναι προγενεστέρα τοῦ 1350. Ἐσφαλμένως κατὰ ταῦτα καὶ ὁ Δουκάκης (Μέγας Συναξαριστής, μηνὸς Αὐγούστου, Ἐν Ἀθήναις 1891 σ. 387) καὶ ὁ ἁγιορείτης Νικόδημος (Συναξαριστής τόμ. 2 Ἀθήνησι 1868 σ. 346) ἀναφέρουν, ὅτι ὁ ἁγ. Φανούριος ἀνεφάνη ἐν ἔτει ἀφ' (= 1500). Οὐχὶ ὁ ἁγ. Φανούριος ἀλλ' ἡ ἐν τῇ γῇ ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν κρυπτομένη εἰκὼν αὐτοῦ καὶ ὁ ἡρειπώμενος καὶ καταχεωσμένος ναὸς τοῦ μάρτυρος ἀνεφάνησαν ὅψε καὶ δὴ ὅχι τὸ 1500 ἀλλὰ ἔνα καὶ ἡμίση αἰῶνα ἐνωρίτερον ἐπὶ τοῦ ἀρχιερέως Νεῖλου, ὡς ρητῶς ἀναφέρει καὶ ἡ ἐπανειλημμένης μέχρι τοῦδε ἐκδοθεῖσα Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου (ᾧρα τὰς σχετικὰς

κάστρου είναι κατάγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν ἐξωγραφημένων εἰς δύο ἄλλη-
πάλληλα στρώματα. Τοῦ πρώτου τῶν στρωμάτων τούτων ὀλίγα μόνον τμή-
ματα διαφαίνονται, εἰς τὰ μέρη ὅπου κατέπεσαν τεμάχια τοῦ μεταγενεστέρου·
ἐπειδὴ δὲ εἰς τὰ καταπεσόντα τμήματα ἀναγνωρίζονται πάντοτε τὰ αὐτὰ καὶ
ἐπὶ τοῦ δευτέρου στρώματος εἰκονογραφημένα θέματα, περιγράφοντες τὰς
εἰκόνας τοῦ δευτέρου στρώματος δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἀντίστοιχα ἐν
γενικαῖς γραμμαῖς εἰκονογραφικὰ θέματα εἰκονίζοντο καὶ ἐπὶ τοῦ πρώτου.

Τρούλλος. Ὁ ἡμισφαιρικὸς θόλος τοῦ τρούλλου, ὅστις σημειωτέον εἶναι
μᾶλλον ἐλλειψοειδὴς — διαιρεῖται εἰς τρία τμήματα, ἥτοι ἓνα κυκλικὸν δίσκον
ἐν τῷ κέντρῳ καὶ δύο ἐξωτερικοὺς ὁμοκέντρους δακτυλίους. Καὶ εἰς μὲν τὸν
δίσκον εἰκονίζεται ὁ Παντοκράτωρ εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατῶν δὲ διὰ τῆς
ἀριστερᾶς τὸ Εὐαγγέλιον, εἰς δὲ τὸν ἐσωτερικὸν δακτύλιον χειροβίμ ἐναλλασ-
σόμενα πρὸς ζεύγη περρωτῶν τροχῶν — θέμα εἰλημμένον ἐκ τῶν Ψαλμῶν¹,
τῶν προφητειῶν τοῦ Ἡσαΐου² καὶ τοῦ ὁράματος τοῦ Ἰεζεκιήλ³. Τέλος εἰς τὸν
ἐξωτερικὸν δακτύλιον εἰκονίζονται δέκα ὁκτώ ἐν ὅλῳ ἄγγελοι τεταγμένοι εἰς
δύο ἡμιχόρια ἐκατέρωθεν τῶν ἐξῆς δύο κεντρικῶν καὶ ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτως
τοποθετημένων θεμάτων ἥτοι α) ἀγίας τραπέζης κάτωθεν κιβωρίου καὶ
β) τοῦ ἐξηπλωμένου νεκροῦ Χριστοῦ (Θεία Λειτουργία;).

Ἐπὶ τῆς σφενδόνης τοῦ τρούλλου καὶ μεταξὺ τῶν τεσσάρων στενῶν
παραθύρων εἰκονίσθησαν δέκα ἔξ ἐν συνόλῳ μορφαὶ Προφητῶν κάτωθεν
τόξων φερομένων ὑπὸ κιόνων. Τέλος εἰς τὰ τέσσαρα σφαιρικὰ τρίγωνα
(λοφία) ἐξωγραφήθησαν οἱ ἰσάριθμοι Εὐαγγελισταί.

Τερόν. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται καὶ ἐνταῦθα τὸ
ἀποκαλυπτικὸν θέμα τῆς Δεήσεως μὲ τὸν Χριστὸν ἐνθρονον ἐν τῷ μέσῳ
ἔχοντα δεξιᾷ αὐτοῦ τὴν Παναγίαν καὶ ἀριστερᾷ τὸν Πρόδρομον, ἀμφοτέρους

ἐκδόσεις παρὰ L. P e t i t, Bibliographie des Acolouthies grecques, Bruxelles 1926,
σ. 236 - 237) καὶ ὁ βίος αὐτοῦ, ἅτινα καὶ παραθέτει ἀμφοτέρω ὁ Δ ο υ κ ά κ η ς (Μ. Συνα-
ξαριστὴς Ἀυγούστου: Ἀκολουθία σ. 387 - 399 καὶ 395 - 397 — Βίος σ. 395 - 397). Εἰς
ἀμφοτέρω τὰ κείμενα ταῦτα γίνεται συχνότατα λόγος περὶ τῆς εὐρέσεως τῆς εἰκόνης καὶ
τοῦ ναοῦ τοῦ μάρτυρος « ἐφ' οἷς ἡ θεόσωστος πόλις του, ἡ Ρόδος, εὐφραίνεται » (σ. 397).
Εἰς τὸν βίον του μάλιστα ρητῶς ἀναφέρεται (σ. 393), ὅτι ἡ εὐρεσις τῆς εἰκόνης καὶ τοῦ
ἡρειπωμένου ναοῦ τοῦ ἁγίου ὡς καὶ ἡ ἐπακολουθήσασα ἀνακαινίσις αὐτοῦ ἔγιναν ὑπὸ
τοῦ « πανερωτάτου ἀρχιερέως τοῦ τόπου Νεῖλον » ὅστις « ἐστείλε πρέσβεις εἰς τοὺς ἡγεμόνας
τοῦ τόπου » (προφανῶς τοὺς Ἰππότες) « νὰ τοὺς δώσουν τὸν ναὸν αὐτὸν νὰ τὸν ἀνακαινίσουν,
ἀλλὰ δὲν ἠθέλησαν » (σ. 394) « Ὅθεν ἐπῆγεν ἰσχυρὸς του ὁ ἀρχιερεὺς εἰς Κωνσταντινούπολιν
καὶ ἐπῆρεν ὁρισμὸν νὰ τὸν κτίσουν καὶ οὕτω ἀνεκαινίσθη, καθὼς φησὶται ἕως τῆς σήμερον,
ἔξω τῆς χώρας » (σ. 394) (δηλαδὴ ἔξω τοῦ κάστρου τῆς Ρόδου). Τὴν κτίσιν τοῦ ἀρχικοῦ
ναοῦ τοῦ ἁγ. Φανουρίου καὶ ὁ βίος (σ. 393) καὶ ἡ ἀκολουθία (σ. 397) ἀνάγουν εἰς τοὺς
χρόνους ὅπου ἐξουσίαζαν οἱ Ἀγαρηνοὶ τὴν περίφημον νῆσον Ρόδον (σ. 393 πβλ. καὶ σ. 397).

¹ « Ὁ καθήμενος ἐπὶ τῶν Χειροβίμ » Ψαλμ. 79,2 καὶ 98,1.

² Ἡσαΐας 37, 16 (Χειροβίμ).

³ Ἰεζεκιήλ, 1, 15, 16, 20 (τροχοί).

προσκλίνοντας πρὸς τὸν Κύριον. Τμήμα τοῦ κονιάματος τοῦ δευτέρου στρώματος καταπεσὸν ἀφήνει νὰ διαφαίνεται ὁμοία σύνθεσις καὶ ἐπὶ τοῦ πρώτου στρώματος. Ἐπὶ τοῦ ἄνωθεν τῆς Δεήσεως ἡμικυκλικοῦ λάρου ἐγράφη διὰ μεγάλων μελανῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή [*Κύριε ἡγάπησα/ εὐπρέ[π]οιαν τοῦ οἴκου σου καὶ τόπον σκηνωμάτων [δόξ/ης σου* (Ψαλμ. 25, 8). Κάτωθεν τῆς Δεήσεως, ἑκατέρωθεν τοῦ μικροῦ παραθύρου τῆς κόγχης, εἰκονίσθησαν ἀνὰ τρεῖς ἱεράρχαι φοροῦντες πολυσταύρια φελώνια καὶ διευθυνόμενοι πρὸς τὸ κέντρον, εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων. Κρατοῦσι πάντες εἰλητάρια μετ' ἐπιγραφῶν.

Ἀνατολικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ. Ἐπὶ τῆς ἀμέσως πρὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καμάρας εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψις μετ' 1) τὸν ἀναλαμβάνόμενον Χριστὸν ἐν τῷ κέντρῳ διαδοχικῶν λευκῶν καὶ γαλάζιων κύκλων φερομένων ὑπὸ τεσσάρων ὀρμητικῶς πετώντων ἀγγέλων (οἵτινες ἀνέκουσιν εἰς τὸ παλαιότερον στρώμα) 2) ἐπὶ τοῦ βορείου ἡμιχορίου τὴν Παναγίαν ἐν τῷ μέσῳ δύο ἀγγέλων καὶ τινων ἀποστόλων καὶ 3) ἐπὶ τοῦ νοτίου ἡμιχορίου τοὺς ὑπολοίπους Ἀποστόλους. Καὶ ἐδῶ μέγα τμήμα τοῦ νεωτέρου κονιάματος καταπεσὸν ἀφήνει νὰ διαφαίνωνται ἡ Παναγία καὶ ὠραιόταται κεφαλαὶ ἀγγέλων ἐκ τῆς Ἀναλήψεως τοῦ ἀρχαιότερου στρώματος. Εἰς τὰ κάτωθεν τῆς καμάρας τοιχώματα εἰκονίζονται ἀνὰ δύο ἑκατέρωθεν ἱεράρχαι κρατοῦντες εἰλητάρια.

Νοτία κεραία τοῦ σταυροῦ. Εἰς τὸ ἀμέσως εἰς τὰ ὄμματα τοῦ εἰσερχομένου προσπίπτον ἀνατολικὸν ἡμῖς τῆς νοτίας καμάρας εἰκονίσθη ἡ σημαντικωτέρα δογματικῶς παράστασις τῆς Σταυρώσεως (εἰκ. 132), ἥτις καὶ ἀνήκει εἰς τὸ παλαιότερον στρώμα. Ὁ γυμνὸς Χριστὸς φορεῖ μόνον λευκόν, ἀκόσμητον κολόβιον· αἱ χεῖρες του εἶναι ἐντελῶς ὀριζοντίως τεταμέναι ἐπὶ τῆς ἐγκαρσίας κεραίας τοῦ σταυροῦ καὶ ἡ κεφαλὴ του ὀλίγον μόνον κλίνει πρὸς τὸν δεξιόν του ὄμον· τέλος τὸ σῶμα του διαγράφει μίαν ἡρεμον, κυματοειδῆ καμπύλην. Ὁ σταυρὸς φέρων ὑποπόδιον εἶναι ἐμπεπηγμένος ἐπὶ τοῦ βραχώδους λόφου τοῦ Γολγοθᾶ, ὅστις διανοίγεται κάτωθεν εἰς κοίλωμα περιβάλλον τὸ κρανίον τοῦ Ἀδάμ. Ὁ ἐσταυρωμένος προβάλλεται κατὰ τὸ ἄνω μὲν ἡμῖς ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ οὐρανοῦ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἰκονίζονται ἑκατέρωθεν ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη, κατὰ δὲ τὸ κάτω ἡμῖς ἐπὶ ἀνοικοτροφώμου τείχους μετ' ἐπάλξεων, τοῦ ὁποίου ἡ ἄνω γραμμὴ βαίνει παραλλήλως πρὸς τὴν ἐγκαρσίαν κεραίαν τοῦ σταυροῦ. Ἐπὶ τοῦ τείχους αὐτοῦ προβάλλονται καὶ αἱ μορφαὶ τῶν ἑκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ ἱσταμένων δύο μόνον προσώπων· τῆς Παναγίας ἀριστερᾷ καὶ τοῦ Ἰωάννου δεξιᾷ. Οὐδεμία ἄλλη βοηθητικὴ μορφή τὰς συνοδεύει.

Ἡ Παναγία φοροῦσα λευκὸν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ κόκκινον μαφόριον διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς δεικνύει τὸν Ἐσταυρωμένον, διὰ δὲ τῆς ὑψωμένης ἀριστερᾶς κρατεῖ τὴν ἑλαφρῶς κεκλιμένην κεφαλὴν τῆς. Τὸ βλέμμα τῆς δὲν εἶναι, ὡς συνήθως, ἐστραμμένον πρὸς τὸν Χριστὸν, ἀλλὰ πρὸς τὸν θεατὴν. Τὸ πρόσωπόν τῆς οὐδεμίαν σύσπασιν ἢ ἀλλοίωσιν τῶν χαρακτηριστικῶν παρουσιάζει. Ὅλην τὴν συγκίνησιν τῆς ἐκφράζει ἡ χειρονομία.

Ὁ Ἰωάννης φορῶν ὑποπράσινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ κόκκινον ἱμάτιον κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς τὴν κεφαλὴν, ἐν ᾧ ἡ ἀριστερά του χεὶρ κρέμαται

Εἰκ. 132. Ἡ Σταύρωσις τοῦ πρώτου στρώματος τοῦ Ἀγ. Φανουρίου.

ἀδρανὴς πρὸς τὰ κάτω. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Παναγίαν, ἣτις ἔχει τὸ σῶμα ἀλίγυστον, τὰ γόνατα τοῦ Ἰωάννου κάμπτονται ὑπὸ τῆς θλίψεως. Ἡ εἰκὼν εἶναι δυστυγχῶς ἐπεσκευασμένη, πάντως ὅμως ἐκ τῶν εἰκονογραφικῶν στοιχείων, ἅτινα παρέχει, δεικνύει ὅτι ὁ ζωγράφος τῆς ἀντλεῖ ἀπὸ πολὺ παλαιά, μέχρι τοῦ 11^{ου} αἰῶνος φθάνοντα βυζαντινὰ πρότυπα.

Ἀντιστοίχως πρὸς τὴν Σταύρωσιν εἰκονίζετο ἐπὶ τῆς δυτικῆς παρειάς τῆς καμάρας ἢ εἰς Ἄδου κόθοδος μὲ τὸν Χριστὸν ἐν τῷ μέσῳ βαίνοντα πρὸς δεξιὰ καὶ δίδοντα τὴν χεῖρα εἰς τὸν Ἀδὰμ, ὅπισθεν τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ἡ Εὐα. Ἀριστερᾷ οἱ προφητάνакτες Δαυὶδ καὶ Σολομὼν καὶ ὅπισθεν αὐτῶν ἄλλεπάλληλοι φωτοστέφανοι δικαίων.

Εἰς τὰ κάτωθεν τῆς καμάρας κατακόρυφα τοιχώματα εἰκονίζονται ἅγιοι ἱεράρχαι φοροῦντες πολυσταύρια φελόνια. Τῶν πρὸς ἀνατολὰς αἱ παραστάσεις εἶναι κατεστραμμέναι. Εἰς τὸ κάτωθεν τοῦ θόλου τύμπανον εἰκονίσθη ἄνω μὲν ὁ Ἐπιτάφιος θρῆνος μὲ τὸν νεκρὸν Χριστὸν κάτω ἐξηπλωμένον καὶ τὴν Παναγίαν ἀριστερᾷ κύπτουσαν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς του, εἰς δὲ τὸ βάθος τεῖχος μετ' ἐπάλξεων, ἐφ' οὗ προβάλλεται ὁ σταυρὸς τῆς σταυρώσεως καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ ἡ λόγχη καὶ ὁ κάλαμος. Τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ κατεστράφη λόγῳ τῆς διανοίξεως νεωτέρου παραθύρου. Κάτωθεν τοῦ Θρήνου ὁλόσωμοι ἅγιοι, μετὰ δ' αὐτῶν ἡ Παναγία ἔχουσα τὸν Χριστὸν ἐν ἐγκολπίῳ (Βλαχερνίτισσα).

Βόρειος κεραία. Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τῆς καμάρας εἰκονίζεται τὸ Συμπόσιον τοῦ Ἡρώδου, μὲ τὴν Σαλώμην φέρουσαν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἐντὸς πινακίου τὴν κεφαλὴν τοῦ Προδρόμου. Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος εἰκονίζεται καὶ πάλιν ὁ ἐπιτάφιος θρῆνος μὲ τὸν νεκρὸν Χριστὸν κάτωθεν κιβωρίου. Ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων ἔχομεν πρὸς ἀνατολὰς μὲν ἦτοι κάτωθεν τοῦ συμποσίου μίαν ζωφόρον ἐκ δύο κυκλικῶν στηθαρίων ἁγίων καὶ ὑποκάτω ὡραιότατην Παναγίαν καθημένην ἐπὶ θρόνου μετὰ μαξιλλαρίου καὶ πατοῦσαν ὡσαύτως ἐπὶ μαξιλλαρίου. Φέρει ἐπὶ τῶν γονάτων της τὸν μικρὸν Χριστὸν, ὅστις δὲν εἰκονίζεται εὐταῦθα εὐλογῶν, ὡς συνήθως, ἀλλὰ φέρων τὴν δεξιὰν εἰς τὸ γόνατον τῆς μητρός του. Τὸ ἐνδυμά του παρουσιάζει τὰς συνήθεις χρυσοκονδυλιάς. Ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τῆς Παναγίας εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ἀνὰ εἰς ἄγγελος σεβίζων.

Ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ τοιχώματος, ἦτοι κάτωθεν τοῦ Θρήνου, ὑπάρχουσι πάλιν δύο κυκλικά στηθάρια ἁγίων, κάτωθεν δ' αὐτῶν δύο ἅγιοι ὄρθιοι.

Τέλος εἰς τὸ τύμπανον τοῦ βύθους εὐρηται ὑπερμεγέθης εἰκὼν τοῦ ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ¹ κρατοῦντος διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸ σκῆπτρον διὰ δὲ τῆς ὑψωμένης ἀριστερᾶς σφαῖραν. Ἡ εἰκὼν αὕτη καταλαμβάνει ὁλόκληρον τὸ ὕψος τοῦ βορείου τοῖχου, ἀπὸ τῆς κλειδὸς τοῦ θόλου μέχρι τοῦ ἐδάφους.

¹ Πολὺ διαδεδομένη ἦτο ἐν Ρόδῳ ἡ συνήθεια τῆς εἰς ὑπερφυσικὸν μέγεθος ἀπεικονίσεως τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ. Οὕτω εὐρίσκομεν τὸν Μιχαὴλ εἰς τὴν αὐτὴν μὲν καὶ ὁ Γαβριήλ ἐν ἁγ. Φανουρίῳ θέσιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς ἁγ. Εἰρήνης Κοσκινοῦς, μὲ τὸ ἐπίθετον Πανορμίτης, εἰς τὸ τύμπανον δὲ τῆς νοτίας κεραίας τοῦ σταυροῦ εἰς τὸν Ταξιάρχην τοῦ Θάρι μὲ τὸ ἐπίθετον *Θαρινός*, ὡσαύτως εἰς τὸν τοῖχον τῆς προθέσεως τοῦ Ἰλκ Μιχράμπ (σ. 152) καὶ ἄλλαχοῦ.

Δυτική κεραία. Ἡ κεραία αὕτη εἶχεν ἀρχικῶς τὸ ἥμισυ περίπου μήκος ἐκείνου, ὅπερ ἔχει σήμερον. Ἡ προσθήκη εἶναι προφανὴς εἰς τε τὴν κάτωψιν καὶ τὴν τομὴν ἐκ τῆς διαφορᾶς πλατύτους καὶ ὕψους τῶν δύο τμημάτων (βλέπε εἰκόνα 78). Πλὴν ὅμως τῶν δύο τούτων διαφορὰ ὑφίσταται καὶ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τῶν δύο τμημάτων· διότι ἐν ᾧ τὰ τοῦ ἀνατολικοῦ εἶναι εὐθέα καὶ ἀδιάρθρωτα, τὰ τοῦ δυτικοῦ διεμορφώθησαν πλαστικῶς διὰ μιᾶς ἐκατέρωθεν, ἀρκετὰ δὲ βαθείας, τυφλῆς ἀψίδος.

Ἀλλὰ καὶ τὸ σύστημα τῆς εἰκονογραφήσεως τῶν δύο τμημάτων διαφέρει. Οὕτω εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα ἡ μὲν καμάρα διηρέθη κατὰ μήκος καὶ πλάτος εἰς 4 πίνακας εἰκονίζοντας δεσποτικὰς εἰσόδους, ἐκ τῶν ὁποίων διακρίνονται σήμερον μόνον ὁ Εὐαγγελισμὸς (Ν.Α.) καὶ ἡ Βαῖτοφόρος (Β.Δ.), εἰς δὲ τὰ κατακόρυφα τοιχώματα πρὸς νότον μὲν οἱ ἅγιοι Ἀκίνδυνος, Βασίλειος, Χρυσόστομος, Γρηγόριος καὶ μία ἁγία, πρὸς βορρᾶν δὲ ὁ ἅγιος Δημήτριος (σχεδὸν ἀδιόρατος) καὶ ὁ ἅγ. Γεώργιος ἔφιππος (λίαν ἐφθαρμένος).

Εἰς τὸ δυτικὸν ἥμισυ τοῦ σκέλους ἡ καμάρα καταλαμβάνεται ὑπὸ δύο πολυπροσώπων παραστάσεων, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν πρὸς βορρᾶν εἰκονίζει τὸν Χριστὸν καθήμενον εἰς τὸ ἄκρον καὶ μετ' αὐτὸν πέντε ἐπίσης καθημένους ἁγίους, ὅπισθεν τῶν ὁποίων διακρίνονται αἱ μετὰ φωτοστεφάνων κεφαλαὶ ἄλλων ἁγίων· ἡ δὲ πρὸς νότον ἔχει ὁμοίαν πρὸς τὴν πρὸς βορρᾶν σύνθεσιν ἀλλ' ἄνευ τοῦ Χριστοῦ. Κάτωθεν τῶν μεγάλων αὐτῶν παραστάσεων ἦτοι κατὰ τὴν βᾶσιν τῆς καμάρας καὶ ὑπεράνω τῶν τυφλῶν ἀψίδων τρέχει στενὴ (0.80) ζωφόρος, ἣτις εἰς τὸ βόρειον ἥμισυ εἰκονίζει πομπὴν δικαίων μεταβαίνοντων ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ εἰς τὸ πρὸς τὴν θύραν ἄκρον εἰκονιζομένου ἁγ. Πέτρου εἰς τὸν Παράδεισον, ὅστις εἰκονίζετο εἰς τὸ δεξιὸν ἥμισυ τοῦ ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου τοίχου. Οἱ δίκαιοι εἰκονίζονται κατὰ τριάδας· διακρίνονται μετὰ αὐτῶν ποικίλοι ἅγιοι· ἐπίσκοποι φοροῦντες λευκά, πολυσταύρια φελώνια, διάκονοι μὲ στιχάρια καὶ γυναικες. Ἀντιστοίχως ἐπὶ τοῦ νοτίου ἡμίσεος ὑπάρχει ἄλλη ζωφόρος ἀπαρτιζομένη ἐκ 4 πινάκων εἰκονιζόντων τὰ ἑξῆς κατὰ σειρὰν θέματα ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμᾶς. 1) Δράκοντα περρωτὸν διευθυνόμενον πρὸς τ' ἀριστερά. 2) Μορφὴν ἐστεμμένην ἐπιβαίνουσαν λέοντος καὶ κρατοῦσαν τόξον. Εἰς τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν τοῦ πίνακος τούτου εἰκονίζεται ἄγγελος σαλπίζων, κάτω δὲ πτηνὰ. 3) Μορφὴν ἐστεμμένην καθημένην ἐπὶ θαλασσίῳ ζώοντι κολυμβῶντος εἰς θάλασσαν, τῆς ὁποίας εἰκονίζονται καὶ οἱ ἰχθεῖς. Εἰς τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν τοῦ πίνακος τούτου εἰκονίζεται πλοῖον ἱστιοφόρον, εἰς δὲ τὴν ἀριστερὰν ἄγγελος σαλπίζων. 4) Τρεῖς μορφὰς γυναικείας, ἕξ ὧν ἡ μέση εἰκονίζεται μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ κάτω. Καὶ τὰς τρεῖς περιβάλλουσιν ὕφεις, τῶν ὁποίων τὸ στόμα ἐγγίζει τὸ στόμα τῶν γυναικῶν. Πρόκειται προφανῶς περὶ τῆς τιμωρίας ἀμαρτωλῶν γυναικῶν σχετιζομένης πρὸς τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ τῆς ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου εἰκονιζομένης παραστάσεως τῆς Κολάσεως.

Ἄς ἴδωμεν τώρα τὰς ἐντὸς τῶν τυφλῶν ἀψίδων εἰκονιζομένας παραστάσεις.

Βόρειος τυφλή ἀψίς. Εἰς τὸ τύμπανον τῆς βορείου ἀψίδος εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ, ἐπὶ κάμπου βαθυκυάνου, ἡ Παναγία ἐνθρονος φέρουσα εἰς τοὺς κόλπους της τὸ παιδίον Ἰησοῦν. Ἀριστερᾷ ἵσταται ἅγιος ἐπίσκοπος, φέρων

Εἰκ. 133. Οἱ κήτορες τοῦ ἁγ. Φανουρίου. Τοιχογραφία τῆς νοτίας τυφλῆς ἀψίδος.

πολυσταύριον φελόνιον. Δεξιᾷ θὰ ἵστατο ἄλλος ἅγιος, τοῦ ὁποίου σώζεται μόνον τμήμα τοῦ φωτοστεφάνου. Παρὰ τοὺς πόδας τῆς Παναγίας εἰκονίζετο παιδίον, οὗτινος διακρίνεται μόνον ἡ κεφαλή· ὅλαι αἱ μορφαὶ εἶναι ἄμυδραί. Ἐπὶ τοῦ ἐσωρραχίου τοῦ καλύπτοντος τόξου εἰκονίζεται δυτικῶς στρατιωτικὸς ἅγιος, πιθανώτατα ὁ ἅγιος Φανούριος, τὸν ὁποῖον ἡ ἀκολουθία του (ἔ.ἀ. σ. 390) χαρακτηρίζει ὡς «γενναῖον ὀπλίτην». Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τοῦ τόξου οὐδὲν διεσώθη.

Νοτία τυφλή ἀψίς. Αἱ τοιχογραφίαι τῆς νοτίας ἀψίδος διετηρήθησαν πολὺ ἐντονώτερον τῶν τῆς βορείου. Ὅφείλεται δὲ τοῦτο καὶ εἰς τὸν μερικὸν ἐπιχρωματισμόν των, γινόμενον πρό τινων ἐτῶν ὑπὸ τῆς Ἰταλικῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας. Εἰς τὸ τύμπανον τῆς ἀψίδος εἰκονίζεται ἄνω μὲν καὶ ἐντὸς κυκλικοῦ τομέως ὁ Χριστὸς ἐν προτομῇ, φορῶν βαθυπράσινον ἱμάτιον καὶ εὐλογῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τὰ κάτωθεν αὐτοῦ ἱστάμενα πρόσωπα. Ἐκ τούτων δύο μὲν εἶναι ἄνδρες γενειοφόροι, τὰ δὲ ὑπόλοιπα δύο παιδία

(εἰκ. 133). Ὁ πρὸς τὰ δεξιὰ ἀνὴρ, εἰκονιζόμενος εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων, κρατεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ὁμοίωμα τρουλλωτῆς ἐκκλησίας—προφανῶς τοῦ ἁγ. Φανουρίου—τὸ ὁποῖον προσφέρει εἰς τὸν Χριστόν. Θὰ εἶναι λοιπὸν ὁ κτήτωρ τοῦ ναοῦ ἢ μᾶλλον ὁ ἀνακαινιστὴς αὐτοῦ, ἵσως ὁ δαπανήσας διὰ τὴν ἐπέκτασιν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ καὶ τὴν ἀγιογράφησιν. Θὰ

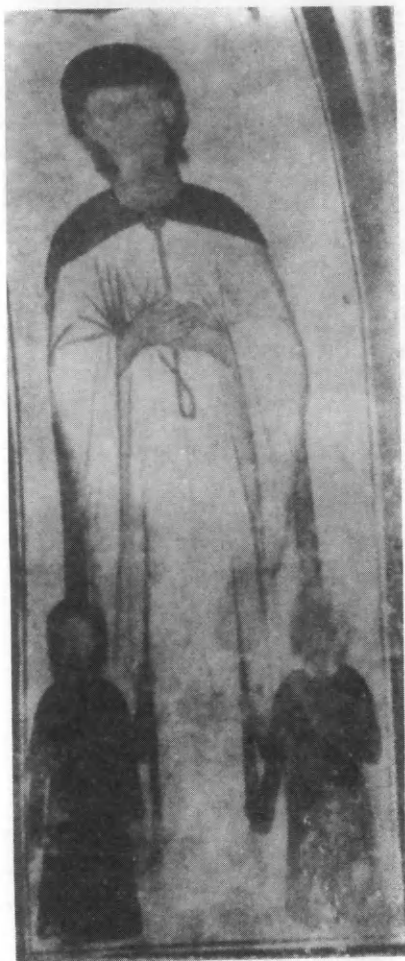
† ΕΚΗΜΙ
 ΗΙΣΔ ΛΟΥ ΤΣΘΥΚΟΙ
 Γ. ΝΗΙΙΙC
 ΚΕΔ
 ΙΟΥ Ε
 ΣΘΙC ΛΙΝ
 ΙC

ΙΟΥC ΓΩΗΔ
 Α

Εἰκ. 134. Ἐπιγραφαὶ τῆς νοτίας τυφλῆς ἀψίδος.

ἦτο δὲ οὗτος κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἱερωμένος τις, ὥς μαρτυρεῖ τὸ καλύπτων τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ κουκούλιον, καὶ τὸ μέλαν ράσον τὸ ὁποῖον φορεῖ ὑπεράνω κοκκίνου στιχαρίου. Ὁ παραπλεύρως ἱστάμενος καὶ κατὰ μέτωπον εἰκονιζόμενος δεύτερος ἀνὴρ, ἀδελφὸς πιθανώτατα τοῦ κτήτορος, φορεῖ καὶ αὐτὸς κουκούλιον καὶ φέρει ἐσωτερικῶς μὲν μέλαν, ἐξωτερικῶς δὲ βαθέως καστανόν, ποδηρὸς ἔνδυμα. Τὴν ἀριστεράν του χεῖρα φέρει πρὸ τοῦ στήθους εἰς σχῆμα εὐχαριστίας, ἐν ᾗ διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ δυσδιάκριτόν τι ἀντικείμενον. Τὰ ἑκατέρωθεν τοῦ ἱστάμενα παιδία εἰκονίζονται ἀσκεπῇ καὶ εἰς στάσιν δεήσεως. Τέλος τὸ λευκὸν βάθος τῆς εἰκόνος φαιδρύνεται ἑκατέρωθεν τῶν μορφῶν διὰ τῆς παραστάσεως δένδρων μετὰ φυλλοφόρων κλάδων καὶ καρπῶν (ροδιῶν:). Ἀκόμη καὶ μικρὸν πρᾶσινον πουλὶν εἰκονίσθη παρὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ πρὸς τ' ἀριστερὰ παιδίου.

Τὰ εἰκονιζόμενα πρόσωπα ἀπεδόθησαν μὲ ὅλα τὰ ἀτομικά των χαρακτηριστικά ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ. Ἦσαν δὲ πιθανώτατα τεθαμμένα κάτωθεν τῆς τυφλῆς ἀψίδος, ἣτις ἐκάλυπτε τὸν τάφον των δίκην ἀρχιεπισκόπου. Ἦτο

Εἰκ. 135. Τοιχογραφία τῆς νοτίας τυφλῆς ἀψίδος.

ἄλλως τε παλαιὰ συνήθεια νὰ ἐνταφιάζωνται οἱ κτήτορες εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ. Τοῦτο δ' ἐπίσης μαρτυρεῖ καὶ ἡ προσγεγραμμένη διὰ μελανῶν γραμμῶν παρὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ κτήτορος ἐπιγραφὴ, ἣτις ἀρχίζει διὰ τῆς συνήθους ἐπιτυμβίου φράσεως: «Ἐκοιμήθη ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ» κλπ. Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι δυστιχῶς πολὺ ἐφθαρμένη· ἐν τούτοις ἐκ τῶν ὀλίγων λειψάνων τῆς καὶ τῶν ἰχνῶν τῶν ἐξαλειφθέντων γραμμῶν (εἰκ. 134, ἄνω) δύναται ἐν μέρει νὰ ἀναγνωσθῇ ὡς ἑξῆς:

† Ἐκ ημῶν

θι ὁ δ[οῦ]λος τοῦ θ[εο]ῦ Κοσ-

τάντιος

πρ[ε]σβύτερος] καὶ ἀ[δελ]

φός ε

σθις ου . . . λιν

ις

Καὶ ἡ μὲν ἀνωτέρω ἐπιγραφὴ εὐρηται δεξιᾷ τῆς κεφαλῆς τοῦ κτήτορος, ἀριστερὰ δ' αὐτῆς ὑπάρχει ἄλλη ἀναφέρουσα τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του: ἔτος 7044 (= 6844) ἥτοι ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως 1335/6, (ᾄρα εἰκ. 134, κάτω). Ἡ χρονολογία αὕτη μᾶς εἶναι πολὺτιμος· διότι χρονολογεῖ ὄχι μόνον τὰς προσωπογραφίας τῶν κτητόρων ἀλλὰ καὶ ἐμμέσως ὅλον τὸν ναόν, παρέχουσα ἓνα *terminus ante quem*· διότι ἀφοῦ οὐ αἱ τοιχογραφίαι τῆς προεκτάσεως

κατεσκευάσθησαν τὸ 1335 εἶναι δέ, ὡς εἵπομεν, ἡ προέκτασις μεταγενεστέρα προσθήκη, θὰ πρέπει ὁ ναὸς νὰ εἶναι προγενέστερος τῆς ἱπποτικῆς κατακτήσεως (1309), ἥτοι θὰ κατεσκευάσθῃ ὅταν ἡ νῆσος διετελείετο ὑπὸ τὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου. Εἰς τὸ αὐτὸ ἄλλως τε συμπέρασμα ἄγει καὶ τῶν τοιχογραφιῶν

τοῦ κυρίως ναοῦ ἡ ἐξέτασις (α' στρῶμα), καὶ ἡ πληροφορία τοῦ Gerola¹, καὶ τοῦ Gabriel², ὅτι εἰς τοὺς τοίχους του παρεμβάλλονται καὶ πλίνθοι.

Ἀναφέρομεν ἐν τέλει καὶ τὰς ἐπὶ τοῦ ἐσωρραχίου τοῦ καλύπτοντος τόξου τοιχογραφίας. Ἐκ τούτων ἡ μὲν τοῦ πρὸς ἀνατολὰς ἡμίσεος εἰκονίζει

Εἰκ. 136. Τοιχογραφία τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τοῦ Δεμιρλί.

ὁλόσωμον τὴν Παναγίαν «γλυκοφιλοῦσαν» τὸν Χριστόν, ἡ δὲ πρὸς δυσμὰς νεαρὰν γυναῖκα (εἰκ. 135) ἔχουσιν τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους καὶ παρὰ τοὺς πόδας τῆς δυο παιδία εἰς στάσιν δεήσεως. Ἡ γυνὴ εἶναι ἐνδεδυμένη ποδήρη, λευκόν, χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ κόκκινον μανδύαν πορπούμενον πρὸ τοῦ λαιμοῦ καὶ πίπτοντα ὀπισθεν ἐπὶ τῶν νώτων. Τὰ παιδία φοροῦσιν ἀμφοτέρω πρᾶσινον ἀχειρίδωτον χιτῶνα. Παρὰ τὴν κεφαλὴν τῆς γυναικὸς εἶναι προσγεγραμμένη ἡ ἐπιγραφή:

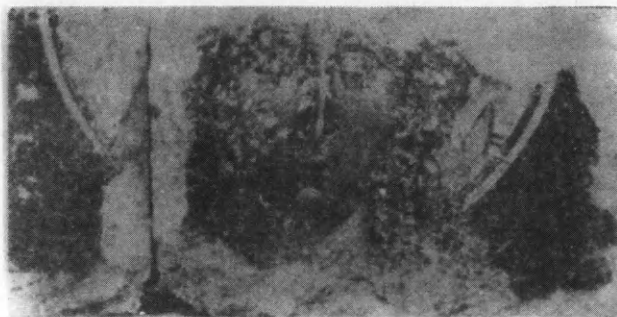
[Ἐκοι]μίθη
[ἡ δού]λη τοῦ
[Θεοῦ] . . .
... α
... τη.

¹ Annuario σ. 265. Σήμερον ὁ ἐξ ὁλοκλήρου ἀσβεστωμένος ἐξωτερικῶς ναὸς δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἴδωμεν τὴν τοιχοδομίαν του.

² Cité de Rhodes σ. 193.

6. ΔΕΜΙΡΛΙ ΤΖΑΜΙ

Ἀπὸ τὸν ἐκ βόμβας κατὰ τὸν τελευταῖον πόλεμον καταστραφέντα ναὸν τοῦ Δεμιρλί, ὁρθία εἰς ὕψος παραμένει σήμερον μόνον ἡ ἐκ μεγάλων πελεκητῶν πωρολίθων κατεσκευασμένη μέση ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ καὶ ἐν μέρει αἱ πλαγίως αὐτῆς μικρότερα κόγχαι, τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ Paolini (εἰκ. 62) ἡ μέση ἀψὶς ἀπεδόθη ἐσφαλμένως ὥς δια-

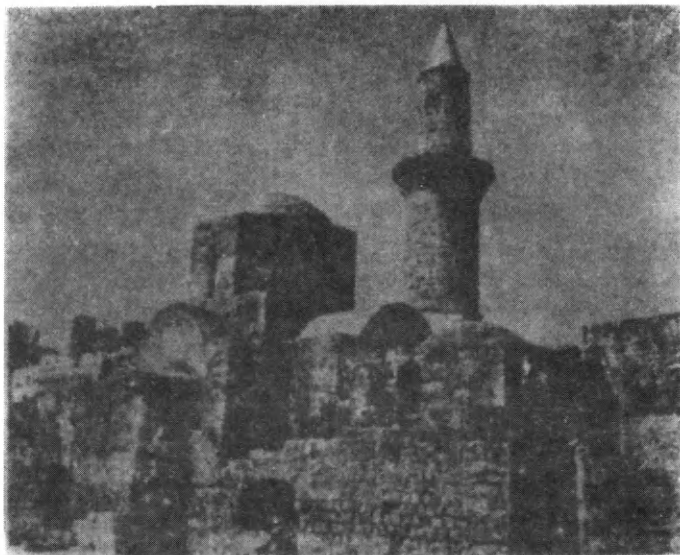

Εἰκ. 137. Κεφαλὴ ἀγγέλου ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ Δεμιρλί.

τρουπωμένη ὑπὸ παραθύρου, ἐν ᾧ πράγματι εἰς τὴν θέσιν τοῦ παραθύρου ὑπάρχει κογχάριον, ἡμικυκλικὸν ἐν ὀριζοντίᾳ τομῇ, διαμέτρου 1.00 μ.. ἀνοιγόμενον εἰς ὕψος 1,55 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους τοῦ ἱεροῦ. Δεξιᾷ τοῦ κογχαρίου τούτου διασώζονται ἐσωτερικῶς δύο ὁλόσωμοι, πλὴν ἀκέφαλοι, ἱεράρχαι ἐστραμμένοι πρὸς τὸ κέντρον τῆς ἀψίδος. Φοροῦσιν ἀμφοτέρωι λευκὰ φελώνια, κοσμούμενα διὰ πυκνῶν μελανῶν ἢ ἐρυθρῶν σταυρῶν ἔχουσι δ' ἀνηρτημένον ἐγχείριον καὶ ἐπιγονάτιον πλουσίως διακεκοσμημένα (εἰκ. 136). Ἀμφοτέρωι ἐπίσης κρατοῦσι δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ἀνεπτυγμένα εἰλητά, ἐφ' ὧν εἶναι ἀναγεγραμμένα χωρία ἐκ τῆς λειτουργίας, τὴν ὁποίαν ὑποτίθεται ὅτι ἀπὸ κοινοῦ τελοῦσιν. Ἐπὶ ἐνὸς τούτων ἀνέγνωσα ἀ/νονμίαις καὶ ἡδοναῖς. Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ αὐτοῦ ναοῦ περισυνελέγησαν τεμάχιά τινα φυλασσόμενα σήμερον εἰς τὸ μουσεῖον. Ἐξ αὐτῶν ἐνδιαφέρουσα εἶναι ὥραία κεφαλὴ ἀγγέλου (εἰκ. 137) μὲ ροδαλὸν πρόσωπον καὶ ὁμαλῶς διαβαθμιζομένους τόνους πρασίνων σκιῶν. Τὰ φῶτα τῶν ἐξεχόντων μερῶν τοῦ προσώπου ἀπεδόθησαν ἐδῶ διὰ λεπτῶν λευκῶν γραμμῶν (ψιμμουθιῶν), ὅπως εἰς τὰς φορητὰς εἰκόνας. Ἡ τεχνοτροπία τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Δεμιρλί τάσσει αὐτὰς εἰς τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰῶνος.

7. ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΣ (:) - ΝΤΟΛΑΠΛΙ

Ὁ κατὰ τὴν συνοικίαν τῆς Ὁβριακῆς τοῦ κάστρου καὶ εἰς μικρὰν ἀπὸ τοῦ Ἰλκ-Μιχράμπ πρὸς δυσμὰς ἀπόστασιν ὀρθούμενος ναὸς οὗτος (εἰκ. 138), τιμώμενος ὑπὸ τῶν περιόικων εἰς μνήμην τῆς Ἀγίας Τριάδος, εἶναι ἐκτισμένος ἐξ ὁλοκλήρου διὰ λαξευτῶν πωρολίθων μηδ' αὐτῶν τῶν κυλινδρικών

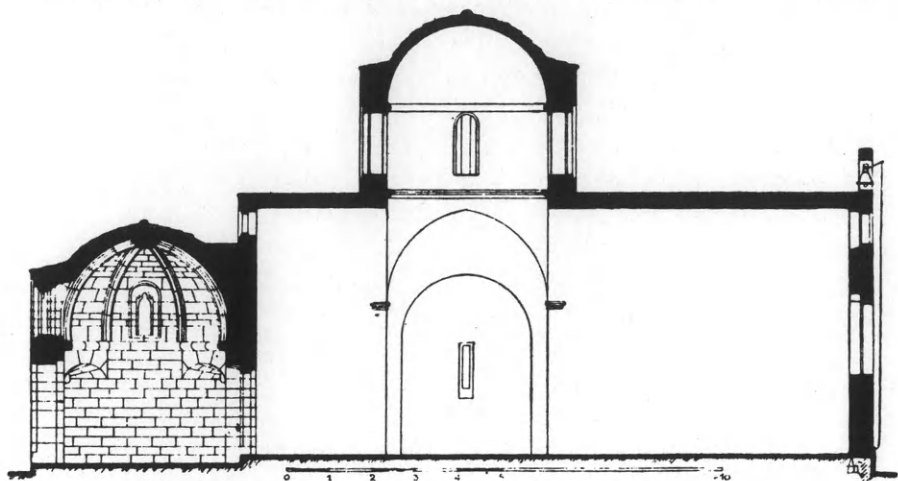
Εἰκ. 138. Ἡ ἁγία Τριάς (:) — Ντολαπλί. Ὅψεις ἀπὸ Β. Α.

καὶ σφαιρικών θόλων του ἐξαιρουμένων. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ του εἶναι ἐξωτερικῶς ὀρθογώνιος, φέρουσα πρὸς νότον προσηρτημένον, μεταγενέστερον πιθανῶς, ὀρθογώνιον χῶρον (διακονικόν;), καλυπτόμενον διὰ καμάρας καὶ συγκοινωνοῦντα διὰ θύρας πρὸς τὴν μέσσην κόγχην τοῦ ἱεροῦ. Μικρὰ ἐπίσης πρόθεσις μετὰ κόγχης εὐρίσκεται πρὸς βορρᾶν τοῦ ἱεροῦ¹.

Ὁ ναὸς οὗτος ἔχει ἐξαιρετικῶς μακρὰ τὰ δύο του σκέλη—τὸ νότιον καὶ τὸ δυτικόν—πολὺ δὲ βραχὺ σχετικῶς τὸ ἀνατολικόν. Τὸ βόρειον, προβλεφθὲν ἴσως ἀρχικῶς ἰσόμηκες πρὸς τὸ νότιον, διηρέθη ἀργότερον εἰς δύο διαμερίσματα, καλυφθέντα κατὰ ὅλως διάφορον τρόπον, ἥτοι τὸ μὲν ἐσωτερικὸν διὰ ὑψηλῆς καμάρας, τὸ δὲ ἐξωτερικὸν τετράγωνον διὰ χαμηλοτέρου, ὑπερυψωμένου ἡμισφαιρικοῦ θόλου, στηριχθέντος ἐπὶ 4 γωνιαίων ἡμιχωνίων καὶ ἐνι-

¹ Ὅρα τὴν σχετικὴν κάτοψιν καὶ κατὰ μῆκος τομὴν εἰς σελίδα 95 εἰκ. 80. Ὁ Gabriel (ἔ.ἀ. εἰκ. 141) ἀποκαθιστᾷ πρὸς νότον συμμετρικὴν πρὸς τὴν πρόθεσιν κόγχην.

σχυθέντος ἐσωτερικῶς μὲ 8 ἰσχυρῶς ἐξεχούσας νευρώσεις (βεργία) (εἰκ. 139). Τὸ ἀγνώστου προορισμοῦ διαμέρισμα τοῦτο εἶναι προφανῶς κτίσμα τῆς ἱπποτοκρατίας, τῆς ὁποίας καὶ ἄλλα λεπτομερειακὰ στοιχεῖα τοῦ ναοῦ μαρτυροῦσι τὴν ἐπίδρασιν, ὡς π.χ. τὰ ἐσωτερικὰ πλαίσια καὶ οἱ διάτρητοι φεγγίται τῶν παραθύρων τοῦ τρούλλου, ἡ ἐν εἵδει ἐπιμήκων κιονίσκων μόρφωσις τῶν ἀκμῶν τῆς συναντήσεως τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ μετὰ τοῦ νοτίου καὶ τοῦ βορείου, τὰ κυκλικὰ παράθυρα τοῦ βορείου καὶ τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου

Εἰκ. 139. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ Ντολαπλίου.

τῶν καμαρῶν καὶ τέλος ἡ διὰ πολλῶν γλυφῶν πλαισιουμένη ὑπέρθυρος κόγχη τῆς δυτικῆς εἰσόδου. Πάντα τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα εἶναι τοιαύτης φύσεως, ὥστε ἡ ἐκτέλεσις των νὰ εἶναι δυνατὴ καὶ μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ ἀρχικοῦ κτηρίου. Νομίζω διὰ ταῦτα, ὅτι ὁ ναὸς κατεσκευάσθη ἀρχικῶς ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν κατοίκων τῆς νήσου καὶ διεκοσμήθη ὑπ' αὐτῶν, ἀργότερον δὲ (τέλη 15ου αἰῶνος;) θὰ κατελήφθη ὑπὸ τῶν Λατίνων, οἵτινες ἀφ' ἐνὸς μὲν προσέθεσαν τὸ βορεῖον, καθαρῶς γοτθικοῦ χαρακτῆρος, τετράγωνον διαμέρισμα, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐπέφεραν τὰς μνημονευθείσας φραγκικὰς λεπτομερειακὰς τροποποιήσεις. Οἱ αὐτοὶ δὲ Λατῖνοι οὐ μόνον διεμόρφωσαν μετὰ γλυφῶν τὴν θύραν τῆς εἰσόδου τοῦ θολωτοῦ βορείου διαμερίσματος, ἀλλὰ καὶ διεκόσμησαν τὰ παράπλευρα αὐτῆς τοιχώματα δι' ἐξαγώνων ἐφυαλωμένων πλακιδίων προερχομένων πιθανότατα ἐκ τῶν περιφήμων κεραμεικῶν ἐργοστασίων τῆς Ρόδου. Τὰ πλακίδια ταῦτα δὲν σώζονται πλέον σήμερον, διατηροῦνται ὅμως αἱ 0,015 βαθεῖαι ἐγκοπαὶ ἐντὸς τῶν πωρολίθων, αἱ προωρισμέναι, ὅπως τὰ δεχθοῦν. Ἐσχημάτιζον δ' αἱ ἐγκοπαὶ αὗται, καὶ ἄρα καὶ τὰ πλακίδια, «λατινικοὺς» σταυρούς. Ὅμοια πλακίδια ὑπῆρχον καὶ κατὰ τὸ ἀέτωμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

Πλήν τῆς βορείου θύρας ὁ ναὸς ἔφερε καὶ δύο ἄλλας ἀνοιγομένας τὴν μὲν κατὰ τὴν δυτικὴν πλευράν, τὴν δὲ κατὰ τὴν νοτίαν. Καὶ ἡ μὲν δυτικὴ, φέρουσα ὑπεράνω καὶ κόγχην στηριζομένην ἐπὶ δύο κίλλιβάντων, ἐτροποποιήθη ὑπὸ τῶν Λατίνων διὰ προσθήκης πολλῶν παρῶν γλυφῶν, ἡ νοτία ὅμως (σήμερον ἐντειχισμένη) διετήρησεν ἀκόμη τὸ ἄνω ὀριζόντιον τμήμα τοῦ μετὰ τῶν χαρακτηριστικῶν βυζαντινῶν γλυφῶν μαρμαρίνου περιθύρου της. Ἐπὶ τῆς αὐτῆς δὲ νοτίας πλευρᾶς ὑπῆρχε ἄνωθεν τοῦ ἀετώματος καὶ τὸ κωδωνοστάσιον, τοῦ ὁποίου τὰ δύο τοξωτὰ ἀνοίγματα διετηρήθησαν ἐν μέρει. Ἐκ τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ διετηρήθησαν ἐπίσης καὶ τινὰ κυκλικά ὀμφάλια ἐξ ἐρυθροπαυτοῦ λίθου παρεμβλλόμενα μετὰ τῶν ὀρθογωνίων πλακῶν τῆς στρώσεως τοῦ δαπέδου, κατὰ τοὺς δύο κυρίους ἄξονας τοῦ ναοῦ. Διακρίνονται δ' ἐπίσης καὶ αἱ χάριν τῶν κιονίσκων τοῦ τέμπλου λαξευθεῖσαι ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἐγκοπαὶ κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀνατολικῆς καμάρας.

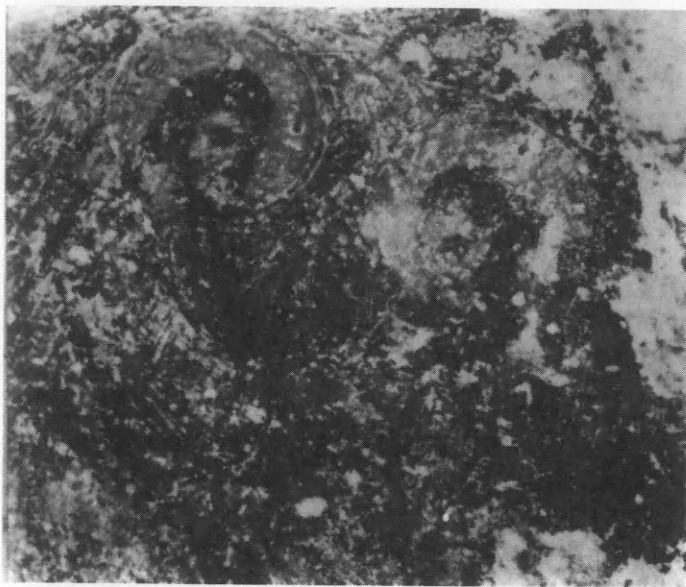
Τέλος μετὰ τὴν Τουρκικὴν κατάκτησιν, ὅτε ὁ ναὸς μετεβλήθη εἰς τζαμί προσετέθη κατὰ τὴν μετὰ τοῦ βορείου καὶ τοῦ δυτικοῦ σκέλους γωνίαν ὁ καὶ σήμερον ἔτι λογιζόμενος τὸν αἰθέρα μινάρη (εἰκ. 138) συγκοινωνῶν δι' ἐσωτερικῆς θύρας πρὸς τὸ βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ.

Ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς γραπτῆς διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ διεσώθησαν ὀλίγα μόνον τμήματα εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ, τὰς καμάρας, τὸ βόρειον καὶ τὸ δυτικὸν τύμπανον καὶ τὰ κατακόρυφα τοιχώματα τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ. Γενικῶς αἱ τοιχογραφίαι ἔχουν πολὺ ξεθωριάσει καὶ αἱ περισσότεραι ἀμυδρῶς μόνον διακρίνονται, λόγῳ τῶν καλυπτόντων αὐτὰς ἀλάτων.

Ἱερὸν. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰκονίσθη καὶ ἐνταῦθα ἡ Δέσις, ἀλλὰ μὲν κάπως διάφορον σύνθεσιν. Οὕτω ὁ ἐν τῷ μέσῳ ἐπὶ θρόνου καθηήμενος Χριστὸς—τοῦ ὁποίου δυστυχῶς εἶναι κατεστραμμένη ἡ κεφαλὴ—φορῶν βαθυγάλαζον χιτῶνα καὶ ἀνοιχτόχρῳμον ἱμάτιον ὑψῶν δὲ τὴν δεξιὰν εἰς σχῆμα εὐλογίας ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ τὸ Εὐαγγέλιον, παρεστάθη ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου ἐγγεγραμμένου εἰς διαγωνίως τεθειμένον κόκκινον τετράγωνον, ὅπερ πάλιν περιβάλλεται ἀπὸ γαλάζιον κύκλον φέροντα κατὰ τὴν περιφέρειαν ἐρυθρὰς κυματιζούσας ταινίας δενομένας κάτω εἰς φιόγκον. Δεξιᾷ τοῦ Ἱησοῦ ἵστατο ἡ Παναγία, σωζομένη σήμερον μόνον κατὰ τὸ κάτω ἡμισυ. Ἐστραμμένη πρὸς τὸν Κύριον φορεῖ χιτῶνα γαλάζιον καὶ ἐπ' αὐτοῦ τὸ τυπικὸν κόκκινον μαφόριον. Ἀριστερᾷ τοῦ Χριστοῦ, ἔστραμμένος καὶ αὐτὸς πρὸς τὸν Χριστόν, ἵστατο ὁ Πρόδρομος, τοῦ ὁποίου ἑλλείπει ἡ κεφαλὴ. Φορεῖ πρασινωπὸν βραχὺ ἔνδυμα καὶ διακρίνεται ἀμυδρῶς. Πλήν ὅμως τῶν τριῶν ἄνω προσώπων τοῦ τριμόρφου ἡ παράστασις ἐνταῦθα ἐπλουτίσθη καὶ διὰ δύο ἄλλων ἀνδρικῶν, γενειοφόρων μορφῶν, αἵτινες εἰκονίσθησαν γονατισταὶ προσβλέπουσαι τὸν Χριστόν καὶ τείνουσαι ὀριζοντίως ἔμπρὸς ἀνεπτυγμένα εἰλητά, μὲ ἐπιγραφὰς σήμερον δυσδιακρίτους. Αἱ μορφαὶ αὗται φέρουσιν ἀμφοτέραι φωτοστεφάνους καὶ ἡ μὲν δεξιᾷ φορεῖ κόκκινον

χιτῶνα καὶ κυανοῦν ἱμάτιον, ἡ δὲ ἀριστερᾷ κιτρινοκαστάνινον χιτῶνα καὶ κυανοῦν ἱμάτιον. Πρόκειται πιθανώτατα περὶ τῶν δύο προφητῶν, οἵτινες ὠραματίσθησαν τὴν δόξαν τοῦ Κυρίου· τοῦ Ἡσαΐου καὶ τοῦ Ἱερεμίου¹.

Εὐθὺς κάτωθεν τοῦ τεταρτοσφαιρίου εἰκονίσθη, ἐντὸς ζώνης ὕψους 0.78, ἡ διπλῇ παράστασις τῆς Μεταδόσεως καὶ τῆς Μεταλήψεως τῶν Ἀποστόλων. Λόγῳ τῆς ἀτέχνου ἀποξέσεως τοῦ καλύπτοντος ἄλλοτε τὴν παράστασιν κονιάματος αἱ ἀπαρτίζουσαι αὐτὴν μορφαὶ ἄλλαι μὲν κατεστράφησαν, ἄλλαι δὲ δὲν

Εἰκ. 140. Τμῆμα τῆς Μεταλήψεως τῶν Ἀποστόλων.

ἔχουσι τὴν ποθητὴν ἐνάργειαν. Οἱ δώδεκα Ἀπόστολοι διηρημένοι εἰς δύο ἡμιχόρια βαδίζουσιν, πλήρεις κατανύξεως, ὁ εἷς ὀπισθεν τοῦ ἄλλου ἀλλ' ἕκαστος μὲ ἀτομικὴν κίνησιν, πρὸς τὸν ἐν τῷ μέσῳ ἐκατέρωθεν τοῦ στενοῦ παραθύρου, δις εἰκονιζόμενον Χριστόν. Οὗτος προσκλίνων ἐλαφρῶς δίδει ἀριστερᾷ μὲν τὸν ἄρτον, δεξιᾷ δέ, ἐντὸς τοῦ ἁγ. Ποτηρίου, τὸν οἶνον (εἰκ. 140) εἰς τὸν πρῶτον ἐκάστου ἡμιχορίου ἀπόστολον.

Τὰ γυνὰ μέρη τῶν σωμάτων ἀπεδόθησαν σιτόχροα, αἱ δὲ σκιαὶ των, ἀπαλῶς διαβαθμιζόμεναι, κασταναί, βαθέως δὲ καστανὴ ἡ κόμη τοῦ Χριστοῦ καὶ τινων ἀποστόλων. Πράσιναι σκιαὶ καὶ ψιμμυθιαὶ δὲν διακρίνονται.

¹ Ἀνάλογος παράστασις εὑρεταὶ εἰς τὸ Καρανλὲκ - Κιλήσὲ τῆς Καππαδοκίας, ὅπου ὅμως παρὰ τοὺς πόδας τοῦ Ἰησοῦ δὲν εἰκονίζονται ἅγιοι ἀλλὰ λαϊκοί, κτήτορες, βάλλοντες μετάνοιαν. Εἰκὼν παρὰ G. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce* πίν. 98, 1.

Ἀμέσως κάτωθεν τῆς περιγραφείσης παραστάσεως διακρίνονται προσκλίνουσαι τρεῖς κεφαλαὶ ἱεραρχῶν φορούντων πολυσταύρια φαιλόνια.

Ἐπὶ τοῦ περιβάλλοντος τὴν κόγχην λώρου παρεστάθη εἰς μὲν τὸ νότιον κατακόρυφον σκέλος ὁλόσωμος ἅγιος κρατῶν ἐνεπίγραφον εἰλητὸν μὲ δυσδιάκριτον ἐπιγραφὴν, εὐθὺς δ' ὑπεράνω τῆς κλειδὸς ἡ Παναγία δεομένη, φοροῦσα ἀνοιχτόχρωμον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ τὸ κόκκινον μαφόριον. Τὴν συνοδεύει δεξιᾷ λευκοφόρος ἄγγελος, ἄλλος δὲ πάλιν ἄγγελος, μὴ σωζόμενος σήμερον, θὰ εἰκονίζετο ἀριστερά. Ἡ παράστασις αὕτη ἔχει ἀναμφιβόλως σχέσιν πρὸς τὴν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς καμάρας εἰκονιζομένην Ἀνάληψιν¹, ἀπὸ τὴν ὁποίαν διεσώθη μόνον τμήμα τοῦ κατὰ τὴν κλεῖδα κεντρικοῦ θέματος δηλ. εἰς λευκοφορῶν καὶ ὁρμητικῶς ἱπτάμενος ἄγγελος κρατῶν διὰ τῶν χειρῶν του τὸν περιβάλλοντα τὸν μὴ σωζόμενον Χριστὸν λευκὸν δίσκον.

Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τῆς ἀνατολικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ πρὸ ἀρχιτεκτονικοῦ βάθους εἰκονίζοντος ὁσπίτια παρίσταται ἅγιος φορῶν πολυσταύριον φαιλόνιον, ἐστραμμένος πρὸς τ' ἀριστερὰ εἰς στάσιν δεήσεως. Πρὸ αὐτοῦ εἰκονίζεται ἁγία Τράπεζα κάτωθεν κιβωρίου μὲ ἡμισφαιρικὸν οὐρανίσκον. Πρόκειται πιθανώτατα περὶ παραστάσεως τοῦ ὁράματος τοῦ ἁγίου Πέτρου Ἀλεξανδρείας², ἃν καὶ δὲν διακρίνεται ἐπὶ τῆς ἁγ. Τραπεζῆς ὁ Ἰησοῦς «ἐν σχήματι παιδίου νεογενοῦς»³. Πάντως ἡ παράστασις αὕτη ἔχει τὴν θέσιν της ἐν τῷ Ἱερῷ, ἔνθα καὶ συνήθως εἰκονίζεται.

Πρόθεσις. Ἀντιστοιχῶς πρὸς τὸ ὄραμα τοῦ ἁγ. Πέτρου εὗρηται ἐπὶ τοῦ βορείου τοιχώματος δυσδιάκριτος παράστασις, τῆς ὁποίας διακρίνεται εἰς τὸ κάτω μέρος μορφὴ δεομένη, γονυκλινής, ἐστραμμένη πρὸς τ' ἀριστερά. Ἡ μορφὴ αὕτη φέρει φωτοστέφανον καὶ εἶναι ἐνδεδυμένη κόκκινον ἱμάτιον. Ὑπεράνω ταύτης, ἐπὶ βαθέως γαλάζιου κάμπου, σῴζεται κεφαλὴ μὲ φωτοστέφανον, ἄνωθεν τῆς ὁποίας εἶναι γεγραμμένη διὰ λευκῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφὴ Ἀβραάμ. Πρόκειται λοιπὸν πιθανώτατα περὶ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ, παραστάσεως, ἣτις ἐπίσης συχνὰ εἰκονίζεται ἐν τῷ Ἱερῷ, ἅτε ἀνήκουσα εἰς τὸν κύκλον τῆς Εὐχαριστίας.

Εἰς τὸ μικρὸν διαμέρισμα τῆς προθέσεως διετηρήθησαν εἰς μὲν τὴν κόγχην ἡ παράστασις τῆς Ἀκρας ταπεινώσεως, μὲ τὸν Χριστὸν γυμνὸν πρὸ μεγάλου σταυροῦ, οὗτινος διακρίνεται ἡ χονδρὰ ὀριζοντία κεραία καὶ ἑκατέ-

¹ Ἄλλο παράδειγμα ἀποσπάσεως τῆς Παναγίας καὶ τῶν ἀγγέλων ἀπὸ τὴν παράστασιν τῆς Ἀναλήψεως καὶ τοποθετήσεώς των εἰς ἐνδιάμεσον τύμπανον ἔχομεν καὶ εἰς τοὺς ἁγίους Ἀναργύρους τῆς Καστοριᾶς (Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδ. τ. Δ (1938), σ. 34, εἰκ. 23).

² Περὶ τοῦ ὁράματος τούτου βλέπε G. Millet ἐν *Mélanges Diehl*, Paris 1930, σ. 99 ἑξ.

³ Κατὰ τὸ σχετικὸν Συναξάριον τοῦ ἁγίου Πέτρου H. Delehaye, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* σ. 257.

ρωθεν αὐτοῦ τὴν Παναγίαν καὶ τὸν ἅγ. Ἰωάννην τὸν Θεολόγον, ἀμφοτέρους προσκλίνοντας. Ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου τῆς τοίχου εἰκονίσθησαν, ἐπὶ βαθέως κυανοῦ κάμπου, δύο ἀνδρικαὶ μορφαὶ ἁγίων μὲ λευκὰ στιχάρια καὶ σημεῖα (clavi)—προφανῶς διάκονοι κρατοῦντες, μέσῳ κοκκίνου πανίου, ἔνσταυρον σφαῖραν (ἀρτοφόριον;).

Βόρειος κεραία. Εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος εἰκονίζονται δύο ἀνδρικαὶ μορφαὶ ὄρθιαι, φέρονσαι φακιόλια. Ὑπεράνω ὑπταὶ κεφαλαὶ καὶ μία χεὶρ εὐλογοῦσα. Ἐπὶ τοῦ παραπλεύρως βορείου τυμπάνου διακρίνονται, κάτωθεν τόξου, γυναικεῖαι μορφαὶ βλέπουσαι πρὸς δεξιὰ.

Εἰκ. 141. Ὁ ἀββᾶς Ζωσιμᾶς.

Νοτία κεραία. Ἐνταῦθα τοιχογραφίαι διειρηθήθησαν μόνον παρὰ τὴν Ν. Α. γωνίαν ἐπὶ τοῦ κάτω μέρους τῶν τοίχων, ἔξωγραφεμένα ὑπεράνω 0.80 ὑψηλῆς ζώνης, ἀπομιμουμένης ὀρθομαρμάρωσιν. Ἐμπροσθεν ἀποτόμων βράχων ἀποδιδομένων κατὰ τὸν γνωστὸν συμβατικὸν τρόπον τῶν βυζαντινῶν, εἰκονίζεται ἀριστερὰ κατὰ κρόταφον ὁ ἀββᾶς Ζωσιμᾶς, (εἰκ. 141) ἐκφραστικὴ κεφαλὴ μὲ πυκνάς, ἐξεχούσας ὄφρεις καὶ καστανὴν κόμην. Ἐνδεδνμένος πορτοκαλεόχρουν, ἔξωσμένον χιτῶνα ἔχει ἐπὶ τῶν ὤμων τοῦ ἐρριμμένον πρασινογάλανον ἐπιτραχήλιον. Εἰς τοὺς πόδας φέρει μαῦρα σανδάλια.

Κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ ἅγιον ποτήριον τείνει διὰ τῆς δεξιᾶς τὸ κοχλιάριον πρὸς μετάληψιν εἰς τὴν ἑναντι αὐτοῦ ἵσταμένην ὁσίαν Μαρίαν τὴν Αἰγυπτίαν¹. Αὕτη, γυμνόπους καὶ κάτισχνος, εἶναι περιβεβλημένη ἀπλοῦν, βαθυκόκκινον χιτῶνα καλύπτοντα τμήμα μόνον τοῦ στήθους. Τὸ πρόσωπόν της εἶναι ὠχρόν, γωνιώδες καὶ ἀδύνατον καὶ ἡ κόμη ἠνωρθωμένη. Τὰς χεῖρας ἔχει ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους.

Ἐπὶ τοῦ γειτονικοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου σώζεται τὸ δεξιὸν ἡμισυ ἀρχαγγέλου μὲ ἐρυθρὰς πτέρυγας, κρατοῦντος διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὴν γηίνην σφαῖραν, (πόλον) ἐφ' ἧς εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ὁ Χριστός. Παραπλεύρως παρίσταται ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Καλυβίτης, ὄρθιος κατενώπιον, σπανός, μὲ βραχεῖαν κόμην, φορῶν κόκκινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ πορτοκαλεόχρουν χλαμύδα. Κρατεῖ διὰ

¹ Ὅρα τὴν σχετικὴν ἱστορίαν παρὰ M i g n e, P. G. 87 στ. 3697-3725.

τῆς ἀριστερᾶς εὐαγγέλιον, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος λευκόν. Τὸ πρόσωπόν του παρουσιάζει πολὺ λεπτὸν πλάσιμον.

Δυτικὴ κεραία. Ἡ καμάρα ἦτο διηρημένη εἰς πολλοὺς τετραγώνους πίνακας. Ἐκ τούτων οἱ ἀνήκοντες εἰς τὸ βόρειον ἡμῖς καλύπτονται ὑπὸ πολλῶν ἀλάτων, τὰ ὁποῖα τοὺς καθιστοῦν ἀδιακρίτους. Ἀλλὰ καὶ τοῦ νοτίου ἡμίσεος οἱ 4 πρῶτοι ἀπ' ἀνατολῶν πίνακες φαίνονται πολὺ ἀμυδρῶς. Ἐκ τούτων ὁ δεύτερος εἰκονίζει κτήριον ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ τρίτου, ἐνθα παρίσταται ἡ ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ. Ἐμπροσθεν κλειστῆς θύρας δωματίου, τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται προοπτικῶς τὸ ἐσωτερικόν, ἴσταται κατενώπιον ὁ Χριστός, ἀγένειος, μὲ γυμνὸν τὸ δεξιὸν ἡμῖς τοῦ στήθους, τείγων τὴν δεξιὰν πρὸς τὸν ἀριστερᾶ εἰκονιζόμενον Θωμᾶν. Διὰ τῆς ἀριστερᾶς του χειρὸς κρατεῖ ὁ Ἰησοῦς ἀνεπτυγμένον εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἡ κατὰ Ἰωάννην (Κ' 27) ἐπιγραφή: *Φέρε ὁ/δε τὴν χίτραν / καὶ βάλε [αὐ]τὴν [εἰς τὴν πλευρ]άν μου.* Δεξιᾷ εἰκονίζονται ἄλλοι μαθηταί.

Εἰς τὸν γειτονικὸν πρὸς Δυσμᾶς πίνακα εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ καὶ κατ' ἐνώπιον, λευκὰ ἐνδεδυμένος ὁ νεαρὸς Χριστός, μὲ ἐντελῶς παιδικὸν πρόσωπον, εὐλογῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τοὺς ἐκατέρωθεν αὐτοῦ εἰς δύο ἡμιχόρια ἵσταμένους ἀποστόλους. Ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἰησοῦ μακρὸν εἰλητόν, ἐκτεινόμενον εἰς σχῆμα χαμηλωμένου τόξου, φέρει τὴν ἐξῆς ἐκ τοῦ κατὰ Μᾶρκον (ιγ', 15) εὐαγγελίου εἰλημμένην ἐπιγραφήν: *[Πορευθῆτε εἰς ἅ]παντα τὰ ἔθνη καὶ κηρύττετε τὸ εὐαγγέλιον τῆς βασιλείας· [τοῦ θεοῦ]· ὅστις [πιστεύσῃ καὶ βαπτισθῇ] σωθήσεται, ὁ δ' ἀπησιᾶσας κατακριθήσεται.*

Εἰς τὸ βόρειον ἡμῖς τῆς καμάρας ἔχομεν τὰς ἐξῆς ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ σκηνὰς τῆς Π. Διαθήκης:

Δύο πρόσωπα θυσιάζοντα, προφανῶς τὸν δίκαιον Ἀβελ καὶ τὸν Κάιν (Γέν. δ', 3 - 4). Περαιτέρω μορφὴν ἀνδρικήν γονατιστὴν καὶ παραπλεύρως ἄλλην φονεύουσαν τὴν πρώτην διὰ μαχαίρας. Ἡ προσγεγραμμένη ἐπιγραφή: *[ὁ Ἀβελ] φονεβόμενος* μαρτυρεῖ, ὅτι εἰκονίζεται ἐνταῦθα ὁ φόνος τοῦ Ἀβελ ὑπὸ τοῦ Κάιν (Γέν. δ', 8). Ὀλίγον δεξιώτερα εἰκονίζεται ἀνδρική μορφὴ ὀρθία παρακολουθοῦσα τὸν φόνον. Εἶναι πιθανώτατα ὁ Ἀδάμ¹.

Τέλος εἰς τὸ ἄκρον δεξιὸν εἰκονίζεται καὶ πάλιν ὁ Κάιν ἔχων τὰς χεῖρας δεδεμένας ὀπισθεν, πιθανώτατα *ἐξερχόμενος ἀπὸ προσώπου τοῦ Θεοῦ* (Γέν. δ', 16). Ὅλαι αἱ ἀνωτέρω σκηναὶ ἔχουσιν ὡς βάθος ὑψηλὰ βουνά. Πλὴν τοῦ Ἀβελ, ὅστις φορεῖ κόκκινα, πᾶσαι αἱ λοιπαὶ μορφαὶ φοροῦν ὑπολεύκους ἀνατολικὰς στολάς, ἥτοι στενὰς ἀναξυρίδας καὶ ἐπενδύτην κομβούμενον ἐμπρὸς κάτω. Ἡ ἐργασία των εἶναι πολὺ λεπτοκαμωμένη.

¹ Ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ (Ἐκδ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, σ. 48) θέλει ἐνταῦθα τὸν Ἀδάμ καὶ τὴν Εὐὰν θρηγοῦντας τὸν Ἀβελ.

Εὐθύς κάτωθεν τοῦ ἀνωτέρω πίνακος εἰκονίζεται ἄλλος μὲ παραστάσεις σχετικὰς πρὸς τὴν Κιβωτὸν τοῦ Νῶε, ἥτοι 1) Τὸν Νῶε κατασκευάζοντα ξύλινον τετράγωνον οἰκίσκον (*Γένεσις* 7', 13 - 14), ἐπὶ τῆς δικλινοῦς στέγης τοῦ ὁποίου ἴσταται κρατῶν πριόνιον, ἐν ᾧ οἱ υἱοὶ του, Σήμ, Χάμ καὶ 'Ιάφεθ, κομίζουν ξύλα. Μετὰ ταῦτα 2) εἰκονίζεται καὶ πάλιν ἡ Κιβωτὸς εἰς τὴν ὁποίαν εἰσέρχονται «*θηρία καὶ πετεινὰ καὶ κτήνη διάφορα*» (*Γέν.* 5', 22 καὶ 6', 1 - 19) καὶ παρ' αὐτὰ «*ἄνθρωποι μὲ γυναῖκας καὶ μὲ ὄργανα καταγελῶντες τὸν Νῶε*»¹. Εὐθύς ὑποκάτω εἰκονίζεται ἐκ τρίτου ἡ κιβωτός, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἐξέρχονται τὰ ζῶα πίπτοντα εἰς τὴν θάλασσαν, ἔνθα φαίνονται ἄνθρωποι πνιγμένοι. Τέλος εἰς τὸν πρὸς τὰ δεξιὰ πίνακα εἰκονίζεται ὁ Νῶε θυσιάζων καὶ παρ' αὐτὸν οἱ υἱοὶ του καὶ αἱ γυναῖκες των, ἔχοντες τὰς χεῖρας ὑψωμένας πρὸς τὸν οὐρανόν.

Ἐναντι τῶν παραστάσεων τῆς κιβωτοῦ εὗρηνται ἐπὶ τοῦ νοτίου σκέλους ἄλλοι πίνακες, ἐξ ὧν εἰς εἰκονίζει, ἐντὸς δύο διαγωνίως τεμνομένων τετραγώνων, τὸν Χριστὸν καθήμενον. Εἰς τὰς δύο κάτω γωνίας τοῦ πίνακος αὐτοῦ εἰκονίζονται δεξιᾷ μὲν εἰς ἄγγελος γονατιστὸς δεόμενος τοῦ Χριστοῦ, ὅστις τὸν προσβλέπει, ἀριστερᾷ δὲ μορφὴ γυμνὴ ὑπτία ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, τὴν ὁποίαν δεικνύει ὁ Χριστὸς διὰ τῆς δεξιᾶς αὐτοῦ.

Κάτωθεν τοῦ πίνακος εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μὲν πιθανῶς ἡ ἐκ τοῦ Παραδείσου ἐκδίωξις τῶν πρωτοπλάστων, δεξιᾷ δὲ σκηνὴ ὑπὸ τὴν ὁποίαν κάθηνται δύο γυναῖκες. Ἔτι κατωτέρω παρίστανται πολλὰ πρόσωπα καὶ εἰς τὸ βῆθος ἄλλα κρατοῦντα δόρατα, τῶν ὁποίων φαίνονται αἱ αἰχμαί.

Τέλος εἰς τὸ δυτικὸν τύμπανον παρίσταται πολυπρόσωπος παράστασις καὶ διὰ μέσου αὐτῆς ἑλικοειδῶς ἐλισσομένη ταινία μὲ δυσδιάκριτον ἐπιγραφὴν. Πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ τῆς παραστάσεως τῆς Δευτέρας Παρουσίας, ἣτις συνήθως εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῶν ναῶν.

Λόγῳ τῆς κακῆς ἀποξέσεως τῶν κονιαμάτων καὶ τῆς ἐπιζωγραφήσεως τῶν πλείστων ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ντολαπλὶ δὲν δυνάμεθα νὰ χρονολογήσωμεν ταύτας ἀσφαλῶς. Πάντως δὲν φαίνονται νὰ εἶναι παλαιότεραι τῆς ἱπποτικῆς κατακτήσεως. Αἱ τῆς δυτικῆς καμάρας εἶναι πάντως πολὺ μεταγενέστεραι τῶν τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ.

8. ΔΙΜΥΛΙΑ - ΦΟΥΝΤΟΥΚΛΙ

Ἡ κομψὴ ἐκκλησίᾳ τῆς Διμυλιάς εὐρίσκεται πέραν τοῦ Σαλάκου, ἐπὶ τῆς κλιτύος τοῦ Προφήτου Ἡλίου, ἐντὸς τοῦ καταφύτου ἀπὸ μύρτους καὶ σχίνους καὶ ἄλλα δένδρα τοπίου Φουντουκλί, περιέχοντος καὶ πηγὴν δροσε-

¹ Πβλ. Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων σ. 49.

ρωτάτην, ἣτις ἐνέπνευσε καὶ τὴν λαϊκὴν μοῦσαν¹. Ὁ Alb. Berg, ὅστις πρῶτος τὴν ἐπεσκέφθη, περὶ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος καὶ παρέσχεν εἰς τὸ βιβλίον του² δύο χαλκογραφικὰς ἀπόψεις τῆς, τὴν ὀνομάζει Προφήτην Ἡλίαν, ἐν ᾗ πράγματι τιμᾶται εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Νικολάου. Λόγῳ τῆς ἐρημικῆς θέσεως, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκεται ἡ ἐκκλησία τῆς Διμυλιάς, οὔτε εἰς τζαμί μετετράπη οὔτε καὶ ἄλλας μεταβολὰς ὑπέστη, ἐκτὸς τῆς προσθήκης κωδωνοστασίου ὑπεράνω τῆς βορείου κόγχης. Ὁ Sommi Picenardi εὔρε, τὸ 1900, τοὺς τοίχους καὶ τοὺς θόλους τῆς μὲ τόσον μεγάλα ρήγματα, ὥστε ἐξέφρασε τὸν φόβον ὅτι ἡ πτώσις τῆς θα ἦτο προσεχής³. Εὐτυχῶς τοιοῦτος κίνδυνος δὲν ὑφίσταται πλέον σήμερον· διότι τὰ ρήγματα ἐφράχθησαν ὑπὸ τῆς Ἰταλικῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας ἡ ὁποία καὶ ἐκαθάρισε τὰς τοιχογραφίας ἀπὸ τὰ καλύπτοντα αὐτὰς ἄλατα⁴, τὰς ἐστερέωσε, δυστυχῶς δ' ὅμως καὶ πολλὰς ἐξ αὐτῶν ἐπεξωγράφησε.

Ὁ Ἀγ. Νικόλαος τοῦ Φουντουκλί, τοῦ ὁποίου τὴν κάτοψιν καὶ τὴν τομὴν διὰ πρώτην φοράν παρέσχομεν διὰ τοῦ Ἀρχείου⁵, εἶναι ἐσωτερικῶς κατάγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν, καλῶς ὁπωσδήποτε διατηρουμένων, καὶ διατεταγμένων ὡς ἑξῆς:

Ἱερὸν. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰκονίσθη καὶ πάλιν ἡ Δέσις (εἰκ. 142) μὲ τὸν Χριστὸν ὑπερμεγέθη ἐν προτομῇ εἰς τὸ μέσον, κρατοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ Εὐαγγέλιον διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογοῦντα. Ἐνδεδυμένος ἐσωτερικῶς ἀνοικτόχρωμον χιτῶνα, φέρει ἐρριμμένον ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ του ὤμου κυανοῦν ἱμάτιον. Ἡ μὲ αὐστηρὰν ἔκφρασιν κεφαλὴ του προβάλλεται ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ φωτοστεφάνου, ὅστις φέρει κατάκοσμον σταυρόν, Δεξιᾷ τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ὁλόσωμος ἡ Παναγία, φοροῦσα τὸ ἐρυθρὸν μαφόριον καὶ προσκλίνουσα πρὸς τὸν Υἱὸν τῆς. Κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τῆς ἀνεπτυγμένον εἰλητόν, τὰ ἐπὶ τοῦ ὁποίου γράμματα εἶναι δυσδιάκριτα. Ὁμοίον εἰλητόν κρατεῖ καὶ ὁ ἀριστερὰ τοῦ Χριστοῦ ἱστάμενος καὶ πρὸς αὐτὸν ὁμοίως ἐστραμμένος Πρόδρομος, ὅστις εἰκονίζεται γυμνόπους

¹ Τὸ ἑξῆς λαϊκὸν δίστιχον ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Κ. Ν. Κωνσταντινίδου (Ἡ Ρόδος, ἓνα τραγοῦδι, Ἀλεξάνδρεια 1947 σ. 70):

*Ἦλια τοῦ Φουντουκλί νερό
Κ' ἐφράνιασα καὶ δὲν μπορῶ.*

² Alb. Berg, Die Insel Rhodos, Braunschweig 1862, τ. II σ. 102 καὶ πίν. 59.

³ Itinéraire d'un chevalier dans l'île de Rhodes, Lille 1900, σ. 205.—Ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς μᾶς παρέχει καὶ τὴν πληροφορίαν, ὅτι ὁ Ἀγ. Νικόλαος ἦτο ἄλλοτε μετόχιον τῆς μονῆς τοῦ Σινᾶ.

⁴ Πβλ. G. Gerola, ἐν Annuario della Scuola Archeologica Italiana di Atene τ. I (1914) σ. 321, ὅστις παρέχει καὶ φωτογραφικὴν ἀποψιν τοῦ ναοῦ (ἐνθ. ἀν. εἰκ. 97).

⁵ Ὁρα σ. 104, εἰκ. 91.

φορῶν τὴν μέχρι τῶν γονάτων φθάνουσαν μηλωτὴν τοῦ καὶ ὑψῶν τὴν δεξιὰν εἰς σχῆμα ἱερείας.

Εὐθὺς κάτωθεν τῆς Δέησεως παρεστάθη, συμμετρικῶς ἐκατέρωθεν τοῦ ἄξονος τῆς κόγχης, ἀριστερᾷ μὲν ἡ Μετάδοσις τοῦ ἄρτου, δεξιᾷ δ' ἡ Μετά-

Εἰκ. 142. Ἡ Δέησις τοῦ τεταρτοσφαιρίου τοῦ ἱεροῦ.

ληψις τοῦ οἴνου ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων (εἰκ. 143), διὰ τοῦ δις ἐν τῷ μέσῳ ὀπισθεν ἁγίας Τραπεζῆς εἰκονιζομένου Χριστοῦ, διακονουμένου ὑπὸ ἐνὸς ἀγγέλου. Οἱ ἀπόστολοι, τεταγμένοι ἀνὰ 6 εἰς δύο ἡμιχόρια, προχωροῦν εὐλαβῶς πρὸς τὸν Χριστὸν ὃς εἰς ὀπισθεν τοῦ ἄλλου, οἱ δὲ κορυφαῖοι ἐξ αὐτῶν προσκλίνουνσι ζωηρῶς, ὃ μὲν Πέτρος ἀριστερᾷ ἵνα λάβῃ τὸν ἐν δισκαρίῳ προσφερόμενον ἄρτον, ὃ δὲ Παῦλος ἵνα πῖνῃ ἐκ τοῦ ἁγίου ποτηρίου τὸν οἶνον.

Τέλος εἰς τὸ κατώτατον μέρος τῆς κόγχης εἰκονίσθησαν εἰς στάσιν $\frac{3}{4}$ τέσσαρες ἱεράρχαι φοροῦντες πολυσταύρια φαιλώνια καὶ συλλειτουργοῦντες, ἦτοι ὁ ἁγ. Ἀθανάσιος, ὁ ἁγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ ἁγ. Ἀντώνιος καὶ τέταρτός τις, τοῦ ὁποίου δὲν διακρίνεται τὸ ὄνομα. Ἐκ τούτων οἱ μὲν δύο ἄκροι κρατοῦσι δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ἀνοικτὰ εἰλητὰ μετὰ γραμμάτων, οἱ δὲ δύο μέσοι διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς διπλωμένον εἰλητὸν ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς δεικνύουσι τὴν ἐν τῷ μέσῳ καὶ κάτωθεν τοῦ παραθύρου εἰκονιζομένην ἁγ. Τράπεζαν, ἐπὶ τῆς ὁποίας εἰκονίζετο πιθανώτατα ὁ μελισμός.

Τροῦλλος. Κάτωθεν τοῦ μὴ σωζομένου πλέον Παντοκράτορος εἰκονίζοντο 12 προφῆται, κρατοῦντες ἀνεπτυγμένα εἰλητὰ περιέχοντα προφητείας των, τεταγμένοι δ' ἀνὰ τρεῖς μετὰ τῶν 4 παραθύρων τοῦ τυμπάνου. Εἰς τὰ λοφία,

ὡς συνήθως, οἱ Εὐαγγελισταὶ καθήμενοι, ἄλλοι γράφοντες τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ἄλλοι ἀναγινώσκοντες αὐτό.

Σκέλη τοῦ σταυροῦ. Ἐκ τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ μακρότερον εἶναι τὸ ἀνατολικὸν λόγῳ τοῦ κατ' αὐτὸ παρεμβالλομένου μικροῦ εὐθυγράμμου τμήματος (εἰκ. 91). Ἐπὶ τῆς καμάρας, ἣτις καλύπτει τὸ τμήμα τοῦτο ἔκτεινομένη πρὸ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ εἰκονίσθη, ὡς συνήθως, ἡ Ἀνάληψις, μὲ τὸν Χριστὸν ἐν τῷ μέσῳ φερόμενον ὑπὸ τεσσάρων ὁρητικῶς πετώντων ἀγγέλων καὶ ἑκα-

Εἰκ. 143. Ἡ μετάδοσις τοῦ ἄρτου εἰς τοὺς Ἀποστόλους.

τέρωθεν αὐτοῦ εἰς τὸ κάτω μέρος ἀνὰ ἑξ Ἀποστόλους ζωηρῶς χειρονομούντας. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐνταῦθα ἡ ἐκ τῆς μιᾶς ομάδος τῶν ἀποστόλων ἀπουσία τῆς Παναγίας μὲ τοὺς ἀγγέλους. Κατὰ τοῦτο ὁ ζωγράφος τοῦ Φουντουκλὶ ἠκολούθησε πιστῶς τὸ κείμενον τῶν Πράξεων τῶν ἀποστόλων, ὅπερ δὲν ἀναφέρει καὶ τὴν Παναγίαν μετὰ τῶν ἀποστόλων κατὰ τὴν Ἀνάληψιν.

Νότιον τεταρτοσφαίριον. Τὰ τεταρτοσφαίρια τοῦ νοτίου, βορείου καὶ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ διαιροῦνται εἰς πίνακας κατὰ τὸν ἑξῆς τρόπον: Εἰς τὴν κορυφὴν τῶν ἀποκόπτεται σφαιρικὸν τμήμα, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου εἰκονίζεται μία τῶν μεγάλων δεσποτικῶν ἢ θεομητορικῶν συνθέσεων, τὸ δὲ ὑπόλοιπον τμήμα τοῦ τεταρτοσφαίριου, ἥτοι τὸ μέχρι τῆς γεννήσεως αὐτοῦ ὑποδιαιρεῖται διὰ πλατειῶν, πλουσίως κεκοσμημένων ζωνῶν (εἰκ. 144 καὶ 145) εἰς τρεῖς τομεῖς, ἐντὸς ἑκάστου τῶν ὁποίων εἰκονίζεται χριστολογικὴ τις ἢ ἄλλη σύνθεσις. Οὕτω εἰς τὸ νότιον τεταρτοσφαίριον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀρχίζει ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος, εἰκονίσθη εἰς μὲν τὴν κορυφὴν ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ, εἰς δὲ τοὺς κάτωθεν τομεῖς, ἑξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ: ἡ Φυγὴ εἰς Αἴγυπτον, ἡ Ὑπαπαντὴ καὶ ἡ Βάπτισις.

Ἡ παράστασις τῆς Γεννήσεως εἶναι βεβλαμμένη. Ἐχει ἐν τῷ μέσῳ τὴν

Παναγίαν ἀνακεκλιμένην παρὰ τὸ βρέφος, τὸ ὁποῖον θερμαίνουνσι διὰ τῆς ἀναπνοῆς των ὁ βοῦς καὶ ὁ ὄνος. Εἰς τὸ βάθος καὶ εἰς πολὺ μικροτέραν κλίμακα διακρίνονται ἀριστερᾷ μὲν οἱ μάγοι, ἄνω δὲ τέσσαρες ἄγγελοι, ἐξ ὧν εἰς χωρισμένους ἀπὸ τούς ἄλλους, ἀγγέλλει εἰς τοὺς «ἀγραυλοῦντας» ποιμένας τὸ χαρμόσυνον γεγονός τῆς Γεννήσεως τοῦ Σωτῆρος. Οἱ ποιμένες—δύο (;) τὸν ἀριθμὸν—εἰκονίζονται δεξιᾷ, ὁ εἰς ὄρθιος καὶ στηριζόμενος ἐπὶ τῆς ποιμενικῆς του ράβδου, ὁ δὲ ἄλλος κατήμενος μὲ τούς πόδας ἐσταυρωμένους

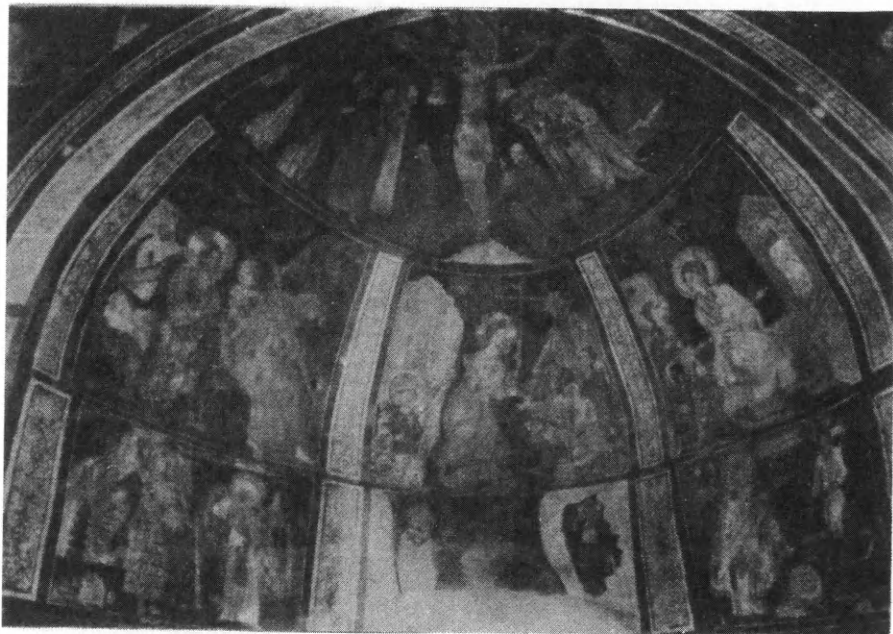
Εἰκ. 144. Ἡ φυγή εἰς Αἴγυπτον.

(σταυροπόδι). Δυστυχῶς τὸ κάτω μέρος τῆς συνθέσεως εἶναι βεβλαμμένον ὥστε δὲν διακρίνεται οὔτε ὁ Ἰωσήφ οὔτε ἡ σκηνὴ τοῦ λουτροῦ τοῦ βρέφους.

Εἰς τὴν κάτωθεν εἰκονιζομένην Φυγὴν εἰς Αἴγυπτον (εἰκ. 144) ἔμπροσθεν ἀποτόμων βράχων καὶ οἰκημάτων παρεστάθῃ δεξιᾷ μὲν προπορευόμενος μὲ ζωηρὰν κίνησιν, ὁ Ἰωσήφ, φέρων τὸ παιδίον Ἰησοῦν ἐπὶ τῶν ὤμων του, δεξιᾷ δ' ἐπὶ λευκοῦ πώλου ὄνου, περιβεβλημένη τὸ ξρυθρὸν μαφόριον ἡ Παναγία, καὶ ὀπισθεν αὐτῆς μορφὴ ρεαλιστικὴ, μὲ ἀνάσιμον τὴν ρῖνα (εἰκ. 144), κάμνουσα ζωηρὰν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἐξιδανικευμένην Θεοτόκον.

Εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ μὲν κιβώριον βασταζόμενον ὑπὸ 4 λεπτῶν κιονίσκων καὶ πρὸ αὐτοῦ βημόθυρον, ἀριστερᾷ δ' αὐτοῦ ἡ Παναγία ἀκολουθουμένη ὑπὸ τοῦ Ἰωσήφ καὶ δεξιᾷ ὁ γηραιὸς Συμεὼν κρατῶν εἰς τὰς ἀγκάλας του τὸ παιδίον Ἰησοῦν καὶ ὀπισθεν εἰς τὸ βάθος ἡ γηραιὰ ὡσαύτως προφητὶς Ἄννα.

Τέλος εἰς τὴν Βάπτισιν ὁ ἐντελῶς γυμνὸς εἰκονιζόμενος ἐν τῷ μέσῳ Χριστὸς, ὑψὼν ἑλαφρῶς τὴν δεξιὰν εἰς σχῆμα εὐλογίας, εἶναι ἐστραμμένος πρὸς τὸν ἀριστερᾶ ἐπὶ τῆς ἀποτόμου κλιτύος τοῦ Ἰορδάνου ἱστάμενον γυμνόποδα Πρόδρομον, ὅστις ἐπιθέτει τὴν δεξιὰν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ Κυρίου, ἐν ᾗ δεξιᾷ τρεῖς ἄγγελοι ἐνδεδυμένοι πλουσίους λευκοὺς χιτῶνας μετὰ σημείων (clavi) ἐτοιμάζονται νὰ σπογγίσουν τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ μετὰ τὴν ἔξοδον αὐτοῦ ἐκ τοῦ ὕδατος. Χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν γραφικότητά της εἶναι ἡ ἀπει-

Εἰκ. 145. Τοιχογραφία τοῦ βορείου τετρατοσφαίριου.

κόνις τεσσάρων μικρῶν μορφῶν λουομένων παρὰ τοὺς πόδας τοῦ Ἰησοῦ εἰς τὸ ὕδωρ τοῦ Ἰορδάνου.

Βόρειον τετρατοσφαίριον. Ἐνταῦθα εἰς μὲν τὴν κορυφὴν εἰκονίσθη ἡ Σταύρωσις, εἰς δὲ τοὺς κάτωθεν τρεῖς τομεῖς ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ, Σίμων ὁ Κυρηναῖος φέρων τὸν σταυρόν, ἡ εἰς Ἄδου κάθοδος καὶ αἱ Μυροφόροι.

Ἡ Σταύρωσις εἰκονίσθη ἐνταῦθα πολυπρόσωπος. (Εἰκ. 145). Ἐν τῷ μέσῳ ὁ Χριστὸς μὲ τὸ σῶμα ἀπαλῶς καμπυλούμενον καὶ τὰς χεῖρας κεκαμμένας. Δεξιᾷ ἡ Παναγία καὶ ὀπισθεν αὐτῆς αἱ δύο ἄλλαι Μαρίαι, ἡ Μαγδαληνὴ καὶ Μαρία τοῦ Κλωπᾶ. Ἀριστερᾷ ὁ Ἰωάννης μὲ τὸν Ἑκατόνταρχον. Ἀμέσως παρὰ τὸν Χριστὸν ἀριστερᾷ ὁ Λογγῖνος μὲ τὴν λόγχην—καὶ δεξιᾷ ὁ Στε-

φᾶτος μὲ τὸν σπόγγον. Ὑπὸ δὲ τὰς μασχάλας τοῦ Ἰησοῦ ἐκατέρωθεν ἀνὰ εἰς πετῶν ἄγγελος ἐν προτομῇ. Τέλος ὑπεράνω καὶ ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ Χριστοῦ ὁ ἥλιος καὶ ἡ Σελήνη.

Συμφώνως πρὸς τὴν ἀνατολικὴν εἰκονογραφικὴν συνήθειαν, ἣτις ἀκολουθεῖ τὰ συνοπτικὰ εὐαγγέλια, εἰς τὴν σκηνὴν τῆς μεταφορᾶς τοῦ σταυροῦ δὲν φέρει τὸν σταυρὸν ὁ Χριστός, ἀλλὰ Σίμων ὁ Κυρηναῖος, ὅστις καὶ προηγεῖται (εἰκ. 145) ὡς τοῦτο γενικῶς συμβαίνει, καίτοι ὁ Λουκᾶς (ΚΓ' 27) ἀναφέρει, ὅτι ὁ Σίμων ἠκολούθει τὸν Ἰησοῦν. Ὁ Σίμων εἶναι ἐνταῦθα ἐνδευμένος χιτῶνα καὶ ἱμάτιον καὶ συμφώνως πρὸς τὴν βυζαντινὴν συνήθειαν δὲν φέρει φωτοστέφανον. Ὅπισθεν τοῦ διακρίνεται ἡ νεαρὰ μορφή τοῦ ὁδηγοῦ τοῦ δρόμου, εὐθὺς δὲ μετ' αὐτὴν βαδίζει ὁ Χριστὸς εὐθυτενής, μὲ τὰς χεῖρας δεδεμένας ἔμπρός, συμφώνως πρὸς τὴν βυζαντινὴν συνήθειαν, ἣτις ἀκολουθεῖ τὸ ἀπόκρυφον Εὐαγγέλιον τοῦ Νικοδήμου¹. Τέλος ὀπισθεν τοῦ Ἰησοῦ εἰκονίζεται στρατιώτης φέρων τὸν θώρακα καὶ τὸ χαρακτηριστικὸν κάλυμμα τῆς κεφαλῆς.

Εἰς τὴν παραπλεύρως εἰκονιζομένην εἰς Ἄδου Κάθοδον, ὁ ἐν τῷ μέσῳ πρὸς τὰ δεξιὰ βαίνων Χριστὸς διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ὑψηλὰ τὸν διπλοῦν σταυρὸν (Σταυρώσεως) διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς ἀνεγείρει ἐκ τοῦ τάφου τὸν Ἀδὰμ, ὀπισθεν τοῦ ὁποίου ἴσταται, εἰς στάσιν δεήσεως, ἡ Εὐα. Ἀριστερᾶ κατὰ τὸ ἥμισυ κεχωσμένος ἐντὸς σαρκοφάγου εἰκονίζεται ὁ προφητὰνᾶξ Δαυίδ.

Τέλος εἰς τὸν τρίτον πίνακα εἰκονίζεται εἰς τὸ μέσον καθήμενος λευκοφόρος ἄγγελος, ὅστις διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς δεικνύει τὸν ἐν σχήματι ναῖσκου μετὰ τριγωνικοῦ αἰτώματος τάφον, περιέχοντα τὰς κειρίας καὶ τὸ σουδάριον τοῦ Χριστοῦ, τὴν δὲ κεφαλὴν στρέφει πρὸς τὰς δεξιᾶς εἰκονιζομένας τρεῖς μυροφόρους γυναῖκας.

Δυτικὸν τεταρτοσφαίριον. Εἰς τὸ δυτικὸν τεταρτοσφαίριον κατὰ μὲν τὴν κορυφὴν εἰκονίζεται ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, εἰς δὲ τοὺς κάτωθεν τρεῖς τομεῖς, ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ: ἡ Μεταμόρφωσις, ἡ Ἑγερσις τοῦ Λαζάρου καὶ ἡ Βαῖοφόρος.

Κοίμησις. Ἐπὶ μακρᾶς κλίνης, μὲ ἀπλὴν ἀκόσμητον ποδέαν, εἶναι ἐξηπλωμένη ἡ νεκρὰ Παναγία περιβεβλημένη τὸ μαφόριον. Ὅπισθεν τῆς κλίνης ἴσταται κατὰ τὸν ἄξονα ὁ Χριστὸς ἐν προτομῇ, κατ' ἐνώπιον, προβαλλόμενος ἐπὶ λευκῆς ἑλλειψοειδοῦς δόξης. Εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ συμβολίζον τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας βρέφος, ὅπερ ἐτοιμάζονται νὰ ἀναλάβουν εἰς τοὺς οὐρανούς οἱ ἄνω καὶ ἐκατέρωθεν ἱπτάμενοι ἄγγελοι, ἔχοντες τὰς χεῖρας κεκαλυμμένας δι' ὑφάσματος.

Ἐκατέρωθεν τῆς κλίνης εἰκονίζονται ἑνδεκα Ἀπόστολοι, ἥτοι ἀριστερᾶ μὲν ἔξ με ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Πέτρον, δεξιᾶ δὲ πέντε, τοῦ Θωμᾶ ἀπουσιάζοντος κατὰ

¹ Μέρος I, Β κεφ. X, 2. Tischendorf σ. 282.

τὸν θάνατον τῆς Θεομήτορος εἰς Ἰνδίας καὶ καταφθάσαντος ἀργότερον. Ἄνω ἀριστερᾷ διακρίνονται αἱ κεφαλαὶ καὶ τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος δύο ἐπισκόπων. Τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Ἑβραίου Ἰεφωνίου καὶ τοῦ ἀγγέλου, ὅπερ συναντᾶται εἰς τὴν Κοίμησιν ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν, δὲν φαίνεται νὰ εἰκονίσθη.

Ἡ κάτωθεν τῆς Κοιμήσεως παράστασις τῆς Μεταμορφώσεως περιλαμβάνει ἐν τῷ μέσῳ μὲν καὶ ἄνω τὸν λευκὰ ἐνδεδυμένον Χριστὸν ἐντὸς ἑλλει-

Εἰκ. 146. Ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου καὶ ἡ Βαΐοφορος.

ψοειδοῦς δόξης (mandorla) ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ τοὺς προφήτας Ἡλίαν καὶ Μωυσῆν, καὶ κάτω τοὺς τρεῖς μαθητὰς Πέτρον, Ἰάκωβον καὶ Ἰωάννην εἰς στάσιν θάμβους καὶ τρόμου.

Ἡ ἐπομένη παράστασις τῆς Ἑγέρσεως τοῦ Λαζάρου (εἰκ. 146) περιλαμβάνει δύο ομάδας προσώπων ἥτοι ἀριστερᾷ μὲν τὸν πρὸς δεξιὰ βαδίζοντα καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς εὐλογοῦντα Ἰησοῦν, ἀκολουθούμενον ὑπὸ τριῶν μαθητῶν ἐν χιτῶνι καὶ ἱματίῳ, δεξιᾷ δὲ τὸν νεκρὸν Λάζαρον, ὄρθιον ἐντὸς τοῦ μὲ τρίγωνικὸν ἀέτωμα λιθίνου μνημείου, περιβεβλημένον τὰς κειρίας καὶ τὸ σουδάριον καὶ παρ' αὐτὸν ὅμιλον Ἰουδαίων, τῶν ὁποίων ὁ παρὰ τὸν Λάζαρον ἱστάμενος φαλακρὸς φέρει τὴν χεῖρα εἰς τὴν ρῖνα πρὸς ἔνδειξιν ὅτι ὁ νεκρὸς «ἤδη ὄζει» (Ἰωάν. ΙΑ' 40). Τὰς δύο ομάδας συνδέουν αἱ εἰς τοὺς πόδας τοῦ Ἰησοῦ γονυκλινεῖς εἰκονιζόμεναι ἀδελφαὶ τοῦ Λαζάρου Μάρθα καὶ Μαρία.

Τέλος ἡ τρίτη σύνθεσις ἡ εἰκονίζουσα τὴν Βαῖοφόρον (εἰκ. 146) δεικνύει τὸν Χριστὸν καθήμενον ἀνδριστεῖ ἐπὶ λευκοῦ πώλου ὄνου βαίνοντος πρὸς δεξιὰ. Ὁ Χριστὸς εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς ἀκολουθεῖται ὑπὸ τριῶν μαθητῶν εἰκονιζομένων ἐν χιτῶνι καὶ ἱματίῳ. Δεξιᾷ πρὸ τῶν τειχῶν τῆς πόλεως Ἱερουσαλήμ, τῆς ὁποίας καὶ διακρίνονται τινὰ τῶν οἰκημάτων, ἵσταται ὁμιλὸς Ἰουδαίων μὲ εὐρέα ἱμάτια καὶ πέπλον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς. Εἰς τὸ βάθος ἐν παιδίον ἔχει ἀνέλθει ἐπὶ δένδρου, ἐν ᾧ κάτωθεν τοῦ πώλου δύο ἄλλοι «παῖδες Ἑβραίων» ἐκδύονται, ἵνα στρώσωσι τὰ ἐνδύματά των κατὰ τὴν διέλευσιν τοῦ Ἰησοῦ.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν κάτωθεν τῶν τεταρτοσφαιρίων παραστάσεων, αἱ ὁποῖαι, τεταγμέναι εἰς δύο ἐπαλλήλους ζώνας, φθάνουσι μέχρι τοῦ ἐδάφους.

Νοτία κόγχη. Ἡ ἄνω ζώνη περιλαμβάνει ἐνταῦθα 5 στηθάρια ἁγίων ἐντὸς κύκλων. Μεταξὺ τῶν ἁγίων τούτων εἰς εἶναι *Κοσμᾶς ὁ Ποιητής*, εἰς δ' ἄλλος ὁ ἀναχώρητῆς *Παῦλος ὁ Θηβαῖος*. Τῶν τριῶν ὑπολοίπων αἱ ἐπιγραφαὶ εἶναι δυσδιάκριτοι ἢ ἔχουν τελείως ἐξαλειφθῇ κατὰ τὴν ἀνακαίνισιν.

Εἰς δὲ τὴν κάτω ζώνην, ἥτις εἶναι πολὺ ὑψηλότερα, ἔχουμεν ἀριστερᾷ μὲν τὸν *Ἀρχάγγελον Μιχαήλ*, μὲ βραχὺν χιτῶνα καὶ ὑψηλὰ ὑποδήματα, κρατοῦντα δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τὸ διαγωνίως ὑψωμένον ξίφος, ἐν τῷ μέσῳ ἀνώνυμον ἱεράρχην εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατοῦντα τὸ Εὐαγγέλιον καὶ τέλος δεξιᾷ τὸν Ἅγ. Γεώργιον ἔφιππον. (εἰκ. 147). Ὁ νεαρὸς ἅγιος ἐπιβαίνων λευκοῦ, μὲ πολυτελεῖ σκευὴν ἵππου, ὁρμώντος πρὸς τὰ δεξιὰ ὑπεράνω θαλάσσης πλήρους ἰχθύων καὶ ἐγγέλων, εἶναι ἐνδεδυμένος πλεκτὸν θώρακα ἐπὶ ἀχειριδῶτον, μέχρι τῶν γονάτων φθάνοντος χιτῶνος καὶ μανδύαν πορποῦμενον ἐμπρός, ἰσχυρῶς δ' ἀνεμιζόμενον πρὸς τὰ ὀπίσω. Μὲ τὴν στρογγύλην ἀσπίδα ἀνηρητημένην ὀπισθεν κρατεῖ ὁ ἅγιος διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς τὸ δόρυ ταυτοχρόνως καὶ τὸν χαλινὸν τοῦ ἵππου, ἐνῶ διὰ τῆς δεξιᾶς περιβάλλει προστατευτικῶς παιδίον εἰς τὰ ὀπίσθια τοῦ ἵππου καθισμένον. Πρόκειται ἐπομένως καὶ ἐδῶ περὶ τῆς αὐτῆς παραστάσεως ἀπολυτρώσεως αἰχμαλώτου, τὴν ὁποίαν συνηντήσαμεν καὶ εἰς τὸ Ἴλκ-Μιχράμπ (σ. 153).

Ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ ἁγίου εἶναι προσγεγραμμένη διὰ λευκῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή ὁ ἅγιος *Γεώργιος ὁ Κοραι... ὁ Διασορίτης*. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἐπίθετον ὁ *Κοραι...*, δὲν δύναμαι νὰ ἐρμηνεύσω, τὸ δεύτερον ὁμῶς φέρει ὁ ἅγιος *Γεώργιος* συχνὰ καὶ εἰς τοιχογραφίας¹ καὶ εἰς φορητὰς εἰκόνας² τῆς τε Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ἑλλάδος³.

¹ Τοιχογραφία ναοῦ Ὁρτάκιοι Καππαδοκίας Grégoire, B.C.H. 1909, σ. 116—G. de Jerphanion, Eglises rupestres κλπ. II, 1 (1936) σ. 241.—Ναῦδριου Πεδουλά ἐν Κύπρῳ Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου πίν. 103, 2.

² Φορητὴ εἰκὼν μουσεῖον Μόσχας: Mouratoff, La peinture byzantine, Paris 1938, πίν. 177.—D. Talbot Rice, Byzantine painting, London 1948, πίν. 26.

³ Μικρὸς ναὸς τοῦ Ἑλαιῶνος τῶν Ἀθηνῶν τιμᾶται εἰς μνήμην Ἁγ. Γεωργίου

Βόρειος κόγχη. Εἰς ταύτην εὐθὺς κάτωθεν τοῦ τεταρτοσφαιρίου ἀντὶ στηθαρίων ἔχομεν τρεῖς συνθέσεις, τῶν ὁποίων αἱ διαχωριστικαὶ ταινίαι συνεχίζουσι τὰς τῶν ὑπεράνω τριῶν τομέων (εἰκ. 145). Εἰκονίζονται λοιπὸν ἐνταῦθα ἕξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ. 1) ὁ ἅγιος Παχώμιος μὲ τὸν ἄγγελον, 2) τὸ ὄραμα ἐπισκόπου τινὸς—ὡς σαφῶς δηλοῖ τὸ πολυσταύριον φαιλόνιον

Εἰκ. 147. Ὁ ἅγιος Γεώργιος ὁ Διασορίτης.

ὅπερ φορεῖ —πιθανώτατα Ἰωάννου τοῦ Εὐχαΐτων—καὶ 3) τὸ ὄραμα τοῦ ἁγ. Πέτρου τῆς Ἀλεξανδρείας μὲ τὸν νεαρὸν Χριστὸν ἱστάμενον ἐπὶ τῆς ἁγ. Τραπεζῆς καὶ ἔχοντα διερρηγμένον τὸν χιτῶνα. Εἰς δὲ τὴν κάτω ζώνην εἰκονί-

τοῦ Διασορείτου, πβλ. ἔγγραφον τοῦ 1593 παρὰ Δ. Καμπούρογλου, Μνημεῖα τῆς Ἱστ. τῶν Ἀθηναίων I σ. 181.—Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς Εὐρετ. μεσ. μνημ. τευχ. Γ' σ. 143.—Περὶ τῆς ἐτυμολογίας τοῦ ἐπιθέτου Διασορίτης ἢ Διοσορίτης ἐξηγέθησαν ποικίλαι γνώμαι, πιθανωτάτη τῶν ὁποίων εἶναι ἡ τοῦ Κ. Ἀμάντου (Ἑλληνικά τ. 11 σ. 330) καθ' ἣν ὁ ἅγιος ἔλαβε τὴν ὀνομασίαν ἐκ διασήμου εἰκόνης του εὐρισκομένης ἐν τῷ παλαιῷ ναῷ του ἐν Διὸς Ἱερῷ τῆς Λυδίας.

ζονται 1) ὁ ἅγ. Γεράσιμος καὶ ὁ διακονῶν αὐτῷ θήρ¹. 2) ὁ ἅγ. Θεοδόσιος ὁ Κοινοβιάρχης. 3) Σάββας ὁ ἡγιασμένος καὶ τέλος 4) οἱ ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη ἐνδεδυμένοι αὐτοκρατορικὰς στολὰς καὶ κρατοῦντες τὸν ἐν τῷ μέσῳ τούτων ἱστάμενον διπλοῦν σταυρὸν τῆς Σταυρώσεως.

Πρὶν ἢ ἔλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν εἰκόνων τῆς δυτικῆς κόγχης θὰ ἀναφέρωμεν ἰδιαιτέρως τὰς εἰκόνας, αἱ ὁποῖαι ἐξωγραφήθησαν εἰς τὰς δύο στενὰς λωρίδας τοῦ ὑπὸ τὸν τροῦλλον τετραγώνου, αἵτινες εὐρίσκονται ἑκατέρωθεν τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ. Παρίστανται λοιπὸν ἐνταῦθα ἀριστερᾷ μὲν ἡ Παναγία ὁλόσωμος, ὀρθία, κρατοῦσα τὸν Χριστὸν ἐν ἐγκολπίῳ, δεξιᾷ δὲ ὁ Πρόδρομος εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν ἀνεπτυγμένον εἰλητόν. Αἱ εἰκόνες αὗται δὲν ἐξωγραφήθησαν τυχαίως ἐκεῖ. Ὁμοῦ μὲ τὴν ἐπὶ τοῦ νοτίου τοιχώματος εἰκόνα τοῦ ἁγίου Νικολάου ἀντικαθιστῶσι τὰς ἐπὶ τοῦ ἀνυπάρχτου ἐνταῦθα τέμπλου φορητὰς εἰκόνας. Ὅτι δὲ δὲν ὑπῆρχεν ἐνταῦθα τέμπλον—ὅπως ἄλλως τε καὶ εἰς τὸν ἅγ. Γεώργιον τὸν Βάρδαν—(ὄρα σ. 136), ἀποδεικνύει καὶ ἡ ἀπουσία παντὸς ἵχνους προσηλώσεώς του ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, ἐπὶ τῶν ὁποίων διητηρήθησαν καλῶς καθ' ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν τοιχογραφίαι.

Δυτικὴ κόγχη. Εἰς τὴν ἐπέχουσαν τόπον νάρθηκος δυτικὴν κόγχην τοῦ ναοῦ ἀπεικονίσθη, εἰς δύο μεγάλους πίνακας, (διαστάσεων 1.62 × 2.20 καὶ 2.00 × 1.60) ὁλόκληρος ἡ οἰκογένεια τῶν κητόρων τοῦ ναοῦ. Οὕτω δεξιᾷ μὲν τῷ εἰσερχομένῳ ἐξωγραφήθησαν οἱ γονεῖς, ἀριστερᾷ δὲ τὰ τρία τέκνα των. Οἱ γονεῖς παρεστάθησαν κάτωθεν πλουσίως διακεκοσμημένου τριφύλλου τόξου (εἰκ. 148) φερομένου ὑπὸ δύο λεπτῶν κιονίσκων. Ἰστάμενοι ἀμφοτέρω κατὰ μέτωπον κρατοῦσιν ἕκαστος διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς ὑψωμένον ἐν τῷ μέσῳ ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ, ἐν ᾧ τὴν ἄλλην χεῖρα των ὑψοῦσιν εἰς σχῆμα δεήσεως. Ἀνωθεν τοῦ ὁμοιώματος τοῦ ναοῦ, ἐντὸς τοῦ μέσου λοβοῦ τοῦ τόξου, εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς εὐλογῶν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸν ναὸν διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς τὴν σύζυγον τοῦ κτήτορος. Ἐκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ, εἰς τὰς δύο ἄνω γωνίας τοῦ πίνακος παρίστανται ἐν προτομῇ, ἐστραμμένοι πρὸς τὸν Χριστὸν εἰς στάσιν δεήσεως, ἡ Παναγία καὶ ὁ Πρόδρομος.

Ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ ἐνδυμασίαι τῶν κητόρων. Ὁ ἀνὴρ φορεῖ ἔσω-τερικῶς μὲν χειριδωτὸν χιτῶνα (καμίσιον) ἐξωτερικῶς δὲ βαθυπόρφυρον (grenat) ἐπανωφόριον (ἐπιβαλτάριον) σχιστὸν ἐμπρὸς καὶ μὲ βραχείας χειρίδας, ἐπενδεδυμένον ἔσωτερικῶς διὰ γούνας², ἥτις φαίνεται εἰς τὰ ἐλαφρῶς ἀνα-

¹ Πρόκειται περὶ τοῦ ἁγ. Γερασίμου τοῦ Ἰορδανίτου, ὃν ὑπηρετεῖ, ὡς γνωστὸν, λέων. Ὅρα τὸν βίον καὶ τὴν πολιτείαν του παρὰ Κ. Δ ο υ κ ά κ η, Μέγας Συναξαριστῆς μηνὸς Μαρτίου. Ἐν Ἀθήναις 1881, σ. 33-42.

² Ὁμοίως μετὰ γούνας ἐπενδεδυμένα (καπλαντιστά) ἐπανωφόρια (τζουμπέδες) συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλας προσωπογραφίας δωρητῶν, ἰδίᾳ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς π. χ. εἰς τὴν Ζωοδόχον Πηγὴν Μεσσηνικῶν (Θεσσαλίας) Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχεῖον

διπλούμενα κάτω μέρη. Τὸ ἐπανωφόριον αὐτὸ σφίγγεται εἰς τὸ σῶμα διὰ ζωστήρος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου κρέμαται ἀφ' ἑνὸς μὲν λευκὸν μανδήλιον (ἀριστερᾷ),

Εἰκ. 148. Οἱ κτήτορες τοῦ ναοῦ προσφέροντες ὁμοίωμα αὐτοῦ εἰς τὸν Χριστόν.

ἀφ' ἑτέρου δὲ πουγγίον (δεξιᾷ). Ἐπὶ τῆς λευκότηριχος, μὲ μακρὰν κόμην κεφα-

Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε' (1939-40) σ. 193. Ἐπανωφόρια ... μετὰ γούνης ἀλωπεϊκῆς ἀναφέρονται καὶ εἰς συμβόλαιον τοῦ 14ου ἢ 15ου αἰ. (Μ. Γεδεών, Byz. Zeitschrift V (1896), 114). Γούναν ἀλωπέκιον ἀναφέρει ἐπίσης καὶ ὁ Ἀχμέτ εἰς τὸ Ὀνειροκριτικόν του (118, 13 καὶ 18 (Drex1). Τέλος ἔγγραφον τοῦ 1400 περίπου ἀναφέρει «γούνας βερίτζας ἀπὸ τῆς Βλαχίας» (Miklosich - Müller, Acta κλπ., 2,375).

λῆς του φέρει ὁ ἀνὴρ κάλυμμα βαθυπόρφυρον, ὁμοιάζον μὲν πρὸς τὸ τῶν σημερινῶν ἱερέων ἀλλὰ πολὺ χαμηλότερον ἐκείνου (εἰκ. 148).

Ὅμοιου χρώματος πρὸς τὸ ἀνδρικὸν ἀλλὰ ποδηγες καὶ μὲ μακρὰς καὶ πλατείας χειρίδας ἔνδυμα εἶναι ἐνδεδυμένη καὶ ἡ σύζυγος τοῦ κτίτορος, ἐπενδεδυμένον ἐσωτερικῶς διὰ λευκῆς (μεταξωτῆς) φόδρας. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς δὲ φέρει αὕτη σκοτεινὸν πέπλον.

Τμῆμα λευκῆς ἐπιγραφῆς, (εἰκ. 150, ἄνω) σωζόμενον ἀριστερὰ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀνδρός, μᾶς διδάσκει 1) ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ πατρὸς τῶν ἔναντι παιδίων καὶ 2) ὅτι οὗτος εἶχε τὸ ἀξίωμα τοῦ λογοθέτου. Ἐντεῦθεν καὶ τὸ βαθυπόρφυρον χρῶμα τοῦ ἐνδύματος αὐτοῦ. Δυστυχῶς δὲν ἐσώθη καὶ τὸ ὄνομά του.

Τὰ τρία τέκνα τοῦ λογοθέτου εἰκονίζονται κάτωθεν ἡμικυκλικοῦ τόξου διακοσμουμένου ἐν εἴδει ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 149). Καὶ ἐδῶ πάλιν εἰκονίζεται ἄνω καὶ ἐν προτομῇ ὁ Χριστός, ἀλλὰ νεαρός, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν IC-XC ὁ Ἐμμανουήλ. Εὐλογῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τὰ παιδιά συνοδεύεται πάλιν ἀπὸ τὴν Παναγίαν ἀριστερᾷ καὶ τὸν Πρόδρομον δεξιᾷ, ἀμφοτέρους ἐν προτομῇ καὶ ἐστραμμένους πρὸς τὸν Ἰησοῦν ἐν στάσει δεήσεως.

Τὰ τρία παιδιά εἰκονίζονται κατενώπιον ἀσκεπῇ καὶ εἰς στάσιν προσευχῆς. ἦτοι μὲ τὰς χεῖρας ἑοταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν πρῶτον πίνακα, τοῦ ὁποίου τὸ βάθος εἶναι σκοτεινόν, τοῦ δευτέρου εἶναι ὑπόλευκον, φαιδρύνεται δ' ἀφ' ἐνὸς μὲν μὲ ἐλικοειδῶς συμπλεκόμενους πρασίνοὺς βλαστοὺς καταλήγοντας εἰς φύλλα καὶ βότρες, ἀφ' ἑτέρου δὲ μὲ μικρὰ πουλιά, εἰκονιζόμενα παρὰ τὰς κεφαλὰς τῶν δύο ὑψηλοτέρων παιδίων. Ὅτι κενὸν ἀπομένει ἐκ τοῦ λευκοῦ βάθους πληροῦται δι' ἐπιγραφῶν, αἱ ὁποῖαι μᾶς πληροφοροῦσι περὶ τῶν ὀνομάτων τῶν νεκρῶν παιδίων τῶν κτητόρων.

Ἐκ τῶν παιδίων τούτων τὸ μὲν ἀριστερᾷ εἰκονιζόμενον εἶναι κόρη, τὸ δ' ἐν τῷ μέσῳ καὶ δεξιᾷ ἀγόρια. Ἡ κόρη φέρει ἐσωτερικῶς πόδηρη, λευκὸν χιτῶνα, τοῦ ὁποίου αἱ πτυχαὶ ἀπεδόθησαν κίτριναι, ἐπ' αὐτοῦ δὲ μακρόν, καστανόχρουν μανδύαν. Ἡ ἄνωθεν αὐτῆς γεγραμμένη ἐπιγραφή λέγει: (εἰκ. 150, 1).

† ἐ[κοιμήθη] ἡ δούλη τοῦ Θ(εο)ῦ Μαρία

ἡ Βαρθαάνι θυγάτηρ

τοῦ λογωθ(έ)του

.

Ὁ δεξιὰ εἰκονιζόμενος νεανίας καὶ τὸ ἐν τῷ μέσῳ παιδάριον ἔχουσι μακράν, ἐπὶ τῶν ὤμων κατερχομένην κόμην, φοροῦσι δ' ἀμφοτέρωι τὸ αὐτὸ εἶδος ἐνδυμασίας¹ ἥτοι ἐσωτερικῶς μὲν χειριδωτὸν χιτῶνα κολλητὸν ἐπὶ τοῦ

¹ Ὅμοιās περίπου ἐνδυμασίας συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλας συγχρόνους τοιχογραφίας ὡς π. χ. εἰς Δισκούρι καὶ Κουμιά τῆς Κρήτης (G. Gerola, Monum. Veneti nell'isola di Creta, τ. 2, Venezia 1908, πίν. 11,2 καὶ 12,2) εἰς τὸν Ἁγ. Ἰωάννην καὶ τὸ Βροντόχων τοῦ Μυστρά (G. Millet, Monum. byzantins de Mistra, Paris, 1910, πίν. 107,8 καὶ 102,2), εἰς Λογκανίκον τῆς Λακωνίας (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. τ. ΙΔ' (1938) 483) καὶ ἀλλαχοῦ.

σώματος (σφικτούριον), ἐπ' αὐτοῦ δὲ ἀχειρίδωτον μακρὸν ἐπενδύτην μὲ ζώνην, ἀπὸ τῆς ὁποίας κρέμονται τὸ μανδήλιον καὶ τὸ πουγγίον ἢ ἡ θήκη τοῦ

Εἰκ. 149. Τὰ τρία τῶν κτητόρων τέκνα.

μαχαιρίου. Οἱ ἄκροι πόδες τοῦ κατ' ἐνώπιον εἰκονιζομένου νεανίου ἀπεδόθησαν πλαγίως. Ἐπιγραφή προσγεγραμμένη παρὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ παιδαρίου λέγει (εἰκ. 150,3).

† ἐκοιμ[ήθη ὁ δοῦλος τοῦ]

Θ(εο)ῦ Γεώ[ργιος]

Καὶ τὰ τρία παιδιά παρεστάθησαν μὲ τὰ ἀτομικά των χαρακτηριστικὰ καὶ μὲ πολλὴν λεπτότητα ἀλλ' ἄνευ πλαστικότητος, ὡς παρατηρεῖται γενικῶς εἰς τὰς προσωπογραφίας τῶν κοσμικῶν.

Ὅμοίου τύπου ἐπιγραφὴ θὰ ἦτο γεγραμμένη καὶ παρὰ τὸν νεανίαν, ἣτις ὁμως δὲν διεσώθη. Ἄντ' αὐτῆς ὁμως διετηρήθη κάτωθεν τοῦ Χριστοῦ ἡ ἐξῆς ἐπιγραφὴ, ἀφορῶσα καὶ εἰς τὰ τρία παιδιά (εἰκ. 150, 2).

+ ΟΠΑΗΡΤΟ
ΟΛΟΓΟ

¹
+ Ε ΗΔ ΤΟ ΘΥΜΑΡΙ
ΗΒΑΡΔΟΑΓΟΥΓΑΤΗΡΩ
ΤΟΛΟΓΩΤΑΖΕΤΗΝΟΤΗΤΕ
ΗΤΑΤ

²
ΥΙΕ ΘΥΟΔΗ
ΤΗΡΕΒΙΤΗΣΑΧΡΑΝΤΩΜΩΣΚΥΒΑΠΤΙΤΙ
ΤΑΖΟΝΤΑΤΑ ΤΑΕΝΤΗΣΟΡΑΝΙ

³
+ ΕΚΟΙΜ
ΟΥΘΥΓΕΩ
ΣΑ

Εἰκ. 150. Ἐπιγραφαὶ προσγεγραμμέναι εἰς τὰς εἰκόνας τῶν κτητόρων καὶ τῶν τέκνων των.

Υἱὲ Θεοῦ ὁ δη[μουργός]
πρεσβία τῆς παναχράντου μ(ητ)όσου κ(αὶ) βαπτιστὶ
τάξον τὰ πα[ιδία ταῦ]τα ἐν τῆς οὐρανῆς

Τεχνοτροπία καὶ χρονολογία τῶν τοιχογραφιῶν.

Ἡ ἐξέτασις τῆς τεχνοτροπίας καὶ ἐπομένως καὶ ἡ χρονολόγησις τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Φουντουκλῆ ἀποβαίνει δύσκολος λόγῳ τῆς ἐπιζωγραφήσεως τὴν ὁποίαν ὑπέστησαν πρό τινων ἐτῶν ὑπὸ τῶν Ἱταλῶν συντηρητῶν.

Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἡ γενομένη ἀνακαίνισις ἐσεβάσθη τὴν εἰκονογραφίαν καὶ τὴν σύνθεσιν τῶν σκηνῶν, ὥς καὶ τὸν γενικὸν χαρακτῆρα τῶν μορφῶν

καὶ τῶν ἐνδυμάτων. Ἐπενέβη ὁμῶς εἰς τὴν ἔκφρασιν πολλῶν μορφῶν καὶ τὴν πτυχολογίαν τῶν ἐνδυμάτων, διαταράξασα τὴν ἀρχικὴν τῶν ἀρμονίαν. Ὁ ἀνακαινιστὴς ζωγράφος συνειθισμένος εἰς τὴν γλυκερὰν δυτικὴν τεχνοτροπίαν κατήντησε, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, νὰ δώσῃ εἰς τὰ πρόσωπα ξενικὴν μᾶλλον φυσιογνωμίαν (Χριστὸς ἀψίδος, Πρόδρομος βαπτίσεως κλπ.) καὶ ν' ἀπαλύνῃ τὰς ἀντιθέσεις εἰς τὰς φωτοσκιάσεις τῶν προσώπων καὶ τῶν ἐνδυμάτων, μεταχειρισθεὶς ἢ ὅλους ἐνιαίους ἢ ὁμαλῶς διαβαθμιζομένους τόνους (Παναγία καὶ Μαρίαι τῆς Σταυρώσεως). Παρ' ὅλα ταῦτα διακρίνει τις ἀκόμη τὰ ραδιὰ, καλοσχεδιασμένα περιγράμματα τῶν μορφῶν (Ἄγγελοι, Εὐαγγελισταί, Ὑπαπαντή), τὰς ἐκφραστικὰς κινήσεις τῶν σωμάτων καὶ τὴν ρεαλιστικὴν ἐνίων δυσμορφίαν (Μετάληψις ἀποστόλων), τὴν δραματικότητα τινῶν συνθέσεων (Μεταμόρφωσις, Κοίμησις) καὶ γενικῶς τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς μνημειώδους τέχνης.

Ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν σκηνῶν καὶ ἡ πολυπροσωπία τῶν, ἡ προσπάθεια προοπτικῆς ἀποδόσεως τοῦ χώρου, ἡ διακοσμητικότης τῶν μορφῶν καὶ τῶν σχημάτων — ὅπου διετερήθησαν τ' ἀρχικὰ — ἡ κίνησις καὶ ἡ ἀπόδοσις τοῦ ὄγκου, μαρτυροῦσιν, ὅτι ὁ τεχνίτης τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Φουντουκλή ἀντιγράφει καλὰ πρότυπα τοῦ 14ου αἰῶνος, τὰ ὅποια ὁμῶς ἀποδίδει μὲ κάποιαν ξηρότητα καὶ ἐπιτήδευσιν, λόγῳ τῶν ὁποίων πρέπει ν' ἀποδώσωμεν τὰς τοιχογραφίας μας μᾶλλον εἰς τὸν 15ον αἰῶνα.

9. Ο ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ ΤΟΥ ΘΑΡΙ

Ἡ ἄλλοτε ὡς καθολικὸν μονῆς τοῦ Σωτήρος χρησιμεύσασα καὶ νῦν εἰς μνήμην τῶν Ἀρχαγγέλων Ταξιάρχων τιμωμένη ἐκκλησία τῆς ἀπομέρου τοποθεσίας Θάρι, ὑποστᾶσα κατὰ καιροὺς μεγάλης ἐκ τῶν σεισμῶν ζημίας καὶ κινδυνεύουσα νὰ καταπέσῃ, ὑπεστηρίχθη διὰ χονδρῶν καὶ ἀκαλαισθήτων ἀντηρίδων, αἱ ὁποῖαι πολὺ τὴν παρεμόρφωσαν (ᾗρα τὴν κάτοψιν καὶ τομὴν τῆς εἰς σ. 97 εἰκ. 83). Ἡ τοιχοδομία τῆς ἀποτελεῖται ἐξ οὐχὶ ἐντελῶς κανονικῶν ἀσβεστολιθικῶν πετρῶν, εἰς τοὺς ἀρμούς τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται μικρὰ τεμάχια ὀπτοπλίνθων, κατὰ σύστημα τὸ ὁποῖον ἐφηρμόσθη ὡς εἶδομεν, (ᾗρα σ. 61 σημ. 2) καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς Ρόδου. Ὁ ὥραιος ἐκ λαξευτῶν πωρολίθων, πλαστικὸς τρούλλος τῆς, διατηρῶμενος ὑπὸ 8 στενῶν παραθύρων, ἐναλλασσομένων πρὸς ἰσαρίθμους ἡμικυκλικὰς κόγχας, κοσμεῖται ἐξωτερικῶς δι' ὀκτὼ διδύμων κιονίσκων στηριζόντων ἡμικυκλικὰ τόξα (ᾗρα εἰκ. 101 ἀριστερᾶ). Τὸ ἡμισφαίριον τοῦ τρούλλου διατηρεῖ ἀκόμη τὰς μεγάλας βυζαντινὰς κεράμους του, διαστάσεων 0.37×0.71 μ. Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν διατεταγμένων ὡς ἑξῆς:

Ἱερόν. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, εἰκονίσθη καὶ ἐδῶ, κατὰ τὴν ἐντόπιον ἀνατολικὴν συνήθειαν, ἡ Δέησις, μὲ τὸν Χριστὸν ἐν θρόνον ἐν τῷ μέσῳ εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ τὴν Παναγίαν καὶ τὸν Πρό-

δρομον, πρὸς δὲ τούτοις κάτωθεν καὶ δύο προφήτας—'Ιεζεκιήλ καὶ 'Ιερεμίαν (;) —κρατοῦντας εἰλητὰ καὶ εὐρισκομένους ἑκατέρωθεν ἑξαπτερύγου. Ἡ παράστασις αὕτη ἐμπνέεται προφανῶς ἀπὸ ἀποκαλυπτικὰ κείμενα (πρβλ. σ. 165).

Εὐθὺς κάτωθεν τοῦ τεταρτοσφαιρίου ὑπάρχει ζωφόρος ἐκ στηθαρίων τῶν Ἀποστόλων ἐντὸς κύκλων. Ἔτι κατωτέρω, εἰς τὸ ὕψος τῶν παραθύρων, εἰκονίσθη ἐν τῷ μέσῳ μὲν ἡ θεία λειτουργία, ἀριστερᾷ ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ καὶ δεξιᾷ ἡ Φιλοξενία τῶν τριῶν ἀγγέλων ὑπὸ τοῦ Ἀβραάμ. Ἡ παράστασις αὕτη παρέχει τοῦτο τὸ ἰδιαίτερον, ὅτι ὁ Ἀβραάμ ἀντί, ὡς συνήθως, νὰ ὑπηρετῇ ὁρθίος τοὺς ἀγγέλους, σχεδὸν συμπαρκαθήται μετ' αὐτῶν εἰς τὴν τράπεζαν, οὐ μόνον δ' αὐτοὺς ἀλλὰ καὶ ἡ Σάρρα, ἥτις, συνήθως, παρακολουθεῖ ἐκ τῆς θύρας τῆς σκηνῆς τῆς τὰ συμβαίνοντα. Μία ἀκόμη παρέκκλισις συνίσταται εἰς τοῦτο, ὅτι εἰς τὸ βᾶθος τῆς εἰκόνος εἰκονίζονται ἐδῶ ὁσπίτια, ἐν ᾧ, ὡς γνωστόν, ἡ φιλοξενία τῶν ἀγγέλων ἐγένετο ὑπὸ τὴν δρυὶν τοῦ Μαμβρῆ, ὁ δὲ Ἀβραάμ «*παρειστῇ αὐτοῖς (τοῖς ἀγγέλοις) ὑπὸ τὸ δένδρον (Γέν. ΙΗ', 8)*». Ὁ τύπος οὗτος τῆς Φιλοξενίας εἶναι μεταγενέστερος τὸν ἐπανευρίσκομεν π.χ. εἰς τὴν ἐν Ρουμανίαν μονὴν τῆς Sucevita κατὰ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνος¹. Τέλος εἰς τὸ κατώτατον μέρος τοῦ κυλίνδρου τῆς κόγχης, ὑπὲρ τὸ ἡμικυκλικὸν πεζούλιον (σύνθρονον), εἰκονίσθησαν ἀνὰ 4 ἱεράρχαι ἑκατέρωθεν ἀγ. Τραπέζης ὑπεράνω τῆς ὁποίας παρεστάθη ἑξαπτερύγων. Εἰς τὴν κάτω ταύτην ζώνην τμήμα τῆς τοιχογραφίας καταπεσὸν ἀπεκάλυψε κάτωθεν ἀρχαιότερον στρώμα, ὥστε αἱ νῦν σωζόμεναι τοιχογραφίαι ἀνήκουσιν εἰς τὴν β' περίοδον. Γνωρίζομεν δὲ πότε καὶ ὑπὸ τίνος κατεσκευάσθη τὸ δεύτερον στρώμα τῶν τοιχογραφιῶν ἐξ ἐπιγραφῆς γεγραμμένης παρὰ τὴν κόγχην τῆς προθέσεως καὶ τῆς ὁποίας τὸ κείμενον ἔχει ὡς ἑξῆς:

*Ἀνιστορίθι τὸ/παρὸν θνυσιαστίηρον/παρὰ
ἐξόδου καὶ συν/δρομῆς Μαθέου ἡ/ρομονά-
χου καὶ καθ/ιγουμένου τῆς ἀγίας/μονῆς
ταύτης τοῦ C(ωτήρος) X(ριστο)ῦ. ΑΦϚ' (= 1056)*

Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου εὔρηται ἐπίσης γεγραμμένη καὶ ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

*Σεραφὶμ ἱερομονάχου
Ἰωάννου ἀναγνώστον κ.λ.*

Κατὰ ταῦτα αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ἱεροῦ ἐξετελέσθησαν διαπάνη τοῦ ἡγουμένου τῆς Μονῆς Μαθαίου κατὰ τὸ ἔτος 1506.

Τρούλλος. Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ τρούλλου εἰκονίσθη ἐντὸς κύκλου ὁ Παντοκράτωρ ἐπὶ δὲ τοῦ ἔξω αὐτοῦ δακτυλίου 12 ἄγγελοι ἔχοντες ἐν τῷ μέσῳ τὴν

¹ J. D. Stefanescu, L'evolution de la peinture en Bucovine et en Moldavie, Album, Paris 1928 πιν. LXXX.

Παναγίαν καὶ τὸν Προδρόμον. Εἰς τὸ τύμπανον παρεστάθησαν 16 προφῆται ἀνὰ δύο μεταξύ τῶν ὀκτῶ παραθύρων τοῦ (ὄρα τομὴν εἰς σελ. 97 εἰκ. 83). Τέλος εἰς τὰ τέσσαρα λοφία εἰκονίσθησαν οἱ Εὐαγγελισταί.

Ἀνατολικὸν σκέλος τοῦ στανροῦ. Εἰς τὸν λῶρον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰκονίσθη κατὰ μὲν τὴν κλεῖδα τὸ ἁγ. Μανδῆλιον, εἰς δὲ τὴν συνεχομένην καμάραν ἡ Ἀνάληψις, μὲ τὸν Χριστὸν ἐντὸς λευκῆς δόξης φερομένης ὑπὸ τεσσάρων ἀγγέλων καὶ ἕξ ἄλλαι σκηναί. Τῶν κάτωθεν τοιχωμάτων αἱ τοιχογραφίαι εἶναι κατεστραμμέναι. Τέλος εἰς τὴν ἄντυγα τοῦ ἀνατολικοῦ τόξου εἰκονίσθησαν ἕξ ἀσκηταὶ ἅγιοι.

Νότιον σκέλος. Εἰς τὰ κάτωθεν τῆς καμάρας τοιχώματα παρεστάθη 1) Ἡ μετάνοια τοῦ Δαυὶδ 2) Ἡ προσευχὴ τοῦ Δαυὶδ καὶ δύο ἄλλαι δυσδιάκριτοι σκηναί, εἰς μίαν τῶν ὁποίων διακρίνεται εἰς ἔφιππος ἅγιος. Εἰς τὰ ἀντίστοιχα ποδαρικά εἰκονίσθησαν ἀνατολικῶς μὲν ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ, δυτικῶς δὲ ὁ ἀρχάγγελος Ραφαήλ, εἰς δὲ τὸ τύμπανον τοῦ βάθους ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, ὅστις φέρει ἐνταῦθα τὸ ἐπίθετον ὁ *Θαρινός*. Κρατεῖ δ' ὁ Μιχαήλ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸ λάβαρον, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ἐσπαργανωμένον βρέφος.

Βόρειον σκέλος. Εἰς τὰ κατακόρυφα τοιχώματα τοῦ σκέλους τούτου εἰκονίζεται ὁ ἁγ. Ἰωάννης ὁ Προδρόμος, φορῶν τὸ κουκούλλιον τοῦ ἀσκητοῦ καὶ κρατῶν ἀνεπτυγμένον εἰλητόν. Εἰκονίζεται ὡσαύτως καὶ Κοσμᾶς ὁ ποιητής. Εἰς τὰ ἀντίστοιχα ποδαρικά παρίστανται ἀνατολικῶς μὲν ὁ ἁγ. Γεώργιος ἔφιππος, δυτικῶς δὲ ὁ ἁγ. Δημήτριος ἐπίσης ἔφιππος. Τέλος εἰς τὸ τύμπανον (βόρειον τοῖχος) ἔχομεν ἄνω μὲν τὴν παράστασιν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, κάτω δὲ τὸν ἀρχάγγelon Γαβριήλ καὶ τὴν Παναγίαν καθημένην, πρὸ τῆς ὁποίας, ἀριστερᾷ, προσέρχεται, προσκλίνων εὐλαβῶς, ἀνὴρ τις μὲ κουκούλλιον, πιθανώτατα ὁ ἐν τῇ κτητορικῇ ἐπιγραφῇ μνημονευόμενος ἡγούμενος τῆς μονῆς Ματθαῖος.

Δυτικὸν σκέλος. Ἡ μακρὰ καμάρα τοῦ δυτικοῦ σκέλους καταλήγει εἰς τὸ κεντρικὸν τετράγωνον δι' ἐνισχυτικῆς ζώνης, ἐπὶ τῆς ἄντυγος τῆς ὁποίας εἰκονίσθησαν ἐντὸς μεταλλίων τὰ στήθαια τῶν κατὰ πατριᾶς ἀρχόντων (πατριαρχῶν) τῶν 12 φυλῶν τοῦ Ἰσραὴλ ἥτοι ὁ *Ρουβήν*, *Συμεὼν*, *Ἰούδας*, *Ἰσοάχαρ*, *Ζαβουλὼν*, *Ἐφραΐμ*, *Μανασσῆ*, *Βενιαμίν*, *Λάβ*, *Ἀσήρ*, *Γὰδ* καὶ *Νεφθαλί(μ)*.

Περαιτέρω ἡ καμάρα διαιρεῖται εἰς δέκα πίνακας χωριζομένους δι' εὐρείας ταινίας κοσμουμένης δι' ἑλικοφύλλων· καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ νοτίου ἡμίσεος εἰκονίζονται ἕξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμᾶς αἱ ἕξις κατὰ σειρὰν συνθέσεις· Ἡ Σταύρωσις, αἱ Μυροφόροι εἰς τὸ μνῆμα, ἡ Μεταμόρφωσις, ἡ Σαμαρεῖτις καὶ τὸ θαῦμα τοῦ Παραλυτικοῦ. Ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου ἡμίσεος ἡ ἀποτομὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ τιμίου Προδρόμου, ἡ Ὑπαπαντή, ὁ Χριστὸς μὲ τὴν Μαγδαληνὴν, ὁ Ἰησοῦς εἰς τὴν θάλασσαν τῆς Τιβεριάδος, ἡ Μάρθα καὶ ἡ Μαρία.

Εὐθὺς κάτωθεν τῆς καμάρας τρέχει στενὴ ζωφόρος κοσμουμένη μὲ στη-

θάρια ἁγίων ἐντὸς κύκλων συνδεομένων διὰ ρόμβων. Καὶ πρὸς νότον μὲν εἰκονίζονται οἱ ἅγιοι: *Τρύφων, Μάμας, [Βικέν]τιος, Μηνᾶς, Βίκτωρ, Ἀρτέμιος, Εὐστάθιος ὁ Πλακίδας, Νικήτας καὶ Προκόπιος*, εἰς δὲ τὸ βόρειον οἱ ἅγιοι... ὁ ἐν τῷ *Λάτρῳ, Ἐλευθέριος, Σέργιος, Βάκχος, Ἰάκωβος ὁ Πέρσης, Βλάσιος, Φώτιος καὶ Ἀνίκητος*. Κάτωθεν τῶν ἁγίων τούτων τοῦ βορείου ἡμίσεος εἰκονίζονται ὁλόσωμοι οἱ ἅγιοι: *Ἰσίδωρος, ὁ ἄββᾶς Δανιήλ, Ἰωάννης ὁ Κα-*

Εἰκ. 151. Ἡ Παναγία τῆς Λίνδου ἀπ' Ἀνατολῶν.

λυβίτης, Μερκούριος, Πρόβος, Τάραχος καὶ Ἀνδρόνικος. Τέλος κάτωθεν τῶν ἁγίων τοῦ νοτίου ἡμίσεος εἰς μὲν τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον εἰκονίζεται ἔφιππος ὁ ἅγ. *Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης*, παρ' αὐτὸν δὲ σειρὰ ἁγίων γυναικῶν ἥτοι αἱ μάρτυρες βασιλοπαιδες *Εἰρήνη, Αἰκατερίνη καὶ Κυριακὴ* καὶ αἱ ὁσιομάρτυρες: *Παρασκευή, Μαρίνα καὶ Ἀναστασία ἡ Ρωμαία*. Ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἄνωθεν μὲν τῆς θύρας εἰκονίσθη ἡ *Βάπτισις τοῦ Χριστοῦ*. δεξιᾷ δὲ καὶ ἀριστερᾷ τῆς θύρας οἱ ἅγιοι *Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη* καὶ ἑτέρα ἀνώνυμος ἁγία.

10. Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΗΣ ΛΙΝΔΟΥ

Ἡ μεγάλη ἐκκλησία τῆς Λίνδου, ἀποτελοῦσα ἄλλοτε τὸ καθολικὸν μονῆς τῆς Παναγίας¹, συνωθεῖται σήμερον, ὡς ἐνοριακὸς ναός, μεταξὺ τῶν ἄσπρων σπιτιῶν τοῦ γραφικοῦ χωρίου. Ἀσπρισμένη τώρα καὶ αὐτὴ ἐξωτερικῶς (εἰκ. 151) ἀνυψοῦται εἰς σχῆμα ἑλευθέρου σταυροῦ², μὲ βαρείας σχετικῶς ἀναλογίας.

¹ Ὅρα κατωτέρω σχετικὴν ἐπιγραφὴν (σ. 205).

² Βλέπε τὴν κάτοψιν καὶ κατὰ μῆκος τομὴν τῆς εἰς σελ. 100 εἰκ. 86.

Καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ της¹ δ' ἡ ἐντύπωσις, παρὰ τὰς μεγάλας διαστάσεις του εἶναι μᾶλλον καταθλιπτική. Ὁ τροῦλλος της ἰδίᾳ μὲ τὸ χαμηλὸν του ὀκταγωνικὸν τύμπανον ἔρχεται δυσανάλογος πρὸς τὸν ὄγκον τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ποὺ τὸν βαστάζουν.

Πότε ἀρχικῶς ἐκτίσθη ὁ ναὸς δὲν εἶναι βέβαιον² οὔτε δὲ καὶ γνωρίζομεν ἂν ἀνηγέρθη ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς παλαιᾶς ἐκείνης ἐκκλησίας τοῦ 10^{ου} αἰῶνος, εἰς τὴν ὁποῖαν ὁ γνωστὸς συγγραφεὺς τῆς «ἐκφράσεως» τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων Κωνσταντινουπόλεως, Κωνσταντῖνος ὁ Λίνδιος, ἀφιέρωσεν εἰκόνα τῆς Παναγίας μὲ ἐπίγραμμα, ὅπερ διεσώθη (Παλατ. Ἀνθολ. XV, 17). Πάντως ὁ ναὸς ἐκτίσθη πιθανώτατα πρὸ τῆς ἱπποτικῆς κατακτῆσεως· διότι αἱ ἱπποτικάι προσήλκει καὶ τοῦ εἶναι προφανεῖς ὡς π.χ. τὸ μετὰ βεργωτοῦ σταυροθολίου δυτικὸν προστώφον του (εἰκ. 86) καὶ τὰ ἐπὶ τοῦ ὑπὲρ τὸ προστώφον κωδωνοστασίου ἐντειχισμένα οἰκόσημα τοῦ Μ. Μαγίστρου D'Aubusson καὶ ἄλλου τινος ἱππότου — ἴσως τοῦ καστελλάνου τῆς Ρόδου Aymer³ — ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸν σταυρὸν τοῦ Ἱπποτικοῦ Τάγματος.

Ὁ ναὸς εἶναι ἐσωτερικῶς κατάγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν καλῶς ὁπωσδήποτε διατηρουμένων, χρονολογουμένων δ' ἀπὸ τοῦ 1779⁴. Ἐνα καὶ πλέον αἰῶνα ἀρχαιότεραι εἶναι ἄλλαι τοιχογραφίαι εὐρισκόμεναι εἰς τὰ τοιχώματα ὀρθογωνίου τινὸς διαμερίσματος προσκεκολλημένου πρὸς βορρᾶν τοῦ βορείου σκέλους τοῦ σταυροῦ καὶ ἀποτελοῦντος εἶδος τι νεκρικοῦ θαλάμου, ὡς μαρτυροῦσιν αἱ συνοδεύουσαι τὰς τοιχογραφίας ἐπιτύμβιοι ἐπιγραφαί, ἀναφέρονσαι τὰ ὀνόματα προσώπων (ιερέων καὶ δωρητῶν τοῦ ναοῦ) ταφέντων κάτωθεν τῶν τοιχογραφιῶν ἥτοι εὐθὺς ἔξω τοῦ ναοῦ, κατ' ἔθιμον, ὅπερ ἐφηρομόζετο ἀκόμη γενικῶς μέχρι πρὸ ἐνὸς αἰῶνος. Ἐπειδὴ αἱ τοιχογραφίαι αὗται εἶναι ἀρχαιότεραι τῶν τοῦ ναοῦ, τὴν ἐξέτασίν μας θὰ ἀρχίσωμεν ἀπὸ αὐτὰς.

Ἡ παλαιότερα ἐξ ὅλων τῶν ἐξωτερικῶν τοιχογραφιῶν χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ ἔτους 1637, εἰκονίζει δὲ τὴν Παναγίαν ἐν προτομῇ καὶ κατὰ μέτωπον κρατοῦσαν εἰς τὰς ἀγκάλας της τὸν μικρὸν Χριστόν, ὅστις κάθηται ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ της βραχίονος. Ἡ σχετικὴ ἐπιγραφή λέγει: (εἰκ. 152).

¹ Εἰκόνα τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐδημοσίευσεν ἤδη τὸ 1900 ὁ de Launay ἐν τῷ περιοδικῷ *Tour du Monde* No 40 (1900) σ. 478 καὶ ἀργότερον ἡ Montesanto, *La città sacra* (1930) (ἀνευ σελίδος καὶ ἀριθμοῦ).

² Γραπτὴ ἐπιγραφή ὑπὲρ τὴν θύραν τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ ἐσωτερικῶς ἀναφέρει, ὅτι «ἐτελειώθη ὁ θεῖος καὶ πάνσοπος ναὸς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς ἐν Λίνδῳ ἔτει σω(τη)ρ(ί)ῳ ΑΔΟ'». Ἡ ἐν τέλει χρονολογία ἀνεγνώσθη ἐσφαλμένως 1490 (G. Gerola, *Annuario* σ. 343) τοῦ δευτέρου γράμματος, ὅπερ εἶναι σαφὲς δέλτα, ἐρμηνευθέντος, ἀτόπως, ὅτι σημαίνει 400. Ὡς ἔχει ἡ χρονολογία οὐδὲν ἔτος ἀντιπροσωπεύει, φαίνεται δ' ὅτι ἐγράφη μεταγενεστέρως παρ' ἀδαοῦς τινος.

³ M. Montesanto, *La città sacra* σ. 20. Πβ. Jacopi, *Rodi*, 1933, σ. 112, 115.

⁴ Ὅρα κατωτέρω σχετικὴν ἐπιγραφὴν (σ. 210).

1637
ΜΗΝΙΝΟΕΜΒΡΙΩ

14
ΝΘΑΔΕΚΕΙΤΕΝΤΩΜΗΔΗΕ
ΣΥΜΒΙΟΣΠΟΤΕΧΔΗΤΖΗΤΖ
ΗΚΑΠΕΤΑΝΥ

1637

Μηνὶ Νοεμβρίῳ

14

[ἐ]νθάδε κεῖτε Ντώμνα ἢ ε/ὺ
σεβής:] σύμβιος ποτὲ Χαντζήτζ/ανε
τ/ῇ καπετάνου.

Εἰκ. 152. Ἐπιτύμβιος ἐπιγραφή.

Ἡ κάτωθεν λοιπὸν τῆς εἰκόνης τεθαμμένη νεκρὰ ἦτο ἡ σύζυγος τοῦ καπετάνιου Χατζῆ Τζανετῆ. Τὸ ὄνομα Τζανετῆς συνεπλήρωσα στηριχθεὶς εἰς σημεῖωμα τοῦ 1642 γραφὲν ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ρόδου Παΐσιου(;) εἰς τὸ ἐσώφυλλον ἱστορημένου τετραεναγγέλου τοῦ 11ου αἰῶνος σφζομένου εἰς τὸν ναόν¹.

Ἡ νεκρὰ Ντώμνα (Δόμνα) θὰ εἰκονίζετο πιθανώτατα γονυκλινῆς καὶ δεομένη κάτωθεν τῆς εἰκόνης τῆς Παναγίας, ὡς συνέβαινε εἰς ἄλλην, δυστυχῶς πολὺ κατεστραμμένην, τοιχογραφίαν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ θαλάμου, εἰκονίζουσαν πάλιν τὴν Παναγίαν βρεφοκρατοῦσαν καὶ κάτωθεν αὐτῆς γυναῖκα δεομένην².

Ὑπεράνω τῆς θύρας τοῦ βορείου σκέλους ἔχομεν ὁμάδα ἐκ τριῶν παραστάσεων ἥτοι ἐν τῷ μέσῳ μὲν τὴν Παναγίαν κρατοῦσαν τὸν Χριστόν, δεξιὰ ὀλόσωμον ἱερέα καὶ ἀριστερὰ μεγαλυτέραν σύνθεσιν εἰκονίζουσαν τὸν θάνατον τοῦ Δικαίου.

Ἡ πρώτη παράστασις (εἰκ. 153) εἰκονίζει τὴν Παναγίαν ἐν προτομῇ καὶ εἰς στάσιν^{3/1}, φοροῦσαν τὸ τυπικὸν ἐρυθρὸν μαφόριον καὶ κρατοῦσαν διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τὸν μικρὸν Χριστόν, κατὰ τὸν τύπον τῆς Ὁδηγητρίας. Τὸ παιδίον, ἐνδεδυμένον λευκόν, διάστικτον ἐξ ἀνθυλλίων, ἱμάτιον καὶ ἐπ' αὐτοῦ σκοτεινότερον χιτῶνα, διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ διπλωμένον εἰλητόν. Τὰ κανονικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Παναγίας—εὐθεῖα ρίς, μικρὸν στόμα—ἢ γλυκύτης τῆς ἐκφράσεως καὶ οἱ μεγάλοι, ρεμβώδεις, μέλανες

¹ Ἴδου πῶς ἔχει τὸ κείμενον τοῦ σημειώματος: † τὸ παρὸν τετραεναγγέλιον ἀφιερώθη παρὰ τοῦ εὐγενεστάτου Τζανετῆ καπετάνου ἐν τῷ παρούσῳ ναῷ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκ(ου) τῆς οὔσης ἐν Αἰῶνι κατὰ τὸ ἀχμβ' (= 1642) μηνίῳ ΚΙ'στῆ. Ὑπὸ κάτωθεν ὑπάρχει ἡ μονοκονδυλία τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ρόδου (Παΐσιου;).

² Ἡ σχετικὴ ἐπιγραφή εἶναι σήμερον λίαν βεβλαμμένη, ὥστε ἡ ἀνάγνωσις τῆς ἀποβαίνει ἀδύνατος. Κατὰ τὴν Montesanto (La città sacra σ. 21) ἡ ἐν λόγῳ ἐπιγραφή ἀνέφερε τὸ ὄνομα τῆς συζύγου τοῦ ἱερέως Γεωργίου Παρδάκα, Ἑομεράλδης. Τὸ ὄνομα τοῦτο πρέπει νομίζω νὰ γίνῃ δεκτὸν μὲ πᾶσαν ἐπιφύλαξιν.

ὀφθαλμοί, τάσσουνσι τὴν Παρθένον τῆς Λίνδου μεταξύ τῶν ὡραιότερων εἰκόνων τοῦ εἵδους της.

Ὁ δεξιὰ τῆς περιγραφείσης εἰκόνος κατὰ κρόταφον ἱστάμενος ἱερεὺς, μὲ μέλαν ἔνδυμα καὶ ἐπανωκαλύμανχον, κρατεῖ εὐαγγέλιον καὶ φέρει ἐγκόλ-

Εἰκ. 153. Ἡ Παναγία Ὁδηγήτρια.

πιον μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ. Ἐπιγραφὴ γεγραμμένη ἐκατέρωθεν τοῦ μᾶς διδάσκει, ὅτι τὸ πρόσωπον αὐτὸ εἶναι

«ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Γεώργιος ἱερεὺς καὶ ἐπίτροπος Παναγίας Λίνδου»

Τέλος ὁ ἀριστερῶς τῆς Παναγίας εὑρισκόμενος μέγας πίναξ, (εἰκ. 154) εἰκονίζει εἰς μὲν τὸ κάτω μέρος ἄνδρα ἐξηπλωμένον κάτωθεν σκεπασματος, προφανῶς ἐτοιμοθάνατον, τὸν ὅποιον μεταλαμβάνει ἄγγελος προσκλίνων μὲ στοργὴν πρὸς αὐτόν. Εὐθὺς παρὰ τὸν ἄγγελον ἵσταται ὁ προφητὰναξ Δαυὶδ φέρων μαργαροκόσμητον στολὴν καὶ στέμμα καὶ σύρων τὸ δοξάριόν του ἐπὶ τετραχόρδου (βιόλας). Τὴν μουσικὴν συνοδεύει προφανῶς ὁ Δαυὶδ μὲ ψαλμοδίαν, ὡς ἀποδεικνύει ἡ πρὸς τὰ ἄνω μὲ ἔκστασιν κλίνουσα κεφαλὴ του. Τὸν προφητὰνακτα περιστοιχίζουν τέσσαρες ἄλλοι ἄγγελοι κρούοντες θαμβούρας¹ (εἶδος

¹ Ἐγχορδα ὄργανα (ψαλτήριον, κιθάρα, σαμβύκη) ἀναφέρονται συνηθέστατα εἰς τὰ παλαιὰ κείμενα (ιδίως εἰς τὴν Π. Διαθήκην) ἀπεικονίζονται δὲ συχνὰ καὶ εἰς τοιοχογραφίαις ναῶν (ιδίαι εἰς τὴν παράστασιν τοῦ Αἰνεῖτε τὸν Κύριον ἐν χορδαῖς καὶ ὄργανοις) καὶ εἰς μικρογραφίας χειρογράφων. Ὅρα προχείρως τοιαῦτα παρὰ S. d e r

μαντολίνου) ἐν ᾧ τρεῖς ἄλλοι ἄγγελοι πετώσι μὲ τὰς πτέρυγας ἀνωρθωμένας εἰς τὸ ἄνω ἄριστερόν μέρος τοῦ πίνακος, ἔτοιμοι νὰ παραλάβουν εἰς τοὺς οὐρανούς τὴν ψυχὴν τοῦ Δικαίου¹.

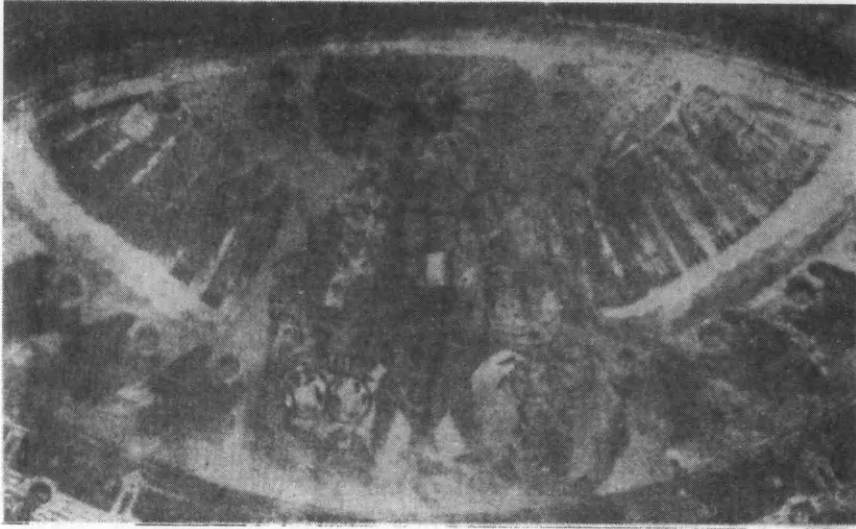
Εἰκ. 154. Ὁ θάνατος τοῦ Δικαίου.

Nersessian *L'illustration du roman de Barlaam et Joasaph* πίν. XCVII, 390 (χειρόγραφον Ἐθν. Βιβλιοθ. Ἀθηνῶν ὑπ' ἀριθ. 11 φ. 169 β). Πολλὰ καὶ ποικίλα πνευστὰ καὶ ἔγχορδα ὄργανα εἰκονίζει καὶ τοιχογραφία παριστῶσα τὴν μεταφορὰν τῆς κιβωτοῦ ἐν τῷ καθολικῷ τῆς Μ. Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων, ἔργον τοῦ Φράγκου Κατελάνου (16ου αἰ.) Μεταξὺ αὐτῶν περιλαμβάνεται καὶ βιόλα σχεδὸν ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ Δαυὶδ τῆς ἡμετέρας εἰκόνης. Ἦδη κατὰ τὸ α' ἡμῖς τοῦ 16ου αἰ. ἡ βιόλα καὶ τὸ βιολίον ἦσαν ἐν χρήσει εἰς τὴν αὐλὴν τῆς Γαλλίας (J. Combarieu, *Histoire de la musique I*, Paris 1942 σ. 584) διάσημα δὲ ἦσαν καὶ τὰ ἐν Κρεμόνα τῆς Ἰταλίας ἐργοστάσια βιολίων τῆς οἰκογενείας τῶν Ἀμάτι (A. Lavignac, *La musique et les musiciens*, Paris 1919 σ. 157). Ἡ Ἰταλικὴ λοιπὸν ἐπίδρασις εἰς τὰ ὄργανα τῆς εἰκόνης μας εἶναι προφανής. Εἰς τὰ παλαιότερα τοῦ 16ου αἰῶνος βυζαντινὰ ἔργα ὁ Δαυὶδ παίζει συνήθως τὸ ψαλτήριον. Τὴν θαμβοῦραν συναντῶμεν συχνὰ παρὰ Διγενῇ Ἀκρίτῃ (στ. 1837, 1843, 1878, 2949, 3100, 3103, 4201 ἔκδ. Καλονάρου 1941).

¹ Ὁ θάνατος τοῦ Δικαίου ἦτο θέμα λίαν ἀγαπητὸν εἰς τὴν εἰκονογράφειν ἰδίᾳ

σχηματιζομένου ἐκ δύο διατεμνομένων τετραγώνων, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἀναχωροῦν λευκαὶ δέσμαι ἀκτίνων προβαλλόμεναι ἐπὶ σκοτεινοῦ νέφους.

Μεταξὺ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ κεῖται ἀνοικτὸν εὐαγγέλιον, ὑπεράνω δ' αὐτοῦ σταυρός. Πατὴρ καὶ Υἱὸς πατοῦν ἐπὶ ζεύγους ἐλαφρῶς τεμνομένων πτερωτῶν τροχῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται ἑξαπτέρυγον, Σεραφεῖμ¹.

Εἰκ. 156. Ἡ τοιχογραφία τοῦ τεταρτοσφαιρίου τοῦ ἱεροῦ.

Τροχοὶ καὶ ἑξαπτέρυγον φέρονται ὑπὸ τῶν κάτωθεν ἱσταμένων τεσσάρων συμβόλων τῶν Εὐαγγελιστῶν.

Ἐκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς ταύτης παραστάσεως ἴστανται, εἰς τρεῖς ἐπαλλήλους ζώνας, χοροὶ ἀγγέλων ἥτοι ἄνω μὲν ἄνα τρεῖς, εἰς τὸ μέσον δὲ πολυάριθμοι πατοῦντες ἐπὶ λευκῆς νεφέλης καὶ φοροῦντες ἱερατικὰς στολὰς μὲ μακρὰ ἐπιτραχήλια. Ἐκ τούτων κρατοῦσιν οἱ μὲν πρὸς τὰ δεξιὰ τὸν «ἐπιτάφιον» ὑπὲρ τὰς κεφαλὰς των, οἱ δὲ πρὸς τ' ἀριστερὰ εὐαγγέλιον. Τέλος εἰς τὸ κατώτατον μέρος τῆς συνθέσεως εἰκονίζονται ἄνα τέσσαρες πρὸς τὸ μέσον πετῶντες ἄγγελοι, ἐξ ὧν οἱ μὲν κορυφαῖοι κρατοῦν θυμιατήρια, οἱ δὲ λοιποὶ τὰ σύμβολα τοῦ πάθους ἥτοι σταυρόν, λόγχην κλπ. Ὡστε ἐν τῷ συνόλῳ ἔχομεν ἑκατέρωθεν τῆς ἀγ. Τριάδος τὴν Θεῖαν λειτουργίαν τελουμένην ὑπὸ τῶν οὐρανίων δυνάμεων.

Κάτωθεν τῆς θείας λειτουργίας εἰκονίζεται ἡ Μετάληψις τοῦ οἴνου καὶ ἡ Μετάδοσις τοῦ ἄρτου εἰς τοὺς ἀποστόλους εἰκονιζομένους κατὰ κρόταφον

¹ Πβλ. Ἡ σαϊταν 6, 2 καὶ Διονυσίου, Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων σ. 67 § 105.

καὶ προσερχομένους ἀκροποδητεὶ πρὸς τὸν ἐν τῷ μέσῳ εἰκονιζόμενον Χριστόν. Τέλος τὸ κατώτατον μέρος τοῦ κυλίνδρου καταλαμβάνουσιν ἱεράρχαι συλλειτουργοῦντες ἐνδεδυμένοι τὰς ἐπισήμους αὐτῶν στολὰς.

Ἐπὶ τοῦ πρὸ τῆς ἀψίδος κυλινδρικοῦ θόλου εἰκονίζεται ἐν τῷ κέντρῳ μὲν καὶ ἐντὸς ἑλλειψοειδοῦς δόξης ὁ ἀναλαμβάνόμενος Χριστός, ἐκατέρωθεν δ' αὐτοῦ οἱ ἀπόστολοι, κατανεμομένοι εἰς δύο ἡμιχόρια. Εἰς τὰ κάτωθεν τῆς καμάρας τοιχώματα εὗρηται σκηναί, σχετιζόμεναι πρὸς τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας ἥτοι πρὸς νότον μὲν ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ καὶ ἡ φιλοξενία τῶν τριῶν Ἀγγέλων, πρὸς βορρᾶν δὲ τὸ ὄραμα τοῦ Ἀγ. Πέτρου τῆς Ἀλεξανδρείας, μὲ τὸν νεαρὸν Χριστὸν ὄρθιον ἐπὶ τῆς ἀγ. Τραπέζης ἔχοντα διεργημένον τὸν χιτῶνα, παράστασις συμβολίζουσα τὴν μειονεκτικότητα τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως.

Τροῦλλος. Εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἐντὸς κύκλου ὁ Χριστὸς Παντοκράτωρ, κάτωθεν δ' αὐτοῦ ἐν ὁμοκέντρῳ δακτυλίῳ ἡ Παναγία συνοδευομένη ὑπὸ Ἀρχαγγέλων, Χερουβειμ καὶ Σεραφεὶμ. Εἰς τὴν ἀμέσως ἐπομένην ζώνην ἴστανται οἱ προφῆται, εἰς δὲ τὰ 4 λοφία οἱ Εὐαγγελισταί. Τὸν τροῦλλον περιτρέχει κατὰ τὴν βάσιν ἡ ἑξῆς ἐκ τοῦ 79^{ου} ψαλμοῦ (στ. 15-16) εἰλημμένη ἐπιγραφή, *Κύριε, Κύριε, ἐπίβλεπον ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἴδε καὶ ἐπίσκεψαι τὴν ἄμπελον ταύτην καὶ κατάρτισαι αὐτήν, ἣν ἐφύτευσεν ἡ δεξιὰ σου*.

Ἐγκάρσια σκέλη. Τὸ νότιον καὶ τὸ βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ εἶναι ἀφιερωμένα τοῦτο μὲν εἰς τὰς μεγάλας εὐαγγελικὰς παραστάσεις, τοῦτο δὲ εἰς τὴν ἀποθέωσιν τῆς ἐν τῷ ναῷ τιμωμένης Παναγίας. Οὕτω ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου παρεστάθη εἰς μὲν τὸ νότιον σκέλος ὁ Εὐαγγελισμός, καὶ ἡ Γέννησις πρὸς ἀνατολάς, ἡ Βάπτισις καὶ ἡ Μεταμόρφωσις πρὸς δυσμάς, εἰς δὲ τὸ βόρειον σκέλος ἡ ἀπιστία τοῦ Θωμᾶ καὶ ἡ Ἀνάστασις πρὸς Δυσμάς, αἱ Μυροφόροι, τὸ Μή μου ἄπτου, ἡ Πεντηκοστή, ἡ Ἰασις τοῦ τυφλοῦ καὶ τοῦ παραλυτικοῦ, καὶ αἱ παραβολαὶ τοῦ καλοῦ Σαμαρείτου καὶ τοῦ ἐντυχόντος εἰς ληστὰς πρὸς Βορρᾶν. Ἐκ δὲ τοῦ θεομητορικοῦ κύκλου εἰκονίσθησαν εἰς μὲν τὸ νότιον σκέλος ἡ προσευχὴ Ἰωακείμ καὶ Ἀννης, ἡ Γέννησις, τὰ Εἰσόδια καὶ ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ, ἡ ὑπὸ τῶν ἱερέων ἀνακήρυξις τῆς Παναγίας εἰς ἀγίαν, ἡ Παναγία μεταξὺ τῶν ἀγίων κλπ. Εἰς δὲ τὸ βόρειον διάφορα θεοτοκία ἐκ τοῦ α' ἡχου τῆς Παρακλητικῆς, ὡς π.χ. ὁ λογικὸς τοῦ δευτέρου Ἀδὰμ παράδεισος, Ναὸς ἡγιασμένος ἐδείχθη τοῦ Θεοῦ ἡ Θεὸν γεννήσασα σαρκί, Στίφη τῶν ἀγγέλων Πάναγγε, Ἐκ γενεῶν πασῶν σε, Ἐπὶ σοὶ χαίρει πᾶσα ἡ Φύσις κλπ. Εἰς τὸ κατώτατον μέρος τοῦ νοτίου σκέλους εἰκονίζονται καὶ οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαήλ, Γαβριήλ καὶ Ραφαήλ ὡς καὶ οἱ ἱατροὶ ἅγιοι Κοσμάς, Δαμιανὸς καὶ Παντελεήμων.

Λυτικὸν σκέλος. Ὁ κυλινδρικός θόλος καὶ τὰ ἐκατέρωθεν τοιχώματα τοῦ καίπως παραγώνου¹ τούτου σκέλους, διηρέθησαν εἰς πολλὰς, παραλλήλους πρὸς

¹ Μῆκος νοτίας παρεΐας ἐσωτερικῶς 8,61 μ., βορείου 8,81 μ.

τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα αὐτοῦ ζώνας, ἐκάστη τῶν ὁποίων κατετμήθη εἰς μεμονωμένους ἰσοπλατεῖς πίνακας, χωριζομένους διὰ στενῶν ἐρυθρῶν ταινιῶν καὶ εἰκονίζοντας θέματα ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ κύκλου εἰς ἐκάστην ζώνην. Οὕτω κατὰ μὲν τὴν κλεῖδα τῆς καμάρας ἔχομεν δύο ζώνας στηθαρίων προφητῶν καὶ βασιλέων τῆς Π. Διαθήκης, μετὰ δὲ ταύτας εἰς μὲν τὸ νότιον ἡμῖς ἀκολουθοῦσι σκηναὶ σχετικαὶ πρὸς τὴν Δημιουργίαν, εἰς δὲ τὸ βόρειον παραστάσεις ἐκ τῆς ἱστορίας τῶν προπατόρων Ἀδὰμ καὶ Εὕας. Ἡ ἀμέσως ἐπομένη ζώνη εἰς τε τὸ νότιον καὶ τὸ βόρειον ἡμῖς περιλαμβάνει εὐαγγελικὰς σκηναὶς συμπληρούσας τὰς ἐπὶ τοῦ νοτίου καὶ τοῦ βορείου σκέλους εἰκονιζόμενας¹. Κάτωθεν δ' αὐτῶν, ἐκατέρωθεν πάλιν, ἐξωγραφήθησαν οἱ 24 οἶκοι τῆς Θεοτόκου, ἐξ ὧν εἰς μὲν τὸ νότιον ἡμῖς οἱ ἀπὸ τοῦ στοιχείου Δ μέχρι καὶ τοῦ Ν, εἰς δὲ τὸ βόρειον οἱ ἀπὸ τοῦ Ξ μέχρι καὶ τοῦ Ψ. Τὰ ἐλλείποντα στοιχεῖα (Α, Β, Γ καὶ Ω) εἰκονίσθησαν ἐπὶ τῶν ἀμέσως πρὸς τὸ δυτικὸν σκέλος συνεχομένων παρεῖων τοῦ νοτίου (τὰ Α, Β καὶ Γ) καὶ τοῦ βορείου (τὸ Ω) σκέλους. Τέλος εἰς τὴν κατωτάτην ζώνην ἐξωγραφήθησαν ἐκατέρωθεν ὁλόσωμοι ἄγιοι μὲ τὴν τυπικὴν καὶ ἄνευ ἐκφράσεως μετωπικὴν στάσιν.

Ἡ λίαν ἐντυπωσιακὴ καὶ ὑποβλητικὴ, ἅμα δὲ καὶ ἐποικοδομητικὴ σύνθεσις τῆς Δευτέρας Παρουσίας εἰκονίσθη καὶ ἐδῶ εἰς τὸ ὑπεράνω τῆς δυτικῆς θύρας ἡμικυκλικὸν τύμπανον, ἐκτεινομένη καὶ εἰς μικρὸν τμήμα τῶν συνεχομένων τοιχωμάτων τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ σκέλους. Ἡ πολυσύνθετος αὕτη ἀποκαλυπτικὴ σκηνὴ δεικνύει εἰς τὸ μέσον τῆς κορυφῆς τὸν Χριστὸν ὡς κριτὴν ἐν ὅλῃ τοῦ τῇ δόξῃ, ἔχοντα ἐκατέρωθεν αὐτοῦ τὴν Παναγίαν καὶ τὸν Πρόδρομον μεσιτεύοντας ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων (Δέησις). Εὐθὺς κάτωθεν τοῦ Κριτοῦ εἰκονίζεται ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου, ἐκατέρωθεν δ' αὐτῆς οἱ χοροὶ τῶν δικαίων, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, μαρτύρων, ἱεραρχῶν, προφητῶν καὶ γενικῶς ἁγίων ἐν τῷ Παραδείσῳ. Ὁ τελευταῖος οὗτος εἰκονίζεται ὡς κῆπος μὲ πολλὰ ἀνθισμένα δένδρα (εἰκ. 157), περικλειόμενα ἐντὸς ὑψηλοῦ μετ' ἐπάλλεων περιβόλου διατρυπωμένου κάτω ὑπὸ τῶν 4 ποταμῶν του — Γεῶν, Φισῶν, Τίγρητος καὶ Εὐφράτου — οἵτινες παρεστάθησαν ἐνταῦθα ὡς κρουνοὶ προχέοντες ἄφθονον ὕδωρ. Ἐντὸς τοῦ Παραδείσου εἰκονίζονται ἐπίσης εὐλογοῦντες καὶ οἱ Ἀβραάμ, Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ καὶ παρ' αὐτοὺς ἡ Παναγία καὶ ὁ Δίκαιος ληστής, φέρων τὸν σταυρόν του. Κάτωθεν τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ θρόνου παρεστάθη ἡ Ψυχοστασία, δηλ. τὸ ζύγισμα τῶν ψυχῶν ὑπὸ ἀγγέλων. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ σκηνή, καθ' ἣν εἰς ἄγγελος διαπερᾷ διὰ τῆς λόγχης

¹ Οὕτω εἰς μὲν τὸ νότιον ἡμῖς εἰκονίσθησαν ἀπ' Α πρὸς Δ: ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου, ἡ Βαῖοφόρος, ὁ Μυστικὸς δεῖπνος, ὁ Νυκτὴρ, ἡ Προσευχὴ εἰς Γεθσημανῇ, ἡ Προδοσία τοῦ Ἰούδα, ἡ Ἀγνησις τοῦ Πέτρου, ὁ Χριστὸς ἐνώπιον τοῦ Ἀρχιερέως καὶ ὁ Χριστὸς πρὸ τοῦ Πιλάτου. Εἰς δὲ τὸ βόρειον ἡμῖς, ἀπὸ Δ. πρὸς Α.: Ἡ κρίσις τοῦ Ἡρώδου, Ἴδε ὁ Ἀνθρώπος, ἡ ἀπόφασις τοῦ Πιλάτου, ὁ Ἀκάνθινος στέφανος, ὁ Ἐμπαίγμνος, ἡ Μαστίγωσις, ὁ Ἐλκόμενος, ἡ Σταύρωσις καὶ ὁ Ἐπιτάφιος θρήνος.

του μικρόν διάβολον, ἀναρριχηθέντα εἰς ἓνα τῶν δίσκων τῆς ζυγοῦ, ἵνα τὸν κάμη νὰ κλίνη πρὸς τὸ μέρος του.

Μὲ πολὺν ρεαλισμὸν παρεστάθησαν ἐπίσης δεξιᾷ καὶ τὰ βασανιστήρια τῆς Κολάσεως. Ὁ *παμφάγος* Ἀδης ἐξερεύγεται πύρινον ποταμὸν κατακαίοντα πᾶν εἶδος ἁμαρτωλῶν: τὸν δολοφόνον, τὸν κλέπτην, τὸν ἄδικον, τὸν βίαιον,

Εἰκ. 157. Ὁ Παράδεισος.

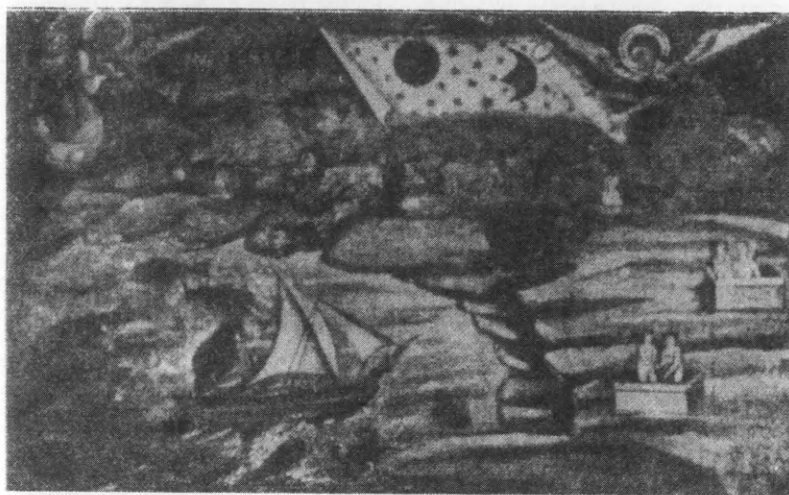
τὸν ψεύστην, τὸν ὑπερήφανον, τὸν ἀναιδῆ, τὸν μοιχόν, τὸν ἄσωτον, τὸν φιλάργυρον, τὸν βλάσφημον, τὸν καταδότην, τὸν φιλήδονον κλπ. Ἀριστερᾷ πάλιν ὁ Βεελζεβούλ ὑποβάλλει εἰς σκληρὰ μαρτύρια τὸν πλούσιον καὶ τοὺς φιλοχρημάτους Ἰουδαίους.

Περαιτέρω, κάτωθεν σειρᾶς τοξυλλίων, κρέμονται ἀπὸ ἀλύσεων ἁμαρτωλαὶ γυναῖκες: ἡ πόρνη, ἡ μάντις, ἡ φιλάρεσκος, ἡ μὴ ἐξομολογουμένη, ἡ φίλη τῶν Ἀγαρηνῶν (= ἀπίστων Ἀράβων) κλπ. Τέλος ἄλλη φρικιαστικὴ σκηνὴ εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ γειτονικοῦ τοιχώματος: ἡ Ἀνάστασις τῶν νεκρῶν (εἰκ. 158). Ἀνω ἀριστερᾷ τῆς εἰκόνος εἰς ἄγγελος σαλπίζει τὴν ἔλευσιν τοῦ Κυρίου, ἐν ᾧ εἰς ἄλλος, δεξιᾷ, ἐκτυλίσσει εἰλητόν, ἐφ' οὗ εἰκονίζονται ὁ ἥλιος, ἡ σελήνη καὶ ἀστέρες. Κάτω ἀριστερὰ γυνὴ περιβαλλομένη ἀπὸ ἰχθεῖς καὶ ἄλλα θαλάσσια ζῶα εἶναι ἀναμφιβόλως ἡ προσωποποίησις τῆς θαλάσσης. Ἡ γυνὴ αὕτη φαίνεται διευθύνουσα πλοιάριον πρὸς τεράστιον ἐν τῷ μέσῳ ὑψούμενον στρόβιλον, ὅστις θὰ τὸ καταπίῃ. Ἐπὶ τῆς αὐτῆς θαλάσσης ἐπιπλέουσι σαρκοφάγοι ἄνευ τοῦ καλύμματός των, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἴστανται ζεύγη γυμνῶν ἁμαρτωλῶν, ἐν ᾧ ἄνωτέρω, ἐντὸς ζοφερᾶς ἀτμοσφαίρας, τέρατα ἀποφόλια καταπίνουσι μέλη ἁμαρτωλῶν ἀνθρώπων.

Ποῖος ἐξωγράφησε τὸν ναὸν τῆς Παναγίας μᾶς διδάσκει ἐπιγραφὴ γραφεῖσα ὑπεράνω τῆς θύρας τοῦ βορείου σκέλους ἐσωτερικῶς καὶ ἔχουσα οὕτω:

† Ἀνιστορήθη οὗτος ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς ὑπεραγίας
 δεσποίνης | ἡμῶν Θεοτόκου τῆς ἐν Ἀήνδρ διὰ σπηδρομῆς τοῦ σοφολογιω-
 τάτου | διδασκάλου κυρίου Δημητρίου· δαπάνης δὲ πάντων τῶν εὐσε-
 βῶν Χρ|σιανῶν ἀρχιερεψέοντος μὲν τοῦ πανιερωτάτου κυρίου
 κυρίου Καλληνίκου | ἐπιτροπεύοντος δὲ τοῦ τιμιωτάτου κτρ Γεωργίου
 τοῦ πύκλῃν Χαριστάκη.

Ἐν ἔτοι σωτηρίῳ, ΑΨΟΘ' (=1779) κ(α)τὰ μῆνα Ἰούνιον
 Χεῖρ Γρηγορίου τοῦ ἀπὸ Σύμης.

Εἰς. 158. Ἡ ἀνάστασις τῶν νεκρῶν.

* *

Ὡς γενικὴ ἐντύπωσις αἱ τοιχογραφίαι τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου ἀποτε-
 λοῦν ἐν σφικτοδεμένον σύνολον. Γεμίζουν τὸν ναὸν ἀρμονικῶς καὶ τὸν σιμι-
 πληροῦν ὑποβλητικώτατα μὲ τὸ σκοτωμένο χρῶμα των. Ἄν ὅμως τὰς προσέξῃ
 κανεῖς πλησιέστερον θὰ ἴδῃ μεταξύ των διαφορὰς καὶ εἰς τὸ ὕψος τῆς συν-
 θέσεως καὶ εἰς τὴν τεχνικὴν τῆς ἐκτελέσεως. Οὕτω αἱ μὲν τοιχογραφίαι τῆς
 κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἐμφανίζουν ἀρκετὸν νατουραλισμὸν καὶ προσπαθοῦν νὰ
 δώσουν τὴν ἐντύπωσιν τοῦ βάθους καὶ τῆς αὐλότητος τῆς ἀτμοσφαίρας, εἰς
 τὴν ὁποίαν κινοῦνται τὰ πρόσωπά των. Οἱ ἀγγελικοὶ ἰδίῃ τύποι των εἶναι
 ἐκτελεσμένοι μὲ λεπτότητα καὶ προσοχὴν καὶ ἔχουν κάποιαν σχετικὴν ἐλευθε-
 ρίαν. Ζητοῦν τὴν χάριν καὶ τὴν τρυφερότητα, χωρὶς ὅμως καὶ πάντοτε νὰ τὴν
 ἐπιτυγχάνουν. Ποικίλοι ἐπίσης εἶναι καὶ οἱ τόνοι τῶν χρωμάτων των. Τὰς
 αὐτὰς ιδιότητας παρατηρεῖ τις καὶ εἰς τὰς σκηνὰς τῆς ἀποθεώσεως τῆς Θεοτό-
 κου ὥς καὶ εἰς τὸ κύριον μέρος τῆς Δευτέρας Παρουσίας ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τυμ-

πάνου. Όπως τούναντίον όμως συμβαίνει με τὰς ὁλοσώμους μορφὰς ἁγίων, τὰς παρατεταγμένας εἰς τὰς κάτω ζώνας τοῦ δυτικοῦ σκέλους. Αὗται παρουσιάζουν ὅλην τὴν δογματικὴν ἀκινήσιαν καὶ τὸ αὐστηρὸν ὕψος τῶν φορητῶν εἰκόνων. Ἐντονός ἐστιν πράγματι ἡ σχηματικότης των, σκληραὶ καὶ τονισμέναι αἱ φωτοσκιάσεις των καὶ ἐπιτηδευμένοι αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων των, χαρακτηριστικαὶ τῆς ἐποχῆς. Περισσότεραν κάπως κίνησιν καὶ ζωὴν παρουσιάζουν μερικαὶ σκηναὶ τοῦ Ἀκαθίστου, ἃν καὶ στεροῦνται ἐντελῶς πρωτοτυπίας. Τέλος αἱ σκηναὶ τῆς Κολάσεως εἶναι μᾶλλον λαϊκαί, συχνὰ δὲ καὶ παιδαριώδεις. Ἀντιλαμβάνεται τις εὐκόλως, ὅτι ὅταν ὁ ζωγράφος ζητῇ νὰ ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τὰ καθιερωμένα καὶ νὰ ἐπιχειρήσῃ νέαν, ἰδικήν του σύνθεσιν, γενικῶς ἀποτυγχάνει. Τῶν ζώων ἰδίᾳ τὸ σχέδιον εἶναι ἐλαττωματικώτατον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ἀναλογιῶν καὶ ἀποδόσεως τῆς κινήσεως. Ὑπάρχουν ἐν τούτοις καὶ εἰς τὴν σύνθεσιν αὐτὴν μερικὰ ζωγραφικὰ στοιχεῖα μὴ στεροίμενα ἐνδιαφέροντος (εἰκ. 157).

Προσθέτομεν ἐν τέλει, ὅτι εἰς ἀρκετὰ εἰκονογραφικὰ θέματα τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Παναγίας εἶναι ἐμφανὴς ἡ δυτικὴ ἐπίδρασις ὡς π.χ. εἰς τὴν Ἀγ. Τριάδα, τὸ Ἴδε ὁ ἄνθρωπος, τὴν Μαστίγωσιν κλπ., ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου αἱ σκηναὶ τῆς Ἀποθεώσεως τῆς Θεοτόκου φαίνονται μᾶλλον ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴν μεταγενεστέραν ρωσικὴν τέχνην.

* *

Πρὶν ἢ κλείσωμεν τὸ κεφάλαιον τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου θὰ ἀναφέρωμεν καὶ τὸ ἀξιόλογον ξυλόγλυπτον αὐτῆς τέμπλον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπάρχουν, ἐφθαρμένοι δυστυχῶς, δύο καλῆς τέχνης εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας, ὡς καὶ τρίτη τοῦ Ἀγ. Νικολάου, εἰς τὸ κάτω ἀριστερὸν ἄκρον τῆς ὁποίας εὔρηται ἡ ἐπιγραφή: *χειρ Νικολάου Δουμέη*. Τὸ προτελευταῖον γράμμα φαίνεται μᾶλλον ὡς λάμβδα ἢ ὡς ταῦ, ὅπερ θὰ ἦτο φυσικώτερον. Ὁ ζωγράφος οὗτος μοὶ εἶναι ἄλλοθεν ἄγνωστος. Ὡς Ὁραία Πύλη τοῦ αὐτοῦ τέμπλου χρησιμεύει μεγάλη (0.99×1.36) εἰκὼν, παριστάνουσα τὴν ρίζαν τοῦ Ἰεσσαὶ μετὸν Ἰεσσαὶ κατακεκλιμένον καὶ ἄλλους προφήτας (Ιεζεκιήλ, Δανιήλ κλπ.) προβάλλοντας διὰ μέσου τῶν διακλαδώσεων τοῦ δένδρου. Παρὰ τὸν Ἰεσσαὶ εἶναι δι' ἐρυθροῦ χρώματος γεγραμμένη ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή, ἥτις μᾶς διδάσκει τὸν ἀφιερωτὴν τῆς:

Λέναις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Κωνσταντίνου ἀρχιερέως μητροπολίτου Ρόδου.

Ὁ Κωνσταντίνος διετέλεσε μητροπολίτης Ρόδου ἀπὸ τοῦ 1691 μέχρι τοῦ 1702¹. Τὸ τέμπλον κατὰ ταῦτα εἶναι κατὰ τι ἀρχαιότερον τοῦ 1700.

Μνημονεύω ἐν τέλει καὶ τὸν ὠραῖον ξυλόγλυπτον ἐπισκοπικὸν θρόνον, ὅστις, κατ' ἐπιγραφὴν, ἣν φέρει γεγραμμένην ἐκατέρωθεν, εἶναι ἔργον μὲν

¹ Τρ. Εὐαγγελίδου, Ροδιακὰ τ. Β, Ἀθῆναι 1929, σ. 30. Πβλ. καὶ Α. Χαβιαρᾶν, ὁ Ρόδου Κωνσταντίνος, ἐν Ροδιακῷ Ἡμερολογίῳ 1912.

Ἰγνατίου τοῦ Λεσβίου ἀφιέρωμα δὲ Κωνσταντίνου τινὸς καὶ Ἀφέντρας, γενόμενον ἐν ἔτει σωτηρίῳ α' κ(αὶ) χ σὺν τῷ κ (=1620). Τῆς αὐτῆς ἢ καὶ κατὰ τι μεταγενεστέρας ἐποχῆς πρέπει νὰ εἶναι καὶ τὸ μετ' ἐνθέσεων ἀναλόγιον.

11. ΜΙΚΡΟΤΕΡΟΙ ΝΑΟΙ

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἐξετασθέντων ὑπάρχουσιν ἐν Ρόδῳ καὶ πολὺ ἄλλοι μικρότεροι ναοὶ εἰς μᾶλλον δυσπρόσιτα μέρη διασώζοντες, ἐν ὧν ἢ ἐν μέρει, τὴν γραπτὴν των διακόσμησιν, ὡς καὶ ἐνδιαφερούσας κτητορικὰς ἐπιγραφάς¹. Ἐκ τῶν μικροτέρων τούτων ναῶν ἀναφέρω ἐνταῦθα ὅσους ἐπρόφθασα νὰ ἐπισκεφθῶ κατὰ τὴν τρίμηνον ἐν Ρόδῳ παραμονήν μου, χωρὶς βεβαίως νὰ ἰσχυρίζωμαι ὅτι ἐξαντλῶ τὸν κατάλογόν των².

α) Ἀγ. Ἀναστασία Β. Α. Μονολίθου. Εἶναι μικρὰ μονοκάμαρος βασιλικὴ ἐξ ὀλοκλήρου τοιχογραφημένη, πλὴν δυστυχῶς παρουσιάζουσα σοβαρὰ ρήγματα. Εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ τῆς ἡ Δέσις μὲ τὸν Χριστὸν ἐν πελωρίᾳ προτομῇ καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ τὴν Παναγίαν καὶ τὸν Προδρόμον. Ἡ καλύπτουσα τὸν κυρίως ναὸν καμάρα ὑποδιαίρεται, ὡς ἡ τοῦ Βάρδα καὶ ἄλλων, εἰς 10 πίνακας, εἰκονίζοντας τὰς μεγάλας ἐορτάς. Αὗται ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν Ν.Α. γωνίαν ἀκολουθοῦσαι δὲ κατ' ἀρχὰς τὸ νότιον ἡμισυ τοῦ θόλου, βαίνουνσι πρὸς Δ. κατὰ τὴν ἐξῆς σειρὰν: Εὐαγγελισμός, Γέννησις, Ὑπαπαντή, Βάπτισις καὶ Μεταμόρφωσις. Ἡ ἐπὶ τοῦ βορείου ἡμίσεος συνέχεια γίνεται ἀπὸ Δ. πρὸς Α. μὲ τὰς ἐξῆς σκηνάς: Ἐγερσις Λαζάρου, Βαΐοφόρος, Σταύρωσις, Ἀνάστασις, Ἀνάληψις. Κάτωθεν τῶν μεγάλων ἐορτῶν ὑπάρχει ζωφόρος ἐκ στηθαρίων ἁγίων καὶ ὑπὸ ταύτην ὀλόσωμοι ἅγιοι, τῶν ὁποίων αἱ κεφαλαὶ πλαισιῶνται ὑπὸ τόξων. Τέχνη μᾶλλον λαϊκὴ τοῦ 15ου πιθανῶς αἰῶνος.

β) Ἀγία Κυρὰ Πυλώνας. Θολωτὴ μονόκλιτος βασιλικὴ μὲ ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφον καμάραν. Εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ ἡ Παναγία φέρουσα τὸν Χριστὸν ἐν ἐγκολπίῳ πρὸ τοῦ στήθους (Βραχερνίτισσα) καὶ συνοδευομένη ὑπὸ 2 ἀγγέλων προσκλινόντων ἑκατέρωθεν. Χαρακτηριστικὸν γραφικὸν στοιχεῖον τῆς σκηνῆς τῆς βαπτίσεως: Παιδίᾳ ἱππεύουν ἰχθεῖς ἐν τῷ ὕδατι τοῦ Ἰορδάνου. 16ου πιθανῶς αἰῶνος.

γ) Καθολικὴ Ἀφάντου. (Εἰκ. 20). Εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ ἡ Δέσις μὲ τὸν Χριστὸν ἐνθρονον ἐν τῷ μέσῳ. Εἰς τὴν κεντρικὴν ὑψηλὴν καμάραν 6 πίνακες τῶν μεγάλων ἐορτῶν ἀνὰ 3 ἑκατέρωθεν ζώνης στηθαρίων. Ἀρχὴ τοῦ εἰκονογραφικοῦ κύκλου ἀπὸ τῆς Ν.Α. γωνίας. Νότιον ἡμισυ ἀπὸ Α. πρὸς

¹ Τινὰς τῶν ἐπιγραφῶν τούτων ἀναφέρει ἀπλῶς ὁ Gerola (ἔ.ἀ.) χωρὶς ὁμως καὶ νὰ τὰς μεταγράψῃ.

² Πληρέστερον ὀνομαστικὸν κατάλογον τῶν τοιχογραφημένων ναυιδρίων τῆς Ρόδου παρέσχεν ὁ Gerola ἐν Annuario I (1914) σ. 320-354.

Δ.: Εὐαγγελισμός, Γέννησις, Ὑπαπαντή. Βόρειον ἡμισυ ἀπὸ Δ. πρὸς Α.: Βάπτισις, Μεταμόρφωσις, εἰς Ἄδου κάθοδος. Πρὸ τοῦ ἱεροῦ ἡ Ἀνάληψις. Εἰς τὸ δυτικὸν σκέλος ἡ Δευτέρα παρουσία. Μετρία τέχνη τοῦ 16^{ου} αἰῶνος. Διαφαίνεται καὶ παλαιότερον στρώμα τοιχογραφιῶν.

δ) *Καθολικὴ Λάρδον*. (Κάτοψις καὶ τομὴ εἰκ. 50). Εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ ἡ Δέησις μὲ τὰς τρεῖς μορφάς ἐν προτομῇ. Εἰς τὰς ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν τυφλὰς ἀψίδας πρὸς νότον μὲν Παναγία ἡ Καθολικὴ, πρὸς βορρᾶν δ' ὁ Ἅγ. Γεώργιος ἐφιππος, 17^{ου} αἰῶνος.

ε) *Κοίμησις Θεοτόκου, χωρίου Ἀσκληπιῶς* (κάτοψις εἰκ. 79). Κακότεχνοι τοιχογραφίαι τοῦ 2^{ου} ἡμίσεος τοῦ 17^{ου} αἰ. Ἐπὶ τοῦ βορείου πεσσοῦ τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἡ ἐπιγραφή:

ἦ Ἐγ[ένετο ἡ] ζωγραφία τοῦ ἁγίου κο[ς] χος. ἐπι-
 ιροπε[ύοντος ὁ εὐσεβέ]στατος ἐν ἱερ[εῦσι] κ[υρός] καὶ/
 ἡ πρεσβυτέρα αὐ[τοῦ καὶ τὰ τέκνα] αὐτῶν καὶ ἡ κοινότη
 αὐτῶν[. . . .] σα τοῦ ναοῦ. Ποίημα ἐμοῦ ἀναξί[ου καὶ
 ἁμαρτολοῦ Μιχαὴλ ἱερέος, ὁ ἐκ Νε[οχω]ρίου τῆς
 Χίου.
 ἡ ζωγραφία
 ἔτος.

[μηνί] δικεμβρίω. .

ὁ Gerola (Annuario σ. 351) γράφει, ὅτι ἀνέγνωσε τὰ ἔτη 1646 καὶ 1677.

ς) Ἅγ. Ἐλεούσα, ὀλίγον ἔξω τῶν Καλυθιῶν. Μικρὸς μονοκάμαρος ναΐ-
 σκος (πλ. 3.30) μὲ ὑστερώτερον προστεθέντα νάρθηκα, καλυπτόμενον ὑπὸ
 βεργωτοῦ σταυροθολίου. Ἡ εἰκονογράφησις τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἶναι σχε-
 δὸν ὁμοία πρὸς τὴν τῆς κόγχης τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου (σ. 205 ε). Εἰς τὸ
 ἄνω μέρος ἡ Ἅγ. Τριάς μὲ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν καθημένους καὶ πατοῦν-
 τας ἐπὶ πτερωτῶν τροχῶν καὶ ἄνωθεν τὸ Ἅγ. Πνεῦμα. Ἐκατέρωθεν χοροὶ
 ἀγγέλων. Ὑπὸ τὴν Ἅγ. Τριάδα τὰ 4 σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν καὶ ἔτι
 κατωτέρω μία ζωφόρος μὲ ἑξ ἀγγέλους. Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου διεσώθη
 ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή: Ἀνηστορίθι οἷτος ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς ὑπερευ-
 λογημένης Θεοτόκου τῆς καλουμένης Ἐλεούσης διὰ σπηδρομῆς τοῦ πανο-
 σιωτάτου καθηγουμένου κυρ Νεοφύτου δαπάνης δὲ πάντων τῶν εὐσεβῶν
 Χριστιανῶν ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Ρόδου κυρίου
 Καλλινίκου ἐν ἔτει σωτηρίῳ ΑΨΜΑ (= 1741) κατὰ μῆνα Αὐγουστον. Χεῖρ
 Νεοφύτου ἱερομονάχου τοῦ ἀπὸ Σύμης». Ὁ ζωγράφος τῆς Ἐλεούσης εἶναι
 κατὰ ταῦτα συγχωριανὸς τοῦ ζωγραφήσαντος τὴν Παναγίαν τῆς Λίνδου ἀλλὰ
 κατὰ τινα ἔτη προγενέστερος ἐκείνου. Ἡ τέχνη των ὁμοιάζει καὶ δὲν εἶναι
 ἀπίθανον νὰ προέρχωνται ἀμφότεροι ἀπὸ τὴν αὐτὴν σχολὴν τοῦ Πανορμίτου
 τῆς Σύμης.

ζ) *Κοίμησις Θεοτόκου Καταβυῖς*. Ὁ μὲ βαρείας ἀναλογίας σταυρικός οὗτος ναὸς (εἰκ. 75 καὶ 76) εἶναι κατάγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν τοῦ 17ου αἰῶνος, ἔργων Γρηγορίου τοῦ Χίου (Gerola, *Annuario* σ. 354)¹. Εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται ἐνταῦθα ἡ Πλατυτέρα μεταξύ δύο ἀγγέλων. Ἐξωτερικῶς ἐπὶ τοῦ Β. καὶ Ν. σκέλους ὁ ναὸς φέρει ἐντειχισμένα «ρόδια» πινάκια. Τὰ δυτικῶς ἐκτισμένα δύο διαμερίσματα μὲ βεργωτὰ σταυροθόλια εἶναι προσθήκαι τοῦ 19ου αἰ.

η) *Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (Κουφάς) Παραδείσι (Βιλλανόβα)*. Μικρὰ μονοκάμαρος βασιλικὴ διατηροῦσα εἰς μὲν τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ τὴν παράστασιν τῆς Δεήσεως, εἰς δὲ τὸν μακρὸν τοῖχον ὠραίαν εἰκόνα τοῦ φερωνύμου ἁγίου μὲ τὸν Πρόχορον. Εἰς τὸ μέσον τοῦ βορείου τοίχου διεσώθη ἡ ἑξῆς ἐπιγραφὴ: (διαστ. 0.40×0.43). Ἰ' *Ἀνιστορίθη ὁ θεὸς καὶ πάνσεπτος ναὸς τοῦ ἁγίου ἐνδόξου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου διὰ χειρὸς κάμοῦ τοῦ ταπιοῦ ἀμαθῆ Μανουὴλ ιερεως καὶ σακελίον Ρόδον διὰ ἐξόδου τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν. Ὑπῆρχεν ἐπίτροπος Κωνσταντῖνος ὁ χορίον ὀνομαζόμενον*
[ἔτει σωτηρί.]ω ΑΧΠ' (=1686)

θ) *Προφήτης Ἀμὼς*. Μικρὰ μονοκάμαρος βασιλικὴ εἰς τοποθεσίαν ἀρχιμανδριτῆς, πρὸς νότον τῶν Καλυθιῶν. (Πλ. 2.60). Ἐχει ἡμικυκλικὴν ἀψίδα ἱεροῦ καὶ μεταγενέστερον νάρθηκα. Ἐντὸς τῆς τυφλῆς ἀψίδος τῆς βορείου πλευρᾶς διασώζει εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐφίππου, ἄνωθεν δ' αὐτῆς τὴν ἑξῆς ἐπιγραφὴν:

*Δέησις [τ]οῦ δοῦλου τοῦ θεοῦ/ Ἰωακείμ Δεμ
σοφροσύνης*²

Ὡς στηρίγματα τῆς Ἀγ. Τραπεζῆς τοῦ ναοῦ χρησιμεύουν δύο ἀντεστραμμένοι διαχωριστικοὶ κιονίσκοι παλαιοχριστιανικοῦ παραθύρου.

ι) *Ἀγ. Εὐφρόνη Κοσμοτοῦς*. Ἡ μικρὰ αὕτη σταυρόσχημος ἐκκλησία διασώζει κατὰ μὲν τὴν ἀνατ. πλευρὰν τοῦ βορείου σκέλους τῆς, τὴν Παναγίαν βρεφοκρατοῦσαν καὶ συνοδευομένην ὑπὸ 2 σεβιζόντων ἀγγέλων, κατὰ δὲ τὸ βόρειον τύμπανον ὑπερμεγέθη, ὁλόσωμον εἰκόνα τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ, τὸν ὁποῖον ὁ λαὸς ἀποκαλεῖ *Πανερμινιώτην*, προφανῶς κατ' ἐπίδρασιν τῆς ἐπὶ τῆς ἔναντι ἀκτῆς τῆς Σύμης κειμένης περιφύμου μονῆς τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ τοῦ Πανορμίτου. Εἰς τὰ κάτωθεν τοῦ τρούλλου λοφία ἐτέθησαν ἡχητικά ἀγγεῖα. (Πρβλ. σ. 114).

¹ Δυστυχῶς ἡ ὑπὲρ τὴν θύραν κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ, ἣν ἀνέγνωσεν ὁ Gerola καὶ ἣτις ἀνέφερε τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου, ἔχει σήμερον καταστραφῇ.

² Ὁ Gerola (*Annuario* I σ. 320) ἀναφέρει καὶ δευτέραν ἐπιγραφὴν μνημονεύουσαν ἐνὸς Σταμάτη Ἀναγνώστη. Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη δὲν σώζεται πλέον σήμερον.

ια) Ὑπαπαντὴ Παράδεισι (Βιλλανόβας). Μικρὰ μονοκάμαρος βασιλικὴ εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ τῆς ὁποίας εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς καθήμενος μεταξὺ δύο ἀγγέλων καὶ κρατῶν τὸν Ἐσταυρωμένον¹. Τὴν κατὰ δυτικὴν προφανῶς ἐπίδρασιν ἐκτελεσμένην εἰκόνα ταύτην ἐπανευρίσκομεν καὶ εἰς ἄλλην γειτονικὴν ἐκκλησίαν τοῦ προφήτου Ἀβακούκ, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐνταῦθα δὲν ὑπάρχουσιν οἱ ἄγγελοι.

ιβ) Κοίμησις Θεοτόκου Τριάντα. Ὁ κατὰ φραγκικὸν (ὄρα σ. 170) ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον ἐκτισμένος ναὸς οὗτος διασώζει πλὴν τοῦ λαμπροῦ ξυλογλύπτου τέμπλου του καὶ τὴν ἐξῆς κτητορικὴν ἐπιγραφὴν ἐντειχισμένην κατὰ τὴν Β. πλευρὰν, παρὰ τὴν θύραν.

† Ὁ περικαλλής, θεατὰ, ναὸς οὗτος, τῆς Θεοτόκου καὶ Παρθένου Μαρίας ἀνηγέρθη ἐκ βάρθρων καὶ θεμελίων ἀρχιερατεύοντος μὲν ἀρχιερέως κυρίου Ἱερεμίου τοῦ ἐκ Πάιμων, προστατεύοντος δὲ ἱερομονίχου κυρίου Ἰαμανοῦ τοῦ ἐγγχωρίου, ἐξόδοις τε χριστιανῶν φιλοχρίστων, ὧν περ τὰ ὀνόματα Κύριε γράφον ἐν τῇ βίβλῳ τῶν ζώντων καὶ μακαρίων. ΑΡΧ. Ν. 7^ω (= 1756).

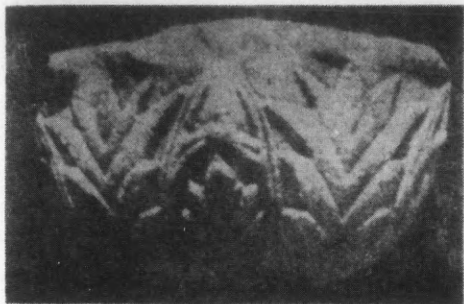
ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

Τὰ γλυπτὰ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς εἶναι σχετικῶς πολυάριθμα. Πολλὰ ἐξ αὐτῶν ἦσαν ἄλλοτε ἐντειχισμένα εἴτε εἰς ναοὺς εἴτε εἰς οἰκίας, ὁπόθεν ἀποτιχισθέντα μετεφέρθησαν εἰς τὸ μουσεῖον. Ἄλλα εὐρέθησαν κατὰ τὴν θεμελίωσιν νέων οἰκιῶν καὶ ἄλλα προέρχονται ἐξ ἄλλων μερῶν. Δυστυχῶς εἰσκομιζόμενα εἰς τὸ μουσεῖον ἀπειθύνοντο εἴτε εἰς μίαν ἐσωτερικὴν αὐλὴν εἴτε εἰς τὸν ὀπισθεν κήπον χωρὶς νὰ καταγράφωνται εἰς εἰδικὸν εὐρετήριον. Τοῦτου ἕνεκα ἀγνοοῦμεν ἐκ ποίων ναῶν ἢ μερῶν προέρχονται, δι' ὃ καὶ θὰ περιγράψωμεν ταῦτα κατὰ ὁμοειδεῖς κατηγορίας.

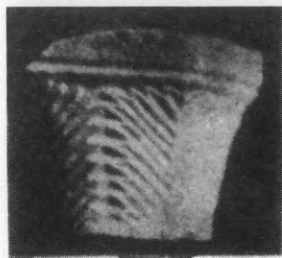
α) *Κιονόκρανα*. Ὀλίγα σχετικῶς εἶναι τὰ διάσωθέντα κιονόκρανα. Παλαιότατα ἐξ αὐτῶν εἶναι τρία λεβητοειδῆ (εἰκ. 159) ἀποκείμενα εἰς τὸν ὀπισθεν τοῦ μουσείου κήπον. Αἱ διαστάσεις τοῦ ἁβασκός των εἶναι 0,405×0,435, τὸ δὲ ὕψος 0,34. Ἀντιστοιχοῦσι πρὸς κορμὸν κιο-

¹ Συχνὴ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι, εἰς φορητὰς ἰδίαις εἰκόνας, ἡ παράστασις τῆς Παναγίας κρατούσης τὸν ἑσταυρωμένον (Pietà) πβλ. Σωτηρίου. Ὁδηγὸν Βυζ. Μουσείου, Ἀθῆναι 1931 σ. 89 ἀρ. 275 καὶ 276.

νος διαμέτρου 0,25. Ἐφ' ἐκάστης τῶν τεσσάρων πλευρῶν των ὑπάρχει, ἀδρῶς γεγλυμμένον, μέγα φύλλον ἐσχηματοποιημένης ἀκάνθης, εἰς δὲ τὰς γωνίας τὸ περίγραμμα λογχοειδοῦς φύλλου (καλάμου:) εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ ὁποίου

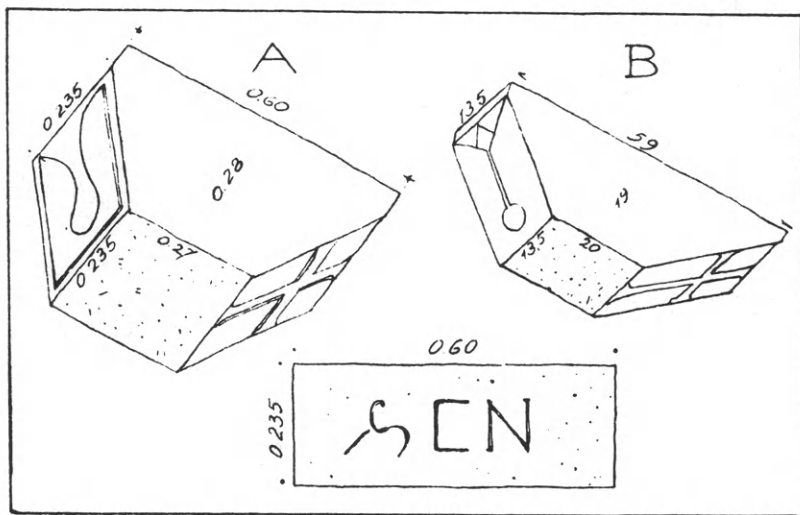

Εἰκ. 159. Λεβητοειδὲς κιονόκρανον.

Εἰκ. 160. Καλαθοειδὲς κιονόκρανον.

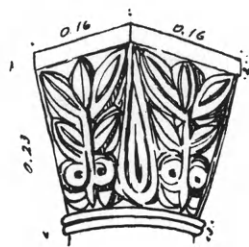
προβάλλει μικρότερον φύλλον ἀκάνθης. Ἡ λεβητοειδὴς μορφή τοῦ κιονοκράνου, ἡ μεγάλη σχηματοποίησις τῶν φύλλων τῆς ἀκάνθης καὶ ἡ ἄνευ πλαστικότητος ἀπόδοσις αὐτῶν, ὡς καὶ ἡ βιαστικὴ καὶ μὴ φροντισμένη ἐκτέλεσίς των,

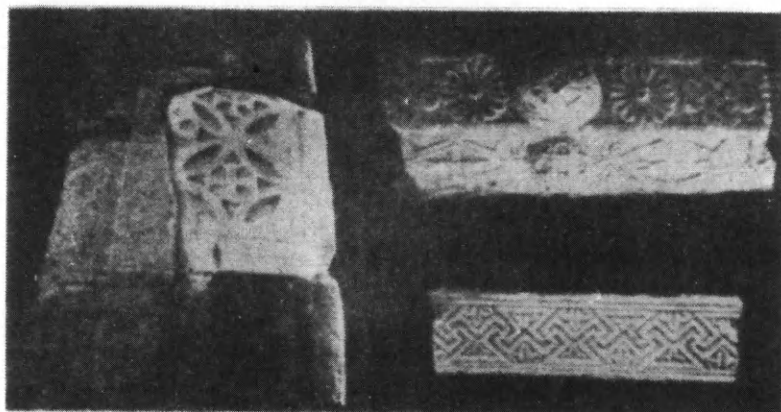
Εἰκ. 161. Ἐπιθήματα διαχωριστικῶν κιονίσκων παραθύρων.

τάσσουνι τὰ ὑπ' ὧσιν κιονόκρανα εἰς μεταϊουστινιανεῖους χρόνους, εἰς τὸν 7^{ον} ἢ τὸν 8^{ον} αἰῶνα. Εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀνάγεται καὶ τὸ ἤδη (σ. 10) ἐξετασθὲν ἐνεπίγραφον κιονόκρανον τῆς εἰκ. 160 ἐμφανίζον τὴν αὐτὴν περίπου

τεχνοτροπίαν καὶ διαφέρουν μόνον κατὰ τοῦτο, ὅτι ἡ ἄκανθὰ του ἀπλοῦται οὐχὶ ἐπὶ λεβητοειδοῦς ἀλλ' ἐπὶ καλαθοειδοῦς πυρῆνος. Σύγχρονα ἐπίσης εἶναι καὶ τινὰ ἐπιθήματα διαχωριστικῶν κιονίσκων παραθύρων ἀποκείμενα σήμερον ἐν τῇ μικρᾷ νοτίᾳ αὐλῇ τοῦ μουσείου. Τὰ ἐπιθήματα ταῦτα ἔχουσιν, ὡς συνήθως, τὸ σχῆμα ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος, ἰσχυρῶς μειουμένης πρὸς τὰ κάτω. Αἱ δύο στεναὶ κεκλιμέναι παρειαὶ τῆς πυραμίδος ταύτης κοσμοῦνται ἢ μὲν δι' ἀνισοσκελοῦς σταυροῦ, ἢ δὲ δι' ἐλαφρῶς ἀναγλύπτων ἀλλ' ἐντελῶς ἐπιπέδων ὕδροχαρῶν φύλλων (εἰκ. 161) τὰ ὁποῖα εἰς τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Β ἐπίθημα ἔχουσιν ἀποβάλλει τὸ φυσικὸν περιγράμμα τῶν φύλλων καὶ ἀποβῇ ἀπλᾶ γεωμετρικὰ σχήματα, δηλούμενα διὰ βαθείας χαραγῆς. Ἡ χρονολογία κατασκευῆς τῶν ἐπιθημάτων εἶναι χαραγμένη ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ ὑπὸ στοιχεῖον Α ἐπιθήματος διὰ μεγά-

Εἰκ. 162. Κιονόκρανον
βυζαντινοῦ κιονίσκου.

Εἰκ. 163. Κοσμηται καὶ ἐπιστύλιον τέμπλου.

λων (ὑψ. 0,10) γραμμάτων, — ΓCN, — (6250) ἀντιστοιχεῖ δ' αὕτη πρὸς τὸ ἔτος 742 μ.Χ.

Ἐν τελευταίον πυραμιδοειδὲς κιονόκρανον ἐντειχισμένον σήμερον εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ αἰθρίου τοῦ παλατίου τοῦ Μ. Μαγίστρου φέρει ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον φύλλον καὶ προέρχεται πιθανῶς ἐκ κιονίσκου τέμπλου τοῦ 11^{ου} αἰῶνος (εἰκ. 162).

Διακοσμητικαὶ ταινίαι. Εἰς τὴν προσφάτως ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν ἀναστηλωθεῖσαν φραγκικὴν μονὴν τοῦ Φιλερῆμου ἐνετειχίσθησαν παρὰ τὴν κλίμακα

τῆς ἀνόδου εἰς τὸν ἄνω ὄροφον καὶ εἰς τὸν τοῖχον τοῦ βάθους τῆς ἰσογείου στοᾶς, διάφορα μαρμάρινα βυζαντινὰ γλυπτά. Ἐκ τούτων δύο (εἰκ. 163 ἀριστερὰ καὶ κάτω δεξιᾷ) εἶναι τμήματα διακοσμητικῶν ταινιῶν. Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς ἐξ αὐτῶν εἶναι γεγλυμμένοι ἀλληλοτεμνόμενοι κύκλοι μὲ σταυροὺς κατὰ τὸ κέντρον, ἐπὶ δὲ τῆς ἄλλης σύνθετος λοξὸς μαϊάνδρος ἐν συνδυασμῷ πρὸς τρίφυλλα. Τοιοῦτους μαϊάνδρους συναντῶμεν συχνὰ εἰς κοπτικά ἀνάγλυφα¹. Ἀμφότεραι αἱ ταινίαι εἶναι ἔργα τοῦ 6^{ου} πιθανώτατα αἰῶνος.

Θωράκια. (Εἰκ. 164). Ὀλίγα σχετικῶς εἶναι καὶ τὰ διασωθέντα θωράκια τέμπλων. Δύο ἐξ αὐτῶν τεθραυσμένα, ἐκ λευκοῦ τὸ μὲν ἐξ ὑποκυάνου τὸ δὲ

Εἰκ. 164. Τεμάχια σαρκοφάγου (ἀριστερᾷ) καὶ θωρακίων τέμπλου (δεξιᾷ).

μαρμάρου (εἰκ. 164 δεξιᾷ) κοσμοῦνται διὰ ρόμβοι, ἐγγεγραμμένου ἐντὸς ὀρθογωνίου καὶ συμπλεκόμενου μετὰ κύκλων πληρούντων τὰ 4 μικρὰ κατὰ τὰς γωνίας δημιουργούμενα τρίγωνα, ἐν ᾧ τὴν ἐσωτερικὴν του ἐπιφάνειαν καταλαμβάνει κύκλος. Καὶ οἱ μὲν μικροὶ γωνιαῖοι κύκλοι πληροῦνται διὰ ροδάκων καὶ πυροστροβίλων, ἐκ δὲ τῶν μεσαίων ὁ μὲν (εἰκ. 164 δεξιᾷ) διὰ σταυροῦ, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἐκατέρωθεν ἀνερχόμενα φύλλα, ὁ δὲ (εἰκ. 164 ἐν τῇ μέσῳ) διὰ συμπλέγματος ἐκ τριῶν διασταυρουμένων λημνίσκων. Ὁμοίον ἀκριβῶς κόσμημα, οὐχὶ ὅμως γλυπτὸν τοῦτο ἀλλὰ χαρρακτὸν, κοσμεῖ καὶ τὸ ἐν εἰκ. 164 ἀριστερᾷ εἰκονιζόμενον γλυπτόν, ὅπερ παρουσιάζει οἷονεὶ ἐσχηματοποιημένον τι δένδρον μὲ κορμόν, ἀπὸ τῆς ρίζης τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἐκατέρωθεν δύο κισσόφυλλα. Τὸ κόσμημα τοῦτο εἶναι

¹ Π.χ. τὸ ἐκ Baouit ἀνάγλυφον τοῦ Kaiser - Friedrich Museum ἐν Βερολίῳ O. Wulff, *Altchristliche und byzantin. Kunst*, Berlin - Neubabelsberg, 1914, σ. 270 εἰκ. 255, ὡς καὶ τὸ ἐκ Καίρου O. Wulff, *Beschreibung der altchr. und mittelalt. Bildwerke* τ. III, Zweiter Nachtrag ἀρ. 2217 σ. 66.

τοποθετημένον κάτωθεν τόξου στηριζομένου ἐπὶ κιονίσκου. Τὸ γλυπτὸν τοῦτο, ἀνῆκον πιθανώτατα εἰς τὴν προσθίαν πλευρὰν σαρκοφάγου, ἔχει προφανῶς παραμείνει ἡμιτελές. (Πλ. 0,65, ὕψ. 0,68 πᾶχ. 0,08). Ἀναφέρω ἐν τέλει καὶ μικρὸν θραῦσμα θωρακίου (εἰκ. 164 ἄνω ἐν τῷ μέσῳ) εἰκονίζον ἐν μέσῳ κυκλικοῦ μετὰ κόμβων πλέγματος τὸ κάτω ἥμισυ ζώου βαίνοντος πρὸς δεξιὰ. Πάντα τὰ περιγραφέντα γλυπτὰ καὶ λόγῳ τῶν θεμάτων των καὶ λόγῳ τῆς τεχνοτροπίας των ἀνάγονται εἰς τὸν 11^{ον} ἢ τὸν 12^{ον} αἰῶνα.

Ἀπὸ τέμπλον πιθανώτατα προέρχεται καὶ πλάξ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου (0,425×0,64×0,04) χρησιμεύουσα σῆμερον ὡς φύλλον ἄρμαρίου τοῦ παρὰ τὴν ἐσωτερικὴν κλίμακα ἀνόδου τοῦ Καστέλλου ἐγκατεστημένου ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν φραγκικοῦ παρεκκλησίου. Ἐπὶ τῆς πλακὸς ταύτης (εἰκ. 165) εἰκονίζονται ἑκατέρωθεν περιρραντηρίου δύο ἀντιμέτωπα παγώνια ἰστάμενα ὄρθια καὶ πατοῦντα ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ περιρραντηρίου, ἐν ᾧ τὸ ἐν αὐτῶν κλίνει τὴν κεφαλὴν ἕνα πῖν ἐκ τῆς λεκάνης¹. Τὰ παγώνια ἔχουν γλυφῇ ἐν ἑξέργῳ τὸ δὲ πτύλωμά των ἔχει δηλωθῇ ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ. Ἀντιθέτως τὸ κάτω-

Εἰκ. 165 Θωράκιον τέμπλου (?).

θεν τῶν παγωνίων κόσμημα ἔχει ὅλως διάφορον τεχνικὴν, εἶναι δὲ πολὺ ἀνοργάνως συνδεδεμένον πρὸς τὰ παγώνια. Φαίνεται λοιπόν, ὅτι τὰ παγώνια ἐγλύφθησαν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἐπὶ προϋπάρχοντος παλαιοχριστιανικοῦ ἀναγλύφου ἀποτελουμένου ἐκ τριῶν ταινιῶν, ἐξ ὧν ἡ μέση διεκοσμεῖτο διὰ σειρᾶς ἐφαπτομένων κύκλων περιβαλλόντων ἑξακτίνους ρόδακας.

Κιονίσκοι τέμπλων. Ἐκ τούτων διατηροῦνται τεμάχιά τινα παρουσιάζοντα τὴν συνήθη ὀκτάγωνον τομήν. Ταῦτα ἔβαινον ἄλλοτε ἐπὶ τετραγώνων πεσσίσκων, ἐκ τῶν ὁποίων προσάγω ἑνταῦθα ἕνα (εἰκ. 166) προερχόμενον ἐξ Ὁραίας Πύλης τέμπλου, ὡς ἀποδεικνύει ἡ σύζευξις αὐτοῦ πρὸς τὴν μικρὰν παραστάδα τοῦ βημοθύρου. Ἡ ἐξωτερικὴ κατακόρυφος ἐπιφάνεια τοῦ τε πεσσίσκου καὶ τοῦ παραστάτου εἶναι κατάκοσμος καὶ δὴ τοῦ μὲν πεσσίσκου διὰ «συριακῶν» τροχῶν καὶ σταυροῦ εἰς τὸ ἄνω μέρος, τοῦ δὲ παραστάτου διὰ σπείρας (εἰκ. 166).

¹ Ἡ σύνθεσις παρουσιάζει μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὸ θωράκιον τοῦ τέμπλου τῆς βασιλικῆς τοῦ Torcello. Colasanti, *L'arte bizantina in Italia* πιν. 86.

Ἐπιστύλια τέμπλων. Ἐξ ὅλων τῶν γλυπτῶν ἀφθονώτερα εἶναι τὰ ἐπιστύλια τῶν τέμπλων, ἀναγνωριζόμενα εὐκόλως ἐκ τῆς χαρακτηριστικῆς τραπεζοειδοῦς τομῆς των καὶ τῆς λοξῆς πρὸς τὰ κάτω κλίσεως τῆς προσθίας των ἐπιφανείας. Ὁ πλούσιος διάκοσμος, τὸν ὁποῖον φέρουν τὰ ἐπιστύλια, ἐκτείνεται συνήθως εἰς τε τὴν κεκλιμένην ἐμπροσθίαν των ἐπιφάνειαν καὶ εἰς τὴν κάτω

Εἰκ. 166. Πεσσίσκος καὶ ἐπιστύλια τέμπλων.

ὀριζοντίαν, ἥτις ἦτο ὁρατὴ μεταξὺ τῶν κιονίσκων. Μόνον εἰς τὰ μικρὰ τετράγωνα τμήματα, ὅπου κάτωθεν ὑπῆρχόν τὰ κιονόκρανα τῶν στηριζόντων κιονίσκων δὲν ὑπάρχουν κοσμήματα ἀλλ' ἐνίοτε βαθύνσεις πρὸς ὑποδοχὴν τῶν κιονοκράνων (ὄρα εἰκ. 167 κάτω). Ἐκ τῶν διακοσμοῦντων τὴν ἐμπροσθίαν ἐπιφάνειαν θεμάτων λίαν συνήθες εἶναι καὶ ἐδῶ τὸ ὑπὸ τοῦ Strzygowski¹ τὸ πρῶτον ἀποκληθὲν «μικρασιατικὸν» θέμα, ὅπερ συνίσταται ἐκ σειρᾶς τόξων βαινόντων ἐπὶ ἀπλῶν (εἰκ. 167) ἢ διδύμων (εἰκ. 167) κιονίσκων καὶ περιβαλλόντων διάφορα φυτικά, ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ, θέματα ἥτοι ἄλλοτε μὲν ἐσχηματοποιημένον φύλλον ἀκάνθης ἢ ἀνθέμιον (εἰκ. 166 καὶ 167) ἄλλοτε ἐσχηματοποιημένον δένδρον (εἰκ. 167 κάτω) καὶ ἄλλοτε πάλιν ρόδακα (εἰκ. 166). Ὁ Strzygowski (ἐ. ἀ.) χρονολογεῖ τὰ μὲ τοιαύτην διακόσμησιν ἐπιστύλια ἀπὸ τοῦ 10ου αἰ., λόγῳ κεχροτισμένου τινὸς τεμαχίου,

¹ Wiener Studien XXIV σ. 1 ἐξ. καὶ πίν. V.

νομίζω όμως, ότι η χρησις των συνεχίσθη και αργότερον¹. Πλήν του θέματος τῶν τοξυλλίων ἡ ἐμπροσθία λοξή ἐπιφάνεια τῶν ἐπιστυλίων κοσμεῖται ἐνίοτε καὶ διὰ δικτυωτοῦ πλέγματος (εἰκ. 167 κάτω) ἀκόμη δὲ καὶ διὰ ροδάκων (εἰκ. 166), μεταξὺ τῶν ὁποίων περιεβάλλονται κατ' ἀποστάσεις καὶ

Εἰκ. 167. Ἐπιστύλια τέμπλων.

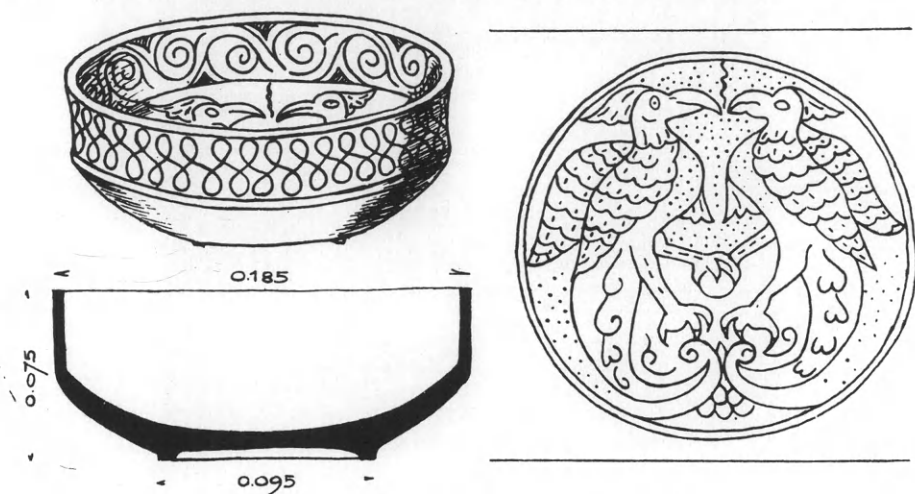
ἔξωγα, ἡμισφαιρικά κομβία (cabochons) μετ' ἀναγλύφου, οὐδέποτε δὲ διατρήτου, διακοσμήσεως. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν κάτω ἐπιφάνειαν, αὕτη διεκοσμεῖτο συνήθως διὰ «συριακῶν» τροχῶν (εἰκ. 166 ἐν τῷ μέσῳ καὶ 167 κάτω), ἢ καὶ ρόμβων (εἰκ. 163 ἄνω δεξιᾷ). Σπανίως δ' ἔφερεν αὕτη μεταξὺ τῶν κοσμημάτων καὶ ἔξέχοντα κομβία (εἰκ. 163 ἄνω).

Τὰ παρατεθέντα δείγματα ἐπιστυλίων χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ 10ου μέχρι τοῦ 13ου αἰῶνος.

¹ Τὰ ἐπανευρίσκομεν πράγματι εἰς Ὁσ. Λουκᾶν (Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris πιν. 22), Μυστρᾶν (Millet, Mon. byz. de Mistra πιν. 48 εἰκ. 5 καὶ 6) καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα μνημεῖα τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰ.

BYZANTINA ΑΓΓΕΙΑ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΡΟΔΟΥ

Τὸ μουσεῖον τῆς Ρόδου κατέχει ὀλίγα δείγματα βυζαντινῶν ἀγγείων κατὰ τὸ πλεῖστον ἀκεραίων ἀγνώστου ὅμως, δυστυχῶς, προελεύσεως. Τὸ ὡραιό-

Εἰκ. 168. Ἀγγεῖον μετ' ἐγχαράκτου διακοσμήσεως.

τερον ἐξ αὐτῶν (εἰκ. 168) εἶναι «σκύφος» (bowl) ἄνω διαμέτρου 0.185 καὶ ὕψους 0.075, βαίνων ἐπὶ ταπεινῆς δακτυλιοειδοῦς βάσεως διαμ. 0.095 μ. Ἡ διατομή του παρουσιάζει τὸ σχῆμα τῆς εἰκ. 168, κάτω ἀριστερᾷ. Ὅλη ἡ ἐσωτερικὴ του ἐπιφάνεια καὶ τμήμα τῆς ἐξωτερικῆς του κοσμεῖται διὰ καστανοῦ κοσμήματος χαραχθέντος ἐπὶ ζωηρῶς κιτρίνου κάμπου. Καὶ εἰς μὲν τὸν κοῖλον ἐσωτερικὸν πυθμένα εἰκονίζονται δύο ὄρθια ἀντιμέτωπα πτηνὰ μὲ παχὺ ράμφος καὶ θύσανον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, πατοῦντα διὰ τοῦ ἐνὸς προβεβλημένου πόδους ἐπὶ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἐρυθρᾶς σφαίρας, ἐπὶ δὲ τοῦ ὕψιλου κατακορύφου χεῖλους ἐσωτερικῶς μὲν σπείραι, ἐξωτερικῶς δὲ σειρὰ συνεχομένων ληνίσκων (εἰκ. 168). Ἡ ἐκτέλεσις τῆς διακοσμήσεως ἠκολούθησε τὴν ἐξῆς πορείαν. Κατ' ἀρχὰς τὸ ἀγγεῖον ἠλείφθη δι' ἐνὸς πολὺ λεπτοῦ λευκοῦ ἐπιχρίσματος ἐν ὧσφ δ' ἀκόμη τοῦτο ἦτο νωπόν, ἐχαράχθη δι' αἰχμηροῦ ἐργα-

λείου τὸ κόσμημα, ὅπερ, λόγῳ τῆς ἀφαιρέσεως τοῦ ἐπιχρίσματος, ἔλαβε τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Ἐπειτα τὸ ὄλον ἐκαλύφθη διὰ ζωηρῶς κιτρίνου βερνικίου (ὕδρουάλου) διὰ τοῦ ὁποίου μετὰ τὴν ὀπτησιν, ἡ μὲν ὅλη ἐπιφάνεια ἀπέκτησε

Εἰκ. 169. Ἀγγεῖον μετ' ἐγχαράκτου διακοσμήσεως.

στιλπνότητα, τὸ δὲ κόσμημα, λόγῳ τῆς ἐνώσεως τοῦ βερνικίου μετὰ τοῦ πηλοῦ, ἀπέβη σκοτεινὸν καστανίνον. Ἐννοεῖται, ὅτι ἡ μέθοδος αὕτη τῆς διακοσμήσεως ἀπῆτει καὶ χειρὸς ἐλαφρότητα καὶ δεξιότητα τοῦ σχεδιαστοῦ μεγάλην¹.

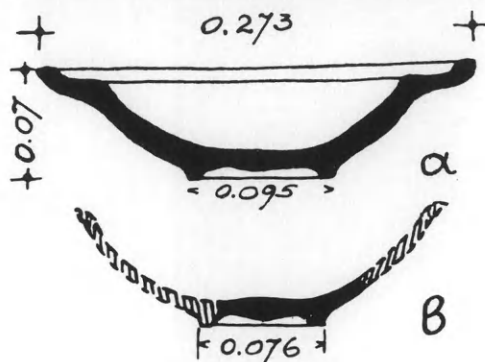
Λόγῳ τοῦ σχήματος τῆς τομῆς του² (εἰκ. 168) καὶ τῆς ἐπιμελοῦς χαράξεως τῶν κοσμημάτων του τὸ ἐξεταζόμενον ἀγγεῖον δύναται νὰ ταχθῇ μεταξὺ τῶν μέσων τοῦ 12^{ου} καὶ τῶν μέσων τοῦ 13^{ου} αἰῶνος. Πάντως τὸ θέμα τῆς διακοσμήσεως τοῦ πυθμένος του παρουσιάζον πτηνὰ ἐξωτικά (οἷα συνήθως συναν-

¹ Τὴν δεξιότητα ταύτην τῶν Ἑλλήνων ἐπαινεῖ ἰδιαίτερος ὁ κατὰ τὸν 10^{ον} (;) αἰῶνα ζήσας πρεσβύτερος καὶ μοναχὸς Θεόφιλος ἐν τῷ «περὶ τῶν διαφόρων τεχνῶν» βιβλίῳ του (Π. 16, τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ch. de l'Escalopier, Paris 1843 σ. 95) γράφων, ὅτι ἐγνώριζον νὰ διακοσμοῦν τὰ ἀγγεῖα των διὰ κύκλων, τετραγώνων, ζώων, πτηνῶν, φυλλομάτων καὶ νὰ καλύπτουν αὐτὰ πρὸ τῆς ὀπτήσεως διὰ χρωμάτων περιεχόντων κονιοποιημένην ὕαλον, ἵνα ἐπιτύχωσιν ἐγχρωμον διαφανὲς βερνίκιον.

² Ὅρα ὁμοίαν τομὴν ἀγγείων τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν παρὰ M. Alison Frantz. *Middle byzantine pottery in Athens, Hesperia* 7 (1938) σ. 466 εἰκ. 33, C5.

τῶμεν εἰς ἔργα Περσικῆς τέχνης) καὶ δὴ ἐραλδικῶς διατεταγμένα, μαρτυρεῖ περὶ τῆς ἀνατολικῆς του προελεύσεως¹.

Τοιούτων ἔξ ὀπτοῦ πηλοῦ ἀγγείων ἀντὶ χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν ἔκαμον ἀργότερον χρῆσιν (14^{ον} αἰ.) καὶ αὐτοὶ οἱ αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου, ὡς

Εἰκ. 170. Τομαὶ τῶν ὑπ' ἀρ. 2 καὶ 3 ἀγγείων.

ρητῶς μαρτυρεῖ τοῦτο καὶ ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς². Τὸ κίτρινον χρῶμα ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἀπεμιμείτο τὸν παλαιὸν χρυσόν.

Δεύτερον ἀκέραιον ἀγγεῖον παρουσιάζει τομὴν πλέον ἀβαθῆ καὶ ἀνοικτὴν ἀπὸ τὸ πρῶτον (εἰκ. 170 ἄνω)· διότι τὸ ἄνω χεῖλος του ἀντὶ νὰ βαίῃ κατακορύφως κάμπτεται ὀριζοντίως. Τούτου ἔνεκα ἡ διάμετρος εἰς τὸ ἔξω χεῖλος φθάνει τὰ 0.273, ἐν ᾧ τὸ ὕψος του εἶναι μόνον 0.07.

Ὡς τὸ πρῶτον οὕτω καὶ τὸ δεύτερον ἀγγεῖον βαίνει ἐπὶ μιᾷ πολὺ ταπεινῆς δακτυλιοειδοῦς βάσεως διαμέτρου 0.095. Εἰς τὸν κοῖλον πυθμένα του εἰκονίζονται δύο παραλλήλως μὲν ἀλλ' ἀντιθέτως βαίνοντα ἐπάλληλα ὁψάρια (εἰκ. 169), ἕκαστον τῶν ὁποίων συμπλέκεται χιαστὶ πρὸς φανταστικὸν ζῶον (φώκην;) ἔχον κεφαλὴν μὲν τετραπόδου ἀντὶ δὲ ποδῶν περὺ γὰρ ἰχθύος καὶ ὡς οὐρὰν φύλλον κισσοῦ (εἰκ. 169). Τὰ κενὰ τῆς συνθέσεως πληροῦσι 4 μικρὰ σπεῖραι. Τέλος τὸ ὀριζόντιον χεῖλος τοῦ ἀγγείου διακοσμεῖται διὰ τεθλασμένου γραμμικοῦ κοσμήματος (ζιγκ-ζάγκ) (εἰκ. 169).

Ὅλη ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου καλύπτεται διὰ κιτρίνου γανώματος, οὐχὶ ὅμως τόσον ζωηροῦ ὡς εἰς τὸ πρῶτον οὔτε καὶ πανταχοῦ καλῶς διατηρουμένη. Μόνον τὰ σπειροειδῆ του μικρὰ κοσμήματα εἶναι πράσινα. Τὸ εἶδος τοῦ χαρακτοῦ κοσμήματος ὡς καὶ τὸ σχῆμα τῆς τομῆς του³ καὶ ἡ ἐν γένει ἐπιμελὴς αὐτοῦ ἐκτέλεσις τάσσουσι καὶ τὸ ἀγγεῖον τοῦτο εἰς τὰ τέλη τοῦ 12^{ου} ἢ τὸν 13^{ον} αἰῶνα.

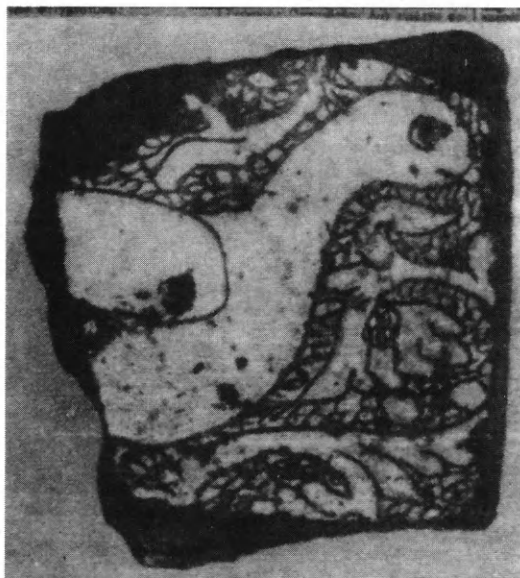
¹ Ἀνάλογα διακοσμητικὰ θέματα μὲ δύο ἀντωπὰ ἢ ἀντίωπα πτηνὰ συναντῶμεν καὶ εἰς βυζαντινὰ ὑφάσματα τοῦ 11^{ου} ἢ 12^{ου} αἰῶνος (O von Falke, *Kunstgeschichte der Seidenweberei*, Berlin 1921, εἰκ. 191, 194, 196, 198) καὶ εἰς ἱστορημένα χειρόγραφα ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 10^{ου} αἰῶνος (J. Ebersolt, *La miniature byzantine* Paris 1926 πίν. 30, 2, 33 κλπ.).

² Ἰστ. XV, 11. Ἐκδ. Βόννης σ. 788.

³ Πβλ. ὁμοίας τομῆς ἀγγεῖα τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν παρὰ M. Alison Frantz, *Middle byzantine Pottery in Athens*, *Hesperia* 7 (1938) σ. 466 εἰκ. 33 A 16 καὶ A 45.

Τρίτον καὶ τελευταῖον δεῖγμα βυζαντινοῦ ἀγγείου προσάγω θραῦσμα (εἰκ. 171) ἐκ πυθμένος σκύφου πιθανώτατα, βαίνοντος ἐπὶ ταπεινῆς δακτυλιοειδοῦς βάσεως διαμ. 0.076 (εἰκ. 170 κάτω). Διαστάσεις σωζόμεναι 0.065 × 0.07 Πάχος 0.008.

Ἐπὶ τοῦ θραύσματος σώζεται χαρακτὴν τὸ σχέδιον τοῦ προσθίου ἡμίσεος πτηνοῦ βαίνοντος πρὸς δεξιὰ καὶ περιβαλλομένου ὑπὸ πυκνῶν φυλλω-

Εἰκ. 171. Θραῦσμα βυζαντινοῦ ἀγγείου.

μάτων. Τὸ κόσμημα ἐχαράχθη ἐπὶ λευκοῦ ἐπιχρίσματος δ' οἷχὶ πολὺν ὀξέος ἐργαλείου καὶ ἐκαλύφθη ὑπὸ ἀχρόου στυλποῦ γανώματος. Ὅμοιον ἐλαφρὸν ἐπίχρισμα ἀλλ' ἄνευ γανώματος ἐκάλυπτε καὶ τὴν ἐξωτερικὴν τοῦ ἐπιφάνειαν. Τὸ ὑπ' ὄψιν ἀγγεῖον ὁμοιάζει πολὺ καὶ ὥς πρὸς τὸ θέμα καὶ ὥς πρὸς τὴν τεχνικὴν πρὸς τὸ ὑπ' ἀριθμ. 1250 ἐγγράρακτον ἀγγεῖον τοῦ μουσείου Κορίνθου¹, χρονολογούμενον ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, πρὸς τὸ ὅποιον εἶναι καὶ πιθανώτατα σύγχρονον.

¹ Ch. H. Morgan, Corinth XI, The byzantine pottery, Cambridge Massachusetts 1942, σ. 132 εἰκ. 107. Περὶ τῶν χαρακτῶν, (sgraffito) ἀγγείων καθόλου ὄρα D. Talbot Rice, Byzantine glazed pottery, Oxford 1930.

ΤΕΣΣΑΡΕΣ ΧΡΙΣΤ. ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΡΟΔΟΥ

1) Ἐπὶ τῆς ἄνω ὁριζοντίας ἐπιφανείας ἐπιθήματος διαχωριστικοῦ κιονίσκου παραθύρου, φέροντος ἐπὶ τῆς στενῆς κεκλιμένης παρειᾷ αὐτοῦ ἀνά-

Εἰκ. 172. Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ τοῦ μουσείου Ρόδου.

γλυπτον πυροστρόβιλον (εἰκ. 172 ἐν τῷ μέσῳ) εὔρηται κεχαραγμένη διὰ μεγάλων γραμμάτων (ὑψ. 0.07) ἢ κάτωθι κολοβὴ ἐπιγραφή (εἰκ. 172, ἄνω)

ⲛⲓⲥⲁⲛⲁⲓⲥ ⲧⲁⲓⲥ ⲛⲓⲥⲁⲛⲁⲓⲥ ⲛⲓⲥⲁⲛⲁⲓⲥ

ⲧⲁ ⲧῆⲥ ⲟⲓⲕⲟⲃⲟⲙῆⲥ ἅⲡⲁⲛⲧⲁ ⲙ ⲛⲓⲥⲁⲛⲁⲓⲥ

διαστάσεις 0.72 × 0.18 μ.

Ἡ ἐπιγραφή εἶναι προφανῶς προγενεστέρα τοῦ ἐπιθήματος, διότι ἐκολοβώθη ἵνα κατασκευασθῇ τοῦτο. Ἴσως ἀνῆκε εἰς τὰ τέλη τοῦ 5ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου μ. Χ. αἰῶνος. Ἀπόκειται ἐν τῷ ὑποστέγῳ τοῦ κήπου τοῦ μουσείου.

2) Ἐπὶ τῆς κεκλιμένης ἐπιφανείας παλαιοχριστιανικοῦ ἐπιθήματος ἰωνικοῦ κιονοκράνου ἀποκειμένου ἐν τῷ ὀπισθεν τοῦ μουσείου κήπῳ εὔρη-

ται, κεχαραγμένη ἀντιστρόφως, ἥτοι βλέπουσα πρὸς τὰ ἄνω, ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή: (εἰκ. 172 ἐν τῷ μέσῳ)

Δ]έησις τοῦ δ(οῦ)λ(ο)υ τοῦ Θ(εο)ῦ. Γεωργ(ίου). τοῦ Σπαθαῦ
μῆκος 0.56 μ. ὕψ. γραμ. 0.04.

Λόγῳ τῆς θέσεως, ἔνθα ἐχαράχθη καὶ τῆς ἀντιστροφῆς αὐτῆς φορᾶς, ἡ ἐπιγραφή αὕτη δὲν δύναται νὰ ἔχῃ σχέσιν πρὸς τὸ ἐπίθημα, ἐφ' οὗ ἐχαράχθη, οὐδ' εἶναι σύγχρονος πρὸς αὐτὸ ἀλλὰ πολὺ μεταγενεστέρα. Τοῦτο ἄλλως τε προσεπικυροῖ καὶ ὁ χαρακτήρ τῶν γραμμάτων τῆς καὶ αἱ πολλαὶ συντιμήσεις τῶν λέξεων ὡς παρουσιάζει. Τὴν τελευταίαν λέξιν θεωρῶ μᾶλλον ὡς ἐπώνυμον ἢ ὡς συντομογραφίαν τοῦ *σπαθαρίου*, ὅπερ ἦτο ἀνώτερον στρατιωτικὸν ἄξιωμα ἀπονεμόμενον ὑπὸ τοῦ βασιλέως, εἰς ἀνθρώπους τοῦ ἀμέσου του περιβάλλοντος¹. Ἐν τοιοῦτον πρόσωπον δὲν εἶναι πιθανὸν νὰ ἔγραψε τὴν ἀφιέρωσίν του ἐπὶ παλαιοῦ, ἀχρήστου κιονοκράνου. Προτιμῶ διὰ τοῦτο τὴν ἀνάγνωσιν Σπαθαῦ², τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον προηγεῖται ταύτης καὶ τὸ ἄρθρον τοῦ. Ὁ Γεώργιος Σπαθαῦς μοῦ εἶναι ἄγνωστος ἄλλοθεν.

3) Ἐπὶ δύο τεμαχίων μαρμαρίνου λοξομήτου γείσου καμπτομένου κατ' ὀρθὴν γωνίαν καὶ ἔχοντος τὴν κάτω ἐπιφάνειαν ἁδρῶς κατεργασμένην εὑρηνται τὰ ἐξῆς ἀποσπάσματα μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἀναμφιβόλως ἐπιγραφῆς: (εἰκ. 172, κάτω)

τεμάχιον α: δαψινῇ καὶ πλούσι[α]

(διαστ. 0,30×0,27×0,073) ὕψ. γραμ. 0,06

τεμάχιον β: λ/ύτρον ἀμπλ[ακημάτων]

διαστ. (0,35×0,27×0,073). (Εἰκ. 172, κάτω)

Εἰς τὴν πρώτην ἐπιγραφὴν ὁ χαρακτὴς ἔγραψεν ἐκ παραδρομῆς μὲ νῦ ἀντὶ μὲ λάμβδα τὴν λέξιν δαψιλῇ ἠθέλησε δ' ἔπειτα νὰ διορθώσῃ τὸ σφάλμα του καὶ ἀπέξεσεν ἐν μέρει τὸ νῦ, ὅπερ οὕτω φαίνεται σήμερον ἐλαφρότερον χαραγμένον. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν συμπλήρωσιν τῆς δευτέρας λέξεως τοῦ τεμαχίου β, αὕτη εἶναι ἀσφαλής, τῆς φράσεως «λύτρον ἀμπλακημάτων» ἀπαντήσεως συνηθέστατα εἰς βυζαντινὰς ἐπιτιμβίας ἐπιγραφάς, οἷα ἀναμφιβόλως εἶναι καὶ ἡ προκειμένη, ἣτις εὑρέθη ἤδη ἀπὸ τοῦ 1925, παρὰ τὸ παλάτιον τοῦ Μ. Μαγίστρου, ἀπόκειται δὲ σήμερον ἐν τῇ μικρᾷ νοτίᾳ αὐλῇ τοῦ Μουσείου.

4) Μάρμαρον ὀρθογώνιον κολοβὸν πρὸς τὰ δεξιὰ διαστ. μεγ. σωζ. μ. 0,76, ὕψ. 0,235 πλ. 0,30. Φέρει ἐπὶ τῆς προσθίας ἐπιφανείας του χαραγμένην διὰ μεγάλων γραμμάτων (ὕψ. 0,12) τὴν ἐπιγραφὴν;

Ν(ι)κόλ(αο)ς Ἀρμ.

Εὑρέθη εἰς τὴν νοτίῳ τοῦ Μουσείου ἀνοιχθεῖσαν ὑπόνομον καὶ ἀποκαίται σήμερον εἰς τὸ ὑπόστεγον τοῦ κήπου.

¹ Ὅρα τὰς σχετικὰς μαρτυρίας παρὰ Du Cange, Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis ἐν λέξει σπαθάριος.

² Σπαθαῦς σημαίνει, κατὰ Du Cange ἐν ἁ., τὸν μαχαιοποιόν.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ Σ'

	Σελ.
Παλαιοχριστιανικά λείψανα τῆς Ρόδου	3
Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ρόδου	55
Ἀρχιτεκτονικὴ	61
Αἱ τοιχογραφίαι	113
Βυζαντινὰ γλυπτὰ τῆς Ρόδου	215
Βυζαντινὰ ἀγγεῖα τοῦ μουσείου Ρόδου	222
Τέσσαρες χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ τοῦ μουσείου Ρόδου	226

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Εἰς τὴν σελ. 194 εὐθὺς μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν (στ. 32) νὰ προστεθῇ ἡ φράσις: Κατὰ ταῦτα ὁ πατὴρ τῆς κόρης λογοθέτης θὰ ἐπωνομάζετο Βαρδο(ῖ)άν(ν)ης.